Республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың декабрь 1 четверг
№ 278 (13878)
1925 чылдан үнезилеттинген.
Өртээ 3 көп.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң он бирги чыыжының ээлчег чок он ийиги сессиязы

СОЦИАЛИСТИГ ДЕМОКРАТИЯНЫ ХӨГЖҮДЕРИНИҢ ОРУУ-БИЛЕ

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачевтуң ССРЭ-ниң Дээди Совединиң он бирги чыыжының ээлчег чок он ийиги сессиязынга кылган илеткелин депутаттар болгаш аалчылар улуг кичээнгей-биле дыңнаан болгаш үргүлчүлелдиг адыш часкаашкыннары-биле үдеп турган.

Илеткел соонда саналдар эгелээн.

Украин ССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы депутат В. С. Шевченко бир дугаарында санал берген. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Палаталар комиссияларының киирген эдилгелер болгаш өскерилгелер-биле ССРЭ Хоойлуларының төлевилелдерин хүлээп алыр деп саналды ол киирген.

Бо сессия чурттуң амыдыралынга онзагай черни ээлээр. Хоойлулар төлевилелдерин хүлээп алганы совет ниитилелди демократчыдарының, Советтерниң улуг эрге-чагыргазын хандырарының база социалистиг эрге-хоойлу күрүнезин тургузарының оруунга бурунгаар улуг базым болур. Эрге-чагырганың дээди органында боттарының төлээлекчилеринден миллион-миллион соңгукчулар чогумна ындыг шиитпирлерни манап турар.

Бүгү улустуң чугаалажып көрүп турган үезинде ССР Эвилелиниң Хоойлуларының төлевилелдери улустуң хөй кезииниң деткимчезин алган. Оратор ол дугайын эвилелдешкен республикадан алдынган сан-чурагайлар-биле бадыткаан. Бүгү улустуң чугаалажып көрүүшкүнү ниитилелдиң бүгү кезектериниң, күш-ажылчы коллективтерниң идепкейлиг киржилгези-биле эрткен болгаш миллион-миллион совет кижилерниң ниитилел медерелиниң бедээнин көргүскен.

Хоойлунуң доктаамал быжыг болуру ону хүндүлеп көөрүнге база ону чайгылыш чок сагыырынга кижилерни кижизидер. Чугаалажып көрген төлевилелдерни хүлээп алыры совет ниитилелди демократчыдарының оруунга чүгле баштайгы базым болур деп, депутат чугаалаан. Ындыг болзажок бистер ол базымны ам дораан кылыр ужурлуг бис. Украинаның улузунуң хөй кезии ынчаар санап турар.

Тускайланырын бодап, бистиң ниитилеливистиң интернационализмин бодун харааш националистиг эгелерни удур тургузарын бодавышаан, бо чугула хоойлулар төлевилелдерин хүлээп алырынга удурланып турар кижилерни оратор буруу шапкан. Чурттуң бүгү Советтериниң соруктулгазы ажылчы чоннарның канчаар-даа аажок улуг политиктиг энергиязын тургузукчу күш-ажылче, эде тургустунуушкунну дүргедедиринче угландырары болур деп, депутат демдеглээн.

Белоруссияның Компартиязының Гомель обкомунуң бирги секретары А. С. Камай хүлээп алыр деп турар төлевилелдерниң чогаадыкчы утланышкыны-биле онзалаттынып турарын айыткан. Областың ажылчы чону төлевилелдерни чүүлдүг деп санап турар. Чижээлээрге, дөртен беш нацияның төлээлекчилери болур 35 муң кижи ажылдап турар «Гомсельмаш» каттыжышкынның ажылчыннарының үштүң бирээзи-ле төлевилелдерге хамаарыштыр саналын киирген. Коллективтен ниитизи-биле 250 санал киирген, ол дээрге ниитилел чорудулгаларының демократчыдалгазының идепкейлиг чоруп турарының херечизи болур.

ССРЭ Конституциязынга киирер деп турар өскерилгелер болгаш чаартылгалар эвилелдер, республикалар аразының, националдар аразының харылзааларынга дорт хамааржып турар. Ында чидиг айтырыглар ам-даа бар боор, харын-даа улам күштелип турарын амыдырал көргүзүп турар. Ындыг чорук эрткен үениң болгаш амгы үениң четпестеринден, политиктиг культураның чавызындан тыптып кээп турар.

Чугаалажып турар документиниң чамдык чүүлдеринге хамаарыштыр боттуг эвес саналдар кирип турар. Боттарының хууда эрге-ажыын бодаар, национал хоорулчак чорукче болгаш экономика база политика талазы-биле тускайланыр чорукче чүткүп турар чамдык кижилер ындыг чүүлдерни кылып турар. Ол аймыгдыг оваарбайн барып болбас. Бистиң эң ындыктыг чүүлүвүс — бүгү улустарның төөгүлүг эвилелинче, найыралынче халдап турар кижилерге удур идепкейлиг демисежир болгаш харысалгалыы-биле удур туржур херек деп, ол чугаалаан.

Хоойлу төлевилелдерин Ленинградка чугаалажып көөрү дыка идепкейлиг болуп эрткен деп, Балтиканың С. Орджоникидзе аттыг заводунуң токары депутат И. И. Жирнов чугаалаан. 68 муң ажыг саналдар киирген. Ораторнуң бодалын ёзугаар алырга, хоойлуларны өскертири бистиң ниитилеливисти чаартырының ёзулуг уламчылаашкыны болуп турар. Эң чугула айтырыгларга хамаарыштыр өскерилгелер болгаш немелделер-биле кады ийи Хоойлунуң кайызын-даа сессияга хүлээп алырын ол саналдаан.

Хөй-ниити организацияларындан депутаттарның соңгулдаларының дугайында чүүлдү айыткан төлевилелди ленинградчылар эң-не хамызы-биле чугаалажып көрген. Эрге-чагырганың дээди органнарын тургузар талазы-биле база эвээш эвес саналдарны немей киирген. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездинге соңгуурунуң барымдаазы эвээш үндезинниң болуп турар деп, чамдык кижилерниң санап көргенин депутат демдеглээн. ССРЭ-ниң Дээди Совети ышкаш чаартынып турар болгаш доктаамал ажылдаар ындыг орган бар болганда, Хоойлу төлевилелдерин эң-не хандыр болгаш кичээнгейлиг баш бурунгаар ажылдап кылыр арганы ол орган берип турар.

Девискээрлерниң хөгжүдеринге Советтерниң ролюн бедидериниң айтырыгларынга депутат оон ыңай доктааган. Чер-черниң бот-башкарылгазының болгаш түс черниң ажыл-агыйының дугайында ССРЭ-ниң Хоойлу төлевилелин бүгү чоннуң чугаалажып көөрүнге хамаарыштыр оратор чугаалавышаан, ындыг чугаалажып көрүүшкүнге ийи-үш айдан эвээш эвес хуусаа негеттинерин айыткан.

Эстонияда болгаш чурттуң чамдык черлеринде болуушкуннарга хамаарыштыр Ленинградтың ажылчы чонунуң төлээлекчизи бодунуң бодалын илергейлээн. Ол дээрге ында чер-черде партия болгаш күрүне органнарының чедир ажыл кылбаанының уржуу-дур деп, депутат медеглээн. Сарыылдыг угаан, чаагай сагыш-сеткил болгаш шыдамыккай чорук тыптып келген чөрүлдээлерни чогумчалыг ажып эртеринге дузалаар дээрзинге бүзүрелди оратор илергейлээн. Социализмниң, ажылчы чонуң эрге-ажыынга дүүштүр эде тургустунуушкун дээш, демократия дээш Ленинградтың ажылчыны ангызы бадылап турар деп, депутат онзалап демдеглээн.

Чугаалажып көрүп турар Хоойлулар төлевилелдери бистиң бүгү күрүневиске болгаш оон тудуш кезектеринге — хөй националдыг республикаларга ниитилел-политиктиг амыдыралды демократчыдарынга чаа орукларны ажыдып турар деп, Узбекистанның Компартиязының ТК-ның бирги секретары депутат Р. Н. Нишанов чугаалаан.

Эвилелдешкен республикада националдар аразының харылзааларының айтырыгларын оратор анализтевишаан, хөй нацияларның, биче улустарның болгаш бөлүктерниң кады чурттап турары, оларның ажыл, амыдыралы, культуразының, чаңчылдарының дем каттыштырган байлакшылгалы регионнуң социал-экономиктиг болгаш политиктиг долу хөгжүлдезинге эң-не таарымчалыг үндезиннерни тургузуп турар деп, оратор демдеглээн.

Реформа белеткелиниң үезинде чамдык черлерге бодамча чок болгаш далаш-биле кылдынган базымнарның дугайында депутат чугаалавышаан, нациялар хөгжүлдезиниң башкаланчак, националдың кызыы эрге-ажыын барымдаалаан оруунуң төөгү талазы-биле кажан-даа перспективазы чогун, эчиинде муңгажын амыдырал бадыткаан деп демдеглээн. Ындыг оруктуң эчиинде барып нациялы хоозурап, төнеринге чедип магат чок. Демократияның болгаш ажык-чаргыг чоруктуң хөгжүлдези хөй-ниитиниң инициативазын оттурган, чаа-бүрү бодалдарны болгаш сагыш-сеткилди илергейлээр арганы берген. Ынчалзажок чаа-бүрү бодалдарның кандыг-даа илергейлээшкиннери бузулдурукчу эвес, а тургузукчу характерлиг болурун, күштерниң, кужениишкиннерниң башкаландырарынга эвес, а бистиң ниити бажыңывыстың — Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң чечектелишкинни дээш сырый каттыштырарынга идиги бээрин бистиң бурунгаар шимчээшкиннивистиң эрге-ажыктары негеп турар.

Регионда бот-оруктуг-чарылганың айтырыын чүгле түс черниң эвес, харын хамыктың мурнунда ниити күрүнениң эрге-ажыктарынга дүүштүр бодамчалыг шиитпирлээри чугула деп, депутат чугаалаан.

Москваның бүдүрүлге каттыжышкынының кол конструктору депутат В. П. Ефремов Хоойлулар төлевилелдериниң москвачыларның өмүнээзинден деткишаан, совет ниитилелдиң политиктиг реформазының дараазында үе-чадаларынга барымдаалап көрзе чогуур, эң-не хайгыышкынныг санал-оналдарны болдурган айтырыгларже кичээнгейни угландырган. Ниити-эвилел хөй-ниити организацияларының депутаттарны дорт соңгуур эргезиниң дугайында санал, соңгукчуларның бодалдарын ёзугаар алырга, шыгыы кичээнгейни негеп турар. Ук организацияларның съездилеринге, пленумнарынга депутаттарны дорт соңгуур чорук Советтерниң хевирлээриниң ниити-демократчы принциптеринге дүүшпес, чүге дээрге депутаттарның чамдык кезээ соңгукчуларының контролюнуң адааңдан дашкаарладып турар. Оон-биле чергелештир дең соңгулда эргезин урелир, депутаттарны шилиириниң хаадынчак системазы тургустунар. Хөй-ниити организацияларының ниити-эвилел органнары депутаттарны соңгувайн, а чүгле депутаттарга кандидаттарны депшидер болза чогуур деп саналдар киирген.

Депутаттарга кандидаттарны соңгулда мурнунуң хемчеглеринге киржири-биле бүдүрүлге азы албан-хүлээлгелеринден хостаарын москвачылар соңгулдаларны демократчыдарының оруунга чугула базым деп санаан.

Конституцияның негелделериниң күүселдезин хайгаараар комитеттиң ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан саналдар улуг соңуургалды болдурган. Ындыг комитетти тургусканың чүүлдүг деп санавышаан, Москваның ажылчыннары ССРЭ-ниң Дээди Судунуң, ССРЭ Прокуратуразының болгаш Конституцияның негелделериниң күүселдезин хайгаараар комитеттиң хүлээлгелерин болгаш компетенциязын тодаргай ылгаар дугайында дыка хөй боттуг саналдарны киирген. Оларның бодалын ёзугаар алырга, бир эвес кандыг-бир шиитпирлер ССРЭ Конституциязынга дүүшпейн турар болза, ындыг шиитпирлерни күш чок болдурарынга чедир шак ындыг боттуг эргени Комитетке тыпсыры эргежок чугула.

Чугаалажып көрүп турар Хоойлулар төлевилелдериниң чүүлдери бүгү эвилелдешкен республикаларның хамаарышпас эрге-ажыктарын барымдаалаан-дыр деп, Азербайджан ССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы депутат С. Б. Татлиев демдеглээн. Документилерни Азербайджанта чугаалажып турар үеде 3,5 муң ажыг саналдар болгаш демдеглелдер киирген. Республиканың ажылчыннары политиктиг реформаның туруштарын ниитизи-биле деткээн. Эстонияга хүлээп алган шиитпирлерни база-ла кичээнгей чок арттырбаан. Чоннуң хөй нурууву ол талазы-биле боттарының таарышпаазын илереткен. Республика бүрүзү бүгү ниитилелдиң мурнунга хүлээлгелерлиг-ле болгай деп, оратор сагындырган. Боттарывыстың хууда ниитки айтырыгларывысты безин бис бүгү күрүнениң эрге-ажыктарын барымдаалап шиитпирлээр ужурлуг бис. Эрткен үениң харадаанчыг уржуктары болур дыка хөй айтырыглары, ылангыя националдар аразының харылзааларының айтырыынга таарымча чок чүүлдерни эде тургустунуушкун көргүскен деп санал берген депутат уламчылаан. Эде тургустунуушкунга удур күштерниң оралдажыышкыннарын онза кичээнгейлиг көөр херек.

Чер-чер Советтериниң область чергелиг эвеполунуң эрге-хүлээлгелериниң дугайында айтырыгны Даг-Карабахка болуушкуннарның хөгжүлдези тургускан деп, оратор чугаалаан. Эрге-чагырганың чер-чер органнарының эргелерин калбартып болур болгаш калбартыр-даа херек. Ынчалза-даа кандыг-даа калбарышкын чогуур кызыгаарлардыг болур ужурлуг. Депутаттарның үстүкү Советтериниң шиитпирлери адакы Советтерге албан болурунуң дугайында негелделерниң күүселдезин магадылаар чүүлдү Хоойлу төлевилелинге немеп киирерин депутат саналдаан.

Эвилел Совединиң болгаш Националдар Совединиң бирги каттышкан хуралы ооң-биле доозулган.

• • •

Эвилел Совединиң Даргазы Ю. Н. Христорадновтуң даргалаашкыны-биле болган каттышкан ийиги хуралга Казахстанның Компартиязының ТК-ның бирги секретары депутат Г. В. Колбин санал берген. Сессияда чугаалажып турар Хоойлу төлевилелдерин республикага кандыг байдалга чугаалажып көрүп турганының дугайын ол чугаалааш, мурнунда калбак массаларның удуртукчу органнарның ажыл-чорудулгазынга хамаанчок чорду чаштынып турган болза, бо удаада ындыг карак чаар чорук чок болганын онзалап демдеглээн.

Төлевилелдерниң одурут бүрүзүн номчуп тура, улус документилериниң чүүл бүрүзүн бодап көрүп, оларны чурттуң болгаш эвилелдешкен республикаларның амгы үеле күштүг болуп турар Конституциялары-биле деңнештирип турганнар. Маргылдааларга болгаш дискуссияларга чаңгыс аай бодал тывылган, ону чоокта чаа республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң хуралынга чугаалажып көөрү-биле киирген. Депутаттар чаңгыс үткалыг түңнелди үндүргеннер: амыдыралга политиктиг реформаны чоруттаанда болгаш Хоойлу төлевилелдерин хүлээп албаанда экономикага, социал адырга эде тургустунуушкун, а ол ышкаш чурттакчы чоннуң хамааты идепкейлиг чоруун бедидери болдунмас.

Эде тургустунуушкунуң салым-чолунга чугула Хоойлуларны бөгүн хүлээп ап турган, оларны херек кырынга боттандырып чорудаарының дугайын эки бодаар ужурлуг бис дээрзинге бүзүрээр мен деп, санал берикчи оон ыңай медеглээн. Үе манавас: эде тургустунуушкун хары утда хүргедээшкинни болгаш бистиң амыдыралывыстан чаа-бүрү хажыдышкыннарны, а ол ышкаш чедир бодаттынмаан хөделиишкиннерни чок кылырын баш удур көрүп турар.

Совет херээженнер чаа Хоойлулар төлевилелдерин бүгү улустуң чугаалажып көөрүнге улуг соңуургалдыы-биле, калбак-биле киришкеннер деп, бодунуң саналынга Совет херээженнер комитединиң даргазы депутат З. П. Пухова демдеглээн. Оратор принципчиналдыг чаа чүүлге — хөй-ниити организацияларындан депутаттар соңгуурунга доктааган. Ол чорук оларның ажыл-чорудулгазын идепкейжидеринге арганы бээр, ниитилелдиң амыдыралынга оларның ролюн улуу-биле бедидер, оларның хоойлужудулга инициативазынга эргезин херек кырынга ажыглаар арганы берип турар.

Херээженнер чөвүлелдери, Совет херээженнер комитеди чурттуң чурттакчы чонунуң чартыындан хөйнүң эрге-ажыктарын төлээлеп турар. Олар херээженнерниң байдалын экижидериниң болгаш ие-чаштың камгаладын улам ыңай хөгжүдер, өг-бүлени быжыглаар талазы-биле программаны ниип үндүрерин белен. Ынчалза-даа херээжен депутаттарны чүгле херээженнер организациязындан соңгуур болуп, а ол чорук соңгуттурганнарның ниити санынга оларның эвээжей бээринге чедире бербес бе? Өске хөй-ниити организациялары боттарының депутаттарын депшидип үндүрүп турган, соңгулда кампаниязын чорудуп турган, профэвилелдерге, комсомолда, хоочуннар чөвүлелдеринде, чогаадыкчы эвилелдерде херээженнерниң ойнап турар ролюн утпазы эргежок чугула деп, оратор медеглээн.

Дээди Советтиң тургузуун тодарадып турар үеде чурттуң политиктиг, экономиктиг болгаш социал амыдыралында херээженнерниң киржилгези-биле холбашкан айтырыгларының бүгү комплексин тургузар болгаш шиитпирлээр бүрүн эргелиг комиссияны организастап тургузарын Совет херээженнер комитеди барымдаалап көөрүн дилеп турар деп, оратор чугаалаан.

ССРЭ Конституциязының өске бөлүктерин, чижээлээрге, херээженнерниң дең эргезинге болгаш өг-бүлениң эрге-ажыктарын камгалаарынга хамаарышкан бөлүктерин чедир ажылдап кылырын соңгаарлатпазынче ол кыйгырган.

Ульяновск областа «Борец за мир» колхозтуң даргазы депутат А. А. Фадеевтиң саналында чамдык тодаргай саналдар бар болган. Төлевилелдерни бадылаавының соонда, бистиң күрүневисти ёзулуг-ла ниити улустуң күрүнези болдурар, а улус депутаттарының Советтеринге — күүсекчи органнарга хамаарыштыр кол черни ээлээр арганы берип турар.

Ынчалза-даа Хоойлулар төлевилелдеринде ылавылаашкынны, а чамдыкта харын-даа үнезини-биле өскертирин негеп турар чүүлдер бар деп, депутат онзалап демдеглээн. Чижээлээрге, оон бодап турары-биле алырга, төлевилелдерниң амгы эдилгезинде РСФСР-ниң хөй-ниити организацияларындан депутаттарны канчаар соңгуурунуң талазы-биле тодаргай чүүл чок, чүге дээрге оон республиканчы төп партия, профэвилел болгаш комсомол органнары чок. Ындыг эргени областарның чогуур организацияларынга болгаш автономнуг республикаларның органнарынга тыпсыр ужурлуг деп, депутат санаан.

Улус судьяларының соңгулдаларының дугайында чүүлге чамдык өскерилгелерни кылырынче утланган саналдарны база чугаалаан. Оларның кол утказы судьяларны өскээртен салдар чедирериниң азы алдадаашкын кылырындан эң-не улуу-биле камгалаарынче, судка эң-не улуг кире-чергези-биле хамаарышпас чорукту бээринче утланган.

Депутаттарга кандидаттарны депшидип үндүрериниң чорудулгазын анализтеп тура, Хоойлу төлевилелиниң ындыг эргени беш чүс кижи олуржуп турар хурала берип турарын оратор онзалап демдеглээн. Хоорайга ол шын боор чадавас деп, оратор чугаалаан. А кодээге ол норманы сагыыры берге. Хөй санныг кодээ суурларда, чижээлээрге, ындыг санныг соңгукчулар чок. Ынчангаш кодээ суурларга ийи чүс кижиден эвээш эвес кижилиг хуралды бүрүн эргелиг кылдыр санаарын ол саналдаан.

Литва ССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы депутат В. С. Астраускас республиканың ажылчы чону эде тургустунуушкунну дүргедедир болгаш ханыладыр дээш санал-оналын чаңгыс аай берип турарын чугаалаан. Олар бо болуушкунну улусчу эрге-чагырганың, республиканың суверенитединиң, эрге-хоойлулуг күрүнениң, совет федерациязының ленинчи принциптеринче эглириниң идеалдарын боттандырары-биле холбап турарлар.

Бөгүнгү сессияга М. С. Горбачевтуң илеткели, дараазындагы үе-чадада кылыр деп турар хемчеглер болза, политиктиг системаның реформазы нация база улус бүрүзүнүң хостуг хөгжүүрүнге байдалдарны хандырар, оларның найыралын болгаш дең эргелиг кады ажылдажылгазын күштелдирер. Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин быжыглаар дээрзинге бүзүредии болдурун турарын депутат демдеглээн. Эвилелдешкен республиканың статузун өөренип көөр болгаш ону белеткээр талазы-биле ажылчы бөлүк тургузар дугайында саналды оратор деткээн.

Политиктиг системаның реформазы комплекстиг шынарлыг болур болгаш экономикага эде тургустунуушкун-биле чаңгыс аай боттаныр ужурлуг дээрзин оратор онзалап демдеглээн. Ооң бодап турары-биле алырга, эргелелдиң административтиг системазы республикада бүдүрүкчү күштериниң дең-дески эвес хөгжүлдезинге чедирген. Улуг бүдүрүлге күчүлерин ол чокка-ла калбартырын херек кырында албадап турар шыгыы шиитпирлерни төптен хүлээп ап турар. Бо болгаш өске-даа кол айтырыгларны шиитпирлээр дизе социал-экономиктиг хөгжүлдени эргелеп башкарарынга боттуг эрге-чагырганы чер-черлерге шилчидип бээри эргежок чугула деп, депутат санап турар.

Депутат оон ангыда ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында Хоойлу төлевилелиниң талазы-биле чамдык саналдарны, Латвияда болуп турар анаа эвес болуушкуннарның дугайын чугаалаан.

Комсомол Төп Комитединиң чоокта чаа болуп эрткен пленуму чугаалажып көрүп турарывыс Хоойлулар төлевилелдерин партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының политиктиг айтырышкыннарынга дүүжүп турар деп көргенин ВЛКСМ ТК-ның бирги секретары депутат В. И. Мироненко чугаалаан. Комсомолчуларның, аныяктарның саналдап киирген элээн хөй чүүлдерин ында киирген.

(Уламчызы 2-ги арында).

ОРБИТАДА СОВЕТ-ФРАНЦУЗ ЭКИПАЖ

Байыр чедириишкиннери

Орбитада «Мир» эртем-шинчилел комплекизиниң каттышкан экипажында космонавтылар В. Г. Титовка, М. Х. Манаровка, В. В. Поляковка, А. А. Волковка, С. К. Крикалевка, Ж.-Л. Кретьенге

Орбитада «Мир» эртем-шинчилел комплекизинге кады кылыр ажылдарны чедиишкинниг эгелээни-биле холбаштыр силерге чүректиң ханызындан байырны чедирип тур мен.

Ийиги совет-француз кады ужудуушкунну кылыр алдар силерге онаашкан.

Силерниң ужудуушкуннар бистиң чурттарывыска эртем-техниктиг улуг ужур-дузалыг боор турар. Ол ужудуушкун ССРЭ-ниң болгаш Францияның кады ажылдажылгазының үре-түңнелдиг база арганың тодаргай херечилеп турар болгаш бистиң улустарывыстың бот-боңунга чаңчыл апарган хүндүткелиниң демдээ болур.

Силерге идегеп-бүзүреп ажылды алдарлыы-биле күүседип шыдаарыңарга бүзүрелди илергейлеп тур мен.

Кады кылыр шенелделерни болгаш шинчилелдерни чедиишкинниг күүседириңерни база Черже менди-чаагай ээп келириңерни күзеп тур мен.

М. ГОРБАЧЕВ.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы эш Михаил Сергеевич ГОРБАЧЕВКА

Орбитада «Мир» комплекстиң совет-француз каттышкан экипажы эртем шинчилелдерниң кады кылыр программазын күүседип эгелей бергенин илеткеп тур мен.

Эртем-шинчилел комплекизиниң борт системалары чогумчалыг ажылдап турар.

Экипажтың бүгү кежигүннериниң кадыкшыл байдалы эки.

Орбитада «Мир» эртем-шинчилел комплекизиниң каттышкан экипажының командири Владимир ТИТОВ.

Станция-биле «Союз» космос кораблин тудуштурганы-биле холбаштыр орбитада «Мир» эртем станциязының экипажынга байыр чедириишкини

Тудуштурууга талазы-биле операцияны дооскаңы дээрге, орбитада «Мир» станцияга эртем ажылын эгелээниниң херечизи-дир. Космоска бо болчаны хандырган, башкарылганың автоматтыг тургузуу кончуг шын ажылдааның тодаргайы-биле көргүскен соонда ажылдың эң улуг программазын боттандырар ээлчег космонавтыларга онаашкан.

Францияның хамаатызы бо ужудуушкунга киржип турар: бо дээрге, мээң ада-чурттугларымның бо ужудуушкунну хандыкшыл-биле хайгаарап турарының база бир херечизи-дир. Олар космосту тайбың сорулгааларга шиңгээдип алырының ужур-дузазын улам угаап билип турарлар. Олар космосту баштай ажыткаңнар деп хүрүм ёзугаар алап турар кижилерниң маадырлыг болгаш туруштуг чоруун хүлээн көрүп турарлар. Олар бистиң ийи чурттарывыстың аразында кады ажылдажылганың эң кокку илерээшкиннериниң бирээзи болур оон күчүлүг эртем-техниктиг утка-шынарын-даа, кижи төрелгетенниң бүгү улуг тиилелгелери бүргээн күзел-соруктуң ужудуушкун-даа бедип биле үнелеп турар.

Космоста бо ужудуушкунга киржип турар космонавтыларга мээң бүгү ада-чурттугларымның өмүнээзинден байыр чедирбишаан, оларга чедиишкиннерни күзедим.

Франсуа МИТТЕРАН.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы эш Михаил Сергеевич ГОРБАЧЕВКА

Француз Республиканың Президентизи дээрги Франсуа МИТТЕРАНГА

Орбитада «Мир» эртем-шинчилел комплекизиниң каттышкан экипажы чүректиң ханызындан байыр чедириишкинни база чаагай күзээшкиннерни дээш өөрүп четтиргенин илергейлеп тур.

Бисче көргүскен идегелди алдарлыы-биле шыдажырывысты база боттарывыстың күжүвүстү, билиивисти болгаш дуржулгавысты кады ужудуушкунуң программазын чедиишкинниг күүседиринге бээривисти бүзүредип тур бис.

Орбитада «Мир» эртем-шинчилел комплекизиниң каттышкан экипажының командири Владимир ТИТОВ.

ЫНЧААР АЖЫЛДАП ЧОРУУР

Чаңгыс класстылары Елена Седен-оолдуң малчын болу бергенинге элдепсинмээннер. «Елена, ёзулуг малчын сеңден үнер» деп чугаалап турганнар. Деткимчеге даянган кыс авазы Дипмаа Васильевна Элбектиң дузалакчы кадарчызы апарган.

Чайын хар-шаммыргактыг чаъстарынга чугдунуп, кыштың тос-тос соогунга өөзенге кирр доңуп-даа турган. Хоолу хемниң дедир когуруму оон чаактарын чеже катап додуктурбаан дээр. Чеже-даа бергелер турза, Елена Седен-оол бодунуң сорулгазындан ойта душпээн. Арга-дуржулгалыг авазындан үлегер ап, туре-соруун кыпсып алган. Күзелдиң отчугажы чалбыраашталдыр ажыл-ишке кыпкан. Ак-Чыраа хойжу бригадазының дээре малчыннарының бирээзи Чечек-оол Тумат-биле социалистиг чарыштыг ажылдай берген.

Дипмаа Васильевна Элбек уруунуң ажыл-ишке деткимчени берип, бүгү-ле болдунар аргаларны ажыглап, ажылдап билир кылдыр өөредип, чаңчыктырып келген. Малчын иениң күш-ажылчы бүдүмчүг дузазы уруу Еленага школа болган.

Эрткен кыштың берген районнуң бүгү малчыннары утпаан. Агаар-бойдузу берге болганы хойжуларга, ылангыя чаш төл алырынга берге шаптараазыннарны тавараштырган. Ынчалза-даа ажылынга бердингген аныяк хойжу 1988 чылда төрүүр 100 хоюндан 90 баш чаш төлдү камгалап ап, баштан 1,8 кг дүктү кыргып, мурнакчыларның одуруунга диди базымы алган. Күш-ажылчы чедиишкин!

Елена Седен-оол келир кышка быжырымчалыг белеткенген. Доора-Дагда кыштаанда 5 тонна сиген, чаш мал адаанга чадар курагг өдекти четчир-биле болун, эмгелеп алган. Дус-кужурун, микроэлементилерни болгаш малга немелде чемнерни хуразчылап, курлавырлаан. Елена Седен-оол малды кадарып, бажын камгалаарынга эвес, а аңгы-бүрү аарыгларга удур ветеринарлыг дузаны кылып билир. Эмнээшкиннерни сыкыртыышкыннарны кылып турган, чаш малдарның амытынын камгалап ап турган таварылгалары база бар. Ынчанмас арга чок. Зоотехниктиг болгаш экономиктиг өөредилгеге Елена Седен-оол аажок кызып, билиглерин шиңгээдип ап келген. Аныяк малчын кыс 1988 чылдың эгезинден өг-бүле кежээзинче шилчээн. Ак-Чыраа хойжу бригадазынга чаа чүүлдүң ажылдыкчызының бирээзи болган.

—Өг-бүле кежээзинге бүзүрелдиг силер бе?—деп айтырган мен. Елена Седен-оол мынчаар харыылаан:

— Ийе! Ниитиниң малын бодумнуң малым-биле дөмей көөр хумагалыг чорук мээң күш-ажылчы чедиишкиннимниң өзээн тургускан— деп, Елена чугаалады. Аныяк хойжунуң күш-ажылчы чедиишкиннери өзүп, быжыгып келгенин О-Шынаа совхозтуң партком секретары Кара-оол Маадырович Биче-оол база бадыткаан.

Елена Седен-оол 1986 чылдан бээр СЭКП-ниң чиңгине кежигүнү. Ак-Чыраа хойжу бригаданың аныяктарның ортузунга ажыл чорудар партийжи даалгазын ак сеткилдиг күүседип келген.

Аныяктарга санаашкыннарны өг-бүле кежээзи-биле ажылдааш, канчаар чорударын угаадып, а бодун өскелерден өөренип ап чоруур малчын-дыр. «О. Шынаа совхозка бедик вольттуг электрижидилге, мал ажылынга, оон хөгжүлдезинге аныяк күш негеттинип турар» Елена Седен-оол районнуң XXIX партия конференциязынга чугаалаан.

Мотор ТИРЧИН.
Тес-Хем район.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң он бирги чыыжының ээлчег чок он ийиги сессиязы

СОЦИАЛИСТИГ ДЕМОКРАТИЯНЫ ХӨГЖҮДЕРИНИҢ ОРУУ-БИЛЕ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Бо ажыл чүгле Хоойлу төлевилелдериниң экижилеринге эвес, харын улуг политикага миллион-миллион кижилерни херек кырында хаара тударынга база ажыктыг болганын оратор демдеглээн.

Саналдап киирип турар Хоойлулар төлевилелдери, ылангыя ССРЭ Конституциязының 121 чүүлүнүң чаа эдилгези аймактарга хамаарыштыр дээжок күштүг политиканы хевирлээринге боттуг аргаларны ажыдып турар. ВЛКСМ ТК-ның өмүнээзинден ССРЭ-ниң Дээди Совединиң өмүнктар херээзин талазы-биле комитедин тургузарын ол саналдаан, сонгулда мурнуның кампаниязын чорударынга комсомолдуң принциптерин элеп таныштырган.

Чугаалажып көрүп турар Хоойлулар төлевилелдери совет политиктиг система реформазының калбак болук айтырыгларынга хамааржып турарын «Камэнергострой» бүдүрлге каттыжыышкынының бригадири Татар АССР-ниң Набережные Челны хоорайдан депутат В. С. Мавлютов чугаалаан. Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлеринге дүүштүр, Хоойлулар төлевилелдерин бүгү улусту чугаалажып көргениниң түңнелдерин барымдаалап, ССРЭ-де күрүне эрге-чагыргазының төлээлекчилер органнарын хевирлеп тургузары эде тургустунуушкунну улам ханыладырынга, демократияны хөгжүдеринге, социалистиг эрге-хоойлулуг күрүнени тургузарынга күчүлүг мергеш ала-чайгаар бериш турар.

Сессияның чугаалажып көрүп турары документилериниң талазы-биле депутат чамдык тодаргай саналдарны киирген.

Набережные Челны хоорайның амыдыралының тодаргай чижээзиден алгаш, ведомствонуң эрге-ажыы чамдыкта девискээрниң-биле дүүшпейн баарын депутат көргүскен. Чижээ, РСФСР-ниң Кадык камгалал министерствозунуң «Росмедтехника» эргелелиниң ажылдакчылары хоорайда кадык камгалалының эде чаартылгазынга доктар болуп турар. Ынчангаш депутат контролюн, депутаттарның эргелерин хоойлу ёзугаар күштелдирери эргежок чугула деп, оратор бүзүрелин илереткен.

Бөгүн чугаалажып көрүп турар Хоойлу төлевилелдериниң дыка хөй негелделери совет сонгулда системазынга бот-башкарылганың эге үндезинин тургузарынга кол чүүл болур, деп Латвия ССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы А. В. Горбунов чугаалаан. Ол дээрге, хамыктың мурнунда бүгү таварылгаларда улус депутаттарын элээн каш кандидаттардан сонгуру, өске органнарга чамдык үлүртүкчү албан-дужаалдан депутаттың бүрүн эргезиниң дүүшпези, улус депутаттарының Совединиң сонгуттурган ийикпе, азы томуйлаттырган албан-дужаалдыг кижилериниң ол албан-дужаалынга ийи хуусаадан эрттир турбазын болгаш өске-даа чүүлдери болдурбазы болур.

Оон-биле чергелештир санал берген кижиниң бодап турары-биле алырга, бо Хоойлулар төлевилелдериниң чамдык негелделери чонуң социалистиг бот-эргелерин калбартырының сорулгаларынга дүүшпейн турар. Ийет, бистиң хөй-ниити организацияларывыстың байлак дуржулгазын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ажыл-чорудулгазынга ажыглап, оон кежигүннериниң онзагай эрге-ажыын илергейлээр херек. Ону канчап чедип алырыл? Ораторнуң бодап турары-биле алырга, ССРЭ-ниң ам күштүг боом турар Конституциязында бижиктиглеттынган сонгулданың демократтыг үш принциптерин үзүртүлге кылыры чугула боом турар. Хөй-ниити организацияларындан депутаттар сонгууру бүгү ниитиниң, дең эргелиг болгаш дорт болур ужурлуг.

Чер-чер Советтерниң бүрүн эрге-чагыргалыг болурун хандырар айтырыгларны кансы чугаалап тура, төп ведомстволарның идекчи-ие ажылы чок, а харын-даа чедиинче чок шиитпирлери-биле демисел чорудары-биле дээштиг чевсеги оларга бээриниң эргежок чугулазын оратор демдеглээн. Чогуур девискээрге ажыл-агыйжы болгаш социал-культуралыг кандыг-даа ажыл-чорудулганы ынаа-ла улус депутаттарының Совединиң чөпшээрели-биле боттандырып чорудары чугула.

Хоойлулар төлевилелдерин республикага чугаалажып көрүп турар үеде ниитилыг-бүрү санал-оналдарны болгаш барымдаалалгаларны-даа чугаалап турду, деп Таджик ССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы депутат Г. П. Паллаев чугаалаан. Ынчалза-даа ол санал-оналдар кол чүүлге чангыс аай болган: политиктиг реформаже партияның угланыышкынының ажылчы чон шиитпирлиг чүүлдүгзүнүп деткээн. Чаа документилерни хүлээп алыры — күрүнениң ажыл-херектеринге боттуг салдарны бээр эде тургустунуушкунуң тодаргай базымнарыдыр дээниң илереткен сөс мүн ажыт чүүлдүгзүнүп керүүшкүннерин чурттуң Дээди Совединиң Президиумунга чорудар деткиишкиннерле демдеглээн.

Чаа орган — Конституция Хайгааралының комитединге республика бүрүзүнден төлээлер кирер дээни онза чугула-дыр деп оратор демдеглээн. Оларның эргелерин сагыылыны шиитпирлериниң магадыланы ол бөлүү бээр. Оон-биле чергелештир ССРЭ-ниң Дээди Совединге автономияларының төлээлекчилериниң нормазын чаалыш көөрү чугула.

Чамдык республикаларга байдалдарга хамаарыштыр ынчалыы дүргелээшкинин санал берген кижи чугаалаан. Националдар аразының тарылгаалары шиитпирлеттинмээн болгаш чергиже чок чүүлдер дыка хөй. Ынчалза-даа тургустунуп келген байдалдан унтупун алырын башкалаашкаар хөөннерден сонгуудан уделевейн, а ССР Эвилелиниң бижиктыраның оруктарындан дилеп тыпкаш, эвилелдешкен республикаларның эргелерин калбартыр херек. Оон башка совет улустарның чангыс эвин конкатып, оларны национал квартиралар айбы-биле тарадып, улус ажыл-агыйының комплексиниң чангыс эвин бакырады бээр бис. Республикалар аразының хевирлеттинип турупту тунуп келген специализациязының үрелген болур бис бе, ынчаш? Бо айтырыгга депутат шиитпирлиг «чок» деп харыы берген, маргылдаалар чорударындан ойталааш, социал-экономиктиг тодаргай сорулгаларны шиитпирлээринче угланырын кыйгырган.

Эрткен чылдарның чедимче чок болуушкуннарын уттуп чок кылырынга база узун хуусаалыг үеде чурттуң шапкын хөгжүлдезинге принципиалдыг онза ужур-дузалыг айтырыгларны бөгүн чугаалажып турардыр бис, деп ССРЭ-ниң юстициязының министри депутат Б. В. Кравцов чугаалаан. Күрүне эрге-чагыргазының органнарын хевирлеп тургузарының болгаш оларның бүрүн эргелериниң дугайында кол-кол хүрүмнерге хамаарышкан ССРЭ Конституциязынга шак мындыг өскерилгелерниң болгаш немелделерниң дугайында чугаа боом турар.

Документилерни чугаалажып көрүп турар үеде оларны хүлээп алган соонда эвилелдешкен республикаларның эргелери ымзагылдарга таваржы бербес бе дээн хевирлиг сезиглелдерин база чугаалап тургулаан. Ол сезиглелдер мындыг кончуг-ла үндезин чок болганын төлевилелдериниң калбак чугаалажып көрүүшкүнү көргүскен. Чижээ, маңаа бүзүреп көөр хире. Конституцияда улус депутаттарының съездиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң бүрүн эргелериниң дугайында чугаалап турар өскерилгелер болгаш немелделер дугайында Хоойлу төлевилелиниң 108 болгаш 113 чүүлүн көөрге-ле четчир.

СЭКП Москва обкомунуң бирги секретары депутат В. К. Месяц Хоойлулар төлевилелдерин хөй национал Төрээн чурттуң дең эргелиг республикаларының аку-дуума эвилелин быжыглаарынга, социалистиг эрге-хоойлу күрүнезиниң принциптерин бадыткаарынга эки үндезин болур деп адаан. Москва чоогунга документилерни чугаалажып көрүп турда, оларның эң кол нуруузу партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының айтыышкыннарынга долузу-биле дүгжүп турарын бадыткааны ол чугаалаан.

Сонгулда бюллетеньнеринче элээн каш кандидаттарны киирген турда, эң хөй саны алган депутатты сонгуткан деп санаар деп сессияга чугаалап турган санал-биле чөпшээрежип болур арганы Москва областың Люберцы хоорайга болган сонгулдаларны чаа ёзу-биле чорударының баштайгы дуржулгазы берип турарын оратор демдеглээн.

Прибалтика республикаларында, ылангыя Эстонияда, байдалга доктааган негелделерниң шуут удур, хелүн эрттир шимгызы аянын күш-ажылчы Москва чоогу шынгызы-биле бүргү шаан турарын депутат медеглээн. Шак мындыг хелеишкиннер дүшкүүрлүг чорукту одагларын тургузуп, хөй национал күрүнениң чангыс аай хөгжүлдезинче когарадыг чедирип турар.

Девискээрлериниң бот-оруулга-чарылга болгаш бот-акшаланылышкынче шилчилгезиниң айтырыгларынга доктаап, бо чорудулга бүгү чоннуң болгаш девискээр сонгуткандарның албан хүүштүрген турар ужурлуг дээрзин оратор айыткан. Ажыл-агыйның чаа принциптеринче районнарны болгаш областарны шилчидериниң айтырыгларын санал да киирип турар. Ол ышкаш чер-чер Советтерниң экономиктиг баазазын быжыглаарының чугулазын демдеглеп турар.

Грузияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары Д. И. Патиашвили бодунуң саналынга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң амгы сессиязы онза политиктиг ужур-дузалыг айтырыгларны чугаалажып көрүп турарын демдеглээн. Бистиң ниитилелививистиң, Совет күрүне тургузуушкунунуң, ниитизи-биле социализмниң келир үезин тодарадып турар хамаарылгалыг шиитпирлерни бис хүлээп алыр ужурлуг бис.

Ниитилелди демократтыг методтар-биле эргелеп башкарары чагырып-дужаар арга-биле башкарарының хемчээр аргажок ниргни бодуп турарын бодуувустуң дуржулгавыстан көрдүвүс деп, оратор чугаалаан. Ынчалза-даа демократчыдылга — ниитилел атмосферазын кадыктыдарынче, кижиниң социал идепкейжиниң кымы чорууп ажыы эртеринче кара чангыс оруу ол. Чоннуң кузел-бодалын долузу-биле иларединге чуртта тургустунган эң таарымчалыг байдалдар сагыш-бодалдарның тодаргай ангылашкаанга ынап-ла эккээр. Ынчалза-даа ниитилелдиң кадык күштериниң улам сырый каттыжып база быжыгтарын Грузияның Дээди Совединиң чоокта чаа эрткен сессиязы бадыткаан. Орта ёзулуг интернационализмниң хөөнү тиилээн.

Бистер шуптувус кады — күчүлүг күрүне, чангыс аай сорулга-биле каттышкан нацияларның болгаш улустарның кайгамчык ниитилешкээ болурувусту, оон ыңай оратор демдеглээн.

Улус депутаттарының Ленинград область Совединиң күүскомунуң даргазы Н. И. Попов хоорайга болгаш обласка Хоойлулар төлевилелдерин калбаа-биле чугаалашканын, ленинградчыларның хөй кезииниң деткимчезин алганын дыңнаткан.

Бо документилер социализмниң үнелиг чүүлдериниң катап тургустунганының дугайын херечилеп турар. Экономиктиг реформаны боттандырарынга, социал айтырыгларны шиитпирлээринге, совет кижилериниң политиктиг идепкейин бедидеринге олар бүзүрелдиг эрге-хоойлу үндезини болур ужурлуг. Төлевилелдерин чугаалажып турар үеле киирген тодаргай саналдарга ол доктааган. Сонгулда системазының реформазының чугулазын болгаш дээди күрүне эрге-чагыргазының органнарын хевирлеп тургузарынга хөй-ниити организацияларының ролюн ленинградчылар демдеглеп турган. Хөй-ниити организацияларындан кандидаттарны дедпидериниң, ол ышкаш олар дээш бадылаарының чурумнарының талазы-биле санал-оналдар ангы-ангы-даа болза, демократчыдылга үезинде оларның төлээлээриниң чугулазы дадагалзал болдурбайн турар.

Бөгүн бисти Прибалтика республикаларындан кээп турар медээлер дүвүредип турар деп, депутат чугаалаан. Бир эвес ында калбарган санал-онал солчулгазы хелүн эртээн болза, чижээ, ССРЭ Конституциязының ам күштүг болуп турар чүүлдеринге удурланышкак документилерни Эстон ССР-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы дег, практиктиг ажыл-херектерге далаш боттанмаан болза, үениң негелдезинге дүгжүп болур турган ийик. Бо бүгү националдар аразында харылзааларны быжыглаарының херээнге бараан болбас болгаш алызында барып эде тургустунуушкунуң идекзин буурадып турар.

Сессияга чугаалажыры-биле киирген Хоойлулар төлевилелдери бистиң ниитилелдиң политиктиг системазын сайзырангайжыдарының бирги чадазы болур деп, оратор түңнелинде чугаалаан.

Чугаалажыышкынче киирип турар документилериниң ужур-утказы канчаар-даа аажок улуг дээрзин Казак ССР-ниң Чөөн Казахстан облазының «Калбжир» совхозунуң директору депутат Т. А. Жуманов айыткан. Бүгү-эвилелдиң XIX партия конференциязының шиитпирлеринге хүүштүр ажылдап кылган ол документилер социалистиг демократияны улам ынай хөгжүдеринче угланган.

Чөөн-Казахстан областың ажыл-ишчилери Хоойлулар төлевилелдерин улуг сонуургал-биле хүлээп алган болгаш эде тургустунуушкун чорудулгазын ханыладырынче, политиктиг системаның реформазының сорулгаларын боттандырарынче угланган партияның угланыышкынының чайгылыш чок боттаныышкынын оон эскерип билип турар. Документилерни ёзулуг ажык байдалга чугаалажып көрген.

Төлевилелдериниң ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездиниң, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы эргени тывсырының Конституция хайгааралының комитедин тургузарының, Советтер президиумнарының тургустунарының, сонгулда системазының демократчыдылгазының дугайында кезектерниң областың ажыл-ишчилеринде эки деткимчени алганын ол демдеглээн.

Эстон ССР-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы бодунуң республиказының Конституциязынга эдилгелер дээш сагышсырап турарын Казахстанның ажылчы чонунуң мурнундан ол илергейлээн. Ол эдилгелер ССРЭ-ниң ам күштүг Конституциязының нормаларынга удурланышкак болуп, ССРЭ-ниң хоойлужудулга тургузуунуң болгаш чангыс эвиниң принциптерин, хөй национал күрүнениң экономиктиг үндезиннерин кошкаш кыныдырып турар деп сапап турар бис деп, ол чугаалаан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чугаалажып турары Хоойлуларның хүлээп алыры социалистиг демократияның улам ынайгы хөгжүлдезинге болгаш эрге-хоойлулуг күрүнениң бактаап тургустунарынга салдар чедирер, бистиң чуртувустуң бурунгаар дүрген хөгжүлдезинге дузалаар деп, СЭКП Башкир обкомунуң бирги секретары депутат Р. Х. Хабибуллин демдеглээн.

Бодунуң саналынга оратор националдар аразында харылзааларның айтырыгларынга онзагайлап доктааган. Башкирияның ажылчы чоннары Эстон ССР-ниң Дээди Совединиң ноябрь 16-дагы шиитпиринге хамаарыштыр ханы дүвүрелди илередип турар. Аааза ССРЭ Конституциязының Совет күрүнени кацпалдыр быжыктырып турар, эвилелдешкен республика бүрүзүнүң эрге-ажыктарын чангыс аай кылдыр каттыштырып турар үндезин болур чүүлдерин эде көөрүн оралдашкан. Хөй национал дыг республикаларның төлээлекчилери бистерниң кайывыс-даа бистиң күчүлүг федерациявысты быдаргай конференция кылдыр хууладурарынга черле чөпшээрешпес.

Амгы тээгүлүг үе-чадада партияның төлевилээз сорулгаларын боттандырары дээш чуртта бүгү политиктиг болгаш хөй-ниити күштерниң бүрүн каттыжылгазы эргежок чугула. Эде тургустунуушкунуң сорулгаларын бүгү националдарның төлээлекчилериниң күштерниң ханы дем каттыжылгазының болгаш эвилелдежилгезиниң үндезининге шиитпирлеп болур.

Чурттуң ангы-ангы девискээрлериниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң сорулгаларын шиитпирлээринге, чуртта бүгү нацияларның болгаш биче улустарының эрге-ажыктарын улам долу барымдаалап көөрүнге дуза чедирер чамдык айтырыгларны депутат тургускан. Чижээ, планнан дашкаар алган бүгү продукцияны адырының эвес, а девискээрлериниң эрге-ажыынга ажыглаарын ол саналдаан.

Магадан областың улус депутаттарының Чукот округ Совединиң күүскомунуң даргазы депутат Н. П. Отке сессияга чугаалажып көөрү-биле киирген Хоойлулар төлевилелдерин чүүлдүгзүнүп хүлээп алганын демдеглээш, ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездинге автономнуг округтан төлээлелгениң нормазын ийи депутат кылдыр доктаадырып саналдаан.

Бир эвес мээң сонгулда округумга барометр салып каар чүве болза, ол шуурганы көргүзер ийик деп, Запорожьениң титан-магний комбинадының суугучузу депутат В. Д. Жиловский чугаалаан. Бүгү ажыл-ишчилерге ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында Хоойлу төлевилели аажок улуг сонуургалды кыптыктырган. Ону чугаалажып көргенин ооң мурнунда бистиң таваржырывыс чангыс хепке хаптырган дег маажым хөөн-биле канчап деңнээр боор?

Чурттуң политиктиг системазын бүгү-ле аргалар-биле эң дүрген эде тургузар херек деп, депутат демдеглээн. Маажымнаашкын болгаш тенчү чок чугаалажып көрүүшкүннер багай салдарлыг апарып болур. Чоннуң политикаже оттуушкуну, оон хөлчок өскен идепкейжизи депутаттарның ажылга чаа хамаарылгазын негеп турар. Бөгүн кол чүве — сөс биле ажыл-херектиң карыннызы. Саналдакчы шиитпирлер хүлээп алгаш, ону күүсетпейн баарының чижектерин адаан. Ол чаа документиге чоннуң төлээлекчилериниң чүгле негелде кылыр эргезинден аңгыда, ону күүседир ужурлуг органнарның база эрге-дужаалдыг кижилерниң харысаалгазының дугайында, негелдени, чагыгны күүседириниң хуусаалары, дүрүм ёзугаар хүлээп алырының дугайында чүүлдү киирерин саналдаан.

ВЦСПС-тиң секретары депутат К. Турысов чурттуң профэвилелдериниң Хоойлулар төлевилелдериниң талазы-биле санал-оналдарын тайылбырлаан. Чер-черден кээп турар саналдарда моон сонгааргы өскерилгелерниң, чагырып-дужаар аргалардан, идепкей чок чоруктан чарлырының эргежок чугулазының дугайында бодал илереп турар. Бо сорулгаларны шиитпирлээрин политиктиг системаның реформазының дузазы-биле боттандырып болур. ВЦСПС-тиң түңнээни-биле, сессияга Хоойлулар төлевилелдерин чугаалажып көрүп турары ол сорулгаларга дүгжүп турар.

Депутат оон ыңай мынча дээн: Бистиң хөй национал дыг чангыс эптиг күрүневис, дең эргелиг республикаларның эвилели — совет улустуң өндүр улуг чаалап алыышкыны, бистиң чоргааралывыс. Ынчалдаажок ол чангыс эптиг өг-бүледе онзагай черни Россия ээлеп турар. Чогумпа ол, оон ажылчын ангызы Октябрь соонда бодунуң эрге-ажыын артынга каапкаш шаандагы чыдып калган кыдыг-кызыгаар черлерни хөгжүлдеже өрү көдүрген.

ССРЭ-ниң Театр ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар чериниң даргазы депутат К. Ю. Лавров чугаалажып көрүп турар Хоойлулар төлевилелдерин хүлээп алырын саналдаан. ССРЭ Хоойлуларының төлевилелдерин чугаалажып көөрү демократчыдылганың болгаш ажык-чарлыг чоруктуң байдалынга эрткенин ол демдеглээн.

Эде тургустунуушкун ниитилелди социал хөөн чок чоруктан оттурган деп, оратор демдеглээн. Ынчаарга ам ол угланыышкынның тиилелгези дээш кажангызындан-даа артык сырый каттыжары негеттинип турар. Чамдык девискээрлерде тургустунган нарын байдалды ажып эртеринге күштер бистиң ниитилелививисте бар. Ол айтырыгларны шиитпирлээринге артык хөй хөөрээшкинге, дойлуушкунга алыспайн, чаа ёзу-биле бодаашкынның туружун ажыглаар херек. Массаларның политиктиг идепкейи кажангызындан-даа артык бедик. Бис демократияга өөренип турар бис, ынчалзажок частырыглардан өөредигни база алыр херек.

Дээди Совет тиң депутаттары чурттуң дээди эрге-чагырга органында чоннуң төлээлекчилери болур боттарының ролюн улам идепкейлиг күүседири чугула. Ынчалзажок ораторнуң бодап турары-биле, кезээде-ле ол ындыг эвес. Бо залда олут бүрүзү дыңнаар кулакташтыг, ынчалзажок чугаалаарынга микрофоннар ында чок деп, ол айыткан. Улам ханы дедир харылзаа база турар ужурлуг. Бодалдарның социалистиг плюрализми — демократчыдылганың чорудуун ханыладырының эң кол негелделериниң бирээзи.

Националдар Совединиң болгаш Эвилел Совединиң ээлчеглиг каттышкан хуралы дүүн болган.

* * *

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң он бирги чыыжының он ийиги ээлчег чок сессиязы бодунуң ажылын ноябрь 30-де Кремльдиң Улуг ордузунга уламчылаан. Эртенгиниң 10 шакта Эвилел Совединиң болгаш Националдар Совединиң ушку каттышкан хуралы эгелээн. Аңаа М. С. Горбачев, В. И. Воротников, Л. Н. Зайков, Е. К. Лигачев, В. А. Медведев, В. П. Никонов, Н. И. Рыжков, Н. Н. Слюньков, В. М. Чебриков, Э. А. Шеварднадзе, В. В. Щербицкий, А. Н. Яковлев, А. П. Бирюкова, А. В. Власов, А. И. Лукьянов, Ю. Д. Маслюков, Г. П. Разумовский, Ю. Ф. Соловьев, Н. В. Талызин, Д. Т. Язов, О. Д. Бакланов олар киришкен.

Күрүне тургузуушкунунуң талазы-биле политиктиг реформаны боттандырып чорудар хемчеглер дугайында айтырыгны депутаттар чугаалажып көрүп турар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң Даргазы А. Э. Восс даргалааш, СЭКП Якут обкомунуң бирги секретары депутат Ю. Н. Прокопьевке сөс берген.

Хоойлу төлевилелдерин чугаалажып көргени бүгү совет кижилериниң амыдыралынга хамаарышкан эң чугула айтырыгларны интернационалчы медерелдиң, бистиң хөй националдыг күрүневистиң быжыглаарының туруштарындан шиитпирлээринге өөренип адырының чугулазын көргүскен деп, ол демдеглээн. Оон-биле холбаштыр чурттуң улустарының чангыс эвиниң болгаш ССРЭ Конституциязының принциптеринге ылавын-биле чоруткан Эстон ССР-ниң Дээди Совединиң ээлчег чок сессиязының шиитпирлериниң чамдык пунктуларының талазы-биле сагышсыраашкынын оратор илереткен. Чурттуң политиктиг системазын сайзырангайжыдарының оруктарының комплексзинге совет кижилериниң, улустарының болгаш республикаларның экономиктиг база угаан-бодал сырый каттыжышкынынче чүткүп, оларның тускайланчаан чедип алырынче чүткээниниң херээ чок.

Бүгү-ле эвилелдешкен республикалардан чүгле төөгү талазы-биле онзагай байдалының эвес, харын политикага болгаш экономикага бодунуң кол туружунуң, чурттакчы чонунуң санының талазы-биле Россия Федерациязы онза байдалы ээлеп турар, ында чүс ажыг нациялар болгаш биче улустар чурттап турар. Оон-биле холбаштыр, ораторнуң бодап турары-биле алырга, оларның эрге-ажыктарын улам-на долузу-биле барымдаалап көөрү-биле автономнуг тургузуглары ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединге төлээлекчилеринден алгыда, РСФСР-ниң Дээди Совединге ийи палатаны — Федеративтиг Совет болгаш Националдар Совединтургузарының дугайында бодаар ужурлуг. Автономнуг республикаларга административ-девискээр тургузуушкунунуң айтырыгларын шиитпирлээринге бот туспайлан чорукту тыпсып бээриниң дугайында саналды чугаалаан.

Күрүне тургузуушкунунуң талазы-биле политиктиг реформа бистиң чуртувустуң хөй-ниити амыдыралында болгаш социал талазында эде тургустунуушкунуң болдурганы өскерлиишкиннериниң уламчылаашкыны болур деп, Краснодар крайның улус депутаттарының Ленинград кодээ Совединиң күүскомунуң даргазы депутат Л. М. Данильченко чугаалаан. Ол чорук улуска бодунуң бодалдарын дидим-биле чугаалаар, коллектив бүрүзүнге, совет хамааты бүрүзүнге салган сорулгаларны улам-на чедиишкинниг шиитпирлээр арганы бээп турар.

Мээң округумнуң сонгукчулары Хоойлу төлевилелдерин колдуунда деткип турар. Оон-биле кады төлевилелдерниң чамдык чүүлдериниң талазы-биле саналдарны ол чугаалаан. Амыдыралга чогуур дуржулга чогуп болгаш сонгукчуларның өзүп турар негелделерин барымдаалап алыр болза, 18 харлыында депутат болуру амыр эвес деп, оратор айыткан. Оон бодалы мындыг: 21 хар четкен хамаатылар улус депутаттарынга сонгудуп болур. Көжээ Совет күүскомунуң даргазы хөй-ниити организацияларындан депутатка бадылаашкыннарны сонгулда округтарынга чорударын саналдаан.

Чер-чер Советтериниң чорудар ажылдарының айтырыгларынга, оларның эрге талазы-биле байдалынга, сан айтырыгларын шиитпирлээринге депутат делгеренгейи-биле доктааган. Сонгукчуларның чагыгларынга планныг объектилерни киирериниң практиказын болдурбазын, сонгулда округунуң чурттакчы чонунуң санының болгаш ында депутаттарның санының аразында балансылашкак эвес чорукту чайладырының эргежок чугулазының дугайында бодунуң бодалын ол чугаалаан.

Чаагай кежик митингилерге тыптыр эвес, а чүгле күш-ажыл-биле ону тургузар деп, түңнелинде депутат демдеглээн. Бо харысалгалыг үеде бис сырый каттыжар болгаш кончуг эки ажылдаар ужурлуг бис.

Партияның боттандырып турары эде тургустунуушкунче угланыышкыны совет Эстонияның ажылчы чону кестүп көрбээн идепкей-биле деткип турар деп, Эстон ССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы депутат А. Ф. Рюйтель саналынга чугаалаан. Ниитилел амыдыралының бүгү талаларын чаартырын республикада ажык-чарлыг байдалда чугаалажып турар. Чүге дээрге социализм — массаларның амыдыралчы чогаадыкчы чоруу-дур.

Политиктиг реформа-биле дорт харылзаалыг түс девискээрниң бот-оруулга-чарылгазының, бот-акшаланышкынының айтырыглары онза чугула ужур-дузалыг боор турар. Эвилелдешкен республиканың ажылчы чону чоннуң амыдыралының деңнелин база чаагай чоруун бедидериниң айтырыгларын ол үндезинге шиитпирлеп турар. Оон-биле холбаалыг элээн хөй айтырыгларны шиитпирлээрин боттарывыстың талавыстан ындыг янзылыг көрүп турар бис.

Бистиң бодап, көрүп турар чүүлдеривис өске девискээрлерге база ажыглаттынып болур ниити чүүл болур деп санавайн турар бис: бистиң Төрээн чуртувустуң девискээрнде байдалдар дыка янзы-бүрү боом турар болгай. Ындыг болзажок бот-оруулга-чарылганың эң ажыктыг чоруун хандырар дээш республиканың ажыл-ишчилери чүткүлдүг ажылдап турар.

Бо сессияда сайгартымын көрдүнүп турар Хоойлулар төлевилелдериниң республикага идепкейлиг чугаалажып көрген. Ук төлевилелдерниң партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлери-биле элээн дөмейлешкек эвес кылдыр сагыпдырганы шын. Чамдык кижилер оларны чугаалажып көөрүнге элээш үени берген деп санап турар.

Чугаалажып көрүп турар ССРЭ Хоойлуларының төлевилелдеринге хөй эдилгелерни киирген, оларның-биле бистер чөпшээрежип турар бис. Нарын болгаш элээн чөрүлдээлерлиг байдалда бистиң республикавыска эң чугула чүүл болза эде тургустунуушкунче угланыышкынны долгандыр ниитилелдиң бүгү күштерин каттыштырары болур.

Бистиң ниитилеливистиң политиктиг системазы чугула өскерилгелерниң бүдүүзүнде турар деп, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы депутат В. И. Казанов демдеглээн. Сонгулда практиказын үндезинин-биле өскертир, ону демократчыдар, Советтерниң ролюн бедидер, суд эрге-хоойлу системазын эде тургузар талазы-биле калбарган ажыл ол дугайын херечилеп турар.

Бо сессияда чугаалажып көрдүнүп турар Хоойлулар төлевилелдериниң бүгү улустуң чугаалажып көрүп турган үезинде киирген саналдарны сайгарып көөр талазы-биле белеткел комиссиязының кылган ажылының дугайын ол депутаттарга тодаргай таныштырган. Совет ниитилелди демократчыдар талазы-биле хемчеглер бистиң улузувустуң улуг сонуургалын болдурган, хөй-хөй айтырыглар талазы-биле дискуссиялар болгулаан. Янзы-бүрү санал-оналдар киирген, оларның чамдыктары бот-боттарынга шуут удурланышкак-даа боол турган. Чамдык чүүлдерни болгаш бодалдарны ылавылап бижип көргүзеринге хамаарышкан саналдар-даа кирген. Он-он саналдарны болгаш шүгүмчүлелдерни хүлээп алган.

Оон-биле кады Хоойлулар төлевилелдеринге хамаарыштыр боол турган дискуссияларны чамдык таварылгаларда Конституцияга удур база националисчи пропаганда кылдыр ажыглап турарын бүрүү шапкан саналдар Россия Федерациязы — крайларның болгаш автономнуг областарның хамаатыларындан келген чагааларда болгаш кыйгырыгларда айыткан. Ындыг чоруктар хөй национал дыг совет күрүнени быжыглаарынга дузалавас деп, ол чагааларда бижээн.

Улус депутаттарының сонгулдаларының дугайында Хоойлу төлевилелин улам тодаргайжыдып турар элээн хөй саналдарны оратор киирген. Чижээлээрге, ийи кандидатты бадылап турар үеде эң хөй бадылаашкынны алганын сонгуткан деп санаар дугайында саналды ол киирген.

ССРЭ Конституциязынга болгаш улус депутаттарының сонгулдаларының дугайында Хоойлу төлевилелинге киирип турар өскерилгелерни болгаш немелделерни чуртка кажангызындан-даа артык калбаа-биле чугаалажып көрген деп, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының оралакчы-президентизи, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының даргазы депутат В. А. Коптюг чугаалаан. Чоннуң идепкейи канчаар-даа аажок улуг болган. Ындыг чорукка өөрүвес арга чок. Эң чугула айтырыгларны шак ынчаар калбак демократчы ёзу-биле чугаалажып көөр чорук бистиң амыдыралывыстың норма-чижээ болуп бар чыдар. Бис санал-оналдарның хөй янзызынга чанчыгып өөренир болгаш оон түс бүрүзүнден чогумчалыг түңнелди үндүрерин оралдажыр ужурлуг бис.

Демократия канчаар-даа аажок улуг органзакчы, пропагандисчи болгаш тайылбыр ажылын негеп турар деп, оратор онаалап демдеглээн. Санал-оналдарның хөй янзылыын херекке албас болза, ниитилелдиң политиктиг бот-медерелин эде тургузарының дугайында чугаа турбас ужурлуг.

Оон-биле чергелештир санал берген депутаттың демдеглээни болза, депутаттар, ол ышкаш чер-черлерде совет база партия органнары белеткеп турар документилерниң болгаш шиитпирлерниң органзастыг чугаалажып көрүүшкүнүн калбартырын саададыр чоруктар бар. Митинг демократиязы дээр колдуунда-ла сагыш-сеткилдиң хайныгыышкынынга үндезилеттинген демократия элээн эвес таварылгада бисти мурнап, ёзулуг шын чугаалажып көрүүшкүннү бергеделип турар. Амгы үениң психологтуг байдалын чедир өөренип бербейн баар чоруктар ам-даа бар: бир талазында, эмин эрттир далажыр, хамык чүвени дораан-на кылыптарын, чогуур үе-чадаларны ажыр шурагары бодаар чоруктар, а өске талазында — үстүнден саналдаан чаартылгаларны ылап сестип көөр чорук-биле холбашкан, эрги бодагшкынның шаптыктыг уржуктары ам-даа бар. Ол бүгү чүүлдер үш-үдүрүм чоруктарга, кайы хамааанчок шурагашкыннарга, ол-бо айтырыгны катап-катап чугаалажып көөрүнге, ол хамаанчок бүгү улустуң чугаалажып көрүп кааны чүүлдерни база катап эде көөр дээр оралдажыышкыннарга безин чедирип турар.

Бурунгаарлаашкынның оруу ам санал-оналдарның хөй янзылыын, ажык-чарлыг чорукту, чедип алдынган түңнелдерни шүгүмчүлекчи ёзу-биле көөр чорукту дамчыштыр эртер ужурлуг деп, Кишиневтуң ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг заводунуң операторлар бригадири депутат О. В. Кетрян чугаалаан. Чаа Хоойлулар төлевилелдериниң чугаалажып көрүүшкүнү ындыг чугула политиктиг болуушкунга кижилерниң ак сеткилдиг кирижир дээн күзел-чүткүлүн көргүскен.

Советтерниң ат-алдарын хандырар, оларның тургузуун сайзырангайжыдар, составын экижидер болгаш чаартыр талазы-биле ап турар хемчеглерниң улуг ужур-дузалын депутат онзалап демдеглээн. 18 харлыг хамаатылар чүгле сонгуур эргелиг эвес, харын депутаттар кылдыр сонгудар база эргелиг болур ужурлуг деп саналды республикага киирген.

Эмин эртир далаш чоруктуң, митинг демократизминиң, чамдык кижилерниң болгаш бөлүктерниң харысаалга чок чоруунуң илерээшкиннерин, кижилерни националын барымдаалап кылымал ёзу-биле ангылаар дээр оларның оралдажыышкыннарын ажылчын хуралдарга бүрүү шапкан.

Бистиң республиканың ажылчы чону хоойлу төлевилелдерин калбаа-биле чугаалажып көрген болгаш оларны колдуунда чүүлдүгзүнген деп, Киргизияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары депутат А. М. Масалиев бодунуң саналынга демдеглээн.

Бистиң областың ажыл-ишчилери бистиң ниитилелдиң улам ынайгы демократчыдылгазын магадылааның, эрге-хоойлулуг күрүнени тургузарынче Бүгү-эвилелдиң XIX партия конференциязының угланыышкынын Хоойлулар төлевилелдеринден көрүп билген деп Белорус ССР-ниң Гродно облазының «Прогресс» колхозунуң даргазы депутат А. И. Дубко чугаалаан.

ССРЭ Конституциязынга эдилгелер хоозун эвес, а ёзулуг улусчу эрге-чагырганы чедип алырынче угланган деп, Туркменистанның Компартиязының бирги секретары депутат С. А. Ниязов чугаалаан.

Хоойлуларның эң ылангыя национал холбааларынга хамаарышкан чүүлдерин бистиң республиканың ажылчы чону аажок-ла сонуургап чугаалажып көрген деп, Армян ССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Г. М. Восканян дыңнаткан.

Эрткен чылдарга бодаарга, Хоойлулар төлевилелдерин чугаалажып көөрү улуг сонуургалдың байдалында болуп эртип турар деп, СЭКП Владимир обкомунуң бирги секретары депутат Р. С. Бобовиков демдеглээн.

Амгы сессияга чугаалажып көрүп турар Хоойлулар төлевилелдерин Узбекистанда бүгү чон деткээн деп, Ташкент обласга Ангренниң хоорай тудуг эргелелиниң маляры депутат Х. А. Абдурахманова чугаалаан.

Демократия, эде тургустунуушкун дээш, бистиң Төрээн чуртувустуң күчүзүн улам улгаттырары дээш бадылаар мен, ынчаарга совет улустарның бузулбас найыралы ол күчүнүң үндезини болуп турар деп, Оренбург область Совединиң күүскомунуң даргазы депутат А. Г. Костенюк медеглээн. Советтерниң бүгү чадаларын тургузарынга, оларның ажыл-чорудулгазынга хамаарыпкан айтырыгларга ол колдуунда доктааган.

* * *

Санал-оналдарга 37 кижи киржип, чүве чугаалаан. Сессияның хүн чуруумунуң бирги айтырыын чугаалажып көөрүн доозуп, соксадыр дугайында шиитпир хүлээп алдынган.

Күрүне тургузуунуң талазы-биле политиктиг реформаны боттандырар хемчеглер дугайында айтырыгны чугаалажып көрүп турган үеде элээн хөй саналдар болгаш сүмелер кирген. Ол саналдарны болгаш сүмелерни чугаалажып көргеш, түңнелдериниң дугайында палаталарның дараазында болур каттышкан хуралынга илеткээрин ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунга болгаш палаталарның хоойлу саналдар комиссияларынга депутаттар дааскан.

Депутаттарның белеткел комиссиязының болгаш палаталарның хоойлу саналдар комиссияларының хуралдары ноябрь 30-ның кежээзинде болган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Совединиң болгаш Националдар Совединиң дараазында каттышкан хуралы декабрь 1-де болур.

(СЭТА).

Чалыы назын

Күжүвүс—найыралда

КЫЗЫЛДЫҢ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУДУ

Ооң амыдыралы-биле таныжыңар

Кызылдың педагогика институдунда бо өөредилге чылында 1228 студент өөренип турар. Оларның аразында аңгы-аңгы национальностарның төлээлери —орус, тыва, белорус, украин, удмурт, бурят, якут, хакас, грек, армян... оолдар, кыстар өөренип турар. «Чалыы назын» деп бөлүмнүң ээлчеглиг үндүрүлгезин ында интернационалчы кижизидилгеге тураскааттывыс.

1. ЧАҢГЫС ӨГ-БҮЛЕ ДЕГ БИС

Институттуң коридорлары чүгле студентилер аудиторияларга кичээлден олуруптарга, шип-шимээн апаар, а кажан чапсарже медээ эдиптерге, институт хайымныг-ла болу бээр. Баштайгы кичээл шактарындан эгелээш, орай кежээге дээр-ле ындыг. Студент амыдыралдың онзагай, солун бир талазы ол. Шак ол хүннерниң бирээзинде, кичээлдер аразында, чапсар үезинде, үш дугаар каътка, бөлүк бир үе оолдар, кыстарга ужуражы бердивис. Бойдус-география факультединиң бирги курузунуң дөрткү бөлүүнүң студентилери болду. Чайзу Кыргыс, Наташа Ломаева, Елена Куулар, Галя Глухенко, Армине Жамкоцян, Аэлита Чадамба, Омак Доңгак, Георгий Ооржак олар аттарын адап, бистиң-биле таныштылар. Оларның студент амыдыралы амдызында чаа-ла ийи, үш ай-биле санаттынып турбуже, аңгы-аңгы черлерден келген чээрби сес оолдар, кыстар бот-боттарын таныжар, билчир, өннүктежи бергеннер. Ол дугайын уруглар боттары күзелдии-биле чугаалап турдулар. Бөлүк интернационалчы деп чүвени чугаалыксаа чүнү-даа мурнай дыңнаттылар. Ол — шынап-ла, ындыг: келир үениң башкылары болур дээн орус, тыва, армян, украин оолдар, кыстар шупту кады башкының хүндүлүг мергежилин чедип алырының эге базымын бо өөредилге чылында эгелээн ол. Өөредилгеде эштеринден арай чыдып каап турар кижи ам дээрезинде чок, ниити институттуң, факультеттиң хөй-ниити ажылынга бөлүктүң студентилери идепкейлиг киржип эгелээн. Ажылын сонуургаарынга, ындыг чүүлдү олар дыңнаттылар: студентилерни беш-бештен бөлүктей хуваап алганнар. Көрдүнген кайы-бир хуусаа иштинде, ай дургузунда-даа дижик, бөлүктүң бүгү-ле ажылын чорудар эгелекчилер ол болур. Оларның канчаар ажылдааның түңнеп, үнелел бээр. Ажылдың ындыг хевирин факультет, бөлүк бүрүзүнде ажыглап турарын аваа чорупту билдивис. Ынчап келирге, студент бодунуң бөлүүнүң ажылынга, ооң амыдыралынга албан киржир апаар-дыр, ооң соонда эштериниң мурнунга отчёт бээр, а олары беш кижиниң ажылын «эки», «багай» деп үнелээр.

Бистиң чугаавыска бойдус-география факультединиң база биологияның студентилери Виктория Лопатина, Светлана Володникова, Саида Мокур-оол, Таня Очур, Сергей Наговицин, Орлан Очак-Кара, Анатолий Мельников, Альберт Тыртык-оол, Алексей Бессарапов болгаш оон-даа өске оолдар, уруглар база күзелдии-биле киржи бердилер. Ынчап келирге, чай кадында, чаңгыс черге баштайгы ужурашканывыс оолдар, уруглар-биле кады — орус, тыва, армян, украин, удмурт национальностарның төлээлери тыглып келген болдувус. А бүдүн институтту алыр болза, тапшканывыс бо аныяктардан аңгыда, якуттар, хакастар, буряттар.. база бар.

Студент амыдыралдан сонуургадым чугаалаксаар чүве хөй дээрзин билдингир. Ынчалза-даа чүнү-даа мурнай чугаавыс чайгаар-ла найырал темазынче угланы берген. Аваа хамаарыштыр кандыг-ла-бир бодалды илередиксеп турары арыннарда, көрүштен, хоглуг, чымчак хүлүмзүрүгден илдеп. Чугаалажып тура, ындыг түңнелге келдивис: студентилерниң аразында эп-найырал быжыг, барып-барып келир үеде башкы болур улустуң аразынга бо айтырыг оон өскээр тургустунмас ужурлуг, черле ынчаш, быжыг найырал, бот-боттарын билчири —солун ажыл-херектерниң, эки өөредилгениң үндезини. Аныяк оолдар, кыстарның ол бодалдары күзелдери кончуг-ла чөптүг. «Эжинге дуза, деткимче көргүзүп шыдаар сен бе?» деп айтырыг салдывыс. Аваа мындыг харыы дыңнадывыс: «Кажиин берге байдалга таваржы бээрге канчап каар, оон хая көрнү бээр боор, чүнү кылып шыдаар мен, оон-биле дузалаар мен».

«Быжыг найырал чокта, ажыл-херек канчап бүдериил» дишкен бис. Ол—бо таварылгада аудиторияга өөредилге үезинде, хөй-ниити ажылынга, общежитиеге илереттинер. Оон чижээн база-ла бо факультеттен көрээли. Чаңгыс аудиторияга өөренирилден аңгыда, студентилер практикаже үнер. Лагерь байдалынга ажылдап, чурттаары уругларны улам чоокшулаштырар, эжин кижи аваа эки билир апаар. Ол чорупт турган, чоогунда турар чурттакчылыг суурларга дуза чедирер, концерт көргүзер болгаш өске-даа чүүлдер кылыр апаар. Аваа база дем херек. Оон аңгыда, республиканың районнарынче десант-үнүүшкүннерин база чорудары чанчыл апарган. Агитбригада ол чорупт чорааш, оон концертин көргүспушаан, школа доозукчулары-биле ужуражып, профугланыышкын талазы-биле ажылды чорудар. Ындыг хемчеглер элээн дээштиг болуп турар. Чижээ, бо факультетче кирип турарларның саны көвүдеп турар. Эртем отряды база ажылдап турар. Институттуң өске факультеттеринде база келир үениң башкыларының өөредилге, кижизидилгезин экижидеринче угланган чүүлдер бар.

Үстүнде чугаалааным— бөлүктерге ажылды беш кижилеп чорудуп турарын уруглар, оолдар ажыктыг деп көрүп турарлар. Оон-биле кады студентилерниң бот-башкарылгазын сайзырангайжыдарын институтта чугулалап турар. Ол дугайын физика-математика факультединде комсомол организациязының бюро секретары Людмила Манель мынчаар чугаалады:

— Коллективтиг планнааштынны чорудуп эгелээп бис. Студентилерни чогаадыкчы бөлүктерге үзүп алыр, ол чаа коллективтер ажыл планынга албан бир-ле чаа, солун айтырыгны киирип келир. Ажыл планын демнежип, санал-онаа киирип турган, боттарывыс тургузуп алган болганывыста, оон күүселдезин дээш шупту харыысалгалыг болур ужурлуг бис.

Эжиниң ол чугаазын бойдус-география факультединде комсомол организациязының бюро секретары Ольга Сапникова деткиишкээн, моон соңгаар кол-ла чүве — кандыг-даа ажылга ээ барымдаалаар чорукту уштунары дээрзин немээш, кижи бүрүзүнүң идепкейлиг болуруның чугулазын айытты. Кандыг-даа ажыл дээрге, чүгле эрги ол-ла кижилер киржир чоруктан уштунарын оралдажып турар бис. Идепкей чок эштеривис база бар болгай.

Өөредилге чылы эгелээ ындыг-ла улуг хуусаа эртпээн. Факультеттер, бөлүктер тустуста ажылын солун болдурар дээш оралдажыышкыннарны, дилээшкиннерни кылып турар. Институтта кежээлерниң канчаар эртип турарын сонуургадывыс. Комсомолдуң төрүттүнген хүнүнге тураскааткан кежээге лотерей ойнаазының уруглар солун кылдыр чугаалап турдулар. «Аас-кежиктиг» билеттерниң ээлери—магнитофон, чурук тырттырар аппарат болгаш оон-даа өске чүүлдерни ойнадып алганнар. Кежээлерниң, дискотекаларның солун болуруи күзээрлер база бар.

Вера биле Надежда Постникова педагогика болгаш эге өөредилгениң методиказының факультединиң бирги курузунуң студентилери. Якут ийис бо угбашкылар общежитиеде чурттап турары өрээлинче бисти чалады. Оларның кады чурттап турар эштери — Азната биле Чойгаана номчулга залы чорупкан, таварыштайн бардывыс. Ынчалзажок Вера биле Надя эштериниң дугайын, дертелдирзиниң канчаар чурттап турарын бирден бирээ чокка чугаалааш, «Азната биле Чойгаана бир чер чорупт болза, дорааш чоктай бээр-дир бис» деп немеп кагдылар. Тыва, якут бо уруглар чайын институтче кирериниң экзаменнерин дужаап тура, таныжып алганнар. Тыва дылды өөренип турарын сонуургал-биле чугаалап олурдулар. Надя мынча диди:

— Тыва дыл кичээлинге чоокта чаа Вера шүлүк чугаалааш, беш алды, мен текст номчааш, аваа арай-ла четпейн бардым, башкы ону дөрт-биле үнелээн. Чогум биске тыва дылды өөренири улуг-ла берге эвес-тир, якут дылга домейлешкек чүүлдер бар болгаш ындыг хире. Оон ыңай Чойгаана биле Азната база бистиң дылывысты сонуургаарлар, сөстерин өөредип тур бис. А чугаалажыр кол-ла дылывыс —орус дыл.

Угбашкылар Эльгяй ортумак школазынга өөренип тура, музыка школазын база доозуп алганнар. Вераның баянга, аккордеонга ойнаарын студент эштери дыңнаар боор. А Надя якут танцыларны эштеринге өөредирип аазады. Якутияда Сунтар районда «Эльгяй» совхозка Постниковтарның өг-бүлезинге Тывадан чагаалар удаа-дараа бо-ла келир. Уругларының чагаазындан оларның эштери Чойгаана Дазырбанны, Азната Сувакпутту, оларның кады өөренип турар өске-даа өөрүн таныырлар. Найырада кызыгаар чок дээрзи ол.

Институттуң филология факультединде орус, тыва дыл башкыларын белеткеп турар. Ында өөренип турар тыва уруглардан аңгыда, өске национальностуң студентилерниң тыва дылды немей өөренип турары чөптүг. Национал школаларга кээп, орус дыл башкылаар кижиге ол черле артык эвес. Студентилерниң бодалы база ындыг.

Студентилер-биле кылган чугаавыстан кандыг түңнел үндүрүп болурул? Студент амыдыралы, бөлүүнүң ажылы солун, өөредилге эки болзун дээш кылдынып турар хемчеглер, дилээшкиннер бар.

ЧУРУКТАРДА: бойдус-география факультединиң бирги курузунуң эп-найыралдыг дөрткү бөлүүнде өөренип турар студент бөлүк оолдар, кыстар; студент эжишкилер.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

- Институтта 1228 студент бар
- Ында 12 нацияның төлээлекчилери өөренип турар
- Ол ийи общежитиелиг
- Институтта 1274 комсомолчу бар
- Якут ийи ийис угбашкы өөренип турар

2. БОТ-ИДЕПКЕЙ, ДУЗА, ДЕТКИМЧЕ ХЕРЕК

Студентилер-биле кылган чугаавысты институттуң комсомол комитединге уламчыладывыс. «Факультеттер аразында харылзааны быжыглаар, студентилерниң идепкейин көдүрер, комсомол комитединиң ажылын экижидер, ол сорулга-биле конференция эртирер болза жи...» дээн чижектиг саналдар база киирген чүве, ынчангаш ону мааа эккелгенивис ол.

Келир үениң башкызын кижизидеринге педотрядтарның чугулазын, хоорайның Пионерлер бажыңының базазында ындыг отрядтарның ажылынга студентилерниң киржилгезин секретарь үстүнде чугаага немеп кагды. Институтта чоруттунуп турар хемчеглерге комсомол комитеди дорт киржип турар. Студентилерниң интернационалчы кижизидилгези айтырыын оон канчаар тургузуп турарын көөр бодаан бис. Институттуң комсомол комитединиң хостаттырган секретарынга Оксана Салчак ажылдап эгелээш үр болбаан, ажылче чаа шуудап кирип турар деп болур. Ынчангаш кичээнгейни оларның моон соңгааргы ажылынче, сорулгаларынче угладывыс. Бөлүктерде политинформацияны эртирип турар, ынчалзажок ол кызыы болуп турар. Политиктиг дискуссия клувун тургусса деп айтырыг бар. Оон сорулгазын, кижизидикчи талазын, аваа көөр, тургузар айтырыгларның темазын ап көөрге, дарый тургузары чугула клуб болду. Оон-биле кады видеосалон кылып алырын оралдажыр дээп күзел база бар. Бодалдарның херек кырында боттанырын күзээр апаар. Студентилерниң, хамыктың мурнунда, комсомол комитединиң кежигүннериниң идепкейин бедидериниң чугулазының дугайында айтырыг туруп турар. Студентилерниң чугаазындан ону бо-ла дыңнап болур турду. Саналын, сүмезин киирери шын болбайн канчаар, херектиң ужуру чүгле ында эвес-ле болгай, ажыл-херекке дорт киржип, үлүүн киириштирери чугула. Комсомол комитединиң ажыл-чорудулгазының солун, дээштиг болуруи чүгле күзеп, хайгаарекчы боор, кыдыынга артары шын эвес. Шак мындыг чижектиг айтырыгларны шиитпирлээринге ажылчын конференция дузалаар боор деп бодап турарлар.

Институттуң комсомолчуларының саны — 1274 кижи, ынчангаш комитет комсомол рейкому-биле деңнежир. Комитеттиң ат-алдарын көдүрер, тодаргай ажыл-херек-биле бадыткаар дээш ажылды чорударының эрги, дегейленчек хевиринден уштунарын секретарь оралдажып турар. Өске хөй-ниити организацияларның комсомолга дузазы херек кырында чогум черле кайы хире болуп турарыл? Факультет деканнары, кафедралар-биле харылзаа барын бар, ынчалзажок партия организациязындан, оон бюрозундан доктаамал дуза, деткимче алырын, кичээнгейни комсомол күзеп турар. Харылзаалыг ажылды айтыышкын бээри-биле кызыгаарлаар болза, шын эвес апаар дээн бодалды секретарь илереттти. Оон-биле кады студент аныяк коммунистер бар, оларның идепкейи, ролю кайыл? Оларның дузазын комсомолчу эш-өөрү база манап турар.

ВЛКСМ обкомунуң талазындан комсомол комитединге практиктиг дуза кандыгыл дээрзин сонуургадывыс. Тодаргай дуза барык-ла чок болуп турарын эскердивис, харылзаалыг ажыл чүгле отчёт тургузуп, янзы-бүрү документилер бижип киирериңде эвес-ле болгай. Бо айтырыг ВЛКСМ Кызыл хооркомунга база хамааржыр.

Партияның XXVII съездизиниң соонда комсомолду хөй-ниитиниң политиктиг организациязы кылдыр эде көрген болгай. Ынчангаш комсомол эге организациялар ажылын эде тургузарынче, оон стилин, арга-методтарын сайзырангайжыдарынче кичээнгейни угландырып турар. Комсомолдуң төрүттүнгени хүнүнден бээр 70 чылын демдеглеп тура, ВЛКСМ обкомунуң ийиги секретары Семён Кашпык-оол бистиң солунга берген интервьюзунда хамык ажылдың ам эге организацияларже угланганын, оларга чедип барып ажылдаарын демдеглеп олурган болгай. Эге организацияның эргези шынап-ла улгаткан, ынчап келирге, комсомолчуларның талазындан инициатива, шимчеңгир болуру, чогаадыкчы, тывынгыр ажыл негеттинер-дир. Ол чүүлдерниң кырынга дуза, деткимче база херектир.

3. ШУПТУ АЖЫЛ ОЛЧЕ УГЛАНГАН

Студентилерниң интернационалчы кижизидилгези-биле холбашкан айтырыгны партия организациязының, партбюронуң талазындан канчаар шиитпирлеп турарын институттуң партбюро секретары Владимир Андреевич ПЕТРЕНКОДАН бистиң корреспондентивис дилээн.

— Аңгы-аңгы национальностарның төлээлери — орус, тыва, украин, белорус, якут, хакас, бурят, грек, удмурт, армян... оолдар, кыстарга барык факультет бүрүзүнге таваржып болур. Силерниң институдуңар ёзулуг интернационалчы улуг коллективтерге хамааржыр-дыр. Оон-биле холбаштыр, оларның хүн бүрүде өөренип турары бөлүктерниң ден аңгыда, студентилерни чоокшулаштырып, бот-боттарын хүндүлежир, билчир чаагай чорукка кижизидип, каттыштырып турар улуг эвес кандыг коллективтер барыл?

— Институт, шынап-ла, интернационалчы коллектив. Ол ийи хире национальностарның төлээлери бисте өөренип турар. Филология факультединде тыва дыл башкыларынга өөренип турар бөлүктерден аңгыда, арткан өске бөлүктер холушкак. Үстүнде чугаалаанып мышкаш, бир бөлүкте— орус, тыва, бурят, армян.. бир үе-черге оолдар, уруглар бир демниг өөренип турар. Студент амыдырал чүгле өөредилге-биле кызыгаарлаттынмазы билдингир. Институттуң, факультеттиң, бөлүүнүң хөй-ниити ажылы... дээп черле чүү турбас дээр. Маңаа база-ла олар кады киржип турарлар. Студентилерниң «Универсам» театрын, туристер клувун ап көрээлиңер, чижээ, сөөлгүзүнүң кежигүннери Тываның бедик даа болур Мөңгүн-Тайга кырынче үнүп турарлар. Мындыг байдалга кижи эжинге бодунга дег бүзүрээр болур ужурлуг, оон башка, хоржок болгай. Кады чоруур эжи кандыг кижил деп чүве чогум-на шак ындыг таварылгада билдинер дээри дег аан. Оон аңгыда, «Убсу-Нур» экспериментиниң программазында киржип турар студентилер база бар. Чугаалдан олурарым бо болгаш ындыг ниитилиг оон-даа өске хемчеглер оолдар, кыстарны бот-боттарын хүндүлежиринге, эжинге херек апарган таварылгада, дуза чедирип, харын-даа деткимче көргүзүп билир кылдыр кижизидеринге идиглиг болуп турары билдингир.

Чүгле студентилер эвес, башкылар коллективи база интернационалчы болдур ийин. Ону база демдеглеп каайн. Ол дөрт национальностуң төлээлери бис. Келир үениң башкыларын төлептиг кижилер кылдыр кижизидер хүлээлге биске онаажып турар. Чугаалажып турарывыс чүгула бо айтырыгга хамаарыштыр алыр болза, башкылар, бистерниң, хууда үлегеривис студентилерге салдарлыг болур ужурлуг дээн чүвени билип турар бис. Оон ыңай кичээлдер ол талазы-биле кижизидикчи утка-шынарлыг болуру чугаажок. Бо айтырыгны моон-даа ынай чогумчалыг тургузары башкылар коллективиниң кичээнгейинде турар.

Интернационалчы кижизидилге талазы-биле кылып турар ажылывыста база кылдынып турар хемчеглерниң дээштиинге хамаарыштыр алыр болза, четпестер бар. Моон соңгаар ол чүүлдерже кичээнгейни улам улгаттырар апаар бис. Студентилерниң аразында найырал быжыг, ол дугайын олар боттары база чугаалап турарлар-дыр, бис база ону ынчаар үнелеп турар бис. Ынчалзажок мындыг чүүлдү эскерип турар бис: аудиторияларга лекция азы кичээлдер үезинде оолдар, кыстарның аңгы-аңгы кылдыр бөлүглежип олуруп алыры ховар эвес.

— Институт ийи общежитиелиг болгай. Оон бирээзи хоорайның төвүнде, өскези — Суворов кудумчузунда. Баштайгызында 560 ажыг студент бар. Ында колдуунда-ла үндезин чурттакчы оолдар, кыстар колдады чурттап турарын аваа чорупт турган эскердивис. Байдал чүге ындыгыл, ону база сонуургап турар бис. Общежитие талазы-биле черле кандыг айтырыглар силерни дүвүреди турарыл?

— Общежитиеде байдалывыс чугаалап турарыңар ышкаш, шынап-ла, ындыг. Аңгы-аңгы национальностуң оолдар, кыстарын холуштур чурттадырын чедип албайн турарывысты миннир апаар. Айтырыгның чугулазын база билип турар бис. Шак ындыг байдал чеден чылдардан бээр тургустунуп келген хире чүве бо. Ол дугайын деканнар, башкылар-биле чугаалажып турар бис. Районнардан келген уруглар чугаажок, общежитиеге чурттаарлар, хоорайла улус бажыңнарынга артар апаар, ындыг студентилер бисте хөй. Республика девискээриниден дашкаар келген студентилер чурттаар бажыңнар тып алган болур ийикпе, азы төрелдеринде, чоок кижилеринде турар боор-дур. Ынчалзажок мен бодум хууда бо айтырыгны чүге ындыгыл дээрзин, чылдагаанын билип алыксап чорур мен.

Ийи дугаар общежитиеде чүс хире кижи чурттап турар. Чурттаарга байдал талазы-биле четпестер, шиитпирлээр чугула айтырыглар общежитиелерниң кайызында-даа бар. Чижек кылдыр ооң тезин ап көрээли. Өрээлдерниң чурттаарга шөлүнүң хемчээли бичии, таарымчалыг байдал барык тургустунмаан деп болур. Номчулга залының шөлү ындыг-ла улуг эвес. Оон аңгыда, ында кызыл-булуң бар. Оон дериилге-шимеддээни өскертип, таарымчалыг, көрүштүг болдураа деп бодап чоруур кижи мен. Ындыг байдалды чедип алырының аргазын моон соңгаар көөр бис. Айтырыгны шак мынчаар тургузуп келирге, материалдыг байдалга барып дээр боор чүве-дир ийин.

— Ол айтырыг херек кырында күүсеттинер бээр болза, эки-дир. Мындыг чүве бар, Владимир Андреевич, филология факультединде тыва дыл башкылары болур студентилерден аңгыда, өске бөлүктерде студентилер тыва дылды өөренип турар, аваа шактар көрдүнген дээрзин билир силер. Арткан факультеттерде ону канчаар көрүп турарыл? Национал школаларга башкылаар улуска ол ажыктыг болур ужурлуг. Ол дугайын студентилер боттары база чугаалаар болдулар.

— Ийе, ол факультетте ындыг. Чоң аразында чурттап чоруур өске национальностуң кижиниң ол черниң улузунуң дылын билир болза, ында артык чүве чок, ылангыя башкы кижиге. Физика-математика факультединиң үшкү курузунуң студентилери кандыг-даа айтыышкын манавайн, боттарының эгелээшкини-биле тыва дыл өөренир бөлгүмнү тургузуп алганнар. Ону боттарының эжи тыва студент эртирип турар.

— Институттуң комсомол комитеди ажылынга партия организациязының дузазын манап турар улус болду. Комсомолдуң кужу —партийжи удуртулгада, ынчангаш партия организацияларының сорулгазы болза, комсомолга партийжи удуртулганы бүгү талалыг күштелдирери болур болгай. Партбюрону удуртуруп силерге коммунистер бүзүреп, оон секретарынга соңгаан-дыр, Владимир Андреевич, комсомол комитеди-биле ажылды моон соңгаар канчаар тургузар силер?

— СЭКП-ның XXVII съездизи болгаш партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязы тооргуюн аңгы үе-чадазынга комсомолчуларның, аныяктарның ролюн чааы-биле үнелээрин көрген болгай. Ону ажылывыска удуртулга болдурар апаар бис. Комсомол комитединиң секретары-биле чугаалашкаш, кичээнгей салза чогуур айтырыгларны тодарадып алдывыс. Комсомол комитединиң ажылын идепкейжидер айтырыг туруп турар, айтырыгның мынчаар тургустунуп турары чөптүг. Ынчангаш кады ажылывысты оон эгелээн бис.

— Интернационалчы кижизидилге —чугула айтырыгларның бирээзи болгай. Билир бис. Ол талазы-биле кылдынып турар чүүлдер институтта бар-дыр, ынчалзажок айтырыгның шиитпирлеттинип турары чүгле оон-биле кызыгаарлаттынмас-даа болгай, көрдүнүп турар хемчеглер ам-даа эвээш эвес деп чүве билдингир. Ынчангаш чугула бо ажылды моон соңгаар улам экижидип, ону хөй талалыг болдуруп, чогаадыкчы ажылдаар апаар ындыг бе, Владимир Андреевич?

— Чугаалажып турарывыс бо айтырыг—шынап-ла, чугула айтырыгларның бирээзи болур. Ынчангаш ол талазы-биле ажылывысты моон-даа соңгаар үениң негелдезинге хүүштүр тургузуп ажылдаар апаар бис.

(Бо материалдарны «Шынның» корреспондентизи Вера КУУЛАР белеткээн).

ЧӨВҮЛЕЛДЕР ДАРГАЛАРЫНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕЗИ

Республиканың бүдүрүлгелеринде, организацияларында күш-ажылчы коллективтериниң 300 ажыг чөвүлели бар. Оларның 200 ажыглының даргалары мурнакчы ажылчыннар, бүдүрүлгениң чаартыкчылары, бригадирлер, инженерлер, цехтер, участоктар, фермалар удуртукчулары болуп турар. Оларның өөредилгезин профоблчөвүлели организастап эртирген.

Ийи хүнүнге семинарынга Кызылда, Ак-Довуракта, Ховуу-Аксыда болгаш республиканың өске-даа чамдык районнарында күш-ажылчы коллективтерниң 120 хире чөвүлелдериниң даргалары киришкен.

Чамдык чөвүлелдер бүдүрүлге болгаш социал айтырыгларны шиитпирлээринге идепкейлиин көргүзүп, арга-дуржулганы мөөңнеп алган. Эки ажылдыг чөвүлелдерниң ажыл-херээниң дугайын профоблчөвүлелдиң секретары Ч. С. Моңгуш, республиканың юстиция министри Ю. П. Слободчиков олар семинарга чугаалаан. Чижээ, «Тыва кобальт» комбинатта чөвүлелдиң составында 35 кижиниң дөрттүн үш кезии мурнакчы ажылчыннар. Чөвүлел ай санында чыгып, коллективте тургустунуп турар чугула айтырыгларны чугаалажып турар. Ол ышкаш Таңдыда ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозта чөвүлелдиң ролю көскүзү-биле идепкейжээн. Оон составының хөй кезии ажылчыннар.

Эки ажылдыг чөвүлелдерниң дуржулгазын семинарга сайгарып көрген. Ынчалза-даа чамдык чөвүлелдерниң ажылы кошкак. Аваа Каа-Хем районда хөй чөвүлелдерниң хамаарыштырып болур, «Бүрең» «Енисей», «Совет Тыва» «Бүрүнгаар», СЭКП-ның XXV съездизи аттыг совхозтарда, райүлетпүр комбинадында, тудуг-септелге участоктарында чөвүлелдер чаңгыс-даа катап хуралдаваан. Ол коллективтерде профэвилел комитеттери оларның ажылын идепкейжидер дээш негелделиг ажылдавааннар.

Чөвүлелдерниң ажылының янзы-бүрү айтырыгларынга хамаарышкан лекцияларны семинарның киржикчилери дыңнаан. Ону профоблчөвүлелдиң, республиканың Күрпланының ажылдакчылары, юристер номчаан. Сибирьниң эң эки бүдүрүлгелеринде күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдериниң ажыл-чорудулгазының дугайында фильмнерни оларга көргүскен.

Идепкейлиг ажылдыг чөвүлелдерниң даргаларының чугааларын семинарның киржикчилери дыңнаан. В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың рудниинде, Кызылдың № 3 АТБ-ында, өске-даа коллективтерде чөвүлелдер даргалары боттарының ажылының арга-методтарын чугаалап берген.

Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар семинарга чүве чугаалаан. Республиканың экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң планының күүсеттинип турарының дугайын чугаалааш, бүдүрүлге, чуртталга, амыдырал, культура айтырыгларын шиитпирлээринге, бот-орулга-чарыгга болгаш бот-акшаланышкынче шилчилге үезинде ажылчыннарның, тускай эртемниглерниң идепкейин көдүрерниң, күш-ажылдың бүдүрүкчүзүн бедидериниң, сагыыга-чурумнуг быжыглаарының, үлетпүр, транспорт, тудуг, кадаг ажыл-агыйның экономика талазы-биле бар аргаларын ходу ажыглаар талазы-биле сорулгаларга ол тодаргай доктаагая.

Тимофей СЕРМАВКИН.

ШКОЛА АМЫДЫРАЛЫ: башкыларның дуржулгазы

ХАНЫ БИЛИГЛИГ

Келир үениң аныяк салгакчыларын өөредип, кижизидериниң белен эвес ажылынга он чеди чылды математика башкызы Тамара Андреевна Сартыыл бараалгадып келгеш, болунуң эртемин башкылаарынга бичө эвес арга-дуржулганы чедип алган. Оон уламындан башкылап турары 4-10 класстарның өөреникчилериниң математикага билии ханы болуп турар.

Берт-Даг ортумак школазын чыл бүрүде ийи он дугаар доозуп турар. Күрүне экзаменнерин хүлээп ап турган комиссия кежигүннериниң үнелелин өзугаар алырга, өөреникчилериниң математикага билии шынырак болуп турар. Ол ышкаш школаны дооскаш, дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринге кирериниң экзаменнерин дужааган өөреникчилер математикага эки демдектерни алган.

Тамара Андреевна аттестациязы чедиишкинниг эрткен. Математика эртеминиң башкылаарының методиказын эки билирин көргүскен.

Мергежилдиг башкы школачыларга математика бөлгүмүн органзастаан, ол ышкаш кежээлерин эрттирип турар.

Башкы кижиниң ажылы чүгле өөреникчилер-биле кызыгаарлаттынмас. Суурнуң чурттакчы чонунуң ада-иелериниң ортузунга хөй талалыг агитация, культура массалыг ажылдарны чорудар хүлээлгелиг. Сартыыл башкы суурда «Аалга» агитквартираның пропагандизи. Ынчангаш партия, чазактың доктаал-шиитпирлерин чурттакчыларга тайылбырлап, ону совхозтуң мурнунда салдынган сорулгалары-биле холбаштырып, оларны күш-ажылга, хөй-ниитиниң херээнге идепкейлиг киржиринче эвилелдеп турар.

Математика башкызы Тамара Андреевна чаа өөредилге чылында школачыларга быжыг билиглерни бээр, оларны күш-ажылга, практиктиг ажыл-херектерге өөредир, кижизидер дээш ажылдап турар.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Тес-Хем район.

ЧУРУКТА: башкы Т. А. Сартыыл.

Иван ДАМБАНЫҢ фотозу.

КАМНАП ӨӨРЕНИИЛИҢЕР

Ындыг түңнелди үндүрер

Камналга хумагалыг айтырыынче кол кичээнгейни салып, өөреникчилерни экономиктиг билиглер-биле чепсеглээринче сагыш салып ажылдап турар мен. Тыва АССР-ниң алдарлыг чогаалчызы К.-Э. К. Кудажының «Тараа» деп тоожузун номчуп эрткениниң катаптааш, хлебтиң үнезин амгы үеде кажангызындан-даа артык чидиг айтырыг деп чувени мынчаар тайылбырлаар мен.

— Бир эвес бир кижи хүнде-ле 20 грамм хлебти үндүр октап турар болза, ол чылда 7 кг 300 грамм хлебти азы 15 батонну үндүр октааны ол-дур. Бистиң чуртта чонга чылда-ла 2 миллион тонна хлебти садып турар. Ону тараажо шилчидерге 1 млн. 800 муң тонна. Ол хире тарааны өстүрүп алырынга 1,1 млн. гектар шөл херек. Бир гадан 16,2 центнер дүжүт ажаап алыр бис. Бо чурагай дээрге бүгү чурттуң дугайында чугаалап турар-дыр. А бистиң «Чыраа-Бажы» совхозту ап көрээлиңер, уруглар. Районда совхозтарның чугаар бооп, бир гадан 12,5 центнер дүжүттү алган. Районда 6 совхоз бар болгай, боданып, санап көрүңер.

Камналга, хумагалыг чорук социалистиг экономиканың чүгула талазы бооп-даа келген болгай. Оларның ужур-дузазы бистиң чуртка эде тургустунуушкунунуң үезинде эң кол өзек айтырыг. Амгы экономиктиг бүгү өзүлде, экономиктиг чаа угаан бодаашкын күш-ажылдың бүдүрүкчүлүг чорукунга чедирген. Техниканы кижилерниң ажыглаары, аңаа хамаарылгазы шуут өскерилген. Бир эвес мооң мурнунда машина-техниканы, чепсек-херекселдиг кывар-чаар чүүлдерни хамаанчок ажыглаар турганын, бөгүн бот-оруулгажарылгаже, бот-акшаланылгажынче киргенде, кижилерниң экономикага хамаарылгазының эки талаже өскерилгениниң тодаргай чижектерге чугаалап турар мен. Эвээш чарыгдалды үндүргеш, бүдүрүкчүлүг ажылдааш, хөйнү ап турар бистиң районда адызураа алгаан мурнакчылар Ооржак Дыртымнаның мал чеми белеткээр, Моңгуш Удуй-оолдуң хову бригадаларын база коммунист Моңгуш Ладар-оолдуң Шык-Бажы фермазында сиген далганы кылыр звенозун айтып, чижектерге көргүзүп, чугаалап бээрге, уруглар чаа тема тайылбыры чедимчелиг болур чорду. Ниитиниң байлаанга, чонуң өнчүзүнге ээ-харысаалгалыг болур чорукту, чурттуң экономиктиг күчү-шыдалын хүреен темпилиг, интенсивтиг арга-биле хөгжүдериниң айтырыгларын эң чидиг-биле тургустунуп турарын өөреникчилерге билиндирер мен.

Амгы үеде идеология ажылының бир үндезин айтырыы — ажылчы чоннуң экономиктиг өөредилгези болганда, өөреникчилерге экономика айтырыгларын чедиишкин-биле бөдүүнү-биле тайылбырлаар болзувусса, ону ниитиниң байлааның хумагалыг камгалакчызы, чурттуң ээзи кылдыр хевирлеп орарывыс ол. Экономиктиг кижизидилгениң түңнели келир үеде, каш чыл эртерге эвес, эң дорган бөгүнгү амыдыралга хостуг бээрин уруглар угаап билген турарын чедип алыры-биле айтырыгларны оларга салыр мен. Чижээ, — Бисте хлебтиң камналгазы кандыгыл, оон дугайында чүнү бодап турар силер, уруглар?

Уруглар чугаазынга Чыраа-Бажы ажылчын кооперациязында хлеб быжырып ажылдап турарларның быжырган хлеби чамдыкта оон чүнү-даа тудуп ап болур, читтинмес, борбак кара ааарын шүгүмчүлээрлер болду. Түңнелинде база-ла К.-Э. К. Кудажының «Тараа» деп тоожузундан Суваң аштактың оглунга чагыг-чугаазындан «...Келир үеде силер байлак чурттаар силер. Ынчан тараа саваазырап чыдар. Ынчалза-даа тараа черден үнүп алыр элезин эвес-тир. Тараа дээш кижилер далай дег терин, таңды дег күжүн үндүрерлер. Тарааны камнаңар! Ол дээш амы-тынывысты берип чораан бис» — деп сөстерни катап-катап номчуп бээр мен.

Амыдыралдың үндезини — чүгле тараада деп түңнелди кичээлге үндүрер. Ынчангаш грамм тараага-даа, грамм хлебке-даа камныг болууңар, тараа биле хлебти хүндүлеп, камнап өөрениилиңер деп чагыыр мен.

Хөвалыг АЛДЫН-ООЛ.
Чыраа-Бажы школазы.
Чөөн-Хемчик район.

ДУРЖУЛГАМДАН КАШ СӨС

А силер канчаар эрттирип турар силер?

Төөгү кичээлдериниң кол сорулгазы—өөреникчилерге төөгү талазы-биле быжыг билиглерни берип, оларны ханы философчу үзел-бодалдыг кижилер кылдыр кижизидери. Ниити билиг школаларында 4-10 класстарның өөреникчилериниң өөренип эртип турар төөгүлери бистиң ырак мурнувуста чурттап чораан кижилерниң ниитилел хөгжүлдезиниден эгелээш, амгы үениң хүннеринге чедир Төрээн чуртувустуң ниитилел тургузуунуң ажыл-чорудулгазы-биле сырый холбаалыг болгаш төөгүлүг болуушкуннар кайы черге, кайы үеде болуп турганын медереп билип алырынга улуг ужур-дузалыг болур.

Ынчангаш мен солун дамчыштыр тыва школаларга чүгле 4-кү класска төөгү кичээлдеринге хамаарыштыр болумнун бодалдарымны илередикседим.

Школага 4-кү класстылар төөгү кичээлдеринге бистиң Төрээн чуртувустуң эртип келген төөгүзүнүң дугайында чугаалар-биле таныжарлар. Мен 4-кү класска төөгүнү өөредип тура, XIX вектиң төнчүзү болгаш XX вектиң эгезинден бээр Тываның төөгүзүнде болуп турган төөгүлүг болуушкуннарга үе айы-биле доктаап, кичээл бүрүзүнде класска кол өөредир темадан аңгыда, кыска немелде тайылбырларны дараазында темаларга хамаарыштыр чорудуп турар мен. Бодумнуң дуржулгамдан чамдык чүүлдерни тайылбырлап, өскелер-биле үлежикседим. «Россияга крепостниктиг тургузуг үезинде помещиктерге удур тараачыннар дайынналы» эштиг Степан Разин, Емельян Пугачёвка хамаарыштыр өөредип тура, 1883-1885 чылдарда Тывага феодал дарлакчыларга удур хосталга дээш алдан-маадырларның боо-чепсектиг тура халышкынының түңнелин, оларның баштыңнарының дугайын чугаалап болур. «Октябрьның социалистиг Улуг революциязы болгаш хамааты дайын» деп бөлүкту өөредип тура, Октябрь революциязының чалгыы-биле тыва араттарның национал-хосталгалыг шимчээшкининиң үезинде орус чон-биле интернационалчы найыралын, Тывага национал-хосталгалыг революцияның тиилелгезин, Тыва Арат Республиканың тургустунганын ССРЭ-ниң тургустунганы-биле холбаштырып өөредири чугула. «Баштайгы беш чылдар» деп эгени өөредип тура, Тываның төөгүзүнден дараазында чүүлдерни немеп болур: а) Тыва национал бижиктиң чогаатынып тургустунганы болгаш Тывага культура революциязының хөгжүлдезиниң дугайында. б) 30 чылдарның аревачыларының болгаш коллективтиг ажыл-агыйның хөгжүлдезиниң дугайында.

«Ада-чурттуң Улуг дайыны» деп эгени өөредип тура үезинде мындыг чүүлдер-биле кичээлди холбаштырып болур: бирээде, дайын үезинде Тываның ажылчы чонунуң тиилелге дээш немец-фашистиг ажелекчилерге удур патриотчу киржилгезин, фронтуга дузаламчы белектер чыындазынга чоннуң бүгү-ниити киржилгезин. Ийиде, тыва эки турачыларның Украинаның хоорай, суурларын хостажырынга киришкени, оларның эрес-маадырлыг чоруктары. Маадыр Чүргүй-оолдуң дугайында болгаш оон-даа өске. Үште, Тываның Совет Эвилелиниң составынга эки тура-биле каттышканы. Кажан Тыва Автономнуг область Тыва АССР апаргаанындан бээр бо хүннерге чедир Тываның социал-экономиктиг сайзыралы-биле өөреникчилерни таныштырып, төрээн чериниң төөгүзүн өөредип, кичээл бүрүзүн хүн бүрү амыдырал-биле сырый холбаштырып өөредири — школада төөгү башкыларының кол хүлээлгези.

Оон-биле чергелештир мааңа немеп кааарым 5-10 класстарга төөгү кичээлдеринге башкы кайы-даа чуртту азы күрүнениң өөредип тура, оон политиктиг тургузуу болгаш социал-экономиктиг сайзыралы-биле, ында бөдүүн ажылчы чоннуң амыдыралы байдалы-биле өөреникчилерни таныштырбышаан, сөөлгү медээлер дугайын номчуп турарын чагып, сүмелеп турар мен.

Школаларда төөгү башкылары өөредилге ному болгаш школа программазындан аңгыда, дараазында немелде литератураларны номчуп, боттарының кичээлдеринге үргүлчү ажыглап турарын сүмелекседир-дир мен. С. Сарыг-оол «Алдан хурууну», С. Тока «Хомду дайыны», «Тываның төөгүзү» (I, II эзектери-биле болгаш Тыва дугайында бижиттинген өске-даа чүүлдерни, бүдүн-бүдүн номнарны (орус, тыва) ажыглап болур. Немелде литератураларда аңгыда, башкы кичээлдерге карталарны, өөредилге номнарында бичии карталарны, аңгы-аңгы темаларга хамаарышкан тайылбыр чуруктарлыг альбомнарны, диафильмнерни ажыглап болур.

Ынчангаш бистиң республиканың школаларынга бойдус, география, төөгү программаларынга хамаарыштыр мындыг угланыышкынныг немелде шагтарны кииреринден республиканың башкылар билии бедидер институдунуң удуртукчулары болгаш методистери өөренип көрзе кандыг эргизи деп саналдыг мен.

Допар-оол ХОМУШКУ.
Бижиктиг-Хая 8 чыл школазының башкызы.
Барыын-Хемчик район.

Солун болгаш номчукчу

БОДАЛДАРЫМ ИЛЕРЕДИИЙН

Бодум ажылчын кижи мен. «Шын» солунда бижээн материалдарга хамаарыштыр бодалдарымны бижикседим. «Шын» солунну 1986 чылдан эгелеп номчуй бердим. Хөйле солун чүүлдерин оон номчуп, билип ап база өөренип чор мен. Солунну бир хүн номчуваас болзумза, сагыш-сеткилим саарык апаар-дыр.

Таакпы дугайында никотинниң кижиниң организминге хоралыын бижип-ле турар-дыр бис. Херек кырында кандыг өскерилгелер болгудан турары? Ол билдинмес-тир. Таакпы дугайында сан-чурагайлар бээр болза, солун ышкаш. Чер-черлерде арагалаар чорукка удур чөвүлделер тургустунуп турар. Таакпылаар чорук-биле демисел дугайында доктаалды чүге хүлээп болбас деп? Бир дугаарында кижиниң кадыы. Таакпылаар чорук зарыгларның болгаш өрт-халаптың тыптыр чылдагааны база болуп турар. Өске чурттарда улуг бүдүрүлге черлеринде таакпылаар улуска ажылга хүлээп албас, а чамдык черлерде таакпылавас улуска шаңнал акшаны берип турар. Бистиң республикага чүге ынчаар кылып болбас деп? Мээң ажылдап турар черим улуг бүдүрүлге чери. Цех иштинче кирер эжик аксында «Таакпылаары хоруглуг» деп бижээн. А херек кырында эртен дак бажында хуралчыгаш үезинде таакпылаар кижилер бургурадыр таакпылай бээрге, кижи тынар агаар чок апаар. Хөй-нийти черинге кара туразында таакпылаары хоруглуг деп каан хуудустарны сагывас кижилерни торгаар кылдыр чурумчутса деп саналдыг мен. Таакпылаа турганы, ону каттаппарга чыл төнчүзүнде он үш дугаар шалыналынга 15-20 хуунну немен бээр, а таакпылаар улуска 15-20 хууну тыртып аар кылдыр чурумчутса. Ынчангаш банкыга агар сандан ажыдып калга, таакпылааны дээш торгатканнар ол агар санче төлээр, таакпылааны дээш чыл төнчүзүнде шаңналын казыткаанарның акшазы база ынаар кирер. Ол агар санга кирген акшаларны Тывавыстың хөгжүлдезинге чарыгдап болгай-ла.

«Кижи — бойдустуң талу», «Төрээн дылым өөрен», «Кижи болгаш хоойлу» дээн чижектиг рубрикаларга материалдарны улуг сонуургал-биле номчуур-дур мен. Ындыг материалдарның авторлары улгады берген кижилер боор. Аныяк өскенниң бижээни ховар. Август 25-тиң солунунда Сергей Ооннуң бижээни алыксак-чиксек чоруктар дугайында темазы сагыжымдан ыравастай берди. Шынап-ла, бистиң республикада оорланыр чорук хелчок нептерэнгей. Ол чүге ындыг болуп турар? Чамдык улустуң ажыл-ижинге харысалга чогундан, арага-дарыже суудулуундан алыксак-чиксектерниң караның тотпазындан ол уунуп турар деп бодаар мен. Ажылчын кижиниң кара дери-биле үйгү-чыдыы чок, ишиг, соок дивейн азырап өстүрүп каан мал-маганын кодан-биле сүрүп, машина-техниказын оорлаар чоруктар бар. «Хомудантыын канчаар ону» деп эге-биле хойжу Меңгелдей Ламаның бижээн чүүлүн номчудум, шынын бижээн малчын-дыр. Шынап-ла, оорларның бажын эттендирбейн, истеп сүрүп турарының аргазын дилеп, шиткиш херектер кылдыгыниң ажылдакчыларының ажылын шыңгыыралыр үе келбээн бе? Эде тургустунуушкун үеде чорун турар болгай.

Борис ООРЖАК.
Ак-Довурак.

ОРУС-ТЫВА ЧУГАА НОМУ

Националдар аразында харылзааның чедиишкинниг хөгжүүрүнге дылдар улуг рольдуг дээрзин билир бис. Бо чугуда айтырыгже кичээнгейни партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга база чугулалап айыткан.

Хоочун педагог Елизавета Боракаевна Салзынмаа биле Григорий Буратович Санчаа олар баштайгы «Орус-тыва моол чугаа номун» 1972 чылда тургусканнар. Оон чырыкче үнген тиражы 5000 кезек турган. Орус, тыва, моол дылдарны эки туразы-биле өөренип турарларга үе ном ниити сонуургалды хаара тутканы маргыш чок.

Чоокта чаа Тываның ном үндүрер чери чоннуң күзелиин деткип, орус-тыва чугаа номун чырыкче үндүрген, ону дуржулгалыг педагог Елизавета Боракаевна Салзынмаа тургускан. Ында тыва дылдың оңзагай үннерин, чүве адының, ат орнуунуң, кылыг сөстериниң канчаар өскерлирин болгаш өске-даа эгелерин киирген. Оон ыңай чаа солун орус-тыва чугаа номунда тематиктиг словарьны база киирген.

Ынчангаш тыва дыл өөренип турар өске национал дылдыг хамаатыларга чаа үнген дузалал ном улуг ажыктыг болганын демдеглээр өөрүнчүг.

Саадан САНДЮ.
Номчукчу.

ТЫВА АССР-НИҢ КОМПОЗИТОРЛАР ЭВИЛЕЛИ декабрь айның баштайгы хүннеринде дараазында хемчеглерниң болурун дыңнадып тур.

Тыва АССР-ниң Композиторлар эвилелиниң тургустунганындан бээр он чылынга турасклаткан үе эвилелдиң VI пленуму декабрь 2—4 хүннеринде Кызылга болуп эртер.

Декабрь 2-де— хөгжүм-шии театрынга пленум ажыттынар болгаш симфониктиг музыка концерти. Эгелээри 19 шакта.

Декабрь 3-те—урав чүүл училищезиниң концерт залынга камерлиг концерт. Эгелээри 18 шакта.

Декабрь 4-те —хөгжүм-шии театрынга Тываның Композиторлар эвилелиниң тургустунганындан бээр он чыл болганынга турасклаткан байырлалдыг улуг концерти болур. Аңаа Тываның болгаш Красноярск хоорайының урав чүүл мастерлери киржир.

Эгелээри 19 шакта.

Билетти театрның кассазында садып турар.

Тываның тудуг болгаш тудуг материалдары үлетпүрүнүң ажылчыннарының профэвилелиниң областы комитединге күш-ажылдың техниктиг инспектору албан-дужаалга ажылдаар практиктиг ажыл стажтыг инженер-тудугжу негеттинип турар.

Айтырыгны тургузар чер: Кызыл хоорай, Красноармейская, 76. Тудугжулар профэвилелиниң обкому. Телефон №№ 2-16-11, 2-42-98.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ДЕКАБРЬ 1-ДЕ

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — Мультфильмнер. 9.05 — «Серафима Глюкинаның ажыл хүнү болгаш байырлалдары». Урав-чечен фильм. 2-ги сериязы. 10.20 — Медээлер. 10.30 — 10.50 — Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 15.30 — Медээлер. 15.45— Белорус телевидение программазы. 16.50 — Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.00 — «Спорт болгаш кижи». Ю. Морозов. 17.45 — Музыка эртинези. С. Рахманинов. «Конгалар». Концерт. 18.30— Бөгүн делегейде. 18.50 — «Киржикчилер». Интернационалчы-медиктер дугайында. 19.35 — Литература-урав чүүл видеоканалы. 21.00 — «Үе». 21.50 — 00.55 —Литература-урав чүүл видеоканалының уламчызы. Чапсарда (23.15) — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Бистиң садывыс. 8.45; 9.35 — Бойдус эртеми. 2 класс. Кыш келген. 9.05— Испан дыл. 9.55— Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.05 — ОПТУ сургуулдарынга. Ниити биология. Ч. Дарвинниң амыдыралы болгаш эртем ажылдары. 10.35; 11.35 —Физика. 7 класс. Электри тогу ажылдап турар. 11.05 — Испан дыл. 12.05 — «Чаңгыс чер чурттуглар». Урав-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.15— «Күрүне» уруглары». Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 13.20 — «Хоорай музыказы». Свердловскиден дамчыдылга. 14.15 — Медээлер. 14.25 — 15.30 — «Чылдан». Урав-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — Тываның хөгжүм-шии театрының сцена хоочуннарының концерти. 19.15 — «Тыва черде». Үндүрүгледе: Медээлер. «Область партконференциязынга уткуштур», «Ажылчын контроль». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15— ССРЭ-ниң улустуң артизи Д. Дашиевтиң концерти. 21.00 — «Үе». 21.50 — «Чаңгыс чер чурттуглар». Урав-чечен фильм. 3-кү сериязы. 23.00— Киноконцерт. 23.50— 00.35— Баскетбол. Европаның чемпионадының шилилге оюннары. Эр кижилер. ССРЭ биле Польшаның шилиндек командалары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.05— Медээлер. 18.15 — Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 18.25— Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 18.30 — «Кыдат-биле ужуражылга». Телефильм. 19.30 — Ритмиктиг гимнастика. 20.00— 20.15— «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

1988 чылдың ноябрь 30-де үнген № 276-277 «Шынның» үшкү арнында СЭКП Төп Комитединиң комиссияларының дугайында СЭКП ТК-ның Пленумунуң доктаалында «Идеология комиссиязы» деп иштики эгениң адаанга: «В. А. Медведев — комиссияның даргазы» деп немей номчуур.

СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ

КИЖИ БҮРҮЗҮН КИИРИШТИРЕРИ-БИЛЕ

Мындыг ажылдарны чорудуп турар бис

Ажылчы чоннуң хостуг үезин, хыштанылгазын ажыктыг эрттирер, спортчулар аразынга интернационалчы харылзааларны быжыглаар, кижилерниң кадыкшылын улам экижидер дээш «Тыва даг-дугу» комбинаттың Ак-Довуракта спорт комплекизиниң ажылдакчылары үениң негелдези-биле чаа арга-хевирлерни ажылынга ажыглап турар. Сөөлгү үеде чоннуң спортка хандыкшылы идепкейжээн. Амыдыралдың бедик культуразы чоннуң сонуургалының өзүлдезиниң кескү херечизи деп чугаалаза частырыг чок. Аңаа хамаарыштыр бистиң комплекстиң ажылын чугаалаарга мындыг. Спорттуң сайзырангай хевири хол бөмбүүнде, хостуг хүреште, бассейнге эштирииниң секциязында болгаш өске-даа секцияларда комбинаттың цехтериниң, хоорайның күш-ажылчы организацияларындан аңгы-аңгы мергежилдиң кижилери, школачылар хаара туттунган. Хүнде ийи-үш шак хиреде спорттуң хөй хевирлеринге 400 ажыг кижи 16 бөлүкке дадыгышкынын-сайзырадды ап турар.

Бистиң ажылывыста кол чүүл—спортчуларның эгелээшкини-биле секцияларны ажыдып органзастаары. Аңаа хамаарыштыр хоорайда күш-ажылчы коллективтерниң удуртукчуларының ниити күш-культурага белеткел болуун тургузуп алганы болур. Комбинатта партия комитединиң секретарының оралакчызы П. Р. Гнатюк ол секцияны удуртуп турар. РСФСР-ниң спорт мастери И. С. Крошкопуң удуртулгазы-биле каш чыл бурунгаар штанга көдүрериниң секциязын ажыткан. Бо хүннерде ында 30 спортчу бар. Шеригже баар болгаш аңаа хандыкшылдыг кижилерге физика башкызы, штанга көдүрериниң спортунга мастерге кандидат В. К. Саая методиктиг сүмелерин берип, кичээлдерни организастап турар. Бо хевирни сайзырадырынче ВЛКСМ райкому кичээнгейни углаан. Кем-херек үүлгедир чорукту эвээжедир дээш хемчеглер алдынып, аныяк, элээди оолдар-биле чугааларны, беседаларны тренерлер, инструкторлар чорудуп турар. Районнуң назы четпестер комиссиязының учёдунда 51 кижиниң сонуургал айы-биле аңгы-аңгы секцияда хаара туткан. Комплексте оон аңгыда эр херээжен, элээди оолдар аразынга дзюдо секциязын аныяк тренер Артур Ириг эрттирип турар. Ында ниитизи-биле 180 кижи бар. Дөрт бөлүүтү бирээзиле ийи шак кичээлдээр. Косметиктиг болгаш эмнээриниң массажын дээди эртемниг эмчи И. Ф. Эпп кылып турар. Ында ам дээрезинде 20 кижи хаара туттунган. Ам-даа немежири чугаажок.

Комплекстиң ажылынга улуун киирип, спорттуң массалыын чедип алыры-биле тайылбыр ажылын чоннга нептередип турарларга бокска республика чемпиону Анатолий Шыырап, шыдыраачылар Ирина Галуза, Сергей Севээн, аар атлеттер Саян Ондар, Виктор Байыр, чиик атлетика талазы-биле Екатерина Портнягина, Сергей Перин, хостуг хүрешке Федор Ондар болгаш өскелер-даа хамааржыр. Олар боттарының ажылдап турар цехтеринге, участоктарынга, чоннуң киржилгезин улам көвүдедир сорулга-биле ажылдарны хоштуг чорудуп турар. Республика, зона чергелиг районнар аразында маргылдаалар болурга, хостуг хүрештиң Федор Ондарга удурткан секциязы идепкейлиг киришкен, шаңналдыг черни ап турар.

Хол бөмбүүнге спортту хоочуннары, аныяктар, элээди оолдар, уруглар ниити 100 кижи үш бөлүкте кичээлдеп турар. Ол ышкаш хол бөмбүүнүң «Асбест» командазы Сибирь, Урал, Чөөн чүктүң ССРЭ кубогу дээш маргылдаага киржип, эки түңнелдиг болган.

База бир солун чүүл «Теремок» уруглар садының дөрт хардан өрү назылыг уругларының шенелде бөлүүнүң бассейнге эштири бооп турар. Баштайгы кичээлдерде ада-иелер уругларының эштип турарын дыңнааш, аңаа читтанып турган. Сылык черге олар эштип, өөрени берген. Кичээлдер доктаамал болуп келген. Школаларга база өөредилге программазы өзугаар кичээлдер айтырыгны көдүрүп, күш-культура башкылары-биле дугуржулганы кылган бис. Хоорайның үш школазының өөреникчилери расписание-графин өзугаар өөредилге чылының ийиги улдуундан эгелеп кичээлдеп эгелээрлер.

Комбинаттың администрациязы, профэвилел комители комплекстиң ажылын сайзырадырынче кичээнгейни углап, дерит-херекселдер садып алырынга улуг хуузаны көргүзүп турар. Ынчалза-даа ам-даа бисте спорт дериглери чедишпес. Стол теннизи бети, а залда чүгле ийини салган. Тренажёрлар бар. Салыр чер чогундан бассейнде салдынган. Кол өскан турар чүүл спорт дериг-херекселдерниң салыгларга садып турарының эвээжи. Бистен ам-даа хөй ажылдарны кылырын үе негеп турар. Чоннуң киржилгезин ам-даа негелдеге чигнес. Спорттуң массалыын чедип алыр дээш өг-бүле старттарын, спорттуң 12 хевиринге хоорай чоннуң спартакиадазы эгелээри планнаттынган.

Районнуң болгаш комбинаттың солуннары түс черниң радиозунга чон-биле сырый харылзааны тургузары-биле бистиң ажылдакчыларывыс чарлалдарны кылып, лекция-беседаларны чорудуп берген. Ниитилелге калык-шыырак кижилерни өстүрүп ладыктырар, спорттуң урав аргаларын сайзырадыр, амыдыралдың аныяк хевирин нептередир сорулга бистиң мурнувуста салдынган. Ынчангаш чон-биле ажылды улам калбартыр, кижи бүрүзүнүң киржилгезин чедип аар дээш шоштуг ажылдаар бис.

Сергей МАНЧЫН.
Спорт комплекизиниң директору.

БАСКЕТБОЛ МАРГЫЛДААЗЫ

Эрткен субботада Херел спортзалынга эр улус аразынга Тыва АССР-ниң спортчу ниитилелдериниң командаларының бирги чери дээш баскетбол маргылдаазы болуп эрткен.

Аңаа уругларның болгаш элээдилерниң спорт школазының, автоорук техникумунуң «Динамо» командазы болгаш чурт үлетпүрүнүң девискээр бүдүрүлге каттыжыышкынының командазы киришкен. Түңнелинде кайы-даа командага уттурбайн, чурт үлетпүрүнүң девискээр бүдүрүлге каттыжыышкынының командазы бирги черни алган. Тыва АССР-ниң спортчу ниитилелдериниң кубогун чаалап ап, киржикчилери дипломнар болгаш тураскаалдыг демдектер-биле шаңнаткан. Ийиги черни динаможулар, үшкүзүн уругларның болгаш элээдилерниң спорт школазының командазы түс-түстү чаалап алган.

Вячеслав МОНГУШ.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

КИНО

ДЕКАБРЬ 1-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Кинг-Конг жив» 9.30, «Эсперанса» 12.00, 17.00, 20.00, «В старые, добрые времена» 15.00, Бичии залга: «Сборник мультфильмов» 10.00, 16.00, «Случай в квадрате 36-80» 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник» 9.50, 13.10, «Алёнка» 11.10, 14.40, «Кинг-Конг жив» 15.30, 18.00, 20.30 шактарда.

АГААР

Республикага бичө булуттаар. Чамдык черлерге бичө хар чаар. Мурнуу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Дүне агаар 19—24, чамдык черлерге 26—31, хүндүс 6—11, чамдык черлерге 16 градус чедир соор.

Кызылга бичө булуттаар. Чагбас. Мурнуу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Дүне агаар 22—24, хүндүс 9—11 градус соор.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 54241

«ШЫННЫҢ» телефоннары:
Редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; приемная — 3-34-26; харысаалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-43-93; партийжэ амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-25; совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23; үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73; агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; пропаганда килдизи — 3-34-57; культура килдизи — 3-39-15; информация килдизи — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; очулга килдизи — 3-34-93; корректорлар — 3-34-19; үндүрүкчүлер — 2-27-41; бухгалтерия — 3-43-41; солун кезбейн баргандачс болгаар — 2-32-75.

Чылда 300 катап үнер. Кевчээни 2 шырдалга ... Тиражы 24637 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу бажыы № 1.

Чагыг № 213. ТС—01644.

Библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың декабрь 2 пятница

№ 279 (13879)

1925 чылдан үнүп эгелээн.

Өртээ 3 кап.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң он бирги чыыжының ээлчег чок он ийиги сессиязы бодунуң ажылын декабрь 1-де дооскан.

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев сессияга түңнел чүве чугаалаан.

Сессия ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында Хоойлуну болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлуну, өске-даа документилерни хүлээп алган.

ПОЛИТИКТИГ СИСТЕМАНЫ ЧААРТЫРЫНЫҢ ОРУУ-БИЛЕ

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ээлчег чок он ийиги сессиязы ажылын дооскан

Күрүне эрге-чагыргазының дээди органының депутаттары үш хүн дургузунда чурттуң, совет ниитилелдиң хөгжүлдезиниң, социалистиг демократияның, политиктиг реформаны ханыладырының оруктарын, чидиг айтырыгларны ооп эртпейн, идепкейлиг болгаш принципиалдыг чугаалашкан.

ССРЭ-ниң миллион-миллион хамаатыларының ажык-чарлыг чоруктуң байдалынга чугаалажып көргени Хоойлулар төлевилелдерин бүгү талалыг сайгарып көрген. Соңгукчуларның күзел-соруун илерелевишаан, оларның өмүнээзинден депутаттар ук документилерге эдилгелерни болгаш немелделерни киирген, оон соонда олар хүлээп алдынган ССРЭ Хоойлулары болу берген. Оларның сорулгазы — эрге-хоойлулуг социалистиг күрүнени тургузарынче угланган эде тургустуушкунуң оруунга чаа бурунгаар базымны хандырары, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлерин амыдыралга боттандырары болур.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң он бирги чыыжының ээлчег чок он ийиги сессиязы ажылын декабрь 1-де Кремльдиң Улуг ордузунга үргүлчүлээн. Эвилел Совединиң болгаш Националдар Совединиң дөрткү каттышкан хуралы 12 шакта эгелээн. Оон ажылынга **М. С. Горбачев, В. И. Воротников, Л. Н. Зайков, Е. К. Лигачев, В. П. Никонов, Н. И. Рыжков, Н. Н. Слюньков, В. М. Чебриков, Э. А. Шеварднадзе, В. В. Щербицкий, А. Н. Яковлев, А. П. Бирюкова, А. В. Власов, А. И. Лукьянов, Ю. Д. Маслюков, Г. П. Разумовский, Ю. Ф. Соловьев, Н. В. Талызин, Д. Т. Язов, О. Д. Бакланов** киришкен.

Хуралды даргалаан Эвилел Совединиң Даргазы Ю. Н. Христораднов СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, СЭКП ТК-ның секретары, Эвилел Совединиң хоойлу-дүрүм саналдаар комиссиязының даргазы Г. П. Разумовскийге сөс берген.

Г. П. РАЗУМОВСКИЙНИҢ чугаазы

Хүндүлүг эштер депутаттар! ССРЭ-ниң Дээди Совединиң даасканы бүгаар хоойлу-дүрүм саналдаар комиссиялар ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында база ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлуларның төлевилелдеринге хамаарыштыр бо сессияга депутаттарның берген саналдарын болгаш шүгүмчүлелдерин чугаалажып көрген. Чугаалажып көрүүшкүнүң түңнелдерин ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунга илеткээн. Президиум комиссияларның кылган түңнелдерин чүүлдүг деп көрген.

Депутаттарның бүгү саналдарының, а 37 кижи санал бергенин силер билир силер, ук төлевилелдерниң чоннуң эрге-ажыктарын болгаш партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының идеяларын улам долу илергейлээр болдурары-биле оларны тодаргайландырар, чамдык чүүлдерин улам билдингир болдурар күзел илергейлеттинип турганын чугаалаза мурнунда демдеглексеп тур мен.

Комиссияларның кылганы элээн хөй эдилгелерге болгаш немелделерге олар чөпшээрежип болур деп санаашкан.

Депутаттарның тодаргай саналдарының талазы-биле коллективтиг ажылдап кылдынган саналдарны илеткээрин чөпшээреп көрүңер.

М. С. Горбачевтуң илеткелинде, чамдык депутаттарның саналдарынга ССРЭ-ниң чаа Дээди Совединге депутаттарның ажылы-биле холбашкан айтырыглар тургустунуп турган. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүнү хүлээлге-биле күш-ажылчы коллективинге ажылын эки дүүштүрерин барымдаалааш, депутаттарның профессионал сонуургалын эки өөренип көрүнче угланган күзелдер илергейлеттинип турган. Ынчангаш ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында Хоойлунуң төлевилелиниң 124 чүүлүнүң ийиги кезээнде ССРЭ-ниң Дээди Совединге соңгуттурган улус депутаттары бүрүн эрге-биле соңгуттурган бүгү хуусаазында боттарының ажыл-албан азы бүдүрүлге албан-хүлээлгезинден хостаттырбас деп моон мурнунда бижээнин хостаттырып болур деп бижиирин саналдап киирген. Хостаттырган чеже депутаттыг болурун—шуптузун-даа ийикпе, азы чамдык кезиин-даа чаа соңгудар Дээди Совет шиитпирлээр.

Хөй-хөй депутаттарның боттарының саналдарынга эвилелдешкен республикаларның суверенитедин хандырарының, оларның эргелерин калбартырының айтырыгларынга доктаап турган. Чижээлээрге, депутаттар В. С. Шевченко, Г. П. Паллаев ведомстволарның айтырыглары-биле республиканың бүрүн эргезин үрээн таварылгада ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитединге эвилелдешкен республиканың айтырыг тургузар эргезин бижыглаар дугайында айтырыгны тургусканнар. Конституция хайгааралының комитединге айтырыг тургузуп болур эргелиг органнзацияларның даңзызынга эвилелдешкен республикаларның күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарын киирген, Конституция төлевилелиниң 125 чүүлүнүң 2-ги болгаш 3-кү пунктуларынга ол саналды киирип болур. Ынчаарга Конституция хайгааралының комитединиң боду хоойлужудулга ниипиативазы эргелиг болур (114 чүүл).

Латви ССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы А. В. Горбунов саналынга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Совединге тургузарда эвилелдешкен республикаларның эрге-ажыктарын өөренип көөр дугайында айтырыгны тургускан.

Ону барымдаалааш, 111 чүүлдүң дөрткү кезээниң ийиги домаан мындыг янзылыг тургузарын саналдап турар:

«Эвилел Совединиң девискээр аайы-биле соңгулда округтарындан ССРЭ-ниң улус депутаттарының болгаш хөй-нийти организацияларындан ССРЭ-ниң улус депутаттарының иштинден чогуур эвилелдешкен республикада азы девискээрде соңгукчуларның санын барымдаалап соңгуур».

Депутат Д. И. Патиашвилиниң саналында ССРЭ Конституциязының 119 чүүлүнүң 12-кү пунктузунуң редакциязын өскертир дугайында дилээн барымдаалааш, ону мындыг янзылыг тургузары саналдаттынып турар:

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму «ССРЭ-ниң, оон хамаатыларының айыыл чок чоруун камгалаарының эрге-ажыктарынга дүүштүр ол айтырыгны чогуур эвилелдешкен республиканың Дээди Совединиң Президиуму-биле ынап-ла чугаалажып көргеш, бүгү чуртка, а ол ышкаш чамдык черлерге дайын азы онза байдалды чарлаар; шыгыт таварылгаларда ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның күрүне органнарының боттандырары эргелеп башкарылганың онза хевирлерин киирер».

Боттарының эргезинге хамаарышкан айтырыглар талазы-биле тус девискээрге референдумнарны чорудар эргени улус депутаттарының Советтеринге бээр дугайында саналды депутаттар В. К. Месяц биле В. А. Коптюг киирген. Ол санал социалистиг демократияны хөгжүдериниң эрге-ажыынга дүгжүп турар. Ынчангаш 91 чүүлүн бирги кезээн дараазында редакция-биле бээр: «Нийти эвилел, республика болгаш чер-чер ужур-дузалыг ол чугула айтырыгларны улус депутаттарының Съездилериниң хуралдарынга, Дээди Советтерниң болгаш чер-чер Советтерниң сессияларынга шиитпирлээр ийикпе, азы олар референдумга тургузар».

Комиссияларның деткимчи чугула деп санап турар саналдарының бирээзи болза 91 чүүлге дараазында немелде болур: «Болуушкун албан-хүлээлгезин болур-чогуурубиле күүседип шыдавайн таварылгада кандыг-даа албан-дужаалдыг кижини ол албан-дужаалындан хууса бетинде хостап болур».

Соңгукчулар чүгле чурттап турар черинге бадылаар ужурлуг деп чамдык эштер саналды киирген. Ынчангаш бадылаар эргени шынзылагазын тывыспас деп саналдааннар. Боттарының доктаамал чурттап турар черлериндеп түр үеде өскээр чоруй барган хамаатыларны бадылаашкындан чайладыры дээрге муң-муң кижилерниң бадылаар эргезин херек кырында чок болдурганы болгаш оларны кудуу көргени ол болур дээрзин силерге билдингир.

Оон-биле черлелештир улуг-улуг демир-орук болгаш автомобиль станцияларынга, аэропорттарга, далай болгаш хем порттарынга, гостиницаларга, поездилерге бадылаашкын чорутпас деп саналдар-биле комиссиялар каттыжып турар, чүге дээрге ындыг бадылаашкыннар ужур эдерткен хевирлиг боор турар. Ынчангаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлунуң 19, 20, 52 чүүлдери эде кордунуп турар.

Депутаттарның чамдык саналдары төлевилелдерде комиссияларның киирген эдилгелеринде кире берген.

Чижээлээрге, депутат А. Н. Фадеевтиң округ соңгулда комиссияларын тургузар талазы-биле эргени чүгле Советтерге эвес, а оларның Президиумнарынга бээр дугайында саналы ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлу төлевилелиниң 24, 26 болгаш өске-даа чүүлдеринде киирген.

Депутат В. П. Ефремовтуң ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитединиң составын калбартыр дугайында саналы ССРЭ Конституциязының 125 чүүлүнүң эдилгезинде киирген.

Депутат И. И. Жирнов хөй-нийти организацияларының эге звенолары идепкейжилериниң, кандидаттарны шилип алырынга болгаш депшилдеринге оларның саналдарын күштелдирериниң чугулазын онзалап демдеглээн. Ол чүүл Конституция төлевилелиниң 100 чүүлүнде өөренип көрдүнген.

ССРЭ Конституциязының 94 чүүлүнге үстүнде Советтерниң шиитпирлерин адаанда турар Советтер албан күүсеткен турар деп негелдени киирери чугула деп, депутат С. Б. Татлиев санап турар-дыр. Күштүг боор турар ССРЭ Конституциязының 3 чүүлүнде ол принцип быжыглаттынган.

Депутат В. Д. Жиловскийниң Хоойлулар төлевилелдериниң бүгү улустуң чугаалажып көөрүнге киирер дээн саналынга хамаарыштыр, ол дээрге күштүг боор турар ССРЭ Конституциязының 5 чүүлүнде көрдүнген.

Албан-дужаалдыг кижилерни улус депутаттарынга олар боттарының албан-дужаал аайы-биле ажыл-чорудулгазын соксаткан соонда соңгуурунга хамаарыштыр депутат Р. Х. Хабибуллиниң саналы ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлу төлевилелиниң 40 чүүлүнге эдилгелерде көрдүнген.

ССРЭ-ниң улус депутаттарын элээн хөйү болган бадылаашкын-биле соңгуурунуң дугайында депутаттар В. И. Казаковтуң, А. М. Масалиевтиң, А. Н. Фадеевтиң саналдарының чамдыызын кичээнгейге алган, чүге дээрге катап бадылаашкыннарның түңнелдерин шак-ла ынчаар тодарадып турар.

Сессияга чүве чугаалааннардан хөй депутаттар сайгарып чугаалажып турар Хоойлу төлевилелдериниң кылыгаарындан үнүп турар ол-бо эдилгелерни саналдааннар. Комиссияларның бодалы-биле алырга, ол саналдарның хөй кезии таарымчалыг, оларны ССР Эвилелиниң-даа, эвилелдешкен республикаларның-даа хоойлу тургузар моон соңгаргы ажылынга кичээнгейге ап болур болгаш ол херек-даа.

Депутаттар В. С. Астраускас, Т. А. Жумаканов, Ю. Н. Прокопьев, Н. И. Попов, Л. М. Данильченко, А. Г. Костенюк болгаш өскелер-даа тус-тус черлерниң Советтериниң бүрүн эргезин херек кырында катап тургузарының айтырыгларын тургусканнар. Чижээ, ажыл-агый болгаш социал-культура ажыл-чорудулгазын кайы-бир девискээрге чогуур Советтерниң чөпшээрели-биле боттандырарының дугайында чугаа чоруп турар. Чер-черлерде эрге-чагырга органнарының эрге-хүлээлгелерин калбартырын, кедээ Советтерниң ролюн күштелдирерин чагыглар-биле ажылды акижалдерин саналдааннар.

Комиссияларның санап турары — бо база ол ышкаш саналдар чогуур кичээнгейге болгаш деткимчеге төлептиг. Черле ынчаш, тус-тус черлерниң бот-башкарылгазының болгаш ажыл-агыйының дугайында ССРЭ Хоойлузунуң белеткелин уламдыктырып болбас деп чүвени бо бүгү база катап бадыткап турар-дыр.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, эвилел министерстволарының болгаш ведомстволарының хүлээп алганы республикаларның конституцияларынга болгаш хоойлуларынга удурланышпас шиитпирлеринге чөпшээрешпейн удурланыр эргени эвилелдешкен республикаларга бээриниң чугулазының дугайын эш А. В. Горбунов чугаалаан. Ол саналы 125 чүүлде барымдаалап көргенинин дугайын-

(Төнчүзү 2-ги арында).

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ түңнел чугаазы

Эштер депутаттар! Совет кижилерниң салым-чолунга канчаар-даа важок улуг ужурдуглалыг айтырыгларны шиитпирлээри-биле чыылган ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ээлчег чок он ийиги сессиязы бодунуң ажылын доозуп турар-дыр. Партияның XIX конференциязының шиитпирлеринде тодараткан болгаш бистиң чуртувуска чугула боор турар политиктиг системаның боттуг эде тургузуушкунунга Хоойлулар төлевилелдерин хүлээп алганы делгем оруктуу ажыдар.

Ол Хоойлулар төлевилелдерин ССРЭ-ниң Дээди Совединге чугаалажып көргени — чурттуң эрге-чагыргазының дээди органының сессияларынга бистерниң шагда-ла дыңнавастааныывыс улуг болгаш чугула политиктиг чугаа болган.

Депутаттар Конституцияны өскертиириниң болгаш чаа соңгулда системазының дугайында бүгү улустуң санал-онал солчуушкунун доозуп турган, тодаргай эдилгелер-биле черлелештир, политиктиг реформаның идеязының бодун, ону херек кырында боттандырыы чорударының аргаларын боттарының чогум канчаар көрүп турарын тодаргайы-биле илереткеннер. Бо талазы-биле ап көөрге, сессияның ажылының нийти түңнели чангыс утказы: реформаның үези келген болгаш ону амыдыралга соңгаарладыышкын чокка боттандырып чорудар херек.

Оларны бистерниң чугаалажып көргенивис эде тургустуушкунувун салым-чолунуң дугайында, экономикада болгаш ниитилел амыдыралының өске-даа адырларында боттандырып чорудуп турар чаартылгаларның перспективаларының дугайынга дыка соңуургалдыг калбак чугаа болу бергени кончуг чугула. Мааңа холбаштыр илереттинген бодалдар чурттуң чаа үндезинге организастаан дээди органының ажылын калбартырынга эки эгелээшкин болу бээр. Партия органнары, бистиң хөй-нийти организацияларывыс, удуртукчу кадрлар депутаттарның чугаалаан чүүлдеринден дыка хөй ажыктыг чүүлдерни алыр. Бо ындырдан чүве чугаалап тура, депутаттарның саналдарынга илереттинген чүүлдерже оларның кичээнгейин угландырыксап тур мен. Эде тургустуушкунуң амгы үе-чадазында ажыл-херекти бистер канчаар чорудар ужурлуг бис дээрзиниң дугайында бодалып үндезиннер оларның саналдарында хөй болган.

Мааңа тургустунган хөй талаларлыг айтырыгларның иштинде үш тема өскелерден хөй катап айыттынып турган.

Ол дээрге, хамыктың мурнунда, ниитизи-биле чурттуң болгаш оон ангы-ангы девискээрлериниң хөгжүлдезиниң социал-экономиктиг айтырыглары, ажылчы чоннуң амыдырал-чурттаалгазының байдалдарын экижидериниң айтырыглары-дыр. Депутаттарның бо үндезин айтырыгларны шиитпирлээрин эде тургустуушкунну улам хапыладыры-биле, бүдүрүлгелерниң бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшалапышкынынче шилчиири-биле илереттинген аргаларны ажыглаары-биле, кооперацияны хөгжүдери-биле, улус ажыл-агыйының адырларынга, бирги ээлчегде, көдээге аренда харылзааларын калбаа-биле ажыглаары-биле холбаштыр көрүп турары чөптүг-дүр. Оон-биле кады бо бүгү чүүлдер политиктиг реформа-биле, демократчыдылга болгаш ажыктарлыг чорук-биле, бүгү совет улустуң болгаш бистиң кижи бүрүзүнүң чогаадыкчы арга-шыдалып илередири-биле тудуш холбаалыг ындыр көргүстүнүп турган.

Депутаттарның саналдарынга кол өзек болу берген ийиги тема — ол болза эде тургустунуушкунуң кол чүүл болуп турары, бистиң улузувуска эң-не чугула болуп турар социализм чаартылгазының чорудулгазын чүткүлдүг-биле бурунгаар шимчээри, ону бүгү-ле өскээртен киирип келген, таварылга болган ийиги чергениң чүүлдеринден, оон мурнунга өжегээр моолдактар тургузарының, ниитилелдиң кичээнгейин өске айтырыглар-биле чардыктырарының оралдажыышкыннарындан камгалаарының эргежок чугула болуп турары. Оон-биле эде тургустунуушкунуң бодунче, эде тургустунуушкунуң политиказынче ол-бо туруштардан дөрт халдаашкыннардан камгалаары болбайн аан.

Чүгле эде тургустунуушкун аайы-биле, чүгле оон оруктары-биле бистиң ниитилеливистиң мурнунда бистиң улуг чуртувуста чурттап турар бүгү улустарның мурнунда туруп турар кол айтырыгларның шиитпирин тып ап болур. Ол болза, эштер, кончуг чугула түңнел, эрткен үш чылдың иштинде бистиң кызып тып алганывыс политиктиг тодаргайлаашкын болур. Ол мааңа Дээди Советтиң депутаттарының нийти санал-оналдары-биле бадыткаттынган.

Алактың сөөлүнде, үшкү тема — националдар аразының харылзааларын сайзырангайжыдары, эвилелдиң болгаш республикаларның бүрүн эргелерин ылгап тодарадыры болган. Ол эки болгаш ажыктыг, чүге дээрге ССРЭ-ниң Дээди Совединге оон-биле бүгү чурт эң-не чугула айтырыглар талазы-биле болуунун туружун тодаргайы-биле тургузуп ап, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның, өске-даа национал тургузугларның эрге-чагыргазының дээди органнарын тедээлеп турар эштерниң барымдааларын өөренип көрүп болур. Бо ындырдан чугаалаттынган янзы-бүрү үзел-бодалдарны чымчадырынче азы нийти хемчеглиг киирериче чүткүвейн, кол чүүлдү — бистиң бүгү улустарывыстың эрге-ажыктарынга «быжыг эвилел — ол болза күштүг төп болгаш күштүг республикалар-дыр» деп девиз дүгжүп турарынга санал бергеннерниң чангыс аай болганын онзалап демдеглээри күзенчиг. (Адыш часкаашкыны). Бистиң билип турарывыс-биле алырга эвилел дээрге каттыштыр алган бүгү республикалар-дыр, өске сөс-биле чугаалаарга, оларның каттышкан эрге-ажыктары болгаш коллективтиг тура-соруу-дур, ону бистиң федерациявыстың чангыс-даа кежигүнү барымдаалап көрбейн барып болбас.

Бистиң нийти бажыңывысска — Совет Социалистиг Республикалар Эвилелинге бүгү нациялар болгаш биче улустар эки турзун, боттарының совет национал чаңчылдарын, дылын, культуразын хостуг-биле хөгжүдер аргалыг болзун, амыдыралдың бүгү талаларынга боттарының аразында кады ажылдажылгазын быжыгладын, интернационализмниң ленинчи номналын камгалап база быжыглазын дээш кандыг-даа күженишкиннерни харамнаптан херээ чок деп быжыгга берген бүзүрелди бо сессиядан алыр бис деп чугаалаары шын деп бодаар мен, эштер.

Бистиң чуртувустуң бүгү улустары оларны сагыш човадып турар айтырыглар ССР Эвилелинге акы-дуңмалышкы бзу-биле, хүндүткелдиң болгаш бот-боттарын билчириниң үндезининге шиитпирлеттингер турарынга бүзүреддиг болур ужурлуг. Оон-биле кады чугаа болза кандыг-бир ырак үениң дугайында эвес, а келир чылдың июньда ТК-ның Пленумунга ол айтырыгларны үндезинин-биле чугаалажып көөрүнүң дугайында болуп турар, ааа чедир үеде дээрте, дараазында хүннерде болгаш айларда шиитпирлеттинер ужурлуг айтырыглар бар болгай, а оон соонда оларны чаарты тургускан күрүне структуразының иштинге быжыглаар турар ужурлуг.

Чоокта чаа ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму болган. Ол теманы ааа база ажыы-биле болгаш кончуг улуг сонуургалдыг-биле чугаалажып көрген. Бис төпке-даа, республикаларга-даа бот-боттарынга карагылыар чоруктан хосталыр ужурлуг бис деп эштерге чугаалаан мен. Дискуссиялардан, эштер-биле, республикаларның төлээлекчилери-биле ужуражыышкыннардан бот-боттарынга ындыг каразыывыышкынның бары билдинип турар. Республикаларда оларга хамаарыштыр кандыг-бир «Кремльниң чажыттарының» дугайын бодап турар, а төпте демгилерниң талазындан айтырыглар тургузуп турарын бир-ле таарышпас чүүл кылдыр чамдыкта көрүп турар-дыр. Оон чайлаар херек, эштер.

Октябрьда кылган бистиң шилилгевистиң талазында болзувусса, ынчан эгелээн херекти уламчылаарын, бистиң чуртувусту социализмниң принциптеринге дүүштүр чаартырын күзеп турар болзувусса, бир эвес бис улустарның ленинчи принциптерге үндезилеттинген найыралы дээш болзувусса, эде тургустунуушкун дээш болзувусса, ынчан бүгү айтырыглар талазы-биле дугуржуп болгаш оларны шиитпирлеп аптар бис. Ол эң-не кол чүүл. А бир эвес кым-бир кижи өске туруштарда турар болза, ынчан бистиң эвилелдистиң дугайында, төптүң болгаш республикаларның аразында харылзааларны эки дүүштүрериниң дугайында, бистиң чуртувуска бүгү улустар болгаш биче улустар, кандыг-даа национал кижи кайы-даа чурттап тура, ол эки чурттаазын дээш оон сагыш човап турарынга ындывыры берге болур. Ындыгларны бис хөй дээр апаар бис. (Адыш часкаашкыны).

Ол угланыышкынга бүгү ажылды партияның болгаш күрүнениң төп болгаш республика органнарының, хөй-нийти организацияларының, эртемденнериниң, специалистерниң, калбак хөй-ниитиниң сырый кады ажылдажылгазы-биле ажыт-чажыт чокка болгаш ажык-биле чорудар ужурлуг дээрзин онзалап чугаалаар апаар.

Чажыргаш канчаар, бистер, төпте улус эки-ле кичээндирилгени аалдывыс. Реформаның бирги үе-чадазының айтырыгларын чугаалажып көрүп турар үеде бистиң таварышкаывыс бүгү чүүлдерден силер ону база алган боор силер деп бодап тур мен. Ынчанмааже хоржок. Өске-даа айтырыгларга база бергедээр чадавас боор бис. Ынчалза-даа принципиалдыг туруштарга эртары, республикаларның болгаш эвилелдиң аразында, а республика бүрүзүнге —ында чурттап турар бүгү улустарның аразында бүзүрежиишкинниң камгалаары болгаш ханыладыры чугула.

Бир эвес документилерни белеткеп турар үеде бүгү-ле чүвени бзулуг бодап көрген болза, Дээди Советке таарыжып болур формулаларны тып болуруп чугаалажып көрүүшкүн көргүскен, ынчангаш хөй чүүлдерден чайлап болур турган. Бир талазында, ындыг-дыр. Өске талазында чүл дизе, бөгүн чуртта демократчылга чорудуушкунуң бурунгаарладырынга таарыжып болгу дег база эргежок чугула болуп кестүп турар хөй чүүлдер баштайгы үе-чадада айтырыгларны болдуруп турган. Чүге? Чүге дизе ону тайылбырлаарын оралдашпаан-дыр бис.

Ол дээрге ажырбас, бүгү чүве ынчаар ааа эрте бээр дээр эрги чаңчыл төпке хевээр турган-дыр. Ынчангаш катаптап тур мен: бис шуптувус улуг өөредилгени эртип турар бис, ынчангаш ааа бүгү кижилер эки өөренген турары чугула.

Конституцияга өскерилгелер болгаш улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлуларны хүлээп алыры демократчыдылгага болгаш чоннуң бот-эргеледиинге үндезилээн, совет күрүнениң хөгжүдеринге чаа оруктуу ажыдар. Оларда дыка хөй чүүлдерни киирген. Ол эргежок чугула, чүге дээрге эде тургустунуушкун боду — чаңгыс аай эвес, чаңчыкканывыс шиитпирлерниң үези, дилээшкиннерниң болгаш эрткен үениң таптаглан бодалдарын бузарының үези-дир. Бо бөгүнү бис эки утаап билир ужурлуг бис, эштер. Улус депутаттарының съездилери, хөй-нийти организацияларының төлээлекчиден, доктаамал ажылдаар Дээди Совет, соңгулдаларга кагжылгалыг кандидаттар дээш ышкаш төлевилелдерде киирген өске-даа чаа чүүлдерни доп-дораан-на билбээнинниң болгаш деткивээнинниң чажыды-даа мында боол чадавас боор. Амыдыралдың боттуг угаазылалы мындыг, чаа шиитпирлерни салымы-даа мындыг.

Оон-биле кады ол шиитпирлер херек деп чүвеге бис бүзүреп турар бис. Олар херек, чүге дээрге олар кижилерниң энергиязынга болгаш ниициативазынга орукту ажыдып, кижи бүрүзүнге политиктиг амыдыралга бодунун сөзүн сөглээр арганы берип, чоннуң эрге-ажыктарын эң дээре моондээр база илередир арганы тыпсып турар.

Политиктиг реформаның бүгү кезектерин, тодаргай илерээшкиннерин ам дээрезинде баш удур көрүп чугаалаары берге хирын. Дүүн-даа, бүрүнгү хүн-даа депутаттарның бүгү талалыг шуут чедишкен болгаш шуптузун илередип турар документилерни бир дугаарындан-на кылып шыдаптарывыс болдунмас чыгы деп чугаалап турганы черле чөптүг. Эде тургустунуушкунуң ышкаш шак мындыг шилчилгелиг үеде Владимир Ильич Ленинниң бис өөттарывыстың нийти ажыл-чорудулгавысты оон иштинде Конституциявысты-даа тергиин кылдынган чүүлдүң үлегер-чижээ деп санавайн турар бис, кажан-кезээде ол ажыглаттынар хеп көрбейн турар бис» дээн сөстерин катап-катап башка кирердир. Ынчаарга бир эвес соңгулдаларны организастаарынга, хөй-нийти организацияларының төлээлелгезинге, палаталарның азы депутаттарның ажылынга, өске кайы-бир чүүлдеринге эдилгелерни киирери эргежок чугула деп дуржулга көргүзе бээр болза, ындыг арга база тургустунар апаары чигзениг чок.

Бис эрге-чагырганың чаа, эң ат-алдарлыг төлээлелгелиг органын тургузуп турар бис деп чүвени база бодап көөр херек, ол ниитилелдиң национал, девискээр болгаш социал эрге-ажыктарын шуптузун, бодалдарын, үзелдерин, хереглелдериниң бүгү плюрализмин илередир апаар. ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездизи ышкаш ындыг орган, оон соңгууру доктаамал ажылдаар Дээди Совет-даа эргежок чугула херек апарганда, бөгүн саналдап турарывыс күрүне механизмин ылаваылаар, таарымчалыг болдурар дээрзи кандыг-даа чигзениг чок.

Мындыг чүүл катап-катап чугаалакчанчыг: партияның XIX конференциязының төлевилээни политиктиг реформаны ам эгелээри, оон үү-биле бурунгаар шимчептери, дүргедедишкинни алыры чугула. Хоойлулар төлевилелдерин хүлээп алыры бис чаа үе-чадаже, төптүң болгаш эвилелдешкен республикаларның хамаарылгаларының бүгү талалыг таарышпазыгарының айтырыгларынга дээп турар үе-чадаже кирип турарывысты херечилеп турар.

Эштер депутаттар!

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң амгы составы бодунуң сөөлгү сессиязын эрттирип турары бо. Ол бодунуң ажыл-чорудулгазын чурттуң эрге-чагыргазының чаа органын улус депутаттарының съездизин соңгуурунга чедир күүседир, бүгү депутаттар ажылдаар болгаш хөделир деп чүве билдингир. Ынчалзажок, бир эвес ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязын хеп-хенертен чылдырар ындыг эргежок чугула таварылгага тургустунмас болза, бөгүнгү хурал — оон политиктиг байлак чамдарының түңнел актылы-дыр.

Дээди Советтиң ажылының түңнелдериниң дугайында үнелээри — ажылчы чоннуң хереэ, депутаттарның бо составының кылган чүүлдерин амыдырал боду-ла үнелей бээр. Боттарыңар маңаа дыңнаан силер, үнелелдер чаңгыс аай эвес болду. Ажыы-биле чугаалаар мен, бо Дээди Советтиң болгаш оон депутаттарының адрезинге чамдык үнелелдер мээ бодаарымга, шала-ла закон эвес. Харын-даа депутат кижи мени база хомудадыптар хире болду? Чүге? Чүге дээрге мынча деп тодаргайы-биле чугаалап болур мен: чогум-на бо чыыштың Дээди Совединге бистиң чуртувустуң революсчу эде тургустуушкунунуң, совет ниитилелдиң чаартылгазының оруунче кирери-биле холбашкан шиитпирлерин хүлээп алыр өндүр улуг харыысалга онаашкан. Депутаттар XXVII съездиниң угланыышкынын идепкейлиг деткээни, ол угланыышкынны практиктиг политикага боттандырар дээш олар хөйнү кылганын партия Төп Комитеди база бедик-биле үнелеп турар. Ол дээрге — өндүр улуг херектир. (Адыш часкаашкыны).

Күрүнениң социалистиг бүдүрүлгезиниң дугайында Хоойлу, кооперация дугайында Хоойлу ышкаш, политиктиг реформага кучулуг идигни берип турар бөгүнгү Хоойлулар төлевилелдери ышкаш ындыг үндезин кол шиитпирлеривистиң айтырыгала четчир. Бо чугула ине демдектер-биле бистиң чуртувустуң төөгүзүнге ССРЭ-ниң Дээди Совединиң он бирги чыыжының ужур-дузазы тодараттынар апаар.

Эргим эштер, силер политиктиг амыдыралга идепкейлиг киржирин уламчылаар, эде тургустунуушкунуң сорулгаларын боттандырары, бистиң хүлээн ап келген болгаш бо сессияга хүлээн алырывыс эң чугула шиитпирлерни боттандырары дээш демисежир боор силер деп чүвеге быжыг бүзүрелди илередирин чөпшээреп көрүңер. (Адыш часкаашкыны).

ПОЛИТИКТИГ СИСТЕМАНЫ ЧААРТЫРЫНЫҢ ОРУУ-БИЛЕ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

да үстүнде чугаалаан. Ниитизи-биле ону эвилелдешкен республикаларның эргелериниң калбартыры-биле холбашкан өске-даа айтырыглар-биле кады чугаалажып көөрү чугула боор турар.

Депутаттар В. С. Мавликов, Н. П. Отке, Ю. Н. Прокофьев, Г. П. Палдаев, Р. Х. Хабибуллин олар автономнуг девискээрлерниң ССРЭ-ниң эрге-чагыргазының дээди органынга төлээлелгезиниң дугайында, а ол ышкаш автономнуг тургузугларның эрге-хоойлу статузунуң дугайында элээн каш айтырыгларны тургусканнар. Сессияга дугуржуп алганын баттаар, ол чугула айтырыгларны бистиң национал-күрүне тургузуунуң айтырыгларының ниити комплекизи-биле кады ыяк ажылдап кылыры чугула деп бодал бар.

Депутаттар З. П. Пухова, В. С. Мавликов, А. М. Масалиев, В. И. Мироненко болгаш өскелер-даа ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездизи база ССРЭ-ниң Дээди Совединиң болгаш оларның тургузар депутаттар органнарының организастаарынга болгаш оларның ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан элээн хөй айтырыгларны көдүргеннер. Төнте күрүне эрге-чагыргазының долу демократтажыышкыны, оон дээштииниң дугайында сагыш човаашкынны билдингир болгаш үндезинниг-даа. Оон кол-кол магадылалдары ССРЭ Конституциязынга өскерилгелерде болгаш немелделерде айыттынган. Ынчалза-даа ол магадылалдарны улам күштелдирерниң эргежок чугулазын депутаттар айтып турган болгаш комиссиялар база ону чөп деп санап турар. Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, бо талазы-биле хөй-хөй саналдар улус депутаттарының съездизиниң улус депутадын дедир регламентизинге, Дээди Советтиң комитеттериниң болгаш палаталарының комиссияларының дугайында, ССРЭ-де улус депутаттарының статузунуң дугайында, ССРЭ-ниң улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында болгаш өске-даа хоойлужудулга актыларынга айтып, быжыглаан турун болур-дур.

Депутаттарның ангы-ангы кылдыр чугаалап, чамдыкта харын удурланыышкак кылдыр көрүп турганы айтырыгларга доктаарын кызып тур мен.

Улус депутаттарының съездилеринге хөй-ниити организацияларындан дорт төлээлелгезин таарымчалыынга чамдык депутаттарның саналдарынга чиганнинышкын илереттинип турган. Оон-биле кады депутаттар К. Ю. Лавровтуң, В. С. Шевченконуң, В. И. Мироненконуң, К. Турысовтуң, Н. И. Поповтуң, Р. С. Бобовниковтуң болгаш өскелерниң-даа саналдары девискээрлер округтарындан болгаш хөй-ниити организацияларындан төлээлээр чорук ССРЭ-ниң улус депутаттарының болгаш Дээди Совединиң аргаларын калбартыр, ниитилелде янзы-бүрү социал эрге-ажыктарны шын илередир, оларны холбаштырарын чедип алыр арганы бээр деп санап турарлар. Оларның ындыг чугаалары депутаттарның хөй кезиинин бодалын илередип турар. Комиссиялар ындыг бодал-биле бүрүн чөпшээрежип турар.

Депутат А. Ф. Рюйтель Эстонияга күрүне эрге-чагыргазының дээди органы кылдыр Дээди Советтиң хевээр арттырарын болгаш улус депутаттарының съездизин тургуспазын сүмелээн. Бо дээрге чангыс түс чериниң айтырыы эвес-тир. Күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарын тургузарының кол-кол эргелерин ниити чоруу — Советтерниң чангыс ажы чоруунуң боттуг магадылалы, бистиң бүгү эвилелдиң бижимелиниң үндезини боор турар. Республиканың улус депутаттарының съездизиниң эргезин тодаразын тургузары — республиканың бодунуң херээ дээрзи чайтаар билдингир. Ону Конституция төлевилелинге эдилгелерде барымдаалап көрген.

Хоойлу төлевилелиниң баштайгы эдилгелинде көргени ышкаш, ССРЭ Конституциязынга дүүшпес таварылгада эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулга актыларын күш чок болдурар эргени улус депутаттарының съездизинге хевээр арттырар болза чогумчалыг деп, депутат А. М. Масалиев санап турар.

Комиссиялар бо айтырыгны база чугаалажып көрген болгаш, ССРЭ-ниң күштүг боор турар Конституциязының 74 чүүлү эвилел хоойлуларының чурттуң девискээринге күштүг боор тергиидээрин четчири-биле хандырып турар деп санаан.

Депутат Р. Х. Хабибуллин хөй-ниити организацияларының соңгулдалыг органнарының кежигүннеринге хамаарыштыр соңгукчуларның чамдыктарынга элээн каш бадылаашкын бээр эвгени тыпсырының ажык чогун чугаалаан. Чугаа болза соңгулдаарны ангы-ангы кылдыр көөрүнүң, оон ангы-ангы аргаларының дугайында боор турар. Бир таварылгада хамааты кижи — соңгукчу, өскезинге — ол бодунуң хөй-ниити организациязының күзел-соруун илередир болгаш, бадылаар кижи боор турар-дыр. Хоойлу төлевилелинде чогум-на ынчаар бижээн.

Депутаттар оон-даа өске саналдарны чугаалап турганнар. Оларны шүүтүзүн ыяк чугаалажып көрген.

Комиссиялар амгы бо сессияга илереттинген чүүле ындыг саналдарны чугаалажып көөрү-биле кызыгаарлаттынмаан. Оон ажылының үезинде депутаттар В. Г. Афанасьев, Г. М. Гринева, П. А. Загребельный, И. А. Зенченков, А. К. Зитманис, В. Р. Лийв, А. А. Логунов, А. В. Маслова, Ю. Т. Почечуев, С. Л. Соколов, Т. В. Щеглова, М. И. Фомичева олар соңгукчуларының, күш-ажылчы коллективтериниң, бот-тывыкыр хөй-ниити каттыжыышкыннарының Хоойлу төлевилелдеринге хамаарышкан эдилгелерин дамчытканнар. Оларны база шүүтүзүн чугаалажып көрген. Ол саналдарның хөй нуруузун кандыг-бир чергези-биле Хоойлу төлевилелдериниң эдилгелеринде барымдаалап киирген.

Эштер! Хоойлу саналдаар комиссияларның түңнел хуралынга оон дугайын айыткаарын мээң даскан бир айтырыг көдүртүнген турган. ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлунуң төлевилелиниң 37 чүүлүнде депутаттарның кандидаттары кылдыр соңгулда округтарында ажылдап турар азы чурттап турар хамаатыларның деңнитирери дүрүм болур деп мурнунда чугаалаан турган.

Ам ол чүүлде дүрүм болур деп сөстү ап каапкан. Чамдык депутаттар оон соңгукчуларының чогум кымны олар депутат кылдыр көөрүн күзээнин боттары шиитпирлээр аргазын кызыгаарлап турар деп санааннар.

Чижээ, депутат С. А. Амбарцумян сурагжыг шериг начальниги, маршал И. Х. Баграмянның Москва хоорайга доктаамал чурттап турганда, хөй-хөй чыыштарның иштинде ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Армениядан депутаты кылдыр соңгудуп турганын чижекке көргүскен. Бир эвес ол чорук соңгукчуларның херек кырында күзел-соруун илередип турар болза, бистерниң Хоойлуга ындыг янзылыг таварылгаларга шаптык таашкын тургузарывыс херек бе? Комиссиялар ол чүүлдүң баштайгы бижимелин хевээр арттырары чугула деп чангыс үн-биле шиитпирлээн.

Ону барымдаалап көрген, 111 чүүлдүң дөрткү кезээнге база тодарадылганы кылыр херек.

Силерге оларның дугайын айытпаарын мээң даскан бодалдар ындыг-дыр, эштер!

ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында Хоойлуну болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлуну оларга кылган эдилгелерни барымдаалавышаан, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң чүүлдүгзүнүн көргеш, хүлээп алыр дээш саналын силерге чугаалажып көөрү-биле хоойлу саналдаар комиссиялар киирип тур. (Адыш часкаашкыны).

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачевка түңнел сөс берген. М. С. Горбачевтуң чугаазын кичээнгейлиг дыңнаан болгаш адыш часкаашкыны-биле хүлээп ап турган.

Чугаалажып көрген айтырыглар талазы-биле шиитпирлер хүлээп алырынче депутаттар кирген. Хоойлулар төлевилелдерин бадылаар чурумун хүлээп алган.

Сессия «ССРЭ Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер дугайында» Хоойлуну хүлээп алырынче кирген.

Латвия ССР-ниң Чурукчулар эвилелиниң баштаар черинин даргазы депутат Д. О. Скулме ССРЭ Конституциязының 108 чүүлүнге эдилге дугайында санал киирген.

ССРЭ-ниң Дээди Соведи бадылаашкынның хөй нуруузу-биле ол эдилгени деткивейн барган.

ССРЭ Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер дугайында Хоойлу талазы-биле ангы бадылаашкынче депутаттар кирген. Бадылаашкынның түңнелдери: **Националдар Соведи:** 686 депутаттар бадылаан, «ол санал дээш» — 657, «удур»—3 депутат бадылаан, 26 депутат дадагалзаан. **Эвилел Соведи:** 690 депутат бадылаан, «ол санал дээш»—687, «удур»—2 депутат бадылаан, бир депутат дадагалзаан.

«ССРЭ Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер дугайында» Хоойлуну болгаш ону күштүг болдуруп киирериниң чурумунуң дугайында доктаалды ССРЭ-ниң Дээди Соведи хүлээп алган.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында ССРЭ Хоойлузун хүлээп алган.

«Күрүне тургузуушкунунуң талазы-биле политиктиг реформаны боттандырып чорудар хемчеглер дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалын хүлээп алырынче депутаттар кирген.

ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның бүрүн эргелерин тодарадыры-биле холбашкан саналоналдарны ажылдап кылыры-биле түскай депутат бөлүүн тургузар дугайында бодалды М. С. Горбачев бодунуң илеткелинге чугаалааны хурал даргазы сагындырган. Сессияга санал берген депутаттар ол саналды деткээн. Аңаа дүүштүр доктаалдың 3-кү пунктузунга даразында немелдени киирерин саналдаан:

«ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму болгаш палаталарның хоойлу саналдап киирер комиссиялары ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутаттарындан эвилелдешкен бүгү республикаларны төлээлеп турар ажылчын бөлүктү тургускаш, эртемденнерниң болгаш специалистерниң — экономистерниң, социологтарның, юристерниң киржилгези-биле ССР Эвилелиниң болгаш республикаларның политиктиг болгаш социал-экономиктиг эрге-ажыктарын улам долу хандырар, национал аразының харылзааларын бүгү талалыг таарымчалыг болдурар, бүгү чурттуң улам ынай хөгжүлдезиниң сорулгаларын эң долузу-биле барымдаалап көөр сорулга-биле ССР Эвилелиниң болгаш республикаларның эрге-хүлээлгелерин ангылап тургузар дугайында саналдарны белеткээрин аңаа дагзыр».

«Күрүне тургузуушкунунуң талазы-биле политиктиг реформаны боттандырып чорудар хемчеглер дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалын бир үн-биле хүлээп алган.

Депутаттар ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүнче шилчээн. Даргалакчы ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң кежигүнү, ВЦСПС-тиң даргазы С. А. Шалаевке сөс берген.

С. А. ШАЛАЕВТИҢ чугаазы

Эштер депутаттар!

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң он бирги чыжыының бүрүн эргелери 1989 чылдың март айда доостур болгай. СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң дааскаңын ёзугаар ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларын 1989 чылдың март айның 26-да, воскресеньеде эрттирер дугайында саналды киирип тур мен.

Бо соңгулдалар болза бистиң политиктиг системавыстың бүгү талалыг реформазын боттандырарынга баштайгы практиктиг базымнарның бирээзи болур.

«ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» бөгүн хүлээп алганывыс Хоойлуга дүүштүр девискээр аайы-биле бир соңгулда округунга соңгукчуларның нормазын тургузары эргежок чугула.

Эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтериниң Президиумнарының медээзин ёзугаар алырга, 1989 чылдың январь 1-де соңгукчуларның саны 193 миллион хире кижи боор турар. ССРЭ-ниң девискээринге девискээр аайы-биле 750 соңгулда округтарын тургузарын Хоойлуда доктааткан. Ынчангаш бир соңгулда округунга 257 муң 300 соңгукчу онаажып турар, ону девискээр аайы-биле соңгулда округтарын тургузарынга норма кылдыр «ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларын доктаадыр дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалынга быжыглаарын саналдап турар.

Эштер депутаттар! ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларын эрттирери-биле Төп соңгулда комиссиязын ССРЭ-ниң Дээди Соведи тургузары эргежок чугула боор турарын Хоойлуда көрген.

Комиссияның составының талазы-биле саналдарны бүгү эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтериниң Президиумнары, СЭКП ТК, ВЦСПС, ВЛКСМ ТК, совет херээженнер комитеди болгаш өске-даа хөй-ниити организациялары киирген. Хоойлуда айыткаңын ёзугаар комиссияның составында 35 кижи соңгуурy эргежок чугула боор турарын Хоойлуда доктааткан.

Соңгулда комиссиязының персоналдыг составының талазы-биле санал депутаттарда бар.

Төп соңгулда комиссиязының даргазынга Владимир Павлович Орловту бадылаарын саналдаан. В. П. Орлов—СЭКП ТК-ның кежигүнү. Ол совет ажылга улуг дуржулгалыг, соңгулда практиказын эки билир. Владимир Павлович сөөлгү үеге чедир РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы турган.

Саналдап киирген комиссияның составында бүгү эвилелдешкен республикаларның төлээлекчилери бар. Комиссияда ажылчын ангының, колхозчу тараачыннарның төлээлекчилери, эртемниң, культураның, кадык камгалалының, улус өөредилгезиниң, хөй-ниити организацияларының ажылдакчылары бар. Ниитизи-биле бүгү эштерде четчир дуржулга болгаш комиссияның составынга ажылдаарынга эргежок чугула билиглер бар.

Бо айтырыглар талазы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чогуур доктаалдарын хүлээп алырын саналдап турар. Доктаалдар төлевилелдери силерде бар. (Адыш часкаашкыны).

«ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» болгаш «Улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязын тургузар дугайында» доктаалдарны чангыс үн-биле хүлээп алган.

Даг-Карабах автономнуг областа болгаш ону долгандыр байдал дугайында Армян ССР-ниң депутаттар бөлүүнден сессияга негелде кирген.

Депутаттарның негелдезинге харыылаары-биле СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даг-Карабах областа төлээзи депутат А. И. Вольскийге сөс берген.

А. И. ВОЛЬСКИЙНИҢ чугаазы

Эштер депутаттар!

Даг-Карабах автономнуг областа болгаш ону долгандыр байдал дугайында Армян ССР-деп депутаттар бөлүүнүң негелдези-биле холбаштыр СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даг-Карабах автономнуг областа төлээзи болганымда дараазында чүүлдүң дугайын дыңнадырын мээң дааскан чүве.

Хамыктың мурнунда Даг-Карабах автономнуг областың бодунда байдал дугайы.

Шуут ол черге барып, бистиң чорук тургавывыс дөрт айның дургузунда дыка хөй шиитпирлээр айтырыгларны сайгарып шыдапкан бис. Оларның нарыын, элбээн, будалчаан билген бис. Оларның төөгүлүг эге дөстерин база. Оларның амгы үеге аар хаалалын билген бис. Шак бо бүгүнү барымдаалап, келир үеде ажылдаары эргежок чугула.

Бо девискээрниң экономиказы, эң ылаңгыя социал талазы-биле, кижилерниң чурттаалга бажыңынга, сүт болгаш энергия хандырылгазынга, медицина база өөредилгеге бирги ээлчегде негелделерин хандырарының талазы-биле эң-не сандаргай байдалда болганын демдеглээр ужурлуг мен. Ак сеткилдиг болгаш күш-ажылчы кижилер чурттап турар дагдыг ол оранны шак ындыг байдалга чедирген ындыг кижилерге өршээл-даа турбас.

Даг-Карабах талазы-биле СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хүлээп алганы доктаалдарын күүседир талазы-биле ам баштайгы базымнарны кылган. Оон социал-экономиктиг хөгжүлдезинде сандаргай чамдык ажыл-херектерни тыткан черинден шимчедиринге ол чорук дузалаан, чурттакчы чоннуң өрмин кезээнин Армениядан дыл, культура база өөредилге талазы-биле чайлаттынганы болгаш ала-чайгаар-ла оспаксыратканы эттинип эгелээн. Хомудалга болгаш сеткил таарышпазынга каш удаа чылдак болуп турган ол чүүлдер карабахтарның амыдыралындан чоорту чиде бээр боор деп идегел ам тыптып келген.

Чурттуң кайы-даа девискээринге шак ындыг хемчеглерни өөрүп четтиришкин-биле хүлээп ап үнелээн турар, дыка хөй айтырыгларның дүшкүүрлүүн чок кылырынга дузалаар боор дээрзин, эштер, кандыг-даа хөөредиг чокка чугаалап болур.

Ынчалза-даа Даг-Карабах автономнуг областа ындыг чорук амдызында болбаан. Чурттакчы чоннуң дыка хөй кезектери областы Азербайджандан ангылаары дээш демиселге хаара туттунганы дээрге сеткил-сагыштың кайгыыктыышкыны уваан-сарыылды хөме базып каапкар ындыг апарган. Узун хуусаалыг забастовкалар эгелээн. Изиг сеткилдиг аңаа база аңаа эвес-даа шуулукчулер дааш-ла күткүп турганнар.

Ындыг байдалда социал-экономиктиг хемчеглер күш чок апаргылаан. Сентябрьда байдал аажок нарыыдааныштан национaлдар аразынга мөөлдежиишкиннер эгелээн. Ок-боону ажыглап, дээрбедээшкин, халдаашкыннар кылып, өрт-халап үндүрүп, кижилер бот-боттарының аразында шуут түтчүп кирипкен. Чүгле онзагай байдалды өй-шаанда тургусканы нийтлеишкинниң калбаразын бүрүнү-биле соксадыр арганы берген, ынчалза-даа ниити байдалды үндезинниг-биле амдызында өскертип шадашкан.

Ам Азербайджан биле Армения байдал дугайы. Дорту-биле чугаалап каайн: сөөлгү үеде ол ажыы-биле айыылдыг байдалдыг апарган. Чүге? Кол чылдагааны, чүгле Даг-Карабахтың шиитпирлээр айтырыгларында эвес болдур ийин.

Амгы кризистиң дөзү хамыктың мурнунда республикаларның мурнуку удуртулгазының национал политиканы каржызы-биле хажыдып турганында. Бөгүнде херектиң ужуру чүл дизе ийи чоннуң найыралының дугайында сөстерни дыка хөй төлээлери харын ийи арынныг чорук кылдыр көөр чыгыы салгалдар бот-боттарынга удур туруп турар-дыр. Айыыл-халаптыг бүгү байдалдың хамык дөзү мында. Азербайджанда база Арменияда янзы-бүрү бөлүктерниң холунда эрге-чагыргазының дыка хөй бырааларын мурнуку хевээр артып турарын сөөлгү болуушкуннар онза тода көргүзүп турар-дыр. Оларның кижилеринге база таарый тургускулааны кадрлар амгы үеге чедир ниити байдалга салдар чедирип, дыка хөй шиитпирлерни хүлээп алырынга чажыды-биле доктар чедирип уламчылап турарлар. Ынчангаш мындыг түңнел тургустунуп келир: Даг-Карабах оларга — чүгле эптиг сылдаг, чеченчидип чугаалаарга, солуур акша-дыр.

Кайы-даа республикада хөй муң хээли дээш Даг-Карабахка чоокку хүлээрзе туттурун хоругдаттырган Манучаров дээш ышкаш кедергей бак, чинжен кижилерниң ролю өзүп турарын көрүп турар-дыр бис. А партияның болгаш Советтерниң чамдык органнары, харалаан, оларның-биле ынчыкважып, ында-мында инициативаны чайлап берип, принципсиг турушһарын дужүп берип турарлар.

Ынчангаш ол чүүлдерден адырлыры-биле доп-дораан чорудар ажыгга ындыг бээр бүгү үндезиннер бар деп чугаалап болур.

Бир эвес шак бо турушбиле ийи республиканың чамдык партийжи база ажыл-агый удуртукчуларының, эртемденнерниң болгаш культура ажылдакчыларының телевидениеге база парлалгага чугааларын сайгарып көөр чүве болза, оларда бот-бодунга утуштур практиктиг базымнар чок, дугурушкан хөделиишкиннер чок-тур. Ынчангаш олче удут күзел, бодап көөрге, база чок ышкаш. Шак ындыг турушту харын бот-бодун тоовазы, экижиирниче утланыышкынны үстүрүп атакалаары-дыр дээрден башка чүү дээр боор.

Ол байтыгай, мөөлдежиишкинниң өскүзеринге бичии-ле чыдыгааныны ажыглап турар. Үен-лаян чугаалар тарадып, янзы-бүрү хоп-нүгүл парлагылаар-дыр. Оларны чамдыкта национал хемчээлдиг кылдыр хөөредип, республикаларның аттаалдарынга база мөзү-төлевинге халдаашкын кылдыр тайылбырлап, хөй муң кижилиг митингилерге чугаалажып тургулаардаар-дыр.

Мында Азербайджандан база Армениядан олуржуп турар ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутаттарынга айтырыг дүрүм ёзугаар тургустунуп келир. Силерниң кайы бирээнер: улус чон, кайнаар бар чоруурунар ол? Доктааңар, бодаңнар! деп чүге өй-шаанда чугаалавааныңар ол?

Кайы-даа республикада чамдык партия комитеттери, улус депутаттар Советтериниң күүскомнары нийтлелиишкиннерни шуут эгезинде-ле өжүрер дээш эргекке ораалтар хире чүну-даа кылбааннар. Харын мырыңай ажык чеңгээ болур хөделиишкиннерни чамдыктар мактап деткип тургулаан.

«Алызынга чедерингеэ», «карак дээш карак-биле» харылаарынга бодунуң белениниң дугайын медеглеп, өске тала-биле үскүлежиишкиннерни чеңгээлештирер националистиг хогзургактарга шиитпирлиг ойтур шавыышкынны бербейн турар. Ындыг орук кайнаар аппарыыл? Кандыг өртек база хан-биле ол төлеттинип болурул деп, олар шуут бодавайн-даа турарлар.

(Сессияның отчёдунуң төнчүзү солуннуң дараазында номеринге үнер.).

1989 чылда Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң Күрүне планының дугайында

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың ХООЙЛУЗУ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаадыры болза:

1 чүүл. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң киирип келген 1989 чылда Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң Күрүне планын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң План-бюджет комиссиязының, Үлетпүр, транспорт болгаш харылзаа талазы-биле комиссияның, Тудуг талазы-биле комиссияның, Агроүлетпүр комплекизиниң талазы-биле комиссияның, Садыг, улустуң херек-лел бараанарының база чоннуң амыдырал хандырылга талазы-биле комиссияның, Чурттаалга-коммунал ажыл-агый болгаш чаагайжыдылга талазы-биле комиссияның, Кадык камгалал, социал хандырылга база спорт талазы-биле комиссияның, Улус өөредилгезиниң, эртем болгаш культура талазы-биле комиссияның, Херээженнерниң күш-ажылының болгаш амыдыралының, ие-чашты камгалаарының айтырыгларының талазы-биле комиссияның, Аныяктар херээниң талазы-биле комиссияның, Бойдус камгалалының талазы-биле комиссияның эдилгелерин барымдаалап бадылаар.

1989 чылда бүгү-ле совет болгаш ажыл-агый органнарының ажылының кол угланыышкыны болза республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң шиитпирлээр айтырыгларының талазы-биле СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының айтышкыннарын практика кырынга боттандырары болур деп санаар. Ол сорулгалар-биле ниитилелди демократтажыдарының чорудулгаларынга, оон бүгү-ле бөлүктерниң социал база политиктиг идейкейин бедидеринге, политиктиг системаны эде тургузар, ажык-чарлыг чорукту хөгжүдер талазы-биле боттандырып турар хемчеглерге даяныр алгаш, бүгү-ле организастыг болгаш ажыл-агыйжы ажыл-чорудулгаларны ниитилел бүдүрүлгезиниң структуразынга хемчээлдиг өскерилгелерге үндезилээш, улустуң чаагай чоруунуң эң чугула айтырыгларын шиитпирлээрин күргеделиринче, оон быжырымчалыг болгаш деңнелек хөгжүлдезин хандырарынче, экономиктиг өзүлдениң ажылының бедидериниң база интенсивтиг факторларының ролюн күштелдирерииче, курлавырларның бүгү-ле хевирлериниң камгалгазының шыгыы чурумун боттандырарынче угаар.

2 чүүл. Тыва АССР-ниң бүгү-ле ажыл-агыйының база девискээриниң талазы-биле 1988 чылдың планы-биле деңнээрге, 1989 чылда мындыг өзүлдени хандырар:

	1988 чылдың планынга дүүштүр хуу-биле өзүлде
Үлетпүр продукциязы	6,6
Көдээ ажыл-агыйның ниити продукциязы	5,6
Күрүнениң төпчүткен капитал салымышкыннары болгаш бүдүрүлгелерниң база организацияларының фондуларының акша-хөренгилериниң күсели-биле капитал салымышкыннары	16,0
Үүрмектеп садар бараан саарылгазының хемчээли	5,6
Чурттакчы чонга өртек-төлевирлиг ачы-дуза сайгарылгазының хемчээли	16,7
Үлетпүрнүң күрүне бүдүрүлгелериниң (каттыжыышкыннарының) ажыл-агыйжы ажыл-чорудулгазындан орулга	6,5
Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү:	
үлетпүрде	5,9
тудугда	8,0
Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге хамааржыр ажыл-агый талазы-биле	
Кержээлер чарарынга өртек-үнези-биле көргүскен үлетпүр продукциязы	4,9
Үлетпүрде күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү	6,3
Күрүнениң төпчүткен капитал салымышкыннары болгаш бүдүрүлгелерниң база организацияларының фондуларының акша-хөренгилериниң күсели-биле капитал салымышкыннары	17,0

3 чүүл. СЭКП-ниң XXVII съездизиниң шиитпирлерин база он ийиги беш чылда социал программаны боттандырар сорулга-биле РСФСР-ниң Дээди Совединиң он бирги чыжыының тоску сессиязының хүлээп алганы «1989 чылда РСФСР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң Күрүне планының дугайында» РСФСР-ниң Хоолузу-биле дүүштүр, РСФСР-ниң Чазааның чогуур доктаалдарында айыткан чурум болгаш хуусааларда Тыва АССР-ниң чурттакчы чонунуң амыдырал деңнелин бедидер талазы-биле төпчүткен хемчеглерни боттандырарын хандырарын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

4 чүүл. Экономиканы социал талаже эде угландырар сорулгага дүүштүр социал-культура адырының материалдыг баазазын улам быжыглаарын хандырар болгаш ажылаандырышкынның бүгү-ле дөстериниң күсели-биле 1989 чылда:

185 муң дөрбелчин метр ниити шөлдүг чурттаалга бажыңнарын, школа назыны четпээннерге 1,31 муң олуттуг албан черлерин, 2,992 муң олуттуг ниити билиг школаларын ажыглаалга киирер.

5 чүүл. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели, улус депутаттарының районнар база Кызыл хоорай Советтериниң депутаттары аьш-чем хандырылгазын экижидеринге, аьш-чемге хамаарышпас бараанарга база янзы-бүрү ачы-дуза чедирилгезинге чоннуң хереглелин долузу-биле хандырарынга, садыгны болгаш ниитиниң чемненилгезин организастаарын экижидеринге 1989 чылда-ла кескү базымнарны чедип алырының сорулгаларын шиитпирлээринче кичээнгейин угландырар. Ол сорулга-биле түс чериниң аргаларын бар-ла шаа-биле ажыглаар, чоннуң хереглел бараанарын бүдүрүп үндүрери база өртек-төлевирлиг ачы-дуза чедирериниң хемчээлдери-биле чурттакчы чоннуң төлээр аргазының негелдези дүүшкек болурун чедип албышаан, бүдүрүлгелерни болгаш каттыжыышкыннарны оларның ведомство чагырылгазындан хамааны чокка калбаа-биле киириштирер.

6 чүүл. Улус ажыл-агыйының бүгү-ле бүдүрүлге адырларының бүдүрүлгелериниң долу бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче шилчиирин 1989 чылда доостурун барымдаалааш, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели, улус депутаттарының районнар база Кызыл хоорай Советтериниң күүскомнары, Тыва АССР-ниң министерстволары, күрүне комитеттери болгаш ведомстволары ажыл-агыйның чаа механизминиң хамык-ла элементилериниң кады хөделиишкинин чедир ажылдап кылыр, бүдүрүлгени башкарарында демократтыг эгелерни база экономиктиг методтарны улам хөгжүдер, орулгаларны нормалап хуваарынга база үр хуусаалыг аренда харылзааларынга үндезилеттинген бот-орулга-чарылганың хевирлерин калбаа-биле ажыглаар, кооперацияны база хууда күш-ажылчы ажыл-чорудулганы хөгжүдер талазы-биле хемчеглерни боттандырар.

7 чүүл. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели, улус депутаттарының чер-чер Советтери девискээрлерниң эрге-ажыктарын ниити күрүнениң-биле чогумчалыг холбаарын хандырып турган, социал база бойдус камгалал сорулгаларын комплекстиг шиитпирлээринче оларга берген эргелерни бүгү хемчээл-биле ажыглаар, а ол ышкаш чогуур девискээрлерде улус ажыл-агыйын чогумчалыг эгелеп башкарарын экижидер база девискээрлерниң бот-акшаланыышкын принциптеринче шилчиир талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни боттандырар.

8 чүүл. 1989 чылда Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң Күрүне планының талазы-биле Тыва АССР-ниң План-бюджет болгаш өске-даа доктаамал комиссияларының түңнелинде киирген саналдарны болгаш шүгүмчүлеллерин, а ол ышкаш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң хуралдарынга депутаттарның саналдарын болгаш шүгүмчүлеллерин чугаалажып көргеш, оларның талазы-биле чогуур шиитпирлерин хүлээп алырын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1988 чылдың ноябрь 25.

1988 чылда Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң Күрүне планын күүседип турарының дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаадыры болза:

1. 1988 чылда Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң Күрүне планының күүселдезиниң чоруп турарының дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң илеткелин кичээнгейге хүлээп алыр.

Ону күүседир талазы-биле хемчеглерни Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели ап чоруп турарын демдеглээр.

2. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң План-бюджет болгаш өске-даа доктаамал комиссияларының саналдарын болгаш шүгүмчүлеллерин, а ол ышкаш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң хуралдарынга депутаттарның саналдарын болгаш шүгүмчүлеллерин чугаалажып көрүп болгаш оларның талазы-биле чогуур шиитпирлерин хүлээп алырын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1988 чылдың ноябрь 25.

1989 чылда Тыва АССР-ниң Күрүне бюджединиң дугайында

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың

ХООЙЛУЗУ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Соведи доктаадыры болза:

1 чүүл. План-бюджет комиссиязының, Үлетпүр, транспорт болгаш харылзаа талазы-биле комиссияның, Тудуг талазы-биле комиссияның, Агроүлетпүр талазы-биле комиссияның, Садыг, улустуң херегле барааннарының болгаш чоннуң амыдырал хандырылгазының талазы-биле комиссияның, Чуртталга-коммунал ажыл-агый болгаш чаагайжыдылга талазы-биле комиссияның, Кадык камгалал, социал хандырылга болгаш спорт талазы-биле комиссияның, Улус өөредилгезн, эртем болгаш культура талазы-биле комиссияның, Херээженнерниң күш-ажылының болгаш амыдыралының, ие-чашты камгалаар айтырыглар талазы-биле комиссияның, Аныяктар херээнин талазы-биле комиссияның, Бойдус камгалалының талазы-биле комиссияның саналдарының талазы-биле хүлээп алдынган өскерилгелерни барымдаалап көрбүшаан, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң киирип келгени 1989 чылда Тыва АССР-ниң Күрүне бюджедин оруглалар талазы-биле 172143 муң рубль түңге болгаш чарыгдалдар талазы-биле 184085 муң рубль түңге бадылаар.

1989 чылда Тыва АССР-ниң Күрүне бюджединиң чарыгдалдарын оруглалардан (дефицит) 11942 муң рубль түңге ажып турар кылдыр төлээрдир.

2 чүүл. 1989 чылда Тыва АССР-ниң Күрүне бюджединге күрүне болгаш кооператив бүдүрүлгелеринден база организацияларындан киирер оруглаларны ниитизи-биле 29635 муң рубль түңге доктаадыр.

3 чүүл. 1989 чылда Тыва АССР-ниң Күрүне бюджединге улус ажыл-агыйын акшаландырарынга чарыгдалдарны ниитизи-биле 56786 муң рубль түңге доктаадыр.

4 чүүл. 1989 чылда Тыва АССР-ниң Күрүне бюджединге социал-культура хемчеглерин акшаландырарынга ниитизи-биле 116717 муң рубль түңну доктаадыр.

5 чүүл. 1989 чылда Тыва АССР-ниң Күрүне бюджединге күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелел органнарын тударынга чарыгдалдарны ниитизи-биле 4387 муң рубль түңге доктаадыр.

6 чүүл. 1989 чылда Тыва АССР-ниң республика бюджединиң оруглалар талазы-биле ниитизи-биле 124419.2 муң рубль түңге болгаш чарыгдалдар талазы-биле ниитизи-биле 133069,2 муң рубльге база 1990 чылдың январь 1-де кассаның сайгарылгазы акшазын 1925 муң рубль түңге турар кылдыр доктаадыр.

1989 чылдың республика бюджединге чарыгдалдарның оруглалардан ажып турарын (дефицит) 8650 муң рубльге доктаадыр.

7 чүүл. 1989 чылда районнарның болгаш Кызыл хоорайның бюджеттерин оруглалар талазы-биле 99276,9 муң рубль түңге, чарыгдалдар талазы-биле 102568,9 муң рубльге, ол бюджеттер талазы-биле 1990 чылдың январь 1-де кассаның сайгарылгазы акшазын 2375 муң рубль түңге доктаадыр.

1989 чыл

	Оруглалар	Чарыгдалдар	Чарыгдалдарының оруглалардан ашканы	1990 чылдың январь 1-де кассаның сайгарылга түңү
1. Бай-Тайга	4674.0	4748,7	74.7	108
2. Барыын-Хемчик	8374,3	8647,6	273,3	216
3. Чөөн-Хемчик	7494,2	7654,6	160,4	185
4. Каа-Хем	4771,5	4895,2	123,7	110
5. Кызыл	6229,2	6419,8	190,6	154
6. Мөңгүн-Тайга	2154,6	2202,4	47,8	50
7. Өвүр	3491,4	3554,4	63,0	83
8. Бии-Хем	4894,3	5049,7	155,4	120
9. Сүт-Хөл	4027,9	4092,6	64,7	94
10. Таңды	6679,3	6938,6	259,3	165
11. Тес-Хем	3877,8	3958,0	80,2	86
12. Тожу	2638,7	2728,1	89,4	69
13. Улуг-Хем	14018,9	14245,4	226,5	235
14. Эрзин	3396,1	3463,1	67,0	80
15. Кызыл хоорай	22554,7	23970,7	1416,0	620

х— (дефицит—немелде оруглаларны мобилизастаарының болгаш күрүне херенгилерин ажыктыг ажыглаарының күзели-биле тывар ужурлуг курлавырлары).

8 чүүл. Районнар болгаш Кызыл хоорай бюджеттеринге сапап беришкиннерин 1989 чылда дараазында нормативтерни бадылаар:

а) саарылгадан үндүрүгнүң, кооперативтиг бүдүрүлгелерниң болгаш хөй-нити организацияларының ажыл-агый органнарының олча-ажык үндүрүгнүң, арга-ыяш үндүрүгнүң, чоннуң олча-ажык үндүрүгнүң, ог-бүле чок, чангыс болгаш ог-бүлези эвээш ССРЭ хамаатыларындан тыртар үндүрүглерниң, кадаг ажыл-агый үндүрүгнүң, 1989 чылдың акша-эт-херексел лотереязының нити түңүнден—100 хуу;

б) күрүнениң ойнаашкынныг ниитиниң чээлизиниң түңүнден — 50 хуу;

в) күрүнениң болгаш кооператив садыының түрмектен садар бараан саарылгазының нити хемчээлинге доктааттынган хемчээлге (хуу-биле) саарылга үндүрүүнден—2 хуу.

1989 чылда АССР-ниң республика бюджединден Бай-Тайга районнуң бюджединге 3590,8 муң рубльди, Барыын-Хемчик районнуң бюджединге 4412,5 муң рубльди, Чөөн-Хемчик районнуң бюджединге 5168,8 муң рубльди, Каа-Хем районнуң бюджединге 2978,2 муң рубльди, Кызыл районнуң бюджединге 3467 муң рубльди, Мөңгүн-Тайга районнуң бюджединге 1461 муң рубльди, Өвүр районнуң бюджединге 2577,9 муң рубльди, Бии-Хем районнуң бюджединге 2642 муң рубльди, Сүт-Хөл районнуң бюджединге 3090,2 муң рубльди, Таңды районнуң бюджединге 2921,3 муң рубльди, Тес-Хем районнуң бюджединге 2715,6 муң рубльди, Тожу районнуң бюджединге 1342,2 муң рубльди, Улуг-Хем районнуң бюджединге 10735,5 муң рубльди, Эрзин районнуң бюджединге 2425,5 муң рубльди, Кызыл хоорайның бюджединге 2024,6 муң рубльди дотация кылдыр үндүрүп бээр.

1989 чылда АССР-ниң республика бюджединче саарылга үндүрүүнүң нити түңүнден киир санаашкынны 100 хуу кылдыр доктаадыр.

9 чүүл. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дараазында чүүлдерни дагзыр:

1989 чылда Тыва АССР-ниң Күрүне бюджединге хамаарыштыр Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң План-бюджет болгаш өске-даа доктаамал комиссияларының кылган түңнелдеринге кирген саналдарны болгаш шүгүмчүлелдерни, а ол ышкаш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң хуралдарынга депутаттарның киирген саналдарын болгаш шүгүмчүлелдерин өөренип көөр, ол талазы-биле чогуур шиитпирлерни хүлээп алыр:

РСФСР-ниң Дээди Совединиң бадылааны 1989 чылда РСФСР-ниң Күрүне бюджединге болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң бадылааны 1989 чылда Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң Күрүне планынга дүүштүр АССР-ниң министерстволарының болгаш ведомстволарының оруглаларының болгаш чарыгдалдарының балансызынга, ниити сметазынга районнарның болгаш Кызыл хоорайның бюджеттеринге эдилгелерни киирер.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1988 чылдың ноябрь 25.

Тыва АССР-ниң 1987 чылда Күрүне бюджединиң күүселдезиниң дугайында отчётту бадылаар дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң

ДОКТААЛЫ

«Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Соведи доктаадыры болза:

1987 чылда Тыва АССР-ниң Күрүне бюджединиң күүселдезиниң дугайында отчётту оруглалар талазы-биле 192610 муң рубль түңге болгаш чарыгдалдар талазы-биле 186019 муң рубль түңге оруглалар чарыгдалдардан 6591 муң рубль түңге ажып турар кылдыр бадылаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1988 чылдың ноябрь 25.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң кежигүннеринге депутаттар Н. А. Жогольду болгаш Э. Т. Монгуушту соңгуур дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң

ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаадыры болза:

Депутаттар:

Николай Аврамович Жогольду — Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң кежигүнүнге;

Эрес-оол Тас-оолович Монгушту—Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Мандат комиссиязының кежигүнү албан-хүлээлгезин хостааш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң кежигүнүнге соңгуур.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1988 чылдың ноябрь 25.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң алдыгы чыыжының депутаттарынга соңгукчуларның берген чагыгларының база доктаамал комиссияларының бо талазы-биле сүмелериниң күүселдезиниң талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң информациязының дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң

ДОКТААЛЫ

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы депутат В. Е. Серяковтуң информациязын дыңнап чугаалашкаш, Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаадыры болза:

1. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң алдыгы чыыжының депутаттарынга соңгукчуларның берген чагыгларын база доктаамал комиссияларының бо талазы-биле сүмелериниң күүселдезиниң чоруп турарының дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң информациязын кичээнгейге хүлээп алыр.

2. Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлерин удуртулга болдургаш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутаттарының депутат бүрүн эргелерин боттандырып чорудары-биле холбашкан чагыгларны болгаш киирген бижиктерин кичээнгейлиг көөрүн база чогуур үезинде шиитпирлеп көөрүн хандырар талазы-биле аппараттың болгаш республиканың улус депутаттарының Советтериниң күүсенчи комитеттериниң ажылының стилин болгаш методтарын эде тургузарынче угланган хемчеглерни алырын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

3. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының боттарының хуралдарынга соңгукчуларның чагыгларын, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутаттарының негелделерин, саналдарын болгаш шүгүмчүлелдерин сайгарып көөр талазы-биле республиканың министерстволарының, күркомитеттериниң, каттыжыышкыннарының болгаш организацияларының удуртукчуларының отчёттарын, дыңнадыгларын болгаш информацияларын дыңнап көрүп турарын практикалаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИП-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1988 чылдың ноябрь 25.

Тыва АССР-ниң Дээди Судунуң кежигүнүнге эш А. Е. Федоровту соңгуур дугайында Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыын бадылаар дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң

ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаадыры болза:

Тыва АССР-ниң Дээди Судунуң кежигүнүнге эш Александр Ефимович Федоровту соңгуур дугайында Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1988 чылдың апрель 12-деги Чарлыын бадылаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИП-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1988 чылдың ноябрь 25.

Тыва АССР-ниң Дээди Судунуң сан составын көвүдедир дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң

ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаадыры болза:

Тыва АССР-ниң Дээди Судунуң сан составын Тыва АССР-ниң Дээди Судунуң даргазының бир оралакчызы немеп көвүдедир.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИП-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1988 чылдың ноябрь 25.

Тыва АССР-ниң Дээди Судунуң даргазының оралакчызынга эш Ю. Т. Стал-оолду соңгуур дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң

ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаадыры болза:

Эш Юрий Түлүшович Стал-оолду Тыва АССР-ниң Дээди Судунуң даргазының оралакчызынга соңгуур.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИП-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1988 чылдың ноябрь 25.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болук депутаттарының Кызыл районда телефон харылзаазын экижидер талазы-биле негелдезиниң дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң

ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаадыры болза:

1. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болук депутаттарының Кызыл районда телефон харылзаазын экижидер дугайында негелдезинге Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы эш В. А. Паруниниң харыызын кичээнгейге хүлээп алыр.

2. Бо айтырыг талазы-биле улус депутаттарының Кызыл район Совединиң сессиязынга район Совединиң болук депутаттарының киирген негелдезин күүседир талазы-биле улус депутаттарының Кызыл район Совединиң күүсенчи комитеди болгаш Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелели эргежок чугула хемчеглерни боттандырбааның демдеглээр.

3. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге болгаш улус депутаттарының Кызыл район Совединиң күүсенчи комитединге Кызыл районда телефон харылзаазын экижидер талазы-биле хемчеглерни алырын дагзыр.

4. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болук депутаттарының негелдезиниң күүселдезин контрольдаарын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Үлетпүр, транспорт болгаш харылзаа талазы-биле комиссиязынга онаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1988 чылдың ноябрь 25.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң составынга кирип турар кижилерни хостаар болгаш томуйлаар дугайында Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыктарын бадылаар дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң

ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаадыры болза:

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң дараазында Чарлыктарын бадылаар:

1988 чылдың май 12-де Тыва АССР-ниң Материал-техниктиг хандырылга талазы-биле күрүне комитединиң даргазы албан-дужаалдан эш Михаил Кудерович Доржукайны хостаар дугайында;

1988 чылдың июль 28-те Тыва АССР-ниң арга-ыяш ажыл-агыйының министри албан-дужаалдан эш Михаил Александрович Гаковту хостаар дугайында;

1988 чылдың июль 28-те Тыва АССР-ниң мелиорация болгаш суг ажыл-агыйының министри албан-дужаалдан эш Николай Аврамович Жогольду хостаар дугайында;

1988 чылдың август 18-те Тыва АССР-ниң чоннуң амыдырал хандырылгазының министри албан-дужаалдан эш Семён Кунгаевич Бюяндыны хостаар дугайында;

1988 чылдың август 18-те Тыва АССР-ниң одаар чүүл үлетпүрүнүң министри албан-дужаалдан эш Николай Иванович Катренкону хостаар дугайында;

1988 чылдың август 18-те Тыва АССР-ниң чуртталга-коммунал ажыл-агый министриниң албан-дужаалындан эш Виталий Александрович Поповту хостаар дугайында;

1988 чылдың август 18-те Тыва АССР-ниң чурт үлетпүрүнүң министри албан-дужаалдан эш Валерий Сергеевич Постниковту хостаар дугайында;

1988 чылдың август 18-те Тыва АССР-ниң Кинофикация талазы-биле күрүне комитединиң даргазы албан-дужаалдан эш Кан-оол Куриевич Саяныы хостаар дугайында;

1988 чылдың август 18-те Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Аптека эргелелиниң начальниги албан-дужаалдан эш Мария Александровна Эренчиновааны хостаар дугайында;

1988 чылдың сентябрь 14-те Тыва АССР-ниң улус өөредилге министринге эш Николай Салчакович Конгарны томуйлаар дугайында;

1988 чылдың сентябрь 14-те Тыва АССР-ниң Профессионал-техниктиг өөредилге талазы-биле күрүне комитединиң даргазы албан-дужаалдан эш Яков Васильевич Сарбааны хостаар дугайында;

1988 чылдың октябрь 14-те Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чоруун комитединиң даргазы албан-дужаалдан эш Вадим Юнусович Хусаиновту хостаар дугайында;

1988 чылдың октябрь 14-те Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чоруун комитединиң даргазынга эш Виктор Николаевич Федосеевти томуйлаар дугайында.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1988 чылдың ноябрь 25.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутаттарының соңгуда округтарынга ажылының практиказының дугайында Мандат комиссиязының информациязының дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң

ДОКТААЛЫ

Мандат комиссиязының даргазы депутат А. Ч. Монгуштуң информациязын дыңнап база чугаалажып көргеш, Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаадыры болза:

1. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутаттарының соңгуда округтарынга ажылының практиказының дугайында Мандат комиссиязының информациязын кичээнгейге хүлээп алыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутаттары, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының негелделерин удуртулга болдургаш, боттарының округтарынга социал-экономиктиг хөгжүлдениң, культура тургузуушкунунуң айтырыгларын шиитпирлээринге хуузунда киржир. Хүн бүрүнүң практиктиг ажылынга чурттакчы чоннуң хөй-ниитичи бот-тускайлаң органнарының күжүн болгаш аргаларын ажыглаар болгаш оларның күженишкиннерин социалистиг хоойлу-дүрүмнү, ниитиниң корум-чурумун быжыглаарынче углаар.

2. Улус депутаттарының районнар болгаш Кызыл хоорай Совединиң күүсенчи комитеттери соңгукчуларның чагыгларын болгаш санал-оналдарын күүседир талазы-биле, республиканың Дээди Совединиң депутаттарынга соңгуда округтарынга ажылды организастаарынга дуза чедирер талазы-биле боттарының ажылын сайгарып көөр, депутаттарга хамаатылар хүлээп алырынга соңгукчудар-биле ужуражылгалар эрттиреринге, отчёттар бээринге чогуур таарымчалыг байдалдарны тургузар, оларны эргежок чугула тайылбыр-информация материалдары-биле хандырар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1988 чылдың ноябрь 25.

Тыва АССР-ниң күрүне эргелелиниң органнарының системазынга өскерилгелер дугайында болгаш «Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыктарын бадылаар дугайында

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың

ХООЙЛУЗУ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаадыры болза:

1. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң дараазында Чарлыктарын бадылаар:

1988 чылдың май 12-де «Тыва АССР-ниң Күрхандырылгазын дужүрер дугайында»;

1988 чылдың июнь 28-те «Тыва АССР-ниң Күш-ажылы талазы-биле күрүне комитедин Тыва АССР-ниң Күш-ажылы болгаш социал айтырыглар талазы-биле күрүне комитеди кылдыр эде тургузар дугайында;

1988 чылдың июль 28-те «Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитедин тургузар дугайында»;

1988 чылдың июль 28-те «Тыва АССР-ниң Мелиорация болгаш суг ажыл-агыйының министерствозун дужүрер дугайында»;

1988 чылдың июль 28-те «Тыва АССР-ниң Арга-ыяш ажыл-агый министерствозун дужүрер дугайында»;

1988 чылдың август 18-те «Тыва АССР-ниң Чоннуң амыдырал хандырылгазы министерствозун дужүрер дугайында»;

1988 чылдың август 18-те «Тыва АССР-ниң Чуртталга-коммунал ажыл-агый министерствозун дужүрер дугайында»;

1988 чылдың август 18-те «Тыва АССР-ниң Чурт үлетпүрүнүң министерствозун дужүрер дугайында»;

1988 чылдың август 18-те «Тыва АССР-ниң Одаар чүүл үлетпүрүнүң министерствозун дужүрер дугайында»;

1988 чылдың август 18-те «Тыва АССР-ниң Кинофикация талазы-биле күрүне комитедин дужүрер дугайында»;

1988 чылдың август 18-те «Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Аптека эргелелин дужүрер дугайында»;

1988 чылдың сентябрь 14-те «Тыва АССР-ниң Улус өөредилгези министерствозун тургузар дугайында»;

2. 1979 чылдың декабрь 24-те «Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунга ынчангаш дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер:

1). 23 чүүлден «Тыва АССР-ниң Мелиорация болгаш суг ажыл-агый министерствозу, Тыва АССР-ниң Арга-ыяш ажыл-агыйы министерствозу, Тыва АССР-ниң Чоннуң амыдырал хандырылга министерствозу, Тыва АССР-ниң Чуртталга-коммунал ажыл-агый министерствозу, Тыва АССР-ниң Чурт үлетпүрүнүң министерствозу, Тыва АССР-ниң Одаар чүүл үлетпүрүнүң министерствозу» деп состерни ап каапкаш, «Тыва АССР-ниң Чырыдыышкын министерствозу» деп сөстерни «Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозу» деп сөстер-биле солуур:

2) 24 чүүлден «Тыва АССР-ниң Материал-техниктиг хандырылга талазы-биле күрүне комитеди, Тыва АССР-ниң Кинофикация талазы-биле күрүне комитеди, Тыва АССР-ниң Профессионал-техниктиг өөредилге талазы-биле күрүне комитеди» деп сөстерни ап каапкаш, «Тыва АССР-ниң Күш-ажыл талазы-биле күрүне комитеди» деп сөстерге «болгаш социал айтырыглар» база «Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитеди» деп сөстерни немээр.

3) 25 чүүлден «Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Аптека эргелели» деп сөстү ап кааптар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1988 чылдың ноябрь 25.

«Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтериниң бюджет эргелериниң дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында» Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыын бадылаар дугайында

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың

ХООЙЛУЗУ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаадыры болза:

«Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтериниң бюджет эргелериниң дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында» Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1988 чылдың октябрь 25-те Чарлыын бадылаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1988 чылдың ноябрь 25

«За асбест» солун 25 харлаан

В. И. Ленин аттыг «Тываасбест» комбинатта партия, профэвилел, ВЛКСМ комитеттериниң, администрацияның органы хөй тиражтыг «За асбест» солуннуң баштайгы дугаары 1963 чылда ноябрьда чырыкче үнген. Солуннуң 25 чыл оюнга тураскаадып байырлыг хуралды Ак-Довурактың Культура ордузунга эрттирген.

СЭКП райкомунуң, комбинаттың парткомунуң, профэвилел, комсомол комитеттериниң удуртукчулары «За асбест», «Хемчиктиң сылдызы» солуннарының ажылдакчылары, помчукчулар хуралга чыылган.

Редактор Н. Д. Галуза илеткел кылгаш, солуннуң ажылынга үлүг киириштирген ажылчын корреспондентилер Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы А. К. Чичаан-оолду, хоочун бижикчилер М. Н. Горевти, А. А. Лыткинаны, Д. Ч. Седипти, Е. П. Отвеевти, М. А. Шортенни, О. А. Николаеваны чоргаарал-биле адаан.

Күш-ажылдың хоочуннарынга, солуннуң ажылдакчыларынга, кадээ ажылчын бижикчилерге шаңналдарны тыпсыткан.

Александр ХЕРТЕК.

ОРБИТАДАН МЕДЭЭЛЕР

УЖУДУУШКУН БАШКАРАР ТӨП (СЭТА). Орбитаның «Мир» комплекизинде каттышкан ажылын космонавтылар Титов, Манаров, Поляков, Волков, Крикалев болгаш Кретьен олар уламчылап турар. Олар медицина-биология шинчилелдериниң эолчеглиг бөлүүнүң программазын күүсеткеннер.

Космонавтыларның дендэ чок байдалге чаңчыгарының онзагай чүүлдериниң дугайында билиг алыры-биле экипаж Совет Эвлелиниң, Францияның болгаш Чехословакияның специалистериниң кады белеткээни «Минилаб» шенелдезин чорудуп турар. Ооң соруглгазы кижиниң организминге солчулга чорудулгаларының гормон таарыштырылгазын өөренип көөрү болур.

Француз космонавтының чорудуп турары эхография шинчилелин «Чибис» костюму (ол чер тыртылышкының өттүндүрер) ажыглап турган күүседип турар.

Кижиниң шыңгап аппаратының ажылын дендэ чок байдалге башкарарынга кижиниң мээниишкин органнарының ролюн улам ынай шинчилээр соруглга-биле «Физали» деп шенелдени чорудуп турар.

Дээди үнүштерниң болгаш ижы-бүрү биологтуг объектилерниң өзүлделинге космоска ужудуушкунуң салдарын өөренип көөр талазы-биле шенелделерни «Мир» комплексте эгелээн.

Медицина контролюнуң түңнелдери-биле алырга, бүгү космонавтыларның кадыкшыл байдалы эки.

Орбитада ажыл төлевилеттиңген график ёзугаар чоруп турар.

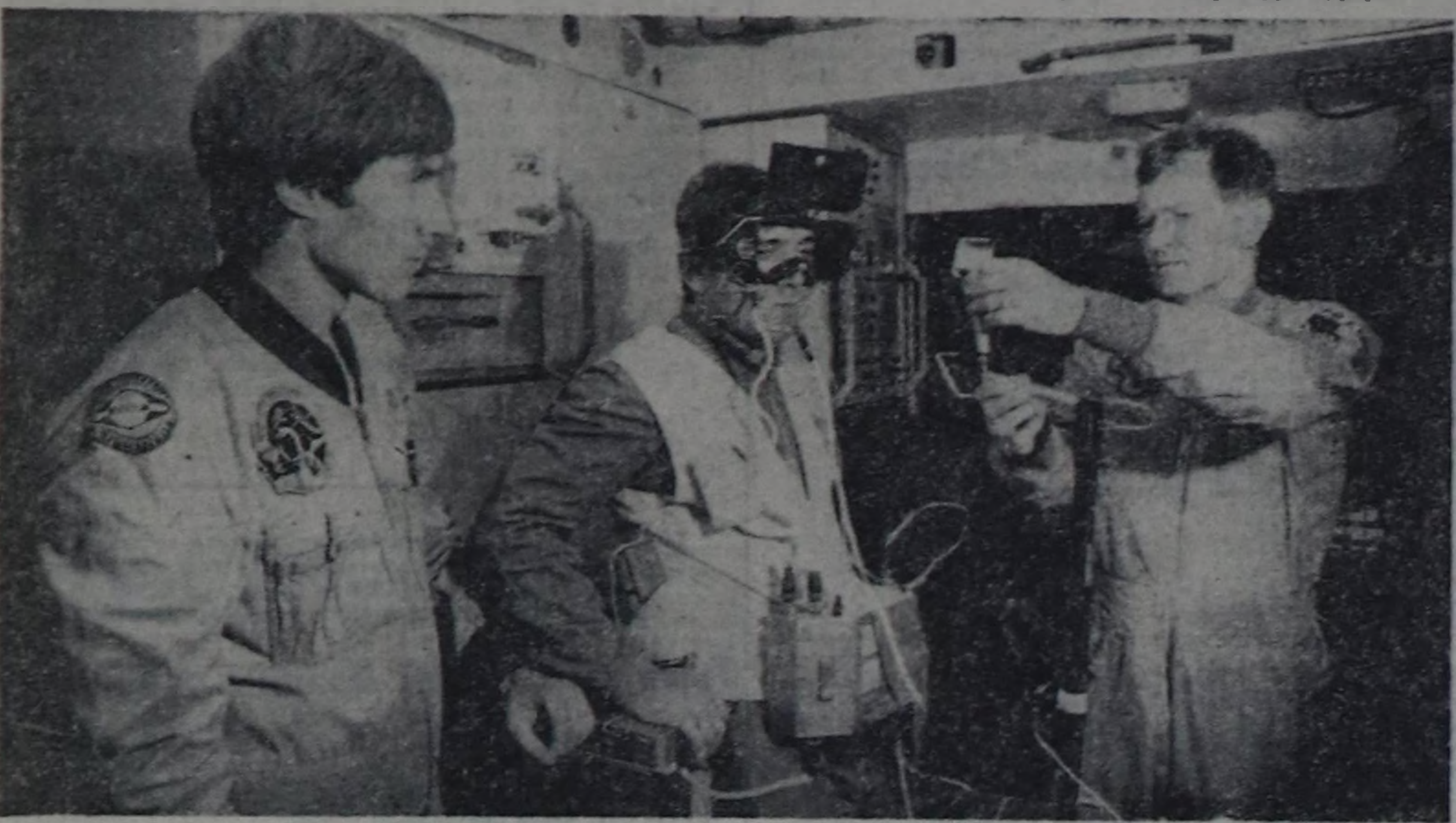

ЧУРУКТА: космоста ужудуушкун кылып турар совет-француз экипажтың кежигүннери (солагай таладан) француз космонавт-шинчилекчи Жан-лу Кретьен, экипажтың командири А. А. Волков болгаш борт-инженер С. К. Крикалев «Мир» станцияның хоолгазының иштинде белеткел үезинде.

А. ПУШКАРЕВТУҢ фотозу. (СЭТА).

Арага ишпес чорук— амыдыралдың негелдези

СААЗЫН КЫРЫНДА ХЕВЭЭР

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң арагалаашкын болгаш алкоголизмге удур демисел чорудар комиссиязының даргазы, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы К. А. Маспык-оолга удурткан комиссияның үнүүшкүннүг хуралы Тес-Хем районнуң төвү Самагалдай суурга болуп эрткен. Аңаа районнуң бүгү кедээ Советтеринден болгаш албан черлеринде, организацияларда база бүдүрүлгелерде арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демисел чорудар комиссияларының даргалары, районнуң удуртукчулары, активтер ол хуралга олурушканнар.

Районда арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демисел чорудар комиссияның даргазы Д. Ч. Доржунуң илеткелин аңаа дыңнаан. Районда эмчи ажылдакчылары эрткен 9 айларда 33 лекцияны, 220 беседаны номчаан болгаш 53 санбюллетеньни үндүрген. Хову турлагаарынга, сүт-бареан фермаларынга болгаш культура бажыңнарынга арагалаашкынның «карангы хөлегелериң» сойгалап турар кино-чуруктарны доктаамал үндүрүп келген. Улус суудунуң чанында «Элээдилер болгаш хоойлу» деп аас журналдары (удуртукчузу Д. О. Оюн-Бартан) хөй сээнниг кижилерни ынаар хаара тудуп, солун утка-шынарлыг кежээлерни эрттирип келген.

Ынчалза-даа районда арагалаашкын-биле демиселдиң дээжи эвээш, хойге салдар чедирбейн турар. Ниитизи-биле чурттакчылыг суурларда сагылга-чурум кошкак, ажыл ноогу үзер, арагалаар чоруктар уламчылавышаан. Харын-даа албан ажылынга эзирик келир таварылгалар бар.

Эрткен 10 айларда 189 кижи милицияның эзириктер сергедир черинге кирген. Оларның 15-и хөй-нииити черлеринге арага ишкен, 170 кижи кудумчуларга эзирик чораан туттурганнар. Оларның хөй кезии ажылчыннар болган. Оларның иштинде райпо, АКМК-1070, чурттакал-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге эргелелиниң, септелгетүдүг участогунуң, «Чодураа» болгаш Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтарның ажылчыннары хөй болган. Байдал шак мындыг дүвүренчиг турда үстүнде ады кирген коллективтерниң удуртукчулары арагалаашкынга удур демиселди күштелдирбейн турар.

Арага ишпес зона деп чарлаттынган «Кызылгаар» болгаш «О Шыңаа» совхозтарда эзиртир суксуннарны боттары кылыр болгаш Саян артындан арага садып алгаш, ону ижип, корум-чурум үрээшкиннерин болдуруп келген.

Чурттакчы чонунуң аразында арагалаар чорук нептерээн. Ылангыя херээженнер ортузунда арага-дарыга суңгуур чорук өскеп дүвүренчиг байдалда. Чурттакчы херээженнер угаап, башкарар болгай. Херээженнер ортузунга культура-массалыг, кижизидилге ажылын чер-черлерде херээженнер чөвүлелдери, хөй-нииити организациялары багай чорудуп турарын херечилеп турар. Ооң уламындан бажыңнарга, өглеринге болгаш шала чажыт байдал-биле арагалаар чорук өг-бүлелерде нептерен турары чажыт эвес. Ол ышкаш чамдык кижилерниң хоралыг бүдүмелдер ижер, одеколон дээш ышкаш чүүлдерни ижип турары кэракка кескү апарган. Ону чон билип, көрүп турар. Чогум мындыг кижилер-биле кымнар демисежирил? Бир дугаарында, чон, хөй-нииити. Оларга дааны алгаш, милиция ажылдакчылары бир демниг ажылдаары күзенчиг.

Районнуң чурттакчылыг черлеринде араганың, наркоманияның хоралыгының дугайында кескү агитация чогуур денгелде эвес.

Арагага удур хоойлу-дүрүмнү автотранспортту башкарып чоруур чолаачылар 1987 чылдың дүнмелдин-биле алырга, бо чылын 45 кижи хойнү үрээн, чамдык хамаатыларның талазындан арага талонуң улуг өртекке садып турар фактылар бар.

Районда арага ишпес ниитилелдиң 29 эге организациязында 745 кежигүннер бар. Кадык, чаагай, чараш чоруктарны нептередириниң дугайында хөй-ле чугаалар ыылдыңган, доктаал, шиитпирлер хүлээп алдынган. Херек кырында ооң боттанмышкыны чок, саазын кырында артканы хомуданчыг.

Район он бир муң ажыг чурттакчылыг. Ооң иштинде 3,8 муң ажыг кижи күш-ажыл кылыр назылыг. 3,7 муң хире кижи арага талонун ап турар. 3 муң кижи талон алырындан ойталаан. Ол база эки эгелээшкин.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң арагалаашкын болгаш алкоголизмге удур демисел чорудар комиссиязы айыттынган четпестерни дарый чайладырын, чурттакчылыг суурларга арага чок, бедик культуралыг, кадык, чаагай амыдыралды чедип алырын район комиссиязынга даалдырган болгаш район комиссиязы четпес ажылдап турарын хуралдан айыткан.

Моторк ТИРЧИН.
Районда радиоорганизатор.

Аныяктар, оларның аажы-чаңы, культуразы

ДЭЭШТИГ ХЕМЧЕГАЛЫР

Ноябрь 16-да үнген № 256 «Шынга» аныяктар, оларның аажы-чаңының, культуразының дугайында Кызылдың чурттакчылары Б. Бюрбюнун, М. Салчактың дүвүрээзиниң чагааларын номчааш, кижиниң сагыш-сеткили хайнып кээр-дир. Сөөлгү үелерде ындыг чагааларны солун арыннарынга парлагылаан болгаш парлап-даа турар. Мындыг чагааларны чүгле хөй-ниитиге, ада-иелерге адрестеп турарывыстан алдынган хемчеглер дугайында харылзаар чок болуп турар.

Аныяк-өскен кижиниң, оларның бедик моральдыг болурунга хөй-ниитиниң, ада-иелерниң киржилгезиниң роль ойнап шыдавас дивейн-дир мен. Ол дээрге аныяк-өскен кижизидилгеге улуг күш-тур. Ынчалзажок мораль талазы-биле бүдүлүп, бир хенке шаптыра берген, бистиң ниити чурттаарывыстың чаагай чаңчылдарының хоойлуларындан дашкаарлай берген кижилерни албадал-биле кижизидери база көрдүнген болгай. Ындыг түрбүже, кайда-даа ажылдавайн, чер кезип, тоңап, борбак хырвын тоттуруп алыры-биле оорланып, улус карманы үжеп, оон дендээрге, таныыр, танывазы кижилерден көпеек диленип, адактың сөөлүнде шаг-шинээн чок кижилерни үттеп чоруур кижилерге кеземче харысалгазы хүлээдип, хемчег алган дугайында медээ солуннарга парлаттынмайн турары элдептиг.

РСФСР-ниң Кеземче Дүрүмүнүң 209 чүүлүнде үргүлчүнүң тоңанчыларын азы диленип чорууларны ийи чыл чедир хүусаада хосталгазын казып шиидерин көрүп турар. Бо чүүлдүн комментарийинде 16 хар четкеннерни база долу хамаарыштырган. Авторлар боттарының чагааларында: ниитиге ажыктыг ажыл кылбас, чер кезип, тоңап, херек үүлгедип чорууларны «ийи чангыс кижилер» деп турар. Ындыг түңнел-биле каттышпайн, «индерилген» дизе чалыт турар бе?

Өөредилге черлериниң дыштанылга үезинде үелерде бедин районнар-биле Кызыл аразынга автобустарның кандыг-даа ажыл-үүле бүдүрүп чорууру билдинмес, кара туразында аажылап чоруур аныяк кижилер ээлепкен боор. Автобустарның чоруур шактары расписание ёзугаар билдингир болгай. Ынчан шагдаа ажылдакчылары сезиниг кижилерниң документилерин хынап, оларның чүү дугайлыг, кайнаар баарын тодаратса, ол кижилерниң эргелеринге халдаашкын эвес-тир.

Кызыл хоорайга болгулаан кем-херек үүлгедишкиннериниң хөй нуруузун районнардан тоңап келгеннер кылып турар болганда, кандыг-бир чер баар дээн, кайда-даа ажылдавайн турар кижилер хамаарышкан кедээ Советтеринден справка алгаш, автобус, самолёт биледи садып алыр кылдыр чурумчутса, социалистиг хоойлуну, кижилерниң эргелерин чөрчээни база эвес-тир. Оон-биле казы ындыг тоңанчылар чедип келгени чериин шагдаа дежурныйларынга каш хонгаш ээп чанарын, кайда доктаап аныяк, кандыг херектиг келгени демдеглеп турза, ол артык эвес хире. Бир эвес мындыг хемчеглерни ап чорудар болза, тоңанчыларга, диленчилерге, оорларга шаптык болуп, олар боданы бербестер деп бе?

Мындыг кижилерниң дугайында ак сеткилдиг кижилер сүмезин кадып, солуннарга чагаа бижиирге, олар хаайынга-даа какпас, ону номчааш, кыжырыыр, дендээрге, кыжаңырлар.

Күш-ажыл кижилерни угаан киирип, кижизиткен дээрзиниң дугайында К. Маркстың өөредиин, ажыл кылбас кижи чем чивес деп социализм принцивин хажытпас дээш ажылдавайн турар, мангыстаачак амыдыралдың кижилерни дошпураан учётка ап, ажыл кылыр хүлээлгелерин күүседирин оларны албадаар үе келген. Амгы үениң негелдези-даа ындыг. Бо айтырыглар талазы-биле солунга үнген материалдарны хамаарышкан комсомол, шагдаа, Советтер органнарынче чорудар, оларның боттуг алган хемчеглерин, харыыларын чон дыңнаксап, манап турар.

Михаил ШУР-ООЛ.

САНАЛДАРГА ХАМААРЫШТЫР

Келир үеннс — аныяк-өскен дугайында, оларның аажы-чаңының, культуразының дугайын «Шынның» арыннарынга бижип турардыр. Ылангыя мал ажылында, кедээ ажыл-агыйда ажылдап, ак сеткилдиг, даанган ажылынга харысалгалыы дээш мактадып чоруур аныяктар кайы хөй. Оларның дугайын номчуурга, кижи сеткилинге тааланчыг, чоргааранчыг. Чижээлээрге, Бай-Тайга районнуң «Тээли» совхозунуң аныяк малчыннары Владимир, Раиса Иргиттерге, Кызылдың «Тудуг кезектери» комбинатта комсомолчу-аныяктарның бригадазынга ылангыя каңнакчы Олег Дажыга болгаш оон-даа өскелерге чүге чоргаарланмас бис.

Бистиң Хадың суурда аныяктар хөй. Оларның аразындан малчыннар, механизаторлар, удуртур-даа ажылдарда ажылдап чоруур үлегерлиг аныяктарывыс бар. Мурнуку чылдарга дээрзэрге, аныяк-өскенниң корум-чурум үрээр чоруу дыка эвээжээн. Эзирик чоруур аныяк-даа, улуг назылыг-даа кижи көзүлбес-тир. Ол дээрге арагалаар чорукка удур тус черниң удуртур органнарының ап чорудуп турар хемчеглериниң дээштиг ол деп билип турар мен.

Чамдык аныяктарның оорланып, кем-херекке онаажы бээри ада-иезиндев, ха-дуңмазындан улуг хамаарылгалыг деп бодаар мен. Оглу бир чүве эккээрге азы өске хеп кедип алгаш кээрге, ада-иези, угбалары, акылары ону канчап эскербес чүвел. Кайыын алганын айтыра бербес чүве бе. Оор чүве болза, билбээчек неп, бузуруп, чажырып турарга, олар амдажыыр. Көргеш, билгеш-даа авам, ачам ыыттавааи, ажырбас чүве-дир деп соора угаагай. Оон улам ынайлап, улуг кем-херекке четкеш, кижи мөзүзүн ышкынар, чалыы назын будалып дүжер. Суурдан ырак хойнун караа көрбес черлер — малчыннар турлагаары. Чамдык малчыннар назы четпестерни база «дедир» сургап орар деп бодаар мен. Өг-бүле тутпаан, элээди оолдар машина-техника, мал-маган оорлап алгаш, каяа аппарып чажырып суп аарыл. «Кайыын хап келдиң, кайгал?» —деп оларны хереп, оор чоруун деткип орарга, тенек чүвелер өнемчээй. Школа доосгаш, өөредилге черинче кирип шыдаваан оолдарны хамаарышкан черлерниң кедээ Советтери учётка ап, оларга таарышыр ажылдан дарый берзе, ада-иезиниң аксы-сөзүн алза.

Чоокта чаа «Шынга» «Теве мунган аныяктар» дугайында материал номчааш, шуут кайгадым. Алчаннады халчып эрткен оолдарны соондан, мурнундан көрүп, хайгаарап олурган ол харысалгалыг эштер оларны чүге доктаатпааныл, чүү кижилерил дээрзин чүге айтырбаанныл? Курут сөстер-биле аныяктарга кандыг кижизидилге бээр бис.

Бистиң суурда бир багай чүве — аныяктарны спортче хаара тудар ажыл чорувайн турар. Аныяктарның хостуг үезин чеп ажыглаар аргазы чок. Ажылдааш келген аныяктар каяа хостуг шагын эрттерерил, кышкы үеде аныяктарның дыштаныгазын шын организастаары, оларга деткимче, дуза кадары суурда хөй-нииити организацияларындан, кедээ Советтен негеттинип турар.

Степан ДАҢГАА.
Бии-Хем район.

ДЕТКИИРИМ, ДЕТКИВЕЗИМ...

Бо чылдың сентябрь 23-те № 220 «Шынга» бижикчи Б. Донгак-ооддун «Хойтпак» деп чүүлү үнген. Авторнуң хойтпак дээрге тыва чем, ону чонга белеткеп садар болза эки деп үнелээнин деткивес аргам чок. Ол кончуг шын. А өске талазында, ол хойтпак арагазын «Хойтпак согу» дээрге арай таарымча чок. Бо кижиниң бодалы-биле алырга, ол аңаа ижер суксун кылдыр санаан. Шыныда ону ишкеш, эзиривес чүве кайдал. Демей-ле эзирип турар. Шагда аалдарга эзирик улусту «Бажын дергилеп алган» дээр ийик. Хойтпакты хорувайн, ону арага кылдыр хуулдурар чорукту хоруурy чептиг айтырыг.

Хойтпакты кылып турар а арага тикпес черлер бар. Эрзин, Тес-Хем районнар ышкаш аан. Октябрь 1-де үнген № 227 «Шынга» О. Бораштың «Каттыжар мен» деп чүүлү бар. Ында ол пивону кафелерге, столоваяларга садар болза эки дээнинге чөпшээрешпес мен. Ол бүгүнү хөй-нииитиниң черлеринге хамааржок, ындыг черлерниң чоогунга арага садар черлер тургуспас деп партия, чазактың шиитпирлерин үрээниивес ол болур. О. Бораш — идепкейлиг кедээ бижикчи. Ынчалзажок ындыг санал үндүрүп келгени элдептиг-дир.

Октябрь 13-те үнген «Тываның аныяктары» солунга «Литературная газета» солундан очулдурган «Арага дээш хөлчег эншей бээр» деп чүүлдү парлаан. Ында саналдааны, араганы магазин бүрүзүнге тургузар, ону 8 шактан эгелеп садар деп бижээн, аңаа база каттышпас кижи-дир мен. Бо чүүлдү аныяктар деткизин дээн эвес, ынап-ла аныяктар солунунга парлааны элдептиг.

Сөөлгү үеде араганы талон чокка садар дээн деп чугаа нептерээн. Ону чүү деп билирил? Чоокта чаа СЭКП Төп Комитеди «Арагалаашкын болгаш алкоголизм-биле демиселди күштелдирер айтырыглар талазы-биле СЭКП ТК-ның доктаалын күүседип турарының дугайында» доктаалды хүлээп алган. Ол чаа үндүрген доктаалда арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демиселге мурнунда турган корум-чурумдан ойталаашкын турбас дээрзин айыткан. Талон системазын дүжүрери ам-даа элек. Бо чылдың октябрь 1-ден Иркутск область арага садарын талоннаан. Бо база-ла өске черлерниң үлегерин эдерип, шын орукче кирген деп саналдым.

Моон-даа соңгаар амыдыралдың арага ишпес хевирин дээш демиселди улам күштелдирип, ол талазы-биле тайылбыр ажылдарын хамаарышкан черлерге доктаамал чорудары күзенчиг. «Шын» солунга «Арага ишпес чорук — амыдыралдың негелдези» деп рубрика чоорту бичиилезе-бичиилезе, чамдыкта шуут чиде бээрин чүү деп тайылбырлаарыл? Бо айтырыгны үргүлчү чырыдып, солун дамчыштыр чер-черлерге байдал кандыгыл, санал-онаалдан ам-даа солушсувусса чүл?

Каадыр САЛЧАК.
Коммунал ажыл-агый черлериниң ажылчыны.
Тес-Хем район.

Редакцияга чагаа

ХОМУДАНЧЫЫН

Эргим редакция! Бо чагааны улуг хомудааш, бижип ор мен. Бодум Сукпакка 26 чыл ажылдап, чурттап келдим. Өг-бүлелиг, ангы бажыңныг мен. Чогум ада-ием бо суур чаа-ла үндезилеттинип турда, 1961 чылдан эгелеп чурттаан. Суурну үндезилээн чурттакчыларның саңынга база олар кирер улус. Авам, ачам совхозунга багай эвес ажылдап чораанын вымпелдер болгаш мактал бижиктер-биле үнелеп келген. «Күш-ажылдың хоочуну» деп медальдарлыг.

Боттары назылап-кырыза-даа, совхозунда ажылдавышаан хевээр. Ынчалзажок чурттап орар бажыны 1962 чылда-ла кылган бажың. Бажың алыры-биле оочурлаарга-даа, оларже сагыш салыр кижилер турбас. Бир эвес оларның курунезинге киирген үлүүн бодап, кырый берген кижилерге таарымчалыг байдалды тургузуп бээрин бодаар болза, эки-ле чүве-дир ийин. Суурда чаа ажылдап келгеннер бажыңнарны ап турар. Ол бажыңнар чаагайжыды туттунган. Аргалыг болза совхозунга үзүк чок ажылдаан хоочуннарны база көрүп, сагыш салза? Чаа келген кижилерниң ажылажын шылгап, оларның чаңгыс черге турум ажылдаарын, чонунуң мурнунга кызымаан, мергежилинге чүткүлдүүн бадыткаарга, чаа бажыңдан бээриниң аргазын моон-даа соңгаар өөренип көрзе? Аныяк-чалыы үезинде күш-шыдалдыг турган, курунезинге ажылдап кааргa, кырганнарга таарымчалыг байдалды совхозу көргүспеске, кым көргүзерил? Олар артында чаңгыс черге үзүк чок ажылдап чораан улус-тур. Мындыг тоомча чок болурга, хомуданчыын. Бо бүгүнү Сукпак кедээ Советин өөренип көөрүн дилеп ор мен.

Роман САЛЧАК.
Кызыл район.

АНЫЯКТАР, БОДАЛЫҢАР ЧҮЛ?

РЕДАКЦИЯДАН: аныяктарның аажы-чаңының, культуразының чедимче чок талаларының дугайын авторлар, колдуунда улуг назылыг кижилер дүвүрел-биле бижип турар. Олар колдуунда-ла Кызыл хоорайның хөй-нииити черлеринге, кудумчуларынга, автобустарга, автобустар доктаар черлерге болгулаан таварылгаларлан көргенин, билгенин бижип турар. Улуг, биче, аныяк-даа кижилерниң культуразы, аажы-чаңы ындыг черлерге көскү болур. Авторларның ол талазы-биле эскериглерин, шүгүмчүлелдерин чептүг деп санаар апаар. Ынчалза-даа авторлар аныяктар кижизидилгезиниң, оларның мөзү-шынарының, культуразының дугайында сагыш човап, бижип турза-даа, чогум-ла аңаа боттарының киирип турар үлүүн, боттуг деткимче-дузазының дугайын чугаалавайн турарлар. Аныяк-өскенниң коммунистиг кижизидилгезинге хоочуннарның улуг кайгал деп чүве көзүлбес. Ниити шүгүмчүлел кылып турарывыстан шүгүмчүлелдиң кыдыра, дээш чок болуп турарының чылдагааны ынча.

Ниитиниң корум-чурумун үреп турарларны аңаа көрүп эрте бергеш, оон соонда ынчалды, мынчалды дээриниң орнунга, оларны доктаадып, чугаалажып, адын-сывын айтырып, кайда чурттап, өөренип турарын сонуургаза, оларга сүмеден катса, сургаза.

Айтырыг аныяктар кижизидилгезинге, оларның культуразынга хамаарышкан болганда, ажылдап, өөренип турар аныяктарның бо дугайында бодалы чүл, олар чүге ыттавайн турарларыл?

Тодаргай чижектерлиг, арга-сүмелиг бо чугула ажылга боттарының киржилгезин көргүскен чагааларны редакция номчукчулардан манап тур.

КУЛЬТУРА-СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ ДЫШТАНЫР ХҮННЕРДЕ ЧОНГА

Декабрь 2-де хөгжүм-шии театрынга симфониктиг концерт 19 шакта.

Декабрь 4-те. Хөгжүм-шии театрынга Композиторлар эвилели-биле кады тургускан театржыткан концерт 19 шакта.

«ЕНИСЕЙ» КБ

Декабрь 3-4-те. Дыштанылга кежээзи 19 шакта.

«КОЛОС» КБ

Декабрь 3-4-те. Дыштанылга кежээлери 19 шакта.

Декабрь 4-те. Уругларга дыштаныр хүнүнүң клуву 11 шакта.

КУЛЬТУРАНЫҢ БОЛГАШ ДЫШТАНЫЛГАНЫҢ ГАСТЕЛЛО АТТЫГ ПАРЫГЫ

Декабрь 3-4-те. Дыштанылга кежээлери 19 шакта.

Декабрь 4-те. Ойнаар автоматтар, теннис, бильярд залдары ажылдап турар. 11 шактан эгелээр.

«ХЕРЕЛ» СПОРТ ЗАЛЫ

Декабрь 3-те, 16 шактан, а декабрь 4-те 10 шактан эгелеп бокска бирги чер дээш ажык маргылдаа. Аңаа Эрзин болгаш Улуг-Хем районнарның командалары киржир.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ДЕКАБРЬ 2-ДЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30— «120 минута». 8.35— «Экии, музыка». 9.20—«Тамыжынар — аныяк кинематографистер». 10.20— Медээлер. 10.30 — «Киржикчилер». Интернационалдыг медээлер дугайында. 11.15— «Кит байырлалы». 11.40— 12.30— «Илья Чавчавадзе. Амыдыралының арыннары». 15.30— Медээлер. 15.45— Уругларга кыска хемчээлдиг урап-чечен телефильмнерниң баштайгы көргүзүү. «2-ги «в»-ден ежээ негекчизи». «Шупту чүвени билир мээн өңнүүм Кнопик». «Экии, Пушкин». 16.15—В. Овчинников бистиң студияда. 17.25 — «Чүден болгаш чүге». 17.55— Лаостуң национал байырлалы — Республика чарлаан хүнү. Телефильм. «Оглунга бажың». 18.45— Бөгүн делегейде. 19.05— Мультфильмнерниң баштайгы көргүзүү. 19.30— «Кижи болгаш хоойлу». «Эрге-хоойлуга бүгү-нииити өөредилгези». Нарын айтырыглар болгаш перспективалар. 20.00— Музыка болгаш бис. 21.00— «Үе». 21.50 — «Үлег-бодал». 23.20—23.40 — «Ыры-88».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00— Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35— Төөгү. 4 класс. В. И. Ленин —Компартияның үндезилекчизи. 9.05— Англи дыл. 10.05— ОПТУ сургуулдарынга. Астрономия. Хүн. 10.35; 11.35—География. 5 класс. Даглар болгаш оргулаажтар. 11.05—Англи дыл. 12.05— «Чаңгыс чер чурттуглар». 3-кү сериязы. 13.15 —Док. телефильм. 13.45 —Медээлер. 13.55— 15.00— «Чылдак». Урап-чечен фильм. 2-ги сериязы. 18.05— Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.10 — «Шыланам». Кышкы тооя. 18.30— Уругларга фильм. 19.15— «Азия төгү». Үндүрүүгде: Медээлер. «Боторулга-чарылга — хүннүң боттуг байдалы». «Мастер деп ат». 19.45— Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00— «Тамчыктың үнүнар, чаштар!». 20.15— РСФСР-ниң улустуң артизи Э. Грач. 21.00 — «Үе». 21.50— «Риголетто» музтелефильмниң баштайгы көргүзүү. 23.15— 00.10—Док. фильм экраны. «Даниил Гранин». Телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05— Медээлер. 18.10— ССРЭ-ниң улустуң артизи М. Биешунуң концерти. 19.05 — Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 19.35— «Бистиң салгалывыс». «Улус соктап келбес бажың». Никита хааглар районунга төөгү-культура төвүн тургузар дугайында. 20.00— 20.15—«Тамчыктың үдунар, чаштар!».

КИНО

ДЕКАБРЬ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Эсперанса» 9.20, 12.20, 17.10, 20.10, «В старые добрые времена» 15.20, бичии залга: «Сборник мультфильмов» 10.00, «Тайна черных дроздов» 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 150» 8.00, 10.50, «У заставы красные камни» 9.20, 12.10, «Кинг Конг жив» 13.40, 16.10, 18.40, 21.10 шактарда.

«ВОСТОК»: «Опасные гастроли» 15.00, 18.40, 20.30, «Запретная зона» 16.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Шут» 15.00, 17.30, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Четверо друзей» 17.00, 19.40 шактарда.

Республикага булуттаар. Улуг эвес хар чаар. Соңгу барыын чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр, күштели бергенде 18-23 метр чеде бээр. Дүне агаар 15-20, чамдык черлерге 23-28, хүндүс 5-10, чамдык черлерге 12-17 градус чедир соор.

Кызылга булуттаар. Хүндүс биче хар чаар. Дүне агаар 20-22, хүндүс 12-14 градус чедир соор.

Тываның тудуг болгаш тудуг материалдары үлетпүрүнүң ажылчыннарының профэвилелиниң область комитединге күш-ажылдың техниктиг инспекторун албан-хүлээлгезин ажылдаар практиктиг ажыл стажтыг инженер-тудугжу негеттинип турар.

Айтырыгны тургузар чер: Кызыл хоорай, Красноармейская, 76. Тудугжулар профэвилелиниң обкому. Телефон №№ 2-16-11, 2-42-98.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241

«ШЫННЫҢ» телефоннары: Редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; приемная — 3-34-26; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93; партийжи амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-25; совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23; үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73; агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; пропаганда килдизи — 3-34-57; культура килдизи — 3-39-15; информация килдизи — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; очулга килдизи — 3-34-93; корректорлар — 3-34-19; үндүрүкчүлер — 2-27-41; бухгалтерия — 3-43-41; солун келбейн баргаңда — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арын. Тиражы 24637 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 213. ТС—01647.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың декабрь 3 суббота

№ 280 (13880)

1925 чылдан үндезилеттинген.
Өртээ 3 кап.

ЧАА ЭВИЛЕЛ

МОСКВА (СЭТА). Бо айның эгезинде Москвага чурттуң эртем, эртем-техника, инженер-технология болгаш эртем-бүдүрүлге кооперативтерниң тургузукчу съездизи болуп эрткен.

Чаа эртем кооперативтерниң эвилелиниң кол сорулгазы болза ук кооперативтерниң ажыл-чорудулгазынга чаңгыс аай политиканы тургузары, иштики-бүрү аңгырлажының эртем ажылдакчыларының аразында харылзаа чок чоруктуң ажып эртери, чурттуң эртем-техниктиг депшилгезин хөгжүдеринге бүгү талалыг дузалары болур. Эртем-техника талазы-биле ачылыг чедирер тептер-биле сырый харылзааларны тургузуп алыры. Ол ажылга аныяктарны хаара тударын болгаш эртемденнерниң, инженер-техниктиг ажылдакчыларның бот-орулга-чарылгалыг организацияларын база бүдүрүлгелерни тургузарын эвилел бодунуң чоокку сорулгазы кылдыр санап турар.

Съезд эвилелдиң уставын хүлээп алган.

ССРЭ Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер дугайында

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң

ХООЙЛУЗУ

Социалистиг демократияны, улустуң бот-эргелелин хөгжүдер, соңгулда системазын, улус депутаттарының Советтериниң болгаш суд органнарының тургузуун болгаш ажыл-чорудулгазын сайзыраңгайжыдар сорулга-биле Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Дээди Советиниң доктаадыры болза:

1. ССРЭ Конституциязынга дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер:

1. 12-ги эгеге дараазында эдилгени киирер:

«12 эге

Улус депутаттарының Советтериниң ажыл-чорудулгазының системазы болгаш принциптери

89 чүүл. Улус депутаттарының Советтери—ССРЭ-нин улус депутаттарының Съездизи болгаш ССРЭ-нин Дээди Соведи, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның съездилери болгаш Дээди Советтери улус депутаттарының чер-чер Советтери—край, область, автономнуг областар, автономнуг округтар, район, хоорай, хоорайларда районнар, суур болгаш кодээ Советтери—күрүне эрге-чагыргазының төлээлеттирген органнарының чаңгыс аай системазы болур.

90 чүүл. Улус депутаттарының Советтериниң бүрүн эргелериниң хуусаазы — беш чыл.

Улус депутаттарының Советтеринге соңгулдаларны чогуур күрүне эрге-чагыргазының органнарының бүрүн эргелериниң хуусаазының доостурунга чедир дөрт айдан орай эвес үе артканда чарлаар.

91 чүүл. Нийти эвилел, республика болгаш чер-чер ужур-дузалыг эң чугула айтырыгларны улус депутаттарының съездилериниң хуралдарынга, Дээди Советтерниң болгаш улус депутаттарының чер-чер Советтериниң сессияларынга шиитпирлээр азы олар ону референдумга киирер.

Улус депутаттарының съездилери Дээди Советтерни болгаш Дээди Советтерниң Даргаларын, чер-чер Советтери Советтерниң даргаларын соңгуур. Дээди Советтер болгаш улус депутаттарының чер-чер Советтери, хоорай (район чагыргалыг хоорайлар), суур болгаш кодээ Советтерден аңгыда, боттарының президиумнарын тургузар.

Улус депутаттарының Советтери доктаамал комиссияларны, күүсекчи болгаш шиитпирлекчи, а ол ышкаш оларга отчёттуг органнарны тургузар.

Улус депутаттарының Советтериниң соңгааны азы томуйлааны албан-дужаалдыг кижилер боттарының ол албан-дужаалынга ийи хуусаадан ажыр ажылдап болбас.

Кандыг-даа албан-дужаалдыг кижини бодунуң албан-хүлээлгезин болур-чогуур-биле күүсетпейн барган таварылгада, хуусаазы четпээнде албан-дужаалындан хостап болур.

92 чүүл. Улус депутаттарының Советтери бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга ажылчы чонунуң хөй-нийти контролюн күрүне контролю-биле каттыштырып турар улусчу контроль органнарын тургузаар.

Улусчу контрольдуң органнары хоойлужудулганың күрүне программаларының болгаш даалгаларының негелделериниң күүселдезин хынаар; күрүне сагылга-чурумун үрээри-биле чүгле түс черниң дужун хараар чоруктуң илерээшкиннери-биле, ажыл-херекке чүгле ажылдап турар черниң эргежаның болзары-биле, ажыл агыйжы эвес болгаш төтчеглекчи чорук-биле, ажыл чылдыр болгаш бюрократчы чорук-биле демиселди чорудар; өске-даа контроль органнарының ажылын таарыштырып чорудар; күрүне аппарадының структуразын болгаш ажылын сайзыраңгайжыдарынга илиглиг бээр.

93 чүүл. Улус депутаттарының Советтери күрүне, ажыл-агый болгаш социал-культура тургузуушкунунуң бүгү адырларын дорт болгаш боттарының тургузар органнары дамчыштыр удуртур, шиитпирлерни хүлээп алыр, оларның күүседдезин хандырар шиитпирлерни амыдыралга боттандыларын контрольдаар.

94 чүүл. Улус депутаттарының Советтериниң ажыл-чорудулгазы болза айтырыгларны коллективтиг, хостуг, ажылгыр чугаалажып көөрүнге болгаш шиитпирлээринге, ажык-чарлыг чорукка, күүсекчи болгаш шиитпирлекчи органнарның, Советтерниң тургузуп турары өске-даа органнарның оларның болгаш чонунуң мурнунга үргүлчү отчёттуг болурунга, оларның ажылынга хамаатыларны калбаа-биле киириштиреринге үндезилээш тургустунуп турар.

Улус депутаттарының Советтери болгаш оларның тургузуп турар органнары хөй-нийтиниң санал-оналын барымдаалап көөр, нийти-күрүне болгаш түс чер ужур-дузалыг эң чугула айтырыгларны хамаатыларның чугаалажып көрүүшкүнүнге киирер, бодунуң ажылының болгаш хүлээп алган шиитпирлериниң дугайында хамаатыларга үргүлчү информастап дыңнадыр».

2. 13-кү эгеге дараазында эдилгелерни киирер:

«13 эге

Соңгулда системазы

95 чүүл. Улус депутаттарының соңгулдаларын чаңгыс мандаттыг болгаш хөй мандаттыг соңгулда округтарының аайы-биле бүгү-нийти, дең болгаш дорт соңгулда эргезинге үндезилээш, чажыт бадылаашкын-биле чорудар. ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Хоойлуларында доктааткан нормалар ёзугаар хөй-нийти организацияларының төлээлелгезин хандырар сорулга-биле ССРЭ-нин улус депутаттарының, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларының улус депутаттарының үштүң бир кезиин хөй-нийти организацияларындан — Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязындан, профессионалдар эвилелдеринден, кооператив организацияларындан, Аныяктарның Бүгү-эвилел Ленинчи Коммунистиг Эвилелинден, херээженнерниң, дайын болгаш күш-ажыл хоочуннарының, эртем ажылдакчыларының каттыжыышкыннарындан, чогаадыкчы эвилелдерден болгаш хоойлуда айыткан чурум ёзугаар тургустунган болгаш нийти-эвилел азы республика органнарлыг өске-даа организациялардан соңгуур. Хөй-нийти организацияларындан улус депутаттарының соңгулдаларын оларның съездилеринге, конференцияларынга азы нийти-эвилел ийикпе, азы республика органнарының пленумнарынга чорудар.

96 чүүл. Соңгулда округтарындан улус депутаттарының соңгулдалары бүгү-нийти болур: ССРЭ-нин 18 хар четкен хамаатылары соңгуур эргелиг. Хөй-нийти организацияларындан депутаттар соңгуур эрге оларның съездилериниң, конференцияларының делегаттарында, оларның нийти-эвилел азы республика органнарының пленумнарының киржикчилеринде бар.

Улус депутадынга 18 хар четкен, а ССРЭ-нин улус депутадынга—21 хар четкен ССРЭ-нин хамаатызы соңгуттуруп болур.

ССРЭ-нин хамаатызы улус депутаттарының ийиден ажыг Советтериниң хары угда улус депутады болбас ужурлуг.

ССРЭ-нин Министрлер Чөвүлелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниң, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттериниң составынга кирип турар кижилер ол органнарның даргаларындан аңгыда, чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттериниң ведомстволар, килдистер болгаш эргелелдер удуртукчулары, судьялар болгаш күрүне арбитрлери оларны томуйлап, азы соңгуп турар Советтиң депутаттары болбас ужурлуг.

Харысалгазын медерел билбес деп судтуң санап көргени психика талазы-биле аарыг хамаатылар, хосталгазын казыткан кижилер, а ол ышкаш судтуң шиитпири-биле албадап эмнээр черлерже чоруткан кижилер соңгулдаларга киришпес.

97 чүүл. Соңгулда округтарындан улус депутаттарының соңгулдалары дең болур: соңгулданың округ бүрүзүнүң аайы-биле соңгукчу чаңгыс бадылаар; соңгукчулар соңгулдаларга дең эргелиг киржир.

Хөй-нийти организациязындан улус депутаттарының соңгулдаларынга ооң съездизиниң, конференциязының делегат бүрүзү азы пленумунуң киржикчизи чаңгыс катап бадылаар болгаш соңгулдаларга олар шуптузу дең эргелиг киржир.

98 чүүл. Соңгулда округтарындан улус депутаттарының соңгулдалары дорт болур: улус депутаттарын хамаатылар дорт соңгуур.

Хөй-нийти организацияларындан улус депутаттарын оларның съездилериниң, конференцияларының делегаттары азы оларның нийти-эвилел ийикпе, азы республика органнарының пленумнарының киржикчилери дорт соңгуур.

99 чүүл. Улус депутаттарының соңгулдаларынга бадылаашкын чажыт болур: соңгукчуларның күзел-соруун илередирин контрольдап болбас.

100 чүүл. Соңгулда округтарының аайы-биле улус депутаттарынга кандидаттарны депшидер эрге күш-ажылчы коллективтерге, хөй-нийти организацияларынга, чурттап турар черинин аайы-биле соңгукчуларның болгаш шериг кезектериниң аайы-биле шериг албанныгларының хуралдарынга хамааржыр, а хөй-нийти организацияларындан улус депутаттарынга кандидаттарны депшидери—оларның нийти-эвилел азы республика органнарынга хамааржыр, олар чер-чер органнарындан адакы коллективтерден болгаш ол организацияларның кежигүннеринден депутаттарга кандидаттар талазы-биле кирген санал-оналдарны барымдаалап көөр.

Улус депутадынга кандидаттарның саны кызыгаарлавас. Соңгулда мурнунуң хуралының киржикчи бүрүзү кандыг-даа кандидатураны, ооң иштинде бодунуун чугаалажып көөрүнге саналдап болур.

Соңгулда бюллетеньнеринге чеже-даа кандидаттарны киирип болур.

Соңгулда округтарындан улус депутаттарын соңгуурда округ аайы-биле депутатка депшиттирген кандидаттарны чугаалажып көөрүнге база хамаарышкан соңгулда комиссиязынга бүрүткээр кылдыр кандидаттарны киирер дугайында шиитпирлерни хүлээп алырынга округтуң соңгулда мурнунуң хуралдарын эрттирген турупп болур.

Улус депутаттарының соңгулдаларын белеткээри болгаш чорудары-биле холбашкан чарыгдалдарны күрүнениң күсели-биле хандырар.

101 чүүл. Улус депутаттарының соңгулдаларынга белеткелди ажык-биле болгаш ажык-чарлыг боттандырар.

Соңгулдаларны эрттирерин күш-ажылчы коллективтерниң, хөй-нийти организацияларының, чурттап турар черинин аайы-биле соңгукчуларның база шериг кезектериниң аайы-биле шериг албанныгларының хуралдарының төлээлекчилеринден тургускан соңгулда комиссиялары хандырар.

Улус депутаттарынга кандидаттарның политиктиг, ажыл-ишчи база хуула шынарларын хостуг болгаш бүгү талалыг чугаалажып көөр аргазы, а ол ышкаш парлалга, телевидение база радио дамчыштыр-даа кандидат бүрүзү азы улур-даа агитация чорударын ССРЭ хамаатыларынга, күш-ажылчы коллективтерге болгаш хөй-нийти организацияларынга магадылаар.

Улус депутаттарының соңгулдаларын чорударының чурумун ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен база автономнуг республикаларның хоойлулары-биле тодарадыр.

102 чүүл. Соңгукчулар болгаш хөй-нийти организациялары боттарының депутаттарынга чагыгларны бээр.

Улус депутаттарының чогуур Советтери чагыгларны чугаалажып көөр, экономиктиг болгаш социал хөгжүлдениң планнарын ажылдап кылырда база бюджетти тургузарда, а ол ышкаш өске-даа айтырыглар талазы-биле шиитпирлерни белеткээрде оларны барымдаалап көөр, чагыгларның күүселдезин организастаар болгаш оларның күүседдезиниң дугайын хамаатыларга дыңнадыр».

3. 15-ки эгеге дараазында эдилгени киирер:

«15 эге

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи болгаш ССРЭ-ниң Дээди Соведи

108 чүүл. ССРЭ-нин күрүне эрге-чагыргазының дээди органы болза ССРЭ-нин улус депутаттарының Съездизи болур.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи ССР Эвилелиниң эргезинге хамаарышкан кандыг-даа айтырыгны чугаалажып көөр болгаш шиитпирлээр бүрүн эргелиг.

ССРЭ-нин улус депутаттарының Съездизиниң онзагай эргезинге хамааржыр чүүлдер:

1) ССРЭ Конституциязын хүлээп алыры, аңаа өскерилгелерни киирери;

2) ССР Эвилелиниң эргезинге хамаарыштырган национал күрүне тургустунуушкунунуң айтырыгларының талазы-биле шиитпирлерни хүлээп алыры;

3) ССРЭ-нин күрүне кызыгаарын тодарадыры; эвилелдешкен республикаларның аразында кызыгаарларның өскерилгелерин бадылаары;

4) ССРЭ-нин иштики болгаш даштыкы политиказының кол-кол угланыышкыннарын тодарадыры;

5) ССРЭ-нин перспективтиг күрүне планнарын болгаш экономиктиг база социал хөгжүлдезиниң эң чугула нийти эвилел программаларын бадылаары;

6) ССРЭ-нин Дээди Соведин соңгууру;

7) ССРЭ-нин Дээди Советиниң Даргазын соңгууру;

8) ССРЭ-нин Дээди Советиниң Даргазының Бирги оралакчызын соңгууру;

9) ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазын бадылаары;

10) ССРЭ-нин Улусчу контроль комитединиң Даргазын, ССРЭ-нин Дээди судунуң Даргазын, ССРЭ-нин Чиигине прокурорун, ССРЭ-нин Күрүнениң кол арбитрин бадылаары;

11) ССРЭ-нин Конституция хайгааралының комитедин соңгууру;

12) ССРЭ-нин Дээди Советиниң хүлээп алгылааны хоойлужудулга документилерин күш чок болдурары;

13) бүгү улустуң бадылаашкынын (референдумун) чорудар дугайында шиитпирлерни хүлээп алыры.

ССРЭ-нин улус депутаттарының Съездизи ССРЭ хоойлуларын болгаш доктааалдарны ССРЭ-нин улус депутаттарының нийти саныныӊ кол нуруузунуң бадылаашкыны-биле хүлээп алыр.

109 чүүл. ССРЭ-нин улус депутаттарының 2250 депутаттыг Съездизи дараазында чурум-биле соңгудар:

соңгукчуларның дең санныг девискээр соңгулда округтарындан—750 депутаттан;

норма ёзугаар национал-девискээр соңгулда округтарындан—750 депутаттан: эвилелдешкен республика бүрүзүнден 32 депутаттан, автономнуг республика бүрүзүнден 11 депутаттан, автономнуг область бүрүзүнден 5 депутат база автономнуг округ бүрүзүнден бир депутаттан;

ССРЭ-нин улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында ССРЭ Хоойлузунда доктааткан норма ёзугаар нийти эвилелдиң хөй-нийти организацияларындан—750 депутат.

110 чүүл. ССРЭ-нин улус депутаттарының Съездизин соңгулдалар соонда ийи айдан орайтатпайн бирги хуралынга чыыр.

Ооң соңгааны мандат комиссиязының киирип келгени-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи депутаттарның бүрүн эргелериниң хүлээп көөрүнүң дугайында, а соңгулдалар дугайында хоойлужудулганы үрээн таварылгада—чамдык депутаттарны соңгааны шын эвезиниң дугайында шиитпирни хүлээп алыр.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизин ССРЭ-ниң Дээди Соведи чыыдырар.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң ээлчеглиг хуралдары чылда чаңгыс катап чыылдырар. Ээлчег чок хуралдарны ССРЭ-нин Дээди Советиниң инициативазы-биле ССРЭ-нин Дээди Советиниң кайы-бир палатазының, ССРЭ-нин Дээди Советиниң Президиумунуң, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазының, ССРЭ-ниң улус депутаттарының бештиң бир кезээнден эвээш эвезиниң саналы-биле азы ооң күрүне эрге-чагыргазының дээди органының өмүнээзинден эвилелдешкен республиканың инициативазы-биле чыылдырар.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң соңгулда соонундагы бир дугаар хуралын ССРЭ-нин улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының даргазы чорудар, а ооң соонда—ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазы азы ооң оралакчызы.

111 чүүл. ССРЭ-ниң Дээди Соведи—ССРЭ-нин күрүне эрге-чагыргазының доктаамал ажылдап турар, хоойлу үндүрер, шиитпирлер хүлээп алыр болгаш контрольдаар органы болур.

ССРЭ-нин Дээди Соведи—ССРЭ-нин улус депутаттарының иштинден ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге чажыт бадылаашкын-биле соңгудар болгаш аңаа отчёттуг болур.

ССРЭ-нин Дээди Соведи ийи палатадан тургустунарс сан талазы-биле кайызы-даа дең, Эвилел Соведи болгаш Национальдар Соведи. ССРЭ-нин Дээди Советиниң палаталары дең эргелиг.

Палаталарны ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге нийти бадылаашкын-биле соңгуур. Эвилел Соведин девискээр аайы-биле соңгулда округтарындан ССРЭ-ниң улус депутаттарының болгаш хөй-нийти организацияларындан ССРЭ-нин улус депутаттарының иштинден чогуур эвилелдешкен республикада азы девискээрде соңгукчуларның санын барымдаалап соңгуур. Национальдар Соведин национал-девискээр соңгулда округтарындан улус депутаттарының болгаш хөй-нийти организацияларындан улус депутаттарының иштинден эвилелдешкен республика бүрүзүнден 11 депутат, автономнуг республика бүрүзүнден 4 депутат, автономнуг область бүрүзүнден 2 депутат, автономнуг округ бүрүзүнден чаңгыс депутат нормалыг кылдыр соңгуур.

(Уланчызы 2-ги арында).

«ССРЭ Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер дугайында» ССРЭ Хоойлузун күштүг болдуруп киирериниң чурумунуң дугайында

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң

ДОКТААЛЫ

«ССРЭ Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер дугайында» 1988 чылдың декабрь 1-де ССРЭ-нин Хоойлузун хүлээп алганы-биле холбаштыр Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Дээди Советиниң доктаадыры болза:

1 чүүл. ССРЭ-нин Дээди Соведи, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Дээди Советтери боттарының бүрүн эргелерин 1977 чылдың ССРЭ Конституциязынга болгаш эвилелдешкен база автономнуг республикаларның күштүг болуп турар Конституцияларынга дүүштүр ССРЭ-нин улус депутаттарын болгаш эвилелдешкен база автономнуг республикаларның улус депутаттарын соңгууруңга чедир, Дээди Советтерниң Президиумнары — Дээди Советтерниң чаа Президиумнарын тургузарынга чедир хевээр арттырар.

ССРЭ-нин улус депутаттарының соңгулдазын чорутканының соонда, ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизин чыырын болгаш Съездиниң хуралын белеткээрин организастап чорударын, а ол ышкаш эргежок чугула таварылгада 1988 чылдың декабрь 1-де ССРЭ Хоойлузунуң эдилгезинге ССРЭ Конституциязының 119 чүүлү-биле ССРЭ-нин Дээди Советиниң Президиумунга тыпсып берген өске-даа бүрүн эргелерин боттандырып чорудары ССРЭ-нин Дээди Советиниң Президиумунга дагзыр.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң үндүргени болгаш ССРЭ-ниң Дээди Советиниң ол бирги чыыжынга чугаалажып көрбээн чарлыктарны ССРЭ-нин улус депутаттарының Съездизинге соңгуткан ССРЭ-нин Дээди Советинге чугаалажып көөру-биле киирер.

2 чүүл. ССРЭ Конституциязының 90 чүүлүнде доктааткан улус депутаттарының Советтериниң бүрүн эргезиниң беш чыл хуусаазы оларның чаа чыыжындан эгелээш улус депутаттарының чер-чер Советтеринге хамааржыр.

3 чүүл. ССРЭ-ниң Дээди Советинге, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Дээди Советтеринге отчёттуг күрүне органнары болгаш албан-дужаалдыг кижилер боттарының бүрүн эргелерин улус депутаттарының съездилериниң болгаш Дээди Советтерниң чогуур органнарын тургузарынга азы албан-дужаалдыг кижилерни томуйлаарынга чедир хевээр арттырар.

4 чүүл. Эвилелдешкен республикаларның улус депутаттарының съездилери эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтериниң Даргаларын ССРЭ-нин Дээди Советиниң Президиумунуң чаа чыыжының составынга соңгуурунга чедир эвилелдешкен республикаларның Президиумнарының Даргалары албан-дужаалының аайы-биле кирер.

5 чүүл. Улус депутаттарының ийи Советинге хамаатының хары угда улус депутады болбазын, а ол ышкаш Советтерниң томуйлаары ийикпе соңгууру албан-дужаалдыг кижилерни улус депутаттарынга соңгуурун болдурбас болгаш оларның албан-дужаалга ийи хуусаа улаштыр турарын болдурбазын доктааткан 1988 чылдың декабрь 1-де ССРЭ Хоойлузунуң эдилгезинде ССРЭ Конституциязының 91 база 96 чүүлдериниң негелделерин улус депутаттар Советтериниң чаа чыыжын соңгааның үезинден эгелеп база албан-дужаалдыг кижилерни томуйлааның азы соңгааның үезинден бээр түс-тураунда ажыглаар.

6 чүүл. Судьялар болгаш улус төлээлери боттарының бүрүн эргелерин 1988 чылдың декабрь 1-де ССРЭ Хоойлузунуң эдилгезинде ССРЭ Конституциязының 152 чүүлүнде көрдүнген чурум-биле судтарның чаа составын соңгуурунга чедир боттандырып чорудар.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазы М. ГОРБАЧЕВ.

ССРЭ-нин Дээди Советиниң Президиумунуң Секретары Т. МЕНТЕШАШВИЛИ.

Москва, Кремль.
1988 чылдың декабрь 1.

ССРЭ Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер дугайында

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң

ХООЙЛУЗУ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң Эвилел Совединиң болгаш Националдар Совединиң составының бештиң бир кезиин чылдың-на чаартыр.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палата бүрүзү палатаның Даргазын болгаш ооң ийи оралакчызын соңгуур. Эвилел Совединиң болгаш Националдар Совединиң даргалары тус-тус палаталарының хуралдарын удуртур болгаш оларның иштики чурумун башкарар.

Палаталарның каттышкан хуралдарын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы, ооң Бирги оралакчызы азы Эвилел Совединиң болгаш Националдар Совединиң даргалары ээлчежип даргалаар.

112 чүүл. ССРЭ-ниң Дээди Совети чылдың-на ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму ээлчеглиг—часкы болгаш күскү сессияларже чыылдырар, кайызы-даа колдуунда үш-дөрт ай үргүлчүлээр.

Ээлчег чок сессияларны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму бодунуң инициативазын ёзугаар азы ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының, эвилелдешкен республиканың күрүне эрге-чагыргазының мурнундан ооң дээди органының азы палаталарның кайы бирээзиниң составының үштүң бир кезиинден эвээш эвезиниң саналы-биле чыылдырар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязы палаталарның аңгы-аңгы болгаш каттышкан хуралдарындан, а ол ышкаш палаталар хуралдарының аразында үеде эрттирер палаталарның доктаамал комиссияларының болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитеттериниң хуралдарындан тургустунар. Сессияны палаталарның аңгы-аңгы азы каттышкан хуралдарынга ажыдар болгаш хаар.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң бүрүн эргелериниң хуусаазы төнгенде, ССРЭ-ниң Дээди Совети бодунуң бүрүн эргелерин ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинден соңгааны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чаа составын катап соңгуурунга чедир камгалап арттырар.

113 чүүл. ССРЭ-ниң Дээди Совети:

1) ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдалары болурун чарлаар болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының составын бадылаар;

2) ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазын томуйлаар, ооң киирген саналын ёзугаар ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң составын бадылаар, аңаа өскерилгелер киирер; ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң саналы-биле ССРЭ-ниң министерстволарын болгаш ССРЭ-ниң күрүне комитеттерин тургузар болгаш дүжүрер;

3) ССРЭ-ниң Камгалал чөвүлелин тургузар болгаш ооң составын бадылаар; ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң дээди командылалын томуйлаар болгаш солуур;

4) ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитедин, ССРЭ-ниң Дээди судун соңгуур; ССРЭ-ниң Чиигине прокурорун, ССРЭ-ниң Кол күрүне арбитрин томуйлаар; ССРЭ Прокуратуразының коллегиязын болгаш ССРЭ-ниң Күрүне арбитражының коллегиязын бадылаар;

5) оларның тургускан азы соңгаан органнарының, а ол ышкаш оларның томуйлааны албан-дужаалдыг кижилерниң отчёттарын доктаамал дыңнаар;

6) ССРЭ-ниң бүгү девискээринге хоойлу-дүрүм таарыштырылгазының чаңгыс аай болурун хандырар, ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлу-дүрүм үндезиннерин тургузар;

7) өнчү хамаарылгаларын, улус ажыл-агыйын болгаш социал-культура тургузуушкунун башкарарын организастаарын, бюджет-сан-хөө системазын, күш-ажыл төлевирин болгаш өртек тургузарын, үндүрүг онаарын долгандыр турар бойдусту камгалаарын болгаш бойдус курлавырларын ажыглаарын, хамаатыларның Конституцияда көрдүнген эргелерин, хосталгаларын болгаш хүлээлгелерин, ол ышкаш өске-даа хамаарылгаларын боттандырарының чурумун айлан башкарарын ССР Эвилелиниң бүрүн эргезинге дүүштүр боттандырар;

8) ССРЭ хоойлуларының тайылбырын бээр;

9) күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелелиниң республика болгаш чер-черде органнарын организастаарының болгаш оларның ажыл-чорудулгазының ниити үг-шиин тургузар; хөй-нити организацияларының эрге-хоойлу талазы-биле байдалын тодарадыр;

10) ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге бадылаттыры-биле ССРЭ-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң перспективтиг күрүне планнарының болгаш эң чугула ниити эвилел программаларының төлевилелдерин киирер; ССРЭ-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң күрүне планнарын, ССРЭ-ниң Күрүне бюджедин бадылаар; план болгаш бюджетти күүседиин турарынга контрольду боттандырар; оларны күүседиин турарының дугайында отчёттарны бадылаар; эргежок чугула апарган таварылгада планга болгаш бюджетке өскерилгелерни киирер;

11) ССРЭ-ниң делегей керээлерин бадылаар болгаш күш чок болдурар;

12) даштыкы күрүнелерге күрүне чээлилерин, экономиктиг болгаш өске-даа дузаны көргүзерин, ол ышкаш даштыкы дестерден алыр күрүне чээлилери база кредиттер дугайында дугуржулгаларны чарарын боттандырар;

13) камгалал болгаш күрүнениң айыыл чок чоруун хандырар талазы-биле кол хемчеглерин тодарадыр; ниити азы кезек мобилизацияны чарлаар; ССРЭ-же дайын халдаашкыны болган таварылгада азы агрессиядан бот-бодунга дузалажып камгаланыр талазы-биле улустар аразының керээлиг хүлээлгелерин күүседири эргежок чугула апарган таварылгада дайын байдалын чарлаар;

14) тайбыңны болгаш айыыл чок чорукту деткиир талазы-биле улустар аразының керээлиг хүлээлгелерин күүседири эргежок чугула апарган таварылгада ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң ээвээш саның шериглерин ажыглаар дугайында шиитпирин хүлээп алыр;

15) шериг аттарын, дипломаттыг болгаш өске-даа тускай аттарны доктаадыр;

16) ССРЭ-ниң орденнерин болгаш медальдарын тургузар; ССРЭ-ниң хүндүлүг аттарын тургузар;

17) келдерел дугайында ниити эвилел актыларын үндүрер;

18) ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң чарлыктарын болгаш доктаалдарын, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының айтышкыннарын, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалдарын болгаш айтышкыннарын солуур эргелиг;

19) ССРЭ Конституциязынга болгаш хоойлуларынга олар дүүшпейн барган таварылгада, эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниң доктаалдарын болгаш айтышкыннарын солуур;

20) ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң шуут эргезинге хамааржырындан аңгыда ССР Эвилелиниң эргезинге хамаарышкан өске-даа айтырыгларны шиитпирлээр.

ССРЭ-ниң Дээди Совети ССРЭ-ниң хоойлуларын болгаш доктаалдарын хүлээп алыр.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алган хоойлулары болгаш доктаалдары ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң хүлээп алганы хоойлуларга болгаш доктаалдарга чөрүшпес болбас ужурлуг.

114 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединге хоойлужудулга инициативазының эргези ССРЭ-ниң улус депутаттарынга, Эвилел Совединге болгаш Националдар Совединге, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунга, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазынга, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге, ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитединге, эвилелдешкен республикаларга, оларның иштинде оларның күрүне эрге-чагыргазының дээди органынга, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитеттеринге болгаш ооң палаталарының доктаамал комиссияларынга, ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитединге, ССРЭ-ниң Дээди судунга, ССРЭ-ниң Чиигине прокурорунга, ССРЭ-ниң Кол күрүне арбитринге хамааржыр.

Хөй-нити организациялары, оларның иштинде ниити эвилел органнары болгаш ССРЭ-ниң Эртемнер академиязы хоойлужудулга инициативазын үндүрер эргелиг.

115 чүүл. ССРЭ-ниң Дээди Совединге чугаалажып көөрү-биле киирген хоойлулар төлевилелдерин палаталарның аңгы азы кады хуралдарынга чугаалажып көөр.

Бир эвес палаталарның кайызынга-даа палата кежигүннериниң хөй нуруузу ону дээш бадылаан болза, ССРЭ хоойлузун хүлээп алган деп санаар.

Хоойлулар төлевилелдерин болгаш күрүне амыдыралының өске-даа чугула айтырыгларын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң, ооң инициативазын азы эвилелдешкен республиканың, ооң иштинде ооң дээди күрүне эрге-чагырга органының шиитпирин ёзугаар хүлээп алган болза, бүгү улустуң чугаалажып көөрүнге киирип болур.

116 чүүл. ССРЭ-ниң Дээди Совединге чугаалажып көөрүнге хамаарышкан кандыг-даа айтырыгны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палата бүрүзү чугаалажып көөр эргелиг.

Ниити бүгү чурт ужур-дузалыг, социал-экономиктиг хөгжүлдениң болгаш күрүне тургузуушкунунуң айтырыгларын; ССРЭ хамаатыларының эргелерин, хосталгаларын, хүлээлгелерин; даштыкы политиканы, ССРЭ-ниң камгалал болгаш айыыл чок чорук айтырыгларын чүнүң-даа мурнунда Эвилел Совединге чугаалажып көөр.

Национал дең эргелерин, нацияларның, бичии улустарның, национал бөлүктерниң эрге-ажыктарын совет хөй националдыг күрүнениң ниити эрге-ажыктары-биле дүүштүрерин хандырарының; националдар аразының харылзааларын таарыштырып турар ССРЭ хоойлужудулгазын сайзыраңгайжыдарының айтырыгларын чүнүң-даа мурнунда Националдар Совединге чугаалажып көөр.

Палата бүрүзү бодунуң харылаар айтырыгларының талазы-биле доктаалдарны хүлээп алыр.

Бир палатаның хүлээп алган доктаалы эргежок чугула апарганда өске палатага дамчыдып бээр, ону чугаалажыгеи соонда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалы күштүг бооп эгелээр.

117 чүүл. Эвилел Совединиң болгаш Националдар Совединиң аразында маргылдаа тургустунуп келген таварылгада айтырыгны палаталарның дең эгелээшкиннерге тургузары чөпшээрежилге комиссиязынга шиитпирлээри-биле чорудар, ооң соонда ол айтырыгны Эвилел Совети болгаш Националдар Совети каттышкан хуралынга катап чугаалажып көөр. Бир эвес бо таварылгада чөпшээрежилге чедип алдынмас болза, айтырыгны ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге чугаалажып көөрү-биле соңгаарладыр.

118 чүүл. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму болза, ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ажылын организастаарын хандырар болгаш ССРЭ Конституциязында болгаш ССРЭ хоойлуларында көрдүнген өске-даа бүрүн эргелерни боттандырып турар ССРЭ-ниң Дээди Совединге отчёттуг орган болур.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң составынга албан-дужаалының аайы-биле кирерлер болза: ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының Бирги оралакчызы, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының он беш оралакчылары — эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтериниң Даргалары, Эвилел Совединиң болгаш Националдар Совединиң Даргалары, ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазы, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының доктаамал комиссияларының болгаш комитеттериниң даргалары.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумун ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы баштаар.

119 чүүл. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму:

1) ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессияларын чыылдырар;

2) ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессияларының хуралдарын белеткээрин организастаар;

3) ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының болгаш комитеттериниң доктаамал комиссияларының ажыл-чорудулгазын дүүштүрер;

4) боттарының бүрүн эргелерин боттандырып чорударынга ССРЭ-ниң улус депутаттарынга дуза көргүзер болгаш оларны эргежок чугула информация-биле хандырар;

5) ССРЭ Конституциязын сагыыры дээш контрольду боттандырар болгаш ССРЭ Конституциязынга база ССРЭ хоойлуларынга эвилелдешкен республикаларның Конституцияларының база хоойлуларының дүүшкек болурун хандырар;

6) бүгү улустуң бадылаашкыннарын (референдумнарын) белеткээрин болгаш организастаарын, а ол ышкаш ССРЭ хоойлуларының төлевилелдерин болгаш күрүне амыдыралының өске-даа эң чугула айтырыгларын бүгү улустуң чугаалажып көөрүн организастаар;

7) дээди шериг аттарын, дипломаттыг рангыларны болгаш өске-даа тускай аттарны тывсыр;

8) ССРЭ-ниң орденнер болгаш медальдары-биле шаңнаар, ССРЭ-ниң хүндүлүг аттарын тывсыр;

9) ССРЭ хамаатызынге хүлээп алыр; ССРЭ хамаатызындан үнер болгаш ССРЭ хамаатызы эргезин казыыр дугайында, хоргадаашкын тывсыр дугайында айтырыгларны шиитпирлээр;

10) келдерелди боттандырып чорудар;

11) даштыкы күрүнелерде болгаш делегей организацияларында ССРЭ-ниң дипломаттыг төлээлекчилерин томуйлаар болгаш кыйгыртыр;

12) даштыкы күрүнелерниң төлээлеттирген дипломаттыг төлээлериниң бүзүредилге болгаш кыйгыртыышкын бижиктерин хүлээп алыр;

13) ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессияларының аразында үеде ниити азы чамдык мобилизацияны чарлаар; ССРЭ-же шериг халдаашкынының байдалында азы агрессиядан бот-боттарын камгалаар талазы-биле улустар аразының керээлиг хүлээлгелерин күүседири эргежок чугула таварылгада дайын байдалын чарлаар;

14) ССРЭ-ниң камгалаарының болгаш ооң хамаатыларының айыыл чок чоруунуң эрге-ажыктарынга дүүштүр дайын азы онзагай байдалды бүгү чуртка, а ол ышкаш тус-тус черлерге—хамаарышкан эвилел республиканың Дээди Совединиң Президиуму-биле ол айтырыгны ылап-ла чугаалажып көргеш чарлаар; ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның күрүне органнарының боттандырары эргелеп башкарылганың онзагай хевирлерин айыттынган таварылгаларда тургузуп болур;

15) ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң, ооң палаталарының, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының хүлээп алган ССРЭ-ниң хоойлуларын болгаш өске-даа актыларын эвилелдешкен республикаларның дылдарынга парлаар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму чарлыктарны үндүрер болгаш доктаалдарны хүлээп алыр.

120 чүүл. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы Совет күрүнениң дээди албан-дужаалдыг кижизи болур болгаш Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин чурт иштинге болгаш улустар аразының харылзааларынга төлээлээр.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы ССРЭ-ниң улус депутаттарының аразындан ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге чажыт бадылаашкын-биле беш чыл хуусаалыг болгаш ийи хуусаадан ажыр эвес үеде соңгудар. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи чажыт бадылаашкының аргазы-биле кандыг-даа үеде ону дедир кыйгыртып болур.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединге отчёттуг.

121 чүүл. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы:

1) ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединге чугаалажып көөр айтырыгларының белеткелиниң ниити удуртулгазын боттандырып чорудар; ССРЭ-ниң хоойлуларынга болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге, ССРЭ-ниң Дээди Совединге база ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунга хүлээп алган өске-даа актыларынга ат салыр.

2) ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединге чурттуң байдалының дугайында болгаш ССРЭ-ниң иштики болгаш даштыкы политиказының, ССРЭ-ниң камгаланыр аргазын болгаш айыыл чок чоруун хандырарының чугула айтырыгларының дугайында илеткелдерни киирер;

3) ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының Бирги оралакчызының албан-дужаалынга соңгууру-биле кандидатураны, а ол ышкаш ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитединиң тускай составының дугайында саналдарны киирер;

4) ССРЭ-ниң Дээди Совединге томуйлаары азы соңгууру-биле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының, ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазының, ССРЭ-ниң Дээди судунуң даргазының, ССРЭ-ниң Чиигине прокурорунуң, ССРЭ-ниң Күрүнениң кол арбитриниң албан-дужаалынга кандидатураларны киирер, а ооң соонда ол албан-дужаалдыг кижилерни ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге бадыладыры-биле киирер;

5) ССРЭ-ниң Камгалал чөвүлелин баштаар;

6) чугаалажыышкыннарны чорудар болгаш ССРЭ-ниң улустар аразының керээлеринге ат салыр;

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы айтыышкыннарны үндүрер.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының Бирги оралакчызы болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчылары ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының төлээлеткени-биле ооң чамдык хүлээлгелерин күүседир болгаш ол чок азы ооң бодунуң хүлээлгелерин күүседир аргазы чок таварылгада ону төлээлээр.

122 чүүл. Хоойлу төлевилелиниң ажылын чорудары-биле, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң эргезинге хамааржыр айтырыгларны баш удур көөрү болгаш белеткээри, а ол ышкаш ССРЭ-ниң хоойлуларын база ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы өске-даа шиитпирлерин амыдыралга боттандырарынга идиг бээри, күрүне органнарының болгаш организацияларының ажыл-чорудулгазын контрольдаары-биле Эвилел Совети болгаш Националдар Совети ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүннериниң, ССРЭ-ниң өске-даа улус депутаттарының иштинден палаталарның доктаамал комиссияларын соңгуур.

Ол-ла сорулгалар-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталары дең эргениң үндезининге ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитеттерин тургузуп болур.

ССРЭ-ниң Дээди Совети, ооң кайы-даа палатазы херек деп санаар болза, истелге, ревизия болгаш кандыг-даа айтырыг талазы-биле өске-даа комиссияларны тургузар.

Палаталарның доктаамал комиссиялары болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитеттери чылдың-на составының бештиң биринге чедир чаартылыр.

123 чүүл. Хоойлулар болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң өске-даа шиитпирлери, ооң палаталарының доктаалдары, дүрүмнүткени-биле, оларның төлевилелдерин ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының чогуур доктаамал комиссияларынга ийикпе, комитеттеринге баш удур чугаалажып көргениниң соонда хүлээп алдынар.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитединиң, ССРЭ-ниң Дээди судунуң, а ол ышкаш ССРЭ-ниң Прокуратуразының болгаш ССРЭ-ниң Күрүне арбитражының коллегияларының составынга албан-дужаалдыг кижилерни ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының чогуур доктаамал комиссияларының болгаш комитеттериниң шиитпир-түңнели барда томуйлаар болгаш соңгуур.

Күрүне болгаш хөй-нити бүгү органнар, организациялар болгаш албан-дужаалдыг кижилер палаталар комиссияларының болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комиссияларының база комитеттериниң негелделерин күүседир, оларга эргежок чугула материалдарны болгаш документилерни бээр хүлээлгелиг.

Комиссияларның болгаш комитеттерниң сүмелерин күрүне болгаш хөй-нити органнары, албан черлери болгаш организациялар ылап-ла чугаалажып көргени турар. Оларны чугаалажып көрген түңнелдер болгаш алдынган хемчеглер дугайында комиссияларга болгаш комитеттерге оларның доктаатканы хуусаазында дыңнадыр.

124 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутады ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессияларының хуралдарынга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң база ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаадып тургусканы ийикпе, соңгааны өске-даа органнарның удуртукчуларының мурнунга негелдени тургузар эргелиг. Мурнунга негелде салдынган орган ийикпе, албан-дужаалдыг кижи ук Съездиниң хуралынга ийикпе, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ук сессиязынга үш хүнден эртпес хуусаа иштинде харыыны аас-биле болгаш бижимел-биле-даа бээр хүлээлгелиг.

Депутат ажыл-чорудулгазын ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге, ССРЭ-ниң Дээди Совединге, ооң палаталарынга, комиссияларынга болгаш комитеттеринге, ол ышкаш чоп ортуузунга чорударынга эргежок чугула хуусаа иштинде ССРЭ-ниң улус депутаттары боттарының ажыл-албан ийикпе, бүдүрүлге хүлээлгелерин күүседиринден хостаттырар. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң составынга соңгуттурган ССРЭ-ниң улус депутаттары боттарының ажыл-албан азы бүдүрүлге албан-хүлээлгезин күүседиринден ССРЭ-ниң Дээди Совединге бүрүн эрге-биле соңгуттурган бүгү хуусаазында хостаттырып болур.

ССРЭ-ниң улус депутады ССРЭ-ниң Дээди Совединиң, а ооң сессияларының аразында үеде—ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң чөпшээрели чокка кеземче харысалгазынга киирттинмес, хоругдаттырбас болгаш суд ёзугаар административтиг хемчегге онааттырбас болур ужурлуг.

125 чүүл. ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитеди ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге политика болгаш эрге-хоойлу талазы-биле специалистерниң арасындан ук комитеттиң даргазы, дарганың оралакчызы болгаш эвилелдешкен республика бүрүзүнден төлээлекчилерни киириштир 21 кижи кежигүннүг составтыг 10 чыл хуусаалыг кылдыр соңгуттурар.

ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитединге соңгуттурган кижилер ажыл-чорудулгазы ук комитеттиң хайгааралынга турар органнарның составынга ол-ла үеде кирип болбас.

ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитединге соңгуттурган кижилерниң боттарының албан-хүлээлгезин күүседирде кымдан-даа хамаарышпас болгаш чүгле ССРЭ-ниң Конституциязынга чагыртыр.

ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитеди болза:

1) бодунуң инициативазы-биле ийикпе, ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң даасканын ёзугаар Съездиге ССРЭ хоойлуларының төлевилелиниң ССРЭ Конституциязынга дүгжүп турарының дугайында түңнелди Съездиге бээр;

2) бодунуң инициативазы-биле, ССРЭ-ниң улус депутаттарының дааскан, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң, эвилелдешкен республикаларның күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарының саналын ёзугаар ССРЭ-ниң Дээди Совединге ССРЭ-ниң Дээди Совединиң болгаш ооң палаталарының актыларының, ол ышкаш ол органнарның актыларының төлевилелдериниң ССРЭ Конституциязынга болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң хүлээп алганы ССРЭ хоойлуларынга дүгжүп турарының дугайында түңнелди бээр;

3) эвилелдешкен республикаларның конституцияларының болгаш хоойлуларының, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң база эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниң доктаалдарының болгаш айтыышкыннарының ССРЭ Конституциязынга болгаш ССРЭ хоойлуларынга дүгжүп турарын хайгаараар;

4) бодунуң инициативазы-биле ийикпе, ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң даасканы, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң, ооң палаталарының, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының доктаамал комиссияларының болгаш комитеттериниң, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, эвилелдешкен республикаларның күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарының саналын ёзугаар өске-даа күрүне органнарының болгаш хөй-нити организацияларының актыларының ССРЭ Конституциязынга болгаш хоойлуларынга дүгжүп турарының дугайында түңнелди бээр.

Акт азы ооң чамдык чүүлдери ССРЭ Конституциязынга ийикпе, ССРЭ хоойлулары-биле чөрүлдээлиг болганын тодараткан таварылгада ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитеди ук актыны үндүрген органче бодунуң түңнелин болдунган хажыдыышкынны эдери-биле чорудар. Ындыг түңнелди Комитеттиң хүлээп алыры ССРЭ Конституциязынга ийикпе, хоойлуга чөрүшкек актының азы ооң чамдык чүүлдериниң күүседиирин соксадыр.

ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитеди ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге, ССРЭ-ниң Дээди Совединге азы ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге оларның мурнунга отчёттуг органнары азы албан-дужаалдыг кижилерниң ССРЭ Конституциязынга болгаш ССРЭ хоойлузунга чөрүшкек актыларын күш чок болдурарының дугайында саналды киирер эргелиг.

ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитединиң ажыл-чорудулгазын организастаары болгаш чуруму ССРЭ-ге Конституция хайгааралының дугайында хоойлу-биле тодараттынар.

126 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совети оларның мурнунга отчёттуг бүгү күрүне органнарының ажыл-чорудулгазынга контрольду боттандырар.

ССРЭ-ниң Дээди Совети улусчу контроль органнарының системазын баштап турар. ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитединиң ажыл-чорудулгазын башкарар.

Улусчу контроль органнарының ажыл-чорудулгазын организастаары болгаш чуруму ССРЭ-де Улусчу контроль дугайында Хоойлу-биле тодараттынар.

127 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң болгаш оларның органнарының ажыл-чорудулгазының чуруму ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чуруму-биле болгаш ССРЭ Конституциязынга үндезилеп үндүрген ССРЭ-ниң өске-даа хоойлулары-биле тодараттынар».

4. «Суд болгаш арбитраж» деп 20 эгениң 152, 153 болгаш 155 чүүлдериниң дараазында эдилге-биле киирер:

«152 чүүл. ССРЭ-де бүгү судтар судьяларының болгаш улус төлээлериниң соңгулдалыг болурунга үндезилеттинип тургустунар.

Районнуң (хоорайның) улус судьязы, край, область болгаш хоорай судунуң судьязы улус депутаттарының үстүнде турар чогуур Совединден соңгуттурар.

ССРЭ-ниң Дээди судунуң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Дээди судтарының, автономнуг областарның болгаш автономнуг округтарның судтарының судьяларын ССРЭ-ниң Дээди Совети, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Дээди Советтери, автономнуг областарның болгаш автономнуг округтарның улус депутаттарының Советтери соңгуур.

Район (хоорай) улус судтарының улус төлээлерин хамаатыларның чурттап турар чериниң ийикпе ажылдап турар чериниң аайы-биле ажык бадылаашкын-биле соңгуур, а үстүнде турар судтарның улус төлээлерин улус депутаттарының хамаарышкан Советтери соңгуур.

Шериг трибуналдарының судьяларын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму, а улус төлээлерин—шериг албанныгларның хуралдары ажык бадылаашкын-биле соңгуур.

Бүгү судтарның судьяларын он чыл хуусаалыг соңгуур. Бүгү судтарның улус төлээлерин беш чыл хуусаалыг соңгуур.

Судьялар болгаш улус төлээлери оларны соңгаан органнарның, азы соңгукчуларның мурнунга харысалгалыг, оларның мурнунга отчёттуг болгаш хоойлуда доктааттынган чурум ёзугаар дедир кыйгыртып болур.

153 чүүл. ССРЭ-ниң Дээди суду ССРЭ-ниң Дээди суд органы болур болгаш ССР Эвилелиниң суд ажыл-чорудулгазынга, а ол ышкаш хоойлуда доктааттынганын ёзугаар эвилелдешкен республикаларның судтарынга хайгааралды боттандырар.

ССРЭ-ниң Дээди суду даргазындан, ооң оралакчыларындан, кежигүннеринден болгаш улус төлээлеринден тургустунар. ССРЭ-ниң Дээди судунуң составынга албан-дужаалының аайы-биле эвилелдешкен республикаларның Дээди судтарының даргалары кирер.

ССРЭ-ниң Дээди судун организастаарын болгаш ажыл-чорудулгазының чурумун ССРЭ-ниң Дээди судунуң дугайында Хоойлу тодарадыр».

«155 чүүл. Судьялар болгаш улус төлээлери хамаарышпас болгаш чүгле хоойлуга чагыртыр.

Судьяларга болгаш улус төлээлеринге оларның эргелерин болгаш хүлээлгелерин шаптыктаашкын чок болгаш ажыктыг боттандырарынга байдалдарны хандырар. Шиидилге боттандырар талазы-биле судьяларның болгаш улус төлээлериниң ажыл-чорудулгазынга кандыг-бир киржилгени болдурбас болгаш хоойлу ёзугаар харысалгага онаар.

Судьяларның болгаш улус төлээлериниң хамаарышпас чоруун, а ол ышкаш оларның хамаарышпас чоруунуң өске-даа магадылалдарын ССРЭ-де Судьялар статузунуң дугайында хоойлуга болгаш ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның өске-даа хоойлужудулга актыларынга доктаадып тургузар»

II. ССРЭ Конституциязының 12, 13 болгаш 15 эгелериниң чаа эдилгези-биле холбаштыр ооң үнген өскерилгелерни болгаш немелделерни ССРЭ Конституциязының дараазында чүүлдеринче киирер:

1. 77 чүүлдүң бирги кезээнде «ССР Эвилелиниң эргезинге» деп сөстерниң соонга «ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге» деп сөстерни немээр.

2. 103 чүүлдүң үшкү кезээнге дараазында эдилгени киирер:

«Бодунуң ажыл-чорудулгазынга депутат ниити күрүнениң эрге-ажыктарын удуртулга болдурар, соңгулда округунуң чурттакчы чонунуң негелделерин, ону соңгаан хөй-нити организацияларының эрге-ажыктарын барымдаалаар, соңгукчуларның болгаш хөй-нити организацияларының чагыгларын амыдыралга боттандырарын чедип алыр».

3. 104 чүүлге дараазында эдилгени киирер:

«104 чүүл. Депутат бодунуң бүрүн эргезин, чурум ёзугаар, бүдүрүлге болгаш албан-дужаал ажыл-чорудулгазындан хоорулбайн боттандырар.

Улус депутаттарының Съездизиниң хуралдарының, Дээди Советтериниң азы чер-чер Советтериниң сессияларының үезинде, а ол ышкаш депутат бүрүн эргелерин хоойлуда көрдүнген өске-даа таварылгаларда боттандырып турар үеде депутатты бүдүрүлге болгаш албан-дужаал хүлээлгелеринден хостаар. депутат ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан чарыгдалдарны аңаа чогуур күрүне болгаш чер-чер бюджединиң күзели-биле төлээр».

4. 105 чүүлдүң бирги кезээнге дараазында эдилгени киирер:

«Депутат чогуур күрүне органынга болгаш албан-дужаалдыг кижилерге негелде киирер эргелиг, олар негелдеге харыыны улус депутаттарының Съездизинге, Дээди Советтиң, улус депутаттарының чер-чер Совединиң сессиязынга бээр хүлээлгелиг».

5. 107 чүүлге дараазында эдилгени киирер:

«107 чүүл. Бодунуң ажылының, улус депутаттарының Съездизиниң, Дээди Советтиң азы улус депутаттарының чер-чер Совединиң ажылының дугайында депутат соңгукчуларның, ону депутатка кандидат кылдыр депшиткен коллективтерниң болгаш хөй-нити организацияларының мурнунга, азы ону соңгаан хөй-нити организацияның мурнунга отчёттаар.

Соңгукчуларның азы хөй-нити организацияларының бүзүрелин шыназынтырбаан депутаттарны кайы-даа үеде соңгукчуларның хөй кезиинин азы ону соңгаан хөй-нити организациязының шиитпирин ёзугаар доктааттынган чурум ёзугаар дедир кыйгыртып болур».

6. 130 чүүлге дараазында эдилгени киирер:

«130 чүүл. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң мурнунга харысалгалыг болгаш оларга отчёттуг.

Чаа тургустунган ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели бодунуң бүрүн эргезиниң хуусаазында кылыр чорудар ажылының программазын чугаалажып көөрү-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединге киирер.

(Уланчызы 3-кү арында).

ССРЭ Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер дугайында

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң

ХООЙЛУЗУ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели бодунуң ажылының дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң мурнунга чылда бирден эвээш эвес катап отчёдун бээр».

7. 131 чүүлдүң бирги кезээнге дараазында эдилгени киирер:

«ССР Эвилелиниң ажыл-чорудулгазынга хамаарыжыр күрүне эргелеп башкарылгазының бүгү айтырыглары, бир-тээ олар ССРЭ Конституциязынга дүүштүр ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге, ССРЭ-ниң Дээди Соведиңге болгаш оон Президиумунга, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазынга хамаарышпас болганда, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели шиитпирлээр эргелиг».

8. 133 чүүлге дараазында эдилгени киирер:

«133 чүүл. ССРЭ-ниң хоойлуларынга болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң өске-даа шиитпирлеринге үндезилеп база оларны күүседири-биле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели доктаалдарны болгаш шиитпирлерни үндүрер база оларның күүселдезин хынаар. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалдары болгаш шиитпирлерин ССРЭ-ниң бүгү девискээринге күүседир хуулзалгалыг».

9. 135 чүүлге:

үшкү кезекте «Республика болгаш түс чер чагыргалыг бүдүрүлгелерин болгаш каттыжышкыннарны дамчыдарының чурумун ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму тодарадыр» деп состерни казыыр:

дөрткү кезекте «ССРЭ-ниң хоойлуларынга, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң болгаш оон Президиумунуң өске-даа шиитпирлеринге үндезилеп база оларны күүседири-биле» деп состерни «ССРЭ-ниң хоойлуларынга болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң өске-даа шиитпирлеринге үндезилеп база оларны күүседири-биле» деп состер-биле солуур.

10. 137 чүүлге дараазында эдилгени киирер:

«137 чүүл. Эвилелдешкен республиканың күрүне эрге-чагыргазының дээди органы болза эвилелдешкен республиканың улус депутаттарының Съездизи болур.

Эвилелдешкен республиканың улус депутаттарының Съездизиниң бүрүн эргелери эвилелдешкен республиканың Конституциязы-биле тодараттынар».

11. 138 чүүлге дараазында эдилгени киирер:

«138 чүүл. Эвилелдешкен республиканың Дээди Соведи—эвилелдешкен республиканың күрүне эрге-чагыргазының хоойлу үндүрер шиитпирлекчи болгаш контрольдаар доктаамал ажылдаар органы болур. Эвилелдешкен республиканың Дээди Соведи эвилелдешкен республиканың улус депутаттарының Съездизинге отчёттуг.

Эвилелдешкен республиканың Дээди Совединиң Даргазы эвилелдешкен республиканың улус депутаттарының Съездизинге болгаш Дээди Соведиңге отчёттуг болур.

Эвилелдешкен республиканың Дээди Совединиң, оон Президиумунуң, эвилелдешкен республиканың Дээди Совединиң Даргазының бүрүн эргелерин эвилелдешкен республиканың Конституциязы тодарадыр».

12. 139 чүүлдүң ийиги кезээнге дараазында эдилгени киирер:

«Эвилелдешкен республиканың Министрлер Чөвүлели эвилелдешкен республиканың улус депутаттарының Съездизиниң болгаш Дээди Совединиң мурнунга харыысалгалыг болгаш аңаа отчёттуг болур».

13. 143 чүүлге дараазында эдилгени киирер:

«143 чүүл. Автономнуг республиканың күрүне эрге-чагыргазының дээди органы автономнуг республиканың улус депутаттарының Съезди болур».

14. 144 чүүлге дараазында эдилгени киирер:

«144 чүүл. Автономнуг республиканың Дээди Соведи — автономнуг республиканың күрүне эрге-чагыргазының хоойлу үндүрер, шиитпирлекчи болгаш контрольдаар доктаамал ажылдаар органы болур. Автономнуг республиканың Дээди Соведи автономнуг республиканың улус депутаттарының Съездизинге отчёттуг болур.

Автономнуг республиканың Дээди Совединиң Даргазы улус депутаттарының Съездизинге болгаш автономнуг республиканың Дээди Соведиңге отчёттуг болур.

Автономнуг республиканың Министрлер Чөвүлели автономнуг республиканың улус депутаттарының Съездизиниң болгаш Дээди Совединиң мурнунга харыысалгалыг болгаш аңаа отчёттуг болур».

15. 149 болгаш 150 чүүлдерге дараазында эдилгени киирер:

«149 чүүл. Улус депутаттарының край, область, автономнуг областар, автономнуг округтар, район, хоорай, хоорайларда районнар Советтериниң ажылдың Советтер даргалары удурткан оларның президиумнары, а хоорай (район чагыргалыг хоорайлар), суур болгаш кедээ Советтеринге—ол Советтерниң даргалары организастаар.

150 чүүл. Улус депутаттарының күүсекчи болгаш шиитпирлекчи органы оларның соңгуп алыры күүсекчи комитеттер болур.

Күүсекчи комитеттер оларны соңгаан Советтерниң мурнунга, а ол ышкаш күш-ажылчы коллективтерниң болгаш хамаатыларның чурттап турар черинин аайы-биле хуралдарга чылда бирден эвээш эвес катап отчёдун бээр.

Чер-чер Советтерниң күүсекчи комитеттери оларны соңгаан Советке база ол ышкаш үстүнде турар күүсекчи болгаш шиитпирлекчи органның мурнунга шууд отчёттуг болур».

16. 165 чүүлге дараазында эдилгени киирер:

«165 чүүл. ССРЭ-ниң Чиңгине прокурору ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң мурнунга харыысалгалыг болгаш оларга отчёттуг болур».

17. 174 чүүлге дараазында эдилгени киирер:

«174 чүүл. ССРЭ-ниң Конституциязынга өскерилгелерни ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң шиитпири-биле, ССРЭ-ниң улус депутаттарының ниити санының үштүн ийи кезиинден хөй нуруузу хүлээп алганда киирер».

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. ГОРБАЧЕВ.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары Т. МЕНТЕШАШВИЛИ.

Москва, Кремль.
1988 чылдың декабрь 1.

Күрүне тургузуушкунунуң талазы-биле политиктиг реформаны боттандырарының моон соңгааргы хемчеглериниң дугайында

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң

ДОКТААЛЫ

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Дээди Соведи, күрүне тургузуушкунунуң талазы-биле политиктиг реформаны боттандырар хемчеглер дугайында айтырыгны чугаалажып көргеш, доктаадыры болза:

1. СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының совет ниитилелдиң эде тургустуушкунун, демократчыдылгазын боттандырар болгаш ханыладыр, күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарын эде тургузар, социалистиг күрүне тургузуушкунунуң болгаш чоннуң бот-эргелелиниң үндезини болур улус депутаттарының Советтериниң бүрүн эргелерин хандырар талазы-биле шиитпирлеринге дүүштүр СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чорудуп турар практиктиг хемчеглерин чүүлдүг деп көөр.

Бо сессияга СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы эш М. С. Горбачевтуң илеткелинге киирген чурттуң политиктиг системазының үндезин чаартылгазының программазын деткиир. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму ССРЭ-ниң Дээди Совединиң он бирги чыыжының бүрүн эргелериниң арткан үезинде политиктиг реформаның бирги үе-чадазының сорулгаларын шиитпирлээри-биле база оон дараазында үе-чадаларында практиктиг базымнар-биле холбашкан эргежок чугула хемчеглерни боттандырар.

2. Советтерниң болгаш хөй-нийти организацияларының ролюн бедидеринге, күрүне амыдыралының бүгү талаларын демократчыдарынга ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының чугула ужур-дузазын демдеглевишаан, соңгулда кампаниязының үезинде күш-ажылчы коллективтерниң, хөй-нийти организацияларының болгаш соңгукчуларның боттарының эргелерин долузу-биле ажыглаарын, депутатка кандидаттарны дешшидери-биле, оларны бүрүткээри-биле, бадылаары болгаш соңгулдаларның түңнелдерин үндүрери-биле холбашкан бүгү айтырыгларны хөйге билдингир болгаш ажык-чарлыг шиитпирлээринге эргежок чугула байдалдарны Соңгулдалар дугайында чаа хоойлужудулганың үндезининге хандырарын ССРЭ-ниң Дээди Соведиңге, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Дээди Советтеринге, улус депутаттарының чер-чер Советтеринге дагзыр. Соңгулда комиссияларынга оларның бүрүн эргелерин боттандырарынга хүн бүрүнүң практиктиг дузазын чедирер.

3. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели эвилелдешкен республикаларның киржилгези-биле, республикаларның харылзаар айтырыгларын калбартырының улам ыңай хемчеглерин, ССР Эвилели биле эвилелдешкен республикаларның аразында харылзааларның эмин эртир төвүдүлгезин чайладырын болгаш оон кадында ССР Эвилелинге ССРЭ-ниң бүгү девискээринге күрүне, ажыл-агый болгаш социал-культура тургузуушкунунуң үндезин кол айтырыглары хоойлуларга дүүштүр таарыштырылгазын чаңгыс аай хандырар, чурттуң экономиказын чаңгыс аай улус ажыл-агый комплекизи кылдыр удуртур, ССРЭ-ниң камгалалын организастаар болгаш ниити эвилел ужур-дузалыг өске-даа айтырыгларны шиитпирлээр арганы берип турар бүрүн эргелерин хевээр арттырарын барымдаалап көрүп тургаш, ССРЭ-ниң национал-күрүне тургузуушкунунуң тургустунуп келген чугула айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле саналдарының ханы ажылдап кылыышкынын хандырар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунга болгаш палаталарның хоойлужудулга саналдаар комиссияларынга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң бүгү эвилел республикаларын төлээлеп депутаттарындан ажылчын комиссияны тургускаш, эртемденнерниң болгаш специалистерниң —экономистерниң, социологтарның, юристерниң киржилгези-биле оларның политиктиг база социал-экономиктиг соруглгаларын улам долу хандырарының, национальдар аразының харылзааларын чогумчалыг болдурарының, бүгү чурттуң улам ыңай хөгжүүрүнүң сорулгаларын долузу-биле боттандырарының эрге-ажыктарын барымдаалап, ССР Эвилелиниң болгаш республикаларның компетенцияларын ылгап тодарадыр дугайында саналдарны белеткээр.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели девискээрлерниң, республикаларның болгаш ниити эвилел сорулгаларын шиитпирлээриниң аргаларын болгаш курлавырларын доңдур ажыглаарын барымдаалап тургаш, республикаларның болгаш девискээрлерниң бот-орулга-чарыгдалга шилчииринин негелделерин ажыдап кылырын дүргедедир.

4. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Дээди Советтериниң Президиумнары болгаш Министрлер Чөвүлелдери түс черниң амыдыралының бүгү айтырыгларын шиитпирлээринге оларда бар эргелерин болгаш аргаларны улус депутаттарының чер-чер Советтериниң ажыглаарының немелде хемчеглерин алыр, соңуургалдыг бүгү организацияларның идепкейлиг киржилгези-биле чер-черниң бот-эргелелиниң болгаш түс черниң ажыл-агыйының дугайында хоойлунуң төлевилелин ажылдап кылырын боттандырып чорудар.

Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң Президиумнарының болгаш даргаларының дугайында түр дүрүмну ажылдап кылырып база хүлээп алырын. Советтерниң доктаамал комиссияларының, депутаттар бөлүктериниң, улус депутаттарының күүсекчи комитеттерниң чаа байдалдарда түскайлаң болгаш инициативтиг ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче угланган хемчеглерни боттандырып чорударын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунга дагзыр.

5. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму, Эвилел Совединиң болгаш Национальдар Совединиң хоойлужудулга саналдаар комиссиялары, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели эде тургустуушкунуң магадылалдарын быжыглаарынче угланган нормативтиг актыларны белеткээринче онаа кичээнгей салбышаан, эвилелдешкен республикаларның киржилгези-биле хоойлу төлевилээриниң интенсивтиг ажылын калбак демократияга үндезилээп, кылып чорудар. ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның ССРЭ-де суд тургузуунуң дугайында хоойлужудулганың, ССРЭ-де судьяларның статузунуң дугайында хоойлунуң, суд-эрге-дүрүм реформазын чорударынче угланган өске-даа хоойлужудулга актыларының төлевилелдерниң, а ол ышкаш өске-даа хоойлулар төлевилелдерниң талазы-биле ажылды идепкейжидер. Юридиктиг кадрларны белеткээрин болгаш ажыглаарын экижидериниң талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерни боттандырып чорудар.

6. Улус депутаттарының Советтери, оларның күүсекчи болгаш шиитпирлекчи органнары, министерстволар, күрүне комитеттери болгаш ведомстволары, өске-даа күрүне болгаш хөй-нийти органнарының удуртукчулары ССРЭ Конституциязынга өскерилгелерниң болгаш немелделерниң дугайында ССРЭ Хоойлузунуң төлевилелин бүгү улустуң чугаалажып көрүп турганының үезинде ол органнарның компетенциязынга хамаарыштырган айтырыглар талазы-биле хамаатыларның киирген саналдарын болгаш эдилгелерин чугаалажып көөр болгаш оларны боттандырып чорударының талазы-биле хемчеглерни алыр.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму амгы сессияның үезинде ажыл-агый база социал-культура тургузуушкунунуң айтырыгларының талазы-биле депутаттарның киирген саналдарын болгаш эдилгелерин шиак анализтээш, оларның талазы-биле чогуур шиитпирлерни хүлээп алыр.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. ГОРБАЧЕВ.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары Т. МЕНТЕШАШВИЛИ.

Москва, Кремль, 1988 чылдың декабрь 1.

Даг-Карабах автономнуг областа болгаш ону долгандыр тургустунган байдалдың дугайында депутаттар бөлүүнүң негелдезиниң талазы-биле

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң

ДОКТААЛЫ

Депутаттар бөлүүнүң негелдезин база Даг-Карабах автономнуг областа СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң төлээзи депутат А. И. Вольскийниң аңаа харыызын дыңнап чугаалашкаш, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаадыры болза:

1. Даг-Карабах автономнуг областа болгаш ону долгандыр тургустунган байдалдың дугайында депутат А. И. Вольскийниң дыңнадыын хүлээп алыр.

2. Бо девискээрде байдалды экижидер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерни чугаалажып шөрү-биле база азербайджан болгаш армян национальдыг хамаатыларның интернационалчы найыралын катап тургузары-биле Даг-Карабах автономнуг областан, Азербайджан ССР-ден болгаш Армян ССР-ден соңгуттурган ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутаттарының чөвүлел хуралын партия, күрүне болгаш хөй-нийти организацияларының төлээлекчилери-биле кады эрттирерин ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунга дагзыр.

3. Ажы-дуңмалышкы ийи республиканың чону найыралдыг болгаш чаңгыс эп-сеткилдиг чурттаарын, совет социалистиг ниитилелдиң амыдыралының бүгү талаларын эде чаартырының сорулгаларын боттандырар деээш, идепкейлиг ажылдазын деп олардан хамаарыжыр бүгү чүүлдү кылырын Азербайджан ССР-ниң болгаш Армян ССР-ниң Дээди Советтеринге дагзыр.

4. Мерген угаанныг болгаш туттунуп билирин көргүзүп, бот-боттарың хомудадыр болгаш буруудадыр чорууларны эрте базып, бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш өөредилге черлериниң ажылдаарын шуудадып, ийи республиканың девискээринге кайы-даа национальдың совет хамаатызы бүрүзү совет улустуң чорудуп турары эде тургустуушкунунуң улуг түлезиниң бүрүн болгаш долу эргелиг киржикчизи мен деп билген турар кылдыр бүгү күштү үндүреринче Армянияның болгаш Азербайджанның ажылчы чоннарын ССРЭ-ниң Дээди Соведи изиг-биле кыйгырып тур.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. ГОРБАЧЕВ.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары Т. МЕНТЕШАШВИЛИ.

Москва, Кремль, 1988 чылдың декабрь 1.

СЭКП ТК-ГА УЖУРАЖЫЫШКЫН

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачевтуң ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутаттары-биле, Азербайджан ССР-ниң болгаш Армян ССР-ниң төлээлекчилери-биле ужуражыышкыны декабрь 1-де болган. Аңаа эштер Н. И. Рыжков, Н. Н. Слюньков, В. М. Чебриков, А. Н. Яковлев, А. И. Лукьянов, Г. П. Разумовский олар киришкен.

Саналдардын ажык соңчугазының үезинде регионда байдалды быжыктырып доктаадырының чамдык айтырыглары айыткан республикаларда дүшкүүрүг чорукту чавырылдырар болгаш чайладыр, бот-боттарынга бүзүрежириниң, сагылга-чурумну болгаш шөрүм-чурумну быжыглаарының талазы-биле хемчеглерниң чамдык айтырыгларын чугаалажып көрген. Национальдар аразында меселдежиишкиннер, ол үезинге ажыл соксадыышкыннары, ниитилелге удур илерээшкиннер экономикага шыңгыы кожаралды таварыштырып, чуртта чорун турар чаартылганың демократтыг чорудулгаларынга объективтиг-биле удур угланган деп онзалан демдеглээн.

Ийи республикаларга бүгүде угаан-сарыылдыг күштерни сырый каттыштырарынче, национальдар аразында өжээнежириниң болгаш адааннажыының оралдажыышкыннарынга шиитпирлиг ойтур шавышкынны бээрин организастаарынче, регионда херектиң байдалын таарыштыр тургузар талазы-биле ажылчын сырый харылзааны доордаан тургузарынче ужуражыышкының киржикчилери кыйгырган.

Ужуражыышкынга Азербайджанның Компартиязының ТК-ның бирги секретары А.-Р. Х. Везиров, Армянияның Компартиязының ТК-ның бирги секретары С. Г. Арутюнян, ССРЭ-ниң улустуң артизы, композитор А. Д. Меликов, «Каспморнефть» каттыжышкынның чиңгине директору К. А. Аббасов, Канакерде алюминий заводунуң кол техниги Л. А. Симонян, Каджаранда чес-молибден комбинадының бригадири П. М. Давтян, ДКАО-да Мардакерт районнуң партияның XXII съездиниң аттыг совхозунуң директору С. В. Мамунц, өске-даа депутаттар санал берген.

Ужуражыышкының киржикчилеринге М. С. Горбачев чуве чугаалаан.

Ужуражыышкын дугайында отчётту парлап үндүрер.

(СЭТА).

ЧУРУКТА: Руза Арган-Доругович Ооржак Сүт-Хөлде «Алдан-Маадыр» совхозтуң Сарыг-Булуңда ферманың аныяк ажылчыннарының даг-дыныкчызы болбушаан. Ында ийи чүс ажыг баш инекти кадарып, оларны ажаажып турар.

Хөй чылдарда ажылдаан дуржулгалыг малчын чайгы үеде ол ферманың инектерин Кожээниң ногаан шыктарлыг одарларынга ээп семиртип алган. Ооң кады ажылдап турары эштери ажылынга база кызымак. Ол инектерни Сарыглар Алдан-оол-биле кады кадарып турар.

Кызыл районда «Тинелеге» совхозтуң сүт комплекизиниң чанында малга бээр чемни үүрмектеп белеткээр цех ажылдап турар. Аңаа тараа сиваның, картошканы болгаш оон өске-даа чүүлдерни каттай ууйгаш, хевирип, булгаптар. Ында тургускан техника он ажыг минута дургузунда чеже-даа тонна чемни белеткеп үндүрер.

Ол ажылды оператор Анай-оол Шериг-оол башкарып турар.

ЧУРУКТА: оператор Анай-оол Шериг-оол.

Оюн ОХЕМЧИКТИН фотолары.

РСФСР-де чурттап турар хөй уруглуг иелерге «Маадыр ие» атты тыпсыр дугайында

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Он болгаш оон хөй уругларны божаан болгаш кижизиткен иелерни «Маадыр ие» орден-биле шаңнавышаан, «Маадыр ие» атты тыпсыры болза:

Тыва АССР-ден

Херел-Саң Кежиковна Бегзи — ажылчын, Эрзин район.

Долума Тореевна Деге — ажылчын, Кызыл хоорай.

Елена Ефимовна Житникова—СЭКП-ниң XXV съездизин аттыг совхозтуң ажылчыны, Каа-Хем район.

Галина Комбуевна Монгуш — ажылчын, Чадаана хоорай.

Зоя Хирбеевна Ооржак — ажылчын, Барыын-Хемчик район.

Норбуштай Шырапоовна Ооржак — Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң ажылчыны, Тес-Хем район.

Светлана Александровна Чараш-оол —«Чодураа» совхозтуң ажылчыны, Тес-Хем район.

Пичи-Урут Баяновна Шамыт— СЭКП-ниң XXV съездизин аттыг совхозтуң ажылчыны, Каа-Хем район.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. ГОРБАЧЕВ.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары Т. МЕНТЕШАШВИЛИ.

Москва, Кремль. 1988 чылдың ноябрь 21.

ЦЭНГЭЛ ТЫВАЛАРЫНДА

Моол Арат Республиканың Баян-Өлгей аймаанга аас чогаалының талазы-биле Тывадан тускай экспедиция чораан. Экспедицияның киржикчилери кожа-хелбээ хөй националдыг аймактың чурттакчыларының ажыл, амыдыралы-биле, культуразының хөгжүлдези-биле таныжып, профессионал болгаш улустуң аас чогаалының үлегерлерин бижидип алыр аргалыг болган.

Экспедицияның материалдары күрүнениң «Аян» болгаш «Саян» ансамбльдериниң чаа программазын белеткээринге база эртем-шинчилел ажылынга ажыглаттынар. Баян-Өлгейге бижиттинген фольклор материалдары «Сибирь болгаш Ырак Чоон чүк улустарының аас чогаалының тураскаалдары» деп 60 томнуг серияның Тыва томнарынга база кирер.

Баян-Өлгейниң Цэнгэл сумузунда чурттап турар тывалардан бижиттинген чогаалдар — ырлар, йөрээлдер, тывызыктар, тоолдар, тоолчургу чугаалар, мактаалдар, дүргеч чугаалар, куда эрттирериниң, от дагырының, мал ыдыктаарының дугайында этнографтыг материалдар, хөөмей, хомуска, шоорга аялгалар...—экспедицияның элбек «дужулуу» болган. Ол бижидилгелерден чамдык материалдарны номчукчуларның кичээнгейинге бараалгаттывыс.

Севин оглу БОРХУУНУҢ чугаазы.

Улустуң ырындан

Эглип аккан Ээви-Хемим,
Эдержип өскен Өөр-чер.

Турутуп аккан Турган хемим,
Туттунчуп өскен Өөр-чер.
Харлыктып аккан Хараатты хемим,
Каттыжып өскен Өөр-чер.

Хөвүгүп аккан Хомду хемим,
Кожаланчып өскен Өөр-чер.

Чечен сөстер (бистиң-биле үлегер домактар)

Кижи аъды деритчел,
Кижи хеви хиртиичел.
Сөс сөөктен өдер,
Кымчы эъттен өдер.
Артык тенек агбайын мактаар.

Аңчы кижи боозун мактаар.

Кижи кижиден
Киш кежиге ораза-даа доктаавас.

Бадар оглу Бизен:

Аъдым бар дээш, шаппа.
Адам бар дээш, омакшыва.

Эле уруу Делигир:

Улустуң ырындан

Делегейниң буяду
Деске чаагай болбас бе?
Делегейниң амытаны
Деске-менди болбас бе?

Очаланның буяду
Ораз чаагай болбас бе?
Очаланның амытаны
Оңча-менди болбас бе?

Доктугу оглу Тайбын

Улустуң ырындан

Өле баштыг оң Цэнгэл
Өнүрленген чаа Цэнгэл.
Өөр черге өскен Цэнгэл,
Өг болган ада Цэнгэл.

Хомду бажы хоор арга,
Хураган Даяан бай холдер
Ховар балык бүткен черим
Хомду чурту Бай-Кавай.
Кадыг мыйыстыг сыныак
Каскак ойда оьттай-дыр.
Кады өскен сиилерлер
Кара баарым карартпанар.
Өл мыйыстыг сыыак
Өзен ойда оьттай-дыр.
Өзү каткан сиилерлер
Өкпе, баарым карартпанар.
Беш чүзүн малга мактал
Деске черниң өнүн шыпкан,
Деген чүгүнден дерилип турар

Делгем чаагай теведер,
Кадыр дагның эдээн ээлээн,
Хары черин чоокшулаттырып турар
Кара бараан чылгылар.

Узун чаагай хүгүн берген,
Улус көптүн херээн долдурган
Аргар чараш төлдүг
ак-бора хойлар.

Алдайның белин шыпкан,
Алдын-сарыг ууун берген
Ачылыг улуг инектер.
Хөө чериниң шөлүн ээлээн,
Хөвең чаагай тывызык берген,
Хелдеп өскээн өшкүлер.

Аътка мактал

Ортулук ышкаш ораныг,
Оргу чаагай сыныыг,
Делегей ышкаш оранныг,
Деске чараш сыныыг,
Кадыг черни казырааткан
Каң ышкаш дуюглуг,
Чээрен хевирлиг сыныг,
Челиш чүгүрүк аът.

Чаа өгге йөрээл

Делгем чаагай хонаштыг
болзун!
Деске бүрүн тыргалдыг
болзун!
Алгыг чаагай чайлаглыг
болзун!
Алдын-сарыг кузеглиг
болзун!
Кодан долган малдыг
болзун!
Хоор-ала чылгылыг
болзун!
Адыш часпас мерген
болзун!
Айтыш часпас чечен
болзун!

Тывызыктар

1. Улуг дагның
Өскус ийи ээри (тевениң могеннери).

2. Дөрт булак
Бир үтке кирер (инек саары).

3. Хая кырында
Кара аът чыраалады (бижек чаныры).

4. Ситен чок ховуга хаан
чок шериглиг
Дары чок октан атты (кажык адары).

5. Суг чок шөлде чепсек
чок шериг
Хан чок чаалашты
(шыдыраа ойнаары).

Зоя САМДАН,
экспедицияның киржикчизи.

БАШТАК СӨСТҮҢ БААЖЫЗЫ

1. Демократия

Малчын-биле тудугжу ийи кыштаг черге
Маргыш кылып «демократия» сурап чайлаан.
Эрге деңде чүү бүдер? Чүгле хойлар
Эрги хевээр өскерилге көрбейн кыштаан.

2. Бот-шүгүмчүлел

Санал бергеш, шүгүмчүлел малчын кызбаан.
Хей-ле черге «от-кос салбас» бодап алган.
Чаржынчыг кыш хаарып кээрге, каңдайын ол
Хейде кончуп: «От-кос салып билбес сен!» дээн.

3. Ажык-чар

Бригадир-даа, кадарчы-даа ажык-чар дээн
Бир-даа хурал эрттирбейн санаалдааннар.
Хуралга сөс ажык-чар боол хууда бербээн,
Хураганнар ажык черге кыштаар болган.

4. Дүүн менээ турары кай

Чаа дарга бисче соңгаан.
Чап-чаа чычаан база берген.
Эде-хере тыртынарын
Эш-өөр күзеп, йөрээл салган.
Эрги дарга чычаан көргеш,

Эктин кыскаш химиренген:
Дүргедээшкин чепезе-дир бо,
Дүүн менээ турары кай!

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

Гавриил Троепольский
БИМНИҢ БАШТАЙГЫ ДАЙЗЫНЫ

«Кара кулактыг ак Бим» деп тоожудан үзүнду

Саазынны номчуп ора, Иван Иваныч хөлдей эгелээн. Ону билгеш, Бим ээзин камгалап, оон болуунуң чанынга барып чыдып алган. Аалчыже көрбезе-даа, серемчилелдиг чыткан.

— Хоозун түве-дир— деп, Иван Иваныч ооржум чугаалаан. — Бим каржы эвес ыт. Кымче-даа ээрбес, кымны-даа ызырбас. Интеллигент ыт.

— Хе-хе-хе!— деп, аалчы иштин шертеннеди каттырып ора, — Уу...—деп, Бимче каржы эвес кыжаңнааш, ызырыпкан.

Бим чеснинип, хаа көрүп берген.

— Билдирипшкинниң ынчаар кайгап сайгарар түвел—деп, Иван Иваныч хүлумзүрүп чугаалаан. — Алынга билдирипшкин кирген кижиниң бодунга номчутпас йийк чон.

— Силерни эвес, ытты билдиртип каан-дыр. Ытка номчудар бис бе—деп, Аалчы каттыра берген.

— Хомудал киирген кижини эккелиңер—деп, Иван Иваныч дилээн. — Ужур-чогуп тып алыр чадавас бис.

Аалчы үнгеш, иезек болганда херээжен кижи-биле кады келген.

— Бо-дур. Хомудал киирген үгбавыс.

Бажың чанында сандайга эске херээженнер аразынга ора хүнээр сыйлаан үнүг чолдак, семис херээжен Бим таныыр. Бир катап Бим (түгде ол херээженге эвес, а кижилерниң шуптузунга хүндүлээчелиинден) оон холун чылгай каапкан. Демгизи кулак уюк кылдыр кышкырыпкаш, ажын соңгаларже алгырып эгелээн. Бим корга бергеш, бажынынче салып берген. Оон эске Бимниң кандыг-даа хинчээ чок.

Херээжен кирип кээрге, Бим ээзиниң будунче сыныы берген. Иван Иваныч суйбап каарга, кудуруун кызып алгаш, дежээнче чоруй баргаш, хоруй берген көрүп чыткан. Херээжениниң чугаазындан Бим дыргак каразы хире дег-даа чүве илип ап чадап каан. Сааскан дег тадылдадыр дүргеш чугаалап, холунче айтып турган. Оон шимчээшкиннеринден, каржы карактарындан ону мегелеп буруудадып турар деп чүвени билбээн. Бимниң бүгү бодунда, карактарында «Буруулуг болдум» дээн аян бар апарган. Чылгавас ужурлуг кижиниң чылгапкан-дыр мен деп билип каан.

— Ызырар часты! Соора ызырды! — деп, херээжен тадынайнып турган.

— Бим, тапочканы эккел! — деп, Иван Иваныч оон тадылааарын үзе кирген.

Тапочкаларны ызырып алгаш эккелгеш, ээзиниң чанынга Бим чыдып алган.

Аңчы идиктерин уштуп, тапочкаларны кедип алгаш, аазы:

— Идиктерни эппар—дээн.

Чангыстап турган, Бим идиктерни турар черинче дажыглап каапкан. Херээжениң шуугаазыны соксап, карактары херли берген.

Аалчы:

— Эр-хей! Билир, көрем!— деп, мактааш, херээжен кижиже хорадап көрген.— Оон ынай чүнү кылып билирил?

—А силер олуруңар, олуруңар—деп, Иван Иваныч чалаан.

Аалчылар сандайларга олуруп алганнар.

Иван Иваныч сандай салгаш:

— Бим, сандайга олур — дээн.

Аалчылар-биле кожа Бим сандайга олуруупкан.

— Аалчылар-биле хол тудуп мендилеш!—дээш, эр кижиже Иван Иваныч айыткан.

Демгизи холун сунгаш:

— Экии, дуңмакым, экии— деп чугаалаан. Бим база холун сунган.

— Ызырбас бе?—деп, херээжен сестип айтырган.

— Ол чүү дээриңер ол! — деп, Иван Иваныч кайгай берген. — Холуңар сунгаш, «Экии» деңер.

Херээжен фартук адаандан холун ужуулгаш, Бимче сунган.

— Чүгле ызырба—деп сагындырган.

Бим, хол сунар хамнаачок, дүрген-не дежээнче ынай болуп чыда дүшкеш, камгалангаш ышкаш азыгже сыныы бергеш, ээзинден карак салбайн чыткан. Иван Иваныч Бимни суйбааш, херээжениң чанынга чедип эккелгеш:

—Холуң бер, Бим—дээн.

Чок, Бим холун бербээн. Хаа көрүнгеш, орупкан. Ээзин бир дугаар дыңнавайн барганы ол. Аажок буруузунган хевирлиг азыгта дедир барып чыдып алган.

Херээжен база катап алгырып үнген:

— Силер мени дора көрдүңер —деп, Бимче айтып, Иван Иванычыже кончуттуңган.— Чуданты ыт-биле мени, совет херээженни деңнедиңер. Адырмаңнар. Силерни мен... силерни мен...

— Болзун!—деп, Аалчы херээженниң үзе кирген. —Мегелеп тур сен. Ыт ызырар-даа дивээн. Ызырбаан-даа. Сеп-ден аадан артык коргар-дыр.

— А сен менче өгүн каранпатпа— деп оон кырында-ла барган.

— Совет херээжен мен деп де. Чо-о-ок! Ам бир катап ылчымнаныза, бак атка киирер мен. Чор!—дээш, аалчы билдирипшкинни ора соң каапкан.

Аалчының чугаазының уун Бим билген. А херээжен кымче-даа көрбейн, ыыт чок чоргаар баазып үне берген. Бим ужнкче, херээжениң бажымнарының даажы читкижеге чедир, көрүп алгаш чыткан.

— Арай-ла эпчок болду аа — деп, Иван Иваныч чугаалаан.

—Оон башка хоржок: бүгү бажыңны доюлдуруп үндүргени ол. Оларны билир мен. Хопчулар, мегечилер мээң мында деп бил—дээш, аалчы чушкуузун диртиледир шашкылаан. — Кылыр чүве тыппас, ынчангаш бир-ле кижиниң ызырыптарын бодап чоруурлар. Оларны холун эрттирер болза, бүдүн бажыңг дииреңнелип каар.

Иван Иваныч биле аалчының арын-шырайын, шимчээшкиннерин топтап көрүп, чугаазының аяны дыңнап, утказын Бим билип алган. Аалчы-биле ээзи дайзыннар эвес, харын-даа аразында найыралдыг хире болган. Аалчының чанынга кээп, буруулуг болдум дээнзиг, Бим чыдып алган.

Шангыр-оол СУВАН очулдурган.

БОТ-ШҮГҮМЧҮЛЕЛ

Шоодуг

Бистиң даргавыс ильткел кыла бергенде, тоол шагда дег, каптагайны хайындыр, делегейни дескиндир санап-санап, хартыганы-даа, дээлдигенни-даа кагбас мен дээр чаңныг кижи. Ол чүл дээрге шүгүмчүлелди-даа, бот-шүгүмчүлелди-даа утпас мен дээри ол.

Чүү дээр боор, даргавыстың ильткели арыг-тас-ла болгулаар ийин. Ол ильткелден кижи чаңгыс-даа частырыг тыппас, шуптузун хоюглап-дескилеп, таарып-суйбап каан, ооң чугаазында чаңгыс-даа илдигер-тыртылаар чүве чок, ана саалаар чүве-ле болгай. Профэвилел шүгүмүнге үр чылдарда ажылдаан болгаш ындыг ыйнаан, «социал айтырыг» деп сөс ооң аксындан черле дүшпес. Чижээлээрге, чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир кайгамчык улуг сорулгаларны амыдыралга боттандырып чорударны бистиң ындыктыг херээвис, ол чаагай үүле-херекти чорударынга профэвилел органнарының ролю улуг, оларның киришпес, оларның үлүг-хуузун киириптирбес ниит идепкейи-биле деткивес, ийи холу-биле кылбас ындыг ажыл кайда боор» — дээн соонда, ыракты, чоокку сорулгалар салып, аазаашкыннар, хүлээлгелер сүт ап турда амырла.

А кажан ол: «Ынчалза-даа, эштер, бистиң ажылывыста ам-даа чедир кылдынмайн турар чүүлдер хөй» дээн болза, ол ильткелдиң ийиги азы шүгүмчүлелдиг кезээ болур. Ынчан бистиң даргавыстың шүгүмчүлелиниң «чиңг сувуртуужу» профэвилелдерге барганда хоюг-хоюг, удуртур-баштаар черлерже углапканда шала тыртылчак кылдыр дыңналыр, а кажан херээжейнер чевүлели дээн ышкаш «хиччек чок» черлерге барганда, катап база чоорту дыңзып, чидиг-чидиг апаргылаар.

Даргавыс ынчалдыр хамык четпестерни санап-санап: «Бо-ла бүгү четпестериниң болуп турарынга профэвилел комитеди, хамыктың мурнунда ооң удуртукчузу, дарганы кижи болганымда, мен база буруулуг мен» дээн болза, ол харын ильткелдиң үшкү, азы бот-шүгүмчүлелдиг кезээ ол болур. Даргавыстың ильткелинден кижи илип аар чүве чок-даа болза, ында частырыг деп чүве турар эвес, дыңнаарга безин аянныг болбазыкпе.

Чүлдүм ЧАП.

Өвүр район.

ДҮН

Душтуу, хымны кадагалаан
Дүмбей биле ыржым ийи
Дүне кээрге тааланчыг
Дүп чок ышкаш
сагындырар.
Ындыг эвес, чоннуң
чаңдыы
Ылым-чылым эвес чыдар.
Ыржым-биле ымт-шимээн
Ынчан ында кагжып турар.
Кеп-Сеек шынаа хадыны
дег,
Хөрээ аккыр чалыы не
Өл-чаш төлүн эзирип каап,
Өпей ырын ырлап чыдар.
Дайын чораан кемдээн
кижи
Даалгымыйын
ышкынывыткаш,
Ону дилеп, бодун каргап,
Ол-бо соөп, муңгак орар.
Хере-шөө туттунар деп
Хей аас этпес шалып кижи
Идиктерин сыртаныпкан,
Ижин бодааш, караан
шиммес.
Культуравыс кончуг бис
дээр.
Куруг-хоозун, төлеп чоктар
Кожаларга дыжып бербейн,
Хоңдур чыгыы хүлүрежир.
Эртенге дээр үе ырак,
Эргим чонум дыштыг
хонзун.
Ыры, шулук хөөнневейн,
Ыржым дүнүң күзеп каайн.

Владимир КАРА-САЛ.

ВЕНГРИЯ. Чурттуң соңгу чүгүнде Ганадиустете 180 «баш» чылан ажаар ферма бар. Ында «Варанус» каттыжылга ажыл-агыйы бир помещиктиң бажыңын саткаш, эде дерээн, дөрт лаборатория тургускан. Мында шинчилел ажылы чорудуп турар ийи бөлүк ол чыланнарның хоор хораннарындан сыкыртыр эм белеткээр чүүлдерни ап турар.

ЧУРУКТА: бойдустуң база бир чараш чалакчыларының бирээзи — техасс випер.

СЭТА-ның фотозу.

КАЙГАМЧЫК УГААННЫГ ДӨРТ ХАРЛЫГ УРУГ

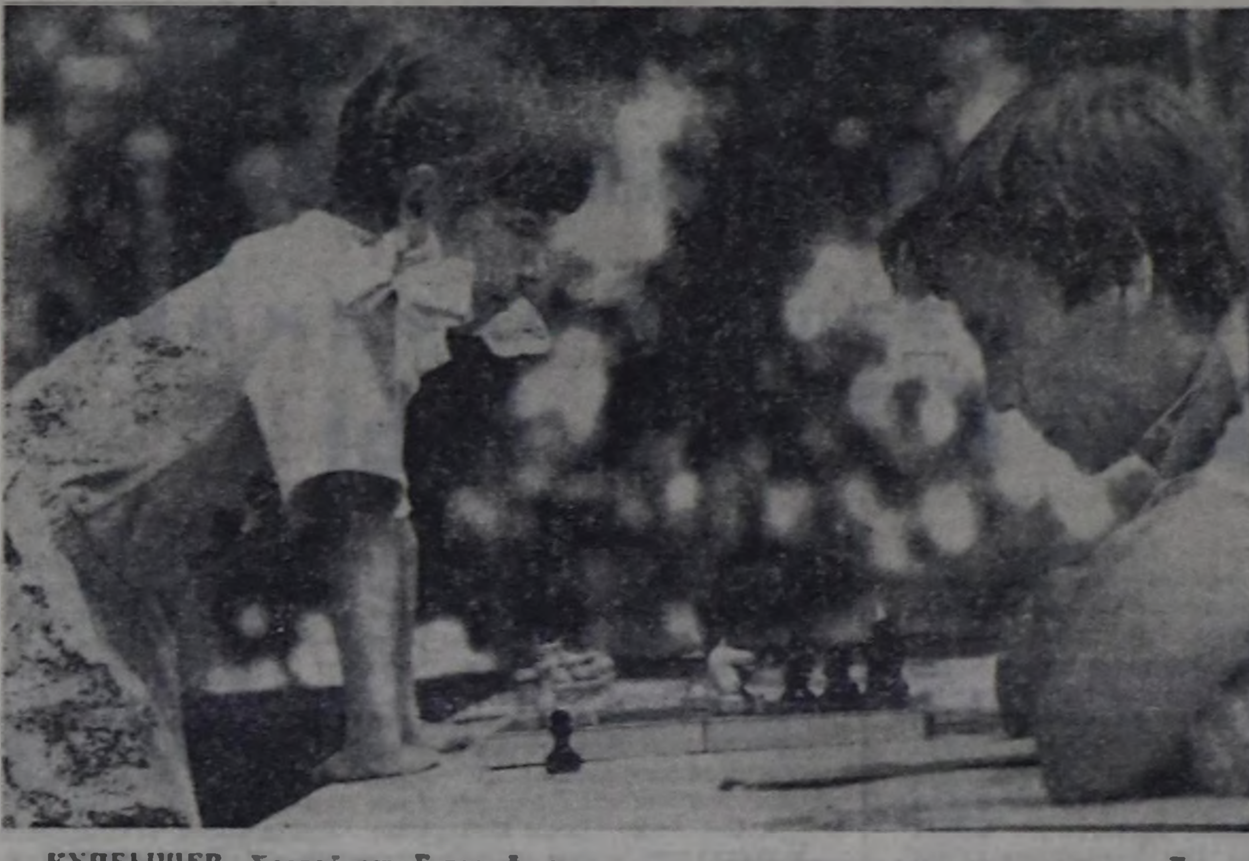

КУЙБЫШЕВ. Хоорайның Горький аттыг дыштанылга парыгынга күскү хүннерде дег, кижи хөй келген. Сандай кырында туруп алган бичии уругнуң шыдыраа бодаларын чиге болгаш чиик салгылап турары— ол келгеннерниң кичээнгейин анаа эвес хаара тудуп, шыдыраага ынак дуржулгалыгларның хөй кезиин ханы бодандырар ужурга таварыштырган. Аңаа келгеннерниң хөй кезии Лена Дембонуң ада-иезинден аныяк шыдыраачы-биле шыдыраа ойнаарының чепшилгелерин дилеп турганнар... Уруг үш харлыында шыдыраның дөрткү разрядының нормазын күүседиптер болу берген. А дөрт харлыында улуг турнирлерге киржир дуржулганы шиңгээдип, аадыгы класстыглар-биле моргулдаалтарга кашт даңкыр тиилелгелерин чедип алган. Лена-ның ада-иези шыдыраа ойнаарынга кончуг ынак. Иези—Надежда Ивановна Фокина—шыдыраа спортунуң мастери. Пионерлер бажыңында шыдыраа бөлгүмүн удуртуп турар. Ачазы — Владимир Борисович Дембо—пианист, башкы болгаш концерттер удуртукчузу, дуржулгалыг шыдыраачы болгаш буруун тагның ол оюнунуң ниит кузелдиг төлээлекчизи.

Башкылаашкын системазын долузу-биле шиңгээдип алган арга-дуржулга Лена-ның ада-иезинде бар. Олар уруунуң бүгү талалыг сайзыралынче баш бурунгаар сагыш салганнар, күш-дамыр, сеткил-сагыш, угаан-бодал болгаш эстетиктиг талазынче. Уруг хүнүңге-не аваазы болгаш ачазы-биле чадаг селгүүстээр, 500—700 метрлерге чүгүрүп, янзы-бүрү мергежилгелиг гимнастикаларны кылып турар. Чайын сугга эштип, кыжын үргүлчү хаактап келген. Ол ышкаш Лена чуруурунга, хөй чүүл дүрзүлер кылырынга чүткүлдүг. Англи дылды база өөренип турар.

Бир харлыында Лена шыдыраа дүрзүлерин шуптузун билип апкан. Ийи хар чартык турган шыдырааның чамдык кеңтери-биле таныжкан. Үш харлыында номчуптар апарган, шыдыраа кичээлдеринден чыда калбаан. Баштай бир-ийи кеңтүң чиик бодалгаларын, кыска салгылың 10—15 кеңтерин ойнап, а соолунде — шынгыы сайгарылга-биле шыдыраа-ның долу кичээлдерин эрттирип турар болу берген.

ЧУРУКТА: дөрт харлыг Лена Дембонуң шыдыраа оюнунуң ынак кижилериниң бирээзиниң кеш үезинде бодандырып орары.

Н. НИКИТИННИҢ фотозу. (СЭТА).

СОНУУРГАКТАРГА

БИРГИ СЕЛГҮҮСТЭЭШКИН

Америк Уолтер Хадсон бодунуң бажыңының дешкээринге арай боорда, дидим эвес дөрт базымны кылган. Ол болуушкунга АКШ-тың медээлер агентизи болгаш улуг телекомпаниязы онза кичээнгей салган.

Оларның мындыг онза сагыш салып турарының кол чылдагааны — Хемстед хоорайның 42 харлыг чурттакчызының сөөлгү 18 чыл дургузунда бир-ле дугаар арыг агаарже үнүп турары болур. Мурнуку чылдарда ол мынчаар шимчеп албас турган. Чүге дээрге оон бүттары мага-боду үгбас, ол кижиниң деңзизи 545 килограмм чедип турар болган мындыг. Ынчалзажок бо сөөлгү чылдарда, тодаргайлаарга 11 айларда, Уолтер деңзизин дораан чидирген.

Оон сагып турар диетазы кончуг бодүүн. Ол тускай холумактыг чем-биле сугну ээлчептирип турар. Менюзунда чеснок болгаш согуна холумактыг, яблоко уксу-биле амдан киирген чем база бар. Ол чемни неделяда мемпога ийи катап киирер.

«Хүнүн маадыры» селгүүстээн соонда, «бодумнуң деңзимни ынап-ла 82-65 килограмм чедирер ужурлуг мен»— деп, ол дыңнаткан. Бодунуң чурттаалгазының чартыы бажыңга эрттирген америк ол кижи оон соонда аан-чорукче аъттанып таар сорулганы салып турар.

ЫРЫ—НАЗЫННЫ УЗАДЫР

Назынныарны узадырын болгаш кадыкшылындарны экижилерниң күзээннерзе, ырлаңар! Нью-Йорк операзының ыраажыларынга шинчилел чорудкан америк эмчи мындыг сүме берип турар. Доктаамал ырлаарга, кижиниң хөрээзиниң бүгү кезектери сайзыраарындан аңгыда, чүректиң аарыгларын база быжыгар. Ээлүүг мергежээн ыраажылар назыны узун болурун эмчи Маккормик медеглээн.

КЫРГАННАРГА ДИСКОТЕКА

Пекинниң эң улуг дискотеказынга бо чылын кырган кижилерниң бир дугаар диско-танцызының конкурузун организастаан. Кыдат аныяктар дискотека ойнаарынга дыка хандыкшылдыы билдингир. Ынчалзажок бо удаада ол хевириниң танцызы кырган кижилерге база пептерээн илерээп. Конкурска муң хире танцычы чыылган. Оларның ортумак назыны 60 хар. Танцычыларның эң-не улуу — 86 харлыг Ву Цин Пекинниң парыгынга эртенниң-не чүс чыгам пенсионерлерниң бо-ла моруп болур. Олар эртенги суда шимчээшкиннерин кылып, чорту дискогимнастикаже ишлей бергилээр.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ДЕКАБРЬ 3-ТЕ

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30— «120 минута». 8.35— «Чүүдең болгаш чүге». 9.05— «Бистиң ваттарывыс». 9.45 — Өг-бүле академиязы. 10.15 — Ооңзондак чок шимчээшкин. 10.45 — ССРЭ-ниң Күртеле-радиозунуң орус улустуң хөгжүм херекселдериниң үлегерлиг оркестриниң концерти. 11.15 — Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 11.45 — «Социализм чурттарында». 12.15 — Делегей улустарының чогаадылгазы. 12.45— «Полярноо. 1943 чыл». Фильм-концерт. Ю. Германның «Долгаа далай» тоожузундан үзүндүлер. 13.30 — «Дириг ымыткынар оранында». 14.30—Бөгүн делегейде. 14.50— «Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». Чурттаалга шолуунуң ворын айтырыглары. 15.25— Бүгү-эвилел номчулга конференциязы. «Октябрь» журналдың редколлегиязы база авторлары-биле ужуражылганын. 17.05— «Делегей программазы». 18.05 — ССРЭ-ниң улустуң артизи С. Ростоцкийниң фильмнери. «Кара кулактыг ак Бим» 1-2 сериялары. 21.00 — «Үе». 21.50— 01.10— Ти-Би-Эс америк телекомпаниязының совет телевидениеде кежээзи.

ИИЙГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00— Эртенги гимнастика. 8.15 — Чаңгыс актер театры. Владимир Яхонтов. 9.20— «Кадыкшыл». 10.05— Портреттер. Антуан де Сент-Экзюпери. 10.50— Шажын болгаш ниитилел. 11.25— Депшилге. Информация. Реклама. 12.10 — XX чүс чылдың орус уран чуулу. Е. Честняков. 13.05 — Бүгүдеге педагогика. 13.25 — Чоннуң бүгү-эвилел чичези. 13.55 —«Бузуревчиг-даа болза, аддептиг». 14.55— Чурт театрлары көргүзүп тур. «Өлей ыры». Татар АССР-ниң куруувениң Г. Камал аттыг үлегерлиг театрының фильм-шиизи. Автор —Т. Миннуллин. 17.00 — Мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 17.10— Свердловскиге болуп эрткен док. фильмнер фестивалының шаңнал фильмнери. «Держиря». Док. фильм. 17.40 — «Братиславаның музыкалыг байырлалдары» фестивалының концерти. В. А. Моцарт. 18.10—Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 18.15—«Ыры-88». 20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15— Акробатика. Делегей чемпионады. 21.00 — «Үе». 21.50— 23.00 — Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Согуушкуннар». Уран-чечен телефильм. (Грузия).

КИНО

ДЕКАБРЬ 3-ТЕ

«ПАПЫРАЛ»: «Эсперанса» 9.20, 12.20, 17.10, 20.10. «В старые добрые времена» 15.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 150» 8.00, 10.50, «У заставы красные камни» 9.20, 12.10, «Кинг Конг жив» 13.40, 16.10, 18.40, 21.10 шактарда.

«ВОСТОК»: «Хареба и Гоги» 14.00, 16.50, 19.40 шактарда.

АГААР

Республиканга шокар булуттаар. Чагбас. Хаттың кужу кошкак. Дүне агаар 27—32, чамдык черлерге 17—22, хүндүс 10—15 градус соок.

Кызылга шокар булуттаар. Чагбас. Хаттың кужу кошкак. Дүне 28—30, хүндүс 13—15 градус соок болур.

Кызылчыларның кичээнгейинге

1988 чылдың декабрь 9-та улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүсекомунуң даргазы Доңур-оол Лайзанович ТИНМЕЙЖЕ хоорайда хөй-ниитиниң корум-чуруму байдалының дугайында айтырыглар талазы-биле 2-28-45 телефонну дамчыштыр дорт чугааланып болур.

ЧАЗАЛГА

Ноябрь 8-те үнген № 259 «Шында» «КАИ экраны» деп рубриканың адаанда «СЕРЕМЧИДЕ ХОРАМЧА ЧОК» деп материалдың соолундан үшкү абзацты «Октябрь 29-туң хүнүнде кежээ 8 шак 10 минута турда, Баян-Кол — Терлиг-Хая аразының оруунга «Х Улуг хурал» совхозтуң зоотехниги А. С. Дуваа УАЗ-452 маркалыг машиназы-биле ИЖ П-4 мотоциклди чораан Р. Ч. Чымбаны таварткан. Оон ужуушундан оңда черинге Р. Ч. Чымба өлген» деп эде номчуур. Чазыг авторунуң болгаш чаганы ажылдап кылган корреспондент М. Өлзей-оолдуң буруузу-биле болган. Редакция чазыг дээш Р. Ч. Чымбаның төрелдериниң мурнунга буруузун миннип тур.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 54241

ШЫННЫҢ телефоннары:
Редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17. приемная — 3-34-26. харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93; партийжи амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-25; совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23; үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73; агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; пропаганда килдизи — 3-34-57; культура килдизи — 3-39-15; информация килдизи — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; очулга килдизи — 3-34-93; корректорлар — 3-34-19; үндүрүкчүлер — 2-27-41; бухгалтерия — 3-43-41; солун келбейн барганда— 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арын. Тиражы 24637 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектеринге талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажыы № 1.

Чагыг № 214. ТС—01651.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың декабрь 4 воскресенье № 281 (13881)

1925 чылдан үнүп эгелээн. Өртээ 3 кеп.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларын эрттирер дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ДОКТААЛЫ

ССРЭ Конституциязының 90 чүүлүнге болгаш «ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 14, 16 чүүлдеринге дүүштүр Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Дээди Совединиң доктаадыры болза:

1. ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларын 1989 чылдың март 26-да, воскресеньеде эрттирер.
2. ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле девискээр аайы-биле бир соңгулда округунуң нормазын 257,3 муң соңгукчу санныг кылдыр доктаадыр.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. ГОРБАЧЕВ.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары Т. МЕНТЕШАШВИЛИ.

Москва, Кремль. 1988 чылдың декабрь 1.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң ХООЙЛУЗУ

I. Ниити чүүлдери

1 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының үндезиннери

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларын бүгү-нийти, дең болгаш дорт соңгулда эргезинге үндезилээш, чаңгыс мандаттыг соңгулда округунга чажыт бадылаашкын-биле чорудар. Оон ыңай, хөй-нийти организацияларының төлээлекчилериниң болурун хандырар сорулга-биле бо Хоойлуда доктааткан нормаларны ёзугаар ССРЭ-ниң улус депутаттарының үштүн бир кезиин хөй-нийти организацияларындан — Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязындан, профессионалдар эвилелдеринден, кооператив организацияларындан, Бүгү-эвилелдиң Аныяктарының Ленинчи Коммунистиг Эвилелинден, херээженнерниң, дайын болгаш күш-ажыл хоочуннарының, эртем ажылдакчыларының каттыжыышкыннарындан, чогаадыкчы эвилелдерден болгаш хоойлуда доктаатынган чуруму ёзугаар тургустунган болгаш нийти-эвилел органнарлыг өске-даа хөй-нийти организацияларындан соңгуур. Хөй-нийти организацияларындан улус депутаттарының соңгулдаларын оларның съездилеринге, конференцияларынга азы оларның нийти-эвилел органнарының пленумнарынга чорудар.

2 чүүл. Бүгү-нийти соңгулда эргези

Соңгулда округтарындан ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдалары бүгү-нийти болур: ССРЭ-ниң 18 хар четкен хамаатылары соңгуур эргелиг. Хөй-нийти организацияларындан депутаттарны оларның съездилериниң, конференцияларының бүгү делегаттары азы оларның нийти-эвилел органнарының пленумнарының киржикчилери соңгуур эргелиг.

ССРЭ-ниң 21 хар четкен хамаатызы ССРЭ-ниң улус депутадынга соңгуттурган туруп болур.

ССРЭ-ниң хамаатыларының соңгулда эргелерин мызыгуурундан, социал болгаш өнчү-хөреңги байдалындан, соокязы болгаш национал хамаарылгазындан; эр херээжениндеи, эртем-билиинден, дылындан, шажынга хамаарылгазындан, тус черде чурттап турар үезинден, кылып турар ажылының хевиринден болгаш бөдүүлиндеп хамаарыштыр ажыы-биле азы чажыды-биле кандыг-даа кызыгаарлаашкыннарны хоруур.

Медерел билир шинээ чогун судтуң хуулээ көргени психика талазы-биле аарыг хамаатылар, хосталгазын казыткан, а ол ышкаш судтуң шиитпири-биле албадап эмнээр черлерже чоруткан кижилер соңгулдаларга киришпес.

3 чүүл. Дең соңгулда эргези

Соңгулда округтарындан ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдалары дең болур: соңгулданың округ бүрүзүнүң аайы-биле соңгукчу чаңгыс бадылаар; соңгукчулар соңгулдаларга киржир дең эргелиг.

Хөй-нийти организациязындан улус депутаттарының соңгулдаларынга оон съездизиниң, конференциязының делегат бүрүзү азы пленумунуң киржикчизи чаңгыс катап бадылаар болгаш оларның шуптузу соңгулдаларга киржир дең эргелиг.

Херээженнер болгаш эр кижилер соңгуур дең эргелиг.

Шериг албанныглар бүгү хамаатылар-биле бир дөмей соңгуур дең эргелиг.

4 чүүл. Дорт соңгулда эргези

Соңгулда округтарындан ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдалары дорт болур: улус депутаттарын хамаатылар дорт-биле соңгуур.

Хөй-нийти организацияларындан ССРЭ-ниң улус депутаттарын оларның съездилериниң, конференцияларының делегаттары азы оларның нийти-эвилел органнарының пленумнарының киржикчилери дорту-биле соңгуур.

5 чүүл. Чажыт бадылаашкын

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларынга бадылаашкын чажыт болур: бадылап турарларның күзел-соруун илергейлээринге контроль туруп болбас.

6 чүүл. Соңгулдаларны соңгулда комиссияларының чорудары

Күш-ажылчы коллективтерниң, хөй-нийти организацияларының, чурттап турар черинин аайы-биле, соңгукчуларның болгаш шериг кезектериниң аайы-биле шериг албанныгларының хуралдарының төлээлекчилеринден тургустунган соңгулда комиссиялары ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларын чорударын хандырар.

7 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларын белеткээриниң болгаш чорударының ажык-чарлыы

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларын белеткээрин болгаш чорударын соңгулда комиссиялары, күш-ажылчы коллективтер болгаш хөй-нийти организациялары ажыы-биле болгаш ажык-чарлыг боттандырар.

Бодунуң ажылының дугайында, соңгулда округтарының тургустунганының дугайында, соңгулда комиссияларының составының, турар черинин болгаш ажылдаар шагының база соңгукчуларның даңзыларының дугайында соңгулда комиссиялары хамаатыларга информастап дыңнадыр. Депутаттарга кандидаттарны бүрүткээн түңнелдерин, депутаттарга бүрүткеттирген кандидаттарның дугайында намдарлыг медээлерни, кандидат бүрүзүнге хамаарыштыр бадылаашкынның түңнелдерин болгаш соңгулдаларның түңнелдерин соңгулда комиссиялары соңгукчуларга албан дыңнадыр.

Соңгулда комиссияларының хуралдарынга, оон иштинде депутаттарга кандидаттарны бүрүткээринге, соңгулда участогунга бадылаашкынның санаарынга, округ аайы-биле соңгулдаларның түңнелдерин тодарадырынга болгаш соңгулдаларның нийти түңнелдерин үндүреринге күш-ажылчы коллективтерниң, хөй-нийти организацияларының, соңгукчулар хуралдарының төлээлекчилери, бүрүткеттирген кижилер, а ол ышкаш парлалганың, телевидениениң, радионуң төлээлекчилери олуржур эргелиг.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының белеткелиниң болгаш эрттириниң чорук турарын массалыг информация чепсектери чырыдар, соңгулдалар-биле холбашкан бүгү хуралдарга болгаш хөлчеглиг хуралдарга моондак чок кирерип оларга магадылаар. Соңгулдаларның белеткели болгаш чорудары-биле холбашкан информацияларны оларга соңгулда комиссиялары, күрүне болгаш хөй нийти органнары, күш-ажылчы коллективтер бээр.

8 чүүл. ССРЭ-ниң депутаттарының соңгулдаларын белеткээринге болгаш чорударынга хамаатыларның, күш-ажылчы коллективтерниң болгаш хөй-нийти организацияларының киржири

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларын белеткээринге болгаш чорударынга ССРЭ-ниң хамаатылары күш-ажылчы коллективтерин, хөй-нийти организацияларын, соңгукчуларның чурттап турар черинин аайы-биле болгаш шериг албанныгларының шериг кезектериниң аайы-биле хуралдарын, округтарның соңгулда мурнунуң хуралдарын дамчыштыр болгаш дорту-биле киржир.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларын белеткээринге болгаш чорударынга күш-ажылчы коллективтер болгаш хөй-нийти организациялары соңгулда комиссияларында боттарының төлээлекчилерин дамчыштыр-даа, дорту-биле-даа киржир.

9 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидаттарны депшидер эрге

ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидаттарны соңгулда округтарының аайы-биле депшидер эрге күш-ажылчы коллективтерге, хөй-нийти организацияларынга, соңгукчуларның чурттап турар черинин аайы-биле болгаш шериг албанныгларының шериг кезектериниң аайы-биле хуралдарынга, а ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидаттарны хөй-нийти организацияларындан депшидер эрге оларның нийти-эвилел органнарынга хамааржыр, депутаттарга хамаарыштыр чер-чер органнарындан, ээлчеглиг коллективтерден болгаш ол организацияларның кежигүннеринден кирген саналдарны барымдаалап көөр.

10 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутаттарынга соңгукчуларның болгаш хөй-нийти организацияларының чагыглары

Соңгукчулар болгаш хөй-нийти организациялары бодунуң депутаттарынга чагыгларны бээр.

Чагыгларны киирериниң, түңнээриниң, чугаалажып көөрүнүң болгаш күүседириниң организастаарының чуруму ССРЭ Хоойлузун ёзугаар тургузар.

11 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутадының статузунуң албан-дужаал-биле капсырлашпазы

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазындан өске, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң составынга кирип турар кижилер, ССРЭ-ниң ведомстволарының удуртукчулары, ССРЭ-ниң Дээди судунуң Даргазы болгаш кежигүннери, ССРЭ-ниң Кол күрүне арбитри болгаш күрүне арбитрлери, ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитединиң Даргазы болгаш кежигүннери ол-ла үеде ССРЭ-ниң улус депутаттары болбас ужурлуг.

12 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутаттарын соңгууру-биле холбашкан чарыгдалдар. Соңгулдаларның материалдыг хандырылгазы

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларын белеткээринге болгаш эрттиреринге холбашкан чарыгдалдарны күрүнениң күсели-биле чорудар.

Соңгулдаларны белеткээринге болгаш эрттиреринге эргежок чугула бажың-балгатты болгаш дериг-херекселдерни бүдүрүлгелер, албан болгаш организация черлери, күрүне болгаш хөй нийти органнары соңгулда комиссияларының эргезинге бээр.

ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидаттар болгаш соңгукчулар соңгулдаларны белеткээринге болгаш эрттиреринге холбашкан чарыгдалдар кылбас.

13 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында хоойлужудулганы хажытканы дээш харысаалга хүлээдири

ССРЭ-ниң улус депутадын соңгуур болгаш соңгудар эргезин ССРЭ хамаатызының хостуг боттандырарынга, соңгулда мурнунуң агитациязын чорударынга күш-биле ыйыдар, мегелээр, кыжаныр азы өске-даа аргалар-биле шаптык каткан кижилер, а ол ышкаш соңгулда документилерин эдип-балап, бадылаашкынны бош удур шын эвес санаан, бадылаашкынның чажыт болурун хажыткан азы бо Хоойлуга өске-даа хажыдыышкыннарны болдурган соңгулда комиссияларының кежигүннери, күрүне болгаш хөй-нийти органнарының албан-дужаалдыг кижилери Хоойлуда доктаатканы ёзугаар харысаалга хүлээр. Депутатка кандидат дугайында мегэ медээ парлаткан азы өске-даа аргалар-биле нептереткен кижилерни база харысаалгага киирер.

II. Соңгулдаларны чарлаарының чуруму болгаш соңгулда округтарын тургузары

14 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларын чарлаары

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларын ССРЭ-ниң улус депутаттарының бүрүн эргелериниң хуусаазы доостурунга чедир дөрт айдан орай эвес үе артканда ССРЭ-ниң Дээди Соведи чарлаар.

Хөй-нийти организацияларындан ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларын оларның съездилеринге, конференцияларынга азы оларның нийти-эвилел органнарының пленумнарынга соңгулда хүнүнге чедир чээрби хүн эрте эвесте болгаш соңгулда округтарының талазы-биле соңгулдалар хүнүнден орай эвесте чорудар.

Соңгулда округтарының талазы-биле соңгулдалар хүнүнүң, хөй-нийти организацияларының съездилериниң, конференцияларының азы оларның нийти-эвилел органнарының пленумнарын эрттирер хүнүнүң болгаш черинин дугайында дыңнадыгны парлалгага үндүрер.

15 чүүл. Соңгулда округтарындан ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларынга соңгулда округтарын девискээр аайы-биле 750 болгаш национал-девискээр аайы-биле 750 соңгулда округтары кылдыр тургузар

Соңгулда округтарын эвилелдешкен республикаларның күрүне эрге-чагыргаларының дээди органнарының киирип келгенин ёзугаар ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы тургузар.

Бир соңгулда округундан-на ССРЭ-ниң бир улус депутадын соңгуур.

Соңгулда округтарының кызыгаарларын болгаш округтарның соңгулда комиссияларының турар черлерин айыткан даңзыны Төп соңгулда комиссиязы соңгулдаларны чарлаан хүнүң соонда он хонуктан орай эвесте парладыр.

16 чүүл. Девискээр аайы-биле соңгулда округтары

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле девискээр аайы-биле соңгулда округтарын ССРЭ-ниң бүгү девискээринге дең санныг соңгукчуларлыг кылдыр тургузар. Соңгулда округтарының кызыгаарларын тодарадыр үеде эвилелдешкен республикаларның административ-девискээр хуваалдазын барымдаалаар. Соңгулда округтарынга соңгукчуларның нормазын ССРЭ-ниң Дээди Соведи соңгулда санында доктаадыр.

17 чүүл. Национал-девискээр аайы-биле соңгулда округтары

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле национал-девискээр аайы-биле соңгулда округтарын дараазында норма ёзугаар тургузар: эвилелдешкен республика бүрүзүнден 32 округ, автономнуг республика бүрүзүнден 11 округ, автономнуг область бүрүзүнден 5 округ болгаш автономнуг округ бүрүзүнден бир соңгулда округу.

Национал-девискээр аайы-биле соңгулда округтарын чогуур эвилелдешкен республиканың, автономнуг республиканың, автономнуг областың бүгү девискээрлеринге соңгукчуларның саны дең турар кылдыр тургузар. Автономнуг округтуң девискээри национал-девискээр саны-биле бир соңгулда округу болур.

18 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының үезинде хөй-нийти организацияларының төлээлелге нормалары

Нийти-эвилелдиг хөй-нийти организацияларындан ССРЭ-ниң 750 улус депутаттарын соңгуур, оон иштинде:

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязындан — 100 депутат;

ССРЭ-ниң Профессионалдар эвилелдеринден — 100 депутат;

Кооператив организацияларындан (колхозтардан, херелекчилер нийтилелдеринден болгаш хамаатыларның өске-даа кооператив каттыжыышкыннарындан) — 100 депутат;

Бүгү-эвилелдиң Аныяктарының Ленинчи Коммунистиг Эвилелинден — 75 депутат;

Совет херээженнер комитединиң каттыштырганы херээженнер чөвүлелдеринден — 75 депутат;

Бүгү-эвилел чөвүлелиниң каттыштырганы дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының организацияларындан — 75 депутат;

эртем ажылдакчыларының (нийти-эвилел академиктиг албан черлериниң, эртем нийтилелдериниң болгаш ассоцияцияларының) каттыжыышкыннарындан, ССРЭ-ниң эртем болгаш инженер нийтилелдериниң эвилелдеринден, чаартыкчыларның болгаш чогаадыкчыларның бүгү-эвилел нийтилелинден — 75 депутат;

ССРЭ-ниң чогаадыкчы эвилелдеринден (Архитекторлар эвилелинден, Дизайнерлер эвилелинден, Журналистер эвилелинден, Кинематографистер эвилелинден, Композиторлар эвилелинден, Чогаалчылар эвилелинден, Театр ажылдакчыларының эвилелинден, Чурукчулар эвилелинден) — 75 депутат;

хоойлу ёзугаар тургустунган болгаш нийти-эвилел органныг өске хөй-нийти организацияларындан — 75 депутат.

Айыттынган нормаларга хүлээлээр хөй-нийти организациязы бүрүзүнүң төлээлелгезин Төп соңгулда комиссиязының чыылдыраары ук организацияларның удуртукчу соңгулдалыг органнарының азы төлээлекчилериниң каттышкан хуралы, а маргылдаа үнүп келген таварылгада — Төп соңгулда комиссиязы тургузар.

III. Соңгулда участоктары

19 чүүл. Соңгулда участоктарын тургузары

Соңгулда округтарындан ССРЭ-ниң улус депутаттарынга соңгулдалар үезинде бадылаашкын чорудары-биле болгаш бадылаашкын түңнелин үндүрери-биле соңгулда округунда кирип турар районнарның, хоорайларның, хоорайларда районнарның девискээрин девискээр болгаш национал-девискээр соңгулда округтарындан улус депутаттарын соңгууру-биле нийти соңгулда участоктарынга хуваар. Соңгулда участ-

(Уланчызы 2-ги арында).

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязын тургузар дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ДОКТААЛЫ

Эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтериниң Президиумнарының болгаш хөй-нийти организацияларының нийти-эвилел органнарының саналдарын чугаалажып көргеш, «ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 22 чүүлүнге үндезилээш, Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Дээди Совединиң доктаадыры болза:

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязын дараазында составтыг кылдыр тургузар:

Төп соңгулда комиссиязының даргазы **Владимир Павлович Орлов**, СЭКП ТК-ның кежигүнү.

Төп соңгулда комиссиязының даргазының оралакчылары

Дмитрий Богданович **Головко**, Украин ССР-ниң Киевте чиик үлетпүрнүң технологтуг институдунуң ректору.

Алевтина Васильевна **Федулова**, Совет херээженнер комитединиң даргазының бирги оралакчызы.

Төп соңгулда комиссиязының секретары

Юрий Иванович **Рыжов**, СЭКП ТК-ның Партия тургузуунуң болгаш кадр ажылының килдис эргелекчизиниң оралакчызы.

Төп соңгулда комиссиязының кежигүннери

Михаил Николаевич **Аввакумов**, чурукчу, ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң секретары.

Пюста Азиз Ага кызы **Азизбекова**, Азербайджан ССР-ниң Эртемнер академиязының Азербайджан төөгүзүнүң музейиниң директору.

Владимир Викторович **Аксенов**, ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы, бойдус курлавырларын өөренип көөр талазы-биле Күрүнениң эртем-шинчилел төвүнүң директору. Тайбыңның совет фондузунуң баштаар чериниң даргазының оралакчызы.

Зинаида Симбаевна **Алиева**, ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг Павлодарның алюминий заводунуң аппаратчизи, Казах ССР.

Георгий Васильевич **Барабашев**, Москваның М. В. Ломоносов аттыг Күрүне университединиң юридиктиг факультединиң кафедра эргелекчизи.

Галина Сергеевна **Береза**, Украин ССР-ниң Волынск облазының Луцк районунда Дзержинский аттыг колхозтуң звено удуртукчузу.

Валентина Николаевна **Голубева**, Ивановонуң хөвең-саазын бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору, Иваново хоорай.

Софья Васильевна **Гуминская**, Белорус ССР-ниң Витебск облазының Оршанск районунда К. С. Заслонов аттыг колхозунуң мал ажылының бригадазының бригадири.

Валентин Петрович **Денисов**, ВЛКСМ ТК-ның секретары.

Александр Николаевич **Капитанов**, кодээ ажыл-агыйы эртемнериниң В. И. Ленин аттыг Бүгү-эвилел академиязының оралакчы президентизи. Бүгү-эвилелдиң «Билиг» нийтилелиниң баштаар чериниң даргазының оралакчызы.

Борис Васильевич **Кравцов**, ССРЭ-ниң юстиция министри.

Дмитрий Николаевич **Кузнецов**, генерал-майор, ССРЭ-ниң ДОСААФ ТК-зының даргазының оралакчызы.

Амангозель **Курбанова**, «Туркменковер» бүдүрүлге каттыжыышкынының кол бүдүрүлгезиниң хевис сырыкчызы, Туркмен ССР-ниң Ашхабад хоорайы.

Визма Петровна **Маурере-Маурате**, ук бүдүрер «Аврора» деп фабриканың трикотаж кылыгларының аргыкчызы, Латви ССР-ниң Рига хоорайы.

Саодат Абдурахимовна **Махмудова**, Таджик ССР-ниң Ленинабад облазында Исфара хоорайның № 5 ортумак школазының башкызы.

Ирина Петровна **Мирошниченко**, ССРЭ-ниң Москвада М. Горький аттыг академиктиг уран-чечен театрының артизи.

Александр Алексеевич **Михайлов**, чогаалчы, ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң секретары.

Владас Пятрович **Мишкинис**, Литва ССР-ниң Каунас районунда «Запишкис» колхозтуң баштаар чериниң даргазы.

Инна Алексеевна **Науменко**, культура ажылдакчыларының профэвилел ТК-зының даргазы.

Виктор Степанович **Нечаев**, генерал-полковник, Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң Политиктиг кол эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы.

Мария Степановна **Паларие**, Молдав ССР-ниң Суворов төп районунуң эмнелгезиниң бичии уруглар салбырының эргелекчизи.

Андрус Альбертович **Порк**, Эстон ССР-ниң Эртемнер академиязының президиумунуң кежигүнү.

Виталий Петрович **Провоторов**, ВЦСПС-тиң секретары.

Юрий Анатольевич **Прокофьев**, СЭКП-ның Москва хоорайкомунуң секретары.

Рахим **Раджабов**, Узбек ССР-де Ташкентиниң «Алгоритм» электроника-санаалга машиналар заводунуң директору.

Виктор Маркианович **Сабодан**, буянныг дуза чедиреринин болгаш кадыкшылдың Совет фондузунуң баштаар чериниң президиумунуң кежигүнү. Орустуң православ түрээзиниң синод кежигүнү, Ростовтуң болгаш Новочеркасскының митрополиди, Москва патриархиязының херек эргелекчизи.

Валентина Васильевна **Смирнова**, Ленинград хоорайының СЭКП-ның Пушкин райкомунуң бирги секретары.

Джаныш **Уеужанов**, Кыргыс ССР-ниң Иссык-Куль облазында Тюпск районунуң «Тиилелге» колхозунуң улуг хойжузу.

Виктор Варфоломеевич **Фанарджян**, Армян ССР-ниң Эртемнер академиязының оралакчы президентизи.

Нодари Амросиевич **Читанава**, Грузияның Компартиязының ТК-зының секретары.

Инна Николаевна **Щербакова**, Москваның Ф. Э. Дзержинский аттыг «Трехгорная мануфактура» хөвең-саазын комбинадының бөс-таарчызы.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. ГОРБАЧЕВ.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары Т. МЕНТЕШАШВИЛИ.

Москва, Кремль.
1988 чылдың декабрь 1.

ХООЙЛУНУҢ УЛАНЧЫЗЫ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

тоектарын ол ышкаш шериг кезектеринге тургузар болгаш олар кезектерниң турар черинин аайы-биле соңгулда округтарынга кирер.

Санаторийлерге болгаш дыштанылга бажыңнарынга, эмнелгелерге болгаш өске-даа эмнелге албан черлеринге, ырак-узак болгаш чедери берге районнарда хамаатыларның турар черлеринге, а ол ышкаш соңгулда хүнүнде эжиндириишкинде чоруп турар судноларга соңгулда участоктарын тургузуп болур, олар турар черинин азы суднонуң доктаамал турар черинин аайы-биле соңгулда округтарынга кирер. Соңгулда участоктарын, бир эвес анаа таарымчалыг байдалдар бар болза, поляр станцияларынга, даштыкы совет албан черлеринге тургузуп болур.

20 чүүл. Соңгулда участоктарын тургузарының чуруму болгаш нормазы

Соңгулда участоктарын округтут соңгулда комиссиялары-биле дугуржуп тургаш, улус депутаттарының район, хоорай (районга чагыртыр хоорайлардан аңгыда), хоорайда район Советтери, азы оларның Президиумнары тургузар. Соңгулда хүнүнде эжиндириишкинге турар судноларга соңгулда участоктарын суднонуң доктаамал турар черинде улус депутаттарының чогуур Советтери азы оларның Президиумнары тургузар. Шериг кезектеринге соңгулда участоктарын кезектер азы шериг каттыжыышкыннарының командирлериниң киирген ёзугаар улус депутаттарының чер-чер Советтери азы оларның Президиумнары тургузар.

Соңгулда участоктарын соңгулдаларга чедир ийи айдан орайтатпайн тургузар. Шериг кезектеринге, а ол ышкаш ырак-узак болгаш чедери берге районнарда хамаатыларның турар черлеринге соңгулда хүнүнде эжиндириишкинге турар судноларга, поляр станцияларынга соңгулда участоктарын ол-ла хуусаада тургузар, а онза чугула таварылгада —соңгулдага чедир беш хонуктан орайтатпайн тургузар.

Соңгулда участоктары 20-ден эвээш эвес санныг болгаш 3000-дан хөй эвес соңгукчулуг кылдыр тургустунар.

Улус депутаттарының чогуур чер-чер Соведи азы оон Президиуму участоктуң соңгулда комиссиязының болгаш бадылаашкын кылыр чериниң турар черин айытпышаан, соңгулда участогу бүрүзүнүң кызыгаарының дугайында соңгукчуларга дыңнадыр.

IV. Соңгулда комиссиялары

21 чүүл. Соңгулда комиссияларының системазы

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларын эрттирери-биле соңгулда комиссияларын тургузар:

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы;

девискээрлерниң соңгулда округтарындан ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссиялары;

национал-девискээр соңгулда округтарындан ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округ соңгулда комиссиялары;

участоктуң соңгулда комиссиялары;

хөй-ниити организацияларындан ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле соңгулда комиссиялары.

22 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязын тургузары

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязын ССРЭ-ниң Дээди Соведи эвилелдешкен республикаларның күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарының болгаш хөй-ниити организацияларының нииити-эвилел органнарының саналдарын барымдаалап тургаш, соңгулдаларга чедир дөрт айдан орайтатпайн комиссияның даргазы, дарганың ийи оралакчызы, секретары болгаш 31 кежигүнү составтыг кылдыр тургузар.

Төп соңгулда комиссиязының бүрүн эргезиниң хуусаазы—беш чыл.

23 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының бүрүн эргелери

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы дараазында бүрүн эргелиг:

1) бо Хоойлунуң күүселдезин ССРЭ-ниң девискээринде күүседип турарын контрольдаарын боттандырар болгаш ооң чаңгыс аай ажыглалын хандырар; эргежок чугула апарганда бо Хоойлуну тайылбырлаар дугайында саналды ССРЭ-ниң Дээди Соведиинге киирер;

2) соңгулда комиссияларының ажыл-чорудулгазын удаап башкарар; соңгулда комиссияларының составынга өскерилгелер киирериниң чурумун тодарадыр;

3) девискээр болгаш национал-девискээр соңгулда округтарын тургузар;

4) ССРЭ-ден дашкаар турар соңгулда участоктарын ССРЭ-ниң девискээринде турар соңгулда округтарынга киирериниң дугайында айтырыгны шиитпирлээр;

5) акша-хөреңгиниң соңгулда комиссияларынга хуваар; соңгулда комиссияларының бажың, транспорт, харылзаа-биле хандырылгазын контрольдаар болгаш соңгулдаларның материал-техниктиг хандырылгазының өске-даа айтырыгларын чугаалажып көөр;

6) ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле соңгулда-бюллетеньнериниң, соңгукчулар даңзыларының, соңгулда мурнунуң хуралдарының болгаш соңгулда комиссияларының хуралдарының протоколдарының, соңгулданың өске-даа документилериниң формаларын, соңгулда хааржактарының болгаш соңгулда комиссияларының тамгаларының хевирлерин, соңгулда документилерин шыгжаарының чурумун доктаадып тургузар;

7) ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларын белеткээри-биле болгаш эрттирери-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле ССРЭ-ниң министерстволарының, күрүне комитеттериниң болгаш ведомстволарының, күрүне болгаш хөй-ниити өске-даа органнарының дыңнадыгларын чугаалажыр;

8) соңгуттурган депутаттарны бүрүткээр, ниитизи-биле чуртка эрткен соңгулдаларның түңнелин үндүрер болгаш соңгулдалар түңнелдериниң дугайында дыңнадыгны база ССРЭ-ниң соңгуттурган улус депутаттарының даңзызын парлалгага үндүрер;

9) депутаттарның бүрүн эргелерин хынаарынга эргежок чугула документилерни ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездизиниң Мандат комиссиязынга дамчыдар;

10) ССРЭ-ниң соңгулдаларын катап эрттирери-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээр;

11) депутаттарны дедир кыйгыртырын организастаары-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээр;

12) үнген депутаттарның орнунга ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларын томуйлаар болгаш оларны эрттирерин хандырар;

13) соңгулда комиссияларының шиитпирлеринге болгаш ажылынга хамаарыштыр бидииришкиннерни болгаш хомудалдарны көөр болгаш ол талазы-биле түңнел шиитпир үндүрер;

14) ССРЭ-ниң бо болгаш өске-даа хоойлуларынга дүүштүр өске-даа бүрүн эргелерни боттандырар.

24 чүүл. Округтарның соңгулда комиссияларын тургузары

Округтуң соңгулда комиссиязын ССРЭ-ниң улус депутаттарынга соңгулдалар талазы-биле девискээр болгаш национал-девискээр соңгулда округ бүрүзүнге соңгулдаларга чедир үш чартык ай хуусаадан орай эвесте 11—17 кежигүн составтыг кылдыр тургузар.

Округтуң соңгулда комиссиязының составынга төлээлекчилерин, күш-ажылчы коллективтер азы оларның чөвүлелдери, хөй-ниити организацияларының республика, край, область, округ (автономнуг округтарның), район, хоорай, хоорайларда районнар органнары, соңгукчуларның чурттаар турар черлериниң аайы-биле болгаш шериг албанныгларның шериг кезектериниң аайы-биле хуралдары депшидип үндүрер. Комиссияларның составынга төлээлекчилер ийип үндүрер күш-ажылчы коллективтерни болгаш хөй-ниити организацияларын тодарадыры-биле эргежок чугула апарганда улус депутаттарының чогуур Советтери азы оларның президиумнары соңгулда округунуң күш-ажылчы коллективтериниң болгаш хөй-ниити организацияларының төлээлекчилериниң чөвүлел хуралын эрттирип болур.

Девискээр соңгулда округтарындан ССРЭ-ниң улус депутаттарынга соңгулдалар талазы-биле округтуң соңгулда комиссиязын тургузар черлер болза:

край, областардан тургустунган эвилелдешкен республикаларга, а ол ышкаш республикага чагырткан хоорайларга улус депутаттарының чогуур край, область, хоорай Соведи азы оон президиуму;

край болгаш областардан тургустунмаан эвилелдешкен республикаларга болгаш автономнуг республикаларга — чогуур эвилелдешкен, автономнуг республиканың Дээди Соведи азы оон Президиуму.

Национал-девискээр соңгулда округтарындан ССРЭ-ниң улус депутаттарынга соңгулдалар талазы-биле округтуң соңгулда комиссияларын эвилелдешкен, автономнуг республиканың чогуур Дээди Соведи, автономнуг областың, автономнуг округтуң улус депутаттарының Соведи азы оларның Президиумнары тургузар.

25 чүүл. Округтуң соңгулда комиссиязының бүрүн эргелери

Девискээр болгаш национал-девискээр соңгулда округтарындан ССРЭ-ниң улус депутаттарынга соңгулдалар талазы-биле округтуң соңгулда комиссиязы:

1) округтуң девискээринге бо Хоойлунуң күүселдезин контрольдаарын боттандырар;

2) участок соңгулда комиссияларының ажыл-чорудулгазын удаап баштаар;

3) улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи болгаш шиитпирлекчи органнарының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның удуртукчуларының соңгулдаларга белеткел болгаш ону чорудары-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле дыңнадыгларын чугаалажып көөр;

4) соңгукчуларның даңзызын тургузарын болгаш бүгү-ниитиге таныштырары-биле оларны киирерин хайгаараар;

5) депутаттарга кандидаттар депшидерин организастап чорудар;

6) округтуң соңгулда мурнунуң хуралдарын чыылдырар болгаш чорудар;

7) депутаттарга кандидаттар кылдыр депшиттиргеннерни бүрүткээр болгаш оларга чогуур шынзылгаларны бээр, депутаттарга кандидаттарның намдарын таныштырар плакаттарын парлап үндүрерин хандырар;

8) күш-ажылчы коллективтер болгаш хөй-ниити организациялары-биле кады депутаттарга кандидаттарның соңгукчулар-биле ужуражыышкыннарын күш-ажылчы коллективтерге, соңгукчуларның чурттап турар черлериниң аайы-биле организастаар;

9) соңгулда округунуң талазы-биле соңгулда бюллетеньнериниң сөзүн бадылаар, бюллетеньнерни парлап үндүрерин болгаш оларны участоктуң соңгулда комиссияларынга бээрин хандырар;

10) соңгулда округунуң талазы-биле соңгулдаларның түңнелдерин тодарадыр болгаш ону парлалгага үндүрер, соңгуткан депутатка шынзылгаларны тыпсыр;

11) катап бадылаашкынны болгаш катап соңгулдаларны чорударын, а ол ышкаш үнген депутаттың орнунга депутат соңгулдаларын организастаар;

12) депутатты дедир кыйгыртыры-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээр;

13) участок соңгулда комиссияларының шиитпирлеринге болгаш ажылдаанынга хамаарыштыр бидииришкиннерни болгаш хомудалдарны чугаалажып көөр болгаш оларның талазы-биле шиитпирлерин хүлээп алыр;

14) бо Хоойлуга дүүштүр өске-даа бүрүн эргелерин боттандырар.

26 чүүл. Участоктарның соңгулда комиссияларын тургузары

Девискээр болгаш национал-девискээр соңгулда округтарындан улус депутаттарын соңгууруңга оларның кайызының-даа болур нииити участок соңгулда округтарын соңгулдаларга чедир 45 хонуктан орай эвесте 5—19 кежигүн составтыг кылдыр тургузар. Эргежок чугула таварылгаларда участок соңгулда комиссиязының составын көвүдедип азы эвээжеткен туруп болур.

Участок соңгулда комиссиязының составынга төлээлекчилерни күш-ажылчы коллективтер, оларның чөвүлелдери, хөй-ниити организацияларының район, хоорай, хоорайларда район органнары, оларның эге организациялары, чурттакчы чоннуң хөй-ниити бот-тывынчыр органнары, чурттап турар черинин аайы-биле соңгукчуларның болгаш шериг кезектериниң аайы-биле шериг албанныгларның хуралдарынга депшидип үндүрер.

Участоктуң соңгулда комиссияларын улус депутаттарының район, хоорай (районга чагырткан хоорайлардан аңгыда), хоорайларда район Советтери азы оларның президиумнары бадылаар.

27 чүүл. Участок соңгулда комиссиязының бүрүн эргелери

Участок соңгулда комиссиязы:

1) участокта соңгукчуларның даңзызын тургузар;

2) соңгукчуларны соңгукчулар даңзызы-биле таныштырар, даңзыда шын эвес чүүлдерниң дугайында бидииришкиннерни чугаалажып көөр болгаш аа чогуур өскерилгелерни киирер дугайында айтырыгны шиитпирлээр;

3) соңгукчуларга соңгуур эргениң шынзылгаларын бээр;

4) соңгулда хүнүнүң болгаш бадылаар чериниң дугайын чонга дыңнадыр;

5) бадылаашкын чорудар черни болгаш соңгулда хааржактарын белеткээрин хандырар;

6) соңгулда хүнүнде соңгулда участогунга бадылаашкынны организастаар;

7) соңгулда участогунга бадылаашкынның түңнелин үндүрүп, санаар;

8) соңгулдага белеткелге болгаш бадылаашкынны организастаарынга хамаарыштыр кирген бидииришкиннерни болгаш хомудалдарны сайгарып көөр, оларга хамаарыштыр шиитпирлерни хүлээп алыр;

9) бо Хоойлуга дүүштүр өске-даа бүрүн эргелерни боттандырар.

28 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутаттарын хөй-ниити организацияларындан соңгууруңуң талазы-биле соңгулда комиссияларын тургузары

ССРЭ-ниң улус депутаттарын хөй-ниити организацияларындан соңгууруңуң талазы-биле соңгулда комиссияларын соңгулдага чедир үш ай чартыктан орай эвес хуусаада 7—13 кижи составтыг кылдыр соңгулда округтарының аайы-биле ук организацияларның нииити-эвилел органнары тургузар.

Херек апарган таварылгада элээн каш хөй-ниити организациялары нииити соңгулда комиссияларын тургузуп болур.

29 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутаттарын хөй-ниити организациязындан соңгууруңуң талазы-биле соңгулда комиссиязының бүрүн эргелери

ССРЭ-ниң улус депутаттарын хөй-ниити организациязындан соңгууруңуң талазы-биле соңгулда комиссиязы:

1) депутатка депшиттирген кандидаттарны бүрүткээр болгаш оларга чогуур шынзылгаларны тыпсыр;

2) депутатка кандидаттарның даңзызын парлаар;

3) депутатка кандидаттарга хамаарыштыр чер-чер органнарының, адаккы коллективтериниң болгаш хөй-ниити организацияларының кежигүннериниң, хамаатыларның берген саналдарын база шүгүмчүлелдерин каттыштырып түңнээш, оларның дугайын хөй-ниити организациязының съездизинге, конференциязынга, чок болза ооң нииити-эвилел органының пленумунга илеткээр;

4) ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле соңгулда бюллетеньниң сөзүн бадылаар;

5) бадылаашкын чорудар черни болгаш соңгулда хааржактарын белеткээрин хандырар, хөй-ниити организациязының съездизинге, конференциязы азы ооң нииити-эвилел органының пленумунга бадылаашкынны организастаар;

6) бадылаашкынга киришкеннерни санаар болгаш депутаттарны соңгааныының түңнелин үндүрер, соңгуткан депутаттарга шынзылгаларны тыпсыр;

7) үнүп чоруткаңнарның орнунга депутаттарны соңгуур болгаш катап бадылаашкынны чорудар;

8) депутаттарны дедир кыйгыртырынга хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээр;

9) бо Хоойлуга дүүштүр өске-даа бүрүн эргелерни боттандырар.

30 чүүл. Соңгулда комиссияларының ажылын организастаары

Соңгулда комиссиязының даргазы, дарганың оралакчылары болгаш секретарь хамаарышкан комиссияның хуралынга соңгуттурар.

Соңгулда комиссиязының хуралын анда комиссияның составының үштүң ийи кезиинден эвээш эвези олурган болза, күштүг деп санаар. Комиссияның шиитпирлерин комиссияның нииити составының хөй кезии ажык бадылаашкын-биле хүлээп алыр. Шиитпир-биле чөпшээрешпес комиссия кежигүннери боттарының тускай саналын чугаалаар эргелиг болгаш ук саналды бижимел хевир-биле протоколга кожар.

Бүрүн эргелеринге чүүлдештир хүлээп алдынган соңгулда комиссияларының шиитпирлерин бүгү-ле күрүне болгаш хөй-ниити органнары, бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар албан күүседир хүлээлгелиг.

Соңгулда комиссиязының шиитпирлеринге болгаш хелээшкиннеринге хамаарыштыр хомудалды үстүкү соңгулда комиссиязынче киирип болур, а бо Хоойлуда көрдүнген таварылгаларда судче-даа киирип болур.

Соңгулда комиссиязының кежигүнү комиссияның шиитпирин ёзугаар соңгулдаларга белеткел болгаш ону чорударының үезинде бүдүрүлге болгаш албан-ажыл хүлээлгелериниң күүседириинден хостадып болур болгаш ооң ортумак шалының хевээр арттырып, соңгулда чорударынга көрдүнген акша-хөреңгиден төлеп бээр.

31 чүүл. Оларның бүрүн эргелерин боттандырарынга соңгулда комиссияларынга дузалаары

Күрүне болгаш хөй-ниити органнары, бүдүрүлгелер болгаш албан черлери, албан-дужаалдыг кижилер соңгулда комиссияларынга бүрүн эргелерин боттандырарынга дузалажыр, оларның ажылынга херектиг медээлер болгаш материалдарны бээр хүлээлгелиг.

Соңгулда комиссиязы күрүне болгаш хөй-ниити органнарынга, бүдүрүлгелер, албан черлери, организацияларга, албан-дужаалдыг кижилерге соңгулдаларга белеткел болгаш ону чорудары-биле холбашкан айтырыгларны тургузуп болур эргелиг болгаш ук айтырыгларга үстүнде организациялар болгаш албан-дужаалдыг кижилер үш хонуктан орай эвес хуусаада харыызын бээр ужурлуг.

V. Соңгукчуларның даңзылары

32 чүүл. Соңгукчуларның даңзызы болгаш ону тургузарының чуруму

Девискээр болгаш национал-девискээр соңгулда округтарындан ССРЭ-ниң улус депутаттарын соңгууруңуң талазы-биле нииити майыктыг — соңгукчулар даңзызы түс-тузунда соңгулда участогунуң аайы-биле тургустунар болгаш участоктуң соңгулда комиссиязының даргазы болгаш секретары анаа ат салыр. Даңзы тургузар талазы-биле ажылга киржиртери-биле участоктуң соңгулда комиссиязы хөй-ниитиниң төлээлекчилерин кириштирип болур.

Улус депутаттарының хоорай, хоорайларда район, суур болгаш кожээ Советтериниң күүсекчи комитеттери соңгукчуларның учёдун кылыр болгаш хамаарышкан девискээрде чурттап турар соңгукчулар дугайында медээлерни участоктуң соңгулда комиссияларынга соңгукчулар даңзызы тургузары-биле бээр. Шериг кезектеринде турар шериг албанныг соңгукчуларның, ол ышкаш шериг албанныгларның өг-бүле кежигүннериниң болгаш өске-даа соңгукчуларның даңзыларын, бир эвес олар шериг кезектериниң турар черлеринде чурттап турар болза, шериг кезектериниң командирлериниң киргенин барымдаалап тургузар. Шериг кезектеринде чурттавайн турар шериг албанныгларны чурттап турар черинин аайы-биле нииити соңгукчулар даңзызынга киирер.

Даштыкыда совет албан черлериниң чанында тургустунган соңгулда участоктарынга база соңгулда хүнүнде эжиндириишкинде турар судноларда, поляр станцияларында, дыштанылга бажыңнарында, санаторийлерде, эмнелгелерде болгаш өске-даа стационар эмнелге черлеринде тургустунган соңгулда участоктарынга соңгукчуларның даңзыларын ол айыткан албан черлериниң удуртукчуларының база судноларның капитаннарының киргенин барымдаалап тургузар. Соңгукчуларның фамилияларын даңзыларга бадылаашкынны чорударынга эптиг кылдыр киирер.

33 чүүл. Хамаатыларны соңгукчулар даңзызынга киирер чуруму

Соңгулда хүнүнге чедир азы соңгулда хүнүнде 18 харлаан, даңзыны тургузуп турар үеде ол соңгулда участогунуң девискээринде доктаамал азы түр чурттап турар болгаш бадылаашкынга киржир эргелиг ССРЭ хамаатылары соңгукчулар даңзызынга кирер.

Соңгукчуну өске соңгулда участогунуң соңгукчуларының даңзызынга киирбес.

34 чүүл. Хамаатыларны соңгукчулар даңзылары-биле таныштырары болгаш соңгукчулар даңзызында шын эвес чүүлдерге хомудал киирер эргези

Соңгукчулар даңзыларын бүгү-нииити таныжсын дээш соңгулдаларга чедир он беш хонук бурунгаар, а дыштанылга бажыңнарынга, санаторийлерге, эмнелгелерге болгаш өске-даа стационарлыг эмнелге албан черлеринге тургускан соңгулда участоктарынга — соңгулдаларга чедир ийи хүн бурунгаар чарлаар.

Участоктуң соңгулда комиссиязының бажыңынга соңгукчуларның даңзылары-биле таныжар болгаш ону тургусканының шын, шын эвезин хынаар арганы хамаатыларга хандырар.

Даңзыга киирбээнинге, шын эвес киргенинге азы даңзыдан ушту казканынга, а ол ышкаш соңгукчунуң дугайында чүүлдерни даңзыга шын эвес кылдыр айытканынга хомудаар эргени хамааты бүрүзүнге бээр. Даңзыда шын эвес чүүлдерниң дугайында бидииришкинни участоктуң соңгулда комиссиязы ийи хүн хуусаадан эртпес үе иштинде, а соңгулдалар бүдүүзүнде хүнде дорт-ла көрген, даңзыга эргежок чугула эдилгелерни киирер азы бидиирген кижиге оон бидииришкинниң хүлээп албазының дугайында чылдагааннарын айыткан шиитпирниң хоолгазын бээр. Ол шиитпирни районнуң (хоорайның) улус судунга соңгулдаларга чедир беш хонуктан эвээш эвес хуусаада хомудап болур, ол хомудалды суд үш хүн хуусааның иштинде тодарадып көөр хүлээлгелиг. Районнуң (хоорайның) улус судунуң шиитпири шуут күштүг болур. Судтуң шиитпирин ёзугаар соңгукчуларның даңзызынга эдилгени участоктуң соңгулда комиссиязы дорт-дораан кылыр.

35 чүүл. Бадылаар эргениң шынзылгазы. Соңгукчуларның немелде даңзызы

Бүгү-нииити таныжсын дээш соңгукчуларның даңзызын чарлаары-биле соңгулдалар хүнүнүң аразында үе иштинде соңгукчу кижиниң турар чери өскерли берзе, паспортту азы ол кижини шынзыдып турар өске-даа документини көргүскеш, дилээнде, участоктуң соңгулда комиссиязы соңгукчуга бадылаар эргелиг шынзылганы бээр. Ооң-биле кады соңгукчуларның даңзызынга чогуур демдеглелди кылыр.

Соңгукчуну бадылаар эргелиг шынзылгага үндезилээш, соңгулдаларның болур хүнүнде ооң турар чериниң аайы-биле соңгулда участогунга соңгукчуларның немелде даңзызынга киирер.

36 чүүл. Хөй-ниити организациязындан ССРЭ-ниң улус депутаттарын соңгуур талазы-биле бадылаар кижилерниң даңзызы болгаш ону тургузарының чуруму

Хөй-ниити организациязындан ССРЭ-ниң улус депутаттарын соңгуур талазы-биле бадылаарларның даңзызын хөй-ниити организациязының нииити-эвилел органы тургузар болгаш соңгулдаларга чедир үш хүнден орай эвес хуусаада соңгулда комиссиязынга дамчыдып бээр.

Бадылаарларның даңзызынга хөй-ниити организациязының съездизиниң, конференциязының делегаттарын азы оон нииити-эвилел органының пленумунуң кирижкчилерин киирер. Бадылаарларның даңзызынга оларны киирери-биле холбашкан бүгү айтырыгларны соңгулда комиссиязы шиитпирлээр. Бадылаарларның фамилияларын даңзыга алфавит чуруму-биле айтыр.

VI. ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидаттарны депшидери болгаш бүрүткээри

37 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидаттарны соңгулда округтарының талазы-биле депшидериниң чуруму

Девискээр болгаш национал-девискээр соңгулда округтарының талазы-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидаттарны депшидери соңгулдаларга чедир үш ай мурнаа эгелээр болгаш ийи ай четпейн турда доостур. Депутатка кандидаттарны депшидерин күш-ажылчы коллективтерниң хуралдарынга (конференцияларга) чорудар.

Соңгулда округтарының талазы-биле хөй-ниити организацияларындан депутатка кандидаттарны депшидерин оларның республика, край, область, округ, район, хоорай, хоорайларда район органнары чорудар.

Депутатка кандидаттарны депшидер талазы-биле соңгукчуларның чурттап турар черлериниң аайы-биле хуралдарын округтарның соңгулда комиссиялары-биле кады улус депутаттарының хамаарышкан Советтери чыылдырар. Соңгулда округунда чурттап турар соңгукчуларның 500-тен эвээш эвези хуралга олуруп чыткан болза, ол күштүг болур.

Депутаттарга кандидаттарны депшидериниң талазы-биле шериг албанныгларының хуралдарын шериг кезектериниң командылал черлери чыыр.

Хуралдарга кандидатураларны кызыгаар чок депшидериниң аргаларын тургузар. Хуралдың кирижкчи бүрүзү депутаттарга кандидаттарның дугайында саналдарын киирер, оларны чугаалажып көөрүнге киржир, саналдаттынган кандидатураны деткиир азы олардан ойталаар дугайында санал киирер эргелиг. Хуралдың кирижкчизи депутатка кандидат кылдыр бодунуң кандидатуразын чугаалажып көөрү-биле сүмелеп болур. Депутатка кандидатты депшиткениниң дугайында шиитпирни хуралга ажык азы чажыт бадылаашкын-биле хүлээп алыр. Бадылаарының чурумун хурал доктаадыр.

Бир эвес кандидат дээш хуралдың кирижкчилериниң чартыындан хөй кезии азы хөй-ниити организациязының чогуур органының нииити составының хөй кезии бадылаан болза, ону депшиттирген деп санаар. Депутатка кандидатты депшиткениниң дугайында протоколду тургузар. Хүлээп алган шиитпирниң дугайын депутатка кандидаттың бодунга ийи хүнден эвээш эвес хуусаада дыңнадыр.

Девискээрлерниң соңгулда округтарындан соңгулдаларның үезинде — чогуур соңгулда округунуң девискээринге; национал-девискээр округтардан соңгулдаларның үезинде — чогуур эвилел, автономнуг республиканың, автономнуг областың, автономнуг округтуң девискээрлеринде ажылдап азы чурттап турар хамаатыларны ССРЭ-ниң улус депутаттарының кандидаттары кылдыр депшидер.

ССРЭ хамаатылары харыы угда улус депутаттарының ийиден хөй Советтериниң улус депутаты боор болбас.

38 чүүл. Округтарның соңгулда мурнунуң хуралдары

ССРЭ-ниң улус депутаттарынга соңгулда округунуң талазы-биле депшиттирген кандидаттарны чугаалажып көөрү-биле база чогуур соңгулда комиссиязынга кандидаттарны бүрүткээри-биле киирер дугайында шиитпирлер хүлээп алырда, ССРЭ Конституциязын ёзугаар округтуң соңгулда мурнунуң хуралын эрттирип болур. Хуралды округтуң соңгулда комиссиязы чыыр болгаш депутаттарга кандидаттар депшилгези доозулган соонда эрттирер. Бир эвес округтуң талазы-биле депутаттарга ийиден хөй эвес кандидаттарны депшиткен болза, соңгулда мурнунуң хуралын эрттирбес.

Округтуң соңгулда мурнунуң хуралының кирижкчилерин округтуң соңгулда комиссиязының доктааткан нормаларын ёзугаар дең санныг кылдыр депутаттарга кандидаттарны депшиткен күш-ажылчы коллективтер, хөй-ниити организацияның органнары, чоннуң чурттап турар черинин аайы-биле, шериг албанныгларның шериг кезектериниң аайы-биле соңгукчулар хуралдары делегат кылдыр чорудар. Хуралдың кирижкчилериниң чартыындан эвээш эвези ол соңгулда округунуң соңгукчулары болур ужурлуг. Оларны күш-ажылчы коллективтер болгаш чурттап турар чериниң аайы-биле, шериг албанныгларының шериг кезектериниң аайы-биле соңгукчулар хуралдары делегат кылдыр чорудар.

Округтуң соңгулда мурнунуң хуралының кирижкчилеринге ол округтуң талазы-биле депутаттарга кандидаттар кылдыр депшиттиргеннерниң шуптузунуң даңзызын болгаш оларның дугайында кол-кол чүүлдерин баш удур тыпсып бээр.

Депутатка кандидат бодунуң келир үеде ажыл-чорудулгазының программазын илередип чугаалаар арганы хуралга бээр. Хуралдың кандыг-даа кирижкчизи депутаттарга кандидаттарның дугайын чугаалаар болгаш оларның талазы-биле бодунуң саналдарын киирер эргелиг.

Бүрүткээринге депутатка кандидаттарның чеже-даа санын киирип болур. Хуралдың кирижкчилериниң хөй кезииниң ажык азы чажыт бадылаашкыны-биле шиитпирни хүлээп алыр. Бадылаашкынның чурумун хуралдан доктаадыр. Бир эвес хуралдың кирижкчилериниң дең кезииндеп хөйү ол дээш бадылаан болза, шиитпирни хүлээп алган деп санаар. Депутатка кандидаттарны чугаалажып көргениниң түңнелдерин хуралдың протоколунга бижиир.

Хуралдың шиитпирин үш хонук хуусаада округтуң соңгулда комиссиязынга азы Төп соңгулда комиссиязынга хомудап киирип болур.

39 чүүл. Хөй-ниити организацияларындан ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидаттарны депшидериниң чуруму

Хөй-ниити организацияларындан ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидаттарны бо Хоойлунуң негелделеринге дүүштүр оларның нииити-эвилел органнарының пленумнарынга депшидер. Депутатка кандидаттарны депшидер талазы-биле хөй-ниитиниң чогуур организациязынга пленумнарны соңгулда хүнүнге чедир ийи айдан орай эвесте эрттирер.

Депутатка кандидаттарны депшидерде кандидатураларны кызыгаар чок санныг депшидер байдалдарны тургузар. Пленумнарның кирижкчилери депутатка кандидаттар кылдыр кандидатура бүрүзүн, оон иштинде бодунуң-даа чугаалажып көөрү-биле саналдаар, депутатка кандидаттарны чугаалажып көөрүнге киржир, киирип турар кандидатураларны деткиир ийикпе, азы оларны киирбес дугайында саналдап-даа болур. ССРЭ-ниң улус депутадынга хөй-ниити организацияларындан кандидат кылдыр ол организацияның кандыг-даа кежигүнүн, шажын чүдүлге ажылдакчыларын-даа киириштир депшидип болур.

Депутатка кандидаттарны депшидер дугайында шиитпирни ажык азы чажыт бадылаашкын-биле хүлээп алыр. Бадылаашкынның чурумун хөй-ниити организацияларының нииити-эвилел пленумнары доктаадыр. Бир эвес чогуур органнарның кежигүннериниң чартыындан хөй кезии оларны дээш бадылаан болза, кандидаттарны депшиттирген деп санаар. Хөй-ниити организацияларының нииити-эвилел органнарының пленумнарынга хүлээп алган шиитпирлерни депутатка кандидаттарга дыңнадыр.

Хөй-ниитиниң ук организацияларындан ССРЭ-ниң улус депутаттарынга соңгулдаларны эрттирери-биле нииити-эвилел органнарының съездилерин, конференцияларын азы пленумнарын чыылдырарының дугайында шиитпирлерни пленумнарга хүлээп алыр.

40 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидаттарны бүрүткээри

Соңгулда округтарындан ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидаттарны депшидип үндүрген күш-ажылчы коллективтерниң, хөй-ниити организацияларының органнарының, чурттап турар чериниң аайы-биле соңгукчуларның, шериг кезектериниң аайы-биле шериг албанныгларның хуралдарының азы бир эвес ону эрттирген болза, округтуң соңгулда мурнунуң хуралының киирглээни-биле округтарның соңгулда комиссиялары бүрүткээр.

Хөй-ниити организацияларындан ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидаттарны хөй-ниити организацияларындан соңгулдалар талазы-биле соңгулда комиссиялары оларның нииити-эвилел органнарының киргени-биле бүрүткээр.

Соңгулда округтарындан депутаттарга кандидаттарны бүрүткээри соңгулда хүнүнге чедир ийи ай бетинде эгелээр болгаш бир ай четпээнде доостур, хөй-ниити организацияларындан — ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидаттарны депшидер талазы-биле оларның нииити-эвилел органнарының пленумнарын эрттиргениниң соонда беш хонуктан орайтавазында доостур.

Депутатка кандидаттарны бүрүткээр дугайында шиитпирниң дараазында документилер: ук соңгулда округунуң талазы-биле депутатка кандидаттарны депшидер дугайында хуралдарның протоколдары, база бир эвес округтуң соңгулда мурнунуң хуралын эрттирген болза, ооң протоколу, хөй-ниити организациязының нииити-эвилел органының шиитпири, а ол ышкаш ук соңгулда округунуң талазы-биле азы хөй-ниити организациязындан бадылаадырынга чөпшээрешкениниң дугайында депутатка кандидаттың медегледери турда хүлээп алыр. Бо Хоойлунуң 11-ги чүүлүнде санаттынган кижилер оларны депутатка депшидип турда, бир эвес оларны депутат кылдыр соңгаан таварылгада ээлеп турар албан-дужаалын хостап бээриниң азы боттарының кандидатуразын киирбезиниң дугайын бидииришкиннеринге айтыр. Соңгулда комиссиязы депутатка кандидаттарны бүрүткээр дугайында протокол тургускаш, депутатка кандидаттарның медеглелдери-биле кады Төп соңгулда комиссиязынче чорудар.

Соңгулданың чогуур комиссиязы бо Хоойлунуң негелделерин сагып депшиттирген депутатка кандидаттарны бүрүткээр ужурлуг. Бүрүткээриниден ойталаашкынны Төп соңгулда комиссиязынче үш хонук хуусаада хомудап киирип болур.

Депутатка кандидат чүгле чаңгыс девискээр азы национал-девискээрниң соңгулда округунга азы хөй-ниитиниң чаңгыс организациязынга бүрүткедип болур.

Депутатка кандидат Төп соңгулда комиссиязынга, а ол ышкаш соңгулда округунуң округ азы участок соңгулда комиссияларынга база кандидат кылдыр депшиттиргени хөй-ниити организациязындан соңгулда комиссиязынга бактаап туруп болбас. Айыткан комиссияларның кайы бирээзинде кирип турар болгаш депутатка кандидат кылдыр депшиттирген кижи ону депутатка кандидат кылдыр бүрүткээниниден бээр комиссияда албан-хүлээлгезинден хостаткан деп санаар.

(Төнчүзү 3-кү арында).

ХООЙЛУНУҢ ТӨНЧҮЗҮ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

Соңгулданың чогуур комиссиязы депутатка кандидаттарны бүрүткээнинин соонда дөрт хонуктан орай-таткайн, адазының адын, төрүттүнген чылын, ээлеп турар албан-дужаалын, кылып турар чүүлүн база ажылдап, чурттап турар черин айтып тургаш, бүрүткээринин дугайында дыңнадыгны парлалгага чарлаар.

41 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидатты депшидер дугайында шиитпирни күш чок болдурары. Бодунуң кандидатуразын кандидаттың дүжүрери

ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидатты депшидип үндүрген күш-ажылчы коллектив, хөй-нийти организациязының органы, чурттаар чериниң аайы-биле соңгукчуларның, шериг кезээниң аайы-биле шериг албанныгларының хуралы депутатка кандидатты депшиткен дугайында бодунуң шиитпирин соңгулдаларга чедир кайы-даа үеде күш чок болдуруп болур. Бо айтырыг талазы-биле шиитпирин депутаттарга кандидаттарны депшидери-биле көрдүнген чурум ёзугаар хүлээп алыр болгаш соңгулданың чогуур комиссиязынче чорудар.

Депутатка кандидат соңгулданың чогуур комиссиязынче ол дугайында бижидиишкинин киирген, бодунуң кандидатуразын соңгулдаларга чедир кайы-даа үеде дүжүрүп болур.

42 чүүл. Үнүп чораааннарның орнунга ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидаттарны депшидериниң чуруму

Депутатка кандидаттарны бүрүткээриниң хуусаазы төнген соонда ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидаттар үнүп чорааш таварылгада, бир эвес соңгулда округунда өске кандидатуралар артпаан болза, округтуң соңгулда комиссиязы депутатка чаа кандидаттарны депшидер дугайында саналды күш-ажылчы коллективтерге, хөй-нийти организацияларынга, соңгукчуларның чурттап турар черлериниң болгаш шериг-албанныгларның шериг кезектериниң аайы-биле хуралдарынга киирер. Соңгулдаларга чедир айтаан эвээш хуусаа турда депутатка кандидат үнүп чоруй барганда, чогуур соңгулда округундан депутатты нийти соңгулда соонда ийи ай хуусаа иштинде соңгуур.

Хөй-нийти организацияларындан ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидаттар соңгулдаларга чедир үнүп чоруткан таварылгада, бир эвес арткан кандидаттарның нийти саны мандаттарның санындан эвээш апаар болза, депутатка чаа кандидаттарны депшидер дугайында саналды чогуур соңгулда комиссиязы хөй-нийти организациязының нийти-эвилел органынга киирер.

Үнүп чораааннарның орнунга депутатка кандидаттарны бо Хоойлуда доктааткан чурум-биле депшидер.

43 чүүл. Соңгулда бюллетени

ССРЭ-ниң улус депутадынга бүрүткеткен бүгү-ле кандидаттарны алфавит ёзугаар депутатка кандидат бүрүзүнүң фамилиязын, адын, адазының адын, ажылдап турары албан-дужаалын (кылып турар чүүлүн) база ажылдап, чурттап турар черин айтып тургаш, бюллетеньче киирер.

Соңгулда бюллетеньнерин соңгулда округунуң чурттакчыларының чугаалажып турар дылының кырынга парлаар.

VII. ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидаттарның ажыл-чорудулгазының магадылалдары

44 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидаттың хуралдарга чүве чугаалаар, массалыг информацияның чепсектерин ажыглаар, информация алыр эргези

Соңгулда комиссияларынга бүрүткеткен үезинден эгелээш ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидаттар соңгулда мурнунуң болгаш өске-даа хуралдарга, чөвүлел хуралдарга, парлалгага, телевидение, радио дамчыштыр чүве чугаалаар деп эргелиг.

Күрүне болгаш хөй-нийти органнары, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның удуртукчулары, чурттакчы чоннуң хөй-ниитиниң бот-тывынгыр органнары ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидатка соңгукчулар-биле болгаш хөй-нийти организацияларының кежигүннери-биле ужуражылышкынны организастаарынга эргежок чугула таймылбыр болгаш информация материалдарын алырынга дузалаар хүлээлгелиг.

45 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидаттың соңгулда мурнунуң программазы

ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидат бодунуң келир үеде ажыл-чорудулгазынга программалыг болур. Депутатка кандидаттың программазы ССРЭ Конституциязынга, совет хоойлуларга удурланышкак болбас ужурлуг.

46 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидаттың бүзүреттирген кижизи

ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидат аңаа соңгулда кампаниязын чорударынга дузалаар он чедир бүзүреттирген кижилерлиг боор болур, олар ону депутат кылдыр соңгууру дээш агитация чорудар, күрүне болгаш хөй-нийти органнары-биле, соңгукчулар-биле, хөй-нийти организацияларының кежигүннери-биле, а ол ышкаш соңгулда комиссиялары-биле харылзааларга ооң эрге-ажыктарын төлээлээр.

Депутатка кандидат бүзүреттирген кижилерин бодунуң күзели-биле тодарадыр болгаш оларның дугайын даңзылары-биле округтуң соңгулда комиссиязынга азы хөй-нийти организацияларындан соңгулдаалар талазы-биле соңгулда комиссиязынга дыңнадыр. Соңгулда комиссиязы даңзылаан соонда бүзүреттирген кижилерге шынзылгалар бээр.

Бүзүреткен кижи чогуур соңгулда комиссиязынга кирген турупп болбас.

47 чүүл. Соңгулда мурнунуң агитациязы

Депутатка кандидаттар ооң үндүрген күш-ажылчы коллективтерге, чурттап турар чериниң аайы-биле соңгукчуларга болгаш хөй-нийти организацияларынга боттарының кандидаттары дээш шаптык чокка агитация чорудар эргени бээр.

Күш-ажылчы коллективтерге, чурттап турар чериниң аайы-биле соңгукчуларга болгаш хөй-нийти организацияларынга хуралдар болгаш митингилер чорударынга дериттинген бажыңнарны, а ол ышкаш соңгулда мурнунуң агитациязын чорударынга массалыг информацияның чепсектерин ажыглаар.

Депутаттарга кандидаттарның политиктиг, ажыл-херекчи болгаш хууда шынарларын хостуг болгаш бүгү талазы-биле чугаалажып көөр эргезы, а ол ышкаш хуралдарга, солуннарга, телевидение, радио дамчыштыр кандидат дээш азы аңаа удур агитация чорудар эргени ССРЭ хамаатыларынга, күш-ажылчы коллективтерге болгаш хөй-нийти организацияларынга магадылаар.

ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидаттар боттарының соңгукчулары-биле ужуражылышкынны хуралдарга болгаш соңгукчуларга бодунга аптиг хевирге чорудуп болур. Соңгукчуларның хуралдарын соңгулда комиссиязы, улус депутаттарының чогуур Советтери болгаш хөй-нийти организациялары-биле кады организастап чорудар.

Хуралдарның болгаш ужуражылышкыннарның болур үезин болгаш черин соңгукчуларга баш удур дыңнадыр. Соңгулдалар хүнүнде агитация чорудары болдурбас.

48 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидатты соңгулда мурнунуң ажылдарынга киржири-биле бүдүрүлге азы албан-хүлээлгелеринден хостаары

ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидатты бүрүткеткен соонда, соңгукчулар-биле ужуражылышкыннар чорударынга, соңгулда мурнунуң хуралдарынга, митингилерге, телевидение болгаш радио дамчыштыр чүве чугаалаарынга, соңгулдалар чорударынга үндүрген акша-хөреңгиниң күзели-биле ортумак ажыл төлевирин хевээр арттырбышаан, бүдүрүлге болгаш албан хүлээлгелерин күүседиринден хостаар.

49 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидаттың халас чоруур эргези

ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидат бүрүткеткен соонда чогуур соңгулда округунуң девискээринге пассажирлер транспортунуң бүгү хевирлеринге (таксиден аңгыда) халас чоруур эргелиг. Соңгулда округундан дашкаар чурттап турар депутатка кандидат соңгулда округунче баарда болгаш оон чурттап турар черинче ээп келирде база ындыг эргени ажыглаар.

Хөй-нийти организацияларындан ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидаттың соңгулда мурнунуң ажылдарынга киржири-биле чоруурунуң чурумун болгаш төлевирин ол организацияларның нийти-эвилел органнары тодарадыр.

50 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидатка дээп болбас эргезин магадылаар

ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидатка Төп соңгулда комиссиязының чөпшээрели чокка кеземче херээнге харыысалга онаап, тудуп хоругдап азы суд ёзугаар-биле онаар административтиг хемчеглерге таварыштырып болбас.

VIII. Бадылаашкынның болгаш соңгулда түңнелдерин үндүрериниң чуруму

51 чүүл. Бадылаашкын эртирер үе болгаш чер

Соңгулда округтарындан ССРЭ-ниң улус депутаттарын соңгуур үеде бадылаашкынны соңгулда хүнүнде түс черниң-биле 7 шактан 20 шакка чедир чорудар. Бадылаашкын болур үениң болгаш черниң дугайын участоктуң соңгулда комиссиязы соңгукчуларга соңгулдаларга чедир он хонуктан орай эвес үеде чарлап дыңнадыр.

Соңгулда болур хүн эжиндиришкинде турар судноларда, шериг кезектеринде, поляр станцияларында, ырак болгаш чедери берге районнарда, а ол ышкаш даштыкыда совет албан черлеринде тургустунган соңгулда участоктарынга бадылаашкын доозулганын участоктуң соңгулда комиссиязы, бир эвес даңзыда киирген бүгү соңгукчулар бадылаан болза, соңгулдалар доозулган деп кайы-даа үеде чарлап болур.

Хөй-нийти организацияларындан ССРЭ-ниң улус депутаттарын соңгуур үезинде бадылаашкынны хөй-нийти организациязының съездинге, конференциязынга азы ооң нийти-эвилел органының пленумунга чорудар. Бо таварылгада ол организацияларның соңгулдалыг өске органнарының төлээлекчилериниң киржилгези-биле калбак пленумнарны эртирип болур. Ындыг таварылгаларда бадылаар эргени пленумнуң бүгү киржикчилеринге бээр. Улус депутаттарының соңгулдаларын ол ышкаш ийи азы каш хөй-нийти организацияларының нийти-эвилел органнарының каттышкан съездилеринге, конференцияларынга азы пленумнарынга чорудуп болур.

52 чүүл. Бадылаашкынны организастаары

Бадылаашкынны чажыт бадылаашкын кылыр кабиналарның азы өрээлдерин четчир санның кылдыр дерип каан, соңгулда бюллетеньнерин бээр черлерин тодарадып каан болгаш соңгулда хааржактарын тургузуп каан тускайлаан черлерге чорудар. Бадылап турар кижилер соңгулда хааржактарынче баарда, чажыт бадылаашкын кабиналарын азы өрээлдерин ыяап-ла таварып эртер кылдыр хааржактарны ындаар тургузар херек.

Бадылаашкынны организастаары, соңгукчуларның күзел-соруун илередир чажыдын хандырары, бадылаашкын эртирер черлерин дерип белеткээри болгаш аңаа эргежок чугула корум-чурумну тургузары дээш харыысалга участок соңгулда комиссиязынга азы хөй-нийти организациязының соңгулда комиссиязынга онаажыр.

Соңгулда болур хүн, бадылаашкын эгелээр мурнунда, чогуур соңгулда комиссиязының даргазы комиссияның бүгү кежигүннери олуржуп турда, соңгулда хааржактарын хынаар, пломбалаар болгаш таңмалаар.

Соңгукчу бүрүзү, съездиниң делегады азы конференцияның, пленумнуң киржикчизи чүгле боду бадылаар; өске кижилер орнунга бадылаарын болдурбас. Соңгулда бюллетеньнерин чогуур соңгулда комиссиязы соңгулда участогунда соңгукчуларның даңзызынга, бадылаар эргениң шынзылгазынга азы хөй-нийти организациязының съездинге, конференциязынга, ооң нийти-эвилел органының пленумунга бадылап турарларның даңзызынга үндезилеп, паспортун азы бодун бадыткаан өске-даа документизин көргүскенде бээр. Соңгулда бюллетеньнерин берген дугайын соңгукчуларның даңзызынга азы бадылап турарларның даңзызынга демдеглеп каар. Бадылаар эргениң шынзылгаларын соңгукчуларның немелде даңзызынга кожар.

Чамдык соңгукчулар кадыкшылының байдалы-биле азы өске-даа чылдагааннардан бадылаашкын эртирер черже кээп шыдавас болза, оларның дилээ ёзугаар участоктуң соңгулда комиссиязы ол соңгукчуларның турар черинге бадылаашкынны организастаарын комиссияның чамдык кежигүннеринге дагзыр.

53 чүүл. Бадылаашкынны чорудары

Бадылап турар кижи соңгулда бюллетеньнерин чажыт бадылаашкын кабиназынга азы өрээлинге долдурар. Бюллетеньнерни долдуруп турар үеде, бадылап турар кижиден аңгыда, кымның-даа аңаа турарын хоруур. Бюллетеньнерин боду долдуруп шыдавас соңгукчу кабинаже азы өрээлче соңгулда комиссиязының кежигүнүнден аңгыда бодунуң туралазы өске кижини чалап алыр эргелиг.

Соңгулда округтарындан ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының үезинде бадылап турар кижи удур бадылаар дээн кандидадының бюллетеньде фамилиязын шыйып балаар.

Хөй-нийти организацияларындан ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының үезинде бадылап турар кижи удур бадылаар дээн кандидадының бюллетеньде фамилиязын шыйып балаар.

Долдуруп алган бюллетенин бадылап турар кижи соңгулда хааржаанче сугар.

54 чүүл. Соңгулда участогунга бадылаашкыннарны санаары

Соңгулда округтарындан ССРЭ-ниң улус депутаттарын соңгуур үеде соңгулда участогунга бадылаашкыннар саналгазын соңгулда округу бүрүзүнүң болгаш депутатка кандидат бүрүзүнүң аайы-биле аңгы-аңгы чорудар.

Комиссия даргазы бадылаашкын доозулган деп чарлаан соонда, участок соңгулда комиссиязы соңгулда хааржактарын ажыдар. Бадылаашкын доозулбаанда соңгулда хааржактарын ажыдары хоруглуг. Соңгулда хааржактарын ажыдар бетинде бүгү ажыглаттынмаан соңгулда бюллетеньнерин участоктуң соңгулда комиссиязы санаар болгаш күш чок кылыр.

Участоктуң соңгулда комиссиязы соңгукчуларның кол болгаш немелде даңзыларын ёзугаар участокта соңгукчуларның нийти санын, а ол ышкаш бюллетень алган соңгукчуларның санын тодарадыр. Соңгулда округу бүрүзүнде (соңгулда участогунуң девискээринге) соңгулда хааржактарынга чораан бюллетеньнерге үндезилеп комиссия: бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның нийти санын; депутатка кандидат бүрүзүн соңгуур дээш бадылааннарның санын база аңаа удур бадылааннарның санын; күш чок деп санаттынган бюллетеньнерниң санын тодарадыр. Бюллетеньнерге соңгукчуларның немей киир бижээни хамаатыларның фамилияларын ёзугаар бадылаашкыннарны санавас.

Доктааткан хевирге таарышпас бюллетеньнерни, а ол ышкаш бадылаарда чаңгыстан хөй кандидатты арттырган бюллетеньнерни күш чок деп санаар. Соңгулда бюллетенин күштүүрге чигзиниишкиннер тывылганда, айтырыгны участоктуң соңгулда комиссиязы бадылаашкын ёзугаар шиитпирлээр.

Бадылаашкыннарны санаан түңнелдерин участоктуң соңгулда комиссиязының хуралынга чугаалажып көөр болгаш соңгулда округу бүрүзүнүң аайы-биле тургузар протоколга киирер. Протоколга комиссия даргазы, дарганың оралакчызы, секретары болгаш кежигүннери ат салыр болгаш ону Төп соңгулда комиссиязының доктааткан чурумун ёзугаар чогуур округ соңгулда комиссиязынче чорудар.

55 чүүл. Соңгулда округунуң талазы-биле соңгулда түңнелдерин үндүрери

Округтуң соңгулда комиссиязы участоктарның соңгулда комиссияларының протоколдарынга үндезилээш: округта соңгукчуларның нийти санын; соңгулда бюллетеньнери алган соңгукчуларның санын; бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның санын; депутатка кандидат бүрүзү дээш берген бадылаашкыннарның санын база удур бадылаашкыннарның санын; күш чок деп санаан бюллетеньнерниң санын тодарадыр.

Соңгулдага киришкен соңгукчуларның бадылаашкыннарының чартыктан хөй кезиин алган ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидатты соңгуттурган деп санаар.

Соңгулда чоруп турар үеде азы бадылаашкыннарны санап турар үеде бо Хоойлуну хажытканы таварылга илереп кээр болза, округтуң соңгулда комиссиязы соңгулданы күш чок деп көрүп болур.

Бир эвес соңгукчуларның даңзызында киирген соңгукчуларның чартыктан эвээш кезии киришкен болза, а ол ышкаш депутатка кандидат өлген таварылгада, бир эвес округ талазы-биле чүгле чаңгыс кандидат бүрүткеткен турда, соңгулданы болбаан деп санап болур.

Округтуң соңгулда комиссиязының хуралынга соңгулда округтарының талазы-биле соңгулданың түңнелдерин үндүрер болгаш протоколга киир бижиир. Протоколга комиссияның даргазы, дарганың оралакчызы, секретары болгаш комиссия кежигүннери ат салыр болгаш доктааткан чурум ёзугаар Төп соңгулда комиссиязынче чорудар.

Соңгулда округунуң талазы-биле соңгулданың түңнелдериниң дугайында дыңнадыгны Төп соңгулда комиссиязының доктааткан хуусаазында чогуур округтуң соңгулда комиссиязы парлалгага чарлаар. Соңгукчулар даңзызынга киирген хамаатыларның нийти санын; бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның санын; кандидат бүрүзү дээш берген бадылаашкыннарның санын база удур бадылаашкыннарның санын; күш чок болган бюллетеньнерниң санын; соңгуткан депутаттың фамилиязын, адын, адазының адын, ээлеп турар албан-дужаалын (кылып турар чүүлүн) база ажылдап болгаш чурттап турар черин, партия кежигүнү, кежигүн эвезин дыңнадыгга айтыр.

56 чүүл. Бадылаашкыннарны санаары болгаш хөй-нийти организацияларындан ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдазының түңнелдерин үндүрери

Хөй-нийти организацияларындан ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдазының бадылаашкын санаашкынын участоктарның соңгулда комиссияларынга бо Хоойлуда доктааткан чурумну ёзугаар депутатка кандидат бүрүзүнге хамаарыштыр хөй-нийти организацияларындан соңгулда талазы-биле соңгулда комиссиялары чорудар.

Доктааткан хевиринден өске соңгулда бюллетеньнерин күш чок деп санаар, соңгулда бюллетенинге хамаарыштыр чигзиниг туруп келзе, айтырыгны соңгулда комиссиязы бадылаашкын аргазы-биле шиитпирлээр.

Мандаттарның санынга дүүштүр бадылаашкыннарның хөй кезиин болгаш хөй-нийти организацияларының съездилериниң, конференцияларының делегаттарының азы оларның нийти-эвилел органнарының пленумнарының бадылаашкынга киришкен киржикчилериниң чартыктан хөй бадылаашкыннарын соңгулдага алган кандидаттарны соңгуткан деп санаар.

Бир эвес соңгулдаларга хөй-нийти организацияларының съездилериниң, конференцияларының соңгуп турарларның даңзызынга киирген делегаттарының азы оларның нийти-эвилел органнарының пленумнарының киржикчилериниң чартыктан эвээш кезии соңгулдаларга киришкен болза, соңгулданы күш чок деп санаар.

Соңгулда комиссиязының хуралынга соңгулдалар түңнелдерин үндүрер болгаш протоколга киирер. Соңгулда комиссиязының даргазы, дарганың оралакчызы, секретары база соңгулда комиссиязының кежигүннери протоколга ат салыр болгаш доктааткан чурум ёзугаар ону Төп соңгулда комиссиязынче чорудар.

ССРЭ-ниң улус депутаттарын хөй-нийти организацияларындан соңгааның түңнелиниң дугайында хөй-нийти организацияларындан соңгулда комиссияларының дыңнадыын парлалгага Төп соңгулда комиссиязының доктааткан хуусаада парлап үндүрер. Дыңнадыгга съездиниң соңгулдага киришкен делегаттарның хөй-нийти организациязының конференциязының азы ооң нийти-эвилел органының пленумунуң киржикчилериниң санын айтыр; соңгуткан депутаттың фамилиязын, адын, адазының адын, албан-дужаалын (кылып турар чүүлүн) база ажылдап болгаш чурттап турар черин, партия кежигүнү, партия кежигүнү эвезин айтыр; ону дээш бадылааннарның болгаш аңаа удур бадылааннарның санын айтыр.

IX. ССРЭ-ниң улус депутаттарын соңгааның түңнелдерин үндүрериниң болгаш ону парлаарының чуруму

57 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутаттарын бүрүткээри

ССРЭ-ниң улус депутаттарын соңгуур талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы соңгулда комиссияларындан аңаа кирген протоколдарга үндезилээн ССРЭ-ниң соңгуттурган улус депутаттарын бүрүткээр.

Бир эвес соңгулда үезинде азы аңаа киришкен кижилерниң санын азы соңгулданың түңнелин тодарадып турда, бо хоойлуну хажытканы таварылга туруп келзе, Төп соңгулда комиссиязы соңгулданы күш чок деп санаар болгаш ССРЭ-ниң улус депутадын бүрүткээринден ойталап болур.

58 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутаттарын соңгааның түңнелин парлаары

Соңгулданың нийти чуртка эрткениниң түңнелдериниң дугайында дыңнадыгны болгаш ССРЭ-ниң соңгуттурган улус депутаттарының даңзызын Төп соңгулда комиссиязы парлалгага он хонуктан узамдыктырбайн, алфавит аайы-биле депутаттың фамилиязын, адын, адазының адын, албан-дужаалын (кылып турар чүүлүн) база ажылдап болгаш чурттап турар черин, партия кежигүнү, партия кежигүнү эвезин, ооң соңгуттурган соңгулда округун болгаш хөй-нийти организациязын айтып тургаш, чарлап үндүрер.

59 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутадының шынзылгазы болгаш хөрек демдээ

Төп соңгулда комиссиязының бүрүткээни ССРЭ-ниң улус депутаттарының даңзызын парлалгага үндүргениниң соонда соңгулданың округ комиссиязы, хөй-нийти организациязындан соңгулда талазы-биле соңгулда комиссиязы соңгуттурган депутат бүрүзүнге ооң соңгутканының дугайында шынзылганы бээр.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездинге соңгуткан депутаттарның бүрүн эргелиин бадылаан соонда, депутатка соңгуттурганының дугайында шынзылганы ССРЭ-ниң улус депутадының шынзылгазы-биле солуур. Депутатка ол ышкаш «ССРЭ-ниң улус депутады» деп хөрек демдээн бээр.

X. Катап бадылаашкын, катап соңгулдалар болгаш үнүп чоруткан депутаттарның орнунга ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдалары

60 чүүл. Катап бадылаашкын

Бир эвес соңгулда округунда ССРЭ-ниң улус депутаттарынга соңгудары-биле ийиден хөй кандидат чөпшээрелин берген болгаш оларның кайызы-даа соңгуттпайн барган болза, эң хөй санныг бадылаашкын алган депутаттың ийи кандидадынга хамаарыштыр округта катап бадылаашкын чорударының дугайында шиитпирни соңгулданың округ комиссиязы хүлээп алыр. Ол шиитпирни округ соңгулда комиссиязы Төп соңгулда комиссиязынга дыңнадыр болгаш округтуң соңгукчуларынга база чарлаар. Соңгулда округунга катап бадылаашкынны бо хоойлунуң негелдезин сагывышаан, ийи чеди хонуктан узамдыктырбайн эртирер.

ССРЭ-ниң улус депутаттарын хөй-нийти организацияларындан соңгуурунуң талазы-биле катап бадылаашкынны депутатка түс-түс кандидаттар дээш бадылааннарның саны дең болуп, соңгуткан депутаттарны тодарадыр арга чок апарган таварылгада чорудар. Депутатка ук кандидаттар талазы-биле катап бадылаашкынны хөй-нийти организацияларының съездилеринге, конференцияларынга азы оларның нийти-эвилел органнарының пленумнарынга бо хоойлунуң негелделерин сагывышаан, ол-ла хүн ийикпе, ооң дараазында хүн эртирер.

Катап бадылаашкынның үезинде соңгукчуларның, съездиниң, хөй-нийти организациязының делегаттарының азы ооң нийти-эвилел органының пленумунуң бадылаашкынга киришкен киржикчилериниң өске кандидаттардан ажып турар хөй санныг бадылаашкыннарын алган ССРЭ-ниң улус депутадының кандидады соңгуткан деп санаттынар.

61 чүүл. Катап соңгулда

Соңгулда округундан ССРЭ-ниң улус депутаттарының кандидадынга соңгуттурары-биле ийиден хөй эвес кижи чөпшээрелин берген болгаш оларның кайызы-даа соңгуттурбайн барган, азы соңгулда болбайн барган, чок болза ону күш чок деп көрген, азы катап бадылаашкын соңгуткан депутатты тодарадып шыдаваан таварылгада Төп соңгулда комиссиязы соңгулда округунга катап соңгулда эртирерин соңгулданың округ комиссиязынга дагзыр. Оон-биле чергелештир соңгулданы округ болгаш соңгулданың участок комиссиялары чаа состав-биле эртирери эргежок чугула дээрзиниң дугайында шиитпирни ол хүлээп ап болур. Бадылаашкынны ол-ла соңгулда участоктарынга болгаш нийти соңгулда эртирери-биле соңгукчуларның даңзызын ёзугаар чорудар.

Катап соңгулда нийти соңгулда эрткениниң соонда ийи айдан узамдыкпайн эртер. Соңгулда комиссияларын тургузарын, депутатка кандидаттарны бүрүткээрин болгаш өске-даа хемчеглерин бо хоойлуда доктааткан чурум ёзугаар чорудар.

Соңгуттурган депутаттарның саны мандаттардан эвээш болган болгаш хөй-нийти организацияларындан соңгулданы күш чок деп санаан таварылгаларда ук хөй-нийти организациязындан катап соңгулда эртирериниң дугайында шиитпирни Төп соңгулда комиссиязы хүлээп алыр. Катап соңгулдада депутаттарны чедиштир соңгуур ийикпе, бир эвес мурнунда эрткен соңгулданы күш чок деп көрген болза, ук хөй-нийти организациязындан бүгү депутаттарны катап соңгуур. Моон-биле чергелештир Төп соңгулда комиссиязы соңгулданы хамаарышкан соңгулда комиссиязының мурнундагы составы-биле эртирерин дагзып болур ийикпе, хөй-нийти организациязының нийти-эвилел органынга соңгулда комиссиязын чаа состав-биле тургузарын саналдаар.

62 чүүл. Үнген депутаттар орнунга ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдазын чорудары

ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездизи ССРЭ-ниң чамдык улус депутаттарының бүрүн эргелиин күш чок деп көрген таварылгада, ол ышкаш депутатты дедир кыйгыртканда, өске-даа чылдагааннар-биле депутаттың бүрүн эргелиин хуусаа бетинде соксаткан таварылгада депутаттың үгениниң соонда, үш ай хуусаада чогуур соңгулда округтарынга ийикпе, хөй-нийти организацияларынга чаа соңгулданы чорудар. Соңгулда эртирерин Төп соңгулда комиссиязы ийи айдан узамдыктырбайн чарлап дыңнадыр болгаш бо хоойлунуң негелделеринге дүүштүр организастаар. Моон-биле чергелештир округтуң соңгулда комиссиязы ийикпе, хөй-нийти организациязындан соңгулда комиссиязын соңгулдага чедир 50 хонук, участоктарының—бир ай бурунгаар тургузар, депутатка кандидаттарны соңгулдага чедир бир ай бурунгаар бүрүткээр.

ССРЭ-ниң улус депутады ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездиниң бүрүн эргези доостурунга чедир бир чылдан эвээш үениң иштинде үнген таварылгада үнген кижиниң орнунга ССРЭ-ниң чаа улус депутадынга соңгулданы чорутпас.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң
Даргазы М. ГОРБАЧЕВ.
ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң
Секретары Т. МЕНТЕШАШВИЛИ.

Москва, Кремль.
1988 чылдың декабрь 1.

КРЕМЛЬГЕ УЖУРАЖЫЫШКЫН

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев декабрь 2-де Кремльге КУР-нуң даштыкы херектер министри Цянь Цичэньни хүлээп алган.

Беседаның киржикчилери совет-кыдат харылзааларның байдалының болгаш моон ынай хөгжүлдезиниң дугайында бодалдарын солушкан. Амыдыралдың янзы-бүрү талаларынга кады ажылдажылганың нийти хөгжүлдезин таарымчалыг деп көрүп, ынчалзажок бо талазы-биле чүгле эгези салдынган деп санап турар бис деп, М. С. Горбачев демдеглээн.

Совет-кыдат харылзааларны хөгжүдеринге бир дузалыг салдар чедирер немелде чугула фактор болза, бистиң ийи улуг улустарывыс амгы үеде чаартылгаларның болгаш реформаларның оруу-биле чоруп турары болур.

Совет-кыдат харылзааларның улам ынаар хөгжүлдезинге таарымчалыг байдалдар амгы үеде тургустунган дээрзинге чөпшээрежип турарын Цянь Цичэнь айыткан. ССРЭ-ниң болгаш Кыдаттың улустарының мурнунда эде тургустунуушкунун болгаш реформаларның белен эвес сорулгалары ам тургустунган, ынчангаш бистиң чурттарывыстың аразынга чаа хевирниң харылзаалары тургустунган турары чугула деп, ол демдеглээн. Бо талазы-биле М. С. Горбачевтуң бодалын министр айтырган.

Ол бодалды хүлээп көрүп турар мен — харыы ындыг болган. Бистиң үндезин эрге-ажыктарывыс бот-боттарынга чөрүшкек эвес деп бодаардыр мен. А кады ажылдажылгага ийи чуртка шиитпирлеп турар модернизация сорулгаларының иштики хереглелдеринден-даа. Делегей харылзааларының-даа талазындан алгаш көөрге, эки аргалар бар. Кожа турар социалистиг күрүнелер болур Совет Эвилели болгаш Кыдат эртем болгаш техника талазы-биле кайы-кайызынга ажыктыг кады ажылдажылгага, дуржулга солчулгазынга, хөй-нийти организацияларының шугуму-биле культура, аныяктар айтырыгларының болгаш турисчи солчулгалар талазы-биле харылзааларны хөгжүдеринге калбак аргаларлыг болгай. Чаңгыс сөс-биле чугаалзарга, чугаа болза харылзааларның дириг дамырын тургузарының дугайында боор турар.

Делегей харылзааларынга хамаарыштыр алыр болза, чурт бүрүзү бодунуң эрге-ажыктарынга дүүштүр база-ла бот-тускайлаң хөделип турар деп чүве билдингир. Оон-биле чергелештир бис калбак консультацияларга, бот-боттарын информастажыры, бодалдарның солчулгазы дээш бис.

Бо айтырыгларже шиилээш, беседаның киржикчилери ядролуг чепсектиң мөөңнелиишкини-биле, экологтуг айтырыглар-биле, хөгжүлдениң чидиг кылдыр тургустунганы-биле, технологияда карышкактарны ажып эртери-биле, өске-даа айтырыглар-биле холбашкан айыылдыг чүүлдер ам-даа хөй дээрзин демдеглээн. Делегейге чоорту өөскүп үнген дүвүрел байдалы чүгле хөй-ниитиниң хаара туткан эвес, а харын политиктиг белектерге база четкен, делегей байдалың өскертириниң, кадык-чаагай болдурарының эргежок чугулазынга бүзүрелди тывылдырган.

Азия-Оожум океан девискээринде байдалды кадык-чаагай болдурарының айтырыгларын база сайгарып чугаалашкан. Бистиң шын билип алзын деп күзеп турар бис деп, М. С. Горбачев демдеглээн: бо девискээрге кымның-даа эрге-ажыктарын кызар дээр хөөн Совет Эвилелинде чок. Бис боттарывыстың бодап турарывыс-биле, девискээрниң бүгү күрүнелериниң эрге-ажыктарын дагжып турар сорулгаларны идип үндүрбүшаан, ажык, шыңныг политиканы чорудуп турар бис.

Маңаа холбаштыр КУР-нуң даштыкы херектер министри Кампучияны долгандыр чорулдаалыг байдал ышкаш ындыг «изиг» точканы чайладырының дугайында айтырыгны көдүрген. Ол чорук Кыдаттың, Совет Эвилелиниң, Вьетнамның болгаш кампучий улустуң боттарының эрге-ажыктарынга дүгжүп турар, девискээрге тайбыңны болгаш турум байдалды быжыглаарынга салдар чедирер ийик деп, ол чугаалаан. Бо херекке КУР болгаш ССРЭ боттарының салыышкынын киирип болур.

Совет удуртукчу, бистиң бодап турарывыс-биле алыр болза, бо айтырыгны шиитпирлээрин түңнел чадазынче чедиреринге ам безин үнелээннер бар дээрзин демдеглээш, ындыг үнелээшкин-биле чөпшээрешкен. Бистиң билип турарывыс-биле, вьетнам эштериниң болгаш Кампучияның улусчу республиказының удуртукчуларының туружу база-ла ындыг боттуг углуу-биле ылгалып турар. Кыдат биле Вьетнамның аразында чугаалажыышкыннар чугула рольду ойнап болур турган ийик.

Беседага Афганистанга тайбың таарыштырылганы боор болур аргаларының дугайында айтырыгны көдүрген.

Цянь Цичэньниң дилээн ёзугаар М. С. Горбачев политиктиг системаның реформазының эгезин салган ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының түңнелдериниң дугайында чугаалаан, экономиктиг болгаш политиктиг чаартылгаларны калбартырының моон соңгаары планнары-биле аалчыны таныштырган.

ССРЭ-ниң болгаш Кыдаттың удуртукчулары дээди деңнелге ужуражылышкынны эртирериниң дугайында амгы үеде бодап турарын беседа үезинде демдеглээн. Кайы-даа таладан оон улуг ужур-дузалыынче кичээнгейни салып турар. Ындыг хемчээлдиг ужуражыышкынга ылаптыг белеткел херек, оон кезээ болза Совет Эвилелинче КУР-нуң даштыкы херектер министриниң аян-чоруу болгаш КУР-же ССРЭ-ниң даштыкы херектер министриниң удавас болур харыы аян-чоруу болур. Дээди деңнелге ужуражылышкынның болуп болур хуусаазының дугайын алыр болза, ол келир чылдың баштайгы чартыында болуп болур ийик.

Цянь Цичэнь М. С. Горбачевка, совет удуртулганың кежигүннеринге кыдат удуртукчулардан чүректиң хаанызындан байырны дамчыткан.

Аалчы-биле байырлажып тура, М. С. Горбачев бодунуң талазындан эштер Дэн Сяопинге, Чжао Цзыянга, Ян Шанкуньга, Ли Пэнге, өске-даа кыдат удуртукчуларга бодунуң болгаш совет удуртукчуларның өмүнээзинден эң чаагай күзээшкиннерин дамчыдарын оон дилээн.

Найыралчы чылыг байдалга эрткен беседага СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри Э. А. Шеварднадзе киришкен.

(СОТА).

ТУРАСКААЛДАРНЫ КАМГАЛААР

Эрзин болгаш Тес-Хем районнар Таңды-Уула сынының мурнуу эдээн дургаар Моол Арат Республика-биле кызыгаарлажып турар.

Бурунгу Тываның төөгүзүнден алгаш көөрге, 2500 чыл бурунгаар (бистиң эраның мурнунда VI-VIII вектерде) күчүлүг кошкун скифтерниң аймактары ол ынчаар чурттап чораан. Сөөлзүредир чаа эраның эгезинде амгы түрк дылдыг чоннуң тывылган угу, түрктерниң аймактары чурттап чорааннар. Ынчангаш бо дектем девискээрде, черле Тыва чуртунда, скифтер үезиниң, гуннарның, түрктерниң болгаш база сөөлзүредир тывылган аймактарның (чижээ: уйгурларның, кыргыстарның) чевег-хөөрү болгаш янзы-бүрү тураскаалдары артып калган. Эрзин болгаш Тес-Хем ындыг тураскаалдарның талазы-биле база бир байлак черлерниң бирээзи.

Бо чылын Тываның дылдың, литератураның болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институду археология экспедициязын организастаан, ук районнарның девискээринге шинчилел ажылдарын чоруткан. Ук экспедицияның сорулгазы болза, чүгле шинчилел ажылын чорудар эвес, харын ында төөгүнүң тураскаалдарының саң түңүн учётка ап, оон классификациязын тургускаш, оларны күрүне камгалалынга алыр сорулга-биле оон паспортун тургузуп, ниити байдалын эртем ёзузу-биле бижип, ном-деп тер кылып, чонга бараалгадыры.

Шинчилеттинген тураскаалдар бүгү Тывада бар тураскаалдар-биле ниитизи-биле демейлежип турза-даа, оларның аразында онзагай таварылгаларның демдектери болгаш ховар тураскаалдар база бар.

Тес-Хем районнуң О. Шынаа девискээринде Чайлаг деп черде кандыг-даа археологтуң көрбээни алды кижи кожээ туруп турар. Оларны коддуу-ла ук черниң кара, кызыл даштарындан кылган. Бир кижи кожээни ховар ак гранит-биле чазап кылган. Ону кайыын эккелчик ирги? Чамдыктарының баштарын одура шапкылап каан. Ону бо шагның улузу үреп каан деп турар. Ол ындыг эвес. Кожээ тураскаалдар бурунгу түрк үезинге хамааржыр (эрткен эраның VI-VIII вектер үези), ол тураскаалды алдарлыг дайынчыга бараалгаткан болбайн аан. Ынчангаш ол кожээ тураскаалды тургускан соонда, оон чанынга шериг чаңчылдарын кижизидер, нептередир сорулга-биле адаан-мөөрей, адыг-чарыш кылыр турган. Ол атыг-чарыштың карагзының бир хевири кожээниң бажы болур турган. Оларның баштары ынчангаш үрелген.

Тес-Хемниң Ак-Эрик девискээринде Агар даа деп черде «платформа» деп адаар (скиф үезиниң культуразының ортан үези) базырыктарның аразын даш оруктар-биле тудуштуруп каан. Ону баштай көрген кижи-ле төрел бөлүктерин хөөржүткен чер деп билир. Оон оозу коддуу шын, ынчалза-даа скифтер культуразының үези ажок дайын-байлаа элбек турган үе болганда, ол чорук шериг-бюрократтыг дужулгениң аты бөдүүн чонга оларның хол базазын көргүзүп турар.

Эрзин районнуң Баян-Уула деп черде база-ла скиф үезинде тургускан базырыктарда чеш чүкту углай көргүзүп турар демдек даштар база солуп болгаш ону тайылбырлаары амдызында берге. Оон ындай базырыкты долгандыр даш кажаа тудкаш, чүктер айтып турар даш «хереллер» кылган черлер Тываның девискээринде хей. Мында ындыг базырыктар кайгамчык улуг (196 м.) болгаш делегейниң дөрт чүгүн тодазы-биле айтып турар. Ол чорук бурунгу делегейниң кижилериниң ай-хүн, сылдыс-шолбан дугайында билигдере база шыырак турганын херечилеп турар.

Эрзин районга сарыг шажынның вептеретке Эрзин-Хүрээзи Баян-Кол аксынга турган чүве-дир. Ол хүрээниң хуурактарының бижип турган чүвези боор он, чер-черде таңгыт бижиктерин хаяларда кызыл шивит-биле бижип каанын көрдүвүс. Ол бижиктерни чаңчыл болган «Ом мани падме Хум!» деп бижээн. Ону тывызлап очулдуарга «Лотос чечектен бодарап үнген бурган башкы» дээн утказыг.

Ниитизи-биле шинчилел ажылдарының түңнели мындыг болган. Базырыктар: Тес-Хемде — 419, Эрзинде — 150, шупту — 569. Тырыкы саң орну: Тес-Хемде — 131, Эрзинде — 78, шупту — 209. Дөрбелчин саң орну: Тес-Хемде — 54, Эрзинде — 7, шупту — 61. Даш кожээ: Тес-Хемде — 43, Эрзинде — 25, шупту — 68. Кижи кожээ: Тес-Хем — 6, Эрзинде — чок. Балбал дээр даш кожээ: Тес-Хемде — 98, Эрзинде — 7, шупту — 105. Хөөрдерлиг хорумнар: Тес-Хемде — 35, Эрзинде — 20, шупту — 55.

Ол ийи районнарның суурларының болгаш район төптериниң чоогунда туруп турар базырыктарының ниити байдалы чаржыннатыг дыр. Тес-Хем районнуң Сайгын даан долгандыр турар базырыктарның даштарын дөгерезин тудуг материалы кылдыр чүдүрүп апарган. О. Шынаа девискээринде бедик Гунн үезиниң базырыктарының даштарын орук, көвүрүг чырыктаарынга ажыглаан. Эрзин районда Бай-Даг, Мөрен, Нарын суурларының чоогунда базырыктарны база ынчаар төтчеглеп, үреп турар. Ол хамаанчок, Буян-Уулада Нарын талазында базырыктарын казып каапкан, бигарлары арткан. Бо бүгүнү көргеш, төөгүнүң ол кайгамчык тураскаалдары үрелип, төтчеглеттинери ол-дур деп чүве сагышка кирип кээр-дир. Ынчангаш мааза төөгү тураскаалдарын камгалап, кадагалаар талазы-биле чамдык бодалдарны илередир бодадым.

Ниитизи-биле бо районнарда туруп турар бүгү төөгү тураскаалдарын Тываның дылдың, литератураның болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институду-биле сүмележип тургаш, (институтта ол тураскаалдарның документилери бар) район болгаш чер-чер Советтери камгалал девискээр доктааткаш, ааа оон камгалалын чарлаан самбыраны бетон чагыларга азар болза эки.

Тес-Хем районда Чайлаг девискээринде турар бурунгу түрк кожээлерин камгалаарының онза хемчээн ай, ол девискээринде турар бурунгу чарлааш, ааа үргүлчү чайлаар кадарчылар-биле (анаа кыдын аал турбас) ону камгалаар керээ-хемчегин чарза кандыгын. Ол-ла районнуң девискээринде Сайгын дааның чоогунда чурумаадыг кожээниң чогуур документизин кылгаш, музейге дужаар азы камгалал девискээрин дарый тургузар. (Ол кожээ тараа шөлүнде).

Эрзин районнуң Бай-Даг чоогунда (5 км.) «Кожээлиг шөлдү» шыңгыы камгалалга алыр. Ол бичии шөлчүгеште 23 базырык, 22 саң оруннары, 28 даш кожээ, бир кижи кожээ, бир «Сес-Даш» дээш оон-даа хөй тураскаалдар бар. Ол шөлчүгеш камгалал девискээр тургузарынга ажок эки. Ийи талазы суг, соңгу талазы ажык хову.

Ол-ла районнуң девискээринде Мөрен, Нарын девискээрлеринде шивит-биле бижээн таңгыт бижиктерин хоолгазын чара парлап, согуп, сеткүүлге чырыткаш, камгалалга алыр. Эрзин хүрээзиниң турган черин айтыктыг демдек-биле көргүзүп, хаяларда бижээн таңгыт бижиктер-биле холбаа, оон бижиктерин кылыр.

Бурунгу базырыктарның дажын дажыглаар, ол ышкаш тураскаалдарның эскедээ хевирлерин үреп-талаар чорукту болдурбас төлээде, ук районнарда тураскаалдар камгалалының ажылын экижидип, оон ажылын шыңгырадыр, ону районнуң күүсекчи комитеди холга алыр.

Иргит САМБУ.
Төөгү эртемнериниң кандидады.

Төрээн чериң өөрен

БЕШ ДАКПЫР ЧЕМПИОН

Телави хоорайга Нана Иоселианиниң тиилээш, Майя Чибурданидзе делегей чемпиону атты моон-биле беш удаа чаалап алган.

Спорттуң эске хевирлеринге бодаарга, шыдырааага делегей чемпионнары эң-не эвээш. Эр шыдыраачылар делегей чемпиону ат дээш 102 чыл бурунгаар, 1886 чылда ойнап эгелээн-даа, ол үениң дургузунда түгле 13 чемпиону илереткен.

Херээжен шыдыраачылар оон дыка орай бо бедик ат дээш ойнап эгелээн. Делегейниң бирги чемпиону кайгамчыктыг чехословак шыдыраачы Вера Менчик 20—40 чылдар үезинде чемпионнап чораан. Дайынның төнчүзүнде Менчик ондакка таварышкаш, өлгүжеге чедир чемпион боop арткан.

Дайын соонда херээженнер ортузунга шыдыраа дыка сайзырап эгелээн. 1950 чылда кордакчылар маргылдаазынга тиилээш, Людмила Руденко делегей чемпиону болу берген. Оон эгелээш-ле херээженнерниң шыдыраа ооладайы ССРЭ-ге арткан. Руденкону Елизавета Быкова солаан, а оон соонда Ольга Рубцова чемпион болган. Чемпион атты Быкова катап эгидип алган соонда 1962 чылда Нона Гаприндашвили уттурган.

Гаприндашвили — эр улустарның аразынга гроссмейстер атты чедип алган алдарлыг шыдыраачы. Төрээн Грузиязынга, Төрээн чуртунга, бүгү делегейге, шлангыя херээженнер ортузунга шыдыраа хөгжүдеринге улуг илиги ол кылган. Бодунуң удурланыкчыларын удар-лараа удуп турган. Гаприндашвили 16 чыл дургузунда делегей чемпиону адын камгалап шыдаан.

1987 чылда Нона ёзулуг-ла эки ойнаар үе-чадазынга турган. Ол 17 харлыг Майя Чибурданидзе-биле таваржы берген. Аныяк кыс Майя күштүг удурланыкчызы-биле чүгле төлептиг ойнаан эвес, харын бодунуң башкызын удуп каан. Чибурданидзе он чыл чемпионнап турар, бо үениң дургузунда Нана Александрия-биле 1981 чылда, Ирина Левитина-биле 1984 чылда болгаш Елена Ахмыловская-биле 1986 чылда чемпион адын камгалап ойнааш, тиилээн.

Аренага Нана Иоселиани кеступ келген. Ол база-ла Александрия болгаш Ахмыловская-биле бир домей, грузин шыдыраа школазының төлээлекчизи. Гаприндашвилиниң салгакчылары ындыг. Нана Иоселиани Чибурданидзеден үш хар биче, 1963 чылда төрүттүнген. Оон дуржулгазы, шлангыя кордакчылар маргылдаазынга ойнаар дуржулгазы улуг кижи. Ынчалза-даа № 1 кордакчы атты бир дугаар алган.

Маргылдааның эгезинде Иоселиани шыңгыы ыйыыжы Чибурданидзеге таварыштырган. Ынчалза-даа бодунуң илден артык күжүн ажыглап шыдаваан. Ойнаар техниказы бе азы спортчу-вас-кежик четпээн бе, ону тодаргай чугаалаары берге. Футболга ышкаш, эске хаалгаже бөмбүктү кирип тепсывадаан, харын бодунуунче кирипкен ышкаш аан. Кордакчы Иоселиани бир уттурган соонда, Майя инициативаны холга апкан, он алды салыг четпээнде, биргээр чугаалаарга, он дөртку салыгдала чемпион адын камгалап апкан. Чибурданидзе делегей чемпиону атты моон-биле дөрт дугаар камгалап алган, ынчангаш ам үш чыл иштинде таңаар «тааннап» орар.

Майяның белеткенери бир янзы кижи. Херээженнер маргылдааларынга ховар киржир. Эр улустар-биле үргүлчү ойнаар. Майя Чибурданидзе эр улуска тывсыр гроссмейстер аттыг Гаприндашвилиниң соонда алган ийиги шыдыраачы-дыр. Чибурданидзе эр гроссмейстерлерге чүгле аштырышкынны таварыштырып турган эвес, шырак составтыг маргылдаага тиилээн.

Амгы үеде Чибурданидзени тиилээр херээжен шыдыраачы ховар. Ынчалза-даа чаа шыдыраачылар өзүп, оларның мергежили хүн бүрүде бедип турар болганда чаа «сылдыстар» кеступ кээр чадавас.

Алексей СУЭТИН.
Делегей гроссмейстери.
ПМА-ның шыдыраа тайылбырлакчызы.

СУД ИСТЕЛГЕЗИ ДООЗУЛГАН

ССРЭ-ниң Дээди судунуң шериг коллегиязы Иштики херектер министерствозунуң харысалгалыг ажылдакчылары турган тос кижиге хамаарыштыр кеземче херээн сайгарып көөрүн уламчылап турар. Ол кижилер онза улуг хемчээлдиг хээлини ап турганы дээш, а ССРЭ-ниң иштики херектер министриниң бирги оралакчызы турган Ю. М. Чурбанов албан-дужаалын бодунга ажык-кончаа тып алырынга ажыглап турганы дээш буруудаттырып турар.

Декабрь 2-де суд истелгези доозулган.

Ажык судтуң хуралдары үш ай уламчылып турар. Суд чорудулгазының үезинде (судтуң даргазы юстицияның генерал-майору М. А. Маров, улус төлээлери генералдар В. З. Жевагин, В. С. Сизов) буруудаттырып турарларны байысааган болгаш 200 хире херечини дыңнаан.

Бо херекти сайгарарынга киржир ужурлуг чамдык херечилер боттуг чылдагааннарлыг болганындан судка келбээн. Ындыг бодаажок, оларның берген өчүктерин суд хынап көрген болгаш хуралдарга дыңнаткан.

Бо херекке хамаарышкан документилерни кичээнгейлиг хынаан, буруудаттырганнарны байысаап турда тургускан протоколдарны база видеомагнитофоннарга бижээн чүүлдерни сайгарып көрген.

Суд чорудулгазының киржикчилери — күрүне ялалакчызы, ССРЭ-ниң Чингине прокурорунуң дузалакчызы юстицияның улуг чөвүлекчизи А. В. Сбоевтиң болгаш болчукчуларның судка санал бээринге белеткенип алырынга үе бээри-биле ам суд хуралын чапсарлаткан.

В. ИТКИН.
СЭТА-ның корр.

Таныжыңар: АН-225

Делегейде эң улуг АН-124 «Руслан» деп совет транспорт самолётунда-даа улуг АН-225 «Мрия» («Күзел») деп самолётту чогаадып тургускан. Оон дугайын О. К. Антонов аттыг КБК-ның чингине конструктору П. Балабуев ноябрь 30-де Киевке болган парлалга конференциязынга чарлаан. Ол анаа эвес машинаның хемчээли дыка улуг. Оон фюзеляжының узуну АН-124-түүңден сес метр узун. Самолёт күштүг алды турбореактивтиг шимчедикчилер-биле дериттинген а «Русланда» ол дөрт. Ынчангаш чаа ол машина мурнукузунга бодаарга, бүдүн чартык катап аар чүъкту чүдүрүп ап болур аргалыг. Оон ниити деңнээн 600 тонна. Дүргени шакта 700-850 километр. Анаа тускай аэродромнун-даа хереэ чок. Ол 200 тонна аар чүъкту 4,5 муң километр хемчээлге дажыглаар аргалыг. Мындыг көргүзүглер делегейниң авиатудуунуң практиказында бир-ле дугаарында чедип алдынган. Оон-биле кады аэродинамика, материаловедение, электроника адырында дыка хөй чаа айтырыгларны шиитпирлеп болурунуң аргазы тывылган.

Эптежге пегиниң эжин ажыттына бээр болгаш аар чүъкт сөөртүр күчүлүг АН-ның шелче үдүрүп кээр. Оон чүъкт сөөртүр кедергей улуг кабиназынга 60-80 хире «Лада» дээр чиик автомобильдерни болгаш оон-даа өске техниканы эдээн кат одуругларга чыскаап болур. Үш каът бажып хире бедикте ужудукчу олурар кабинаже бедурлүп үнер бис. Ооргаа ужудукчуларга бүгү чүве деңдии эки кестур. Ужудуттуң үезинде экипажка он-он компьютерлер дузалажыр. Ол самолётта ЭСМ, дериг-херекселдер, материалдар шупту ада-чурт бүдүрүглериниң. «Русланга» бодаарга, АН-225-ке кывар-чаар материал эвээш негеттинер.

Сибирьниң, Кыдыкы Соңгу чуктуң, Ыраккы Чөөн чүктүң тудугларынга ол самолётту калбаа-биле ажыглай бээр.

Киев.
(СЭТА).

ССРЭ-ниң ИХМ-де

Назы четпээннерге хамаарыштыр кезечмениң хосталгазын казып шиидер хеврин боттандыраарының амгы системазын чаазы-биле угаап бодаарын болгаш үнделин-биле эде тургузарын чуртта болуп турар чаартылгалар эдип-чазаар күш-ажыл албан чергелериниң ажылдакчыларындан негеп турар.

ССРЭ-ниң ИХМ-ниң коллегиязы кежигүнү эдип-чазаар херектериниң кол (каттышкан) эргелелиниң начальниги иштики албаның генерал-лейтенантызы И. Катаргин декабрь 1-де болган парлалга конференциязынга ол дугайын журналистерге чугаалаан.

Кижизидилге ажылын организастаарының төвүн ниити билиг школазы болгаш профессионал-техниктиг училище дамчыштыр чорударыг, психолог-педагогиктиг аргахевирин ажыглаарын хевээр артар. Колонияның статузун эскертириниң дугайында айтырыг база тургустунуп турар. Чаа арганы ажыглап кирип тура, назы четпестерниң үүлгеткен херээниң аар, чиигиниң азыы-биле хүн чурумунуң болган: оларны анаа тударының талазы-биле колонияларны аңгылаарын болдурбас. Шииткелдиң бүгү хуусаазын шииттиргеш кижи чаңгыс ол-ла кижизидилге-күш-ажыл колониязынга эртирер.

Чамдык колонияларга шенелде чурум ёзугаар элээдилерге ада-иелери-биле ал ур ужуражырын, телефон-биле чугаалажырын, кыска хуусаада чанарын база колониядан дашкаар черлерге болур оюннарже баарын, анаа киржирин чөпшээрээрин ССРЭ-ниң ИХМ планнап турар.

Чаа хевириниң онзагай талаларының бирээзи бодунуң бурууузун миннип турарын бүзүредип көргүзүп турарларга тускай социал төптү тургузары. Анаа кижизиттирикчилериниң кадарбас, шииттирген кижилерге көрдүнген хоругдалдарының санын кызырар.

Ындыг төптер элээдилерниң шын кижизидериниге дээштиг болур болгаш хосталгаже оларның дүрген үнеринге дузалаар.

Журналистерниң айтырыгларынга харыылаан
(СЭТА).

ГРЕЦИЯ. Бүгү делегейниң шыдыраа олимпиадазы териниң чиңиг байдалга эрткен. Совет Эвилелиниң эр улус командазы эки ойнааш, бирги черни ээлээн, а херээженнер командазы Венгрияның шыдыраачыларынга чартык саң четпейн барган, ийиги черни алган.

ЧУРУКТА: Анатолий Карпов (солагай талада) болгаш Гарри Каспаров ойнап орлар.

АП—СЭТА-ның телефотозу.

Хөгжүм-шии театрының 1988 чылдың декабрьда РЕПЕРТУАРЫ

4 — воскресенье.
Композиторлар эвилели-биле кады театржыткан концерт. Эгелээри 19 шак.
10 — суббота. Ю. Хмельницкий.

«ДОННА ЛЮЦИЯ АЗЫ УЖУРЛУГ-ЛА УГБАЯ».
(2 кежегелиг комедия). Эгелээри 19 шак.
11 — воскресенье. Шииниң тускай чарлаар.
17 — суббота. Эгелээри 19 шак.
18 — воскресенье. В. Серен-оол.

«ЧЕЛЕРНИН ШИИТКЕЛИ».
(2 кежегелиг поэма-парабола). Эгелээри 19 шак.
25 — воскресенье. Ж. Бадраа.

«СУНЖИДМАА».
(Моол аас чогаалындан музыкалыг шии)
Эгелээри 19 шак.

27 — вторник.
Ленинградтың театр институдунуң доозукчуларының концерт-шиизи.
«20 ЧЫЛ БОЛДУВУС». Эгелээри 19 шакта.
28 — среда. Республика школачыларынга
29 — четверг. тускай оюн көргүзүглери.
Эгелээри 11, 14, 17 шактарда.

31 — суббота. Театржыткан концерт.

«ЭКИИ, ЧАА ЧЫЛ!». Эгелээри 18 шак.

Коллективтиг чагыгларны хүлээп алыр, телефоннары — 2-35-88, 2-25-49.

Касса 11 шактан 19 шакка чедир ажылдаар. Дүште 12 шактан 15 шакка чедир чайсарлаар.

БАГЫН ЧУГААЛААРГА, БАЧЫДЫ АРЛЫР

Бо дээрге шажын-чүдүлгениң кандыг-ла-бир хуурмак сөзү эвес-тир. Көрбээн чүвени, көдүрбээн хонээ чок, кашты көрүп кажараан хейкей кижилерниң мерген угаанындан төрүттүнген, чиге шынны сеглээп үлегер домак-тыр.

Солун, сеткүүлге амыр-саам чок чүве-даа бижип чорбаан мен. Ажык-чарлыг амгы үеде сагыш аиныл, ам харын Ак-Туруг суурда хорээм өйүп келген бир хомуданчыг четпести арынга эвес, арынга дөрт чугаалаксадым. Чазыым эдерге, чазрталыр дээн ышкаш, четпезин чугаалаарга, эттинер боор деп идегел-биле мону силерже бижидим, эргим Мергеддей.

Херектиң ужуру мындыг чүве. Шагаан-Арыгның амыдырал хандырылга эргелелиниң бир пунктузу Ак-Туруг суурда ажыттынган. Суурнуң чурттакчыларынга ол өөрүнчүг болуушкун болган. Шыны херек, баштайгы дээрезинде ажылы эки-ле турду, улустуң чагыгларын саадатпайн, шынарлыг кылып бээр ээн. Элдеп чүве, эки эгедээн хиреэзинде, кезек маңныг аът ышкаш, оон ажылының темпизи сөөлгү үеде сулараан. А харын-даа пунктунуң эргелекчизиниң (А. Ш. Даржаа) талазындан ээ-харысалга чок чорук, шивегейни шоодайга чажырбазы ышкаш, дештип үнүп келген...

Бодумга таварышкан чижекти көргүзейн. Уругларым ооп олал-ондакка таварышкаш, чок апарган. Ам мен беш уругну азырап, өстүрүп, кижизидип артым. 1987 чылдың октябрьда өөм ээзи оглувустуң пиджак биле чүвүрүн кылырар, а мээн куртканы додарладыр дээш Ак-Туругда пунктуга дужаап каан. 1988 чылдың февраль төнчүзүнде пиджакты оглумга хемчээп кедирери-биле эккелген, а элдеп чүве, чүвүрү чок. Августа алыр дээш чеде бээривиске, чаңгыс чүвүр бар болган, а пиджагы чок. Нээ кайгап калган бис, чоннуң чагыгларын долу кылбас, үзүп-чазып, кээп-чамдыызын кылыр.

Эргелекчиден
— Курткам кайыл? — деп айтырдым.
— Та, мында шкаф иштинде кара пөс-биле ораап каан чүве чытты, ол-дур аа — деп душ чок харыылааш, — Ам-ла утпайн Шагаан-Арыгга чедирер болган-дыр — деп ыттаа эрттирип, сагыш чазамыктап кагды.

Пиджак биле куртка ам бир чыл бир ай ажа берди. Кажан-чежек эккээр ирги деп адашкылар мапап-ла олур бис. Азы эккеп дужааган ээзи бар эвес дээш «ис будап» турары ол ирги бе? Чаңгыс бистиң чагыывыс ындыг салым-хуулуг болганы ол бе дээрге, мында, совхозта бир ажылдакчының платье дааралыр дээш берген пөзү читкен деп чугаа дыңналып турарын бодаарга база черле чиктиг. «Бакты чажырбадым, бачыды-ла арылдым!».

Моңгуш ДАДАР-ООЛ.
Ак-Туруг суур.
Улуг-Хем район.

УРУГЛАРНЫ ХОСТААН

Декабрь 1-де Орджоникидзе хоорайга боо-чепсектиг бөлүк идегеттер автобусна башкызы-биле кады чораан школачы 30 уругну орнаг кылыры-биле тудуп алган.

Чурттуң удуртулгазы уругларның амы-тынын арттырып алыры-биле кемниг идегеттерни даштыкыже чорурун чөпшээрээн.

Курунениң айыыл чок чорук органнары өске ведомстволар-биле кады хөделип тургаш, бүгү уругларны болгаш башкыны хостаан. Оларның кадыының байдалы эки.

(СЭТА).

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ДЕКАБРЬ 5-ТЕ

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — Мультфильмнер. 9.00 — 4 сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Улуг-хүн, алды шак чартыкта». 1-ги сериязы. 10.15 — Медээлер. 10.25 — 11.25 — «Аңчорукчулар клуву». 15.30 — Медээлер. 15.40 — «Таплаңдының чурумалдары». 16.00 — «Уругларга дириг амытаннар дугайында». 16.30 — Телекөвүрүг Москва-Бостон. 17.30 — Мультфильмнер. 18.00 — XIX партконференцияның угланылыышкыны-биле. «Пароль «Идегел». Норильсктиң бүдүрүгелеринде бот-оруга-чарылганың хөгжүлдезиниң дугайында. 18.30 — Бал танцыларының профессионал күүседикчилериниң делегей фестивалының лауреаттарының көргүзүглүг оюннары. 21.00 — «Үе». 21.35 — Совет Армияның Төп бажыңында төгерик стол. «Эде тургустунуушкун болгаш ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштери». 22.50 — Бөгүн делегейде. 23.05 — 23.40 — «Сергей Залыгин». Док. фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35, 9.35 — А. С. Грибоедов. «Угаандан човулаң». 8 класс. 9.05 — Италия дыл. 10.05 — ОПТУ сургуулдарынга. Информатиканың болгаш санаалга техниказының үндезиннери. Санап тывар функцияларның алгоритмнери. 10.35 — Революция чурукчулары. 10.35; 11.35 — Биология. 6 класс. Ине бүргүлүг ыяштар. 11.55 — «Уруглар дег уруглар». Уран-чечен телефильм. 13.05 — «Сээң сонуургалдарың ораны». 13.45 — Медээлер. 13.55 — 15.15 — «Бир эвес дайзын дужүн бербес болза». Уран-чечен фильм. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — Уругларга фильм. 18.35 — «Сонуургакчыларга». Улустуң үс тывыжының мастери В. Ооржак-биле ужуражылга. 19.05 — Киножурнал. 19.15 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Пропагандистер-биле «төгерик стол». 19.45 — Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — «Делегей панорамазы». 21.00 — «Үе». 21.35 — Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Ындыг боор болур-дур». Уран-чечен фильм. 22.40—23.15 — Музыкалыг дамчыдылга «Эртенги почта».

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — «Совет Эвилелинге бараан боор тур мен!». 19.15 — Мультфильм. 19.25 — Даштыкы фильм экраны. «Сес кержүчүк». (Финляндия). 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

ДЕКАБРЬ 4-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Эсперанса» 9.20, 12.20, 17.10, 20.10, «В старые добрые времена» 15.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 150» 8.00, 10.50, «У заставы Красные камни» 9.20, 12.10, «Кинг Конг жив» 13.40, 16.10, 18.40, 21.10 шактарда.

«ВОСТОК»: «Дом с приведением» 10.00, «Правосудия!» 11.30, 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Белый ворон» 10.30, «Алёнка» 12.20, «Скорый поезд» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: к/б: Киносборник» 14.40, «Шут» 15.10, «Запретная зона» 17.10 (узаткан) шактарда.

«АВТООРУК ТЕХНИКУМУ»: «Большое приключение Зорро» 16.00, 18.00 шактарда.

Кызылчыларның кичээнгейинге

1988 чылдың декабрь 9-та улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң күүсекомунуң даргазы Долур-оол Лайзапович ТИИМЕЙ-биле хоорайда хей-ниитиниң корум-чурум байдалының дугайында айтырыглар талазы-биле 2-28-45 телефонну дамчыштыр дөрт чугаалажып болур.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

367000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ

- Редактор — 3-43-34;
- оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
- приемная — 3-34-26;
- харысалгалыг секретарь — 3-34-92;
- оралакчылары — 3-45-93;
- партийжи амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-25;
- совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23;
- үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73;
- агроүлетпүр килдизи — 3-41-16;
- пропаганда килдизи — 3-34-57;
- культура килдизи — 3-39-15;
- информация килдизи — 3-37-11;
- чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39;
- очулга килдизи — 3-34-93;
- корректорлар — 3-34-19;
- үндүрүкчүлер — 2-27-41;
- бухгалтерия — 3-43-41;
- солун келбейн баргаида — 2-32-75-че долгаар

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арын.

Тиражы 24637 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 214. ТС—01653.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың декабрь 6 вторник № 282 (1382)

1925 чылдан үнделээттинген. Өртээ 3 кеп.

ПАРЛАЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Амгы ужудуушкунуң үезинде француз космонавт Жан-Лу Кретьенге 1982 чылда «Салют-7» станцияга ажылдың үезинге бодаарга, эки болган. «Бир эвес эрткен ужудуушкунуң үезинде шинчилелдиниң космос аарыы эскертиниң турган болза, ам кандыг-даа аарыгзывыр чүүл чок болган»— деп, орбитаның «Мир» комплекизи-биле декабрь 4-те Ужудуушкун башкарар төпке телевидение дамчыштыр болган парлалга конференциязынга Жан-Лу Кретьен чугаалаан.

Орбитаның «Мир» станциязынга 23 хонук иштинде ужудуушкун үезинде совет-француз экипаж беш тос шенелделерни чорудар. Ону 100 шак иштинде кылыр.

Декабрь 9-та ажык космоска үнериниң үезинде Волков болгаш Жан-Лу Кретьен станцияның даштынга янзы-бүрү материалдарны арттырып каарлар, олар чартык чыл иштинде Хун радиациязының, ханы вакуумнуң болгаш температураларның хамы өскерлиишкиннериниң үезинде янзы-бүрү саалдар чедирипшкиннерин көргүзерлер. Медицина-биологтуг шинчилелдериниң калбак программазын база күүседип турлар. Ону совет-француз баштайгы ужудуушкун үезинде эгелээн.

(СЭТА).

СЭКП ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУНДА

СЭКП ТК-ның Политбюрозу декабрь 2-де болган хуралынга ТК-ның ноябрь (1988 ч.) Пленумунуң түңнелдери болгаш оон шиитпирлерин боттандырып чорудары-биле холбашкан элээн каш айтырыгларны чугаалажып көрген. Ында партияның XIX конференциязының айтырыышкыннарынга дүүштүр совет политиктиг системаның реформазының баштайгы үе-чадазын боттандырып чорудар талазы-биле хемчеглерни төлевилеп тургускан. Партияның национальдар аразының харылзааларын эки дүүштүрериниге, эвилел болгаш республика органнарының аразында бүрүн эргелерни чогумчалыг хуваарынга ханы сонуургалдыын Политбюро бадыткаан. Бо бүгү айтырыглар партия комитеттеринге болгаш организацияларынга бүгү талалыг ажылдап кылыр, областарның болгаш крайларның партия конференциязынга илеткейлии-биле чугаалажып көөр чүүл болур ужурлуг.

Партия организациялары эде тургустунуушкун херээн быжыы-биле болгаш бүзүрелдии-биле чорудар, оларның ажылының стили, методтары, хевирлери, демократчыдылга чорудулгаларынга болгаш амгы үениң негелделеринге дүүшкен турарын, тодаргай байдалдарда практиктиг хөделиишкиннерниң хожудап каарын болдурбазын чедип алыр ужурлуг. Шыны чугаалаар болгаш камгалаар, кижилерни бүзүредиринге өөренир, партийжи-политиктиг ажылды күштелдирер херек.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле ам болур соңгулда кампаниязының ёзулуг демократтыг байдалга эртери, чуртту эргелел башкарарынга ажылчыннарның, колхозчуларның, совет ниитилелдиң өске кезектериниң ээ дээре төлээлекчилериг дешпидип үндүрер арганы бээри кончуг чугула. ССРЭ-ниң улустарының эрге-ажыктарынга дүүштүр интернационализмни улам-на быжыглаарының, ол сорулгаларга СЭКП-ниң бүгү организацияларының хөделиишкиннериниң чаңгыс аай болуруун хандырарының эргежок чугулазын Политбюро онзалап демдеглээн. Бүгү күштерниң сырый каттыжышкыны, мөөкиишкинни, бистиң чурттуустуң бүгү улустарының деминиң ажылы, национальчы кандыг-даа илерээшкиннер-биле шиитпирлиг демисел кашкаңгыылындан артых херек.

ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер дугайында болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлуларны хүлээп алгаш, оон-биле совет ниитилелдиң политиктиг болгаш суд-эрге-хоойлу системазынга реформаның эгезин салган ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының түңнелдериниң онза чугулазын хуралга демдеглээн. Соңгулда мурнунуң эгелей берген кампаниязы-биле холбаштыр соңгулдаларга белеткел болгаш Коммунистиг партиядан депутаттарга кандидаттарны дешпидер талазы-биле баштайгы базымнарны Политбюро тодарэткан.

Тюмень областының девискээринге Барыын Сибирьниң байлак черлериниң углеводород чиг эдиниң баазазынга мурнакчы технологияларны ажыглап тургаш, химия индустриязының улуг төвүн 1991-2000 чылдарда тургузар талазы-биле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң төлевилээн хемчеглерин чүүлдүргүнгеп. Ол районга чаа нефтегазахимия комплекстериң тургузары улус ажыл-агыйының элээн каш химиктиг чугула продуктуларынга, оон иштинде чоннуң херегленге бараннарын бүдүрүп үндүрериңге херек продуктуларынга негелдезин хандырар арганы бээр.

Тудуг кылыр районнарга социал-амыдырал инфраструктуразының объектилерин — чурттаага бажыңнарын, кадык камгалал албан черлерин, школаларны болгаш өске-даа өөредилге черлерин чогуур үезинде тудуп тургузарынга, көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрериңге, чурттакчы чоннуң садыг, транспорт болгаш амыдырал хандырылгазын организастап чорударын экижидеринге онза кичээнгейни үндүрген. Тудуп турар объектилерниң экологтуг айыыл чок чоруун хандырарының күрүнеге болгаш хөй-ниитиге чугулазын онзалап демдеглээн.

Күрүнениң, кооперацияның болгаш өске-даа хөй-ниити бүдүрүлгелериниң, каттыжышкыннарның болгаш организацияларының даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазын улам мчай хөгжүдер дугайында ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң киирип келген саналдарын хуралга чугаалажып көрген.

Даштыкы экономика талазы-биле ажыл-агыйның кол звеноларының эргелерин калбартыры көрдүнген. Даштыкы рынокка продукциязы аданнажыр аргалыг күрүнениң бүгү бүдүрүлгелери, каттыжышкыннары, организациялары, бүдүрүлге кооперативтери болгаш хөй-ниитиниң өске-даа организациялары валютага чарыгдалын орулгазы-биле дуглаарының болгаш бот-акшаланышкынның принциптеринге дүүштүр олар даштыкыже үндүр садар болгаш киир садып алыр операцияларны чорудуп болуру көрдүнген. ССРЭ-ниң девискээринге даштыкы организацияларның болгаш фирмаларның киржилгези-биле каттышкан бүдүрүлгелерни тургузарынга болгаш оларның ажыл-чорудулгазынга улам-на таарымчалыг байдалды хандырып турар демелде хемчеглер баш удур көрдүнген.

Хамаатыларга күрүнениң болгаш ниитиниң чурттаага фондузунда кирип турар оларның ээлеп турар квартираларын, а ол ышкаш чаартыр болгаш капитал септелгеге киирер ужурлуг бажыңнарга чурттакчылар чурттавайн турар квартираларны үнүктеп төлөдип турганы, хуу өнчү кылдыр садар дугайында чазактың саналын деткээн. Чаартыр болгаш капитал септелге кылыр бажыңнарга чурттакчылары чок квартираларны садып алырынга баштайгы ээлчегни чурттаага бажың байдалын экижидери-биле ээлчегде турар хамаатыларга тыпсыры көрдүнген. Хөй уругларлыг болгаш эвээш хандыртыгтыг өг-бүлелерге садып ап турар квартираларын төлээринге чиигеделиг чуруму тургузар.

Француз Республиказының президентизи Ф. Миттеран-биле М. С. Горбачевтуң чугаалажыышкыннарының, а ол ышкаш Н. И. Рыжковтуң болгаш Э. А. Шеварднадзениң француз күрүне ажылдакчылары-биле беседаларының түңнелдерин Политбюро чугаалажып көрген. Болган чугаалажыышкыннар совет-француз харылзаажылгазын Европага болгаш делегейге амгы үениң амыдыралының чугула болгаш чарылбас фактору болуруң бадыткаан. Даштыкы политиктиг элээн каш чугула улуг айтырыглар талазы-биле турушдарның чоокшулашкан илереткени ниити Европа чорудулгазын улам мчай идепкейжидеринге болгаш улустар аразының боттуг кады ажылдажылгазын тургузарынга ССРЭ болгаш Францияның аразында бот-боттарын билчири болгаш демниг хөделиишкиннериң хандырырынга чаа аргаларны ажытып турар. Венада ужуражыышкыннарны дүрген доозарынга идиг бээринге, Европага ааа боочепсек талазы-биле чугаалажыышкыннарны эгелээринге ниф таланың быжыг чүткүлдүүн илереткен.

Ниф талалыг харылзаалардың темпилерин бедидериче, экономиктиг ажыл-чорудулганың чаа негелделеринге дүүштүр ону улам-на ажыктыг болдурар сорулга-биле ажыл-херекчи кады ажылдажылганың механизмин өскээр тургузарынга ниф таланың кызымагын демдеглээн. Ниф чурттуң аразында садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг, культура болгаш өске-даа харылзааларны калбартыр талазы-биле улам мчайгы базымнар дугайында принциптиг дугуржулганы чедип алган.

1989 чылда Францияга дээди деңнелге совет-француз ужуражыышкынга идепкейлиг болгаш бүгү талалыг белеткелдиң эргежок чугулазын онзалап демдеглээн. Ол ужуражыышкын чүгле ниф чурттуң аразында харылзааларга эвес, харын Европа болгаш делегей политиказынга улуг болуушкун болур ужурлуг.

БОТ-БОТТАРЫН БИЛЧИРИНИҢ ОРУКТАРЫН ДИЛЭЭР

• СЭКП ТК-га ужуражыышкын •

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачевтуң ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутаттары — Азербайджан ССР болгаш Армян ССР-ниң төлээлекчилери-биле ниф республиканың болгаш Азербайджан ССР-ниң ДКАО-нуң удуртукчулары-биле ужуражыышкыны декабрь 1-де СЭКП ТК-га болганың дыңнаткан болгай. Ужуражыышкынга эштер Н. И. Рыжков, Н. Н. Слюньков, В. М. Чебриков, А. Н. Яковлев, А. И. Лукьянов, Г. П. Разумовский олар кирипкеннер.

М. С. Горбачевтуң кыска ат сөзүнүң соонда үк девискээрде национальдар аразында чидиг черүдээниң чылдагааннарының болгаш ону соксадырының оруктарының дугайында саналдар солчулгазы болган. Санал солчуушкунунга киришкеннер болза: Азербайджанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары А.-Р. Х. Везиров, Армянның Компартиязының ТК-зының бирги секретары С. Г. Арутюнян, ССРЭ-ниң улустуң артизи, композитор А. Д. Меликов, «Каспморнефтегазпром» бүдүрүлге каттыжышкынының начальниги К. А. Абасов, Каджаранның чес-молибден комбинадында бригадир П. М. Давтян, Канакерниң алюминий заводунуң кол технологу Л. А. Симонян, Ереванның «Электроприбор» бүдүрүлге каттыжышкынының слесарь-инструментальщиктер бригадири Э. Т. Арутюнян, «Ленинефть» нефть-газ тывар эргелелдиң эрүмнекчизи С. Б. Музафаров, ДКАО-нуң Мардакерт районда XXII партсъезд аттыг виноград өстүрер совхозтуң директору С. В. Мамуяц, Кировобадтың алюминий заводунда аппаратчиктер бригадири А. Я. Маилов, «Известия» солуннуң кол редакторы И. Д. Лаптев, ДКАО-нуң улус депутаттарының область Совединиң күскомунуң даргазы С. А. Бабаян, Бакуның Володарский аттыг даараныглга фабриказының даараныкчызы Л. В. Барушева, Ереванның демир-орук чоогунда төп почтазының операторы Г. А. Авакян, Азербайджан республиканың профэвилелдер чөвүлелиниң даргазы Л. Х. Расулова, Армян ССР-ниң ЭА-ның президентизи В. А. Амбарцумян, персоналдыг пенсионер К. А. Халилов, Ереванның күрүне университединиң ректору С. А. Амбарцумян, Азербайджан ССР-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазы Ш. М. Алиев, ССРЭ-ниң улустуң артизи Р. М. Бейбутов, Армян республиканың профэвилелдер чөвүлелиниң даргазы М. К. Арутюнян, персоналдыг пенсионер З. М. Юсиф-заде, «Ерудетпур тудуг» трестиниң № 31 ТЭ-зиниң шеверлекчилер бригадири Г. С. Маркарян, Ереван хоорайда школа директору К. Г. Мартиросян.

М. С. Горбачев ужуражыышкынның түңнелин үндүрүп чүве чугаалаан.

Даг-Карабах автономнуг областа болгаш оон-биле холбашкан байдалга хамаарыштыр бөлүк депутаттарның негелдезин ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кичээнгейлиг болгаш улуг сагыш салыышкын-биле көрген дээрзин ужуражыышкынның киржикчилери сеткил ханыышкын-биле демдеглээн. Чурттуң күрүне эрге-чагыргазының дээди органының тургустунган байдалда мерген утаалыг болгаш бодун туттунуп билир чорукту көргүзериниче кыйгырганың олар чаңгыс үн-биле деткээн, байдалды экижидер талазы-биле оон үндүрген түңнелдери база сүмелери-биле бүрүн чөпшээрешкеннер.

Айтырыгны чугаалажып турган үеде санал бергеннер Даг-Карабахты долганган хөй айлыг кризис сөөлгү үеде улам чидигленгеп, ниф республика озалдыг тамының эриинде келген дээрзин дүвүрел-биле чугаалап турганнар. Чамдык черлерде болуушкуннар контрольдан үнүп, кижилерниң амы-тынынга, херээженнерниң, кырганнарның, чаштарның хилинчектенеринге чедирип турар. Бир эвес ам соксавас, боданмас, удур туржур дээр бодалдан уштунмас болза, даартагы хүн чүден-даа озалдыг болуп. Совет эрге-чагырганың чылдарында чедип алдынган бүгү чүүлдерниң дыка хөйүн чидиреринге чедирип болур. Ниф чоннуң салым-хуузу дээш, боттарының чоок кижилериниң келир үези дээш ээ харысалгалыг болуруң армян кижи бүрүзүнден, азербайджан кижи бүрүзүнден бо байдалдар негеп турар.

Бо нарын байдалда Азербайджанның-даа, Армениянын-даа удуртулгазы боттарының эрге-хоойлу магадылалдарын боттандырып. Азербайджанда армян чоннуң, Арменияда азербайджан чоннуң айыыл чок чоруун хандырып шыдавааан дээрзин айыткан. Национальдар аразының харылзааларын экижидеринче боттуг ажыл кылыр ужурлуг турбуже, чүгле акы-дуңмалышкы болгаш кожа-хелбээ чорукче кыйгырары-биле кызыдаарлаттынып турар. Корум-чурум чок чорукче чонну күткүп турар, янзы-бүрү чугаа тарадып, национальдар аразынга өжээннежилге херлээдедип турар кижилерге удур шиитпирлиг демисел чорудар орнунга, ниф республиканың удуртулгазының деңнелинге безин бо чүүлге кайызының буруузу улугул дээрзин сайгарарынга өйлежип турар. Байдалды экижидери-биле холбашкан айтырыгларның колдуунда чаңгызының-даа талазы-биле республикалар ажыл-херекти таарыштырып азырының оруктарының дугайында дугуржуп шыдавайн турар. Бот-боттарын дыңнажыр, бот-боттарынга чайлажып бээр күзел чок, чүгле бот-боттарынга хамаарыштыр алдырбас дээн шириин турум бар.

Байдалды түс черлерин парлалгазы база хөөктүрүп турар, ол болганчок-ла ыт-күүшкүннүг кыйгырыглар үндүрүп, байдалды чидиглендирип, эде тургустунуушкунга удур күштерниң өйлеңдеп эртпейн турар. Ниитизи-биле алырга, республикаларның партия организацияларының, активиниң ажылында каш борбак кижиниң бодун тогдунган чүткүлүнге эвес, боттуг чүүлдерге, ажылчы чоннуң ёзулуг эрге-ажыктарынга үндезилеттинген тодаргай орук чок болуп турар.

Дүшкүүрлүг чоруктуң өскүдүкчүзү болуп хевээр артып турар Даг-Карабахтың айтырыгларын шиитпирлээриниң оруктарын чугаалажып тура, ужуражыышкынның киржикчилери амгы байдалдарга кызыгаар эдер чорукту болдурбас херек, кижилерниң салым-хуузун үревес ужурлуг деп демдеглээннер. Оон-биле чергелештир ДКАО-га хамаарыштыр национал политиканың ленинчи принциптерин хажыдып турган Азербайджанның мурнуку удуртулгазының туружун агартыр арга чок. Тургустунган байдалды шиитпирлии-биле эдер, кижилериң амыдыралы чогумчалыг орукче кирип дээш бүгү чүүлдерни кылыр херек.

Тургустунган байдалды ужуражыышкынга боттуу-биле сайгарган. ДКАО-нуң, Армениянның болгаш Азербайджанның партия, совет органнары болуушкуннарга контрольду кошкаткан дээрзин айыткап. Ол дээрге ангадаашкынның түңнели эвес, принцип чок чоруктуң түңнели-дир. «Бузуреле оскунарындан» сезинген чорук, оон туржук националисчи хөөннерни чөп деп санаан чорук партия активиниң кезиин интернационалисчи туруштан үнеринге чедирген.

Ындыг-даа болза болуп турар чүүлдериниң кол уржуу чүгле Даг-Карабахтың айтырыы-биле холбашпайн турар. Ол чүүлдер политиктиг болгаш социал-экономиктиг амыдыралда тыңгыы четпестерни, социалистиг хоойлуунуң хажыдыышкыннарын, Армения-даа, Азербайджанда-даа кадр политиказында ниити хажыдыышкыннарны, ниф республиканың мурнуку удуртулгалының улуг четпестерин тодаргайы-биле көргүскен.

Байдалды эдер дээш СЭКП ТК, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели бүгү-ле чүүлдерни кылып турар. Ниф республиканың удуртулгазын быжыглаан. ДКАО талазы-биле база ниитизи-биле девискээр талазы-биле шиитпирлер хүлээп алдынганы билдингир. Ону боттандырарынга шыдамык болгаш бодамчалыг чорук, бот-боттарын бүрүнү-биле билчири болгаш бот-боттарынга дузалажылга, бүгү партия организацияларының болгаш күш-ажылчы коллективтериниң чүткүлдүг ажылы херек.

Ындыг негелдени чамдык кижилер хүлээп албайн турар. Даг-Карабахтың айтырыын чамдык кижилер бодунуң күрүнеге удур түлеедикчи ажыл-чорудулгазынга эптиг көжеге кылып ап турары тодаргай билдинип турар. Ол дээрге албан-дужаалыг соора ажыглаан болгаш улуг түңге хээли алган тудуг материалдары комбинадының директору Манучаров дээн ышкаш кижилер-дир. Даг-Карабахтың айтырыы чамындыг түлеедикчилерге ажыглаар эптиг арга болуп турар. Карабах айтырыын чөптүү-биле шиитпирлээр негелдеге чагдынып алгаш, эрге-чагырга дээш ажык демисел чорудуп турар. Ындыг кижилер демократияның механизмин ажыглап, тергиидеп үнерин оралдажып турар. Ниф республикада эде тургустунуушкунга удур күштер, чагдынган элементилер бистиң ниитилелде чаартылгаларны хулээп албайн, байдалды чидиглендирер дээш бүгү чүүлдерни кылып, ол сорулгага кижилерниң национал сагыш-сеткилин ажыы-биле ажыглап, бергелерин чепсек кылып ап турар. Оларның сорулгазы чаңгыс — эде тургустунуушкунну доктаадыры, ону боттандырарынга шаптыктаары. Чүгле мыдыглар муң-муң кижилерни забастовкаларже, митингилерже болгаш чыскаалдарже хаара тудуп турган. Боттарының чурттап орган орен-саваазын каггаан хөй-хөй өг-бүлелериниң човуланы оларның арын-нүүрүнде, кижилерниң амы-тыны оларның арын-нүүрүнде. Ол сарыыл чок калчаалары доктаадырын, харысалга онаарын ажылчы чон чүткүлдүү-биле негеп турар.

Партия организацияларының ажыл-чорудулгазында эң тыңгыы четпестерниң бирээзи болза интеллигенция-биле, ылангыя чогаалчылар-биле, эртемденнер-биле, массалыг информация чепсектериниң ажылдакчылары-биле ажылды тоомчага албайн келгени болур. Ол чорук оларның политиктиг болгаш хамааты туруштарынга салдар чедирген. Ниитиниң саналоналын хевирлеп тургузарынга интеллигенцияның салдары аажок улуг, ынчалза-даа ол политика талазы-биле быштаан кижилерден уктадыр болза, олумнуг.

Бир эвес тургустунган байдалдың негелдезин ёзугаар, эң кол чүүл — ниф чоннуң амыдыралы, үндезин, үр хүлээлыг эрге-ажыктарын болгаш бүгү чурттуң эрге-ажыктарын ёзугаар эргежок чугула хемчеглерни амдан эгелеп албас болза, оон-даа берге байдалга таваржыр бис деп, түңнелди ужуражыышкынның киржикчилери айтырыгны ханы болгаш бүгү талалыг сайгарганының соонда үндүрген. Бир эвес эргежок чугула чүүлдерни кылбас болза, чоннуң бузурел көргүскен кижилериниң —коммунистерниң-даа, партия кежигүнү эвестерниң-даа ат-алдары бужартаар. Шиитпирниң принципи — «тиилекчилер-даа», «тиилеттиргеннер»-даа турбас, кайы-даа таланың сеткили хомудавас ужурлуг. Үнер орукту кады дилээр херек. Азербайджан болгаш армян чон чоок, эгин кожа чурттап турарлар, моон соңгаар-даа кады чурттаар ужурлуглар. Бүгү айтырыгларны шиитпирлээриниң дүлгүүрү — ниф республиканың боттарында.

Ужуражыышкынның бүгү киржикчилериниң — ТК кежигүннериниң, депутаттарның алыр ужурлуг баштайгы хемчээ болза, Даг-Карабах автономнуг область дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кыйгырыының ужур-утказын болгаш байдалдың кижи бүрүзүнге, Арменияның болгаш Азербайджанның бүгү ажылчы чонунга чедирери болур.

Республикаларда, ДКАО-да долгандыр байдалды өскертирип эргежок чугула, ол байдалды бо айларның иштинде чыгдынган, кижилерниң харылзааларын хораннап, амыдыралын үреэн бүгү чүүлдерден арыглаар дээш ажылды ынаар углаар херек.

Маңаа холбаштыр эң чүнү кылырыл, чүнү барымдаалаарыл деп кол айтырыглар талазы-биле бистиң кадрларывыска быжыг туруш херек. Кадрларның туружун өскерээйн чыткаш, байдалды өскертип шыдавас бис. Чүгле дизе чогум-на харын кадрлар күш-ажылчы коллективтерде байдалга, кижилерниң сагыш-сеткилинге салдар чедирер. Ылангыя Төп Комитеттер, Дээди Советтерниң Президиумнары, республикаларның чазактары, бүгү удуртукчулар, эртемниң болгаш культураның кескү ажылдакчылары улустарның эрге-ажыктарын негеп турар харысалгалыг хамааты туруштуг болуру чугула.

Азербайджаннар-даа, арминнар-даа чаңгыс столга олуруп алгаш, бүгү маргылдааларны шиитпирлээри, бүзүрешпейн база удурланчып турар чүүлдеринде оларның кады сайгарып шиитпирлээри эргежок чугула. Бөгүнгү кол сорулга—ажылчы чоннарны интернационализмниң, революстуг эде тургустунуушкуннуң туруштарынга сырый каттыштырары болур. Бот-бодунуң аразында тургустунга берген хомудажын турар чүүлдеринден чайлааш, кижилерни оожуктурар, болуушкуннарның улам хорлаалээрин доктаадыр талазы-биле ажылдарны чорудар херек.

Күш-ажылчы ажыл-чорудуганы чер болганга катап тургузар. Бо дээрге кадык амыдыралдың кол үндезини. Эки талаже эргилде келзин дээш ажылдарны эгелээр, чидирген чүүлдерни базым бүрүзүнге катап тургузар дээш ажылдаар херек. Ону ажылчы чон манап турар, өг-бүлелер манап турар, ажылчын коллективтер манап турар, чүге дизе кижи бүрүзүнүң бедүүн кузели — өг-бүле эки чурттазын, уруглар өссүн, өөрензин дээш негелде боор турар.

Бүгү хемчеглерни ажыглап тура, кижилерниң айыыл чок болуруун хандырары эргежок чугула. Маңаа бодунуң чогуур сөзүн күш-ажылчы коллективтер, административ органнар чугаалаар ужурлуг. Доктаамал чурттап турар черлериниң түр каггаан чурттакчы чоннуң айтырыгларын доп-дораан шиитпирлээр херек. Чер-черде бүгү органнар ол кижилерни чемгерер, чурттадыр чер талазы-биле дузаны көргүзер, уругларже кичээнгейни салыр ужурлуг. Олар чурттап турган черлеринче ээп келзин дээш болдунар-ла чүүлдерни кылыр. Кижилерниң берге байдалын хөй-ниитиниң бодалынга удур улам вырыдадыр дээш хээпнерни шиитпирлии-биле сый шавар херек. Берге байдалга таварышкан кижилерниң мурнунга буруузун кайы-даа республикага миниип көөр херек.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели качыгдаан өг-бүлелерге дуза чедирери-биле оларны эъп-чем, чурттаар чер, медицина болгаш социал — амыдырал хандырылгазының өске-даа дузазын чедирери-биле база ажылга киирип тургузары-биле чазак комиссиязын тургускан.

Корум-чурум чок чоруктерже чонну күткүп, чугаалар нептередип, национальдар аразынга өжээннежир чорукту кыпсып турар кижилерге удур эптеш чок демиселди чорудары чугула сорулга боор турар. Буруулуг кижилер-биле оларны партия кежигүнүнден үндүрериңге болгаш кеземче харысалгазынга киирериңге чедир эң шиитпирлиг демиселжири, кижилерниң национал байдалын көрүп, ажылдап үндүрериниң эптежип болбас фактыларынга удур демиселжир херек. Мындыг болуушкуннарны дазылындан тура тырттары-биле хоойлуларның күжүн, хөй-ниити бодалының нүүрүн долу хемчээлге ажыглаары эргежок чугула. Эде тургустунуушкунну, совет кижилерниң амыдыралын болгаш төлептиг чоруун, хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар херек.

Парлалгага шыгыгы негелделерни тургускан. Парлалга байдалды улам божааннадырының туржун ээлевес ужурлуг. Парлалга болуушкунну доктаадырынга дузалаар, болуушкунну чогумчударының, эптежириниң шаырелдыг болуруңун бүгү-ле чүүлдерни ажыглаар ужурлуг.

Даг-Карабах айтырыының нарын боор турарын барымдаалааш, бо айтырыг талазы-биле турушдарны чоокшулаштырарының эптежилге оруун шиитпирлии-биле дилеп тывары эргежок чугула. Азербайджан ССР-ниң, Армян ССР-ниң төлээлекчилери, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннери составтыг комиссияны тургузары эргежок чугула деп көрген. Комиссияның сорулгазы — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1988 чылдың июль 18-те шиитпиринде демдеглээниң ёзугаар ДКАО-нуң Азербайджан ССР-ге девискээр айы-биле хамаарылгазын өскертпейн, айтырыгларны ёзулуг интернационалчы ёзу-биле шиитпирлээриниң болдунар аргазын кыска хуусаада тывары. Ажылдап кылган саналдарны СЭКП ТК, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели чугаалажып көөрү-биле киирер.

Ужуражыышкынның киржикчилери партия эге организацияларынга, күш-ажылчы коллективтерге интернационалчы кижизидилгени үндезини-биле экижидериниң эргежок чугулазының дугайында дугурушкан. Ону эрейгей, кыйгырыг салыр пропаганда-биле эвес, а коммунист кижи бүрүзү-биле, күш-ажылчы кижи бүрүзү-биле чүткүлдүг, ханы ажылдарның аргазы-биле чорудар.

Бистиң чурттап турарывыс харысалгалыг үе харысалгалыг хөделиишкиннерни кылырын бистен негеп турар деп чүве чугаалаан кижилер демдеглеп турган. Этиен сес бүрүзү практиктиг тодаргай ажыл-херектер-биле дүүшкен турар ужурлуг. Оларның аразында кол чүүл — кижилер дугайында сагыш салыышкын, оларның хүн бүрүдеги негелделеринче сагыш салыышкын, бистиң ниити бажыывыска корум-чурумну тургузары.

(СЭТА).

Партияның область конференциязының делегады

Кыштаа—Кулузунда

Дортуй-оолдарның кыштаа чери — Кулузун. Хөй малды өстүреринге кончуг таарымчалыг оран ол. Ховулуг, тей, дагларлыг ол черге дыка хөй кышты эрттирген. Ам чаарбиге кышты база ааа бо чылын уткаан.

Кулузунда кыштап олурар ол малчыннар-биле чоок таныжып көрээлиңер. Таңды районнуң болгаш республиканың «Чүсчү малчын» клувунуң кежигүннери. Таңды районда С. Тока аттыг совхозтуң малчыннары Шагдыр Нима-Хууракковна биле Торлаа Долаанович Дортуй-оолдар ол. Аъш-чем программазын боттандырар херекке малчын өг-бүле идепкейлиг киржип турарлар, киириштирип турар үлүү база бар. Оларның бүдүрүлге көргүзүглериниң дараазында сан-түңнү маңаа айтып көргүзерге-ле иллей. 1987 чылда төрүүр 100 баш хойдан 118 хураганны алгаш, Бүгү-эвилел социалистиг чарышынга олар мурнааннар. Дортуй-оолдар бо чылын база багай эвес ажылдап турарлар. Малчыннарның көргүзүү багай эвес болуп турар-дыр, оон чылдагааны чүде чүдел? Ол дугайын Дортуй-оолдар хойну чайын, ылангыя кузун эки семиртип ап, оларлыгн турары-биле тайылбырлаар. Кыжын оларбелчиирин хуваап, оларны шын ажыглаарын чугаалап олура, Шагдыр Нима-Хууракковна дараазында чүүлдерни немей дыңнатты: соок кыш кежээлеп орда, хойларга немелде чемни ылап-ла берип эгелээр. Хамык-ла чүве —мал чемниде. Ынчангаш ону хөйнү белеткеп алыры чугула. Олар боттары сигенниң чылдың-на чемчири-биле белеткеп ап турарлар. Ажылга багай эвес түңнелдиң үндезини ында, оон аңгыда, оон өске чугула талазы база бар: ажылга дуржулгазы. Шагдыр Нима-Хууракковна чаш хураган азырап өстүреринге аажок мергежээн. Хураган бүрүзү шээни ылап-ла тоттур эмзин дээш доктаамал хайгаараар чаңчылдыг. Оларны соокка чоорту дадыктырарын чедип ап турар. Саймаң аргазын ол эки ажыглап билир.

Дортуй-оолдар өг-бүле керээзи-биле ажылдап турарлар. 1988 чылдың социалистиг хүлээлгелерин олар күүседип алганнар. Хойдан алыр продукциязынга 29 муң рубльге өг-бүле боттандырган.

Өг-бүлениң херээжен эш СЭКП Таңды райкомунуң кежигүнүнге үш удаа соңгуткан. Совхозта коммунистерниң хуралдарынга, партия райкомунуң пленумнарынга оон санал берген турарын бо-ла көрүп болур. Коммунист кижи болганда, ажыл-агый айтырыгларынга хамаарыштыр чугаалаар чүве-ле хөй. Хойнуң уксаазын экижидер талазы-биле база чугаалап турган. Көдээ ажыл-агый специалистериниң харысалгазын бедидер, оларның эки ажылын чедип алыр дээн чижектиг айтырыг малчынны дүвүредип чоруур. Ынчангаш хуралдарга ол дугайын база бо-ла чугаалай бээр. Өг-бүле керээзи-биле ажылдап турар улус болганда, ону сонуургаар, черле кандыг-дыр дээрзин айтырар кижилер бар, ынчангаш саналынга боттарының ажылының дуржулгазын-даа дыңнадып чугаалаар, өскелерден өөренир. Бо-ла чүүлдер дугайын чугаалажып олурувуста, районнуң чоокта чаа болуп эрткен партия конференциязының шугумчүлелдиг байдалга болганын Шагдыр Нима-Хууракковна чүүлдүгтүнүп чугаалады.

Сенби ОЮН.

ПРОФОБЛЧӨВҮЛЕЛДИҢ ПЛЕНУМУ

Профэвилелдерниң Тыва область чөвүлелиниң чедиги пленуму болуп эрткен.

Ааа 1988 чылда профэвилел болгаш социал страхование бюджедин күүседир талазы-биле профэвилел организацияларының сорулгаларының база 1987 чылда оларның күүселдезиниң дугайында айтырыг талазы-биле профоблчөвүлелдиң секретары Ч. С. Моңгуштуң илеткелин дыңнап, чугаалашкан. Чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды пленум хүлээп алган.

Ажыл-агыйның чорударының чаа байдалдарынче бүдүрүлгелериниң шилчилгезинге белеткелдер республикада хооступ турар. Профоблчөвүлелдиң бүдүрүлге ажылының болгаш ажыл төлевириниң талазы-биле килдизиниң эргелекчизи Н. И. Зверьковтуң бот-орулга-чарылга база бот-акшаланышкынче бүдүрүлгелерниң, организацияларның шилчилгезин боттандырарынга профэвилел ажылдакчыларының киржилгезиниң дугайында отчёдун пленум дыңнаан. Бо ажыл долу хемчээл-биле чорувайн, чамдык организацияларда ол организастехниктиг хемчеглер-биле чогуур деңнелге быжыглаттынмайн турары бүдүрүлгениң курлавырларын ажыглаарын саададып турарын пленум демдеглээн. Чамдык профэвилел комитеттери күш-ажылды организастаарының кезээ болгаш аренда аргаларын нептередир, бүдүрүлгениң болгаш күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаарынга кызымаккайын көргүспейн келген, оон түңнелинде чамдык бүдүрүлгелерде оон хажыдыышкыннары көвүдээн. Чаа аргаларже бүдүрүлгелерниң шилчииринге белеткелдиң сорулгаларын шиитпирлээринге үстүнде килдистиң ажылын идепкейжидериниң хемчеглерин пленумнуң доктаалында айыткан.

Профэвилелдерниң область чөвүлелиниң аппаратының структуразында өскерилгелер дугайында профоблчөвүлелдиң даргазы Ш. П. Кууларның информациязын пленум дыңнаан. Ында чамдык эде организастаашкынның түңнелинде ажылдакчылар саны 25 хуу кызырылган.

Пленум профоблчөвүлелдиң интернационалчы кижизидилге талазы-биле доктаамал комиссиязын тургускаш, оон составын бадылаан.

Партияның область конференциязынга уткуштур:
саналдар, бодалдар

ХАРЫЫСАЛГАЗЫН БЕДИДЕРИ-БИЛЕ

Сөөлгү үеде партия ажылының стили болгаш методтары кескээ-биле өскерлип турарын бо чылгы отчёт-соңгулдалыг кампания үезинде хуралдарга киржип, солуннардан номчуп, радио, телевидение дамчыдылгаларындан-даа билип ап келдивис. Аңаа коммунистерниң кылган чоптуг, чидиг, тодаргай санал-оналдары чүгле коммунистер бистерниң эвес, харын бүгү чонунуң сонуургалын хаара туткан.

Демократчыдылганың, ажык-чарлыг чоруктуң ол калбарлышкыны идепкей харысалгавысты бедидип турар. Мооң мурнунда «бирги секретарьның, райкомнуң, обкомнуң айтыышкыны» дээр чугааларны кижи хөй дыңнаар турду. Ындыглар бодунуң инициатива, шиитпир чок чоруун оон-биле чагдыынып, частырыг кылыптарындан корткан, бодунга харысалга чуктээринден оон-биле камгалаар турган болгай. Ындыг байдал партия эге организацияларында, оон чамдык коммунистерге безин турганы чажыт эвес. Эде тургузуушкунга шаптыктыг чүүл чогум-на ында турган деп бодаар мен.

Бо чылын партия организацияларының отчёт-соңгулдалыг хуралдары, конференциялар-даа мурнукузунга демдээр ужур чок, ажыл-ишчи, принципиалдыы-биле ылгалдыг эрткилээн деп билир мен. Соңгулдалыг органнарның кежигүннеринге, райкомнуң, оон секретарьларының адрезинге шүгүмчүлелдер чидиг болгулаан. Коммунистер боттарының сагыш-сеткилин хөлзедип чоруур чүүлдерин, планнарын күзелдии-биле солчуп турар апарган. Шынап-ла, таптыышкын үези дооступ, эргилделиг үениң келгени чер болганда кескү-дүр.

Мооң чаңгыс чижээн бистиң партия Улуг-Хем райкомунуң пленумунуң эрткенинден безин чугаалап болур мен. Райком секретары А. И. Августовскийниң адрезинге шүгүмчүлел аңаа шыгыы болган. Оон олуттай, чүве херекке албас, турамык аажы-чаңын, чүгле чагырып-дужаар хевиге алыскан, коммунистер болгаш чон-биле аргыжып, сүмелешпес чоруун аңаа шынгыы шүгүмчүлеп, негелдеин тургускан. Бир эвес аңаа ийи кандидатура киирген турган болза, ол албан-дужаалга кирбейн баар чыгыы, байдал ындыг шынгыы боор чорду. Ындыг сагындырыглар райкомнуң хераженнер ортузунга ажыл чорудар килдизиниң, пропаганда болгаш агитация килдизиниң, өске-даа килдистерниң харысалгалыг ажылдакчыларынга хамаарыштыр база турду. Ол ышкаш хөй-ниитиниң санал-оналын өөренип көөр комиссияны тургузуп алза-даа, оларга чогум кандыг үнелел бердингенин мыт чок эрттирген. Бистиң Ак-Туругдан соңгуткан делегат районнуң партконференциязынга чылдагааны чокка киришпээн болгай.

«Ак-Туруг» совхозка кажан отчёт-соңгулдалыг хурал болуп турда, коммунистер социал айтырыгларны шиитпирлээр, өг-бүле керээзин нептередир талазы-биле чамдык айтырыглар шиитпирлеттинип турза-даа, ында үндезин эргилделер чок дээрзин коммунистер шуут чугаалап, санал-оналдарын киирген улус. Чижээ, Ак-Туругда мурнунда профтехучилище бажыны турган ийи каът бажыңны ясли-сад кылыр дээн амга чедир шиитпирлеттинмээн. А уруглаарга сүт кухнязын ажылдар дээни шуут уттундурар чыгаан. Булун-Терек суурда сүт кухнязын сүт-биле хандырып шыдавазан. Эң берге социал айтырыгларның бирээзи — чурттаар бажың айтырыы. Планнаттынган «Чуртталга программазы» күүсеттинмейн турарындан чүгле Ак-Туругнуң хойжу бригадазында 22 өг-бүлелерниң чартык кезии суурда чурттаар бажыңнары чок. Булун-Терек суурда Маадыр-ие, күш-ажылдың хоочуну Седип Суурбеевна Кызыл-оол (өөнүң ээзи чок) бажың дилеп шаг болган, ам өгде чурттап, азы оглунуң биче бажыңында сыңмарлажып, кыштың соогун эрттирип ап турар. Мындыг чижектер бедии хөйнү чугаалап турар мышкажыл.

Бо дээрге кижилер-биле ажылдың четпези, амыдыралчы айтырыгларже ханылаавас чоруктуң бадыткалы-дыр.

Чарыгдалдарны боду дуглап, бот-акшаланышкынче шилчиир деп чугаа-ла хөй. Ынчалза-даа ол эки хевүвейн келген. Аңаа ноль моондактыг чүве — эрги-ле чаңчыл-биле ажылдап, экономиктиң чаа методтарын өөренип, шиитпирлээр дыка шуушпен чоруп турарында. Янзы-бүрү нормативтерни, өг-бүле, звено, бригада, аренда керээлерин тургузарынга бистиң совхозта тускай эртемниглерниң билии, мергежили чаныс. Аңаа районнуң, республиканың агропромнуң талазы-биле удуртукчуларының, оон тускай эртемниглериниң боттуг дузазы, сүмези чугула херегленип турар деп бодаар мен. Эът, сүт, дүк пландары күүсеттинип-даа турза, ону чогум кайы хире үне-биле бүдүрүп турарыл? Ол бодунуң чарыгдалдарын дуглавышаан, орулгаларын кажан бээрил? Ажы-чем айтырыын хүрген шиитпирлээринге чонну хуузунда дузалап ажыл-ишчиин киириштиргеш, оон бот-үнезин чиик кылырда чүнү кылза эки?

Мен бодаарымга, бо айтырыгларны шиитпирлээринге удуртукчу-даа, коммунист-даа кижи бодунуң хамаарышкан участогунга дидим харысалга-биле, чогаадыкчы ажылдаарын амыдырал негей бергени-дир. Коммунист кижи болганымда, ол меңээ база долу хамааржыр, ынчангаш оон чүгле сонуургап орбайн, харын шиитпирлежиринге эвээш-биче-даа бол, үлүүмнү киириштирерин кызыдып чоруур мен.

Роман ХУНАЙ-ООЛ.
Күш-ажылдың хоочуну.
Улуг-Хем район.

Кызылда Тываның автосептелге заводунуң коллективи эрткен он айларда планныг даалгаларын күүсеткен. Олар ам чылдың планын чедиишкинниг боттандырарынга бедик бүдүрүкчүлүг ажылдап турарлар.

Бо заводта интернационалчы бригадалар хөй. Улуг машиналарның моторларын септээр цехте тыва, орус болгаш оон өске-даа национал өнүк улустар кады чаңгыс аалдың ажы-төлү дег, быжыг найыралдыг. Септеп, эптеп дооскан улуг моторларның каа чаар ажылдаарын хынап ажылдадыр цехте Федор Яковлевич Контрашин — чүгле шын дээш, продукцияның бедик шынары дээш туржур ажылчыннарның бирээзи.

Заводта техниктиг контроль килдизинде инженер-механик Ооржак Чымбаевич Кан-оол Федор Контрашинниң ажылын бедик-биле үнелээр. Олар септеттинген моторларны кады хынаарлар.

ЧУРУКТА: инженер Ооржак Кан-оол биле моторлар шенекчизи Федор Контрашин.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧУУЙ КААРГА БОЛУР БЕ?

Бо чылдың ноябрь 15-те үнген № 264 «Шынга» парлаттынган «Чорук аайы-биле билдим», «Деңниг хөделзе» деп Дарый Монгуш болгаш Арбай-оол Канчыырның оорларны амдажытпас дугайында чагааларын улуг сонуургал-биле номчудум.

Амгы үеде эде тургузуушкунуң чугула үе-чадазында күрүнениң болгаш хуунуң мал-маганын, эт-хөреңгизин оорлаар чоруктар-биле демиселди күштелдирери чугула айтырыг. Бо чүгле милиция ажылдакчыларының херээ дээр хөөннер бистиң аравыста бары чажыт эвес. Ол дээрге бүгү-ниитиниң херээ-дир.

Бистиң ада-өгбелеривис ажырымчы, хоптак сеткилдиг кижилерни шаандан тура чектеп, көөр хөңнү чок чораан.

Эрткен чайын Чыраа-Бажы суурда чедеп харлыг үгбем калайның аалынга чордум. Ол хөлчок халактап чугаалайдыр. «Молдургамны оорга алыстым. Хавапмыны база чоокта алыстым» — диди. Каш чыл бурунгаар суурда бир кырганның каш өшкүлерин машинага чүдүрүп алгаш барганын чугаалаар болду.

Оларның хөй кезии тывылбас боор-дур. Оорларның хөй кезии мурнунда шииттирип чораан кижилер боор-дур. Олар чер-черлерде боттары аразында дуттуржуп, бөлүглежип алган боор. Олар район санында өннүктерлиг, бир черден өске черже өттүржүп оорланыр аргалыг ажыглап турар. Оорлар ол тыпкан олчазын бир черге салбышаан сайгаргаш, үлежип ап турары чугаажок.

Шак мындыг кижилерни илередип тудуп алырынга бүгү чон, хөй-ниити бир демниг ажылдап, милиция органнарынга, кедээ Советтерге дузалажыры ажыктыг.

Бо бүгүнү чамдык кижилер чүгле аныяктарже чууй каар чүүлдер бар. Кайын-на аныяк кижилер шупту ындыг боор. Оларның аразында төлеп чок ийи-чаңгыс кижилер бары чажыт эвес. Ол кижилер аныяктарның адын бужартадып чоруурлар. Ол кижилерни күткүп, деткип турар улуг кижилер база бар. Харын-даа чамдыктарының ада-иелери, дергүл-төрелдери деткип турарлары бар-даа чыгыы. Чамдык кижилер ындыг улусту биле тура-ла, ыыт чок эрттирип орарга, олар амдажып турарлары ол.

Амгы үеде ажылдавайн турар аныяктар көвүдээн. Ылангыя мурнунда кем-херек үүлгеткеш, хосталып келген аныяк-даа, улуг-даа кижилерниң эде кижизидилгезинче кичээнгей ам-даа кошкаан. Ол хосталып келген кижилерни ажылга киирбес, азы оларны чектээр удуртукчулар бар. Оон уламындан олар хоорай, суурлар кезип, тоолап чоруурлар. Оон-биле черлештир кедээде ажылдаар черлер база белен тывылбас болгулаар-дыр.

Ынчангаш ону болдурбазы-биле тудугларда ажылчын күш чедишпейн турар болгай. Оларны ол ажылдарже ээлеедип, организастап киирип, общежитиелерже киир бижидип, хоңга алыры күзенчиг-дир.

Сандан САНДЮ.
Күш-ажылдың хоочуну.

«ШЫН-ГА» ХАРЫЫ

Бистиң
консультациявыс

КАНДЫГ ДОКУМЕНТИЛЕР ХЕРЕГИЛ?

1988 чылда бистиң чуртувуска ажаалга банкыларын тургусканы-биле чонга ачы-дуза чедирилгезиниң хевирлери көвүдээн. Ол чонга улуг деткимче. Мээң сонуургаан айтырыым мындыг: Ажаалга банкывындан чээли алгаш, бажың тудуп алырын бодап турар мен. Чээли алырда кандыг документилер негеттинерил? Ийиде, чурттап турар черимниң ажаалга кассазындан чээли алыр болзумза, тудар бажыңны ынап-ла ол черге кылыр ужурлуг мен бе?

Э. КУЖУГЕТ.

Кызыл районда Терлиг-Хая суурнуң чурттакчызы.

— Автор өзулуг амыдыралчы айтырыг салганын көрдүм. Кандыг-даа чээлилерге тодаргай документилер негеттинери чоптуг. Ынчангаш ажаалга банкызының салбырынга чээли алыры-биле даразында документилер негеттинерин сүмеледим.

— Бирээде, чээли алырының дугайында билдиришкин, ону ынап-ла ийи экземплярга киирер. Чүге дээрге оон бир хоолгазын хынаалда соонда чээли алыр ээзинге дедир эгидер апаар. Чээлиниң чогуур үезинде эгидерин магадылаар соруктуг-биле ажаалга банкызы чээлини бээрде, хууда чээли алыкчыларының алган шынзыдыгга-бижиин барымдаалап көөр. Тудут тудар участок черниң смета түңнүн дугайында улус депутаттарының кедээ Совет күүскомундан шынзылга, а чээлини база силерге чүгле ол-ла шынзылга-биле бээр. Мооң алгаш көөрге, силерниң бажың тудар айтырыыңар шиитпирлеттинген-дир. Чээли алгаш, чурттап турар девискээрге азы өске черге тудар бе деп шиитпир үндүрүп дадагалаап турбас, үезинде документилерни белеткеп бээрге, бир-тээ мышкажыл.

Валентина ООРЖАК.

Партияның область конференциязының делегаттары

АЖЫЛЧЫН ЧОРГААРАЛ

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглаар фабриказынга белен кижи ажылдап шыдавас чер. Дааш-шимээн, доозун-довурак... Ээлчеглер дүн-хүн-даа, кыштың соогу, чайның изии-даа дивес, улай-улай үнүп-ле турар. Ынчангаш ажылгыр, эгелээнин төнчүзүнге чедирер, бергелерге торулбастар, болуушу мергежилинге чоргааранып чоруур кижилер мында ажылдап турар деп болур. Ат-сураа республикада алгаан хөй-ле кижилер мында бар. Оларның бирээзиниң ажыл, амыдыралы-биле таныжып көрээлиңер.

Тамара Сүүр-ооловна Куулар — үк коллективтиң мурнакчы кижи. Районнуң чоокта чаа болган партия конференциязынга ону область конференциязының делегады кылдыр соңгаан. Бедик сорттуг даг-дүгү арыглаар цехтиң начальниги Н. В. Стародубова, мында бир дугаар технологтуг ээлчегниң улуг мастери Д.-М. Д. Ондар олар мурнакчы ажылчынның дугайын мынча деп чугаалаар: «Он чеди чыл иштинде чаңгыс коллективке ажылдап келген, ажылга кандыг-даа байдалда бистиң кол даянып, чоргааранып кижилеривистиң бирээзи ол-ла болгай». Дуржулгалыг ажылчын-биле таныжар дээш чеде бердим.

«Тамара Сүүр-ооловнага ужуражып болур бе?» — деп айтырыымга, бедик дургуннуг, ак шырайлыг аныяк урут: «Болур-болур, мени кым херелеп тур» — диген, көрүп келди. Элдек-ээлен, баштак, чугаакыр кыстар Ак-Довурактың арыглаар фабриказынга кайы хөй. Эртенинде олар автобус доктаар черге чыглып кээр. Кыдыындан көрүп турарга, оларның катык-хөглүү-ноннуг болур улус. Кыстарның кылып турар ажылын билбес кижи болза, «сагыш амыр дээ чүве-ин, кижи бодаар мышкаш болган болза» деп-даа бодаары магат чок. Даг-дүгү арыглакчыларының берге ажылын эки билир болгаш, оларның чүге-даа торулбас ажы-чаңын магадаар кижи мен. Тамара Куулар база бо-ла оларның аразынга көөр болгаш, арның танывыр болдум. Ынчангаш кайызыс-даа кандыг-даа сүрээдел чокка чугаалаштывыс. Оон-биле чугаалажып, бодамчалыг, ханы угаалыг, топтуг чугаазын дыңнап ора, ынчаш ажыл, амыдыралды эки билир, аңаа улуг харысалгалыг кижи-дир дээрзин эскердим. Ол — дартку разрядтың таарыштырыкчызы. Бедик мергежилдиг ажылчын. Бодунуң ажылчын мергежилинге чоргааранып чоруур кижилерниң бирээзи ол-дур деп билдим. Күш-ажыл оон амыдыралын чүден-даа артык каастаан, бодунга бүзүрелин оттурган. Ынчангаш ажылынче өөрүшкүлүг кезериниң чылдагааны-даа мында.

Ак-Довурактың профессионал-техниктиг училищезин дооскаш, 1971 чылда арыглаар фабриказынга Тамара ажылдай берген. А училищеже сески классты дооскаш кирген. Аныяк кыс бодунуң ажылчын намдарын дериглелер машиназындан эгелээн. Оон тускай курстар эрткен соонда, таарыштырыкчы болганы ол. Баштайгы үеден эгелээш-ле ажылга харысалгалыг болурунга оон дагдыныкчылары СЭКП-ның XXIV съездиниң делегады Уйнукпан Түлүшовна Монгуш биле Оюн Маадыр-ооловна Монгуш оларның үлегери дузалаан. Оларның амыр-дыш сагывас, кызымак чоруу, ажыктыг ажылче чүткүлү аныяк кыстың сеткилинге улуг хүндүткелди бодуруп, оларга бичии-даа бол, домей болур күзелди тывылдырган. Тамара дагдыныкчыларының хөй-ле чүве чугаалап, чүве болза-ла чагып-сургап турганын черле сагынмас. Кандыг-даа сөстен артык херек кырында ажыл, боттуң үлегери ажык көзүлтиг болур дээрзин олар эки билип турган бөлбейн ваш. Тамара Куулар ону ам бооп чаа ажылдап келгеннер-биле ажылдап турар апарганы билген.

Баштайгы чылдарда-ла Тамараны ээлчегиниң аныяктары комсорг кылдыр соңгуп алган. Оларның идегелин шынзыдары-биле ак сеткилдиг ажылдап, хөй-ниитиниң херээнге идепкейлиг чоруун көргүзе берген. Ынчангаш эш-өөрү комсомолчу уруглар, оолдарны база идепкейлиг болуруунче кыйгырып, солун хемчеглерни эрттирип турганнар. Комсомолчу чылдарында Тамара каш-даа удаа «Мергежилдиң тергиини» деп атка төлептиг болуп келген. ВЛКСМ обкомунуң Хүндүлел бижии-биле, «Олимпиада-80»-ни көөр путёвка-биле-даа шаңнаткылаан. А 1977 чылда Тамара Куулар Иваново хоорайга болуп эрткен аныяк патриоттарның VIII Бүгү-эвилел слёдунга киржир аас-кежиктиг болган. Аңаа бүгү эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның төлээлери киришкен. Олар Коммунистиг партияга болгаш совет чонга ададарның күш-ажылчы, дайынчы болгаш революсчу чаңчылдарынга шыңчы бээр сөзүн аңаа бергеннер. Ол чорук Тамарага үттүндүрбес болуушкун бооп арткан. Ол слёт аңаа хөйнү хүлээндирген, өөредиглиг болган.

Уруунуң чедишкиннииг ажылдап, чурттап эгелээнинге авазы Аракчаа Дамбыевна иштинде аажок өөрээн. Оон беш уругларындан чүгле бо Тамаразы адазының соон салган. «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажылчыны болган. Оон авазы Сүүр-оол Куулар ажылгыр кижилерниң бирээзи чораан. Чораан болза, ол база-ла уруунуң эки диртип ажылдап чоруурунга аажок өөрүүр турган.

СЭКП кежигүнүнге кирер дугайында сүме дыннааш, Тамара дүвүревес боду дүвүреп шаг болган. Ону бодаптарга-ла сагыжы ажыраар эгелээр. 1980 чылда партия кежигүнүнге кирер рекомендацияны Тамарага комсомол комитеди база оон дагдыныкчылары хоочун коммунистер берген. Ынча аныяктарның аразындан Тамараны шилип алган, аңаа коммунистер часпаан. А Тамара Куулар коммунистерниң мурнунга берген сөзүн ыдыктыы-биле күүседип, шынзыдып чоруур. Хөй чылдарның дургузунда ол ээлчегиниң партбөлүк удуртукчузу болуп ажылдаан. Коммунист дээрге кайы хире улуг харысалгалыг деп чүүлдү мынчаар ол долузу-биле медерел билген. Ажыл-агыйын-даа, партийжи хүлээлгезин-даа ак сеткилдии-биле күүседип турган. 1985 чылда Тамара Сүүр-ооловна Куулар Күш-ажылчы алдар ордениниң III чергези-биле шаңнаткан. Ол шаңнал ажыл-ишке ону улам сорук киирген.

Бөгүн Т. С. Куулар — ээлчегниң күш-ажылчы коллективиниң чөвүлелиниң кежигүнү. Үениң негелдезиниң аайы-биле эде тургузуушкун, ажылчын бүрүзүнүң бериммелиг ажылдаарын чедип алыр дээш тургужуп турарларының бирээзи. Сөөлгү ийи-бир чылда кандыг өскерлиишкиннер синериниң коллективте болганын деп айтырыгга ол мынчаар харыылады: «Ажылчыннарның инициативи чорус, ажылынга харысалгазы бедээн. Мурнуку чылдарга деңнээрге, ажыл шагы үзер чорук читкен. Ол талазы-биле негелде шыгыыраан. Ажылдың организациязы база экижээн, мурнукузу дег, ай төнер дей бергенде план дээш үйгу-чыдып чок шургудуп турар чүве чок, ай эгезинде-даа, төнчүзүнде-даа дең-дески ажылдап турар бис». Ээлчегниң чедишкиннеринде коммунист Т. С. Кууларның үлүү эвээш эвес. Ынчангаш ону цехтиң удуртукчулары-даа, кады ажылдап турары эш-өөрү-даа хүндүлеп, улуг идегелди көргүзүп турарлар. Мурнакчы ажылчын, үлегерлиг коммунист удавас болур республиканың коммунистериниң улуг чыыжын сонуургал-биле манап турар. Ол база амыдыралынга бир солун арын болуп артар дээрзинге Т. С. Куулар бүзүрээр.

Светлана БАЛЧЫР.
Барыын-Хемчик район.

КАРА-ЧЫРААНЫҢ СААНЧЫЗЫ

Сүт-Аксының ортумак школазын доозуп тура, Уран Монгуш амыдыралының бо хүннерин кайын билир турган боор. Ындыг-даа болза, оон ада-иезиниң хөй чылдарда малчыннап чораны мергежил шилип алырынга салдарлыг болганы чугаажок. Ылангыя оон авазы бо-ла Кара-Чыраа сүт-бараан фермазынга, Уранның ам саанчылап чоруру дег, ажылдап турган. Авазының соон салган, саанчы болу бергени ол.

Саанчының ажылын кылып көрбээн кижи амыр эвес ол ишти кайын орта билир дээ. Чайын шаг-дыр, хат, чаъстыг-дыр, соок-тур хүнге инекти сагбас эвес, ынап-ла саар апаар. Ындыг хүннер Үстүү-Ишкинниң Үзүнге, Мажыгреке, Улуг Хемнергейниң бажынга таваржып турганын Уран кайын уттур. Мындыг таварылгада чүгле күзел-чүткүл херек.

Уран Бапай-ооловна бодунга бижидилгээн 25 баш инектиг. Оон бо чылгы планында бир инекке оназаштыр 1050 литр сүт саап алыры көрдүнген. Хууда социалистиг хүлээлгезин ап тура ол ону эде көрүп, 1150 литрге чедирерин хүлээнген. Ынчалзажок саанчы ол көргүзүгүн ажыр күүседип шыдаан, херек кырында 1250 литрни саган. Ол саан — «Сүт-Хөл» совхозтуң Кара-Чыраа фермазында инектерниң сүткүр уксазынга хамааржыштыр алырга, көргүзүг эки. Ындыг көргүзүгнү Уран каш-даа чыл уламштыр чедип ап келген, чаңгыс бо удаада эвес.

Комсомол организациязының сүмелеп, деткип бүзүреткени-биле Уран Бапай-ооловна 1985 чылда партия кежигүнүнге кирген. Оон бээр аныяк коммунист сүт саалдазының көргүзүүн кудулатпаан, харысалгазы улам бедээн. Саанчының эки ажылдының чылдагааны чүзел? Саан турары инектер доктаамал ажаалдалга, азыраалгаарада турар. Эки ажылдың бир талазы ол. Уран хүлээнген херээнге кызымак кижи, харысалга чок болза, ажыл-херек кана бүтпес болур.

Чоокта чаа партия конференциязынга Уран Бапай-ооловна Монгушту коммунистер СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң кежигүнүнге соңгаан. Партияның область конференциязының делегаттарының аразында ашчи саанчының ады база бар.

— Фермавыстың кажаа-хоралары четчир, чуңар-бажың, столовая ажылдап турар. Эмнелге пунктузу, кызыл-булуң тургузар өрээлдер бар. Оларны ам четчелеп киирери арткан. Бир эвес районнуң албан организациялары деткиир чүве болза, бистиң фермавыска хаяптааш, район төвүнге сүт болбаалыралдар черин тургузуп ап, Чадаананың сүт заводундан аңгыланыр арга бар — деп, Уран Монгуш сүме-саналын киирип турар. Саанчының күзели, бодалы мындыг. Саналды киирип турар болганда, айтырыг, шынап-ла, эргежок чугула болза, ону чедип алыр дээш ажылдаар апаар-дыр.

Чаң-оол ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

ЧУРУМЧУДАР ҮЕ КЕЛГЕН

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң ээрбиги чыыжының ээлчег чок сессиязы болуп эрткен. Аңаа «Пассажир автотранспорт-95» хоорай программазының дугайында илеткелди улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы Д. Л. Тиимей кылган.

Хоорайда автобустар шимчээшкининиң схемазының дугайында «Тувинская правда» солунга бо чылдың январь 6-да ажылчы чоп таныжып, чугаалажып көөрү-биле парлаттынган. Ол айтырыг талазы-биле тускай комиссияны тургускан болгаш оларга 76 чагаалар кирген. Ол чагааларны сайгарып чугаалашкан. Октябрьда ПАТБ-ге хоорккүскомнуң хуууу эрттирген. Оон түңнелиниң дугайында октябрь 26-да ол бүдүрүлгениң коллективиниң хуралынга сайгарып чугаалашкан.

«Автовокзал—ДСК» таксомотор, хоорайдан дашкаар «Автовокзал — Каа-Хем суур» деп маршруттарны ажыткан. О. Лопсанчап болгаш М. Бухтуев кудумчуларында автобус доктаар черлерни дериp кылган. № 4 маршруттуң автобузун № 4 школаның өөреникчилерин сөөртүрү-биле доктаар черин узаткан. № 7 автобусту № 7 д-нии чедер черинге чедир чоруур кылдыр кылган.

ПАТБ-ге хоорай Совединиң хүнүнге хоорай Совединиң харысалгалыг 18 ажылдакчызы киришкен болгаш ол бүдүрүлгеде шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларны шиитпирлээринге санал-оналдарны киирип, тодаргай утланышкыннарны берген.

Автобустар парыгын ажыктыг эвес ажыглап турарын илеткелде айыткан.

Бүдүрүлгениң инженер-техниктиг ажылдакчыларының тарифтиг шалың телевири өскен. Эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, шалың телевири 10,1 хууга, күш-ажылдың бүдүрүкчүзү 5 хууга өскен. Эрткен 9 айларда хоорайдан дашкаар чоруп турар бир автобуска оназаштыр 29 муң рубль, хоорай иштиниң маршрудундан 11,6 муң рубльдиң орулгазын киирип алган.

Ол үениң иштинде хоорай иштинде чоруп турар автобустар нормазындан ажыг кижилерни сөөртүп турар. Пассажирлерниң хөй кезиин халас чоруп, оон хелезинин төлевейн турар. Автобустар расписаниелерин сагывас. Аразында үзүктелиишкиннер улут. Эрткен тос айларда 3678 рейс күүсеттинмээн. Оларның иштинде техниктиг чылдагааннар-биле 70 хуузу үстүнген.

Хоорккүскомнуң ажылдакчылары автобустар шимчээшкининиң маршруттарының хөй кезиинге хыналдаларны организастаан. Шак чедерге автобустарга пассажирлер долу болур. Чолаачылар автобустар доктаар черлерни чарлавас, каш дугаар автобус лаа номерлери бижип астыпаан, автобус доктаар черлеринде расписаниеде айыттынган шактарында келбес, олары көскү эвес.

Октябрь 24-те автобустарның маршруттарынга хыналдаларны кылырга, оларның аразында 15—55 минута чедир үзүктелиишкинниң болурупун турары хыналда үезинде илереттинген. Диспетчер пунктузунуң дежурныйлары оларның расписаниезин, маршруттарын хыналдага албайн турарын үстүнде фактылар бадыткап турар.

№ 6 маршрутту октябрь 11-ден 14-ке чедир хүннүн-не хайгаараалга ап хынаарга, аразы доктаамал чаңгыс аай эвес, үзүктелиишкиннер хөй болуп турар. Ынчангаш оларны чаңгыс аай чорудуп тургузары чугула дээрзин илеткелчи болгаш санал бергеннер шүгүмчүлээн.

Ол-ла № 6 автобустуң чоруп турарының дугайында хоорай Совединиң депутады В. А. Барыбина бодунуң саналынга мынча дээн:

— Хоорайның мурнуу талазында районда чурттап турар чурттакчыларның саны көвүдээн. Ында чуртталганың болгаш өске бүдүрүлгениң тудугулары көвүдеп, тургузуу турары-даа хөй. Оон чурттакчылары хүн бүрү көвүдеп турар. Оон уламындан чонну аргыжылгазы хөй. Чурттакчыларның аразында хоорайның албан черлеринде, организацияларында болгаш бүдүрүлгелерде ажылдап турарлар болгаш тесте өөренип турар өөреникчилер-даа хөй. Ында чүгле № 6 автобус чоруп турар. Ол чонун аргыштырызын хандырып шыдавайн турар. Оон уламындан ажылдап турарлар ажылынга озалдаар, өөреникчилер кичээлинден озалдап турар таварылгалар ховар эвес.

Мен ол районнуң девискээринден депутат мен. Соңгукчулар-биле ужуражылга хуралы кылырга, меңээ үш минута-даа сес бербес чыгыы, чүгле автобус дугайында айтырыг болур. Ынчангаш эртенгиниң 8-9 шактар, дүъште 12-14 шактар аразында, кежээ ажыл шагы төнүп турда пассажирлер улуг бергедээшкиннерге таваржып турар. Ол айтырыгны дарый шиитпирлээринге ол доктаарган.

ПАТБ хоорайда база бир хөй кижини хаара тудуп турар бүдүрүлгелерниң бирээзи. Ында кадрларның ажылдан үнер, кирер чоруу хөй. Эрткен 9 айларда 121 кижини ажылга хүлээп алган, 105 кижи янзы-бүрү чылдагааннар-биле ажылдан үнген. Ажыл шагын 92 кижи үскен, оон иштинде 29 чолаачы, 57 слесарь бар болган. Ээрпиктер сергедир черге 24 кижи кирген, оон иштинде 15 чолаачы, 7 ажылчын бар. Автотранспортту 13 кижи ээрик башкарып чорааш туттурган. 41 чолаачы пассажирлерниң билет чок сөөртүп чораан. 25 чолаачы ажылдан озалдаан, 9 кижи маршруттарын өскерткени илерээн.

Шак бо фактылардан алгаш көөрге, ында күш-ажылды организастаар, сагылга-чурумну быжыглаар, кижилер ортузунга кижизидилге ажылының четпес тургустунганын херечилеп турар.

Күш-ажылчы коллективтиң чөвүлели (Е. А. Филимонов), бүдүрүлгениң удуртукчулары В. В. Бойко, Г. И. Тутатчиков, Г. В. Вязовкин, Н. Б. Павлючок ажылда четпестер-биле эптежип, ол четпестерни ажырыыны талазы-биле дээштиг хемчеглерни албайн келгенин илеткелчи болгаш санал бергеннер шүгүмчүлеп чугаалааннар.

— Сессияга чугаалажып турар айтырыг чугула болгаш бо хүннерниң негелдезинге дүгжүп турар. Айтырыгны белеткээни дазат болган деп бодаар мен. Илеткел чүгле ПАТБ-ниң ажылын көргүскеп. «Пассажир автотранспорт-95» деп программаны хүлээп алыр дээрге, ам бо хүннерде хоорай иштинде пассажирлер аргыштырылгазының шиитпирлеп чадап турган. 1995 чылга чедир программаны хүлээп алырывыска амгы үеде бистиң хоорайга байдалга дүүшпес хире. Шак мону ам-даа ханы өөренип көөрү чугула боор.

Хоорайда ажыл кылбайн турар кижилер бар. Оон уламындан хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээр, арагалаар чоруктар бары чажыт эвес. Оон-биле демиселди күштелдирери чугула — деп, депутат К. С. Кужугет бодунуң саналынга чугаалаан.

Хоорккүскомнуң иштики херектер килдизиниң КАИ-ниң начальниги М. С. Самбуу:

— Пассажир АТБ-ниң чолаачыларында орук чурумунга хажыдыышкыннар бар. Оларның дежурный механиктери четпес ажылдап турарлар. Автобустарны рейстерден келгеш, гаражтарга тургузуп каарга, оларның техниктиг байдалдарын хынавайн, ында үрелген, четпес чүүлдерин чогуур үезинде хынап, кылбайн турар.

Албан черлериниң, организацияларның болгаш бүдүрүлгелерниң эргезинде автобустар хөй. Оларны пассажирлер сөөртүрүнге ажыглавайн турар. Оларда касса аппараттары бар. Оларны хоорай иштинге пассажирлер сөөртүр дугайында айтыышкын бар. Олар чүгле эртен, дүъште, кежээ боттарының ажылдакчыларын сөөртүрү-биле кызыгаарлаттынып турар. Ол чораш, автобустар доктаар черлерде хөй кижилер автобустар манап турар. Оларны албайн турар. Ону негээри хоорккүскомдан негеттинип турар.

Кажан ол организацияларның шалың алыр хүннери чедип келгенде ол организацияның чаңгыс кассирин сөөртүп алгаш, курбаңк чаңынга 4-5 шак хүнзээр боор-дур. Кышкы үелерде оларны чылыдып, шак ынчаар турарга, хөй бензинниң чарыгдап турар.

Ол ышкаш сессияга санал берген депутаттар болгаш чалакчылар хоорай иштинде чоруп турар автобустарның маршруттарының дугайында база албан черлериниң, организацияларның болгаш бүдүрүлгелерниң эргезинде турар автобустарны хоорай иштинге пассажирлер сөөртпейн турарының дугайында шүгүмчүлелдер хөй болган.

Хоорай Совединиң сессиязының ажылынга Тыва АССР-ның Дээди Совединиң Президиумунуң даргазы Ч.-Д. Б. Ондар киржип, аңаа делгерелгей чүве чугаалаан.

Сессияга чугаалашкан айтырыгның талазы-биле шиитпирни хүлээп алган.

СОВЕТТЕР АМЫДЫРАЛЫ

Николай ДАЖИНМАЙ.
(«Шынның» корр.).

СЭКП ТК-ның Чагаазы: кыштаглаашкын-шылгалда

ЧАСТЫРЫГЛАРНЫ КАТАПТАВАС

Бай-Тайга районда «Кара-Хөл» совхозтуң өшкү бригадазы эрткен кышка багай белеткенгениниң уржуунда 100 өшкүге оваапштыр чүгле 46 анай алган. Бо чылын четпестер уламчылавышаан, тодаргайлаарга, он айларның түңнелинде 758 улуг өшкү, 305 анай олуп хораан.

— Дапсы хемниң Улуг-Ойна Саины Салчактан аңгыда, чаңгыс-даа малчын планын күүсетпээн — деп, бригадир Дайынчы Хертек бригада кежигүннериниң аттарының душунда демдеглеп биске көргүсту.

Кара-Хөлдүң девискээринде амгы байдал эки: хар чагбаан, соок шоолуг эвес, малдың деңгилдээн суларавын. Агаар-бойдустуң амгы байдалынга ооҗургаар, ооргаал манаар эргевес чок. Нийтиниң малын кыштап хүр-меңге ажырар дээш серемчилелди улам бедидериниң, кичээнгейин коскаткаалын СЭКП ТК-ның Кыйгырыында айыткан болгай. Ол чугула документини солуннарга парлааныындан бээр элээн үе эрте берген. Ону совхозтуң малчыннарынга таныштырганы чугаажок. Оон бээр ам чүнү кылганыл, партия Төп Комитединиң Кыйгырыынга харыы кылдыр кандыг хемчеглерни алгылааныл, ам моон соңгаар канчаар ажылдаарыл, малчыннарның кичээнгейин чүүже эвилелдеп турарыл? Алаш хемниң унунда Үстүү-Мунгаш-Кыйыг деп черде Александр Куҗугет биле Окан-оол Даваны олар чаңгыс кодаңда төрүүр 265 өшкүнүң база 198 сергениң кыштагладып турар. Кажаалары амгы. Малчыннар-биле амыр-менди солушкан доран-на оларның берселериниң дугайында чугаазын дыңнадывыс.

— Ноябрь 6-ның [...]-де улуг хат келгеш, өөнүстү бузуп каапкан, эштэр, сентээр-даа арга чок. Боттарывыс харын тын-менди үнгеш, чол болуп, мурнунда колхоз үезинде туткан, оон соонда септеп безин көрбээн эрги кажаанакта — ообак-дыдык бажыңчыгашта кирип алган олурарывыс бо-дур. Совхозувустуң удуртукчуларынга айтырыг тургузарывыска, кандыг-даа дуза чедирбеди. Бодум «Барлык» совхозтуң Ак-сы-Барлык суурда бир кижиден 300 рубль-биле ол мыжы садып әкеп алдым, ам харачазы чок. Ону суртаалары-биле Хөнделең баарым олдур—дээш, Александр Куҗугет чугаалады. Шынап-ла, ол валдыны баарында оруқ-биле эртип чыткан автомашинаны доктааткаш, кысканда канчаар боор, ук малчын машинаның кырында олуруптуу. Кыштың соогунда аан.

Оон кожазы, серге кадарчызы Окан-оол Даваның өө соок, самдар чорду. Ону чылыгаап алыр дээш материал дилеп чадажкан. Ол кыштагга совхозтуң тудугжулары бажың тудуп эгээш, оон кураарын салгаш, чоруппаан, материал чедишпээн. Чурттап олурар байдалын көөрге, кээргенчиг малчыннар чорду, чаш уруглары база бар.

Ол аалдың адаанда Алашке кирр акказ хемниң Делег-Хөл дээр. Оон ол-бо талаларында хая-даштыг кадыр бийлер баарында база салаа дег хемчигештер дастарында өшкү кадарчылары-ла хөй. Оларның бирээзи Виктор Сотнадан өнчүзүн база эр-кызының-даа талазы-биле холушкак 223 хунан өшкү бар.

Эрткен чайын үер болгаш хемниң уну өскерилген, ынчангаш ам булуктаар болза, кажаа база ол-даа хөме алзыптар. Кодандан озалааштэ четче туптаан бажыңны көрдүвүс. Оон соңга рамаларын эптеп, шилдеп, иштин шевердээш, ол малчынны аңаа олуртуп болурунуң аргазы турган. А кажааны оон чанынче база-ла көжүрүп болур, шүтүсүнген хевирлиг.

Чугаалажы-чугаалажы көөрүвиске, Виктор Сотна ол-бүле кереэзи-биле ажылдап турар болду. Совхозтуң дирекциязы-биле чарган керээзин көргүсту. Чектн-даа четче демдеглевээн, бир дептерде чүгле бирги кварталдың түңнелин бижип демдеглеп каан. Документилер-биле канчаар ажылдаарын бо база өске-даа малчыннар билбес болду. Бот-орулга чарылга үезинде шак ынчалдыр ажылдаарга чүү бүдерал? Ылу барымдаа-даарының орнунга, өлче кирбээни дээре. Оларның кичээлдээр, хуралдаар бажын-болгаады-даа чок. Бо чылын харын кызыл-булуң тудар дугайын дирекция планга киирген, оон ынжын шагда-ла кезип белеткеп кааш, ара казапкан.

Виктор Сотнаның кыштааның чоогунда анай кадарчылары Борис биле Николай Сарыглар алышкылар кыштаглап турар. Олар дагдыныкчы авазы Шигжитмаа Сүүр-оолованың удуртулгазы-биле малын ажаап кадарып турар улус болду. А чурттап олурар бажыңын көөрге, каракка чаржынчыг: тутканыйндан бээр 20 чыл апкан, ол аразында септеттинмээн-даа, бажыңның кладовказы база чок, чаңгыс наът соңгазыг, тар казанак чорду.

— Бо казанаавысты септеп, чылыглап, кладовкалап бээрин үргүлчү негээр-дир бис. Совхозувустуң директору-даа келбес-тир — деп, 25 чыл малчынналаш, ам пенсиялаан Шигжитмаа Сүүр-оолоена Сарыглар хомудай-дыр.

«Кара-Хөл» совхозтуң шээр мал кадарчыларының чурттап олурар байдалы черле хирелиг улус-тур, оларны дирекция шоолуг сагыш салбас-тыр дээрзин Ольга Куҗугеттиң аалынга баргаш, безе улам-на бузуурээн бис. Бодан шөрүкер дээн: ол-бүлезинниң эр кижи чок херээжен малчын үш бичии уругнуг, ол хирезе 293 сергени кадарып турар. Кужунде ам-даа хевээр. Кыштаа сын кырында, ында суггат чок, хар чагбааны-биле мынчага чедир көшкээн. Чылыг болгаш-ла куззгe олурар малчын чорду. Кыштаа озалааш черде. Кажаазы эрги, бузук. Бажыңның шалазы безин чок, чугайлаттынмаан. Ол малчын солун-дептер чокка олуруп шылавас болгаш почтаны Зоя Хертек үр болгаш әкеп турарын, а кожер библиотека келбезин хомудады.

Делег-Хөл хемниң мырыңай бажында Телиг-Каътта Дөртен-оол Дамын-Доржуның хомудалы аажок улуг. Кажаазының хээнири эрежирээн, бустур четпен. Ол дугайын хөргаларындан дилеп, хуралсугдаага үргүлчү чугаалап келген. Харын ноябрь 16-да оон кыштаанда 6 кижи состаатыг звено чаа кажаа тудуп эгеэн. Чогум ону та кажан доозар. Делег-Хөлде хөй малчыннар бар.

Малчыннар бо чылын ол-бүле бүрүзү 10-15 тонна сигенни белеткеп алгылаан болдулар. Ол эки-дир. Аңаа немей мал оолдап турар үеде совхозтан чарбаны, суланы немей алыр. Ынчалза-даа ону малга каап бээр саваалар — шагжадар, онгачалар чедишпес.

Өшкү бригадазында сөөлгү чылдарда элээн хөй аныяктар вемежип, пенсиялаан ала-шелерин, терелдерин солаан. Ол эки-дир. Ынчалза-даа оларның ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарын тургузар дээш, совхозтуң дирекциязы деткивейн турар-дыр. Оларны канчап быжыглаарыл? Бир эвес ындыг-да турар болза, олар ажылын каапкаш баарлар. Айтырыг шыңгыы. Аныяктар-биле чугаалажырга, деткимче чогун, совхозта ВЛКСМ комитединиң секретары Людмила Кара-оол комсомолчу малчыннар ортузунда ажылды суларатканын, лекция, беседалар-даа болбайн турарын ажыы-биле хомудаар чорду.

«Кара-Хөл» совхозтуң девискээринде мынчага чедир хар чагбаан дидивес. Кара кыш малга багай. Ол дугайын хоочуннар эки билир. Ам бир кол сорулга—малды сүт-сүтгат-биле хандырары. Хемнер доштады берген, а хар база чок.

Кандыг түңнел үндүрүп болурул? «Кара-Хөл» совхозтуң дирекциязы (А. Хертек), партком (Ю. Салчак) 1988-1989 чылдарның күскү болгаш кышкы үелеринде мал ажылының продукталарын бүдүрериниң бар аргаларын бүрүн ажыглаар дугайында партия Төп Комитединиң Кыйгырыын боттандырар талазы-биле илдең-ле шуушпаң ажылдап турар-дыр. Мурнунда чылын кыштаглаашкын совхозка дыка берге эрткен. Оон чогуур түңнелдер үндүрбээн-дир. Кажаа-хоралары, чурттаар бажыңнарын үезинде белеткеп алырының аргазы турган. Бергелер муфнувуста. Күс эки болурга, чыс кадыг болур дээрзин хоочуннар эки билир. Чаңгыс сес-биле чугаалаарга, бо совхозта кыштаглаашкынның эртип турар байдалы берге. Үе бар-дыр. Хамык-ла хемчеглерни алыр херек. Байдал мындыг берге турда, екракты шийиккеш, кудакты кызыпкаш» олурарга болбас ийин.

Борис ИРГИТ.
Совхозтуң чолаачызы.
Павел ХЕРТЕК.
Кара-Хөл кодээ Советиниң депутады.
Александр ХЕРТЕК.
«Шынның» корреспондентизи.

Ажылчын контроль ажылдап турар

ААЗААШКЫННЫҢ АЙЛАРЫ

Кыштың соогу хүн келген тудум дыңзап олурар. Ынчангаш «Тувашвейбобуьбыт» каттыжышкынының кылыыхеп даараар цегинге дүктүг чылыг хептер даарадыр азы аңа даарадыры-биле дужаагап кызымчыларны улам сагышсыраады берген. Цех мастерлери даараан бээрин чүгле аазаарынга ойлашкан. Кызылдың бажын тудар комбинадының нийти чурттаалга черинде чурттап турар С. Б. Сарыглар мындыг чагааны ажылчын контрольдуң парлалга тевүнче чоруткан.

«Бичии уруг тону даарадыры-биле материалды август 2-де дужаагап мен. Ынчалза-даа чагыымны ам-даа эгелевээн болду. Неделя санында барып, чылыг тонну кажан-на даарап бээр ирги деп айтырып турдум, тодаргай харыы албадым. Чамдыкта мени хыңнаар безин хеңнү чок болдулар. А чоокта чаа баарымга, бир эвес манвас болзунза, чагыымны ап болур сен дээннер».

Цехтиң ажылдакчылары чагыкчыларга шак ындыг хамаарылгалыг болуп турарлар. Ажылчын контролёрлар аңаа баргаш, байдалды база көрүп, бузуурээннер. Чагыгны чүге саадатканыл? Быжыкчы бола аарый бээр, а ноябрьның эгезинде ажылындан үнүп алган. Бис бодаарывыска үетүнде четпестерни чылдагааны чаңгыс — кижиге кичээнгей чок чорукта.

Цехче кирген чагыг үжен ажыл хүнүнде ооаап эвес үе иштинде күүсеттинер ужурлуг-дап, оон начальниги турган Е. Т. Осипова бадыткап турар. Ынчалза-даа болу мергежил бедидериниң ай хуусаалыг курузунга чорван, ынчангаш чагыгны быжарын хандырып шыдаваан. Оон орнунга түр ажылдап турган В. М. Седен-оол чагыгны өйшаанда даараарын сонуургаваан. Е. Т. Осипова курска өөредилгезинден зоп келгеш, каттыжышкынга ажылдаары-биле белеткеп берген. Неделялар ынчаар эртип-ле, а Сарыгларның чагыы складка чытпышаан турган. Ноябрь 1-де ажылдан эгелээн цехтиң чаа начальниги Л. И. Ремнева ук чагыгны складтан тып әкелген.

— Бо тонну шагда-ла даарап берип болур турган-дыр. А ам көрүңер даан, чагыглар эндерилген, оларны цехтиң бар аргаларын бармыдаалавайн хүлээп алгылаан ышкажыл. Оларны хүрген доозарывыс берге, чаа быжыкчыны ноябрь 11-де кежээ хүлээп алган болгай бис—деп, ол чугаалады.

Шынап-ла, складтың делгирдери шарыглыг чагыглар-биле оваалаы бергилээн, шала кырында безин олар чытгылаар болду. Олан эртери безин берге. Цехте 50 ажыг чагыг хүлээп алдынган болгаш барык-ла чыл тоңчузунге чедир оон-биле чудурулгеп. Ол чагыгның хуусаазы узамдыккан. Бо чорук чагыкчыларны хүвүреткени чугаажок. Чамдык чагыкчылар мындыг байдал-биле оптежип шыдашпайн, «бажынга даараар» мастер дилээри-биле дедир ап турарлар. Бистиң хыналда чоруткан хүнүвүсте чагыкчы Г. Н. Хаберов бодунуң чагыын барып ап алган, чагыг ийи ай иштинде шимчээшкин чок чытканы ол болду. Чагыкчы Н. И. Добротскийниң хевин даараары база ол хире үеде узамдыккан.

«Чагыгны кажан даарап доозарын билип алыр дээш мааа кежирнигге хөй үени чарыгдап келдивис»—деп, чагыкчылар аңаа берген контролёрларга чугаалаар болду. Цех Кызылдың бажын талазы кыдыында турар, ынаар телефоннаары база берге. Ынчангаш шугулдап, шахе чедерниге хөй үени чидирип турар.

Цехте ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар эки тургустунмаан. Кижилер аңаа үр ажылдавайн үнүп турар. Цехте ол ажыт ажылдакчы бар, оларны безин «кооператорлар» эки төлевир бээрин аазап, көгүдүп турар. Цех начальниги боду хүлээп алыкчының болгаш кассирниң хүлээлгезин күүседип турар. Ынчангаш бүдүрүлгениң ажылын организастаарынга үе-шаа чедишпес-тир. Цехтиң ажылында мындыг шаптыктаашкыннар чагыгларны күүседириниң хуусаалын үзүктедирип, оон шыдарынга салдарлыг болуп турар.

Тимофей СЕРМАВКИН.

ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮНҮҢ ДЫҢНАДЫЫ

Кызылда «Саян» универмагның өөс садар килдизиниң садыгжылары «Сияние» деп дүктер кылган пөсту бир метрин-ле 3 рубль чедир чиигеткен турда, улуг өртенче садып турарының дугайында хомудал келген. Ону Күрсадыг инспекциязының республика эргелелиниң инспекторлары, ажылчын контролёрлар хынаан. Шынап-ла, ол пөсту бир метрин-ле 4 рубльге садып, садып алыкчылардан пинтизи-биле 58 рубль 74 копеекти артыкка алганы хыналдадан илерээн.

Күрсадыг инспекциязының киирген материалдарын ёзугаар Кызылдың үлетпүр бараннар садыының директорунуң дужаалы-биле садыгжылар О. Н. Тихонова, П. У. Сарыглар оларны донгуткаш, садып алыкчылардан артыкка алган акшаны олардан тырттырган. Оон иштинден 21 рубльди хомудал киирген кижиге эгиткен, а 37 рубль 74 копеекти бюджетче шилчиткен. Садыг каттыжышкынының директору Г. А. Барыбинаны донгуткан. Чиигеткен өртектиг бараннар садыгазынга контрольду кошкатканы дээш улуг товаровед С. П. Гриваны шыңгыы донгуткан.

«Детский мир» магазинге болган мындыг фактының дугайында хомудал келген. Оон трикотаж килдизинде садыгжылар 15 рубль 40 копеек өртектиг джемперни фабриканың этикетказы чокка 23 рубль 50 копеекке садып турган. 35 джемперни улуг өртекке садып, шупту 283 рубль 50 копеекти садып алыкчылардан артыкка алганы тодараан.

Бо таварылга трикотаж кылыглар складының улуг кладовщиги Н. Г. Понинаның буруузу-биле болдунган. Бараанны хүлээп алырда өске-даа четпестерни болдуруп турганы хыналдадан илерээн. Артыкка алдынган акшаны Понина үлетпүр бараннар садыының кассазынга дужааган, оон иштинден хомудал киирген кижиге эгиткен 8 рубль 10 копеектен өскезин күрүне бюджединче шилчиткен. Үлетпүр бараннар садыының дирекциязының дужаалын ёзугаар Понинаны материал талазы-биле харысалгалыг ажылдан хостаан, ээзин шалыңныг ажылче шилчиткен. Магазинниң улуг садыгжызы Т. Т. Наважапты шыңгыы донгуткан, садыг каттыжышкынының директору А. Я. Носкованы сагындырган.

Ажылчын контрольдуң почтазындан

ЭЭЛЧЕГ-ЛЕ, ЭЭЛЧЕГ...

Кызылда «Детский мир» биле кады чаңгыс бажыңда «Кулинария» магазини бар, аңаа үргүлчү баар мен. Чартык килограмм хөөткен далган ийикпе, кандыг-бир аъжычем аймаа садып алыр дээш чартык шак, оон-даа хөй үени аңаа эрттирер.

Оочур үргүлчү узун, чон хөй болур. Ылангыя кежээкиниң беш шак соонда садып алыкчылар дыка хөй чыглыр. А бистер, херээженнер хүн бүрүнүң херегдели садып алыр дээш өске магазиннерже база далажыр болгай бис. Үе-шак ынчангаш үнелиг.

«Кулинарияда» үш садыгжы бар-дыр. Оларның бирээзи чүгле лавра бүрүзү, чамдыкта гаатыг сүт садып, кылыр ажыл чогундан дужалал ораалде аңаа-ла олурарын чаңгыс эвес удаа көөр бис.

Хөөткен далган, хааргап балык болгаш өске-даа аъш-чем аймаа садар салбырны ийи садыгжы ажылдаар кылдыр эде херип алза чүл? Ону ынчаар кылып болур арга бар, ынчан оочур дыка эвээжээр. А садып алыкчылар хөй үени камнап ап, күш ажылчы хүнүң соонда ол-бүлелеринче сагыш салырынга таарымчалыг аргалары көвүдээр, эки дыштанып ап-даа болурлар.

Л. КУРАКИНА.
Кызыл хоорай.

ЧАА ӨГЛЕНГЕННЕРГЕ «БЕЛЕКТЕР»

Кызылдың Кочетов кудумчузунда № 14 магазинниң кызылчылар, ылангыя чаа ол-бүле тудуннар, оларның дөргүл-төрелдери, эш-өөрү шупту билир. ХБАБ-тың шынзылгазын алган кижилер амыдыралында байырланчыг болуушкунга холбаштыр белек садып алыр дээш аңаа келир. Сеелгү үеде олар оон өөрүшкүмамнайлыг эвес, а хараадал-биле үнер апарган. Чоокта чаа белектер килдизиниң ажылын хынаап контролёрлар ону эскергеннер.

Садыгжылар Л. А. Килина, Л. И. Гончаренко олар чаа өгленгеннерни өөртүпкү дег онзагай чүве тыппастар. Килдистиң номенклатуразынга дүүшпес, үр үеде чыткаш, аяның осканушкан бараннар делгирлерде, барзан шыгжаар өрээлде эвээш эвес болган. Белеткеп каан чаңгыс-даа белек чок. Чаа өгленгеннерге көрдүнген бараннарны чарлап көргүскен чүүлдер чок, бараннарны делгээни көрүштүг эвес. Келиннерге делгеп көргүскен чаңгыс-даа фоточурук көвүдвес, а ол хиреаинде он-он мындыг фотолар бараан шыгжаар өрээлдерде аңаа-да чыткылаар. Садары-биле делгеп каан бажык иштиниң кастаалга, соңга пөстеринде фабриканың демдектери чок.

Совет садыгның чурумун хажыдып турар өске-даа четпестер илерээн. ХБАБ-тың шынзылгазын ёзугаар бараннарны шын сайгарып турарының контролю ында чок. Үстүнген талоннарны санаваан, чок кылбайн турар. Эң чугула херегле бараннарының учёт болгаш сайгарылга дептерин, талоннар бүрүткээр журналды шевергин ажыглавайн турар. Бараннарны кайы хире шын садып турарын кижи оон билип алыры берге. Оларның өртээн, саткан үезин, харын-даа чамдыкталының саткан чылын безин айытпайн турар.

Чугула херегле бараннарын ынчаар хумагалал чок сайгарар чорук, ону таныш-көрүш аайы-биле садарынга эптиг аргаларны тургузуп турар. Чижээлээрге, октябрь 12-де 35 рубль өртектиг 15 индий шарфтар кирген. Оларны үлетпүр бараннар садыының дирекциязының дужаалын ёзугаар саткан деп бүрүткел дептеринде демдеглеп каан, ынчалза-даа оон дугаары, саткан ай, хүнү бижиттинмээн болган.

Садыг каттыжышкынының директору Л. П. Албычакова, магазинниң товароведи Л. Р. Балакина, Кызылдың үлетпүр бараннар садыының удуртукчулары белектер садар түскайжыттынган килдистиң ажылын кичээнгейге ап, чаа өгленгеннерни өөртүр үе келген.

ХАДЫЫРГА СЫМЫРАНЫП КЭЭР...

Бай-Тайганың Шуй суурунуң чурттакчылары бир чыл иштинде радио дыңнавайн келдивис. Суурнуң душканына бажыңынга кирерге, радиоозу ажылдавас болур. Ырак-узак черде чурттап турар болгаш, Шуйнуң чурттакчы чону радио дыңнап өөренип калган. Делегейде болгаш бистиң чурттувуста чүү боор турарын бир-ле дугаарында радиодан билип ап турар бис. Ынчалза-даа бир чыл иштинде дүлей-биле деңней олуруп тур бис. Радио дыңнаан дээш ай санында 70 копеекти ол-бүле бүрүзүнден төлеттирип ап турар.

Радио ажылдавас дугайында айтырыгны харылзаа салбырының ажылдакчызы Татьяна Хертекке тургузуп маға хачгап бис. «Почтада түскай кыдырааш бар, аңаа бижип каар мен»—дээш, Т. Хертек бистерни ыттап эрттирип каар» мындыг боордур. Суурнуң садыының чанында чагыда азып каан радио база ыттавас. Хат хадып кээрге, сымыранып кээр, а хат намдап соксай бээрге база ыттавайн баар. Радио дыңнап эгелей бээр аас-кежиктиг хүнү Шуйнуң чурттакчылары кажан көре бээр ирги?

Сергей ОНДАР.

Солуннуң почтазындан

ХЛЕБТИ КАМНАЗА

Тараа дугайында чугаа бистиң солуннарывыс арыннарынга үнүп келген. Ол — амыдыралдың өзээ болгай. Чамдык кижилерниң ону хамааңчок кылдыр көөрүнге таарзынмайн чоруур мен.

Ужуру мындыг чүве. Чоокта чаа Шагаан-Арыгның столоваязынга чемнендим. Чемненип олурган столумга 3-4 хире хардыг оол четкен, үжен хар ажа берген хире аныяк херээжен кижи олурупту. Оглунга каржызын кайгап ор мен.

Бир-ле оглунга кадыг чүве чугаалаарга, корткаш, ол холунга туткан хлевин оскунушкан, шала кырындан ап чыдыр.

— Черде чүве албас деп каш-даа сенээ чугаалады чоп—дээрге, ол чараш оол хлебти албайн, безин каапты.

Мен ол хлебти стол кырында тавакка салып каарымга, демги кижим ону алгаш, база шала кырынче октапты.

Хлебти октап болбас, камналгалыг чемнеерин сүмелээримге ол:

— Чүү дээриңер ол, бо Шагаан-Арыгга сес чыл чурттап келдим. Хлеб азыы хамааңчок, ону шоодайларынга саткылап алгаш, ыттарынга, хаваннар, инектеринге бээр-ле болгай. Кедээден келген ашак сен бе, чүве билбес — дээш чаа-ла тывылады каттыргаш, оглун четкеш, үне берди.

Хомудаанымны чүге дедээр боор.

Ачам ашак тараажы кижи. Шагда үжен чылдарның эгезинде чүве. Хорум-Дагның Кызыл-Туруг баарын куду кара хараганнар үнген, ол хараганнарын аразы-биле Хорум-Дагның суу шурап баткаш, Шык-Аксынче кире бээр. Ол кара хараганнарны сеиклеш, орта бир шак тарааны тарып алгаш, чай дургузунда оозун ажаары-биле өөн көжүргеш, тарааның чөңнүнга хондурган.

Тараа ажаалдазын билип, көрүп, ажылдап өскен болгаш, бо чагааны бижип орарым бо.

Хлеб стол кырынга чедип келгиже чеже хире хөй ажылдар барын билбес, ону хамааңчок төтчеглээр кижилерге эш хуулунуң беседазындан эгелээш, торгаарынга чедир чер-чер Советтерни контрольду тургузуп, түскай чугаалан чорударын сагындырып, бо чагааны бижидим.

Шынап-ла, хоорайларда хлебти соора ажыглап турар хамаатылар бар чадавас.

Моңгуш КӨРГЕН-ООЛ.
Хоочун башкы.

АЖЫЛ ЧОК АНЫЯКТАР

Оларга ажылды канчап тып бээрил?

Экономикада чаа чүүлдерни эде тургустунуушкунуң бистиң республикада канчаар чоруп турарын, бот-орулга-чарылганы, демократияны, ажык-чарлыг чорукту калбартырын солуннардан хейнү-ле номчуп келдим. Бо-ла бүгүге хамаарыштыр кижиниң чамдык бодалдар дүвүредип кээр-дир. 1985 чылдан эгелеп чурт иштинде дыка хөй эки өскерлиишкиннер болгулаан болгай. Бирээде, ажылчыннарның, албан-хаакчыларның саны азы штады моон мурнунда турганынга бодаарга, дыка кызырылган. Ынчап кээрге ажыл чок кижилерниң саны көвүдеп турар. Ылангыя 20—25 хар иштинде аныяк оолдарның аразында огулут ажыл кылбайн турарлар бар. Ажылдапкы дег ажыл чок дээр болза, бузуревес мен. Өскээртен келген, бистиң республикавыстың кайы-даа булуңнарында ажылдап турар өске нацияның төлээлери тудугжулар кайы көвей болгай, оларны чон билир, көрүп турар. Ында багай чүү боор, оларны өске-башка кижилер дивейн-дир мен, ажылдап шыдаар, билир кижилер ажылдазын. Ынчалза-даа штат кызырылганындан болгаш черле ажыл чок боон артып турар аныяктарга ажылды канчап тып бээрил дээн бодалым-дыр. Аныяктарны күш ажылга чаңчыктырып, өөредип, хааре тудуп аар болзуувесса, эртенден кара кежээге чедир ажылдакпы дег аныяктар ол-дур.

Ак-Довуракта аваал кылаштажып турар кезек оолдардан бир эптиг үеде айтырган мен.

— Үе-чергезеринер, дуу оолдар мышкаш чүге ынчаар ажылдавас силер, хүүрек үгбес эвес силер?

— Биске ажыл төлевирин оларга дег, хөйнү төлеп бээр болза, чүге ынчаар ажылдавас деп бис. Акша артык эвес — диштилер.

Бүгү организациялар, ведомстволар, министерстволар бот-акшаланышкынче шилчээн, күш-ажылчы коллективтер долу бот-орулга-чарылгаже кирген турда-ла, ам-даа кереэлиг ажыл кылдырткаш, хөй акша чарыгдаары кызырылбаан, харын-даа көвүдеп турар деп бодаар мен. Оон түңнелинде чарыгдалдар орулгалардан хөй боол артпышаан. Ындыг эвес туруп база чадавас. Ол дээрге мээң хуумда бодалым-дыр. Бир эвес кереэлиг ажыл кедилиг болза, ол ажылче ажыл чок аныяктарны хаара тутса, оларны ажылга өөретсе деп бодаар мен, олар дээрге туруа буттуг, тутса холдуг кижилер-дир. Чамдык чүүлдерни чедир угаавайн турарым чадавас. Ынчалза-даа ажылчын күш бар турда, ону төп ажыглавайн турарывыстың, аныяктарны ажылга өөретпейн турарывыстың дугайын чугаалакседым. Бо дугайында «Шынның» номчукчулары чүнү бодап, чүү деп сүмелээр ирги?

Раиса КУУЛАР.
Ак-Довурак хоорай.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

БАЗА КАТАП БҮЗҮРЕДИМ

Тыва эки турачы. Ала-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Мандараа Оолакович Ооюнуң дугайында материалды бо чылдың август 2-де үнген «Шын» солундан номчаан. Сеткилим өөрүп, ылап-ла кым-даа, чүү-даа уттундурбаан дег чүвеге база катап бүзүредим. Бир эвес бистиң аравыска Сесерлиг школазының башкызы Саара Телбии-оолована Куулар ышкаш кижилер хөй болур болза, кажан-даа, кым-даа уттундурбас, сагыжынче эвээш-даа болза тыва улус бодувустуң төөгүвүстү билир, совет чоннуң аразынга хераавис делгем, бажывые бедик чоруур бис.

Мандараа Оолакович Ооюн топтуг-томаанныг, кижилерге ажы-чаңныг, өөртүрек, узун дурт-сынныг, кырлан дүмчүктүг, хүлүмзүрүп чоруур хүрен шырайлыг, эрес-кашпагай, эндик аът канчаар-даа мөөп турда, черле оон чайылбас, ырлаар, хөөмейлээр эр чораан.

Адазы Оолак Өңгекович Оюн ядыы арат, партия кежигүнү чораан. Хөй чүве чугаалавас, шыны сөглээр чаңныг. Баян-Колга тудуг бригадирлиге ажылдап чораан. Ол 1947 чылда чок апарган. Дайынчы Мандараа—оон чаңгыс оглу. Ийи бичии кыс дуңмалары бар. Олар ам та кайда чурттап чоруур? Иезиниң атсыны Оолак Дукар. Бии-Хемниң Сушь суурга чурттап чорааш, чок болган деп дыңнаан мен.

Дайындан 4 хире медаль, орденниг келген. Бажынче аар балыглатканы шын. Хаваанын сөөгү чок. Чугаалаарга, хаваа ойбаңайнып орар. Балыгланганындан чараш овур-хевири үрелген чораан. Ону көргеш, кижи хөйнү бодап, хөйнү баксыраар чорду.

Мандараа Оолакович мактанмас, чугаазынга чүве хөөретпес кижи. Чамдык фронтучуларның немей хөөредип бээри чажыт эвес болгай.

Дайын шолуундан дириг чанып келгеш, төрээн чуртунга херектээн, дуржок кижиниң холундан барганын дыңнаарга хомудалчыг-дыр.

Фронтучу Мандараа Оюннуң адын төрээн чери Сесерлиг суурга мөңгежидип каар деп саналдыг мен. Чүгле бөгүн эвес, а даарта база кым-даа, чүү-даа уттундурбас ужурлуг. Дайынчы Мандараа Оюн ышкаш кижилер бистиң төөгүвүстүң чырыы-дыр.

Очур ТҮЛҮШ.
Межегей суур.

Демократтың судалы

Лаос Улус-Демократтыг Республикада улусчу эрге-чагырганың эң чугула чаалап алыышкыннарының бирээзи — Лаоста чурттап турар этниктиг үш бөлүктүң — лаосунг, лао-лум болгаш лаотеңг бөлүктериниң төлээлекчилериниң эки-дуңмалышкы чоруу. Ниитизи-биле республикада 70 хире дең эргелиг аймактар болгаш биче улустар чурттап турар.

ЧУРУКТА: лао-лумнарның этниктиг бөлүүнүң төлээлекчизи.

М. ПОТЫРНИКТИҢ фотозу. (СЭТА).

СОЦИАЛИЗМ ЧУРТТАРЫНДА

◆ ПРАГА. Чехословак-совет найырал эвилели чүгле Октябрьның социалистиг Улуг революциязының оюн байырлап, чехословак-совет найырал чыскаалдарын эртирип, чурттуң хөй-нийти бүгү амыдыралынга кескү рольду ойнаар ужурлуг. Ындыг болзалды Чехословак-совет найырал эвилелиниң ТК-зының Прагага болган пленумунга онзалап демдеглээн. Ону бодунуң хуралдаанында 2 миллион хире кижини каттыштырып турар ол массалыг организацияның политика-кижизидилге ажылының сорулгаларынга таарыскаткан пленумунга ол боладды онзалап айыткан. Оон ажылчорудулгазы ССРЭ-де амгы үеде болуп турар чорудулгаларны, эде тургустунуушкунуң утказын болгаш сорулгаларын тайылбырлаарынче угланган турар ужурлуг.

Ону кылырынга найырал эвилелиниң организастап чорудуп турары беседалар, лекциялар, семинарлар болгаш янзы-бүрү конкурстар аргазы берип турар. Олар Чехословакияның ажылчы чоннарынга чехословак-совет экономиктиг болгаш эртем-техниктиг кады ажылдажылганы улам ыңай хөгжүдериниң эргежок чугулазын болгаш сорулгаларын тайылбырлаар ужурлуг.

◆ ПЕКИН. Ыдыттыг сурагдыг күрүне болгаш хөй-нийти ажылдакчызы Лю Шаоцинниң тураскаалын ажыдарының ёзулалы оон төрээн черинге — Нинсян уездиге (Хунань провинциязы) болган. Бо хүннерде КУР-да оон төрүттүнгениниң хүнүнден бээр 90 чылын демдеглеп эрттирип турар.

Элээн каш чылдарның дургузунда Лю Шаоци КУР-нуң даргазының албан-дужаалын ээлеп келген. «Культура революциязының» эгезинде ону партия болгаш күрүне албан-дужааларындан дүжүрген турган болгаш теоретиктиг үзелдери база политиктиг туруштары дээш истеп сүрүүшкүннерге таваржып чораан. Лю Шаоцинниң үзел-бодалдарының сөөлгү он чыл иштинде реформалар чорудуп турар үеде болган хөй санныг өскерлиишкиннер-биле сырый харылзаалыын КҚП ТК-ның органы «Жэньминь жибао» солун айтып турар.

(СЭТА).

ДҮЖҮРЕРИН СОКСАТКАН

ДЕЛИ. (СЭТА). Индияның АКШ-тан садып алган хөй таралазын чүдүрүп әкелген корабльдерниң чүгүн дүжүрерин түр соксадыр дугайында шиитпирни ол чурттуң чазаа хүлээп алган.

Парлалга органнарының дыңнадып турарындан алырга, Америкадан әкелген ол кызыл-таста пестицидтер болгаш кижиниң организминге хоралыг өске-даа химиктиг бүдүмелдер хөй болган. Минералдыг чемиштидилгелерни норма-чижек чокка хөйү-биле ажыглап турганындан ындыг бүдүмелдер ол тарада хөй болган деп түңнелди Индияның Кезээ ажыл-агый министерствозунуң специалистери үндүрген. Ол тарааны чемге ажыглаар болза, кижилер янзы-бүрү аарыглардан аарып болур.

ОПЕРАЦИЯ ДООЗУЛГАН

Москвага болган парлалга конференциязы

Декабрь 1-де Орджоникидзе хоорайга боо-чепсектиг бөлүк идегеттер башкызы-биле кады чораан школачы 30 уругну оршаштырары-биле тудуп алган дээрзин парлалгага дыңнаткан турган. Идегеттер оларны автобузу-биле кады Минералдыг суглаарже аппарган, оортан оларны даштыкыже алыры-биле самолёт негээннер. Уругларның амы-тынын арттырары-биле идегеттерниң негелдезин хандырган. Уругларны хостаарының талазы-биле операцияны канчаар чорутканының болгаш оон түңнелиниң дугайын декабрь 3-те Москвага болган ССРЭ-ниң Даштыкы херектер министерствозунуң парлалга төвүнге эрткен парлалга конференциязынга чугаалашкан.

Чепсектиг идегеттер олурган Ил-76 самолёт декабрь 2-де Тель-Авивтиң аэропортунга хонупкаш, декабрь 3-те экипаж кежигүннери ССРЭ-же ээп келген дээрзин совет база даштыкы журналистерге дыңнаткан. Идегеттерге хамаарыштыр чүл диве, совет таланың дилээнге харыы кылдыр оларны Совет Эвилелинге бээрин Израиль эрге-чагырганың чөпшээрээни болур. Декабрь 3-те тускай бөлүк хоойлуну арта басканнарны аккээри-биле Израильче чорупкан деп чүвени журналистерге ССРЭ-ниң даштыкы херектер министриниң оралакчызы Б. Н. Чаплин дыңнаткан.

10-12 харлыг школачыларны камгалап алыры-биле чорудкан операцияның канчаар эртекениниң дугайын парлалга конференциязынга Күрүнениң айыыл чок чер комитединиң даргазының оралакчызы В. А. Пономарёв чугаалаан. КАК, ИХМ, ДХМ болгаш ССРЭ-ниң Хамааты ужар чүүл министерствозунуң төлээлери кирген операция штавының кол сорулгазы — канчап-даа турташ, уругларны болгаш оларның башкызын хостап алыры турган дээрзин ол айыткан. Уругларның амы-тынын камгалаары-биле кол база немелде самолёт, акша-төгерик бээрин эгелээш, бүрүн эргени штабка берген турган. Операцияның чорудуун совет удуртулга эң кичээнгейлиг-биле хайгаарап турган. Ам уруглар шуптузу боттарының бажыңнарында чанып келген.

Бо таварылганы тодаргайы-биле чугаалап тура, автобуска ажелеп алырын мурнунда үш удаа судтаттырып, чепсегленип алгаш, кемниг үүлгедиг кылып чораан идегет удурткан деп чүвени В. А. Пономарёв дыңнаткан. Терроржулар аң боолары-биле, одура кезип турган, таарыштыр кылган боолар-биле, чазылдырар чүүлдер-биле чепсегленген болган. Автобуска бензинниг канистралар эккеп, оларның чартыкын салон иштинге чажып, уругларны автобус-биле катай өрттедиптерин сагындырып, коргудуп турганнар.

Ындыг үүлгедиглерни эки сайгарып билир органнар идегеттерниң баштыны-биле харылзажыптар арганы тыпкан. Орнаг-уругларны хостап салыптар болза, оларның амы-тынынга айыылдыг болдурбазын терроржуларга сагындырган. Идегеттер боттарының-биле: транспорт самолёдун, акшаны бээрин, ССРЭ-биле дипломаттыг харылзаа чок күрүнеже ужарын негеп турган. Терроржулар Израильди шилип алган.

Дыка үр чугаалажылгаларның түңнелинде уругларның чамдыызын хостап алырын дугуржуп апкан. Эң дээди соругланы чедип алыры-биле — канчап-даа турташ, уругларны камгалаары-биле операцияның кежигүннери идегеттерниң база бир дилээн хандырып, наркотиктерни безин үлегедикчилерге берген.

Декабрь 2-ниң кежээзинде идегеттер Ил-76 транспорт самолёдун апкаш, арткан уругларны болгаш оларның башкызын үндүрүп бергеннер. Ол үеден эгелеп экипажтың кежигүннери орнаг кижилер апарган.

ССРЭ-ниң ДХМ-ниң даалгазы-биле Израильге түр ажылдап турган совет консул бөлүү түс черниң эрге-чагырганы-биле харылзажыпкан. Израиль тала самолётту хүлээп алырынга чөпшээрешкен. Израиль эрге-чагырганың идегеттерни, лайнерни, акшаны Совет эрге-чагыргага хүлээдип бээрин беленнеп медеглээни-биле холбаштыр ССРЭ-ниң ДХМ-ниң төлээзи өөрүп четтиргенин илереткен дээрзин Б. Н. Чаплин дыңнаткан.

* * *

МОСКВА, декабрь 4. (СЭТА-ның корр.). Декабрь 1-те Орджоникидзе хоорайга башкызы-биле кады чораан школачы 30 уругну оршаштырары-биле тудуп алгаш, чурттан дезип үнер арга болдаан дөрт идегет туттурган.

Аэрофлоттуң тускай ийи рейизи-биле идегеттерни Тель-Авивтен Москваже эккелген. Орнаг ужудукчулары болуп турган экипажты бирги самолётка — Ил-76-га — идегеттерниң баштыны П. Якшиянц-биле база бир идегетти эккелген. Ийигизинге — Ту-154-ке, база ийи идегетти болгаш оларның баштыныының кадайын эккелген. Терроржуларның несеени-биле берген акшаны совет талага эгиткен.

Операцияның чедиишкинниг доостурунга КАК, ИХМ төлээлериниң, Хамааты ужар чүүл министерствозунуң болгаш ДХМ-ниң аразында харылзаалыг кужениишкини дузалаан.

А. БЕК ДУГАЙЫНДА

1956-1957 өөредилге чылында Суг-Хөл районнуң Кара-Чыраа 7 чыл школазының 6-гы клазынга өөренип турган мен. Школавыстың башкыларының аразында төөгү башкывыс, боду орус-тарзыг эвес, кара баштыг, үстүкү эриннде мочак каре салдыг башкы турган чүве. Өөреникчилер, бистер, башкывысты «Бек башкы» дижип адаар турган бис. Төөгүнү ол орус дыл кырынга тайылбырлаан бээрге, Көк-оол башкы тыва дылче очулдуруп берип турган. Аңгы Кара-Чыраа ортумак школазының интернадының коридорунуң ужунда бичии өрээлчигешке ол чурттап турган. 1957 чылдың март ай үезинде башкывыска Москвадан телеграмма келген. Частың эрай соокезумаар хүннериниң биринде школавыстың эртенги залчэ өөренмейн, башкывысты Кара-Чыраа суурдан Суг-Аксынга чедир шупту 70 ажыг өөреникчи болгаш башкылар үдеп каан бис.

...Элээн чылдар эрткен. Бир катап библиотекадан «Волоколамсктиң чазаглыг оруу» деп ном бижидип алгаш, ажыдып көөрүмге, номнуң авторунуң чуруу бар. Топтап көөрүмге, таныырым кижи. Доразн номнуң авторун көрдүм, «Александр Бек» деп каан. Бо мээн башкым, «Бек башкы» мыйыыжыл дээш, өөрээш, эш-өөрүмге көргүзүп, эрткен үени чугаалап берип турдум.

Александр Бек дээрге адыкураа алгаан совет чогаалчыларның бирээзи. Ол канчап Москвадан ырак Тываның Кара-Чыраа суурунга элээн каш чылдар иштинде ажылдап, чурттай бергенил деп айтырыг чайгаар тургустунуп келир. Сөөлүүде билдингени мындыг болган. Сталинчи репрессияның үезинде Александр Бекти Тываже шөлүпкен турган чүве-дир. 1957 чылда талантылыг чогаалчының шынның бадыткаттынып келирге, Москвада бажыынче дедир ээп болур деп телеграмма келгени ол.

Башкымның 80 чылдар эгезинде чок апарганын солундан номчаан мен. Ол бистерге «шын кажан-даа тиилээр, шын дээш туржуп чоруңар» деп чугаазын сактып, амыдыралга сагып чоруур мен.

Мерген ДАВАА.
Суг-Хөл район.

«Арын-нүүрнүң неделязы, бодалдың неделязы» деп делгелге Москвага боон эрткен.

ЧУРУКТА: ол делгелгеге кирген, 1937 чылда тырттырган фото-чуруктарның бирээзи.

В. КОШЕВОЙ, А. ШОГИН дужуруп тырттырган. (СЭТА-ның фотохроникази).

КЕЖЭЭ

Кызылдың кедээ ажылагый техникумунуң сургуулдары РСФСР-ниң улустуң артизи, ССРЭ-ниң Кинематографистер эвилелиниң кежигүнү Максим Мунзук, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Марьям Рамазанова, бот-тывынгыр композиторлар Батый Кенеш, Михаил Зырянов олар-биле ужуражылга кежээзин организастап эрттирген.

Кежээни техникумнуң доозукчузу М. Алдын-Чечек ажыдып, шүлүк чугаалаан. Хүндүлүг аалчы Максим Монгужукович бодунуң намдарын, чогаадыкчы ажылын тайылбырлап, кинолдарга тырттырганын солун кылдыр чугаалааш, «Чылгычының ырызын», «Бажым дугу көгерзе-даа, апың мен» деп ырларны хөглүг кылдыр күүседирге, кежээ улам хөглүг болуп, ыры-шүлүк куттулду.

Вячеслав МОНГУШ.

ПАСПОРТ АЛЫРЫ — АЖЫЛДААР ЭРГЕ

Сөөлгү үеде ажыл чок мен дээр кижилер дыка көвүдеп турар апарды. Ылаңгыя аныяктар. Мен бо районда аныяктар даргыныкчызы, республиканың ындыг хүндүлүг адының эдиленчизи болганымда, таныыр-даа, таныывас-даа аныяктарымдан оларның чүнү кылып турарын сонуургаар кижи мен. Ажыл кылбайн турар аныяк кижиге таварышы бээрге, бо кижиге эгенчиии ажык боор чүве-дир.

Мен бодум чаңгыс бо Мерген суг-бараан фермазынга мугур үжен чыл иней кадарып келдим. 1958 чылдың ортан үезинде мээң күш-ажыл дептеримде кылдынган чаңгыс демдеглел ол. Кижи бир кылган ажылындан чериле канчап салдынар боор, орус чоннуң мындыг сөзү безин бар болгай: «Буганың мыйызындан сегирип ал!. Ону салыптар болзуңза, ат болганың ол». А бисте чамдык кижилерге чаңгыс күш-ажыл дептери четчир эвес, ажыл солуп кээри ол хире-дир: чечен баштаан хөваган дег аан.

Аныяктар-биле чугаалажып чорууурга, ажыл чоктарның хөй кезии улустуң назы четпээн дээр кижилери боор чүве-дир. Ол назы четпес деп чугаа хөй чүве-дир, ол хире күштүг-шыырак, ол хире эртем-билиглиг кижилер харыысалгалыг даалгаларны күүседип шыдаар болгай. Ындыг аныяктарның ажыл-херээ, маадырлыг чоруктары дээш ленинчи комсомол чазыттың улуг шаңналдарын апкелди. А бис назы четпес деп чүве тып алгаш, ол эң-не ажылгыр кижилерниң эргезин казып турар-дыр бис. Училище доозуп азы түр курс доозуп, тускай эртем чедип алган оолдарны болгаш уругларны безин ажылга хүлээп албайн турар болгай бис. Ынчаарга оларны өөредип, чарыгдая үндүрүп турган херээ чүл? Ол шын эвес.

Бис ажылдап турар школачыларны сиген шөлдеринге, хөй кыргыыр пунктуларга болгаш тараа шаңнарынга үргүлчү көрүп, оларның дузазын четтирип келдивис чоп. Мен бодум-даа (силер база магат чок) ынчаар ажылдап чордум. Ындыг болганда, бо аныяктарның ажылдаарын чүге хорулп турар бис? Он алды хар четкен-дир, паспорт алган-дыр. Совет Эвилелиниң хамаатызы болган-дыр—ам чүл ынчаш? Ол хамааты хүлээлгезин күүседир херек, ол кижини ажылга хүлээп алыры албан.

Чаа ажылдаан аныяк кижи кандыг-бир коллективтиң кежигүнү болу бээр, ынчан ол коллективте хөөчүннар аңаа дузалажыр дээрзи билдингир. Ындыг хайгаарал бар болганда, удуртукчу кижиниң сезиниген херээ чок. Ылаңгыя малчын кижиниң ажы-төлү ада-иезиниң залынга ажылдаары дыка эптиг: мал-маганны таныыр, эдар-белчиирни билир, чону-биле база таныыш. А челаачы кижи өгнүн чүдүрүнчүледип алгаш, өөредип болгай. Шак мынчаар, паспорт алган оол, кыс бүрүзүн ажылга хүлээп ап турар болзувусса, ажыл чок кижи турбас апаар.

Аныяк кижилерни ажылга хүлээп албайн, ооң ужурундан оларның идегелин болгаш бүзүрелин оскундуруп, оларны шын эвес орукче албадап турар бис. Соонда кээп, харын, толанчылар көвүдээн, оорлар, болгаш хулиганнар көвүдээн, ооң чылдагааны чүден болганын деп айын тыппайн турар-дыр бис. Чер-черде партия, Советтер болгаш ажылагый органнары, аныяктар болгаш хөөчүннар эвилелдери бо бүгүнү өөренип көөрү албан.

Доржу КАРМА.
Тыва АССР-ниң аныяктарының алдарлыг даргыныкчызы.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ДЕКАБРЬ

Вторник

ДЕКАБРЬ 6-ДА
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30—«120 минута». 8.35 — «Улуг-хүн, 6 шак чартыкта». 1-2 сериялары. 11.00—11.10— Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожекторуу. 15.50 — Док. фильм. 16.10 — «Спорт болгаш кижи». И. Моисееваның уругларының фигурлуг чунгулаашкын школазы. 16.40 — Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.40 — «XXI чүс чылче экспедиция». 18.40 — Бөгүн делегейде. 18.55 — «Ном болгаш пиштилел». Телеконференция ССРЭ—АКШ. 19.45 —«Улуг-хүн, 6 шак чартыкта». 1-ги сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторуу. 21.45 — Финляндияның национал байырлалынга. Финляндия телевидениезиниң программазы. 22.45— Кезер эмчи Н. М. Амосовтуң дугайында док. фильм. 23.15 — Бөгүн делегейде. 23.30 — 23.50 — Парлалга-биле ужуражылгазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — Физика. 10 класс. Чырыктың чалгыгланчак болгаш квантылыг шынары. 9.05 — Француз дыл. 10.05 — ОПТУ сургуулдарынга. Информатиканың болгаш санал техниказының үндезиннери. Графиктиг редактор-биле ажыл. 10.35; 11.35 — Төөгү. 6 класс. Жанна д'Арк. 11.05 — Француз дыл. 12.05 — Ф. В. Дельмар — «Оон ынай шыпшын». Фильм-шии. 14.35 —Медээлер. 14.45 — 15.05 — Сахалинниң орус улус ниити ыры ырлаар. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — Док. фильмнер программазы. 18.55 — «Комсомол болгаш эде тургустунуушкун». Улуг-Хем районнуң комсомол организациязының ажылының дугайында. 19.15 —«Спортлото» реклама. 19.20 — «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Аренда кереэ: нарын айтырыглар болгаш дилээшкиннер». 19.45 —Медээлер. 19.55—Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — «Братиславаның музыкалыг байырлалдары» фестивальдың концерти. А. Дворжак. № 8 симфония. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторуу. 21.45 —«Өскээр шыдавас мен». Док. телефильм. 22.35 — Студияда пианист В. Овчинников. 23.20 — 00.05 — Баскетбол. Кубок эдилекчилериниң кубогу. Эр кижилер. «Жальгирис»—(Каунас) —«Аек» (Греция).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — «Музыкалыг киоск». 18.45 — Ритмиг гимнастика. 19.15 — Телефильм. 19.25 — «Бөгүнге болгаш кижи бүрүзүнге». Чуртталга шөлүнүң айтырыы. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Среда

ДЕКАБРЬ 7-ДЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 —«Улуг-хүн, 6 шак чартыкта». Уран-чечен фильм 2-3 сериялары. 11.00—11.10 — Медээлер. 15.25 — Медээлер. 15.35 — Эде тургустунуушкун прожекторуу. 15.45 — «Беш чыл: ажыл-херектер болгаш кижилер». Док. телефильм. 16.15 — Экии, музыка. 17.00 — «Эртем: теория, шенелде, практика». 17.30— «Ыры-88». 17.45 — ССРЭ — Соңгу полюс—Канада Арктика ажыр экспедиция дугайында док. телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги фильм—«Полюсче». 18.45 — Бөгүн делегейде. 19.00 — «Кирпикчилер». 19.45— «Улуг-хүн, 6 шак чартыкта». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторуу. 21.45 —«Таныжып алыылынар, Лэрри». Америк ырлаашкы Л. Лонгунун чогаадыкчы ажылының дугайында. 22.30 — Улуг кижилерге мультфильмнер. 22.55— Бөгүн делегейде. 23.10 —23.35 —С. Прокофьев. «Поручик Кижее» кинофильмге музыкадан үзүндү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.35 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — Физика. 8 класс. Деңзи чок болгаш эртир заартаары. 9.05 — Немец дыл. 10.05 — Орус чугаа. 10.35; 11.35 — Төөгү. 9 класс. Москвага декабрьда болган боо-чепсектиг тура халыышкын. 11.05 — Немец дыл. 12.05 — «Хоорайлар болгаш чылдар». 13.15 — Совет-американ аныяктарының симфониялыг оркестриниң концерти. 14.25 — Медээлер. 14.35 — 15.30 — «Буурап дүшкен трест». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.10 — «Орус дылды өөренип тур бис». Национал школаларның 2-ги класс өөреникчилеринге телешкола. 18.35— Уругларга фильм. 19.15 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Область партконференциязынга уткуштур». «Улусчу контроль». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — «Персид аялгалар». С. Есениниң шүлүктеринге В. Гурковтуң ырлары. 20.35 —Телефильм. 21.00— «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторуу. 21.45 — ССРЭ-ниң Күрүне шаңналының лауреады шүлүкчү М. К. Луконин дугайында док. фильм. 22.05 — Киноафиша. 23.05—23.25 — Концерт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.10— «...Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.00 — Реклама. 19.05 — П. И. Чайковский аттыг делегей конкурузунуң лауреаттары. М. Федотов. 20.00—20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Четверг

ДЕКАБРЬ 8-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 —«Улуг-хүн, 6 шак чартыкта». Уран-чечен фильм. 3-4 сериялары. 10.55 — 11.05 — Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.45 — Эде тургустунуушкун прожекторуу. 15.55 — Телефильм. 16.25 — Музыка эргинези. А. Хачатурян. Концерт. 17.00 — «...Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 17.50 — Мультфильм. 18.00 — ССРЭ— Соңгу полюс —Канада Арктика ажыр экспедиция дугайында док. телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги фильм—«Меридианның кудуу». 18.50 — Бөгүн делегейде. 19.05 — «Демократияга өөренип тур бис». Медицина радиологияның эртем-шинчилел институдунуң парткомунуң ажылының дугайында. 19.35—Мультфильм. 19.45 — «Улуг-хүн, 6 шак чартыкта». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторуу. 21.45 — Останкинонуң Концерт студиязынга кинорежиссер С. Ростоцкий-биле ужуражылгазы. 23.15— —Бөгүн делегейде. 23.25 — 00.00 —«Гавана силерни манап тур». Музыкалыг телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 —Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — Бойдус эртеми. 4 класс. Агаар болгаш оңу баш бурунгаар сеглээри. 8.55 —Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 —Испан дыл. 9.55 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.05 —ОПТУ сургуулдарынга. Биология. Ч. Дарвин. Кылымал шилилге. 10.35; 11.35—Биология. 7 класс. Амфибиялар. Кымнарыл ол? 11.05— Испан дыл. 12.05 —«Күскү төөгү». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.15 — «Улуг уруглар». Телефильмнер. 13.55 —Медээлер. 14.05 — «Буурап дүшкен трест». 2-ги сериязы. 15.15 — 15.35—Гитаражы Лео Брауэрниң концерти (Куба). 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.10 —«Сарыг-ол дугайында сөс». Тываның улустуң чогаалчызы С. А. Сарыг-оолдуң чогаадыкчы ажылынга тураскааткан дамчыдылга. 18.55 — Док. фильм. 19.20 — «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Область партконференциязынга уткуштур». «Хамааты камгалалының билиглерин кижи бүрүзүнге». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 —«Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — Реклама. 20.20 —Улустуң хөгжүм херекселдериниң үнери. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторуу. 21.45 — «Күскү төөгү». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 22.00— 00.40 — Баскетбол. Европа чемпионнарының кубогу. Эр кижилер ЦСКА—«Скаволини» (Италия).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 —Медээлер. 18.10 — «Кедээниң шагы». 19.10 — Мультфильм. 19.30 — Телефильм. 20.00—20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Пятница

ДЕКАБРЬ 9-ТА
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 —«120 минута». 8.35— «Улуг-хүн, 6 шак чартыкта». 4-кү сериязы. 9.40 —Концерт. 10.00— «Кижи. Чер. Октаргай». 11.00—11.10 —Медээлер. 15.30 —Медээлер. 15.40— Эде тургустунуушкун прожекторуу. 15.50 —Грузин телевидениезиниң программазы. 16.45— «Чүден болгаш чүге». 17.15—«Ыры-88». 17.25 — Объектив. 18.00 — «Депшилге. Информация. Реклама». 18.45 — Бөгүн делегейде. 19.05 —XIX партконференцияның угланыышкыны-биле. Дук бүдүрүлгезинге херек чиг-эттиң шыпарының дугайында. 19.50—«Улуг-хүн. 6 шак чартыкта». Уран-чечен фильм 4-кү сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторуу. 21.45— Улуг кижилерге мультфильмнер. 22.05 — «Юрмала—88». Конкурс соонда. 23.25—23.40— Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 —Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.40 — М. Ю. Лермонтов. «Бородино». 4 класс. 9.00 — Англи дыл. 9.30 — Док. фильм. 10.05 — ОПТУ сургуулдарынга. Астрономия. Сылдыстар. 10.35; 11.35 —Бисти долгандыр турар бойдус. 1-ги класс. Школа болгаш мээн эштерим. 10.55 —Док. фильм. 11.05 — Англи дыл. 11.55 — «Күскү төөгү». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.15 —«Спортчу арена». 13.45—Концерт. 14.05 —Медээлер. 14.15—15.20 — «Буурап дүшкен трест». 3-кү сериязы. 18.05— Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — Уругларга фильм. 18.45 — «Элээди болгаш хоойлу». Назы-хар четпээннерниң эрге-ажыктарының база хүлээлгелериниң дугайында беседа. 19.05 — Док. фильм. 19.15 —«Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Мал кыштаглаашкыны— шалыпчы фронт». Делегей бай-алыыны дугайында беседа. 19.45 — Медээлер. 19.55—Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 —«Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 —Док. фильм. 20.50 —Удмуртияның ырлары болгаш танцылары. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторуу. 21.45— 23.10 — «Күскү төөгү». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — «Аян-чорукчулар клуву». 19.15 — Силер мону шыдаар силер. 20.00—20.15— «Тамчыктыг удунар, чаштар!»

Суббота

ДЕКАБРЬ 10-ДА
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30— «120 минута». 8.30 — «Чүден болгаш чүге». 9.00 — «Булактар». 9.30 —Озал-ондак чок шимчээшкин. 10.00—Концерт. 11.00 — «Социализм чурттарында». 11.30 —Калмык АССР-ниң Күрүнениң «Тюльпан» деп ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 12.10 — «Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». Чурттаалга шөлүн үлээрде социал чөптүг чоруктуң айтырыгларының дугайында. 12.40 —Бөгүн делегейде. 13.00 —«Бүзүреңчиг-дээ болза, элдептиг». 14.00— Делегей программазы. 15.00— Алыс утка дугайында чугаа. 16.15 —Күрүнениң төп концерт залынга уран чүүл мастерлериниң концерти. 18.45— «Айтматов» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.40 — «Аваның телү». Уран-чечен фильм. 21.00 —«Үе». 21.45 — А. С. Пушкинниң бижээн казы улусчу ырлар. 22.40 — «Үзел-бодал». 00.10—00.20 — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 —Эртенги гимнастика. 8.15 — Студия көргүзүп тур. Клаус Мюллер-биле ужуражылга. 9.00 — Театр телеабонементизи. Вл. Маяковскийниң театры. 11.15—«Кадыкшыл». 12.05 — «Диригамытаннар оранында». 13.05 —«Чаартыкчылар болгаш консерваторлар». 13.55 — Бүгүдеге педагогика. 14.10 — Кижи институду. Дыл, чугаа болгаш харылзаа дугайында. 15.10 — Камера делегейже көрүп тур. 16.40 — Телефильм. 16.50 — Демир-орук транспортунуң айыыл-халапка таваржып турарының чылдагааннары. 17.40 — Мультфильм. 18.20—«Улуг төөгүчүнүң чажыды». Уран-чечен фильм. (ЧССР). 19.35—Свердловскиге болуп эрткен док. фильмнер фестивальының шаңнал-фильмнери. «Ыры-биле чарылбас кижи». 20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — Реклама. 20.20 — Аныяктар парлалгазының 1-ги делегей фестивальының дугайында. 21.00—«Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторуу. 21.45—00.10 — «Элдептиг херээжен». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары.

Воскресенье

ДЕКАБРЬ 11-ДЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Медээлер. 8.15 — Ритмиг гимнастика. 9.00 — Мультфильм. 9.20 — «Спортлото» тиражы. 9.30—«Будильник». 10.00—«Совет Эвилелинге бараан болуп тур мен!». 11.00 — Музыкалыг дамчыдылга «Эртенги почта». 11.30 —«Экран мастерлери». ССРЭ-ниң улустуң артизи кинорежиссёр В. Туров. 12.25 — «Сеңээ ынак мен, амыдырал». Фотоконкурс. 12.30 —«Музыкалыг киоск». 13.00—«Кедээниң шагы». 14.00 — «Кадыкшыл». 14.45 — Уругларга фильм. «Мен силерниң тереңнер мен». 15.50 — Мультфильм. 16.00 — Останкинонуң Концерт студиязынга ССРЭ-ниң улустуң башкызы, Латвий ССР-ниң № 52 ПТУ директору Э. В. Киде-биле ужуражылга. 17.30— «Делегейниң эң улуг музейи». Лувр. 8-ки сериязы. 18.00—«Делегей панорамазы». 18.45 — «Ыры-88». 18.55 — ТТ экранында эң баштай. «Корабльге болган үүлгедиишкин». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 21.00 — «Үе». 21.35—«Уттундурбас аялгалар». М. Магомаев ырлаар. 23.05— 23.15 — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00— Эртенги гимнастика. 8.15 — «Бистиң садывыс». 8.50— «Сыдысчыгаш». 9.35— Портреттер. Василий Суриков. 10.45 — Экономиктиг билиглер үндезиннери. «Агро» тележурнал. 11.10 — «Делегейни десиндир». 12.20 — Кайгамчык кижилер амыдыралы. Аңгы кристаллографияның үндезилекчизи Е. С. Федоров. 12.40 — Өг-бүле ана-демиязы. 13.10 — Бүгүдеге педагогика. 13.25—Орус культура дугайында беседа. Декабристер. 14.00 —«Дүн ортузунга чедир болгаш оон соонда». 15.55 —Аңгы болгаш шаңгаанкы ырлар. Г. Пономаренконуң ырлары. 16.20 — «Кинопанорама». 18.00 — Музыка телеабонементизи. И. С. Бах. Концерт. 19.05 —Мультфильм. 19.20 — Свердловскиге болган док. фильмнер фестивальының шаңнал-фильмнери. «Мария». 20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 —РСФСР-ниң алдарлыг артизи Ю. Башметтиң концерти. 21.00 — «Үе». 21.35 —«Сени көөр күзелим чок». Уран-чечен телефильм. 22.50—23.30— Гандбол. Европа чемпионнарының кубогу. Эр кижилер СКА (Минск)— «Металлопластика» (Югославия).

КИНО

ДЕКАБРЬ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Утомлённое солнце» 9.20, 11.10 13.00, 14.50, 16.40, 18.30, 20.20 (узаткан), бичии залга: «Граф Монте-Кристо» 12.30, 16.00, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Властелин времени» 9.10, 12.40, киноклуб: «Сказка» 10.50, 14.30, «Кинг Конг жив» 16.00, 18.30, 21.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Скорый поезд» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «В старые добрые времена» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Неизвестная женщина» 18.00, 20.00 шактарда.

АГААР

Республикага булуттаар. Чамдык черлерге, арттарга хар чаар. Соңгу-барыын чүктен хаттыы дургени секундада 3—8, күштели бергенде 9—14 метр чеде боор. Дүне 17—22, чамдык черлерге 26 градус чедир соок. Хүндүс 10—15, чамдык черлерге 16—21 градус соок болур.

Кызылга булуттаар. Дүне бичии хар чаар. Хүндүс чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дургени секундада 3—8, күштели бергенде 9—14 метр. Дүне 19—21, хүндүс 14—16 градус соок болур.

(Солунуң дараазында номери декабрь 8-те үнер).

Редактор В. С. ШАРАВИН.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100
Индекс 54241

ШЫННЫҢ телефоннары
Редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; приемная — 3-34-26; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93;
партийжи амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-25; совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23; үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73;
агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; пропаганда килдизи — 3-34-57; культура килдизи — 3-39-15; информация килдизи — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-08; 3-34-39;
очулга килдизи — 3-34-93; корректорлар — 3-34-19; үндүрүкчүлер — 3-27-41; бухгалтерия — 3-43-41; солунну келбейн баргаптарга — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажылы. Тиражы 24637 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченконуң кудумчузу бажыы № 1.

Чагыг № 214. ТС—00880.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 283 (13883) | 1988 чылдың декабрь 8, четверг | 1925 чылда үндезилеттинген. | Өртээ 3 копеек.

М. С. Горбачевтуң Нью-Йоркче чорупканы

СЭКП ТК-ның Чиигиие секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев КНО-нуң Кол Ассамблеязының 43-кү сессиязынга киржири-биле Москвадан Нью-Йоркче декабрь 6-да чорупкан. Оон соонда ол Куба болгаш Великобритания ол чурттарның удуртулгазының чалаашы-биле албанның аян-чорууш кылып баар.

М. С. Горбачевту СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри Э. А. Шеварднадзе, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары А. Н. Яковлев, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. М. Каменцев олар үдеп чоруур.

Аэродромга М. С. Горбачевту СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннери В. И. Воротников, Л. Н. Зайков, Е. К. Лигачев, В. П. Никонов, Н. И. Рыжков, Н. Н. Слюньков, В. М. Чебриков, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидаттар А. П. Бирюкова, А. В. Власов, А. И. Лукьянов, Г. П. Разумовский, Н. В. Талызин, Д. Т. Язов, өске-даа эштер үдээн.

Үдээшкеринге араазынга Кубаның ССРЭ-де элчини Х. Камачо, Великобританияның ССРЭ-де элчини Р. Брейтвейт, АКШ-тың ССРЭ-де херектеринге түр бүзүреттирген Р. Смит олар турган.

(СЭТА).

М. С. Горбачевтуң Нью-Йоркта чеде бергени

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). М. С. Горбачев декабрь 6-да КНО-нуң Кол Ассамблеязының 43-кү сессиязының ажыдыынга киржири-биле Нью-Йоркта чеде берген. КНО-нуң чиигиие секретарының оралакчызы, КНО-нуң Протокол болгаш харылзаа секциязының удуртукчузу, элчин Али Теймур, АКШ-тың ССРЭ-де элчини Дж. Мэтлок, КНО-нуң чанында АКШ-тың доктаамал төлээлекчизи В. Уолтерс, АКШ-тың Күрде-партаментизиниң протокол килдизиниң начальниги Селва Рузвельд олар М. С. Горбачевту кадайы-биле кады база ону үдеп чоруур кижилерни Джон Кеннеди аттыг аэропортка уткуп алган. Совет талазын ужуражылгазынга ССРЭ-ниң даштыкы херектер министриниң бирги оралакчызы А. А. Бессмертных, ССРЭ-ниң даштыкы херектер министриниң оралакчызы В. Ф. Петровский, ССРЭ-ниң АКШ-та элчини Ю. В. Дубинин, КНО-нуң чанында ССРЭ-ниң доктаамал төлээлекчизи А. М. Белоногов, УССР-ниң даштыкы херектер министри В. А. Кравец, БССР-ниң даштыкы херектер министри А. Е. Гуринович, албанның өске-даа кижилери киришкеннер.

М. С. Горбачев аэропортка совет болгаш даштыкы журналистерге мындыг медеглел кылган:

Хамыктың мурнунда совет улустуң өмүнээзинден Каттышкан Нациялар Организациязының адынга байыр чедиришкиннии сестерин дамчыдарын, а ол ышкаш америк улуска, Нью-Йорктуң чурттакчыларынга ханы хүндүткелдиң сагыш-сеткилин илередирин күзеп тур мен.

Делегейде боор турар төөгүлүг өскерилишкиннер КНО-нуң мурнунга улустарның чаагай чоруу дээш оон-даа ээ-не карысалгалыг-биле ажылдаарынга чаа-чаа болдунар аргаларны ажыдып берип турар-дыр. Бистер Кол Ассамблеяның сессиязынга бодувустуң чугаавыска бүгүдениң өзүлүг-ла хаара туткан үндезинге тайбыңның болгаш айыыл чок чоруктуң турушталарын хевирлээринге чаа идегни кылырын саналдаар бис. Ону ындаар кылырынга КНО эң-не таарымчалыг чер болур деп бодаар мен. Чугуш-на оон ужурунда бистер мында келгенивис ол.

Бистер президент Р. Рейган-биле бешки удаа болгаш ону ол дээди албан-дужаалге соңгурунга белеткенип турар Дж. Буш-биле бистиң Нью-Йоркка турарывыстың үезинде ужуражырывысты улуг сонуургал-биле манап турар бис. Амгы ужуражылгаларның совет-америк чугаалажылгаларының идепкейлиг чоруун турарының бадыткаашкыны болур, ынчангаш ол бистиң ийи чурттуң улустарының, бүгү делегейниң эрге-ажыктарынга дүүштүр моон-даа соңгаар боттуу-биле хөгжүүр дээринге бүзүрээр бис.

Ол ышкаш КНО-нуң чиигиие секретары Х. Перес де Куэльяр болгаш КНО-нуң Кол Ассамблеязының 43-кү сессиязының даргазы, Аргентинаның даштыкы херектер министри Д. Капуто-биле бистиң беседаларывыс база болур, ол беседалар Каттышкан Нациялар Организациязы-биле бистиң кады хөделиишкиннеривисти быжыглаарынга бараан болур деп идегеп турар бис.

Ол ышкаш мапаа, Нью-Йоркка болур мээн өске-даа ужуражылгаларым ССРЭ-биле АКШ-тың аразынга бот-боттарын билчиринге, бүгү улустарның аразынга кады ажылдажылганы болгаш найыралды хөгжүдеринге ийиг бээринге бүзүрээр мен.

Америк улуска, Нью-Йорктуң чурттакчыларынга тайбыңны болгаш бүгүнүг чаагай чорукту күзеп тур мен.

Миланга таныштырылга

МИЛАН. (СЭТА). М. С. Горбачевтуң СЭКП ТК-ның Чиигиие секретарынга соңгуткан соонда парлалга конференцияларынга чугаалаан чугааларын болгаш берген айтырыгларын «Ажык-чарлыг чорук: бүгү делегейниң журналистери-биле беседаларга айтырыглар болгаш харыылар» деп ном кылдыр үндүрген. Ол номну ССРЭ-ниң Миланда консулу чериңге итали хөй-ниитиге таныштырган.

Байырлыг езулалга Италияның көскү политиктиг болгаш хөй-нитти ажылдакчылары, парламентарийлер, ажыл-херекчи бөлүктерниң төлээлекчилери, журналистер болгаш «Италия—ССРЭ» ниитилелдиң активчилери киришкен.

Итали дылда парлаан ол номнуң эге сөзүнде М. С. Горбачев: «Ажык-чарлыг чорук дээрге совет ниитилелдиң амыдыралының бүгү талаларында революстуг чаартылга чорудулгазының кол элементизи-дир. Кызказы-биле чугаалаарга, ол тургустуунуушкун чорудулгаазының кол элементизи-дир»—деп бижээн.

Номну «Тети Эдиторе» дээр ном үндүрер чер үндүрген.

Совет Эвилелинде калбарып эгелээн үндезин политиктиг болгаш экономиктиг реформалардан тывылган ажык-чарлыг чорук ниитилелдиң демократчыдарынга болгаш эрге-хоойлулуг социалистиг күрүнениң быжыгларынга улуг рольду ойнаашаан, чуртта боор турар чаартылгаларның ара соксавазының быжыг магадылалы боор турарын база делегей харылзааларынга эде тургустунуушкунуң болгаш политиктиг чаа бодаашкынның чугула элементизи боор турарын эге чүүлде демдеглээн.

ССРЭ биле Италияның аразынга найыралдыг кады ажылдажылганы болгаш бир демниг хөделиишкинниң хөгжүдериниң бүгү барымдаалары бар деп, М. С. Горбачев онзалап демдеглээн. Ындыг харылзаалар бүгү делегейге тайбыңны болгаш айыыл чок чорукту быжыглаарынга, янзы-бүрү социал системалыг күрүнелерниң аразынга экономиктиг харылзааларны хөгжүдеринге чугула рольду ойнаар.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле соңгулда округтарын тургускан

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы декабрь 6-да бодунуң доктаалдары-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарынга соңгулдалар талазы-биле соңгулда округтарын тургускан. «ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 15 болгаш 16 чүүлдерин өзугаар девискээр айыы-биле 750 соңгулда округтарын, ол Хоойлунуң 15 болгаш 17 чүүлдерин өзугаар национал-девискээр айыы-биле 750 соңгулда округун тургускан.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле девискээр аайы-биле соңгулда округтарын тургускан

ССРЭ-ниң улус депутаттарынга соңгулдалар талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы «ССРЭ-ниң улус депутаттарынга соңгулдалар дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 15 болгаш 16 чүүлдеринге дүүштүр ССРЭ-ниң улус депутаттарынга соңгулдалар талазы-биле девискээр аайы-биле дараазында соңгулда округтарын тургузар деп доктааткан:

Тыва АССР

391. Тыва соңгулда округу (төвү—Кызыл хоорай).

Тыва АССР

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле национал-девискээр аайы-биле соңгулда округтарын тургускан

ССРЭ-ниң улус депутаттарынга соңгулдалар талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы «ССРЭ-ниң улус депутаттарынга соңгулдалар дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 15 болгаш 17 чүүлдеринге дүүштүр ССРЭ-ниң улус депутаттарынга соңгулдалар талазы-биле национал-девискээр аайы-биле дараазында соңгулда округтарын тургузар деп доктааткан:

РСФСР

16. Красноярск соңгулда округу (төвү — Красноярск хоорай).

Красноярск край, Тыва АССР болгаш Якут АССР.

Тыва АССР

646. Кызылдың Чөөн соңгулда округу (төвү —Кызыл хоорай).

Кызыл хоорайның чөөн талазы: Комсомольская кудумчузунда саарзык дугаарларыг бажыңнардан эгелээш, хоорайның чөөн талакы кызыгаарынга чедир.

647. Кызылдың Барыын соңгулда округу (төвү —Кызыл хоорай).

Кызыл хоорайның барыын талазы: Оюн Курседи кудумчудан эгелээш, Калинин кудумчузунга чедир, Комсомольская кудумчузунуң эжеш дугаарлыг бажыңнары. Комсомольская кудумчудан эгелээш, Улуг-Хемс каа кудумчуга чедир, Оюн Курседи кудумчунуң саарзык дугаарлыг бажыңнары, Горная кудумчунуң Трудовая кудумчуга чедир саарзык дугаарларлыг бажыңнары.

648. Кызылдың Төп соңгулда округу: (төвү — Кызыл хоорай).

Кызыл хоорайның төп кезээ: Комсомольская кудумчузундан Оюн Курседи кудумчузунга чедир эжеш дугаарларлыг бажыңнары. Комсомольская кудумчудан эгелээш, Улуг-Хемская кудумчуга чедир Оюн Курседи кудумчузунуң эжеш дугаарлыг бажыңнары, Горная кудумчунуң эжеш дугаарларлыг бажыңнарындан Трудовая кудумчуга чедир, хоорайның хем ол чарыы.

649. Барыын-Хемчик соңгулда округу (төвү— Кызыл-Мажалык суур).

Барыын-Хемчик район.

650. Чөөн-Хемчик соңгулда округу (төвү — Чадаана хоорай).

Бай-Тайга болгаш Чөөн-Хемчик районнар.

651. Кызыл [illegible] соңгулда округу (төвү — Каа-Хем суур).

Кызыл болгаш Тожу районнар.

652. Өвүр соңгулда округу (төвү — Хандагайты суур).

Моңгун-Тайга, Өвүр болгаш Сүт-Хөл районнар.

653. Бии-Хем соңгулда округу (төвү— Туран хоорай).

Каа-Хем болгаш Бии-Хем районнар.

654. Таңды соңгулда округу (төвү—Бай-Хаак суур).

Таңды район.

655. Тес-Хем соңгулда округу (төвү — Самагалдай суур).

Тес-Хем болгаш Эрзин районнар.

656. Улуг-Хем соңгулда округу (төвү— Шагаан-Арыг хоорай).

Улуг-Хем район.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязында

Москвага, Эвилелдер бажыңынга, декабрь 6-да ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының баштайгы хуралы болган.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларын чаа эрге-хоойлу үндезининге чорудар, бистиң политиктиг системавыстың бүгүнү каара туткан реформазын боттандырып чорударынга ол херек кырында баштайгы базымнарның бирээзи болур деп комиссияның хуралынга демдеглээн.

Хуралга чуве чугаалап тура, Төп соңгулда комиссиязының даргазы В. П. Орлов комиссияның ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарының дугайын, оон шиитпирлээр ужурлуг сорулгаларының дугайын. «ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» ССРЭ Хоойлузун хүлээп алганы-биле холбаштыр соңгулда мурнунда чорудар хемчеглерниң болгаш оларны чорударының онзагай чүүлдериниң дугайын чугаалаан. Ол бүгү хемчеглер демократтыг үндезинге, ажык-биле болгаш ажык-чарлыы-биле, бистиң чурттувустуң хөй националдыг характерин, ажылчы чоннарның негелделериниң болгаш эрге-ажыктарының янзы-бүрү байдалдыын барымдаалап турган боттандырып чорударын онзалап демдеглээн.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле девискээр болгаш национал-девискээр соңгулда округтарын Төп соңгулда комиссиязы тургускан. Төп соңгулда комиссиязының доктаалын болгаш ол округтарының даңзызын парлап үндүрер.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларынга белеткел болгаш ону чорудар талазы-биле кол хемчеглерниң календарь планын, а ол ышкаш 1988 чылдың декабрьда Төп соңгулда комиссиязының ажылының планын бадылаан.

ССРЭ Конституциязының болгаш «ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» ССРЭ Хоойлузун массалыы-биле парлап үндүрериниң дугайында шиитпирни хүлээп алган.

Соңгулдаларга белеткел-биле холбашкан чамдык өске-даа айтырыгларны чугаалажып көрген.

Комиссияның хуралынга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазының бирги оралакчызы А. И. Лукьянов, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң секретары Т. Н. Ментешашвили, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Совединиң даргазы Ю. Н. Христораднов олар киришкен.

• • •

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы дараазында адресте туруп турар: **Москва, 103009, Пушкин кудумчузу, 1, Эвилелдер бажыңы.**

(СЭТА).

ЧЫЛГЫЧЫ

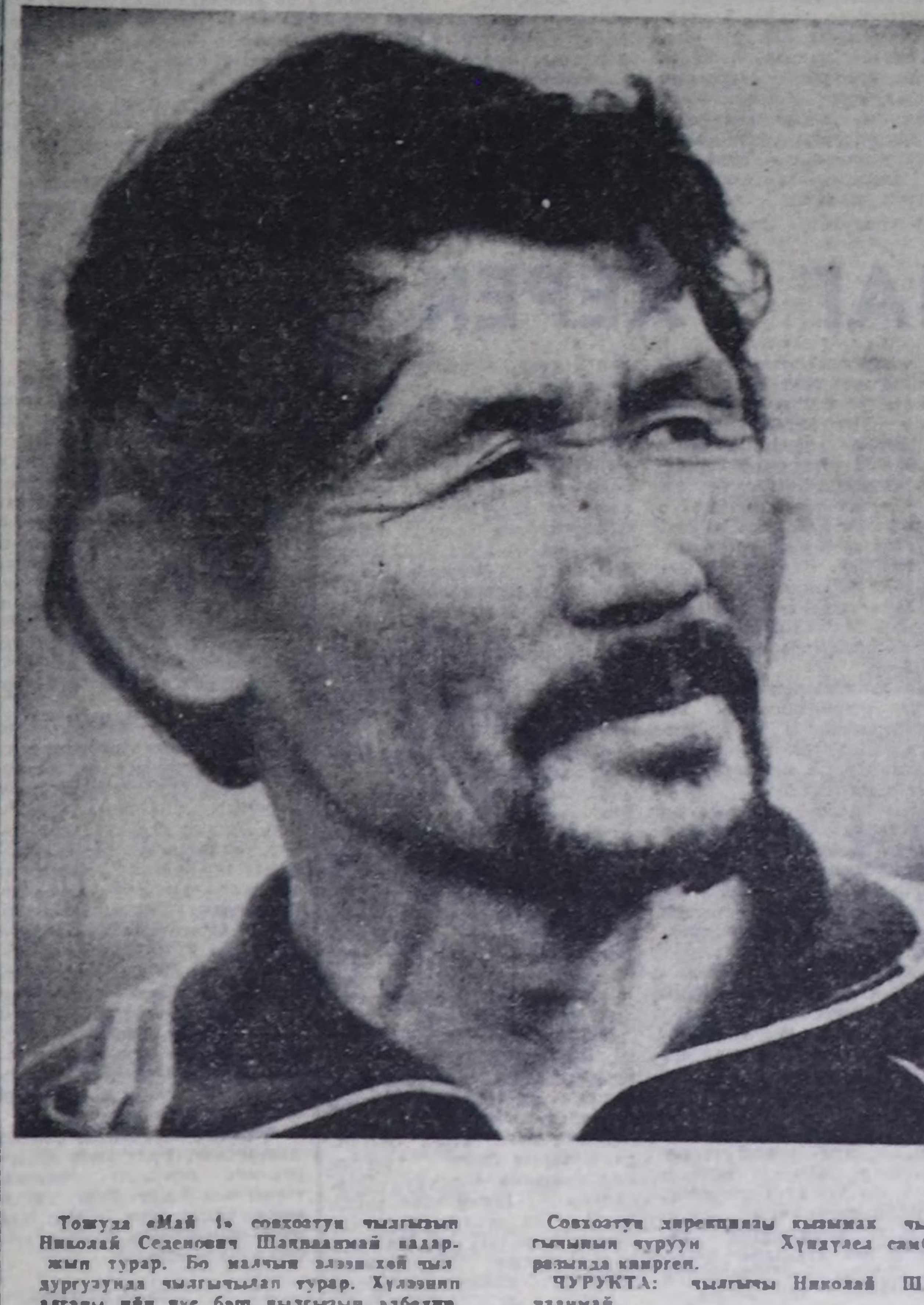

Тошууда «Май 1» совхозтуң чылгызын Николай Седенович Шаңваанмай кадарып турар. Бо малчын элээн хөй чыл дургузунда чылгычылап турар. Хүлээнип алганы ийи чүс баш чылгызын эвбедир өстүрер сорулгалыг ажылдап турар.

Совхозтуң дирекциязы кызымак чылгычының чуруун Хүндүлел самбыразында киирген.

ЧУРУКТА: чылгычы Николай Шаңваанмай.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

СЭКП ТК-ның Чагаазы:

кыштаглаашкын — шылгалда

БҮДҮРЕРИН КӨВҮДЕДИР

Мал кыштаглаашкынынга хамаарышкан СЭКП Төп Комитединиң Чагаазын «Көк-Тей» совхозтуң төп сүт-бараан фермазының ажыл-ишчилери таныжкан. Чагааны фермада пропагандист Л. В. Войткевич таныштырган.

Ферма эргелекчизи И. П. СОГОЯН:

— Бистиң ферма бо хүннерге чедир пландан ажыр 120 тонна сүттү күрүнеге саткан. Партия Төп Комитединиң Чагаазынга хары кылдыр ам чыл төнчүзүнге чедир 80 тоннаны күрүнеге садып болурунуң аргалары бар. 1987 чылда үш мукчу саанчыларның саны 4 турган болза, ам 8 кижи чедип турар. Бызаа камгалап алырын 97 хуу күүседип, ам фермада 430 бызаа эки доругуп турар. Бо чылын бир центнер сүттүң бот-үнези план езугаар 43 рубль турда, бис 31 копеекке кызырган бис. Бисте четпестер ам-даа бар. Чамдык саанчылар инектерни эки чемгербейн турарындан сүт саалдазы кудулап эгелээн. Ол ышкаш ниичангыс кижилер мал чемин камналга чок чарыгдап турарын айтыр апаар. Бо четпестерни чайладып турган, улам бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаар ужурлуг бис.

Ферманың мурнакчы саанчызы Инна Серендиновна ЧАДАМБА:

— Бистиң ферманың күрүнеге дужаап турар сүдүнүң 98 хуузу бирги сортка кирип турары өөрүнчүг. Райпо баштаар чериниң даргазы А. С. Хертек бистиң садывысче кошкак кичээнгей салып турар. Оон түңнелинде ховар дээн бараанныр-биле хандырбас, ылаңгыя уруглар хевин келбейн турар-дыр. Бис чүге хоорайжылар дег эвин деп кетпес бис. Идиктер, чылыг идиктер шуут келбейн турар-дыр. Бо талазы-биле партия райкомунуң, райкүүскомуң даргалары кедирге, негелде кылырга күүседир дээш чоруй баар. Оон сураг болур. Төп Комитеттиң Чагаазында ферма ажылдакчыларының бүгү чүүлдер-биле хандырар дээн-дир. Мен бо чылын бир инектен 2710 кг сүт саар хүлээлгелиг мен. Ам 3170 кг сүттү саадым. Чыл төнчүзүнге чедир бир инектен 120 кг сүттү саар мен. Ниитизи-биле 20 тонна сүттү пландан ажыр саарын хүлээндим.

Ферманың саанчызы Л. А. Бизаева бо хүннерде чарыштка бирги черде чоруп турар. Ол чылда 2700 кг сүттү бир инектен саар турган, 3180 кг чедирген. Мурнакчы саанчы бирги сорттуң судун саап ап турар. Бызаа азыракчыларындан В. С. Трупп хонуунта бир бызааның немелде деңзизин 850 грамм, Чечек Чысыпнак 780 грамм чедирип, чарышка мурнап турар.

«Көк-Тей» совхозтуң сүт-бараан фермазы 1250 тонна сиген, 3600 тонна сенаж болгаш өске-даа чемнер-биле хандыртынган. Сүт саалдазын кудулатпас дээш фермада инектерге чемни сайзырадып, хайындырып берип эгелээн.

СЭКП ТК-ның Чагаазын таныжкаш, ферманың коллективи моон соңгаар сүт саалдазын улам көвүдедир, саанчы бүрүзү чыл планындан ажыр ниитизи-биле 10-20 тонна чедир сүттү саарын шиитпирлээн.

Ким-оол ХЕРТЕК.

БИСТИҢ ЧАШТАРЫВЫСТЫҢ КАДЫКШЫЛЫ

Декабрь 6-да Москвага ажыттынган Педиатрларның бүгү-эвилел съездизи чаштарның кадык камгалалын эде тургузарының ажыктыг оруктарын диләэринге тураскааткан. Ону ССРЭ-ниң кадык камгалал министри Е. И. Чазов ажыткан. Иениң болгаш чаштың кадыын камгалаары — ниитилелдиң эң чугула сорулгаларының бирээзи дээрзин ол эге сөзүнге демдеглээн.

Съездиниң чугаалажыр айтырыгларының чугулазын ССРЭ-ниң кадык камгалал министриниң оралакчызы А. А. Барановтуң илеткелинде демдеглээн. Уруглар эмнээшкининде чидиг айтырыгларны чажырар турган чоруктар чүгле чаштарның кадык камгалалынга эвес, бүгү кадык камгалалга улуг когаралды чедирип турган. Бистиң чуртувуста херээженнерниң болгаш чаштарның эмнелге-профилактика албаны болур 20 муң ажыг амбулатор-поликлиника албан черлери болгаш бир миллион ажыг эмнелге болгаш санаторий оруннары бар. Чаштарның кадыкшылы дээш 200 муң педиатрлар база акушер-гинекологтар ажылдап турар. Ындыг турбуже, бо аажок хөй түңнүг саннар эң чидиг айтырыгларны, ылаңгыя материал-техниктиг база кадр айтырыгларында четпестерни хөлегелеп турган. Девискээр бүрүзүнде чаштарның санын барымдаалап эмчи хандырылгазының хемчээлин тодарадыр ужурлуг. Ынчангаш ССРЭ-ниң Кадык камгалал министерствозу 1987 чылдан эгелеп иени болгаш чашты камгалаарының девискээр аайы-биле принцивин барымдаалап келген.

Алдында турар хемчеглер болгаш чаштар айтырыынче бүгү ниитилелдиң кичээнгейин баштайгы ээки түңнелдерин көргүзүп эгелээн: чаштарның өлүп хораар чоруу чуртта кызырылган.

Чаштарның инвалид болур чоруунче кичээнгейни күштелдирери чугула. 1990 чылга чедир эмнелге-генетика консультацияларының болгаш кабинеттериниң четкизин тургузары көрдүнген, анаа он-он эмнелге-генетика төптери каттыжар. Кол кичээнгейни бодугур мурнунуң диагностиказынче угландырар, сааттыг херээженнерге ультразвук шинчилгезин кылыр. Амдызында бистиң чуртувуста миллион хире ындыг шинчилгезин кылып турар, ол чыл санында 7-8 миллион негеттинип турар.

Чаштарга санаторий дузазын хөгжүдери негеттинип турар— мынчага чедир чуртта дөрт хар чедир назылыг уругларының санаторийи чок. Инфекция албанының материал-техниктиг баазазын үндезини-биле экижидери, бар стационарларны эде кылыры негеттинип турар. Кадээге эмчиниң баштайгы дузазын чедирер аргазын эде көөр, мында эмчилер ам-даа чедишпейн турар. Яслилерге, уруглар садтарынга, школаларга медицина хандырылгазының айтырыгларын сайзырангайжыдарының, педиатрларның профессионал деңнелин бедидериниң айтырыгларын съездиге чугаалажыр.

Долгандыр турар хуралдарга чаш кижиниң кадыкшылынга салдарының айтырыы соолгу чылдарда чидиг тургустунган, ол чорук эртемниң болгаш кадык камгалалдың практиказының мурнунга хөй чүүлдү хүлээндирип турар.

Съезд үш хүн уламчылаар.

(СЭТА-ның корр.).

Партияның область конференциязының делегаттары

КИЖИ БОЛУРУ ЧАЖЫНДАН

«Кижи болуру чажындан, эът болуру кулунундан» деп чоннуң мерген сөзүнүң тыптын келгенин үндезининг. Ол мерген сөстерни Билчитмаа Саяга бүрүнү-биле хамаарыштырып болур. Ол бичии чажында-ла хой, өшкүлерни, оон улаштыр саанчы уткезы Александра Сарыгларның инектерин саарынга чаңчыта берген.

Саанчы болур күзел ону 1965 чылда, Шекпээр ортумак школазының сески клазын доозуп турда, 15 харлыг аныяк кыстың бодалдарын «чүтеншенкен». Күзел күштүг. Билчитмаа Саая күзел-соруунга чалгынналган тура-соруг, ижит чүткүл-биле «Шекпээр» совхозтуң Сүт-Кажаа сүт-бараан фермазынга саанчылап кирипкен.

Күш-ажылды болуруң ходу-биле кылып, оон кайы хире ажыктыын медерел билгеш, ону сеткилинге сиңирген кижи аас-кежиктиг. Аас-кежиктиң дээжизин эдилеп чоруур бо саанчы-биле чугаа оон ажылдап турар фермазынга болган.

— Онзагай арга-дуржулгалыг мен деп мактанып шыдавас мен. Чалгаа, шушпен кижи чаңгыс хүн-даа саанчылап шыдавас. Кыштың соогу, чайның изии айлыг ийикпе. Инектиң сүткүр, сүткүр эвези-даа дөмей-ле, чаңгыс аай ажаалдаңы негээр — деп, Билчитмаа Омбаевна чугаазын эгеледи.

Амыдыралдан хойнүү билир, хөй чылдарда саанчылап келген болгаш арга-дуржулгазы-даа шыырак саанчы-дыр дээрзи оон чугаазындан илерел кээр болду.

— Мээң хайтааралымда инектер (22) ам алды харлыг, ажээн сүткүр инектер бо. Хамык ужур— ажаалдатеңзэлдезинче, чемгерилгезинче кичээнгей салырында. Инек бүрүзүнүң күш-дээргелии, ишти-хырның хойгаараары, аажы-чаңын өөренири—кевей сүттүң магадылалы ол—деп, Билчитмаа Омбаевна улаштыр чугаалады.

Билчитмаа Сааның сөөлгү чылдарда чедип алган чамдык көргүзүглерин сонуургап көрдүм. Он ийиги беш чылдың эрткен ийи чылында сүт саар планын 119 хуу күүсеткен. Бир саар инектен сүт саары 1900 кг-дан 2200 кг чедир көвүдээн. Бо чылдың эрткен тос айларында саанчы сүт саар планныг онаалдазын ажыр күүсеткен. Бир саар инектен 1483 кг сүттү саап алган. Сөөлгү чылдарда сүт саалдазы дораан эндерлн бербээн болдур ийин. Мурнакчы саанчының үениң негелдезн-биле ажыл-ижин эде тургузуп, чамдык мурнакчы арга-дуржулгаларны ажыглап, кызымак ажылдаашкынының түңнели болган.

— Инектерни саап тургаш оларга каржыланып болбас. Оларга эвилең ээ болуру, ат-сывын адап тургаш саары чугула. Мен инектеримни «Маша», «Дылыраш», «Кара-карак» дээш оназ-бүрү аттар-биле адап алган мен— деп, саанчы чугаалай-дыр.

Билчитмаа Омбаевна 1980 чылдан бээр коммунист, фермада партбюроның кежигүнү, мында профэвилел болуунуң даргазы. Бо бүгү хой-ниитиниң ажылынга ол идепкейлиг киржип турар.

Саанчыларның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш ол элээн ажылдарны чогуур черлер-биле кылып чорудуп турар. Ферма чыл бүрүде планныг онаалдаларын ажыр күүседип турар. Эде тургустунуушкунуң эге базымнары элээн кылдынган. Фермада столовая, садыг, клуб, кызыл-булуң, ясли-сад ажылдап турар. Саанчылар бажыңнарда чурттап, телевизорларны көрүп олурар. Механизастаттынган инек, бызаа кажаалары туткан. Фермада саар инек 300 чедип турар. Билчитмаа Саая дег «Үш мунчулар» клувун тургузар дээш демисежип турар саанчыларның саны көвүдээн.

— Инектен саап ап турар сүдүвүс, күрүнеге саткан малывыстың деңнели дыка куду, доруктуруп турар бызааывыстың саны эвээш. Бо чылдан эгелеп бригада керээзи-биле ажылдап эгелээн-даа болзувусса, чаартынган чүве эвээш, чамдык көргүзүглер эрткен чылдардан кудулаан, керээде көрдүнген чүүлдерниң чартыы саавын кырында болуп турар. Малдың өлүп, хораар чоруу эвээшевейн турар. СЭКП ТК-ның чоокта чаа Орёл областа органзастаан чөвүлел хуралының материалдары-биле таныштым. Аренда керээзиниң ажы-даа аки-дир. Оон-биле ажылдап турар саанчыларның көргүзүү бистен ийи-үш катап улуг-дур. Бисти база аренда керээзинче кирер болза ажылдашке көргүзүүвүс улам бедиир боор деп бодаар-дыр мен — деп, Билчитмаа Омбаевна чугаазының сөөлүнде бодунуң күзел-бодалын мынчаар илеретти. Кончуг шын бодал. Оон күзели келир чылдан ынай боттаныр боор.

Үр чылдарның иштинде ол саанчылар ортузунга социалистиг чарыштың тиилекчизинге санадып келген. Оон бажыңында чарыш тиилекчизиниң херек демдектери хуадулел бижиктер хөй.

Партияның Барыын-Хемчик район конференциязынга Б. О. Сааны партияның область конференциязының делегадынга соңгаан.

Хоюг-оол МОНГУШ.

ЧУРУКТА: саанчы Б. О. Саая.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

АҢЧЫЛАРНЫҢ ЧАМДЫЫЗЫ КЕЛБЭЭНДЕ...

Өлүк, диининң эвээш-хөйүнүң дугайында чугаа аңнаныр сезону эгелээрниң мурнуу чарыында районга дыргын турган. Колдуунда-ла «бо чылын хөй болур...» дээн даан бодааншкын тергиидээн. Ол чугаа анаа-ла нептереп келбээн, мурнунда-гы чылдарда ышкаш, чаңчыл болуп, час үезинден эгелээн. Арга-эзимге, тайгазынга чораан кижилер, өске-даа чорук кижилери хүнде-ле беш-алды, чамдыкта оон-даа хөй диинни ыды ээртенин көргеннер. Чугаа ынчаар дамчыза-дамчыза чайже, оон күзүнче уламчылап келген. Харын чамдык эштер, ылаңгыя элээн шырак дээн аңчылар хөй диинниг болган 1977 чылга сүт демейлеп адап турганнар. «Аңчы сөзү чалгып тараар, арга оъду үнүп тараар» деп чүве ол. Ынчалза-даа «даг көрбейн адаан азыпма» деп үлегер чугаа база бар болгай...

Бо аңнаныр сезонунда райондан 450 ажыг аныяк, хоочун аңчылар тайга-сыннарже аңнап үнген. Оларның иштинде аңнаныр-тывыш ажыл-агыйларының штаттыг аңчылары 65 кижи, өскелери — эки турачы аңчылар. Кайы шаандан бээр өлүк-диин болганчок арбын турар, хөй-хөй аңчыларның часпас барып тевер черлери Сериг девискээри, Баш-Хем ол чарыы, Хоор-Оос, Кадыр-Оос, Эң-Сүт сыннары, Чавал иштн дээн ышкаш таныш черлеринче аъттанган аңчылар эң хөй болган. «Тоора-Хем» болгаш «Май 1» совхозтардан чээрби хире звено аңчылар (бирээзинде-ле ийи-үш, дөрт хире кижилиг) ийи-чарылыг чорупкан. Районнуң өлүк планын күүседиринге улуг-хуузу киирип турар совхозтар аңчыларынга ийи мунгаш аңнаары эң-не ажыктыг арга болур.

Күскү, кышкы үелерде аңныыр-тывыыш ажылы харын кайы хире чаггаанындан, соокттуң тыныжындан кол хамааржыр. Ынчаарга район девискээринде иштик черлерге ноябрьның эге хүннеринге чедир хар барын чаггаап деп болур, а тайгага, аңчы кижиниң сөзү-биле алырга, хар «хомуданчыг» эвээш чыткан. Ынчалза-даа хүн бүрү немешкен быскан-нар тайгада аңчыларны дыка хомудатпаан. Хардан хамык исти ылгай көөр деп чүве бар. Аңчы ону ажыглаар.

Ам бо хүннерде районнуң кайы-даа суурундан үнген аңчыларның элээн хөйү ээп келгеш, өлүк-диинин белеткел черинге дужаап турар. Сөөлгү түңнел-биле алырга, Тожунуң болгаш Сыстыг-Хемде күрүнениң аңныыр-тывыш ажыл-агыйларынга 9000 хире диин, 50 ажыг киш база өске-даа өлүк дужааттынган. Ынчалза-даа аң-өлүк хөй болган чылдарга деңнээрге, ол дыка эвээш. Баштай келген аңчыларның чамдыызы, ылаңгыя диин ховар болган-даа болза, кызымак, кажар аргаларны ажыглап аңнап тургаш, эвээш эвес олчалыг болган. Эки тура аңчылардан Тоора-Хем суурда Василий Шоглжал 550 рубльдиң өлүүн, пенсионер Георгий Мамурков—454, Евгений Толстиков—406, Николай Митей — 410 рубльдиң, «Тоора-Хем» совхозта Леонид Саинмай-оол, Юрий Дастай-оол, Олег Чашпаяк—125-150 рубльдиң өлүүн дужаагаңнар.

Эки турачы аңчылар (оларның элээн хөйү чадаг аңнап чораан) өлүүн эвээшбичелеп дужаары үргүлчүлевишаан. А эң эки холтелиг — ийи-чары мунган совхозтар аңчылары ам дээрезинде келбээн, оларның баштайгылары ноябрь төнчүзүнде кээп эгелээн. Оларга улуг идеген турар, чүге дээрге олар хөй кишти олчалап экээри чугаажок, оон-биле кады эрткен чылын тоорук эки үнген сыннарның күзүрүктерин кезип чорул турган, арткан тоорукка турумчуй берген болгук диинге-даа таваржып болур (бо чылын район девискээринде тоорук барык-ла үнмээн деп санап турар). Канчаарга-даа Тожу шаг-шаандан бээр бодунуң ийи ажылдыг эрес-диим болгаш сорулгазынга чүткүлдүг аңчыларынга идеген чораан. Оон ыңай, тывыш ажыл-агыйларының штаттыг аңчылары келирин база манап турар. Оларның бирээзи-ле 2000 рубльден эвээш эвес өлүктү киирер планныг чорупкан. Тайгазындан эң үр болгаш келир аңчылар ол.

«Аң-мең турар черлиг, аңчы кижи тевер черлиг» деп үлегер домак бар. Ындыг болганда, чижээ, аңчы звенонуң удуртукчузу кижи чедип барып аңнаар черин (кандыг ыяштыыл, кадырчавызын, хонар-дужер черин, оъдун) эки билбес, ыдын аңнаарынга өөретпээн, эдертир эш-өөрүн баш бурунгаар чагып сургаваан болза, ол звено улуг олчага таварышпас дээрзи билдингир болгай. Ынчангаш баштың аң кедеп чоруур, баштың аңчы сурган чоруур деп чүвени аңчы кижи билир ужурлуг. Азы, чүгле звено, бригада болуп каттышкан аңчылар эвес, харын чааскаан-даа чоруур аңчы болза, чер-туружун, орук-кокпазын, хүннүң байдалын дээш — аңнарының корум-чурумунга чедир база ыяк билген турар. Ол дээрге аңнаашкынны бойдус бээр, бойдуска чагыртыр деп чүве ол.

А. НУГУУРАК.
Тожу район.

ЧОРУУҢ ЧОГУЗУН, НАТАЛЬЯ

Улаатайның бригада партия организациязындан делегат аныяк коммунист Наталья Доржуевна Монгуш СЭКП райкомунуң болгаш оон бюрозунуң кежигүнүнге, удатпас болур партияның область конференциязынга Өвүрнүң коммунистериниң өмүнээзинден делегат кылдыр соңгуткан. «Мени коммунист эш-өөрүм улуг-ла харысаалгалыг онаап турар-дыр» деп, сеткилиниң ханызындан ол медерен билген.

Чөөн-Хемчик районнуң Шеми чурттуг кыс 1979 чылда Кызылдың башкы училищезин доосканы дипломну холга алза-даа, ол-ла чылын ынак кижизи мал ажылындан өскээр ажылдаар хонну чок болуп, инек кадара бээрге, Наталья Өвүр районда «Коммунизмче орук» совхозтуң Кужур-Чыраа сүт-бараан фермазынга саанчылай берген.

Саанчының ижинге чаңчыгып алыры Натальяга дыка берге болган, чүге дизе ол мал аразынга эвес, а суурга өскен. Аваазы бөгүн пазынында школага ажылдап келген, а адазы — механизатор. Фермага тос чыл саанчылап ажылдап келгеш, Наталья бодунуң кызымак күш-ажылы-биле калы ажылдап турар өөрнүң хүндүткелин чаалап алган. Ол-ла чылдарда өг-бүлезинге 3 уруг база немешкен. Өөнүң ээзи Олег Шериг-оолович эки ажылдыг каларныга санаттырып келген. Ол 1987 чылда төрүүр 100 инекке онаалтыр 92 бызааны ап, мергежилиниң айы-биле районнуң чемпиону болган. 1988 чылда төрүүр 100 инекке онаалтыр 87 бызааны камгалап ап, багай эвес түңнелди чедип алган.

Наталья Доржуевна он ийиги беш чылдың үшкү чылының планныг онаалдазын күүседириниң кырында келген. Ол кармаанындан блокнодун уштуп экелгеш, мында демдеглелдерден саннарны ушта бижээш, саалашкыннарны кылгаш, онаалда чайлыг күүсеттинеринге бүзүрелин илеретти. Чүге инектериниң уксаазы экижиивейн, продуктулуг чорүу өспейн турарын айыткаш, фермада бо талазы-биле ажыл амгы үениң негелдезинге дүүшпейн турарын хомудап чугаалады.

Кужур-Чыраа сүт-бараан фермазы районда эки ажылдыг сүт-бараан фермаларының бирээзи. Ол ферма он ийиги беш чылдың үш чылдарында иштиг түңү-биле 388 тонна сүттү күрүнеге садар онаалдазын 391 тоннага күүседип, планын 100,7 хуу күүсеткен. Ам чыл төнчүзүнге чедир пландан ажыр элээн хөй сүттү садар сорулганы салып алгаш ажылдап турар. Карак кызып күш-ажыл-биле чаалап алган ол күш-ажылчы чедиишкиннерде «Мээң киирген үлүг-хуум база бар» деп, Наталья чоргаарланып чоруур.

— Ферманың ажыл-ижинде, амыдырал - чуртталгазында кандыг чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар барыл, Наталья Доржуевна? — деп айтырдым.

— Совхозта партия, профэвилел комитеттери, совхозтуң дирекциязы бир-ле дугаарында саанчыларның ажылдаар, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары-биле социал айтырыгларны шиитпирлээринче кошкак кичээнгейни салып турар. Чүгле хөй сүт бүдүрүп, план күүседип турар болза, ол-ла деп санап турарлар. Мен ол кижи мен. Уругларым чаш. Фермада школа назынның четпээн 20 хире чаштар бар. Ясли-садты фермага тургузары чугула — деп, ол чугаалады. Оон ыңай чурттаалга бажыңнары чедишпес, саанчыларның дыштаныр, хеп солуп кедип-тер өрээли безин чок. Ынчангаш бир-ле дугаарында кандыг-даа ажыл-херекти кадрлар шиитпирлеп турар чүве болганда, оларның ажылдаарынга, чурттаарынга, дыштанырынга бүгү тала-биле таарымчалыг байдалды тургузары чугулазын демдегледи. Ферма чыл бүрүде каражалыг ажылдап келген. Оон уштуңарының кол оруу — инектерниң уксаазын экижидери, оон продуктулуун бедидери, аренда керээзинче шилчиири деп, саанчы санап турар.

Бо-ла бүгү айтырыгларны фермада партия бөлүүнүң хураалдарынга үргүлчү чугаалажып келген, оон совхозтуң дирекциязы-даа, мында партия комитеди-даа чогуур түңнелди үндүрбейн турарын Наталья Доржуевна чугаалап орду.

Кужур-Чыраа сүт-бараан фермазының амгы байдалы база дүвүреңчиг. Сиген, хыырыышкын хээр агрегат үрелгениндеи, инектерге мал чемин ылбырадып бээрин соксаткан. Инектер кажаага сүт ишпейн турар, чүге дизе автосуггарылганың аяктары шупту үрелген. Инектерге кудуктан соок сүт ижиртип турар. Инек саар агрегаттың чамдык дериг-херексели четчевеандеп, ажылдавас, инекти хол-биле саап турар. Бо айтырыглар талазы-биле совхозтуң инженер-техниктиг ажылдакчыларынга чугаалаарга, херекке албас. Оларны кажан кылыры билдинмес.

Инектерниң ажаалда-чемгерилгезн, суггады долу хандыртынмайн турарындан хүнде бир инектен саалда ортумаа-биле 2-3 килограмм дап ашпайн турар. Бо чылдың эгезинде фермага мал эмчизиниң штадын кызырган, ам ында мал эмчизи чок. Аарыг бызааларны, инектерни эмнээр кижи чок. Совхозтуң дирекциязы бода мал бригадазының бригадирин мал эмчизи кижи-дир, ол эмнезин дээр. Ол мал эмнээр хамаанчок, чүгле ажыл-агый айтырыын шиитпирлээринге өйлежип турар.

Шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларны эдер талазы-биле санал-оналдарын мурнакчы саанчы киирип турза-даа, партком, дирекция тодаргай хемчеглерни мынчага чедир албаан. Наталья Монгуш четпестерни эдери-биле бодундан хамааржыр чүүлдерни кылып турар.

Танов МОНГУШ.
Өвүр район.

ХЫНАМЧАЛЫГ УТКААН

«Барлык» совхозтуң хойжузу Эрес-оол Шойгуевич Хертек, чүгле районунда эвес, республикада ады-сураа алган мурнакчыларның бирээзи. Оон амыдырал-чуртталгазы мал ажылы-биле холбашкан. Аныяанда чылгычылап, оон соонда фермага инек кадарып чораан. Хойжулаан 8 чыл дургузунда төрүүр 100 башка онаалтыр 105-тен 122 чедир хураганнарны чылдың-на менди ап, доруктурган. Он бирги беш чылдың социалистиг чарыжының тиилекчизинге санадып, ССРЭ-ниң Улус ажыл-агый чедиишкиннериниң делгелгезиниң мөңгүн медалы-биле шаннаткан. Сөөлгү үш чылда 100 төрүүр хойдан ортумаа-биле 115 хураганнарны, хой бүрүзүнден 2 килограмм дүктү алган. Ол эрткен чылын ажылды организастаарының дээштиглелиг аргазы болур бот-орулга-чарылгалыг өг-бүле керээзинче кирген.

Амгы үеде Э. Ш. Хертектиң кодаңында 317 хой удавас оолдап эгелээр. Өг-бүлезиниң эрес-кежээ херээжен ээзи Стюра Ынай-ооловна, дузалакчы кадарчызы оглу Аяс-биле чайгы үеде Бай-Тайга сыннарының экти Тура хемниң тайгаларынга хойну шыырак деңгелде киир семиртип, кыштаанда кажаа-хораазын чогуур үезинде септеп, кургаг өдекти четчир кылдыр кураавырлап, агаар-бойдустуң бо чылгы таарымча чок байдалдары турааажок, 26 тонна сигенни белеткээш, кыштаанга чедирип алган.

1988—1989 чылдарның күскү болгаш кышкы үезинде мал ажылының продуктуларын бүдүрерин көвүдедиринге бар аргаларны улам долу ажыглаарының дугайында коммунистерге, фермалар ажыл-ишчилеринге, чурттуң агроүлетпүр комплексизиниң бүгү ажылдакчыларынга СЭКП ТК-ның Чагаазын номчуп таныжкаш, улам сорук кириишкин-биле ажылдаарын хүлээнген. Э. Ш. Хертек хуузунда хөй малды тудуп, оон эъдин, сүдүн, дүгүн төрээн совхозунга дужаап турар. Чүгле бо чылын 2 тонна ажыг деңзилиг малды саткан. Оон чурттап оорзы өскелерге үлегерлиг. Электри моторунуң күжү-биле сайгылгааны кыпсып, радиону дыңнап, теледамчылгаларның бирги, ийиги программазын көрүп орар. Чымыштыг ажыл соонда, буска кирер чунар-бажыңны боду тудуп алган. Хынамчалыг белеткелгзе хойжуга кышты эрттирери черле белен.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

КЫШТАГЛАРДА ЧЫРЫК

Кыштагларга электри чырыын кииририниң дугайында чугаа «Чыраа-Бажы» совхозтуң Ак-Хая хойжу бригадазынга каш чыл улаштыр чоруп келген. Малчыннарның негелдезин бо чылын ботландырган. Ак-Хая хойжу бригаданың кыштагларында Ильичиниң лампочкалары чырый берген. Ажылдаарынга болгаш чурттаарынга хойжуларга база бир таарымчалыг байдал тургустунган. Эң ылангыя кежээ, дүне ажылдаары чиигээн. Бажың-балгат-даа, кажаа-даа ишти чырык. Телевизорларның ак-көк экранналары малчыннарның бажыннарында кыва берген. Республикада болгаш бистиң чуртувуста, делегейде чүү болуп турарын көрүп, дыңнап олурар апарганнар.

Малчын кыштагларга электри чырыын кииргени ниитиниң мал-маганын кыштагладырып чиигеткен. Эң ылангыя хой оолдаашкынының үезинде ажылдаарынга кончуг таарымчалыг болур. Чаш хураганнарны, оларның чеберин ажаап-тежээри чиигээр. Бо кыжын эрткен чылдыындан хөй хураганны ап болуруун база бир магадылалы тургустунган деп хойжулар санап турар.

Григорий ХИРБЭЭ.
Чөөн-Хемчик районнуң Хорум-Даг суур.

Эде тургустунуушкун: саналдар, бодалдар

ХЕМЧЭЭН АЛЗА...

Чаа-Хөл суурувус хүн келген тудум чаартынып, чаа амбулатория, ясли-садтар, школа болгаш чурттаалга бажыңнары база өске-даа социал-культурлуг бажыңнар немешкилээн. Ол улуг, бичии чоннуң амыдыралынга улуг деткимче. Чурттаар, амыдыраар байдал таарымчалыг болурга, күш-ажылчы чоннуң планныг онаалдаларын күүседиринче бүгү күжүн салып ажылдаары илдек болу бергилээр. Совхозтуң ажыл-ишчилери чыл санында багай эвес көргүзүглерлиг болуп келген. Районнуң өске ажыл-агыйларынга ол үлегер болур.

Ынчалдажок бо чаартынган суурувуста бир кол четпес тала бар. Ол чүл дээрге таарымчалыг культура одаазының чогу. Оон тудуу чылдан чылче билдинмес чыдагазын. Биле соңгаарлаттынып келген. Бо дугайында удуртукчулар чүнү бодап турар ирги? Беш муң ажыг чурттакчылыг суур чүгле чүс кижи кирер клубтуг болурга чаржынныг-ла... Амгы үеде кижи болуру амыдыралдың чаартылгаларындаа чызаа калбазын кылдыр боогай. Солун кинолар, өске-даа оюн-тоглаалар болурга, чон сагышпас.

Киномеханик Чечек Нормаа байдал берге-даа болза, чонга солун кинолорны бараалгадып турар. Ынчалдажок чонну эмин эртир тырыдыр кирер бербейн, бир кинону хүнде 2—3 чедир көргүзер кылдыр таарыштыр өөренип көөрүн чон дилеп турар. Ол сүменни өөренип көөрү черле чогумчалыг болгу дег.

Аныяктар суурда эвээш эвес. Оларга үениң негелделеринге дүүшкен, янзы-бүрү темалыг дыштаныырга кежээлери, номчуулга конференциялары база лекция болгаш беседа болбайн турар. Клуб ажылдакчылары Валерий Монгуш, Орлан Тюлюш олар чүгле дискотекага музыка салып турары канчап-даа таарымча чок. Ону шуут хорууп дивейн тур мен. Ол хөгжүмнү ажыглап, чогаадыкчы планнардан тургускаш, улам солун кежээлер эрттирип болбайн. Мында хөй-ниити активтер — херээженнер чөвүлелдериниң кежигүннери, комсомол комитеди база библиотекарь сүмележип тургаш чогаадыкчы саналдарны каттыштырып, солун ажылдарны кылып болур. Үстүнде адаан ажылдакчылар бот-идепкейин кедирип, тарымсалгазын улгаттырар болза, оларның ажылы чонга улам сонуургаачыг апаар. Клубтуң ажылын сегидер талазы-биле кодээ Совет сессияларынга, партномга, күүскомга айтырыг тургузуп турза-даа, боттуг хемчеглер алдынмаан. Хемчеглер сагыыш кырында арттынган. Районнуң культура килдизи, кодээ Совет суурнуң культура хөгжүлдезинге көрдүнген акша-төгерикти чоп чарыгдаан турарын күзээр мен.

Кадрларны шын бежыглаары чугула айтырыг. Ылаңгыя тускай эртемниг кадрларны турумчудар. Оларның ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургузар болза эки. Бисте тускай эртем дооскан кадрлар чогунда. четпестер уйуп турар. Культура ажылынга сонуургалдыг аныяктарны эвилеңнеп, оларны өөретсе деп санаадыг мен. Культура ажылын экижидер ниити, кодээ Совет (күүском даргазы В. С. Ховалыг), партком (секретары С. О. Доржу), райкүүскомнуң культура килдизи (эргелекчизи Н. Ч. Баранкова), комсомол комитеди (З. Д. Кенен), аныяктар оңгузунга ажыл чорудар комиссия (даргазы В. Ч. Уланова) бир демниг каттыштырып, дээштиг хемчеглерни алыры күзенчиг. Шынап-ла, Культура министерствозу, улус депутаттарының Улуг-Хем районнуң Совединиң күүскому Чаа-Хөл суурга дүлгем Культура бажыңындан туттуруп бээрлеин хемчеглерни алырын күзээр бис.

Сергей ШЫЫРАП.
Улуг-Хем район.

МАЛГА МАНАГ ХЕРЕК

Оон төрүттүнген чери Бичө-Шүйнүң Белдир-Арыг — малчыннар оранн. Ачазы Алдын-Хөө Меңге даг бели черге кыштаар чаңчылдыг чораан. Ам оон оглу Өзер-оол кадарчылап кирипкенде Оруктуг-Сайырдан эгелээн. Ачаа ийи чыл чурттааш, арткаңын Элегеириг-Ховуда малчыннап, ам ында шуут турумчуй берген. Чылдар дистиничиш. кеп шурулар дег шуушаа. шуушаа, чурттаалганың 24 чылы хөй ажылынга билдиртпейн эртип турары бо.

Шаг-шаа-биле турбас. Амыдыралдың аяны, ажыл-херектиң уг-шии эки талазынче аргындеаиг өскерилгеп.

Кадарчының үүлези чымыштыг. Чайын чаъс-чайык болурга, бир берге. Тос-тостуң чыккылама соогунда, хөй кижи түлүк хураганнай бээрге, оон-даа дора кылыныр келир. Шынап-ла, малга манаг херек дээри-ле чоп.

Өзер-оол Салчакович Мөңге арга-дуржулганы мөөңнээн, каштыг көрүп кашараан, ажылынчи, кежээ малчыннарның бирээзи. Эде тургустунуушкунга хууда салышкыышын киирип, ону ниити-биле деткип чоруур. Ол кезаде чаа чүүлдү деткиириңге суңгулуг, чогаадыкчы ииланшкиннерии кылыры оралдажып келген. Ажылдың материалдыг идиг бериишкининиң кадурерннге, алыс түңнелдериниң кагадылалын тургузарынга ак сеткилдиг ажылдаарының дээштиглелиг аргазы — өг-бүле керээзинче шилчилгенн 24 чыл малчын стажтыг хойжу сеткилиниң ханызындан чүүлдүгзүнүп деткээн.

—Эде тургустунуушкунуң шилчилгелиг үе-чадазынче киргенивис чүгле эки ижениринн эвес, утаан-бодалывысты эрги базудан чайладырын негеп келген— дээш, ол кээшпезин солунга ораавышаан, чугаазын уламчылай берди.— Ажык-чарлыг, демократтыг чорук кижилерниң ажылчын туруштарында идепкейн көдүрген. Өг-бүле керээзинче киргеннерниң саны өскен.

Өзер-оол Салчакович «Чүсчү малчын» клуву ажыттынып турда, бо чылдың эгезинде найысылал Кызылга чораан барган. Оларның саны 23 кижи болган. Ол, ылаңгыя «Тиилелге» совхозтуң малчыны Татьяна Баавылдың аалынга чүсчү хойжу өөрү-биле кады барып, оон канчаар ажылдап, чурттап турарын ажок сонуургаан. Ол хойжунуң кодаңында эң таарымчалыг байдалдарны тургускады, а «Бай-Тал» совхозтуң малчыннарында үүле-херектиң ам-даа шуудап чадап турарын дүвүрээзин-биле чугаалап орду. Ширин бойдустуг Бай-Тайгага меринос хой өстүрерин ол таарыышпас деп санааш, Эрзиндеп эккелген кара баштыг кошкарлар салган тыва уксаалыг хойну Малчын-оол Хертек, Каама Хертек, Сыртыт-оол Таар-оол олар ангы-ангы кодаңнарда кадарып эгелээн.

Өзер-оол Мөңгениң хайтааралында турар хөй бо чылын үш дугаар төрээн. Баштайгы чылында сентябрь айда шала орайтадыр хүлээп алырга, хөй арай деңгилде албаанындан, чүске онаалтыр 88 хураганны камгалап алган. Ол чуржузу болур коммунист хойжу Далай Мыдык-биле боттарының аразында күш-ажылчы маргылдааны чарган. Эмир чылын чуржузу, бо чылын честеэн тиилээн. Чүстен 102 хураган камгалап алдыныган. Малчынның кыштаанда 318 хой бар. Оларын бо чылын сула эдержилгеге киирген. Хураганны июньда аңгылаан. Массалыг оолдаашкын январь-февральда түлүктели бээр.

Аал девискээрин бичии моторлуг шимчедикчиниң күжү-биле чырыдып турар. Чамдыкта ол үрелгеш, сайгылгаан кыппайн турупн бээрнге хойжу хомудаар чорду.

Малга кужурнуң ажыктыын ол чугаалап олурду. Хой оътка кире бергеш хоптактаар. Кажан Мешпен хеддуи кара кужуруп ол үеде хойга чидиртиптерге, малдың чоорту семиреринге хөлчок дузалаар.

Тыва уксаалыг хойну класстаарының эргежок чугулазын ол тайылбырлай-дыр. Хойну аңгылавайн, шуптузун холуштур чаңгыс аай деңнеп каарга, эки уксаа өстүреринге шаптыктап турар.

Чаңгыс аай байдалдарда ажылдап турар хиреэнде чамдык куду көргүзүглүг малчыннар канчап тыптып кээрин Өзер-оол Салчаковичтиден айтырган мен.

— Мал хөөкүй шупту төрүүр — оон харыызы мынчаар эгеледи. — Чиданиганн чылдагааны — харысалга чогунда. Хой төрүп турда, кажаа иштинге дүне дежурныйлап хонмас болгулаар. Чемгерилгези багай. Хураган доруга бээри билек, эки чемгерери чугула. Хойжуларның малга хамаарылгазы аңгы-аңгы. Бодум хуумда чазагжы кешкүжеге чедир хураганга ижиртир шай үспес кижи мен. Семиртилгеже сагыш салбас малчыннар ам-даа бар. Күзүн хой кончуг семирир өйде хоорзунче дывыржыр.

Нарын, чартык нарын дүктүг хайнак хойлар Бай-Тайганың байдалынга таарышпастап, янзы-бүрү аарыглардан хойларның, чаш хураганнарның хоразы көвүдеп турарының чылдагааннарын ол өөренип, өөрү малчыннар-биле сүмележип чоруур.

Малчын өг-бүле дешпилгелиг чаа арга-биле ажылдап турар-даа болза, совхозтуң талазындан чамдыкта кылыр ажылдарның хемчээлин дугуржуп кааш, оон телевизорн өскертир таварылгалар каш-даа удаа болган. Олар чыл төнчүзүнде үзе санажыр тургаш, ай санында наряд тургускаш, биеэги-ле хевээр шалын ап турар.

Малчын чүге-даа хумагалыг, камналгалыг болуруп өөренип көрүп, чаагай амыдыралдың кежиктерин четтирер дээш чүткүлдүг ижениш келген.

Малга манаг херек болганда, кадарчы кижи үргүлчү мал аразынга чорууру билзиңгир. Белен чүве кайда боор! Чаа чүүл демиселге кадыгып төрүттүнер. Малчыннар арендаже бүрүн кирер бээринге хойжу бүзүрээр.

Даңзы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.).

ИНЕКТЕР ТӨРҮВЭЭН

Ойман сүт-бараан фермазы «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң экономиказында кол черни ээлеп, эът, сүт бүдүрүп турар чугула участоктарның бирээзи. Бо чылын бо фермада сүт бүдүрериниң, бызаа алырының деңнели кудулаан. Оон чылдагааны фермада инектерниң бо чылын кызырганы. 1987 чылдың ноябрь айдан тура тарып боозадып келген инектер 1988 чылдың июнь айда төрүп эгелээр турган. Ол үе эрткен, ынчалза-даа амга чедир ийи-чаңгыс инектер төрээн.

Шак мындыг байдал ферманың саанчыларын дүвүредип турар. Чүге дээрге инек төрүвес болза, сүт бүдүрери улам эвээжээр, мал саны көвүдевес. Инектерниң төрүвейн турар чылдагааның тарып боозадылганы багай шынарлыг эрттиргениңде деп саанчылар, кадарчылар бодап турар. Малды тарып боозадыр хоочун ажылчын Т. Н. Тоорук пенсиялап үне бээрге, оон орнунга Р. Натпий-оол ажылдап кирген. Оон арга-дуржулгазы эвээш болгаш, тарып боозадылганы шынары багай кылдыр чорутпан чадавас. Чаа ажылдаан кижиге арга-сүменн берип, ажылга өөретсе.»

Фермада шак мындыг байдал дүвүреңчиг, продукция бүдүрериниң хемчээли оранчок кызырлып болур. Тургустунуп келген байдалдан уштунар дээш хемчеглерни алыры негеттинип келген.

Баир ХЕРТЕК.
Улуг-Хем районнуң Чодураа суур.

ХӨЙ УРУГЛАРЛЫГ ИЕЛЕРНИ «ИЕНИҢ АЛДАРЫ» ОРДЕННЕР-БИЛЕ БОЛГАШ «ИЕНИҢ МЕДАЛЫ» МЕДАЛЬДАР-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

(Төнчүзү. Эгези № 275 «Шында»).

Эрнште Ульяна Аковна — «Тоора-Хем» совхозтуң саанчызы.

УЛУГ-ХЕМ РАЙОНДАН

Тос уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң I чергези-биле

Чаш-оол Зинаида Донгаковна—Жданов аттыг совхозтуң ажылчыны.

Сес уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Аракчаа Александра Ховалыговна — ИХК-ның техажылчыны.

Чүлдүм Анайбан Насировна — районнуң харылзаа белдириниң Ак-Туруг салбырының почтальону.

Шаравина Фаина Дармаширеевна —«ҮТКА 25 чылы» совхозтуң ажылчыны.

Шожукпан Зоя Түлүшевна — «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң саанчызы.

Чеди уругну божаап болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Биче-оол Александра Кыргысовна — «Красноярскгэстудуг» эргелелдиң КМК-зының ажылчыны.

Түндымаа Нина Кыргысовна — «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң ажылчыны.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Монгуш Валентина Болдур-ооловна — Хайыракан ортумак школазының ажылчыны.

Өлчейбек Екатерина Сундуевна — «Улуг-Хая» совхозтуң ясли-садының кижизидикчи башкызы.

Фурсина Галина Николаевна—Шагаан-Арыгның № 1 ясли-садының нянязы.

Чамбал Роза Донгаковна — «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну божаап болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Ангакпан Зоя Түлүшевна — «Улуг-Хая» совхозтуң ясли-садының нянязы.

Бюрбю Анна Түлүшевна — «Найырал» совхозтуң ажылчыны.

Ганеулис Валентина Николаевна — «Шагаан-Арыг тудуг» трестиң чурттаалга-ажыглал эргелелиниң техажылчызы.

Дадар-оол Валентина Михайловна — «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң ясли-садының повары.

Дамдын-оол Раиса Монгушевна — «ҮТКА 25 чылы» ажылчын кооперациязының ажылчыны.

Лодай Өшкү-Саар Сатовна — «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң ажылчыны.

Нурсат Клара Солаан-ооловна — «Улуг-Хая» совхозтуң экономизи.

Оолак Зоя Николаевна — Хайыракан суурда көдээ Культура бажыңының техажылчыны.

Салчак Мария Сатовна — «Найырал» ажылчын кооперациязының магазининиң садыгжызы.

Сарыглар Тамара Васильевна — Шагаан-Арыгның хлеб заводунуң мастери.

Сендин Борбак Сундуй-ооловна — «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң ажылчыны.

Серин Вера Чупеевна — «Найырал» совхозтуң ажылчыны.

Сундуй Татьяна Монгушовна — «ҮТКА 25 чылы» ажылчын кооперациязының ажылчыны.

Түлүш Ханды Оруе-ооловна — Чаа-Хөл эмнелгезиниң повары.

Чыртак Елена Ивановна — «Улуг-Хая» совхозтуң ажылчыны.

КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН

Тос уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң I чергези-биле

Кара-Сал Любовь Билчеовна — Кызылдың үлетпүр бараанннар садыының № 3 магазининиң эргелекчизи.

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Иргит Өшкү-Саар Кара-Хаваковна — «Кызыл» септелге-техниктиг бүдүрүлгениң ажылчыны.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Кара-Сал Татьяна Самдановна — өг-бүле ээзи.

Нефедова Любовь Васильевна — «Чечек» ательениң даараныкчызы.

Очур-оол Өшкү-Саар Тюлюшевна — иштиниң чемнелиниге трестиниң № 3 столовазының ажылчыны.

Беш уругну божаап болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Буянова Наталья Петровна — Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ажыл-агый эргелелиниң техажылчызы.

Кудрявцева Вера Романовна — № 37 ясли-садтың нянязы.

Куулар Нина Достей-ооловна — республиканың уруглар эмнелгезиниң санитарказы.

Макаренко Нина Владимировна — Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң № 4 ясли-садының ажылчыны.

Сараева Галина Васильевна — «Востокгипроводхоз» институттуң Тывада салбырының ажылчыны.

Серип Зоя Кунгаевна — «Востоксибагропромпроект» институттуң Тывада филиалының машинисткызы.

Хертек Лидия Николаевна — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң № 2 уруглар садының нянязы.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы **Ч.-Д. ОНДАР.**

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары **В. КАЖИН-ООЛ.**

Кызыл хоорай.
1988 чылдың ноябрь 24.

Хоорай, суурларывыс аян-шинчизи

ЧЫРЫЫ КЫППАС КУДУМЧУЛАР

Хайыракан суур —«Улуг-Хая» совхозтуң төвү. Ол районда бир чаартынган суурларның бирээзи. Чурттаалга оран-бажың тудугларын саавааска, социал амыдыралдың тудугларын каракка көзүлдүр сайзыраан. Ол бүгү улуг, биче чоннуң амыдыралынга улуг деткимче. Ынаа өөрүвеске, чүге өөрүүрүл?

Ынчалзажок амыдырал-чурттаалгавыста чамдык четпес талалар база бар. Үениң негелдези-биле ону ыттавас аргажок. Ол чүл дээрге суурнуң кудумчуларында чырык чок. Күчүлүг токту район девискээрниң кайы-даа суурларында чептүг ажыглап турар. А бистиң суурнуң кудумчуларында чүге ажыглавас бис. Чижээлээрге, Сергей Пюрбю, Күскеедей Түлүш аттыг кудумчулар шуут чырык кыппас. Орай ажылдан чанар кижилерге караңгы кудумчулар-биле аргыжары берге. Ийиде, караңгы кудумчуларга элээди оолдар бөлүк-бөлүк болуп алгаш, дүне маңнажып, корум-чурум хажыдыышкыны кылгы дег чоруп турар.

Дүъште өөренир биче уруглар орай тараар. Өглеринче чанарда караңгы кудумчулап чоруурлар. Ажыл соонда ясли-садтан урут-дарыг алыр, магазиннен аъш-чем садыглаар ажыл чурттакчыларның ийи төнер эвес. Ынчангаш электри кылыр ажылдакчылар чоннуң амыдыралынга-даа, суурнуң аян-шинчизинге-даа таарымчалыг кылдыр кудумчуларга чырыкты кылып бээрин күзээр-дир бис.

Даш-оол ЛОПСАН.
Улуг-Хем район.

КАРА-ХӨЛДҮҢ ЧЕМПИОННАРЫ

• Очерк •

Бай-Тайганың «Кара-Хөл» совхозунуң мурнакчы малчыны Санчы Дупчаавич Салчак-биле тайгага таварыышкаа болуп ужураштым. Аржаан сезонунда эвес, анныр сезонунда. Кайывысдаа аннаар садыыныг болганывыстың ужурундан болган боор.

Мени тергээ Даспы хемниге чедирэ берген Витя Хертек мынча даан кижи чүве:

— Тайгага ыяап-ла ол черни билир хоочун эштиг болурга аки. Олча-омак лайбаштыг болур.

Соолунда барып, аныяк эштиң чугаазы шынныг болду.

Даартазында Соңк-Оваалы өрү үнер деп белеткенип турувуста, аалга шилги аъттыг эр кадырны өрү чортуп келди. Ындыг көнчүт аныяк-даа эвес, ол чериин улузунуң хоочун малчын деп адаан турары-ла чеп, чокдаксымаар дурт-сынныг, адак-бышкаа чиик-сергек, Даспының кадырларынга кылаштап чаңчыккан кижи болду.

— Көрээ-хемчээлим бар-даа болза, үр чорун шыдавас мен—деп, Санчы Дупчаавич бурууузунуп чугаалады. — Чаңгыс-ла хонуп болур мен. Алдымда өшкүлерим. Кадай кара чааскаан. Кыштаглаар хонуум база келген.

— Ол-ла биске четчир — деп дораан чугааладым.— Бир эвес онза чай чок болзуңарза, боттарывыс база уштап-баштаны берип болур бис.

— Ынчаарга кайын боор, чорааннай чоруур бис —деп, Санчы Дупчаавич бадыткады.— Чаңгыс хонукта кадайым ажырбас.

Ол хүн тайгага малчын-биле оглуг чугаа кылыр чай алваан мен. Кежээ чоон, кара пөштер адаанга улуг от ужудуп алдывыс. Санчы Дупчаавичтиниң черге паштанырының эптиң, малчыны көнчүт эр болду. Тайгага ындыг кежээ кижи-биле чоруурга амыр болгай — дыңдаа, солун-даа.

Сыыннар баштары кооладыр хадыгылай каап, чыт борап каап тур.

Дээр хаязынче көргеш:

— Бөгүн алды чаа-дыр— деп, малчын чугаалай-дыр.— Сөс чооксулаан, дээр бораңнаар хүн келген-дир.

Ажыл-херээ мал-биле холбашкан болганда, көдээде кижилер бойдустуң ажыгчаның шат-ла билдирлер болгай. Тараажылар база ындыг. Санчы Дупчаавич-биле кижи каңчап маргыжар боор.

Дүне улуг от чырыынга шолээн хөөрежип, хоочун малчынның дугайында чамдык чүүлдерни билип алыр аргалыг болдум: Санчы Дупчаавич угундан-на Бай-Тайга чурттуг кижи-дир, мында 17 чыл дургузунда киномеханиктеп ажылдааан суур чок, 5 чыл база чолаачылаан, ам сөөлгү 8 чылда ангор өшкү кадарып турар.

Бо хүннерде малчынның кодаңында 280 баш төрүүр өшкү бар. Орта совхозтуң ниити деңнели-биле малчынның көргүзүглериниң аразында мындыг ылгалдарны бижип алдым: «Кара-Хөлдүң» бир баш өшкүден дүк алыр планы—900 грамм, малчынның алганы—1987 чылда—1400, 1988 чылда— 1200 грамм. Салчактар малынга 1987 чылда 32 тонна сиген, бо чылын 17 тоннаны белеткеп алган.

— Мал чемии бо черге чүгле хол-биле кылыр— деп, Санчы Дупчаавич немеп кагды.

— А малдың чаш төлү?

Малчын кезек тыртынып олур. Ынчалза-даа чажыдын оожум ажытты:

— Сөөлгү үш чыл улай 100 төрүүр өшкүден 100 анай ап келдим. Бо чылын база оон кудулатпас бис.

Барып-барып мындыг кажыт-дошкуп агаар-бойдустуг, тайыс оът-сигенниг Даспы иштинге ол черле багай эвес түннел болбайн канчаар. Ооң кадында хөй чыл улай.

Шагдан тура билир кижи болгаш, Виктор Хертек түңнел кылды:

— Совхозтуң чемпиону. Шынап-ла, «Кара-Хөлдүң» чемпиону!

— Мындыг мурнакчы кижиниң шаңнал-макталы солун боор аа?— деп айтырдым.

Санчы Дупчаавич адының диштерин одаг чырыынга чайынналдыр хүлүмзүрей-дир:

— Бичии-бачыы, эдеп-ээн чүүлдер-дир ийин.

— Чижээлээрге?

— 1986 чылда аът-биле.

— Хаа, мени-ле ынчангаш болза!—деп, Викторувус магадаан олур.—Бо чыткылаан кадыр ийлер, кара дөштер чыырлып келгилээр ийик!

— Барып-барып аътты канчап бичии-бачыы дээр боор — деп, мен база-ла кайгаан олур мен.

Оон хоочун малчын уламчылады:

— 1987 чылда совхоз сарлык бугазы-биле шаңнады.

— Ол канчап аллен-ээн боор чүвел!—деп, Виктор Хертек ам мурнай тура халып келген чугаалады.— Сарлык бугазы! Бай-Тайгага оон артык шаңнал кайда боор!

Шынап-ла, кайгамчык шаңнал-дыр. Кара-Хөлдүң Даспының кадыр туругларынга сарлык бугаларын көрген мен. Кижи магадап ханмас, онза-ла амытаннар чораан. Кыжын доңмас, кара чааскаан тояп чоруур, бөрүлерден корткас, дарыы оларга удур халдаар.

— Бо чылын Алтайда Белокуриха деп курортка дыштаныр чордум— деп, Санчы Дупчаавич уламчылады. —Совхозтуң профкому халас путевка берген.

— База шаңнал!

— Белокурихага тургаш, аныы кижи мен дээримге, орта лицейзиз эккелгеннер. Курорт столовазынга аңнар адын экеп бергиледим. Ол черниң улузу аңга шоолут эвес аңныг чорду.

Витя дээрге улам ийи берген айтырды:

—Оон база шаңнаттың бе?

— Кадыым быжыглап алгаым мени эң улуг шаңнал болган—деп, хоочун малчыны сеткилин илеретти.

Талыгырда тайгада көк пөштер, сарыг дыттар адаанга мындыг чугаа болган чүве. Бо дугайтыр ону аажок-да сонуурган мен.

Малчынның күзели-биле даартазында кежээ тайгадан бадыпкан бис. Дээрде аймыг сес чаазының бүдүүзүнде Кара-Хөл бораңнап эгеледи. Хемчиктиң Чолчугуң сүүр-сүүр хаядарлыг дагларының баштары булуттар-биле дуй тыртынып чоруй, соок хат үргүн, кодан-майык хайыра чок чаап келди. Бай-Тайга чаңын чаңнап кирипти.

Эртенинде Санчы Дупчаавичтиниң аалынга кирип эртер ужурга таваржыкан мен. Кодан-майык уламчылавышаан. Өшкүнү өг-бүле малдаа турар бис, ийиги кадарчым кадайым чүве, беш уруглуг бис, кымы өөренип, кымы ангылаап-баштанып чоруй барган деп, бодунуң дугайын хоочун малчын кысказы-биле төөгээн чүве. Ол аалга киреримде, шынап-ла, тайгага чугаадан артык чүнү дыңнаар боор мен деп болзаа мен. Херек мындыг эвес болду, аалдың херээжен ээзи Сержин Иргит-ооловна ишиандап дудак чок дуржулгалыг, солун, эрес-кашпагай кижи болду. Ам ооң дугайын каш сөстен номчукчуларга бараалгадып көрээл.

Аалдың үстүнде Даспы хемин куду барааны аъттыг кижи со чедип бадып орду. Келзе-ле, Сержиң Иргит-ооловна ол болду. Кара сапожкаларлыг, күскү пальтолуг, аржымалының адаанда бажының кара дүктери тектүп бады келгилээн, карактары чүгүртүлеңнээн.

— Аъдым кадыржо үне берген, ишин хар базыпкан, арай деп тын алдым—диди.

— Аалынар ээзи киномеханиктеп, чолаачылап, ажыбиле чугаалаарга, чылыг суурга чурттап чораан-дыр силер, канчап өшкү кадара бергеннер ол?—деп, Сержиң Иргит-ооловнадан дораан айтырдым.

Ийиги кадарчы баштай тула берди мыңаан.

— Өшкү эвес, баштай 1980 чылда аңай хүлээп алган бис—диди.— Сес чыл дургузунда оларның аажы-чаңын чаш уругларымы дег билир апарган бис.

— Бедик көргүзүглериңерниң чажыды чүдел, Сержиң Иргит-ооловна?

— Хем ушу шык черлерге үргүлчү чурттавас бис. Өшкү малга сыннар, даглар кыры, куртаг черлер херек. Ара салбас, төлү хоравас.

Санчы биле Сержиң Салчактар совхозтуң Делег-Хөл өшкү бригадазында бектааш турар болдулар. Ниити-биле мында 7 муң ажыг баш саныг 24 кодан өшкү бар. Өшкү анайлап эгелей бээрге, чемге 1 тонна чарба алыр бис, оон артканынга боттарывыс сигенни четчир деп, өг-бүле ээлери чугааладылар.

— Шупту ажыл-херек магалыг-чаагай, мактал-шаңнал Даспы суу дег тектүп чыдар дээрге кайын боор. Четпестер, негелделер, хомудалдар база бар ыйнаан, малчыннар?

Сержиң Иргит-ооловна:

— Чиик ажыл чок харын. Бир хонукта дөртен шаа өшкү төрүүтерге, баш эргип турар апаар болгай. Анайларны онгарлаар, иелеринге чээрби хонукта хол-биле тудуп эмзирер. Сакманчылар эки дузалаар улус.

Санчы Дупчаавич:

— Автолавка ховар кээр-дир. Совхоз малчыннарны чылыг хеп-биле четпес хандырып турар. Дүктүг, чолдак тоннарны мурнаан кижи алган боор-дур.

— Төрээн совхозунарның хүндүлүг, мурнакчы кижилери-дир силер. Силерниң дугайыңарда солун, сеткүүлге чырытпаан бе?

Сержиң Иргит-ооловна:

— Ооң хереэ чүү боор?...

Санчы Дупчаавич:

— Черле чок. Топ черлерден корреспондент эштер келген суруглар боор-дур. Чүгле машина чедер черге—суурларга келгеш, дедир ээнкен боор. Ырак кодаңнарже чадаг барбас, ооңда аъттыг чорбас. Мунар болза, бисте шарылар-даа, сарлыктар-даа бар.

Мал одары солун, чангыс чылда 7 катап көжер бис —деп, Салчактар чугааладылар. Кыштаа безин ийи —ам Ары-Ойга ара хонар, оон Чушкутка баар.

— Бо кодаңнарда 8 катап төл алган-дыр силер. Кырый бербес чүве бе, малчыннар?

— Бистиң бригадирывыс Чаш-оол Дайынчы, шынап-ла, дайынчы эр чүве. Бо чылын өшкүлер дужаавар. анайлар алыылар деп турган болгай — дээш, Санчы Дупчаавич кадайынче көрду.

Сержиң Иргит-ооловна хаайынга-даа какпады:

— Шынап-ла, дужаантаал деп, бо кижи база мындыг мйнаан. Ынчан мен тургаш, Санчы, сен бодуң кырый берзиң мйнаан, мээн өшкүлерим кырыываан дээш бербээн мен. Өшкүлерим ам-даа ийи-үш катап анайлап шыдаарлар.

Салчактарның аалынга «Иениң медалы»-даа, Бүгү-эвилел делгелгезиниң «Хүлер медалы»-даа, үш чемпион лентазы-даа кордум.

Оларның аразында онза үнелиг бижик бар болду. Ында мынча деп каан: «Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 70 чыл оюнга уткуштур Бүгү-эвилелдиң социалистиг чарыжынга онза бедик чедиишкиннери дээш «Кара-Хөл» совхозтуң малчыны Сержиң Иргит-ооловна Салчакты СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, ВЦСПС-тиң, ВЛКСМ ТК-ның Хүндүлел бижии-биле шаңнаар».

Күш-ажылдың кижизинге ооң артык бедик үнелел кайда турар. База чемпион!

Санчы биле Сержиң Салчактарның аалындан үнүп турувуста, кадыр ийде өшкүлер чанында аъттыг кижи бүдүү ырлап чорду. Сержиң Иргит-ооловнаның ырызы-ле чорду:

Кыштың тонум кедипкештиң,
Кырланнарга чүгүртүр мен.
Этей тонум кедипкештиң,
Эзиминерге чүгүртүр мен.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ.
Чогаалчы.

РЕСПУБЛИКА ЧААРТЫЛГАНЫҢ ОРУУНДА

Дөртен беш чыл бурунгаар, кажан ийиги делегей дайынының оду өшпээн турда, фашист эжелекчилерден хостап алганы девискээрге, Боснияда Яйце хоорайга Югославияның улусчу хосталгазының фашизмге удур вечениниң ийиги сессиязы болуп эрткен. Ажылчын ангының болгаш оон авангардының — Югославияның компартиязының политиктиг эрге-чагыргазын тургузарынга, чуртка социал чаартылгаларны чорударынга ол үнелезиниң салган.

Социалистиг тургузуушкунуң чылдарында дыка улуг бергелер турган-даа болза, Югославияның ажылчын чоннары восху чедиишкиннерни чедип алган.

Ындыг-даа болза сөөлгү чылдарда бо чурт улуг экономиктиг бергелер-биле таваржып турар. Даштыкы өре (21 миллиард доллар) экономикаа аар чүък болу берген. Өртектер дендии улгаткан. Бо чылын инфляция (акшаның үне чок апаары) шуут-ла мырей 250 хуу чеде бээр. Чазактың ап турар бүгү-ле хемчеглери бар-даа болза, ТАНЮГ агентизелиниң дыңнадып турары-биле алырга, инфляция югославтарны «шуут-ла чанагаш каалтар дей берген».

Инфляцияның болу берген чылдагааны чудел? Оларның бирээзи — экономикага хөй-хөй бүдүрүлгелерниң улуг херекгизирек апарганы. Боттарының сан-хоо-экономиктиг айтырыгларын шиитпирлээрде олар чүнүң-даа мурнунда өртектерни улгаттыра бээринде. Шак ындыг орук ажыл-агыйның ээзи боттуг удуртурунун дузазы-биле бергелерден үнүп алырының эргежок чугулалыг дилээрин оларга бербейн турар. Югославияның делегей банкыларынга болгаш барып чүк чурттарының чазактарынга улуг хемчээлдиг даштыкы өреин инфляцияның сайзыралынга база дөгүмнү берген.

Инфляция шиитпирлеттинмээн өсе-даа айтырыгларны база илередип турар. Үлетпүрде бергелер эвээш эвес. Бүдүрүлгелер ниитилел мурнунга бодунуң хуулзалгелерин нүүседип алгаш, ону чаартырынга болгаш калбартырынга, ажылчыннарга болгаш албан-хаакчыларга ажыл төлевирин төлээринге кончут эвээш хемчээлдиг акша-хөреңгини бодунга арттырып алыр аргалыг болуп турар. Ортан дүрмүтүүшкүн, күчүлерин долу ажыглавас чорук болуп турар.

Югославияның коммунистер эвилелиниң ТК-зының президиуму амгы үениң сорулгаларын сайгарып көргеш, 1989 чылдың январь 1-ден эгелеп аткарлар чок боттанып эгелээр экономиктиг системаның эргежок чугулазын айыткан. Реформа берге байдалдан Югославияны чоорту үндүрүп болуруунуң чугулазын айыткан. Экономиктиг системаның ажыл-агыйны башкарарының чугула бураларынга, эртем болгаш техниканың чедиишкиннеринге үнделеттикнер ужурлуг. Эң-не кол чүүл — бүдүрүлгелерниң бот-тускайлаң болур чоруун бедидери, планнаашкынга күш-ажылчы коллективтерниң эргелерин калбартыры, оларның ажыл-чорудулгазының органзакчы хевирлерин тодарады.

Югославияга хамаарыштыр бүдүрүлгелерниң бот-тускайлаң чоруун чугаалары чиктиг-даа, мынчаш: бо чуртка 1950 чылдан бээр фабрикаларга болгаш заводтарга ажылчын бот-эргелел турган болгай. А чүгле херектиг ужуру болза, ол чорук дыка хөй бүдүрүлгелерге боттаныышкын чок артып калганы, аңаа хамаарыштыр контроль-хыналданы берык чок турганы.

Югославия амгы үеде чүгле экономиктиг эвес, а харын политиктиг реформаның аргынының кырында турар. Югославияның коммунистер эвилелиниң ТК-зының 17-ги пленуму (1988 чылдың октябрь) партияның болгаш күрүне эрге-чагыргазының онза эргелерин политиктиг амыдыралдың бүгү деңнелдеринге тодаргай кызыгаарлаар ужурлуун айыткан. Коммунистер эвилелиниң бот-эргелелдиң структуразынга баштакчы идей-политиктиг күш болур ужурлуг дээрзин демдеглээн. Бо шиитпирлер-биле дүүштүр партияга чаартылгалар чорудар талазы-биле ЮКЭ-ниң ТК-зы комиссия тургускан.

Социалистиг революцияның болгаш социалистиг бот-эргелел-башкарылганың стратегтиг утказының-биле дүүштүр Югославияга чаартылганың оруктарын болгаш социализмниң хөгжүлдезин айтыр планнаар ЮКЭ-ниң ээлчеглиг XIV съездизинге белеткелче кирерин эргежок чугулазының дугайында чугаа чуртта ам чоруп турар.

Константин ВОРОБЬЕВ.
(СЭТА-ның корр).

СОЦИАЛИЗМ ЧУРТТАРЫНДА

БУДАПЕШТ. Өзүп орар салгалды патриотизмниң болгаш интернационализмниң ёзузунга кижизидери — чоокта чаа Венгрия Улус Республикада тургускан «Ференц Мюнниххтиң ниитилелиниң» кол сорулгалары. Чаа организация бодунуң хуралдаанында Венгрияга 1918-1919 чылдарда революсу болуушкуннарның киржикчилерин, делегейниң ийиги дайынының чылдарында антифашистиг шимчээшкиниң межигуннерин, Венгрия Улус Республиканың үндезилекчилерин каттыштырып турар. А ол мыкаш мыңа бөгүн венгр ниитилелдиң амыдыралының бүгү талаларында болуп турар үндезин чаартылгаларны боттандырып чорудары дээш демисежип турар аныяк салгалдың төлээлекчилери база кирип турар. «Ференц Мюнниххтиң ниитилели» венгр улустуң депшилгелиг, революсу чаңчылдарын камгалаарын болгаш ону көвүдедирин, социалистиг ниитилелдиң чаартырын бодунуң сорулгазы кылдыр салып турар.

БУХАРЕСТ. Бурунгу румын Кодля хоорайны «чечектер найысылалы» деп адап турар. Ында чечектер өстүрери чүс чыл ажыг үе иштинде туруп келген чаңчыл. Ол хоорайда Румынияда эң-не улуг чечек өстүрер ажыл-агый туруп турар. Чыл санында ол бодунуң чаражының талазы-биле кайгамчык 50 миллион ажыг розаларны, гвоздикаларны, хризантемаларны өстүрүп турар. Оон хүн бүрүде чурттуң бүгү талаларынче он-он тускай автофургоннарны чорудуп турар.

ПЕКИН. Амгы үеде Кыдатта көдээ суурларның 78 хуузу болгаш тараачыннарның бажыңнарының 74 хуузу электриржиттинген. Эрткен чылын кыдат тараачыннарның электри энергиязын ниитизи-биле херегдээри 77 миллиард киловатт-шак болган. Ол болза көдээ ажыл-агый районнарын энергия-биле хандырарынга элээн улуг бурунгаар базым болур деп, кыдат парлалга бижип турар. Деңнеп көөр болза, 1957 чылда чурттуң көдээ суурларынга электрини херегдээри ниитизи-биле чүгле 100 миллион киловатт-шак боон турган.

Көдээ суурларны электрижидерниң айтырыгларынга Кыдатта элээн улуг кичээнгейни салып турар. Күрүне улуг электростанцияларның калбак тудуун чорудуп турар. Оон-биле кады эрге-чагырганың чер-чер органнары тараачыннарга улуг эвес суг болгаш чылыг электростанцияларын тудуп тургузарынга дузаламчыны көргүзүп турар.

СОФИЯ. Амгы үеде 50 ажыг совет болгаш 35 болгар эртем-шинчилел төптери бот-боттарының аразында кады ажылдажылгалыг чорудуп турар. Кады кылган ийи ажылдыышкын болгаш 60 ажыг чогаадыглар — сөөлгү беш чылда ийи чурттуң эртемденнериниң демниг хөделиишкиннериниң тодаргай түңнелдери боор турар. Ялам-бүрү талаларга оларның каттышкан ажылынга үжен чыл бурунгаар ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының болгаш Болгарияның Эртемнер академиязының аразында кады ажылдажылга дугайында ат салган керээни болган.

ГАВАНА. Бир эвес моон мурнунда куба улустуң маадырлыг чоруу тулчуушкун шөлдеринге илерээн турган болза, бөгүн ооң эрес-дидим чоруу күш-ажылда илереп турар деп, Кубаның Компартиязының Бирги секретары, Куба Республиканың Күрүне Чөвүлелиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Фидель Кастро медеглээн. Кубаның Гранма провинциязында плотиналар тудуунга ажылдап турар шалыпчы тудуг бригадаларын тургузарының ёзулалынга ол чүве чугаалаан.

Тудугжуларга шалыпчы бригадаларының туктарын тыпсып тура, экономиктиг чугула объектилерни тударынга тургузуп турар ол күш-ажылчы коллективтерниң улуг ужур-дузалыын куба удуртукчу айыткан.

(СЭТА).

ГДР. Республиканың чигир заводтарында сезон ажылы улам хайныышкыныг апарган. Гюстрове хоорайга (Шверин округ) адырның эң улуг бүдүрүлгелериниң бирээзинде чигирни болбаазырадып кылып алыры-биле бо күзүн 285 муң тонна свекланы сайзырадып кылыр ужурлуг.

ЧУРУКТА: ажаан алган дүжүттү эвелген демир-орук транспортунуң чүъгүн шалыпкын дүжүрериге Польшадан келген специалистерниң өптеп кылганы деригге дузалап турар.

АДН— СЭТА-ның фотозу

Бөмбүрзектиң судалы

СОҢГААРЛАТКАН

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). Палестина дугайында айтырыгны КНО-нуң Кол Ассамблеязынга декабрь 1-де чугаалажып көөр дээн шиитпирни соңгаарладыр ужурга таварышкан. Чүге дээрге АКШ-тың администрациязы Кол Ассамблеяның ажылынга киржип, аңаа чүве чугаалаар ужурлуг Палестинаны хостаары организациязының күүскомунуң даргазы Ясир Арафатка Америкаже бээр чөпшээрелди бербээн.

АКШ-тың эрге-чагыргазының хүлээн алган мындыг шиитпирин ескертир, Ясир Арафатка чөпшээрелди бээрин чедип алыр дээш КНО-нуң Кол Ассамблеязы юридиктиг болгаш дипломаттыг арга-биле болдунар чүүлдерни ажыглаарын хүлээн алган. Ол талазы-биле дуржулга черин алдына бээрге, Палестина айтырыын чугаалажыр үени дыңнадып чарлаптар.

АФГАНИСТАНДА

КАБУЛ. (СЭТА). Афганистан Республиканың шериглери каш хонук дургузунда соксаал чок тулчуушкуннарны кылып турган. Кандагар можунуң Тор-Коталь, Тахтапуль районнарын дээрбечилерниң холундан хостаан. Ол тулчуушкуннар үезинде дээрбечилерниң талазынга 400 ажыг пакистан шериглер база даштыкы чурттардан келген чөвүлекчилер тулчуп чоруп турган. Кадыг-дошкун тулчуушкуннарның түңнелинде душманнар 900 ажыг кижизин чидирген.

Джелалабад—Кабул аразының оруунда харылзаа катап тургустунган.

Чазак шериглеринге удур тулчуп чоруп турган чамдык дээрбечи бөлүктер дужуп берип турар. Сөөлгү ийи хонукта 200 ажыг кижи хүлээн берген. Хостаттырган районнарның чону чурттунче ээп кээп турар. Бо айның баштайгы хүннеринде Ирандан 200 өг-бүле ээп чанып келген.

ПАКИСТАН ПАРЛАМЕНТИДЕ

ДЕЛИ. (СЭТА). Пакистанда чаа чыышкан парламентизи ажылдап эгелээн. Ол парламентиниң ноябрь 16-да болган соңгулдаларның түңнелин ёзугаар тургускан. Мооң мурнунда ол чурттуң премьер-министри чораан Зульфикар Али Бхуттонуң (ону шериг эргилдези болган соонда шөлжыладап өлүрген) уруу Беназир Бхутто ноябрьда болган парламент соңгулдаларынга эң хөй бадылаашкынны алган.

37 харлыг Беназир Бхутто ам ол чурттуң премьер-министри болган. Оон кандидатуразын парламенттиң адаккы палатазының депутаттарының хөй кезии деткээн.

Б. Бхутто-биле кады соңгулдага бодунуң кандидатуразын киирген ислам демократтыг альянстың удуртукчузу Наваз Шариф чазак баштыкчызы болур дээш демисежиринден ойталааныы дыңнатпан.

Пакистанның президентизи Гулам Искак Хан Беназир Бхуттону чазак баштыкчызы кылдыр чарлаан. Б. Бхутто декабрь 12-де даңгырак хүлээп алыр.

Аныяктар: оларның аажы-чаңы, культуразы

АНЫЯАҢДАН АДЫҢ КАМНА

Бодалдар, саналдар

Чамдык кижилерниң багай чаңчылдарга чаңчыта бергенинге хомудаар мен. Хоралыг чаңчылдарның бирээзи — арагалаары. Араганы кижиден өске кандыг-даа дириг амытан ишпес. Өгбелеривистиң ону ыт ишпес кара суг деп соглээни кончуг шын. Бистиң үениге үжен хар четпээн кижи арага амзавас чораан. Аныяандан арагалаар чорук кадыкшылга хоралыг дээрзин шын угаап чорааннары ол. Ынчангаш ада-өгбениң чагыг-сүмезин сагыы, оларның эки мөзү-бүдүжүн үлегерлеп алганнар арага ижериин кем-буруулуг херек кылдыр санап чорааны ол.

Улуг назылыглар араганы чугаалажыр, хөөрежир дээш бичиилеп өйлеп ижер. Черле ынчаш улуг кижилер чүгле араганы эвес, кандыг-даа аъш-чемни өйлеп кылып чиир, аъш-чемнинге, эт-сеникке камныг чорааны дыка-ла үлегерлиг ийин. Ынчангаш мээ үениң кижилериниң назыны узун болур. 90-даан өрү харназылыг эр, херээжен-даа өгбелер аалдар санынга-ла бар турган.

Бистиң амгы бо тодуг-догаа, каас-шиник үевисте ол хире болгаш оон өрү назыны бис чүге назылап болбас бис. Чаа-дайын деп чүвениң сураан дыңнаар, аъш-чемниң кандыг-даа дээжизин четчир, харын-даа дадап турар бис. Хеп-сынывыс кандыг-дыр: туралааның белени-биле садып ап, хүннүң солуп кедер, үешагның эргилдезиниң аайы-биле каш янзы кылдыр таарыштырып кедер бис. Аар, хол-биле тудуп, кылыр күш-биле кылыр ажылды машина-техника күүседир, кайнаарлаа баар дизиизе, идиин камнааш, кызыл-даван кылаштап чорбас, черге-дээрге, суг-далайга сени күзелиң бүтаар сөөртүп чедирип каар.

Оон-биле кады чонңуң амыдыралы чыл келген тудум улам чаагайжып орар. Оон чижээнге бистиң «Искра» совхозту ап көрээли. Хуузунда чиик машиналыг кижилерниң саны үжен чоокшулаан, мотоциклдиглер аажок ашкан. Узун назынны чурттап болур чаагай шагның келгени ол. Ынчалза-даа кижилерниң амыдыралы экижээн тудум, оларның чүвени таары элдеп болган чүве бо. Кадыкшылын камнаар туржук, ыт ишпес кара суг аажырывыс араганы хелчок ижиксеп ижер, ол ижерде бодал чокка өйүн эрттирер. Чамдык аныяк кижилер оон-биле холбашкаш, янзы-бүрү зарыглардан аарып ийикпе азы озал-ондактан хенниг аныяанда-ла хайыразыг кызыл тынындан чарлыр.

Ийиги хоралыг чаңчылывыс — таакпылаарывыс. Таакпының хоралының дугайын солун, сеткүүлдерге, номнарга кижиниң хөңнүн булгандыр бижип турда-ла чырыктавышаан бис. Арага ишпеске, таакпы тыртпаска амыдырал дүдүү болур чүве-биле демей-ле аан. Бистиң Чадаана кежээ Совединде бактаап турар ийи муң ажыг чурттакчы чонңуң иштинден 80 болгаш оон узун назылыглар чүгле үш кижи бар. Арагаже суулулап чорааш бертинип кемдээн, аараан кижилер саны чээрби ашкан, оларның хөй кезии аныяк назылыг кижилер болуп турары хомудалчыг дыр.

Сөөлгү үеде суурнуң чамдык чурттакчылары болгаш малчыннары ээртир суксунну боттары чажырып кылып турары дыңналып турар апаргаш. Оон херечизи — кудумчуларга дүшкениниң 2, 3, 4 шак үезинде ээрик кижилер шуугажып чоруп турар апарганы. Чамдык малчыннарның ниитиниң малының бажын ажааржедип, кадарган малынга ээ-харысалгазын кошкаткаш, оорга алзып турары. Бо чылдың ноябрь 5, 6, 7 хүннеринде суурга калбак арагалаашкын болган. Байдалды көрүп, билип турган хирезинде совхозтуң парткому, дирекциязы, кежээ Совет чаңгыс-даа кижиниң херээн албан черинге-даа, чон мурнунга-даа сайгарып, түңнел үндүрбээн. Ол эде тургустунуушкунуң ажык-чарлыг бо үезинге канчап-даа таарышпас херек-тир.

Улуг кижилерниң мындыг чижээниң салдары-биле чамдык аныяк оолдар тараа шөлдерин кезип, чашпан чыып ап, ону болбаазыраткаш, ээртир чүүл кылдыр ажыглап турары база билдинип кел чыдар.

Хайыраан аныяк назынны кам-хайыра чок аажылап, ажык чок хоозун эрттирип, болуушкун кадыкшылын эки тура-биле үреп чорууруларны канчаарыл?! Арагадан, таакпыдан угаап-билиг, күш-шыдал немешпес, аштаан хырын тотпас, чурттаар назы бети дээрге 30—40 хуузун чидирер. Ээрик кижиниң мөзүзү албыстаар аарыгдан аараан кижилер-биле дөмей болуп турар, а наркоманнарның, токсикоманнарның кандыг деп бодаар силер. База-ла арагачылардан дудак чок, идик-хеви хирлиг, карактары шуру кызыл...

Кандыг-даа маркалыг таакпылары садыг-магазиннерде үжелевин чыдар, аңаа бодаарга конфета, чигир ховар. Хоралыг чаңчылдарның тывылганы болгаш оларның улам-на көвүдеп турарының чылдагааны — арагалаар, таакпылаар хоралыг чаңчылдарга удур эгелеп алганывыс эки демиселди чер-черде шыңгыжыратпайн, ону кезек када чорудуп, ону системажыттайн турарывыста деп бодаар мен. Ол ышкаш аныяк кижилерни бүдүрүлгеге ажылынче хаара туттайн, оларны хөлүн эрттир сула салып турарында. Бистиң совхозта күш-ажыл кылып шыдаар назылыг чеди түс аадаа ажыг кижи бар, оларның чартык кезии аныяктар. Аныяктарның дыка хөй ажыл чок тур. Өскеп, төрээн черинниң, ылангыя суурунуң чаражы, оон чаагайжыдылгазы, хөгжүлдези кижилерниң кижизидилгезинге эки салдарны чедиргеш турар болгай. «Искра» совхозтуң төвү Бажын-Алаак суурга сөөлгү каш чылдарда чаа тудуглар-даа немешпээн, суур чаагайжыдылгазынче сагыш-даа салдынмастаан. Суурнуң кудумчулары-биле чадаг кижи кылаштаары бергедээн: коорталдар, чалдар көвүдээн. Ол хамаанчок мурнуку чылдарда кудумчулар чырыдып турган үжен ажыг сайгылгааның акша камналгазы дээш дужурүн каапкан, кудумчулар каранги, оода-ла 90 орунзуг уруглар садының чанымда чырыыр чүве чок, дүмбей. Мындыг байдалга чүгле аныяктар эвес, улуг, биче кижилер таарышпайн, хомудап турар.

Суурнуң карангызы арагачыларга, оорларга таарымчалыг болуп турар. Хөөн карангыг мындыг байдал аныяктарны суурундан ойталсырадып, оларны чер кезип тонаарынче албадап турар. Совхозта партком секретары М. Монгуш, кежээ Совет күүсекомунуң секретары М. Люндуп, совхоз директору Б. Монгуш олар чон аразынче ховар кирер болганындан чонңуң амыдыралынче, оларның соңуургалдарынче, күзелдеринче кичээнгейин кошкаткан.

Арагалаар, таакпылаар чоруктарга удур демиселге удуртукчуларының боттары дорт киржип, чонңуң хостуг үезин ажыктыг, дээштиг эрттиреринин талазы-биле шыңгыы хемчеглерни дарый ап, эде тургустунуушкунуң байдалы-биле, олутпай чоруктап уштунуп, аныяктар-биле демниг ажылдап, чаа бээу-биле ажылдаары негеттинип турар.

Донгак ПАСТЫК-ДОРЖУ.
Күш-ажылдың хоочуну.
Чөөн-Хемчик район.

БҮГҮ-ЛЕ ЧҮВЕНИ — УРУГЛАРГА

АЗЕРБАЙДЖАН ССР. Бакуда уруглар бажыңнарының өөреникчилеринге ак даштан туткан тускай бажыңны дамчыдыы берген. Чоокта чаа аңаа республиканың удуртукчуларының ог-бүлелери чурттап турган. Азербайджанның КП ТК-зының шиитпири-биле ол ам уругларның кадыкшыдылга төвү болур берген Ында бассейн, розарий, опаалгаларын күүседир өрээлдер, изостудия, столовая болгаш библиотека бар. Бажыңны дерип кылырынга улуг дузаны шефчилер — Азизбеков районнуң бүдүрүлгелери, хрусталь кылыглар заводу, ЛКСМ-ниң Шаумян РК-зы дузалаан.

Стационарда уруглар бажыңнарының өөреникчилери 60 хонук иштинде чурттап база өөренип турар. Херек апарган таварылгада эмнээшкиннин уазып турар.

ЧУРУКТА: эмнелга корпузунуң чанында.
А. БЕККЕРНИҢ фотозу.
(СЭТА-ның фотохроиказы).

«Улаатай» — малчыннарда

Өвүр районнуң «Улаатай» чечен-чогаал каттыжыышкынының киржикчилери кедээниң ажыл-ишчилери-биле сырый харылзааны тудар сорулганы салып, бо удаада олар малчыннарның аалчылары болганнар. Чылыг чырык кызыл-булуңнарга хойжулар, саанчылар чыглып кээп, каттыжыышкынның киржикчилери-биле ажык чугааны чорудуп, айтырыгларны салгылааннар. «Улаатай» чечен-чогаал каттыжыышкынының удуртукчузу Чүлдүм Чап амгы тыва чечен-чогаалдың хөгжүлдезин, ооң сорулгаларын, хоочун чогаалчыларның чогаалдарынга анализти берип, чаа салым-чаланныг кижилерни дилеп тыварының дугайында бодалдарын чугаалаан. Маңаа бойдус, тураскаалдар, ховар чүүлдер камгалалының айтырыглары база чайгаар үнүп кээп тургулаан. Черле ниити уран чүүлге хамаарышкан сүмелер, дилеглер безин бар болган. Оон чижээнге Кужур-Чыраанын саанчылары мындыг санал кирди. «Бисте шүлүк бижип чоруур, хөгжүм ойнаар, ырлаар-даа улус бар. Бис боттарывыстың күжүвүс-биле концерт белеткеп алгаш, аъш-чемивисти чонга сатпышаан, район төвү — Хандагайтыга суурга чеде берависсе, бисти уткуп хүлээп аар силер бе? База Хам-Дыт хойжу бригадазының бир малчыны чогаал каттыжыышкынының адын «Улаатай» дээн-дир, а бүгү Өвүрге сураглыг Ак-Бедиктиң ады-биле чүге адаван чоор, чогаалчыларывыс ол бедикке чедир бодаваазы ол ирги бе?». «Сураглыг чогаалчывыс С. А. Сарыг-оолдуң чонга нептерээн шүлүглеадериниң баштайгы хол-биле бижээн хоолгазы бар бе?», «Каттыжыышкынның киржикчилери бо гүнгү амыдыралды чүге биживейн турарыл?» деп айтырыгларны салган.

Ужуражыышкыннар үезинде каттыжыышкында ам-даа кылза чогуур ажылдар хөй дээрзи илерээн. Уран-шеверлерни, бот-тывынгыр хоочун артистеривисти, аас чогаалының кадагалакчыларын бөлгүмче хаара тутса чүл? Чурук тырттырыкчыларының, чурукчуларның деттелгезин организастап, бо-ла бүгүнү каттыштыргаш, улуг хемчээлдиг ужуражылга кежээлерни эрттирзе кандыгыл?

Ужуражылга сөөлүнде каттыжыышкынның киржикчилери чогаалдарын номчуп, бот-тывынгыр композитор Болат Хомушку ырларын ырлап берип, концертти көргүстүлер. Улаатай, Хам-Дыт хойжу бригадалар, Кужур-Чыраа сүт-бараан фермазынга болгулаан бо ужуражылгага уран чүүлдүң хоочуннары Монгуш Сенди Сүрүн, Ховалыг Кызыл-оол, Зинаида Бады-Хөө олар улуг хуузун киирип, чонга суртаал ажылын кылып чордулар. Аныяк ыраажылар Дыртый-оол Салча, Иргит Чодурааның тааланчыг хоюг үнүн малчыннар хөй-аът киришкин-биле уткуп алдылар. Бо чорупчорувуста сеткилге бир өөрүнчүг чүүл, кайы-даа кызыл-булуңга баарывыска, тылды одап, стол-сандайын, сценазын кылайты аштап кааны өөрүнчүг чорду. Ында ажылдап, чурттап чоруур бригадирлер, кызыл-булуң эргелекчилерин айтыр апаар Чамдык кызыл-булуңнар бригада төптеринге оюн-концерт үндүрүп чеде бергеш, ырлап турган кижи дидирип турар чүве-ле болгай. «Бек чүве барганнай барзынаан» деп күзээр-дир ийин.

Мындыг үнүшкүнүг ужуражылгалар чогаал каттыжыышкынының киржикчилеринге-даа, кижилерге-даа ажыктыг-дыр.

Николай ООРЖАК

АВАЛАРЫҢАРНЫ КАЖАН ӨӨРТҮР СИЛЕР?

Аныяктарның, ылангыя элээди оолдарның мөзү-шынарының, аажы-чаңының, культуразының дугайын «Шынга» хөй удаа бижип турар-дыр. Күш-ажылдың хоочуннары болгаш оон-даа өске авторлар шын айтырыгны көдүрүп турар, оларның бодалдарынга, санал-оналдарынга каттыжар, ону деткиир кижи-дир мен. Ынчалза-даа ол авторлар элээди оолдарның багай аажызын, улуг-даа, бичии-даа кем-херек үүлгедиишкиннерин аңаа-ла чөгенген азы дыңнадыг, медээ хевирлиг кылдыр бижип турар. Аныяктар кижизидилгезинге шуптувустуң частырыывысты канчап эдип алыр бис дээрзиниң дугайында арга-сүме бербейн турар.

Мээ бодаарымга, ажы-төлүвүстү багай чаңчылдардан эрте дээре камгалаар дээш олар чаш турда-ла, кижизидилгени шын чорудары ада-иелер боттарывыстан хамаарылыр деп бодаар мен.

Чер-черде албан черлери, организациялар кижизидилгеге ажылын дыка четпес чорудуп турар. ВЛКСМ райкомнары ажылдавайн турар деп чеже шүүмүүлээр бис. Комсомол ажылынга удуртулганы, боттут дузаны чер-черде партия организациялары баксыраткан деп база чеже чемелээрил? Мөзү-шынар кижизидилгезиниң талазы-биле эде тургустунуушкун бистиң республикада ам-даа таптааш кыпда турбушаан дээрзин көрүп тур бис.

Назы легээн кырганнарны, херээженнерни, күш-шыдал чоктарны базымчалап, оларның идик-хевин былаап, үптеп турар апарганы чүү деп тайылбырлаарыл? Бодаарга, бисте эң ылангыя тыва оолдар аажы-чаң-даа, культура-даа талазы-биле дыка куду. Бо хире чаагай, чараш чурттаалгалыг ниитилелдиске шак мындыг бужар чаңчылдардан кажан адырылып, арыгланыр бис. Меге-шыырак оолдар күжүн үпке эвес, а спортка, оон янзы-бүрү хевирлеринге, ниитилелге ажыктыг, ак сеткилдиг күш-ажылга шенезе.

Улугларны, уругларны, куңдулаар... деп-ле чүгле хуралдарга лозун салып турары чажыт эвес. Чүгле сөс-биле кажан-даа кижизидилге дээштиг болбас, сөс-биле ажыл-херекти карыштырбас болза эки.

Солуннарга үнүп турар ол үнелиг чагыг-сүмелерни чамдык аныяктар номчуп, тоомчага ап, болуушка түңнел үндүрүп турар бе? Шоолуг-ла эвес.

Кызылга-даа, районнарга-даа чораан кижи дыңнаар боор чүве-дир: улуг назылыг улус орайтады дашкаар үнүп, чоруп херек бүдүрүп, бир чер баарындан сестир. Чүге ындыгыл? Кижилер бот-боттарын камгалажыр ужурлуг эвеспе.

Шупту-ла четпес, багай чүүлдерни аныяктарже чууй каап база болбас. Улуг кижилер уруг-дарыынга үлегерни база шудуп бодааза эки. Чүгле боттуң ажы-төлүнге эвес, черле аныяк-өскен ортулуунга, хөй-ниити черлеринге чоруп чорааш, кичээнип, бодуустуң аажы-чаңнывысты, культуравысты база бодаал, өрү тыртынып, идик-хеп кедип чоруурувустан эгелээш үлегерниис көргүзээл.

Авторлар солуннарга аныяктарның эки үлегерлиг талаларын, чарыш тиилекчилерин комсомолчу коллективтерин чүге шоолуг биживейн турарыл? Ындыг коллектив кайы хөй болгай. Аажы-чаң, культура дугайында үлегер-чижек кылдыр аныяктар боттары бижизе. Институттарның, өөредилге черлериниң, школаларда үстүкү класстар өөреникчилериниң бүгү аныяктарга кыйгырыгларын, ажык чагаадарын солуңга парлааш, сайгарып чугаалашса кандыгыл?

Уруг-дарыг кижизидилгезинге бируу шуптувуста бар: ог-бүлеге-даа, школага-даа уругларывысты амыдыралга белеткевээн-дир бис. Шупту-ла чүве белен, оларга чиик ышкаш сагындырар кылдыр багай чаңчылга өөредип, амдажыдып, ылгырадыкчы хөөнүң амданын бериккениивис ол-дур. Ог-бүлеге, школага-даа уругларны күш-ажылга кижизидери кошкак турар. Уругларны бичиизинден-не күш-ажылга чаңчыктырып өөредири кедизинде оларның боттарынга ажыктыг дээрзин уттуп турар-дыр бис. Оолдар улгадып келгеш күш-ажыл кылза албас болганындан халас олча хайып эгелей бээриниң чылдагааны — багай кижизидилгеде.

Кижизидилге нарын ажыл, ынчангаш аңаа хөй үе, күш негеттинер. Ону бот-бодувусче чүүй кагжып турбайн, ниити күш-биле комплекстиг хемчеглер ап чорудар болза эки болгу дег. Өөредилге черлеринге, школаларга, кежээ клубтарга аныяктар-биле ажык чугааларны оюннар-биле катай эрттирип көрзе кандыгыл? Чылда ийи, үш дыштаныылга кежээлериндеп эрттириг чүве албас бис. Хөй кижи чыып чадап турбайн, бөлүктеп, эвээштеп чыып алгаш, ажык чугаага психологтарны, педагогтарны, эртемденнерни, хоочуннарны чалап болгай. Шаанда ышкаш хөйле мораль номчуп турбайн, аныяктарның боттары-биле аңаа-ла ниии-кара чокка ажык чугаалашса, аңаа кинофильмнерни, чечен чогаалды, теледамчыдылгаларны ажыглаза, сайгарза. Ынчан аныяктар боттары чогаадыкчы санал-оналын кирип кээр.

Уран талантылыг, спортчу кандыг аныяктарывыс чогуул. Оларның ажылдап, чурттап, өөренип, ойнап-хөглеп чоруурун көөрге, кайы хире чараш-тыр. Аныяк кижи бүрүзүнүң ындыг боорун күзээр бис. Ындыг болганда, аныяктар кижизидилгезиниң дугаайында айтырыгны эң чугула кылдыр көрүп, ниити күш-биле ажылдаары шуптувустан негеттинип келген. Багай чаңчылдардан келир үеңисти арыглап алыр болзувусса, иелерниң сеткили ынчан оожургаар, өөрүүр. Бодум хоочун башкы болгаш, сагыш вариып, сүмем кадып, шаам-биле бо чугула ажылга киржирмээ тагдыңып тур мен.

Алексей ДАМДЫН.
Улус өөредилгезиниң хоочуну.
Эрзин район.

«ШЫННЫҢ» ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ССРЭ-ниң ИХМ-ниң дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң хүндүскү салбырларынга курсантылар чыып алырын Тыва АССР-ниң ИХМ чарлап тур.

Өөренир хуусаазы: дээди школаларга дөрт чыл, ортумак школаларга — ийи чыл.

Школалар ИХМ органнарынга ажылдадыры-биле дээди болгаш ортумак юридиктиг эртеминиг специалистерни белеткеп турар.

Хүлээп алырының негелделери:

Омскинин, Волгоградтың, Горькийниң, Рязаньның, Уфаның, Тюменьниң, Хабаровскиниң дээди школаларынга, Ленинградтың Политехтиг дээди училищезинге, а ол ышкаш Москваның, Новосибирскиниң, Красноярскиниң, Брянскиниң, Калининградтың, Воронежтиң, Краснодарның, Владимирниң, Барнаулдуң ортумак школаларынга, а ол ышкаш Иркутскиниң өрт-техниктиг училищезинге 30 хар чедир назылыг эр. Совет Армияның хүрээлелинге шериг албанын эрткен, ортумак эртемниг, кадыкшылының талазы-биле ИХМ органнарынга ажылдап шыдаар кижилерни хүлээп алыр.

Школага кирерлер орус дылга болгаш литературага (бижимел), ССРЭ төөгүзүнге, обществоведениеге (чүгле дээди школаларга кирерлер), а Ленинградтың болгаш Иркутскиниң өрт-техниктиг училищезинге кирерлер төөгү орнунга математикага шылгалдалар дужаар.

Өөредилге черлеринге кирерин күзээннер 1989 чылдың май 15-ке чедир Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң кадрлар килдизинге эмчи комиссиязын эртери-биле келир болгаш дараазында документилерниг болур:

кадыкшылының дугайында эмчи шинзылгазы, ортумак эртемниң дугайында аттестат (боду-биле). шериг биледи азы киир бижидилге дугайында херечилел, сөөлгү ажылдап турган черинден азы өөренип (албан эрттирип) турган черинден бүдүрүлге болгаш партия, комсомол характеристиказы, 3х4 см хемчээлдиг бөрт чокка 4 фото-чурук (булун чок). СЭКП азы ВЛКСМ хоорко-мундан, райкомундан өөрелири-биле чоруткан бижик.

Кирерниң шылгалдаларын дужаары-биле Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң кадрлар килдизинден бижик алганнарга Кызыл хоорайдан өөредилге черинин турар черинге чедир болгаш оон дедир кээриниң оруу халас.

Дээди өөредилге черлеринге кирерниң шылгалдаларын август 10-дан 25-ке чедир, а ортумак өөредилге черлеринге — сентябрь 15-тен 25-ке чедир чорудар.

Конкурсту шыдап эрткен кандидаттарны дыңнакчылар кылдыр киир санаар болгаш оларны халас чем, идик-хеп болгаш общежитие-биле хандырар. Айда 40 рубль стипендия төлээр.

Айтырыгларны Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң кадрлар килдизинден № 107 кабинеттен тодарадыр. Телефону — 92-3-88.

• • •

Кызыл хоорайның автовокзалының кассаларындан билеттерни чоруур хүнүнде болгаш чеди хонук бурунгаар садып ап болур.

Чоруур дээн хүнүнүң билединиң баш бурунгаар телефон дамчыштыр, телеграмма болгаш почта открытказынга бижип чоруткаш, чагыдып ап база болур. Ап чораан чүүлдерни вокзалдың шыгжамыр камеразынга суктуруп каап болур. Оон аңгыда, не болгаш чаштың өрээлинге база дыштаныр өрээлдиң чагыын баш удур хүлээп ап турар.

Кайы-даа районче баар өөрниниң билединин он хонук бурунгаар чагыдар. Билетти бажыынга эккеп бээр чагыгны база кылып болур.

Оон аңгыда, автомобильдиң болгаш демир-оруктуң холушкак билеттерниң чагыын хүлээп алыр. Абакан — Москва аразының № 67 поездизиниң, Абакан — Новокузнецкиниң № 195 поездизиниң билеттерин Кызылдан Абаканга чедир автобус биледи-биле кады садып турар.

Автотранспорттуң ачы-дузазын ажыглаңар.

• • •

Ажаалга банкызының салбырларында квартира телевиргя, газ, электроэнергия одаар чүүл өртээ дээш, чонга көргүзүп турар оон-даа өске ачы-дуза чедирилгезиниң өртек-төлезиниң хүлээп алыр операцияның өскерилгези-биле чергелештир республиканың Ажаалга банкызының салбырлары-биле керээлерни катап эде чарып алырын төлеглелер ап турар организацияларның удуртукчуларынга ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының Тыва республика эргелели дыңнадып тур.

• • •

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың профэвилел комитеди Ак-Довурак хоорайның Культура ордузунуң директорунга ажылдаарын күзээн кижилерге конкурсту чарлап турарын дыңнадып тур. Конкурска дээди эртемниг, культура албан черлеринге беш чылдан эвээш эвес үеде ажылдап келген кижилер киржир.

Конкурска бирги черни ап, директорлап ажылдай берген кижиниң чаагайжыды туткан квартира-биле хандырарын комбинаттың администрациязы болгаш профэвилел комитеди магадылап турар.

Конкурска киржирин күзээннер бодунуң дугайын дараазында адреске дыңнадыр: 668045, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың профкому, «Конкурска».

• • •

1988 чылдың декабрь 11-де, воскресеньеде. «Амгы үе-чадада совет-япон харылзаалар» деп лекция болур. Лекцияны «Билиг» ниитилелиниң Новосибирск область организациязының лектору төөгү эртемнериниң кандидады, Новосибирск хоорайда харылзаа институдунуң доцентизи эш М. П. Еленко номчуур. Абонементилер-биле кирер. Билеттерни садып турар.

Лекция СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга 14 шакта болур.

• • •

Кыштың соок үези келгени-биле холбаштыр Балгазын, Самагалдай болгаш Эрзин суурларда автозаправка станцияларының хууда автотранспорттуг кижилерге бензин бээриниң шак-үезиниң өскерилгезиниң дугайын республиканың нефть продуктулар эргелели дыңнадып тур.

Хууда автотранспортка бензинни бо чылдың ноябрь 1-ден эгелээш 1989 чылдың март 1-ге чедир 8 шактан 19 шакка чедир бээр.

Организациялар удуртукчуларының, профэвилел комитеттериниң даргаларының кичээнгейинге

1988 чылдың ноябрь 28-тен декабрь 16-га чедир Кызыл хоорайның аъш-чем адыы Чаа чылга уругларга белектер чагыгларын хүлээп алырын дыңнадып тур.

Чагыгларны дараазында адрестен тодарадыр: Кызыл хоорай, Октябрьская кудумчузу, 29, № 11 кабинет, оргкиндис. Киндис ажыл хүннеринде 9 шактан 17 шакка чедир ажылдаар.

Белектерни декабрь 23-ке чедир бээр.

Телевидение

ДЕКАБРЬ 8-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Улуг-хүн, 6 шак чартыкта». Уран-чечен фильм. 3-4 сериялары. 10.55 — 11.05 — Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.45 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.55 — Телефильм. 16.25 — Музыка эртемнези. А. Хачатурян. Концерт. 17.00 — «...Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 17.50 — Мультфильм. 18.00 — ССРЭ — Соңгу полюс — Канада Арктика ажыр экспедиция дугайында док. телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги фильм — «Меридианны кудуу». 18.50 — Бөгүн делегейде. 19.05 — «Демократияга өөренип тур бис». Медицина радиологияның эртем-шинчилел институдунуң парткомунуң ажылының дугайында. 19.35 — Мультфильм. 19.45 — «Улуг-хүн, 6 шак чартыкта». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — Останкинонуң Концерт студиязынга кинорежиссер С. Ростоцкий-биле ужуражылга. 23.15 — Бөгүн делегейде. 23.25 — 00.00 — «Гавана силерни манап тур». Музыкалыг телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — Бойдус эртеми. 4 класс. Агаар болгаш ону баш бурунгаар сагыыры. 8.55 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 — Испан дыл. 9.55 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.05 — ОПТУ сургуулдарынга. Биология. Ч. Дарвин. Кызымал шилилге. 10.35; 11.35 — Биология. 7 класс. Амфибиялар. Кымнарыл ол? 11.05 — Испан дыл. 12.05 — «Күскү төөгү». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.15 — «Улуг уруглар». Телефильмнер. 13.55 — Медээлер. 14.05 — «Буурал дүшкен трест». 2-ги сериязы. 15.15 — 15.35 — Гитаражы Лео Брауэрниң концерти (Куба). 16.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.10 — «Сарыг-оол дугайында сөс». Тываның улустуң чогаалчызы С. А. Сарыг-оолдуң чогаадыкчы ажылынга тураскааткан дамчыдылга. 18.55 — Док. фильм. 19.20 — «Азия төвү». Үндүрүлгедээ Медээлер. «Область партконференциязынга уткуштур». «Хамааты камгалалының билиглерин кижи бүрүзүнге». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — Реклама. 20.20 — «Улустуң хөгжүм херекселдериниң үнери». 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Күскү төөгү». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 23.00 — 00.40 — Баскетбол. Европа чемпионнарының кубогу. Эр кижилер. ЦСКА — «Скаволини» (Италия).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.10 — «Кедээниң шагы». 19.10 — Мультфильм. 19.30 — Телефильм. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

ДЕКАБРЬ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Сладкие грёзы» 9.30, 12.00, 16.40, 19.10, «Шут» 14.30, бичии залга: «Сборник мультфильмов» 10.00, 16.00, «История Аси Клячиной, которая любила, да не вышла замуж» 12.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Властелин времени» 9.40, 13.00, «Оранжевый дождик» 11.20, «Сказка» 14.40, «Утомлённое солнце» 16.00, «Меня зовут Арлекино» 17.50, «Эсперанса» 20.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «В старые, добрые времена» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (уааткан) шактарда.

АГААР

Республиканга шокар булуттаар. Биче хар чаар. Хаттың кужу кошкак. Дүне 23—28, чамдык черлерге 15—20, хүндүс 16—21, чамдык черлерге 9—14 градус чедир соор.

Кызылга шокар булуттаар. Хүндүс чагбас. Дүне биче хар чаар. Хаттың кужу кошкак. Дүне 26—28, хүндүс 16—18 градус соок болур.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241

«ШЫННЫҢ» телефоннары

- Редактор — 3-43-34;
- оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
- приемная — 3-34-26;
- харыысалгалыг секретарь — 3-34-92;
- оралакчылары — 3-45-93;
- партийжи амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-25;
- совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23;
- үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73;
- агроүлетпүр килдизи — 3-41-16;
- пропаганда килдизи — 3-34-57;
- культура килдизи — 3-39-15;
- информация килдизи — 3-37-11;
- чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39;
- очулга килдизи — 3-34-93;
- корректорлар — 3-34-19;
- үндүрүкчүлер — 2-27-41;
- бухгалтерия — 3-43-41;
- солун белбейн баргаңда — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга дазы. Тиражы 24637 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 214. ТС—00893.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың декабрь 9 пятница

№ 284 (1384)

1925 чылдан үндезилеттинген. Өртээ 3 коп.

БҮЗҮРЕЖИРИ—ТАЙБЫҢНЫҢ КОЛ ЧЕПСЭЭ

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). Декабрь 6-да мында чеде берген СЭКП ТК-ның Чиигине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачевтуң баштайгы ажыл хүнү эрте эгелээн.

КНО-нуң Кол Ассамблеязының бажыңының делегаттар кирер эжиинге 10 шакта М. С. Горбачевту КНО-нуң Чиигине секретары Х. Перес де Куэльяр уткуп алган.

КНО-нуң Ассамблеязының болгаш Секретариадының бажыңының чанында кииспп турар КНО-нуң ак-көк тугу болгаш КНО кежигүннери күрүнелериниң 159 туктары ол минута үезинде боттарының янзы-бүрү өңү-биле Совет күрүнениң баштыңының КНО-нуң төөгүзүнде эң баштайгы аян-чорууңга байыр чедирип турган ышкаш болган.

Байырлыг ужуражылгының соонда, он минута болганда, М. С. Горбачевтуң Х. Перес де Куэльяр-биле беседазы эгелээн. КНО-нуң Чиигине секретарының кабинединге болган беседа соонда, Совет күрүнениң баштыңы КНО-нуң Чиигине секретары-биле кады Кол Ассамблеяның Даргазынга, Аргентинаның дашкы херектер болгаш чүдүлге министри Данте Капутога баралгап чораннар. Элээн каш минута болганда, олар үжелээ Кол Ассамблеяның хуралдаар залынга барганнар. Залга М. С. Горбачевтуң кээп келгенин КНО-нуң Кол Ассамблеязының сессиязының киржикчилери дынмыттиг адыш часкаашкыннары-биле уткаан. Протокол шеви М. С. Горбачевту күрүне баштыңнарының олурар сандайынга чедирген.

КНО-нуң индириинге Совет күрүнениң баштыңының кээп келгени залга улуг сонуургалды болдурган. КНО-нуң Кол Ассамблеязының делегаттарынга чүве чугаалап тура, М. С. Горбачев делегей болуушкуннарының хөгжүлдезинде ёзулуг улуг өскерлиишкиннинг үе келген деп демдеглээн. Чижээлээрге, күш дегээри болгаш күш-биле коргудуп кыжаныры моон соңгаар даштыкы политиканың чепсээ болуп шыдавас болгаш болбаста ужурлуг. Ол хамыктың мурнунда ядролуг чепсекке хамааржыр, ынчалза-даа херектиң ужуру чүгле мында эвес. Бүгүдеден, чүнүң-даа мурнунда эң-не күштүглерден негелде болза, күш дээзин шеглээр болгаш күштү өскелерге дээзин соксадыр ужурлуг. Бистиң Индия-биле кады чарлап үндүргенивис Дели декларациязының эчис сорулгазы болза, күчүлээшкин чок делегейни тургузары болгай, бистиң идеалывыска каттыжарынче силерни чалап тур бис.

Шилилге кылып алырының хостуунуң принципин база албан болур дээрзин бисте шуут билдингир. Ону хүлээп көрбези бүгү делегейге эң-не зар уржуктары-биле айыылдыг. Кандыг-даа чылдак-биле улустарның ол эргезин хүлээп көрбези дээрге, улуг бергедээшкин-биле чедип алдынган, амдаа эки быжыкпаан ол эргеже халдааны болур. Шилип алырының хостуу—бүгү ниитиниң принципи, ону херекке албайн барып болбас ужурлуг.

Делегей чорудулгазының таарымчалыг болгаш боттуг болурун хандырып турар чугаалажылышкынарга бүгү чурттарның болгаш Индия, Кыдат, Япония, Бразилия ышкаш шак ындыг эң улуг база оон өске —улуг, ортумак, бичии-даа чурттарның кирип турары делегей регионнарының доктаамал болгаш идепкейлиг киржилгезини негеп турары амгы үениң боттуг чүүлдери болу берген деп, М. С. Горбачев уламчылаан.

Оон соонда КНО-нуң ролюнга доктаагаш, оон ажыл-чорудулгазынга шериг-политиктиг, экономиктиг, эртем-техниктиг, экологтуг, гуманитарлыг талаларга чаа аргалар ажыттынган деп, М. С. Горбачев демдеглээн.

Эң чидиг айтырыгларның бирээзи — ол болза даштыкы өөр. Совет Эвилели эң-не кошкак хөгжээн чурттарның өрелиин төлээринге үр хуусаалыг, 100 чыл чедир хуусааны тургузарынга, а элээн каш таварылгаларда ону үндүр бижиир хаалтарынга белен. Хөгжүп орар өске чурттарга хамаарыштыр Совет Эвилели дараазында чүүлдү чугаалажып көөрүн саналдап турар: оларның кайызының-даа экономиктиг хөгжүлдезиниң көргүзүглеринден хамаарыштыр оларның албан айыы-биле өрезин төлээри кызыгаарлаар азы төлевирлериниң элээн кезиинге үр хуусаалыг соңгаарладылышкынны чарлаар. Коммерция банкыларынга өрелерни кызырар дугайында, өрелерни садып алыр талазы-биле тускай делегей албан черлериң тургузары-биле кады «чүшку делегейниң» өрезин таарыштырарының рынок механизминге чазактарның деткимчезин хандырарының дугайында КНО-нуң садыг болгаш хөгжүлде конференциязының кыйгырыын деткиирип база саналдап турар бис.

Делегейниң экономика талазы-биле айыыл чок чоруу чүгле чепсегленииишкинниң дужүрери-биле эвес, а делегейниң экология айыылын ажып эртери-биле тудуш харылзаалыг деп, М. С. Горбачев оон ынай демдеглээн. Ынчангаш КНО-га экологтуг дузаламчы төвүн тургузар бе деп айтырыгны бодап көөрүн ол саналдаан. Ындыг төптүң хүлээлгези болза, экология байдалы коптуг баксырай берген районнарже специалистерниң делегей бөлүүн дүрген чорудары болур. Бөмбүрзектиң бойдус хүрээлелиниң кандыг янзылыг турарын хынап контрольдаар делегейниң космос лабораториязын азы башкарылгалыг орбита станциязын тургузарынга болгаш ол адырга кады ажылдажылганы чорударынга Совет Эвилели белен.

Афганистанга хамаарыштыр боор турар болуушкуннарга доктаагаш, М. С. Горбачев Кол Ассамблеяның ноябрьда хүлээп алган резолюциязынга дараазында тодаргай хемчеглерни немээрин саналдаан:

Афганистанда бот-боттарынга удур туржуп турар бөлүктерниң ээлеп турар девискээрлерин оларның контролюнга арттыргаш, 1989 чылдың январь 1-ден эгелеп чер болгаинга от ажыдарын, шаап халдакчы операцияларны болгаш боолаашкыннарны соксадыр; ол-ла хүнден эгелеп дайылдажып турар талаларга боо-чепсек чорудуп бээрин соксадыр. Кол Ассамблеяның хүлээп алган резолюциязында көрдүнгенин барымдаалап, ук чурттуң чазаа быжыг үнделинге туруп алгыже чедир тайбың байдалды хандырар сорулга-биле Кабулче болгаш ол чурттуң өске-даа стратегтиг төптеринче КНО-нуң чепсектиг күштериниң бөлүүн чорударын база саналдап турар бис. Афганистанның нейтралитединиң болгаш дайын-чааны соксадырының талазы-биле делегей конференциязын эрттирер дугайында идеяны дүрген боттандырарынга дуза чедирериниче КНО-нуң Чиигине секретарын кыйгырып турар бис.

Дөртен чыл бурунгаар, 1948 чылдың декабрь 10-да кижи эргезиниң дугайында бүгү-нииттиң декларациязының хүлээп алдынганын М. С. Горбачев сагындырган. Ол юбилейниң демдеглээриниң эптиг аргазы болза, бүгү күрүнелерниң боттарының хамаатыларының эргелерин камгалаарынга болгаш сагыырынга чогуур байдалдарны тургузары болур. Эрге-хоойлулуг социалистиг күрүнени тургузар херекче бистер шуут ханылап кирген бис. Элээн хөй чаа хоойлулар белеткеттинген болгаш белеткеттинип турар. Совет демократия быжыг нормативтиг баазалыг апар чыдар. Чугаа болза, арын-нүүрнүң хостуунуң, ажык-чарлыг чорук, хөй-нииты каттыжылгаларының болгаш организацияларының хоойлуларының, өске-даа чүүлдерниң дугайында боор турар. Бисте хоругдал черлеринде политиктиг болгаш шажын-чудулгэ талазы-биле үзел-бодалы дээш шииттирген кижилер чок. Ындыг янзылыг үзел-бодалдар дээш истеп сүрүүшкүннүң кандыг-даа хевирлериң болдурбас магадылалды чаа хоойлуларның төлевиллиинге киирери көрдүнүп турар. Кеземче коденинге өскерилгелерниң төлевилели белен, ол бодунуң ээлчээ кээрге хүлээп алдынар. Ында, чижээлээрге, дээди шииткелди ажыглаары-биле холбашкан чүүлдер эде көрдүнүп турар.

Бистиң үзелиивис мындыг: политиктиг айтырыгларны чүгле политиктиг арга-биле шиитпирлээр, кижи дугайында айтырыгны кижизиг ёзу-биле шиитпирлээр.

Чепсегленииишкинниң дужүрериниң айтырыгларынга келгеш, М. С. Горбачев чаа боттуг чүүлдү — бажын ажыр чепсегленир принциптен камгалалга четчир хемчээлге чепсегленир принципче эргилдениң тургустуна бергенин демдеглээн. Ол боттуг чорудуглары сес кырынга эвес, а херек кырынга быжыглаарынга беленикки Совет Эвилели база катап көргүзер деп шиитпирлээн. Бөгүн дараазында чүүлдерни силерге дыңнадып болур мен: бодунуң Чепсектиг Күштерин кызырар дугайында шиитпирни Совет Эвилели хүлээп алган. Чоокку ийи чылда оон составы 500 муң кижиге кызырлыр, анаа боо-чепсектиң хемчээли база кескүзү-биле кызырлыр. Ол кызырылышкыннарны чаңгыс талалыг, Вена ужуражылгызынга мандат талазы-биле чугаалажылышкыннарга хамаарыштырбайн боттандырып чорудар. Варшава Керээзиниң талазы-биле бистиң эвилелчилеривис-биле дугурушканың ёзугаар 1991 чылга чедир ГДР, Чехословакия болгаш Венгрияда 6 танк дивизияны үндүргеш, оларны таразыр деп шиитпирни хүлээп алган бис. Ол чурттарда туруп турар совет шериг бөлүктеринден десант-штурмактыг болгаш десант-кежирикчи каттыжылышкыннарны кирииштирбишаан, өске-даа каттыжылышкыннарны болгаш кезектерни боо-чепсээ болгаш дайынчы техниказы-биле кады үндүрер. Ол чурттарда турар совет шериглерден 50 муң кижини, а боо-чепсектен 5 муң танкыны кызырар. Бистиң эвилелчилеривистиң девискээринге артып калыр совет дивизияларны эде тургузар. Оларның структуразы амгызы дег эвес апаар, олардан хөй танкыларны аппарган соонда, ук дивизиялар камгалал сорулгаларын күүседир хевирлиг болу бээр.

Ол-ла үеде бистер ССРЭ-ниң Европа кезиинде шериглерниң хууда составын болгаш чепсээниң санын кызырар бис. Бистиң чуртувустуң ол черлеринге болгаш Европада эвилелчилеривистиң девискээрлеринге чепсектиг күштерниң саны ниитизи-биле 10 муң танкыга, 8,5 муң артиллерия системазынга, 800 дайынчы самолётка кызырлыр.

Ол ийи чылдың дургузунда бистер чурттуң Азия дипте девискээринге чепсектиг күштерниң бөлүктерин кызырар бис. Моол Арат Республиканың чазаа-биле кылдынган дугуржулга ёзугаар ол чуртта түр турар совет шериглериниң хөй кезин Төрээн чуртунче ээп келир.

Принципиалдыг чугула бо шиитпирлерни хүлээп албышаан, совет удуртулга бодунуң бүгү социалистиг ниитилелин ханызы-биле чаартып турар совет улустуң күзел-соруун илерелеп турар. ССРЭ-ниң болгаш оон эвилелчилериниң айыыл чок чоруунче халдаар ноодуг кымга-даа тургустунуң келбезип дээш бистер чурттуң камгалал аргазын чогуур хемчээлге, идегелдиг деңнелге тургузар бис.

Бодувустуң бо чорудулгалывысты, делегей харылзааларын таарыштыр тайбылчыдарының эрте-ажылынга кылып турар бодувустуң бүгү ажылывыс дег, делегей ниитилелиниң кичээнгейин өске чугула айтырыгже — чепсек бүдүрер экономикадан чепсек бүдүрбес экономикаже шилчилгениң айтырыгларынче угландырар бодаан бис. Экономиктиг реформага дүүштүр конверсияның бодунуң иштики планын ажылдап кылырынга болгаш киирерин база 1989 чылдың дургузунда шенедде хевирлиг кылдыр конверсия планын ийи-үш камгалал бүдүрүлгелеринге белеткээрин Совет Эвилели бодунуң талазындан белен.

Ол ышкаш бис шериг үлетпүрүнүң специалистерин күш-ажылга киирерниң, оон дериг-херекселдерин, бажыңнарын болгаш тудугларын хамаатылыг бүдүрүлгеге ажыглаарының талазы-биле боттарывыстың дуржулгавысты парлаарынга белен бис. Бүгү күрүнелерниң, хамыктың мурнунда чепсектиг улуг күрүнелерниң бо талазы-биле боттарының национал планнарын КНО-же киирери күзенчиг-дир. Эртемденнер бөлүүн тургускаш, конверсия айтырыгларын бүрүнү-биле болгаш чамдык чурттарга болгаш девискээрлерге ажыглаарын КНО-нуң Чиигине секретарының илеткелинге киирери-биле ханы анализтээри, оон улаштыр бо айтырыгны Кол Ассамблеяның сессиязынга чугаалажып көөрү ажыктыг-дыр.

Түңнелинде М. С. Горбачев совет-америк харылзаалар айтырыынга доктаагаан. Ол харылзаалар дыка үр үеде удур туржуушкунуң, а чамдыкта дайынзырак хөөннүң байдалынга тургустунуп турган, ынчалза-даа сөөлгү үеде ССРЭ биле АКШ аразында харылзаа чогумчалыг апар чыдар. Ооң үндезинин тургускан болгаш боо-чепсекти узуткаарының-даа, ону бүдүрерин кызыгаарлаарының болгаш хоруурунуң-даа ийи таланың контролюнуң системазын хөгжүдүп турар дээрзин ол демдеглээн. Ону үнелеп турар бис деп, ол уламчылаан. Президент Рональд Рейганның болгаш ооң администрациязының кежигүннериниң, хамыктың мурнунда ээрги Джордж Шульцтуң салыышкыннарын хүлээп көрүп база үнелеп турар бис. АКШ-тың чаа соңгуттурган президентизи Джордж Бушка баштаткан келир үедеги администрациязы-биле бис, боттуг чүүлдүң, ажык чоруктуң болгаш ава тура күзелдиң байдалынга чугааны холуп эрттир соңгаарлатпайн доораан кылырынга белен партнёр бис.

Делегей байдалында чогумчалыг өскерилгелерни чүгле ССРЭ-ниң болгаш АКШ-тың идепкейи дээш санаар болза, шын эвес. Делегей байдалын эки жиңдерниң чорудулгазынга социалистиг чурттарның улуг болгаш кайгамчык салыышкыны Совет Эвилели бедии-биле үнелеп турар. Чугула боттуг рольду дыка хөй чурттар, ооң иштинде ортумак болгаш бичии чурттар, ол ышкаш кона-даа каттышпастар шимчээшкини, диптер аразының «алдының бөлүү» база ойнап турар.

Бүгү-нииттиниң харысалгалыг үүргезин хөй-ле күрүне, политиктиг, партия болгаш хөй-нийти ажылдакчылары, ылангыя эртемденнер, культураның ажылдакчылары, массалыг шимчээшкиннерниң болгаш аңгы-аңгы хүрээ-хинттиг төлээлекчилери, улусчу дипломатияның активчилери бодунга чүктеп турарынга бистер Москвада көөрүн турар бис.

Дайынның, удур туржуушкунуң болгаш девискээрлерге черүүлдээлериниң эразы, бойдуска удур агрессияны, ашты болгаш түрегдэлдиң терроруп, политиктиг терроризмни болдурбас дээш бистиң кады күжениишкиннеривис бистиң идегелдеривис-биле дүгжүр боор дээрзинге бүзүрээри күзенчиг.

Бо дээрге бистиң ниити эчис сорулгавыс-тыр деп, түңнелинде М. С. Горбачев демдеглээн, ынчангаш бо сорулганы чүгле бир дээмиг чедип ап шыдаар бис.

М. С. Горбачевтуң Нью-Йоркка келгени-биле холбаштыр аңаа Вашингтондан АКШ-тың президентизи Р. Рейган, АКШ-тың оралакчы президентизи Дж. Буш, АКШ-тың күрүне секретары Дж. Шульц олар база чедип келген. Бөгүн АКШ-тың президентизи СЭКП ТК-ның Чиигине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазынга турастаткан эртенги шайлалга кылган. Ийи чурттуң удуртукчуларының бешки ужуражылгызын АКШ-тың эрик камгалалының кезектериниң бирээзи турар Гавернорс-Айленд ортулукка болган.

— Кирип моорлаңар, президент Рейган!

— Кирип моорлаңар, Чиигине секретарь Горбачев!

Хүндүлелдиң ындыг плакаты АКШ-тың болгаш ССРЭ-ниң удуртукчуларын уткаан.

Н. ЖЕЛЕЗНОВ,
Н. МАКУРИН,
В. ЧЕРНЫШЕВ,
Г. ШИШКИН.

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязы

Армян ССР-ге болган чер шимчээшкининиң уржуктарын чайладыр болгаш кадыгдаан кижилерге дуза көргүзер талазы-биле ниитизилелиң хемчээлдиг ажылдарны таарыштырары-биле СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков баштаан СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязы тургускан.

Комиссияның составында СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары Н. Н. Слюньков, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, ССРЭ-ниң камгалал министри Д. Т. Язов, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчылары Ю. П. Баталин болгаш Л. А. Воронин кирип турар.

Комиссия ажылдап эгелээн.

(СЭТА).

• • •

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков (комиссияның даргазы), СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары Н. Н. Слюньков, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, ССРЭ-ниң камгалал министри Д. Т. Язов, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң даргазының оралакчылары Ю. П. Баталин болгаш Л. А. Воронин составтыг СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязы Москвадан Ереванче декабрь 8-че дүне чорупкан.

Комиссияны Армян ССР-де чер шимчээшкининиң уржуктарын чайладыр талазы-биле бүгү-эвилел хемчээлдиг ажылдарны башкарып чорудары-биле болгаш айыылга таварышканнарга дуза көргүзери-биле тургусканын мурнунда дыңнаткан.

Комиссия Ереванга чеде берген болгаш халап таварышкан районче чорупкан.

(СЭТА).

Армениянын Компартиязының Төп Комитединге, Армян ССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга, Армян ССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге, Армян ССР-ниң бүгү ажылчы чоннарынга

Эргим эштер!

Республиканың чонунуң аар айыылга таварышканының дугайын чаа-чаа дыңнадым.

Кужуңуң талазы-биле кестүп көрбээн чер шимчээшкининиң болганы, ол ооң-ондактың уржуундан хөй-хөй кижилерниң өлгенин мени дыңнатты.

Мени-даа, мээң-биле кады мында чорук турар ССРЭ-ниң бүгү төлээлекчилериндээ ол дыңнадыг сагыш-сеткилдиң ханызынга чедир муңгарады салгады.

Армения улузунга берге болган бо шакта силерге эң-не ханы сагыш човааш-кынны болгаш боттарының чоок кижилерин чидирген өг-бүлелерге кажыдалды илергейлеп тур мен.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы эш Н. И. Рыжков-биле чаа-чаа чугаалаштым. СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң шиитпири ёзугаар Политбюронуң эш Н. И. Рыжков баштаан комиссиязын тургускан, айыылга таварышкан кижилерге бүгү эргежок дузаны көргүзер талазы-биле комиссия чогуур хемчеглерни боттандырып эгелээн.

Эргим эштер! Шылгалданың бо шактарында бүгү чурт силерниң-биле кады деп чүвеге бүзүреп көрүңер.

Нью-Йорк хоорай.
1988 чылдың декабрь 7.

СЭКП ТК-ның Чиигине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы
М. С. ГОРБАЧЕВ.

ЧЕР ШИМЧЭЭШКИНИ

Декабрь 7-де Москваның-биле 10 шак 41 минута турда, Армениянының соңгу талазында районнарга күштүг чер шимчээшкини болган. Чер шимчээшкининиң күжү ооң төвүнге он ийи баал шкала ёзугаар 8 баал ажыг болган. Бо дээрге— сөөлгү 80 чылдарда Кавказка эң күштүг чер шимчээшкини болган.

Армениянын чамдык районнарынга дыка улуг үреэшкиннер болган, кижилер өлгеп болгаш балыглантан. Ылангыя Ленинакан, Кировакан хоорайлар болгаш Спитак, Степанаван, Амасий, Гугарк районнар үрегдээшкиннерге болгаш өлүм-чидимге хөйү-биле таварышкан.

Чер шимчээшкини Ереванга болгаш Тбилисиге, Азербайджан ССР-ниң, Дагестан АССР-ниң болгаш Чечен-Ингуш АССР-ниң чамдык районнарынга база билдинген.

Чер шимчээшкининиң уржуктарын чайладыры-биле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Б. Е. Щербина баштаан чазак комиссиязы тургускан. Комиссия республика органнары-биле кады кижилерниң амы-тынын камгалап алыр, айыылга таварышкыннарга дуза көргүзер, кижилерни хеп болгаш аъш-чем-биле хандырар ажылдарны организастаарының бүгү эргежок чугула хемчеглерин ап турар. Кижилерниң амыдыралын хандырар объектилерни бирги ээлчегде катап тургузуп турар. Шериг кезектери болгаш хамаатыг камгалалының бөлүктери-биле кады катап тургузар болгаш кижилерниң амы-тынын камгалап алыр ажылдарда эки турачылар киржип турар. Айыылга таварышкан районнарже медицина бригадаларын чоруткан.

(СЭТА).

ПРОФЭВИЛЕЛИНИҢ ДУЗАЛАМЧЫЗЫ

Армения болган чер шимчээшкининге таварышкан кижилерге чурттуң профэвилелдери дуза көргүзүп эгелээн. ВЦСПС-тиң секретары И. Е. Клочков СЭТА-ның корреспондентизинге берген интервьюзунга мынча деп чугаалаан:

— Кара далай эриинде болгаш өске-даа черлерде турар курорттарга, дыштанылга бажыңнарынга 50 муң кижини хүлээп алырынга белен кылдыр белеткээн бис. Одесса, Николаев областарда, Краснодар крайда база Молдавияда курорттарны болгаш дыштанылга бажыңнарын Армениядан кээр кижилерни хүлээп алырынга белеткеп турар.

Кижилерни ынай-бээр чорударынга база ажаап-тежээрнинге үнер бүгү чарыгдалдарны профэвилелдери алган. Чижеглеп алырга, ол сорулгага хүнде-ле чартык миллион рубльди чарыгдаар. Оон аңгыда чер шимчээшкининге таваржып когараан өг-бүлелерге материалдыг дузаламчы көргүзери-биле профэвилелдерниң бюджединден 5 миллион рубльди үндүрүп бээр. Айыылга таварышкан кижилерниң бюллетень акшазын чүс хуу төлээр деп шиитпир хүлээп алган.

СЭКП Төп Комитединден, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумундан болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинден

Декабрь 7-де Армениянын соңгу районнарынга үрегделдиг болгаш өлүм-чидимни таварыштырган чер шимчээшкининге өлген кижилерниң өг-бүлелеринге, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге база ол чер шимчээшкининге таваржып качыгдаан бүгү кижилерге СЭКП Төп Комитеди, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ханы кажыыдалын илередип тур.

Чер шимчээшкининиң уржуктарын дүрген чайладыр болгаш айыылга таварышкан кижилерге дузаламчы көргүзер талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни Армян ССР-ниң республика органнары-биле кады алырын Чазак комиссиязынга, чогуур министерстволарга болгаш ведомстволарга даасан.

СЭКП ТӨП КОМИТЕДИ | ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУ | ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИ

КЫШТАГЛААШКЫН—ЭҢ-НЕ ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ ҮЕ

•Мал чемин камнаар. Цехтерни, кухняларны бүрүн ажылдадыр. Малчыннар дээш сагыш салыр•

Календарь ёзугаар алыр болза, кыштың баштайгы айы чаа эгеледи. А мал кыштаглаашкыны бисте октябрьда-ла эгелээн. Мынчага чедир агаар биске оршээл-келдерелдиг болуп келди. Соок чок. Улуг хар чүгле Өвүр районнуң девискээринде дүшкен боордан башка. Хар чок болгаш малдың суг-суггадыңга бергедеп, кара кыш болуруйн-на деп сестиш турдувус. Ам харын хар огулуг чаапты.

1988-1989 чылдарның күскү болгаш кышкы үезинде мал ажылының продуктуларын бүдүрерин көвүдедириниче бар аргаларны улам долу ажыглаарының дугайында коммунистерге, ферманың ажылчыларынга, чурттуң агроүлетпүр комплекизиниң бүгү ажылдакчыларынга СЭКП ТК-ның Чагаазын солуннарга парлаанындан бээр бир ай ажа берди. Ол документиниң үнүп келгени таварылга эвес. Кыштаглаашкынны эрттирер талазы-биле ниити чуртта берге байдал тургустунган.

Мырыңай чоокта чаа бистиң республикага СЭКП ТК-ның төлээлери чораан, ук чагаада айыткан чүүлдерни боттандырар талазы-биле кандыг-кандыг практиктиг хемчеглерни ап чорудуп турарын хынап көрген. Байдал ниитизи-биле алырга нарын. Ооң бир чылдагааны болза мал чемин четче белеткеттинмээн. Бир баш чижек малга онаалтыр 16.0 центнер чем единицазы херек. Ындыг көргүзүглүг турган, кышты хүр эрттирип болурунуң аргазы бар деп санаар херек. А биске кандыгыл? Ам херек кырында 12.5 центнер чем единицазы онаажыр. Түс-түс ажыл-агыйларда бо талазы-биле көргүзүг дыка куду: республиканың мал ажылдыг 71 совхозунуң 19-у бир чижек малга онаалтыр чүгле 5.0 центнер чем единицалыг. 12 совхоз, азы ажыл-агыйларның 12 хуузу бир чижек малга онаалтыр 15-тен хөй центнер чем единицалыг белеткеп алган. Моон алгаш көөрге, кышкы үеде бисте мал чемин дыка чедишпес-тир.

Амгы үеде Өвүр районунуң мээ чарыкта хар 30-40 сантиметр, а арга чарыкта оондаа кылын чаапкан. Специалистерниң санап көргени-биле алырга, бир малга чүгле 0.26 чем единицазы онаажыр. Одарларда кылын хар дүшкени-биле холбаштыр, аңаа идегээн херек чок. Амгы үеде районнуң совхозтарында 43 кижи составтыг звенолар кыдырылып белеткеп турар. Оон аңгыда нүзүн Ак-Чыраада белеткээни 900 тонна сигенни кыштагларга сөөртүп чедирерннге хөй-ле кыварчаар материалдар база херек. Ынчангаш республика органнары өвүржүлерге ол талазы-биле дузалавас болза хоржок апарган. Бо районда малдың суг-суггады база бергедеп турар. Өрүмнеп каскан 28 кудуктуң сези мынчага чедир ажылдавас. Оларның кол нуруузу «Кызыл туг» совхозка онаажыр. Өвүр районунуң мал кыштаглаашкынынга негеттинип келген бир кол чүүл болза, малчын кодааннарын электри чырыы-биле хандырары. Ажыл-агыйлар бичи хемчээлдиг мотораарны тыртынып ала-даа, электри дамчыдар сывырындактар чедишпес. Ол ышкаш кооперация ажылдакчылары малчыннарның оларның херегзээн чылыг хептер-биле хандырбайн турар. Өвүр районга бо кыжын 1500 тонна тараа аймаа чем херек.

Кыштаглаашкынында тургустунуп келген шак ындыг берге байдалдарны барымдаалаш, Өвүрнүң партия, совет база ажыл-агый органнары чамдык организастыг хемчеглерни ап турар. Эң ылангыя ажыл-агый бүрүзүнде хемчеглерни чогаадып тургускан. Харыысалгалыг ажылдакчыларны база бүдүрүлге, организацияларны ажыл-агыйларда, бригадаларда, фермаларда, база түс-түс кодааннарда быжыглаан.

Чаңгыс сес-биле чугаалаарга, боттарының кылыр чүүлдерин шаа-биле организастап турар. Ынчаарга өвүржүлерге республика органнарының дээштиг дузазы херек.

Кышкы үеде мал чемин камнаарынга, оон шынарын экижидеринге цехтериң болгаш чем кылыр кухняларның дузазы улуг. Амгы үеде республиканың совхозтарында 25 ындыг цех ажылдап турар, чыл төнчүзүнге чедир чедиин немей ажыглалга киирер. Оон аңгыда 66 кухня малга чемин белеткеп турар.

Кыштаглаашкын дугайында айтырыг бисте чаңгыс чылын тургустунуп келбээн болгай. Ол хиреде частырыгларны чылдын-на катаптап турар. «Күш-ажылдың хостуу» совхозта, «Саяның» Суглуг салбырында мал чемин белеткээр цехтер. Сүт-Хөл районунуң чамдык фермаларында дериглелер мынчага чедир ажылдавас. Ында инженер-техниктиг ажылдакчылар олче сагыш салбайн келген. Дорт хүлээлгезин күүсетпейн турарының бир херечизи ол. Оон аңгыда фермаларда механизмнерни ажыглап турары четпес, электри удазыннары эргижирээн, харын ооң уламындан оваалдак, өрт-халап болур чылдык. Бо база-ла совхозтарның инженер-техниктиг ажылдакчыларының кылыр ажылы. Ужуру болза, фермаларда хамык дериглелерни районнарда септелге-техниктиг бүдүрүлгелер керээ ёзугаар харылзаар, а бисте херек кырында олар совхозтар-биле керээ-даа чарбас, боттарының инициативазы-биле ажаап хайгааравас болгулаарындан үстүнде адааныпыс четпестер тыптып келир.

Черле ынчаш специалист кижи кыштаглаашкынга кандыг харыысалгалыг болуруй, олардан ажыл-агыйларның директорларының негелдези кандыгыл? Мындыг айтырыг амгы үеде чайгаар-ла тургустунуп келир. Тыва АССР-ниң Статистика эргелелиниң медээн-биле алырга, бисте бо чылдың он айларында безин 107 муң ажыг ээр мал өлүп хораан. Шак бо кем-буруулуг карыысалга чок чорук дээш кым деп специалист, директор кандыг карыысалгага онаашканыл? Чаңгыс-даа баш мал өлген болза, ол дээш кым буруулугул, оон айтырар, негээр, хемчег хүлээдир, аңаа төледир херек. Шаг-үениң негелдези ындыг.

Шын харын: бисте азырадыкчы хоочуну, ону-мону экчелицер, ону-мону кылып берипер дээр малчыннар эвээш эвес. Ол чоруктан уштуңарының бир негелдези болза, керээ-биле ажылдаарынче малчыннарны бүрүн шилчидери. Бо дугайында дыка-ла хөй чугаалажып келген бис. Керээ-биле ажылдаарының чаа аргаларын өөредир талазы-биле «Тиилелге» база «Май бир» совхозтарда (директорлары В. Ооржак, А. Каадыр-оол) чамдык ажылдарны чорудуп турар. Экономиканы башкарарының депшилгелиг аргаларын хөйү-биле ажыглаар дугайын СЭКП ТК-ның Чагаазында онзалап айыткан. Бот-орулга-чарылганың эң-не депшилгелиг аргазы —аренда керээзин малчыннарга ноптередир талазы-биле Агроүлетпүркүрукомунуң база РАҮК-терниң болгаш ажыл-агыйларның удуртукчулары, специалистери черле боттуг ажылдарны чорутпайн турар деп дорт-ла чугаалаар херек.

Кыштаглаашкынны организастыг эрттирер талазы-биле дуза чедирер кылдыр Агроүлетпүркүрукомунуң төлээлери түс-түс районнарда база быжыглаан. Оларның сорулгазы чүгле хынаалда эвес, а практиктиг дуза чедирери болур.

Партияның область конференциязынга уткуштур

Коммунистер— РСФСР-нин кодээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы Херелмаа Кужугет биле Тыва АССР-нин алдарлыг малчыны Салчак Саидуу Бай-Тайгада «Кызыл-Даг» совхозтуң дуржулгалыг малчыннары. Малчын өг-бүле 1964 чылдан бээр торгуур өшкү кадарып келгеш, чылдың-на планныг онаалдаларын күүседип, совхозтуң ангор өшкүзүнүң баш саның өстүреринге, продукттуузун бедидеринге бичее эвес салымшкынын киирген. Ынчангаш оларның үре-түңнелдиг күш-ажылын чазак бедии-биле үнелеп, орденнер-биле оларны шаңнаан, алдарлыг аттарны тывыскан.

Он бешки беш чылдың үшкү чылында торгуур чүс өшкүге онаашттыр аңайлар менди доруктурарының, дук кыргып алырының бердинген даалгазын ажыр боттандыргаш, совхозтуң планныг онаалдазын чедиишкиннинг боттандырарынга эрткен чылдар дег күш-ажылчы үлүүн киирген. Амгы үеде өшкүлерни кыштан хүр ажырар дээш одарын, суггадын шын таарыштырып, оларның чаш төлүн хүлээп алырынга, оңчалелди доруктурарынга белеткенип турар.

Партияның Бай-Тайга районнуң конференциязынга хоочун өшкү кадарчызы Херелмаа Хуураковна Кужугетти партияның область конференциязының делегадынга соңгуп, аңаа идегелди көргускен. Ол аңаа төлептиглерин бирээзи.

Х. АЛАШ-ООЛ.

ЧУРУКТА: өшкү кадарчылары Салчак Саидуу биле Херелмаа Кужугет.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

АМЫДЫРАЛДЫҢ НЕГЕЛДЕЗИ ЫНДЫГ

Партияның отчёт-соңгулдалыг XXI область конференциязы республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге хамаарыштыр чаа-чаа сорулгаларны салыры чугаажок. Аңаа хамаарыштыр коммунист кижи болганымда хууда саналдарымны киирерин шиитпирледим.

Бир дугаарында, партияның кескү агитация ажылының талазы-биле. Ол республикада багай эвес тургустунган деп санаар мен. Кескү агитацияда В. И. Ленинниң аңгы-аңгы чуруктарын хөйү-биле ажыглап турар. Чамдык талаларында ынчаар кылыры база шын-на харын. Ынчалза-даа чамдык коллективтерде көөрге, хөй-ниити организацияларының будуңчугаштарындан эгелээш, кудумчуда, улуг парктарга чедир Ленинниң чаңгыс-ла херек чуруун чеже-даа черде чуруп кылган болур. Оларның аразында чурааны кижи сеткилинге четпес, чегейн-даа бар. Баштыңчының портредин душкан-на черге алып каары база эпчок. Бо бүгүнү эскерип көргенимниң түңнелинде, пролетариаттың улуг баштыңчызы В. И. Ленинниң чуруктарын, скульптураларын ооң угаадыкчы болгаш кижизиидикчи уткалыынга дүүштүр чогуур туруштарын бодамчалыг шилип тывкаш, кылып тургузарын шиңгыы чурумчутса деп саналды киирикседим. Кайы хамаанчок черлерге баштыңчының адын бижиир, чуруун азар чорукту соксадыр херек.

Тыва автономнуг область турда үнүп турган «Сылдысчыгаш» солун уругларның кижизиидилгезинге, оларның идей-политиктиг деңнелиниң сайзыралынга онза ужур-дузалыг турган. Амгы тыва чогаалчыларның болгаш журналистерниң дыка хөйү боттарының баштайгы чогаадыкчы базымын ооң эгелээннер. Шак ындыг уруглар солунун республикага катап тургузар айтырыгны дарый шиитпирлээри күзенчиг.

Сөөлгү чылдарда ниити билиг школаларынга ниитилел политиктиг эртемнерниң болгаш төрээн дылдың башкылаашкынынче онза кичээнгейни угландырган болгай. Ынчалза-даа бистиң республикада, ылангыя кодээ школаларда ук эртемнерниң башкылары чедишпейн турар. Кызылда күрүнениң педагогика институду тургустунуп келгенинден эгелээш-ле физика болгаш математика башкыларын хөйү-биле белеткээш, турун берген. Сөөлгү чылдарда ол факультеттиң доозукчуларының школаларда ажылдаар черлер тывылбас, артыктадып турар аңаргаңы дыка таарымча чок. Ындыг болганда моон соңгаар Кызылдың педагогика институдунуң факультеттерин республикада башкыларның эртемнер аайы-биле чедер, чедишпезин санап көрүп турган ажыдып, хаап, арадаштыр өөредип турарын чаңгыс аай эле тургусса кандыгыл? Ооң-биле кады, күш-культура, уран чүүл (музыка, чурук, черчение) башкыларын белеткээр факультет ажыдарын база өөренип көөрү чугула хире.

База бир санал. Кодээ школаларда ниитилел эртемнеринге өөреникчилерниң билии дыка чавыс дээрзин дээди өөредилге черлеринче кирериниң шылгалдаларын дужаап турарының түңнелдери чылдың-на бадыткап турар. Ооң кол чылдагааны ук эртемнерниң башкылаашкынын адыгы класстан эгелээш-ле орус дылда чорудуп турар болгаш, өөреникчилерниң орус дыл кырынга тайылбырны, номчаан чүүлүн чедир билип албазында, билзе-даа бодалын долузу-биле орустап чугаалап шыдавазында болуп турар. Орус дыл талазы-биле сос курлавыры кызымы уругларның төөгү, ниитилел эртеминче (обществоведение) бүдүн чүүлдү долузу-биле чугаалап, бодунуң бодалын орус дыл кырынга четче илередип шыдавазы билдингир. Ынчангаш кодээ школаларга ниитилел эртеминиң башкылаашкынын тыва дылга чорудар болза, чүгле ынчан уругларның ниитилел-политиктиг билии быжыг болурун практика бадыткап турар. Өске бүгү эртемнерниң башкылаашкынын орус дылга чорудуп турар чүве болганда, ниитилел эртемин төрээн дылынга өөредири өөреникчилерниң орус дыл өөреринге кандыг-даа шаптыктаашкын болбас ужурлуг. Харын-даа ниитилел-политиктиг эртем талазы-биле быжыг билиглиг олар шиңгээдип алыр апаар. Өөреникчилерниң идей-политиктиг кижизиидилгезин, угаан сайзыралын бедик деңнелге тургузарын негеп турар амгы үениң сорулгазынга дүүштүр республиканың кодээ школаларынга ниитилел эртемнерин төрээн дылынга башкылаарының дугайында бодалды боттандырза ажырбас деп саналдыг мен.

Багай-оол БАРБА.
Бай-Тайга районнуң улус өөредилге килдизиниң методизи.

ЧҮСЧҮ-МАЛЧЫН ӨГ-БҮЛЕДЕ

Аалда кым-даа чок. Бажыңның ээжи ажык. Кодан чоогунда хой дозуп чоруур кижи бар эрги бе дээш дедгандыр көргүлээривиске, карак чедер черде хой-даа, кадарчының-даа барааны көзүлбес.

— Черниң черинде чурттап орар хиреэнде бажың-балгадын шоочалавас аадеп улус-тур аа —деп, кады чораан эживис малчыннарның бажыңының ээжин даштындан дээктеп турду. —Тываларның эрги чаңчылын кагбаан малчыннар-ла-дыр бо.

Республиканың чүсчү-малчыннарының бирээзи, «Алдан-Маадыр» совхозтуң хойжузу Ы. А. Моңгуштуң кыштаа ат-сураглыг алды баштыг Кара-Дагның баарында олбук ышкаш Оргу-Шөлде. Ажылын аайы-биле чорук кылып чораан кижилер орук үдүнде ооң бажыңынга кирип, изиг шайын ижип, чылыгып алыр. Өг-бүлениң ишти аалынга чок-даа болза, үңген-киргенчоннуга өрегезиниң ээжи ажык, доңгуда шайы туюйбу суугу кырынга үргүлчү изиг турар. Ол дээрге өгнүң херээжен ээзи Ирина Хөөкүй-ооловна Моңгуштуң холунуң чемани-дир.

Малчыннарның өөнге оода чаңгыс катап киирген кижи ындыг бодалдыг оларның аалындан аъттаныр.

Оргу-Шөл дээрге ырыгыоорда ырлап кааны олчаан олбук ышкаш шөл-ле болгай. Ооң ол-бо талазында аалдарже дорт-ла халдып үне берип болур. Оргу-Шөлдү эргий халыткыладывыс-даа. Ону хаажылаан дагларның эдээнде бир кодан хой чор. Кадарчызының бараан харааш, көрбединве. Оргу-Шөлдүң адаа талазында кудукка-даа четтинис. Ында база чогул. Аалга чедир халдып келдинис. Өгнүң херээжен ээзи суг кудуп каан улуг доскаарның адаанга от салып тур.

— Хоюму аалымче чоокшуладыр сүрүпкеш, дортап чорупкелдим—деп, Ирина Хөөкүй-ооловна чугаалады. — Ынчангаш каржы бергендир бис. Декабрьга чедир хар эки чагбас, орта чоор бе! Куруг оът-сиген чиргеш, хойларның сукзаары кончуг. Чылыг суг ижип, иштиг-хырны чылыкзын дээш доскаарда суггу үргүлчү чылыг тургузар улус бис.

Ирина Хөөкүй-ооловна биле Ыдым-оол Ак-кысович Моңгуштар малчыннаа-ла 20 чыл болган. Өг-бүле туткан соонда дораан, көңгүе аныянда бир кодан хойну хүлээп алганнар. Ол олчаан ажылын солуп, үнуп-кирип чорбааннар. Аңаа дадыгып, өөрени бергеннер. Арга-дуржулга байлакшааш тудуп, күш-ажылчы көргүзүглерни база бедии орган. А оларның ажылында чедиишкиннерини алыс дөзү — ажыл-ишке эрес-кежээзи. Ону, өгнүң херээжен ээзи-биле чугаалажып оргаш, кижи билип алыр. Аалга келген кижилер-биле чугаалашпаан, оларга кувар ажыл-чемни белеткеп, бажыңның иштин адехере салып, аңаа олурбады. Бажың иштиниң ажылын херажг када кыла шаап каапты. А ооң аңгыда даштын ажылы, мал-маганы база бар болгай. Малчын өг-бүлениң херээжен ээзинге ажыл-иштиң хөй кезии хамааржыр дээрзинде шын-на бар.

Малчын өг-бүлениң уруглары өскен. Улуг оглу шериигде, улуг уруу кодээ ажыл-агый институдунда өөренип турар. Арткаңнары өөреникчилер. Сургуул уруглары дыштаныылгазының үезинде адазынга дузалажып чедип кээрлер.

Сөөлгү чылдарда агаар-бойдустуң байдалы кадыг-берге болган. Хой малдың өлген-читкенин, малдан эвээш продукция алганын чамдык малчыннар агаар-бойдустуң таарымча чогу-биле тайылбырлаар сагыштыглар. А олла үеде бо малчын өг-бүле торгуур 100 хойдан 100 хураганны ап шыдааннар. Бо кыштаглаашкынында база көргүзүүн эвээжетпес деп шиитпирлээннер. Аңаа база белеткенип алганнар. Манчүрек бажынга хоюн чайладып семирткен. 20 тонна эки шынарлыг сигенни Алашта белеткээн. Кажаа-хоразын септээн. Совхозтуң берген мал чеминиң кырынга немештир суда, чарба аймаап малчыннар боттары чылдың-на садып ап турар.

— Боттарывыстың каш малывыс база бар, ооң аңгыда торгуур хойларга, оларның хураганнары ээзи улгады бергенде, эң ылангыя частың когуруммуг хүннеринде суда, чарба аймаан немелде чем кылдыр бээрге, дыка дөгүм боор чүве —деп, Ирина Хөөкүй-ооловна чугаалап орду.

Малчыннарның кадарган хою декабрь айда ооддап эгелээр. Хой деңгели шырак турда, торгуттүнген хураганнар дыка доругуучал боор. Ситен-ширбиниң төңмейн турда, күш кирип, ооң улаштыр чазын чер оъттаар апаар. Орай төрээн хойларның кужу кошкак болгаш, хураганнарның деңгели шоолуг эвес боор. Ынчангаш хойну эрте торгудуп алыры эки деп, Ирина Хөөкүй-ооловнаның бодалы-даа, малчыннарның ажылы, дуржулгазы-даа ындыг болду.

Ол шын. Өлген малдың эвээш кезии кыштаглаашкын үезинде, а хой кезии апрель айдан эгелээш, октябрь айга чедир хоран турар деп саңчурагайлар чылдың-на көргүзүп турар.

Хойжуларның аалынга бистиң чоранывыс хүн, сакманнап ажылдаар кижилер чугаалажып алыр дээш Ыдын-оол Ак-кысович совхоз төвү кирип чораан. Аалдың бүгү ажылын хой кадарарын, ону суггарарып, бажың-балгат ажылын өгнүң херээжен ээзи чааскаан кылып, четтигип хүнээн. Ол хүн малчын өгнүң херээжен ээзи-биле ужуражып, чугаалажып, ооң ажыл-ишкирин көрүп, өг-бүлениң чедиишкиннеринде Ирина Хөөкүй-ооловнаның үлүү улуг деп билдивис.

Шаңгыр-оол СУВАН.
(«Шынның» корр.).

КЫМ ДЕТКИМЧЕ, ДУЗА КӨРГҮЗЕРИЛ?

• СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң кичээнгейинге •

Барыын-Хемчик районнуң херегленкчилер ниитилелинде партия эге организациязы четпес ажылдап турарының дугайында чагааны коммунист С. К. Эрес-оол редакцияже чорупкан.

Отчёттуг үениң дургузунда партия эге организациязының бюрозунуң хуралы чаңгыс-даа болбаан. Партия хуралы чүгле беш удаа болган, аңаа партия эге организациязының, коллективтиң ажыл-ижинге, амыдыралынга хамаарышкан чугула айтырыгларны чугаалашпаан, аар-саар айтырыглар чугаалажып, эренгей, ёзу барымдаалап эрткен. Чагаада бижээн бо одуругларны номчааш кижи кайгай бээр. Партия Барыын-Хемчик райкомунга каш удаа барып, СЭКП райкомунуң бюрозу эде тургустунуушкунну кажаар удуртуп турар дугайында айтырыгны чугаалашкан партия райкомунуң пленумунга-даа олуржуп турдум. Партияның үнелээни болур партия эге организациялары-биле ажылдыы СЭКП райкому, ооң ажылдакчылары эде тургузуп, оларга доктаамал барып, практиктиг дузаны чедирип, деткимчени көргүзүп турарын илеткелдеп ынчаар номчаан, дынналы мен. Ынчангаш чагаада айыткан фактыларга бүзүрээр хире эвес турдум.

Чагаада айыткан четпестерни тодарадып алыры-биле районнуң херегленкчилер ниитилелинге баргаш, партия эге организациязының секретары О. Ч. Ооржак-биле ужуражкаш, келген хереэмни чугаалап бердим.

Партия эге организациязы ооң бюрозу четпес ажылдап турар деп чагаада айыткаашкынга кандыг-даа удуралыышкынны секретарь кылбаан, аңаа долузу-биле чөпшээрешкен. Партбюронуң, партия хуралдары эртип турган, аңаа партия эге организациязының, коммунистерниң, коллективтиң ажыл-чорудулгазын экижидеринче угланган ындыг-бүрү айтырыгларны чугаалажып турганын Ольга Чачаровна тайылбырлады. Ындыг-даа болза кандыг айтырыгларны чугаалашканының орта билбес болду.

Ол бүгүнү хуралдарның протоколдарында бижээш турар чүве болгай, ооң тодаргайы-биле көрүп алыры-биле оларны көргүзерин секретарьдан диледим.

— Мээң мурнумда турган партия эге организациязының секретары Екатерина Шойнуу өске районче ажылдап чорупкаш чаңгыс-даа документ тудуспаан, протоколдары билбес мен деп, ол харыылады.

Партия эге организациязының хуралдарының протоколдары болгаш өске-даа документтери чок болганындан ону билип алыр аргам чок болду.

Партия эге организациязының отчёт-соңгулдалыг хуралы сентябрь 24-те болуп эрткен. Ооң бээр партия хуралы болбааның, план чогун, коммунистерге партийжи даалгалар бердиимээнин, партия организациязының хүн бүрү ажылы чорувайн турарын чагаада бижээн.

Чагаада айыткан четпестер бадыткаттынып турар. Партия эге организациязының хуралы октябрь айда болбаан, ноябрьда эртиирерин планнап турган. Отчёт-соңгулдалыг хурал эрткенден бээр ийи ай хире болган-даа болза ооң протоколу болгаш өске-даа документтери четче доолдуртунмаан. Коммунистерниң шүүмүүлелиг саналдарын күүседириниң хемчеглерин ажыллап кылбаан. Партия эге организациязы кошкак ажылдап турар дээрзинге бүзүреп көрдүм.

Партия эге организациязы чүге багай ажылдап турарыл, ооң чылдагааны чүдел? Шак ындыг айтырыг чайгаар тургустунуп келир. Партия организациязының секретары

Бир чагааның изи-биле

турган Е. С. Шойнуу августа өске районче ажылдап чоруй барган. Ооң орнунга секретарьның оралакчызы О. Ч. Ооржак арткан, сентябрьда болган отчёт-соңгулдалыг хуралга ону партия эге организациязының секретарынга соңгуп, коммунистер аңаа улуг идегелди бүзүрелди көргүскен-даа болза, партия эге организациязының ажылын кылырынче ол ам-даа ёзулуг кирбээн.

— СЭКП райкомунуң организастыг килдизи, коммунистер кижиге деткимче, дуза шоолуг көргүспес-тир. Ажылы кайнын эгелээрин чүну кылырын орта билбес-тир мен —деп, секретарь мээң чугаалаар болду.

Партия эге организациязының болгаш кижилер ортузунга организачы, идеология, кижизиидилге ажылын удуртуп, башкарып чорудары ындыг-ла белен эвес херек. Арга-дуржулга чок аныяк кижиге ол берге болуру чугаажок.

Райпода хөй-ниити организацияларының ажылын партбюро багай удуртуп, оларның ажыл-чорудулгазын экижидеринче угланган хааштыг хемчеглерин албайн турарын Саая Эрес-оолдуң чагаазында бижээн. Шынап-ла, профэвилел, комсомол организациязы, херээженнер чөвүлели четпес ажылдап турар. Херегленкчилер ниитилелинде 248 профэвилел кежигүнү, 90 хире комсомолчу, 260 херээжен ишчи бактаап турар. Бо болза коллективте кончаар-даа эвес улуг күш-тур. Оларны райпога хамааржыр ажыл-иштиң шуптузунга киржип, шиитпирлежип турар, оларның ажыл-чорудулгазын идепкейжидери, удуртуру, деткимчени көргүзери, практиктиг дузаны чедирери партия эге организациязының хүлээлгези.

Районнуң херегленкчилер ниитилелиниң баштаар черлериниң даргазы кежигүн эвес В. К. Ооржак партия, профэвилел, комсомол болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларының ролюн, ажылын чедир үнелеп көрбейн турар. Удуртукчу кижи болганда оларга деткимче, дуза көргүзер, кандыг-бир айтырыгны шиитпирлээрде сүмележир, дугуржур, бир демниг чеделир, кылыр ужурлуг. Оларга хүн бүрү даанып, деткимчезин алыр, харылзаалыг ажылдаар турган, ону чедип албаан. Бир эвес шуптузу демниг ажылдап турган болза коллективтиң күш-ажылчы чедиишкиннери хөй болур турган ийик.

Райпода комсомол организациязы (секретары Ооржак Сайдык), херээженнер чөвүлели (даргазы Галина Доңгак) кошкак ажылдап турар, оларның ажыл-чорудулгазын идепкейжидериниң хемчеглерин партия организациязы албаан. Комсомолчуларның, херээженнерниң бот-идепкейин, харысалгазын бедидеринче угланган дээштиг ажылды чорутпаан. Темалыг болгаш дыштаныылга кежээлерин, ужуражыылгаларны ховар эртирип турар.

Коллективте идеология, политика-кижизиидилгелиг ажыл кошкак. Лекциялар, беседалар болбастаап, партия, комсомол, экономиктиг өөредилгениң кичээлдери шынар чок эртип турар.

Партия эге организациязының учёдунда он беш коммунист бар, бо хире улуг коллективке ол эвээш дээрзин кымга-даа билдингир. Партия кежигүнүнге кирип болур төлептиг аныяктар-даа, ажылдакчылар-даа мында эвээш эвес. Ынчалза-даа партбюро бо ажылче чогуур кичээнгей салбаан. Райпонуң даргазы, ооң оралакчылары, килдис эргелекчилери шуптузу партия кежигүнү эвес болуп турар. Оларның аразында партия кежигүнүнге кирер күзелдиг азы төлептиг кижи чок болганы ол бе? Чок, ындыг эвес. Райпонуң херегленкчилер ниитилелиниң баштаар черинин даргазы В. К. Ооржакты партия кежигүнүнге киирип алыры-биле райкомнуң ажылдакчылары бээзалажып чугаалашкан-даа болза, бо хүнге чедир ленинчи партияже кирер күзелин ол илеретпээн. Моон алырга партия эге организациязының кежигүн саналданынче сагыш салбааның, кижилер-биле тодаргай ажылды чорутпаанын херечилеп турар-дыр.

— Районнуң удуртукчулары партия кежигүнү эвес болганындан олардан шыңгыы негелде кылыры болдунмас-тыр, партия эге организациязынга деткимче, дуза чедирбес-тир. Ынчангаш ажылывыс кошкак—деп, партия эге организациязының секретары хомудап чугаалап орар.

Партия эге организациязының дайынчы арга-шиназын кудуу, партия хуралдары устаа ёзутаар эртпейн турда, коммунистер сагыш салбайн, дуржулга чок партия эге организациязының секретарынга дуза, деткимче көргүзер ажылды чорутпаан. Райпода Саая Эрес-оол, Мария Седова, Василий Биче-оол, Николай Чалзап ышкаш ажыл-ишчи болгаш амыдыралчы арга-дуржулгазы байлак коммунистер бар. Оларның чаңгызы-даа О. Ч. Ооржакка дуза кадар, сүме бээр күзелин илеретпээн. Хоочун коммунист Саая Эрес-оол партия организациязының ажылын экижидери-биле секретарьга практиктиг дуза чедирер, өске коммунистерни ынчаар эвилеңдээриниң орнунга редакцияже шүгүмчүлелдиг чагааны бижээн. Солунче шүгүмчүлелдиг чагааны бижиирнге удурланмайн турар мен. Мээң болап турарым-биле алырга партия хуралынга бо айтырыгны чугаалашкаш, четпестерин ээрининң хемчеглерин ажылдап кылгаш, ону күүседир дээш партбюро, коммунистер хүн бүрү ажылдаар болза ынчан партияның ажылы экижиир болур.

СЭКП райкомунга баргаш, райпода партия эге организациязында быжыглаан организастыг килдистиң инструкторуу В. М. Кылчеңге ужурашкаш, партия эге организациязында байдалды чугаалап бердим.

Райпода партия эге организациязы четпес ажылдап турарын СЭКП райкому билир. Ону ээр сорулга-биле организацияга барып, ооң секретары О. Ч. Ооржакка дузаны инструктор В. М. Кылчең чедирип турган болду. Ындыг-даа болза дузаа, сүме ам-даа эвээш болган-дыр. Ооң уламындан ажыл шуудап чорубаан. Ооң аңгыда партия организациязының секретарының бот-идепкей чогу, партия ажылын экижидеринче чогуур сагыжы салбайн турары илереп турар.

Херегленкчилер ниитилелиниң ажыл-чорудулгазы районнуң ажылчы чоннуң амыдыралы-биле хүн бүрү шууд сырый холбаалыг болгай. Ында партия эге организациязының ажылын эде тургузары чугула боду берген. Ынчангаш бирги ээлчегде партия райкомунуң организастыг килдизи (эргелекчизи А. И. Бүүрүлдай) практиктиг дузаны чедирери чугула болуп турар.

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Конференцияның делегады

ДАГДЫНЫКЧЫ

Дадар Мыкылаевна Кечил-оол чээрби чыл бурунгаар Таңды районда «Коммунизмниң херели» совхозтуң төп сүт-бараан фермазынга саанчылап кирген. Харысалгалыг ажылга кирген ол. Ооң баштайгы дагдыныкчызы Дадар Куулар. Чаа ажылдап келген аныяк саанчыга ол арга-дуржулгазын дамчыдып эгелээн. Дадар Кечил-оолдуң арга-мергежили чылдан чылче өзүп орган.

Дадар Мыкылаевна 1987 чылда совхозтуң саанчыларының хуралынга бедик көргүзүглерни чедип алырын аазаан. Сөглээрин белеп, ону амыдыралга боттандырары берге болгай. Улуг кужениишкинни арга-мергежилди ол негээр. Ынчангаш билиин, бар аргаларны ажыглап, мергежилин бедидип, мурнакчыларның дуржулгазын ол бодунуң байдалынга таарыштыр ажыглап келген. Кужениишкини халас барбаан. Саанчының сөглээн сөзү ажыл-херээ-биле карышпаан. 1987 чылда бир инектен-не ортумаа-биле 2050 килограмм сүттү саап алган. Кызымак күш-ажылдың ачызында, саанчы районнуң мурнакчыларының санынга кирген.

— «Инектиң сүдү — дылында» деп чугаалаары-ла шын. Ынчангаш малдың ажаалда-чемгерилгезинче ол улуг кичээнгейни салып турар. Ооң ынай зоотехниктер, малдың негелделерин шыңгыы сагып чаңчыккан. «Инектерниң ажыл-чаның билири, оларга ынак, чоок болуп, бодунга чаңчыктырып алыры, хүн чурумунга чаңчыктырып, көрдүүрген чаңгыс ол-ла үезинде чемгерери чугула» —деп, Дадар Кечил-оол чугаалап турар. Амыдырал бурунгаарлап, чаа арга-дуржулгалар хүн бүрү немежип турар, ону өөренирип, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаарын амыдырал негеп турар. Ынчангаштың Дадар Мыкылаевна районнуң мурнакчы саанчыларының арга-дуржулгазын өөренип, шиңгээдип ап, ажылынга ажыглаарын кызыдып чоруур. Ооң бодунуң хуузунда дуржулгазы база байлак. Ынчангаш харын оозун кады ажылдап турары аныяк эштеринге дамчыдып берип чоруур. Аныяктарны саанчының херээнге бердинген кылдыр кижизидерин, мергежилдиг кылдыр өөредирин чугула партийжи хүлээлгези кылдыр ол көөр. Дагдыныкчының өөреткени Николай Оюн, Ирина Оюн озар ам мал ажылын эки билирлер, кызымак-даа. Саанчы Николай Оюнну ап көрээн. Совхозтуң саанчыларының аразында социалистиг чарыштың бирги черде ол чоруп орар. Дагдыныкчызы Николайның ынчаар ажылдап турарынга чоргаарланыр.

«Коммунизмниң херели» совхозтуң мурнакчы саанчызы Д. М. Кечил-оолду партияның область конференциязының делегадынга районнуң коммунистериниң соңгааны черле таварылга эвес.

Семён ОЮН.

Медээ

АЖЫК ЧУГАА

Самагалдай суурнуң үлетпүр бүдүрүлгелеринде, албан организацияларында партия эге организацияларының секретарлары чыглып келгеш, ажык чугааны кылып, арга-дуржулгазын солушкан. СЭКП Тес-Хем райкомунуң килдис эргелекчилери Биче-оол Ламажаа, Виктор Дандар болгаш инструкторлары аңаа олурушкан. Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлерин амыдыралга боттандырар дээш партия эге организацияларының секретарьлары, оларның оралакчылары чүнү кылырын чугаалап берип, практиктиг дузаны чедирген.

Идеология ажылын экижидеринге хамаарышкан чугааны секретарьлар база кылган. Ылангыя чоннуң чурттап турар черинин аайы-биле чорудар политмассалыг хемчеглерже кичээнгейни салган. СЭКП райкомунуң херээженнер ортузунга ажыл чорудар килдизиниң эргелекчизи Алдын-кыс Куваа-Сипрон биле Самагалдай кодээ Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы Чеден Дангыт Самагалдай суурну чээрби микрорайонга үскеш, чон ортузунга чорудар политмассалыг ажылдың төлевилелин партия эге организацияларының секретарьлары-биле кады чугаалажып көөрү-биле киирип келген. Политмассалыг база кижизиидилге ажылының төвү микрорайоннар болурун аңаа демдеглээн. Ынчангаш микрорайоннуң удуртур составын тодарадып алганнар. Орта микрорайоннуң даргазы, бир депутат, башкы, кижи эмчизи болгаш милиция ажылдакчызы кирер. Микрорайон бүрүзүнге бир партия эге организациязын быжыглаарын күүсүрүшкен.

Суурда партия эге организацияларының секретарьларының ажык чугаазынга СЭКП райкомунуң ийиги секретары Б. К. Шомбун киржип, партия эге организацияларының секретарьларынга партия ажылының стилин, аргаларын, хевирлерин сайзырангайжыдарда чүнү кылырының талазы-биле сүмелерин берген.

Моторк ТИРЧИП.
Тес-Хем район.

ТЕХНИКА СЕПТЕЛГЕЗИ

Бо чылдың дөрткү кварталында 57 муң рубльдиң, ооң иштинде октябрь айда 19 муң рубльдиң септелге ажылдарын бистиң районнуң септелге-техниктиг бүдүрүлгези чорудар планныг. Септелге мастерскаязының ажыл-ишчилери херек кырында октябрьның планын 19,3 муң рубльге күүсеткен. А ноябрь айда 5 трактор септээр турган, ооң орнунга 7 тракторну септеп алган. Оларга немештир база бир тракторну септеп шыдаарлар.

Септелге мастерскаязында Адыгаар Моңгуштуң удурткан звено эки ажылдап, планныг даалгазын ажыр күүседип турар. Септекчилерден Алексей Саая, каңнакчы Ирбаа Дуктуг-оол, моторист-слесарь, күш-ажылдың хоочуну Доңгак-оол Ооржак олар септелгениң дүргедедир, ооң шынарын экижидер дээш бүгү күжүн салып, кызымак чоруун көргүзүп турарлар. Чижээ, Доңгак-оол Ооржак септеттинген моторларны түскай шенелде стендилинге эдиктирип, шынарын хынап, четчелеп турар. Септеттинген моторлар чүгле ооң холун дамчыштыр эртер. Ооң ак сеткилдиг, хынамчалыг ажылындан септелгениң шынары, моторларның ажыглалы хамааржыр. Хоочун механизатор моторларның шынарын кичээнгейлиг хынап турар. Пенсияже үнзе-даа, арга-дуржулгалыг моторист ол өөренген ажылынга ажылдап артып каан.

Септелгени дүрген, шынарлыг кылырынга артык кезектер-биле хандырылгада уаукталыышкыннар шаптыктап турар. Херек кезектер Кызылда техниктиг хандырылга базазында чамдыкта чок болур. Ооң аңгыда, мастерскаяда электрик чок. Шугуму үрелип, электри хандырылгазы үзүктели бээрге ажыл туруптар. Хамык дериг-херекселдиг ажылдадыр күш чок апаар.

— Электри шугумун кылыр дээш өске организациялардан электрик дилеп, берге байдалга таваржып турар апардывыс деп, — мастерскаяның эргелекчизи чугаалап турар.

Мастерскаяга септедири-биле дериг-херекселдерни четчелеттинмээн кеңгиргей, «деңгүр» тракторларны совхозтар эккеп турар. Ындыг тракторларның дериг-херекселдерин четчелээринге, септээринге артык кезектер дилээринге үени чиидирип турар. Септелгеге дужаар дээш тракторларның дериг-херекселдерин четчелээш, совхозтар эккээр болза, септелге ынчан ам-даа дүрген, ооң-даа эки шынарлыг боору чугаажок.

Септелгеге киржири-биле совхозтардан кээп турар механизаторларның билии, мергежили көмчүт куду болуп, клапан зазору шын тургузуптар чаңгыс-даа кижи чок дээрзин Владимир Серен-оолович Иргит кайгап чугаалап олурду. Моон алгаш көөрге, совхозтарның удуртукчулары, эң ылангыя инженерлери механизаторларның теоретиктиг болгаш практиктиг билиг-мергежилин бедидер талазынче кошкак кичээнгейни салып, оларның өөредилгезин организаставайн турары илдең-дир.

Владимир Серен-оолович-биле септелге мастерскаязының девискээрин эргий келип көрдүвүс. Мастерскаяның иштин-даа дыкпыш тар, кыры ойлуп кээп дужуп турар. Септеп турар техника, дериг-херекселдер аразынга кижи эрай деп кылаштаар.

Барыын-Хемчик районнуң септелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң материал-техниктиг базазын быжыглаар талазы-биле хемчеглерни дарый ап чорудары негеттинип келген.

Ооржак МӨҢГЕ-БАЙЫР.

«Хайыраканны камгалаар» деп чүүлге хамаарыштыр

Чогаалчы К. Кудажының бистиң солуннуң ноябрь 1-де номеринге парлаттынган «Хайыраканны камгалаар» деп эгениг чүүлү хөй-хөй номчукчуларның сонуургалын-сагыжынга даап, оларны ында көдүрген айтырыгларга хамаарыштыр боттарының санал-оналын илередиринче албадаан. Биске келген чагааларның чамдыызы солуннуң арыннарынга парлаттынган, оларда Шагаан-Арыг чоогунда туттунуп турар цемент заводунуң бойдуска, кижиниң кадыынга салдарының, өске-даа бүдүрүлгелерниң экологтуг таарымчалыының талазы-биле янзы-бүрү бодалдар илереттинип, ниитизи-биле хөй-ниитиниң кичээнгейин долгандыр турар хүрээлеңге хумагалыг, камныг, ооң байлактарын чептиг ажыглаарының айтырыгларынче угландырган.

Төлевилелдиң авторлары, туттунуп турар заводтуң удуртукчулары цемент заводунуң тудуунуң, ооң бойдуска салдарының талазы-биле чурттакчы чон-биле ужуражылгаларны эртирип, тайылбырларны берген. Ол талазы-биле делгерңгей болгаш четчиш материалды бистиң солуннуң ноябрь 27-де үнген 274 номеринде берген.

Моон адаанда К. Кудажының чүүлүнде кирген чамдык айтырыгларның талазы-биле Тыва АССР-ниң кадык камгалал министри Н. В. Сизыхтың, республиканың санэпидстанциязының кол эмчизи Ю. П. Бахаевтиң, профэвилелдиң социал камгалал килдизиниң эргелекчизи М. М. Моңгуштуң чүүлдерин парладывыс.

КАДЫК БАЙДАЛЫНЫҢ КӨРГҮЗҮГЛЕРИ

Чогаалчы К. Кудажы «Шын» солуннуң бо чылдың ноябрь 1-де номеринде парлаттынган чүүлүнде Ак-Довурак хоорайда «Тыва даг-дүгү», Хову-Аксында «Тыва кобальт» комбинаттарның ажылындан, Саян-Шушенск ГЭС-тиң суг хөөлбээниң тывылгазындан, Шагаан-Арыг хоорай чоогунда цемент заводунуң тудуунуң эгелээни-биле холбаштыр бойдуста экологтуг деӊ-деңи чоруктуң үрелгениинге, чурттакчы чоннуң амыдыралга болгаш кадыынга хоралыг чүүлдерниң тыптып келгенинге дүвүреди илередип турар. Цемент заводу ажылдай бергеш, агаар бассейнинге доозунналыышкынны улгаттырар, а кылымал далай агаарның шыгын улгаттырып, республика девискээринге агаар агымнарын өскертип, янзы-бүрү аарыгларның тыптырынга салдарып чедирер дээн ышкаш хөөн илереттинген.

Амгы байдалдарда, бүдүрүлге хөгжүлдезиниң шапкын үезинде күш-ажыл байдалдарын, профессионал аарыгларга баш удур хемчеглерни, ажылдап турарларның база чурттакчы чоннуң кадыын камгалаарын экижидериниң айтырыглары онзагай улуг ужур-дузалыг апарган. Чүге дээрге чаа бүдүрүлгелерни органзастап, чаа технологтуг чорудугларны ажыглап киирериниң түңнелинде кижиниң организминге багай салдарлыг факторларның дээжи улгадып болур.

Чаа бүдүрүлгелерниң тыптып келгени-биле холбаштыр бүдүрүлге факторларының, долгандыр турар хүрээлелдиң кижилерниң кадыынга салдарының айтырыгларының талазы-биле чурттакчы чоннуң чедир билбези, тодаргай сан-түңнерниң оларга четпези чайгаар хөй айтырыгларны тургузуп, чамдыкта харын-даа шын эвес түңнелдер үндүрер чорукттарга чедирип турар.

Чурттакчы чоннуң кадыының байдалын көргүзүп турар кол-кол көргүзүглерге ол азы бо девискээрде доктааткан кижи санынга уругларның төрүттүнериниң саны, ниити өлүм-чидим таварылгаларының саны, чурттакчы чоннуң чайгаар өзүлдези, аарыгларга таваржырының байдалы, чаш уругларның чок болурунуң саны дээн ышкаш шак мындыг демографтыг көргүзүглер хамааржыр.

Бистиң республикада сөөлгү элээн каш чылдарда болуп турар демографтыг үстүнде адааннывыс көргүзүглерин ап көөрге, чоннуң кадыының байдалы элээн таарымчалыг боор артып турар. Бистиң девискээривис РСФСР-де эң таарымчалыг черлерге санаттырып, чаштарның төрүттүнериниң талазы-биле Россия Федерациязында бедик көргүзүглерни ээлеп турар. 1987 чылда 1000 кижиге онаалтыр төрүттүнген чаштарның саны 31 кижи азы РСФСР-де ортумак деңнелден ийи катап улуг боор турар. Ак-Довурак хоорайга хамаарыштыр бо көргүзүг 37, Шагаан-Арыгга —48, Хову-Аксынга —27 боор турар.

Ниити өлүм-чидим таварылгаларының саны 1000 кижиге онаалтыр 1983 чылда 9.7-ден 1987 чылда 8 чедир кудулап баткан, бо көргүзүг Ак-Довуракта — 8, Шагаан-Арыгда—8,9, Хову-Аксында — 5,5 боор турар. Ооң-биле чергелештир үлетпүр хоразындан хостуг черлерге хамааржыр Чөөн-Хемчик, Каа-Хем, Мөңгүн-Тайга районнарда бо көргүзүг элээн улуг.

«Тыва даг-дүгү» комбинатка хамаарыштыр алырга, ооң бүдүрүлге доозунналыышкыны кадыкка багай салдарлыг. Бүдүрүлге оран-болгаттарында даг-дүгү доозунунуң бары өкпениң асбестоз аарыын тывылдырып болур, ындыг таварылгалар комбинаттың ажылдап эгелээнинден бээр бүргүлаан. Комбинатты ажыглалга кииргенинден бээр ол аарыг-биле аарыырының сан-түңнерин сайгарып көөрге, ында санитар-гигиеналыг байдал чылдан чылче экижип турар. Асбестоз-биле аараан таварылгалар 1983 чылда 5, 1986 чылда 2 болган. 1984, 1985, 1988 чылдарда ортан аараан таварылгалар чок.

Чурттакчы чоннуң бронхит, пневмония ышкаш өкпе-херек аарыглары-биле аарыырының деңнелин республикада байдал-биле Барыын-Хемчик, Улуг-Хем районнардаазын, Хову-Аксындаазын деңнештирерге элээн өскерилгелер бар. Ниити республикада байдал-биле деңнээрге, Барыын-Хемчикте бронхит-биле аарыыры 1.5 катап эвээш, а Улуг-Хемде —10 катап, Хову-Аксында—2,5 катап эвээш.

Ниити-биле республиканың организмнарының аарыгларындан өлүр таварылгалар 1983 чылда 10 муң чурттакчыга онаалтыр 13 турганындан 1987 чылда 9 хире чедир кудулаан.

Үстүнде киирген саннардан алгаш көөрге, бойдуска, кижиниң кадыынга багай салдарлыг деп турарывыс бүдүрүлгелер бар девискээрлерниң чурттакчы чоннуң аарыыры көвүдевээн, чамдык талаларның-биле алырга харын экижиишкинниг боор турар.

Ооң-биле чергелештир бо чорук экологтуг дүвүрел чок чорукка үндезин болбас ужурлуг. Бүдүрүлгелерде болгаш долгандыр турар хүрээлелде байдалды доктаамал контрольга алыры, чурттакчы чоннуң кадыының байдалын бүгү талалыг сайгарып көөрү долгандыр турар хүрээлел-биле кижиниң аразында харылзаалыг чорукту таарыштыр шиитпирлээри эргежок чугула.

Николай СИЗЫХ.
Тыва АССР-ниң кадык камгалал министри.

САНИТАРЛЫГ НОРМАЛАРГА ДҮГЖҮР

Республика солуннарынга Шагаан-Арыг чоогунда туттунуп турар цемент заводунуң бойдуска, кижилерниң кадыынга салдарының талазы-биле көдүрүлген дүвүрелди барымдаалааш, Тываның санитар-эпидемиологтуг станциязы дараазында тайылбырны бээрин шиитпирлээн.

Хайыракан дааның чоогунга цемент заводунуң тудуунга черни шилилгениң болгаш тускайлап бээриниң айтырыын 1977 чылда шиитпирлээн. Күштүг боор турар санитар нормаларын ёзугаар Шагаан-Арыг хоорайдан цемент заводунуң санитар-камгалалдыг девискээриниң ырак 5 катап улгаттырган хемчээлдиг. Бүдүрүлгелерниң санитар классификациязын ёзугаар цемент заводу бирги класска хамааржыр болгаш ону хоорайдан бир километр ырак хемчээлге тудуп болур, а төлевилел ёзугаар ол хоорайдан 6 километр ыракта.

Туттунуп турар цемент заводунуң директору А. Б. Репнинге болгаш «СибНИИ-проектцемент» төлевилел институдунуң директору В. П. Целикинге атмосфера агаарынга хоралыг бүдүмелдерниң таварылгы, азоттуң, сераның оксиселдериниң агаарга бар апаар хемчээлдериниң санаашкыннарын биске чорудуп бээриниң талазы-биле албан бижиин чорутан. Ооң аңгыда заводтуң төлевилел-смета документациязынга агаарже, долгандыр турар хүрээлелче үнүп турар бүдүмелдерни хемчээр тургузугларны, а ол ышкаш арыглаашкынның күштелдирериниң нүүсели-биле таарыштырар дериг-херекселдерни тургузарын саналдаан.

Цемент заводу бодунуң технологтуг чорудуу-биле агаарны болгаш долгандыр турар чүүлдерни бокталдырып турар бүдүрүлгелерге хамааржырын барымдаалап көргеш, күрүнениң санитар хайгааралының органнары төлевилел институду-биле кады агаарже үнер чүүлдерни арыглаарының чаа аргаларын тыварының талазы-биле ажылдарны уламчылаар.

Ооң аңгыда чогаалчы К. Кудажының чүүлүнде Хову-Аксының чурттакчыларынга «Тыва кобальт» комбинаттың хоралыг бүдүмелдери, мышьяктың химиктиг туттуглагалары багай салдарны чедирип турар деп хөөн илереттинген. Профессионал аарыгларның болгаш хоранналыышкыннарының бүрүткелиниң сан-түңнерин ёзугаар, сөөлгү он чылдарның дургузунда комбинаттың ажылчыннарының-даа, Хову-Аксы суурнуң чурттакчыларының-даа аразынга ындыг чүүлдер демдеглеттинмээн, а мышьяктың Элегест суунда комбинаттың чоок-кавызында девискээрлеринде хөрзүнде чогун республиканың санэпидстанциязының лабораториязы хыналдалар үезинде тодаргаткан.

Чүүлде «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының үндүрүп турар доозуну чурттакчы чоннуң кадыынга багай салдарлыг деп бижээни чөп. Комбинаттың ажылдакчыларындан асбестоз аарыг-биле аараан таварылгалар турган. 1983 чылда асбестоз-биле 5 кижи аараан, 1986 чылда— ийи кижи. 1984, 1985, 1987 чылдарда асбестоз-биле аараан кижилер чок. Ак-Довурак хоорайның комбинатта чурттавайн турар чурттакчы чоннуң аразындан бүдүрүлгени ажыглалга киргенинден бээр ооң аараан кижилер чок.

Комбинаттың дирекциязы профэвилел комитеди-биле кады чыл бүрүде күш-ажыл камгалалының, цехтерге доозунналыышкынны эвээжедириниң талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылып, боттандырып турар. Ооң түңнелинде цехтерге доозунналыышкынның ортумак хемчээли 1977 чылда бир кубометрге 29.9 миллиграмм онаажып турган болза, 1986 чылда 20.5 миллиграммга чедир эвээжээн. Ынчалзажок Ак-Довурак хоорайда агаарның доозунналыышкыны чөпшээрээн эң улуг хемчээли 1.5-2 катап ажып турар. Бо талазы-биле чогуур хемчеглерни ажылдап кылыры, боттандырары чугула.

Юрий БАХАЕВ.
Республиканың санэпидстанциязының кол эмчизи.

БОЙДУСКА ХУМАГА ХЕРЕК

Чогаалчы К-Э. Кудажының бо чылдың ноябрь 1-де үнген «Шын» солунга парлаттынган «Хайыраканны камгалаар» деп чүүлүнүң эң сөөлгү одуругларында «Хайыраканның бедик сүүрлеринге даанып алгаш, төрээн Тывавыстың каас-чараш бойдузун камгалаалы» дээн кыйгырыын номчааш, бодумнуң хууда саналдарымны киирикседим.

Бойдусту, ооң байлак курлавырларын чоннуң чаагай чоруунга, ооң кадыкшылын экижидеринге база бурунгаар депшилгеге долузу-биле ажыглаары, ону камгалаары бүгү чоннуң херээ. Бойдусту, ооң курлавырларын ажыглавайн, чүгле камгалалы дээштиң демисежип туруп бээривиске бурунгаар хөгжүлдевис дүргедээр деп бе? Чок. Ынчангаш бойдустуң бар курлавырларын чөп ажыглап турган. Тываның моон соңгаар шапкын хөгжүлдезинге эргежок чугула цемент заводун кыска хуусаа иштинде тудуп доозар деп чогуур удуртур органнарның шиитпирлээни өөрүнчүг-дүр.

Ол заводтуң херээ бар бе? Ону каяа тударыл?— деп, айтырыгларга чогуур харыызы үнген «Шын» солуннуң арыннарында берипкен деп бодаар мен. Ынчан-да, ол заводту Мөңгүн-Тайганың улус чурттавайн турар улуг дагларының аразынга, азы Тожунуң ээн ээнмериниң ортузунга тудар эвес? Тываның өскө бир булуңунга тударга, ол чер чурттуг бир эртемден, азы чогаалчы, ол черниң чурттакчылары база-ла дүвүреп, удурланып үнер болза, ону канчаар бис? Төрүттүнген чери кымга-даа эргим.

Республикада амгы үеде шинчилеттинген 40 ажыг аржааннарны болгаш эм малгаштыг хөлдерни чоннуң кадыкшылын экижидеринге ажыглап турар бис. Ооң иштинде алдаржып сураглаан Дус-Хөлге чылдың-на үш муң ажыг кижилер профэвилелдериниң путёвкалары-биле эмнедип, дыштаныр турар. Каа-Хемниң Чүрек-Дергүнде, Сүт-Хөлдүң Шаарашта, Эрзинниң Бай-Хөлде ол районнарның совхозтарының дузазы-биле профилакторийлерни тургускан.

Бо үстүнде адааным бойдустуң курлавыр байлаа болур аржааннарны, хөлдерни чоннуң эмнедип, дыштанырынга ажыглаары профэвилелдериниң ажылынга улуг ажыктыг боор турар. Чүге дээрге амгы үеде бистиң республикада ажылдап турар муң кижиге онаалтыр чүгле 26 путёвка онаажып турар. Ол нормадан барык-ла ийи катап эвээш боор турары ол.

30 чылдарның эгезинде тудуп, ажыглалга киирген Үш-Белдир база Чедер курорттар чүгле чайгы сезонну үеде ажылдаваап. Ооң материал-техниктиг баазазы хүнүң негелдезинге дүүшпейн турар. Бай-Тайга районда Шивилиг аржаанын курорт кылыр дугайында айтырыгны партия обкому, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели болгаш профэвилелдер бо хүннерде шиитпирлеп турар. Шивилигге ол курортту колдуунда-ла республиканың улуг тудуг органзациялары, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың акша-хөреңгизиниң күсели-биле аңгы-аңгы объектилерни тудары көрдүнүп турар.

Аржааннарлыг болгаш хөлдерни чоннуң кадыкшылынга ажыглап турган, ооң курлавырларын тетчеглеп, кайы хамаан чок пиңгээдип алыр деп бодаар болза, ол окта шын эвес болур. Ооң чоок-кавызында турар ак-мешил, чечек-чимисти, эм өттарны камгалаары бүгү чоннуң херээ. Чамдык эмнедир дээш барган ийи-чаңгыс кижилер балык тудуп, эм өттарны чулуп, хөлдерниң эм малгажын савааларга уруп алгаш баар чоруктар көвүдеп турары хомудалчыг. Шак мындыг тетчеглээчи чоруктуң түңнелинде аржааннарның, хөлдерниң эм шынары баксырап турар. Ол экологтуг байдалга багай салдарны чедирип турар.

Моон соңгаар экологияга салдарлыг улуг тудуглар тударда, шаандагы таптаашкын үезинде ышкаш кабынетке шиитпирлээр чоруктан ужуурлары үении негелдезин болганда шак ындыг тудугларны тудуп эгелээриниң мурнунда эртемденнер, чогуур органнар болгаш чон-биле сүмележип, хөй-ниитиниң саналын дыңнаар болза экл. Ындыгын тудуг тудар черлерни шилип алырда база экологтуг экспертизаны тодарадып турар үеде чоннуң санал-оналын дыңнаары чугула деп бодаар мен.

Бир-тээ цемент заводу Хайыраканның эдээнде туттунуп эгелей берген болганда ук заводтуң тудуун арыглаашкын объектилериниң тудуу-биле деңге доосказ, оларының ажылын чогуур деңнелге тургузары эргежок чугула. Чоок-кавыда турар хүрээлелге база чоннуң кадыкшылынга цемент заводу хора чедирбезин дээш хөй-ниитиниң кичээнгейин күштелдирери чугула деп саналдыг мен.

Март-оол МОҢГУШ.
Профэвилелдиң социал камгалал килдизиниң эргелекчизи.

ХОЖУДААШКЫНДАН УШТУНЗА-ДАА.

- ✦ Арыг орулга алырының аргалары.
- ✦ Техниктиг дериишкин—кол дөмек.
- ✦ Хандырыкчының харыысалгазын бедидер.
- ✦ Бүдүрүлгени кадрлар-биле быжыглаар.

Кызылдың алгы заводу доору бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланышкынче шилчиириинге белеткенип турар. Экономиктиг албанның ажылдакчыларының баштайгы кылган санаашкынын министерство эттирбээн. Ам база катап кылып келээн. Күш-ажыл болгаш шалың килдизиниң начальниги Зинаида Петровна Тебенькова ындыг-ла бүзүрел чок болду. Ол шалың фондузунуң төлевилелин белеткеп турар. Ажылчыннар ындында-ла чедишпейн турда, кызырар аргажок. Чүгле үш кижи чедир эвээжедир деп ол бодап турар.

Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү шалың өзүлдезинден чыдып кылбазын чедип алыр сорулга туруп турар. Бо чылдың-биле алырга, шалың фондузу планнаттынганындан 17 муң рубль ажып турар. А күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлдези 114,8 хуу деңнелден 124,8 хуу чедир өскен. Норматив ёзугаар ол хамаарылга 0,6 турар ужурлуг. Беш чыл эгезинден тура ол 0,47 болган — ажырбас. Эрткен чылын шалың фондузун 47 муң рубль чедир ажыр чараш, ону материалдыг идиг бериишкин фондузундан киириштиринкен. Курлавыр эки ажылдан тургустунмаан. План күүсеттинмеске, инженер-техниктиг ажылдакчылар шаңнал чок артар. Шалың саналгазында өске-даа бергедээшкиннер бар. Үр чыл ажылдааны дээш 10 хуу немелде төлевирни ажылчыннар албайн турар. Айтышкын херек. Министерствонуң киржилгези-биле шиитпирлээр өске-даа айтырыглар хөй.

Ийи-үш чыл бурунгаар завод планын чүгле чартыктап бичии-ле ажыр боттандырып турган. Хожудаашкындан ол эрткен чылын үнүп эгедээн. Чылда карыылгазы 230 муң рубль чедир турган бүдүрүлге ону 99 муң чедир кызырган. Ам-даа эвээш эвес сан. Ону долузу-биле дугдаан соонда, бичии-даа бол, арыг орулганы алыр арга тургустунар.

Эрткен чылдан эгелеп чылдың чедаашка-даа, ай, кварталды планын бүдүрүлге күүседип турар апарган. Бо чылдың үш айларын эки эрткен. Бүдүрүлгениң хемчээли өзүп турар. 1986 чылда 100 муң ажыш кидис идик кылган болза, чыл эрткенде ол 5 муңга өскен. Келир чылын 120 муң чедер. Чыл эгезинден тура 1 рубль барааннар продукцияга бүдүрериинге чарыгдалдар мурнуку чылдың деңнелинге болзарга 10 хуу эвээжээн.

Каш чыл бурунгаар заводтуң продукциязының шынарынга хомудалдар хөй болуп, удуртукчуларының харыысалга чок талаларын солуннарга, радиога шүгүмчүлеп турган. Директорлар, кол инженерлер ылгырымнас турган болгаш ажыл чер албайн турган. Карыылгалыг бүдүрүлгени бүт кырынга тургузарынга хөй күженишкиннер үнген.

Бир-ле дугаарында заводтуң дериг-херекселдерин эде дериирин холга алган. Сөөлгү ийи чылдарда кидис идик өөр цехте кол материал кылыр ПСК-2 марказының 11 хептен, бузуур 5 машиналарны тургускан. Идик кылыр цехте 5 дааранып машина, бродни болгаш тапочка ундуннары дааран, быжар машина, пресс немепкен.

Чаа дериглер бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга дуза болганы чугаажок. Келир чылын кидис идик кылыр цехке кургадылга камеразын, ПСК-2 станокту, дыдар болгаш дыраар машиналарны чаартыр. Бөгүнде хевирге куткаш, олуртур станок эрги болганындан, хопукта онаалда чедир күүсеттинмейн турар.

Кургадылга камеразы тар. Ооң шимчедикчизи өрттенгенден бээр ийи ай чедип турар. Солуптар дериг тывылбаан. Чаа камераның төлевилелин заводтуң бо турган шалуунге таарышпас кылдыр кылган, сыңмас болган. Шынында улуг хемчээлдиг камера херегжеттинип турар. Бүдүрүлгениң алгыдары бо чоокта көрдүнмейн турар.

Артыкчы чок технологияже кирер дээш оралдажышкыннар бар. Мурнунда үрей кылдынган идиктерни октап турган болза, ам ойбек, хевире чараш эвес дээш садыгдан эгиттинген идиктерни, хөнчүдан пестинген безерек кидистерни катап дүк кылдыр ажылдап кылыр станокту тургускан.

Шынары багай дээш садыгларданг эгидилге эвээжеп турар, ол ам ниити продукцияның чүгле 7 хуузу. Сорулга болза, ону шуут чок кылыры.

Ажылдаарынга эки байдал тургустунганындан, ажылдың беримчези улгадыр. Каныы-даа цехти дозулап, будаан. Душтарны септеп кылып турар. Ооң суг ам-даа дамдылап турар. Белен продукция складының шаалазын суг алган, ол-шыктан девиир безин кээп душкен. Ындыг черге продукция үрелип-даа болур.

Кидис идик өөр цехке кире бээрге, бус херекти дуй ап кээр болду. Ажылчыннар изиргенгеш, эдээнде бүстүг кайтче серипттенип бадып турар. Цех мастерниң дузалакчызы Николай Иванович Сагитов хөй кижи аарып турарын чугаалады. Ажыл аар, хирлиг, вентиляция орта ажылдавас, кидис идикти будуп турар кислотаның хоразы дыка илерел турар. Идик хептеп турганнарның арнындан дер шааладыр тектүп турарын кердүм.

Заводтуң чүрээ котельная болур. Чаа котёлду бо чылын эптеп тургускан. Ийи котёлдуң капитал септелгезин чорутпаан. Котельнаяның бүс бооп бакслыраар болза, технология үрелип, хөй бракты кылып болурун билгеш, септелге ажылдарын шапкынчыткан. Борта херек дериглер ховар болганындан, ону аңгы-аңгы черлерден тыптынып ап турар, оларны таарыжыр, таарышпас болур. Циклоннарны тургуспааныындан, хоралыг бүдүмелдер хоолайдан агаарже үнүп турар. Даг-техниктиг инспекцияның берген күүсээлары ашкан, ону келир чылче чылдырынкан. Агаар бассейнинин хирлениишкининге удур хөй-ниитиниң кээрлүгүшкүнүү чоорчтурда, ооңун олуруп турарга, черле таарымчы чок.

Чүгле атмосфера хирлениишкиниң чаыгадыр эвес, удуртукчулар хоралыг цехтерле байдалче база бир деп салып салыр хулээлгелиг. Санэпидстанцияның ажылдакчылары чоокта чаа хыналда кылгаш, кидис идик өөр цехте агаар арыглаашкынны четпейн турарын, идик кылыр цехте доозунналыышкынның нормадан ажып турарын айыткан. Дүктүң хензиг кезекчигештери баштайгы ажылдап кылыышкыны үезинде доозунналгаш, хөрекче кирип турар.

Техниктиг эде дериишкин, ажылдаар черлерни санитар нормаларга таарыштыр, ажылдаарынга таарымчалыг кылдыр тургузары, бот-орулга-чарылгаже шилчилгениң эге чадазы дээрзин заводчулар айтып турдулар. Ийнгэ чаңгыс карыылгадан үнериниң оруктарын тып, экономиктиг саналашкыннарны кылыры. Бо талазы-биле байдал баш мунгаш. Чүгле экономистер үнделевиндиг саннар чугаалап шыдавайн турар эвес, чаа аргазын ужур-уткаазын ажылчыннарга чедирбээн, олар эктин кыскаш, орта харыы бербес болган. Чаңгыс бригаданы кезээлиг аргаже шилчиткен турган, түңнел бербеске, ажылчыннар боттары ооң ойталап каапкан. Ол бүзүрелди кым чап эгидерил?

Бот-орулга-чарылгаже шилчииириниң бетинде, хандырыкчылар-биле харылзаазын чаа деңнелче көдүрер болза эки деп, экономистер санап турар. Заводка республикадан дашкаар турар бүдүрүлгелер чиг эттин берип турар. Дүктү ийи аңгы фабрикадан ап турар. Олар материалдарын чылдың эгезинде азы төнчүзүнде октаптар. Үр үеде дүк келбейн баарга, ажыл чок арттаары-биле Иркутскиниң фабриказындан чыгдынмы алган. Ол чиг эт кээрге, ийи хандырыкчы база чорудупкан. Нормативтерден ажыр чиг эт туткан дээш хоорайның бюджединче хуунуу шилчидип турар. Он айларда завод 30 муң рубльди ол дээш чилдырган.

Даараар, хевдар дээш янзы-бүрү материалдар база ындыг. Келзе көр, келбезе келбес. Чарган кереэде чиг этти кварталдан бээрин айытканда бол, ол күүсеттинмес. Негелделерин кереэ чардыыган соонда си хопуктан эртирбейн кылыр, ону эрттирип-даа алыр. Черле кереэ тургузарында четпес чүүлдер бар. Сотка олурткан дээш хандырыкчылар колдуунда-ла торгаал төлевейн келген. Юридиктиг албан чедир ажылдавайн турар. Ол ышкаш керээлер чарарынче хөй үе үнүп турар.

Нарыындаашкындан чайлаары-биле бүдүрүлгениң удуртукчулары республиканың органзацияларындан күсүк дүк алыр дугайында чугаалажышкыннарны кылып эгелээн. Түс черниң дүгүнүң шынары эки болуп турарын хоочун ажылчыннар сактыр. А кээп турар дүктүң шынарын хамааны чок, дөнанап хынаар дериглер чок. Кандыызын-даа хамааны чок ап турар. Тускай лабораторияны кылырының дугайында айтырыгны ортумак звенонуң кадрлары шагдан бээр тургузуп келген болгай. Ажылчыннарның-даа санап турары-биле алырга, кидис идиктиң шынары дүктен көңчүг хамааржыр.

Айыттынган бергелер-биле чергелештир шиитпирлээр ужурлуг чугула чүүл болза, кадрлар. Цехтерде байдалды чугаалапкан эгелээни үстүнде чугаалаан болгай мен. Эмнелге пунктузунга специалист эмчилер кээп турар апарган. Ачы-дуза чедирилгезиниң өске хевирлерин нептеретпээн. Ийи ээлчегниг ажылдаарынга кижи чедишпес. Хоорккүүскомнуң күш-ажыл кидзизиниң ажылга тургузары-биле чоруткан улузу колдаан. Хоочуннар каш кижи арткан. Аныяктар ажылы берге, таарымчалыг байдалдар чок боорга, бээр келбес. Специалистерни, ажылчыннарны белеткеп турар тускай училище-биле харылзаа чок. Профтехучилищелер алгы заводунуң мергежилинге белеткевейн турар. Өөредилге пунктузун тургуспаан. Ол дугайында чугаа безин чок.

Күш-биле ажылдадып каан улустуң холу салдынчак, аргалыг-да болза, чоруптарын бодап орар боор. Ажылдан үнер-кирер чорук ынчангаш кызырылбайн турар. Ол 69 хуу хире. Ажыл шагының чидирин мурнуку деңнелден батпайн келген. Чылда 278 кижи-хүн хилис барып турар. Хоорайның хоочун бүдүрүлгезиниң ажылчыннарынга хоорккүүском чоокта бажың бергенин кым-даа сагынмайн турар. Негелде кылбааныындан, боор деп карыы дыңналды. Бажың сочурунда 37 кижи туруп турар. Сес өрээлдиг ниити чуртталга бажыңын заводтуң мырыңай баарында туткан. Ам бирээн тударын планнап турар. Үш уругга дарый садик херегжеттинип турар, хар четпээннер база элээн. Социал айтырыглар шиитпирлээрин эң сөөлүнделигзинче шилчидип турганының хараазындан бо хире байдал тывылганы чугаажок. Чыгдынган айтырыгны чаңгыс хүн шиитпирлээри болдунмас.

Алгы заводунуң шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларын ону чедип алыры дээш бедик чүтүлдү, ажылдың түңнел көргүзүглери дээш харыысалганы, кижилерниң амыдыралынга кичээнгейни негеп турар-дыр. Үении негелдезинге дүүштүр бүдүрүлгени удуртурунун арга-методтарын чаартыры, күш-ажылды органзастаарының чаа хевирлеринче шилчиири чугула болуп турар.

Артык ХОВАЛЫГ.

Бөмбүрзектиң суудалы

ШАҢНАЛДЫ ТЫВЫСКАН

НЬЮ-ЙОРК, (СЭТА). 1988 чылда Нобел шаңналын КНО-нуң тайбынны камгалаар чудар талазы-биле күштеринге тывыскан.

Ол шаңналды тывысырының байырлыг ёзулалынга чуве чугаалааш, КНО-нуң Чиигиле секретары Хавьер Перес де Куэльяр бүгү делегейге тайбынны болгаш айыыл чок чорукту камгалаарынга КНО-нуң киирип турар үлүг-хуузун делегейниң хөй-ниитизиниң бедик-биле үнелеп көрүп турарын демдеглээн. Ооң бир херечизи болза КНО-нуң тайбыны күштеринге Нобел шаңналын тывысканы болур деп, ол чугаалаан.

ТУРГУЗУП ЭГЕЛЭЭН

ВАШИНГТОН, (СЭТА). АКШ-тың президентизинге соңгуткан Джордж Буш чазактың чаа кежигүннерин четчелеп эгелээн. Чаа президентиниң хоочун таныжы, Техаста нефть болбаазыралдыр үлетпүрүнүң бай херегтени Роберт Мосбакер АКШ-тың садыг министри болур. Чурттадга тудуунуң болгаш хоорай хөгжүлдезиниң министри Андерсон Хиллс президентиниң экономика айтырыгларының талазы-биле дузалакчызы болур. Стэнфорд университетте политэкономия профессору Майкл Боскин президентиниң чанында экономика чөвүлелиниң даргазынга томуйлаткан.

АКШ-тың Израильге элчизи турган Томас Пикерингти АКШ-тың КНО-га доктаамал төлээзинге томуйлаан.

ГАВАНА. Вице-адмирал И. В. Касатоновтуң командылалы-биле суг адаанга чорур дизель хеме болгаш танкер составтыг совет шериг корабльдериниң отряды Гавана портта албанның найыралдыг аян-чоруун кылып чеде берген. Аян-чоруук үезинде совет шериг далайжылар социалистиг Кубаның улузунуң амыдыралы-биле таныжып, Гаваның үлетпүр бүдүрүлгелеринге барып, шериг далайжылар-биле болгаш республиканың ажылчыннары-биле таныжарлар.

ЧУРУКТА: суг адаанга чорур хемелерге удур «Вице-адмирал Кулаков» деп корабльдың Гавана портунче кирип оралы.

О. СЕРЕДАНЫҢ телефотозу.

ИШТИНЧЕ КИРЕ БЭЭРГЕ...

—Бусла кирдиң бе?

— Ийе. Кирдим, эки-дир. Ынчалзажок бустаныр өрээлден үнер-кирери берге-дир.

—Ол канчап барганы ол?

— Тудазы чок эжик, ам шуут чаңгыс-ла шүүчүктен ызыртынган. Ийи кижи арай боорда аргажып ажыткаш ооң дедир эптеп каар.

— Улуг, биче кижилерге айыылдыын аа?

— Ынчаавайн канчаар. Ол чаңгыс шүүчүктен ызыртынган эжик, хенертен адырылгаш, кээп дүжер чүве болза, черле кижи мегди үнер деп бе?

Бо дээрге Тээли суурнуң чунар-бажыңындаа кижилерниң аразында чугаазы-дыр. Шынап-ла, ол чунар-бажыңының иштинче кире бээрге, үстүнде чугааны кижи кавааиле көргеш, чаржывар. Бирде бузу чок болур. Чамдыкта хеп уштунар өрээлдериниң иштп хир-чам, саазын, боктут болгулаар. Агар септелгезиниң муң-не кылган. Чугайлааш шалазын дозулаан. А херек кырында эжиктиң тудазын ооң бодун бажыңнар септевээн болур. Ниитиниң чери-даа болза, харыысалгалыг, харыылап турар ээлерлиг болгай. Ол хирезинде харыылап турар кижилер ону дораан септеп-селип алырынче сагыш салбас. Амгы үеде иштиниң эт-херекселдеринге камналгалыг болурунче кыйгырып турар. Ол хирезинде ооң ээлери ону ээ ёзу-биле көөрүнче даалашпас. Ажылчын кижи бодунуң туружун ээ ёзу-биле көрүп ажылдаар, үстүүртен айтывышкын манап орарын шеглаар дыген ышкажытай. Чунар-бажыңы ажылдакчылары үении негелдези-биле ажылдаар хулээлгезин улам сагыыр болза, үстүнде айыттынган четпестер чайлыг эттинге бээр. Оларга чүгле ботипенеэ шимчеттир чорук негеттинип турары чугаажок.

Багай-оол БАРБА.
Бай-Тайга район.

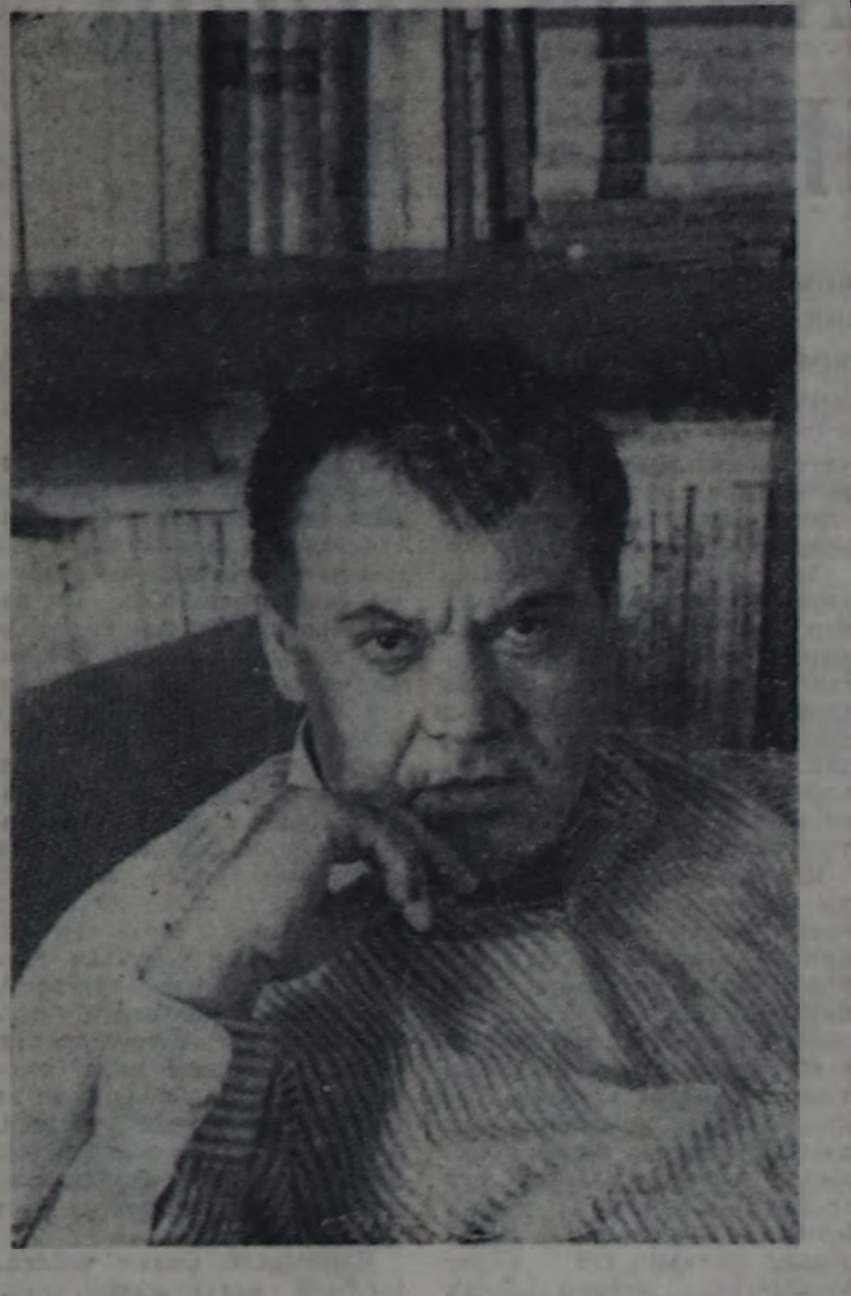

ЧУРУКТА: РСФСР-нин уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы Алексей Георгиевич Германга «Оруктарга хынааш***» деп уран-чечем фильмин тургусканы дээш 1988 чылда ССРЭ-ниң Күрүне шаңналын тывыскан.

А. СОЛОВЬЕВТУҢ фотозу. (СЭТА-нын фотохрониказы).

ЫРЫДАН СИМФОНИЯГА ЧЕДИР

Тываның Композиторлар эвилелиниң тургустунганындан бээр 10 чыл болган оюнга тураскааткан, оон отчёт-соңгуудалыг VI пленуму болуп эрткен. Эвилелде 5 композитор, 2 музыковед хаара туттунган. Пленумнуң ажылынга киржири-биле Москвадан А. Басилов, Хакасиядан Г. Челбараков база район бүрүзүнден бот-тывынгыр композиторлар келген. Оларның чамдыызы боттарының чогаалдарын концертке күүседип киришкеннер.

Пленум ажылын тыва симфониктиг музыканың концерти-биле эгелээн. Он шаа чылдарның дургузунда тыва музыка-хөгжүмге хөй өскерлиишкиннер болган. Кантата, оратория, поэма, поэтория, симфония, концерт дээш музыка-хөгжүмнүң өске-даа хевирлери тывылып, оон-даа ынай сайзырап турар. Симфониктиг оркестриниң күүседилгези-биле Тываның композиторларының калбак наа чогаалдары-биле көрүкчүлерни таныштырган. Бо концерттиң программазында шаандагы баштайгы тыва симфониктиг хөгжүмнүң үндезин чогаалдары — А. Аксеновтуң «Тайга» деп чурумалы тыва улустуң «Тооруктуг долгай таңдым» деп ырызын эдек кылгаш, уран-чечени-биле хөгжүмнүң байлак аргаларын ажыглаанын дыңназывыс. Оон ангыда, эң баштайгы тыва композитор — ССРЭ-нин улустуң артизи Алексей Чыргал-оолдуң «Алдан-Маадыр» деп симфониктиг поэмазын дирижёр Б. Нуховтуң чогаадыкчы бот-биле ажылдаанының түңнелинде долу, байлак күүседилгезин чыылганнар улуг сонуургал-биле дыңнаан. Моон алгаш көөрге, баштайгы тыва симфониктиг калбак хөгжүмнер эгелээш, чоокку үеле болгаш бо хүннерге чедир чогааттынган, дээре дээн чогаалдар күүседиттинген. А. Чыргал-оолдуң «Рапсодиязы», Р. Кенденбильдиң «Чечен биле Белекмаа» деп операзындан увертюразын. Х. Дамбаның «Танцы сюитазын» база «Прелюдия» деп чогаалын, Б. Нуховтуң «Поэториязын», Вл. Токаның скрипкага бижээни «Концерт-поэмазын» оркестр мурнуку чылдарга бодаарга шыңгыы күүсеткен. Үстүнде күүседиттинген чогаалдарның аяп-шыңнарының, чараш-каазының, национал хевириниң, тургузуунуң шын туруштуун А. Чыргал-оолдуң «Алдан-Маадыр» деп симфониктиг поэмазы О. Сувакпиттиң сөстеринге «Кастарым», «Хүнүм» деп ырларны республиканың хөгжүм, танцы школазының бичии уругларның ниити ыр бөлүү таалалчыг үн-биле ырлаанын магададывыс. К. Сүт-түг-оолдуң «Ынгаттыя чокта чурттаалга чок», А. Арапчорнуң «Эргиним-дир» деп сөстеринге Х. Дамбаның романстарын Тываның күрүне филармониязының ыраажызы В. Чооду аянныг, хоюг, чараш үнү-биле дыңнакчыларга бараалгаткан. Моон алгаш көөрге, бо 10 чылдарның дургузунда ырыдан симфонияга чедир, тыва композиторлар алдынтан кылдыр кирип каан боор-дур. Ону чүү деп көөрүл? Манаа негелделиг сайгарылга херек.

Үш концерттиң программазы холумда бо, а ону оваарымчалыг ажыдып көөр болзуңарза, черле кижи чемелеңги дег чүве тыппас силер. А ол программаны херек кырында канчаар боттандырганын деп айтыра бээр улустар бала бар чадавас боор.

Бирээде, ол хөй күүседикчилер-биле ажыл белен эвес, нарын дээрзин харыысалгалыг секретарь боор ажылдап турган-ла билген мен. Ону кылырда баш бурунгаар күүседикчи бүрүзү-биле ынак дугуржуп ап, харылзажыры чугула турган болза. О. Сапельцева пленумга чедир ийи неделя артканда, оожум, тавар кабинединге хамык чүве белен деп, бистерден дуза безин дилевейн саадап олурган. Түңнелинде Красноярск хоорайдан келир кылдыг хөгжүмнүң квартетиниң ийи күүседикчизи ойталап каапкан. Кызыл хоорайдан, районнардан күүседикчилер кирипшпээн. Ол-даа канчаар чедип келген аалчывыс С. Петров Вл. Токаның, Б. Нуховтуң скрипкага чогаалдарын ойнап күүсеткен. Х. Дамбаның «Поэмазын» ойнавайн барган. Нотазын 2 чыл бурунгаар берип каан турган, скрипач С. Петров шагда-ла ойнап белеткеніп алган турган, а В. Сапельцев ол-ла чогаалдарның күүседилгезин дээш Красноярскиже шуут түскай сургакчылар четкеш С. Петровка база пианиске үк чогаалдың салым-хуузунуң дугайында чүнү-даа чугаалавайн. Кызылче хап чедип келген. Мен хуннуң-не бистиң эвилелге барып кирип, сагыш човап турумда, В. Сапельцев чедип келгеш, «шупту белен!» деп дыңнаткан.

Улуг концертке А. Чыргал-оолдуң «Алдан-Маадыр» база мээң «Прелюдия» деп симфониктиг чогаалдарывыс парлап каан программада турган, ол чогаалдарны программадан ап каапкаш, оон орнунга солун, нотазын безин чедир өөренип албаан ырларны чүге киргенил? Ийи чартык шак иштинде көргүскен концертке А. Чыргал-оолдуң «Улуг-Хемим — Енисейим» деп вальсын театрның балет артистери ойнап күүсеткен, а чамдык эштерниң ийи улуг чогаалын уламчылап-уламчылап динмиредип көөрге, бүдүн шак болган, а залда орган көрүкчүлер бүдүү сывырлып үнүп эгелээннер... Тываның композиторларының пленуму болганда, анаа чүгле бистиң хөгжүмдениң көргүскен чогаалдар күүсеттинген турар ужурлуг турган. Бодап турганда, дугурушкаш, концерттиң программазын парлап, шыналдын каан соонда, ону хажыдып болбас турган. Түңнел концерт шынар чок болганын көрүкчүлер безин хомудап турганнар. Он чыл иштинде Тываның композиторлары янзы-бүрү жанрларга эвээш эвес чогаалдарны чогаатса-даа, бо эрткен пленум чогаалдарны долузу-биле сайгарып, үнелел берип шыдаваан деп, урал чүүл үндезиниң баштыызы В. Борисенко болгаш өскелер-даа шын шүгүмчүлээннер. Оон ынай база бир четпес чүве — пленумга моон соңгаар Тываның Композиторлар эвилелиниң ажыл-чорудулгазының үг-шин, сорулгазы орта-да тодараттынмайн барган. Тываның Композиторлар эвилелиниң моон соңгаар бодунуң организакчы бот-идекейин бедидер боор дээрзинге идегел улуг.

Дамба ХҮРЕШ-ООЛ. ССРЭ-ниң Композиторлар эвилелиниң кежигүнү, Тываның комсомол шаңналының лауреады.

Пленум соонда бодал

база катап бадыткаан. Баштайгы чүгле симфониктиг хөгжүмнүң концерти ниитизи-биле багай эвес эрткен, ынчалза-даа чамдык авторлар концертке боттарының уаун, чалгааранчыг чогаалдарын программада туразы-биле кирип алган. Ынчангаш концерт шыйдывчак апарган болгаш шынары баксыраан.

Камерлыг болгаш түңнел концерттер чүнү көргүскенил? Солун чүүл болза Красноярск хоорайдан келген аалчыларывыс С. Прокофьевтиң виолончели биле фортепианога бижээни сонатазын чедиишкиниг ойнап күүсеткенин көрүкчүлер магадаан.

Камерлыг концертке күүсеткен чогаалдардан Вл. Токаның «Улуг-Хемниң чуруммаалдары» база Б. Нуховтуң скрипкага фортепианонуң үделгези-биле бижээн сонатазының ийиги болгаш үшкү кезектерин Красноярск хоорайның симфониктиг улуг оркестриниң артизи С. Петров чечимчелиг ойнап күүсеткен. Оон ангыда композитор А. Чыргал-оолдуң чогаалчы ның янзы-бүрү хевириниң хөгжүм чогаалдары бодунуң сайзыралын хире-шаа-биле чедип алган хөр болза частырыг болбас.

Ынчалза-даа чедиишкиннерлер ангыда, Тываның Композиторлар эвилелиниң ажылында четпестерни айтыр апаар. Бирээде, эвилелде 7 кижи болганывыста ам-даа чаңгыс кижи дег, хаара туттунуп шыдаваан бис. Чүге дизе кижи бүрүзү бодунуң думчуун бораалаар, бот-боттарынга чогаадыкчы арга-сүме кадарын бодаар кижи чок, боттарын таныштырбас чүве дег хамааржылгалыг. Бистиң эвилелде багай бир чүве бар, бир чыл, азы ийи чыл иштинде «хиничектенип» үе-шакты чарып турган, ажылдап кылып алган, улуг-даа, бичии-даа хемчээлдиг чогаалыкты комиссияга, оңнук-тала тыртчып, хүлээп албайн баарга, багай боор чүве чорду. Өске талазы база бар, чүл дээрге көрүп, дыңнап ораргa, кошкак чедир кылдынмаан, чара дужуруп биживаан безин чогаалды протоколда хүлээп

Башкылар съездизиниң делегадынга сөс

МЭЭҢ БОДАП ТУРАРЫМ

Улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының Бүгү-эвилел съездизинге уткуштур үнген ниити ортумак өөредилге дугайында концепцияларны ниити ортумак школа база улус өөредилгезиниң район, хоорай чөвүлелдериниң дугайында телевидениеде таныжып көргеш, совет школаның таптаашкындан кандыг янзылыг үнүп, депшилгени чедип алыр дугайында санал-оналдарны киирип турар. Мээң бодап турарым-биле алырга, бо чугула документилерде кедээ национал школалар дугайында эвээш чырыттынган, тодаргай эвес чүүлдер хөй боор турар. Улус өөредилгезиниң район чөвүлелиниң дугайында чамдык өскерилгелерни киирген болза эки ийик. Улус өөредилгезиниң чаа тургустунган район чөвүлели эң-не демократтыг орган болуру черле чеп. Оон составында күш-ажылчы коллективтерниң, өөреникчилерниң база башкыларның, ада-иелерниң төлээлери кирип турар болгаш улус өөредилгезиниң эң чугула айтырыгларын амыдыралга боттандырар ужурлуг. Улус өөредилгезиниң район чөвүлелиниң дугайында телевидениеде моон мурнунда улус өөредилгезиниң килдистеринге турган инспекторларны болгаш методистерни школаларга быжыглаарын көрүп турар. Мындыг тааварылгада телевидениеде ол айтырыгның ынчаар көрдүнгенин хоорай школаларынга аажок таарыжыр, а кедээ школаларга таарышпас деп бодаар мен. Бирээде, кедээ черлерде школалар бот-боттарындан ырак турар болгаш мурнакчы дуржулгалыг башкыларны хаара тудуп ажылдаары бергедээшкиннерге таваржыр, машина-балгат херегсеттиннер, оон-биле кады башкылар өг-бүлелиг, уруг-дарылыг болгай. Ынчангаш улус өөредилгезиниң килдистеринге методистерни, инспекторларны хевээр арттырган, оларның ажылын чаңгыс угланыышкынга башкыларга арга-сүме бээр, оларга методиктиг дуза чедирер кылдыр тургузаар. Методистерниң болгаш инспекторларның шолаазының хуусаазын, шалыын эде көөр болза деп саналдыг мен.

Оон ынай, эвээш өөреникчилерлиг сес чыл школаларынга башкы кадрларны шилиир, таарыштыр тургузаарынга улуг бергедээшкиннер таваржып турар. Бир эвес сес чыл школазынга шупту класстар саны 9-тан ашпас болза, улуг пионер вожатыйы, библиотекарь, директорнуң өөредилге-кижизидилге талазы-биле оралакчызы, ажылагый эргелекчини хуваап алдынмас, чүгле чартык-чартык шалыныг болур таварылгага школаның ажылынга кончуг шаптыктыг болуп турар. Ынчангаш бүгү сес чыл школаларынга өөреникчилерниң саны хамаарылга чокка үстүнде адаттынган кадрлар ны чоптшээрээр болза эки ийик.

Школа чөвүлелдеринге, оон даргаларынга база школа директорларынга саналээ, ботбашкарылга далазы-биле улуг эргелерни берип турарынга аажок таарыштым. Чогум на демократчы, ажык-чаргыг, чогаадыкчы ажылдаар үе келген-дир. Башкының аныкижизидилгениң ажылын чүгле школа удуртукчулары хынаар, контрольдаар, оларның ажылынга үнелелди башкылар коллективи бээр ужурлуг. Башкы кижи кичээлдерни эрттирер шак-үезин, кандыг арга, метод-биле ажылдаарын боду шилип алырын улуу-биле деткиир мен.

Кады ажылдажылга педагогиказының кол принципи башкының өөреникчи, ада-иебиле харылзаазы. Башкы кижи бир дугаарында өөреникчини хүндүлеп көөр, оон сеткил сагыжын эки билири эки. Ажыы-биле миниип чугаалаар болза, ада-иелер-биле башкының, кижизидикчиниң аразында харылзаа чидиглениип, бот-боттарын хүндүлешпес, өөреникчиниң багай өөредилгезин, кижизидилгезин оон-моон буруузу деп чүүй кагжыр чоруктар амгы школа амыдыралында бо-ла таваржы бээр болгай. Харын-даа ада-иелер кижизидилгезин айтырын долузу-биле башкыларга онаап, боттары уругдарының кижизидилгезинче кичээнгей салбас чоруктар кайы-даа районнуң школаларында бар. Уруг-дарыг кижизидилгезинге киришпес, оларны каапкаш, чер кезип арагалап чоруп турар кижилер, адалар бары чажыт эвес. Олардан уруглар кижизидилгезин чорутпаан дээш улуг негелдени кым-даа кылбайн турар. Чаа тургустунуп турар школа чөвүлелдеринге ындыг адаларга бүрүү онаар эргени бээри чугула деп бодаар мен.

Уруглар албан черлериниң база школаларының материалдыг байдалын экижидеринге дузалал ажыл-агый улуг рольдуг деп бодаар мен. Уруглар албан черлери, школалар боттары түскай огородтуг, фермалыг, бригадалыг болур ужурлуг. Школаларга хаван, куш-дагаа, бода мал азыраар бичии фермаларны, ногаа өстүрер түскай бригадаларны чүге тудуп болбас деп? Тураның № 2 школазында 30 баш хаван оолдарын азырап, картофель база тараа культуразын өстүрүп турар. Бо чылын школа багай эвес дүжүттү оон алган. Школада интернат картофель-биле долу хандыртынган, үрезинниң база уруп алган, а артыкшылдыы чонга садыгзаан. Келир чылын ногаа өстүрер бригаданы организастаар планныг. Шак мындыг эгелээшкиннерни деткип, өске школаларга база организастаар болза эки.

Школа дугайында чаа документилерде национал, орус ийи дылдыг өөредилге дугайында чүгүрту көрүп кааныпга таарышпадым. Бистиң районнуң школаларында дөрт класстан эгелээш бүгү эртемнерни орус дыл кырында чорудуп турар бис. Бо чорук тыва уругларның орус дылды эки шингээдип, чугаалаарынга улуг идиги берип турар. Орус дылды өөренирнинге ол эргени башкылап турар кадрларның бедик идей-демнелиндеп хамааржыры чугаажок. Чамдык школаларда орус дыл башкыларының кичээлдерни канчаар эрттирип келгенинин дугайында моон мурнунда солун, сеткүүлдер номчаан бис. Бир эвес башкы кижи боду орус дылды багай билир, ол хиреде орус дыл башкылап турар болза, шынап-ла, өөреникчиге-даа, ниитилелге-даа ажык чок, шаптыктыг чорук-тур.

Башкы Окан-оол Намчылактың мээс-ла орустан өөренген, чугаалаар дег албадап дужаар чорук бистиң уругларывысты вамайландырып каан дээшинге чөпшээрешпес мен. Мен бодап көөрүмге, орус дыл кичээлин мээң-ле орус дыл кырынга эрттирери албан. Школа дугайында чаа документилерде башкы кижи кичээлди канчаар, кандыг арга-методтар-биле эрттирерин боду шилип алыр. Теоегу кичээлинге чүге тывалап тайылбырлап, чугаалап болбас деп.

Хадын, Аржаан, Өөк ортумак школаларда орус, тыва уругларны чаңгыс класска каттыштырып алган өөредип турар бис. Класстан дашкаар чорудуп турар бүгү хуралдар, конференциялар, кежээлерни база культура-массалыг ажылдарны орус дыл кырында эрттирип турар бис. Уругларның орус дылды өөренирин база чугаалап билири башкы кадрларның билиниң болгаш сайзыралының дееделиндеп хамааржыр деп бодаар мен. Орус дылды өөренирин харын-даа уруглар садтарындан эгелээр болза эки деп санаар мен.

Башкыларга, өөреникчилерге база ада-иелерге школа — эң-не эргим, хоглуг, кады ажылдажылганың төвү болур ужурлуг. Чаартыкчы башкыларның үлегер-чижээ ону бадыткап турар.

Кой-оол ООРЖАК. Бии-Хем райкүүскомунуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи, улус өөредилгезиниң тергиини.

ЧАШТАНЧЫДАН ЧАЛБЫЫШ ҮНЕР

Өртүң айыыл-халавының дугайында ону билбес кижилер кайда-даа чок. Ол дугайында тайылбыр ажылдары хөйү-биле чорутуунуп турар.

Амгы үеде чурттакчылыг суурларда, кедээ малчыннарда электриниң от-бүле бүрүзү ажыглап турар. Ыланггыя электри плиталарны, телевизорларны, соодукчуларны болгаш өске-даа электри-биле ажылдаар эт-херекселдерни чогуур үезинде ажыглааш, ону өжүрерин утпазы чогуур. Ол-ла бүгү эт-херекселдерни өстү ажыглааш, ону ангылап өжүрбээнинстен чамдык таварылгаларда өрттер болгулай бээрин амыдыралывыстың практиказы көргүзүп турар. Ол дугайында бичии уругларывыска утаадып чугаалаары артык эвес.

Ол ышкаш отту ажыглааш, ону серемчилел чогувустан хамаанчок октаар, таакпы тырткаш, ооузун өжүрбейн таварынгаан чөөлерже октаптарывыстан база болгулаи турар.

Манаа чижек кылдыр, Тес-Хем районнуң дээнискээринге болган үш өртү көргүзергеле бо бүгү херечилей бээр.

Бо чылдың март 11-де, «О. Шынаа» совхозунуң автомашина кабиназының иштинде электри удазыннары каттажканындан өрттенген. Оон когаралы 200 ажыг рубль болган.

Самагалдай суурга март 19-та чурттакчы бажыңының эт-херексели өрттенген. Оон когаралы 226 рубль болган. Апрель 26-да «О. Шынаа» совхозунуң малчыны кижиниң өө өрттенген. Ол малчын 1214 рубльдиң когаралынга таварышкан. Оон болган чылдагааны кадарчы чем хайындырган суугузун од-биле олчаан каапкаш, хойларын кадарып чорутнан. Улуг хат хадааш, өгүнүң эжиин ажыда шаап, од-бо калбаннадып турганындан чаштанчыдан чалбыыш өскүн үнгеш өрттенген.

Шак мындыг чижектиг фактыларны чүгле бистиң районнан эвес, өске-даа черлерде болуп турарын солуннардан номчуп, радиодан дыңнап, телевизордан көрүп турар-дыр бис.

Бо талазы-биле өртке удур ажыл чорудар албанныг ажылдакчылары өртү болдурбас дээш, бо удур чоп ортузунга профилактика ажылын күштелдирип, лекция, беседаларны доктаамал чорудары бистерден негеттинип турар.

Өлзет ЧИНМИТ. Тес-Хем районда өртке удур эки тура ниитилелиниң даргазы.

Медээлер

ЧОГААЛЧЫГА ТУРАСКААТКАН

Тываның улустуң чогаалчызы Степан Агбаанович Сарыг-оолдуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының дугайында кежээ Улуг-Хем районнуң Арыг-Үзүү ортумак школазынга болуп эрткен.

Школада тыва дыл болгаш төрээн чогаал кичээлдериниң башкызы Мария Тюлюшовна Шаравина кежээни ажыдып, чогаалчының доңчу намдарын болгаш чогаадыкчы ажылдыжын чедиңгири-биле тайылбылаан.

Кежээге чалаткан ада-иелерден совхозта профэвилел комитединиң даргазы Б. К. Монгуш-оол чогаалчының дугайында сактыышкыннарын чугаалап, «Саны-Мөге», «Алдын-кыс» деп шүлүглелдерден үзүндүлерни номчуп, ырлай каапканын көрүкчүлер магадаан. Баянист Байыр-оол Чодураага үдеттиргеш, ажылчын Хүрең Ооржак С. А. Сарыг-оолдуң бижээн «Кожай биле Торгалыг» деп ырызын ырлаарга, Арыг-Үзүү биле дужаашкан Кожай биле Торгалыг кижи бүрүзүнүң бодамчалыг чараш, кыдырыктыг карактарынга чуруттунуп келгени чугаажок. Ыры доостурга, оон мурнунда билдинмейн чораан артиске өөреникчилер чечек сунуп, «Байза Хемчиим» деп ырыны күүседирин дилээннер. Пенсионер ыраажы дилегни күзели-биле күүсеткен.

Сцена 7 «б» класстың өөреникчилери ээлеп, чогаалчының 1934 чылда бижээн «Эге-шелээ» деп шүлүүнге ырыны күүсеткеш, «Ангыр-оолдуң тоожузу» деп ийи номнуг романында «Чылбыга сымырыпкан» деп эгени сценажыдып ойнааны солун болган. Сески класстылар «Чечен биле Белекмаа» деп операны чедиишкиниг ойнап күүсеткеннер.

Тываның улустуң чогаалчызының намдарын, чогаадыкчы ажыл-ижин кежээниң киржикчилери улам хаңы билип алгаш, орайга дээр таңпылап хөглээннер.

(Бистиң корр.).

ҮДЭЭШКИН КЕЖЭЭЗИ

Хеңдерге кедээ Совединиң база клуб чөвүлелиниң организастааны-биле шериг албан хүлээлгезинче чоруур оолдарның үдээшкин кежээзин чоокта чаа Ак-Тал Культура бажыңынга организастап эрттирген.

Шеригже чоруур 14 оол боттарының белеткеп алган солун концертин өскен-төрээн суурунуң чурттакчыларынга бараалгаткан. Ылаңгыя грузин улустуң танцызын, тыва улустуң «Декей-оо» деп ырызын ойнап күүсеткеш, көрүкчүлерни сонуургаткан. Концерт соонда викторинаны организастааш, ниити танцы кежээзи-биле дооскан.

Шулуу ДОСПАН. Улуг-Хем район.

ШАГААН-АРЫГ 100 ХАРЛААР

Улус депутаттарының Улуг-Хем район Совединиң күүсекчи комитеди бодунуң ээлчеглиг хуралында Шагаан-Арыг хоорайның 100 чыл болур оюн декабрь 17-де демдеглээр деп шиитпирлээн. Ол хуусаага чедир чурттакчы кижи бүрүзү хоорайның санитарлыг байдалын эки тургузар талазы-биле үлүг-хуузун киириштирерин айыткан. Ол ышкаш дыштаныр хүннерде спортчу маргылдааларны эрттиргеш, оон тиилекчилерин байырлыг хурал кежээзинде шаңнаарын дугурушкан.

Эрткен дыштаныр хүннерде шыдыраага маргылдаа болган. Анаа 16 кижи киришкен. Бирги черни чаңгыс-даа кижиге уттурбайн В. Кейв алган. Ийигизинге М. Түлүш төлептиг болган. Үшкү черни И. Мохов ээлээн.

(Бистиң корр.).

ХОЛ БӨМБҮҮНГЕ

Кызыл районнуң хол бөмбүүнге ажык бирги чери дээш маргылдаазы найысылал Кызылга болуп эрткен. Ук ужуражылгаларга аныяктарга баулуг-ла өөредилгиг болган. Моон мурнунда республика-даа черге ойнаар бо хире организастыг эртпейн турганын волейболистер демдеглээн.

Кызыл районнуң волейболистери чүгле боттарының аразында спортчу күжүн шенешкен эвес, а харын Улуг-Хем, Каа-Хем, Кызыл хоорайның шилиндек командаларын чалап алганнар. Ол чорук районга хол бөмбүүн сайзырадырынга улуг идиин бээр.

Күштүглерниң аттары ниити хүнде илереп келген. Баян-Кол суурнуң спортчулары бирги черни алгаш, макталга төлептиг болганнар. Ийиги черни Улуг-Хемниң төлээлээн Арыг-Үзүүнүң аныяктары ээлээн. Арыг-Үзүүнүң ойнакчызы Херел Дөтпеннин эрес-кашпагай ойнааны көрүкчүлер хөй удаа адыш часкаашкыны-биле уткаан.

Геннадий ШУЛУУ. ДОСААФ-тың Кызыл район комитединиң даргазы.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ДЕКАБРЬ 9-ТА

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.30 — «120 минута». 8.35 — «Улуг-хүн, 6 шак чартыкта», 4-кү сериязы. 9.40 — Концерт. 10.00 — «Кижи. Чер. Октаргай». 11.00—11.10 — Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустуушкун прожекторy. 15.50 — Грузин телевидение программазы. 16.45 — «Чудеи болгаш чүге». 17.15 — «Ыры-88». 17.25 — Объектив. 18.00 — «Депшилге. Информация. Реклама». 18.45 — Бөгүн делегейде. 19.05 — XIX партконференцияның үтланыышкыны-биле. Дук бүдүрүлгезинге хорек чиг эттиг шыдарының дугайында. 19.50 — «Улуг-хүн, 6 шак чартыкта». Уран-чечен фильм 4-кү сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустуушкун прожекторy. 21.45 — Улуг кижилерге мультфильмнер. 22.05 — «Юрмала—88». Концерт соонда. 23.25—23.40 — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.40 — М. Ю. Лермонтов. «Бородино». 4 класс. 9.00 — Англи дыл. 9.30 — Док. фильм. 10.05 — ОПТУ сургуулдарынга. Астрономия. Сылдыстар. 10.35; 11.35 — Бисти долгандыр турар бойдус. 1-ги класс. Школа болгаш мээн эптерим. 10.55 — Док. фильм. 11.05 — Англи дыл. 11.55 — «Кускy төөгү». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.15 — «Спортчу арена». 13.45 — Концерт. 14.05 — Медээлер. 14.15—15.20 — «Буурап кышкен трест». 3-кү сериязы. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — Уругларга фильм. 18.45 — «Элээди болгаш хоойлу». Наркотар четпээшкинниң эрге-ажыктарының база хуулгэлелериниң дугайында беседа. 19.05 — Док. фильм. 19.15 — «Тыва черле». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Мал кыштаглааштыкшы — шалыпчы фронт». Делегей байдалының дугайында беседа. 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — Док. фильм. 20.30 — Удмуртияның ырлары болгаш танцылары. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустуушкун прожекторy. 21.45—23.10 — «Кускy төөгү». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — «Аңчы-чорукчулар клуву». 19.15 — Силер мону шыдаар силер. 20.00—20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!»

КИНО

ДЕКАБРЬ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Сладкие грёзы» 9.30, 12.00, 14.30, 17.00, «Меня зовут Арлекино» 19.30, Бичии залга: «Сборник мультфильмов» 10.00, «Весёленькое воскресенье» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 141» 9.00, 11.40, «Оранжевый дождик» 10.20, 13.00, «Всего одна ночь» 14.40, «Эсперанса» 16.30, 21.00, «Утомлённое солнце» 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «В старые добрые времена» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Аленький цветочек» 15.00 «Кинг Конг жив» 17.00, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Человек с бульвара Капуцинов» 18.00, 20.00 шактарда.

АГААР

Республикага шокар булуттаар, бичии хар чаар. Мурнуу-барыын чүктен хаттың дүргенин секундада 3—8 метр. Дүне 23—28, чамдык черлерге 14—19, хүндүс 13—18, чамдык черлерге 4—9 градус соок болур.

Кызылга шокар булуттаар, чагбас. Мурнуу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Дүне 24—26, хүндүс 15—17 градус соор. Автоорукларга бичии хар чаар. 2—4 километрге чүвениң көстүрү эки.

КУЛЬТУРА-СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ

«КОЛОС» КБ

Декабрь 10-11-де. Дыштаныылга кежээлери 19 шакта.

Декабрь 11-де. Аныяк өг-бүле клувунуң кичээли. 11 шакта. (Автобус хөгжүм-шии театрындан 10.30 шакта чоруур, автоорук техникумундан 10.40 шакта үнер).

«ЕНИСЕЙ» КБ

Декабрь 10-да. «Фантомастар» деп уруглар клуву чалап тур. 10 шакта.

Декабрь 10-11-де. Дыштаныылга кежээлери 19 шакта.

«ТЫВА ТУДУГ» ТРЕСТИҢ КЫЗЫЛ БУЛУҢУ

Декабрь 10-11-де. Дыштаныылга кежээлери 19 шакта.

ПАРЫГЫ

Декабрь 10-11-де. Дыштаныылга кежээлери.

Декабрь 11-де. «ТАЙГА» станциязынга 11 шактан эгелээш кышкы спорт сезонун ажыдарынга тураскааткан хаак маргылдаазы болур.

КУЛЬТУРАНЫҢ БОЛГАШ ДЫШТАНЫЛГАНЫҢ Н. ГАСТЕЛЛО АТТЫГ

Бүгү-эвилелдиң эки тура күш-культура болгаш спорт ниитилелиниң область чөвүлели «САЯННЫҢ КЫЖЫ» деп хаак маргылдаазын эрттирерин чарлап тур.

Маргылдааның программазы: 3, 5, 10 болгаш 15 километр дистанцияларга хаак чарыжы.

3х5 болгаш 3х10 километр дистанцияларга эстафеталар.

Маргылдаа «Тайга» станциязынга болур. Анаа районнарның болгаш Кызыл хоорайның шилиндек командалары киржир.

Маргылдаа 1988 чылдың декабрь 17—18 хүннеринде болур. Хүнүн-не 11 шакта эгелээр.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

ШЫННЫҢ телефоннары

Редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; приемная — 3-34-26; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93; партийжи амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-25; совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23; үлетүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73; агроүлетвир килдизи — 3-41-16; пропаганда килдизи — 3-34-57; культура килдизи — 3-39-15; информация килдизи — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; очулга килдизи — 3-34-93; корректорлар — 3-34-19; үндүрүкчүлер — 2-27-41; бухгалтерия — 3-43-41; солун келбейн барганда — 2-32-73-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ызазы. Тиражы 24637 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин биле Кравченко кудумчузу бажыы № 1.

Чагыг № 215. ТС—00896.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың декабрь 10 суббота
№ 285 (13885)
1925 чылдан үндезилеттинген.
Өртээ 3 кап.

ОРБИТАДАН МЕДЭЭЛЕР

УЖУДУУШКУН БАШКАРАР ТӨП. (СЭТА). Совет-француз экспедициязы каттышкан ужудуушкунунуң программазын ёзугаар ажык космоска шенелде кылырынга белеткелди үргүлчүлеп турар.

Эртен хоңуктар иштинде космонавтылар космоске үнериинге херек дериг-херекселдерни хынап көргеннер. Олар орбита комплекизиниң даштынга ажылга херек эртем аппаратураларын болгаш инструменттерни белеткеп алганнар.

Александр Волков болгаш Жан-лу Кретьен чүрек-дамыр системазының ажылдап турар үеде байдалын тодарадыр сорулга-биле медицина шинчилелин эрткен.

Эртем шинчилелдериниң планын ёзугаар «Циреен» аппаратуразының дузазы-биле космос херелдеишкиннериниң вакчеглиг хемчээшкиннерин, биологтуг шенелделерни чорудупкан.

Башкарткан чорупур «Мир» комплексте ужудуушкун чогумчалыг эртип турар.

Космонавтыларның кадыкының байдалы эки.

М. С. Горбачевтуң Нью-Йоркка ужуражыышкыннары

НЬЮ-ЙОРК, декабрь 8. (СЭТА). СЭКП ТК-ның Чиигиме секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев декабрь 7-де КНО-нуң чиигиме секретары Х. Перес де Куэльяр-биле беседалапкан. КНО-нуң үре-түңнелдиг ажылдаарынга делегей бойдалының таарымчалыг апарганын база совет-американ харылзааларының экижээнинин ол херекке эки салдарны чедирип турарын беседаның киржикчилери демдеглээн. Делегейде политиктиг байдалды экижидеринге, КНО-нуң ажылын амыдыралчы болгаш ажыктыг болдуруп быжыглаарынга совет удуртулганың киирип турар салыышкынын Перес де Куэльяр демдеглээн.

Кол Ассамблеяның ноябрь резолюциязының мандадынга дээшкип алгаш, Афганистанда байдалды экижидип чогумчудар чорудулгаларга бодунуң идепкейлиг киржир деп турарын Перес де Куэльяр дыңнаткан. КНО-нуң чиигиме секретарының ындыг күзелин М. С. Горбачев деткээн.

Совет Эвилелиниң келзэде КНО-нуң талазынга турарын, оон ачылзээн бүгү чүүлдерни деткиирин ол Перес де Куэльярга бүзүреткен.

Оон соонда КНО-нуң Кол Ассамблеязының 43-кү сессиязының даргазы, Аргентинаның даштыкы херектер министри Данте Капуто-биле ужуражыышкын болган. Делегей политиказында өөскээн боттуг бо чорудулгаларны быжыглап турузарынга чаа политиктиг бодаашкынның болгаш совет даштыкы политиканың ужур-дузазын база ук боттуг чорудулгаларның Кол Ассамблеяның амгы сессиязының ажылынга кошкуу салдар чедирип турарын ол демдеглээн.

Ол кыска беседага чепсегленишкинниң дүжүрериниң болгаш делегей чөрүлдээлериниң чогумчалыг шиитпирлээр айтырыглар талазы-биле кады ажылдажылганың чамдык түңнелдеринге үнелел бергилген. Сөөлгү үеде КНО-да чаа аргаларның тургустунуп келгени-биле холбаштыр боттуг бурунгаарлаашкыннарның быжыглаарын, делегей херектеринге интернационалчы кады хедеелиишкинниң күштелдирерин М. С. Горбачев сагалдаан.

Хүнниң ийиги чартыында Нью-Йорк чоогунда Гавернорс-Айленд дээр бичии ортулукка М. С. Горбачев АКШ-тың президентизи Р. Рейган болгаш чурттуң чаа президентизинге соңгуткан оралакчы президент Дж. Буш-биле ужурашкан. Ол — албан ёзузунуң ужуражыышкыны эвес, М. С. Горбачевтуң КНО-нуң Кол Ассамблеязының сессиязынга келгени-биле холбаштыр ындыг ужуражыышкын болган. Совет-американ чугаалажылганың хүн айтырыында киирип турар кол айтырыгларга хамаарыштыр кавсы чугаа боол турган-даа болза, чогум улуг чугаалажыышкыннарны аңаа кылбаан.

Ындыг болзажок, хүндүлээчел, ижин кара чок, эки, чаагай хөөнүг беседа ийи-бүрү ужкалыг болгаш ажыктыг болган. 1985 чылда Женевага болган ужуражыышкын соонда совет-американ харылзааларда тургустунуп келген эки болгаш боттуг бүгү чүүлдер ийи чурттуң болгаш делегейниң нинтилежилгезиниң эрге-ажыктарынга дүүштүр камгалаттынар, улам хөгжүттүнер ужурлуг чүүлдер ол беседага кирген.

Ийи чурттуң эрге-ажыктарын бүгү делегейниң эрге-ажыктары-биле холбай хүндүлеп көрүп турган, чедип алдынган дүгүржүлгаларны боттандырарының чаа чүүлдерин дилээп тыварының, бүгү деңнелдерге — дээди, политиктиг ужуражыышкыннардан эгелээш, түс-түс кижилер аразынга харылзааларны тургузарынга, эки билчип алыырынче четкүлге, айыылдыынычыгзыннер чоруктардан уштувун хостаалырынга, ийи чурттуң ылгалдарын хүлээп көөрүнге чедир бүгү чүүлдерни барымдаалаарының идегелин уламчылаары ол беседаның кол чүүлү боор турган.

М. С. Горбачевтуң Москвада ээп келгени

НЬЮ-ЙОРК, декабрь 8. (СЭТА). СЭКП ТК-ның Чиигиме секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачевтуң Нью-Йоркта чорул турарының программазы Армян ССР-де чер шимчээшкиниң болганы-биле холбаштыр ара соксаан. Кубаже болгаш Великобританияже баары соксаарлаткан.

Бөгүн М. С. Горбачев Нью-Йорктан Москваже ужудуп үнүпкен. Ооң-биле кады СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри Э. А. Шеварднадзе, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары А. Н. Яковлев чорупкан.

М. С. Горбачев ужудуп үнүптерииниң мурнунда аэропортка медеглел кылган.

* * *

СЭКП ТК-ның Чиигиме секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев даштыынга ийи-чорук ара соксаткаш, декабрь 9-та Нью-Йорктан Москваже ээп келген. М. С. Горбачев-биле кады оңу даштыынга үдеп чораан кижилер — СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри Э. А. Шеварднадзе, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары А. Н. Яковлев, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. М. Каменцев чедип келген.

М. С. Горбачевту аэродромга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннери Л. Н. Зайков, Е. К. Лигачев, В. М. Чебриков болгаш албаның өске-даа кижилери уткуп алган.

(СЭТА).

Нью-Йоркка парлалга конференциязы

НЬЮ-ЙОРК, декабрь 8. (СЭТА). СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри Э. А. Шеварднадзе эрткен средада парлалга конференциязы эрттирген, аңаа ол мындыг медеглел кылган:

Закавказье республикаларынга коочуг улуг аар-берге уржуктарлыг күштүг чер шимчээшкиниң болганын эш М. С. Горбачевтуң даасканы-биле дыңнадырын күзеп тур мен. Баштайгы сан-түк-биле алырга, Армян ССР-де муң-муң ажы өлген. Билдингир - чылдагааннар-биле мылыштыг сан-түңнү ап, адап шыдавазым харааданчыг. Коочуг улуг үрелишкиннер болгулаан. Ол халап чүгле армян улуска эвес, харын бистиң чуртувустуң бүгү улустарынга улуг айыыл-дыр.

Айыылга таварышканнарга дуза көргүзери-биле онза хемчеглерни ап чорудуп турар. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжковка баштаткан чазактың тускай комиссиязы тургускан.

Эргежок чугула хемчеглерни ап чорудуп турар-даа болза, улустуң халапка таварышканы бо шаңтарда болгаш хүннерде Михаил Сергеевич Горбачев бодунуң чериннге оон турары болгаш ол коочуг харыысаагалыг ажылды шуут баштаары эргежок чугула деп санап турар. Оон-биле холбаштыр бис бодувустуң аян-чорувусту соксадыр болгаш Төрээн чуртувусче ээп чанар ужурлуг апарган-дыр бис.

СЭКП ТК-ның Чиигиме секретарының киржилгези-биле Нью-Йоркка чорудар дээн бүгү ажылдарны ССРЭ-ниң экспорт барааннарының делгелгезинден өскезин кылбас. Делгелге ажыдыышкынының өске денелге чорудар. Кубаже болгаш Великобританияже аян-чоруктарга хамаарыштыр чүл дээрге, оларны чогуур таарымчалыг үеде, соолгуде чорудар.

Түннелинде совет делегациязының өмүнээзинден болгаш М. С. Горбачевтуң даасканы-биле бо бүдүн чартык хонук иштинде бистен дээштиимыска хамаарыштыр кайгамчык хүндүлээчел, чылыг болгаш ийыралдыг чорукту көргүскен Нью-Йорктуң бүгү чурттакчыларынга ханы өөрүп четтиришкинниң сөстерин чугаалаарын менээ чопшээреп көрүңер. Мен хоорайның эрге-чагыргаларынга, АКШ-тың администрациязынга өөрүп четтиришкинниң база илередип тур мен.

КОМИССИЯ АЖЫЛДАП КИРИПКЕН

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков баштаан комиссиязы Армян ССР-де чеде бергенин моон мурнунда дыңнаткан турган. Комиссияның сорулгазы — Армениязын чамдык соңгу районнарынга декабрь 7-де болган дыка улуг үреглээшкиннерге болгаш кижи когаралдарынга чедирген күштүг чер шимчээшкиниң уржуктарын чайладыр талазы-биле ажылдарны нийти-эвилел чергелиг таарыштыр дүүштүрери.

Декабрь 8-тиң эртенинде комиссия кежигүннери Армения Компартиязының ТК-зынга республиканың удуртулгазы-биле ужурашкан. Чөвүлел хуралга ол ышкаш чамдык эвилел министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчулары киришкен. Халапка таварышкан девискээрлерге дуза чедирериниң ээзээ каш улуг хемчээлдиг болгаш далаштыг хемчеглерни ап чорударын чөвүлел хуралга шиитпирлээн. Комиссияның ажыл-чорудулгазының кол-кол угланыышкыннары телевизаан.

Боже немелде шериг кезектерин, ооң иштинде инженер кезектерни хаара тударын, амгы үениң эң күчүлүг техниказын, автокраннарны, хөй чүък кедүрер вертолёттарны аккээрип, бажың-балгат чок арткан кижилерни түр чурттаар оран-сава-биле хандырарын, оларга чурттуң дыштанылга бажыңнарынга болгаш кадыкшылга черлеринге хөй орууннарны тускайлап бээрип, чылыг идик-хеп-биле хандырарын, шериг кезектериниң дузазы-биле оларга азыг чемни үзүктел чок хандырарын организастаарын шиитпирлээн. Ам безин мында чурттуң аңгы-аңгы хоорайларындан түс-түс эмчилер болгаш өске-даа медицина ажылдакчылары чедо берген. Республикаже тудуг материалдарын болгаш чыып эптээр шит бажыңнарны чедирип бээрин дүргедедириниң дугайында даалгаларны берген.

Армениянын таварышкан качыгдалы — ол дээрге совет улустарның бүгү өг-бүлезиниң качыгдалы. Бо берге хүннерде чурттуң бүгү булуңнарындан кээп турар чагаалар, телеграммалар, кажыдал илередиишкиннери база ол дугайын херечилеп турар. Бо халапты чүгле нийти күженишкиннер-биле, бот-боттарынга дузалажылга-биле, дыңнангыр, көрүнгүр чорук-биле ажыл, шыдажып эртип болур. Армениянын когараан районнарынга дуза чедирер дугайында өске республикалардан кээп турар хөй санныг саналдарны барымдаалап көргеш, декабрь 9-та Ереванга эвилеледешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниң Даргаларының тудут айтырыгларын харылап турар оралакчыларының чөвүлел хуралын эрттирерин шиитпирлээн.

Чөвүлел хурал эрткеп дораан комиссия кежигүннери чер шимчээшкинниң эң-не улуг когаралдарга таварыштырган районнарынче чорупкан. Олар Ленинакан, Спитак, Кировакан хоорайларга чедип, байдал-биле, когараладаарының хемчээли-биле тодаргай таныжкан. Ол хоорайларның чурттакчылары-биле хөй саныг ужуражыышкыннар болган. Кижилер боттарының таварышканы нийти качыгдалының дугайында чугаалап, шалыңкын дуза дээш, Армениянын хамаатыларынга М. С. Горбачевтуң илереткени бүрүнүг кижизиг чорук база кажыыдалды сеткилиниң хавыыздан үлешкен, деткимче сөстери дээш четтиргенин илередип турган. Оон-биле кады хоорайларда болгаш суурларда камгалал ажылдары, бузундуларны аштаары байдалдын негеп турары хире ындыг калбак хемчээлге четпээнинге хамаарыштыр улуг дүвүрелин болгаш сагыш човаашкынын илередип турган. Ажылчы чоннарның айтырыгларынга Н. И. Рыжков харылап тура, халапка таварышкан девискээрлерде үреллишкиннериниң хемчээли дыка улуг, мынчангаш амгы үеде кол сорулга — чер болганынга техниканы, ылангыя автокраннарны, металл кезер аппараттарны, вертолёттарны кииришпирип, транспорт аймааның чедипкен турарын чедип алыры деп демдеглээн. СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязы бо сорулга эң-не кыска хуусаада күүседиттинген турзун, кижилерниң таварышкан качыгдалын чиигедир даап бүгү-ле чүүлдерни кылыр деп, ол чугаалаан.

Ажылчы чон-биле беседаларга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары Н. Н. Слюньков, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, ССРЭ-ниң камгалал министри Д. Т. Язов, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчылары Ю. П. Баталин, Л. А. Воронин, Б. Е. Щербина олар киришкен. Республиканың районнарын кезип чорупп турар үеде комиссия кежигүннерин Армениянын Компартиязының ТК-зының бирги секретары С. Г. Арутюнян үдеп чораан.

Чер-черде тодаргай байдалды барымдаалап көргеш, камгалал болгаш катап тургузулга ажылдарының бүгү комплекизин дүргедедир сорулга-биле комиссия чамдык немелде хемчеглерни тогывылаан.

Ол-ла хүн Армениянын компартиязының ТК-зынга чөвүлел хурал болган, аңаа Армян ССР-ниң бойдус халаазынга таварышкан районнарында байдал болгаш чурттакчы чонга дарый дуза көргүзер талазы-биле үрелген үлегтүр бүдүрүглелерин, социал-амыдырал объектилерин, чурттаарга бажыңнарын катап тургузар хемчеглер дугайында информацияны чугаалажып көрген.

Чөвүлел хуралга Н. И. Рыжков түве чугаалаан.

(СЭТА).

СЭКП ТК-да

«ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 28 чүүлүнге үндезилеп СЭКП Төп Комитеди Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязындан ССРЭ-ниң улус депутаттарынга соңгулдалар талазы-биле соңгулда комиссиязын дараазында составтыг кылдыр тургускан:

Брыга Лидия Дмитриевна — Брест областа Брест районунуң «Память Ильича» колхоз-комбинаттың машина-биле инек саар операторy, Белорус ССР.

Гейбо Янис Алоизович — Латвияның компартиязының Даугавпилс райкомунуң бирги секретары.

Затворницкий Владимир Андреевич — «Мосстрой»-1 трестиң комплекстиг бригадазының бригадири, Москва хоорай.

Иванова Татьяна Георгиевна — РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазының оралакчызы.

Коптюг Валентин Афанасьевич — ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының оралакчы президентизи — ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының даргазы.

Лаптев Павел Павлович — СЭКП ТК-ның Нийти килдис эргелекчизиниң бирги оралакчызы.

Лобов Юрий Иванович — Д. Ф. Устинов аттыг «Ижмаш» бүдүрүлге каттыжыышкынында партком секретары.

Максудов Пулатжан Саатжанович — Узбекистанның Бекабад болгаш ниитте шыдамык металл комбинадының директору, Чирчик хоорай.

Метонидзе Гурамы Арчилович — Тбилисиниң электровоз кылыр В. И. Ленин аттыг заводунуң электромонтажчылар бригадири.

Рахмадиев Еркегали — композитор, Казах ССР-ниң Композиторлар эвилелиниң бирги секретары, ССРЭ-ниң улустуң артизи.

Фатеев Анатолий Михайлович — СЭКП Ленинград обкомунуң ийиги секретары.

Шемшученко Юрий Сергеевич — Украин ССР-ниң Эртемнер академиязының күрүне болгаш эрге-хоойлу институдунуң директору, УССР-ниң ЭА-зының корреспондент кежигүнү, юридиктиг эртемнерниң доктору, профессор.

Шитов Александр Иванович — ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазының бирги оралакчызы.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязындан ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле соңгулда комиссиязында

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязындан ССРЭ-ниң улус депутаттарынга соңгулдалар талазы-биле соңгулда комиссиязының болган хуралынга комиссияның даргазынга В. А. Коптюгту, даргазының оралакчызынга — Т. Г. Ивановану, комиссияның секретарынга — П. П. Лаптевти соңгаан.

Соңгулда комиссиязы дараазында адресте турар: Москва, Владимиров проезд, бажың 2, подъезд 16.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязындан ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле соңгулда комиссиязындан

«ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» ССРЭ Хоойлузунга дүүштүр СЭКП-ден ССРЭ-ниң улус депутадынга 100 кижиниң соңгуурун СЭКП-ден улус депутаттарынга соңгулдалар талазы-биле соңгулда комиссиязы дыңнадып тур. Улус депутадынга кандидат кылдыр СЭКП-ниң кайы-даа кежигүнүн депшидип болур. СЭКП-ден улус депутадынга кандидат кижи хары угда девискээр азы национал-девискээр соңгулда округундан азы өске хөй-нийти организациязындан депшиттирип болбас.

Соңгулдаларны эрттирериниң демократтыг принциптерин хандырар сорулга-биле депутаттарга кандидаттар дугайында саналдарын киирерин соңгулда комиссиязы партия организацияларындан, СЭКП кежигүннеринден болгаш кежигүнге кандидаттардан дилеп тур. Чер-черлерде ажылдап турар коммунистерге хамаарыштыр саналдарны партия эге организациялары кээр ужурлуг, оон соонда ол организацияларның телзелекчилериниң киржилгези-биле партия хооркомнарынга, райкомнарынга кээр. Ол саналдарга үндезилээш партия обкомнары, крайкомнары, эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-лары боттарының тургускан чурумун ёзугаар ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиттирген кандидатураларны СЭКП ТК-же киирер дугайында шиитпирни хүлээп алыр.

Политиктиг, күрүне болгаш хөй-нийтиниң билдингир ажылдакчыларының, өске республиканың, крайның болгаш областың девискээринде ажылдап база чурттап турар ажылчын ангының, колхозчу тараачынның, эртемниң болгаш культураның суралгыг төлээлекчилериниң кандидатураларының талазы-биле саналдарны СЭКП ТК-же дорт чорудар.

Саналдарны өөрениг көрүп турар үеде партия организацияларынга болгаш коммунистер ортузунга калбак деткимчени алган кандидатураларны хамыкты мурнай барымдаалаар. ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидаттар кылдыр эде тургустунуушкунуң ёзулуг киржикчилери, бистиң чуртувустуң күрүне эрге-чагыргазының дээди органынга ажылдаарынга эргежок чугула мөгү-шинарлыг коммунистер депшиттирген болурунга партия соңгургалдыг хээрин бо таварылгада барымдаалаары чугула.

Саналдарны киирериниң хуусаазы — 1989 чылдың январь 1-ге чедир.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязындан ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле соңгулда комиссиязы.

Армениянын Коммунистиг партиязының Төп Комитединге

Армян ССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга

Армян ССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге

Улуг үреглелди болгаш өлүм-чидимни болдурган чер шимчээшкиниң дугайында медээни Тыва АССР-ниң коммунистери, бүгү ажылчы чону сеткил-чүрээниң ханы саргыышкыны-биле кажыдап дыңнаан.

Акы-дуңма армян улуска таварышкан ол аар-берге айыыл-халап хөй националдыг Төрээн чуртувустуң бүгү улустарынга, оон иштинде тыва улуска база таварышкан халап болур. Бо берге хүннерде силерниң-биле кады бис, эргим эштер.

Чер шимчээшкининге өлген кижилерниң өг-бүлелеринге болгаш аңаа таваржып качыгдаан бүгү кижилерге оларның кажыыдалын сеткилинге ханызындан үлежип турарывысты дамчыдарын дилеп тур бис.

СЭКП Тыва обкому

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели

ХАЛАПКА ТАВАРЫШКАННАРГА ДУЗАЛААРЫ-БИЛЕ

Армениянын соңгу талазы районнарынга болган айыыл-халаптың дугайында медээни бистиң республиканың ажылчы чону дүвүрел-биле хүлээп ап, бүгү совет кижилер дег, аңаа боттуг дузаны чедирер талазы-биле боттарының саналдарын киирип эгелээн.

Бо хүннерде республиканың чурттаалга-социал банкызы, ооң районнарда салбырлары-биле харылзажып, албан черлери, организациялар болгаш бүдүрүлгелер, түс-түс хамаатылар акшаны шилчидип эгелээн.

Чамдык күш-ажылчы коллективтер бир хүн ажылдааш акшазын шилчидер деп шиитпирни хүлээп ап турар. Аңаа чижек кылдыр СЭКП Тыва обкомунуң, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң аппараттарының ажылдакчыларын, «Шын» солун редакциязының коллективин хамаарыштырып болур. Өске-даа черлерде ындыг айтырыг хуралдар болуп турар.

Дуза көргүзерин күзээн албан черлери, организациялар болгаш түс-түс хамаатылар ССРЭ-ниң чурттаалга-социал банкызында 700412 дугаарлыг тускай санче акшазын шилчидип болур.

(Бистиң корр.).

АКЫ-ДУҢМА АРМЕНИЯГА ДУЗАЛАМЧЫ

Армения улуг чер шимчээшкини болган соонда, республиканың соңгу талазында хоорай, суурларның үрегделге таварышканынга, өлүм-чидим болганының дугайында медээ дыңналып кээрге, бистиң чуртувустуң бүгү эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларының, крайларының болгаш областарының улустары ол аар-берге бойдус халавының уржуктарын армян чон-биле деңге үлежип, оларга бүгү талалыг дузаламчыны көргүзүп эгелээн.

* * *

Чер шимчээшкининге эң берге үрегдеттирген ырак-узак районнарга Закавказьениң шериг округунуң дайынчылары коочуг хүрээн чедип келген. Инженер-сапер кезектерниң дайынчылары чедип келген дораан-на, бузундуларга бастырган кижилерни казып үнүп, электри шугумнарын база суг дамчылар черлерни септеп эгелээн. Кудумчуларны машина-техника эрте бээр кылдыр аштааш, балыгланган кижилерни хоорай, суурлар чоогунда тургускан шериг госпитальдарынче коочуг хүрээн чорудкан.

Декабрь 8-тиң эртенинде шериглер чоннуу аъш-чем-биле болгаш идик-хеп-биле хандырар пунктуларны организастапкан. Чурттакчы чонну баштай шериглерниң хүнезин чеми-биле чемгерген. Оон уламчылыр шериг кухняларын ажылдай берген. Шериг майгыншарынга оруп-дежектерни салгаш, айыылга таварышкан кижилерни чыттырган.

Будун арткан бажыңнарда кижилер чындурар черлерни, хан кудар болгаш балыг шарыыр пунктуларны ажыткан. Шериг хирургтар дүн-хүн чок ажылдап турар.

* * *

Совет кескү травматолог, Ленинчи болгаш Күрүне шаңналдарының лауреады Отар Гудушаури Армениянга чер шимчээшкини болган деп медээ кээри билек, 40 кижи составтыг травматологтарны, хирургтарны, реаниматорларны болгаш медицина сестраларын Армениже чорудкан. Ооң соонда уруглар эмчилериниң бир бөлүүн база чоруткан.

Отар Гудушаури Тбилисиниң улуг-улуг эмнелге черлериниң кезип эмнээр пунктулар кылдыр эде организастааш, бүгү ажылды боду удуртуп турар.

Тбилиси хоорайда чурттап турар муң-муң кижилер — грузиннер, армяннар, азербайджаннар, орустар, украиннер болгаш өске-даа национальный кижилери кезип эмнээр пунктуларга боттарының ханыын халаска берип турар.

* * *

Эстонияның Сааремаа ортулуунуң район эмнелгезиниң ажылдакчылары Арменияда улуг чер шимчээшкини болган деп медээни дыңнааш, кандыг-даа айтырыышкын чокка бир муң рубльдан дузаламчы кылдыр чорудкан.

Эстонияның бүгү бүдүрүлгелеринде, албан, организация черлеринде митингилер бо хүннерде эртип турар. Митинг киржикчилери армян чонга дузаламчыны чыып турар. Чижээлээрге, «АРС» комбинаттың ажылчыннары кижи бүрүзү дузаламчы фондузунга 10 рубльдан салыр деп шиитпирлээн.

* * *

ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилели дузаламчы фондузунче бир миллион рубльди шилчиткен.

* * *

Армениянын бойдус халаазынга таварышкан чонунга дузаламчыны чурттуң бүгү чону көргүзүп турар.

(СЭТА).

АКША-ХӨРЕҢГИ ШИЛЧИДЕРИ-БИЛЕ ТУСКАЙ САННЫ АЖЫТКАН

Армян ССР-ниң чамдык районнарынга болган чер шимчээшкининге качыгдааннарга дузаламчы чедирери болгаш ооң уржуктарын чайладыры-биле чурттакчы чонуң, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның акы тура акша-хөреңги дажыглаарын киирер саналары-биле ССРЭ-ниң Чурттаалга-социал банкызы

№ 700412

тускай агар санны ажыткан. Акша-хөреңгилерни ССРЭ-ниң банкыларының бүгү албан черлери хүлээп алыр.

Совет болгаш даштыкы хамаатыларның база организацияларның даштыкы валюта-биле дузаламчы чедирилгезин ССРЭ-ниң Даштыкы экономиктиг харылзаалар банкызында

№ 700412

агар санче киирип болур.

УЛУСЧУ КОНТРОЛЬ

Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединде

БАЙДАЛ ДҮВҮРЕНЧИГ, АМДЫГААШТАН ХЕМЧЕГ АЛЫР

1988,1989 чылдарның кыштың үезинде эът болгаш малдан алыр өске-даа продукцияны бүдүрериниң көвүдедириниң болгаш мал кыштаглаашкынының организастаар талазы-биле Чөөн-Хемчик Бии-Хем, Сүт-Хөл, Улуг-Хем районнарының совхозтарынга кылган хыналдаларының түңнелдериниң дугайында айтырыгны республиканың Улусчу контроль комитединиң хуралынга чугаалажып көрген.

Адаттынган районнарның совхозтары болгаш агроүлетпүр каттыжыышкыннары бо талазы-биле чогуур хемчеглерни албаан болгаш таарымчалыг байдалдарны тургуспайн келгенин хыналдадан илерээн.

Фермаларның ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны, продукция бүдүрериниң көвүдедир талазы-биле РАҮК чөвүлелдериниң хүлээп алган шиитпирлериниң күүселдезин контроль чок арткан. РАҮК-тернин болгаш совхозтарның удуртукчулары болгаш специалистери ап чорудар хемчеглерниң күүселдезинче кичээнгейин кошкаткан, мал кыштаглаашкынында берге байдал тургустунган. «Алдан-Маадыр», «Сүт-Хөл», «Күш-ажылдың хостуу», «ҮТКА 25 чылы», «Чырал-Бажы», «Искра» совхозтарның сүт-бараан фермалары, Карл Маркс аттыг совхозтуң төп сүт-бараан фермазы, «Кызыл тараачын» совхозтуң Шивилиг СБФ-зының бызаа кажаазы кышкы байдалга ажылдаарынга белеткелди дооспаан болган. Ол-ла фермаларның бежинде инек едээ арыглаар дөртүнде инек суггарар, үжүнде инек саар механизмнер ажылдавайн турган, ол ажылдарны холдан кылып турар. «Алдан-Маадыр» совхозтуң Сарыг-Булуң СБФ-зы кыштаглаашкынга шуут белеткеттинмээн. Ол-ла фермада инек суггарар, саалда механизмнерн ажылдавас, одалга системазын доңурган. Инек кажаазы белен эвес болганындан, инектер ажык черге туруп турган. Фермада тарып боозадырга пунктузу, инек төрүүр салбыр, бызаа кажаазы чок.

Хөй кыштаглаашкынының оруп турары оон дээредевес. Хыналда кылган районнарның ажыл-агыйларында хөй кажааларының, чурттаар бажыңнарының чылыглаашкынын доозулбаан болган. Оларны септеп кылырынга дилиг материалдары, туйбу, соңга шилдери болгаш кадаглар чедишпес. Чаш хураганнарны хүлээп алырынга кажаалар белеткеттинмээн. Оларга эрээлдер кылырынга хереклээр щиттерни хамаанчок октагылап каан, хөй кезин үрелген болгаш чамдыктарын оорлап аппарганы илерээн.

Хойжуларның кыштагларында электри удазыннары чартыкып солуттунмаан болгаш хөй санныг электролампочкалар четпес. Кыштагларда чупар-бажыңнарның септелгезин кылбаан, печкалар чок. Ажыл-агыйларда мал чемиин курлавыры ниити планның 60-80 хуузу болур, ол айтырыг чадаг-биле тургустунуп турар. Мал чемин чөн ажыглаар, ону камнаар талазы-биле тодаргай хемчеглер алдынмайн турар. Бөдүүн чемнерни үүрмектеп, оларга минералдыг болгаш белоктар холаап, малга бээр ажыл багай тургустунган. Мал чеми белеткеп бээр механизмнерни четпес ажыглап, оларның хөй кезин ажылдавайн турар.

Ол районнарда совхозтарның бо чылын белеткээн сиггенин лабораторияга анализтеп көөрге, хоолулуг шынары куду болган. Чөөн-Хемчик болгаш Бии-Хем районнарның белеткээн силозунуң 30-50 хуузу класс чок болганы тодараттынган.

Мыйыстыг бода мал фермаларында болгаш хойжу кодаларда хөй кезинде бөдүүн, концентраттыг мал чемнерниң курлавырлары тургустунмаан. Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем районнарның совхозтарында белеткээн мал чемин төттөлээр чоруктар бар. Бии-Хем, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик районнарның тарга шөлдеринде саван ажаалдаазын багай чорудуп турар.

Мыйыстыг бода малды турлузу азыраар ажылче шилчилгени организаставаан болган оларның чемгерилгези четпес. Оон түңнелинде хыналдаан фермаларда сүт саалдазы кыштаглаашкын эгезинде-ле бүрү кудулап турары илерээн.

Районнарның ажыл-агыйларында бо чылын төрүттүнген кошкак анай, хураганнарның вемелде чемгерилгезин организаставаан.

РАҮК-терниң болгаш совхозтарның удуртукчуларының болгаш специалистериниң харысалга болгаш организастогуудан хойну сүт-биле хандырар айтырыг чадаг-биле тургустунган турган. Совхозтарда бар 87 сүт сөөртүр автомашиналарның ам бо күнүнерде 71-и, 173 кудуктардан 119-у ажылдап турар. «Сүт-Хөл», «Алдан-Маадыр» болгаш «Искра» совхозтарда суг ну 3-4 хонгаш, үзүктелиишкинниг чедирип турарындан «Алдан-Маадыр» совхозта хойнуң дугу массалыы-биле дүжүп турар. Сүт сөөртүр машиналарның 2-3 ээлчег-биле ажылдаарын кайгадаа организаставаан. Малга сүт кудуп бээр оңгачалар чедишпес.

Аарыг малдарны эмнээрин четпес организастаан. Аарыг малдарны үе-шаанда илередип, эмневейн турар. Совхозтарда эмнелге-санитарлыг пунктулар хагдынган. Аараан малдар малчыннын кодаларында турар. Оларга эмчи дузазын чедирбейн турар болгаш оларның чемгерилгезинче сагып салбайн турары илерээн.

«Өөк» совхозтуң бир кодан 412 баш хоюнга халдавырлыг аарыглар удур профилактиг ажылдарны чорутпаанындан кодур аарыы нептерээн. Районнарның ажыл-агыйларында малдың бруцеллёз болгаш туберкулёз аарыглары дыштыктыг байдалда болуп турар.

Малчыннарга садыг, эмчи, культура хандырылгазының, ачы-дуза чедирилгезиниң графиги сагыттынмайн турар.

Эрткен чылдың кыштаглаашкынындан кандыг-даа түңнелдерни үндүрбээниндеп малдың өлүп хораар чоруу көвүдээн. Ол-ла районнарның ажыл-агыйларында эрткен 10 айларда 37388 баш мал өлүп хораан. Эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 1068 баш мал хөй өлген. Төрүүр 100 башка онаалтыр 51-59 бызаа, 49-66 анай, хураган камгалап алдынган. Ол-ла үениң иштинде 877 баш малды чидирген болгаш оорлаткан, ажыл-агыйларның иштики херегледиинге 21237 баш малды өлүрүп хереглээн. (ай санында ортумаа-биле 2123 башты өлүрүп турган).

Эът болгаш сүт бүдүрериниң чыл планы үстүрүнүң кырында келген. Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Бии-Хем районнарның совхозтары мыйыстыг бода малдың баш санын ноябрь 1-де байдал-биле күүсетпээн. Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Бии-Хем районнарда хой, өшкүнүң баш санының планнары база күүсеттинмээн.

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркүрлкомунуң талазындан адаттынган районнарның мал ажылын сайзырадырынга контрольду кошкаткан.

Айыттынган четпестерни эдерниң талазы-биле Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң хуралындан доктаалды хүлээп алган.

Бо бүгү четпестерни болдурганы дээш, ол районнарның РАҮК даргалары С. К. Долгар, И. В. Шушепачев, Н. Т. Букша оларны комитеттиң хуралынга доңгуткан. Ол ышкаш ол районнарның чамдык совхозтарының директорларынга ол хуралдан хемчегни онааган.

Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң хуралынга СЭКП обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржак киржип, чүве чугаалаан.

КОМИТЕТТЕРДЕ

ТУРАН

Өөк кодээ Совединде, «Саян» совхозта улусчу контроль бөлүктери ол девискээрде депутаттарның киржилгезибиле кодээ Советтиң хамаарылгазында чурттакчыларның хууда дузалал ажыл-агыйының байдалының дугайында ниң удаа хыналдаларны организастап, чон-биле сүмележип, оларның саналонаалын өөренип көрген.

Картофель болгаш ногаа аймаан тарып, өстүрер ажылында сайзырап, чамдык өг-бүлелер кат-чимис аймаан өстүрүп турар. Чоннуң хуузунда дузалал ажыл-агыйында мал бажы шоолуг өспейн турары хыналдадан илерээн. Бо чылдың эгезинде кодээ Советте 501 өг-бүлениң иштинден 50 өреге шуут мал чок болуп турган. Бар малдың баш санын алгаш көөрге, чүс өреге онаалтыр 175 бода, 181 шээр мал, 212 хаван онаашкын, оон иштинде саар инектиң баш саны 67 баш болган.

Ол кодээ Советтиң девискээриниң агаар-бойдузунуң байдалы мал тударынга болгаш ногаа, кат-чимис өстүреринге кончуг таарымчалыг. Хуузунда малды өстүрүп тударынга шаптыктап турар чүүлдерни чоң боттары чугаалап турар. Оларның эң-не колу — совхоз аныяк малдарны чоңга садпайн турар. Ол ышкаш мал тудар кажаа чедишпезин, чүге дээрге тудуг материалдары тывылбас. Мал чемиин белеткелин база четпес организастап, малдың кадарылгазын айтырыгларын тодаргай шиитпирлевейн турар.

Улусчу контролёрлар биле депутаттар хыналдаларның түңнелин кодээ Советтиң күүскомунга, совхозтуң парткомунга илеткеп, чоннуң саналдарын аңаа тудуп чугаалашкан.

Дузалал ажыл-агыйын улам сайзырадырының сорулгаларын кодээ Советтиң күүскомунга болгаш сессиязынга чугаалашкаш, кылыр ужурлуг ажылдар тодараттынган. Совхозтуң директоры база чамдык хемчеглерни ап турар апарган.

Өөк суурнуң чурттакчыларының огородтарын суггарары-биле 4 улуг доскаарларны тургускан. Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының огородтарынче сугну сөөртүрүн организастаан. Тос айларда чурттакчы чоңга 23 тонна картофельди, 102 тонна комбикормну, 200 тонна сиденни, 630 тонна саваны болгаш 2152 рубльге тудуг материалдарын совхоз саткан. Ындыг ажылдар ам-даа чорутунуп турар.

Чоннуң дузалал ажыл-агыйындан совхоз 400 ажыг баш малды, азы барык 50 тонна эътти садып алган. Чоңга 172 хаван оглун, 2 бызааны саткан.

Совхоз директиязы мал тоолуң, чемин, тараа артынчыларын садарын көвүдедирин планнаан. Мал кадарын организастаар, одар-белчиир девискээрин, сиген кезер черлерин доктаадырының, тудуг материалдарын садып алыры-биле чээлилер тыпсырының айтырыгларын кодээ Советтиң күүскому шиитпирлээр дээш хемчеглерни ап турар.

Улусчу контроль бөлүктери, районнуң улусчу контроль комитеди шиитпирлер күүселдезин хайгааралга алган.

САРЫГ-СЕП

2000 чылга чедир өг-бүле бүрүзүн аңгы бажың-биле хандырар дугайында партияның болгаш чазактың салган сорулгаларын күүседири-биле Каа-Хем районда чуртталга тудуу чорудуп турар организацияларның ажылын улусчу контроль комитеди хынаан. Тудуг ажылдарының темпизин дүргедетпишаан, чуртталга шөлүн көвүдедир, ажыглалга киирер хемчеглерни РАҮК-түң тудуг килдизи, септелгетудуг эргелели, орук-тудугсептелге эргелели чугуладап көрбейн турары, ажыглалга киирер кылдыр планнаан чуртталга тудугларын безин саададып турар болган.

Совхозтарны аттыг көөрге, мынчага чедир чурттакчы тудуунга шиңгээдип алыр ужурлуг акша-хөреңгиниң чүгле 66,9 хуузу шиңгээттинген азы ажыглалга киире берген турар ужурлуг 45 аал чурттаар бажыңнарның 33-ү дужааттынган. «Бурунгаар» совхоз ниң аал чурттаар ниң бажың дужаар турганш, чүгле бирээзин дужааган. Совхозтуң тудугжулары эвээш саныг, олар материалдар-биле четче хандыртынмаан, ажыл шагы үзер, арагалаар чоруктар бары хыналдадан илерээн. «Улуг Октябрь» совхоз үш аал чурттаар бажыңны дужаар турганш, чүгле ниң аал чурттаар бажыңны озалдап дужааган. «Бүрен» совхоз ниң аал чурттаар чаңгыс бажың тудуун эгелээш доозуп чадаан, көрдүнген акша-хөреңгиниң чартыын безин шиңгээтпээн. Ажыглалга кирер ужурлуг чуртталга шөлүнүң чартыын безин «Кызыл тук», «Совет Тыва», «Енисей» совхозтар база доозуп чадаан. РАҮК-түң тудуг килдизи совхозтар тудугжуларынга дуза көргүспейн, материал хандырылгазының айтырыгларын шиитпирлевейн турар.

«Тыва хамааты тудуг» тресттиң Сарыг-Септе септелге-тудуг эргелели септелге планының күүсетпейн турарындан аңгыда, чаа чуртталга шөлү ажыглалга киирер планын чүгле 78 хуузу чедирип турар. Хоюдаашкынның чылдагааннары, база-ла совхозтарда ышкаш, дилиг материалдарның чедишпези, керээлиг харылзааларның кошкаа, ажылды организастаарының болгаш күш-ажыл сагылгазын чурумунуң кудулу деңнели боор турар. Орук-септелге-тудуг эргелелиниң ажылчыннарының арзында 9 кижи бажың алыр ээлчегде үр турар хиреде-ле, эргелелдиң удуртукчулары чуртталга тудуунче чогуур кичээнгей салбайн, 191 муң рубль өртектиг контора тудуун эгелеп алганнар. Тос ай иштинде ол тудуунуң чүгле 5-ле хире хуузун шиңгээткен. Районда эгелеттинген тудугларның хөй кезинде материалдарның камналга чок чарыгдалының, багай кадагалалының фактылары хөй-биле илерээн.

Хыналдаларның түңнелдери-биле районнуң улусчу контроль комитеди септелге-тудуг эргелелиниң начальниги Ю. М. Хомяковту шыгыы доңгуткан, «Бурунгаар» совхозтуң директору В. Б. Ярмольник биле прорабы К. Л. Саттың четпес ажылын шыгыы айыткан. Тускай тудуг организацияларының даргаларындан, РАҮК-түң тудуг килдизиниң начальниги Н. А. Демчуктан чогуур хемчеглерни ап чорударын шыгыы негээн.

КАА-ХЕМ СУУР

Бо чылдың 10 айларының түңнели-биле алгаш көөрге, Кызыл РАҮК-түң совхозтары мал продукциязын бүдүрериң мурнукузундан эвээжедип, ниитизи-биле 296 тонна эътти, 122 тонна сүттү чедир албаан. Мындыг байдал мал ажылының технологиязында хөй четпестерниң, специалистерниң тодаргай эвес ажылының түңнелинде тургустунган. Чүгле бода малдың бызаа өлүп хоорары 1987 чылдың ол-ла үези-биле деңнээрге, 28,6 хуу көвүдээн. Инектерниң кызырааны көвүдээн. Төрүүр чүс инекке онаалтыр 60 бызаа алдынган, сүт бүдүрүлгезин кескүлүг-биле кызырылган. Байдал мындыг турбуже, районда мал ажылының специалистери хемчег албайн турары хыналдалардан билдинген. Бар мал чемин хумагалыг ажыглаар, ону болбгаайрадып, белоктуг, минералдыг немелделер-биле хоолузун бедидериниң хемчеглери алдынмайн турар.

«Х Улуг хурал», «Кара-Хаак» совхозтарда мал чеминиң балансызы, рационнар тургустунмаан, кормоцехтер ажылдавайн турар болган. Сиген, саваны малга бээр бетинде хээндектээрин чүгле «Тилилге» биле «Көк-Тей» совхозтар организастаан. Өскелеринде мындыг ажыл чок болган. «Х Улуг хурал» совхозтуң Кара-Тал, Кара-Булуң деп черлерге белеткээни саравттар кажаалаттынмаан, мал-маган чип, тептеп каан. 3360 рубль өртектиг 80 тонна эки шынарлыг сиген ышчаар кып дүшпээнде-ле төтчеглеттинген. «Шамбалыг» совхозтуң ажаттынмайн, малга дөй болуп калганы саванның өртээ 900 рубль болган. «Кара-Хаак», «Шамбалыг», «Х Улуг хурал» совхозтар кыштагларны, фермаларны өй-шаанда белеткевээн, септелге ажылдарын кыштаглаашкын эгезинде чорудуп эгелээн. Малдың суггарылгазы үзүктелир чоруктар хөй болган. Ветеринарлыг ажылда четпестер хевээр. Коданнарда аарыг, деңгели кошкак малдар өй-шаанда илереттинмейн, тускай эмнээшкинге, азыралга аңгылаттынмайн турар. Арып-доруп, аарып баксыраан малды аңгылап бөлүп эмнээр санитар пунктулары ажылдавастаан.

Эрткен үениң четпестерин эптээни, мал кыштаглаашкынын организас чок эгелээни дээш «Шамбалыг», «Кара-Хаак», совхозтарның директорлары О. Б. Ондарны, М. В. Петровту, «Х Улуг хурал» совхозтуң кол мал эмчизи А. Д. Арапттанны, районнуң мал эмнелгезиниң кол эмчизи М. П. Килинни болгаш «Кара-Хаак», «Шамбалыг» совхозтарның кол зоотехниктери Ч. С. Хертекти, А. Д. Ооржакты комитет шыгыы доңгуткан. Мал чеминиң төттөлээшкинин болдуруп, курунеге каражa чедиргени дээш «Х Улуг хурал» совхозтуң кол агроному З. М. Сыгыроолду, кол зоотехниги М. Б-К. Дагаажыкты, директорнуң оралакчызы С. Ш. Куулары, «Шамбалыг» совхозтуң кол агроному Д-С. Д. Ооржакты шыгыы доңгуткан, оларның бир-бир айларда алыр шалыңнарын казырын шиитпирлээн.

КЫЗЫЛ ХООРАЙ

Материал-техниктиг хандырылга эргелелиниң Кызыл хоорайда бүдүрүлгезинде продукция болгаш бараанңар багай шыгжаттынып, үрелип турар дугайында дыңнадыышкын хоорайның улусчу контроль комитединге келген. Хыналдадан мындыг байдал бадыткаттынган. Ол баазаның девискээринде 40 тонна ажыг тудуг сыскынынга херегдээр хендир дыраңдызы тө октаттынган, дыка хөй шуугай, кирээндиден кылган плиталар, курган штукатурка, янзы-бүрү мебель ажык дээр адаанда чыдып турар болган. Ажыл-агыйжы эвес чоруктуң түңнелинде 1 тонна 300 килограмм хендир дыраңдызы өрттенген. Ол таварылганы ажытпап, ол бүдүрүлгениң директорунуң хүлээлгезин күүседип турар А. В. Казанцев баштаан алды ажылдакчы 13 тонна дыраңды өрттенген дугайында меге акт тургузуп, 572 рубльдиң орнунга 5720 рубльди өрттен болган ногарал кылдыр үндүр бижип оралдашканнар. 12 тонна дыраңдыны өске черге аппарып каан чыткавы илерээн.

Ажыл-агыйжы эвес чоруктарны эттейн, оларны чажырып, будаар хеделиишкиннер кылып турганы дээш Казанцевти комитет шыгыы доңгуткан, хыналда материалдарын прокуратураже киирген.

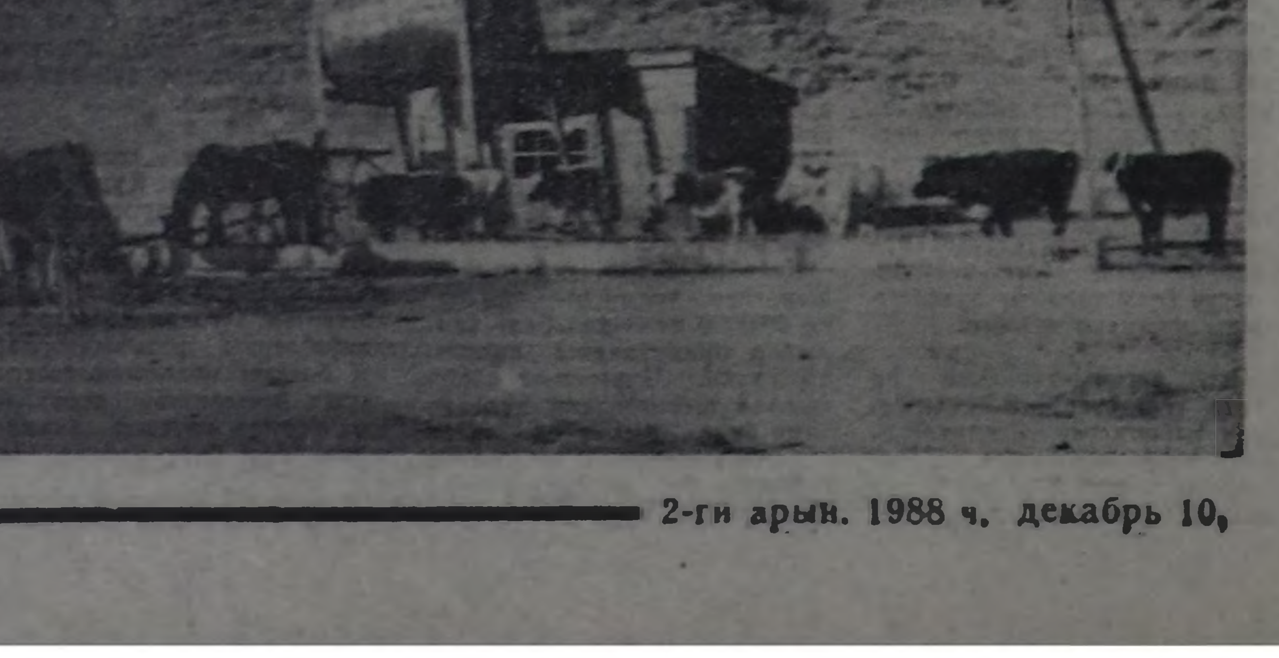

ХУМАГАЛАЛ ЧОГУВУСТАН

Эрзинниң харылзаа белдириниң удуртукчулары дериг-херекселдерин камнаар дээрзин сагындырып түс чернин радиозунга ниң удаа чүве чугаалаап. Районнуң харылзаа белдириниң начальниги Т. Т. Кызыл-оол, улуг электромеханиги А. В. Сотпа совхоз директорларының, район төвүнде тудуг организацияларының адрезинге шугумнуделди кылып турган. Харылзаа шугумунуң камналгазының дугайында дүрүмден ушта бижалгени оларже чорудуп берип-даа турган.

Бо чайын Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң улуг юрист-консультантызы С. Г. Удыжековтуң, СЭКП Эрзин райкомунуң ниити секретары А. И. Самородовтуң, райкүүскомнуң даргазының оралакчызы Х. С. Кара-оолдуң, район прокурору А. Дамба-Хурактың болгаш тудуг, коммунал ажыл-агый черлериниң удуртукчуларының киржилгези-биле хуралды эрттирген. Сөөлгү чылдарда районнуң харылзаа белдириниң эт-херекселдерин чиңип үрели турган. Оон чылдагааны харылзааның дериглеринге бүдүрүлгениң, тудуг организацияларының кемниг эвес болуп турарында. Сөөлгүнүң оннуң-хөреңгиниң камнавайн турарындан эвээш эвес кохаралды ооар чедирип турар.

Тудуг ажылы кылып турган, харылзаа шугумнарын үзеп турар таварылгалар бар. Чиңээ, Нарын культура бажыңының тудуун чорудуп тура, ында телефон кабельдерин үрей каапкан. Чедирген кохаралы 1 муң рубль ажыг. Эрзин суурда үргүлер садып тударда база ынчанган. Бо чарыгдалдар тудуг-септелге участогунуң даргазы А. Д. Доңгактың кармааныдан үнмейн турар болгаш төлемчага албайн турар.

Харылзаа шугумнарының үрелгениндеп Эрзин суурнуң чөөн талазында бажыңнарның Ленин аттыг болгаш «Нарын» совхозтарның телефоннары ажылдавастаан. Шугумнарны катап эткени дээш акшаны төлеп турза-даа, тудуг организациялары бо талазы-биле дээштиг хемчеглер албайн, четпестерни катаптап турар.

Бо чылын база чылыг четкизин харылзаачыларга хыныпайн, шып кааккан болган. Улус өөредилге килдизинче үртүлар садынга ногаа шыгжаар чер казып турганш, суурларже баар удазыннарны үзүп каапкан. Чазып штакетниктер кылып, ниш олуртуп турганш база элээн удазыннарны сандан үндүрген. Буруулуг кижилерни адап баарга, кайын боор. Олар дээрге Эрзин кодээ Совединиң даргазы Б. Ондар, чуртталга-коммунал ажыл-агый эргелелиниң даргазы М. Балдан.

Оларны районнуң харылзаа белдириниң электромеханиги, район Советиниң депутады К. Бегзиней сагындырып турда-ла, тоовааи. Оон түңнелинде кабель үрелген болгаш бежен бажыңга телефон кирери бергедээн. Үрелген херекселдерни катап тургузарынга 1103 рубль херек. Гаарип кудумчузунда кабель база үрелген. Ниитизи-биле шууту септелге ажылдарынга 2497 рубль үнген.

Солун, журнал суггар, ээар хааржактарны 4,7 муң рубльге саткан. Оларның хөй кезин үрелген. Эрзин — Бай-Даг аразында радио чагылармин чиразлен каапкан. 4 муң рубльдиң караажазын бо үргелекчи чорук болдурган.

Сывырза, Шолук-Аксы сүт-бараан фермаларынга радио, телефон харылзаазы база-ла чагыларны ужуруп оттулупканындан үзүлген болгаш ону катап кылырынга хөй чарыгдалдар үнер. Фермалар ажылчыннары харылзаа дээш та каш катап айтырыг тургускан. Буруулуг кижилерни хемчег албаска, мындыг чоруктар катаптаттынып турары чугаажок.

Бай-Даг, Булуң-Бажы, Мөрен суурларда электри шугумнары айыылдыг байдалда. Ону септээринче акша-хөреңгини үндүрбейн турар. Мындыг берге байдал турда районнуң болгаш РАҮК удуртукчулары эптежип оорлы элдеп. Бир эвес ажыл-агыйның удуртукчузу кижи харылзаачыларның дилээн чоннуң херегледиинге деңнеп көөр болза, чүнү-даа шиитпирлеп, дузаны көргүзүп болур.

Төп электри станциязын чартты кылып доозуп турар. Суурлар аразынга радио, телефон шугумнарының агар септелгезин чорудар. Бо ажыл ам-даа шуудавазан. Эрзин суурга ам-даа тозан хире телефон точкаларын кирер. Харылзаачыларның бо ажылынга дужамык кылбайн, харын дузалары районнуң бүдүрүлгелериндеп, тудуг организацияларындан негеттинип турар.

Чогум чамдык ажылдар кылдынып турар. Мөренде чаа харылзаа бажыңын ажыглалга киирген. Кызыл-Тей бригадазының болгаш Төре-Хөл чаңның бригадаларын телефоннары көрдүнүп турар. Божалыг деп черге ретрансляторну тургузуптарга, ол чооктуң малчыннары телевизорну көрүп турар апаар.

Харылзаа ачы-дузазын экжидери — социал айтырыгларның бирээзи. Ынчангаш удуртукчуларның кичээнгейи, вегелделиң борта эргежок чугула. Харылзааның дериг-херекселдерин камнап кадагалаар ажылды кичээнгейге алыры чугула болуп турар. Хумагалал чогувустан эт-херекселдер үрелип, катап ажылдар кылып турар-дыр бис.

Александр ТАВА.
Эрзин район.

Дузалал ажыл-агыйы

УЧЁТТУ ШЫҢГЫЫРАДЫР

№ 8 КПТУ-га болгаш районнуң ниити билиг школаларынга дузалал ажыл-агыйын хөгжүдер талазы-биле районда ап чорудар хемчеглерниң күүселдезиниң дугайында хыналдаларны районнуң улусчу контроль комитеди организастап чорутхан.

Улус депутаттарының Улуг-Хем район Совединиң күүсеки комитединиң 1986 чылдың декабрь 24-те үндүрген № 234 шиитпиринде 1988 чылга чедир районнуң школаларынга дузалал ажыл-агыйын тудар болгаш хаваннарны 70, боре тоолайны 30 баш чедир тударын райкүүскомнуң улус өөредилге килдизинге (эргелекчизи А. М. Черногодов) дааскан. 1988 чылда школаларның дузалал ажыл-агыйы 54 центнер эътти бүдүрер турган. Ол ажылды райкүүскомнуң улус өөредилге килдизи чедир күүсетпейн келгенин хыналдадан илерээн.

Районнуң 16 школазындан 6 интернат хаваннарны дузалал ажыл-агыйынга бүдүн чыл дургузунда доктаамал азырап тудуп турар. Оларга Ак-Тал, Ак-Туруг, Арыг-Бажы, Булуң-Терек, Хайыраканболгаш Чааты ортумак школаларының интернаттары хамааржыр. Ийи-Тал сес чыл школазы (директору Н. Д. Кыргыс) бо чылын хаван кажаазын тудуп алгаш, ийи хаван оглу садып алган. Чаа-Хөл ортумак школазы (директору Б. Д. Ховалыг) 1986-1987 өөредилге чылында 9 хаванны өстүргеш, 7 бажы саткаш, оон кирген акшазы-биле пианино болгаш школага херек эт-херекселдерни садып алган. Хаваннар тударының таарымчалыг байдалдары ол школада бар хирезинде эки эгелээшкинниң соонун ындай уламчылаваан.

Арыг-Үзүү ортумак школазы (директору К. С. Ооржак) совхозтан хаван оолдарын ам садып алыр деп турар.

Райкүүскомнуң улус өөредилге килдизиниң талазындан школаларда азырап турар хаваннарының үнген кирценниң талазы-биле учёдун четпес тургусканындан оларны сатканындан кирген акшазының чарыгдалында канчыг-даа контроль чогу хыналдадан илереттинген. Улус өөредилге килдизиниң бухгалтериязының учёт дептеринде Арыг-Бажы школазында (директору Ч. С. Сүге-Маадыр) 29 хаван оглу (1988 чылдың июнь 1-де) бар деп айыткан. Херек кырында хыналда үезинде ол школада 2 улуг, 2 хаван оглу бар болган. Чыл дургузунда 15 хаван оглун садып сайгарган деп дептерде бижээн. Өске чижек. Чааты школазында (директору К. Б. Кыргыс) 8 хаван оглу бар деп дептерде бижээн. Хыналда үезинде сапарга, 18 баш улуг, биче хаван бары илерээн.

Школаларның дузалал ажыл-агыйында турар азырал амытаннар дугайында учётту бухгалтерия ала-чайгаарлаашкынның агымынче киирген. Дузалал ажыл-агыйындан кирген акша улус өөредилгезиниң бухгалтериязында тускай агар санче кирер. Ол ышкаш школачыларның кодээ ажыл-агый ажылдарынга ажылдаан күш-ажыл төлевири база олче кирип турар. Шак оон улус өөредилге килдизиниң контролю-биле школаларның херегледиинге чарыгдаттынар ужурлуг. Оларның чарыгдалын школаларда профэвилел комитеттери контрольдаар хүлээлгелиг.

Хайыракан школазы (директору Ч. К. Көк-оол) 3 баш хаванны саткан, өртээ 597 рубль болган. Ак-Туруг (директору Б. С. Даргын) 5-ти саткан, өртээ 550 рубль, Булуң-Терек (директору Кара-Сал) 2 башты сайгарган, өртээ 184 рубль болган. Ол дугайында райкүүскомнуң улус өөредилге килдизи чүгле дыңнаан болуп турар.

Ак-Туруг ортумак школазы кодээ ажыл-агый продукцияларының-биле боттары боттарын хандыртынар айтырыгже кичээнгейин салыры чугула. Ында хаваңдан өске тоолайны, дагааны өстүрерин эгелээн. Картофельди четчири-биле белеткеп алган, келир чылдың үрезинин аңгылап шыгжаан. Капуста болгаш өске-даа ногааларны белеткеп алган. Школа улуг эвес огородтуг, оон өске школада 2 гектар шөл быжыглаттынган.

Районнуң өске коллективтерин бодаарга, Чааты школазы тускай участоктуг. Ногаалар суггарары-биле ында сүт дамчыдар хоолайларны кылган. Теплицаны тудуп алган, ында янзы-бүрү ногааларның өзүмнерин өстүрүп турар.

Шагаан-Арыгның № 1 болгаш Ак-Тал школаларындан өскелеринде картофель болгаш ногаа өстүрериниң суггаттыг участоктары быжыглаттынган.

№ 8 КПТУ (директору Н. И. Монгуш) чай эгезинде 4 хаван оглун садып алган. Моон соңгаар дузалал ажыл-агыйын тудуп, хаваннарның баш санын көвүдедир болгаш келир чылын огород ажыл-агыйын өстүрерин планнап турар.

Хыналданың түңнелин районнуң улусчу контроль комитединиң хуралынга чугаалашкаш, райкүүскомнуң улус өөредилге эргелекчизи А. М. Черногодов районнуң школаларында дузалал ажыл-агыйын хөгжүдерин четпес удуртуп турарын комитеттиң хуралындан айыткаш, доктаалды хүлээп алган.

Ук доктаалдың күүселдезин 1989 чылдың сентябрьда илеткээрин Черногодовка дааскан.

Виктор ИДАМ.
Улуг-Хем районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы.

Фото-чурук бурууладып тур

СУКСААРЫВЫСТЫ...

Бо кудукту чанынга турар мал-маганны көргеш, суксааның хандыр сүг ижип алгаш, ынаа турары ол деп бодай бербенер. Суксаан малдарга сүг-даа кудуп бээр кижи, чүге кудуп бээр дээн? Сүг кудар оңгачаны доллур сүг дожанналып калган. Чүгле черге аксып бериир болур.

«Алдан-Маадыр» совхозтуң Оргу-Шөлде бо кудуу мыкаш кудукту кагарынга, тударынга кирүүр ортумаа-биле 20 муң рубльди чарыгдап турар. Оон ажыглалы канчыыл? Бо кудукту алыр болза, оон соңгалары бузук, иштинде печказының чүгле ора-сомазы арткан. Бир эвес «Алдан-Маадыр» совхозтуң удуртукчулары бо инектер, эъттер ышкаш бо кудукка ургулчу кээп турган болза, оон ажыглалы дыка-ла эки турар боор.

Василий ЧАМЗЫРЫНЫН фотозу.

Партийжи амыдырал

ШҮГҮМЧҮЛЕЛДИГ САНАЛДАРНЫҢ КҮҮСЕЛДЕЗИНЧЕДИП АЛЫР

• Парторганизацияларга эрткен отчёт-соңгулдалыг хуралдарның түңнелдеринге хамаарыштыр •

СЭКП-нын Уставының негелделеринге, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының база СЭКП ТК-ның июль (1988 ч.) Пленумунуң шиитпирлеринге дүүштүр республикада 376 партбөлүкке, 420 цех болгаш 530 партия эге организацияларынга отчёт-соңгулдалыг хуралдар болуп эрткен.

Партия эге организацияларынга, партбөлүктерге эрткен отчёт-соңгулдалыг хуралдарның хөй нуруузу коммунистерниң идепкейлиг киржилгези-биле организастыг, ажыл-иштиг, бот-шүгүмчүлелдиг байдалга эрткен. Амгы үеде экономиктиг реформаны, аъш-чем болгаш чурттаар туралга туруунуң программаларын боттандырып турарында, амыдырал хандырылгазында байдалды, демократияда, ажык-чарыдыг чорукту ханыладырынын, партия болгаш кижизидилге ажылында эде тургузуушкунну илеткелчилер болгаш санал бергеннер хайнынзы-биле анализтээн. Оон-биле чергелештир бюрократизм, арагалаар, ажыл-агыйжы эвес, харыысалга чок, кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселдиң айтырыгларын калбаа-биле чугаалашкан.

Партия эге организацияларының күш-ажылчы коллективтериниң политиктиг өөзү, ында масса чон, оларның ажыл-ижи-биле хүн бүрү тудуш харылзаалыг, оларны удуртуп, башкарып турар. Оон уламындан оларның дайынчы арга-шиизелин, коммунистерниң ролюн, харысалгазын, ат-алдарын бедидерин хуралдарга чугаалап келген.

Кадрлар-биле ажылды хуралдарга бүгү талалыг сайгарган. Партия эге организацияларының секретарьларының канчаар ажылдап турарының талазы-биле хөй-ниитиниң саналдарын алыры-биле анкеталарны ажыглаан, коммунистер болгаш партия кежигүнү эвес актив-биле беседалажып, айтырыгларны салган. Кадрларны шилип алырда, ажылга депшидерде демократтыг принциптерни калбаа-биле ажыглаарын партия хуралдарынга демдеглээн.

Отчёт-соңгулдалыг хуралдарга партия эге организацияларының коммунистериниң 90,3 хуузу, цех партия организацияларының 90,8 хуузу, партбөлүктерниң коммунистериниң 91,4 хуузу олурушкан. Хуралдарга олурушканнар санал бээринге эң-не идепкейлиг киришкен. Партбөлүктерниң отчёт-соңгулдалыг хуралынга олурушкан коммунистерниң 57 хуузу санал берген. Санал бергеннерниң үштүң бир кезии ажылчыннар болган. Хуралдарга партия кежигүнү эвес актив олуржуп, отчёт илеткелдерин чугаалажырынга киришкен.

Партия эге организацияларының секретарьларының чартык кезии хирезин ийи болгаш оон-даа хөй кандидатураларның иштинден шилип тургаш соңгаан. Демократчыдылга калбарып турар. Ону коммунистер деткип, демократияның принциптерин амыдыралга боттандырарынга ол чөптүг деп санаан. Партия эге организацияларының секретарьларын шилип алырда коммунистер негелделиин көргүскен. Секретарьларның 44 хуузу чаартынганы ону бадыткап турар. Партия эге организацияларының шынар составы экижип орар, оларның 54 хуузу дээди эртемниг. Парторгтарның 13 хуузу ажылчыннар, 43,7 хуузу херээженнер.

Отчёт-соңгулдалыг хуралдар үезинде чамдык парткомнарның секретарьларын дешпидип турда, үстүкү партия органнарының саналы-биле партия эге организацияларының коммунистериниң бодалдары-биле дүүшпээн. Шак ындыг таварылгалар «Чодураа», «Искра», «Эрбек», «Хемчик», «Мөрен», «Кызыгаар» совхозтарның парткомнар секретарьларын дешпидип турда болган.

«Тыва даг-дүгү» комбинатының арыглал фабриказында, № 3 АТБ-де, «Енисей», «Тиилелге», «Саян», «Революцияның чадалыы» совхозтарда, СЭКП-ның XXII съездиниң аттыг совхозтуң Дөргүн сүт-бараан фермазында, Эрзинде В. И. Ленин аттыг совхозтуң № 1, 2 хойжу бригадаларында, Кызылдың № 3 школазында болгаш өске-даа партия эге организацияларынга болган отчёт-соңгулдалыг хуралдар элээн организастыг, ажыл-агыйжы байдалга эрткен.

Эде тургузуушкунунуң херек дээш коммунистер болгаш партия кежигүнү эвес активтер ак сеткилдиг-биле сагыш човап турарын хуралдар көргүскен, олар хөй талалыг партия ажылын экижидериниң талазы-биле эш хуузунуң сүмелерин, шүгүмчүлелдиг саналдарын берген. Хуралдарга бөдүүн ажылчыннар бүзүрелдиг болгаш дидим сөглээн. Пассажирлер АТБ-зының № 3 автоколоннаның чолаачызы А. А. Бадулин, «Сүт-Хөл» совхозтуң механизатору Д. Б. Оваар, «Тиилелге» совхозтуң хойжузу Т. И. Баавыл, Балгазын маш ажыл-агыйының ажылчыны Я. И. Мартюшев, «Барлык» совхозтуң саанчызы С. Т. Моңгуш болгаш өскелер-даа саналдыг күш-ажылчы коллективтерниң, партия, совет органнарының амыдыралын демократчыдарын улам ыңай экижидериниң, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның болгаш хөй-ниитиг организацияларының ажылынга ажык-чарыдыг чорукту калбартырының дугайында чугаалааннар. Оон ыңай партия комитеттери боттарының практиктиг ажылынга улуг саналдарын алыры, соңгулдалыг активке даянырын, бүзүрээрин чугулалап айыткан.

Отчёттарның болгаш соңгулдаларның анализинден алгаш көөрге, чамдык партия эге организациялары эрги ёзугаар ажылдап турарындан оларның күш-ажылчы коллективтериниң экономиказында, социал айтырыгларында, амыдырал хандырылгазында өскерилгелер, чаартылгалар амдызында шоолуг эвес. Чурттакчы чонунуң бараанныг, ачы-дуза чедиргенинге негелделерин кошкак хандырып турар.

Партия кежигүннериниң бир чамдык кезии партияның ажыл-херектеринге соңуургалын чидирген, ооң хажызында турарын отчёт-соңгулдалыг хуралдарның киржикчилери сагыш човаашкын-биле чугаалап турган. Партийжиниң арыг болгаш шынчы мөзү-шынарын дээш өзулуг демиселди чорутпайн келген. Удуртукчу ажылдакчыларның кадиазынының күштелдиреринче болгаш оларның ажыл-чорудулгазы «үстүнден», «адаандан» тывааржыкче чогуур сагыштыг салбаан.

Эде тургузуушкунунуң амгы үе-чадазының чугула айтырыгларын чугаалажып, сайгарып көөрүн чамдык партия организациялары хамы, бүгү талалыг чорутпаан. Эде тургузуушкунга коммунист бүрүзүнүн хууда киирип турар салымын элээн хөй партия хуралдарынга шуут анализтевен чугаалашпаан. Ындыг хуралдар «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинге, «Тере-Хөл», «Октябрь 30 чылы» совхозтарга, «Тыва кобальт» комбинаттың даг цегинге, Чөөн-Хемчиктиң херегленикчилер ниитилелинге, Туранның үлетпүр комбинадынга, Ак-Довурактың хоорнуүскомунга, Мөңгүн-Тайга районүскомунуң иштики херектер килдизинге болгаш өске-даа черлерге эрткен.

Партияның соңгулдалыг органнарының партия эге организацияларының секретарьларының, партбөлүктер организаторларының ажылынга шын болгаш партийжи принциптиг үнелел бербес таварылгалар хуралдарга тургулаан. Отчёттуг үеде чорутпаан ажылынга багай деп үнелээн саналдаанар чугаалап, чидин-биле шүгүмчүлеп турза-даа, хуралдың соонуңда барып, эге организацияның ажылынга чүгээр деп үнелээн берип каары чөптүг эвес. Чүгле Каа-Хем маш ажыл-агыйының, «Шагаан-Арыг тудуг» трестиниң, республиканың потребсоюзтуң баазазының, «Кызылагропромстройтранс 2»-ниң коммунистери партия эге организацияларының секретарьларының ажыл-чорудулгазын шыңгыыы-биле анализтээш, ажылынга багай үнелелди берген, анаа ажылдап болур бот-идепкейлиг, нагелделиг, кижилер-биле ажылдап шыдаар коммунистерни соңгуп алганнар.

Отчёт-соңгулдалыг хуралдарга коммунистер бир муң ийи чүс ажыг саналдарны, сүмелерни киирген, оларның чартык хирезин сайгарып, күүседир дээш партия организациялары ажылдап кирген, өскелерин организацияларда, бүдүрүлгелерде боттандырарының хемчеглерин ажылдап кылып турар. Күш-ажылды организастаарында, бүдүрүлгелерде, организацияларда ажыл-агыйжы эвес чоруктар, бот-орулга-чарылганын, аренда болгаш коллективтиг керээниң, бот-акшаландырыышкынының айтырыглары коммунистерни дүвүредип, оларның сагыш човаашкынын болдурган. Партияның иштики амыдыралының чамдык айтырыгларын партия хуралдарынга шүгүмчүлээн, анаа партия хуралдарынга белеткелдиң база эрттирип турарының шынарының кудузу, партияга кирер кижилерни шилип алырында, аныяк коммунистерниң кижизидилгезинде, кадр айтырыгларында, ылаптыг оларның курланыры-биле ажылда четпестер хамааржыр.

Эде тургузуушкунунуң идеология талазы-биле хандырылгазын партия организациялары кайы хире боттандырып турарын отчёт-соңгулдалыг хуралдарның киржикчилери шыңгыы анализтеп көргеш, чогуур түңнелдиг үндүрген. Идеологиктиг ажылдың амыдыралдың чугула айтырыгларындан хожудап турар, күш-ажылчы коллективтерниң практиктиг ажыл-чорудулгазы-биле сырый холбаазын ам-даа чедип албаанын демдеглээн.

Аныяктар-биле ажылда шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар эвээш эвес. ВЛКСМ-ниң XX съездинден эрткенден бээр Кызыл хоорайның болгаш чамдык районнарның комсомол организацияларының амыдыралынга өскерлиишкиннер кылдуунда болбаан. Оон-биле чергелештир комсомолга партийжи удуртулганы экижидер дээштиг хемчеглерни албаан. Бо дугайында хуралдарга коммунистер чугаалаан.

Партияның отчёт-соңгулдалыг хуралдарынга күш-ажылдың сагылга-чурумун, корум-чурумну быжыглаарының, арагалаашкынга база алкоголизмге удур демиселдиң, хамаатыларның хоойлу талазы-биле эргелериин, эрге-ажыктарын камгалаарының айтырыгларын чугаалажып, ону моон соңгаар улам экижидериниче партия, совет органнарын кичээнгейин угландырган.

СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң, Агропромышленностуң, Культура, Улус өөредилге, Иштики херектер министерстволарының, профобкомунуң, ВЛКСМ обкомунуң, респотребсоюзтуң, нарылааа эргелелиниң, амыдырал хандырылга бүдүрүлге каттыжыышкынының, «Тыва автотранс» каттыжыышкынының адрестеринге шүгүмчүлелдерни болгаш саналдарны отчёт-соңгулдалыг хуралдарга кылган.

Партия эге организацияларының амыдыралынга отчёт-соңгулдалыг хуралдар улуг чыылгада болган, партия организациязы болгаш коммунист бүрүзүнге эде тургузуушкунунуң чорудулгазын ханылладыр ажылга идепкейлиг киржиринге, СЭКП-ниң XXVII съездиниң болгаш партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлерин амыдыралга боттандырарынга чаа аргаларны, хевирлерни дилеп тыварынга оз идигин берген.

Доруг-оол СААЯ.
СЭКП обкомунуң партийжи-организастыг болгаш кадр-биле ажыл килдизиниң инструктору.

СОЦИАЛИЗМ ЧУРТТАРЫНДА

ВАРШАВА. Бүгү Польшага эң-не чугула, берге, мачалаа-даа хүндүлүг профессияның төлээлекчилери — дагжылар боддунуң чаңчыл болган «Барбурка» деп байырлалын демдеглеп эрттирген. Силезияның хөмүр-даш бассейниниң хөй-хөй шахталарынга, чижээлээрге, 165 чылдыг «Катовице», 90 харлыг «Дембеньско» «Июль манифестизи», «Рыдултовы» болгаш өске-даа шахталарга оларның дагжыларга чаагктыг шаңналдарын болгаш хүндүлүг демдектерни тывыскан. Оон ёзулалынга ПКАП ТК-ның Политбюро кежигүнү Зыгмунт Мурыньский, ПКАП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, ПКАП-тың Катовице воеводство комитединиң бирги секретары Манфред Горывода олар киришкен.

Богданкада, Люблино воеводствозунда хөмүр-даш шахталарынга дагжыларга байыр чедиришкиннин чаа шахта үнүн ажыглаашга киргени-биле холбаштыр байыр чедиришкиннери-биле кады кылган. Ол шахтаны ажыглаашга киргени хөмүр-дашты бир хонукта кадын тывары бармн 50 хуу улгаттырар арганы берип турар.

Дагжыларның төлээлекчилери Катовицеде шахтерлар күш-ажылының тураскаалынга чечектер салган.

БУХАРЕСТ. «Фокус», «Микродок», «Сома» — Бухарестиде саналга-техниказының болгаш информатиканың эртем-шинчилел институдунуң ажылдакчыларының кылганы чаа компьютер системазын мичаар адаан. Ол системаларны Румынияның улус ажыл-агыйында калбаа-биле ажыглап турар. Чижээлээрге «Фокус» системазы-биле чурттуң үжен ажыг организациязы ажылдап турар. Оларның аразында чаңгыс үлетпүр кылыглары, дииктер тевү, РСР-ниң кол ажыл-агый болгаш маш өстүрер ажыл-агый академиязы, Бухарест университединиң төп библиотеказы бар.

ХАНОЙ. Вьетнам Социалистиг Республиказы ССРЭ-ниң хамааты ужар чүүлүнүң министериниң оралакчызы В. В. Горловка баштаткан совет экспертерниң делегациязы ажылчын аян-чорук кылып, ноябрь 26-дан декабрь 2-ге чедир чорааан.

ВСР-те чорупт турарының үезинде совет экспертер республиканың хамааты ужар чүүлүнүң кол эргелелиниң удуртукчулары-биле консультация эрттирип, Нойбай (Ханой хоорай) болгаш Таншоннят (Хошимин хоорай) аэропорттарның ажылы-биле танышканнар. Аал болган ужуражыышкыннар үезинде 1988—1989 чылдарда ийи талалыг демниг хөделиишкиннериниң сорулгаларын чугаалажып көрген болгаш 2005 чылга чедир үеде Вьетнамның хамааты ужар чүүлүн хөгжүдеринге кады ажылдажылганың угланыышкыннарын тодарадып турган.

Совет делегациязының аян-чорууунуң үезинде ону ВКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ВСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң даргазы До Мыой хүлээп алган. ВСР-ниң хамааты ужар чүүлүн хөгжүдеринге дуза кылган совет чааакка өөрүп четтиргенин вьетнам удуртукчу илереткен.

(СЭТА).

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

АЖЫЛ ЧОКТАР

БОНН. (СЭТА). Экономиктиг тааржыкчалыг көргүзүглер болгаш Бонның чазааның оптимизчи баш удур көргүзүүшкуннери турбуже, ГФР-де ажыл чок чорук өспүшкен. Нюрнбергте күш-ажыл айтырыгларының талазы-биле федералдыг ведомствонуң ында парлап үндүрген сан-түңү-биле алырга, ноябрь айда албан айыы-биле бүрүткеткен ажыл чоктарның саны бармн-на 17 муң кижиге көвүдээн. Ынчангаш амгы үеде чуртта 2 миллион 91 муң ажыг хамаатыларның ажыл кылыр эргези чок болуп турар.

Ол дугайын дыңнадып тура, ук ведомствонуң даргазы Хайнрих Франке «кызырган график» деп адаар чүүл ийи-биле ажылдап турарларының санының элээн өө бергенин база айтып турар. Ажыл чок чорууттуң эң улуг деңнели Бременде боор турар, ында күш-ажыл кылыр шыдаар чурттакчы чонунуң 14,8 хуузу боттарының күжүн болгаш билиглерин ажыглаар чер тыппайн турар, а ол ышкаш Гамбургта — 11,5 хуу, Саарда — 11,2 хуу, Соңгу Рейн-Вестфалияда — 10,4 хуу болуп турар.

Ведомствонуң отчёдунда янзы-бүрү чурттардан, оон иштинде Совет Эвилелинден ГФР-ге чедип келген немец национальдыг ажыл чок хамаатыларның дугайында сан-түңнү киирген. Оларның аразында 84 муң хире кижи ажыл чок болган. Көжүп келгеннерге тааржыр черни тып алыры «хөй кезиинде ажыл эвес херек болу берген» деп, Х. Франке билиндирген. Оон чугаазы-биле алырга, оларның чүгле чамдыызы доораан-на ажыл тып ап турарлар.

ШИВИШКИН СПУТНИК

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). АП информация агентилелиниң дыңнадып турары-биле алырга, хөй удаа ажылдаар «Атлантис» космос корабльның экипажы орбитаже эң-не чажыт шивишкин спутникти салып үндүрген. Ол «Совет Эвилелиниң хайгааралын бүдүүтүг-даа болгаш дүне када-даа чорудуп болур». Ол дыңнадыгны АП агентилели Хьюстонда (Техас штат) космос ужудуушкуннар төвүндөн дыңнаткан. Ону агентилел «бар турар медээлер-биле алырга» деп тайылбыр-биле дыңнаткан, чүге дээрге оон программазы-биле ужудуушкунну чорудуп турар Пентагон-даа, НАСА-даа (Аэронавтика болгаш космос шинчилелдериниң талазы-биле национал эргелел) албан айыы-биле чүнү-даа чарлавайн турар.

«Шаттл» хевириниң корабльның бо 27-ги ужудуушкуну эң-не чажыт байдалдыг болуп турар.

КЕЛДЕРЕЛ ЧАРЛААР

ПАРИЖ. (СЭТА). Чурттуң чаа премьер-министри Беназир Бхуттонуң сүмележип-биле Пакистанга калбак келдерелди чарлаар. Исламабадтан Франс пресс агентилелдиң дыңнадып турары-биле алырга, ол дугайын журналистерге иштики херектерниң эрге болгаш юстиция албан-дужаалынга томуйлаткан Айтзаз Ахсан медеглээн.

«Эң-не нар-берге кем-херек үүлгедиишкиннерге киришкеннерден» ангыда шериг трибуналының шииткени бүгү политиктиг хоругдаттырганнарны хостаар. Өске херектерни чеди хонук иштинде тускай комитет эде көөр. Оон чугаалап турары-биле алырга, амгы үеде чуртта бир чүс муң хире политхоругдаттырганнар бар.

Өлүрүүшкүн кылганы дээш буруудаттырган шиитпирлерни болза, хоругдаттырган бүгү херээженнерни, а ол ышкаш кара-бажыңнарга беш чылдан ажыг үе иштинде чыдып келген 60 хардан улуг назылыг кижилерни дон-дораан хостаар. Шериг трибуналдарының шиитпирлеринер чок турда, оларны 14 чыл иштинде хоругдаар дугайында шиитпирлерин күш чок болдурар. Ол бүгү херектерни хамааты судтар эде көөр ужурлуг.

Амгы үеде дээди хемчег-биле шииттирген, оон күүседиишкинин манап турар ийи муң кижиниң назылының иштинде хоругдаага турар кылдыр солуур.

Беназир Бхуттонуң чаа чуртка национал эвилежилгениң боттандырар талазы-биле чамдык хемчеглерин көрген

Октябрьның эгезинде чуртка болган плебисциттиң үезинде Чилиниң улузунуң диктатурага шуут удурлаатаны Пиночеттиң ёзу-чурумун политиктиг аштырыышкынга чедирген болгаш демократияны катап тургузары дээш чили улустуң демиселинге чаа идигин берген. Ынчалза-даа оппозицияның ажылдакчыларының демдеглеп турары-биле алырга, демократчыдылганың оруунда моондактарның чок болганы ол эвес. Ам-даа демиселди уламчылап чорудар. Шериг ёзу-чурум боддунуң туружундан дүжүп бербейн, эрге-чагыргадан ойталавайн турар. Демократтыг күштер улам ыңай демисел чорударынга белен турар ужурлуг. Амгы үеде кол чүүл оппозицияда кирип турар партияларның болгаш организацияларның политиктиг угланыышкынындан хамаарылга чокка оон хөделиишкиннериниң чаңгыс эвин камгалап алыры болур.

Чилиниң радикалдыг партиязының баштыңнарының бирээзи Ансельмо Сулениниң сан-түңү-биле алырга, Чилиниң өрези 1973 чылдан 1988 чылга чедир 4 миллиардтан 30 миллиард долларга чедир өскен болуп турар. Чурттакчы чонунуң 11 миллион кижизинден 5 миллион ажыг кижи түренги байдалда чурттап турар. Социал херегледе акшаландырыышкыны улуу-биле кызырылган.

ЧУРУКТА: Пиночеттиң диктатуразынга удур чили улус шиитпирлиг-биле «чок» деп харыылаан.

СЭТА-ның фотохрониказы.

Хандырылгаңар кандыгыл?

ЧҮГЕ ЧЕДИШПЕЗИЛ?

Ажыл-агыйның адыр бүрүзүнүң ажыл-ижин бир янзы эде көрүп, үениң негелдези-биле ажылдаарын партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга база катап демдеглээнин билир бис. Эң-не кол чүве адыр бүрүзүнге экономиктиг механизмни эде тургузар, ону кижи бүрүзүнге ханы билиндирип тайылбырлаар, өөредир диген. Шынапла, чер-черлерде ажыл-иш ол чокка моон соңгаар бичии-даа бурунгаар базым кылып шыдавазы билдингир.

Бүгү-ле ажыл-ишти шимчедир, ону бурунгаар сайзырадыр хүлээлге чүгле кижиде туруп турар. Ынчангаш бир-ле дугаарында кижиже кичээнгей салыры черле чөптүг. Бистиң Эрги-Барлык суурда кижиже кичээнгей кончуг сула. Кодээ Советке 485 өреге хамааржыр. Ол чурттакчыларның чүгле садыг хандырылгазын чижеглеп көрейн. Суурда аъш-чем бараанныарының чаңгыс-ла магазини бар. Ол дыштаныр хүннерде ажылдавас. Моон уламындан чонның садыг-биле хандырылгазы четче эвес. Аъш-чемнерниң эң-не чугулазы — хлеб. Чурттакчылар хүнүн чемге херглээр ол чем-биле четче хандыртынмайн турар.

Чурттакчы чонунуң саны-биле алырга, хүнүнде-не 1018 килограмм хлеб херек. А айда 30 тонна хлеб четчир. Херек кырында алырга, чүгле 15-16 тонна-ла хлеб келир. Ол келирде чамдыкта 2-3 хонгаш-даа келгилээр. Арай деп келген хлебтиң шынарының кудузун кижи кайгаар. Дузу чок, курган калган болур. Бо чылдың март айда беш хонук улаштыр хлеб келбээн. Оон ангыда макарон кылыглары, чигир, печенье ховар келир. Хлебти шагда чурттакчылар боттары быжырып чип ордулар. Ам дал ган хөөлер дрожжи тывылбазындан ону чон быжырбастай берген.

Хлеб келбеске аш канчаар. Бажыңында хоорайже шуужуп, хлебтээр ужурга таварышкан турар бис. Мынчаар суур биле хоорай аразынга аргыжылгага чаңгыс айда беш муң ажыг кижи-хүнүн чидирип турар бис. Чамдык чурттакчылар тараа хооруп, далган белеткеп чип орарлар. Бо чемни белеткээринге эвээш эвес үе чарыгдаттынар. Ынчангаш кызыг-чай чок ажылдаар кижилер магазинге хлеб доктаамал үезинде кирип турарын күзевес аргажок.

Районда аъш комбинады бар. Соккан малдың аъттыңы продукталарын суурда аъш-чем бараанныр магазининде сатпайн турар. Бо продуктуларны бистиң магазинге садарын база организастаза деп күзел бар. Чогум чурттакчылар дуза-ал ажыл-агыйның сайзырадыр дээш хемчеглерни ап турар. Сүт талазы-биле хандырылга четчир-даа болза, аъш-биле аваа четчей. Чурттакчы чонунуң аъш-чем-биле хандырылгазын албекшилер талазы-биле хемчеглерни ап, кооперативтен тургусса кандыгыл? Бо болгаш хлеб хандырылгазының айтырыын райпо баштаар черин кичээнгейге ап, дарый хемчеглерден алырын суур чурттакчылары күзеп арттывые.

Торжу САЛЧАК.
Барыын-Хемчик район.

Кызылдың хлеб заводунда электри күжү-биле ажылдаар печкаларлыг, чаа дериглелерлиг, автоматика-биле башкарар заалчеглер беш чылдың бо чылын чедиишкиниг дооззар сорулгалыг ажылдап турар. Кызыл хоорайның бо заводунда Галина Матвееваның хлеб быжырар заалчээн эртпеп айларның тиилекчизинге санаан.

Мурнунда маңаа бергелер турган. Ам байдал өскерилген. Оларның быжырып турар хлевиниң шынары экижээн. Ханды Ооржак, Валентина Донгак, Марина Белых болгаш оон-даа өске мурнакчылар ында бар.

ЧУРУКТА: Кызылдың хлеб заводунуң ажылчыннары Чечек Очур биле Надежда Соколова.

Олдар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Хоорай, суурларывыс аян-шинчизи

КЫЛЫП КААРГА, ҮРЕГДЕП ТУРАРГА БОЛУР БЕ?

Кызыл хоорайывыс чыл келген тудум-на өзүп, сайзырап, чаа-чаа чуртталга бажыңнары болгаш өске-даа объектилер туттунуп, ажыглалга кирип турарынга кым-даа чоргаарланып апаар. Оон кудумчуларын чаагайжыдар талазы-биле ыяштарны тарып олуртуп, асфальтылап кылып турар. Ол хирезинде-ле кудумчуну асфальтылап кылып кааш, каш хонганда-ла ону база катап үрегдеп казып турары кончуг таарымча чок.

Маңаа ындыг чижекти киирер болзумза: Кызыл партизан кудумчузу — бистиң республиканың төөгүлүг черлериниң бирээзи. Ында кызыл партизаннарга тураскаал, «Алин тейү» обелиск бар. Чаңында аалчылар бажыңнары болгаш өске-даа албан черлери, организациялар ол кудумчуда дыка хөй. Аалчылар бажыңынга кежээ-даа, кадыг-даа кижилер келир. Олар ол тураскаалдыг черлерни сонуургап ортеп, кежээ хем кыдыы-биле селгүүстеп, агаарлаар. Оон өске-даа кижилер база черле үзүктелбес.

Кызыл партизан кудумчузунуң ужунда беш каът 120 аал иштиг чурттаар чуртталга бажыңын ажыглаашга кииргениниңден бээр 5-6 чыл чедип тур. Ол бажың ук кудумчуну аян киирип турар. Оон мурнуу талазында хем кыдыында шөлчүгештиң чадаг кижилер кылаштаар черлерни асфальтылап, часкы күскү чаагайжыдылга үезинде янзы-бүрү ыяштарны хоорайның албан черлериниң, организацияларының ажылдакчыларының күжү-биле тарып олуртулаан. Оларны тускай трактор-биле доктаамал суггарып турарындан оларның өзүмү эки.

Ол бажыңның үстүү талазында кезек черни асфальтылаваан турган. Ону бо чайын асфальтылап каарга, ол кудумчу улам аян кирип, довурак-доозун бурудавастаан. Оон чурттакчылары анаа өөрүп-даа турганнар. Ол асфальттыг кудумчуну трактор-биле август, сентябрь айларда кастырып каапкан. Сентябрь айның ортаа үезинде анаа кезек кижилер машина, тракторлуг кээп, ол оңгарны дургаар кабель шөйүп ажылдааны кезүжен. Ол кабельдиң кырын дуглаары-биле хөй санныг туйбуларны сөөртүп эккеп салгылаан-даа. Ол ажыл ара кагдынган. Ам оон оңгарында салгылап каан туйбулар-даа чөөрту эвээжээн. Бо чиик уруглар ол туйбуларны чаңгыс черге дажыглап ойнап, бузуп, үрегдеп турар. Эрткен, дүшкен машиналар буга бастырып-даа турар. Оңгарже уруглар ойнап турза-турза, доңдур доврак долган. Ону база катап довураан аштап, хол-биле кезек улус ажылдады-даа. Ам ол ажыл база ара кагдынган. Соңгу үеде ол черлерни оолдарның «походтап» ойнаар чериниче шилчий берген. Ону кастырып кылырынга, туйбуну садып алырынга ону кылып турар организация хөй-ле акшаны чарыгдааны чугаажок. Бо дээрге чүгле чаңгыс чижек-тир. Шак ындыг чижектерни хоорай иштинден хөйнү көрүп болур.

Чуртталга-даа, бүдүрүлге-даа тудугларын кылырда оон электрижиделге, радио, жудулга болгаш телефончудулга харылзааларын баш бурунгаар планнап кылыр кааны-биле анаа хамаарылгалыг организациялар шупту тудуп, бир дем-биле ол ажылдарны чорудар ужурлуг турган эвес бе?

Кажан тудуг организациялары боттарының кылыр ужурлуг ажылдарын кылып дооскан каарга, оон соонда өске организациялар оларның кылып каан ажылдарын үрегдеп, катап шуудаа үндүрүп турары алдептиг. Немелде ажылдар херек апарган таварылгаларда ону улус депутаттарының хоорай Совединиң күүсекчи комитеди-биле баш бурунгаар дугуржуп турган кылып турары чугаажок. Ындыг-даа болза, бир ажылдың кылыр дээш дугурушкаш кылып эгелээнде, ону чүге эчизинге чедир дүргөн доозазыл? Шак ындыг ара кагдынган, кылып каан кудумчулар бистиң хоорайывыстың аян-шинчизин үреп, чударадып турары чажыт эвес болгай.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүсекчи комитеди бо талазы-биле кандыг хемчеглерни алырын бодап турар ирги?

Николай ДАЖИНМАА.
(«Шынның» корр.).

Омар ХАЙЯМ.

РУБАИЛЕР

Караш ынныр—амыдырал соонда калыр.
Катты-биле хөнзиг-даа үе чырып дыяни!
Каннаныы чор, амыдырал—чогаадылга.
Канчаар ону эртирер сен—ынчаар эртер.

* * *

Кайыын келген улус боор бис? Кайнаар баар бис?
Чурттаалгавыс уткалы чүл. Кым-даа билбес.
Чуулган дугуй чеже арыг сеткилдерни базып алган.
Карартыр-ла өрттедип каан, ыжы кайыл, сөглеерем?

* * *

Мөңге чүүдунуң тывызыгын тып билбес-тир
бис—сен-даа, мен-даа.
Өске бижик ужуун тавып албас-тыр бис—сен-даа,
мен-даа.
Өмчээрепитир көжеге ажыр маргыжар бис,
Өршээливис көжеге чок хоржок ийин.

* * *

Бо-ла чырык өртемчейге кеступ келдим—баиан бе ол?
Хадый бээр мен—каражадаар орап бе бо?
Боомда каткан хуюктан мен тывылгаштын,
Катап база ынаар шилчиир ужурум чүл—
кым-бир менээ тайылбырлаза.

* * *

Билиглерге хандыкшылды чүрээм ойбаан,
Өртемчейде звээш чажыт аваа арткан.
Өле баштыг чеден харлыг ашак болгаш
Билип кагдым: билир чүвем көңгүе чок-тур.

Артык ХОВАЛЫГ очулдурган.

ЭРГИМ УЛЯ УГБАЙ

Чечен чугаа

Оон бээр ам таптыг-ла он ийи чыл эрте. Ол чеден ийи харлап чоруп, «ушкан» ийин. Чылы кирерде, угбай бартапы ол, хөөкүй... Алыс аажок бөдүүн, улуг налыгаажо сеткил-сагыжы бүдүнүг, ажы-төлү, бажың-оран чону дээш зүдүреп-ле, үүртеп-ле чораан кижи-дир ийин, кужур. Элеп чүве, төрел-дөргүл, чүм-даа эвес хиреде, ол кырган кижи мээң сеткилимге дириг сактыышкын боор, амыдырап дээр чурттап чору.

Болу орус кижи. Ады база бөдүүн, чымчак дыңналыр, Ульяна, а адазының-биле Михайловна деп хүндүлеп адаар. Ынчалза-даа кужурну кым-даа ынчаар адавас: оглунуң чаңгыс-ла оглу арагачы Колядан эгелээш, кожаларынга чедир шупту улус ону ынаа-ла «бабка Уля» дээр. Тывалаарга «Уля кадай» дээп-дир ийин. Барнаул хоорайга өөренип турган чылдарымда оон бажыңынга өрээл хөлезилеп, бир кыжын чурттаан мен.

Кужур мени оолдуп берген. А мен авам чок болгаш, база-ла кырган кижини кээргеп, авазынга берген мен. Өөренгеп кээримге, аъш-чемин кылып алгап соңгалар бакылап, манап орган боор. Тыва шай хайындырып өөредип каан мен: шайлап каапла, ийи кадай дег, хөөрежип орар бис. Оваалга кылып олурунтарымга, чанымга кээп, улуг тынып-ла, манап олурар. Чутааланыр дээрге, мени шаптыктай бээр, чугаалашпас дээрге, кырган кижиге чаа, таварчыг ыйнаан. Оон оозун экерзимзе-даа, иштимде каткым кээп, олче көрбээчежеп олурар мен.

А бажың база бөдүүн, ыяш бажың. Та кажан-чежен туткан чүвези, чудуктары чоор бажыг-ла бажың. Хоорай кыдыында. Даштын бичии огородтуг, дөрт соңгалыг, ийи өрээлдиг, чаңгыс улуг орус суугулуг, ийи орун, эрги шагның бир диваны, улуг-ла кеңгиргей шуугай шкаф, оон кырында карты хыралы берген эрги патефон, медээжок кыабак стол, каш төкпек сандай... чаа, бо-ла-дыр ийин, кужурнуң эт-севи. Ийе, ынаар азыгда бижежек улугуре подвалда дуңап каан ногаалар бар...

Күскелер-биле база байлак бис. Чүге дээрге, Маня дээр кырган диис Уля кадайның бодундан дора чедир апарып, суугу кырынга дүн-хүн чок хелестеп, ээп каап, саваарап-ла чыдар. Диилеге бичии сүт кудуп бээрге, арылдыр чылгай каапкаш, чыдыынче үгеп үгеш улаптыр-ла каарыптааш чыдыптар. Байгы кымыр үттези ол.

— Аа, бурган, бажыңга ажыы чок мал-маган тударга берге-дир—деп, кадай диплзинге хыйланы-даа берген орар-ла.

— Чоо бактажы бердинер? —деп айтырар мен.

— Черле ындыг бис, харе-хире хөрзавис хере алгыржып ап турар—деп, кадай чүвен кырган-даа бол шоруу конгур баштактангыдаар чүве...

Бир хана долдур чуруң. Та чеже чүве. Кымнарыл дээрге кужур чонээш, уттуп алган. Ынчалза-даа дөрт оглу биле ооңуң ээн Евсей Ильичтиниң чуруктарын хуниун чыгыы чодар. Шээу куурарган көк карактары тыгый берген, курушкак эриннерин чымыжадып, чоржак чүстүг салаалардыг арган холун хөрээнге чыштыр туткаш, сымыранып-ла турар.

— Оларның соондан турге-не чорзумза, оглум. Дыка туруптум. ай, хүн-даа караамга көзүлбес-тир... —деп, хөөкүй чутааланып-ла эгелээр. А мен доңгайып алгаш, оналгам кылып-ла олурар мен.

Оолдары шупту чаңгыс чылын фронтуга калган. Оларның өлгениниң дугайында дөрт дыңнадыгны бичии хааржак иштинде суп каан. Бир Прейн кужур вагон септээр заводка дүн-хүн чок ажылдап турган, сооңда алыскан, калгый берген. База-ла дайын үезинде. Улуг оглунуң чаңгыс оглу бар. Оон аваны өске кижиге баарда, оолду соңгу адазы «өскээр» кижизидип каапкан, кырган-авазын-даа тооксумнас, орта ажыл-даа кылбас, хезерлээр, арагалаар кижи боор өскен... Даадыргай эрги «Волга» деп машиналыг. Халдып келгеш-ле, акша чээр, оон кедерезе мени шорууп чөңгээдип аажок чүве. Ынчап-ынчап чоруптарга, оон кадайы бо кээр. База-ла торулгактыг, байбан вастыг, чоон буттарлыг, кедергей чаагай херээжен чүве. Олар хөөкүй кырганга дузалашпаз-даа, сагыш човавас-даа, аваала бир өске улус дег...

Ол-ла хинада уреэлгеп эргп кичирбелиг шак азып каан. Чаа чыл бүдүүзүнде бажыңны чугайлап тура, ол шакты дужуруп көре бердим. «Петроградтың кызыл мануфактуразы» деп артында бижиктиг. Оон адаанда көк будуктуг карандаш-биле «Уля, Евсей, силерниң куданар байырынга Алтайның куруненин бир дугаар кидис өөр фабриказының оолдар, кыстарындан белек. 1925 чыл. октябрь» деп каан. Ийи бижик частырыы бар.

Бичии бажында чүү боор, чугайлап каапкаш, ол кежээ деме шакты чушкуп органш, септеп кагдым, ажылдай берген. Уля кадай ону көргеш, ыглапкан.

— Ужен ийи чыл ажылдаваан шак бо. Евсей чок болганда эзирии улус оорулупкан. Кижи калганда бажында шакты тургузар ышкажык — деп, кадай ыжкырып тайыыбырлап турду.

Ынчаар-ла чурттап тур бис. Тывадан улузумдан чагаа кээр, очулдуруп бээр мен. Ыглап-ла база ыглап-ла олурар.

— Мени манаа кагба, Тываже аппар. Уругларың ап бээр мен. Шаптык катпас мен. Мөнээ чүгле шай-биле бичии сухариктен берип каар силер — дээр болгай...

— Бир-ле катап өөренгеп кээримге, кадайның кенни келген олур. Ажылыштыы дегет. Кирерим билек, чалчыз эгелети.

—Моол чор. Мегелеп манаа кииp бижидип алгаш, бо кырган өлүрге, ооң бажынын алыр дээш кызып тур сен бе? —деп бо.

Чым-сырт диним. Ынчалза-даа чаңгыс-даа сөс харыылавайн, чемоданымга бок-сагым суктунгаш, чорупкан мен. Чогум шитя чурттаалга бажыңнында орнум-даа бар чүве. Хөлдүг, шимээниниг боорга, аңгылаашкаар кижи-дир мен ийин... Болчуп кээр чүвем-даа чок, эр чаңгыс бодум ассыдылдыг, дестуг, бижыг кижилер-биле холдамнажып харымын-даа чок. Ынча келбиже шын демей-ле бодунуң оруун тыва бээр чоржук. Кырганга орус бөзүү-биле мөгейгеш, унупкен мен, хөөкүй кыйтырып-ла, ыглап-ла чыдып калган...

Оон соонда ай-даа четпээнде, хүндүс өрээлимге олурумда, вахтер угбай келгеш:

— Даштын аваң келди—деп бо. Элдепсиниип, кеттингеш, адаанда каътка кээримге, ында сандайда Уля кадай бо олур-ла. Та канчап мени тып алган. Хоорайның бир ужундан өске ужунче та канчап, чоон чедип келген, аргыжары берге чер-ле болган.

Мени көрүп аажок өөрүп, чеңнимден туттунупкаш, салдыкпаан.

— Чаптазы, оглум. Сени манап-ла турдум. Сээң херээжениң чугаазын тоова. Мен сенээ бир-ле солун чүве бээр мен—деп ээрешти.

Кээргей бердим. Шынап-ла, ооң хинчээ хүн боор. Кады унуптувус. Бажыңга келгеш, ол мөнээ бир-ле салдын көргусту. Бодунуң бажыңын мөнээ азаап каапкан дугайында чагыг-шииткелдиг болду. Нотариус таңма хап кааш...

Чаа дүжүп, хар эрип эгелей бергенде, Тываже чаныр чорааш, чеди хонгаш, Барнаулга катап ужуп кээримге, Уля кадай кеткизин эмнелгеле чыдар болду. Чупар-бажыннаан чорун ора, дошка тайгаш, ужуап, Бажы кемдээн... Эмнелге чаныытта ийи хонуп ажаажып турумда, чок апарды.

Оглу Коля, кенни, кожалары, мээң каш тыва эштерим ынчаар азаап кагдыывыс. Багай кызыл думчуктуг дьяк ламо кээп, мөргүл номчуп каап бо-ла. Ол-ле кежээ демги шынызынга бижикти Коляның бодунга уштуп берген мен. Шала «апкан» Николай өнаа мегүдээш, кадайын эттээр часты. Эртенинде шупту куспактажып, ол-тала боор, үдежип чарлышмыс. Демги чадчык кенни бези бисти ошкаэ-чыттап, буруунун мишшип турду...

Оон бээр он ийи чыл болган-дыр. Төрээн авам хөөрү мында Кызылда, а Барнаулда мени «оглум» деп чораан орус кырган кадайның хөөрү бар. Бодум холум-биле зон черни соп турган, кастым ийин... Ам сактырга-ла хөөкүй ол-ла бажыңнывыста, стаканда кара шайга сухарик шыгыдып чип-ле олурган дег... А Маня диис база ол-ла кыжыы бурун каган...

Игорь ИРГИТ.

АК ДУРУЯНЫҢ САЛГАЛЫ

Рязаньда куруненин Ока биосфера заповедниганде ховартаан дуруяаларны өстүрерин каш чыл улаштыр чорудуп турар. Ында ол куштуң тос хевирин өстүрүп турар. Орнитологтарның сорулгазы болза, Кызыл дептерде киир бижиттинген ак дуруяларның— стерхтерниң салгалын алыры. Өске куштарның тол төрүп эгелээни дег, ак дуруяның баштайгы чуургазы кеступ келген. Бо ажылды америк эртемденнер-биле кады чорудуп турар.

ЧУРУКТА: лаборант Ольга Морозова биле заповедниктиң биче эртем ажылдакчызы Татьяна Кашенцева ынмак ак дуруяны хемчээп ап турары.

Ю. ДЬЯКОВТУҢ фотозу.
СЭТА-ның фотохрониказы.

БУРУҢГУ БУРГАННАР

Олимпийге он ийи бурган турган. Оларның эң колу Зевс дээрниң, чаъстың болгаш диимирээшкиниң бургаңы деп санадып турган.

Посейдон бурган (Нептун) — Зевстиң төрели. Ол кижилерниң бурганы. Кол бурганның ийиги акызы Гадес (Плутон) эрлик оранының бурганы. Кыс дуңмазы Гестия (Веста) бажың одунуң бурганы.

Гера (Юнона) Зевстиң кадайы-даа, дуңмазы-даа болуп турган. Ол дээрни чагыырып турган. Оларның оглу Арес (Марс) дайын бурганының дужулгезин ээлеп турган. Уруу Афина (Минерва) — мерген угаан бурганы.

Өске бир уруу — Афродита (Венера) ынакшылдың болгаш чараш чүүлдүн бурганы. Оглу Аполлон (Феб)—хүннуң болгаш баш удур өттүр көөрүнүң бурганы. Гермес (Меркурий) —Зевстиң үш дугаар оглу, садыг бурганы хулаазгенин кууетпишаан, аап-чорукчуларның камгалакчызы турган.

Артемида (Диана) Зевстиң уруу болгаш Аполлонну дуңмазы аңнаашкынның, айның болгаш хуулгазын чоруктуң бурганы турган. Кол бурганның эң биче төрели Гефест (Вулкан) — Гераның оглу, хаттың болгаш дарган херээниң бурганы турган.

БАШТАЙГЫ ХЕРЭЭЖЕН УЖУДУКЧУ

1911 чылдың август 10-да үнген «Петербургский листок» солун мынчаар бижип турган: «Дүүн, август тоста, Гатчинск шериг аэродромунга ужудукчу ат дээш Л. В. Зверева шылгалда туткан. Дидим ужудукчу «Фарманга» хөлдээшкин чокка олуруп алгаш, бежен-чүс метр чедир бедикке ушкаш, агаарга беш, сес дээн салны бижээн. Бирги орус ужудукчу херээжен орус армияның генералының уруу. Петербургтуң ыдыгууртан кыстар институдунуң доозукчузу Лидия Виссарионовна берге орукту шилип алган.

ЭҢ-НЕ, ЭҢ-НЕ...

Европада эң улуг бажың Ватиканда шажын ордузу. Ол бажың сес кирер эжиктиг, ийи чүс чадалыг, чээрби улуг, биче бажыңнарда үш муң өрээлдер бар. Папаның турар чери үшкү каътта. Ында өрээлдерниң саны — ол тос.

Эң ыргак кудумчу Сан-Францисконуң Ломбарт-стрит кудумчузу. Ол сес зар черлерлиг, оларның кайызы-даа дорт булуңнуг. А эң узун кудумчу Мексиканың төвү Мехико хоорайның Инсургентес кудумчузу.

Эң узун автомобиль оруу Панамерик шоссе. Ол Аляскадан эгелээш, Чилиде төнүп турар. Ийи америк диптп кешкен оруктуң узуну 27387 километр.

ШЫДЫРААГА БОДАЛ ХЕРЕК

Ак таланың удуп алыр аргазы бар бе?

Ак тала үш көштен удар.

ШЫН ТЫПКАННАР

Бо чылдың ноябрь 22-де «Шынга» үнген бодалга тывызыктарга бир дугаарында шын харыыны Алдан-Маадыр ортумак школадан Куулар Чодураа, Сүт-Хөл районнуң Ак-Даш суурдан Чинчи Монгуш, Аржаана Монгуш, Кунгуртуг ортумак школазындан Өлчеймаа Сендаа, Самагалдай ортумак школазындан Анай-Хаак Намзырай, Шагаан-Арыгдан Саяна Белекчи олар чоруткан.

Бодалга тывызыктың харыызы мындыг: Кижи улуг. Ол ангайының сыныкчолуу сараатка чедир үш кадык даваннар чедире берген болганда сыныкчол ээзи телевес.

МЕРГЕНЕЙ БИЛЕ ШАПТЫМАЙ

Тоол чугаа

Элдиг-Хемниң эриинге ийи аал чурттап чораан иргин. Оларның бирээзиниң ээзи Мергеней, а өскезиниң —Шаптымай.

Бир-ле чылын, хар чаап, кыш эгелей бергенде, Мергеней аңнап чораш, адып алган коданнарын өөнге чүктеп эккелгеш, эъдин пашка дүлгеш, кадайы Кадыр-кыска болгаш уруглаарынга чугаалап-тыр:

— Бо кыжын мынчаар деп бодап алдым. Кыштап чиген хамык коданның чилиин соп тургаш, тостан кылган доскаарак долдур доңуруп алыр. Ынчангаш чаңгыс-даа кижи кодан чилиин чип болбас. Эъдин чигеш, чилиглиг сөөгүн менээ дужаар звеспе.

Кадыр-кыс олура, айтырган:

— Кодан чилиин чыып алгаш, канчаар бис, Мерген?

— Кончуг амданныг, чаагай, хүндүткелдиг чем болур чүве-дир—деп, демгизи харыылаан. — Ону арбыдадыр чыып алыры-ла берге. Ынчанмыже кызып тургаш, болдупар шаа-биле чыып шыгжаай бис. Будун кыш дургузунда өлүрген коданның чилии черле элээв апаар ыйнаан. Оовусту чазын чаңгы-кыска барып туткай бис. Соңгун чемин сонуурган көрээн. Чаңгы-даа болза кижи-ле болгай. Бистиң өөвүске кирип, аң эъди амзап чораан эвес. Кодан чилии-даа болза канчаар, тывар-ла чүвевистиң шаа ындыг улуг. Хойлуг болза, ужа-төжүн салгай эртик.

— Ындыг-дыр харын —деп, кадайы каттышкан. —Ынчалзажок кодан чилиин эккелген сеп дээш, чаңгывыс кончуй бербес ирги бе, Мерген?

— Кайын... Угаанныг-ла ыйнаан. Оон башка кайын чаңгы болуп олурар. Кодан чилии чаагай деп чүвени ол билир болгай аан.

Кышты өттүр өлүрген коданының чилиин соккаш, тос доскаараакка чыып-ла турган. Шала часкаар хар эрип турар апаргаанда, Мергеней тос доскаарагын чүктээш, чаңгызын хүндүлээри-биле чорупкан-дыр эвеспе.

Чаңгызының аалынга келгеш, амыр-менди солушкан соонда, Мергеней диескекке чедир мөгейгеш, чаңгызынга чугаалаан:

— Чаңгым силер чагырып орар-даа болзуңарза, мээң кара кидис өөмге кирип, аяк шай амзап көрбээн болгай силер. Силерни хүндүлээр дээш, кышты өттүр чыып келген кодан чилиин эккелдим ийин, чаңгы. Ядыы кижи мээң шаам ындыг-дыр. Кодан чилии кончуг чаагай, амданныг, хүндүткелдиг чем болуруу бодуңар билир-ле болгай силер. Кышты өттүр чыып кээримге безин чүгле бо бичии доскаарыжык ишти болду.

— Эр чүвени!—деп, чаңгызы Мергенейни мактаан. — Магалыг-ла чем эккелген-дир сен, оол. Кодан чилии кончуг тывылбас чүве болбазыкпе. Чүгле амданныг чем болур эвес, харын-даа эм болур чүве. Чаңгыс кыш дургузунда бо хире хөйнү чыып ап, аңнаар, эрес-даа-дыр сен!

Ол орта чаңгызы Мергенейни чула мактап, аъш-чемниң дээжизи-биле тулдур хүндүлээн-дир. Чоруур деп турда, чаңгызы чарлык болгаш, чаш кулунчактыг, кончуг суткур бени чылгызындан туттуруп берген, чугаалаан:

— Кижиниг, эки-ле эр-дир сен, оол. Кижи оон артык хандыг боор. Азырап малын чок ядыы-даа болзуңза, алдай-таңдының аң-меңин аткаш, кончуг ховар дээн кодан чилии-биле чаңгың мени хүндүлээникге сеткилим аажок өөрүп-тур. Ынчангаш малымның баштыңы мал болур кулунчактыг кула бени сенээ белек кылдыр берип тур мен. Мооң судун хымыстап ижер сен, кудумчагы өзүп кээрге, аңнап мунар аът кылыр сен.

Мергеней чаңгызынга шак ынчаар чула хүндүледип, шаңнаткаш, кулунчактыг кула бени мунуп алгап аалынга чымчаңнадыр чырааладып кээп-тир.

...Кожазы Шаптымай көрүп турарга, Мергеней кулунчактыг кула бени мунуп алган чырааладып чоруп, эрткенден улуг бе хымыстыг-биле чула хүндүлээш, салып турар апарган ындыг боор-тур. «Бо Мергенейде кодан ээрер ыттап өске чүү-даа чок чүве болгай. Кулунчактыг кула бени кайыын тып алды бо? Чаңгының чылгызынын баштыңы бе-ле-дир. Канчап оорлап алган деп? Ол бени оорлаан болза, чаңгы ону аңаа олуртпас, шагда-ла тура албас кылдыр эрилдеп каап. кай! Аңаа эвес хире-дир. Чүнү канчапты бо?!» дээш, ол дугайын сонуурган хөөрүн-биле чонаада-ла барбазы Мергенейниң багай өөнге базып чеде берип-тир ол.

Ижинде хей чок ыыдыр шартайтып чемненип алган соонда, Шаптымай кегиргилей, кедээр чылбышаан, сонуурган:

— Кулунчактыг кула беде олурупкан чыраалады чоруп турар апарып-тыр сен. Ол кончуг малды кайыын «часкаптың», кужурум?

—Часкап-даа кайыын часкаар ийик мен—деп, демгизи харыылаан. — Чаңгывыстың шаңнаан бези-дир ийин. Часкаар чүвеге чаян чок кижи боор мен.

Шаптымай кезек аазадып олура, база катап айтырган:

— Ой, эжен, чаңгывыстың шаңнааны бези дежер даан! Канчаптарга, чүнү кылыптарга, чаңгы ындыг кончуг ындыктыг малы-биле шаңнаар чоор? Чажыт эвес болза, билип ап болур ирги бе?

Ол дугайын Мергеней аккара чокка чугаалап берип-тир.

— Увааа, ана хөктүг деп кырынче үнген кижи-дир сен але! — деп, Шаптымай магадаан. Оон кезек олура, кара бээрын аартыр каттырган, каразының чажы төктүп үне каттаан-дыр.

Шаптымай аалынга келгеш, кадайынга болгаш оолдарынга чугаалаан:

— Дүрген, доо ол оъттап чораан кодан тевени беле хаарып эккелиңер! Ында алчагар аданы тудуңар. Ону доорап согар-ла...

Кадайы Чавыс-кыс кайгай бергеш, айтырган:

— Адаан согар деп чүү апарды? Көктүг чайын теве соккаш, канчаарын ол?

— Хөй чилиг херек, кадай. Кончуг чилиглиг чүвен теве-ле болгай. Оон чилии бети дээрге-ле бир улуг доскаар ишти чайлыг деп бил!

— Тепий бергениң ол бе? Теве чилии деп чүзүл мооң?! Угааны сээдеңнээн кижи-ле-дир. Ада-дииренге таварталкаты ол бе?

— Бээр аа де, кадай! —деп, Шаптымай ам-на Чавыс-кыска тайылбырлаан.—Өрү кожавыс Мергенейге чордум. Ол кижиң кулунчактыг кула белиг апарган, ону кайыын, канчап тып алды дээш сонуурган көрдүм. Кончуг кажар сойлууң кышты өттүр кодан кырып чээш, оон чилиин чыып, доңуруп туруп-туруп, чазын барып, чаңгызынга сунарга, чула мактап, кедергей хүндүлээш: «Эр-ле-дир сен!»—дээш, чылгызының баштыңы чыраа бени кулунчаа-биле кады шаңнаагга берген ышкажыл! Багай адыы Мергенейден дора чоонган бис. Чаңгывыс чагга, чилигге кончуг хоптак, сыынтыг кижи чүвен иргин. Оон ындызын кижи билген эвес. Кажар Мергеней деп чүве чаңгының ындыг чалыйын билип алган турган-дыр. Чаңгывыстың чилиг чиксээрин билир турган болзумза, шагда-ла ону чилиг-биле идээледи сыгап тургаш, эдииниң ортузундан эт, малының ортузундан мал албас мен бе? Бо доңга баштын ону канчап бодавааны ол чоор? Ам канчаар. алчагар аданың чилиин соккаш, апарып берзимзе, бети дээрге-ле кодан чилгыны чайлыг бээр болгай аан ол...

Шаптымай алчагар аданы чушкуулап алгаш, бок эъдин шылып каапкаш, хамык сөөктериин хайындырып туруп берген. Чилии мырыкай улуг доскаар долу болган. Ону аътка чүдүрүп алгаш, чаңгызының аалынга дужургеш, өгге чуп кире берген.

Шаптымай чаңгызынга мөгейип бараалгааш, доскаарынче айыткаш, чугаалаан:

— Чоокта чаңгыга бараалгаваан кижи болгай мен. Ынчангаш доскаар ишти белектиг келдим ийин, хүлээп ап көрүңер.

Чаңгызы чүүнү-даа ужурун билбейн, Шаптымайдан удур айтырган:

— Доскаарда чүү чүвел, Шапты?

— Силерни чоогдазын дээш эккелген чемим-дир ийин, чаңгы.

— Чүү дидир сен? Чилиг деп че? Чүнүң чилиин эккелгениң ол?—деп, чаңгызы кайгаан.

— Чаңгы силерниң чилигге кончуг ынак кижи деп дыңнааш, адан теве соккаш, оон чилиин эккелдим ийин... —деп, Шаптымай серте-даа чок сула салган.

— Чүү дидир сен, сойдук!—деп, чаңгы килеңнеп, Шаптымайның кырында-ла барган.— Теве чилии деп че? Кончуг мелегей чүве мени теве чилии-биле кыжырып, кочулап тур сен бе? Сойлукту тудуңар, холун, будун хулааш, «ынчаптас мени» кылдыр, ырмазын сый кеведиңер!...

— Өршээ көр, чаңгым!— деп, Шаптымай чаныып, тейлеп эгелээн. — Мергеней кодан чилиин бээримге, кончуг сонуургаар чаңгы чорду дээрге, арбыным бодааш, адан чилиин эккелдим, чаңгы, өршээп көрүңер...

— Кижи кыжырып, кочулап турар азалыг адаска боор бо! Шапты болза, шак ынчаар кеведир боор, көрем! — деп, чаңгы тупээн.

Куулар АРАКЧАА.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ДЕКАБРЬ 10-ДА
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30— «120 минута». 8.30 — «Чудеи болгаш чүге». 9.00 — «Будактар». 9.30 —Олал-оолдак чок шимчээшкин. 10.00—Концерт. 11.00 — «Социализм чурттарында». 11.30 —Калмык АССР-ниң Курунениң «Тюльпан» деп ыры болгаш тансы ансамблиниң концерти. 12.10 — «Бүтүнзеге болгаш кижи бургузунге». Чурттаалга шоузун үзээрде социал чептүг чоруктуң айтырыгларының дугайында. 12.40 —Бөгүн делегейде. 13.00 —«Бүзүренчиг-даа болза, алдентиге». 14.00—Делегей программазы. 15.00—Алыс утка дугайында чугаа. 16.15 —Куруненин тээ концерт залынга урен чүүл мастерлерниң концерти. 18.45—«Айтматов» телефильминиң баштайгы көргузуу. 19.40 — «Азаның шөлү». Уран-чечен фильм. 21.00 —«Үе». 21.45 — А. С. Пушкинниң бижип каазы улусчу ырлар. 22.40 — «Уран-болзаа». 00.10—00.20 — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 —Эртенги гимнастика. 8.15 — Студия көргүзүп тур. Клаус Мюллер-биле ужуражылшкын. 9.00 — Театр телеабонементизи. Вл. Маяковскийниң театры. 11.15—«Кадыкшыл». 12.05 — «Дириг амытаннар оранында». 13.05 —Чаартыкчылар болгаш консерваторлар. 13.55 — Бөгүдеге педагогика. 14.10 — Кижи институту. Дыл, чугаа болгаш харылзаа дугайында. 15.10 — Камера делегейже көрүп тур. 16.40 — Телефильм. 16.50 — Демир-орук транспортунуң айыыл-халапка таваржып турарының чылдагааннары. 17.40 — Мульт-фильм. 18.20—«Улуг төөгүчүнүң бажыңы». Уран-чечен фильм. (ЧССР). 19.35—Свердловскиге болуп эрткен док. фильмнер фестивалының шилиилдээн фильмнери. «Ыры-биле чарылбас кижи». 20.00 — «Тамчыктың удуңар, чаштар!». 20.15 — Реклама. 20.20 — Авыяктар парлалгазының 1-ги делегей фестивалының дугайында. 21.00—«Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45—00.10 — «Элдептиг херээжен». Уран-чечен фильм. 1-2 сериязы.

КИНО

ДЕКАБРЬ 10-ДА

«НАЙЫРАЛ»: Сладкие грёзы» 9.30, 12.00, 16.30, 19.00, «Волшебство «Куин» в Будапеште» 14.30. Бичии залга: «Заклятие долины змей» 10.30, 12.30, 16.00, 18.00, «Сборник мультфильмов» 14.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 141» 9.00, 12.20, «Дикая собака Динго» 10.20, 13.40, «Утомлённое солнце» 15.40, «Эсперанса» 17.30, 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Кинг Конг жив» 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

АВТООРУК ТЕХНИКУМУ: «Скорый поезд» 17.00, «Хареба и Гоги» 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Окно спальни» 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

АГААР

Республиканга шокар булуттаар. Чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Дүне агаар 26—31, чамдык черлерге 19—24, хүндүс 17—22, чамдык черлерге 9—14 градус соор.

Кызылга шокар булуттаар. Чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Дүне агаар 28—30, хүндүс 17—19 градус соор.

Бүгү-эвилелдиң эки тура күш-культура болгаш спорт ниитилелиниң область чергелиг «САЯННЫҢ КЫЖЫ» деп хаак маргылдаазын эртирерин чарлап тур.

Маргылдааның программазы: 3, 5, 10 болгаш 15 километр дистанцияларга хаак чарыжы.

3х5 болгаш 3х10 километр дистанцияларга эстафеталар.

Маргылдаа «Тайга» стадионынга болур. Аңаа районнарның болгаш Кызыл хоорайның шилилдек командалары киржир.

Маргылдаа 1988 чылдың декабрь 17—18 хүннеринде болур. Хүнну-не 11 шакта эгелээр.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 54241

ШЫННЫҢ телефоннары

Редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; приемная — 3-34-26; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93; партийжи амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-25; совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23; үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73; агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; пропаганда килдизи — 3-34-57; культура килдизи — 3-39-15; информация килдизи — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; очулга килдизи — 3-34-93; корректорлар — 3-34-19; чурукчулар — 2-27-41; бухгалтерия — 3-43-41; солун келбейн барганда— 2-32-73—че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тиражы 24637 экз.

Тыва АССР-ниң Парлалга, полиграфия болгаш ном садыышкынының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 215. ТС—00998.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың декабрь 11 воскресенье № 286 (13886)

1925 чылдан үндезилеттинген. Өртээ 3 көп.

М. С. Горбачевтуң Арменияже чорупканы

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев декабрь 10-да Москвадан Арменияже чорупкан. (СЭТА).

СЭКП ТК-дан, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумундан, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинден

АРМЯН ССР-ДЕ ЧЕР ШИМЧЭЭШКИНИНИҢ ДУГАЙЫНДА

Армян ССР-ниң элээн каш районнарынга улуг хай-халаптыг чер шимчээшкини болганын мурнунда дыңнаткан болгай. Ереванның сейсмология станциязының медээлери-биле алырга, Ленинакан хоорайның чоогунга чер шимчээшкининиң күжү 10 балл ажып турган. Ындыг күштүг чер шимчээшкини Закавказьеге хайгаарап келген бүгү үе иштинде болбаан.

Бойдус халавы 700 муң ажыг чурттакчылыг девискээрге болган. Муң-муң кижи өлген, он-он муң кижи балыглаткан, чүс-чүс муң кижи бажың-балгады чок арткан.

Бойдустуң халавы Ленинакан, Спитак, Кировакан, Степанаван хоорайларга эң-не улуг күштүг болган. Ленинаканда чуртталга бажыңнарының, албан болгаш бүдүрүлге бажыңнарының 80 ажыг хуузу үрелген. 120 бажың долузу-биле бузулган. Кижилерниң хуу 1100 бажыңнары бузулган болгаш оларның кезек-чамдыызы үрелген. Үлетпүр бүдүрүлгелери — пөс-таавы комбинады, магнитовод болгаш чадаг-терге заводтары база өске бүдүрүлгелер ажыглалдан үнген.

Спитак хоорай болгаш Спитак районнуң кедээ суурларының хөй кезии херек кырында долузу-биле бузулган.

Кироваканда, Степанаванда, Ахурян районда болгаш өске-даа черлерде хөй каът чүс-чүс бажыңнар, улустуң хуу чурттаар бажыңнары, амыдырал хандырылгазының объектилери бузулган.

Бүгү-ле черлерде оруктар, демир-орук оруктары үрелген, энергия хандырылгазының объектилери, телефон харылзаазы, орук болгаш коммунал ажыл-агыйның объектилери ажыглалдан үнген.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжковка баштаткан СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң халап болган районда ажылдап турар комиссиязы Армян ССР-ниң партия болгаш совет органнары-биле кады амы-тын камгалаарының база катап тургузарының талазы-биле ажылдарның бүгү комплекизин чорудар, а ол ышкаш бүгү-эвилел хемчээлинге республикага дузалаарының хемчеглерин таарыштырып дүүштүрериниң талазы-биле дарый хемчеглерни ап чорудуп турар. Халапка таварышкан кижилерге материалдыг дузаламчыны чедирип турар. Хамыктың мурнунда кижилерниң амы-тынын камгалап алыр, медицина дузаламчызын көргүзер, чуртталга бажыңнары-биле, аъш-чем-биле, чылыг идик-хеп-биле хандырар талазы-биле ажылдарны чорудуп турар. Чер шимчээшкининиң уржуктарын чок кылырынга ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң, ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң болгаш хамааты камгалалының шериг кезектери киржип турар.

Арменияга ханы кажыыдалды бо шактарда бистиң бүгү чуртувус илередип турар. Ажылчы чоннардан болгаш хөй-ниити организацияларындан кээп турар хөй санныг чагааларда, телеграммаларда армян улуска ханы кажыыдалын олар илередип турар. Эвилелдешкен республикаларда, крайларда, областарда, Москвада, Ленинградта болгаш өске-даа хоорайларда, хөй санныг бүдүрүлгелерде акы-дуңмалышкы Арменияга бүгү талалыг дузаламчыны көргүзер дугайында шиитпирлерни хүлээп алган. Халап болган районнарже амгы үениң күчүлүг техниказын, вертолёттарны, автокраннарны, бульдозерлерни чорудуп, эптээр бажыңнарны, майгыннарны чедирип берип турар. Янзы-бүрү хоорайлардан ында чүс-чүс эмчилер болгаш медициналыг өске-даа ажылдакчылары чедип келген, хөй санныг эмнерни болгаш донор ханын чедирип эккелген. Азербайджан болгаш Грузин ССР-ниң ажылчы чоннары кожазының бергедээшкининге баштай дуза чедиргеннериниң бирээзи болган. Олар Арменияже тудугжуларны, монтажниктерни, эмчилерни, аъш-чем бараанын, хөй санныг нефть продуктуларын, машиналарга бензин кудар кожуун чорук станцияларын чорупкан, санаторийлерин болгаш пансионаттарны айыылга таварышканнарны хүлээп алыры-биле үндүрүп берген.

Бо бүгүге бистиң хөй национальдыг чуртувустуң улустарының улуг найыралы чайынналчаа-биле илерээн, акы-дуңмалышкы чоруктуң болгаш дузалажырының холун бот-боттарынга сунуп бээринге кандыг-даа үеде белеткени олар көргүскен.

Бистиң чуртувуска таварышкан кажыыдалга делегейниң хөй чурттары каттыжып турар. Элээн каш күрүнелерниң чазактары болгаш делегей организациялары боттарының кажыыдалын илередип, дуза көргүзеринге белеткенин көргүскен.

Арменияга болган чер шимчээшкининиң халаптыг уржуктары-биле, хөй кижилерниң өлгени-биле холбаштыр 1988 чылдың декабрь 10-ну чуртка кажыыдал хуну кылдыр чарлаан шиитпирни хүлээп алган.

БҮГҮ ЧУРТ САГЫШ САЛЫП ТУРАР

Декабрь 7-де Арменияның соңгу талазында районнарынга болган чер шимчээшкини бүгү чурттуң кижилериниң ханы сагыш-сырылазын болдуруп, харыысалгалыг болуруну негээн. Кижилерниң амы-тынын камгалап алыр, айыылга таварышканнарга дузаламчы көргүзер, катап тургузар ажылдарда бүгү чурт киржип турар. Бо ажылдарны СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң Н. И. Рыжков баштаан комиссиязы баштап, таарыштырып турар.

Декабрь 9-туң эртенинде комиссияның хуралынга эвилел министерстволарының болгаш ведомстволарының, ВЦСПС-тиң удуртукчуларының, Армян ССР-ниң удуртулгазының киржилгези-биле оон мурнунда дүне кылган ажылдарның түңнелин үндүрген, соңгаарладып болбас ажылдарны тодараткан. Кол-ла сорулга болза буступ үрелген бажыңнар адаанда кижилерге дуза чедирери. Чижээ, Совет Арменияның дайынчылары үрелген бир бүдүрүлге черинин адаанга турган 200 кижиниң амы-тынын ап, дузалаан. Бертик-бежек болгаш өлген кижилерниң мага-бодун бузундулар адаандан уштурунга минута бүрүзү үнелиг. Бо кол сорулганы күүседиринге Совет Арменияның дайынчылары, эки турачылар, Ереван-дан, янзы-бүрү республикалардан, хоорайлардан келген акыдар эки киржип, уйгу-дыжын харамнанмайн, маадырлыы-биле ажылдап турар. Ам-даа диргиг арткан хире кижилерни бузундулардан уштуп, өлгеннерин бүрүнү-биле орнукшуткан соонда чүгле ынчаарда, айыылга таварышкан черлерниң кижилерин өскээр көжүрүп, бажыңнарны тудар, септээр ажылдарны план ёзугаар эгелээр болгай.

Дүн-хүн чок ажылдаар комплекстиг бригадаларны тургузуп турар. Дагларга кижилерниң амы-тынын камгалаар 450 кижи чеде берген. Даштыкыдан кээр дузаламчының калбарткан. Франциядан даг ажылдарының 60 специалистери келген, декабрь 11-де бузундуларны аштап, арыглаарынга 500 автокраннар ажылдаар.

Айыылга таварышканнарны түр чурттаар чер-биле хандырар, аъш-чем пунктуларын организастаар ужурлуг республика органнарының шуушпей ажылдап турарын комиссияның хуралынга шынгы шүгүмчүлээн, ону үндезини-биле чаңгыс хүн хуругузунда чайладырын негээн.

Оон соонда эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниң Даргаларының тудут айтырыы харылап турар оралакчыларының хуралы болган. Акы-дуңма бүгү республикаларның Армения качыгдалга таварышкан чонунга чаагай сеткилдиң, гуманныг дузаламчызын көргүзериниң боттуг программазын тургускан. Республика бүрүзү айыылга таварышкан Ленинакан, Кировакан, Спитак хоорайларга боттарының хууда тудуг базазын тургускаш, септелгелерни тудут ажылдарын чорудар. Кедээ черлерге септелге-тургузулга ажылдарын ССРЭ-ниң Агроүлетпүркомунуң, ССРЭ-ниң Суг ажыл-агый министерствозунуң организациялары боттандырар. Айыылга таварышкан районнарда боттарының бүдүрүлгелери бар эвилел министерстволары болгаш ведомстволары катап тургузар ажылдарга идепкейлиг киришкен турарын доктааткан.

Эвилелдешкен республикалар 2 чыл дургузунда анаа 5 миллион дөрбелчин метр шөлдүг чурттаалга бажыңнарын, школаларны, эмнелгелерни, уруглар садтарын, социал-культура талазы-биле өске-даа объектилерни тудар.

Ол-ла хүн эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниң Даргаларының оралакчылары келир үеде тудут кылыр районнарынче чорупкан.

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязы ында боттут байдалды барымдаалааш, тудут техниказын, аъш-чемни эргежок чугула барааннарны, эмнерни ынаар чедеририн уруктел чок организастаар, автомобиль болгаш демир-орук оруктарында үрелген участоктарны катап тургузар ажылдарны чугула сорулга кылдыр берген. Айыылга таварышкан районнарга барып, уругларны өске черлерже көжүрер бригадаларны тургускан.

Ажыл-херекти улам тодаргай организастаары-биле Спитак, Ленинакан, Кировакан хоорайларга оперативтиг таарыштырылга штабтарын тургузарын шиитпирлээн. Штабтарның составында ол хоорайларда шериг кезектериниң командирлери, транспорттуң, садыгның, коммунал ажыл-агыйының удуртукчулары кирген. Штабты удуртурун Арменияның Компартиязының ТК-ның секретарьларынга шуут дааскан.

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязы декабрь 9-та чоруткан, камгалап алыр, катап тургузар ажылдарның түңнелин орай кежээ үндүрген. Ажылдарның темпилери болгаш хемчээли өскенин демдеглээн. Чижээ, Ленинакан, Спитак хоорайларже демир-орук шимчээшкинин катап тургускан. Ленинаканда станция чүък чүдүрген баштайгы эшелоннарны хүлээп алган. Автомобиль көвүрүглерин, тоннельдерин катап тургузуп, оруктарда тогуулген кошкелерни аштап турар. Спитак, Ленинакан хоорайларже баар оруктарга «ногаан кудумчуну» хандырары-биле техника, аъш-чем, өске-даа эргежок чугула барааннар чүдүрген автоколонналарның чоруур чурумун таарыштырган.

Айыылга таварышкан районда немелде нйй инженер полугу болгаш демир-орук бригадазы чеде берген. Оларның бот-составы дораан-на ажылдап киришкен. Чоокку үеде ам-даа 5 полк чеде бээр. Шериг кезектери чонга аъш-чем баар пунктуларны ажыткан. Суг дамчыдылгазын, электри чырыын, телефон харылзаазын катап тургузарын эгелээн.

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязы салган сорулгаларны күүседип турарының байдалын хынап көөрү-биле айыылга таварышкан районнарже катап барып турар.

Бүгү чуртувус, миллион-миллион совет кижилерниң акы-дуңма дузаламчызын албышаан, республиканың ажылчы чоннары улуг айыылды чайладырынын чаңгыс аай ниити күженишкини-биле чурттап турар.

(СЭТА).

Тываның ажылчы чону Армян ССР-ниң улузунга ханы кажыыдалды илеретпишаан, халаптың уржуктарын чайладыры-биле акы-дуңма чонга дузаламчы чедирер күзел-соруун илередип турар

СЭКП обкомунда болгаш Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

ДУЗАЛАМЧЫ КӨРГҮЗЕРИ-БИЛЕ

Армян улуска улуг айыыл-когараалды чедирген чер шимчээшкининиң дугайында дыңнадыгны Тываның ажылчы чону ханы кажыыдал-биле хүлээп алган. Кызылга болгаш республиканың районнарынга бүдүрүлгелериниң, организацияларының болгаш албан черлериниң күш-ажылчы коллективтеринге, өөредилге черлеринге, чурттакчы чонун чурттап турар черлеринге хуралдар эртип турар. Оон киржикчилери акы-дуңмалышкы республикага ханы кажыыдалын илередип, акша болгаш материалдыг дуза көргүзериниң, халаска хан дужаарының дугайында шиитпирлерни хүлээп ап турар.

Армян ССР-ниң ажылчы чонунга акша болгаш материалдыг дузаламчы көргүзериниң талазы-биле күш-ажылчы коллективтерниң, аныг-аныг хамааттыларның инициативазын СЭКП обкому болгаш Министрлер Чөвүлели чүүлдүгзүнүп деткээн.

Чер шимчээшкининге таварышканнарга Кызыл хоорайга нйи өрээлдиг он нйи квартиралары. Кызылдың болгаш Шагаан-Арыгның общежитиелеринге черлерин үндүрүп бээриниң дугайында шиитпирни хүлээп алган. Кызылдың школа-интернады Совет Арменияның школаларының 80 өөреникчилерин долу күрүне хандырылгазынга хүлээп алырынга белен. Материалдыг курлавырларны болгаш аъш-чемни: 600 кубометр чудукту шала тудкан 20 бажыңнарны 15 тонна ак-саржагны үндүрүп бээр.

Армян ССР-ниң чурттакчы чонунга дузаламчы көргүзер талазы-биле ажылдарны организастап чорудары-биле туськай бөлүктү тургускан. Оон составында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Парушин (бөлүктүң удуртукчузу, телефону—2-27-57), улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүсекомунуң даргазы Д. Л. Тиимей (2-28-45), СЭКП обкомунуң социал-экономика килдизиниң эргелекчилиниң оралакчызы К. С. Ондур (2-28-90), республиканың Агроүлетпүркомунуң даргазының бирги оралакчызы И. М. Суванди (3-30-60), Тыва АССР-ниң кадык камгалал министри Н. В. Сиыт (2-23-61), Тываның нйш ажыл-агыйының девискээр бүдүрүлге каттыжышкынының чиңгине директору М. А. Гаков (3-32-44), Тыва АССР-ниң иштики херектер министриниң оралакчызы П. В. Сосков (2-30-70), «Тыва сугмелиорация» бүдүрүлге каттыжышкынының даргазы Н. А. Жоголь (4-12-34), ССРЭ-ниң Курлангырылгазының Тывада кол девискээр эргелелиниң начальниктиниң бирги оралакчызы М. К. Доржукай (2-55-31), профэвилелдер чөвүлелиниң секретары М. М. Фирсова (2-21-26), ВЛКСМ обкомунуң нйги секретары С. Х. Катпык-оол (2-32-72) олар кирген.

Чурттакчы чону СЭКП обкомунда № 16 өрээлге хүлээттине хүлээп алыр. Телефону 2-12-46.

ЧАҢГЫС ҮН-БИЛЕ

СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын ёзугаар Арменияга чер шимчээшкининиң аар уржуктарынга — хөй кижилерниң өлгенинге холбаштыр дүүн, 1988 чылдың декабрь 10-ну, бүгү чуртка кажыыдал хуну кылдыр чарлаан турган. Тываның бүгү ажылчы чону хөй-дамырындан чарылбас акы-дуңмалары апарган Армян ССР-ниң чонунга ханы кажыыдалды илергейлеп, оларга болдунар-ла дузаны көргүзер деп чаңгыс үн-биле шиитпирлээн.

Армян улуска дузаламчы кылдыр чорудар акша-херекселдерни кирер саннары-биле ССРЭ-ниң Чуртталга-коммунал банкызы

№ 700412

агар санны ажыткан. Акша-херекселдерин ССРЭ банкыларының бүгү албан черлери хүлээп алыр.

Совет болгаш даштыкы хамаатыларның база организацияларның даштыкы валюта-биле дузаламчы чедирилгезин ССРЭ-ниң Даштыкы экономиктиг харылзаалар банкызында

№ 700412

агар санче шилчидип турар.

ДУЗА КӨРГҮЗЕР

Декабрь 7-де Арменияның чамдык девискээрлеринге үрегделди болгаш өлүм-чидимни болдурган чер шимчээшкининге өлген кижилерниң өг-бүлелеринге, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге база анаа таваржып качыгдаан бүгү кижилерге ханы кажыыдалын Кызыл Крест ниитилелдиң Тыва республика комитеди илередип турар.

Чер шимчээшкининге таваржып качыгдаан кижилерге болдунар-ла дузаламчыны көргүзеринче республиканың бүгү ажылчы чонун, бүдүрүлгелер, организациялар болгаш албан черлериниң удуртукчуларын олар кыйгырган.

Дузаламчы акшазы Кызыл Крест ниитилелдиң республика комитединиң 70026 дугаарлыг агар санынче кайы-даа ажаалга кассазын дамчыштыр шилчидип болур.

Бистиң үеживис

Салчак Тока аттыг совхозтуң хойжузу, 1987 чылда республика чемпиону Уорлаа Доллаанович Тортуй-оол бо чылын өг-бүле керээзинче шилчээш, хөй бүрүзүнден-не хураганы камгалап ап, кезээде кердүгениниден 700 кг хөй дүктү кыргып алган. Совхозта хойжу өг-бүле бүрүзү 7000 рубльдиң продукциязын бүдүрүп турда, Т. Д. Тортуй-оол 29 муң рубльдиң продукциязын бүдүрген.

А. МЕЛЬНИКОВТУҢ фотозу.

СЭКП ТК-ның Чагаазы: Кыштаглаашкын — шылгалда

ОГУЛУГ ТҮҢНЕЛ ЧОК

«1988 — 1989 чылдарның кыжы болгаш кышкы үезинде мал ажылының продукцияларын бүдүрерин көвүдедиринче бар аргаларны улам долу ажыглаарының дугайында коммунистерге, фермаларның ажыл-ишчилеринге, чурттуң агроүлетпүр комплекизиниң бүгү ажылдакчыларынга СЭКП ТК-ның Чагаазы» номчуп таныштывыс. Шынап-ла, кыштаглаашкын дээрге малчынга тергиин берге үе ол-ла болгай. Анаа белеткел чүгле күзүн эвес, харын бүдүн чыл дургузунда уламчылаар. Ол дугайында дуржулгавыстан көрүп келдивис. Болуум 62 харлыг мен. Нйи чыл мурнунда пенсияже үнзе-даа, дирекцияның чалаа-биле малчыннап артып кагдым. Бо чылын керээ ёзугаар ажылдааш, 100 хойдан 85 хураган алыр турган, 101-ни алдым. Ол ышкаш дүктү бир хойдан планда ажыр 300 граммны кыргып дужаадывыс. Хураганывысты дужаарывыска, оон бирээзиниң ортумак деңзизи 26 кг болду, а керээде хүлээлге 17 кг. Ниитизи-биле 6663 рубль орулганы киирер турган, херек кырында 14770 рубльди киирер аргалыг бис. Чыл төнчүзүнде нйи муң ажыг рубльди совхоз төлеп бээр.

Шак мындыг чедиишкиннерни канчап чедип алган силер дээр болза, ажылга эки харыысалгада деп корт-ла чугаалаар мен. Уругларым ием — дузалакчы кадарчым Дүктүг-кыс Дамбаевна-биле 30 ажыг чыл дургузунда малчыннап келдивис. Бо аразында кандыг бергелерни көрбедивис дээр. Чамдык кошкак хураганнарны сүттүг хойларга чагыштырып, чамдыкта ээл ижип олурган пиозвистиң суун хураганнарывыска эмискитеп берип турдувус.

Өг-бүле керосин-биле нйи чыл ажылдадывыс. Солун-хур. Малчын кижиге улуг дуза херек. Урут-дарывыстың дузазын чүү дээр боор. Бо чылын ортумак школа доосжан уруувус Марина бистиң чанывыста өш кадарчы болуп ажылдап тур. Эрткен кыжын чамдыкта аараш, эмчилеп турдум. Ол үеде уругларывыс келгеш, малды ажаажып, каракташып турду. Оларның ачызы-биле мындыг эки түңнелдерлиг болдувус. Таңды районнуң хойжуларының «Чүсчү-малчын» деп клувунуң кежигүнү болдувус. Өөрүнчүг-дүр.

СЭКП ТК-ның Чагаазын номчуп тамыжаш, ында бижээн чүүлдер бисте кандыгыл дээрзин кижи болгап чокла бодап келир-дир. Шынап-ла, суурлардан ырак-узак черлерде малчыннап чоруур улустуң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг чүүлдерни тургузар дээшинде дыка-ла чүүлдүгзүнүп олур мен. Бо талазы-биле бисте харын чугаалап-ла турар. Чогум огулуг түңнел чок боору харааданчыг-дыр нйин. Бодумнуң байдалымны бижикседим. Бистер совхоз төвүнден ырак эвеете, Кызыл-Хая деп черде кыштаглап тур бис. Чурттаар бажыңывыс бичии. Чунар-бажың чок бис. Ол-даа канчаар, а кол-ла четпес чүүл — электри чырыы чок. Караңгы кажаа иштинге хой, хураган дилеп деп чүве хилинчек нйин. Хол фонарьлары бар-даа болза батарейлары төнүп, хуусаазы эртер. Тывылбас боор-дур.

Кыштаавыска электри чырыын киирип бээр дугайында «Коммунизмниң херели» совхозунуң директорунга, специалистерге айтырыг тургузуп, сат-ла болдум. Бистиң кожавыс Салчак Тока аттыг совхозтуң хойжу кодаанарында сайгылгаан бар, оон кожуун киирип берээ деп байты-ла күзелиивис ол. Даргалар кээр-ле, бистиң диләэвисти бижип-ле алыр, түңнел-даа чок, ам шуут эригип кагдывыс. «Шын» солун дузалаптар боор деп сеткилбиле бо материалды бижип олур мен. Бистиң совхозтуң специалистери ажылдың хүнүн бодаар, даартагы не-дир хүнү үениң маңы-биле деңнеп көрбес-тирлер.

Бо хире үр ажылдап келгеш, оода сайгылгаан киирип бериир көрүнер деп хилээрге, ону тоовааска, кижиниң сагыжынга дыка-ла ачыг-дыр-ла. Багай ажылдап келген болзувза база өөне херек. Кижи аарып-аржып-даа турганы, ниитиниң малын салбас, мынчаарга кижи дугайында сагыш салбаска хомуданчыын чүү дээр боор.

Кырган-даа болзувусса, шаавыс-биле ажылдап-ла чор бис, түңнелдер багай-даа эвес. А төрээн совхозувус оон садыызы дээш, биске электрини кажан киирип бээр ирги? Чунар-бажың тударының аргазы чүл? Шынап, кажаа-хораавыстың дугайын база мыттавас аргам чок: агаар үндүр сордурар херексели чок. Малга-даа берге мышкажыл. Ындыг-ындыг дилег киирерге, совхозувустуң удуртукчулары, специалистери «келир чылын-на бээр. А үе эртип-ле тур ышкажыл.

СЭКП ТК-ның Чагаазынга харыы кылдыр малды кыштаг хүр-меңни ажырар хүш, бодувустуң талавыстан бүгү-ле чүүлдерни кылыр бис.

Конгуй-оол ОЮН.

«Коммунизмниң херели» совхозтуң малчыны.

Конференцияга уткуштур:
саналдар, бодалдар

КИЧЭЭНГЕЙГЕ АЛЗЫН

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының негелделеринге дүүштүр партия органнизацияларының ажыл-чорудулгазын, оод арга-хевирин, стилин эде көрүп, тургузуп турар. Партия организацияларындан, коммунистерден негелде үндезинин-биле өскерилген деп чүве билдингир. Тантааашкын үезинин чылдарында дег эрестейлээр чорук моон соңгаар уламчылап болбас—негелде ындыг. Ол дугайны мааңа чугаалап тура, ындыг айтырыгга доктаап сап турар мен.

Партияның область конференциязы чоокшулап олурар. Ынчангаш бо чугаалаар бодал турар чүүлдүнү аңаа адрестээр күзелдиг мен. Улуг-Хем районда Хендерге кедээ Соведиинде, Жданов аттыг совхозта хөй-нийти организацияларының ажыл-чорудулгазында чедимче чок чүүлдер бар. Кедээ Советтиң девискээринде турар Жданов аттыг ол совхозту социал-культура, чон ортузунга чорудуп турар кижизиделге айтырыының-даа, экономика хөгжүлдезиниң талазы-биле ап көөрге, районнуң өске ажыл-агыйларындан көргүзүглер талазы-биле кудулап турар. Мындыг чүүлдү көргүзүп: шииткиниң малының баш саны чылдан чылче өзүп көвүдээр тудум, эвээжеп, ыызырлып турар. Бо чылын төрүттүр 100 баш хойга онаштыр 69 хураганны, чүс баш инектен 47 бызааны ап турар. Күрүнеден алган чээли өрези бо чылдың эгезинде 1 миллион 200 муң рубль чедип турган. Ол сан-түңну ап көөр болза, улуг эвес совхозка дыка улуг өре. Күш-ажылдың бүдүрүкчүзү чавыс, оон-биле кады машина-техника ... эз-харыысалга чок чоруктар хөй. Бо чүүлдерни безин алгаш көөрге, ажыл-агыйда «аскап» турар айтырыглар база амдыа бар болуп турары ол. Оон чогум чылдаганы чүдел деп айтырыг чайгаар тургустунуп келир. Ону хөйле чылдагааннар-биле тайылбырлап болур. Оон-биле кады идей-политиктиг кижизидилге ажылын кошкак чорудуп турары аңаа база салдарлыг болуп турар деп бодаар мен. Районнуң партия конференциязының эртккенинң дугайын чонга чугаалап, райкомдан кижи келбээн. Чүгле ол-даа эвес, ындыг ниязылыг өске-даа айтырыгларга хамаарыштыр чүве чугаалап турганын кижиниң чартык чыл иштинде көрбээни чугаалдарга, ол талазы-биле байдал кандыгыл деп чүве билдингир ышкажыл.

Совхозтуң коммунистериниң хөй-нийти организацияларының хуралдарының эртип турары — үениң негелдезинге дүүшпейн турар. Хуралдар шынар чок эртип турар деп чугаалап болур, бот-шүгүмчүлел чок, ажылда чедер-четпестерни илередип турар тодаргай санал-оналдар эвээш. Хурал боду мынчаар эртип турда, аңаа хүлээп алдынган шиитпирлерниң күүселдези кандыгыл?

Социал-культура айтырыгларынче сеелгү үеде чер-черде улуг кичээнгейни углап дырып турар. Чурттап турар суурувустуң чаагайжыттынганы, көрүштүг болуру чугула айтырыг, ындыг турбуже, бисте чаагайжыдылгага дээш каракка костүп турар чаа, кескү чүве чок. Кедээниң ишчилериниң хостуг үезинде кээп чыглыр, кино, концерт көрүп дыштаныр чер— Культура бажыңы болгай. Совхозта культура одаа болур ол чер хүлээлгезин долу күүседип турар бе? Негелдеге дүүшпес. Хостуг үе-шакта аңаа кээп, ойнаптар хире ындыг байдал тургустунмаан. Бир-тээ, Культура бажыңынга хамаарыштыр чугаалай берген болганымда, даараазында чүүлдү база немей чугаалаар бодап турар мен. Комсомолдуң 70 чылынга тураскааткан байырлал кежээзин октябрь 29-та эрттирер турган, ынчан органнизас, белеткел чок болганындан кежээ Культура бажыңынга ноябрь 2-де эвээш санныг аныяктарның киржилгези-биле болган. Аңаа совхозтуң парткомундан, кедээ Совет күүскомундан, профкомдан даргалар, хоочун пенсионерлер аңаа кирипчээн. База чижек. Октябрь революциязының байырлалынга тураскааткан байырлыг хуралдың ноябрь 6-ның кежээзинде, 7 шакта, эгелээр дээрзин чарлап каан турган. Ындыг турбуже, Культура бажыңын чеди шактан чээрби хире минута ажып турда ажыткан. Залды хурал эртер кылдыр шимеп белетневээн. Байырлалга тураскааткан хурал эртер ужурлуг чер-дир. Ол хирезинде лозуң, плакат-айтырыг безин кезулбес. Чыгып келген кижилер ээзалга манагзынып олурувуста, совхозтуң удуртур даргалары ам-даа кестүп кээп, боттары стол, сандай эккеп салып алгаш, президиум столунга олуттарын ээлеп кээр соонда, хурал чүгле ынчан эгелээн. Илеткел чеди минута үргүлчүледи.

Эки чүүлдү эки деп мактаар апаар. Ак-Тал суурнуң чурттакчылары амыдырал хандырылгазының чамдык ачы-дузазын Хову-Аксындан ап турар. Хүн бүрү аргыжылгага кердүнген автобус бар, эки шынарлыг быжырган хлебти эккеп турар, эмчи хандырылгазын багай эвес органнизастаан, почта чедирилгезинге хомудал чок. Ол айтырыгларны өске кожазы черден-даа шиитпирлеп турар болза, чедимчелиг чорук турар.

Суурнуң бодунга шиитпирлеп ап болгу дег чамдык чүүлдерниң чогумчалыг бүтпейн турарының чылдагааны чогум чүде боор чүвел? Амыдырал хандырылгазының айтырыглары-даа дижих.

Хөй-нийтиниң корум-чурумун быжыглаар ажыл кошкак. Оон уламындан корум-чурум үрээр, кем-херек үүлгедир чоруктар бар. Бо ажылды эки үре-түңнелдиг чорудар дээр болза, суурда хөй-нийти органнизацияларының, квартал комитеттерниң деминг, хөй талалыг ажылы негеттинер ужурлуг. Маңаа дем, деткимче херек деп бодаар мен. Милиция ажылдакчылары-биле кады сүмележип ажылдаар болза эки. Чурттакчы чоннуң хуралдарынга ол айтырыгны ажык-чарыг кылдыр доктаамал чугаалажып турар болза эки. Хамык ужур чүгле чугаалажып каарында эвес-ле болгай, аңаа хүлээп алдынган шиитпирниң амыдыралга күүседиишкен турары — эң чугула чүүл ол.

Үстүнде чугаалааным чедир шиитпирлеттинмейн турар ол чүүлдер — амыдыралчы чугула айтырыглар-дыр. Ынчангаш совхозтуң парткому, кедээ Совет күүскому, профком моон соңгаарғы ажылынга олче чогуур кичээнгейни угландырып, ажылының стилин эде көрүп, чаа ёзу-биле ажылдаары чугула деп бодаар мен. Тургустунуп турар бо айтырыгаар оларга дорт хамааржыр.

Донгак МИЖИТ.
Улуг-Хем районун.

ХАЯ КӨРНҮРҮ ЧУГУЛА

Төрээн совхозумга, хоорайымга азы суурумга тураскаадып, байырлалдарын чон кайда-даа эрттирип турар апарган. Самагалдайның ындыг байырлалынга киржирин дилээн чалалга кээрге, ынчангаш элдепсинмедим. Ынчалзажок ол суур — Тываның суржуң черлеринин эң-не баштайгызы, үндезилеттингениниден бээр 215 чыл болуп турар. Оон даралзында тургустунган Туран, Шагаан-Арыг. Чадаана безин оон чүс чыл соңнаан.

Тывага бажың-балгаттың хамыктың мурнунда Самагалдайга туттунганында кижи кайгаар чүве чок, чүге дээрге ол чер —Моол-биле болгаш Кыдат-биле аргыжарының эң таарымчалыг төвү. Танды-Ууланы ажар улуг арт аксы. Ындыг чер, ындыг төп шайдан эгелээш бүгү бараанны солчуруунга кончуг чугула турган. Ынчангаш аңаа бараан шыгжаар ажаарлар, чурттаар бажыңнар, чаңгыс хөй чон чок чыгыр болганда, хүрээ база туттунуп берген турган. Бо бүгүнүң уламындан Самагалдай ийи чүс ажыг чылдарның мурнунда үндезилеттинип, садыг-наймааның, оон-биле чергелештир культура хөгжүлдезиниң төвү болу берген. Ындыг байдалдыг хөгжүлдениң Русьва муң чыл мурнунда эгелээнин ам эки билир бис.

Эрги Тываның бо төөгүзүнүң дугайында төөгү документилери хөй. Бистиң чуртта БСЭ-ниң (Улуг Совет Энциклопедиязының) ийиги үндүрүлгезиниң 645-ки арнында, В. И. Дулоттуң ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының ном үндүрер черинге үндүрген «Социально-экономическая история Тувы» деп номунуң 200-204 арыннарында, «Наука» ном үндүрер черниң үндүрген «История Тувы» номунуң 240, 248, 331, 334 арыннарында Самагалдайның хөгжүлдезиниң дугайында солун материалдар бар. Үстүнде адаттынган сеелгү ном Тываның 1757-1911 чылдарда Манчы-Кыдаттың дарлалынга чоралганын чугаалап турар. Тывага парлаттынган номнарда база эвээш эвес материалдар кирген. Ол бүгүнү мээн мамаа тайылбырлаар херээм чок, сонуургаан кижилер боттары номнуң, херегтиг чүүлдерни ушта бижиктилеп алыр болгай.

Бистиң улуг-даа, бичии-даа ... суурда... гзаун көргүскен музейлер бар, чамдыктарында Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң салбырлары безин тургустунгулаан. А кырган Самагалдайга ындыг чүве чок, школаларында безин чок. Төөгү билбеске, хөгжүлдениң кайы хире шапкынын азы оожуму көңгүс билдинмес, хөнделге тывылбас. А Самагалдайның төөгүзү улуг, солун болгаш өөредиглиг. Ынчангаш хая көрнүрү чугула.

Самагалдай хүрээзиниң чуруун Улан-Баторнуң чурт-шинчилел музейинден улус көрген чорду. Ол хүрээниң будуунун өңгүрүн, каас-чаражын кырганнар ам-даа чугаалажып турар. Ол хүрээге барып турган Чавырык, аңаа хогжумчу болуп чораан Бавыын-оол Самагалдайдан он километр Сайгынза чурттап орлар, оларның болгаш өске-даа кырганнарның чугаазын үн аппаратынга бижиттирип азы саазынга бижип, музейге дептеп-даа, лекцияларга ажыглап-даа болур.

1921 чылдың майның 20-де Кызыл Шеригниң ийи ротазы-биле Сергей Кочетовтуң партизаннары Тарлашкын бар чораан, Самагалдайга ак гвардейжилерге таваржы берген. Аңаа өлүрткен Самбуу, Карый-оол деп кымнарыл? Чоннуң ол оолдарының уттундурганы ол бе? Ол тулчуушкунга өлүрткен Кузьминге тураскаалды дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының бирги район слёдунуң киржикчилери эрги клуб чанынга тургускан деп дыңнаан мен, а мен ону тыппадым.

Баштайгы тыва ужудукчу Чооду Кидисней чок апаарга, амгы районо бажыңның бухгалтерия душунда эрээлге (ынчан партия райкомунуң бир килдизи аңаа турган) ону чон ийи хонук таңныылдааш, самолёт-биле Кызылче чоруткан чүве. Ужудукчунуң дашты паспортун, ужудукчу дептерин, шимзылгалар болгаш чуруктарын чыып, каш чыл кадагалаан мен. Оон ынай Самагалдай чеди чыл школазын дооскап, ВЛКСМ райкомунуң бирги секретары турган, соолунде «Профессор Зубов» эртем-шинчилел суднозунуң политкилдизиниң начальниигиге сес чыл ажылдааш, Мурнуу Полюска доцка кыстырган «Обь» суднону хостааны дээш Октябрь революциязы ордени-биле шаңнаткан, ам Смольныйда ажылдап турар Владимир Чоодунун бежен ажыг чуруктары мээде.

Черле ынчаш, кургүнениң болгаш кижилерниң хуу архивтерин болгаш шыгжамырларын көөр болза, төөгүлүг суурнуң музейи канчап тургустунмас деп.

Нарыза Хүргүл-оолга Чооду база Иргит Биче-оол дарга (азы кымнарга чоор)? Самагалдайның хүндүлүг чурттакчылары ат тывыскан дыңнаан мен, чогум документилерин көрбээним шын. Ындыг кижилерниң чуруктары болгаш чугаалары база музейге турар ужурлуг. Чоннуң адын адавас, аваа-ла Суд-Даргазы (В. Сарбаа), Калындаан (Ч. Борбак-оол) дээр кижилери база бар. Оларның аразынга Тётя Машаны база кирер. Шынап-ла, фронтучу Мария Клеева бүгү назынында райкомга аштакчылап келзе-даа, тыва кадайларны орус ишке өөредип, Ак-Довуракта эмчи Ак-кысты, Улуг-Хемде совхоз директору Бадарчыны, Тожуда танцычы Оюмааны, база оон-даа өскелерни бут кырынга тургускан ышкажыл гай. Райкүүском даргазы чораан, эки турачы Оолактың стадион дужунда шивилер аразынга чайгы столовая болгаш ойнаар черлер кылдыртып турганын база утпаан мен. Ол суурдан үнген эртемденнер-даа бар. Чижээлээрге, Василий Копеёл. Оон Самагалдайга төрүттүнген уруу база эртемден, оглу эм эртем ады камгалаарынга белеткенип турар.

Самагалдай эмнелгезиниң кол бажыңын үжен чылдарда Совет Эвилели тудуп берген. Ол бажыңның ажы —Шагаан-Арыгда. Тос өрээл— баштайгы улуг чуртталга бажыңы, ында улус ам-даа чурттавышаан. Чуртталга бажыңнары хүрээ оруун шуптузун ээлепкен, доңнер безин артпаан. Тудугулар улам-на көвүдеп турар. Ынчалзажок Самагалдай дугайында чугаа дыңналырга, «Торгу хоолаг», «Довуракты» деп состор башка дораан-на чык дээр. Шынап-ла, Самагалдайны кайы-даа талазындан —дооразындан, хажызындан, үстүнден, адаанайдан— көөрге довурак-доозун, бок кижэргей. Шаанда ат эртеп, соолзүредир картошка тарып турган черлеп машиналыг эртип апарган. Төөгүлүг суурувус төөгүзү-биле алдаржывайн турар хире. Ол болгаш өске-даа четпестерни самагалдайжылар эскерип турар, оларны боттары чайладып аптар дээрзинге идегээрим аажок.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

Чагаа парлаттынган соонда

«Таарыжыр ажыл-биле хандырар» — 2. 3. 1988. № 52.

ҮЗЕ ШИИТПИРЛЕТТИНМЭЭН

Ук материалдың ийиги кезээнге хамаарыштыр сайгарылгаларны солун ийи катап чоруткан болгаш парлаан. Ам оон эгезинде чүнү бижип турганын номчукчуларга кыскаазы-биле таныштырайн. Штат кызырылгазы эгелээн соонда чыл эгезинде, Шагаан-Арыгда суггарылга системаларының эргелелиниң ажылчыннары мынчангы удуртукчузу-биле кады районга ажыл дилеп чедип келген. Кызырылышкынга таварышкан кижилерни чаа ажыл-биле хандырары бир-ле дугаарында ону чоруткан организацияның херээ болур. Ынчаза-даа эргелел чиик орук тывары оралдашкан. Райплан кайда ажылчыннар негеттинип турарын оларга тайылбырлаан, ынчалза-даа кызырылышкынга таварышкан ажылчыннарның сеткилинге таарыжыр хире ажыл чок болган.

Ынчан кызырылышкынга таварышкан ажылчыннарның салым-хуузу ам кандыг болганыл? Эгезинде ындыг чүүлдү айтып каайн. Суггарылга системаларының эргелелиниң кызырылышкынга таваржыр ажылчыннарны ол дугаайын ийи ай бурунгаар сагындырар турган, ону кылбаан. Харын мырыңай кызырылышкынга таварышкан-дыр силер деп бижээн саазыннар-биле кады оларның күш-ажыл дептерлерин почта таварыштыр чорудупкан болган. Район прокурору ындыг чорукту буруу шаап, Александр Натпит биле Алексей Амыртааны ажылынга хевээр арттырган. Ам ветеринария эмнелгезинде чолаачылап ажылдай берген Маадыр Хайдыптың күш-ажыл дептеринде ону ажылындан эки туразы-биле үнген деп бижээн. Кызырылышкынга таварышкан ажылчынның организациядан үнген чылдагааның мынчаар бижип каарга, ажылчын кижиниң эвээш эвес чидириглиг болуру билдингир. Аныяк кижи Маадыр Хайдып ол бижилгениң оон бодунга чидиригин билбейн тур чадавас. А кадр килдизиниң инспекторун канчап барганыл? Шак мындыг хажыдыышкыннар чүгле чаңгыс бо органзапияда эвес.

Штат кызырылышкынынга таварышкан ажылчыннардан ам бо хүннерде Борис Моңгуш ажыл-агыйлар аразының КМК-зында тудугжулай берген, Сергей Санько биле Хеймер-оол Кыргыс «Улуг-Хая» совхозта тракторист болгаш чолаачы болуп ажылдап турар, Юрий Мандан-оол Чоокта чаа ажыттынган мал согар черде кирип алган. Олар ук ажылдарны боттары тыпкылап алган. Оларның оон ыңайгы хуу-салымынга эргелелдиң сонуургал-биле кирашпейн барганы чегенчит-дир.

Чоокта чаа Шагаан-Арыгның ыяш ажыл-агый черинге база штат кызырылышкыны болган. Аңаа үстүнде эргелелде ышкаш 7 эвес, 15 кижиниң ажылындан хостаан. Ук черниң администрациязы, партия эге организациязы, профкому маңаа баш удур белеткел ажылдарын чоруткан. Бирээде, үнген кижилерниң оруунга чаа кижилер хүлээп алырын баш бурунгаар соксаткан: штат кызырылышкыны болур болгай. Ийиде, пенсия назыны чеде берген кижилерни код ажылга үр тударын кызырган. Мынчап кээрге, кызырылышкынга таварышкан кижилерни ол-ла организацияның иштинге ажыл-биле хандырган. Ам чүгле чаңгыс инженер-техниктиг ажылдакчыга ажыл тывылбайн турар.

— Ол кижини ажыл-биле хандырарын өскелерниң дузазы чокка, боттарывыс харылаар бис—деп, директор Виктор Прудников мээн чугаалады.

Штат кызырылышкынының политиказының бир угланыышкыны — оларны, кызырылышкынга таварышкан кижилерни, хандырылга сферазынга болгаш бүдүрүлгеге хаара тудары болгай. Ынаар ажылдап чорутан кижилерниң саны эвээш, барык чок. Харын бир сандайдан өске сандайже эптештир олургулап алыр фактылар бар. Чижээ, районнуң агроүлетпүр каттыжышкынынга шак-ла ындыг болган.

Кижилерни ажылга тургузар бюрону район бүрүзүнге органнизастаар дугайында чугаа чыл эгезинде чорупп турду. Ындыг бот-орудга-чарылгалыг бюро чүгле республика төвүнде тургустунган. Ындыг бюроларны бети дээрге Улуг-Хем ышкаш хөй чурттакчылыг районнарга тургузарын амыдырал негеп келген. Оон барымдаазынга чамдык чижектерден ап көрээли.

Бюро чок болганда ажыл дилээн кижилер районнарда план комиссиязынга келир. Чоокта чаа Улуг-Хем районнунга Арыг-Үзүү суурнуң чурттакчызы мен деп адаттынган Юрий Досумаа ажыл айтырып келген. Хоорайда кирип бижидилгези чок кижини кым хүлээп алырыл? Ынчалза-даа Юрийниң хоорайга ажылдаксаан чылдагааны күштүг болган. Оон дуңмалары Кызылдың училищелеринге өөренип турган, ара каггаан. Ам Шагаан-Арыгның профессионал-техниктиг училищезинде кирип алганнар. Оларны чоотунга турууп алгаш, хайтааравас болза, бине каапкаш баар. Ынчангаш ол хоорайга ажылдавышаан, дуңмаларының өөредилгезин контрольдаар бодаан. Эки күзелдир. Оон кадында «Шагаан-Арыг тудуг» трест ажылчыннар херегглеп, оон-моон улус чалап ап турар болгай. Таныш-көрүштерим бажыңынга кирип бижидип алыр мен, ажылдан берип көрүңер деп чадап каан. Чүге дээрге, Юрийниң мергежили тудугжу эвес. Трест шын харылаан чадавас, ынчалза-даа ында өөредилге комбинадының херээ чүү чүве ирги?

Оон соонда ол механизация эргелелиниң участогунга барган. Участок Кызылда даргалар-биле сүмелеш дээн. Олар ону деткээн, а участоктуң кадр килдизи кирип бижидилге чок дээш. Юрий-биле безин чугаалашпаан. Ам ол кирип бижидилгени кандыг-даа арга-биле, кылдыртнаш, хоорайга артып каар сорулгалыг.

Ажыл чок кижилер болгаш ээзэди оолдар районнуң суурларында болгаш Шагаан-Арыг хоорайның бодунда безин эвээш эвес. Ол хирезинде «Шагаан-Арыг тудуг» тресте ажылчыннарны бүдүн республика иштинден дилеп турар болгай. А хоорай-биле кожа чыдар Чодураа болгаш Торгалыг суурда бо хүнде 52 кижи ажыл чок! «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң суурларында 18, Жданов аттыг совхозта 15 кижи ажылдавайн турар. Маңаа өске суурларда ажыл чок орар кижилерни немептер болза, чеже хире апаар-дыр?

Чоокта чаа районга ажылдаары-биле үнү чок беш оол келген. Оларны дыка хевей удуртукчулар инзы-бүрү чылдаганнар-биле ажылга хүлээп албаан. Олар бичии чорукту чүгле үлетпүр комбинадының директору Виталий Бочегуровтан тыпкан.

Шагаан-Арыг хоорайда садик оочурунда 600 хире чаш тел бар. Ол дээрге, эвээш дивезе, ажыл чок олурар чүс ажыг херээжен кижи-дир.

Бо бүгүден түңнел чаңгыс: районда кижилерни таарыжыр ажыл-биле хандырары үзе шиитпирлеттинмээн, ынчангаш оларны ажылга тургузар бюрону ажыдары эргежок чугула.

«Аас-кежик деп чүл» деп айтырыгга бир мерген угааннг кижи мынчаар харылаан: «Ол дээрге эртен ажылынче, кежээ бажыңынче далажыры-дыр». Ам бодап көрээлиңерем —кандыг-бир чылдагаан-биле ажыл чок арткан кижилерниң кайы хире аас-кежик чок-тур.

Кодур-оол ОЮН.

Чагаа парлаттынмаза-даа

Сагылга-чурумнуң кошкаандан

Чадааның № 1 АКМК-зында шеверлекчилер бригадазының ажылчыны Калчан-кыс Самбуйовна Куулардан редакцияга элээн дүвүрээзиниг чагаа келген. Бригадир Раиса Кежик-ооловна Ооржак аш-өөрүнге каржы, чүве-ле болза кончуттунар, чамдыкта харын хол-даа дээй бергилээр. Черле ниити бригадада күш-ажылдың сагылга-чуруму багай, улустуң ажылынга кээп турарынга, ажылдың шынарынга контроль чок, кым канчаар күзээр бодур, ынчаар-ла бора бүдүн ажылдап турар.

Бригадада коллуукка херээженнер, оларның аразында чамдык элээн кошкак чурумнуглар база бар дээн, бир бригададан өскезинче үнүпкирер чорук хөй деп бижээн. Бригада кежигүннери бот-боттары аразында эп-найырал чок, ол-бо дижип, сөглежир, арагалаар чоруктар база таваржып тургулаан.

Чагаада айыттынган фактыларны хынап, хемчег алыры-биле бо материалды бо чылдың ноябрь эгезинде СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунче редакция чоруткан. Ол айның ийиги чартынында шүгүмчүлелдиг чагааны сайгарып көрген харыны редакция алган. Сайгарылгазы СЭКП райкомунуң херээженнер ортузунга ажыл чорудар килдизиниң эргелекчизи У. Г. Хаптыр-оол тус коллективте хөй-нийти организацияларының удуртукчуларының киржилгези-биле чоруткан. Авторнуң чагаазында бижиттинген фактыларның колдуу бадыткаттынган. Харын арагалаашкып дутайында бижээн чамдык фактылар сеелгү үеде болбастаан деп турар. Ол харын эки-ле мйнаан. Ынчалзадаа бо шеверлекчилер бригадазында кижилерниң ажылга хамаарылгазы багай дээрзин харыдан билдинип турар.

Күш-ажылдың сагылга-чуруму кошкак, бригада планныг онаалдаларын күүсетпейн турар. Бригадир Раиса Ооржак (ону бригадир кылдыр хуралга соңгуп алган) ажылды чедир органнизаставайн, ажылдан оолдаар чоруктарны база кичээнгей чок эрттирип келген. Табельди тургузуп турары эрээлгей. Бригада кежигүннери бот-боттары аразында найырал чок. Ынчангаш бригадир Раиса Ооржак-биле Калчан-кыс Куулдарның аразынга ажыл дээш кыптыккан маргылдаа сегиржип алырынга безин чедирген болуп турар. Бригадир ол дээш буруузун билинген, моон соңгаар ындыг таварылга турбас дээрзин бүзүреткен.

Бо коллективте бүдүрүлге-экономиктиг өөредилге чорувайн турар, оон уламындан ажылчыннарның мергежили чавыс, разряд чедап алыр аргазы кызыы. Бригадада ажыл-херектерни эки башкарып, күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаар сорулга-биле бригада чөвүлелин соңгаан. Шеверлекчилер ортузунга бүдүрүлге-экономиктиг өөредилгени органнизастап чорудары-биле пропагандист кылдыр мастер В. В. Давиденкону бижиглаан. Ажылчыннарның тургускан айтырыгларынга кичээнгейлиг болуп, харыны саат чокка бериш, кижизидилге ажылын күштелдирерни кадрлар килдизиниң эргелекчизи К. К. Кабимульдинова, мастер В. В. Давиденко, херээженнер чөвүлелиниң даргазы З. С. Ховалыг оларга сагындырып дааскан.

ТАНЫШТЫРГАН БОЛГАШ ЧУГААЛАШКАН

Туран хоорайның автостанциязының кассирлериниң болгаш база Бии-Хемниң суурларынче чоруп турар чамдык автобустарның чолаачыларының кассада өочур барымдаалавайн, билеттерни таныш-көрүштеринге садып турарының фактыларын көргүскен бөлүк авторларның чагаазы чоокта чаа редакцияга келген.

Ук чагаада кирген чүүлдерни хынап көөрү-биле редакция ону Кызылдың пассажирлер АТБ-зиниң удуртукчуларынче чоруткан. АТБ-ның начальниигиниң оралакчызы редакцияның чоруткан чагаазын эз-харыысалгалыг көрүп, кыска үе дургузунда ону эки сайгарып хынааш биске даралзында харыны берген.

«Кызыл —Усинск аразында чорупп турар № 55-02 автобустуң чолаачызы В. С. Лупенконуң Туранның автостанциязынга чедип келгеш, пассажирлер билеттерни демдеглээр хуудузун кассага чедирбейн, автобузунуң иштинде Кызыл чедер кижилерге билеттер садып турганының дугайында факт бадыткаттынган. Чолаачы В. С. Лупенкону шынгыы сагындырган болгаш бир эвес моон соңгаар ындыг чорукту кылыр болза, районнар аразынга пассажирлер артыштырар ажылдан хостаар деп шиитпирни хүлээп алган. Пассажирлерниң тургузуп алган оочурун барымдаалавайн, таныш-көрүш кижилерге билеттер садып турганы дээш автовокзалдар каттыжыышкынының удуртулгазының бо чылдың ноябрь 12-де үндүрген № 139 дужаал-биле Туранның автостанциязының кассирлери М. Н. Липовцева биле О. Е. Попованы доңгуткан.

Пассажирлер транспортунуң ажылдакчыларының боттарының эрге-дужаалын кара туразында ажылдаар фактыларны бижээн чагааны болгаш ол талазы-биле алдынган хемчеглер дугайында республиканың пассажирлер АТБ-лериниң болгаш автовокзалдар коллективтеринге таныштырган болгаш чугаалажып көрген.

Кызылдың пассажирлер АТБ-зиниң начальниигиниң оралакчызы Г. В. ВЯЗОВКИН».

Пазы-хары аныяк-даа болза, Ыдын-оол Ак-кысович биле Ирина Хөөкүй-ооловна «Алдан-Маадыр» совхозтуң мал ажылының хоочуннары деп санадып чорууурлар. Мал ажылынга олар бо чылын мугурза 20 чыл болган. Өөренген ажылынга олар байлак арга-дуржулгалыг апарганнар.

Эрткен кыжын олар төрүүр 100 хойдан 100 хураганны камгалап шыдааннар. Келир чылын база ол хире хураганы алыр дээш кыштагылаашкынны эки эрттирип турар. Хоюн Мөнчүрек бажынга семиирткен. Боттарының күжү-биле 20 тонна сигенни белеткээн.

ЧУРУКТА: хойжу Н. Х. Моңгуш.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Арын-нүүрге хамаарыштыр

ӨСКЕ ЧЕРЛЕРДЕ КАНДЫГЫЛ?

«Кижи хеви кеткен кижиниң экти шылдаар» дээр болгай. Арып-нүүрүн, ада-өгбелериниң чагыг, сургаал сөстерин херекке албайн, ол бүгүнү эгин ажыр октап чоруурларның аразында бары номчуп-ла хомуданчыг-дыр. Оорламыр орай кежээ нудумчуга чораан-нарның идик-хевин үштээр чоруктарның Кызыл хоорайда барынга аадепеннер-дир мен.

Мен база ажы-төлдүг не кижи мен. Акшаны ажылдап алыры амыр эвес херек. Аңаа күш-ажыл, ак сеткил негеттинер. Ажы-төлү арбын-даа кижилер турар. Өг-бүле бюджедин таарыштыр сайгарып алыры белен эвес. Бо айда уруунга тон садар, даразында оглунга —идик дээн ышкаш.

Мээң оглум Кызылдың № 4 КПТУ-зунда өөренип турар. Өөренип эгелээнден бээр чаа-ла ийи ай ажып чор. Ол үениң дургузунда куртка, хөйлең, идик, бөрт оорлатты. Садып-ла бээр, куруг-ла кылаштап кээр. Шоочалыг компатадан уштуп апарган боор-дур. Бичии-ле чүгээр идик, тон, бөрт кедип алган болза, дораан «ужуулдурар». Хөй кижи халдап кээрге, соктурар эвес ам канчаар, харааданчыг-даа бол, уштур ужурга таваржыр. Мынчап турар чүве болза акша-даа акша болур чүве бе? Черле ынчаш ындыг магалыг, чаагай үеде «уптекчилер» канчап тыптып кээрил? Базаарга, автобуска, магазиннерге, улус хөй чыглан черлерге кижилерни алгырткан халак-хилээн үндүрген чорууруп кижи бо-ла дыңнаар. Кээргээр сеткил чок ынналыл ол? Оларны база бо кижи-ле азырап өстүрүп кагды ыйнаан. Келир үеде оор, үнтекчи бол деп чагаан эвес. Биче сеткил, кээргээчел чорук черле канчан хензиг-даа бол оларда чок болган чоор.

Ада-ие, башкылар, херээженнер чөвүлелдери, депутаттар, чер-черде харыысалгалыг ортаннар шупту деминг хоселип болзувусса, ынчан бир эки түңнел үнүп болгу дег.

Ирина БЮРБЮ.

«ШЫНГА» ХАРЫЫЛААРЫН СААДАТКАН

Бай-Тайганың РАҮК даргазы С. Г. МИНОСЬЯНЦТЫҢ кичээнгейинге

Бо чылдың ноябрь 1-де «Шынның» бирги арнынга корреспондент Салчак Даазының «Кыштагларда хыраа дүшкен» деп шүгүмчүлелдиг чүүлү парлаттынган. «Бай-Тал» совхозта кышка белеткелде, ында байдалды шүгүмчүлеп бижээнин ол-ла хүн РАҮК-че шилчиткен турбуже, мынчага дээр харыы келбээн. С. Г. Миносьянцтың адынга чартык ай бурунгаар сагындырыг бижиктиг база катап чоруткан бис. Даргадан чүүлдаа сураг.

* * *

Моңгун-Тайганың РАҮК даргазы С. К. ОНДАРНЫҢ кичээнгейинге

Бо чылдың ноябрь 11-де «Меген-Бүрең» совхозтуң хойжузу Херлиг Доржуевич Хертектиң «Хураганнар өлүп эгелээн» деп оран төрүттүнген хураганнарның берге байдалын бижээн шүгүмчүлели үнген. Ол материалды Моңгун-Тайга РАҮК-че доп-дораан чоруткан турбуже, ол шүгүмчүлелге харыы мынчага келбээн.

Үстүнде материалдарга хамаарыштыр редакция харыысалгалыг эштерниң кандыг хемчег ап, чүнү кылганының дугайында дыңнадыгларын манап турар.

ТЫВА ДЫЛ ШИНЧЭЭЧИЗИ

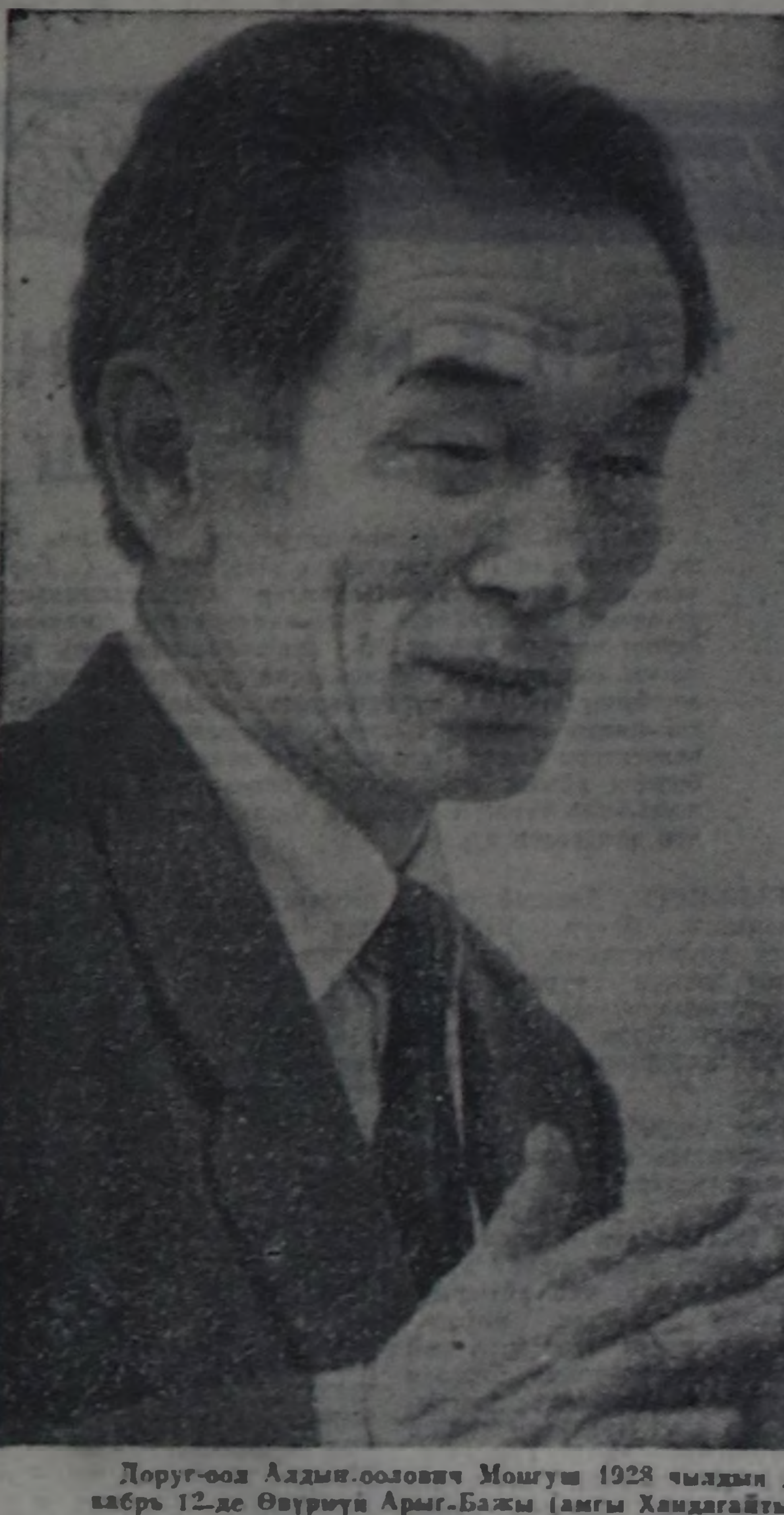

Доруг-оол Алдын-оолович Монгуш 1928 чылдың декабрь 12-де Өвүрнүң Арыг-Бажы (амгы Хандагайты—тывалаарга: Буланныг) деп черге арат Монгуш Алдын-оол Седеновичиниң өг-бүлезинге төрүттүнген. Ооң өөредилгезиниң, ажыл, амыдыралының кол-кол оруктарын, үе-чадаларын кысказы-биле көөрге мындыг.

Хандагайты школазынга 1-5 класстарга өөренгеш, оон уламчылап 6-7 класстарны Чадаана школазынга дооскан. Ук школа Тываның алдарлыг баштайгы школаларының бирээзи.

Чадаана школазының 7 клазын дооскан соонда, Д. А. Монгуш республиканың эң-не баштай ажыттынган Кызылдың № 2 тыва школазынга өөренип кирген. Ынчан ол школаны Кызылдың Ленин аттыг ортумак школазы деп адап турган. 1949 чылдың алды айда 10-гу классты дооскаш, Абаканның башкы институдунга өөредилгезин уламчылаан. (Ол үеде Тывага дээди өөредилге чери турбаан). Ынчан Абаканның пединститудунуң башкылары шыырак турган деп, Д. А. Монгуш сагтып чугаалап турар. Аңаа тыва дылды Г. Ф. Бабушкин (шор уктуг) башкылап турган. Д. А. Монгуштуң дыл эртеминге хандыкшылы оон эгелээн деп болур. Чүге дээрге, дыл эртеминге сонуургалы улгадып, дыл билиглеринче улам ханыылап кирген.

Институтту дооскан соонда дарый, 1951 чылдың августа Кызылдың педагогика училищезинге төрээн дыл башкылап ажылдай берген. Оон эртем-педагогика ажылының эгези ол болган. Бир чыл ажылдааш, ол Москваның М. В Ломоносов аттыг күрүне университединиң филология факультединге, университеттиң чанында Чөөн чүк дылдарының институдунга (ам ону ААЧИ—Азия, Африка чурттарының институду дээр) өөредилгезин уламчылаан. «Кижи төлү кара-даа чоруур, куш төлү кара-даа ужар». Делегейде сураглыг университетке Д. А. Монгуш 5 чыл иштинде өөренген. Аңаа ук университеттиң профессору, сураглыг түрколог В. М. Насилговтуң хайгааралынга турган. Ол-ла үеде тыва дыл дугайында тускай курсту тыва улустуң башкывыс деп адаары А. А. Пальмбах чорудуп турган. Ол шылгараңгай кижи-биле Доруг-оол Алдын-ооловичиниң кады ажылдажылгазы оон тура эгелээн. Университетти 1957 чылдың июньда ол шылгараңнарның дипломну-биле дооскан болгаш, аңаа «Чөөн чүк шинчилекчизи-филолог, национал школага орус дыл болгаш литература башкызы» деп тускай мергежил ат тывыскан...

1959 чылдың октябрьда ол ССРЭ-ниң ЭА-ның Дыл эртемниң институдунуң түрк дылдар секторунуң аспирантуразы апарган. Ынчан оон диссертациязының эртем удуртукчузу шылгараңгай совет түрколог Э. В. Севортян турган. Аспирантураны 1962 чылда чедиишкинниг дооскан. Аңаа «Тыва дылда кылыг сөзүнүң болуушкун наклонениезиниң эрткен үелери» деп кандидат диссертациязын бижип дооскан.

1962 чылдан бээр Д. А. Монгуш Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунга (ТДЛТЭШИ-ге) баштай, 1962 чылдың ноябрьдан 1972 чылдың сентябрьга чедир дыл болгаш бижик секторунуң эргелекчизинге, оон соонда 1972 чылдың сентябрьдан 1979 чылдың июньга чедир институттуң эртемден секретарынга ажылдаан болгаш, 1979 чылдың июньдан эгелээш амгы үеге чедир институттуң эртем талазы-биле даргазының оралакчызы боол ажылдап келген.

Д. А. Монгуштуң намдарының бир онзагай талазы — ооң каш удаа ажылды, өөредилгени эдилчештирип ап чорааны болур болгаш ол чорук ооң эртемге ханы база быжыг белеткелин, алыс характериниң туруштуун хандырган.

Ниитизи-биле Д. А. Монгуш 38 чыл иштинде ажылдап келген, оон иштинде чүгле ТДЛТЭШИ-ге 26 чыл ажылдаан.

Институтка, университетке студент чораан-даа, аспирантурага-даа ол дыка шудургу болгаш кызымак өөренип чораан. Ында амдаа ээзээн хөй-ниити кызыраалтар бар. Ол болза, бүдүн-бүдүн номнарының конспектизи болур. Француз, түрк, узбек дылдарны шиңгээдип алган. Узбек дыл өөренир дээш бир кезек үеде, аспирантурага тургаш, Узбекистан чораан. Тыва дыл эртеминге мындыг бедик мергежилдиг кадр немешкен.

Аныяк үезинде Доруг-оол Алдын-оолович комсомолчу чораан, 1968 чылда партияның хүрээлелинге кирген.

Д. А. Монгуш университетке турган-на, тыва дылда кылыг сөзүнүң дугайын шинчилеп эгелээн, ону аспирантурага уламчылаан. Оон түңнелинде 1964 чылдың март 30-де Кыргыс ССР-ниң Эртемнер Академиязының Ниитилел эртемнериниң талазы-биле каттышкан советинге «Тыва дылда кылыг сөзүнүң эрткен үелери» деп темага кандидат диссертациязын чедиишкинниг камгалаан болгаш, аңаа филология эртемнериниң кандидады деп эртем чадазын тывыскан. Оон соонда, 1987 чылдың декабрь 21-де, Дээди Аттестация Комиссиязының шиитпири-биле «Дыл болгаш бижик мергежилге улуг эртем ажылдакчызы» деп ат тывыскан. Д. А. Монгуш 40 ажыг эртем ажылдарының автору. Ол дыка хөй чугула темаларга чүүлдерни база бижигилээн.

«Тыва дылды шинчилеп келгени болгаш сорулгалары» деп ажылда Д. А. Монгуш тыва дылды 1977 чылга чедир шинчилеп келгенин кысказы-биле системажыдып көргүскен болгаш тыва дыл эртеминиң мурнунда туруп келген кол сорулгаларын айыткан.

Бо сорулгаларны он ажыг чыл бурунгаар салган. Сорулгалар шаа-биле күүсеттинип турар. Ынчалза-даа амгы үениң негелдезинден оранчок-ла чыдып каап турарын билир бис.

Амгы үеде Д. А. Монгуш тыва дылдың синтаксизин шинчилээр ажылды ханылап турар болгаш, бо талазы-биле өске авторларны удуртуп-баштап турар. Сибирьниң болгаш Чөөн чүк улустарының аас чогаалдарының тураскаалдарының 60 томнуг сериязын, ооң тыва кезээн тургузарынга база киржип турар.

Үстүнде кылган чугаадан ап көөрге, Д. А. Монгуштуң эртем талазы-биле сонуургалдары хөй талалыг. Парлаттынган ажылдарының үнген черлери (географиязы) делгем: Кызыл, Москва, Улан-Удэ, Новосибирск болгаш оон-даа өске.

Д. А. Монгуш тыва дыл болгаш литература башкыларының херээнге улуг салыышкыннарны киирген. Ол тыва дылдың 5, 6, 7 класстарга өөредилге номнарының автору. Улус өөредилге министерствозунуң чанында өөредилге-методиктиг чөвүлелдиң ажылынга идепкейлиг киржип келген. Өске авторларның ажылдарын редакторлаарынга, рецензиялаарынга улуг күштү үндүрген. Бо ажылга, черле өске-даа ажылдарга бедик харыысалгалыг, кызымак болгаш хынамчалыг. Ооң мындыг шынары мааңгыя,» аныяктарга үлегер-чижек. «Тыва дыл талазы-биле кадрларны белеткээринге ол улуг кичээнгейни салып турар.

Д. А. Монгуштуң эртем-шинчилел ажылдарын кылырында база бир чугула талазы бар. Кандыг-бир теманы, азы бүдүн ажылды-даа коллективтиг бөгү-биле кады кылыр. Мен бодум база Доруг-оол Алдын-оолович-биле чамдык ажылдарны кады кылышкан мен. Чамдык эртемденнер мындыг боор, чүгле бодунуң думчуун хараар, дужунда-ла ажылдап чоруур. Доруг-оол Алдын-оолович мындыг эвес.

Бодунуң хууда мөөт-шынарларын ... чугаалаарга мындыг: төлчүг-томаанныг, кызымак болгаш чүткүлдүг, кижилерни, кандыг-даа болза, деп көөр, өг-бүлезинге аажок кичээнгейлиг.

Д. А. Монгуш коллективтиң иштинге, хөй-нийтиниң мурнунга, түркология аймаанга бедик авторитеттиг кижи, эртемден.

Эртемге, педагогикага болгаш хөй-ниитиниң херээнге киирген ачы-хавыязы дээш Д. А. Монгуш Ленинчи юбилей медалы-биле, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле, Улустарның найыралы ордени-биле, «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле шаңнаткан болгаш аңаа Тыва АССР-ниң эртемниң алдарлыг ажылдакчызы деп хүндүлүг атты тывыскан.

Д. А. Монгуш амгы үеде албан-дужаалы ооң ажыл-чорудулгазының хөй талалыын айтып турар.

Тываның ДЛТЭШИ-ниң улуг эртем ажылдакчызы, эртем талазы-биле оралакчы даргазы, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чанында Тыва терминкомунуң даргазының оралакчызы, Улус өөредилге министерствозунуң чанында өөредилге-методиктиг советтиң кежигүнү, Тайбың камгалалының Тыва комитединиң даргазы, Тайбыңның совет комитединиң кежигүнү, Совет түркологтар комитединиң кежигүнү.

Төрүттүнген хүнүнден бээр 60 чыл болганынга, эртем-педагогика ажылының 38 чыл болганынга хондаштыр Доруг-оол Алдын-оолович Монгушка байыр чедирип, эртемге улуг-улуг чедиишкиннерни, аас-кежикти, өөрүшкүнү, каң дег кадык болурун күзээр-дир бис. Чоруунар чогузун, Доруг-оол Алдын-оолович!

Шулуу САТ.
Филология эртемнериниң доктору, профессор.

ЧЫРЫКЧЕ ҮНГЕН

Ленинградтың ном үндүрер чери «Чоннуң шүлүк ураны чогаадыкчазының библиотеказы» деп чыындызынга «Делгемнер дугайында тоолчургу чугаалар» деп чаа номну чырыкче үндүрген.

Ук номда Соңгу чүктүң болгаш Сибирьниң амгы-амгы национал дарының, биче улустарының тоолдарын чыып парлаан. Биче назылыг кижилер тоолдарының маадырлары-биле кады аңаа-бүрү хуулгаазын аян-чоруктарже аъттаныр, алдынниг ужуралдарга таваржыр. Салгалдан салгалче, аастан аасче дамчып келген улустуң аас чогаалының төөгүзүн, ооң тускай тоолчургу шынарын ханызы-биле таныштырар.

Тыва чон аас чогаалынга амыдыралдың четпес талаларын ойну арай тоолдап-даа болза, келир үеде аас-кежиктиг амыдырал чедип көөр дээрзинге бүзүреп, чаагай сеткил бак сагыштыы ылап-ла базар дээрзинге идегеп турганын айтыры артык эвес.

Чаа ном чырыкче 100 муң экземплярлыг үнген. Ол тыва чоннуң болгаш өске-даа национарларның аас чогаалын ханы билип алырынга база бир базым болур.

Г. ХОБОТЬЕВ.
Москва.

АМГЫ ҮЕНИҢ ХЕРЭЭЖЕН КИЖИЗИ КАНДЫГ БОЛУРУЛ?

Амгы үениң херээжен кижизиниң овур-хевири кандыг болуруул? Ындыг айтырыгны барыын европейжи дизайнерлер, мода чогаадыкчылары, парикмахерлер, даараныкчылар, парфюмерлер, идик дааракчылары, өске сөс-биле чугаалаарга, ол овур-хевир хамаарышкыр бүгү кижилер салып турар. Хөй миллион херээженнерни улуу-биле сонуургадып турар ол айтырыгны шиитпирлээринге бодунуң салыышкынын англи «Уикенд» журнал киирген. «Уикенд» фото-чуруктарының дузазы-биле хүн бүрү кедер хепти бодунуң канчаар көрүп турарын көргүзерин оралдашкан. Журнал хепти болгаш баш дүгүн ап чорууруун билдилиг-биле каттыштырарынга улуг кичээңгейни салып, косметиканы шын ажыглаарын саналдап турар. Көрүп турар айтырыгга «Уикендиниң» хамаарылгазы чарын эвес: кеттинер хептиң бүгү чүүлдери чаңгыс ай болуп, бот-боттарын немеп, ортумак дүңнелдиг» орулгалыг херээжен кижиниң бюджединге таарышкан турар ужурлуг.

ЧУРУКТА: «Уикендиниң» саналдап турары «амгы үениң херээженниниң овур-хевиринин» бирээзи.

СЭТА-ның фотохрониказы.

ДӨҢ-ТЕРЕЗИНДЕ «КҮЧҮТЕННЕР»

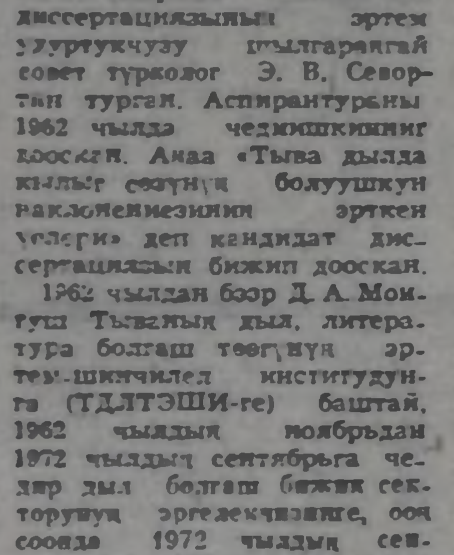

Оон бээр элээн каш чылдар шуужуп эрте берген. Ынчан Дөң-Терезин суурнуң чурттакчылары кезек када дүвүреп-дүвүреп, дыштангаш дег болу берген. Кезек бөлүк оолдар кижилерниң амыр-дыжын үреп, харын-даа казыкшылынга айыылдыг байдалдарны тургузуп, суурнуң чонун коргудуп турупберген. Ынчан база-ла хамык улус боттарының-на төрээн черинде, аңаа кара чажыңдан өскен, ам назы четке берген, кижизидилге чок оолдар хулиган херек үүлгедип турда, аңаа демисежиринге боттарындан чайладып эгелээн чүве-дир. Хулиганнар, оорлар-биле демисел чүгле шагдаа ажылдакчыларының херээ дээр хоөннерниң ол-ла болгай. Чогум-на мооң уржуу-биле ийи-чангыс кижилер боттарын медээжок улуг «күчүтеннерге» деңнейлеп, ажы-чаңынга дерзии чоруктарны тывылдырып ап турарының чылдаганы-даа ол болгай.

Элээн каш чылдар мурнунда болуушкунну чугаалап эгелейн. Ынчаарга оон «маадыры» кым деп бодаар силер? Тоолчургу чугааларда кирген, шары ээдин чаңгыс шыштээш читтер, Караты-Хаанның хамык аг-шерин кырып кааптар күчүтен эр-дир деп бодаар силер мыйзаа. Чүге мындыг боор ийик, тоолда маадырларывыс башындырган чонун дарлалдан чарып алыр дээш демисежип турар ышкажык. А бо удаада бистиң «маадырлыг» кижилеривис кеңгүс дедир аажылыг: ок-бижек тудуп алгаш, кара аңга азуглеен кижилерниң арнып, кырган-дижен кижилерге күжүн десеп чоруур чөгенчиглер-дир ийин.

Хемчик унунуң чоон терээнден доораан доорбаш дег деңмектерлиг, аптара дег делгем дөрттиг, дөңен аът үтбес меге-шыырак-даа чүве чок, калаң кара эр арага ижип алгаш Дөң-Терезин суурга херээн көргедирге, оон коргуп-ирген, шымда-декте шагдаалары кайда барды, чоп дүржок хулиган кижилерни тудупдакпас чүвел деп, дөвидеп маңнажып турган чон чүвеэдир. Шынап-ла, ынчан Саая Владимир Дургун-оолович дээрзи боду ышкаш угаап-сагыштыг чегей оолдарны кегүдүп алгаш, суур чонун коргудуп чоруп турган. Чогум шагдаалар чедип келирге черниң ыраан алыр. Үлгеткен херээн харылзаарындан чайлай бээр бодааны ол ийикпе, Владимир чаштып-гаш туруп берген. Чогум оон кайда бузуп чыдарын улус билир-даа болза, шагдаа ажылдакчыларынга айтып бербес. Кемниг херектериниң чамдызын база чажырыпкан, Владимирни ынчан туткаш, кеземче херээн оттургаш, улуг хуусаалыг шиидип чоруткан.

Ооң бээр дөрт чыл эрте хүшкен. Владимир эрткен чылын Дөң-Терезин суурга катап кестүп келген. Кеземчеге олурганын ол уттуп алгаш, бодунуң эрги хевин катап-ла кедип кирипкен. Дузалакчы кадарчылап турганы чечеен Дадар-оол Ооржактың холун сый шапкан. Бодунуң кады чурттап олурар эжиниң хан төрээн дуңмазының херек алдынга чыттырып алыр эвес дээш. Ооржак чуржузунуң дүржок ажылалын шак ынчаар базып кааптан.

Оон чогум чүү үнгенил, ынчаш? Билбес эвес силер, Ооржактың чуржузу Владимир мырынай бежы-биле кылаштап эгелээн. Ооң мурнунда үүлгеткен херээ дааш дезип турда, ону тудуп алырынга кирипкен бир хамаатыны чырык хүндүс, суурнуң чону көрүп турда, бижектиг халдап, аар балыгларны кылган. Ук хамаатының аът-сыңын маңаа киирип канчаар мен, эргим номчукчу, ынчаарга мындыг чүүлдү маңаа чугаалап кагза кайын ажырар деп. Владимир Саая бижек тудуп алгаш, хамааты кижиниң амы-тынынга чедип каг чазып турда, ону кижилер чүгле сонуургап көөр болган дивеспе. А оон соонда ол хамаатыны боду, төрелдери дүржок Сааяны тудуп албас дээш, шагдаа ажылдакчыларының «четпес» ажылын шүтүмчүлеп, оларның эжик-дүндүүн аныыргаттап турупберген. Саая чүү боор, биеэки чаңгы-биле чаштынып чоруп тургаш, Александр Кууларны кегүдүп алгаш, клубка келгеш, бижек арнып, аңаа дыштанып келген кижилерге шаптык ужураштырып турда, суурда хөй-ниити удуртулгазының кижилери ону тудуп алырының хемчээн албаги.

Күчүтен «маадырларывыс» ам мырынай кежээлеп, совхозтуң автогаражынга келгеш база-ла бижек арнып тургаш, машина хунаап мунуп алганнар. Оон чүү боор, совхозтуң удуртулгазы районнуң милиция черинден дуза дилеп, хулиганнарны тудуп алырын дыннатканнар. Ол хүн районнуң шагдаа ажылдакчылары амыр-дыш чок чоруп тургаш, Сааяны тудуп алган.

Дүржок хулиган туттурган, ам аңаа кеземче херээн оттурар болгай. Бир дугаарында бижектеткен кижиниң хомудалы херек. Истекчилер ук херекти кылып тургаш, кайгап калганнар Когараан кижи аар кемдээшкинниг болза-даа, ам хомудалым чок деп барган. А оон мурнунда ол районнуң шагдаа ажылдакчыларының кулак-кудурууш когалап турганын утпалывар. В. Саая, А. Куулар олар клубка бижек тудуп алгаш, улус сывырып турганының дугайында база херек оттуртунмаан. Когараан кижи чок деп турар болгай. Соон чепсек тудкан соонда, ону аар нем-херек үүлгедиишкини деп хоойлуда айыткан турда, ону кылыры белен-не ыйнаан. Ынчалза-даа херечи чок черге хамааты кижини буруудадып болбазын хоойлу база көрген. Саая ону дыка билир. Ол клубка бижек тудуп турда, ону көрген кижилер херечи болур хениң чок дивеспе.

Мергелдей мээн барбас-чорбас черим чок ышкажыл. Шак мындыг «күчүтеннерлиг» суурларга четтим. Чамдыктарында байдалды чүгээр экижиткен. Дүржоктардан корткаш, оларны доп-дораан томааргыпкан болур-дур. А өскелеринде, Дөң-Терезин суурда ышкаш, үүлгеткен херээн чажырып, кажан олар ок-бижек тудуп турда, чүгле шагдаа ажылдакчылары кайда барды дижип алгыржып, олурар боор-дур. Чогум-на мооң ужурундан мындыг черлерде боттарын көөрге, хурээн ышкаш чыңгак-даа болза тоол домакта кирген маадырлар дег кыныып, херээн көргедип чоруур боор-дур. Оларның бежын эъттеп дирбенер, кортпанар деп, Мергелдей мен чагып олур мен. Барыын-Хемчиктиң Ак кежээ Совединиң девискээринде кем-херек кылгаш, чаа келген аныяк кижилерниң саны бо хүннерде он сес. Бир эвес шагдаа тура олар-биле шыңгыы демисешкен болза, канчап ындыт тур ийик.

Культура амыдыралы

ЧАА ПРОГРАММА БЕЛЕТКЕЛИ

Тываның комсомол шагналының лауреады Мурнуннаа Саян аттыг ыры-танцы ансамбли бо чылдың төнчүзүнден эгелээш чаа программа белеткээри-биле Ленинград хоорайже чорупкан.

Чаа программа кандыг угланыышкынныг болуруул база ол мынааш «Саян» ансамбльдиң артистериниң 1989 чылда планының дугайында чугаалап бээрин бистиң корреспондентивис Тыва АССР-ниң культура министриниң оралакчызы Ч. Ч.-Д. ОНДАРДАН дилээн.

— Тываның «Саян» ансамблиниң коллективи мооң мурнунда Ленинград хоорайның эстрада уран чүүлүнүң чогаадыкчы мастерскаязының белеткээн программазы-биле республиканың ажыл-ишчилеринге бараалгап, «Союзконцерттиң» маршрудун ёзугаар Совет Эвилелиниң хөй-хөй булуңнарын кезип, Япония, Моол, Кампучияга безин четкен болгай.

Ансамбль болуушун программазы беш чыл болгаш-ла чаартып турар. Бо чылдың төнчүзүнден эгелээш 1989 чылдың июнь айның төнчүзүнде чаа программаның дужаалдалы болур. Бо хүннерде ансамбльдиң танцы бөлүү Ленинградка чеде берген, ажылдап эгелей берген. Оон соон дарый оркестр болгуу болгаш ыраажылар, сыгытчылар чорутпар.

Чаа программаны белеткээн соонда, Төп Российаның хоорайларынга ансамбль ажылдаар ужурлуг, оон соонда июль айның төнчүзүнде Тывага кээрге, «Саян», «Аян» болгаш Совет Эвилелиниң өске-даа эстрада артистериниң киржилгези-биле музыкалыг байырлаалды эрттирерин көрүп турар бис. Оон ыңай чаа ол программа Совет Тываның 45 чыл өөвүн байырлалынга база киржир ужурлуг.

— Ансамбльдиң мооң мурнунда программазының кол нуруузун тывазывае аялгалар, танцылар-биле чөрээлеп каан деп турган болгай. Мооң чылдагааны чүдел?

— Эрги программада моолчургу, хайнактап чүүлдер ковудоон дээрзи үндезиниг чадавас. Ынчалза-даа улустуң уран талантызын кандыг-бир «тускай» хемчээл-биле көөр чорукка удур мен. Национал овур-хевир уран чүүлге турбайн аан, ынчалза-даа аңаа үндезилээш делегейниң чоннары болгунуң культуразын бот-боттарындан өөренчип солчур болза ында багай чүве чок. Тывага соңгаартан келген специалистер улустуң аас чогаалынга үндезилээн материалдарны чыып кээрге, оон кол үндезиниң хилен тыпкан номнар, тускай чыгтан методиктиг материалдар эвээш болган. Оон хайы-биле моол үндезиннерже ханылап кирер чорукту ам-даа уштунмаан бис. Бо талазы-биле дилээшкиннер чорун турар.

— Ансамбльдиң чаа программазын тургузарынга чүну кылып чорудар деп турар силер?

— Бо хүннерде республиканың Чогаалчылар, Композиторлар эвилелдериниң баштаар черлери-биле, телевидение болгаш радионуң күрүне комитеди-биле, профэвилелдериниң область чөвүлелинде улусчу чогаадыкчы бажыңы болгаш музыка ниитилелиниң баштаар чери-биле кады Тыва АССР-ниң Культура министерствозу бот-тывынгыр болгаш профессионал композиторларның тускай конкурузун чарлаан. Композиторлар, чогаалчыларның мурнунга «Саян», «Аян» ансамбльдериниң, бот-тывынгыр коллективтериниң программазын чаартырынга ажыглаар ырыларны, ыры сөстерин, танцы аялгаларын бижиир сорулганы салган. Композиторларны ангы чыып, оларга тускай даалгаларны база бердивис. Конкурсту үш бөлүктеп эрттирер бис. Бирги бөлүктүң түңнели декабрь 20 үезинде болур. Аңаа көрген чогаалдарның чедер-четпезин өөренип көргеш, авторлар-биле кады ажылдаан соонда 1989 чылдың март айда база түңнээр бис. А конкурстуң тиилекчилерин май айда илереткеш, оларга акша шаңналдарын тывысып, эки дээн ырларны «Саян», «Аян» ансамбльдериниң программазынче киирери көрдүнген. Конкурска киржир иштээдиглер декабрь 20-ге чедир боттарының ажылдарын Тыва АССР-ниң Культура министерствозунче дарый чорудар болза эки.

— «Аян» ансамбль база чаа программа белеткээр деп турар, ол кажан боттаныр ыл?

— «Аян» ансамбль 1989 чылдың январь-февраль айларда чаа программаны белеткеп тургузар. Ансамбль бодунуң программа чаартыгазын Кызылга эрттирер.

— Улуу-биле четтирдивис. Чыгачы Чимит-Доржуевич. Конкурска бистиң композиторларывыс идепкейлиг киржир боор дээрзинге идегедивес.

СПОРТ

ПОЛГАР УГБАШКЫЛАР

САЛОНИКИ. (СЭТА-ның тускай корр. В. Бабкин). Бүгү-делегейниң 28-ки шыдыраа олимпиадазы бо грек хоорайга ССРЭ-ниң эр болгаш Венгрияның херээжен улустарының шылгыдак командаларының тиилелгези-биле доозулган.

Команда талазы-биле шыдыраачыларның бо эң улуг маргылдаазынга бистиң эр улустуң командазы 1952 чылдан бээр 17 удаа тиилээн. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга бо чаңчылды чаңгыс катап — 1978 чылда венгр гроссмейстерлер үрээн. Олар ынчан олимпиаданың чемпиону болган.

Бистиң херээженнер командазы бо удаада бир-ле дугаар ийиги черни ээлээр ужурга таваржыпкан. Аңаа чүү чылдагаан болганыл? Грецияга болур маргылдааның барык-ла бүдүүзүнде делегейниң бирги шыдыраачызы атты чедип алыр дээш эрткен маргылдаага кирипкен Майя Чибурданидзениң (эң шыырак ойнакчыга өске арткаларны база дендежиксээр ыткажыгай) моглап туруптканы ол бе, азы аптакка барып алгаш Елена Ахмыловскаяның Салоникиден эртежик-ле чоруй барганының соонда Чибурданидзе, Левитина болгаш Латвиская оларның ужуражылга бурундаа-ле солчулга чок улуг күженишкининбиле ойнаазының ба? Талантылыг үш угбашкы — Жужа, Юдит, Зофа Полгарлар база Ильдико Мадл составтыг аныяк венгр команданың талазындан чидиг удурланыышкынга бир дугаар таваржы берген-ниң түңнели мындыг болган бе? Амдызында бо айтырыгларга харыылаары берге. Аныяк венгр шыдыраачылар (Жужа биле Ильдико —19, Зофа—13, Юдит—12 харлыг) Салоникиге дыка шыырак ойнаар деп улуг бүзүрел-биле чугаалап болур. Ылангыя Полгар угбашкылар кончуг талантылыг болуп турар. Оларның бирээзи — Жужа — эр улустар аразынга делегей гроссмейстери. А оларның спортчу оруу чүгле чаа эгелеп турар. Оон кадында олар кончуг эки өөренип, элээн каш дыштыкы дылдарны шиңгээдип алганнар. Музыкага база хейчок мынактар. Өг-бүлениң бзулут кижизидилге деп чүве ол-дур. Полгарларның ада-иези бо айтырыгже доктаамал сагыш салып келген.

Ам эң соолгу —14-кү салгынны көрээл. Бистиң эр улустуң командазы олимпиаданың чемпиону атты хууса бетинде чаалап алгаш, соолгу салгынны ЧССР-ниң шылгыдак командазы-биле ойнааш, маргылдааны дооскан. Оларның ужуражылгазы 3.5: 0.5 санныг кылдыр төнген. Бистиң эр улустуң командазы алыр ужурлуг 56 саннан 40.5 санны чедип алган. Ийиги түңнелдиг деп—34.5 санныг Голландияның болгаш Англияның командалары көргүскен. Команда кежигүннерин ойнаан холлеринге тус-тузунда мындыг түңнелдерлиг болган: Каспаров 10 ойнаан. Чеди салгыгта удуругг болган. Үш оюну ол хайым кылдыр дооскан. Ниити саны —8.5. Карпов 10 удаа ойнаан, маргылдааны 6 удуутут, 4 хайымныг доосаан 8 санныг болган. Бо олимпиадага Юсупов 6, Белявский 7.5, Эльвест 4, Иванчук 5 санны чедип ап, өске эштерин солуп ойназа-даа, багай эвес түңнелдерни көргүскен.

Олимпиаданың канчаар эрткенинин дугайын делегей гроссмейстери Сергей Макарычев мынчаар тайылбырлаан:

— Бистиң командавыс тиилеп алтар — ол хире күштүг турган. Маңаа демдеглеп каар чүве болза, олимпиадага чоруп турган үеде команданың эң шыырак ойнакчылары — Каспаров биле Карповтуң бот-боттарынга хамаарылгазы кончуг эки турганы. Олар белээн ниити чедиишкинге дыка улуг үлүүн киирген нар. Каспаров бирги хоорга кончуг эки түңнелди көргүскен.

Политиктиг портрет

БЕНАЗИР БХУТТО АДАЗЫНЫҢ ИЗИН БАСКАН

Мурнуу Азияның чурттарының кол шажыннары болур индуизм, буддизм (сарыг шажын), ислам дээр шажыннар херээжен кижиниң шаг-төөгүден бээр эг-бүле азы эр кижиниң кулу, өгнүң чүгле от азы ыжыдыр санап, кижизидип келген. Ындыг болзажок сөөлгү каш он чылдардан бээр ол девискээрниң херээжен чонундан, бөмбүрзектиң өске девискээрлеринге бодаарга, элээн каш кижи сураглыг күрүне ажылдакчылары боор, боттарының чурттарының чазактарын удуртуп баштап турар апарган.

Чижээлээрге, Индияның бирги премьер-министри Дж. Неруның уруу бүгү делегейге ат-алдары нептерээн Индира Ганди 15 чыл дургузунда Азия диитте база бир улуг чуртту удуртуп келген.

Шри-Ланка дээр чурттуң 1959 чылда өлүрттүп каан премьер-министри Соломон Бандаранаикениң кадайы Сиримаво Бандаранаике 1960—1965 база 1970—1977 чылдарда ол чуртту баштап келген.

Бангладеш дээр чуртту ап көрээлинер. Ол чуртта оппозицияда турар ийи партия — Улусчу лига болгаш Националистиг партия дээр партиялар кол рольду ойнап турар. Улусчу лиганың удуртукчузу президент Муджибур Рахман өлүрттүп каарга, оон уруу Хасина Вазед 1975 чылда чазак баштап турган. Ол-ла чурттуң президентизи Зиаур Рахманның соонда оон кадайы Халеда Зия Националистиг партияны удурту берген.

Ам Пакистанның чазаан база херээжен кижи баштай берген.

Пакистанга 1979 чылда шериг эргилдези болган соонда ол чурттуң президентизи турган Зульфикар Али Бхуттону шаажылап өлүрген. Шериг эргилдезин кылган Зия Уль Хак эрткен күзүн самолёт аварийзынга өлүп каарга, чурттуң парламент соңгулдаларын чорудкан. Шаажылаткан президенттиң уруу Беназир Бхуттонуң баштаан партиязы ажыл тиилеп үнген. Ол — чурттуң премьер-министри болган. Беназир Бхутто мусульман чүдүлгелиг аныяк херээжен. Мусульман шажынның эртемденнериниң санап турары-биле алырга, ындыг шажынныг чурттарга күрүнени баштаар эң баштайгы херээжен кижи ол боор турар.

Беназир Бхутто 1953 чылдың июнь 21-де Пакистанның Синд можузунга төрүттүнген. Христиан миссионер школазынга өөренген. Оон соонда АКШ-тың Гарвард болгаш Оксфорд университеттерин доосказ. 1979 чылда адазы шаажылаткан соонда кара-бажыңга болгаш өске-даа хоругдал черлеринге бет чыл болган. Оон соонда даштыкы чуртче чоруй баарын ааза чөпшээрээн.

1986 чылда ол Пакистанга дедир чедип келгеш, политиктиг ажылга идепкейлиг киржип эгелээн. 1987 чылда Карачи хоорай чурттуг херенгитеп кижи-биле өгленишкен. Ийи ай бурунгаар оолдуг болган. Чээ божаан болза-даа, Пакистанга чооктаа боол эрткен соңгулда кампаниязын доктаамал удуртуп келген. Соңгулда кампаниязынга чурттуң ийи кол партиязы — Пакистанның Улустуң партиязы болгаш Ислам демократтыг альянс деп партиялар кол күш боол киришкен. Ачаа Беназир Бхуттонуң удурткаты Пакистанның Улусчу партиязы кол магатты ап, тиилекчи болган.

104 миллион чурттакчылыг Пакистан иштики болгаш даштыкы байдал талазы-биле кончуг бергедеп турар үеде Беназир Бхутто чазакты удуртуп эгелээн. Пакистанның даштыкы империалистиг чурттарга өрези 12,5 миллиард доллар ажып турар, оон бир чылда хөөсү бир миллиард доллар акшаны база төлеп турар.

Чуртта шериг күжү кончуг улуг салдарлыг. Пакистанның күрүне бюджетиниң үштүң бир кезии шериг чарыдалдарынга ажыглаттынып турар.

Пакистанның чону сөөктээ болгаш шажын-чүдүлге талазы-биле тускайланып, бот-боттарының аразында чаа-дайынны кылып турар. Индий улустуң ук салгалы болур Пенджаб чурттуг кижилер күрүне эрге-чагыргазында болгаш чепсектиг күштерин удуртулгазында тергиидеп турар.

Оон аңгыда, Афганистандан 3 миллион ажыг кижи революция мурнундагы эрге-чагырганың кадыг-дошкуун дарлалынга шыдашпайн Пакистанче кожуп кире берген. Ол чорук чурттуң иштики байдалын улам нарыыдаткан. Зия Уль Хактың эрге-чагыргазы афган контрреволюсчуларны деткип, Афганистанга удур барык ажык демиселди кылып турганындан ол ийи чурттуң аразында харылзаалар шуут баксыраан.

ВЕЛИКОБРИТАНИЯ. 1987 чылдың июльда Леонардо да Винчиниң «Бичии оолдуг дарийги» деп чуруунга хамаарыштыр араатанныг чорукту үүлгеткен. Лондонда национал галереяның бажыңынга 38 харлыг Роберт Кэмбридж дээрги келгеш, чурукту сеестүң алыс утказы-биле адырга, боолап каан. Оон түңнелинде чуруктуң төп кезээ, ол мешаап ону каастаан шил хооларының чамдызы үрелген. Кем-херек үүлгедикчизин полиция тудуп алган болгаш, ону психиатрия эмнелгезинге чыттырып каан.

Итали улуг чурукчунуң чуруун катап тургузар талазы-биле ажылдыг чорудуп турар эксперттер кем-херек үүлгедикчизинден кайыын база кандыг ургаш боолааны билип алган. Галереяның кол реставраторунуң чугаазы-биле алырга, амгы үениң техниказы чурукту катап тургузар аргажы берип турар, ынчалза-даа ие доңей-ле артып калыр.

ЧУРУКТА: катап туртускан соонда Леонардо да Винчиниң «Бичии оолдуг дарийги» деп чуруу.

АП—СЭТА-ның телефотозу.

Бөмбүрзектиң судалы

ТАЙБЫҢНЫҢ ХЕРЭЭ ДЭЭШ

СЭКП ТК-ның Чиигине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачевтуң Каттышкан Нациялар Организациязынга чугаазы делегейниң хой-ниитизиниң кичээнгейиниң төвүнде турар. Чаа совет саналдарның чугулазын болгаш улуг хемчээлдиин демдеглеп, делегейниң хөй-хөй чурттарының политиктиг болгаш хөй-нити ажылдакчылары, массалыг информация чепсектери Совет Эвилели бүгү делегейге тайбыңны болгаш айыыл чок чорукту быжыглаар дээш быжыы-биле туржуп турарын база катап көргүскен деп демдеглен турар.

НЬЮ-ЙОРК. Делегей организациязы болур КНО-нуң совет удуртулганың бүгү талалыг деткип турары дээш ук организацияның чиигине секретары Перес де Куэльяр өөрүп четтиргенин илереткен.

Кол Ассамблеяның 43-кү сессиязының даргазы, Аргентинаның даштыкы херектер министри Д. Капуто: «М. С. Горбачев кижи төрелгетенниң амгы үеде хувуредип турар кол айтырыгларны долузу-биле чырыткан. Даштыкы чурттарга хой эрелиг кургуелериниң бирээзи болур Аргентинаның даштыкы херектер министри кижи болганымда М. С. Горбачевтуң хөгжүп орар чурттарга хамаарыштыр киирген саналын бурун деткип турар мен» деп медеглээн.

КИТО. Экватору даштыкы херектер министри, КНО-нуң чиигине секретарының Афганистанда байдалды таарыштырып шиитпирлээр талазы-биле худа телээзи Д. Кордовес М. С. Горбачевтуң сессияга чугаазын Каттышкан Нациялар Организациязынга быжыг бүзүрелди берип турар ханы утказыг чугаа кылдыр үнелээн.

«Совет удуртукчунуң киирген саналдары Женева дугуржулгазының бүгү негелделеринге бурун дүгжүп турар. Ол дугуржулгаларны Совет Эвилелиниң чайгылыш чок сагып турарын М. С. Горбачевтуң КНО-га чугаазы база катап бадыткаан» деп, ол чугаалаан.

ЛОНДОН. Шериг болгаш боо-чепсектиң санын кызырар дугайында совет удуртукчунуң саналынга премьер-министр Маргарэт Тэтчер бадыр чедирген. Чаа совет саналдар чүгле шериг күжүн лееневтирериңге эвес, а барык болгаш чеен талаларның аразынга бот-боттарынга бүзүрежир чорукту туругзарынга кончуг чугула боор турар деп, Великобританияның лейбористер партиязының удуртукчузу Н. Киннок демдеглээн.

(СЭТА).

ДОПЧУ МЕДЭЭЛЕР

БОНН. Химиктиг чепсек айтырыгларының талазы-биле бундестагда санал-онал солчулгазы эгелээн. Барык герман парламентиде кирип турар бүгү партияларның төлээлекчилери массалыг узуткаашкынның ол чепсээн бүгү-ниити болгаш долузу-биле хоруурун саналдааннар.

Бундестагга санал-онал солчулгазын ажыдып тура, «ногааннар» партиязының депутаты Ангелика Беер чепсеглелиишкинин дужаар талазы-биле Женева конференциязынга химиктиг чепсек талазы-биле чугаалажылгаларны саададып турарынга АКШ-ты болгаш Францияны буруудаткан. Харын-даа оон артыкка, Каттышкан Штаттар ол чепсектиң чаа хевирин — бинарлыг чепсекти бүдүрүп турарын айыткан.

Германияның социал-демократтыг партиязы барык герман девискээрден химиктиг бүгү чепсекти чок кылырын негээн резолюция төлевилелин бундестагка чуглалажып көөрү-биле киирген. Ук документиде Төп Европага ындыг чепсектен хостуг зонаны тургузарының эргежок чугулазын онзалап демдеглээн. Социал-демократтар химиктиг хоралыг бүдүмелдерин чок кылырының херээнге бодунуң салышкынның киирерин Бонну чазаа кыйгырган.

(СЭТА).

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ДЕКАБРЬ

Понедельник

ДЕКАБРЬ 12

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— «Ава шолу». Урал-чечен фильм. 9.50 — Мультфильмнер. 10.15 — Медээлер. 10.25—11.20 — «Джен Эйр». 5 сериалыг урал-чечен фильм (Великобритания). 1-ги сериязы. 15.30 — Медээлер. 15.45—Эде туругустунуушкун прожектору. 15.55— «Домас» деп национал танцы болгаш ыры ансамбльның концерти. 16.25—Мультфильмнер. 16.40 — «Бис-биле кады, бис вышкаш бистен дээре кыл». 17.40 — Фильм-концерт. 18.00 — «Ладислав Бакуляраның портреди» (ЧССР) телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.25— «Густав Эрнесактың ырлары». 19.05 —Мультфильм. 19.20 — XIX партконференцияның углалыышкыны-биле. «Отчёттар болгаш соңгулдалар». Белоруссияның компартиязының Червенск райкомунда отчёт-соңгулдалыг партконференция. 20.05 — «Джен Эйр». Урал-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 —«Үе». 21.35 — Эде туругустунуушкун прожектору. 21.45 —«Ужуражыр чер — Москва». Великобританияның телевидениезиниң тускай үндүргү. 22.45—Бөгүн делегейде. 22.55—00.05 — Чингиз Айтматов-биле ужуражышкын.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00— Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — Бистиң долгандыр турар бойдус. 2 класс. «Кежеге ажыттынган соонда». 8.55 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 — Итали дыл. 9.55— Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.05 Бистиң садывыс. 10.35; 11.35 — В. В. Маяковский. «Владимир Ильич Ленин». 10 класс. 11.05 — Орус чугаа. 12.05 — 14.30 — «И. И. Обломовтуң амыдыралындан каш хонук». Урал-чечен фильм. 1.2 сериялары. Чапсарда (13.15) —Медээлер. 18.05 —Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — «Сонуургактарга». Тыва чонун национал чайтыдары. 18.35 —«Азия тевү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Область партконференциязынга уткуштур». «Социал программа — боттаныышкынында» 19.05 —Медээлер. 19.15—«Кызыл телестудияның почтазы» «Телекөрүкчүнүң сүмези» «Силерни кандыг хайлырып турарыл?» «ТВ-ге көргүскен. Чүү кылдынганыл?».

МОСКВАДАН

20.00 —«Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — «Делегей панорамазы». 21.00 — «Үе». 21.35 —Эде туругустунуушкун прожектору. 21.45 —Өңнүктер экраны. «Аас-кежиктиг эрик». Урал-чечен фильм. (ПУР). 23.10 —23.45 — Музыкалыг дамчыдылга. «Эртенги почта».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — «Совет Эвилелинге бараан боор тур мен». 19.15 —Реклама. 19.20 — «Ажыг чигир». «Туругустунуп келген байдалдың түңнелинде» деп бөлүктен. 20.00 — 20.15—«Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

ДЕКАБРЬ 13

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30—«120 минута». 8.35 — «Делегейниң дескиндир». 9.35— «Бис-биле кады, бис вышкаш, бистен дээре кыл». 10.35 — Медээлер. 10.45 — 11.40 — «Джен Эйр». Урал-чечен фильм 2-ги сериязы 15.30 — Медээлер. 15.40 —Эде туругустунуушкун прожектору. 15.50— Концерт. 16.15 —«Кодээниң делгемнери». 17.05 — Уругларга урал-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Харлыг алды хүннер». 18.15 — «Ойна, гармонь». Чапсарда (19.05) — Бөгүн делегейде. 20.05 — «Джен Эйр». Урал-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 —«Үе». 21.35 —Эде туругустунуушкун прожектору. 21.45 — «Киржикчилер». Эдип чазаар күш-ажыл черлериниң нарын айтырыглары. 22.45 — Бөгүн делегейде. 22.55—23.20 — «Экспресс» ансамбльдиң концерти.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «К. Батюшков». 8.35; 9.35 —Өг-бүле амыдыралының этиказы болгаш психологиязы. 9 класс. Оол, кыс... болгаш нарын айтырыглар. 9.05 —Француз дыл. 10.05 —ОПТУ сургуулдарынга. Информатиканың болгаш санал-техниказының үндезиннери. Херек эмгелээри болгаш ЭСМ. 10.35; 11.35 —География. 6 класс. Мурнуу Америка. Амазония. 11.05 —Француз дыл. 12.05 — «Аас-кежиктиг эрик». Урал-чечен фильм. 13.30—Медээлер. 13.40—14.30 —«Чүс-чүс чылдарны ажыр баскан найырал». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.05 —Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — Уругларга фильм. 18.40 — «Тыва тудуг» силерни чалап тур. Реклама. 18.50 — «Тываның композиторлары уругларга». Республиканың урал чүүл школазының сургуулдарының концерти. 19.05 — Киножурнал. 19.15 —«Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «XXI область партконференциязынга уткуштур». 19.45— Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — «Экранда Сибирь» 20.25 — Реклама. 20.30 — «Музыкалыг киоск». 21.00 — «Үе». 21.35— Эде туругустунуушкун прожектору. 21.45 — 23.15 —Н. Долинина. «Негекчилер болгаш харылакчылар». Телешии.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — «Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». 18.45—«..Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.30— Ритмиг гимнастика. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Среда

ДЕКАБРЬ 14

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— Н. Долинина — «Негекчилер болгаш харылакчылар». Телешии. 10.05 — «Днепряне» аас чогаал ансамблиниң концерти. 10.35 — Медээлер. 10.45 — 11.45— «Джен Эйр». Урал-чечен фильм. 3-кү сериязы. 15.30 — Медээлер. 15.45 — Эде туругустунуушкун прожектору. 15.55 — «Эжим, музыка!». 16.40—«Беш чыл: ажыл-херектер болгаш кижилер». 17.25 — Концерт. 18.10— Бистиң садывыс. 18.40 — Бөгүн делегейде. 19.00 — Останкинонуң Концерт студиязынга ажыл-херекчи кижилерниң ужуражышкыны. 20.00 — «Джен Эйр». Урал-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде туругустунуушкун прожектору. 21.45— «Ыры-88». 22.00— «Д. Лихачев. Мен сакты-дыр мен...». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 23.10 — Бөгүн делегейде. 23.25 — 00.50 Баскетбол. Кубок эдилекчилериниң кубогу. Эр кижилер. «Цибона» (Югославия) — «Жальгирис» (Каунас).

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — Информатиканың болгаш санал-га техниказының үндезиннери. 9.05 — Немец дыл. 10.05 — ССРЭ-ниң казар байлактары 10.35; 11.35 — Ниити биология. 9 класс. Органиктиг делегейниң эволюциязының бадыткалы. 11.05 — Немец дыл. 12.05— Док. фильм 13.30 — Медээлер. 13.40 — 14.45 — «Бажыңнар меңди-чаагай турзун». Урал-чечен фильм. 1-ги сериязы. 18.05— Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 18.35 — «Культура болгаш амыдырал». Область партконференциязынга уткуштур. Культура ажылдакчыларының «Төгерик столу». 19.15 — «Азия тевү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «XXI область партконференциязынга уткуштур». «Сегээн сес—көрткен ыяш». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 —«Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.15 —П. И. Чайковский аттыг делегей конкурузунуң лауреаттары. К. Родин. 21.00 — «Үе». 21.35— Эде туругустунуушкун прожектору. 21.45 — 23.05 —Өңнүктер экраны. «Зальцбургтан дээрги». Урал-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Майор Земанның 30 ужурадлары» деп бөлүктен (ЧССР).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — Док. телефильм. 18.35 —Концерт. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Четверг

ДЕКАБРЬ 15

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Будактар». 9.05— Мультфильмнер. 9.35 — Кижи институду. 10.35 — Медээлер. 10.45 — 11.40 — «Джен Эйр». Урал-чечен фильм. 4-кү сериязы. 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде туругустунуушкун прожектору. 15.50 — «Музыка эртинези». Н. Римский-Корсаков. «Шехеразада» симфониялыг сюита. 16.35 — Чурт телестудияларының док. фильмнериниң баштайгы көргүзүү. 17.25 — «..Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.10 — Кижи болгаш хоойлу. 18.40— Бөгүн делегейде. 18.55 — Останкинонуң Концерт студиязынга ажыл-херекчи кижилерниң ужуражышкыны. 20.05 — «Джен Эйр». Урал-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде туругустунуушкун прожектору. 21.45 — 23.50 — «Бисте Останкинода». Телеэкранда спорт. Төлгенде (23.30) —Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Полоцкиниң эртинези». 8.35; 9.35 — Бойдус эртеми. 3 класс. Бистиң хоюг дуктуг өңнүктеривис. 9.05 — Испан дыл. 10.05 — ОПТУ сургуулдарынга. Ниити биология. Кылымал шилилгениң чогаадыкчы ролю. 10.35; 11.35 — Биология. 7 класс. «Көргүнчүг селескелер болгаш оон салгалы». 11.05 — Испан дыл. 12.05 — «Зальцбургтан дээрги». Урал-чечен фильм. 13.20 — Медээлер. 13.30 — «Сиваш»: нарын айтырыглар болгаш перспективалар». Красноперекопскиде экологтуг байдал. 14.00 — 15.05 — «Силерниң бажыңнар меңди-чаагай турзун». Урал-чечен фильм. 2-ги сериязы. 17.50 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

17.55 — Уругларга фильм. 18.05 — «Аныяк гвардия». Республиканың чылда пионерлеринге шериг албанынга келдиртиккеннер-биле ужуражышкын. 18.55 — Док. фильм. 19.15 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Область партконференциязынга уткуштур». «Кооперативтер болгаш оларның нарын айтырыглары». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 —Телефильм. 20.25 —«Ажык рояль». Башкы Г. Г. Нейгауз дугайында сес. 21.00—«Үе». 21.35 — Эде туругустунуушкун прожектору. 21.45— 22.55 — «Ынакшыл чүүден-даа үнелиг». Урал-чечен фильм. (СРР).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.50 — Медээлер. 17.55— «Кодээниң шагы». 19.00 — Ритмиг гимнастика. 19.30 — Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 20.00—20.15—«Тамчыктыг удунар, чаштар».

Пятница

ДЕКАБРЬ 16

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — Киноафиша. 9.35—«Алдын хаалгалар». Уругларга музыкалыг тоол. 10.20 — Медээлер. 10.35 —11.50 — «Джен Эйр». 5-ки сериязы. 15.30— Медээлер. 15.45 — Эде туругустунуушкун прожектору. 17.55 — «Үениң портреди». 16.15—«Чүүден болгаш чүге». 16.45 — Ленинград телестудиязының программазы. 18.05 —Мультфильм. 18.15—«Ыры-88». 18.25 — «Кады болганывыл». «..Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы» деп дамчыдылгага киирилде. 19.25 — Бөгүн делегейде. 19.40 — «Джен Эйр». Урал-чечен фильм. 5-ки сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде туругустунуушкун прожектору. 21.45 —РСФСР-ниң улустуң артизи О. Воронец ырлаар. 22.05—23.55—«Үлел-бодал».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00—Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.40 — Музыка. 1 класс. П. И. Чайковский. «Уруглар альбому». 9.00 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.10 — Англи дыл. 10.05 — ОПТУ сургуулдарынга. Астрономия. Галактикалар. 10.35; 11.40 — В. Г. Короленко. «Чер вдааның уруглары». 5 класс. 11.00—Англи дыл. 11.30 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 — «Ынакшыл чүүден-даа дээре». Урал-чечен фильм. 13.15 — Медээлер. 13.25—«Силерниң бажыңнар меңди-чаагай турзун». Урал-чечен фильм. 3-кү сериязы. 14.30 —15.00 —Литва ССР-ниң күрүнениң үлегерлиг ыр болгаш танцының «Летува» ансамблиниң концерти. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15—Док. фильмнер программазы. 18.55 —«XXI область партконференциязынга уткуштур». 19.15—«Азия тевү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «XXI область партконференциязынга уткуштур». «Хүн айтырыгларынга». 19.45 — Медээлер. 19.55—Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — Калмык АССР-ниң күрүнениң ыры болгаш танцының «Тюльпан» ансамблиниң концерти. 21.00 —«Үе». 21.35 — Эде туругустунуушкун прожектору. 21.45 — «Байырлал соонда». Телефильм. 22.25—01.00 —Хоккей. «Известия» солунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. ССРЭ болгаш Канаданың шилиндек командалары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05—Медээлер. 18.15 — Совет Эвилелиниң кезий. 18.25 —С. Ростоцкий —кинорежиссёр-биле ужуражышкын. 20.00—20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Суббота

ДЕКАБРЬ 17

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.30 — Концерт. 8.55 — «Чүүден болгаш чүге». 9.25 — Н. Власенко ойнаар. 9.55 — Өг-бүле академиязы. 10.25 — Мультфильмнер. 10.55 — В. Чкаловтуң амыдыралындан 10 чыл. Телефильм. 12.00 — «Социализм чурттарында». 12.30 — Улусту аалгалар. 12.40 — «Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». «Ээ-хайгаарал чок чорук: Бичии хоорай болгаш ур үениң туудуглары». Черкасск областың Чигирин хоорайда электростанцияның тудуушкун төөгүзү. 13.10 — Бөгүн делегейде. 13.30 — «Баштакталып база алыс шыны-биле». 14.00 — «Дириг амытаннар оранында» 15.00 — Эде туругустунуушкун болгаш культура. Культураның Бүгүроссия фондузу. 16.00 — «Чылдың бешки үези». ССРЭ-ниң улустуң артизи И. Лучеоктуң чогаалдарын ёзуглаар музыкалыг программа. 18.00 — Телекөвүрүг: Москва — Стокгольм. 19.15 — Док. фильм. 19.25 — ТТ экранында эң баштай. «Плюмбум, азы Оваалдыг оюн». Урал-чечен фильм. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде туругустунуушкун прожектору. 21.45 — Суббота кежээзинде. Изабелла Юрьева болгаш Вадим Козин. Портреттер. 22.45 — Аныяктар телефехьетону. 00.15—00.25 — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Студия көргүзүп тур. Клаус Мюллер-биле ужуражышкыннар. 9.00 — Театр телеабонементизи. М. Ю. Лермонтовтуң драмазы «Маскарад». 10.35 — Төөгү арыннары. Чагааларга харыылар. 11.05 — Дешилге. Информация. Реклама. 11.55—«Чуртта. Черо. Бүгү-эвилелдиң «Байкал-88» социал-экологтуг экспертизазының дугайында. 12.55 — Бүгүдеге педагогика. 13.10 — «Бузурегчиг-даа болза, элдептиг». 14.10 — Свердловскиге болуп эрткен док. фильмнер фестивалының шаңнал фильмнери. «Азабук. Назылай берген кижиниң чугаазы». 14.30 — «Бистиң янтарывыс». Ригадан дамчыдылга. 15.10 — Реклама. 15.15 — Док. фильм. 15.25 — «Братиславаның музыкалыг байырлалдары» фестивальдың концерттери. П. Бурчуладзе ырлаар. 15.50 — «Хууда амыдырал». Урал-чечен фильм. 17.30 — Мультфильм. 17.40 — Док. телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Бистиң уругларывыстың оруктары». 18.00 — Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 18.05 — Фигуралыг чуңгулаашкын. ССРЭ чемпионады. 20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — Чуваш АССР-ниң күрүнениң ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде туругустунуушкун прожектору. 21.45 —23.50 — Хоккей. «Известия» солунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Финляндия биле ЧССР-ниң шилиндек командалары.

Воскресенье

ДЕКАБРЬ 18

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Медээлер. 8.15 — Ритмиг гимнастика. 9.00 — Мультфильм. 9.20 — «Спортлото» тиражы. 9.30 — «Будильник». 10.00 — «Совет Эвилелинге бараан боор тур мен!». 11.00 — «Музыкалыг дамчыдылга. «Эртенги почта». 11.30 — «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 — «Кодээлен дамчыдылга». 13.20 — «Музыкалыг киоск». 14.00 — Улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының бүгү-эвилел съездизинге уткуштур. Ажык эшиктер хүнү. 15.00 — «Тоол аалдап келген». «Салаа хире оолчук». 16.40 — Фигуралыг чуңгулаашкын. ССРЭ чемпионады. Көргүзүглүг чуңгулаашкыннар. 18.00 — «Делегей панорамазы». 18.45 — Мультфильм. Док. фильм. 19.35 — «Мээн ынак клоунум». Урал-чечен фильм. 21.00 — «Үе». 21.35 — В. Панова — «Куда ышкаш куда-ла-дыр». Телешии. 23.10 — «Бүгү амыдыралы — танцыда». ССРЭ-ниң улустуң артизи Т. Устиноваңың чогаадыкчы ажылының дугайында. 23.55—02.00 — Хоккей. «Известия» солунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Финляндия болгаш ССРЭ-ниң шилиндек командалары. Чапсарда — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Совет шүлүк чогаалы. В. Луговский. 9.00 — «Эрудит». 9.15 — «Бир эвес силерниң харыңнар...» 10.20 — «Эртем: теория, шенелде, практика. 10.50 — «Театр, кино болгаш телевидениениң чурукчулары». Док. фильм. 11.10 — Эде туругустунуушкун болгаш эрге-хоойлу. 11.30 — «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 — Бүгүдеге педагогика. 12.45 — Орус культура дугайында беседалар. Декабристер. 13.20 — Улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының Бүгү-эвилел съездизинге уткуштур. Школа: өскерилгелер үези. 13.50 — Фигуралыг чуңгулаашкын. ССРЭ чемпионады. Хостуг чуңгулаашкын. 14.50 — Хоккей. «Известия» солунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Канада биле Швецияның шилиндек командалары. 16.10 — Кино болгаш көрүкчү. «Плюмбум, азы оваалдыг оюн» деп урал-чечен фильмниң сайгарылгазы. 16.55 — Мутелеабонемент. Музыка. Урал чурулга. Шүлүк чогаалы. Француз импрессионизм. 18.05 — Док. фильм. 18.15 — Совет эстрада ырларының аныяк күүседикчилериниң «Юрмала-89» деп бүгү-эвилел телеконкурузу. Москва регионунуң конкурузу. Чапсарда — «Тамчыктыг удунар, чаштар». 21.00 — «Үе». 21.35—23.40 — Хоккей. «Известия» солунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. ЧССР биле Швецияның шилиндек командалары.

Кино

ДЕКАБРЬ 11-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Сладкие грёзы» 9.30, 12.00, 16.30, 19.00, «Волшебство «Кукла» в Будапеште» 14.30. Бичии залга: «Граф Монте-Кристо» 11.30, 15.00, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 141» 9.00, 12.20, «Дикая собака Динго» 10.20, 13.40, «Эсперанса» 15.40, 20.20, «Утомлённое солнце» 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Детский мир» 10.30, «Фердинант и земные радости» 12.20, «Кинг-Конг жив» 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Аленький цветочек» 10.00, «Окно спальни» 11.20, 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

АВТООРУК ТЕХНИКУМУ: «Скорый поезд» 17.00, «Хареба и Гоги» 19.00 шактарда.

агаар

Республиканга улуг эвес хар чаар. Соңгу-барыын чүктен хаттың дургени секундада 5—10 метр. Дүне агаар 15 —20, чамдык черлерге 19—24, хүндүс 14—19 градус соок.

Кызылга шокар булуттаар, быскан хар чаар. Дүне агаар 28—30, хүндүс 17—19 градус соок.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң организацияларга ротатор бүдүүн садып турар.

Айтырыглыг дараазында адрестен тодарадыр: Кызыл хоорай, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, 3.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241

ШЫНЫН телефоннары: Редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; приемная — 3-34-26; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93; партийжи амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-25; совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23; үлегдүр килдизи — 3-36-49; 3-36-73; агропромыштыг килдизи — 3-41-16; пропаганда килдизи — 3-34-57; культура килдизи — 3-39-15; информация килдизи — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; очулга килдизи — 3-34-93; корректорлар — 3-34-19; үндүрүкчүлер — 2-27-41; бухгалтерия — 3-43-41; солун кезбейир бар... — 2-32-75.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ... Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу бажыы № 1

Тиражы 24637 экз. Чагыг № 216. ТС—00001.

БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың декабрь 13
вторник
№ 287 (13887)
1925 чылдан үнүп эгелээн.
Өртээ 3 кап.

Акы-дуңма армян улуска чуну дузалаар сен?

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ Армян ССР-ге чоруп турганы

Армениянын чери улуг халапка таварышкан. Ылангыя Ленинакан, Спитак, Кировакан болгаш Степанаван хоорайларының хөй-хөй чуртталга болгаш хөй-ниити бажыңнары шуут буступ дүшкен. Чурттап орган оран-бажыңнары чуурлуп дүшкен муң-муң кижилер даштыы одаг салып алган турар. 700 муң ажыт чурттакчылыг девискээр чер шимчээшкининге таварышкан, аңаа он-он муң кижи өлген, муң-муң кижи балыгланган.

СЭКП ТК-нын Чиңгине секретары, ССРЭ-нин Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев айыыл-халапка таварышкаш өлген кижилерниң дөргүл-төрелдеринин, чоок кижилериниң качыгдалын үлежип, моон ыңай кандыг тодаргай дузаламчы негеттинип турарын тодарадыры-биле декабрь 10-да аңаа чораан. Эштер Н. И. Рыжков, Н. Н. Слюньков, Д. Т. Язов болгаш Политбюро комиссиязының өске-даа кежигүннери база Армениянын Компартиязынын ТК-зының бирги секретары С. Г. Арутюнян-биле Ленинакан хоорайда айыыл-халапка таварышкан кижилерниң амы-тынын камгалап алыр ажылдарның чоруп турары-биле таныжып.

Аэропорттан хоорайга чоокшулап олурарга-ла орук-туң ол-бо талаларында үрелген чуртталга бажыңнарының, администрация болгаш хөй-ниити черлериниң, үлетпүр бүдүрүлгелериниң чуурлуп дүшкен бажыңнарының бузундулары оваалаңы бергеп көстүр. Демир-бетон кылыгларның бузундулары, эртенгиниң чарылган кара черлер хөй-биле көстүр. Янзы-бүрү краннар сокезал чок ажылдап турар, муң-муң чон бузундулар адаанда кижилерни уштуп алыр дээш чуурлуп дүшкен оваалдарны аштап, чайладып турар.

М. С. Горбачев бир бузундү оваалыы чанынга чедип келген, хөй кижи ону долгандыр чыглы берген. Өлген төрелдериниң дугайын херрюжен чон ыглажып тура, чугаалап дуза чедирерин дилеп турган. Эр улустуң: «Чүнүк-даа мурнунда техника херек», «күштүг краннар чедишпес-тир» дээш сестери дыңналып турган.

Ленинакан хоорайга таварышкан айыыл-когаралды кижи аңаа сестер-биле чугаалап четпес-тир. Бистер шуптувус, бүгү чурт силерниң качыгдалыңарны үлежип тур бис. Шупту чүве кылдынар, эргежок чугула дузаламчы көргүстүнер дээрзинге бүзүреп болур силер деп, М. С. Горбачев чугаалаан. Ам кол чүүл болза амы-тынын камгалап ап болгу дег бүгү кижилерни камгалап алыры болур. Херээженнерни болгаш уруглары кончут дүрген өскээр чорудар херек. Грузияда, Краснодар болгаш Ставрополье крайларда, өске-даа районнарда 50 муң кижи хүлээп алыр черлерни белеткээн. Эр улус артып калгаш, бузунду аштажырынга киржир боор деп бодап тур мен.

М. С. Горбачев болгаш өске-даа удуртукчулар база бир черге доктааганнар. Аар качыгдал-човуланга таварышкан кижилерни олар оожургадып, кайы хире дузаламчы кээп турарын чугаалап турганнар. Чүгле бөгүн безин Ленинакан хоорайда 80 ажыт транспорт самолёттары кээп хонган, олар янзы-бүрү чүъкту экелген. Ам-даа он-он самолёт чоруп орар, барык бүгү эвилелдешкен республикаларда самолёттарны чорударынга белеткеп, оларда чүъкту чүдүрүп турар. Уралдан, Камчаткадан, Сибирьден дузаламчы кел чыдар. Даарта мааа 500 кран чедип кээр. Эмчилерни болгаш өске-даа специалистерни самолёттар экеп турар. Делегейниң хөй-хөй чурттарындан, делегей организацияларындан аъш-чем, идик-хеп болгаш эм аймаа чүдүрген самолёттар кээп эгелээн. Чер шимчээшкининге таварышкан хоорайлар аразынын автомобиль болгаш демир-орук оруктарын колдуунда септеп кылышкан, хоорайларының электри болгаш суг хандырылгазын кылган, харылзаа ажылдап эгелээн. Озал-ондакка таварышкан кижилерге эмчи дузазын көргүзүп турар, оларны идик-хеп болгаш аъш-чем-биле хандырып турар.

Ужуражылганың боол турган черлериниң бирээзинге Михаил Сергеевичте бузунду оваалардан кижилер тывар талазы-биле тускай мергежилдиг француз специалистерниң бирээзи чедип келген. Дуза көргүзүп турары дээш өөрүп четтиргенин аңаа илереткеш, М. С. Горбачев өске-даа чурттардан келген специалистер ажылдап эгелей берген деп чугаалаан. Мындыг айыыл-халапка ниити кижи төрелгетенниң эң сеткил каттыштырылгазы мынчаар илерлеттинер-дир деп, ол чугаалаан.

Бузунду оваалар чанында дүрген дуза чедирер пунктулар болган чок-ла көстүр. Кижилерге эмчи дузазы чедирерин канчаар организастаанын Е. И. Чазов чугаалаан. ССРЭ-нин кадык камгалал министри операция кылыр черлерни тургускаанын, тонна-тонна эм аймаан экеп турарын база армян эмчилериниң боттарының төрел-дөргүлдерин оскунган-даа болза, кайы хире шудургу ажылдап турарының дугайын чугаалаан.

Бузундулар аштап чайлаткан чер бүрүзүнден солдаттарны болгаш офицерлерни көрүп болур. Совет шериглер оол-биле чергелештир корум-чурумну тудуп, улус турар майгыннарны хап, изиг аъш-чемни белеткеп турар.

М. С. Горбачев ол-ла хүн Ереванга чедип келгеш, айыыл-халапка таварышкан кижилерге дузаламчы чедирер тодаргай хемчеглерни чугаалажыкан хуралды эрттирген. Кижилерниң амы-тынын камгалап алыры чайладып болбас сорулга кылдыр тургускан. Үрелген хоорайларны катап тургузарынын дугайында айтырыгны амдыгаа-тан эгелеп болдар херек. Улуг качыгдалчидиргге таварышкан бис. Бүгү республикаларның ниити күженишкини-биле акы-дуңма Арменияга дузалаар, үрелген хоорайларны катап тургузар дээш бүгү чүве кылдынар.

Хуралга эштер Н. И. Рыжков, Н. Н. Слюньков, Д. Т. Язов, Компартияларның ТК-ларының бирги секретарьлары: Армениянын — С. Г. Арутюнян, Азербайджанның — А.-Р. Х. Везиров, Грузияның — Д. И. Патиашвили, ССРЭ-нин Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчылары Ю. П. Баталин, Л. А. Воронин, Б. Е. Щербина, ВЦСПС-тиң даргазы С. А. Шалаев, ВЛКСМ ТК-ның бирги секретары В. И. Мироненко, ССРЭ-нин министрлери, Армян ССР-нин Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Г. М. Восканян, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ф. Т. Саркисян киришкен.

(СЭТА).

ДУЗАЛАМЧЫ КЫЛДЫР ЧОРУДАР

Тыванын арга-ыяш ажыл-агый девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының бүгү бүдүрүлге негектериниң коллективтери Арменияга болган халактыг чер шимчээшкининге качыгдааннарының човуралын, кажыыдалын боттарының-биле демей кылдыр хүлээп көрүп, акы-дуңма республиканың чонунга ол аар-берге байдалдан уштунарынга дуза кадарының хемчеглерин тус-тус коллективтерге чугаалажып көрген болгаш коллектив бүрүзү бир хүнүнүң шалыгын № 700412 санче шилчидерин шиитпирлээн.

Келир субботага чедир ыяш ажыл-агыйларынга Армениянче чорударынга 200 кубометр хире ылгыт материалдарын белеткээр. Каттыжыышкынның аппаратынын коллективи бүдүн айның шалыгын» 10 хуузун дузаламчы фондузунче шилчидерин керген. Коллективтерге бо негелдениң ниитизинге шефтээшкиннерни организастап, эн-сеткил каттыштырылгазының хуулерин эрттирер.

Михаил ГАКОВ.
Тыванын арга-ыяш ажыл-агый девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору.

ЧААГАЙ СЕТКИЛДИҢ ИЛЕРЭЭШКИНИ

Эрткен субботада В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглаа фабриказының корпустарынга туктарны кара кожаалааш, халайты аскан. Ол дээрге Арменияга күштүг чер шимчээшкининге таварышкан кижилерниң кажыыдалынга эн-сеткил каттыжылгазының демдээ. Ол-ла хүн арыглаа фабриказының ажылчылары ажылдап, ажыл солчуулгазының үезинде хурал болган. Аңаа комбинаттың чиңгине директору Ю. Т. Комаров чүве чугаалааш, күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларының сүмелээни-биле Арменияга дузаламчы кылдыр № 700412 санче бүдүрүлгениң соннаа хогжудулге фондузундан 100 муң рубльди шилчидерин саналдаан.

Хуралга санал берип, чүве чугаалаан Б. И. Устинов, М. И. Ильин болгаш өскелер-даа директорнуң саналын чүгле деткээн эвес, а харын коллектив кежигүннери бир хүннүң ажыл төлевирин дузаламчы кылдыр шилчидеринче кыйгырган. Ындыг хуралдар комбинаттың өске-даа бүдүрүлге негектеринге болгулаан, оларга үстүнде саналдарны чүгаалдызүнүн деткээн болгаш кижилерниң халапка таварышкан акы-дуңма чонга дуза кадар сеткилин, сагыш човаашкынын чер болганта илереп турган.

Анатолий БАРМАШОВ.
Ак-Довурак хоорай.

АЗЫРАП АЛЫР МЕН

Армян улуска коргунчуг айыылды таварыштырып, улуг когаралды чедирген чер шимчээшкининиң дугайында дыңнадыгны республиканың чону хаңы кажыыдал-биле хүлээп алган. Олар армян өнчүктеринге акша болгаш материалдыг дуза, моральдыг деткимче көргүзерин, халаска хиннип дужаарын шиитпирлеп, ону күүседип турарлар.

Армян ССР-нин чурттакчы чонунга дузаламчы көргүзер талазы-биле ажылдарны организастап чорудар тускай бөлүкче районнарның болгаш хоорайларның ажылчы чону үргүлчү телефоннаап, айыылга таварышкан армян өнчүктеринге ыяк-бүрү дузаламчы чедирер күзел-соруун илереп турарлар.

Валентина Ивановна Шурышева бөлүкче телефоннап келгеш, улуг айыылга таварышкан армян улуска бодунуң өг-бүлезиниң мурнундан хаңы кажыыдалын илереткеш, өнчүктерге деткимче, дуза чедирери-биле чер шимчээшкининге ада-иезин оскунган, өскүс арткан армян оолду азырап алыр дээн күзелин илереткен.

— Ийи оолдуг мен, олар ам улгаткан. Армян оолду азырап алгаш, оон азыралынга, өөредилгезинге, кижизидилгезинге оолдарым дег таарымчалыг байдалды тургузуп, төлептиг хамаатызы кылдыр өстүрер мен. МЭЭҢ АДРЕЗИМ: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу 4, квартира 119. Валентина Ивановна Шурышева—деп, ол бодунуң дугайында дыннаткан.

ТАҢДЫЖЫЛАРНЫҢ ҮЛҮҮ

Акы-дуңма Арменияда чер шимчээшкининге таварышканнарга дузаламчы чыыры Таңды районда кидин тулчук чоруп турар. Дүүнге чедир районнуң албан черлериниден, организацияларындан болгаш бүдүрүлгелерден 10535 рубльди шилчиткен. Эң ылангыя Бай-Хаактың автотранспортчулары 1000, а ажыл-агыйлар аразында кежүү чоруур механизастаттынган колонна 680 рубльди дуза кылдыр чоруткан.

Тус-тус коллективтерден ангыда хамаатылар боттарының шыгжамырындан база акша-хөреңгизин чорудуп турар. Районнуң харылзаа бөлүриниң ажылчыны Валентина Григорьевна Шишкова 60 рубльди шилчиткен.

Төп телевидениениң болгаш Арменияның телевидениезиниң корреспондентилеринге

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ интервьюзу

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-нин Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев Ереванда ужудуп үнер мурнуу чарыында Төп телевидениениң болгаш Арменияның телевидениезиниң корреспондентилеринге интервью берген.

Айтырыг: Михаил Сергеевич, айыыл-халапка таварышкан районнарга чорааныңар соонда чүнү бодап тур силер?

М. С. Горбачев: Аар-берге-ле халап болган-дыр... Шуут-ла—улуг халап-тыр. Мен чоок кижилерин, бүдүн-бүдүн өг-бүлелерин чидирген, качыгдап-түрегдээн дыка-ла хөй кижилерни көрдүм. Бо ийи хүннүң иштинде мээң көргеним бүгү чүүлдер шуптузу мээзо дыка-ла берге болду.

Кижиниң ону шыдажып эртери берге, шуут-ла шыдаар арга чок-тур. Ынчангаш мен удуртулганың өмүнээзинден, бодумдан, бистиң бүгү улустуң мурнундан, шак мындыг айыылга таварышкан өг-бүлелерге, бүгү армян улуска сагыш-сеткилдиң эң-не хаңызындан улуг кажыыдалды илередип, ону база катап чугаалаарын күзеп тур мен. Бо дораан-на: бо бүгү чүүлдерни бистиң кижилеривис боттарының чүректеринге эң чоок кылдыр кажыыдап көрүп турарын олар билип турарлар — деп чугаалаайн. Бүгү чурт кедургуп үнген. Дуза чедирип кээр дээш бүгү чүүлдерни кылырынга кижи бүрүзү белен боол турар.

Сагыш-сеткилге дыка-ла аар-берге-дир, көрген бүгү чүүлдер мени дыка-ла хөлзетти. Бистер мырыңай чаа 20 муң чурттакчылыг улуг эвес Спитак хоорайга чордувус. Шупту чуурулган болду. Ленинакан база барык шуптузу үрелген. Бо бүгүнү көөру дыка-ла аар-берге-дир. Эң-не берге турганы баштайгы дүжезинде, баштайгы шактарда, Ленинакан хоорайже оруктарын дугааган, аэропорт үрелген, демир-орук ажылдавастай берген, чазаглыг орук база үрелген, ындыг берге байдал үезинде Ереванда—эмчилер, ажылчыннар, тудугжулар, аныяктар, ылангыя медицина факультеттериниң студентилери, шуптузу, кижилерге дузалаар дээш доп-дораан, озалдаашкын чокка ол черлерже чорупканын мааа келгеш билдим. Ужудукчулар чүүдаа көзүлбес, шуут карангыда черге хонуп, аар балыгланганнарны алгаш үндүрүп, эмчилер ол-ла черинге операцияларны кылып, кижилерниң амы-тынын камгалап ап турганнар. Бистиң иштизи-биле таварышканывыс бо айыыл-халаптың уржуктарын ажып эртеринге сагыш-сеткилиниң, чүрээниң бүгү хаңызындан дузалап, бүгү чүүлдү кылып турар бүгү чуртту көрүп, бистиң бүгү кижилеривиске чоргаарланып тур мен. Бистиң улустарывыста кайы хире хөй чаагай чүүлдерниң барын, оларда кайы хире улуг моральдыг күштүң бары оон илден-дир!

Н. И. Рыжковка удурткан комиссияның Н. Н. Слюньковтуң, Д. Т. Язовтуң, эш Рыжковтуң үш оралакчыларының киржилгези-биле, Армения республиканың удуртулгазының киржилгези-биле улуг ажылды кылып чорутканын, бүгү оруктарның ажыттынганын чугаалаар ужурлуг мен. Ам техника, бүгү дузаламчы, бүгү курлавырлар шуужуп кээп тур, бүгү-ле чүүлдер бар. Амгы үеде ажылды шын организастаары шиитпирлиг ужурлуг боол турар. Ынчангаш хамыктың-на мурнунда дириг кижилерниң ам-даа хөй артканы бузундуларны эң-не шалыпкыны-биле аштап-арыглаарынга дузалаар херек. Ындыг черлерден хүннүң-не хөй кижилерни уштуп ап турар-дыр. Мен оларның чамдызы-биле ужурааттым. Оон ужурулган салдынган эң баштайгы соруга, эң баштай кылыр ужурлуг чүүл—ам-даа дириг арткан кижилерниң амы-тынын камгалап ап, хостаары боол турар-дыр. Ынчаарга айыыл-халаптан өлген кижилерни база-ла кижиниг бузу-биле ужулгаш, чарлыышкынны кылыр апаар. Ол билдиңгир болгай.

Ам 8 шак чедип турда, бо бүгү бузундуларны арыглаары-биле 700 кран, база бир хүн эрткенде 900 кран бар болур.

Амгы үеде бүгү ажыл шуудаан үезинче кирген. Олар дүн-хүн-даа чок ажылдап турар. Энергия хандырылгазын катап тургузуп, бүдүн арткан бажыңнарны чылыдар сугну дамчыдып кел чыдар. Амдызында кижилерни хуваап тургузары-биле 300 муң кижи кирер чылыг майгыннарны экелген. Уруглар дугайында, херээженнер дугайында онза сагыш салыры билдингир. Ынчангаш мында, Арменияда, Грузияда, Ставропольеде, Кубаньдаа пансионаттарда, санаторийлерде он-он муң оруннарны хостаан болгаш оларны ук черлерде манап турар. Ам безин Ленинакандан болгаш Спитактан оларны ынаар чорудуп эгелээн. Олар бүдүн-бүдүн класстары-биле, башкылары-биле, аваларны-биле кады ол черлерже чорупт турарлар. Кайда-ла чугула херек болдур, уругларның амы-тынын алыры-биле дузалаар херек.

Айтырыг: Михаил Сергеевич, мен бодаарымга, бо кайгамчыктыг улуг дузаламчыны дорт оруж-биле чорупкаш, кижи бүрүзүнге чедери чугула боол турар.

М. С. Горбачев: Ийет. Силерниң оонар чеп, бистер дүүн ол айтырыгны тускай чугаалажып көрдүвүс. Бээр дыка-ла хөй чүүлдер кээп эгелээн, оон кадында эргежок чугула чүъктерниң, эмтаннаы, аъш-чемниң, чылыг идик-хептиң айтырыгын-даа чорудуп турар—бүгү чүүлдер ол хире улуг хемчээлдиг-биле кээп турар болганда, ол бүгүнү хүлээп алыр арга безин амгы үеде чок боол турар-дыр. Олар баш удур дугуржуп алыры-биле республикалар-биле штаб тускай харылзаажыр кылдыр чугаалаштывыс. Ынчаарга амгы үеде мында аъш-чем бар-дыр, хлебти быжырып турар суг-биле хандыртынган-дыр. Майгыннар-биле база. Медицина дузазын көргүзери үргүлчүлеп турар.

Министр Чазовка баштаткан эмчилер эң-не шалыпкын, мергежилдиг хөделип турар-дыр деп чугаалаар ужурлуг мен. Организастыг чорук улам быжыгып кел чыдар-дыр. Ол районнарже оруктарны хагган, чүге дээрге, чылган чон хөй болганда, оон чылдагааннары билдингир болгай. Мында чоок кижилери, төрелдери-даа чедип келгилээн, ол чорук ажылды калбартып чорударынга шаптыктыг болу берген. Амгы үеде бүгү чүүлдерни холга алган. Ынчангаш корум-чурум быжыккаада, ам түннелдер дүрген-не көстү бээр деп бодаар мен. Кижилерниң хоорайларның моон соңгаарты салым-хуузун бодап турары билдингир болбайнаан. Бо айтырыгны база-ла чугаалажып көрген. Бистер ол хоорайларны катап тургузар ужурлуг болбайнаан бис. Ынчангаш олар билип алзын дээш, мен ону бүгү хоорайларга чораш, чурттуң удуртулгазының өмүнээзинден чугаалаан мен. Олар дээрге, оларның эрте-бурун шагдан бээр чурттап келген чери, оларның дазылы-дыр, ол черлерге бүгү салгакчылар чурттап чораан. Ынчангаш кижилерниң ындыг айтырыгга харыызы алыр ужурлуу бистерге билдингир боол турар. Н. И. Рыжков ийи хүннүң мурнунда-ла бүгү республикаларның төлээлекчилерин бээр чалап келген болгаш оларның саналын ёзугаар ийи чылдың иштинде бүгү чүүлдерни шуптузун катап тургузаар деп шиитпирлээн. Хоорайларны болгаш суурларны-даа, бүдүрүлгелерни-даа катап тургузар дээн. Олар база-ла бузулган болгай. Кижилер чогумчалыг амыдырал-чурттаалгаже катап эгелеп кирзин дээш, бүгү чүүлдерни катап тургузар дээн.

Кижилерниң оскундурган амы-тыны катап эгиттиммес дээрзи билдингир. Ынчангаш кижилер дыка-ла хомудаңчыг-дыр. Аар-берге шылгалданың үезинде армян улустуң быжыг туруштуун көрдүм. Кижилерниң мызызы болгаш карактарының чажы-даа, негелделери-даа, бистерниң көрген чүүлдеривиске доктар болбайн турган: кижилер кандыг-даа бергелерге доктааш дивейн, ажылдың болза-чогууру-биле организастаттынарын-даа манавайн, кижилерге дузалаар дээш, бар-ла чүүлдерни ажыглап, кылып, кызымаккай хөделип турар-дыр.

Айтырыг: Бистер кожа суурларга болгаш хоорайларга мындыг чүүлдерни көрдүвүс: кижилер хлебти быжыргаш, боттарының хуузунда машиналарынга, багажниктеринге суккаш, сөөртүп экелгештиң, багажниктерин ажыткаш, кижилерге үлеп берип турдулар.

М. С. Горбачев: Шын-дыр. Мен база ону көрдүм. Шуут-ла машинадан изиг лепешкаларны, лаваштарны үлеп берип турду. Бо чоң кайы хире буянныг, чаагай, эки сеткилдиг-дир дээрзин база катап көрдүвүс.

Айтырыг: Михаил Сергеевич, мен бүгү назынымның иштинде мааа үш хүннүң дургузунда көргеним ышкаш, мындыг ажыг-шүжүгнү, шыналы-ла, черле көрүп көрбээн мен.

М. С. Горбачев: Мен база ындыг чүвени черле көрбээн мен. Ажыл-биле чугаалаарга, силерниң-биле мынчаар беседалажыры-даа берге-дир.

Айтырыг: Дүүн мааа, Ереванга, Даг-Карабагның лозуннары база катап чаңгыланып турду. Ол чүү адам ындыг, чүнү-даа көрбес, согур чорук боор? Бир эвес караа көзүлбес кижи согур кижиниң чедер болза, олар нелээн тамыже дүжер дээн библияның номналы, шынап-ла, кижиниң саңыжынга кирер-дир. Ындыг лозуннарның соонда эки чүве болбас болгай. База катап-ла васкежик чок чоруктар болгулаар.

М. С. Горбачев: Ак сеткилбиле, ажыы-биле чугаалаайн. Мен дүүн бир фактыны пат кайгаан мен. Бистер кижилерниң амы-тынын камгалап алыр, оларны таарыштыр тургузар талазы-биле, халаптың уржуктарын чайладыр талазы-биле ажылдарның хемчээлин канчаар калбартырының практиктиг айтырыгларын чугаалажып көөр дээш дүне када Ленинакандан Армениянын Компартиязының Төп Комитединче дедир кел чораан улус бис. Кудумчуга Армениянын чурттакчылары турган. Мен бир черге доктааган мен. Аңаа эки беседа болган. Кижилерниң шуптузунуң сагыш-сеткили дыка-ла дүвүрээн болду. Олар халапты хаңы качыгдал-биле көрүп турганнар. Мен бодумнуң көрген чүүлдеримни, кижилерниң кандыг айыылга таварышканын сеткилимниң хаңызындан хомудап чугаалаан мен. Оон хенертен, бо-ла Ереванга менден: формалдыг эвес организациялар-биле харылзаалар кандыг болурул, оларның-биле бистер чугааны канчаар кылыр бис? —деп, айтырыгны хенертен салган. База-ла Карабахтың темазы тургустунуп келген.

(Уланчызы 2-ги арында).

Арменияда чер шимчээшкини, ында халап шуптувусту дүвүредип турар. Ында хоорайлар, суурлар бузулгулаан-дыр. Ыы-сыы, өлүм-чидим кулаамга дыңналып келген дег-дир.

Дүвүрээн сеткилимни илергейлеп, бичии-даа бол, армян улуска дуза чедирери-биле, акша шилчидер дээш. Кызылдың төп ажаалга банкызынга дан бажында маңнап келдим. Дуза чедирери-биле акша шилчидер дээш улус ында сырылган болду.

Мен бодум беш оолдуг иеш мен. Улуг оглум Иван Оюн Армениянын Ереван хоорайда шериг албаным эрттирип турар. Оглум Иван солдат эштери-биле бузулган хоорайларның бирээзинде дуза чедирип, кызымак ажылдап турарын сактып келгеш, өнчүктерге бичии-даа бол, дуза кылдыр бежен рубльди шилчиттим.

Надежда ОЮН.

ЧУРУКТА: Надежда Оюннуң Арменияже акша шилчидип турары.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ МОСКВАЖЕ ЧОРУПКАНЫ

Чер шимчээшкининге таварышкан Кировакан болгаш Спитак хоорайларга чораш, СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-нин Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев декабрь 11-де Ереванда Москваже чорупкан.

Аэропортка ону эштер Н. И. Рыжков, Н. Н. Слюньков, Д. Т. Язов, Армениянын Компартиязының ТК-зының бирги секретары С. Г. Арутюнян, республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Г. М. Восканян, Армян ССР-нин Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ф. Т. Саркисян болгаш өскелер-даа үдээн.

М. С. Горбачев чоруурунуң мурнунда Армениянын Компартиязының ТК-зының бюро кежигүннери, Армян ССР-нин Дээди Совединиң Президиумунуң кежигүннери болгаш республиканың Министрлер Чөвүлелиниң президиумунуң кежигүннери-биле ужурашкан.

(СЭТА).

• • •

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ МОСКВАДА ЧЕДИП КЕЛГЕНИ

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-нин Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев декабрь 11-де Ереванда Москвада чедип келген.

(СЭТА).

СЭКП ТК-дан, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумундан болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинден

Декабрь 11-де Ленинакан хоорайның (Армян ССР) аэропортунга чоокшулап ора, шериг-транспорт самолёду Ил-76 айыыл-халапка таварышкан.

Экипажтың 9 кежигүнү болгаш чер шимчээшкининиң уржуктарын чайладырынга киржир дээш Ленинаканче кел чораан 69 шериг албаннылар аңаа өлген.

Акы-дуңма армян улуска дузалажыр дээш кел чораан, айыылдыг халапка таварышкаш, өлген шериглерниң дөргүл-төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге хаңы кажыыдалды сеткил-сагыштың сарыышкыны-биле илередип тур бис. Оларның буянныг херээ совет кижилерниң чүректеринге кезээде артар.

СЭКП ТӨП КОМИТЕДИ
ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУ
ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИ

Төп телевидениениң болгаш Арменияның телевидениезиниң корреспондентилеринге
М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ интервьюзу

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Мен ээзин шыгыыы-даа болган боол чадавас, ынчалза-даа бодап-ла турган чүүлдеримни шуптузун чугаалаан мен. Хамыктың мурнунда — доктаал көрүнер — деп, чугаалаан мен. Көрүнер даан, азербайджаннарга болгаш армяннарга-даа кандыг аар-берге чүүлдер таваржып турар-дыр, оларны кайнаар албадап турар-дыр, чүү чүвеге четкен-дир, хан төктүп турар — деп чугаалаадым. Амгы үеде Арменияда болган чүүлдү, армян улустуң таварышкан айыылын бүгү чурт, бүгү делегей билип, качыгдап турар-дыр. А мындыг берге үеде, маңаа, Армениянын найысылалынга, ол кижи формалдыг эвес организацияларга-биле кандыг чугаа кылыр бис деп, менден айтырыг салып турар-дыр. Ол чүү деп ындыг угаан-сарыылдыг сөскүннүкан кижи!

Бөгүн ол дугайында Кироваканга ажылчы чонга дорт-биле чугаалаан мен, олар оон-биле чөпшээрешкеш: Михаил Сергеевич, бо бүгү чүүлдү доктаадып көрүнер деп дилеп турдулар.

Карабах айтырыы айтырыг болуп ам-даа тургустунуп турар деп бодаар мен. Ооң чылдагааны бар, ол чылдагаан Азербайджанның мурнуку удуртулгазынын чамдык үеде ол чонга шын эвес, ленинчи чанчылдардан хоорук, харын-даа кижизиг ёзу-биле эвес хамаарылгазының түңнелинде улам чидиглен-ген. Ол чорук кижилерниң сеткилин хомудаткан. Ону бурууу шаап турар бис. Ынчангаш дуза көргүзүп келгенивис-даа, социал-экономиктиг хөгжүлдеге дуза көргүзери-биле доктаал хүлээп алган ужурувус-даа ында — ындыг бичии областы чаагайжыдар, кижилерде тургустунган бүгү айтырыгларны шиитпирлээр, амыдыралынга таарымчалыг байдалдарны тургузар: культура айтырыгларын, төрээн дылының хөгжүлдезин, ону башкылаарын шиитпирлээр. Армения-биле чогумчалыг харылзааларны тургуссун дээш 500 миллион рубльди тускайлаан. Черле ындыг болур ужурлуг-даа, ол билдингир-даа, ынчаар шиитпирлеттинер-даа ужурлуг. Ынчаар хөделир, ынчаар шиитпирлээр херек. Оон-даа артык улуг айтырыглар чыылган-дыр. Чоокта чаа ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының соонда удуртулгада эштер-биле кады бо-даа, ол-даа талада ТК кежигүннери болгаш депутаттарны чаладым.

Олуруп алгаш, чугаалаштывыс. Чүс хире кижи чыылган чүве. Тамы дүвүнче дүжер чоокшулап келген-дир бис деп дорт чугаалаан мен. Ам бурунгаар базым кылыр болза-ла, тамыже кирер. А ол кижилер кожа чурттап турар, ийи улус чүс-чүс чылдарда кады чурттап келген, ам-даа чурттаар ужурлуг. Моон соңгаар олар канчаар чурттаар ужурлугул, кым ооң дугайында бодааныл? Шынап-ла, моон соңгаар уламчылаар болза тамыже кирер дээрзинге шупту чөпшээрешти. Ону медереп билирлиг байдалынга чугаа болду. Даг-Карабахты бичии-даа када болза оожургадырын кайы-даа тала бодаар деп дугуруштувус. Амгы үеде бистиң ол байдалдан чардыктырып тур.

Ынчаарга ында айтырыг черле бар. Карабах темазын кара сеткилдиг кижилер, политиктиг демагогтар, авантюристер, ооң туржук чон лоюлдурар кижилер ажыглап турар. Эде тургустунуушкунуң чоруп, Арменияга болгаш Азербайджанга чедип, удуртулга солчуп, эде тургустунуушкунуң туружун оларның канчаар ээлеп турарын олар көрүп турарлар. А бо дээрге — ол шаарланчактарга, чонну холга тудуп алган, ону коргудуп турар мангысталчак бүгү кижилерге согуг бээри-дир. Олар Азербайджанга-даа, Арменияга-даа кара хөйлеңниглер, ак хөйлеңниглер, агбагар салдыглар тургузуп турарлар. Олар депутаттарны ыйыдып, чазакты албадап турар.

А олар Карабахты лозуң кылып алган. Азербайджанның талазындан үнүп турар лозуң — өлүп-даа чыткаш Карабахты бербес бис, а бо таладан — өлүп-даа чыткаш Карабахты хунаап алыр бис. Херек кырында оларга Карабах кажан-даа херек чок, херек чок-даа турган. Олар чүгле эрге-чагырга дээш демисежип турар, оларга эрге-чагырга ээлеп алыры херек болуп турар. Ажылчын аңгының, тараачынның болгаш ажыл-ишчи интеллигенцияның мойнунда олуруп алган бүгү улуг болгаш үүрмек оорларның эрге-чагыргазын арттырар деп турарлары ол. Ооң дугайында чугаа болуп турары ол.

Мен ол дугайында Ленинаканга-даа, Кироваканга-даа бүгү улуска чугаалаан мен. Шын-дыр деп улус деткип турду. Ол, шынап-ла, ындыг дээрзин чон тергиин эки билип турар. Ооң дугайында чугаа болуп турар. Дылы дээш, бодунуң чону дээш ыдыктыг сеткилди ындыг шаарланчактар Азербайджанда-даа, мында-даа шак ынчаар ажыглап турар. Олар ол ийи чонну бот-боттарынга удур тулчурунче безин ыдалап турар-дырлар. Кижилер-биле чугаалажырга олар: Михаил Сергеевич, бис чүс-чүс чылда кады чурттап келдивис, өг-бүлевис чаңгыс болгай деп чугаалап турарлар.

ТК-га болган ол беседа соонда мен Армениядан келген бөлүк депутаттарга чедип келдим. Бөдүүн ажылчыннарның, тараачыннарның сеткили хомудаан турарын көрүп кагдым. Мен чедип келгеш, силерниң сагыш човап турарыңарны билип тур мен деп чугаааладым. Ийе, Михаил Сергеевич, деп олар чугаалады лар, депутат билетти-даа уштуп салып кагза ажырбас-тыр. Бо бүгү чүүлдү соксадырынга дузалажып көрүнер. Бир тараачын мынча диди: Михаил Сергеевич, чүс-чүс чылдарда кады чурттап келдивис, бисте айтырыг чок чүве дир ийин, бир-ле кижилер бир-ле чүве хунаажып турар-дыр. Билип тур силер бе? Ооң дугайын чугаа чоруп турар-дыр.

Олар харысалгага онаажыр деп бодап тур мен, бо херекти сегирип алган бис, ону эчизинге чедирер бис, ийи республиканың ажылчы чоннарының дузазы-биле чурумну тургузар бис. А Карабах айтырыы бодунуң туружунга, канчаар тургустунганыл, ол хевээр тургустунар. Ол черге чүс-чүс чыл чурттаан кижилер ол-ла черинге чурттаар ужурлуг. Карабахта армян нациязын дазылы бар деп, бир эртемден бадыткап турар, ында азербайджан нациязын дазылы деп өске база ындыг эртемден бадыткап турар. Олар төөгүнүң документилеринде фактыларга даянып алгаш ынча дижип турар. Ол чүнүң дугайын чугаалап турар-дыр? Ол эртемденнерге мынча дидим: бо чүнү көргүзүп турарыл дээрге, бо ийи чон кажан-кезээде маңаа кады чурттап келгенин көргүзүп турар-дыр, оларда бүгү чүве холбашкан, оларның башкылары-даа, өөреникчилери-даа чаңгыс. Хөй-ле ырлар, өг-бүлелер ниити, интернационалчы-дыр. Ындыг кижилерни канчаар силер?

Оларны политиктиг авантюристер деп адаар херек, оларны чон каргаар, чон оларны билип алыр ужурлуг. Оларның чүнү кылып турарын көрүнер даан. Чон мындыг айыылга таварышкан турда чер шимчээшкинни ам-даа уламчылаар, ол чүге-даа чедирип болур дижип, а бистерни харысалга чок болуп турар деп мегелеп, чонну коргудуп турар-дырлар. ССРЭ-ниң Эртемнер академиязындан беш эртемденни маңаа чалап эккелгеш, ындыг медээлер силерде бар бе деп айтырдывыс. Эртем талазы-биле ындыг медээ чок болуп турар деп мегелеп, менден кала-даа чорумда айтырып турар. Чер шимчээшкини болур бе азы болбас бе ындыг теп чок — ону билбес дээрзин баш удур чугаалаар мен деп, оларга чугааладым. Ындыг бодалдарны улус илередип турар боор-дур.

База бир аар айтырыг — чаштар, херээжэннер айтырыы. Россияже чаштарны аппаар, оларны Арменияже эгитпес, чондан хоорул алыр, армяннарны Сибирьже көжүрүптер деп база чугааны тарадып турар. Мындыг үеде оларның кандыг чүүлдер кылып турарын билип тур силер бе! Ол кижилерде кандыг мораль барыл деп айтырып тур мен. Чон дугайында, нация дугайында сагыш салган кижи болуп алгаш, ындыг өөдежок чүүлдер кылып турар кижилер дугайын чон ылап билип алыр ужурлуг. Ол дээрге эрге-чагыргаже чүткээн кижилер-дир. Бистиң политиктиг-даа, административтиг-даа бүгү күжүвүстү ажыглаап турган, оларны доктаадыр херек.

Бо черниң салым-хуузун дөмей-ле олар шиитпирлээр эвес, чоор силер ону, а мен бо берге үеде деткимче, дуза көргүзеринге идегээрин армян улуска Төп Комитеттиң, чазактың, бүгү совет улустуң өмүнээзинден бүзүредир бодап тур мен. Бо айыыл-халаптан оон-даа быжыг, оон-даа дадыккан үнери дээш бүгү чүүлдерни кылыр бис. Мен чаныптар мен, а Н. И. Рыжков баштаан комиссия артып калыр, эш Слюньков, эш Язов артып калыр, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының үш оралакчызы артып калыр, олар бо ажылды бистиң эгелээнивис ёзугаар уламчылаар.

(СЭТА).

Конференцияның делегады

ЧОН АРАЗЫНДА КИЖИ

Шагаан-Арыг хоорайның үлетпүр зоназы Кызыл — Тээли оруунуң солагай талазында турар. Ажылчыннар долдур олурупкан автобустар эртенниң-не ынаар углаар. Ажыл-херек айы-биле бир эртен мен база ынаар чоруптум. Автобуска таныырым бир ажылчын-биле чугаалажы бердим.

— Хүнзедир ажылдаар кижи сумказынга аъш-чем ап алыр боор, а сен чоп шаптаныр шербинадиг бар чорууруң ол? — деп, оон сонуургадым.

— Бөгүнгү амыдырал ындыг апарган-дыр ийин — дигеш, ол ажылдап турары район котельнайында дүүн чаа кестуз келгени өскерлиишкиннер дугайын орук дургаар хөөрен чорду.

Шынап-ла, үлетпүр зоназында ажылчын столовая ажылдап турар болгай. Оочурдан түвексинер болзуңза, котельнайның иштинде буфет база бар. Ол-ла черинге шайны хайындырып ап болур сен. Садып алган продуктуларың үрели бээр дээ бодаар болзуңза, соодукчуларга шыгжап каар сен. Ажылдап хуусээш, кежээ изиг бүскүг саунага тудуур шаптаныр алыр. Хоорай садыгларынге ыткылежип турбайн, чигирин, сүттү, чамдыкта эът-даа аймаан буфеттен садып алгаш, тавзар чана бээр сен.

Ажылдаарынга таарымчалыг мындыг байдалдар-биле мактанмыкы дег бүдүрүлгелер хоорайда эвээш. Ынчангаш моон мурнунда район котельнайындан үнүп чоруткап ажылчыннар катап эглип кээп турар апарган. «Тыва коммунэнергозуң» Шагаан-Арыг участогу күш-ажыл телевиринии чаа системазынче башкарылга аппараатын кызырганының соонда, база кирген.

Бо улуг коллективте бир бүгү-ле эки эгелээшкиннериниң үнер дөзү партия эге организациязы болу берген. Эгезинде маңаа чүгле үш коммунист турган. Ам партия организациязында 9 коммунист, СЭКП кежигүнүнге бир кандидат бар. А коллектив ниитизи-биле 147 кижиден тургустунган. Олар — Совет Эвилелиниң 12 нациязының төлээлекчилери. Моон мурнунда маңаа комсомол эге организациязы турбаан. Ам ол бар апарган. Оон секретары Оюмаа Шиңит, оралакчызы Сергей Карпов. Комсомол организациязы бүт кырынга тургустунуп, аныяктар ортузунга масса-политиктиг ажылдарны чорудар берген.

Мында партия эге организациязының секретары Галина Африкановна Кругловалы районнуң коммунистери чоокта чаа болуп эрткен конференциязында партияның область конференциязының делегадынга соңгаан. Олар чүү дээш ону мынчаар улуг бүзүрелди илергейлээниил?

Коллектив бүдүрүлге көргүзүглерин чылдан чылче экижидип келген. Хоорай чаа тургуутан болганда, оон электри болгаш чылыг-биле хандырылгазы нарын. Ооң мадынга хоорайның 6-гы, 7-ги микрорайоннарының электри шугумнарын тудуп-тур амга чедир хүлээттинээ. Дужаатынмаан электри шугумнарын ажыглаары берге, чурттакчыларның хомудалдарын эвээжевейн турган. Чурттакчыларга коммунал ажыл-агый бүдүрүлгеге эргелелдиң диспетчер албаны чудуруп келген ажылдарны ындаа чоткинбейн баары чыйна апарган. Ынчангаш ону участок бодунга кадып алыр ужурга таварышкан.

Бир катап ажылдап турда, Галина Африкановнага хоорай чурттакчызы Анатолий Лопсаң маң-биле келген.

— Ат болду, дузалап көрүңер! Бажыңым иштинде хоолай чарлы берди! Галина Африкановна, изиг суг хөлзеңгеш туруп берди, дала-жыштар аргалар чок улус боор силер бе?! — деп, ол улуг дүвүрээзин-биле чугаалаан.

— Анатолий, баштай оожургап ал — деп, ол тавар чугаалаан. Ийнде, бо телефонуң данзазын тудуп, 2-22-90-че долгаавыт. Моон бажыңынга четпейн чоруда, диспетчер албаның ажылдакчылары аварияны чайлады берген турар эвеспе.

Хоорайда авария диспетчер албаның мурнушуу тургусканының чамдык чурттакчылар амга чедир билбес. Участоктуң ол 21 кижиден тургустунган салбыры ээлчег айы-биле дүн-хүн чокка доктаамал ажылдап турар. Телефонну, тускай автоматчылыг.

— Моон ажылым кежээзинин 5 шакта доостур. Чаныл келгеш, аъш-чем кылып турумда, телефон бо-ла кыңгырткайлы бээр турду: бир-ле черде авария болган! Диспетчер албаның тургускап соонда чүгээр оожургалдыг апардым — деп, Галина Африкановна чугаалап орар.

Таптыг ап көөр болза, чурттакчыларның Галина Африкановнаны дүвүредип турган херээ чүл? Ооң ажылы — сугну химиктиг бүдүмелдерден арыглаары. Бөдүүн инженер. Ындыг турбуже бүгү кижилер оон дуза дилээр, сүме айтырар. Чүге дизе, ол кижилерге дуза кадарындан кажан-даа ойталап көрбээн. Эге организация секретарының ажылының стили база бир ижзы. Ол чүгле 9 коммунисти чыып алгаш, аңгы хуралдап олурбас. Ай санында эрттирип турар хуралдары дөгере ажык. Бар коммунистерниң болгаш кежигүн эвес удуртукчуларның шуптузунуң характеристикалары бадылаттынган. Коммунист болгаш удуртукчу бүрүзүнүң чедер четпес талаларын бөдүүн ажылчын бүрүзү билир. Ындыг болганда бүштайгылары ажылчыннарның иштики хөөнүн база ханыладыр билир апарган. Бот-боттарын билчир чорук бүдүрүлге көргүзүглерин экижидеринге эки бирээзи апарган.

Ажык-чарлыг чорук болгаш демократия амыдыралга быжыг турумтарын ээлеп ап турар апарган бо үеде көскү агитацияның ролю мурнукузундан улгаткан. Район тевүүде партия эге организацияларындан «Тыва коммунэнергонуң» Шагаан-Арыг участогунда дериттинген көскү агитация дээрелериниң санынга кирип турган. Ынчалза-даа ам ону улам шынарыы бодурары-биле дүжүргеш чаартып турар. Партияның сөзүн болгаш сорулгаларын шиитпирлериниң угаан-медерелинге чедирер дээш партия эге организациязы күжүн-даа ажыл-херекпин-даа харамнанмайн келген.

Партия эге организациязының секретары Г. А. Круглова бодунуң оралакчызы Ева Намчылактың дугайында чылыг сөстер-биле чугаалаар болду:

— Хөй дээш ынак коммунист кыс-тыр бо. Шимченгир, туттунгур, чаа чүүлдерге сонуургаадыг. Бистиң бүдүрүлгевиске хол-биле кылыр ажылдарны кызырып, автоматиканы нептередири дээш кызымак туржуп турар. Ол хире күзел-сорук тиг кижи күзээнин чедип алыр дээрзинге бүзүрээр мен.

Бодунуң политиктиг болгаш профессионал билиглерин бедидер дээш Галина Африкановна помнар-биле чепсеглелген. Кызылда марксизм-ленинизм университединде дооскан соонда ооң номга, солун, сеткүүлдерге сонуургалы дам барган.

Бир катап ооң өөнүң иштин Валерий Николаевичиге херек айы-биле чорааш, Галина Африкановнаның өө чүктээш, бир холунда кара күш тутканы чурууну сонуургаан, харын-даа кайгадым. Тожунуң аңчы херээжэннери эвес, орус херээжэн кижи мышкажыл ол.

— Элдепсинменер, Галина Африкановна болза аңчылар болгаш балыкчылар ниитилелиниң кежигүнү кижи — деп, Валерий Николаевич мени оожуктурду. — Бодунуң ажылдап турар коллективинде ук ниитилелдиң эге организациязының даргазы-даа. Боодалга маргылдааларынга участоктуң командазы доктаамал шаңналдыг черлерни ээлеп келген. Коллектив кежигүннери чайын каттаар, кыжын-даа балыктаар дээр болза автотранспортту Галина Африкановна саат чокка органзастаар...

— Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчылары бистер, шынап-ла, кээргенчиг байдалдыг апардывыс — деп, оон бир чугаалап органың сакты-дыр мен. — Хоорайда стадион, Культура бажыны чок. Уругларывысты эдертип алгаш, кедээр тайга эдээ баар дээрге, ынаар баары майдан октябрьга чедир хоруглуг болгай. Хем кирер дээрге, оон эриктериниң ыяш-дажын чок кылган. А кижи бойдустуң төлү болганда, ол оон-биле доктаамал аргыжар ужурлуг.

— Бойдус дугайын чугаалап орар-дыр силер, а силерниң котельнайыңарның мат-кара ыш үндүрүп турарын эскербес-тир силер бе, Галина Африкановна? — деп, оон айтырган мен.

— Өрү көөрге, бистиң котельнайывыстың чоон хоорзазындан үнген кара ыш караңга ындыг болбайн аан — деп, ол дүжүп бээр хире эвес болду. — Ынчалза-даа бистиң атмосфераже үндүрүп турарывыс ыш-бусту эвээжедир сорулга-биле телевизелдо кордунмээн немелде доозун тудукчуларын кылган бис. Бистиң үндүрүп турар ыжывыс черден 100 метр хире бедикке тарап чоруй баар. Печка одап турар бажыңнарның ыжы 3—4 метр бедиктен буду баткаш, хоорай кудумчуларын чудедип, тынарывыс агаарның шынарын баксырадып турар.

Бүдүрүп турар продукциязы электри болгаш чылыг болганда, участок дузалал ажыл-агый кылдыр тепликаны тудуп ап болур. Ооң телевилели бар. Ам чүгле «Тыва коммунэнергодан» акша дузазы херек. Участоктуң ажылчыннары шелээ үезинде Дус-Хөлде «Энергетик» профилакторийге чалас дыштанып ап болур. Котельнайны удааттыгары-биле кады кызыл-булуңнуң аттыгларын плангап турар. Ынчангаш партия организациязы сөөлгү үеде социал айтырыглар шиитпирлээринче хандыкан кирип турар апарган.

Конур-оол ОЮН.
(«Шынның» корр.).

СЭКП ТК-ның Чагаазы: кыштаглаашкын — шылгалда

ПРАКТИКТИГ ХЕМЧЕГЛЕР

Өвүрде «Торгалыг» совхоз хой талазы-биле чүгле районда эвес, харын республикада безин улуг ажыл-агыйларның бирээзи. Мал ажылындан совхоз бүгү орулганың 90,6 хуузун ап турар. Ооң иштинде хойдан 1987 чылда 1,36 млн. рубль орулга кирген. Бо чылдың он бир айларының түңнели-биле совхоз күрүнеге мал продуктуларын садарының чыл планын күүседипкен. Бо чылын ажыл-агый 100 хойга онаалтыр 80 хураганны камгалап алган. Бир эки чүүл болза, хураганнарны узун турган, оларны дензилээн. Мурнакчы малчыннарның хураганнарының бирээзи-ле ортумаа-биле 29-33 килограмм чедип турар болган. Тус-тус малчыннардан Шуур-оол Куулар, Даш-оол Кыргыс, Кара-оол Ховалыг, Бады-Суур Доңгак, Кирээ Балдан олар чүс хойга онаалтыр 90 база оон-даа хөй хураганнарны камгалап алганнар. Кадый-Бажы биле Чоза бригадаларда төрүүр 100 хойга онаалтыр 82, 85 хураганнарны доруктурганы база эки көргүзүг.

Бо-ла бүгү чедишкиннерниң чылдагааны болза, кыштаглаашкынның багай эвес эрттиргенинде болган. Амгы кыштаглаашкынга торгалыгжылар 3 муң ажыг тонна сигенниң, 145 тонна суланы, 360 тонна силосту белеткээн.

Ол ышкаш өске районнардан холумак чемнерни садып алыры-биле дүтүржүп турар. Хойжулар боттарының күжү-биле 1000 тонна сигенни, кек-суланы белеткээш, ону кыштагларында чедиргилеп алган.

Совхозтуң шээр малын 4 бригадаа аңгылаан. Бригада бүрүзүнде 20 ажыг өг-бүле бар. Дыка хөй малчыннарның кыштаглары Чозаның, Кара-Талдын, Кадый-Бажының, Ирбитейниң ыраккы даглаарында, тайгалар эдектери орук-чирин берге, кызы одарларда туруп турар.

Совхозтуң девискээринде агаар-бойдус шириин, хаткавыскылыг, харлыг-даа болгулаар.

Торгалыгта бо чылын хар октябрьда чаткан, оон улаштыр чылаан. Ынчангаш одарлар дожаннаан. Малга эң багай чүүл ол. Малчын коданнар биле совхоз төвүнүң арасында орук кааш хонукта муңгашталган турган. Дирекция, район органнарының моон күш-биле алган хемчеглерниң түңнелинде одарларны далбыйлаан, оруктарны аштыгылаан. Ол үеде кыштагларже 700 тонна сигенни чедирген.

Амгы үеде хар улуг болганы-биле Чоза, Кара-Тал бригадаларының девискээринде берге байдал тургустунган. Дыка хөй коданнарга малды шуут-ла тургузу азыравас чүве болза, чер одарындан сиген тып чиириниң аргазы шуут чок апарган. Бо ийи бригадада совхозтуң шээр малының кол нуруузу онаажып турар.

Шээр малды бөдүүн район-биле безин чемгерер болза, бо кыжын оларга 2000 ажыг тонна холумак, 7000 ажыг тонна бөдүүн чем негеттинип турар. Ону кайын алырыл? Ынчангаш «Торгалыг» совхозтуң мурнунда аажок берге айтырыг тургустунуп келген.

«1988-1989 чылдарның кыску болгаш кышкы үезинде мал ажылының продуктуларын бүдүрериниң көвүдедиринге бар аргаларны улам долу ажыглаарының дугайында кодээниң ажыл-ишчилеринге СЭКП ТК-ның Чагаазы» совхозтуң бүгү ажыл-ишчилеринге таныштырган. Ол чугула документилерни малчыннарга таныштырып турар үеде эң чугула херегледдин бараанныарын оларга садарын база органзастаан. Ол ышкаш экономиктиг өөредилгени эрттирген, культура ажылдакчылары концерттерни бараалгаткан.

Кыштаглаашкынның берге шылгалдазының үезинде малчыннарның, тускай эртемниглерниң харысалгазын ийи дакпыр улгаттырарын көрген. Чагаада айыткан чүүлдерни боттандырары-биле дирекция, партком, профком хемчеглерни ажылдап кылгаш, ону ам боттандырып кирипкен. Ында чүлерни көргениил? Декабрьның баштайгы он хонуунда малчын коданнарга 550 тонна сигенни чедирер. Успа-Хөлдүн шынаазындан 500 тонна сигенни болгаш хымыгыныгты белеткээш, ону хээндектээш малга бээр. Амгы үеде совхозтуң звенозу бо ажылчы кижини түлүк кирипкен болгаш 200 тонна сиген, хымыгыныгты белеткээн. Ында 3 звено ажылдап турар. Оларга таарымчалыг байдалдарны тургускан. Мал чеминиң шынарын экижидер база кампаар сорулга-биле ону хээндектээр, чымчадыр.

Совхозтуң Чаа-Суур салбырында мал чемин бөдүүнү-биле белеткээр агрегатты ажыглаалда киирген. Ол ышкаш тараа чарбалаар машинаны ажылдадыры-биле септеп турар.

Мында мал кыштаглаашкыны бүгү улустуң херээ деп чарлааш, хойжу бригадаларга активтерни, специалистерни, агиткваргиралдарны быжыглаан. Ол ышкаш Хандагайты суурнуң коллективтери база малчыннарга практиктиг дузаны чедирип турар. Чижээ, Чоза бригадазынга районнуң харылзаа бөлүүнүң коллективи, Кара-Талда — РАУК-ту, автотранспортчуларны, Ирбитейниң хойжуларында амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелели, Кадый-Бажы бригадазында көжүп чоруур механизастаттынган бригаданы быжыглаан.

СЭКП ТК-ның Чагаазында малчыннарже бүгү талалыг сагыш салырын айыткан. Бо талазы-биле алырга, «Торгалыг» совхозтуң хойжуларының садыг хандырылгазында шыңгыы четпестер бар. Автомагазиннер коданнарже барып турар-даа болза, кидис пимактер, бродниилер, уругларның иштик-хеви, улуг база бичии-даа улуска аргыглыг хептер чедишпес. Ол ышкаш өг база бажын херекселдери — бичии хемчээлдиг стол, сандайлар, оруннар, диван, аът дагалаарынга херек шоптулар чедишпес.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, «Торгалыг» совхозтуң девискээринде хар аажок улуг. Мал чеми чедишпес, одарларга мал кадарары бергедээн. Бо айтырыгны совхозтуң дирекциязы бодунуң чааскаан шиитпирлеп шыдавас. Ынчангаш районнуң база республиканың-даа чогуур органнарының улуг дузазы херек.

Көгел ИРГИТ.

ДАРААЗЫНДА БАЗЫМ — АРЕНДА КЕРЭЭЗИ

Чер ажылынга өг-бүле керээзин шиигээдип ап эгелээни республикада чаа чүүл. Өг-бүле звеноларының культураларының дүжүдү совхозтуң өске коллективтерниң өстүргени дүжүдүнден бедик боор турарын амыдырал көргүскен. Сөөлгү чылдарда чер ажылынга өг-бүле звеноларының тыптып кээп даа турарының чылдагааны ында.

«Алдан-Маадыр» совхозка бо чылын өг-бүле керээзин Д. Ы. Моңгуштуң өг-бүле звенозу ажыл-агый-биле чарган. 50 га черге картофельди, чаңгыс чылдыг сигенни болгаш дазыл чемиштиг үнүштерни тарып өстүрерин Дока Ыдый-ооловичиниң өг-бүле звенозу хүлээнген. Черни чарып, үрезин чажарынга чаа-ла белеткеп эгелеп турда, хоочун механизатор-биле ужурашкан бис. 2060 центнер картофельди, 250 центнер сигенни, 5000 центнер дазыл чемиштиг үнүштерни совхозка тарып өстүрер деп шиитпирлээнин Дока Ыдый-оолович мынчап биске чугаалаан чүве. Ол хире дүжүттү ап болурунга бүзүрээр кижи болду. Оолдары Мартын, Мажы-биле кады ол ажылдап чайлаан. Адашкылар кандыг ажылдааныл? Чүү хире дүжүт тарып өстүргениил? Ооң дүжүдү чүү хире болганыл? Бо айтырыгларны Дока Ыдый-оолович-биле ужуражыр дээш бар чыда, сонуургап чорааш бис.

Керээде айыттынган продукцияны бүдүрериниң планын күүседип шыдавайн барган бис — деп, өг-бүле звенозунуң удуртукчузу чугаалады.

Планнаттынган дүжүттү ап шыдавайн барганын агаар-бойдустуң кадыг-берге болганы-биле ажыттаады.

Планны күүсетпейн барган-даа болза, га бүрүзүндең 60 центнер картофельди, 23 центнер чаңгыс чылдыг сигенни звено ап шыдаан. Бир эвес картофельди алыр болза, мурнуку чылдарда «Алдан-Маадыр» совхозтуң өстүрүп турган дүжүдүндең барык ийи катап хөй. Чылдың-на ортумаа-биле 30—35 центнер картофельди ук шөлдүң га бүрүзүндең совхоз ап турган. А чаңгыс чылдыг сиген өстүрериниң планын звено ажыр күүсеткен. 1200 центнер картофель ажаап өстүрер турган, 906 центнерни, 200 центнер чаңгыс чылдыг сиген белеткээр турган, 234 центнерни белеткээн. Дазыл чемиштиг үнүштерниң дүжүдү кусу болган.

Керээде айыттынган планның онаалдаларын күүсетпейн баргаш, эгелээн херээн ара кааптар коллективтер, өг-бүлелер тургулаан. Дока Ыдый-оолович ундарай бербээн бе? Чок.

— Ажылдап шыдаар бис деп чүвеге бүзүредивис — деп, ол чугаалады. — Келир чылдан эгелеп, аренда керээзинче шилчиир бодап тур бис. Черни, машина-техниканы биске доктаамал быжыглап каар болза, чылдан чылче чаңгыс ол шөлге ажылдап турган, ооң дүжүткүрүн бедидип ап болур.

Хоочун механизатор-биле чугаалажып ора, дүжүттүң чавыс болганының эң-не кол чылдагаанын билип алдывыс.

— Бистиң шөлүвүстүң хөрзүнү арай дойлангчак. Анаа өдек, хиреэнди теп турган, составын экижидип, бедик дүжүттү ап болур.

Хөй чылда ажылдап келген-даа болза, чер дугайында сагыш човаашкын хоочун механизаторнуң сеткилинге ол хире ажыл-агыйжы турбаан боору чугаажок. Чүге дээрге андарган гектары, ажаап алганы дүжүдүнүң тоннази дээш ажыл төлевирин ап, кылган ажылының түңнелин ол көрбейн чораан. Ындыг арганы ол үеде ажыл-агыйның организастаалының системазы механизаторга бербейн турган. Кажан бүдүргени продукциязы дээш ажыл төлевирин бээр апарганда, чер дээш, ооң дүжүткүрү дээш таржыжы ажылдаар апарган.

Кышкы үеде совхозтуң өске ажылдарынга кирипшин шаан, хүлээпип алган шөлүнге хирээндиниң төгер. Шеми аксындан өдекти эжеп чажарын Дока Ыдый-оолович бодап орар.

Эрткен чазын, өг-бүле звенозу хову ажылдарын эгелей бергенде, картофель, сиген, дазыл чемиштиг үнүштерни тарып өстүрериниң технологтуг картазын чаа-ла тургузуп турган. Ооң бир чылдагааны өг-бүле керээзин чарарын орайтатканы болган. Бир эвес Дока Ыдый-ооловичиниң звенозу аренда керээзинче шилчип-ле шилчиир деп быжыы-биле шиитпирлеп алган болза, эргежок чугула документилерни тургузуп эгелээриниң үези келген. Арендага бээр черниң шынарын, оон чүү хире дүжүт берип болурун, арендажыны ертен-холзашканың хемчээлин, арендалыг өг-бүле биле совхозтуң аразында харылзааларны, хүлээлгелерни тодарадыры дээш оон-даа өске ажылдарны кылыр апаар. Оон башка аренда керээзи бурунгаар шимчээшкинни бербес, анаа-ла дүгүржүлгэ боор артып каар. А ындыг фактылар республиканың ажыл-агыйларында бар.

Д. Ы. Моңгуштуң өг-бүлези аренда керээзинче шилчииргэ, база бир бурунгаар базым болур.

Шагаар-оол СУВАН.
(«Шынның» корр.).

РАЙКОМ БАЖЫҢЫН — УРУГЛАРГА

Эде тургустунуушкун үезинде партия аппарадын эвээжедип, ажылдакчыларының санын кызырып турар. Чижээлээрге, Таганрог хоорайда партия райкомнарының ужун дүжүрген. Хоорай Совединиң күүсекчи комитеди, соңгукчуларның чагыгларын өөренип көргеш, партия райкомнары турган бажыңнарны уругларның музыка школазынга, хоорайның диагностика төвүнге болгаш Пионерлер бажыңынга бээр шиитпирни хүлээп алган.

К. САФРОНОВ.
(«Советская Россия» солундан).

РАЙКҮСКОМ БАЖЫҢЫНДА

Череповец хоорайның бир районун дужургениниң түңнелинде райкүскомнуң ийи каът бажыны хостаглан. Ону кымга бээрил? Бо ындыг кончуг нарын эвес айтырыгны дораан үе шиитпирлээри берге болган: ол бажыңче кирерин дилээн билдириишкиннерни он бир организация киирген. Ол айтырыгны шиитпирлээринге хоорүүском бүгү чурттакчыларны киириштирип, оларның санал-оналын барымдаалаан.

Хоорай Совединиң сессиязы чоокта чаа чоннуң саналын түңнээш, райкүскомнуң ийи каът бажыңын музыка школазынга бээр шиитпирни үндүрген. Череповец хоорүүскомнуң даргазы В. Нифонтов мынчаар чугаалап турар:

— Маргылдаалыг айтырыгны бүгү чон-биле кады шиитпирлээри бистиң хоорайывыста бир дугаар болуп тур. Чамдык четпестер бар-даа болза, хоорай Совединиң сессиязының хүлээп алган шиитпири чүгле демократтыг эвес, харын чөптүг база болган — деп Владлен Александрович тайылбырлады. Музыка школазы чурттаалга бажыңының адаккы каъдынга, өөренииринге таарымча чок черге турган. Райкүском турган бажың уругларга дыка таарымчалыг.

В. РОМАНЧИН.
(«Советская Россия» солундан).

РЕДАКЦИЯДАН. Тес-Хемде «Чодураа» совхозтуң контора ажылдакчылары боттарының үш чыл дургузунда ажылдап келген таарымчалыг ийи каът бажыңын садик кылдыр бичии уругларга берген. Эрги ийи садиктиң бирээзин школа алганының ачызында Чыргаланды школазы чаңгыс ээлчегте өөредир аргалыг болган. А бир садикче кедээ Совет болгаш өске-даа албан черлери кирген, оон ачызында чурттаалга бажыңнары база тывылган. Курлавырлар кайдал деп айтырыгга харыы ол-дур.

Өвүрде Солчур суурга чаа садик ажыглаалга кирген. Ол садикти «Коммунизмче орук» совхоз контора кылып алгаш, эргижирээн конторазын уругларга арттырган. Ынчангаш үстүнде адаттынган ийи совхозта байдал ийи аңгы, бот-бодунга удурланышпак болган. Өске организацияларда, ылаңгыя бичии коллективтерде байдал кандыг ирги?

Партияның область конференциязынга уткуштур: саналдар, бодалдар

ЧУРТТАЛГА ТУДУГЛАРЫН ШАПКЫНЧЫДАР ДИЗЕ

2000 чылга чедир ог-бүле бүрүзүн аңгы квартира азы бажың-биле хандырар кан-чаар-даа аажок улуг сорулганы СЭКП-ниң XXVII съездизи салган. Ону амыдыралга боттандырары-биле бистиң республикада бичие эвес ажылдарны чорудуп турар. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1988 чылдың сентябрьда хүлээп алган доктаалында 2000 чылга чедир республиканың хоорайларында чурттап турар кижи бүрүзүнге оналаштыр 17,6 дөрбелчин метр, көдээ черлерге кижи бүрүзүнге 15,4 хире дөрбелчин метр чурттаалга шөлүн тударын көрген.

Амгы үеде республиканың девискээринде чурттап турар чоннуң бир кижизинге оналаштыр 11,4 дөрбелчин метр чурттаалга шөлү оналажып турар болза, ол бистиң Өвүр районда оон-даа эвээш, чүгле 5,8 дөрбелчин метр болуп турар.

Салдынган программаны кандыг арга-биле боттандырарыл деп айтырыг тургустунуп турар. Маңаа күрүнениң капитал салыышкыннарын чеже-даа чыл бүрүзүнде планнаттынган ёзугаар күүседир болза, ол сорулга күүсеттинмейн баары кымга-даа билдингир. 1987 чылда районну күрүнениң капитал салыышкыннарын долузу-биле күүседип, 35 квартираны ажыглаалга киирген. Ынчаарга районда ниитизи-биле бажың алырының ээлчээнде 296 хамааты туруп турар. Оон иштинде чүгле Хандагайты суурда шуут бажыы чок 49 хамааты бар. Ынчангаш мону шиитпирлээрде өске курлавырларны тывары негеттинип турар. Бир талазында кооператив болуп каттышкаш бажыңнар тударының айтырыын чугулалап көөр херек. Оон кандыг-даа хевирлерин ажыглап болгай. Чоннуң ажаалга кассаларында бо хүннерде шыгжаттынган хереңгилерин каттыштырып мөөңнештиргеш, ол хереңги-биле бажың тудар кооперативтерден организастаза чүл? Кажан бажыңнар туттунуп, ажыглалга кирген соонда ол хереңгилер дедир хамаатыларга эгиттинеринин чурумнарын тургузар аргаларын чүге өөренип көрүп болбас деп? Ол ышкаш аныяктарның киржилгези-биле чурттаар бажыңнарны тударының аныяктар комплекстерин организастап болур.

Коллектив кежигүннери хөй, бот-боттарынга дузалажыптар хире чергелиг ажылчын коллективтерге, оларның боттарының иштинден чурттаалга шөлүн тудар кооперативтерни чүге организастап болбазыл? Бистиң районда ажыл-агыйлар аразында кожуп чоруур механизастаттынган тудуг колоннаазы, орук септелге-тудуг болгаш тудуг-септелге участоктары бар. Ол коллективтерде бажың херезилен турар эштеринге бажың тудуп берип дузалажыр аргалыг бригада тургузуп болурунуң аргазы бар-дыр.

Баштай бичии кылдыр тутунган бажыңнарның шөлүн улгаттырары-биле бажыңнарны улай тудар ажылды деткизе эки хире. Бо ажыл Торгалыг суурда дыка нептерел турар. Ону өске совхозтарның топтеринге нептередири ажыктыг.

Хууда чурттаалга бажыңнарын тудуп алырынга идиг бээр херек. Бо ажыл бистиң районда бо чылын чаа эгелээн. Чүгле эрткен он айларның иштинде чонга хууда бажың тудуп алыры-биле ажаалга банкызындан 101,8 муң рубльдиң чээлизин тывыскан. Чээли тывысканының соонда хууда бажың тудары аазон шимченгир апарды. Кол-ла чүве тудугга херек материалдарны садыг таварыштыр чонга садарын бүгү тала-биле чурумчудуп, хандырарында. Бажың тудары-биле кероэ чарып, чээли алган кижилерге тудуг материалдарын-даа, ында херек өске-даа херекселдерин ол кижилерге бирги ээлчегде садарын чурумчутса эки.

Бистиң районга четчир саңның тудуг материалдары белеткеп алыр аргазы чок. Ону тып-даа алза, оон дилиг материалдары белеткеп аптар ыяш дилер пилорамалар чок. Ынчангаш тудуг материалдарын районга бүдүрериниң айтырыын соңгаарлаттынып болбас сорулга апарган. Маңаа хамаарыштыр мындыг саналды киирип турар мен. Хандагайтыга туүйбу заводун ажыдар. Мурнунда чылдарда маңаа туүйбуну бүдүрерин шенеп, харын-даа туүйбу хептээр прессти безин салып турган. 1983 чылда болгаш оон дараазында чылдарда Тываның комплекстиг геология-шинчилел экспедициязының ажылдакчыларының киржилгези-биле туүйбу бүдүреринге таарыжыр дойнуу тыпкан. Ол район төвүнден ырак эвесте, 9 км черде. Бир-тээ чиг эт, кижи күжү бар болганда чүге ону ажыглап болбас деп. «Коммунизм оруу» совхозтуң Арыг-Бажы суурунуң чанынга туүйбу кылыр цехти ажыдып болур. Баштайгы удаада банкының чээлизи-биле ол ажылды кылып эгелээрин районда ажыл-агыйлар аразында кожуп чоруур механизастаттынган тудуг колоннаазынга чүге дагзып болбазыл? Продукцияны бүдүрүп бергенде олар тускай бот-орулга-чарылгаже шилчип-даа болгай. Чылда миллион хире туүйбуну бүдүргеш, чонга садар чүве болза, чурттаалга тудуун дүргедедип болурунуң аргалары бар апаар. Ону чүгле хууда чурттаалга бажыңнарын тударынга эвес, бүгү тудугларга ажыглап болур. Бо хүннерде бүгү-ле тудуг материалдарын Кызылдан сөөртүп турар. Чарыгдал дыка улуг.

Ынчангаш бо айтырыгны чогуур органнарга тургузуп турганш, шиитпирлээри чугула. Амгы үеде, кажан чуртта экономиктиг-даа, социал-даа айтырыгларны шиитпирлээринге бот-башкарылганы холга берип каан соонда, ам кайызын бир черден хайырап, хүлээп маңаа олурбайн, боттары хөделип эгелезе эки-дир.

Бо ажылдарны районга боттандырар талазы-биле хемчеглерни районнуң күүсекчи комитеди шүүтсүнмейн, бар аргаларны ажыглап турганш, кылып чорудары ажыктыг.

Александр СЕМИС-ООЛ.
Күш-ажылдың хоочуну.

Бызаа ажаакчызы Вера Монгуштуң ажыл-ижи мактаныг. Чедеп ажыг бызааның кажаазы чылыг, чырык. Чем белеткээр кухнига белеткээн чуданы ол бызааларга кудуп бээр. Ижер сугну боду чылыткаш эккээр. «Алдан-Маадыр» совхозтуң Ак-Дашта сүт-бараан фермазының ажылында чамдык четпестерни чайладырынга бо бызаа ажаакчызы дузалажып турар. Мал кажааларын ол чылыглаашкан. Одалганы экижидерин чедип алган. Кажаалар ханаларының дужун турар черлерин быжыглап кылдырган.

ЧУРУКТА: Ак-Дашта бызаа ажаакчызы Вера Монгуш.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

БОЖАЛЫГНЫҢ КОДАННАРЫНДА

«Морен» совхозтуң № 1 хойжу бригадазының малчыннары чылдың-на кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткенип алыр чаңчылдыг. Ынчангаш совхозта бригадалар аразынга чарышка тиилекчи болуп, акша-биле шаңнаткан. Эң ылаңгыя, Баапай Намзып, Ыпаалай Чамзырып олар дыка эки көргүзүглерлиг болган. Сакманчы Люда Додум Ташкент баар турисчи путевка-биле шаңнаткаш, ам ынаар аъттанынкан.

Кыштаглаашкынны организастыг эрттирер дугайында СЭКП ТК-ның Чагаазын бригаданың малчыннары таныжып чугаалашкан. Анда харыы кылдыр улам харыысалгалыг ажылдаарын хойжулар шиитпирлээн. Малдың сүт-биле хандырылгазы эки. Амгы үеде малчыннарның зооветеринарлыг болгаш экономиктиг өөредилгезин чорудуп турар.

Чечекмаа САДИ.
Эрзин район.

Ажылчын контроль ажылдап тур

АЪШ-ЧЕМ САДЫЫНЫҢ АЙТЫЫШКЫНЫ-БИЛЕ

СЭКП ТК, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели, чер-черлерде партия болгаш совет органнар дайын хоочуннарының дугайында сагыш салыышкынны күштеддирериниче угланган чамдык доктаалдарны хүлээп алган. Хоочуннарның Кызыл хоорай чөвүлели оон күүселдезин бодунуң контролунда тургускан. Чөвүлел чоокта чаа ажылчын контролёрлар-биле кады Кызыл садыгның хоочуннарны хандырып турар № 1 магазининиң ажылын хынаан. Магазин хоорай рыногунуң девискээринде турар.

А. П. Лагутинаның удурткан бригадазының садыгжылары хоочуннарны ээлдек-эелдек, эки хандырар дээш бүгү күжүн мөөңнеп турарын контролёрлар демдеглээн. Бараан дугайында информация мында бар, магазинниң иштш арыг-силиг, садыг залында бичежек диваннарлыг, сандайларлыг, назылап кырган, аарыг кижилерниң дыштанырынга ол таарымчалыг. Магазин инвалид хоочуннарны болгаш кадыкшылының байдалы-биле боттары кээп шыдавас кижилерге оларның дилээн ёзугаар бажыңнарынга аъш-чем бараннарын чедирип берип турар. Кижилер ынчангаш магазинниң ажылдакчыларынга өөрүп четтиргенин илергейлеп турарын демдеглелдер дептеринден көрүп болур.

Ынчалза-даа Кызылдың аъш-чем садыының удуртукчулары эки чурумну кашындып турары хоочуннарны элдепсиндирген. Аъш-чем садыының удуртукчуларының чөпшээрели-биле чамдык кижилер ук магазинден колбаса, эът, хоюг сүт, быштак болгаш өске-даа продуктуларны, ховар садар хүрген эстинчел кофени эвээш эвесте садып ап турарын хоочуннар бо-ла көөр. Контролёрлар магазинниң документилерин хынап, хоочуннарның хомудалдарының үндезининге бүзүрээннер.

Аъш-чем садыының директору Н. М. Гуркинаның, оон оралакчызы Л. И. Таспанчиктиң, садыг килдизиниң начальниги М. А. Фетисованың чөпшээрели-биле бо чылдың он айларында магазин 68 удаа мындыг ниитылыг садыгны кылган. Экииртген чорукту кымнарга көргүскен деп? Оон чамдыызы бо. Хамыктың мурнунда аъш-чем садыының коллективи боду «огонёк» байырлалы эрттирери-биле марттың эгезинде магазинден он-он килограмм колбасаны, быштакты алган. Картошка казып чоруур деп чылдак хаккаш, сентябрь 16-да Н. М. Гуркинаның дужаалын ёзугаар үлетпүр бараанар садыының коллективинге 20 килограмм колбасаны, 10 килограмм быштакты, хоорОНО-га — беш-беш килограмм колбасаны, карамельди саткан. Кызылдың өске-даа коллективтери кедээ ажыл-агый ажылдарынга киржип-даа турган болза, аъш-чем садыындан мындыг дилеглер кылбаан.

Холдар ботту чагырар дижир болгай. Директор Н. М. Гуркина фондуда кордунген продуктуларны өске-даа коллективтерге чөпшээреп турган. Чижээ, республиканың Садыг министерствозунуң МТХК коллективинге (28 кижи) май айда 102 банка хоюг сүттү, 56 банка майонезти, 28 банка компотту, 56 килограмм огуректи саткан. Суг туризминиң бөлүк спортчулары 12 банка дүрген эстир кофени, оон ийи ай эрткенде бөлүк эртем ажылдакчылары — сес банка кофени алган. Өске-даа чамдык делегацияларны хандырары-биле он-он банка кофени, хоюткан сүттү, хөй деңнелиг колбасаны, эътти, быштакты, гречканы магазинден саткан.

Ховар продуктуларны кымга садарын чөпшээрээни билдинмес документилерин контролёрлар база көргеннер. Чижээ, май 30-де М. А. Фетисованың ат салган чөпшээрелинде алды-алды килограмм колбасаны, быштакты кымга сатканы билдинмес. Садыгның товароведтери база чөпшээреддерни бижип бергилеп тургулаан. Март 4-те ужуру билдинмес 76 кижиге 225 банка хоюткан сүттү саткан. Пенсионер Сальниковага билдинмес чылдагаан-биле 10 килограмм эътти, беш килограмм колбасаны, үш килограмм быштакты, 15 банка хоюткан сүттү саткан. Кофени, хоюткан сүттү чамдыкта он банка чедир чөпшээрел-биле ынчаар садып турарының чижектери эвээш эвес.

Тускайжыттынган садыг бүдүрүлгезинге бо хире хөй хемчээлдиг продуктуларны янзы-бүрү чөпшээрелдер ёзугаар чүге садып турарыл? Ону өске магазиннерге чүге сатпазыл? Ол чөпшээрелдерни чогум чүге үндезилээш берип турарыл? Контролёрларның бо айтырыгларынга харыыны магазинниң ажылдакчылары берип шыдаваан-нар. А Кызылдың аъш-чем садыының удуртукчулары аажа кандыг харыы бээр ирги?

«Саян» универмагга контролёрлар база чораапнар. Дайын хоочуннарын болгаш инвалидтерин, дайынга өлгеннерниң ог-бүлелерин, интернационалчы дайынчыларны хандырар салон бар. Олар шупту ийи муң хире кижи. Оон ангыда, хоорүүскомнуң айтырыышкынынга үндезилээш, үлетпүр бараннар садыының удуртулгазының шиитпирин ёзугаар бичии чиндеги карак көзүлбестеп инвалидтерин, хөй уругнуг ог-бүлелерин база мында хандырып турар. Салон 24 дөрбелчин метр өрээлде. Ындыг болганда, хандырылганың культуразының дугайында кандыг чугаа турар боор. Чайгы үеде салонда изиг, форточка безин чок, а кыжын соок, чүгле электри-биле чылыдар.

Хоочуннарның чагыгларын күүседириниң учурун салонда багай тургускан. Оларның дыка хөйү боттарының чагыгларын 3—4 чыл иштинде манап келгеннер. Чурт иштинге бүдүрген бөдүүн костюмнер чаган хоочуннар безин ой-шаанда садып албайн турар. Салонда бараннар ассортиментизи кызыы, ынчангаш чагыглар чыл-чылы-биле күүсеттинмес. Ылангыя, даштыкы идиктер, сапоглар ийи-чаңгыс-ла кирер. Маңаа хоочуннардан ангыда, универмагка келген өске-даа кижилер бо-ла сыйлмарлажы бергилээр. Магазинге кээп шыдавас инвалидтерге бараннарны бажыңнарга чедирерин организаставайн келген.

Моон алгаш көөрге, Кызылда дайын хоочуннарының болгаш инвалидтериниң негелде-хереглелдерин хандырар талазы-биле ажыл партияның болгаш чазактың негелделеринге ыракта четпес тургустунган-дыр. Хамыктың мурнунда садыг организацияларының удуртукчулары Төрээн чурт дээш тулчуушкуннарга арес-дидим киришкен кижилер дугайын «уттуп», кичээнгей чогуп көргүзүп келгенниниң түңнелинде мындыг четпестер тургустунган. Мону шыгыызы-биле айтырар үе келген.

Тимофей СЕРМАВКИН.
Ажылчын контрольдуң парлалга төвүнүң редактору.

ОПТУГ КООПЕРАТОРЛАР

«Найырал» кооперативтиң намдары кыска, ол чүгле сентябрьда ажылдап эгелээн. Кызыл-Мажалык суурунуң чурттакчылары бирээзи-ле 53 көпеек (порциязы 1 рубль 60 көпеек) өртектиг мантыны оон садып ап, чемненип турар.

Ажылчын контролёрлар бо кооперативке база четкеннер. Кооперативти Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының доозукчузу В. М. Степанчук удурттуп, а бухгалтериниң хүлээлгезин балет солизи турган М. Б. Сарыглар хүлээнип алган. Оларның кайызы-даа кулинария талазы-биле билиг чок улустар ышкажыл, ынчалза-даа оларның кылган мантызын чииринге ынак, бүзүрээчел кижилерни ковчуп ап, амдажымырынга четтигиппкеннер. Блюдога ажыглаан эттиң хемчээлин менюга айытпайн турар болганда мында кайы хире эът барын чемненикчилер канчап билир боор. Ат-даа салдынмаан, ай, хүнү-даа билдинмес болуп турар.

Контроль деңнелээшкин чүну көргүскенил? Бир мантыла 25 граммдан куду деңнелиг азы нормадан 15 грамм эвээш болган. Хайындырары-биле белеткээн мантыларның эъди бирээзи-ле 20—25 грамм деңнелиг болган. Ону дөрт кыстар белеткеп, хайындырып, эътти «карак-биле» хемчээп турар. Кофени, сүксүнну, сүттүг шайны норма барымдаалавайн белеткээр. Кооператорлар эътти чурттакчы чоңдан садып алыр, а мал эмчизиниң шынзылгазы чок, таңма бастынмаан болганы хынаалдадан илерээн. Контролёрларның сүмезин ёзугаар чиик деңнелиг мантыларның өртээнин чартыын чиигеткеш садар ужурга таварышкан, а мал эмчизинге хынаттынмаан эътти дужааган кижиге эгиткен.

Барыын-Хемчик районнуң райсаң килдизиниң удуртукчулары «Найырал» кооперативти бүрүткеп алгаш хирезинде, оон ажылын контрольдаарын уттупканы элдептиг.

ПАРЛАЛГА ТӨВҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

● Тываның хептиң химиктиг аштаалгазын кылыр болгаш будуур фабриказының ачы-дузазын Кызыл хоорайдан болгаш көдээден хөй чон ажыглаар. Чагыгларны күүседип турарының шынарынга, хуусаазынга хамаарыштыр хомудалдар эвээш эвес. Дужааган чүүлдерден чиде бээр таварыылгаларга, сөөлгү үеде фабриканың ажылынга хамаарыштыр хомудалдар база үнүп кээп турар. Ажылчын контролёрлар бо бүгүнү хынап, хомудалдарның үндезинин тодараткан.

Цехтерниң санитарлыг деңнели багай, газтазы берген, хирлиг. Оон уржуундан соңгалар өттүр хүн чырыы шоолут дегбес. Ында ужен хире ажылчыннар колдуу херээженнер болганда, оларның күш-ажылынга, дыштанылгазынга таарымчалыг байдалдар тургузарыныче чогуур сагыш салыышкынны көзүлбес. Фабрикада дыштаныр өрээл хамаанчок, чунар чер безин чок. Моон уржуундан кадрларның үнер-кирери хөй, чагыгларны күүседириниң шынарынга ол салдарлыг. Бо дугайын хомудалдар дептеринге чон бижип-даа турар. Сөөлгү үеде бижиттинген чамдык чижектерни алгаш көрээл. В. Дроздова спорт костюмун көк өңге будудары-биле дужаап каарга, ону кара кылдыр будуп каан болган. Хамааты Я. Прозорова бодунуң чагыын аазаан үеде ап шыдаваан. Мастер Л. А. Колупаева ол четпестерниң чылдагаанын тайылбырлаарын оралдашкан, ынчалза-даа фабриканың ажылы кажан сегиириниң дугайында контролёрларга аазап безин шыдаваан. Азы акаа харыыны чоннуң амыдырал хандырылгазының девискээр-бүдүрүлге салбырының удуртукчулары бээр ирги бе?

● «Тыва тудуг» девискээр тудуг каттыжыышкынының тудуг организацияларының болгаш бүдүрүлгелериниң коллективтери чээрби ажылчын контролёрну соңгуп алганнар. Олар боттарының хуваатынган магазиннеринге хынаалдаларга барык шупту киржип, садыг чурумунга чамдык хажыдыышкыннарны илереткен.

ПРЕЗИДИУМГА ЧУГААЛАШКАН

Ажылчын контролёрлар болгаш Күрседиг инспекциязының хайгыылчылары Кызылда чамдык хлеб магазиннеринге барып, хлеб комбинадының ону быжырып турарының байдалын хынааш, оон продукциязы куду шынарлыг деп, ажылчы чоннуң хөй саныг хомудалдарының долу үндезининиин бадыткаан.

Комбинат күрстандартка дүүшпес продукцияны магазиннерже чорудуп турар. Хөй хлеб-булочка кылыгларын контроль деңнеге көөрге, деңнези стандарттан эвээш шынары куду болган. Ынчангаш оон чамдыызын тынаалдазы сапыида бракталп садарын соксадып-даа турган.

«Тувинская правда», «Шын» солуннарга ноябрьда парлаттынган ажылчын контролёрларның рейдилериниң түңнелдерин профобкомнуң президиумунга чугаалашкан. Комбинаттың продукциязының шынары кандыг-даа болза, ону садыг четкилери хүлээп алыр ужурга таваржып турган. Комбинаттың коллективи ону ажыглааш бодунуң кылыгларының шынарын бедидеринче кичээнгейин кошпайн келген. Ылангыя дүжеки заочеглерде куду шынарлыг, четпес деңнелиг продукцияны бүдүрүп турарын президиум демдеглээн.

Комбинатта продукцияның шынарынга шыгыы контрольду тургуспаан. Лаборатория бар, тускай эртемниглер эвээш эвес. Кызылдың аъш-чем садыының удуртукчулары хлеб-булочка кылыгларын магазиннерге хүлээп алырда, шыгыы контрольду хандырбайн турарын президиум демдеглээн. Оларның ындыг туружу продукцияның шынарын бедидеринче комбинаттың талазындан үр үе иштинде кошкак кичээнгей салып турар чорукка чедирген дээрзин аъш-чем садыының директору Н. М. Гуркина президиумга демдеглээн. А хлеб-булочка аймаан хүлээп алырда, садыг ажылдакчыларының принцип чок чоруунуң хөй фактыларын ол билиндирген.

Рейдиге коллективке чугаалашканы хлеб комбинадының директору П. И. Голышев дыңнаткан. Шынарлыг эки кижилер, харыысалганы бедидер талазы-биле чамдык санал-оналдарны киирген.

«ШЫНГА» ЧАГААЛАР

НОМЧУКЧУЛАР САНАЛДАП, СҮМЕЛЕП, ШҮГҮМЧҮЛЕП ТУР

«ШЫННЫҢ» АНКЕТАЗЫНГА ХАРЫЫЛАР

Даир ОДАН-ООЛ, Ак-Довурак хоорай, пенсионер.

Аныяк-өскенни эки аажычаңга кижизидер дугайында материалдарны эки деп санаар.

Солуннуң арнынга көдүрген айтырыгларның түңнели эки билдинмейн баары четпес-тир.

Хоойлу-дүрүм айтырыгларын, күш-ажылдың хоойлузун эки чырытса чогуур.

Эде тургустунуушкунга шаптыктап турар чүүлдер: бюрократтыг чоруктуң дазылы артпышаан, кооперация, аренда керээзин эки нептеревейн турары.

Эде тургустунуушкундан чаа тывылган чүүлдер: бот-орулга-чарылга, бот-акшаланыышкын, бригада керээзи.

«Шынга» күзээшкин: Наадым айтырыын үзе шиитпирлээри, интернационалчы чорукту нептередири.

Чооду БИЧЕ-ООЛ. Тес-Хем район, Самагалдай суур, персоналдыг пенсионер.

Чечен чугаа дээр узун кара чугааларга, чамдык шынар чок сактыышкыннарга хөңнүм чок.

«Шынга» күзээшкин: чылда мындаа-хаая үндүрер эртем-тайылбыр булуңун солунга тургусса чүл.

Түгжү АЙВАР. Бии-Хем район, Тарлаг суур.

КАИ экранын сонуургаар. Аныяк ада-иелерге сүме херек.

Туттурган арага кылыкчыларын солунга парлаарын күзедивис.

Алкоголизм болгаш наркомания эде тургустунуушкунга шаптыктап турар.

Ажыл шагы үзер чорук эвээжээн.

Бот-үлүүм ажылымда.

Нина СЕРЕНОТ. Улуг-Хем район, Хайыракан суур, эмчи.

Дыштаныр хүннерниң «Аяк шайны аартап ора», «Улуг-хүн кезээзэ» солуун. Социал айтырыглар дугайы дээштиг, ажыктыг. Чижээ, «Саар инээм чүге чогул?», «Кадыкшыл — байлаавыс», «Курлавырлар кайдал?».

Оорлар дугайын бижип тура, шагдаазарның ажылын ам-даа алгыдыр чырыдары күзенчиг. Черле иштики херектер албан черлериниң ажылы кошкак деп бодаар мен. Ынчангаш олардан материал эвээш хире.

Четпестерни мыттавайн баары эде тургустунуушкунга шаптыктап турар. Ниити культуравыс чавыс.

Школа реформазының чамдык айтырыглары шиитпирлеттинип, өскерлиишкиннер болуп, демократия калбарып турар.

Солуннувус солун болзун дээш тывынгыр ажылдаңар-да.

Наталья ДУГУР, Улуг-Хем район, Арыг-Бажы суур, № 1 бригада.

Чечен чугааларны, «Мергеддейни», спортту, ажыл-агыйлардан медээлерни, ырларны, шүлүктерни сонуургаар.

«Мергеддейге» харыыны чер бүрүден оваалдадып турары. Чамдык ажыл-агый даргалары вастарында «сүт нактап алган» орар-дырлар.

«Шевер кыс» чүге үзүктели берди. Өг-бүле амыдыралын бижизе.

Карак чаар чоруктар, четпестерни ой-шаанда илеретпезн. бирги, самогон кылыры, оорланыр чоруктуң көвейи — бо бүгү эде тургустунуушкунга шаптыктыг.

Келир чылда «Шынга» «Челиишкиннерниң хөлегезинде», «Ажылчынның өөрүшкүзүн», Ажыл-тол кижизидилгезин, эскертиинмес мергежилдиг кижилерниң дугайында бижинир болза эки.

Ада-иелер болгаш уруглар

ЧОНДАН СҮМЕНИ МАНА

Ноябрь 13-те «Шын» солунга үнген «Детинижип чорза эки дийин» деп 10-гу класстың Х. С. П-ниң айтырыын номчааш, сагыш-сеткилим кударап, ачам, аваамны сактып келдим.

Мен 50 чылдар бурунгаар 7 чылдыг школага өөренип чордум. Чурттап эрткен үелеримде авам, ачамның чаңгыс-даа «сен-мен» дижип олурганын дыңнаваан мен. Оларның уруглары 9 турган. Ам ийи оол, ийи уруу арткан. Ийизи малчын, ийизи башкылар. Ол уругларындан ачамның деткижи-биле дээди эртемниг болдум.

Ол үеде аъш-чем, идик-хеп ховар чүве. Уругларын ада-иелери ээлчежип алгаш, боттары школазынга чемгерер. Ачам конгуг-ла кызымак чораан. 30 ажыг чылдар дургузунда колхозунуң малын кыш, чай чок кадарып келген. Өөредилге чылы эгелээрге акымны, мени школага чедирер. Чөмгерер улуг чедип орда, Дус-Даглап коштуг аъттарлыг дустап чоруптар. Күскү үеде Саглыже тарбаганнап чоруптар. Дузун, тарбаганын чүдүргеш, ары черже чоруптар. Оон келзе арбай, чиңге-тараа эккээр. Тараа, талганын соктап алгаш, бир боданы соккаш, школаже уругларны чемгерип чоруптар.

Өөредилге чылы доосту бээрге, ачамдан чыдып калбас мен. Бир-ле ажылды кылган чоруур бис. Эң-не солун ажыл — сигенжээри. Хүнезин алгаш, 5-8 хонук сигенге кылып туруптар бис. Ол үелерде адашкылар бисти чүнү көрбедивис дээр: хатчаъска таваржыр, чаңныкка ойнадыр, аътка дывыладыр, хөпээн аңдарар, сараатта аңдарлыр, боовусту сынынга чүъктедир. (шынап-ла ачам боозун сынынга чүъктедипкен. Боону ол хевээр тыппаан бис). Кышкы үеде школадан чанып ора, буурага сывыртадыр-даа бис.

Ачамның ажылга кызымааны ог-бүлезинге ынаан, чонга хүндүлээчелин улус кайгаар турган. Ачам, авам кайызы-даа бижик билбес. Авам пиэон саар, уругларының идик-хевин даарзар кижи-ле болгай. Шевер ковчут.

Бисти ачам, авам чаңгыс-даа ол-бо деп көрбээн. Ийи бодун дыңнаарга-ла, ачам аваамны «уруглар иези» дээр, а авам ачамны «уруглар адазы» дээр. Ол сөстери ам-даа кулактарымда артып калган.

Мээң бо кыска сактыышкыным Х. С.-тиң ада-иезинге бичее-даа бол деткимче болуру чадавас. Уругнуң бодун дувүредип чоруур айтырыын салып, чондан дуза дилээни шын деп бодаар мен. Ол ам-даа орай эвес. Өг-бүле амыытыр. Оларның Совет күрүнеге келир үениң төлептиг салгалдарын кижизидип бээри чадамы чок дорт хүлээлгези-дир. Уруглары школачылар, оглу шериг хүлээлгезин күүседип турар-дыр.

Х. С. сен 10 классты доозар-дыр сен. Сенде бүгү эрге бар болгай. Ада-иен, дуңмаларын-биле ог-бүле темазынга бижээн номнардан номчуңар. Бодуңнуң эң ынак хүндүлээриң башкың-биле сүмележип, баштай ачаң-аваң-биле беседалажыңар. Ол дузалаар чадавас.

Кол чүүл алгыш-чогуштуң үнүп турар дазылын тып алыры. Буруулуг кижиниң тып, Оон-биле чугаалаш. Чүгле бодуңну быжыг тут. Таакпылава. Чаш назыныңны ол хоранаар. Акыңны, 2 дуңмаңны бода. Ада-иениң алгыш-кырыжы дээш сулараа. Чондан сүмени мана.

В. А. Сухомлинский «Кижизидииге дугайында» деп 1979 чылда Москвага үнген номчугаңны шуптуңар номчуп көрүңер. Ону библиотекадан тып ап болур.

Анчымаа КУУЛАР.
Кызыл хоорай.

КЕРГЕТПЭЭЛИҢЕР

Чоокта чаа «Шын» солуннуң арнынга үнген «Ада-иениң ат-алдары чүдел?» деп чүүлге хамаарыштыр бодалымны бижикседим. Мен база не кижи болгай мен, ынчалгаш бо пазы четпээн уругнуң салым-чолу чүгле мени эвес, өске-даа ада-иени хөвүредип турары чугаажок боор. Чүл дээрге ону класстың боду чаасканзырга эвес, эт-өөрзүрек, арга-сүмени эш-өөрүнден, улуг кижилерден айтырып турар-дыр. Эки болуп өзүп орар-дыр: ынчалза-даа чүгле таакпылаай бээрге кайын боор, оон орнунга солуп, сеткүүл, номнардан номчуп, сагыш-сеткилди чаптыктырып көрзе чүл? Кежээлерде маңнавайн, аазын кээрген турар эки сеткилдиг кижи-дир.

Ада-иениң аразында чөрүлдээ чаңгыс ай эвес уламчылап турар хире, черле моон тоончузу бар-ла ыйнаан. Чүү-даа чүве өйлүг.

Ийи-чаңгыс үелерде ажыл амыдырал дээш сагышсыраап кижи бичии када изиглеңир болгай. ол дээрге ховар таварылгалар-дыр. Ийи боду ожум сүмележип көрзе чүл? Бо ада-иениң аразында черле өске айтырыг бар боор.

Хүндүлүг ада-ие, ажылгарчы төлептиг хамаатыларлар кылдыр кижизидери бистиң хүлээлгевис болганда, бир-ле дугаарында оларның чаш чүректерин кергетпейн, бот-боттарывысты эки билчип, үлегер-чижээвисти көргүзээлиңер! Олар дээрге келир үевис — бистиң чедир кылбааныывысты чедир кылыр салгакчыларывыс-тыр. Боттарывысты кандыг деп савап чоруур бис. ол кижилерни оон артык эки кижилер болзунар ужурлуг бис.

Чүгле мону билип алза артык эвес боор: детинижип, кажаажып чоруулунар, оон башка бирээзи келгеш, өскезин хоремчилеп, «хемдип» туруп бээр чүве болза, ол база демир нерлинг эвес-ле болгай, удурланып үнүп болур.

Зоя ДӨӨДЕК.
Улуг-Хем район.

ИЙИ ДЫЛДЫ БИЛГЕН ТУРАР

СЭКП-ның программазында совет хамаатызы кижи бүрүзү бодунуң төрээн дылын болгаш орус дылды билген турарын чугулалап айтып турар. Ындыг болуру-даа чөп. Ол дугайында тайылбыр чок-ла кижи бүрүзү билир деп чүвени бодап чоруур мен. Бо таварылгада тыва дыл дугайында бодумнуң чамдык бодалдарымны сүмележикседим. Тыва дылды сайзырадырының дугайында чамдык эштерниң бижип турары кончуг шын. Оларның-биле каттыжар мен. Тыва дылды үнелевес, ону улут-ла дуза чок, ийиги чергениң дылы былдыр көөр, тыва дыл кырынга ном номчууру, тывалап чугаалаары, харын-даа тыва дыл кырынга өөренири ажык чок деп санап чоруур кижилер барын чамдык эштерниң шүгүмчүлеп бижип турары шын. Тыва дылынга-даа, орус дылга-даа арыг чугаалаар, бедик культурлуг, эртем-билиглиг аныяк-өскеннер бисте бар апарганы өөрүнчүг. Ынчалза-даа ада-иези-даа, эш-өөрү-даа, орус дыл билбес дөргүл-төрели-даа тывалап чугаалажыксап турда, орустап чугаалааш турар кижилер тыптып турары дыка-ла эпчок. Ол бичии кижилерде буруу чок. Мында буруулуг кижилер ада-иелер, школа: бодунуң-на төрээн дылынга хандыкшыдып шыдавайн турар буруувус ол. Бодунуң төрээн дылын билбес кижи бодунуң вапиязының төөгүзүн канчап билирил? Ындыг кижи өске чоннуң төөгүзүн база-ла билбес. Шак моон «безерек» кижилер тыптып келир.

Бо чайын аржаанга Кызылдан бичии уруглары-биле өг-бүле дыштанып чедип келди. Уруглары (үш кижи) шупту орустажып чугаалажыр. Орустажып чугаалажыр ажы-төлүнге ада-иези кижизидикчи уткалыг чүүлдерни орус дыл кырынга чугаалап берип шыдавайн турар чорду. Оларның уруглары ада-иезиниң тывалап чугаалажып турарынче шуут кичээнгей салбас. Ада-иези дужунда чугаалашкан, а уруглары база-ла боттары чугаалашкан турар. Бичии кижилер бир-ле дугаарында ада-иезиниң дыл-домаа болгаш ажыл-херектериниң салдары-биле кижизиттинер, угаан кирери билдингир-ле болгай. Улуг-даа, бичии-даа кижилерге бодунуң төрээн дылынга бижип каан чүүлдер азы чугаалап турар чүүлдер эң-не дээштиг болгаш салдарлыг.

Соолгу үеде тыва дылды оон эртеңи хурал-суглаалар эгелээш өөредилгеге чедир бүгү-ле чүүлдерин орус дыл кырынга чорударын күзээрлер белен бар болгай. Орус дылды өөренири эң чугула. Ол кижи бүрүзүнге херек. Ынчаарга суртаал ажылын чорударынга кижиниң бодунуң төрээн дылы дээштиг бе, азы өске дыл дээштиг бе? Төрээн дылы болбайн канчаар! Коллектив тыва, а кескү агитацияның чүүлдери, хурал орус дыл кырынга боору дыка эпчок. Ындыг чорук кижи бүрүзүнге бир дек-дески дээштиг боор шыдавас.

Тыва дыл дугайында бижип турар бүгү-ле эштерге бүрүнү-биле каттыжып шаан, дараазында чүүлдерни сүмелекседим: тыва дылывысты моон-даа соңгаар улам сайзырадып, үнелелин көдүрерде чүден эгелээзе эки? Мен мынчаар бодаар мен.

Бирээде, кескү агитацияның чүүлдерин: лозуң, плакаттан эгелээш, хүндүлел самбыразынга чедир тыва дыл кырынга кылыр. Ийиде, тыва школаларның хана парлалгазындан эгелээш, иштики, даштыкы кескү агитацияның чүүлдерин тыва дылга кылырга дээштиг болур. Үште, тыва дылга, тыва чогаалга олимпиадаларны, бөлгүмнерни школа бүрүзүнге чорудар. Тыва школа бүрүзүнге тыва дыл кабинеди албан турар. Бир-ле дугаарында, тыва дыл кабинединче кичээнгей салыр. Бистиң школада ол кабинет чок. Дөртте, агиткварталарга тыва дыл, тыва чогаал неделяларын, кежээлерни эрттирип турары күзенчиг. Беште, тыва чогаалчыларның, композиторларның портреттерин кылыр. Олар школаларга, клубтарга, библиотекаларга чугула херек. Алдыда Кызыл болгаш өске-даа орус, тыва чурттакчылыг хоорайларга тыва ясли-садтарны организастап тургусса. Ол ышкаш школаларга башкылаашкынны 8-ки класска чедир тыва дылга чорутса. Өөредилге-кижизидилге ажылын бодунуң төрээн дылынга чорударга билдингир болгаш дээштиг болурун кым-даа билир. Тыва школаларга бүгү эртемнерни 5-6 класстардан эгелеп орус дылга башкылаар деп чүве тывылган. Тыва дыл кырынче очулдуртунган-даа, тыва дылга бижиттинген-даа уруглар чогаалдары кончуг эвээш. Бистиң чогаалчыларывыс уруглар номнарынче кичээнгей салыр болза эки. Тыва дылга тоолдар, рассказтар, шүлүктер, техниктиг номчулгалар, пластинкалар чок боор турары хомуданчыг. Бо чүүлдер өөредилгениң техниктиг херекселдериниң чугула кезээ болурун билир бис.

Дыл болгаш чогаал талазы-биле шылырак өөреникчилер математиканы белени-биле билип алырын математика башкылап чоруур болгаш көрүп чор мен.

Уван-оол МОНГУШ,
Башкы.

Кызылдың уран чүүл училищезинде өөредилге кирген уран талантылыг уруглар өөредилгезинге кызымак болуп, хыдыг хөгжүмге ойнап мергежий бергеннер. Уругларның белеткээн концерттерин чон улуг сонуургал-биле көрүп турар.

ЧУРУКТА: хыдыг хөгжүмге ойнаар талантылыг уруглар концерт үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

КАИ экраны

АРАГАНЫ АМЗАВАЗА

Эртен он хонукта республиканың девискээринге 11 озал-ондак болган. Бир кижи амы-тынындан чарылган, чеди кижи бертинген. Ээрик машина башкарып чораан чолаачының хайы-биле бир озал-ондак болган.

Кызыл хоорайга орук шимчээшкининиң 1169 ылыы-бүрү хажыдыышкыннары болганын КАИ ажылдакчылары илереткен. Оон иштинден ээрик чораан 40 чолаачының руль долгаар эргезин казаан. Ылангыя хуу машиналыг кижилер боттарының кара туразы-биле арага ижип алгаш, ынай-бээр халдып, кудумчу шимчээшкининге улуг моондакты болдуруп турар.

Хуу машиналыг кижилер харылзаа чериниң сентелге тудуг участогунуң тудугжузу И. Н. Сергиенков, «Кызыл тудуг» эргелелиниң дашчызы Г. И. Монгуш, чер ажылдары кылыр тудуг эргелелиниң чолаачызы А. А. Касимов, Чуртталга-коммунал ажыл-агый каттыжышкынының тус-кайлаан АТП-зиниң чолаачызы Л. П. Давидишов, Кызылдың үлетпүр бараанныр садыгның чудурукчузу В. В. Ермаков, Бии-Хем районнуң «Саян» совхозунуң быжаанчызы В. И. Сауленко, аэропорттуң техниги А. А. Чебыкин олар ээрик чораан. КАИ ажылдакчыларынга туттурганнар.

Чамдыктары ээрикин көргүспес дээш дыка-ла кызар. Ону чажырарга-даа кестү бээр деп чүвени билбестер. Оон орнунга арага амзаарын каттан болза, оларны акшага торгаар эрге бар эвес. КАИ ажылдакчыларынга ээрик бир дугаар таварышкан, бер-ле шаа-биле тайылбырлааш туруптар. Качыгдалга таварышкан болур, азы куда, төрүттүнген хүн эрттирген болур. Мындыг таварылгаларда араганы амзавайн барза кандыг боор. Ылап-ла ону ижери албан эвес. Чолаачы кижи бүрүзү моон черле түңнелди үндүрер ужурлуг.

Кызылда КТЭК-тиң эртээнинден Минусинск хоорайның 1517 автоколонназының чолаачызы А. А. Чернов 85-35 КЭС күрүне дугаарлыг КамАЗ-5410 маркалыг автомашиназынга ноябрь 30-де эртенгиниң 8 шакта Калинин кудумчузунче үнүп ора, удур келген ийи чүък машиназын барып үстүрген. Чолаачының ээрик болганының чылдагаанындан Кызылдың № 2 АТБ-зинге болгаш бодунуң бүдүрүлгезинге материалдыг когарелды чедирген.

Ол-ла айның 27-де Улуг-Хем районнуң Чодураа—Торгалыг оруунга Енисей пароходствозунуң моторизи Л. Н. Тас-оол ачылап алган машиназын андара долгапкан. Автомашина «Куш-ажылдың хостуу» совхозтуу болган. Оон чолаачызы В. К. Хуурак бодунга быжыглаан машиназынга захырыысалга чок чоруун көргүскен. Аът эвес, быжыглаан техниканы канчап улуска ачыладыр боор. Л. Н. Тас-оол озал-ондак болганының соонда кемдээн, а кызынга чораан пассажир В. К. Кыргыс өлген.

КӨДҮРЕР ДАШТАР КАЙДАЛ?

Үениң шапкын агымының аайы-биле чер-чуртувустуң өөн, сайзырап турары кедергей. Кайда-даа тудуг-суур-ла, чаартылгалар-ла. Ынчалза-даа чаа чүүлдү кылып тура, эрги-даа бол үнелиг чүүлдү уттуп кааргa, талаар болгай. Ол дээш чүгле бойдус эвес, төөгү база кижилерниң оршээвейн баар.

Тыва чоннуң шаг-шаандан хүндүлеп, чоргаарланып чорааны «барыс шинчилиг баадыр мөгелериниң» келир салгалга арттырып каан көдүрер даштары кайдал? Ол база төөгүнүң үнелиг тураскаалдары-дыр. Амгы аныяк салгалдың мөгелери оларны көдүрүп ойнап, мөгүлдажып, эргиниң чаагай чаңчылын чүге катап чонга эгиттипезил? Хүреш болган черге көдүрер даштан экеп салгаш, мөгелерге көдүртсе чүл? Шаанда ындыг чораан болгай.

Тес-Хемниң Самагалдай биле Берт-Даг аразынга чыткан көдүрер даш читкен дээр. Ол ийи суур аразынга чаа орук кылып турган ажылчыннар ону машинага чүдүргеш, өскээр аппарып октапкан сураглыг болду. Ол дашты Тываның сураглыг мөгелериниң бирээзи Арзылаң Күдеректиң хүреш мурнунда бирги көдүрер дажы дээр чүве. Моолдуң Элчиген аймааның ийи амырга мөгези Лотой-Дзаан дээрзи-биле маргылдашкаш, ол дашты Күдерек ол ийи катап бажын ажыр көдүргеш, тиилээн дижип ыргаанннар ам-даа сактып чугаалажыр. Лотой ол дашты үш-ле көдүрген.

Чөөн-Хемчиктиң Хөндергей чооргунга чыткан көдүрер даш кайдал? Ону эрги Тываның сураглыг мөгелери Доткан, Откун сутлаар көдүрүп чораан дээр чүве. Ону чоокта чаа Арзылаң-Комбу деп мөге кижи суурга экеп алгаш турган. Ам ол даш база ие чок читкен.

Дагыр-Шемиге чыткан даш база читкен. Ону Хемчиктиң сураглыг мөгелери Куулар Камбаа, Артас Монгуш олар көдүрүп ойнап чораан дижир.

Хөндөлеңниң, Шуйнуң, Бора-Шайның, Бурен-Хемниң, Каргының дээш, оон-даа өске черлерниң көдүрер даштары канчап барганыл? Ажытлаа чок чыткан, читкилей берген бе? Тудуг-суур кылыр дээш бузуп, үрегдеп кааны ол бе? Төөгүнүң ол хире үнелиг тураскаалдары бо чаартылгалыг үеде аныяк-өскен ортузунга бөлүт-ла кижизидикчи патриотчу суртаалчылар болур-дур-ла. Амгы аныяк мөгелер өгбелериниң эдин көдүрүп, күжүн шенежириңге безин хей-аъттыг болбас бе.

Бо-ла айтырыгларга харыы дилеп, Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге-даа, районнарның эрге-чагырга органнарынга-даа, хой-нити организацияларынга-даа барып айтырып турдум. Кым-даа оттуг харыы берип шыдавас болду. Тес-Хемниң райкүүсном ажылдакчыларындан ол дугайын айтырарымга чүгле каттыржып каар: «Кажан, чүү читкен дашты кым билир боор» — диштилер. Чөөн-Хемчиктиң комсомол райкомунуң ажылдакчылары көдүрер даш дугайында шуут чүну-даа билбес болганнар. ТӨЛТЭШИ-ниң бир эртем ажылдакчызындан айтырарымга: «Мен даш таныылдавайн-на турар болгай мен...» —деп каан. Мен бодап көөрүмге, «таныылдаар» үе шагда-ла келген-дир ийин. Оон башка бойдус-байлаавыс-даа, төөгүвүс, культуравыс-даа ядараар, уттуттунар.

Чон кончуг болгай: чугаалай бээр, саналдай бээр, негей бээр. «Төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаары — кижи бүрүзүнүң арын-нүүрүнден, харысалгазындан, медерелинден хамаарылыр» — деп, М. С. Горбачев Москвага комсомолчулар-биле ужурашкан үезинде онза чугулалап демдегледи. Ынчангаш чоннуң сагыл-оналы, бодалын дыңнаары чугула-дыр.

Игорь ИРГИТ.

ҮЖЕН ХАРДАҢ ӨРҮ

Хостуг үени дыштанып эрттирер талазы-биле ак-довуракчылар бар аргаларны ажыглап, хой-нити организацияларын киириштирип турар. Культура-спорт комплекизиниң ажылын экижидер талазы-биле хөй ажылдар кылдынган. Бистиң Культура ордузунга чамдык ажылдар кылдынып турар. Оон чижээнге «30 хардан өрү назылыгларга» деп клубту ажыткан бис.

Ак-Довурак хоорайның Культура ордузунга «30 хардан өрү назылыгларга» деп клубтуң дыштанылга кежээзи болган. Ону организастап эртиреринге «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажылчын хандырылга килдизиниң ажылдакчылары улуг дузаны чедиргеннер. Олар дыка үр үе иштинде чыглып, баш удур планны тургузуп, каш катап сайгарып белеткениң түңнелинде кежээни эрттирген. Кижи бүрүзүнге кылыр ажылды заапкан. Оюннарның ийи бүрү хевирлерин ажылдап кылган.

Кежээни эрттирериңге ажылчын хандырылга килдизинде херээженнер чөвүлелиниң даргазы, чеди дугаар столованың повары Валентина Павловна Васильева, комсомол организациязының секретары Татьяна Ларина, профком даргазы Динара Николаевна Маленьких олар кончуг идепкейлиг киришкен.

Чалаттырган улустуң хөй кезии 18 дугаарлыг садыгның ажылдакчылары болган. Чаарби үш кижиге чалалга билеттерин тараткан.

Кежээге дугаары 2 болгаш 1 школаның башкылары Л. Д. Крылова, А. Д. Ооржак, БелАЗ чолаачызы Александр, баш таарыкчызы Надежда Канискилер, арыглаа фабриказының слесары Владимир Сарыглар, профилакторийниң эмчи сестразы Дарья Дагба-Доржу олар танцылаашаан, оюн бүрүзүнге идепкейлиг киришкеннер.

Үжен болгаш 50 хар чедир назылыг улустуң аразында ылгал безин чок болган. Бир ажылчын неделяның соонда туруппан мага-бот дыштанган. База бир ажылчын неделяже омак-хөглүг ажылдап киришкеннер.

Моон соңгаар оон-даа өске тематиктиг кежээлерни эрттирерин планнап турар бис.

Александра ГАЙНУТДИНОВА,
Культура ордузунуң директорунуң оралакчызы.

СӨСТҮ КАМНЫГ, БОДАМЧАЛЫГ АЖЫГЛААР

(Шүлүктер сайгарылгазы)

«Шын» солунга хүнүң-не кээп турар шүлүк чогаалдарының чамдыктары-биле таныжып көрээлиңер.

Чоокку хүннерде база-ла хөй шүлүк чогаалдары келген. Оларның иштинден үш автордан он беш шүлүк келген. Бай-Тайга районда башкы Сайлыкмаа Комбу беш шүлүк чоруткан. Ол шүлүктерниң кол утказы бойдус камгалалынче угланган, аңаа хамаарылгазын илереткен.

Чиргилчинниң делгемнериниң
Чиңгир көккүр хөлдеринде
Эргим черниң эртинези —
Эжеш куштар хоюспанар.
Эжинге ынаан илередип,
Эзгир чараш эрголенчип,
Чалгыгаарга өпейледип
Салдап чорда чараштарын.

«Эжеш куштар хоюспанар» деп шүлүктен мону ам-даа хоюглаптар болза бисге таныш, эргим чурумал оон-даа чараш кестүп кээр ийик. Ол авторнуң «Чедип келиңер, авлар» деп шүлүүндең:

Адрезин «Уруглар бажыны»
Аалчылар ында-хаая кээр.
Хир чок, арыг кылан карактар
Кирер эжикче бо-ла көөр.

Кымнарның дугайында база оларның сеткил-сагыжы, караның көружу эжикте, бир-ле кижини—төрээн иезин манап турары көстүр. Мыя бо дөрт-ле одуруг хөйнү чугаалаар, ынчалза-даа «Хир чок, арыг кылан карактар» деп одуругда «Хир чок» деп сөс бичии уругга хамаарыштыр номчукчуну сеткилинге эпчок болу бээр-дир. Ынчангаш бо сөс туружунда эвес болганы-биле эки бар чыткан чурумалды үрей берген ышкаш. Өскүс чаштың караанда муңгаралдың хөлегези көстүп турар эвес чүве бе? Бо шүлүктү ам-даа хынамчалыг көрзе эки.

Сайлыкмаа Комбу чогаалга сонуургалдыг, бодунуң шүлүктеринге боттуг амыдыралды көргүзерин оралдажып чоруурларының бирээзи. Аңаа бир чугула чүве сөс бүрүзүнүң туружун дилеп тывырынга мергежири күзенчиг.

Ол-ла Бай-Тайга районда Чульдум Кан-оол база беш шүлүк чоруткан. Ч. С. Кан-оолду номчукчулар билир. Ол багай эвес шүлүктерни бижигилээн. Оон чамдык шүлүктери чоннуң аас чогаалынга дыка чоок.

Черимейниң аяң киирген
Чечек ышкаш Шекпээр кызы.
Анай-Хаак дег, эолгир
сыныг
Ажыл-ишчи Шекпээр кызы.

«Шекпээр кызы» деп бо шүлүкте «Черимейниң аяң киирген» деп одуругда аяң киирген деп сөс арай туружунда эвес ышкаш, сагыштыка эки таарышпас, а бир эвес ол одуругну «Черимейниң чараш ээзи» деп солуптса күштүг апаар ышкаш. Ол-ла авторнуң «Овурлар» дээр, соолгу үеде аныяк авторларның, оон эртпейн бижип турары эвээш одуругларлыг шүлүктери бар.

Бош чүүл көрбес — иштиаарыыр.
Моожаралыг чолук, саак.
Думчуу чыттыг, карачидиг.
Тудар холу кижиир сойлук.

Ооржу бүтүң хамчыы чуттан
Оран-чуртум арыг турзун!

Мында чүнү чугаалап турарыл?

Оорланыр кижиге каргыш салган. Моон чүү-даа көзүлбейн турар. А бир эвес ол хайлыг оор аарыг чыткан хөй ажы-төлдүг кижиниң саап ижип олурган чаңгыс инээн ап карартыр алгаш барганын бижип көргүзүпкен болза. Ынчан авторга чурумалдыг шимчээшкин эң-не таарымчалыг болур ийик.

Ол-ла авторнуң «Моржук биле Шээ-Бөрү» деп басниязы эмин эртир хөй сөстүг, бежен одуругну ээлеп турар. Кажар Шээ-Бөрү Моржукка келгеш, хөй түңнүг акша чээп кээр, а оозу акша бербес шинчилиг болур, ынчан Шээ-Бөрү мегеленип моорап-лазып, өлүгченнеп бээрге, Моржук чурттап турар черинге хай-бачыт болбазын дээш соолгу хереглээн шүтүзүн бериптер. Бо баснияны эки сайгарып, сөстерин кызырып, сиирин турган кылыр болза, багай эвес басня үнүп болгу дег.

Соолгу үеде чамдык аныяк авторлар ажык-чарлыг үе дээш-ле, ожук-паш кыдыындан улуг-ла ыравайн, кады ажылдап турары, чаңгыс кабинетте эштерин-не, бодунуң бажында улуг чамны көрбейн чыткаш, эжинде ине дег чамны эжерип каар кылдыр бижий берген. Бот-хуузунда аазыргазын азы алектеп кочулаазының көргүзери — иштилеп амыдыралында шаптык болуп турар кижилерниң бөлүүг арыннарын көргүспейн турар деп бодалдыг мен.

Чульдум Кан-оолдуң хөй шүлүктерин номчуп көргүлээн мен. Оон кол угланыышкыны чоннуң аас чогаалынга чоок-даа болза, сөс-домаа аксап турар. Ынчангаш сөс-биле хөй катап ажылдаарын сүмелээри артык эвес.

База бир бижикчи Дадар-оол Ооржак (Чадаана хоорайдан) «Директорумга» деп шүлүктү баштадыр беш шүлүктү хары уга чоруткан. Оларның кол угланыышкыны кижилерниң ажыл, амыдыралында четпестерин «кара будук»-биле көргүзүп турар. Бистиң амыдыралывыста хөлегелер эвээш эвес-ле харын, ол ажыл-агыйга бир улуг шаптыктаашкын деп чүвени билир бис. Ынчалзажок кижи чер кырында чараш сеткилдиг, чалакчы күш болур. Ынчангаш чогаал бижиирде баштай-ла кижиниң чырык талазындан көрүп чурум эгелээзе чогумчалыг болгу дег. А чидиг шүгүмчүлелдиг чогаалдар база херек. Оларның дыл-домаа уран, чидиг болур ужурлуг. Чогаал бижип чоруур кижи бүрүзү сөстү камныг, бодамчалыг ажыглаап тудум-на, сагыш-сеткилди хайныктырыптар дээштиг болур.

Алексей АРАПЧОР,
Шүлүкчү.

ӨГБЕМ ЧАГЫЫ

Степан Агбаановичиниң чырык адын, шырай арнын чанымда дег көрүп ор мен. Ынчан 1970 чылдың июнь айда чүве. Аныяк чогаалчыларның семинар-хуралы Кызылга болуп турган. Чапсар үезинде хоочун чогаалчы мээң чанымга кылаштап келди. Таныштывыс. Мен хуумда улуг чогаалчыны кара чаңымдан билир мен, чүге дизе оон чогаалдарын холдан салбас, хоюмдан ыратпас мен. Оон чогаалдары мени чайтаар-ла сорунза дег болунче хаара туда берген. Оон уламындан боор чадавас, чогаал бижииринче коктаа оруум чоорту тейүлген. Шак ол хире сураглыг кижи чанымга кээп, мээн-биле чугаалажы бээрге, шынап-ла, бөвөр-бөвөр чер тыппайн турганымны чажырбас мен.

— Кайыын келген сен, оглум?—дээш, карааи чивеңнедип тур.

— Тес-Хемден — дидим.

— Тес-Хемниң кайыы? — деп, ол улам сиңиикти.

— О. Шыноадан.

— Оо, мынчаарге-ла барык чурттажым, чаңгыс чериң довураа-дыр сен—дей-дир.

— Дээ турган оолдар — дээш, бөлүк чогаалчыларже айыткаш, —бисти, Өвүр улузуп. Дус-Дагның дузун чылгапкан болгаш дылы дус, кужур дег ажыг болган дижирлер болгай — дээш, чогаалчым каттыра-дыр.— Сен база дус, кужур чылгапкан болгаш бижип эгелээниң ол-дур, ам-даа эки бижи, оглум.

Ол ужуражылгам, өгбемниң ол чагыы черле уттунмас, ам база сактып келдим.

Чимит ӨӨЛЕТ.

ТЫВАНЫҢ ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫ

Декабрь 14-те

ТЫВАНЫҢ УРАН ЧҮҮЛ АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫНЫҢ КОНЦЕРТИ

(Концерттен кирген акшаны Арменияда чер шимчээшкининге таварышканнарже шилчидер).

Эгелээри 19 шакта.

Декабрь 17-де — А. Емельянов.

ЧУРТТАЛГАДАН ОЙЛАВАС СЕН

(Шииниң баштайгы көргүдээзи)
(Ийи кежегелиг драма)

Эгелээри 19 шакта.

Декабрь 18-те — В. Серен-оол.

ИЕЛЕР ШИИТКЕЛИ

(Ийи көргүзүглүг поэма-парабола).

Эгелээри 19 шакта.

Декабрь 27-де

ШИИ-КОНЦЕРТ «ЧЭЭРБИЛЭЭН БИС»

(Күрүнениң Ленинградта театр, музыка болгаш кинематография институдун 1968 чылда дооскан тыва студияның 20 чыл болганынга тураскааткан).

Эгелээри 19 шакта.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ШЫДЫРАА ФЕДЕРАЦИЯЗЫНДА

Чоокта чаа Тыва АССР-ниң шыдыраа талазы-биле 8 кижи составтыг чыынды командазы Новосибирск хоорайга Сибирь зоназының маргылдаазынга киришкеш келген. Моон барган шыдыраачылар эки түңнел көргүспээн. Сес командадан эң сөөлгү черни алган.

Шыырак шыдыраачылар А. Паршаков, С. Идам Тываның адын камгалаар туржук, спортчу эвес чоруун көргүзүп, удурланыкчыларын хүндүлевейн, ойнаар залга ээриң кестүп келгенин судьялар эскерген. Ылангыя С. Идам Иркутсктуң төлээзи-биле шуут ойнаваан болгаш аштырыышкынга таварышкан.

Тываның Шыдыраа федерациязы команданың кайы хире ойнаанының дугайын президиум хуралынга чугаалашкан. Президиум кежигүннери боттарының санал-оналдарын берип, команданың багай киришкениниң дугайында шиитпир үндүрген болгаш А. Паршаковту база С. Идамны шыдыраа талазы-биле Тыва АССР-ниң чемпионадынга киирбес деп саналдаан.

Бо чылын республикадан дашкаар шыдыраачыларның киржир оюннары хөй. Ынаар чүгле эки чурумнуг болгаш бодунуң туружун камгалап шыдаар кижилерни чорударын Шыдыраа федерациязының президиуму шиитпирлээн. Ол ышкаш моон соңгаар шыдыраачы кижи хөй-нити черлеринге аксы чыттыг кестүр болза-ла кандыг-даа маргылдааларга киириштирбезин президиум кежигүннери саналдаан.

Телевидение

ДЕКАБРЬ 13
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30—«120 минута». 8.35 — «Делегейни дескиндир». 9.35—«Бис-биле кады, бис ышкаш, бистен дээре кыл». 10.35 — Медээлер. 10.45 — 11.40 — «Джен Эйр». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы 15.30 — Медээлер. 15.40 —Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50— Концерт. 16.15 —«Казахстан делгемнери». 17.05 — Уругларга уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Харлыг аллы хүннер». 18.15 — «Ойна, гармонь». Чавсарда (19.05) — Бөгүн делегейде. 20.05 — «Джен Эйр». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 —«Үе». 21.35 —Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Киржикчилер». Эдип чазаар куш-ажыл черлериниң нарын айтырыглары. 22.45 — Бөгүн делегейде. 22.55—23.20 — «Экспресс» ансамбльдиң концерти.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «К. Батюшков». 8.35; 9.35 —Өг-бүле амыдыралының этиказы болгаш психологиязы. 9 класс. Оол, кыс... болгаш нарын айтырыглар. 9.05 —Француз дыл. 10.05 —ОПТУ суругуулдарынга. Информатиканың болгаш санаалга техниканың үндезиннери. Херек эмгелээри болгаш ЭСМ. 10.35; 11.35 —География. 6 класс. Мурнуу Америка. Амазония. 11.05 —Француз дыл. 12.05 — «Аас-кежиктиг эрик». Уран-чечен фильм. 13.30—Медээлер. 13.40—14.30 —«Чүс-чүс чылдарны ажыр баскан найырал». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.05 —Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — Уругларга фильм. 18.40 — «Тыва тудуг» силерни чалап тур. Реклама. 18.50 — «Тываның композиторлары уругларга». Республиканың уран чүүл школазының суругуулдарының концерти. 19.05 — Киножурнал. 19.15 —«Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «XXI область партконференциязынга уткуштур». 19.45— Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — «Экранда Сибирь» 20.25 — Реклама. 20.30 — «Музыкалыг киоск». 21.00 — «Үе». 21.35—Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — 23.15 —Н. Долинина. «Негелчилер болгаш харылакчылар». Телешии.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — «Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». 18.45—«..Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.30— Ритмиг гимнастика. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Кино

ДЕКАБРЬ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Меня зовут Арлекино» 9.20, 12.00, 14.40, 17.20, 20.00, бичии залга: «Граф Монте-Кристо» 12.30, 16.00, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Маленькая волшебница» 9.20, 12.50, Киноклуб «Друзья природы» 10.50, «Ох, уж эта Настя!» 14.20, «Сладкие грёзы» 16.00, 18.40, 21.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Эсперанса» 13.50, 16.40, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Волшебство «Куин» в Будапеште» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Кинг-Конг жив» 17.00, 19.40 шактарда.

агаар

Республикага шокар булуттаар. Чагбас. Сырынаар. Дүне агаарның температуразы 26-31, чамдык черлерге 16-21 градус соок. Хүндүс 15-20, чамдык черлерге 5-10 градус соок болур.

Кызылга шокар булуттаар. Чагбас. Дүне агаарның температуразы 28-30, хүндүс 17-19 градус соок.

Автооруктарга эртен, кежээ туманнаар. Кестүргү аки. Мурнуу-барыын чүктен хаттың хүргени секундада 7-10 метр.

(Солунуң дараазында номери декабрь 15-те үнер.)

Редактор В. С. ШАРАВИН.

367000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

ШЫННЫҢ телефоннары

Редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; приемная — 3-34-26; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93; партийжи амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-25; совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23; үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73; агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; пропаганда килдизи — 3-34-57; культура килдизи — 3-39-15; информация килдизи — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; очулга килдизи — 3-34-93; корректорлар — 3-34-19; үндүрүкчүлер — 2-27-41; бухгалтерия — 3-43-41; солун келбейн барганза — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажыы. Тиражы 24637 экз.

Тыва АССР-ниң Полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Петишкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 217. ТС—00733

...республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың декабрь 15 четверг
№ 288 (13888)
1925 чылдан үндезилеттинген
Өртээ 3 кап.

БАШТЫҢЧЫНЫҢ АДАЗЫНЫҢ БАЖЫҢЫ

Ульяновскиниң кудумчузунда ол бөдүүн ыяш бажыңга хөглүг үннер үнмейн бирбес хүннер турбаан. Илья Николаевичиниң бодунуң садып алганы ол бажыңга 1878 чылдан 1887 чылга чедир Ульяновтарның вайыраалдыг улуг өг-бүлези чурттап чораан. Маңаа, ол бажыңга, В. И. Ленинниң музей-бажыңын ажыткаанындан бээр 65 чыл эрткен.

Ол тооттулуг хүнү Ильичиниң чаңгыс чер чурттугдары калбаа-биле демдеглеп эрттирген. В. И. Ленинниң Төп музейиниң Ульяновскиде филиалы хоорайның чурттакчыларын болгаш аалчыларын делгелгеже чалаан. «Владимир Ильичиниң музей-бажыңы чуруктуларның чогаадыкчызында» — ол делгелгениң темазы ындыг болган. Совет эрге-чагыргазының баштайгы чылдарында Октябрьның баштыңчызының адазының бажыңын чураан Москваның, Ленинградтың, Вильнюстуң, Ульяновскиниң мастерлериниң чуруктарын болгаш графиказын көргүскен.

Н. МИЛОВ.
(СЭТА-ның корреспондентизи).
Ульяновск.

КҮЖЕНИИШКИННЕРНИ УЛГАТТЫРАР

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязы

Арменияда ажылын уламчылап турар

Эрткен хонуктарда Ленинаканга база он-он кижилерниң амы-тынын алган. Ол хоорайда теледамчыдылга катап ажылдап эгелээн, майгыннарда баштайгы телевизорлар көстүп келген, Кировакан — Степанаван — Калинино аразында автомобиль оруу ажыттынган. Ындыг медээлер камгалакчы болгаш тургузукчу ажылдар фронтузундан кээп турар. Оларны республика манап турар, оларны чурт манап турар, ол медээлерни Политбюронуң комиссиязы ылавылап демдеглеп ап турар, чүге дээрге ындыг медээ бүрүзүн алдын өртектиг безин дивейн, кижиниң амы-тыны өртектиг деп үнелеп турар.

Декабрь 13-түн эртенинде Н. И. Рыжковтуң даргалаашкыны-биле чанчыл болган шалыпчы ажылчын планерка болган. Аңаа эвилел болгаш республикалар министерстволарының база ведомстволарының удуртукчулары отчёттарын берген. Эрткен хонукта кылган ажылының дугайында ССРЭ-ниң Агроүлетпүркүркомунуң даргазының бирги оралакчызы, ССРЭ-ниң министри Е. И. Сизенко, ВЦСПС-тиң даргазы С. А. Шалаев, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчылары Ю. П. Баталин болгаш Л. А. Воронин, качыгдааннарга дуза көргүзер талазы-биле республика комиссиязының даргазы, Армян ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ф. Т. Саркисян, Армян ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Ю. Е. Ходжамирян олар дыңнадыглар кылган.

Республиканың үрегдээшкинге таварышкан көдээ районнарында байдалды бо удаада эң ылаптыы-биле анализтээн. Армян ССР-ниң болгаш ССРЭ-ниң Агроүлетпүркүркомнары баштайгы үеде организас чок болганын болгаш аңгадап аймаараанын көргүскенин айыткан. Шиитпирлиг хемчеглер алган соонда, декабрь 12-ден эгелеп байдал өскерлип эгелээн. Бүгү районнарже, ылангыя чер шимчээшкининден онза когараан черлерже чылыг хепти, чоорганнарны, майгыннарны чоруткан, районнар төптеринге шериглер дузазы-биле рация тургускан. Кижилерниң амы-тынын алыр болгаш бузундуларны аштап арыглаар ажылды организастаары-биле аңгы-аңгы деннелдиң удуртукчуларын чурттакчылыг черлерже чоруткан. Көдээ чоннуң амыдыралын хандыраары-биле холбашкан бүгү айтырыгларны шиитпирлээрин оларга дааскан.

Херээженнерни болгаш чаштарны Ленинакандан база Кировакандан көжүрери уламчылап турар. Эрткен хонуктарда Арменияның болгаш чурттуң өске-даа девискээрлериниң кадыкшылга черлеринче 7300 кижини чоруткан. Демир-орукчулар демниг болгаш сагыш човангыр ажылдап турар.

Айыыл-халапка таварышкан черже чурттуң бүгү булуңнарындан техника кээп турар. Эрткен хонукта көдүртүр 140 кранны транспорттуң аңгы-аңгы хевирлери-биле база бодунуң чоруу-биле эккелген. Эң күчүлүг кранны Закавказьеде Спитактың тараа продуктулар комбинадын сайгарарынга ажыглаар. Демир-орук-биле — демир-орук ажылдай берген — Ленинаканче 56 самосвалды, 15 бульдозерни эккелген, ам-даа 600 самосвал болгаш улус чурттаар 500 вагончугаш кел чоруур.

ССРЭ-ниң Кара металлдар болгаш Өңнүг металлдар министерстволарының камгалакчыларының эрес-дидим болгаш бедик мергежилдиг чоруун онзалап демдеглээн. 13-түн кежээзинде Свердловскиден ам-даа 300 камгалакчы специалистер Ленинаканга чедип келир. Камгалакчылар биле Совет Армияның дайынчылары — кижилерниң амы-тынын дээп демиселге кол шалыпчы күш болуп турар.

Оон-биле чергелештир бойдус халавының уржуктарын чайладыр дээш демиселге шаптыктап турар чамдык шыгыы четпестерни СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязы айыткан. Республиканың бодунда ажыл-агый курлавырларын бүрүнү-биле мөөңнээрин ам-даа чедип албаан деп айыткан. Эвилелдешкен республикалардан, тус-тус хамаатылардан болгаш даштыкыдан дузаламчы кылдыр Арменияга келген чүъктерни шыгыы учётка алырын, илеткелдиг шыгжаарын болгаш чөп ажыглаарын негээн. Ооргаар чорукту болдурбас, кижилерниң арыг сеткилинден чыгганы бүгү чүүлдерни бээр дээн кижизинге — чер шимчээшкининден когараан улуг-даа, бичии-даа кижи бүрүзүнге ылап болгаш дүрген чедирерин ындыктыы-биле сагыыр. Чаштарга бээр дээн эм аймаан, эмнелге дериг-херекселдерин болгаш посылкаларны онза учётка алырын сүмелээн.

Ол берге үеде үй-балай, үндезин чок, игүл чугаа тарадырын, националдар аразының өжээнин кыпсырын оралдашкан, эде тургустунуушкунга удурланган болгаш хулиганнаан элементилерниң оралдажыышкынының шиитпирлиг-биле буруу шапкан. Авыяастыг чүве чугаалап, уш-үдүрүм кыйгырыглар үндүрүп чоруур ол «демиселчилер» берге байдалдан үнеринге бодунуң чонунга дузалаар туржук, харын-даа эттиниип бар чоруур балыгже дус уруп турарлар. Олар бойдустуң халавының уржуктарын чайладыр дээн ниити күжениишкинге боттуг салдышкынын киирбейн турар.

• • •

Ереванда «Звартноц» аэропортунда самолёттарны хүлээп алырының болгаш чорударының графиги дыка дыкпыш. СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссия кежигүннериниң вертолёдунуң ужуп үнеринге, хүнүң-не чүгле үш минута «чай» тыптып турар. Чоруур оруу — соңгу чүк. Ереваннан ырақта, айыылга когараан суурлар. Чээрби минута ужуткан соонда Н. И. Рыжковтуң, Н. Н. Слюньковтуң, Д. Т. Язовтуң баштайгы доктаар чери — Степанаван. Оларның-биле кады Арменияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары С. Г. Арутюнян кады чораан.

Степанаван районда иийи муң коммунистер бар. Комиссия кежигүннери-биле чугаалажып тургаш, партия райкомунуң бирги секретары Ю. Г. Чешмартян шылгалданың бо берге шактарында он-он аныяк болгаш шалыпкын организакчыларның өлерээнин чугаалаан, олар тускай айтышкын-даа манавайн, микрорайоннарда байдалды боттары көрүп, үрелген бажыңнарны аштап арыглаар бригадаларны боттары организастап турганнар, районга келген майгыннарны дыка дүрген тургузупканнар.

Кижилерниң сагыш-сеткилиниң көдүрер, оларны ажылдаар байдалче киирер херек деп, райкомнуң активчилеринге Н. И. Рыжков сүмелээн. Оон кижилерниң боттарының салым-хуузу, Арменияның хоорайларының болгаш суурларының катап тургустунары хамааржыр.

Айыылга таварышкан районнарга дуза көргүзер эки тура тудугжу бригадалар эвилелдешкен бүгү республикаларда, дыка хөй областарда тургустунган деп медээни Степанаванның чурттакчылары сеткил хөлчок-биле хүлээп алган.

Вертолёт улаштыр ушкаш, сын эдээнде Арагац районнуң Цахкаовит суурга хонупкан. Ында хар чаапкан, аңаа эң баштай келген автокранның ныы ында көстүп чыдар. Суур кыдыында хонупкан вертолётче чаштарның маңнажып келбээни эдептиг. Чүге дээрге чаштар суурда чок. Оларны Арменияның өске районнарында чурттап турар төрелдери алгаш барган деп Н. И. Рыжковка дыңнаткан.

Айыыл-халапка таварышкан кижилер ам дектелип келген, төрээн черинге амыдыралды катап тургузар дээш дүн-хүн чок ажылдаарынга олар белен деп, көдээ ишчилер беседа үезинде чугаалааннар. Оларның кажыдалың деңге үлежип, моральдыг болгаш материалдыг дуза көргүзүп турар бүгү совет кижилерге өөрүп четтиргенин олар чүректериниң ханызындан илергейлеп турарлар. База бир эки медээ: Ереванда 700412 санче чурттуң бүгү булуңнарындан декабрь 13-түн медээзин ёзугаар 40 миллион ажык рубль киирген.

(СЭТА).

ХАЛАПТЫҢ УРЖУКТАРЫ-БИЛЕ ДЕМИСЕЛДЕ

Совет болгаш даштыкы журналистер-биле парлалга конференциязы

Бүгү чурттуң, бүгү делегейниң кичээнгейи Арменияда халаптыг болуушкунче хаара туттунган. Муң-муң кижиниң амы-тынын алгаш барган үрегдээшкинниг чер шимчээшкининиң уржуктары канчаар-даа аажок аар-берге болган. Бойдус халавының уржуктарын чайладыр болгаш качыгдааннарга дуза чедирер талазы-биле ажылдарны таарыштыр дүүштүрүп турар СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязы ол республикада калбак ажыкчарлыг чоруктуң байдалдарында хөделип турар.

Совет, а ол ышкаш ССРЭ-ниң ИХМ-ниң информация эргелелинде бүрүткеткен даштыкы журналистерниң улуг бөлүүнүң дилээнин ёзугаар СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязының даргазы Н. И. Рыжков, кежигүннери Н. Н. Слюньков, Д. Т. Язов, а ол ышкаш Арменияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары С. Г. Арутюнян декабрь 12-де парлалга телеэлекчилери-биле ужурашкан болгаш оларның айтырыгларынга харыылаан.

Парлалга конференциязын Н. И. Рыжков эге сөс-биле ажыткан.

Халап болган девискээрге шуптунар барган боор силер деп бодай-дыр мен деп, ол чугаалаан. Ынчангаш ында тургустунган байдал дугайында хөй тайылбырның херээ чок боор.

Даштыкы чурттарның массалыг информациязының четсектериниң хөй телеэлекчилери киржип турар журналистер-биле бо ужуражылганы ажыглап, даштыкы чурттарның чазактарынга, удуртукчуларынга, хөй-ниити организацияларынга, ажыл-херекчи бөлүктеринге, тус-тус кижилерге — чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бо аар-берге үеде биске таварышкан ук халапка чаагай сөзү болгаш ажыл-херектери-биле дузалаан бүгү кижилерге Совет чазактың өмүнээзинден чүректиң ханызындан четтиргенинисти илередиксеп тур мен.

Дыка хөй чурттар боттарының специалистерин чоруткан, олар ам халап болган черлерде ажылдап турар. Кижилер өндүр улуг херекти кылып турар. Дүүн Ленинаканга чорупт тура, бис француз специалистер-биле ужуражтывыс. Олар бузундулар аразындан дириг кижилерни тып уштурунга дузалап турдулар.

Бистиң таварышканывыс халапка бүгү делегейде көстүп көрбээн кижизиг сагыш човаашкын илереп турар. Даштыкы чурттарның талазындан мындыг эргим болгаш кижизиг сагыш-сеткил каттыштырылгазын кажан-даа көрүп көрбээн бис.

Бо дээрге чүгле эң кижизиг чорук болгаш сагыш салышкын эвес, а мен бодаарымга, чаа политиктиг угаап бодаашкынның салдары-биле делегей харылзааларында болуп турар чаагай өскерлиишкиннериң ниити кижи төрелгетенге хамааржыр бүгү үнелиг чүүлдерни, бистиң хөй янзы делегейивистиң боттарындан хамаарылгалыг кижилерниң улам ханы медерер билгенинин илереэшкини база болур боор. Кижи төрелгетенниң депшилгезиниң кайгамчык үнелиг чүүлдери бүгү улустарга чаңгыс аай эргим. А кажан ол үнелиг чүүлдер, хамыктың мурнунда кижиниң амы-тыны айыылга таваржыр дей бергенде оларның дүвүрели, кажыдалы чаңгыс аай дөмей боор. Ол-ла бүгүнү дугайында маңаа, Арменияга, оон таварышканы халапты көрүп тура, чайгаар-ла бодай бээр сен.

Силерни дамчыштыр моральдыг болгаш материалдыг деткимче дээш бүгү чүрүмнерге сеткилдиң ханызындан четтиргенивисти база катап илередиксеп тур мен.

Халапка таварышкан девискээрлерге мырыңай чоокта чаа Михаил Сергеевич Горбачев чораан барды. Оон келгенин, кижилер-биле ужуражышкыннарын армян улус сеткили өөрүп хүлээп алган, оларга берге үеде деткимче болган.

Бөгүн 11 шак 41 минутада халаптың болганындан бээр таптыг-ла беш хонук эрткен. Биске, ол хамаанчок кайы-даа чуртка, ол кажан-даа бодап, манаваанывыс халап болган. Бис мындыг чүүлге белен эвес турган бис. Халаптың хемчээлдери, байдалдың эң нарыны оон уржуктарын чайладырының талазы-биле ажылдарны организастаарының шуут чаа хевирлерин болгаш аргаларын дилээрин негээн.

Бистиң чуртувуска ховар эвес болгулаар чер шимчээшкиннеринден ушчок аңгы ылгалдыг чер шимчээшкини болганын, кончуг улуг халап, ёзулуг-ла айыыл болганын билип каапканывыстың баштайгы шактарындан дораан-на эргежок чугула организастыг хемчеглерни ап эгелээнивисти чугаалаар ужурлуг мен.

Ол-ла хүнүң кежээзинде СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң шиитпири-биле Политбюронуң комиссиязын организастап тургускан. Комиссия дүне када Ереванче ужуп үнүпкен болгаш халап болганының иийи хүнүнүң эртенинде маңаа чедип келгеш, доп-дораан ажылдап киирген.

Халаптың хемчээлдери кайы хире? Эң доозу түңнел болур сан-түңнер бисте амдаа чок деп чүвени чугаалаар бодап тур мен. Үрегдээшкиннерге таварышкан девискээрниң диаметри — 80 километр. Эртемденнерниң берип турары үнелээшкин-биле, чер шимчээшкининиң эң төвүнге — Спитак болгаш Ленинакан хоорайларының аразынга — оон күжү 12 баллдыг шкала ёзугаар 8 баллдан ашкан. Чижеглей алырга, 500 муң кижи оран-бажың чок арткан. Бөгүнгү медээлер ёзугаар алырга, 12 муң кижи балыглаткан. Оларның иштинден 6 муң кижини эмнелге албан черлеринде чыттырган.

Чеже кижи өлгенил? Бөгүнге чедир 15 муң хире өлген кижилерни уштуп алган. Олар ниитизи-биле чежел деп чүвени делегей практиказының дуржулгазынга үндезилээш чүгле санаашкыннар-биле догаап болур. Эртемденнерниң санап үндүргени-биле, ол сан 40—45 муң боор болур.

Колдуунда тос каът бедик бажыңнар болгаш үлетпүр тудуглары бузулган. А ынчаарга чер шимчээшкининиң шуут төвүнге таварышкан Спитак хоорайдан колдуунда чүү-даа артпаан деп болур. Ынчангаш бис ол хоорайдан катап тургузуп алыр чүү-даа чок деп санап турар бис. Бис ону шуут катап тургузар ужурлуг апарган бис.

Амгы үеде чүү кылдынып турарыл? Камгалал ажылдарының технологиязы кончуг нарын деп девин-не чугаалаан мен. Республикага чүък көдүрер чепсек-херекселдер чогуур хемчээлге чедир чок турган. Бирги ээлчегде чүък көдүрер күштүг краннар болгаш экскаваторлар. Ынчангаш, бирээде, чүүден эгелээн бис — Грузияның болгаш Азербайджанның чоокку районнарындан бүгү аар техниканы маңаа мөөңнедивис. Ынчалза жок ол эвээш болган. 600 кран экипажын — экскаваторлут, демир кестирер херекселдиг, септелге баазалыг, ажылчыннарлыг болгаш специалистерлиг — четчелээш, дүн-хүн чок ажылдадып эгелээн бис.

Бистиң сорулгавыс — бүгү ажылды иййи үе-чадага эрттирери болур. Бирээде — кижилерни бузунду-оваалар аразындан казып уштуп алыры. Ам-даа дириг кижилерни уштуп ап турар. Бөгүн Ленинаканга он дириг кижини казып ужулган. Бузунду адаанда бар-ла бүгү амы-тыныг кижилерни казып уштурун кызыдып турар. Овааларны шуптузун арыглап аштаар. Өлген кижилерни дөгерезин казып ужулгаш, оларны ажаар. Ол болза бирги үе-чада болур.

Оон-биле кады чурттакчы чонну өскээр көжүрер талазы-биле улуг ажылды чорудуп турар бис. Бисти шын билип көөрүн база катап чугаалаксап тур мен. Баштайгы үш хүнде кижилерни өскээр чорударны кончуг берге турган. Уругларны, херээженнерни болгаш кырганнарны айыыл-халап болган черден өскээр үндүрүп чорудар дээш чонну дыка-ла сургап келген бис. Маңаа чүгле эр улусту арттырып алыр дээш. Бисти кымдаа дыңнаваан. Кижилер берик угаан чок байдалга турган. Өг-бүле бүрүзү качыгдал-чидириглге таварышкан. Өлген кижилерни тывылбаан шаанда кым, кайнаар-даа барын күзевейн турган. Ам байдал чоорту өскерлип эгелээн, кижилерни өске черлерже көжүрүп үндүрери дүргедээн. Арменияның, Грузияның, РСФСР-ниң Ставрополье болгаш Краснодар крайларының санаторийлеринде, дыштанылга бажыңнарында, профилакторийлеринде, туристиг баазаларында айыыл-халапка таварышкан 50 муң кижи чыттырар черни белеткээн. Украинада — Крым болгаш Одесса областарда база-ла 50 муң оруннуг черлерни белеткээн.

Дүүн хүнге чедир 2 муң уругларны болгаш херээженнерни көжүрүп чоруткан. Бистиң санап турарывыс-биле алырга 50—70 муң хире кижини өскээр көжүрер апаар. Ол ажылды он хонук дургузунда доозар деп планнап турар бис.

Айыыл-халап болган черлерже блоктардан кылган болгаш контейнер хевирлиг бажыңнарны чорудуп турар. Оларны эптеп кылгаш, чылыглааш, ынаар кижилерни көжүрүп киирер. Эр улус тудут болгаш өске-даа ажылдар кылыры-биле артып калыр. ГФР-ниң чазаанга кижи чурттаар тускай вагоннарны чорудуп бергени дээш өөрүп четтиргенивисти илергейлеп турар бис. Боттары өскелерден хамаарылга чокка ажылдап шыдаар, бүрүн дериг-херекселдерлиг шимчеңгир тудут отрядтары удавас кээп эгелээр. Олар чурттаалга бажыңнарын, уруглар садтарын, эмнелгелерни болгаш өске-даа черлерни кылып эгелээр.

Арменияда бүдүрүлгелерни турар эвилел ужур-дузалыг министерстволар үрелип бузулган бүгү объектилерни боттарының күжү-биле катап тудуп тургузар ужурлуг. Айыыл-халаптың уржуктарын дүргей чайладыр дээш элээн каш угланыышкын-биле ажылдап турарывыс моон илден-дир.

Бөгүн бистер чер шимчээшкининге таварышкан көдээ черлерни эргий ушкаш келдивис. Ында байдал хоорайлардан дээредевес. 28 суур шуут буступ дүшкен, 100 хире суур кезик-чамдыктап үрелген. Ленинакан хоорайның чоогунда райоң төвү кончуг үрелген. Көдээге канчаар дуза көргүзериниң талазы-биле ажылды тодарадып эгелээн бис. Ол бүгү ажылды ССРЭ-ниң Агроүлетпүркүркомунга даастывыс. Суур бүрүзүнге харысалгалыг кижилерни тургузар бис, көдээге дузаламчыны ындыг янзылыг эгеледивис.

Кижилерниң аъш-чеми чер болганда организастаан, бо айтырыгда бергедээшкин болбайн турар. Электри шугумнарын болгаш сут дамчыдылгазын кылып эгелээн бис.

Арменияга бүгү чурт дузаламчыны көргүзүп турар. Кээп турар бүгү чүъкту дүрген хүлээп ап четтикпейн турар бис, чүък кээри шуушкаш туруп берген. Ынчангаш салдынган сорулганы бүрүн күүседир, чер шимчээшкининге үрелип бузулган хоорай, суурларны иййи чыл дургузунда катап тургузуптар арга бар. Ол бүгүнү катап тургузарынга чеже хире акша-хөреңги үнерин дээрзин ам дээрезинде чугаалаары берге. Эвээш дизе-ле 5 миллиард рубль үнер деп ам дээрезинде санап турар бис. Ынчангаш акша болгаш материалдыг курлавырларны чурт дилеп тывар апаар.

Оон соонда Н. И. Рыжков болгаш СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязының өске-даа кежигүннери корреспондентилерниң айтырыгларынга харыылаан.

Армян телевидениениң айтырыы: Кижилерниң амы-тынын камгалап алыр ажылды организастааны кандыг деп үнелеп турар Силер?

Н. И. Рыжков: Медицина кончуг эки ажылдап болгаш ажылдап-даа турар. Айыыл болганының баштайгы хүнүнде, электри чырыы болгаш суг-даа чок турган үеде, майгыннарны хап, госпитальдарны тургускаш, медиктер 2500 ажыг нарын кезиишкинни кылган. Чүгле бир хонук иштинде.

Армян багай эвес ажылдап турар. Ниитизи-биле кижилерниң кузел-соруунуң, бердинтеминиң талазындан алырга бистер кымга-даа хомудал кылып шыдавас бис. Ажылды организастап турарында чамдык четпес чүүлдер бар, ону ам-даа шалыпкын кылдыр организастаар херек.

Ниитизи-биле бистер мындыг янзылыг санап турар бис: амгы үеде материал-техниктиг хандырылгада кандыг-даа четпес чүүл чок. Бүгү ажылды дүргедедип эгелээн бис, курлавырлар тургустунган. Ажыл ниитизи-биле багай эвес чоруп турар деп санап турар бис.

Чехословак радионуң телеэлекчизиниң айтырыы: Кожа турар республикаларның Арменияга дузаламчызын кандыг деп санап турар Силер?

Н. И. Рыжков: Дузаламчыны бүгү совет республикалар, бүгү совет кижилер көргүзүп турар. Ону шуптузун үнелеп санаары берге. Эң кол чүүл — сеткил-хөөн талазы-биле деткиишкин-не болгай. Дүүн бичии када телевидение дамчыдылгазы көөр аргалыг болдувус. Чурттуң бүгү хоорайларында Арменияга дузаламчы чыылдазының канчаар чоруп турарын репортёрлар бүзүрелдиг-биле көргүстүлер. Моральдыг деткимчениң кончуг улуг боол турары шуут билдингир.

Ийнде, материалдыг дузаламчы.

Чогум-на бо берге минутала Арменияга дуза кадып келген бүгү чуртка, бүгү совет республикаларга база күш-ажылчы коллективтерге, хөй-ниити организацияларынга, бүгү улуска өөрүп четтиргенивисти илергейлеп турар бис. Кожазы-даа, кожазы эвес-даа республикалар болдунар бүгү-ле чүүлдү Арменияга кылып берип турарлар.

Югослав журналистиң айтырыы: Бистиң самолёдувустуң айыылга таварышканының дугайында чаа медээ Силерде бар бе?

Н. И. Рыжков: Чап чаа-ла ол дугайында айтырып турдум. Амдызында немелде медээ бисте чок. Хөй-халаптыг болуушкунуң чылдагаанын тып турар. Бо улуг оваалдак-биле холбаштыр югослав улуска чүректиң ханызындан кажыдалывысты илергейлеп турар бис. Биске дуза чедирер дээш ужудуп орган кижилер-биле ындыг хей халап болган. Чүге ынчап барганын сайгарып, ылап шын чылдагаанын тодаратыр эксээр боор дээрзинге бүзүрээр мен. Ам ону даап бодаар-даа дивейн тур мен, ол кончут шыңгыы херек-тир. Самолёт-биле чогум чүү болу бергенин тодарадып эксээрге, ынчан албан тыпнадыр бис. Ол самолёт Ереваннан 12 километр черге шуут-ла чазаглыг оруга кээп дүшкен.

Японияның «Киодо цусин» телеграф агентилелиниң телеэлекчизиниң айтырыы: Өске өөрлерим-биле кады Ленинакан хоорайга чордум, аэропортта солдаттар-даа хөй улус чок деп эскердим. Ынчалзажок, шыны-биле чугаалаарга, бузундулар адаанындан кижилер уштуп турар солдаттар-даа көрбедим. Халапка таварышканнарның амы-тынын камгалаар ажылда ам чеже солдат ажылдап турарыл база бо зонада ам оларның саны чеже дээрзин айтырыксап тур мен.

Н. И. Рыжков: Ону бирден бирээ чокка шуптуузун эки-ле билбейн тур мен. Эш Язов мени дузалажыптар боор деп, илерген тур мен. Ынчалзажок халапка таварышканнарның амы-тынын камгалаар талазы-биле совет шериг хөйну кылып турарын дагын катап чугаалаар апаар мен.

Иййи хоорайда — Ленинакан биле Спитак хоорайларда бойдус халавы болган черлерге чогумчалыг байдалды тургузары-биле шеригниң иййи салбырын киирип эккелгенивис шын харын. Бир эвес чер шимчээшкининиң соонда баштайгы хүнде аңаа барган болзуңарза, ажылдаары берге турганын эскерип каар турган ийик силер. Аңаа чедип шыдавас-даа турган силер. Чораш келген турган болзуңарза, шак мындыг айтырыгны салбас-даа турган ийик силер. Ынчангаш шеригни эккелгеш, хоорайны бүзээлээш, ынаар чаңгыс-даа чиик машина эрттирбейн турарывысты эскерген-даа чадавас боор силер. Бо зонага кижилер чедип кээрге, машиназын машина тургузар тускай черге тургузуп каарын оларга сүмелеп турар. Ында чүс-чүс, муң-муң машиналар туруп турар, а кижилер дөргүл-төрелин тып алыр дээш хоорайже чадаг чоруп турар. Хөй-ниитиниң корум-чурумун тудары-биле ону ынчаар кылып турар бис. Шын кылган бис деп санап турар бис.

Ам халапка таварышкан кижилерниң амы-тынын камгалаар ажылдарда шеригниң киржилгезиниң дугайында. Бирээде, чедип инженер полктарын мобилизастаан болгаш ында тургускан.

Шериг кижилер бузундулар аштап-арыглап турар. Мында чедип келген иййи полк ажылдап кирипкен. Артканнары оруктa чоруп орар. Чоокта чаа айыыл-халапка таварышкан ИЛ-76 самолёт иййи кезек техниканы болгаш 70 кижини бээр эккел чыткан. Хамааты камгалалының полктарының дугайында чугаа боор турары ол. Оларны халапка таварышкан кижилерниң амы-тынын камгалаарынче чорудуп турар. Оон аңгыда олар сут-биле хандырылга, харыысаа айтырыгларын шиитпирлеп, катап тургузар ажылдарны чорудуп турар.

(Уламчызы 2-ги арынга).

ТУСКАЙ КОНТРОЛЬДА

Бүгү улустуң Арменияга дузаламчызының эстафетазынга дүргени-биле каттыжып, ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитеди бо хүннерде бүдүрүлгелерге, министерстволарга болгаш ведомстволарга чаңгыс-даа хемчегни, чаңгыс-даа штраф санкциязын онаавааан. Күзенче хемчеглерни ап чорудары шуутла негеттинмейн барган: акы-дуңмалышкы республикаже чүъкту белеткеп кылыр болгаш дамчыдып бээр кижилер боттарындан хамааржыр чүүлдерни шалыпкын болгаш кыымак кылып турганнар.

— Ындыг чоруктан хайгыылчылар «ажыл чок» арттпаан. Бис министерстволарның болгаш ведомстволарның даалгаларны тодаргай күүседирин хынап, Арменияже чорупкан УКК бөлүү-биле хүннүң-не харылзажып турар бис. Ындыг чорук кол чүүлдерни тодарадып алыр, чорудуп турар чүүлдерни тускай угланыышкынныг болдурар арганы берип турар. Арменияга бойдус халавының дугайын улус билип апкаш-ла, оларның аңаа хамаарылгазы чаңгыс аай болуп, доп-дораан дузаларын бодай бергеннер. Бүдүрүлгелер чаңгыта вагоннарны продукция-биле чүдүрүп эгелээн турган. Амгы үеде чорудар чүүлдерниң кандыг ээлчеглиг болурун тодарадып тургузуп алыры кончут чугула. Арменияның айыылга таварышкан районнарының кол херелеп турар чүүлдери — аар краннар, майгыннар, тудуг материалдары болгаш эптээр бажыңнар. Оларны дүрген чорудуп бээриниче бистиң штавывыс чүткүп турар деп, ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазының бирги оралакчызы А. Шитов чугаалаан.

— Декабрь 12-де ужудукчулар 98, бөгүн 89 кранны чедирерлер. Айыылга таварышканнарга чедирер майгыннар чүдүргеп 200 ажыг вагоннарны чорудуп бээр. Бистиң санап турарывыс-биле алырга, оларның 125-и дораан чеде бээр. Киров, Калинин, Томск болгаш Свердловск областарда тудут материалдарын дүргени-биле чүдүрүп чорудуп турар.

ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитеди бөгүн чүгле дарый чорудар сөөртүлгелерниң дугайында сагыш човаашкын-биле кызыгаарланмайн турар. Оон хөделиишкиннерин министерстволарда болгаш ведомстволарда ындыг штабтар долузу-биле билип деткип турар. Оон ачызында эвээш эвес айтырыгларны шиитпирлээр аргалыг болган. Чижээлээрге, Киров областа чыып эптээр бажыңнарны чорударынга чылыг аңгылаар материалдарның чогу ону саададып турза, штаб Ленинградта бүдүрүлге-биле харылзаапкан. Ол бүдүрүлге кировчуларже полиэтиленну чорудуп берген. ССРЭ-ниң Үлетпүр харылзаа министерствозунга комитеттиң дилээ халап болган районнарга ажылдаарынга херек бичии радиостанцияларны үндүрүп бээрин дүргедеткен. Ындыг чижектерни хөйнү киирип болур.

Т. ИВАНОВА.
(СЭТА-ның корреспондентизи).

ХӨЙНҮҢ КҮЖҮНГЕ ДАЯНЫР

Декабрь 12-де СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдышкын бажыңынга СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин марксизм-ленинизмниң кежээки университединиң дыңнакчылары-биле ужурашкан. Аңаа парлалга ажылдакчылары база киришкен.

Аңаа бедик индир кырындан улуг илеткел-даа болбаан. Аңаа-ла удуртукчу ажылдакчы-биле айтырыг, харыылар колдаап хостуг, ажык чугаа болган. Дыңнакчыларга херек өөредилге номнарының ылаңгыя политиктиг экономия болгаш СЭКП төөгүзүнүң дугайында Г. Ч. Ширшин чугаазының эгелиинде кысказы-биле тайылбырлаан. Оон чоорту-ла ам каш-ла хонгаш болур партияның XXI область конференциязынга үткүштүр республикада кылып чоруткан ажыл дугайын чугаалаан. Чер-черде партия организациязының талазындан үш чыл иштинде кылган чамдык эки чүүлдер барын, оон-биле чергелештир эде тургустунуушкунда бергедээшкиннер, ниитиде шаптыктап турар чүүлдерни база тодаргай чугаалаан.

Партия эге организацияларында отчёт-соңгулдалыг хуралдар ам доозулган. Аңаа коммунистерниң эде тургустунуушкунга холбаштыр ажыктыг санал-оналдарын кичээнгейлиг өөренип көрүп турарын, оларның чугула кол-колун эм болур партия конференциязынга чугаалажып көөрүн Г. Ч. Ширшин дыңнаткан. Ол дээрге хөйнүң саналдарын, сүмелерин тоомчага ап, дыңнаар, хөйнүң күжүнге даянып, соңгаарлаттынмас сорулгаларны күүседиринче чоннуң күжүн мөөңнээр дээн чугула практиктиг боттуг базым-дыр. Ол дугайын беседага чыылганнар сеткил ханышкын-биле демдеглеп турганнар.

Г. Ч. Ширшин республиканың чурттакчы чонунуң амыдырал хандырылга айтырыгларынга, оон иштинде аъш-чем, кадык камгалалының, үлетпүр-бүдүрүлгениң, чонга бараан саазрылгазының, улус өөредилгезиниң, чурттаар бажың-балгат хандырылгазының болгаш өске-даа чугула айтырыглар талазы-биле чорудуп турар ажылдарны делгереңгейи-биле чугаалааш, чыылганнарның хөй санныг айтырыгларынга долу болгаш тодаргай харыыларны берген.

Түңнелинде Г. Ч. Ширшин бистиң республикада 70 хире нация чон эп-найыралдыг чурттап, ажылдап турарын дыңнаткаш, националдар аразының айтырыынга доктаап, Арменияда болган чер шимчээшкининиң халаптыг уржуктарынга таварышкан хөй-хөй каража-когаралга, сеглеп четпес качыгдалга таварышканнарга бистиң республиканың ажылчы чоннарындан дузаламчыны шыгжар-ла чаа-биле чорудуп берип турарын, качыгдалды үлешкени, сагыш-сеткилдиң ханы сергелиышкынын илергейлээни ол дээш демдеглээн.

(Бистиң корр.)

ХАЛАПТЫҢ УРЖУКТАРЫ-БИЛЕ ДЕМИСЕЛДЕ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

— Дмитрий Тимофеевич, чүнү немексеп тур силер?— деп, Н. И. Рыжков Д. Т. Язовтан айтырган.

Д. Т. Язов: Айыыл-халап таварышкан черде 18990 шериг албанныглар ажылдап турарында кандыг-даа чажыт чок. Чүгле Ленинаканда безин 10826 кижи ажылдап турар. Шериг хептиг дыка хөй кижилерни аэропортка көрдүңүс деп турар-дыр силер. Самолёттарның чүъгүн хүрээн дүжүрери-биле аэропортта шериглер ажылдап турары шын харын. Ленинаканда чүгле беш самолёт хонар, чүък дүжүрер шөлү биче шөл бар. Чүъкту кайы хире дүрген дүжүреринден машиналарның ынай-бээр аргыжары улуг хамаарылгалыг. Ынчангаш мында-даа база ол ышкаш Ереванда-даа шериглер бо-ла ажылдарда ажылдап турар. Комиссияның даргазы Н. И. Рыжков эң берге ажылдарны, оон иштинде техника чедирилгезин шериг-ге онаан. Шериг-транспорт ужар чүүлү күженнишкиниг ажылдап турар, 205 рейстерни кылган.

Бисте самолеттар хөй-даа болза, а бо девискээрде—Ленинаканда болгаш Ереванда аэродромнар эвээш. Кышкы бораң хүннер база шаптыктап турар. Ынчангаш хүнде 40—47-ден хөй эвес рейстерни кылып турар.

Өске участоктарның дугайында чугаалаарга, мындыг: суг дамчыдылгазын калбарткан, Спитакче сугну берген. Бо ажылды бистен өске кым кылыр деп. Маңаа ажылдаар специалистер ноңчуг негеттинип турар. Ленинакан — Кировакан аразында сандан үрген демир-орукту катап тургузар апаар. Ону катап тургузуп тур бис. Бакынбалгаттарның бузундуларын аштап турза, шериг кижилерни эвээш көргеннерниң ужур-даа мында турган боор. Халапка таварышканнарның амы-тынын камгалаар ажылдарда шериглер ажылчын хептер кедип алган ажылдап турар болганда, хамааты чондан ылгалыр чүвези чок боор турар.

Н. И. Рыжков: Ийет, шынап-ла харын, шериг-транспорт ужар чүүлүнге эң нарын, эң берге ажылдарны дагзып турар бис. Аэропорттар ажыттына бергенде болгаш балыглаткан кижилерни сөөртпейн барганда, техника сөөртүп экелген самолёту дүжүрерипге чүгле 10 минута берип турар. Самолёттар четкин кээрге, шериглер дораан-на экскаваторларны, краннарны дүжүрүп турар. Черни хостаар апаар болгай, оон башка чүнү-даа ынай-бээр сөөртүп четтикпейн баар болгай.

Демир-орук-биле чүнү чорудуп болурул, чорудуп-ла тур бис, ынчалза-даа мында кижилерге техника важок херек, майгыннар, идик-хеп херек. Бо талазы-биле шериглер хөй-ле чүүлдү кылып тур.

Н. Н. Слюньков: Бис Силерниң-биле, Николай Иванович, улустуң амы-тынын камгалаар ажылдарга шериг кезектери кайы хире киржип турарының чаңгыс удаа эвес херечилери болдувус. Аңаа чижектер-ле хөй.

«Правда» солуннуң корреспондентизиниң айтырыы: Перспективаны кым-бир кижи баш бурунгаар көрүп турар ирги бе? Чижээ, мындыг чүүлдү хайгааредывыс: Ленинаканда база Спитактанда бажыңнарның бузундузун үндүр сөөрткеш, аңаа черже тепле турар-дыр. Аңаа важок улуг оңгарларны ажыглаза? Ындыг оваалар шиитпирлээр чаа айтырыглар тургузуп кээр-ле болгай. Ол ышкаш, ийнзе,—республикаже экелген болгаш экеп турар чүүлдерниң хуваалдазынга хамаарыштыр кандыызы бо?

Н. Н. Рыжков: Силерниң-биле чөпшээрежир мен. Талыгга шөлдерни шаа-биле боктандырбас дээш, бүгү-ле чүүлдү кылыр херек. Элээн каш хүннер эртер, организация талазы-биле бүгү чүве быжыга бээр боор деп бодай-дыр мен. Ажыктыг шөлдерни арыглап каантар. Оңгарларны тыпкаш, оларны бузундулар-биле хөмер бис.

Иштики хандырылгага хамаарыштыр чүл дээрге, оларны мээң оралакчым, ССРЭ-ниң Курхандырылгазының даргазы Л. А. Воронин кайлап турар чүве. Ол болза чуртта материалдыг өртектиглиг чүүлдерниң бүгү шимчээшкинин углап баштап, мында бодунуң эштери Ю. П. Баталин база Б. Е. Щербина-биле кады ажылдап тур. Бо херекте четпестер бар-ла харын, ынчалза-даа колдуунда хамык чүүлдү холда алган бис деп бодай-дыр мен.

Ынчалза-даа чамдыкта болуушкуннар шуут-ла баш удур билдинмес-тир. Үш хонук бурунгаар бис кежүп чорууруң кымга канчап-даа бузуредип чадашкан бис. Ам дээрге күзелдиглер оочурлап тур.

Майгыннарны алгаш, тип алынар деп, улусту үш хүн дилеп келдивис. Кым-даа алыр хөнү чок турду. Ам болза каңа-даа кээринге, майгын-на херек дээр-дир. Оларны харын вертолёттарга, машиналарга дүрген-не чедирер херек.

Даштыкыдан дузаны, республиканың удуртулгазы-биле дугурушканывыс ёзугаар, республикада хуваап тур. Мензэ дыңнатканы чүл дээрге, ол сорулга-биле оларны санаар, камгалап кадагалаар, кижилерге амдыызында чүү херегил, оон-биле хандырар тускай бөлүктү тургускан. Кажан хамык чүүлдү катап тургузар апаарывыс дааргэ хүн херек чүүлдерни кынамчалыг кадагалаар херек. Катаптап чугаалап каайн: ол дуза дээш өөрүп четтиргенивисти илергейлеп тур бис.

Чамдык айтырыглар кижилерни эң-не чугула чүүлдер-биле таңдыуарынга хамаарышкан. Оларга харылап тура, бойдустуң айыыл-халавының соон дарый республика ол талазы-биле чурттуң ынанныштыг дузазын дорааң-на ап эгелээнин С. Г. Арутюнян айыткан. Эң-не качыгдаан районнарже чем аймаан сөөртүр-биле транспорт херекселдерин доп-дораан берген. Республиканың ажылчы чону боттарының эгелээшкини-биле ыраккы районнарже аъш-чем бараанарын сөөртүрүн организастап, боттары база хөй ажылды кылган. Чоокта чаа бистер ырак дагда суурга чордувус. Хандырылга талазы-биле бүгү чүве ажырбас деп мында улус чугаалажып турлар деп, ол дыңнаткан. Чүгле аъш-чем эвес, харын эм-дом аймаа база четчир, хандырылга чоорту чогуп, аайлажып турар.

«Комсомольская правда»ның айтырыы: Качыгдааннарның фондузунга даштыкыдан кээп турар ол акша-херекгини канчаар ажыглап турар ирги?

Н. И. Рыжков: Ол бүгү дуза Даштыкы экономиктиг банкының дамчыштыр Даштыкы экономиктиг банкының Армян салбырынга кээп турар. Ону Армениянын чазаа бодунуң көргени-биле айлап чарыгдаар апаар. Чаңгыс центиге чедир шуптузу Арменияга кээр.

Рейтер агентилелиниң айтырыы: Хай-халаптың аар-берге уржуктарынга шынар чок тудуушкун дыка-ла буруулуг деп, Ленинаканга бисте улус чугаалады лар. Силерниң бодалыңар кандыгыл, кандыг түңнелдер үндүрдүңер?

Н. И. Рыжков: Мээң-даа база чурттуң удуртулгазының-даа бодалы, черле билдингир, таарзынмайн тур бис. М. С. Горбачев бүстүп үрелген районнарга чораан. Бистиң көрүп бодаанывыс, шуут-ла ол черде турар комиссияның бодалы: телевидэриниң база ажылды кылырының-даа талазы-биле шыңгыы-ла хажыдыышкыннарны кылган-дыр. Ынчангаш ам чазак комиссиязын тургузар деп шиитпирлээн. Кажан истеп хынадада доостурга, важок шыңгыы түңнелдерни үндүрер боор деп бодай-дыр мен.

Ам перспектива дугайында. Шынырак специалистерниң, оон иштинде чер шимчээшкининиг зоналарга тудуг талазы-биле бодалы мындыг: маңаа тудугну кылып болур, ынчалза-даа бажыңнар 3-4 каъттан бедик эвес болгаш оваарымчаның онзагай хемчеглери-биле тудар ужурлуг. Азы тудугну 9 балл күштүг чер шимчээшкинин барымдаалап тудар херек. Бо черлерге чурттап болур, ынчалза-даа черниң чаа шимчээшкини болбас деп, кым-даа магадылал берип хоржок. Эртем амдыызында ындыг шинчилел кылып шыдавас. Чер сирлеңнээри уламчылавышаан...

Н. Н. Слюньков: Декабрь 7-ден бээр 367, оон иштинде 5,5 баллдан күштүг 94 сирлеңнээш болган...

Н. И. Рыжков: Сеймологтуг идепкейлиг чорук чоорту чавырлып тур, ынчалза-даа сиигинишкин уламчылавышаан. Шак мындыг күштүг болгаш шак мындыг өрү угланыышкынныг ындыг чер шимчээшкини чүгле XI векте болган деп, эртемденнер чугаалап турар.

Н. Н. Слюньков: Кайы хире-даа үрегдекчи күш шыдавас хире тутткан, шак ындыг быжыг бажыңнар кайы хире үрелгенин силер боттарыңар-ла көрдүңер ышкажыл. Бо бүгүнү сайгарып көргеш, түңнелдер үндүрер херек.

ССРЭ-ниң Төп телевидениезиниң айтырыы: Азербайджанның армян улуска дузаламчызының дугайын чугаалап турар репортаж-тарны көргүскен улус болгай бис. А амгы үеде ол дээрге аңаа-ла чугаа ышкажыл деп чамдык кижилер Ереванда чугаалажып турар. Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

Н. И. Рыжков: Бистиң улузувустуң сырый каттыжыышкының дугайын чугаалап болгай мен, ынчангаш бистиң улузувустуң херек кырында 100 хувуу—болган чүүлдү ваати ажыг-шужуг кылдыр көрүп турар кижилер болурунга бүзүреп турар мен. Мону бир янзы көрүп турар ийи-чаңгыс кижилер Арменияда-даа, Азербайджанда-даа бар харын. Бистиң иштинде чиик эвес ажылывыска хора чедирип, янзы-бүрү чугааларны олар үндүрүп турар. Оларның бирээзи—чер шимчээшкининиң ууну дедир келир чаагы Армян атомнуг станцияны ыяап-ла хөме аптар деп даап бодаашкынның үндезин чок боор турарын Москвадан Ереванче тускай кыйгыртып аппарган эртемденнерниң улуг бөлүү бадыткап турар. Азы өске бир чижекти көрээли. Уругларны өскээр көжүрерге белеткеп, оларны аваларын, башкыларын-биле кады долу хандырылгага тургузарын тайылбырлап турар бис, а бир чамдык кижилер болза армян улусту, армян национы тарадып каапнар дээш уругларны Сибирьже көжүрер деп турар деп шын эвес чугааларны нептередип турар. Ындынчыг-ла нүгүлдээшкин-дир! Ындыг чүвени канчап болдурарыл? Армян улус ындыг янзылыг нүгүлдекчилерге ойтур шавышкынны бээр боор деп бодап тур мен.

Азербайджанның дузаламчызынга хамаарыштыр чүл дизе, бо республика тудуг материалдарын, кывар-чаар материалдарны, эмнерни, экипажтары-биле кады 20 кранны чоруткан. Азербайджан, эвилелдешкен өске республикалар-биле бир демей, Арменияга улуг дузаламчыны көргүзүп турар.

Ассошиэйтед Прессиниң айтырыы: Кижилер бузундулар адаанга кайы хире үр чурттап болурунуң дугайында экспертерниң бодалдары бар ирги бе?

Н. И. Рыжков: Делегей дуржулгазы бар. Мексикага 13 хонук эрткенде дириг кижилерни тып ап турган. Бо хүннерни алырга, чижээ, Ленинаканга бузундулар адаанга беш хонган дириг кижилерни тып ап турган. Эш Язов оон чап-чаа ужуп келди.

Д. Т. Язов: Бир эвес кижи балыгланмаан болза ол бузундулар адаанга оон-даа үр чурттап болуру медицина биске чугаалап турар. Бистер декабрь сесте, кежээ, Ленинаканда бир цехти аштап, бузундулар адаанче казып кире бээривиске оон 200 дириг кижилер үнүп келген. Чүгле Ленинаканга безин айыыл соонда дириг арткан 5398 кижини бузундулар адаандан уштуп алган.

Венгр журналист: Армениянын болгаш Азербайджанның кандыг районнарынга комендант шагын тургусканыл?

Н. И. Рыжков: Ындыг байдалды Армениянын 16 районнарынга болгаш Ереванга, а ол ышкаш Азербайджанның 12 районнарынга болгаш Бакуга—холушкак чурттакчылыг черлерге тургускан. Кижилер аразынга харылзааларга баш удур чугаалаары берге болуушкуннарның үнүп кээрин болдурбас ужурлуг бис. Ленинаканга болгаш Спитакка чарлаан онза байдалга хамаарыштыр чүл дизе, оон чыдаганы шуут өске: дуза чедирер ажылдарга чүъктер чедирерин тода корум-чурумну тургузар, бүгү чурттакчы чонун эң ажыглыг аргазын хандырары негеттинип турган.

Арменпрессиниң айтырыы: Бистиң армян атомнуг станциявыстың салым-чолу кандыг боор турар ирги?

Н. И. Рыжков: Армян атомнуг станциянын салым-чолу мындыг. Чазактын даалгазын ёзугаар аңаа ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының, Армян ССР-ниң Эртемнер академиязының эртемденнери, кол специалистер ажылдап турган. Бир эвес бөгүн станцияны хаап каар болза Арменияга бүгү амыдырал турунтар. Блоктарның ажылын доктаадыр операцияларны чорудары болгаш радиоактивтиг одаар чүүлдү уштурунга адак дизе-ле ийи чыл негеттинер. Оон чүнү ойнап аар бис. Чүнү-даа эвес. Ынчалза-даа хөй-ниитиниң бодалын барымдаалааш, моон соңгаар ону таарыштыр кылыр, хаар дугайында шиитпирни хүлээп алыр апаар. Арменияда ам чорудуп турар ажылдарывыстан бичии хостадып алгаш, тускай шиитпирни хүлээп алыр бис.

Үн: Бо хүннерде журналистерниң ажылын канчаар үнелеп турар силер?

Н. И. Рыжков: Ону бедии-биле үнелеп турар мен. Шыны-биле чугаалаар болза, парлаан бүгү чүүлдерни номчуп четтикпейн турар бис. Ынчалза-даа кол чүвени көрүп турар бис: силерниң үнелээшкиниңер колдуунда чөптүг боор турар. Журналистер кижилерниң сагыш-сеткилин көдүрген турарын күзээн ийик мен. Силерниң ажылдаарыңарга чогуур байдалдарны тургускан медээни доктаамал берип турап бис.

ЮПИ агентилелдиң айтырыы: Маңаа кайы хире үр үеде турар силер?

Н. И. Рыжков: Кажан ажылдың чорудуушкуну чогумчуй бээрге база мында эштер ажылдың херек чорудуушкунун хандырып турар апаарга моон чоруптар бис. Ынчалза-даа кандыг-даа таварылгада Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчылары Л. А. Воронин, Б. Е. Щербина, Ю. П. Баталин олар маңаа артар, а бо неделяга хамаарыштыр чүл дизе, бистиң ажылдарывыстың графигин субботага чедир тургускан чүве.

(СЭТА).

ОКРУГТАРНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЛАРЫНЧЕ ТӨЛЭЭЛЕРНИ ДЕПШИДИП ТУРАРЫ

1989 чылдың март 26-да болур чурттуң амыдыралында ниитилел политиктиг улуг болуушкунга — ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларынга белеткел калбак ажык-чарлыг чоруктуң болгаш демократияның байдалында эгелээн. Соңгулда кампаниязы чаа ёзу-биле, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга чоокта чаа хүлээп алган Хоойлулар ёзугаар болур. Олар Советтерниң бүрүн эргезинге, улустуң бот-эргелелинге үндезинни тургузуп турар. Амгы үеде ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларынга белеткел болгаш ону чорудар талазы-биле кол хемчеглерниң планын ёзугаар округтар соңгулда комиссияларының составынга төлээлекчилерни идип үндүрери бүгү чуртта чорүп турар. СЭТА-ның корреспондентилериниң дыңнатканы болза:

МОСКВА. Хевен-саазын фабриказының слесарь-сентекчизи З. В. Кузинага база бир ээлге немешкен. Бүдүрүлгениң күш-ажылчы коллективи аңаа ажылчыны Советск № 23 девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының составынга идип үндүрген. Цехтиң профбөлүк удуртукчузу, фабриканың профэвилел комитединиң кежигүнү бүдүрүлгениң чугула социал айтырыгларын шиитпирлээринге бодунуң принципиалдыы-биле болгаш ажыл-херекчи чоруу-биле ылгалып турар. Оон ындыг шынары комиссияның составынга оон долу күш-биле ажылдаарынга дузалаар дээрзинге ында бүзүреп турар.

Свердловск № 21 девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының составынга төлевтиг төлээлекчини херээженнерниң район чөвүлели депшидип үндүрген. «Молодая гвардия» ном үндүрер чер болгаш полиграфия каттыжыышкынының типографиязының дептерлекчилер цегиниң ажылчыны Н. К. Алешина бүдүрүлгениң ажылчыннарының улуг хүн дүтелиин чаалап алган. Типографияның херээженнер чөвүлелиниң кежигүнү Надежда Константиновна ажылчыннарның сеткил-хөөнүн болгаш херегледерин билип, оларның эрге-ажыктарын камгалап шыдаар.

Найысылалдың 26 округ соңгулда комиссияларында төлээлекчилерниң аразында Сокольники районда № 3 сентелге-ажыглал участогунуң партбюро секретарының оралакчызы Г. В. Петров, Москвада дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының чөвүлелиниң активчизи В. В. Гладилин болгаш өске-даа кандидатуралар бар.

КУЙБЫШЕВ. ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң күш-ажылчы коллективиниң чөвүлели Новокуйбышевск № 203 девискээр соңгулда округунуң составынга механик В. И. Гришковту чаңгыс үн-биле соңгаан. Владимир Иванович — бодунуң суурунда улуг хүндүткелдиг кижи. В. И. Гришковтуң удуртуп турар автоажылагыйы совхозта мурнакчы ажыл-агый. Округтуң соңгулда комиссиязының составынга Куйбышевтиң синтетиктиг спирт заводунуң инженери Л. Д. Буртасованың, Новокуйбышевскиниң нефтехимкомбинадының директорунуң оралакчызы Н. Т. Черемныхтың, СЭКП Новокуйбышевск хоорскомунуң секретары Л. С. Комлеваның кандидатураларын депшиткен.

Округтарның соңгулда комиссияларынга төлээлекчилерни Алма-Ата, Тюмень, Киев, Красноярск, Челябинск, Тбилиси, Минск, Рязаньдан болгаш өске-даа хоорайлардан, крайлардан, областардан депшидип турарының дугайында медээлер кээп турар.

(СЭТА).

АКЫ-ДУҢМА АРМЯН УЛУСКА ЧҮНҮ ДУЗАЛААР СЕН?

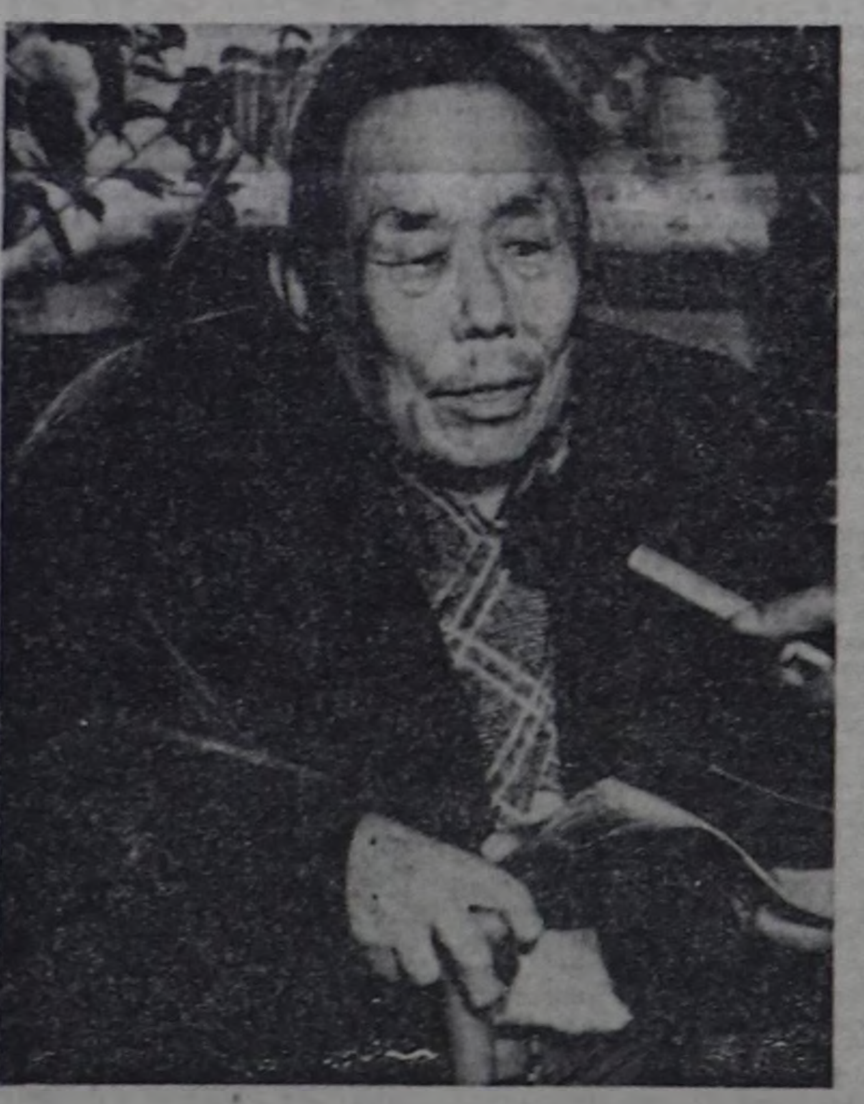

Чер шимчээшкининден бергедээшкиннерге таварышкан армян улуска дуза чедирери-биле акша шилчидер дээн улус Кызылдың төп ажаалга банкызынга хүннүң-не кээп, акша дузаламчызын чорудуп турар.

ЧУРУКТАРДА: Кызыл хоорайда пенсионер Константин Телгерович Кундуп Армениже бежен рубльди шилчиткен; оон соондан база бир хоочун акшазын шилчидип тур.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

КАЧЫГДАЛЫН ҮЛЕЖИП

Тываның авиаотрядының коллективи улуг халапка таварышкан акы-дуңма армян улустуң качыгдалын деңге үлежип, тодаргай дузаламчы чедирери-биле бүдүрүлгениң командирлериниң ажылдаар өрээлинге чыглып келген. Ол хуралга авиаотрядтың командири А. В. Марпеха чүве чугаалааш, Арменияга дузаламчы кылдыр бүдүрүлгениң социал хөгжүлдезиниң фондузундан № 700412 агар санче 10 муң рубльди шилчидерин саналдаан. Хуралга чүве чугаалаан кижилер ол саналды бүрүн деткээн.

Бүдүрүлгеде профэвилел комитединиң даргазы Л. В. Чикишев хуралга чүве чугаалааш, бүдүрүлгениң профэвилел комитединиң фондузундан 1 муң рубльди халапка таварышканнарга дузаламчы фондузунче шилчидер деп шиитпирлээнин чугаалаан. Командирниң политкижизидилгелиг ажыл талазы-биле оралакчызы В. Т. Сковородко болгаш өскелер-даа айыылга таварышкан армян өнүктерге дузаламчы чедирер күзелин илередип, бир хүн ажылдаан акшазын качыгдааннарга дузаламчы кылдыр шилчидеринче коллективтиң өске кежигүннерин кыйгырган.

Любовь АЛЕКСАХИНА.
Авиаотрядта план-экономиктиг килдистиң начальниги.

СЕМИНАР ЭГЕЛЭЭН

Республиканың партия эге организацияларының секретарьларының идеология ажылының талазы-биле оралакчыларының семинары СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга эгелээн. Баштайгы хүннерде «СЭКП-ниң XXVII съездизи болгаш партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязы чаа байдалдарда идеология ажылының сорулгаларының дугайында», «Национал-кууруне тургузуунуң национал харылзааларының чугула айтырыглары», «Партияның социал-экономиктиг политиказы», «Делегей байдалының дугайында» лекцияларны СЭКП Тыва обкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи Л. С. Зорина Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының кафедра эргелекчизи С. М. Биче-оол, СЭКП Красноярск крайкомунуң лектор-консультантызы, РСФСР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы А. П. Чесноков база ол-ла крайкомнуң лектор-консультантызы А. В. Андриашев олар кылган.

Семинарның киржикчилери неделя дургузунда идеология ажылын чаартырының талазы-биле арга-дуржулганы солчуп, найысылалдың бүдүрүлгелеринге баарлар. Бо талазы-биле ажык чугааны чорудуп, чаартыкчы санал-оналдарны таныжыл-биле сайгарар.

«Совет ниитилелдиң демократчылыгжылы болгаш оон политиктиг системазының реформазы», политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгениң номнарынга болгаш өске-даа теориктиг материалдарынга хамаарыштыр «Төгерик столдарның» семинарның киржикчилери кылыр. Ол ышкаш «Ажылчы чонуң интернационалчы болгаш патриоттуг кижизидилгезин күштелдирерингe партия организацияларының сорулгаларының дугайында» лекцияны СЭКП обкомунуң идеология секретары А. К. Кашаё номчуур болгаш күш-ажылчы коллективтерге интернационалчы кижизидилге ажылының талазы-биле дуржулга солчуушкуну болур.

«Ажылчы чонуң политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгезиниң системазын эде тургузар талазы-биле» СЭКП ТК-ның доктаалын күүседип турарының талазы-биле Ульяновск областың партия организациязының ажылының дугайында» доктаалды СЭКП ТК-ны хүлээп алган болгай. Аңаа хамаарыштыр партия Тыва обкомунуң идеология килдизи тодаргай ажылдарның планын ажылдап кылган. Ук эртип турар семинар ол хемчеглерниң бирээзи. Оон дыңнакчылары ажыктыг семинарның соолунде, чер-черлерге тодаргай ажылдарны кылырынга улуг дузаны бээри чугаажок.

Эдуард ДОПГАК.

ЭМЧИЛЕРНИҢ ҮЛҮҮ

Акы-дуңма Армениянын айыыл-халапка таварышкан чонунга дузалаары-биле бистиң республиканың бүгү эмчилери бир хүннүң шалыңын—60 муң рубльди шилчидерин шиитпирлээн. Эргежок чугула эм аймаан чорударынга белеткээн.

Хап алыр станция суббота, воскресенье хүннерин-де-даа ажылдап турган.

Тыва АССР-ниң кадык камгалал министри Н. В. Сизых редакцияга мынчаар дыңнаткан:

Аңгы-аңгы коллективтер-биле телефон дамчыштыр харылзаштым.

Армян ССР-ниң чамдык девискээринге болган айыыл-халап дугайында медээни Тываның эмчилери, бүгү совет улус-биле бир демей, сеткил-чүрээнден ханы дүвүрели-биле дыңнап, кажыдап турар.

Найысылал Кызылда-даа, районнарда-даа эмнелге албан черлериниң коллективтери боттарынга кыска митингилерни эрттиргеш, акы-дуңма Армениянын айыыл-халапка таварышкан чонунга дузалаары-биле бир хүннүң шалыңын шилчидерин шиитпирлээннер. Кызылдың № 2 божудулга бажыңының коллективи 2 хүннүң шалыңын шилчидерин дүгүрүшкен.

Армениянын чонунуң кажыдалы — бистерниң, бүгү совет кижилерниң кажыдалы-дыр, акы-дуңма армян чон-биле бо аар-берге хүннерде кады бис— деп, чер-черлерге болган митингилерге медицина ажылдакчылары чугаалап турганнар.

Кызыл Крестиң республика ниитилели айыыл-халапка таварышканнарны Тываже чорудар болза, оларны хүлээп алырынга белеткевиш турар.

Өөредилге черлериниң сургуулдары, студентилери, донорлар, чурттакчылар айыыл-халапка таварышкан кижилерге дузалаар дээш эки турачы-биле ханын дужаап турар. Станция дыштаныр хүннерде база ажылдаан. Ханын дужаар дээш кээп турар кижилерниң саны улам-на көвүдеп турарын станцияның кол эмчизиниң оралакчызы А. А. Васильева чугаалаан.

Кадык камгалалының ажылдакчылары кижи бүрүзү кандыг-ла дуза көргүзүп шыдаарын база бодап, дузаламчы кылдыр артык идик-хевин-даа эккеп дужаагылаазы бар.

Ол ажылдар районнарда-даа, Кызылда-даа уламчылап турар.

АРМЕНИЯ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ АЙТЫРЫГЛАР

1. Халапка таварышкан чеже чурттакчыны республика хүлээп ап болурул?

КЫЗЫЛ ХООРАЙ:

— 60-70 кижи чурттаар ийи өрээлдиг 12 квартираны үндүрүп бээр.

Школа-интернат 80 өөреникчини хүлээп ап болур.

ШАГААН-АРЫГ ХООРАЙ:

— Трестиң общежитиелеринге боттан 60 кижини тургузуп болур.

2. Тускай эртемниг кандыг ажылчыннар бистин республикага хереглеттинип турарыл?

— Садыгның болгаш ниитиниң чемненилгезиниң, амыдырал хандырылгазының, пөс-таавы ажылдакчылары, даараныкчылар, идик даарақчылары, коммунал албан черлериниң ажылдакчылары херек.

3. Материалдыг кандыг курлавырлар-биле бистиң республика дузалап болурул?

— Тудуг материалдары — 500-600 кубометр чудуктар-биле.

— Чедир туттаан 20 бажың-биле.

— Аъш-чем продуктулары— 15 тонна ак-саржаг-биле.

Шаңналдарын Арменияже чоруткан

Самбо хүреш талазы-биле Тыва АССР-ниң чемпионады болуп эрткен. Аңаа деңзи айы-биле бирги черлерни Мерген Ондар (Сүт-Хөл), Анатолий Кумун-Доржу (Өвүр), Владимир Күнзек (Тес-Хем), Александр Торлук (Кызыл), Радик Намажап (Кызыл), Валерий Сынаа (Эрзин), Алексей Монгуш (Сүт-Хөл), Геннадий Монгуш (Сүт-Хөл) олар ээлээн.

Хүрештиң тиилекчилери боттарының шаңналдарын — 300 рубльди Армян ССР-же чоруткан.

Вячеслав КАРА-ТОННУТ.
Маргылдааның секретары.

Дыңнакчыларның кичээнгейинге

1988 чылдың декабрь 16-да СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга «Националдар аразының харылзааларының интернационалчы болгаш патриоттуг кижизидилгениң чугула айтырыглары» деп темалыг политсеминарның ээлчеглиг кичээли 17 шакта болур.

Кичээлдиң темазы: «Чаңгыс эвилелге болгаш хөй националдыг күрүне болур ССРЭ-ниң бүгү хемчеглер-биле быжыглаары болгаш хөгжүлдези».

Партияның область конференциязының делегаттары

САНЧЫЛАР

Тандыда «Россия» совхозтуң төп сүт-бараан фермазы күрүнеге сүт садарының чыл планын хуусаа бетинде ажыр күүсеткен. Аңаа төлептиг салымныкынны коммунист Р. Камаа киирген. Римма Владимировна 26 инекиниң бирээзинден-не 10 айлар дургузунда 710 килограмм сүттү пландан хөйнү сааган.

Инектиң сүдү дылында дижир бис, а Р. Камааның бодалы мындыг эвес, саанчы кижи багай болза, кандыг-даа сүткүр инекти үреп кааптып болур деп ол санап турар. Дуржулгалыг саанчы инектериниң аажы-чаңын ылап билир, малга ынак.

Чыл эгезинде-ле Римма Владимировна республиканың саанчыларының үш муңчулар клувунга кирер сорулганы салган. Ам оң бир айларның түңнели-биле ол бир инектен-не 3000 килограммдан хөй сүттү сааган.

Ажыл-ишчинге, амыдыралга төлептиг коммунист партияның область конференциязының делегадынга соңгуткан.

Владимир АЛЕКСЕЕВ.

ЧУРУКТА: Р. В. Камаа.

1988–89 чылдың кыжы, кышкы үезинде мал ажылының продуктуларын көвүдедир, бар арга-курлавырларны улам долу ажыглаарының дугайында коммунистерге, сүт-бараан фермаларының ажылчыларынга, чурттуң агроүлетпүр комплекизиниң бүгү ажылдакчыларынга СЭКП Төп Комитединиң Чагаазын Улуг-Хемде «Улуг-Хая» совхозтуң Арыг-Бажы сүт-бараан фермазының саанчылары чүүлдүгзүнүп, деткип турар.

Амгы хүннерде кыштаглаашкынны чедиишкинниг эрттирер, кышкы үеде сүт саалдазын кудулатпас дээш чарышкан саанчылар ортузунда кидин сүлук. Ол казбарган чарыштың мурнуку одуруунда хоочун саанчы, Кок-Чыраа кодээ Совединиң депутады Валентина Монгушевна Маадышпаа чорун орар. Ол чылдың планныг опаалдаларын бир дугаар күүсеткеннерниң бирээзи. Валентина Монгушевнага районнуң коммунистери бедик бүзүрелди көргүзүп, ону партияның область конференциязының делегадынга соңган.

Серээ ОМЗААР.

ЧУРУКТА: саанчы В. М. Маадышпаа.

Анатолий МЕЛЬНИКОВТУҢ фотолары.

ЧЕДИ ЧҮЗҮН МАЛЫМ ТУРДА...

ЧЕДИИШКИННЕРГЕ ДАЯНЫР, ЧЕТПЕСТЕРНИ УЗУТКААР

Амгы үеде республиканың кодээ ажыл-агыйында мал ажылы кол черни ээлеп турар. Бо хүнде ниитиниң секторунда бисте 112 муң мыйыстыг бода мал, 979,5 муң хой, өшкү, 26,7 муң хаван, 29,2 муң чылгы, 1600 хире теве, 8860 иви бар болуп турар. Одар-белчиир, бүдүрүлге баазазы, специалистер бар болганда, республика мал ажылын улам хөгжүдер бүрүн аргаларлыг. А эң-не кол чүүл болза, бисте мал-маганы өстүрүп шыдаар дуржулгалыг кижилер, коллективтер кайы-даа ажыл-агыйларда бар. Бойдустуң эң-не кайгамчык хайыразының бирээзи, ак-чем — сүттү саап берип турар шалыңчыларывыс 32 кижи үш кварталдың түңнели-биле бир инектен-не 2000 килограммдан хөй сүттү сааганнар. Оларның аразында «Кок-Тей» совхозтан Л. Бизеева, А. Баникина, С. Арандол, М. Монгуш, «Сосновское» бүдүрүлге-дуржулга ажыл-агыйындан Ч. Оюн, Н. Донгак, Н. Оюн, Н. Оюн, Л. Оюн, П. Журавина, «Кызыл тараачындан» Т. Эниг-оол, Г. Павундук, СЭКП-ниң XXII съездизин аттыг совхозтан А. Монгуш, О. Донгурак, А. Монгуш, У. Оюн, «Улуг-Хайдан» У. Маадыр-оол, Г. Биче-оол, Тока аттыг совхозтан З. Сарыглар, ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтан Г. Куулар, «Искрадан» В. Донгак болгаш өскелер-даа бар.

Хөй сүттү саар болгаш ону күрүнеге садар талазы-биле республиканың социалистиг чарыжында «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының төп сүт-бараан фермазы (бригадири С. Тимеев), «Кызыл тараачын» совхозтуң Туран СБФ-зы (бригадири М. Павлов) олар чорун турар. Бо коллективтер үш квартал түңнелинде бир инектен 2062, 2385 килограмм сүттү сааганнар.

Кыштаглаашкын малчыннарга шылгалда дээр бис. Шынап-ла, ону кым-на эки эрттирер болдур, малындан хөй продукцияны алыр, оон баш санын кудулатпас. 1987 — 1988 чылдарның кыжында хынамчалыг ажылдааш, 16 бригада чүс хой, өшкүден 83-тен 98 чедир хураганнарны, анайларны камгалап алган. А чамдык хойжулар өшкү кадарчылары чүгле 30-40, харын оон-даа эвээш мал төлү ап турда, бо дээрге дыка эки көргүзүглер-дир.

«Найырал» совхозта Дамзыр Монгуштуң удурткан бригада чүс хойдан-на 98 хураганы ап, республикада шылгараан. Ийиги черде Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтан Владимир Мөңгениң бригадазы чүстен 90 хураганы камгалап доруктурган. А тус-тус малчыннарның чарыжынга «Революцияның чалбыыжы» совхозтан Иван Петрович Сафонов тергиидеп, 133 хураганы чүс хойга онааштыр камгалап алган. Бо малчынның көргүзүглери чылдың-на тергиин болуп турар. Оон дараазында «Барлыктан» Д. Соңунам, «Сүт-Хөлден» Кара-оол Монгуш олар болуп, чүс хойдан 105 хураганы доруктуруп, бир хоюндан 2 килограмм дүктү тус-тузунда кыргып алгылаан. Оон ангыда «Тиилелге» совхозтан Т. Баяныл, С. Монгуш, «Чодураадан» Д. Сырат, Д. Минчей оларның көргүзүглери шыырак болган.

Сөөлгү үеде республикага чылгыны улам өстүрер, аъттыг транспорт кылдыр ажыглаар дугайында айтырыг солуннар арыннарында чидиг тургустунуп, ол талазы-биле хөй санныг авторлар боттарының санал-оналдарын киирип турар. Совхозтар долу бот-орулга-чарылгаже кир-генде, чылгы малды өстүрери тергиин ажыктыг болуп турар. Чылгычылар — «Тиилелгеден», Карл Маркс аттыг совхозтан В. Монгуш, Б. Ондар, Н. Ондар чүс беден-не 98-тен 100 кулунну алганнар.

«Май бир» совхозтан ивижи Д. Бараан, сарлыкчылар — ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтан М. Донгак, «Таңды сыынындан» В. Дупчуң олар кадарган малын чүс хуу камгалап ап, төрүүр чүс малындан 100 анайны, сарлык бызаазын доруктурганнар. Ажааганы бызаалары онча-меңдии болгаш кадык-шыырак кылдыр доруктуруп, бедик түңнелдерни чедип ап турарларга СЭКП-ниң XXV съездизин аттыг совхозтан Н. Нахимова, «Кок-Тейден» В. Трупп, «Енисейден» Р. Кичкан, О. Аранова, «Өөктен» В. Сундуй база «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйындан В. Анисимова болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Күрүнеге мал продуктуларын садар талазы-биле «Торгалыг», «Мөгең-Бүрен», «Коммунизмче оруу» совхозтар база «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ... каттыжышкынның күжениишкининг ажылдап, чыл планын хуусаа бетинде боттандырып шыдаан.

Декабрь 1-ниң медээзи-биле алырга, күрүнеге сүт садарының планын республика 93,8, эъдин — 88,7, дүктүүн 97,2 хуу күүсеткен. Тус-тус ажыл-агыйлардан эът садарының чыл планын 8, сүттүң 19, дүктүүн 48 совхоз күүседипкен.

Ынчалза-даа чамдык ажыл-агыйлар боттарының арга-курлавырларын чедир ажыглап шыдавайн турар. Оон уламындан малдың өлүп хораар чоруу аажок хөй. Оң бир айларның түңнелинде 117 муң шээр болгаш мыйыстыг бода мал өлүп хораан. Бо чорук эң ылангыя Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Бии-Хем, Каа-Хем районнарга хөй онаажып турар. Сүт база эът садар талазы-биле Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Каа-Хем, Барыын-Хемчик, Тожу районнарның ажыл-агыйлары күжениишкининг ажылдаары негеттинип турар.

Соок кыжын, эң ылангыя мал чеми эвээш үеде мал продуктуларын бүдүрер талазы-биле улуг бергелер таваржыры билдингир. Ынчалза-даа ажыл-агыйжы болур, эң-не бедик харымсалга-биле ажылдаар болза, черле арга бар. Үстүнден айтыышкын манап олурган херек чок. Малчыннар, специалист бүрүзү бот-идепкей-биле ажылдаар ужурлуг.

Малдың баш санын өстүрерде, хамыктың мурнунда оон төлүн онча-меңдии алыр ужурлуг. Ол хиреде бистиң төрүүр чүс малдан ап турарывыс анай, хураган, бызаа, кулун эвээш, шээр малдан 74 анай, хураганы камгалап алган бис. А бызаа 100 инекке онаажтыр чүгле 64 болуп турар. Мындыг турда малдың баш саны канчап көвүдээрил? Мал ажылында четпестерни чылдагааны чүдел? Ону чүгле агаар-бойдустуң таарымча чок чүүлдеринге шаптаар болзувусса, канчап-даа шын эвес болур. Ол дээрге хамыктың мурнунда малчыннарның база мал ажылының специалистерниң кошкак ажылы кыштаглаашкынга багай белеткели, ону организастап чок эрттиргени боор-дур. Бо чылын чамдык ажыл-агыйлар кыштаглаашкынче багай белеткелдиг кирген, чайын, күзүн үе бар деп турганының тоомчага албаан, кажаа-хорааны соок, мал чеми чедишпес, ол хамаанчок сүт чылыдар доскаарларны безин белеткеп албаан болгулаан. Таңды, Улуг-Хем, Кызыл, Бай-Тайга районнарның чамдык ажыл-агыйларының удуртукчулары база специалистер кыштаглаашкынга амгы үеде кандыг байдалдыг чоруп турарын контрольдавайн келген.

Кыштаглаашкын болза хөй талалыг ажыл. Аңаа малды ой-шаанда оң-чүзүн, хар-назын, уксаа ааны-биле аңгылап алыры база дорт хамааржыр. Деңгели кошкак, аарыг малдарны аңгылааш, оларны тускай азырап, эмнээр ужурлуг. Малды чемгербейн, суггарбайн баарының таварылгалары база туруулаар. Бо бүгү чылдагааннарның уржуунда мал ажылында улуг четпестер туруп турар.

1988—1989 чылдарның кыжы болгаш кыжыкы үезинде мал ажылының продуктуларын бүдүрерин көвүдедиринге бар аргаларны улам долу ажыглаарының дугайында коммунистерге, фермаларның ажыл-ишчилеринге, чурттуң агроүлетпүр комплекизиниң бүгү ажылдакчыларынга СЭКП Төп Комитединиң Чагаазында кыштаглаашкынның организастыг эрттирериниче бүгү күштү салырын кыйгырып турар.

Бо чагааны республиканың малчыннары таныжып алгаш, мурнуку чылдарның частырыгларын катаптавас дээш, амгы байдалды хандыр сайгарып, совхозтар хемчеглерни ажылдап кылып турар.

Малчын кижиниң ол ажылды шыдаар-шыдавазының бадыткалы кыштаглаашкынны канчаар эрттирери болур. Бо чылын ниити республикада мал чеми эвээш. Өөрүнүң девискээринде улуг хар дүшкен. Малды сүт-биле хандырары база нарын айтырыг болуп турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бо ыыш берге болур. Декабрьның ийиги чартыында соок 40—45 градус чеде бээр.

Малды кыштан хүр ажырарынга кол-ла кижи малчын боду. Мал чеми хөй дээш ону камнавас болза, домей-ле каража-когарал көвүдээр. Одар-белчиирни таарыштырбас болза хоржок. Малчын кижи бедик харымсаалгалыг болган түдүм-на, кыштан малды хүр ажырарынга улуг бергелер турбас. Ынчалза-даа кышкы ажыл чүгле оон хамааржыр дээр болза шын эвес. Кыштаглаашкынны эки эрттирериниге садыг, культура, эмнелге, амыдырал хандырылга ажылдакчылары база улуг рольдуг.

Малдың продуктулуг чоруун бедидеринге, оон баш санын көвүдедиринге бир кол чүүл болза, малчыннарны керээже шилчидери болур. Амгы үеде хойжуларның хөй нуруузу—2000 ажыг өг-бүле керээ-биле ажылдап турар. Негелде ёзугаар организастаарга ол дыка ажыктыг арга дээрзин дыка хөй малчыннарның дуржулгазы бадыткаан. А четпес-ле чүүл болза, керээ ёзугаар, эң ылангыя аренда керээзи-биле тодар гайгаарга, хамык-ла чүүлдү совхозтан хөлезилеп алгаш ажылдаарының аргазын специалистер малчыннарынга эки-ле өөретпейн турарында.

Ам удаа хөй оолдашкыны эгелээр. Ол кайы хире харымсаалгалыг болгаш берге ажылын дээрзин малчыннарга, специалистерге билдингир. Частырыглардан өөренир, түңнел үндүрер дээр бис. Шынап-ла, эрткен чылын мал төлү алырында кандыг-кандыг частырыглар турганын сайгарып көргеш, ону катаптавазы-биле эң-не дээштиг хемчеглерни алыр ужурлуг бис.

Чаңгыс-даа мал өлүп хорааар болза, оон чылдагаанын лоп-дораан илередир, ону болдурбазы-биле малчын боду база бригадирлер, специалистер ёзулуг эъ сеткил-биле ажылдаар херек.

Ким ЯЛАКОВ.
Тыва АССР-ниң Агроүлетпүржүрүүм даргазының оралакчызы.

ҮШ МУҢ ЛИТР СҮТ ДЭЭШ

Бичен Самбуевна Оюн «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының Хадын-Аксында сүт-бараан фермазынга он ажыг чыл саанчылаан. Фермага кандыг-ла чаа эгелээшкин үнүп келгенде, ол ону ылап-ла деткип хөгжүдер дээш күзел-чүткүлүн салып чоруур. Ынчангаш-ла мындыг боор, сөөлгү үш-дөрт чылдар дургузунда партия иштинге организацияның секретарынга соңгудуп, эш-өөрүнүң идегелин амыдырал, ажыл-херек кырынга шиңгээдип турар.

Эрткен чылын бир саар инек бүрүзүнден-не 2540 килограмм сүттү ол саап алган. Ол район саанчыларының үш муңчулар клувунуң кежигүнү.

Бичен Самбуевна бо чылын саар инек санынга онаажтыр 2800 килограмм сүттү саарын хүлээнгеш, күжениишкининг ажылдап турар. Оон эвес сорулганы инек бүрүзүнден үш муң литр сүттү саап алыры. Ол көргүзүгнү чедип ап болурун эрткен он бир айларның түңнелдери көргүскен. Амгы хүннерде бир инекке онаажтыр 2085 литр сүт саагдыган.

Бот-орулга-чарылганың чаа байдалдары чүгле Бичен Самбуевнаның эвес, а ферма коллективиниң кежигүннериниң мурнунга улуг негелделерни салган. Олар чаа ээ-биле ажылдаарының эң дээре аргаларын дилеп тыпдаа турарлар. Үк ферма эрткен чылдарда бригада керээзи-биле ажылдап турган болза бо чылдың шуудан эгелеп аренда ёзугаар ажылдаары-биле керээни чарган. Ол дээрге харымсаалгалыг ажылдың эгези.

Коллективтиг керээ бир-ле дугаарында кижилерниң бедик харымсаалгалыг ажылдаарынга, чүге-даа камналгалыг болурунга өөреткен.

Ынчалза-даа фермада эде көөр чүүлдер ам-даа хөй. Хоюлдаңгай ажылдыг турган коллективти дораан-на мурнакчыларның одуруунче киирери мындыг-ла белен эвес. Маңаа ында кижи бүрүзүнүң идепкейлиг киржилгези улуг рольду ойнаар. Фермада кажаа-хорааны эде тургузуп, септеп-септеп келзе-даа, эргетөлевилел-биле туттунган болган, ону механизастаары бергедээшкинге таваржып турар. Чаа кажаалар немешпээн.

Бичен Самбуевна Оюн саанчы болурундан ангыда күш-ажылчы коллектив чөлеениниң даргазы хүлээлгезин күүседип, саанчыларның, инек, бызаа кадарчыларының таарымчалыг ажылдаарынга бүгү-ле эки чүүлдерни тургузар дээш салымныгның киирип турар.

Бо фермада сүт саалдазының шынары, ниити хемчээли чаңгыс аай эвес болуп турганы база тавараарга эвес. Эрткен каш чылдар дургузунда сүт соодар черниң байдалы, оон арыг-шевери эки эвес турган. Күрүнеге кудушынарлыг сүт дужаан турганындан оон бот-үнези улуг турган.

Коллективте чаа тургустунган чөвүлел күш-ажылды организастаарын эжиклер дээш боттуг хемчеглерни чорудуп, чамдык чааргылаларны кылып эгелээн. Мында Бичен Самбуевнаның ак сеткилдиг киржилгези база-ла кошку.

Б. С. Оюн ам партия райкомунуң бюро кежигүнү. Ол бир саар инектен-не үш муң литр сүт саап алырынга бүзүрелдиг.

Алдын-оол АЖЫ.

Кандыг чурттап чор сен, малчын?

ХОЙЖУНУҢ ИЖИ, ХОМУДАЛЫ

Маадыл-оол Серен-Чимитович Иргит чаңгыс хемниң суун ижип, сайзанактап кады өскен кызы, кожаларының уруу Малчын-Тараа Сүгерековна-биле өг-бүле тудуп, аразында сүмележип, кодан хойну кадарары-биле хүлээп алганындан бээр таптыг-ла 30 чыл эрткен.

Эки ажылдаарының арга-мергежилин шиңгээдип алган хойжу сөөлгү 10 чылдарның дургузунда төрүүр 100 хойга онаажтыр ортумаа-биле 90 хураганы, бир башка онаажтыр 1,3 килограмм дүктү алганын совхозка бир сан-чуругайлар бадыткаар.

Маадыл-оол Иргит 100-тен 92 хураганы, тус черниң уксаазы хой санындан 1 килограмм 380 грамм дүктү алгаш, мурнакчы адын камгалап арттырган.

— Мал мал-биле домей-ле болгай. Ону чайын эки семиртип, чемин четчир кылдыр белеткеп алыр болза, кандыг-даа кыш коргунчуг эвес болур. Агаар-бойдуска чарбыттынары — багай ажылдаанын эгартынары ол деп билир мен — деп, Маадыл-оол Серен-Чимитович чугаалаар. Хоочун хойжу частан эгелээш, кыштаанче көшкүже чедир 5 аңгы черлерже одар солуп көшкен. Чайын Мөңгүлек тайгазының сериин, өъг-сигенниг делгем одарларынга барып шымрак семиртип алган.

Эрткен чайын «Кара-Хөл» совхозтуң девискээринге соок болганындан сигенниң үнүжү кайы-даа чылдардан багай болган. Өг-бүлезинде 10 оолдар, кыстарының ээлдилерин эдертип, демнежип, бүгү аргаларны ажыглап, 25 тоннаны белеткээш, кыштаанда аппарып сараттап алган.

— Коданывыста дөрт катап төлүн алган 262 хой бар. Массалыг оолдаашкыны планнаанывыс ёзугаар декабрьның ийиги чартыындан эгелээш январьда доостур. Аңаа бан удур ынак белеткенип, инчеектерин даарап, оңгача, шагжаларны четчелеп ап турар бис — деп, хойжунуң кадайы Маадыр не Малчын-Тараа Сүгерековна чугаага киришти. Оларның кыштаа совхозтуң төвү Даапсы-Аксы суурдан он ажыг километрде Алаш хемниң кыдыы Онза-Бажы деп черде турар. Эде тургустунуушкунче дидим базып, бот-орулга-чарылгалыг өг-бүле керээзинче кирген мурнакчы хойжунуң сеткил-сагыжын дүвүредип чоруур бодал хомудалдарын удуртукчулар өөренип көөр, хемчээн алыр кылдыр маңаа айтыры чугула. Кыштаанда электри моторунуң күжү-биле 30 лампочканы чырыдып болур. Мынчага чедир кажааларда, чурттап орар бажыңында удазыннар кииртинмээн.

Барнаулда өөренип турар кызы Викторияның, шериг барган оолдары Артур биле Мергенниң үргүлчү бижиир чагааларын, чагыдып алган солуннарын, журналдарын почтачызы Допур-оол Хертек 15 хонук чедир эккелбес. Совхозта быжыглаап автолавка ховар кээр, малчыннарның чугула херегледделерин өөренип көрбес. Иштики херектер килдизиниң ол черде төлээзи Валерий Куулар ның ажыл кылбас, оорланыр кижилерге хамаарыштыр чорудуп турар профилактиктиг хемчеглери кошкак, дээш чок. Чоокта чаа хойжунуң элээн хөй өшкүзүн оор сүре бээрге, чамдыызын бир аалдан барып тапкан алза-даа, 10 бөдтү оор эгиттээн. Туралыгда бригаданың хуралсуглаа, өөредилге эртирер кызыл-булуңун мынчага чедир дерип, стол, сандайларын четчелевээн. Мурнунда ийи аңгы турган хойжу бригаданы чаңгыс кылдыр катыкканы таарымча чок. Хөй бригадирни кылдыр чоокта чаа томуйлаткан аныяк кыс Долаана Кылчан аажок делгем девискээрде 28 коданнарны эргиир. Олары-биле доктаамал ажыл чорулар аргазы чок. Мен ава чорааным хүн Бай-Тайганың агроүлетпүр каттыжышкынының тускай эртемниглери, СЭКП райкомунуң болгаш райкүүскомунуң төлээлеринден тургустунган тускай бригада ол чоок-кавыда малчыннарның аалдарының шуптузун кезээн.

Оларның көргүскен дузазынга хамаарыштыр мынча диди:

— Аренда керээзиниң дугайында тайылбыр ажылы кылып келген диштиг. Бо чүүлдү, өлче киерин дыка-ла дыңнаксадывыс. Аалга кирген аяк шайны амдап ора, оон ужур-утказын чугаалап бербедилер. Ындыг даргаларның кырыне машина-балгады ажыглап, ажык чок чарыгдал үндүрүп, аалга келген ажы чок.

Ниитизин ажыл-херээ дээш сагыш-сеткил кезээде оожургавас, чаазы-биле ажылдаар, чурттаарынче чүткүп чоруур досвос чүректиг кижиниң негелдези, хомудалы черле чөптүг.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ТУСКАЙ КОДАННАРДАН ТУРГУССА

«Тере-Хөл» совхоз мал ажыл-атыы утланыышкынның хөгжүп турар. Ол хиреде малдан орулга алыр, оон келир үезин өөренип көөр талазы-биле совхозтуң дирекциязы, тускай эртемниглери шоолуг сагыш салбайн келген. Ажылчының талазындан эгелекчи санал-оналды кыдырып киирерге, даргалары ону херекке албас-тыр.

Баштай маңаа сарлык дугайын чугаалап көрейн. Сарлык — эң-не ажыктыг, каража-когарал белен үндүрбес мал. Чайын-даа, кыжын-даа өдек-кажаа база херегжевес. Дар бажы тевиксээр, оон сырттарны кырлап оъттаар. Ындыг турбуже, оон ажыын чүге көрбезил? Моон мурнуунда, колхоз турар үеде, сарлык фермазы турду. Ынчан чай дургузунда 70—80 тонна саржагны күрүнеге дужаап, орулганы киирип ап турган. Ажылды ам чүге ынчаар организастап болбазыл? Мал ажылының тускай эртемниглери эътке херегжээр кырган-дижен, бажы-чаңы багай малды чазып эдержилге кирер мурнунда кол коданда үзүп чарган, тускай кадатка тургусса эки деп бодаар мен. Чүге дизе бо чылын эътке херегжээн 70 хире сарлыкты соп турарын көргеш, кижиниң сеткили хомудаар чорду. Оларның хар-назынын-даа, эъткир, сүткүрүн-даа барымдаалавас, ааза-ла шуптузун кырып каапкан. Чамдык сарлыктар төрүүр чеде берген, бызаазының дүгү четчи берген боор-дур.

Иви дугайында каш сөс. Бо база-ла тайганың чайгаар үнген оът-сиген чип чоруур, сарлык ышкаш азырал шоолуг херегжевес мал болгай. Мурнуку чылдарда ивини мырыңай саап турдувус. Оон сүдүн сүт машиназынга тырткаш, саржаг безин бүдүрүп ап турган чүве. Ивилер амгы үезинде шуптузу эмдик эвес-тир. Ону саап болурунуң аргалары черле бар.

Бот-орулга-чарылгалыг бо үеде ивини чазын аңчыларга хөлезилеп мундурза база-ла ажык-кончаа ышкажыл. Бо чорааш көрүп, дыңнап орарга суурнуң хуузунда аңчылары дээрези совхозтуң ивилерин чөпшээрел чокка мунгулап аңнап чорун тургузаар-дыр. Ону удуртукчулар чүге билбээченнеп эрттирип турарыл?

Орулга киирип алырының аргалары бар-дыр. Ынчангаш сарлык, иви малга тускай коданнарны тургусса эки деп саналдыг мен.

Василий ДОРЖУ.
Күш-ажылдың хоочуну.

Өг-бүле керээзи

ТҮҢНЕЛДЕР ЧҮНҮ КӨРГҮЗҮП ТУРАРЫЛ?

Тандыда «Коммунизмниң херели» совхозтуң хоочун хойжуларының бирээзи С. М. Лапчаа өг-бүле керээзи-биле ажылдап турар. Оон ажыл-дузазын ол мыя биле берген дуржулгалыг апарган. Бо 1988 чылда Сергей Мажакович дирекция-биле керээ чарган. Ында кол-кол көргүзүглер чүү дээрге: быжыглааны хоюнуң ниити саны, оон алыр продукциязы: бир хойдан база ниити козанындан кыргып алыр дүгү, чүс хойдан, ол ышкаш ниити алыр хураганы, хураганың дүжээрде бирээзиниң база шуптузунуң каттышкан немелте деңзизи, оон ангыда ниити алыр орулгазы, материалдыг чарыгдалдар — мал чеминге, кажаа-хорааны, чурттаглга бажыңын септээринге, мал эминге, транспортту ажыглааны дээш база өске-даа чарыгдалдары, ол ышкаш пландан ажыр алган продукция болгаш чарыгдалдарны камнап алганы дээш төлевирин керээге айыткан турган.

Ам чылдың баштайгы түңнелдери үнген. Керээ-биле кайгаар ажылдааны коллүүн-да билдине берген. Сергей Мажаковичтиң өг-бүлези бо чылын 449 хойну ажаан азырап турар. Мал хорадаан. Бир хойдан 2,6 кг дүктү кыргыырын ирай-ла чедир-бээн. 2 кг 520 граммны алган. Чүс хоюндан 80 хураганы доруктурар турган, 100-ту алган. Дыка эки көргүзүг. А хураганы дүжээн турда, оон бирээзиниң деңзизи 18 килограмм турарын керээде айыткан. Ынчаарга херек кырында, оларның бирээзиниң ортумак деңзизи 27 кг болган. Ынчап көөрге, пландан ажыр 53 центнер немелде деңзини, 103 хураганы алган-дыр.

Керээге бир кол көргүзүг болза, ниити орулга. Малчын чеже орулганы алыр-дыр, алыр төлевири оон хамаар-жыр. С. Лапчааның өг-бүлези керээ ёзугаар 18139 рубль ниити орулганы алыр ужурлуг турган, херек кырында 28973 рубльди киирер. Ынчангаш ам барык 9 муң хире рубль артык болган-дыр.

Материалдыг чарыгдал талазы-биле ол өг-бүлениң камнап алганы база артыкка-даа үндүрген чүүлдери бар. Ону тодарадып көөрге, мындыг: мал чеминге 7138 рубльди чарыгдаар ужурлуг турган. Херек кырында амгы байдал-биле алырга, 5179 рубльди чарыгдаан. Оон ангыда үүрмек септелгеге база малдың эм-домунга чарыгдалы эвээш болган. Чарыгдалдар талазы-биле транспорт дээш черле пландан хөйнү үндүрген. Керээде ол орулга-биле 2753 рубльди көрген, а херек кырында 3714 рубль болган. Автомашина база трактор хөлезини дээш 2753 рубльди артыкка чарыгдаан-дыр. Бо канчап үнүп келгени ол? Чолаачылар база трактористер-даа оларда учёт-отчёт шоолуг шыңгыы эвезин ажыглааш, малчыннарга чедирген чүъгүн хөй база ырак черге сөөртүп кылдыр, документилерин ынчаар тургузуп турар. Кол-ла чылдагааны бо. Үжүру болза, совхоз азы бригада төвүнден кыштаглар-га чедир каш километр болурун комиссия тодаратпаш, ону директорга бадылаадып каан турар. Чүък сөөртүрде барымдаалаар километр ол. Оон ангыда долу эвес чүъктүг трактор азы автомашина аалдарга келгеш, ынча тонна, килограмм сиген, саван, комбикорм «экелдим» дээр. Артык чарыгдалдың үнүп келир бир чылдагааны ол.

Бир-тээ, малчын кижи өг-бүле керээзинче кирген болганда, чектиг шын долдурар. Чүък база ам-даа хүлээп алырда хынамчалыг болур херек. Чолаачы кижи сигенни чүдүрерде документилиг болур, мынча тонна азы килограмм деп айтып каан. Ынчаарга ону бир аалга дүжүрген болза, чеже артканы база билдингир болур. Чамдык аалдарда деңнээр бар, ажок эвес.

Өг-бүле керээзинде малчыннар боттарының киирген орулгазындан шалыңны алыр. А Сергей Лапчаа керээзинде айытканы ниити орулгазындан 10328 рубль хөй киирген. Чыл түңнелинде ол-ла бүгү артык орулгазы дээш 4 муң ажыг рубльди немелде төлевирге алыр өг-бүле-дир. Өг-бүлениң ийи ээзи айда-ла катай 740 хире рубль шалыңныг болуп турар. Эки түңнел!

Сергей Мажаковичтиң мурнунда ам кандыг сорулга турул турарыл? Материалдыг чарыгдалдарже ам кол кичээнгейни угландырар. Машина-техникага чарыгдалдар-ла ээй-бажы тывылбайн турар-дыр. Ону бодаар херек. Бо айтырыгны дирекцияның, специалистерниң мурнунга шыңгыы тургузар. Ол ышкаш боду ам чекти долдурун, оон көрүшкүн уйун бээрде эң-не хынамчалыг болур ужурлуг-дур.

Бо чылын ам агар сентелгеге каш-ла акша үндүрген, хамык чүүлдү боду кылып алыр болганда, артык акша үнмес болгай. Кончуг шын кылган малчын-дыр.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, керээ-биле ажылдап өөренир, кол негелде ол. Өг-бүле керээзи херге, арендаже киреринин ээлгүт белеткелин, онче быжыг базым.

Серен ХЕРТЕК.

МАССАЛЫГ БОЛДУРАР

Көдээ черлерде бүдүрүлге гимнастиказының, черле ниитизи-биле спорт, күш-культура айтырыглары канчаар шиитпирлеттинип турарыл?

Бистиң республиканың совхозтарында штат ёзугаар алыр болза бүдүрүлге гимнастиказының талазы-биле инструктор деп албан-дужаалдыг кижилер бар. Олар көдээ Советтиң девискээринде турар кижи бүрүзүн күш-культураже болгаш спортче хаара тудар ужурлуг. Оларның ажыл-чорудулгазын тус черде турар совхозтуң директору болгаш парткому удуртур ужурлуг. Үлетпүр бүдүрүлге черлеринде ындыг кижилер база бар.

Редакцияга болган «Төгерик столду» профэвилелдерниң ВДФСО-нуң Тыва область чөвүлелиниң даргазының оралакчызы Орлан Бригадович Сымчаан удуртуп эрттирген. Ооң ажылынга Тыва АССР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы Сергей Ынаажыкович Ооржак киришкен. Редакцияның корреспондентилери келген аалчыларга күш-культурага болгаш спортка хамаарышкан база оңу хөгжүдеринге чүү шаптыктап турарының дугайында айтырыгларны салгылаан. Ам оларның харыыларын моон адаанда парладывыс.

Таңды районда Тока аттыг совхозтуң бүдүрүлге гимнастиказының талазы-биле инструктору Александр ОЮН:

— Бүдүрүлге гимнастиказын бистиң совхозка чорудуп болурунуң аргалары бар. Ынчалза-даа ону чорутпайн турар бис. Совхозтуң специалистери чөшээрешпес. Ажылга шаптыктыг-дыр дээр. Гаражка чеде бээрге улус хөй эвес болур. Аңгы-аңгы участоктарже ажылдап чоруй баар. Көдээге бүдүрүлге гимнастиказын кылып чорулары болдунмас. Улус хөй болза ынчан кылып болур. Кежээ ажыл шагының соонда спорттуң аңгы-аңгы хевирлеринге секцияларны (чайгы үеде дээрим ол-дур) эрттирип турар, бистиң суурда спортзал чок. Эрткен чылын чунар-бажың хостаалган турган. Суурнуң аныяк-өскени эргижи бажыңны спортзал кылдыр дерип алыр дээш дыка-ла күжүвүс үндүрдүвүс. Артында боттарының күжү-биле ону кылып эгелээн. Соңга-хаалгазын алыргаш эптеп, шилдээн. Иштин арыглап, аштааш, ханаларын малгаштап, чугайлап алган турган. Эрткен чылдың сентябрь 9-та совхозтуң парткомунга спортзал кылыры-биле доктаалды хүлээп алган. Аныяктарның өөрүшкү-маңнайлыы кончуг болган. Бүгү-ле чүвени боттарының күзели-биле кылып турган. Иштики ажылдар кылдынган соонда чаңгыс-ла чүве четпейн барган. Шала маңзазы тывылбаан. Айтырыгны совхоз директорунуң мурнунга тургустувус. Тып бээрин аалзаан. Элээн үе эрткен соонда материалды эккелген. Барып көөрүвүске шала кылыр маңзалар эвес, а хыртыш ыяштар болган. Ындыг чүга чүве-биле чүнү канчаар боор. Чонарга чоондунмас, эптээрге эптешпес болган. Бөгүнге чедир чүве-даа кылдынмаан. Ооң бээр чыл ажа берди. Совхозувустуң директорлары безин 4-5 чедир солушкан. Ону шиитпирлептер кижи тывылбайн турар. Бир эвес ону кылып алыр боллувусса ийи улуг зал болур. Анаа хүреш секциязын эрттирип болур. Бистиң суурда районнуң алдын камгалап хүрежир оолдар көвей. Колдуунда бистиң суурнуң аныяктары хүреш талазы-биле районда шылгараар деп болур. Спорт мастерлери Олег Кончук, Алексей Адыг-оол болгаш өскелер-даа бар. Ол оолдар боттарының эки туразы-биле чайгы үелерде секцияларны чорудуп турар. Суурувуста хол бөмбүүн, хоккейни, бут бөмбүүн сайзырадып алырының аргалары бар. А бистиң совхозтуң удуртукчулары олче шоолуг-ла кичээнгей салбас. Спортзалга херегээри-биле шала маңзазының дугайында айтырыгны партия райкомунга болгаш районнуң күүсекчи комитединге чедир тургузуп турдувус. Олар шуптузу совхоз директорунуң кырынче чуүй каап каар. Ооң-биле тургускан айтырывыс доостур.

Профэвилелдерниң ВДФСО-нуң Таңды район чөвүлелиниң даргазы Михаил КАН-ООЛ:

— Бистиң районнуң ажылчы чонун спортче хаара тудары кончуг берге. Бо ажыкчарлыг үеде ону чугаалавас тың аргазы чок. Суурларга чеде бергеш, спорт ажылын айтырып көөр болзунарза, ону сонуургаар кижилер мырыңай чок. Ылаңгыя Балгазын болгаш Дүрген суурларының чурттакчы чону сонуургал чок. Районнуң иштинге спорт ажылын көдүрери дыка берге. Спортчу маргылдааларга тыва суурларның улуку киржир, а орус чурттакчылыг суурлардан эвээш болур. Чүге маргылдаага киришпес силер деп айтырарга, чай чок-тур дээр. Совхозтар директорлары ажыл-биле чугаалаарга бистиң районнуң удуртукчу даргалары план күүселдези дээш, сезоннуг ажылдар дээш чонну ынаар эвилелдээр. А спортту массалыг болдурар талазынче экииш кичээнгей салып турар. Ооң чылдагааны-биле юридиктиг хадывыр хавыртылгазы багай чорул турар. Материалдыг база кошкак. Ужуру болза совхоз бүрүзү спорттуң дериг-херекселдерин садып алырынга 15 хууну үндүрер ужурлуг. Акша-төгерикти ол херекке үндүрүп бээр чаңгыс-даа совхоз чок. Эки чүве чүл дээрге, сезоннуг ажылдар үезинде хову турлагларынга телевизорлар, шыдыраа, хол бөмбүү эккеп каар. Ооң соонда телевизордан өскезин чиде бээр. Ынчаммайн канчаар. Ону харыылаары-биле тускай кижини быжыглап кагбаан-дыр. Бүдүрүлге гимнастиказының талазы-биле инструкторларны өскээр ажыглап турар. Оларга янзы-бүрү даалгалар берип айбылаар. Ооң түңнелинде чурттакчы чон ортузунга спорт талазы-биле тайылбыр ажыл кылыр кижилер чок. Спорт талазы-биле районнуң республикада аскап турарының чылдагааны ол.

Район төвүнде ачылаа пунктузу бар-ла харын. Ында чонга ачыладыры-биле 50 эжеш хаак, 100 ажыг эжеш кошки бар. Ачылаа пунктузун ажыдып алырывыска, баштай улус шоолут келбейн турду. Ам ол каш херекселдеривис безин чедишпестеп турар. Шыдыраа клуву база бар. Шыдыраа столдарын Бай-Хаактың АКМК бызанчылары кылып берген. Бир эвес совхозтар чагыдып алыр болза ону дораан кылып бээрлер. Дем чаа чугаалап турган бир чүве уттупкан-дыр мен. Совхозтар директорлары спорт херекселдери садар дээн акшаны эки ажылдаан малчыннар болгаш механизаторлар шаңналынче үндүрүп турары кончуг шын эвес. Мен бодаарымга, ол акшага спорт херекселдери саткаш, маёвкалар эрттирип турган үезинде бодунуң спортчуларын чаңгыс аай кедер хеп-биле хандырган болза кайы хире көрүштүг ийик. Хеп кижини хей-аът киирер чүве болгай.

Кызыл районнуң «Тере-Хөл» совхозта бүдүрүлге гимнастиказының талазы-биле инструктору Радомир ДАВАА:

— Бистиң район төвү-биле харылзажырывыс берге. Ынаар чүгле самолёт ужар шиикпе, улуг чүък машиналары баар. Бир эвес район төвүнге, азы Кызыл хоорайга маргылдаалар болур дээн болза, бис анаа кээп шыдавайн баар-дыр бис. Агаар багай болур. Ындыг таварылгаларда ырак черден келири берге. Бир эвес улуг маргылдааларга киришпес боллувусса, бистен кандыг спортчулар үнер боор. Дуржулга алыр чериивис чок-тур. Республика чергелиг маргылдааларга киржир болза, бистиң суурда аныяктар база бар. Тайга ортузу черде кандыг-даа ажыл чорбайн турар деп бодаванар. Бисте чоруп турар. Спортзалывыс база бар. Тока совхозта спортзал чок дээрге кайгаар кижи-дир мен. Республика төвүнден безин 100 километр четпес чер-ле-дир. Канчап ындыг болур чоор. Бисте чок дээш болза өске айтырыг-дыр. Бисте зал бар-даа болза, спорттуң дериг-херекселдери чок. Кажан Николай Ооржак бистиң районнуң спорт чөвүлелиниң даргазы турда, айтырыгны тургузуп келген мен. Чок дээш олурар дарга-ла болгай. Район төвүнге кээри безин дыка берге. Чаңгыс катап келгеш, Н. Авдеевке чедир чаргылдажып турган. Оруктуң бир талазынче хелевинин районнуң спорткомитединге арай деп телеттирип алган мен. Бокс маргылдаазынга Тере-Хөлден беш кижи чордувус. Ужувус шаңналдыг черни алган. Моон алгаш көөрге бистиң аныяктарывыстың аразында спортка салымчаннарлыг кижилер база бар. Спорт херекселдери чок болуп турары-биле чонну эвилелдеп, оларны хаара тудары дыка берге. Бистиң даргаларывыс спорт ажылын билбес. Совхозтуң дирекциязы-даа, партком-даа, көдээ Совет-даа спорт ажылынче сагыш салбас. Бо чайын бодумнуң садып алганым сетка болгаш хол бөмбүү-биле маргылдаа эрттирдивис. Совхоз ынаар акша-төгерик үндүрбес. Малчыннарны чыып, маёвка эрттирип, маргылдаа кылыр-дыр деп турган, совхозтан каш кепеек үндүртүп алгаш, эрттирип турдувус. Маргылдааны чайгы үелерде даштыгаа, ажык хээр адаанга эрттирип алыр ажырбас чүве. Кыжын бергедеп калыр улус-ла болгай бис. Сайгылганывыс чүгле эртен, кежээ кывар. Солярка төнер болза, дүмбей караңгы чүве-ле болгай. Мында магазин машказын, дүн-хүн чок кывар. Бистиң силерге канчап деңнээр боор. Чаг иштинде бүүрек дег өзүп чыдар чүве-ле-дир.

Хүнүң-даа болза Кызылче кирип тургаш, спорт херекселдерин садып ап болур. ВДФСО болгаш Күрспорткомдан база ап болур. Бисче чаңгыс-даа кижи сагыш салбас-тыр. Бистиң черге район-даа, республика-даа даргалары келирде аңныыр сезонунда келир чүве бо. Кажан олар чедип келирге, айтырыг тургузарга, блокнотка бижий шаан алыр. Дарганы хүндүлээш чорудуптар сен. Кажан келиринге ынааганың бажы курут болур. Биске ындыг даргаларның херээ чок. Ажыкчарлыг үе боорга чугаалап турарым ол-дур ийин. Келирде чүгле аңныыр сезонунуң үезинде эвес аан.

Чаа чугааладым, бистиң суурда спортзал бар деп. Ону бистер боттарывыс септеп тур бис. Совхоз ынаар сагыш салып көрбээн. Шалавыс ирип калган. Аныяктарның күжү-биле ыяш дилип алгаш кылып алдывыс. Ам ында хүрештиң, баскетболдуң, хол бөмбүүнүң, бокстуң секциялары ажылдап турар. Кыжыкы үеде хаак маргылдаазын база чорудуп тур бис. Спорт херекселдери чок болуп турарының чылдагаанындан бир кижи маңнааш келирге, ооң хаагын өске кижи кедип алгаш маңнап үнер. Маргылдааларны мындыг япагылыг эрттирип тур бис. А бүдүрүлге гимнастиказының талазы-биле чүнү чугаалаар боор. Бисте ол ажыл мырыңай чорбайн турар. Мен бо бүгүнү шуптузун шыны-биле чугааладым.

Каа-Хем районнуң СЭКП-ниң XXV съездизин аттыг совхозта бүдүрүлге гимнастиказының инструктору Герман ДОЛЗАТ:

— Бистиң совхозта спорттуң 4-5 хире хевирлеринде секцияларны эрттирип турар. Мен бодумнуң албан-хүлээлгемни чедир күүсетпейн турар мен. Чүге дизе, совхозтуң директору мени өске ажылче чардыктырар. Чүгле совхоз ажылын кыл дээр хөөн бар. Бөгүн мында спорт дугайында чугаалажып турары кончуг шын-дыр. Бистиң совхозта сезоннуг ажылдар үезинде кижилер чедишпес дээш ыңай-бээр тарады октап-ла турар. Бүдүрүлге гимнастиказының дугайында чүве чугаалап шылавас мен. Бисте ындыг чүве чорбайн турар. Мен бо ажылда ажылдаа-ла бир ай болдум. Ол үениң иштинде чүнү-даа өөренип четтикпедим. Совхозтуң директору-биле болгаш профкому-биле кады кызып ажылдаар мен. Район иштинге спортчу маргылдаалар болу бээрге машина-техника талазы-биле дыка эки дузалаар. Ол дугайында хомудалывыс чок. Совхозтуң бодунга спортчу маргылдаалар эрттирерге удуртукчу даргаларывыс киришпес. Оозу кончуг. Бир эвес даргаларывыс спортка хандыкшылдыг болза, чурттакчы чон база оларны эдерер-дир ийин.

Профэвилелдерниң ВДФСО-нуң Эрзин район чөвүлелиниң даргазы Олчат-оол МОНГУШ:

— Бистиң районнуң совхозтарында спортзалдар бар. Оларны чедир ажыглавайн турар бис. Ол залдарда чүгле спортчу секциялар ажылдап турар. Бүдүрүлге гимнастиказы болгаш аэробика секцияларын кым-даа чорутпайн турар. «Мөрен» болгаш Ленин аттыг совхозтарда гимнастика талазы-биле инструкторлар чок. Оңу штат кызырылгазы-биле кады ап каапкан. Өске черлерде инструкторлар бар-даа болза, боттарының чугула ажылын кылбайн турар. Совхоз директорларының айбычылары апарган. Совхозтарда болгаш район төптеринде секциялар ажылдап турар-даа болза шынары чавыс. Ону ёзулуг удуртуптар тренер чок. Ынчангаш районда сөөлгү каш чылда чаңгыс-даа кижи спорт мастериниң нормативин күүсетпээн. Бо чүнү көргүзүп турарыл дээрге, бистерниң спорт ажылдакчыларның, багай ажылдап турарының херечизи-дир. Дээди күш-культура эртемниг кадрлар эвээш. Школаларда безин чүгле үш кижи дээди эртемниг. Бо безин амгы үениң негелдезинге дүүшпейн турар.

Районнуң иштинде культура-спорт комплекизиниң талазы-биле чамдык ажылдар кылдынып турар-даа болза, чедир кылдынмайн турар чүүлдер ам-даа хөй. Ону ёзулуг удуртуптар кижи чок. Ооң-биле чергелештир СЭКП Төп Комитединиң болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң «Он ийиги беш чылда болгаш 2000 чылга чедир үеде чурттакчы чонуң кадыкшылын камгалаарын хөгжүдериниң база ССРЭ-ниң кадык камгалалын эде тургузарының кол угланыышкыннарының күүселдези бистиң районда кошкак чорул турар. Ол талазы-биле чаңгыс-даа удуртукчу дыштаныр черлер кылып, профилакторийлер ажыдып албаан. Совхозтуң ажылчыннары бюллетеньнеп чорул-даа турар болза, совхоз директорлары оларның кадыкшылының дугайында сагыш-даа салбас. Оларга чүгле план күүселдези херек.

Мен бодап көөрүмге чон кадык чорза план күүселдезин черле боттаны бээр хире. Ол дыкп чүнү кылыр ужурлуг бис? Бир дугаарында, өг-бүлелер аразынга гимнастикадан эгелээр. Ооң чоорту бүгү чүве болу бээр хире.

Профэвилелдерниң ВДФСО-нуң Кызыл хоорай чөвүлелиниң даргазы Николай ООРЖАК:

— Совхозтарда бүдүрүлге гимнастиказының талазы-биле инструкторларны соора ажыглап турар. Чоннуң кадызы дээш сагыш салбайн турар бис. Бүгү-ле чүве бистиң боттарывыстан хамаарыжыр. Эртен эрте туруп келгеш, улусту физзарядкаже эвилелдээр болзувусса, чон келбес деп. Тус черниң удуртукчулары-биле тускай чугаа кылыр болза эки. Бистер, спорт ажылдакчылары, боттарывыс холга тудуп албас болзувусса, чүү-даа бүтпес. Кызыл хоорайда эртенги зарядка кылып турар даргалар дыка көвүдээн. Ол эки-дир. Паркка дежурный-лаашкынны моон соңгаар органиастаар бис. Хоорайның өске-даа черлеринге эртенги зарядканы кылдыртыр бис.

Көдээ черлерде инструкторларның шалыны эвээш. Чүс рубльге кым ажылдаар боор. Ынчалза-даа ону тус чөнниң удуртукчулары-биле дугуржуп ап болур. Ажылды бут кырынга тургузуп алыры дээрге кижиниң бодундан хамааржыр.

«Сүт-Хөл» совхозта бүдүрүлге гимнастиказының инструктору Валерий ООРЖАК:

— Ажылдааш үр болбадым. Ооң бээр үш ай эрти. Бистиң совхозтуң салбырлары тарамык. Кижилерни чаңгыс черге чыып ажылдаары дыка берге. Совхозувус директору чоокта чаа келген-даа болза, спорт ажылы дээш улуг кичээнгейни салып турар. Бир дугаар ындыг семинарга киржип келген болгаш, чүвениң уг-шиин чаа билип тур мен. Чон-биле ажылдаары меңден дорт хамааржыр деп чүвени билдим.

Профэвилелдерниң ВДФСО-нуң Чөөн-Хемчик район чөвүлелиниң даргазы Мижит-оол ОНДАР:

— Бистиң районда 6 совхоз бар. «Чыраа-Бажы», «Искра», «Большевик» совхозтарның директорлары спорт дээнде дыка кызар. Ол черлерде ажыл чогуур деңнелде тургустунган дизе частырыг чок. Өске черлерниң шоолуг эвес. Бир чижектен чугаалап көрейн. СЭКП-ниң XXII съездизин аттыг совхозтуң директору Дамба-Даржаа бүдүрүлге гимнастиказының инструктору турган А. Карасалды чолаачылады каан. Ынчангаш ол совхозта спорт ажылы эки эвес болуп турарының-даа чылдагааны ында боор чадавас. Чадаана хоорайда үлетпүр комбинады-биле эмнелгеде — ийи черде бүдүрүлге гимнастиказын доктаамал чорудуп турар. Ооң өске черлерде чорбайн турар. Бо талазы-биле мээн бодумнуң кошкак удуртулгамны миннир апаар мен.

«Барлык» совхозта бүдүрүлге гимнастиказының инструктору Олег ДЕСПИЖЕК:

— Бисте спорттуң бүгү хевирлеринде аныяктар хаара туттунган. Совхозта спорт ажылы районда хамаанчок республикада безин кескү черде туруп турар. Удуртукчу даргаларывыс спорт дээнде эки улус. Бүгү талазы-биле дузалаар. Бүдүрүлге гимнастиказын чорудары көдээ черге арай нарын. Механизаторларга суг ооң херээ чүл? Контора улузунга кылдыртыны чугула боор.

«Ак-Чыраа» совхозта комсомол комитединиң секретары Вячеслав САТ:

— Бо чылын совхоз төвүнде стадионну кылып алган бис. Бисте хостаткан спорт ажылдакчызы чок. Ынчалза-даа чонну күш-культуражэ болгаш спортче хаара тудуп турар бис. Бистиң удуртукчуларывыс улуг дузаны чедирип келген. Район төвүнүң спорт ажылдакчылары бистиң суурга кээп көрбээн. Ол улус отчёдун чон мурнунга бээр болза эки. Бо үениң негелдези-даа ындыг.

Профэвилелдерниң ВДФСО-нуң Тес-Хем район чөвүлелиниң даргазы Владимир САНЧАТ:

— Бистиң районда байдал база эки эвес. Бүдүрүлге гимнастиказын шуут билбес бис. Садыгларга ховар барааннар келир. Ону садарда дүк, саржаг, эът дээр. Спортчуларга ол бараанарны сатпас боор чүве-дир. Суурда чурттап турар улустар ындыг чүүлдерни тыппас-тыр бис. Кроссовкаларны безин садып албас-тыр бис. Спортчулар маңнап кедер идик чок турда, малчыннарда эмнежок болур-дур. Самагалдайда спортзал чок. Район чергелиг маргылдааларны «Кызыгаар» совхозунга эрттирип тур бис. Чер аразы ырак. Суурга спортзал тудар айтырыгны даргаларывыс шиитпирлеп чадап турар.

Профэвилелдерниң ВДФСО-нуң Сүт-Хөл район чөвүлелиниң даргазы Сергей МОНГУШ:

— Суурда 30 хар чедир оолдар хөй. Олар маргылдааларга киришпес. Оларны ойнаар-даа дээрге келбес. Кандай болгаш ойнаарындан эгенир хевирлиг. Бистиң районнуң даргалары маргылдааларга келбес. Чай чок дээр. Чон аразынга кирбес боорга, бичии «молдургажык» даргалар база ындыг. Совхозтар директорлары чедисес ай үезинде сиген кезер дээш туруптар. Ол үеде районнуң маргылдаазын эрттирген-даа херээ чок. Юридиктиг хадывыр хавырылдазын совхозтар чорутпайн турар. Директор шилчидип бериксер деп улуг бухгалтерге чугаалаарга, чаа дээр. Ооң соонда сураг болур. Бухгалтери директор чүве бе? Ужуру билдинмес ындыг чүве-ле болгай.

ТҮҢНЕЛ СӨС ОРНУНГА

Болуп эрткен «Төгерик столга» чугаадан кандыг түңнел үндүрүп болурул? Чер-черде бүдүрүлге гимнастиказының талазы-биле инструкторларны өскээр ажыглап турары илдеп. Бир эвес совхозтуң ажылчыннары аарып турар болза, канчап план күүселдезин негээр боор. Олар эмчилеп чоруткаш та каш хонар чүвези. Ол кижилерни күш-культура кылыр кылдыр өөредип каан болза, эртен, кежээ соок суг-биле мага-ботту шаптап турган болза, белен-селен черле аарбас ийик. Совхоз ажылдакчыларының хөй кезиинин аарып турарының чылдагааны-даа ында. Штаттыг ажылдакчыларны чоп ажыглаары чугула. Чаржып турар совхозтар аразынга маргылдааларга чүгле аныяк спортчуларны эвес, 60 харлыг хоочуннарны-даа киириштирип болгай. Оларның аразынга чадаг чарышты чүге эрттирип болбас деп. Ол чаңгыс-ла чижек-тир.

Профэвилелдерниң эрттирип турары бирги ажылчын спартакиадазында өг-бүле маргылдаалары база бар. Өг-бүлелер аразынга ону эрттирерин совхозтарда хөй-ниити организацияларын планнаар чорудары үе негеп келген. Июль айга чедир ол спартакиаданың ийи этавын районнарга эрттирер ужурлуг. Ооң кол-кол чүүлдерин мааңа таныштырып каалыңар:

Өг-бүле командазы үш кижиден тургустунар.

Программазы мындыг:

чиик атлетикага кросс болгаш эстафета; ГТО комплекизиниң хөй хевирге маргылдаазы; бүдүрүлге гимнастиказы; чадаг терге; баг кагары; шой кодурери; стол теннизи; боолага; мергежил аайы-биле маргыжары.

Мында чүгле кол-кол чүүлдерни парладывыс. Ооң дүрүмнерин солунга бээр бис. Ооң таныжып алыр силер.

Күш-культура кижи бүрүзүнге херек. Ынчангаш спортка хандыкшыыр ужурлуг бис. Чер-черлерде спортзалдар чедишпес, чамдык удуртукчулар спортче сагыш салбас дээрин ужуражылганың киржикчилери чугаалаан. Шүгүмчүлелге таварышкан болгаш өске-даа удуртукчулар моон түңнелди үндүрер боор деп идегедивис.

Материалдарны Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ белеткээн.

ЧУРУКТАРДА: ужуражылганың киржикчилери.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

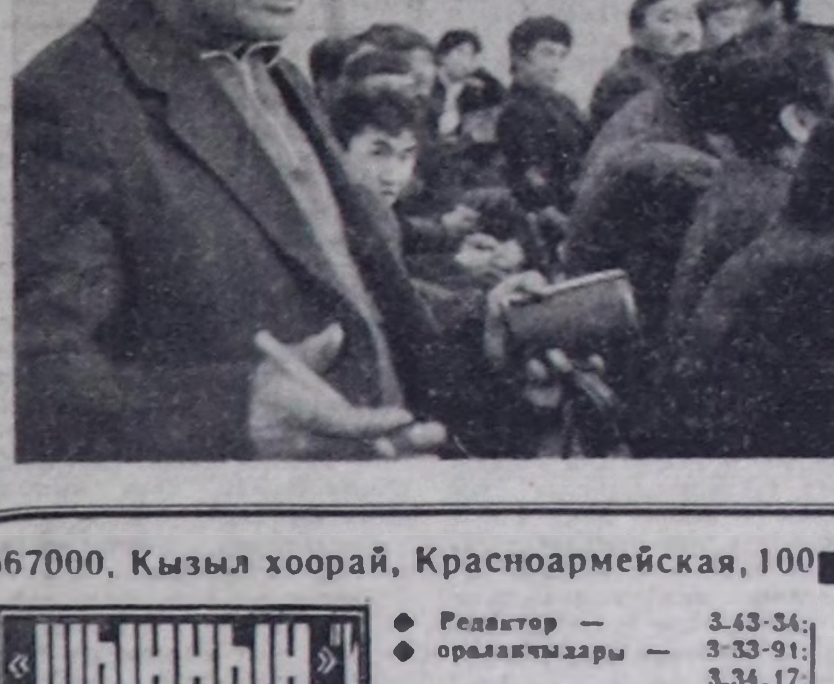

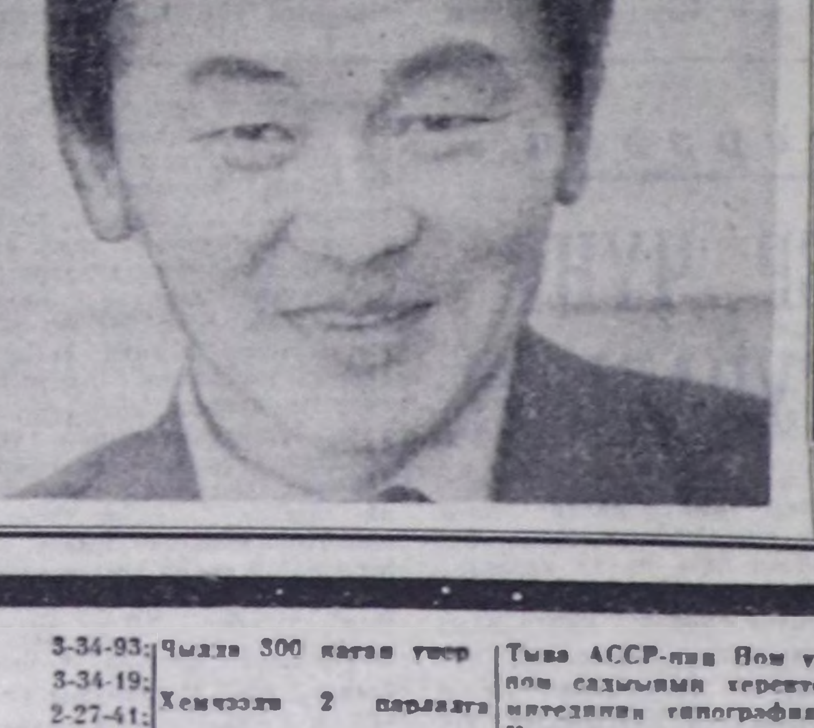

Телевидение

ДЕКАБРЬ 15-те
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.30 — «120 минута». 8.35 — «Булактар». 9.05— Мультфильмнер. 9.35 — Кижи инстутуду. 10.35 — Медээлер. 10.45 — 11.40 — «Джен Эйр». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожекторы. 15.50 — «Музыка эртинези». Н. Римский-Корсаков. «Шехеразада» симфониялыг сюита. 16.35 — Чурт телестудияларының док. фильмнериниң баштайгы көргүзүү. 17.25 — «..Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.10 — Кижи болгаш хоойлу. 18.40— Бөгүн делегейде. 18.55 — Останкинонуң Концерт студиязынга ажыл-херекчи кижилерниң ужуражылгазы. 20.05 — «Джен Эйр». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторы. 21.45 — 23.50 — «Бисте Останкинода». Телеэкранда спорт. Төнгенде (23.30) —Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Полошкинин эртинези». 8.35; 9.35 — Бойдус эртеми. 3 класс. Бистиң хоюг дуктуг өңнүктеривис. 9.05 — Испан дыл. 10.05 — ОПТУ суртуулдарынга. Ниити биология. Кылымал шилилгениң чогаадыкчы ролю. 10.35; 11.35 — Биология. 7 класс. «Коргунчуг селеске болгаш оон салгалы». 11.05 — Испан дыл. 12.05 — «Зальцбургтан дээрги». Уран-чечен фильм. 13.20 — Медээлер. 13.30 — «Сиваш»: нарын айтырыглар болгаш перспективалар». Красноперекопскиде экологтуг байдал. 14.00 — 15.05 — «Силерниң бажыныңар мең-ни-чаагай турзун». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 17.50 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

17.55 — Уругларга фильм. 18.05 — «Аныяк гвардия». Республиканың чылдан пунктузунга шериг албанынга келдиртеннер-биле ужуражылга. 18.55 — Док. фильм. 19.15 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Областа партконференциязынга уткуштур». «Кооперативтер болгаш оларның нарын айтырыглары». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 —Телефильм. 20.25 —«Ажык рояль». Башкы Г. Г. Нейгауз дугайында сес. 21.00—«Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторы. 21.45— 22.55 — «Ыпакшыл чүүдеп-даа увелиг». Уран-чечен фильм. (СРР).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.50 — Медээлер. 17.55— «Кедээниң шагы». 19.00 — Ритмниг гимнастика. 19.30 — Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 20.00—20.15—«Тамчыкты. удуңар, чаштар».

Кино

ДЕКАБРЬ 15-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Меня зовут Арлекино» 9.20, 12.00, 14.40, 17.20, 20.00. Бичии залга: «Кругосветное путешествие Кота в сапогах» 10.00, 16.00, «Конвой» 12.00, 14.00, 17.20, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ох, уж эта Настя!» 9.00, 12.30, Киноклуб «Орлёнок», «Красный галстук» 10.50, 14.40, «Сладкие грёзы» 17.00, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Утомлённое солнце» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

агаар

Республикага шокар булуттаар. Дүне чамдык черлерге бичи хар чаар. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргениниң секундада 3—8 метр. Дүне 14—19, чамдык черлерге 24—29, хүндүс 11—16, чамдык черлерге 2—7 градус соок болур.

Кызылга шокар булуттаар. Хүндүс биче хар чаар. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Дүне агаар 17—19, хүндүс 11—13 градус соор.

КЫЗЫЛ ХООРАЙ СОВЕДИНИҢ ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ БОЛГАШ ЧАЛАТТЫРГАННАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

1988 чылдың декабрь 16-да СЭКП Кызыл ХК-ның хуралдаар залынга улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң он ийиги чыыжының сески сессиязы болур. Сессия 15 шакта эгелээр. Партбөлүк хуралы 14 шакта болур.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

367000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241

«ШЫНЫН» телефоннары
Редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; приемная — 3-34-26; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93; партийжи амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-25; совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23; үлетпүр килдизи — 3-34-40; 3-36-73; агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; пропаганда килдизи — 3-34-57; культура килдизи — 3-39-15; информация килдизи — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; очулга килдизи — 3-34-93; корректорлар — 3-34-19; үндүрүкчүлер — 2-27-41; бухгалтерия — 3-43-41; солун келбейн бар...а — 2-32-75-че долгаар

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажызы. Тиражы 24637 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу бажын № 1.

Чагыг № 218. ТС—00737

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың декабрь 16 пятница
№ 289 (13889)
1925 чылдан үндезилеттинген. Өртээ 3 көп.

ПЛЕНУМГА ЧУГААЛАШКАН

СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлеринге дүүштүр эде тургустунуушкун үезинде массалыг информация чепсектериниң ролун бедидер, социалистиг демократияны хөгжүдер талазы-биле айтырыгны ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң, Москваның журналистер организациязының пленумунга чугаалашкан.

Баштаар черниң даргазы, «Правда» солуннуң кол редактору В. Г. Афанасьев болгаш санал бергеннер чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге, политиктиг реформаны боттандырарынга, ажык-чаргыг чорукту калбартырынга журналистерниң сорулгаларын тодаргай чугаалаан.

ССРЭ-ниң ЖЭ-ниң баштаар чериниң даргазының бирги оралакчызы И. А. Зубков ССРЭ-ниң Журналистер эвилелинден ССРЭ-ниң улус депутаттарын депшикчилерниң база соңгуурунуң чурумун пленумнуң киржикчилеринге таныштырган.

ПМА-ның Баштаар чериниң даргазы А. И. Власов, СЭТА-ның чиигиве директору Л. П. Кравченко оларны Баштаар чериниң даргазының оралакчыларынга пленум соңгаан.

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязында

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязының декабрь 14-түң эртенинде Н. И. Рыжковтуң даргалаашкыны-биле болуп эрткен хуралынга чер шимчээшкининиң уржуктарын чайладыр ажылдарны дүргедедир талазы-биле моон соңгаар кылып чорудар ажылдарны улам тодараткан, ыланғыя кедээ районнарга дуза көргүзерин күштелдирерин онзалап демдеглээн. Чер шимчээшкининге таварышкан черлерни база катап хыналчалыг эргип көргениниң түңнелинде мооң мурнунда санап турганы 28 эвес, а 48 чурттакчыдыг кедээ черлер айыыл-халапка таварышканы тодараттынган. Кедээ районнарга техника, аъш-чем аймаа болгаш түр чурттаар черлер кончуг негеттинип турар. Ленинаканның пөс-тааваа комбинадының бузундуларының адаанда ам-даа 300 хире кижи бар чадавас деп дыңнаткан. Ол комбинаттың оваалланган бузундуларын чайладып аштаарында хөй санныг күштүг техниканы мөөннээн. Хөй специалистер ында ажылдап турар.

Байдалдың кончуг нарын боop турарын көргүзүп турар бо болгаш өске-даа айтырыгларны хуралга чидии-биле сайгарып чугаалашкан. Эрткен хонуктарда кылдынган ажылдар дугайында дыңнадыгларны даараазында эштер кылган: республиканың харылзаа министри Р. И. Авоян, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчылары Ю. Н. Баталин, Л. А. Воронин, ССРЭ-ниң тускай монтаж-тудуг министри Б. В. Бакин, ССРЭ-ниң иштики херектер министриниң бирги оралакчызы В. П. Трушин, ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазының оралакчызы В. И. Маяев, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Ю. Е. Ходжамирян, ВЦСПС-тиң даргазы С. А. Шалаев кылган.

Кедээ черлерде харылзааның ам-даа тургустунмааны, аъш-чемниң болгаш чугула херекселдиң өске-даа бараанналарының чедишпейн турары демдеглеттинген. Чамдык кедээ черлерниң чурттакчылары чаглактаныр чер безин чок турар. Комиссияның айтыышкыны-биле ол черлерже эм, аъш-чем, чылыг идик-хеп, шуглак-дежек чүдүргээн 256 автомашинаны чоруткан. Үш хонук дургузунда район төвү бүрүзүнге көжүп чоруур телефон станцияларын тургузарын, кабельдиг болгаш радиорелейлиг шугумнарны септээш, ажыглалга кииреринге белеткээрин эвилелдиң болгаш республиканың харылзаа министерстволарынга дааскан. Ол хүн район төптеринде көжүп чоруур 40 станция чеде берген, 56 станцияны аппар чыдар. Чоокку каш хүннерде чурттакчылыг бүгү 117 суурга шериглерниң дузазы-биле харылзааны тургузарын комиссия ССРЭ-ниң болгаш республиканың харылзаа министерстволарындан негээн.

Эрткен хонуктарда Ленинаканда, Кироваканда болгаш Спитакта янзы-бүрү, чамдыктары аар 116 кран чедип келген. Энергетика ажыл-агыйын катап тургузуп турар. Ленинаканның 316 подстанциязының 75-и катап тургустунган, хоорайның чартык кезии чырык-биле хандыртынган. Энергия системазы бүрүн үрелген Спитакче түр ажыглаар электри шугумнарын шөйүп турар. Ленинакан—Кировакан аразының демир-оруук оруун септеп кылган. Ол аразының электри шугумун кылып турар, техника чүдүрген ийи эшелонну чорударынга белеткеп турар.

Оваалангаан бузундуларны аштажып, ында бастырган кижилерни дилеп тывар ажылдарга киржири-биле Ленинакан болгаш Спитак хоорайларда хамааты камгалалының немелде кезектери чедип келген. Кижилер амы-тынын камгалап алыр специалистерниң саны 900 четкен. Хөй каът бажыңнарның бузундуларын аштаар ажылга киржири-биле Ленинградтан 90 альпинист чедип келген. Спитактың үрелип бузулган тараа комбинадында чыдар 4 муң тонна далганны болгаш тарааны өскээр сөөртүп аппаарын дүрген хандырар хемчеглерни алыр талазы-биле айтыышкынны комиссия берген.

Кавказта болгаш чурттуң өске-даа черлеринде дыштанылга бажыңнарынче 12472 кижини чоруткан. Боттарының хоорайларындан болгаш суурларындан өске черлерже түр чоруп турар херээженнерни болгаш уругларны аъш-чем, идик-хеп аймаа-биле бүрүн хандырып, оларга акшаны берип турар. Бо айтырыгны чугаалажып көрүп турган, кижилерни өске черлерже чорударынга шаптык кадып, янзы-бүрү чугаа тарадып, өске черлерже чоруур дээн кижилерни дедир сургап турар кижилерге удур шиитпирлиг хемчеглерни алырын онзалап айыткан. Бо талазы-биле ажылды күштелдирерин республиканың массалыг информация чепсектеринге, ИХМ-ге, партия, совет, профэвилел болгаш комсомол органнарынга дааскан.

Арменияның аэропорттарынга чурттан болгаш даштыкыдан кээп турар материалдыг дузаламчыны хүлээп алыры, кадагалап шыгжаарынга болгаш айыыл-халапка таварышкан кижилерже чүък чорударын харылаар республика штавының ажыл-чорудулгазынга принципиалдыг болгаш чиик үнелелдиг берген. Келген чүъктерниң учётка хүлээп алырында болгаш үлээринде чогуур чурум болгаш организастыг чорук чок боop турары демдеглеттинген. Кижилерниң качыгдал-когаралының эки сеткил-биле деңге үлежип, оларга дузаламчы кылдыр чорудуп берген чүүлдерни кайы хамааччок тетчеглээрин болдурбас, ийи чоннуң байлаанта ак сеткилдиг эвес чангыс-даа кижини чоокшулатпас, материалдыг дузаламчы чүүлдерни тетчеглээр, оорлаар чоруктарның бүгү оруктарын дуглаар сорулганы салган. Аэропорттарга шыгыы эртирилге системазын тургузар, чүъктерни шыгыы учётка алыр, оларны чогуур министерстволарның складтарынче тускай камгалалдыг чорудар болгаш материалдыг дузаламчыны хоорайларже база районнарже оларның чагыы ёзугаар чорудар, дузаламчы негеттинип турар тодаргай кижилерге бээр кылдыр чурумчудар.

Кижилерниң сеткил-сагыжының ханызындан сагыш салыышкынын өөрүп четтиришкин-биле хүлээп көөр, бойдус халавы дээрге кижи бүрүзүнүң—бөдүүн чурттакчылар эгелээш, эрге-чагырга төлээлекчизинге чедир—ак сеткилдииниң, холунуң арыының, мөзү-шынарының шылгалдазы болурун кажан-даа уттуп болбазының дугайында чугаа комиссияның хуралынга болган.

Халаптың аар-берге «географиязын» Ереванда Хирургияның бүгү-эвилел эртем төвүнүң филиалының эмнелгезиниң палаталарындан көрүп болур. Анаа Н. И. Рыжков болгаш Н. Н. Слюньков олар Арменияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары С. Г. Арутюнян-биле кады чораан нар. Улуг үрегдээшкинниң чер шимчээшкининиң соонда ийи шак хире болганда-ла маңаа айыылга таварышканнарны эккеп эгелей берген. Айыылга таварышканнарга баштайгы дузаны, нарын операцияларны доп-дораан эгелээн болгаш ону үзүктел чок, график ёзугаар чорудуп турган. Ол дугайын филиалдың директору, Армян ССР-ниң ЭА-ның корреспондент-кежигүнү А. Л. Микаелян чугаалаан.

Москвада Бүгү-эвилелдиң гематология төвү Арменияның эмчилеринге хан арыглаарынга херек немелде дериг-херекселдерни дүрген-биле чорудуп берген. Ындыг дериг-херекселдер Запорожьеден база келген. Грузиядан эмчилер бригадазы чедип келген. Айыылга таварышкан он-он кижилерни Ереванга баштайгы дуза чедиргениниң соонда оларны самолёттар-биле Москваже, дүрген дуза чедиргениниң Н. В. Склифосовский аттыг институдунче чоруткан.

Амгы үеде клиникада айыылга таварышкан 600 ажыг кижи бар. Эмчилерниң ажылы хөй. СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязының кежигүннери палаталарга барып, аарыг кижилер-биле чугаалашканнар. Айыылга таварышканнар эмчилерниң кызымаккай ажылының дугайын чугаалап, Арменияже бүгү чурттан кээп турар дузаламчы оларга дүрген экириринге, а республикага бойдустуң хайыра чок кылган балыгларын дүрген экиртип алырынга дузалаар дээрзинге ынанып турарын илереткеннер.

Эмнелгениң бир салбырында Баден-Вюртемберг чериниң чазааның (ГФР) шиитпири-биле Арменияда чедип келген беш эмчи ажылдап турар. Элээн каш ассистенттер болгаш техниктер оларның чедирип экелгени «кылымал бүүрек» деп херекселде ажылдап турарлар.

Н. И. Рыжков барыын-герман эмчилерге чүректиң ханызындан өөрүп четтиргенин илереди, бүгү чурттарга болгаш улустарга харылзааларны быжыглаарынга, берге шакта бот-боттарынга дузалажырынга делегейде улам-на улуг-биле бүдүрежип турар деп бодалды илереткен. СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязының кежигүннериниң Арменияда чедип келген сураглыг америк эмчи Р. Гейл-биле анаа кыска беседазы болган.

Эмчиге чорүп турган Н. И. Рыжков болгаш Н. Н. Слюньков эмчилерниң ажылының байдалын, техниктиг хандыртынганын сонуургааннар. Эмчи төвү амгы үеде чер шимчээшкинге таварышканнарга дээштиг дузаны чедирериниң бүгү-ле аргалары бар деп, эмчилер чугаалаан. Комиссияның кежигүннери аарыг улуска кадык чаагай экирээрин күзеп, эмчилерге кызымаккай ажылы, бодунуң хүлээлгезинге шынчы чоруу дээш өөрүп четтиргенин илереткеннер.

* * *

Халап болган минутадан эгелээш, ам сес хонук эртип-даа турар болза, бузундулар адаанда хөмдүнген кижилерниң амы-тынын камгалап алыры-биле амы-тын камгалаар албан черлери ажылын үргүлчүлеп турар. Сөөлгү хонуктар иштинде 20 кижиниң амы-тынын камгалап алган. Бузулган бажыңнарның адаандан 135 өлген кижилерни ужулган. Чеди хонук иштинде амы-тынын камгалап алган кижилерниң саны 15 муң хире кижи болган. Ол үениң иштинде өлгеннериниң саны 21775 кижи болганын тодараткан. 5763 кижини госпитальдарда чыттырган.

Армян чер — кажыыдалга. Ынчалза-даа күчүлүг техниканың даажы чангыс-даа минута иштинде соксавайн, көзүртүр крапнарның согуу, чүташтары шимчеп, кижилер бузундуларже дүн-хүн дивейн, шаап халдаашкынны чорудуп турар. Бойдус халавының уржуктары-биле демисел үргүлчүлевишаан.

(СЭТА).

СЭКП ТК-ның Чагаазы: кыштаглаашкын — шылгалда

ХАМААРЫЛГАЗЫ ИЙИ АҢГЫ

Улуг-Хем районда «Найырал» совхозтуң сүт-бараан фермазында бо чылын кыштаглаашкынның чоруп турары, эрткен чылдаазы-биле деңнээрге, чер, дээр ышкаш ылгалдыг. Чижээ, эрткен кыжын маңаа инектер кылайтыр чылгап каапкан коошпалар аразынга тонап чорүп турган, олар шык болгаш хирлиг байдалга кыштаан. Ферма инек бүрүзүнден-не дөрт килограмм бичии ажыг сүт саап ап турган. Саанчылар инектерни хир-чамдан арыглаар дээш хөй үени чидирип келген, ол хиревинде дужааттынып турган сүттүң шынары ийи дугаар сорттан бедивес, харын-даа сорт чок-даа болгулаар. Ынчан совхозтуң бир баш чижек малга белеткеп алган мал чемнери алды центнер чемгерилге единицазы болуп турган. Сиген болгаш хоолулуг мал чемнери чедишпес боорга, тускайлаттынган бригада октябрь болгаш ноябрь айларының дургузунда соломонаж белеткээр ужурга таварышкан.

Ам фермада байдал шуут өскерилген. Чылыглаттынган улуг эжиктерниң хагдынары эки, инектерниң турар черлери арыг болгаш кургаг. Ферма девискээри эрткен чайны сагындырып, чүгле көк сиген чыды-биле долган. Чем каап бээр коошпаларда оонактаан сиген, саваң, комбикорм бар болду. Кажаа ишти ыржым-шылыңныг. Ында-хаая дүштеки саалдага белеткенген саанчы операторларның кочалдарының болгаш саалда аппараттарының даажы дыңналыр. Оларның дыштаныр өрээлдери болгаш кызыл-булуңу кажаа бүрүзүнде. Фермада столовая хүнну балыр ажылдаар.

— Бот-орулга-чарылгаже чыл эгезинден кирген-даа болзувусса, өскерлиишкиннер доораан-на болу бербээн —деп, ферманың зоотехниги Сергей Сонамович Хертек биске чугаалады. — Эрткен чылдың кыштаглаашкыны биске чүгле мал чемнериниң чедишпези-биле берге эвес, оон нарын айтырыгларны шиитпирлевейн барганывыстан болган. План күүселдезинге кижи бүрүзүнүң хууда ужур-дузазын медерел билирин чедип алыры чугула турган. Кижи факторун чугулага ап, масса-политиктиг ажылды экижиткениинден ол сорулга чедип алдынып турар апарган.

Малчыннарга, кадарчыларга совхозтуң мал чеми белеткекчилери бо чылын эки дузалаан. Эрткен чылдаазынга бодаарга, бо чылын мал чемнериниң бүгү хевирлерин ийи катап хөйнү белеткээн. Малдың рационунун элбек болгаш чүзүн бажын апарган. Бөдүүн мал чемнери инектерге кормоцех таварып кээр. Анаа оларны оонактааш, минералдыг холуксаалар-биле байлакшыткаш, оон соонда коошпаларга урар.

Инектерни тургузу азыралче киириптерге, баштайгы үеде сүт эвээжей бергенин зоотехник чажырбады. Ынчан кормоцех база ажылдавайн турган болгай. Ноябрь айда чемгерилгени болур-чогуур кылдыр таарыштыртанының соонда сүт арбыдап эгелээн. Саанчылар ол айның төнчүзүнде инектен-не хүнде алды килограмм чедир саап ап турар апарган.

— РАҮК-түң кол зоотехниги Салых Курманалиевич Текеевке өөрүп четтиргенивисти илергейлээр апаар бис—деп, Сергей Сонамович немеп кагды. — Ол бистиң фермавысты холга ап, чамдыкта маңаа ийи-үш-даа хона бээр кижи. Технологтуг айтырыглар шиитпирлээринге оон сүмелери биске дыка ажыктыг болган, арыг-шевер, корум-чурум талазы-биле дыка негелделиг дарга чорду. Ам артында бөдүүн кижилер-биле тывалажып чугаалажыр. Ынчангаш оон чүү-хөө тайылбырлаары кандыг-даа кижиге билдингир, чедингир.

Районда кээп турар бодунуң даргазының дугайында ферманың зоотехниги ынчаар чугаалаар болду. Эде тургустунуушкун үезиниң негелдези РАҮК специалистеринге чедип турар апарганын ыя ол факт бадыткап чытты. Ферма коллективиниң ажылының түңнели база ол дугайын херечилээн.

Ол хүн бис Чаа-Хөл фермазынче РАҮК-ке СЭКП ТК-ның Чагаазынга хамаарыштыр ажылдап кылдынган «хемчеглер» эккеп чордувус. Ферманың кызыл-булуңунга кире бээривиске, ол Чагааны планшет иштинде суккаш, чанында коллективтиң бодунуң ажылдап кылганы хемчеглерни бирден бирээ чокка санап бадыргаш, оларны ажыл-херектерже шилчиткен болду.

— Мал ажылының продуктуларын бүдүрерин көвүдедиринге бар аргаларны улам долу ажыглаарының дугайында СЭКП ТК-ның Чагаазы үнген соон дарый ону коллективке чугаалажып көрдүвүс — деп, С. С. Хертек айытты. — Боттарывыстың мурнувуска тодаргай сорулгаларны салып, оларның күүселдезин хандырып эгеледивис. Ноябрь айның 20 үезинде ийи ээлчегте ажылдаарынче шилчээш, инектерни хүнде үш катап саар апардывыс. Чемгерилгени чүгле рацион ёзугаар чорудуп, инектерни чылыг сүт-биле суггарып келдивис. Он хонгаш-ла хыналда саалдаңы кылыр.

Моон алгаш көөрге, ферма коллективи РАҮК специалистериниң мурнапкан. Специалистер кабинеттеринге салаазындан «хемчеглер» үндүр соруп олурда, ук коллектив бодунга амыдыралчы сорулгаларны салып, оларны практиктиг ажыл-херектерже шилчиткен! Сөөлгү сөстер анаа курут эткен сөстер эвес-тир. Оон бадыткалы кылдыр мындыг фактыны айтып каалы: декабрь эгезинде ферма инектен-не 7 килограмм чедир сүт саап ап турар апарган.

— Эрткен чылын декабрь айның төнчүзүнде ферма хонукта-ла 1526 килограмм сүт саап ап турган — деп, зоотехник улай тайылбырлады.—Ам ол көргүзүг 2628 апарды. Саанчылар Бичии-Уруг Драапан, Чудаан Самба, Байланай Очур болгаш өскелер-даа инектен-не 2300 килограмм чедир сүттү саай берген. Бо хүннерде сүт бүдүрериниң чыл планын бүрүн күүседип, күрүнеге 990 тонна продукцияны саткан болур бис. Чыл төнчүзүнге чедир пландан ажыр сүт бүдүрери эгелээр.

Зоотехник кандыг-даа айтырыг салырга, тулбас кижи болду: шупту чүве кылыраашта бижиттинген, сан-фактылар-биле бадыткаттынган. Эрткен чылын декабрьның бо үезинде 163 бызаа өлген турган болза, бо чылын оон бөрук ийи катап эвээш болган. Чүге дээрге оларның турар чери база арыг-силиг, кургаг, боттары тодуг. Сергек, шымрак бызааларны көөрге, оларны кайда-бир делгелгеже аппаарынга белеткеп каан ышкаш. Коошпаларында мал чемнери куруглавас. Ёзулуг ээ-харысалгалыг чорук деп чүве ол-дур. Бызаа ажаакчызы Александра Донгаковна Донгак-оолду Бүгү-российаның социалистиг чарыжының тиилекчизи кылдыр үндүрген ылап чептүг болган.

СЭКП ТК-ның Чагаазында мындыг одуруглар бар: «Үндүрген чарыгдалдарының долу бериичезин алыр дизе, мал чемнериниң килограмм бүдүрүн камныг чарыгдаар херек». Чаа-Хөл фермазы ону боттандырар сорулга-биле оонактаан бөдүүн мал чемнерин иштиг бусса шыгдарын хандырар деп шиитпирлээн. Машинистер ол ажылды доозарының кырында келген. Мал чемин чымчадыр херексел сүт бүдүрерин элбексиниринге улуг киириштир дээрзинге чигзинигтиг турбас.

— СЭКП ТК-ның Чагаазы бисти чаа сорулгалар күүселдезинче угландырды — деп, «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниң эдилекчизи коммунист Чудаан Самба чугаалаан.— Чижээ, келир чылын бүдүн фермавыс-биле инектен-не ийи муң килограмм сүт саап алырын ажа бастааш, 2500 килограмм сүттү алырын чедип алыр диштивис. Биске тамазрылганың өскерилгениң билип тур бис, ажылдаар байдалывыс, мал чемнери-биле хандырылга база эки. Чүгле кымга ажылдаары арткан, ол-ла-дыр.

«Улуг-Хая» совхозтуң Хайыракан сүт-бараан фермазынга келгеш, сыр хедир байдалды көрдүвүс. Бо ферма эрткен чылын бо үезинде инектен-не 6 килограмм чедир сүт саап ап турган болза, ам арай дээн 4 чедирип турар апарган. Сүттү бүдүрер болгаш ону күрүнеге садар талазы-биле планны күүседиринге 40 тонна продукцияны чедир бербес деп чүве бам бүрүнгээр санаашкынарыдан билдингир апарган.

Совхоз эрткен чылын 260, бо чылын 111 баш инекти аарыг дээш холаан. Эң хөй сүт бээр инектерин аът планынга киирип, күрүнеге тудаар ужурга таварышкан. Ынчангаш ам совхозтуң бүгү бүдүрелиг соңгаартан садып алдынган 192 уксаалыг казыралдарда апарганы билдингир.

Оларның азыралы кандыгыл?

Уксаалыг малче аарыг-аржык хадлаазын дээш оларны ноябрь 9-та Ийи-Тал салбырынга эккелген. Ынчалза-даа мында бар кажаага белеткел ажылдары чоруттунмаазындан аныяк инектиг байдалы дыка берге. Кажаа иштинде едек, саван тектүнмээн. Ынчангаш инектер дуле доң өлектиг кажаазында эгениип хонар.

Сүт кудар ийи улуг демир коошпалар доштаны берген, чем бээр узун коошпалада чүгле мочак, доң сенаж бопбан берген чыткылаар.

— Хайыраканда доң сенаж эккээр-дир — деп, кадарчыларның бирээзи Херел Балдан биске чугаалады. Оон эштери Роман Сат-даа, Рудик Сарыгбай-даа козудеди. — Зоотехниктиве Николай Дартай-оол Шагаан-Арыг киро берди—деп, Херел немей кагды.

Коошпалар чоок-кавызында тараан-на хөй.

— Кымның ынча көвей хаваннары боор?

— Суур хаваннары-дыр.

Кадарчылдан чем рационуңун дугайын айтырарывыска, оргулут харыы берип шыдавас болду.

— Чагаа? Чүү чагаа?—деп, Херел элдепсинди. — Чок, СЭКП Төп Комитединиң ферма ажылдакчыларынга Чагаазының дугайын дыңнавайн мен, оон-биле бисти кым-даа таныштырбаан.

Совхозтуң кол зоотехниги Олег Донгакович Кызыл-оолге төп салбырның конторазынга ужуражы бердивис.

Ийи-Тал фермазынга ажылдаар кадарчылар тывылбазын кол зоотехник хомудап чугаалады, шериглеп келген бо оолдар ийде 250-ден кузу шалың телээр болза, ажылдавайн баар. Дургулга чок эрлер казыраларының чүгле баш санын хоратпазын ол кол «ажыл» кылдыр хүлээп алган хире. Ындыг малдың ийети байдалы кол зоотехниктиң-даа совхозтуң удуртулгазының-даа улуг дүүрертиейн турары илдең. РАҮК чолдаан Данар-оол Данзын-оол негелделиг шапкаткан. Ноябрь айда Хайыраканга 53 баш бо чылгы бызаалары сүтте дажып өлгени кымга-даа кичээнгейг болбаазы ол бе? Кижи бодаарга, бода мал аарыг-аржыктан, харысалга чок чоруктан ол хире когарап турда арткан малче кичээнгейни ийи катап улгатпы дег. Чок, ындыг болбаан. «Улуг-Хая» совхозтуң ам бо хорүүп турар казыраларының бирээзиниң-не өртээ муң рубль чыгам болгай. Амдыгааштан-на 192 баштың 27-ин бракташ, ыңгы азырай берген. Ажылдап алдынмаан акша-биле саткан болгаш ындыг боор, оларга кижилерниң хамаарылгазы кончуг багай.

Уксаалыг малдың салым-хуузу дээш кым харыылаар?

Виктор ПДАМ.
Районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы.
Людмила МОСПЕНКО.
Ветбаклабораторияның удуртукчузу.
Борис ЖУРАВЛЕВ.
Кодур-оол ОЮН.
«Тувинская правда», «Шын» солуннарының корреспондентилери.

Арменияның чонунга бүгү талалыг дузаламчы уламчылап турар

РАЙОНДА ХАЙНЫЫШКЫННЫГ

СҮТ-ХӨЛ. Арменияда чер шимчээшкининден качыгдааннарга дуза чедирер талазы-биле ажыл Сүт-Хөл районда хайныышкынныг. Алдан-Маадыр суурнуң коллективтери шуптузу-ла бир-бир хүннүң ажыл төлевирин шилчидерин шиитпирлээн. А ортумак школаның башкылары болгаш ажылчыннары амдыызында 100 рубльдан чыып алган.

Суурнуң не херээженнери сагыш-сеткилиниң дүвүреңин илередип, өскүс арткан биче чаштарны азырап алырының дугайында күзелин илередип турар. «Алдан-Маадыр» совхозтуң кол зоотехниги Чечек Ооржак Армениядан 4-6 харлыг кыс уругну азырап алыр сеткилин илереткен. Оон аңгыда кадр килдизиниң эргелекчизи Валентина Ондар, ажылчыннар Валерия Монгуш, Чечек Ооржак, Галина Ондар 1-1 кыс уругну, а Ак-Даштан Шолбан-оол Ондар бир оол уругну азырап алыр деп турарын комиссияга дыңнаткан.

Акы-дуңма чоннуң улуг хай-халапка таварышканын барымдаалааш, Ак-Даштан ажылчыны Михаил Ондар донор болуп, бодунуң ханын бээр күзелин илереткен. Ол ышкаш Карл Маркс аттыг совхозта ясли-сад эргелекчизи Татьяна Манзынмаа бир бичии уругну азырап алырынга белен мен дээрзин райкүскомче бижээн.

ШИЛЧИДЕР

«Тыва даг-дүгү» тудуг эргелелинге хөй кижи киржикчилиг хуралдар эрткен. Арменияның чонунга бүгү талалыг дузалаар талазы-биле айтырыгны анаа чугаалашкылаан. Комбинаттың күш-ажылчы коллектив чөвүлели материалдыг шаңнал фондузундан 100 муң рубльды шилчидер дугайында ажылчыннарның саналын чүүлдүг деп көрген. Анаа немей хоорайның бүдүрүлгелери—60 муң рубльды база шилчидер деп шиитпирлээн. Ак-Довуракта ВЛКСМ хоорҗомунуң шиитпири-биле хоорайның аныяктары болгаш комсомолчулары бир хүн шефтээш, оон ажылдап алган акшазын база дузалал фондузунче шилчидер. Хоорҗүскомунуң аппараты 100 рубльды, районнуң харылзаа белдириниң ажылдакчылары 550 рубльды армян өөнүктерге дуза кылдыр чорудар.

Александр ХЕРТЕК.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тыва № 391 девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязын тургузар дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Күш-ажылчы коллективтерниң болгаш оларның чөвүлелдериниң, хөй-ниити организациялар органнарының киргениң барымдаалааш база «ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 24 чүүлүнге үндезилээш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры** болза:

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тыва № 391 девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязын даараазында составтыг кылдыр тургузар:

Валькоо Виталий Григорьевич, СЭКП обкомунуң партийжи-организастыг болгаш кадр-биле ажыл килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы.

Дагбы Владимир Кончукович, «Тыва хамааты тудуг» трестиниң Тээлиде бот-орулга-чарылгалыг септелге-тудуг участогунуң бызанчызы.

Монгалбии Кевей-оол Александрович, Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң хойжузу, Тес-Хем район.

Монгуш Анзатмаа Шавыраaевна, Сүт-Хөл ортумак школазының башкызы.

Монгуш Аржай-оол Шараатаевич, «Коммунизмче орук» совхозтуң хойжузу, Өвүр район.

Монгуш Хүрең-оол Корбуевич, «Тыва автотранс» каттыжыышкынының Шагаан-Арыгда автотранспорт бүдүрүлгезиниң механиги.

Оолак Кара-кыс Манчыровна, «Енисей» совхозтуң бызаа ажаакчызы, Каа-Хем район.

Ооржак Дандар-оол Кок-Хунаевич, Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазы.

Ондар Ольга Ховалыговна, Эрзин районда чоннуң амыдырал хандырылгага бүдүрүлге эргелелиниң септелге-бүдүрүлге участогунуң диспетчери.

Ойдуп Алексей Соянович, районнуң төп эмнелгезиниң эмчизи, Чөөн-Хемчик район.

Рычкова Клара Монгушевна, № 12 геология-шинчилел белүүнүң инженер-геофизиги, Таңды район.

Титов Виктор Дмитриевич, Туранның септелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң директору, Бии-Хем район.

Фирсова Марина Михайловна, профэвилелдерниң Тыва область чөвүлелиниң секретары.

Хертек Алдын-кыс Кужугетовна, «Барлык» совхозтуң Бижиктиг-Хая сүт-бараан фермазының эргелекчизи, Барыын-Хемчик район.

Ховалыг Светлана Кенденовна, Тыва АССР-ниң Агропромышленнык комитединиң «Кызыл» куш фабриказының оператору, Кызыл район.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай, 1988 чылдың декабрь 14.

ССРЭ-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СОҢГУЛДАЛАРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ТЫВА АССР-НИҢ НАЦИОНАЛ-ДЕВИСКЭЭР СОҢГУЛДА ОКРУГТАРЫНЫҢ ОКРУГ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЛАРЫН ТУРГУЗАР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Күш-ажылчы коллективтерниң болгаш чөвүлелдерниң, хөй-нийти организациялар органнарының киирип келгенин ёзугаар база «ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 24 чүүлүнге үндезилээш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тыва АССР-ниң национал-девискээр соңгулда округтарының округ соңгулда комиссияларын дараазында составтыг кылдыр тургузар:

КЫЗЫЛДЫҢ ЧӨӨН № 646 СОҢГУЛДА ОКРУГУНУҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ

Доржу Чүргүй-оол Михайлович, Дылдың, литератураның болгаш төөгүнүң тыва эртем-шинчилел институдунуң дыл болгаш бижик секторунуң эртемденчизи.

Дудин Виктор Николаевич, «Тыва коммунэнергонуң» инженери.

Емашев Андрей Леонидович, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының студентизи.

Захарнская Елена Максимовна, культура ажылдакчыларының профэвилелиниң обкомунуң даргазы.

Лапшанов Юрий Васильевич, чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге каттыжыышкынының тускайжыттынган автотранспорт бүдүрүлгезиниң аккумуляторщиги.

Митрошкина Елена Юрьевна, республика типографиязының линотипизи.

Мугатобарова Ирина Иосифовна, Кызыл ТЭС-тиң тудуг эргелелиниң ажылчыны.

Оскал-оол Валентина Владимировна, СЭКП Кызыл хоорайкомунуң секретары.

Пятнина Наталья Владимировна, «Тыва автотранс» каттыжыышкынының № 1 автотранспорт бүдүрүлгезиниң инженери.

Сарыглар Екатерина Өлбезековна, «Тыва тудуг» девискээр каттыжыышкынының № 48 тудуг эргелелиниң шеверлекчизи.

Сава Татьяна Петровна, Тываның геология-шинчилел экспедициязының кадр килдизиниң инженери.

Сандаккан Василий Александрович, «Тыва тудуг» девискээр каттыжыышкынының «Кызыл тудуг» эргелелиниң дашчызы.

Сараев Сергей Борисович, Тываның электри четкилериниң районнарының магистральдыг четкилер албанының начальниги.

Сибиряков Геннадий Дмитриевич, «Тыва автотранс» каттыжыышкынының № 2 автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Утпин Александр Васильевич, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезиниң даг мастери.

КЫЗЫЛДЫҢ БАРЫЫН № 647 СОҢГУЛДА ОКРУГУНУҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ

Болосов Валерий Петрович, Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркуркомунуң «Кызыл» сентелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң даргазы.

Долженкова Алевтина Дмитриевна, Кызылдың дааранылга фабриказының кадр килдизиниң инспектору.

Каражиннай Эмма Чадамбаевна, ВЛКСМ Кызыл хоорайкомунуң комсомол организацияларының секторунуң эргелекчизи.

Колмакова Вера Петровна, Тываның сүт комбинадының аппаратчызы.

Монге Нина Николаевна, «Тыва дүт-мелиорация» тежилел-ажыглаар каттыжыышкынының начальнигиниң оралакчызы.

Монгуш Александра Санчиевна, Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радио дамчыдылгазының талазы-биле күрүне комитединиң корреспондентизи.

Новодранов Владимир Иосифович, Тываның каттышкан авиабүдүрүлгезиниң тренажер инструктору.

Ондар Галина Седеновна, Кызылдаа хлеб заводунуң булочка цехиниң бригадири.

Ооржак Александр Санчевич, Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр күрүне комитединиң юридиктиг салбырының начальниги.

Ооржак Мочак-Хаай Намзыраевич, тудуг талазы-биле «Тыва агроүлетпүр тудуг» кооператив-күрүне каттыжыышкынының профэвилелиниң каттышкан комитединиң даргазы.

Оюн Светлана Мартый-ооловна, механика заводунуң монтажчызы.

Оюн Семис Давзеевна, республика эмнелгезиниң Кызылда № 1 хоорай поликлиниказының участок эмчизи.

Подругин Владимир Алексеевич, Кызыл хоорайның улусчу контроль комитединиң даргазы.

Пшеленин Александр Федорович, Тываның автосентелге заводунуң цехтерде бөлүүнүң бригадири.

Сысолетин Александр Алексеевич, «Тыва тудуг» девискээр каттыжыышкынының бажың тудар комбинадының тудуг-монтаж эргелелиниң газоэлектрокаңнакчызы.

КЫЗЫЛДЫҢ ТӨП № 648 СОҢГУЛДА ОКРУГУНУҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ

Бады Белекмаа Лопсан-Сереновна, республиканың стоматология поликлиниказының диш эмчизи.

Бады-Саган Гертруда Кыргысовна, Тыва АССР-ниң Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң күш-ажылды эртемге үндезилеп организастаар лабораториязының начальниги.

Бурмакин Виктор Александрович, «Тыва мыш-одаар чуул үлетпүр» каттыжыышкынының Улуг-Хем мыш үлетпүр ажыл-агыйының бус котелдарының машинизи.

Кашпык-оол Марта Оюновна, «Тыва тудуг» девискээр каттыжыышкынының инженери.

Кенин-Лопсан Анна Монгушевна, Кызыл хоорайның үлетпүр бараанныр садыының улуг товароведи.

Ланна Саскылмаа Маадыевна, СЭКП Кызыл хоорайкомунуң организастыг килдизиниң инструктору.

Лошева Татьяна Ивановна, Кызылдың аъш-чем бараанныр садыының план килдизиниң экономизи.

Никитина Ольга Игорьевна, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүсеечи комитединиң улус өөредилге килдизиниң инспектору.

Оюн Светлана Монгушевна, Кызыл хоорайның харылзаа белдиринниң почта чедирер килдизиниң начальнигиниң оралакчызы.

Саая Валентина Баяновна, Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркуркомунуң уксааажыдылга ажылының талазы-биле «Тыва» бүдүрүлге каттыжыышкынының кол зоотехниги.

Самдынчап Маң-оол Хертекович, тудуг болгаш үлетпүр тудуг материалдарының ажылчыннарының профэвилел обкомунуң даргазы.

Севекпит Виктор Иванович, «Тыва автотранс» каттыжыышкынының № 3 автотранспорт бүдүрүлгезиниң автослесары.

Черепанова Валентина Ильинична, Кызылда нийтиниң чемненилге трестиниң «Огонек» кафезиниң кассири.

Черепанов Юрий Васильевич, «Тыва хамааты тудуг» трестиң сентелге-тудуг эргелелиниң улуг диспетчери.

Чимит Ахмет Чилтеевич, үлетпүр тудуг материалдарының Тыва бүдүрүлге каттыжыышкынының чигинге директорунуң оралакчызы.

БАРЫЫН-ХЕМЧИК № 649 СОҢГУЛДА ОКРУГУНУҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ

Воронов Василий Маркелович, В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинадының рудниинде өрүмнекчи.

Донгак Садыңма Ооржаковна, «Тыва хамааты тудуг» трестиң Кызыл-Мажалыкта бот-орулга-чарылгалыг сентелге-тудуг участогунуң ажылчыны.

Кинсан Кызыл-оол Базыр-оолович, «Барлык» совхозтуң улуг гидротехниги.

Күжүгет Спар-оол Кенденчаевич, СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң секретары.

Күжүгет Шойдар-оол Санчытович, «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының ажыл-агыйлар аразында кожуп чорууур № 741 механизастаттынган колоннаның бот-орулга-чарылгалыг бригадазының бригадири.

Күжүгет Орлана Мажыевна, ВЛКСМ Барыын-Хемчик райкомунуң секретары.

Куулар Күшкаш-оол Сергеевич, районнуң Кызыл-Мажалыкта харылзаа белдиринниң кол инженери.

Ооржак Алдын-кыс Ондаравна, «Дон-Терезин» совхозта партком секретары.

Рудник Наталья Николаевна, В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажылчын хандырылга килдизиниң бухгалтери.

Саая Галина Ак-ооловна, Барыын-Хемчик районнуң универсалдыг магазин директору.

Салчак Виктор Калындаевич, «Хемчик» совхозта чолаачы.

Трифонов Сергей Илларионович, В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чылыдылга-электри төвүнүң цех начальниги.

Хомушку Сенделмаа Хомушковна, Аксы-Барлык ортумак школазының башкызы.

Чинчит Бичевей Монгушевна, районнуң санитар-эпидемиология станциязының кол санитар эмчизи.

Чичан-оол Владимир Андреевич, «Тыва автотранс» каттыжыышкынының Ак-Довурак автобүдүрүлгезиниң чолаачызы.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК № 650 СОҢГУЛДА ОКРУГУНУҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ

Донгак Яков Дукович, Тыва автоорук каттыжыышкынының Чадаанада сентелге-тудуг оруук эргелелиниң чолаачызы.

Зенков Николай Петрович, «Чаданагроүлетпүртранс» транспорт бүдүрүлгезиниң ажыглал килдизиниң начальниги.

Иргит Алексей Билчейович, «Бай-Тайга» транспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Куулар Монгуш-оол Чигжитович, Чөөн-Хемчик районнуң «Искра» совхозта техниканың айыыл чок чорууруун талазы-биле инженер.

Монгуш Наталья Федоровна, СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретары.

Намзырай Ираида Саяновна, Бай-Тайга районнуң Тээли ортумак школазының кижизидикчизи.

Ондар Хопуп-оол Хопукпаевич, Чөөн-Хемчик районнуң мал семиртир «Тыва» совхозунуң тудугжулар бригадири.

Пирлей Венера Хурагановна, ВЛКСМ Чөөн-Хемчик райкомунуң секретары.

Салчак Любовь Олеговна, Бай-Тайганың төп район эмнелгезиниң эмчи сестразы.

Сарыглар Зоя Ак-кысовна, Чөөн-Хемчикте чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң дааранекчызы.

Седип Кадыг-оол Иргитович, агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел Бай-Тайга райкомунуң даргазы.

Сотпа Чечек Калдар-ооловна, Бай-Тайга районнуң «Бай-Тал» совхозта тудугжулар бригадазының шеверлекчизи.

Фаткулина Татьяна Петровна, Чөөн-Хемчик районнуң Чадаана № 2 ортумак школазының директорунуң өөредилге талазы-биле оралакчызы.

Федосеева Валентина Петровна, Чөөн-Хемчик районнуң хереклекчилер ниитилелиниң баштаар черинниң бухгалтери.

Хертек Борис Хоптак-оолович, Бай-Тайга районда «Тээли» совхозтуң тракторизи.

КЫЗЫЛ КӨДЭЭ № 651 СОҢГУЛДА ОКРУГУНУҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ

Бараан Галина Николаевна, Тожу районда Ий суурда ясли-сад эргелекчизи.

Бардыкова Фаина Бюрюкеевна, Кызыл районда «Кара-Хаак» совхозтуң партком секретары.

Голобоков Иван Стефанович, Кызыл районда «Кызыл» совхозтуң куш фабриказының директорунуң оралакчызы.

Монгуш Надежда Хевек-ооловна, улус депутаттарының Кызыл район Совединиң күүсеечи комитединиң сан-хоо килдизиниң экономизи.

Нурзат Кара-кыс Дамбаевна, СЭКП Кызыл райкомунуң секретары.

Оюн Любовь Нордуповна, Кызыл районда «Кок-Тей» совхозтуң сүт-бараан фермазының учетчиги.

Ондар Роман Борбак-Дашович, Кызыл районда «Тээлиге» совхозтуң № 2 хову бригадазының учетчиги.

Салчак Сергей Николаевич, СЭКП Тожу райкомунуң бирги секретары.

Санчай Станислав Иванович, ВЛКСМ Тожу райкомунуң бирги секретары.

Степанчук Валентина Владимировна, Тожу районнуң Тоора-Хем ортумак школазының библиотека эргелекчизи.

Суманчик Ким Сугович, Кызыл районда «Х Улуг курал» совхозтуң тракторизи.

Торлук Владимир Лопсанович, Тожу районда «Тоора-Хем» совхозтуң тракторизи.

Худорожков Николай Петрович, «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының ажыл-агыйлар аразында кожуп чорууур «Каа-Хем» механизастаттынган колоннаның ажылчыны.

Шадрина Валентина Михайловна, Кызыл районда «Кызыл» совхозтуң звено удуртукчузу.

Шарова Галина Алексеевна, Кызыл районда холушкак бараанныр садыында хамааты камгалал талазы-биле инспектор.

ӨВҮР № 652 СОҢГУЛДА ОКРУГУНУҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ

Буружай Маңзыр-оол Сатович, Сүт-Хөл районда Карл Маркс аттыг совхозтуң чолаачызы.

Дамбаа Донгак Ойдупович, Өвүр районда «Торгалыг» совхозтуң бухгалтери.

Иргит Алефтина Монгеевна, ВЛКСМ Өвүр райкомунуң секретары.

Монгуш Николай Чолдак-оолович, СЭКП Өвүр райкомунуң бирги секретары.

Монгуш Олег Алдын-оолович, Өвүр районда «Коммунизмче орук» совхозтуң тудугжузу.

Монгуш Хува Карымаевна, Өвүр районда «Кызыл тук» совхозтуң хойжузу.

Монгуш Чылбак-оол Борбак-оолович, Сүт-Хөл районда «Сүт-Хөл» совхозта партком секретары.

Ондар Тевек Араадүүевна, Сүт-Хөл районда чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелинде диспетчер.

Ооржак Айланмаа Намзыновна, «Тыва хамааты тудуг» трестиң Мугур-Аксыда бот-орулга-чарылгалыг сентелге-тудуг участогунда шеверлекчи.

Ооржак Нина Часыг-ооловна, Сүт-Хөл районда «Алдан-Маадыр» совхозтуң бухгалтери.

Ооржак Чечекмаа Минчиновна, Өвүр районда Хандагайты ортумак школазының башкызы.

Саая Оттук-оол Белекович, Сүт-Хөл районнуң төп эмнелгезиниң фтизиатр эмчизи.

Түлүш Степан Кенденович, «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының ажыл-агыйлар аразында кожуп чорууур «Өвүр» механизастаттынган колонназында килдис начальниги.

Успун Кара-оол Иргитович, Моңгун-Тайга районда «Мөген-Бүрен» совхозтуң профком даргазы.

Хертек Адыг Одучуевич, Моңгун-Тайга районда Мугур-Аксы ортумак школазының кижизидикчи башкызы.

БИИ-ХЕМ № 653 СОҢГУЛДА ОКРУГУНУҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ

Балабанова Нина Ефимовна, «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының Туранда мыш пунктузунуң экономизи.

Васильева Татьяна Андреевна, Бии-Хем районда чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң кол бухгалтери.

Вихров Илья Тимофеевич, «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының ажыл-агыйлар аразында кожуп чорууур «Сарыг-Сеп» механизастаттынган колоннаның кол механиги.

Дарый Николай Сундуевич, Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркуркомунуң сентелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Евсеев Владимир Рудольфович, СЭКП Бии-Хем райкомунуң секретары.

Зуев Владимир Григорьевич, «Тыва хамааты тудуг» трестиң Туранда сентелге-тудуг участогунуң начальниги.

Кара-оол Маргарита Ондаровна, Бии-Хем районда Туранның № 2 ортумак школазының башкызы.

Костенков Александр Сергеевич, Бии-Хем районнуң Туранда харылзаа белдиринниң шугум-техника участогунуң начальнигиниң оралакчызы.

Кужугет Наталья Ховалыговна, Бии-Хем районда «Кызыл тараачын» совхозтуң Туран сүт-бараан фермазының быдаа ажаакчызы.

Лагба Григорий Семёнович, Каа-Хем районда күш-культура болгаш спорт комитединиң даргазы.

Орустук Базыр-оол Сандараевич, Каа-Хем районда «Улуг Октябрь» совхозтуң бригадири.

Тоңуу Наталья Оюновна, СЭКП Каа-Хем райкомунуң секретары.

Тюлюш Сесенмаа Салчаковна, Бии-Хем районда хереклекчилер ниитилелиниң белеткел конторазының склад эргелекчизи.

Шефер Андрей Андреевич, Каа-Хем районда СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхозтуң чолаачызы.

Шишкин Виктор Николаевич, агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел Каа-Хем райкомунуң даргазы.

ТАҢДЫ № 654 СОҢГУЛДА ОКРУГУНУҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ

Ажи Елена Кыргысовна, СЭКП Таңды райкомунуң бирги секретары.

Аксентьева Тамара Ивановна, «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының ажыл-агыйлар аразында кожуп чорууур «Таңды» механизастаттынган колоннаның бухгалтери.

Бадыргы Оюма Салчаковна, Бай-Хаактың музыка школазының башкызы.

Долбыр-оол Саяна Аркадьевна, Таңды районнуң чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң бызыкчызы.

Егорова Галина Михайловна, Таңды районнуң чурттаалга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге эргелелиниң ажылчыны.

Иргит Кенден Комбуевич, Кочетово ортумак школазының директору.

Лебедев Александр Владимирович, ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң машина-трактор мастерскаязының эргелекчизи.

Михайлов Сергей Петрович, «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң машина-трактор мастерскаязының эргелекчизи.

Ондар Владимир Күдерекович, «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының чолаачызы.

Оюн Рита Кара-ооловна, Таңдының төп район эмнелгезиниң эмчи сестразы.

Панкратова Любовь Петровна, «Таңды» автотранспорт бүдүрүлгезиниң улуг диспетчери.

Разумова Татьяна Владимировна, Таңды районнуң хереклекчилер ниитилелиниң магазин эргелекчизи.

Суслов Алексей Васильевич, Бай-Хаакта харылзаа белдириниң электромонтеру.

Фалалеева Лидия Николаевна, Тываның көдээ ажыл-агый дуржулга станциязында килдистиң улуг лаборантызы.

Шеглова Валентина Александровна, «Тыва кобальт» комбинаттың сентелге-механика цехинде кран машинизи.

ТЕС-ХЕМ № 655 СОҢГУЛДА ОКРУГУНУҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ

Аракчаа Алина Чоодуевна, Эрзин районда Мөрен ортумак школазының директору.

Довуу Айгерим Берей-ооловна, Тес-Хем районда Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң саанчызы.

Дамба-Хуурак Дайынчы Түлүшевич, Эрзин ортумак школазының башкызы.

Күскелмаа Дыртый Күнделмаевич, Эрзин районнуң хереклекчилер ниитилелиниң баштаар черинниң даргазының оралакчызы.

Кудрявцев Иван Иванович, Тес-Хем лесхозунуң ажылчыны.

Лойгу Людмила Далай-ооловна, Эрзин районнуң төп эмнелгезиниң эмчизи.

Ловандай Темир-оол Соянович, «Тыва хамааты тудуг» трестиң сентелге-тудуг участогунуң мастери.

Монгал Владимир Монгеевич, Тес-Хем районда «Таңды-Сыны» совхозтуң бызаанчызы.

Минчей Зоя Борисовна, Тес-Хем районда «Чодураа» совхозтуң хойжузу.

Самаганова Мария Тайбановна, Тес-Хем районнуң төп эмнелгезиниң эмчизи.

Хажылай Валерий Михайлович, Тес-Хем районда «О. Шиижи» совхозтуң бухгалтери.

Чооду Ульяна Дудуповна, Эрзин районда «Чаа орук» совхозтуң хойжузу.

Чооду Чайзумаа Байыр-ооловна, ВЛКСМ Тес-Хем райкомунуң секретары.

Шомбун Борис Кыргысович, СЭКП Тес-Хем райкомунуң бирги секретары.

Эрендей Чапай Дембрелович, Тес-Хем районда «Кызыгаар» совхозтуң хойжузу.

УЛУГ-ХЕМ № 656 СОҢГУЛДА ОКРУГУНУҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ

Биче-оол Камба Дамчатович, СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары.

Буян-Хөө Байыр-оол Тюлюшевич, «Күш-ажылдың хостуу» совхозта профэвилел комитединиң даргазы.

Влодзяновская Вероника Ивановна, Шагаан-Арыгның № 1 школазының башкызы.

Гаврикова Валентина Леонидовна, Шагаан-Арыгның саржаг заводунуң директору.

Галактионова Галина Васильевна, «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының ажыл-агыйлар аразында кожуп чорууур «Улуг-Хем» колоннаның инженери.

Данжалов Владимир Иванович, Улуг-Хем районнуң төп эмнелгезиниң кол эмчизиниң оралакчызы.

Комбуй Людмила Дмитриевна, Улуг-Хем районда хереклекчилер ниитилелиниң экономизи.

Кошкар-оол Раиса Васильевна, «Улуг-Хем» район солунунуң редакциязының чагаа килдизиниң эргелекчизи.

Ондар Сергей Доржуевич, Шагаан-Арыгның сентелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Орлова Ольга Владимировна, ВЛКСМ Улуг-Хем райкомунуң секретары.

Оюн Бугалдай Калзанович, Улуг-Хем районнуң чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң начальниги.

Пономарёв Геннадий Федорович, Шагаан-Арыгда үлетпүр комбинадының директорунуң оралакчызы.

Сундуй Чолдай Дырыскын-ооловна, «Найырал» совхозтуң сүт-бараан фермазының саанчызы.

Уваша Окчап-оол Донгакович, «Улуг-Хая» совхозтуң механизатору.

Чолдак-оол Валентина Кыргысовна, «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң урутлар садыының эргелекчизи.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы **Ч.-Д. ОНДАР.**

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары **В. КАЖИН-ООЛ.**

Кызыл хоорай,
1988 чылдың декабрь 14.

Бо чылдың күскү дужудун ажаажырынга аныяк механизатор Вячеслав Дугар-оолович Сарыглар шалыпчы ажылдаан. «Сүт-Хөл» совхозтуң Бора-Тайга салбырының сугаттыг черлеринге тараан таразын ол ажаажырынга идепкейлиг киришкеш, 340 ажыг тонна тарааны ажаап, бастырган.

«Сүт-Хөл совхоз мурнакчы тараажыга шаңнал кылдыр эзерлиг дорут аътты берген. Ол ам Сарыг-Булуң сүт-бараан фермазында сантехник-теп ажылдап турар.

ЧУРУКТА: дужут ажаалдазынга бирги черни алган тараажы Вячеслав Сарыглар бичии оглу-биле шаңнатканы малының чанында.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

СЭКП ТК-ның Чагаазы:

кыштаглаашкын—шылгалда

Чыл доостур чоокшулаанда

Ам чыл доостурунга чедир шоолуг эвес үе арткан. Бот-орулга-чарылгаже, бот-акшаланыышкынче кирген болганда, бистиң ажыл-агыйларывыс ниитики курлавырларны эң-не чөп ажыглаар ужурлуг. Хамык арга-күштү эвилелдеп турган, «Мөген-Бүрен», «Торгалыг», «Коммунизмче орук», «Кызыл тараачын» совхозтар күрүнеге мал продуктуларын садарының чыл планын хуусаа бетинде күүседипкен. Дүк садарының планын бо чылын чаа тургустунган өшкү ажылдыг «Кызыл-Даг», «Таңды-Сыны», «Ишкин» база «Эйлиг-Хем» совхозтар дыка-ла ажыр күүсеткилээн.

Эът садарының чыл даалгазын ийи район — Өвүр биле Моңгун-Тайга бир ай бурунгаар боттандырып кылааан. А Чөөн-Хемчик биле Тес-Хем районнарының малчыннары сүт дужаарының чыл пландарын хуусаа бетинде күүседип шыдаан. А дүк садар талазы-биле Тожу, Өвүр, Улуг-Хем, Бии-Хем, Моңгун-Тайга районнарының ажыл-агыйлары шылгараан.

Декабрь 1-ниң медээзи-биле алырга, барыын-хемчиктер биле каа-хемчилер каттышкаш, 236 центнер дүк өрелиг болуп турар. Ай дургузунда республика күрүнеге ам-даа 31550 центнер эътти, 32483 центнер сүттү дужаар соруулга туруп турар.

Чоокта чаа республиканың Улусчу контроль комитеди Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Бии-Хем районнарда мал кыштаглаашкынының чорууп турарының дугайын хынап көрген. Сүт-Хөлде Сарыг-Булуң, Ак-Даш, Кара-Чыраа, Бора-Тайга; Улуг-Хемде Арыскан, Оймак; Чөөн-Хемчикте Шык-Бажы, Бажын-Алаак база Карл Маркс аттыг совхозтуң сүт-бараан фермалары кыштаглаашкынга дыка багай белеткелдиг кирген. Кажаа-хоран белен эвес болганы биле бызааларны саанчыларга үлеп бергилээн азырадыы турар фактылар база бар. Чамдык фермаларда механизмнер ажылдавазындан инекти хол-биле саап, саанчылар тонна-тонна мал чемин, сүттү күш-биле дажыглап чоруп турарлар.

Бо чылын мал чеми бисте чедишпес. Ындыг турбуже, Бии-Хем, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик районнарының ховушөлдеринде саваңны бөлбейн турар. Мал чеми белеткээр цехтериниң база кухняларының чамдыктары ажылдавас. Бо дээрге кыштаглаашкынны шуут-ла кичээнгейге албайн турарының бадыткалы-дыр.

1988–1989 чылдарның кышкы үезинде мал продуктуларын бүдүрер талазы-биле бүгү-ле хемчеглерни алыр дугайында Чагаазында СЭКП ТК агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларын кыйгырган. Кыш — малчыннарга эң-не харыысалгалыг үе. Малды оон хүрменди ажырар болзувусса, бүдүн чыл дургузунда бедик көргүзүглерни чедип алырының аргалары бар.

Чедишпес. Канчаарыл?

Бай-Тайга районда «Кара-Хөл» совхозтуң экономиказында эң-не кол черни мал ажылы ээлеп турар. Сөөлгү чылдарда малга быжыг чем сууруң тургузуп шыдавайн келгенинден ниитиниң малының баш саны, оон продуктулуу илдең-не кудулаан, күрүне планын күүседиринге бергелер таваржып келген.

Бистиң корреспондентивис А. Хертек чоокта совхоз директору Александр Чылбарович Хертек-биле ужурашкаш, оон дараазында интервьюну алган.

— Малдың баш санын өстүрер, планныг сорулгаларны күүседир талазы-биле бо чылгы көргүзүглериңер дугайында чүнү чугаалап болур ирги силер?

— Төрүттүр 100 малга онаштыр 64 бызаа, 55 хураган, 46 анай, 48 кулун алганывыс чогенчиг көргүзүг болган. Эрткен он айларның түңнели-биле 134 мыйыстыг бода мал, 2434 шээр, 20 чылгы мал өлүп хораан. Арыг дыраңды-биле 13 тонна дүк дужаар планывысты 14,7 тоннага күүсеттивис, 391 тонна эът дужаар планывыска ам-даа 30 ажыг тонна четпес. 47 тонна сүттен 7 тонна арткан. Чоннуң хуузунда дузалал ажыл-агыйы деткивээн болза, пландарывысты ол хире безин чедирер аргавыс чок турду.

— Кышка удур ниитиниң малынга кайы хире чем белеткеттиңерил?

— Мурнуку чылдарда ниитиниң курлавырларын чедир ажыглавайн турганы дээш «Шын» солунга шүгүмчүлээни чөптүг. Оон чогуур түңнелди үндүрүп, эрткен чайын сиген кезер черлериң, тараан көк-суланың ажаалда хайгааралынче кол кичээнгейни угландырган турган.

Часкы, чайгы үеде болгулаан үргүлчүледиг доннаттар шаптыктаан болганда, совхозтуң девискээринге сигенниң көк-суланың дужуду кайы-даа чылдардан дора болганын районнуң база республиканың удуртукчулары көөп, херек кырында көргеш бүзүрээн.

Ындыг-даа болза совхозтуң дирекциязы, партия комитеди, көдээ Советтиң күүскому чоннуң калбаа-биле эвилелдээш бодувустуң девискээривистен 495 тонна сигенни, 187 тонна көк-суланы белеткеп алдывыс. Улуг-Хем районнуң девискээринге ажылдаан механизастаттынган звеновус 289 тонна сигенни белеткээш, сөөртүп эккелген. Белеткеп алганывыс мал чеми планның чүгле 36 хире хуузу четкен. Аңаа немей «Искра», «Хемчик» совхозтардан 130 тонна суланы садып алырын. өске ажыл-агыйлардан саван сөөртүп алырын дугурашкан бис. Улуг-Хемде 35 тонна сарааладывысты прессетээш, чоокту хүннерде эккеп алыр бис.

— Мал чемиңиң белеткелинге малчыннарның киржилгези кайы хире болганыл, Александр Чылбарович?

— Өг-бүле керээзинче кирген соонда малчыннарның ажылынга харысалгазы оран-чок улгаткан. Эрткен берге кыш оларга база кичээндириг болган. Малчын бүрүзү кужениншкиниг ажылдап, кол-кол шөлдеривистен сиген үнмезедээ, арга-ыяш иштн, өлеккыштаг орну дээ ышкаш черлерден 10 тоннадан эвээш эвес сигенни өг-бүле бүрүзү кезип, кыштагларында аппарып сарааттап алгылаан. Хойжу Маадыр-оол Иргитте 25 тонна, өшкү кадарчызы Бегзи Кандыр-оолда 24 тонна мал чеми бар.

Мурнакчы малчыннарывыс Калин-оол Хертек, Санчы Салчак, Данзын-оол Хомушку, Дажы Хертек, Семис-оол Хомушку болгаш өскелерниң-даа курлавырлары четчир. Совхозтан ол талазы-биле негелде кылбас.

— Байдал ындыг-дыр. Ам мал чемин шын чарыгдаар талазы-биле канчаар хуваап турар ирги силер?

— Шын харыы. Ам эң-не кол айтырыг бо. Эвээш-даа болза, хөй акша-хөреңгиниң үндүрүп турган белеткеп садып алганывыс мал чемин төтчеглевейн, камныг чарыгдаар ужурлуг бис. Ол дугайында СЭКП Төп Комитединиң Чагаазын малчыннар таныжып тура база боттары чугаалашкан, мындыг улус бо. Ол чугула документиниң бистер малчыннарга шуптузунга таныштырып, кыштаглаашкынның эртирерин улусту мөөңнээринге улуг дуза деп ынчаар санап турар бис. Аңаа даяныр алгаш, ажыл чорударга дыка эки-дир ийин.

Бо кыжын биске 2847 мыйыстыг бода мал 14 коданда, 13546 хой, өшкү 52 коданда кыштаглап турар. Оон аңгыда 461 чылгы база бар.

Малчыннарның боттарының белеткээн сигенин кажан, канчаар чарыгдаарын, азыраар малга онаштыр оон нормазын кол зоотехник Март-оол Баавылга баштаткан специалистер, бригадирлер сүмележип кылыр, оон чарыгдалын шыңгыы хынаалдага алыр ужурлуг. Ынчалза-даа, ажыы-биле чугаалаар херек, олар ам-даа маажым хөөнге алыскаш, шимчевейн туруп берген. Оларга маң шыңгыы негелде тургуспайн турарывыс база бот-шүгүмчүлекчи ёзу-биле миннир апаар.

Совхозтуң ниити курлавырын хамыктың мурнунда деңгилдези кошкак малче, орай төрүттүнгеннеринче угландырар.

Совхоз төвүнде тускай пункту ажыттывыс. Ында кодааннардан аарыг малдарны чыып аккелгеш, аммеп турар. Аңаа норма ёзугаар хоолулуг чемнерни база хуваадывыс.

Ам мал чеми эвээш болганда, малчын бүрүзү олар-белчирни чөп ажыглаарын, камныг болурун дугурушкан, мындыг бис. Оон аңгыда ам дирекция аңаа олурар эвес, ол-бо черлерден мал чеми тыптыпаар ажылывысты уламчылаар бис. Ол ышкаш коллективтерге коданнарны бызыглаан, олар шеф дузазын күштелдирер.

Партияның область конференциязынга уткуштур

БОТ-ИДЕПКЕЙИН БЕДИДИП, НЕГЕЛДЕНИ ШЫҢГЫЫРАТКАШ...

Бир эвес партия организациязы принципиалдыг харылзааларынга үндезилеттинген долу ажыл-ишчи амыдырал-биле чурттап, коммунистер эренгейин-биле хей шуугавайн, тодаргай ажыл-херектерни кылыр болза, чедиишкин хандыртынар. Четпестерни болгаш багай чүүлдерни чүгле эскерип, оларны буруу шавары дээрге четпес-тир, ол чүүлдер болбаазын дээш бүгү чүвени кылыр херек. Коммунистиң аңаа-ла ындыг авангардчы ролю деп чүве турбас, ол практиктиг ажыл-херектерге илереттинер.

(СЭКП-ниң XXVII съездизинге СЭКП Төп Комитединиң Политиктиг илеткелинден).

«Шекпээр» совхозтуң Суг-Кажаа сүт-бараан фермазында партия эге организациязының ажылының дугайында

Районда партия эге организацияларының бирээзиниң эки ажыл-чорудулгазын солунга чырыдар сорулга-биле Барыын-Хемчик районга бардывыс.

СЭКП райкомунуң секретары Спар-оол Кенденчапович Күжүгет-биле чугаалажырывыска, «Шекпээр» совхозтуң Суг-Кажаа сүт-бараан фермазынга баарын сүмеледи.

— Ферма бо-ла болгай—деп, чолаачы чугаалаан-дыр. Бараанындан безин көөрге улуг, делгем инек кажааларыг, ак-ак чурттаар бажыңнарлыг бичии сууржугашка чедип келдивис. Ферманың девискээрин долгандыр эриктерде бора-бора талдарлыг бичии хемчигештиң суу агып бадып чыдар, шынап-ла, кажаа хевирлиг, чоп ону ылап-ла тып алган чорду. Коданның ол-бо талаларынче көөрге, тараа, кукуруза, мал чемнери тарыыр шөлдерлиг, одар делгем. Мыйыстыг бода малдың өзүлгезин-ла орапы.

Эртенги саалда шагда доозулган, ынчалза-даа саанчылар, инек кадарчылары, бызаа ажаакчылары ажылдавышаан турлар. Фермада партия эге организациязының секретары Татьяна Саая, ферма эргелекчизи Анатолий Куулар, саанчы Билчитмаа Саая болгаш өскелерге-даа ужуражы берген бис. Оларның-биле кады сүт хүлээп алыр өрээлге, кызыл-булуңга, инек, бызаа кажааларынга, инектер төрүүр салбырга, мал чемин белеткээр цехке, кухняга, ясли-садка, столоваяга, клубка барып, байдалды көрүп, ажылчыннарның ажы, амыдыралы-биле таныштывыс. Ниитизи-биле алырга, мында хамык чүве корум-чурумнуг, арыг-силиг. Мында ажылдап турар кижилер заалдырган ажыл-херээнге ээ-карысалгалыг, ону ак сеткилдиг күүседип турары тодаргай-дыр деп түңнелди үндүрдүвүс. Ферма бо чылдын эгезинден бээр күш-ажылды организастаарының дешпилгелиг аргазы — коллективтиг керээ-биле ажылдап кирген. Бо талазы-биле баштайгы базымнар кылдынганын чугаалап турдулар.

Фермада партия эге организациязы коллективтиң политиктиг өзээ болбушаан, бодунуң дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң авангардчы ролюн бедидер дээш ажылдап турар.

ла тылты бээр, ынаар чедер транспорт чок, аңаа дыка бергедеп тур бис. Хүнде оода бир катап автобус фермага чедир маңнап турарын дилеп, негээр бис — деп, ол чугаалады.

Негелде, дилег, чөптүг, машина орууңдан озалааш черге чедери, шынап-ла, берге чорду.

Ферманың коммунистдаа, партия кежигүнү эвес-даа саанчылары багай эвес түңнелдерни чедип алган. Мындыг чижекти маңаа киирери артык эвес. 1987 чылда районнуң 7 саанчызы бир инектен ийи муң ажыг килограмм сүттү саап алган, ооң бежи бо ферманың болган. Бо чылын коллективте он ийи саанчы ол көргүзүгге чедер сорулганы салган ажылдап турар. Шынап-ла, оларда аргалар болгаш курлавырлар барын көрдүвүс.

Ферманың коллективи ферма эргелекчизинге аныяк коммунист Анатолий Кууларны соңгуп алган. Бо эштиң кандидатуразын деңшидип турар үеде чамдыктар «Ам-даа аныяк-тыр, дуржулга чок», «Улуг коллективти удуртуп шыдавас» деп саналдарын киирген. Коммунистер орта ужурлангаш, бодунуң кижизин соңгуп алырын шиитпирлээн. Эш-өөрнүң идегелин ажыл-ижи-биле ол бүзүредип, коллективтиң ажылын экижидери-биле бот-идепкейлиг ажылдап турар. Ылангыя коллективтиг керээни нептередириниң талазы-биле ажылды боттандырып чорутканындан ферманың көргүзүглери чүгээртээн, шынарлыг продукция бүдүрериниче сагышты салган. Кижилерниң онаашкан ажылынга харысалгазы бедээн, күш-ажылдың сагылга-чурумун экижээн, мал чемнеринге, олаар чүүлдерге, дериг-херекселдерге, техникага камналга-хумагалалдыг болу берген. Бо болза чугула херектиң чүгле эгези, моон соңгаар мурнакчы коллективтериниң дуржулгазын өөренип, ажыглаар сорулганы ол салган ажылдап турар.

Бызаа ажаакчызы Александра Ооржак, инек кадарчызы Сат Зин-оол, саанчы Куулар Минис болгаш өске-даа коммунистер бодунуң арыг, шынчы адынга төлептиг болур дээш эки ажылдап, хөй-нииитиниң херээнге идепкейлиг киржип, амыдыралга төлептиг болуп чоруурлар.

Үстүнде адаан болгаш өске-даа коммунистер партия хуралдарынга тургускан айтырыгларны чугаалажырынга идепкейлиг киржип, четпестерни эдеринче угланган партийжи принципиалдыг саналдарны берип турарлар.

Фермада партия организациязының партийжи организастыг, политкижизидилгелиг ажылының дээштиг, чедиишкинниг болуру чүгле коммунистерден, оларның идепкейлиг туружундан хамааржыр. Ону кончуг эки билир улус чорду.

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУН МООН ЭГЕЛЭЭР

Партия эге организациязы партияның үндезини болбушаан, эде тургустунуушкунуң кол звенозу болуп турар Ынчангаш фермага партийжи организастыг, идеологтуг, политика-кижизидилгелиг ажылды экижидер, коллективтиң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир, планныг онаалдаларын күүседир дээш партия эге организациязы чамдык хемчеглерни алган.

— Партия эге организациязының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң бот-харысалгазын, инициативазын, ролюн бедидеринче доктаамал кичээнгейни салып турар бис — деп, партия эге организациязының секретары чугаалааш, аңаа хамаарыштыр кылып турар ажылын делгеренгей-биле тайылбырлады. Ындыг болбастың аргазы чок, чүге дээрге эде тургустунуушкунну, демократияны, ажык-чарлыг чорукту калбартыр, ханыладыр, партия ажылын эде тургузар талазы-биле партияның салган сорулгаларын шиитпирлээри олардан хамааржыр болгай. Ынчангаш партия организациязы үстүнден айтышкын манавайн, партбюронуң, коммунистерниң инициативазы-биле ажылдап турар.

СЭКП-ниң XXVII съездизиниң, партия Төп Комитединиң ооң дараазында болган Пленумнарының болгаш партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының материалдарын коммунистерге, ажыл-ишчилерге өөредиринче партия организациязы кичээнгейни салган. Бир эвес коммунист-даа, ажылчын-даа кижи эде тургустунуушкунның, чаа ёзу-биле ажылдаарының дугайында партияның үндүрген шиитпирлерин, ону канчаар амыдыралга, ажыл-херекке боттандырарын билип албас болза, үениң негелдезинге дүүштүр ажылдаары берге. Партбюро ону барымдаалап көргеш, чүгле коммунистер эвес, коллективтиң бүгү кежигүннериниң политиктиг, экономиктиг билиглерин, мергежилин бедидеринче, политиктиг, экономиктиг өөредилгениң кичээлдери шынарлыг, ону амыдырал-биле холбаалыг болурунче сагышты салган. Ооң ачызында коммунист бүрүзү эде тургустунуушкун талазы-биле бодунуң мурнунда салдынган сорулганы, чүнү кылырын эки билир, олардан үлегерни өскелери ап турар.

— Коммунистерни кижизидериниң школазы партия хуралын шынарлыг эрттиреринче партбюро чогуур кичээнгейни салган, ынчангаш аңаа партия организациязының, коллективтиң ажыл-ижинге, амыдыралынга хамаарышкан чугула айтырыгларны чугаалажып, эде тургустунар, четпестерни эдер талазы-биле шиитпирлерни хүлээп ап, ооң күүселдезин чедип алыр дээш партбюро ажылдап турар — деп, партия организациязының секретары Тамара Дүктүг-Арыевна чугаалады.

Хуралга чугаалажыр айтырыгны баш бурунгаар тодараткаш, орта белеткелди мурнукузундан элээн экижиткен. Коммунистерниң авангардчы ролюн бедидериниң, күш-ажылдың сагылга-чурумун экижидериниң, коммунистерниң шүгүмчүлелдиг саналдарын болгаш хуралдарга хүлээп ап турган шиитпирлерниң күүселдезиниң, үндезин экономиктиг реформаны боттандыраарының, коллективтиг керээни нептередириниң талазы-биле айтырыгларны партия хуралдарынга чугаалашкан. Оларны белеткээринге болгаш чугаалажырынга партия кежигүннери идепкейлиг киржип, эде тургустунуушкунну ханыладырынга, четпестерни эдеринге хамаарыштыр боттарының эгелекчи саналдарын, сүмелерин киирип келген. Бо болза партия эге организациязының дайынчы арга-шинээзин бедидеринге, ферманың ажылын экижидеринге салдарын чедиргенин секретарының чугаазындан билип алдывыс. Коммунистерниң бот-харысалгазын, идепкейлиг бедидеринче, хууда үлегер-чижектиг болурунче доктаамал кичээнгейни салып келгениниден онаашкан херээнге ээ-харысалга чок, чурум үрээр кижилер коллективте чок. Партия кежигүннерин ферманың чугула участоктарында быжыглаан, кижи бүрүзүнде ооң харыылап, күүседип болур аргазын, билиин, организакчы, негелделиин барымдаалап турган, партийжи даалгаларны берген.

Эрткен чылдың төнчүзүнде ферманың мал чемиин курлавыры эвээжеп, сүт саалдазы кудулап эгелээн, олаар чүүл төңген, кажаалар соол келген. Шак мындыг берге байдалдаң канчап үнерил? Ындыг айтырыг партия эге организациязының мурнунга тургустунуп келген. Партия хуралын чыылдыргаш, ферманың берге байдалын чугаалааш, ооң кыска хуусаада үнери чүгле коммунистерден хамааржырын айыткаш, оларга тодаргай даалганы берген. Ону коммунист бүрүзү күүседип шыдаанындан берге байдалдан үнген, бердинген планныг онаалдаларны күүседип эгелээн. Шак ындыг байдалды катаптавазы-биле ол участоктарны харыылаар эштерниң харысалгазын бедидип, негелдени күштелдирген.

Партия эге организациязы ажылын эде тургузарының хемчеглерин ап турарындан бирги ээлчегде коммунистер харысалгазын бедиткен, бот-идепкейлиг болу берген. Ооң уламындан олар харыылап турар участоктарында ажыл-ишти экижидер, ында кижилерниң политиктиг база күш-ажылчы идепкейин көдүрер дээш ажылдап турарлар.

ДЕМНИГДЕ УЛАМ КҮШТҮГ

Партия эге организациязы, ооң бюрозу партийжи организастыг, политмассалыг, кижизидилге ажылдарын хөй-нииити организацияларының идепкейлиг киржилгези чокка чедиишкинниг шиитпирлээри берге. Ону барымдаалааш, профэвилел, комсомол организацияларының, херээженнер чөвүлелиниң болгаш өске-даа хөй-нииити организацияларының ажылын коммунистерни дамчыштыр удуртуп, боттуг дузаны чедирип турар.

Ферманың профэвилел комитединиң кежигүннеринде сагыш човаачал, негелделиг, ажыл-ишчи, туруштуг, кижилер-биле эптиг-эвилең чугаалажып билир эштерни соңгааны таварылга эвес дээрзин партия эге организациязының секретары биске чугаалаан. Шынап-ла, аңаа ындыг мөзү-шынарлыг кижилер херек дээрзин деткидивис. Күш-ажылдың кижизиниң негелделеринге, херэглелдеринге дыңнангыр болуру, ооң ажылдаарынга, чурттаарынга, дыштанырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары амгы үеде эң-не чугула айтырыгларның бирээзи болуп турар.

Ферманы механизастаары, аңаа магазин, столовая, уруглар яслизи, кызыл-булуң, эмнелге пунктузу ажылдары негеттинип келген, ол дораан-на шиитпирлеттинмес, акша-хөреңги, тудуг материалдары, кадрлар-биле холбашкан берге айтырыг болган. Ферманың партия, профэвилел, комсомол организациялары саанчыларның, инек кадарчыларының, бызаа ажаакчыларының ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузарының чугулазын коллективтиң хуралынга чугаалашкаш, социал айтырыгны шиитпирлээрде чүнү кылыр дугайында совхозтуң дирекциязынга дыңнап, дилегни кылган. Орта ажыл-агыйның удуртукчулары чөпшээрешкеш, объектилерни тудар кижилерни, акша-хөреңгини, тудуг материалдарын тускайлап берген. Сүт-бараан фермазында бо айтырыглар чоорту шиитпирлеттинген.

Инек кажааларын механизастаан: инектерни электри-биле саап, өзээн аштап турар. Ижер чылыг суг инек бүрүзүнүң баглаан черинде бар. Мал чемнери белеткээр цехте саваң, сиген, силос, микроэлементилер холумаан, кухняда бызааларга бээр хоолулуг чуданны кылып турар. Столованы эки дерип кылган, столдары, сандайлары, аяк-савазы четчир, арыг-силиг, совхоз янзы-бүрү аъш-чем-биле үзүктел чок хандырып турар. Аңаа баргаш, поварларның амданныг аъш-чемин чип, аяк шайын иштивис. Бодувус хуувуста мактадывыс. Ында доктаамал чемненип турар ажылчыннар бистерни деткиди. Кижи дугайында сагыш салыышкынның бир көскү херечизи олдур.

Уруглар ясли-садигинге кире бергеш, ооң өрээлдериниң арыг-силиин, корум-чурумнуун, чараштыр каастап, дерээнин, уругларның кеттингенин, омак-хөглүүн магададывыс. Бичии чаштар дугайында сагыш салып турары кандыг-даа тайылбыр чокка билдингир чорду. Ясли-садиктиң эргелекчизи, коммунист Раиса Куулар бодунуң коллективиниң ажыл-ижин кысказы-биле бистерге таныштырды. Авадарының ажылдаарынга, уругларның өзүлдезинге, кижизидилгезинге таарымчалыг байдалды тургузар сорулгалыг ясли-садикти фермада ажыткан, ында хөй муруузунда үш хар чедир назылыг 25 уруг хаара туттунган, олар дүн-хүн чок ында турарын ол дыңнатты. Ферманың ишчилериниң школа назылыг 30 уруу Шекпээр ортумак школазының интернадында чурттап, өөренип турарын маңаа немеп каалы. Ясли-садтың дериг-херекселдерин, аъш-чемин, идик-хептин, ойнаарактарын совхозтуң дирекциязы багай эвес хандырып турарын мактады.

Партбюронуң кежигүнү Раиса Бакшыловна бот-идепкейлиг, ажылдакчылардан негелделиг, ада-иелер-биле сырый харылзаалыг болуп турарындан ясли-садиктиң ажылы сөөлгү үеде экижип орар. Ылангыя уругларны күш-ажылга, төлептиг аажы-чаңга кижизидеринче кичээнгейни салган. Кижизидикчи Светлана Хуралбай, няня Куулар Хензинди, повар Ооржак Чынаар болгаш өскелер-даа онаашкан ажылын ак сеткилдиг күүседип, бичии чаштарга төлептиг бараан болуп келгеннер. Ясли-садиктиң коллективи ферманың ажыл-ишчилериниң уругларын эки ажаап, чемгерип, кижизидип, оларның чедиишкинниг ажылдаарынга, өөрениринге таарымчалыг байдалды тургусан. Оларның эде тургустунуушкунга киирип турар үлүү ол-дур.

Эмнелге пунктузу, магазин, клуб, кызыл-булуң дүш фермада ажылдап турары ишчилерниң ыңай-бээр чардыкпайн, үе-шакты камнап алырынга, хандырылганы экижидеринге, хостуг үени ажыктыг эрттиреринге салдарны чедирген.

Комсомол эге организациязы (секретары Алла Монгуш), херээженнер чөвүлели комсомолчуларның, аныяктарның, херээженнерниң бот-идепкейин, харысалгазын бедидер, оларның ферманың ажыл-ижинге күш-ажылчы салыышкынның улгаттырар дээш ажылдап турар.

Партия, профэвилел, комсомол болгаш өске-даа хөй-нииити организацияларының бир демниг кады ажылдажылгазының ачызында ферманың коллективи бодунуң мурнунда салдынган социал-экономиктиг сорулгаларны чедиишкинниг шиитпирлеп турар.

АРЫГ, ШЫНЧЫ АДЫ ДЭЭШ

Ленинчи партияның удуртукчу ролюнуң өскени, чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле партияның салган сорулгаларының улуг хемчээлдии, нарыны коммунист бүрүзүнүң күш-ажылга, сагылга-чурумга, хөй-нииитиниң херээнге база хууда амыдыралынга үлегер-чижектиг болурун негеп турар. Ынчангаш партия эге организациязы коммунистиң идепкейин, бот-харысалгазын, ат-алдарын, ролюн бедидеринче угланган ажылды чорудуп турар.

Ылангыя коммунистерниң отчёдун партия хуралдарынга дыңнаарын партбюро эрткен чылдардан көвүдеткенин секретарь сеткил ханыышкын-биле таныштыргаш, ол чүгле отчёдун бергеннерниң бот-идепкейин, харысалгазын бедидеринге кижизидилгезин экижидеринге салдарны чедирип турар эвес, харын өске-даа коммунистерниң болгаш кежигүн эвестерниң ажыл-ижинге ээ-харысалгалыг болурунга салдарны чедирип турарын чугаалады.

Партия хуралдарынга коммунистер инек кадарчызы Сат Зин-оолдуң, саанчылар Куулар Министиң, Саая Билчитмааның болгаш өскелерниң-даа отчёттарын дыңнааш, ажылынга, хөй-нииитиниң херээнге киржилгезинге, партийжи даалгаларын канчаар күүседип турарын анализтээн, четпестерни илереткен, моон соңгаар чедиишкинниг ажылдаарынга сүмелерин берген.

Коммунист бүрүзү кайда-даа үлегер-чижек болур ужурлуг, ону фермада партия организациязының учётунда он алды партия кежигүнү эки билирин оларның ажыл-ижи, амыдыралы-биле танышкаш, чугаалашкаш бүзүредивис. Онаашкан ажылынга, партийжи даалгаларны харысалгалыы, бот-идепкейлиг-биле күүседип, четпестерни эдер, чаа ёзу-биле ажылдаар дээш демисежип турар улус болду.

Фермада коммунист алды саанчы бар, олар сүт саар планныг онаалдаларың чылдың-на ажыр күүседип турар, бо чылдың эрткен айларының даалгазын ажыр боттандырган. Бо чылдың он бир айларында Билчитмаа Омбаевна Саая эки көргүзүглүг болган. Бо ишчи чээрби үш чыл саанчылап келгеш, доктаамал бердинген онаалдазын күүседип, хөй-нииити ажылынга идепкейлиг киржип келген. Фермада профэвилел комитедин ол даргалап, ишчилерниң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузар дээш үргүлчү сагыш салып келген. Ооң түңнелинде социал айтырыглар багай эвес шиитпирлеттинип турар. Ооң-биле ужуражып, чугаалаштывыс. Ол мактанмас, кылган чүүлдерни санавас, шиитпирлээр, кылыр ужурлуг айтырыгларже кичээнгей салыр кижи болду.

— Фермада чеден хире кижи ажылдап, чурттап турар. Оларның амыдыралынга, ажыл-ижинге район төвү баар чугула чорук-херек бо-

ЧУРУКТА: партия эге организациязының секретары Сааяның партбюронуң ээлчеглиг хуралын эрттирип турары.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

ИДЕГЕЛДИ КӨРГҮСКЕНДЕ

Партия организациязының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң бот-идепкейин, харысалгазын бедидери, оларны партияның херээнге бердинген, идейлиг бүзүрелге кижизидери, партия ажылын эде тургузары, ооң стилин, аргаларын, хевирлерин сайзыраңгайжыдары, коллективке морально-политиктиг таарымчалыг байдалды тургузары болгаш идеологтуг, политика-кижизидилгелиг ажылды экижидери партия эге организациязының секретарындан улуу-биле хамааржыр.

Фермада партия эге организациязының секретарынга СЭКП обкомунуң кежигүнү Татьяна Дүктүг-Арыевна Сааяны коммунистер эрткен чылын соңгуп алганнар, бо чылгы отчёт-соңгулдалыг хуралга ону хевээр соңгаан. Коллективтиң коммунистери ажылдап болурунга идегээш, партия эге организациязының баштыңынга соңгуп алган чүве болганда, ону ажыл-херекке, амыдыралга бүзүредир, көргүзер апаарын секретарь баштайгы хүннерден эгелээш боданып. «Чүден эгелээрил?» деп айтырыг ону дүвүредип турган. Ынчангаш аңаа канчаар ажылдаарынга өөренип алыры, деткимче дуза херек болу берген. «Шекпээр» совхозта партком секретары Өпей Омунаровна Куулар чаа секретарьның ажылынга чогуур практиктиг дузаны көргүзүп, ооң күүселдезин хынап келгениниден партия эге организациязының ажылын шуудадып чорутткан.

Татьяна Саая черле ажылга кызымак, бот-идепкейлиг, шимченгир, өскээртен айтыышкын манавас кижи болгаш коммунистерниң көргүскен идегелинге төлептиг болуру-биле бирги ээлчегде отчёт-соңгулдалыг хуралга коммунистерниң шүгүмчүлелдиг саналдарын база сүмелерин күүседиринче кичээнгейни салган. Саналдарда эде тургустунуушкунну дүргедедирин, ферманың ажылында четпестерни дүргени чайладырын, коммунистерниң ролюн, харысалгазын бедидерин чугулалап айыткан. Секретарь партбюро кежигүннери-биле сүмелешкен, шүгүмчүлелдиг саналдарны күүседириниң хемчеглерин ажылдап кылгаш, харыылаар эштерни томуйлааш, ооң кайы хире боттанып турарын хынап турар. Кол-ла кичээнгейни коммунистерниң харысалгазын бедидеринче угландырган, быжыглаан салбырында ажыл-иштиң, сагылга-чурумунуң байдалын, четпестерни эдип алыр дээш чүнү кылып турарын олардан шыгыы айтырары чаңчыл болу берген. Ол болза коммунистиң чүгле бодунуң эвес коллективтиң ажыл-чорудулгазы дээш харысалгазын бедидип турар. Ынчангаш коммунистерниң отчёдун дыңнаарын көвүдеткен. Аңаа оларның ажыл-ижинге, амыдыралынга, уругларының кижизидилгезинге хамаарышкан бүгү-ле айтырыглар кирер. Коммунистиң хуралга сөглээн сөзү ажыл-херекке кайы хире боттанып турарын ээн үе эрткенде партбюро хынап турар. Мындыг негелде чүгле коммунистерниң эвес, коллективтиң ажыл-ишчилериниң күүседикчи сагылга-чурумун экижидеринге салдарны чедирген. Чүгле отчёттарның эвес, хуралдарга хүлээп алган доктаалдарның күүселдезин партбюро секретары дыңнадып, моон соңгаар чүнү кылырын чугаалап турар.

Партия эге организациязының хүрээлелиниң өзүлдезинче партбюро үргүлчү сагышты салып, ажылчыннарның, комсомолчуларның, аныяктарның иштинден эң не төлептиглерни шилип алыр ажылды чорудуп турар. Ооң түңнелинде бүдүрүлгениң мурнакчылары саанчы Вячеслав Монгушту, бызаа ажаакчызы Светлана Монгушту партия кежигүнүнге хүлээп алган.

Партияның идеологтуг, политика - кижизидилгелиг ажылын экижидер дээш партбюро ажылдап турар. Политиктиг, экономиктиг, зооветеринарлыг өөредилге кичээлдери, лекциялар, дайынның, күш-ажылдың хоочуннары-биле ужуражылгалар, кежээлер фермага эртип турар. Ажыл-ишчилер неделяда ийи удаа кинону көөрү чурумчаан. Клубтуң чанында он ийи кижи составтыг агитбригада бар, ооң бот-тывынгыр артистери чүгле фермага эвес, совхоз төвүнге, «Барлык» совхозтуң Бижиктиг-Хая сүт-бараан фермазынга болгаш өске-даа черлерге концерт көргүзүп чорааннар, моон соңгаар бо эки херээн уламчылаарлар.

Социалистиг чарышты дээштиг организастаары-биле саанчыларның хүн бүрү сагган сүдүн көргүзүг самбыразында бижип турар, кым канчаар ажылдааның он хонгаш-ла түңнээр, четпестерни эдерже чүнү кылырын тодарадыр.

Партбюро секретары Татьяна Дүктүг-Арыевна партийжи ажылды удуртуп, организастап, аңаа идепкейлиг киржип турар. Чүге дээрге коммунистер идегелин көргүскен болганда, аңаа төлептиг болуру ооң партийжи хүлээлгези-дир.

КИЧЭЭНГЕЙ САЛЫР АЙТЫРЫГЛАР

1. Саар инектерниң ажаалдазын, чемгерилгезин, суггарылгазын экижидип тургаш, сүт саалдазын көвүдедир, шынарын бедидер.
2. Инектерниң уксаазын экижидер, тодаргай хемчеглерни алыр. Малдың янзы-бүрү чылдагааннардан хораар чоруун чок кылыр.
3. Фермага ийи өг-бүле чурттаар бажыңны тудары негеттинип турар.
4. Коллективтиг керээни дүрген нептередир, ында четпестерни чайладыр.

Ферманың коммунистери болгаш ажыл-ишчилери бо чылды чедиишкинниг дооскаш, келир чылды эки көргүзүглерлиг эгелээринге магадылалды тургузар.

Бо арынны Таан-оол ХЕРТЕК белеткээн.

«Шынга» харыылар

«Оорлар чүге туттурбааныл?» 29. 3. 1988.

ИСТЕЛГЕ УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Материал солунга парлаттынган соонда аңаа кыска харыызыны Тыва АССР-ның Иштики херектер министерствозу берген болгаш ону солунга парлаан. Улуг-Хем районнуң иштики херектер килдизиниң даргазындан харыы келген.

«1987 чылдың октябрь 26-дың 27-же дүнезинде Улуг-Хем районнуң Чээвекке «Улуг-Хая» совхозтуң чылгычызы Санчай Кыргыс болуунга бышкыглаттынган чылгызының хой кажаазы ортузунда «кулунну кузай аңнаар» деп чугаага алыскаш, малчынче чаңа берген. Оон түңнелинде ийи аъттыг оор 7 бени, 7 кулунну база бир аъттыг чара сүрүп алгаш барган.

Бо оор чорук кандыг чылдагаан-биле болганыл? Чылгычы бодунуң дөрт кулунгезиниң дүне када күүсетпейн барган ышкажыл! Харыысалга чок чорук дээш хемчег оваары хоойлу-дүрүмде база көрдүнген болдур ийин.

Милицияның улуг лейтенантызы Константин Ховалыг, «Улуг-Хая» совхозтуң кол мал эмчизи Борис Бегзи-Хүрак, чылгычылар Санчай болгаш Евгений Кыргыстар оң-ла хүн оорланы истеп чоруткаш, октябрь 30-де Кызыл районда «Шамбалыг» совхозтуң чылгызындан 5 бени, 5 кулунну тывып, совхозка эгиткен. Бир кулун, үш аът тывылбайн барган.

Солунга шүгүмчүлелдиг материал парлаттынган соонда ам бир чаа бөлүктү тургускан. Оон составынга капитан Оскал-оол Салчак, улуг лейтенантылар Андрей Эрес-оол, Константин Ховалыг, «Улуг-Хая» совхозтуң кол зоотехниги Олег Кызыл-оол, бухгалтер Мария Самбуу олар кирген. Ук бөлүк «Шамбалыг» совхозтуң директору Павел Карасал, чылгы бригадири Илья Монгуш оларның киржилгези-биле совхозтуң чылгызын санаарга, 14 баш мал четпес болган. Оларның кайда барганы билдинмес.

Совхозтуң улуг чылгычызы коммунист Роман Саая истелгеге шаптык кадып, бөлүктү көрген санында аъттыг эзеп турган. Чылгычылар Иван Ондар, Евгений Ооржак чүнү-даа көрбээн, билбээн кижилер апарган.

Ук аъттарны оорлааш, Кызыл районнуң «Шамбалыг» совхозтуң чылгызынга катканы оорлар амгы үеге чедир билдинмейн турар, оларны илереткиже чедир херекти тур када соксаткан. Ол оорлар дөмей-ле илереттинип боор дээрзинге бүзүрел бар».

Шак мындыг харыызын Улуг-Хем районнуң иштики херектер килдизиниң начальниктиң оралакчызы, милицияның капитаны Юрий Норбу редакцияже чоруткан.

АНОНИМЩИККЕ ХАРЫЫ

— Милицияга ажылдаар күзелдинер кажан тыптып келгенил?

— Бистиң Ак-Туруг суурувуста хулиганнар чурту деп чугааны кайа-даа бо-ла дыңнаар чордум. Ол чугаа мээң сеткил-сагыжымны доктаамал ойуп чораан. Төрээн суурумну хулиганнар чурту эвес, талантыг кижилер оранны кылып алыр сорулга-биле милицияга ажылдап келген мен...

Декабрьның баштайгы чартынында Улуг-Хем районнуң Ак-Туруг суурга ында участок инспекторунуң милицияның лейтенантызы Виталий Монгушович Бартына-Садының хой-ниити аттестациязы болуп эрткен. Мындыг аттестация — милицияның ажылында чаа чүүл. Аттестация комиссиязының даргазы районнуң иштики херектер килдизиниң начальниктиң политика талазы-биле оралакчызы, милицияның капитаны Виктор Пюрюна болган, комиссияның кежигүннери — суурда Культура бажыңның долдур олурупкан чон.

Ынчан чоокта чаа үрнаже үндүр октапканым чагааны сактып келдим. Ону Ак-Туруг суурда бистиң бижикчиниистиң алын түдүп өске кижи бижээн. Ол артында, оон чажырып чоруткан ийиги чагаазы чүве. Чагаада янзы-бүрү чылдагааннар айыткаш, адак соонда мынчаар бижээнин сакты-дыр мен: «Биске бо участок төлээзин солуур болза эки деп бодаар мен».

— Бистиң суурувус кажы чылдар бурунгаар оор-сук, хулиганнаар чорук талазы-биле республикага диңмиреп турду. Ам байдалывыс кескүзү-биле чүгээртеп орарын көрүп ор бис. Маңаа участок төлээзи Виталий Бартына-Садының киирген улуг үлүү эвес. Ак-Туругда улуг-даа, бичии-даа кижилерни Виталий ышкаш эки билир кижи чок ийин. Чүгле аттывын, арын бажын эвес, а оларның иштин-хоюн база билир кижи бо.

Виталийге чээрби ажыг айтырыг салган соонда чон оон характеристиказын мындыг утказы сөстер-биле бадылап турду. Сөс ап, участок инспекторунуң ажылын бедик-биле үнелээн кижилерниң аразында совхозтуң удуртукчулары, партия, совет органнар ажылдакчылары, бөдүүн ажылчыннар. Виталийни башкылап чораан кижилер-даа бар.

Өскен-төрээн суурунуң чонунга ол хире үнелеп турар кижи та кайы хире аас-кежиктиг чүве деп, чыылган кижилер аразында олургаш, Виталийниң дугайында эки адааргал-биле бодап ордум.

Сен база бистиң аравыска олурганың чадавас, анонимщик. Виталийни ингүлдээр дээш кайы хире чазып турганыңны билинден ирги сен бе? Азы ак сеткилдиг шаглаа ажылдакчызының чептүг негелдезин ууп шыдавайн баргаш, хоп тарадып эгеледиң бе?

Виталий Бартына-Сады бокска республиканың беш дакпыр чемпиону болурундан аңгыда, хой-ниити тренер база кижи болду. Оон удурткан бокс секциязынга 28 оолдар хаара туттунган.

Ак-Туруг суурда кем-херек үүлгедиишкиннери, корум-чурум үрээшкиннери шуут соксаваан. Ынчалза-даа оларны ээзжедирип болгаш соксадырының шиитпирлиг бурунгаар базымнары кылдынган. Ону чон эскерип, төрээн суурун кедизинде барып, үлегерлиг корум-чурумнуг оран кылырынга бүзүрелин илергейлээн.

— Комсомолчу кижи-дир силер, Виталий. А партияга кирип алыр дугайын бодаваан силер бе?

— Мени партия кежигүнүнге кандидат кылдыр хүлээп алыр дугайында билдириишкинни милицияның партия эге организациязынга киирген мен. Мээң ол билдириишкинимни коммунистер чоокку партия хуралынга сайгарып көөр болган чүве.

Сенээ солун ажылдакчызы эвес, а чаңгыс хемниң суун кады ижип орар чаңгыс чер чурттугларың ынчаар харыылады, анонимщик.

Кодур-оол ОЮН.
«Шынның» корреспондентизи.

ФАКТЫЛАР ХЫНАТТЫНГАН

Сүт-Хөлде Карл Маркс аттыг совхозтуң директору Иван Шыыпанович Монгуш база ында чамдык специалистер машина-техниканы шын эвес ажыглап, төтчеглеп турар дугайында чагаада кирген фактыларны хынап көөрү-биле СЭКП райкомунга чоруткан турган бис. СЭКП райкомунуң чанында партиякомиссияның даргазы С. Ондарның ат салганы харыы биске келген. «Совхозтуң балансызында таймаглаттынган 14 автомашинаны тодаргайлааш, 1986 чылдың август-сентябрь айларында-ла прокуратура дамчыштыр улус судунче киирген турган. Оларның иштинден 4 автомашинаны катап тургусчан, 6-лы ам-даа катап тургустунмааның харыызында бижээн. Ынчангаш ук чагаада айыткан фактылар бадыткаттынган. Маңаа хамаарыштыр совхозтуң директорун партия райкомунга келдирткеш, беседалашкан, совхозка база сайгарып көрген. Арткан машиналарны катап тургузары-биле ажылды чорудары совхоз директору аш И. Монгуш хүлээнип алганын харыыда дыңнаткан».

Ол ышкаш Карл Маркс аттыг совхозтуң селекционер-зоотехниги Галина Доржу бодунуң албан-дужаалын шын эвес ажыглап, күш-ажылчы эвес орулга киирип ап турарының дугайында олла чагаада бижээн. Аңаа хамаарыштыр СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң чанында партиякомиссияның харыызы мындыг: «Галина Маажаевна Доржу ол совхозка 1984 чылдың ноябрьдан ажылдап эгелээн. 1987 чылда 4 хаван оолдарып бир хар чедир азыраан, саткаш пыш. Ам бо чылын ында 3 хаван оолдары бар. Оларны азырары-биле таралганы совхоздан садып ап турганын директор база бодул-даа шынзыдып турар».

Ол ышкаш бодунуң азыраан хой, өшкүзү чок хиреинге Г. Доржу чылдың-на дүк садып, оон орулга ап турар деп чагаада база бижээнин комиссия хынап көрген. Оон түңнелинде илерээни чүл дээрге Улуг-Хем районда малчын ада-иезинде 10 ажыг шээр малдыг. Оон дүгүн кыргааш, садып турар болган.

Г. М. Доржу совхозтуң өске специалистери-биле бир дөмей, ажылының түңнел көргүзүглери дээш ажыл төлевиринге 20 хуу база ап турар.

Бо специалист хөй дүк садып, хаван азыраан, ону садып, артык орулга киирип ап турар дээр дугайында фактылар бадыткаттынмаан эп С. Ондар дыңнаткан.

Г. М. Доржунуң актыг черге буруудадып, аңаа кыжаап, «бир эвес огород тарыыр болзуңарза, ону чүдүрүп каантар мен, хаван дагаа азыраар болзуңарза, оорларга оорладыр мен» дээш кижиниң хостуг эргезинче кыжанып, бир-ле кижи ат салбайн чагаа бижээш, оон почта хааржаанга суп каан болган. Ол чагааны кодээ Советтиң күүском даргазы Х. Д.-Э. Монгушка таныштырган.

РЕДАКЦИЯДАН: Карл Маркс аттыг совхозтуң директорунуң база зоотехник-селекционерниң дугайында «Совхозтуң специалистеринден» деп каан чагаада айыткан чүүлдерге хамааржыр хыналданың түңнели мындыг-дыр. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, директор машина-техника камналгазынче сагыш салбас дээр дугайы бадыткаттынган-дыр. Бо чорук шиитпир-биле совхозтар директорларынга черле кичээнгейлиг болуру чугаажок.

Карл Маркс аттыг совхозтуң директору И. Ш. Монгуш бо шүгүмчүлелден чогуур түңнелди үндүрер боор дээрзинге бүзүрелди илереттивис.

Школа амыдыралы: делегат башкылар

ШИИТПИРЛЭЭР АЙТЫРЫГЛАР

Башкылар съездизиниң делегады. Кызылдың № 4 школазының директору Л. Н. Деменская-биле бистиң корреспондентивис Л. Монгуш ужурашкан. Съездиден оон чүнү манап турарын, съездиге кандыг айтырыгларны чугаалаткан болза деп бодап турарын сонуургап айтырган. Лилия Николаевна Деменскаяның харыызын парладывыс.

— Съездиден чүнү манап турар мен? Бис шупту шаптылаңган, дегейлеңген байдалга келген турган-дыр бис. Оон ыңайлаар арга чок. Сөөлгү он-он чылдарда школаларывыс конвейер берге байдалга келген турган. Ажылда бүгү-ле чүвени кадрлар шиитпирлээр. Ынчангаш мен башкының ат-алдарын кайы-даа камгалап арттырары чүгле-даа чугула айтырыгларның бирээзи деп санаар мен. Чажыргаш канчаар, чугаалаар херек, бистиң институттуң чамдык доозукчулары башкылап ажылдаар-даа хөңнү чок, уругларга-даа ынак эвес боорлар болгай. Оон бир чылдагааны өске өөредилге черлеринче кирип шыдавайн барганнар ынаар кирип турарында чалавас. Ону доозкан аныяк башкы кээрге, чугаалажырынга башкы болур мындыг-ла кончуг күзел чок боор-дур. Оон ыңай улус өөредилгезиниң системазынга эки-даа башкыны аза-да күүседикчи кылыптар байдал ам-даа артпышаан. Башкыларның акша төлевирин база-ла ажылының шынарын барымдаалап бээр аргазын тывар болза эки.

Съездиден шиитпирлеттинерин манаар база бир айтырыым — өөреникчилерден эмин эртиг «чүктелиишкинни» чиигедири. Көрүп көрзүңерем дээн дөртку класстың өөреникчизиниң ажыл түңү 8-9 шак (5 шак кичээлдер, оон соонда онаалга күүседелиниң, класстан дашкаар ажылдарга киржилге), а үстүкү класстыларны — 10-12 шак. Бистиң чуртта улуг кижилерниң безин ажыл үези мындыг хөй эвес болгай. Шак мындыг хөй шак ажылдап уругларның өөредилгеге сонуургалы-даа кудулаар. Оларның кадык-чаагайын сайзыратырынга шаптык. Мындыг байдалда уругларны канчап кадык кижилер кылдыр өстүрерил?

Съездиниң ажылынга кирип турган Минск хоорайдан келир делегация-биле тыка ужуражыксаар мен. Чүге дээрге оларда демократия, школа амыдыралынга чааргылажыкчылар, башкылар аразында социалистиг чарыш айтырыгларны эки шиитпирлеттинип турарын билир мен. Съездиге барган сонуургаан. Өт-өөрден дуржулга солчуп алыксаан турар чүүлүм — школага кооператив тургузары. Бистиң школавыста теплица бар. Аңаа бистиң өөреникчилеривис үнүштер рассадаларын өстүргеш, 300 рубль түңге чедир садып турарлар, күш-ажыл кичээлдеринге болтуруннеринге өөреникчилерниң дараш чалап турар чүүлдерин-даа шынарын экижидип турган садарын организастаан болзай бис. Ам хоорелинде чугаалажып турарывыс мындыг, а съездиден келиримге, кооператив тургузар талазы-биле чаа бодалдар хөй болур ужурлуг.

Съездиге черле тарыл улус өөредилгезиниң бүгү айтырыгларының талазы-биле тодаргай шиитпирлер хүлээп алдынар дээрзинге идегээр мен.

ОРУС ДЫЛ БАШКЫЗЫ

Ийиги эжелчегниң кичээлдериниң эгелээринге чедир ам-даа бир шак хире үе бар. Ындыг турбуже, Найысылалдың № 3 школазының ийиги классчыларынга орус дылды башкылап турар В. Ө. Дөмүр-оол кичээл эртирер класс-кабинединде чедип келген олур.

Класс-кабинеттиң дериглези черле көрүштүг. Кичээлдер үезинде ажыглаттынар көргүзүг материалдарын шыгжап, кадагалаар үш шкафты бир хананы дургаар кожаландыр тургускан. Ынаар булуңда телевизор болгаш өске-даа техниктиг дериглерни ажыглаарынга белеткеп каан. Класс-кабинеттиң ханаларында «Орус дылды өөренип тур бис», «Уран-чечен сөстер», «Бойдустуң болгаш күш-ажылдың хайгааредтемлеглеллери» дээн бүлүкнарны чараштыр дерип кылган.

Валентина Өдүрековна башкы ажылынче эге базымны 25 чыл бурунгаар Үрбүннүң 8 чыл школазынга эгелээн. Ол школага башкылап, өөредилге эгелекчилеп турган. Кызылдың педагогика институдунуң дыл болгаш литература факультединге бот-өөредилге-биле өөренип, ону чедиишкинниг дооскан.

Шак-ла ынчаар школа оон ийиги бажыңы апарып, өөреникчилери чарылбас өңнүктери болу берген.

Назыының хып дээн чалыы үезинде Валентина Өдүрековна Тываның комсомолчу-аныяктарының төлээзи болуп, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутадынга соңгуткаш, ол хүлээлгезин ак сеткилдии-биле күүсеткен.

Коммунист В. Ө. Дөмүр-оолда база бир эки бүдүш бар. Ол чүл дээрге оон хүндүлээчели болгаш сеткилиниң бичези. Улуг-даа, бичии-даа кижилерге ол ажок эптиг-ээлдек хамаарылгалыг. Башкылап тура, үнүн улгаттырып, алгырып-даа турбас. Башкының үлегер-чижээн өөреникчилери база эдерип, дөзээн.

Кызылдың № 3 школазы ажыттынгандан бээр 9-ку чылының иштинче кирип турар. Ук школада ынча чылдарның иштинде Валентина Өдүрековна башкылап ажылдавышаан. Холушкак класстарлыг (тыва болгаш орус) школада 2500 ажыг өөреникчилер хаара туттунган. Ында он ажыг национуң уруглары өөренип турар.

— Холушкак класстарлыг школага өөредилге-кижизидилге ажылдарын чорударга дыка таарымчалыг. Бир талазында, тыва болгаш орус дылдарны өөренип алырынга эге класстың өөреникчилери бот-боттарынга дузалажыр болгаш деткижер. Чүгле найысылал Кызылга эвес, районнар төптеринге холушкак класстарлыг школаларны ажылар болза интернационалдыг кижизидилгеге ажыктыг.

Өөредилге-кижизидилге ажылдарының шынарын улам экижидип, ханылады-ры-биле башкылар аразында чогаадыкчы бөлүктерни тургускан. Башкы бүрүзү бот-тускайлан темалыг, ол ёзугаар ажылдап турар. Чогаадыкчы бөлүктерниң кылып турар ажылдарының кол-ла сорулгазы башкыларның ажылынга бот-идепкейин, сонуургалын көдүрери болур. Ук бөлүктерниң ажыл-чорудулгазынга кол удурганышкынналары өөредилге эргелекчизи Луиза Самундуевна Ондар берип, арга-сүмезин доктаамал көргүзүп турар. Ук бөлүктерни Елена Анатольевна Пономарёва, Зинаида Алексеевна Семенникова, Зинаида Петровна Старикова баштап удуртуп, чогаадыкчы планнарны баш удур тургусканнар — деп, Валентина Өдүрековна чугаалады.

Найысылалдың № 3 школазында 120 башкы бар. Оларның чартык кезиинден хөйүн аныяктар төлээлзон. Ынчангаш бот-боттарынга деткимче, дагдынышкын ажылы ёзулуг турушкун ында тыва берген. Башкыларның методиктиг каттыжышкынының класстарны эжеш зайы-биле тургускан. Ол байдал уругларны назыырын барымдаалап өөрединге болгаш кижизидеринге ажок эптиг. Ук школаның дуржулгалыг башкылары Т. Н. Швецова, З. Л.-С. Монгуш, М. И. Чараш-оол, Л. А. Шафеева олар Кызылдың болгаш районнардан келген республика чергелиг өөредилге курстарының киржикчилери башкыларга ажык кичээлдерни эртирип, арга-дуржулгазындан өөредиглиг чүүлдерни чугаалап берип келген.

— Эге класстар-биле үстүкү класстарның аразында харылзаазын быжыглаарынче кол кичээнгейни салып келдивис — дээш, Валентина Өдүрековна бодалын уламчылады.— Чыл санында-ла ийи катап октябрь база март-апрель айларда өөредилге-кижизидилге ажылдарының шынарынга хамаарышкан хыналданы чорудар чаңчылдыг бис. 4-5 класстарның башкылары үшкү классчыларның кичээлдеринге олуржуп, сонуургаар. Эге классты доостурган башкы дөртку класстыларның канчаар өөренип турарын база хайгаарап көөр. Удур-дедир чоруттунган көрүлде-хыналдаларының түңнелдерин башкылар чөвүлелиниң хуралынга чугаалажып турар.

Башкылаа ажылы-биле кансырлаштыр хөй-ниитиниң ажылдарынга киржилгезин Валентина Өдүрековна база кошкатпайн келген. Найысылалдың тыва класстар башкыларының методиктиг каттыжышкынын, № 3 школада улусчу контроль бөлүүн удуртуушаан. СЭКП Кызыл хоорай комитединиң бюро кежигүнү хүлээлгезин база күүседип турар. «Күш-ажылчы шылгарал дээш» деп медальдыг база «Школада методика талазы-биле улуг башкы» деп аттың эдилекчизи В. Ө. Дөмүр-оол партияның XXI Тыва область конференциязынче делегатка соңгуттуруп, улуг идегелге төлептиг болган.

Миний-оол ОНДАР.

АҢАА БҮЗҮРЕЛ-ДИР

Школачы чылдарында-ла башкы болур деп күзел аңаа төрүттүнген. Эртей класска чедип келгеш, башкызының кичээл эрттирерин ол-ла хевээр өттүне каапырын өөрү ажок сонуургаар турган. 1969 чылда Кызыл-Даг ортумак школазын дооскаш, Тээлиниң уруглар садынга бир чыл кижизидикчилеп ажылдааны Тоняның күзел-чүткүлүн улам хайныктырган. Оон бичии уруглар-биле ажылдаарынга сонуургалдыг, эвилең-ээлдек, эптиг болганының дугайында күш-ажыл характеристиказы Кызылда күрүнениң педагогика институдунче өөренип кирерин(г)е идиг болган. Чылдар билдиртпейн шуужуп эрткен. Антонина Сендажыевна Доңгак 1975 чылда институтту чүгле 4-5 демдектерлиг дооскаш, баштайгы чылында Кызыл-Даг ортумак школазынга ажылдааш, оон соонда Тээли ортумак школазынга келген, амгы үеге чедир ында ажылдап турар.

— Уруглар-биле ажылдаарынга чүгле сонуургалдыг болуру-биле кызыгаарлаттынмайн, өскелерниң арга-дуржулгазын хүн бүрү өөренип, билиг-мергежилин доктаамал бедидери чугула-дыр дээрзин практикадан көрдүм — деп, Антонина Сендажыевна чугаалап турар.— Ажылдааныңның баштайгы чылдарындан эгелээш-ле мен школачы чылдарымда баштайгы башкым, амгы үеде Тээли ортумак школазының өөредилге эргелекчизи, РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы Долаанмаа Салчаковна Сүгдай-оол берип келген. Оон-биле чергелештир өске-даа хоочун башкыларның арга-дуржулгазын өөренип чорур мен.

Ол амгы үеде Тээли ортумак школазының 8-ки класстарында математиканы, 10-гу класстарда информатиканы башкылавышаан, 8«б» класстың удуртукчузу болуп ажылдап турар. Оон башкылап турар эртеминде өөреникчилериниң шиңгээдип ап турар билии быжыг дээрзин өөредилге чылының бирги улдунунда түңнелдер бадыткаан. Шак мындыг эки түңнелдерни башкы сөөлгү чылдарда доктаамал чедип ап турары оон арга-дуржулгазының бедээниниң бадыткалы болур.

Октябрь төнчүзүнде Тээли ортумак школазынга районнуң математика башкыларының семинары болуп эрткен. Аңаа Антонина Сендажыевна 8«а» класска математикага ажык кичээлди эрттирген. Кичээлдиң эрткенин сайгарып тура, олурушканнар эки деп үнелелди берген. Школада математиканың кабинединге ажылдап турар. Аңаа дуржулгалыг башкының киирип турар үлүү эвээш эвес. Өөредилге чылының дургузунда өөреникчилерниң-даа, башкыларның-даа кылган чүүлдери-биле кабинеттиң көргүзүг материалдары немежип турар.

Коммунист башкы өөреникчилерге быжыг билиг бээрин чүгле кичээл эрттирери-биле кызыгаарлавайн класстан дашкаар солун ажылдарны база чорудуп турар. Ноябрьның үшкү декадазындан эгелеп школада математика айы чарлаттынган. Математиктиг янзы-бүрү оюннар, олимпиадалар, кежээлер дээш өске-даа хөй ажылдарны эрттирип турар. Класстан дашкаар өске бүгү хемчеглер-биле чергелештир өөреникчилер-биле бот-тускайлан ажылдаарын башкы кедээле чугулага ап келген. Чамдык башкыларның чүгле өөредилгези кошкак уруглар-биле бот-тускайлан ажылдаарын чугулалап турары шын харын, а өөредилгези эки уруглар-биле оларның билиин улам ханылатыр, сонуургалын бедидер дээш база бот-тускайлан ажылдаары эргежок чугула деп Антонина Сендажыевна санап турар. Ынчангаш ол өөреникчи бүрүзү-биле тускай ажылдаарын боттандырып турар.

Амгы үеде башкыларның Бүгү-эвилел съездизинге уткуштур улус өөредилгезиниң талазы-биле чугула документилерниң төлевилелдери үнген болгаш ону школаларда калбаа-биле сайгарып, башкылар боттарының саналоналдарын база киирип турар. Аңаа хамааржыр Антонина Сендажыевнаның саналы мындыг: дөртку (он чылдыг школага), бешки (он бир чылдыг школага) класстардан эгелеп өөреникчилерниң кайы-даа эртемнерге кошкак болгаш эки талалары билдине бээр. Ындыг болганда ол класстарда уругларны эки, кошкак айы-биле кайы-даа эртемге бөлүктеп өөредир (бөлүктеп) чурумчутса. Ынчан багай өөренир кижи турбас болгу дег, кайы-бир эртемге сундулуг өөреникчиниң сонуургалы улам бедиир.

Аныяк башкы Антонина Сендажыевна Доңгак хөй-ниити даалгаларын идепкейлиг-биле күүседип чорууп кижилерниң бирээзи. Ол Тээли ортумак школазында профэвилел комитедин ам үш дугаар чыл удуртуп турар. Коллективте 138 кижи бар. Оларның 95-и башкылар, кижизидикчилер, арткаңнары техниктиг ажылдакчылар. Ынча хөй кижиниң ажыл, амыдыралынга тургустунуп келир янзы-бүрү айтырыглар-ла хөй. Оларны чогуур үе-шаанда шын шиитпирлээр дээш профком кежигүннериниң, активчилерниң күжүнге даянып чорудуп келген. Чоокта чаа районнуң школа, уруглар албан черлериниң профкомнарының активчилериниң семинарын Тээли ортумак школазының профкомунуң баазазынга эрттирген. Активчилер профкомнуң практиктиг ажыл-чорудулгазы-биле таныжып, дуржулгазын өөренгеннер.

Антонина Сендажыевнаның өөредилге-кижизидилге ажылында төрелдер-биле ажыл кол черни ээлеп турар. Ол Тээли суурнуң «Хээлер» агитквартал(д)а пропагандистеп ашаан, бодунуң удурткан классының өөреникчилериниң төрелдери, ада-иелери-биле доктаамал харылзажып турар.

Антонина Сендажыевна Доңгакты областың XXI партия конференциязынга делегат кылдыр районнуң коммунистерниң соңгааны таварылга эвес. Ол дээрге үстүнде чугаалааныывыс коммунистиң бедик адынга төлептиг башкының шудургу болгаш чогаадыкчы күш-ажылынга бедик үнелел, оон моон соңгаарты чедиишкиннеринге бүзүрел-дир.

Багай-оол БАРБА.

Кино

ДЕКАБРЬ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Меня зовут Арлекино» 9.20, 12.00, 14.40, 17.20, 20.00. **Бичии зал:** «Кругосветное путешествие кота в сапогах» 10.00, «Париж, Техас» 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кащей бессмертный» 9.00, 12.00, «Ох, уж эта Настя!» 10.20, 13.20, «Сила любви» 15.00, 18.10, 21.00 шактарда.

ДЫҢНАКЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

БӨГҮН СЭКП ОБКОМУНУҢ ПОЛИТИКТИГ ЧЫРЫДЫЫШКЫН БАЖЫҢЫНГА «Националдар аразының харылзааларының интернационалчы болгаш патриотчу кижизидилгезиниң чугула айтырыглары» деп темага эалчеглиг кичээл 17 шакта болур.

Кичээлдиң темазы: «Чаңгыс ай эвилел болгаш хөй националдыг күрүне болур ССРЭ-ниң бүгү хемчеглер-биле быжыглаары болгаш хөгжүдери».

• • •

1988 чылдың декабрь 17-де көргүзери-биле чарлаан турган А. Емельяновтуң «Чуртталгадан ойталавас сен» деп шиизиниң баштайгы үдүрүлгези декабрь 30-де болурун республиканың хөгжүмнүг театры көрүкчүлерге дыңнадып тур.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

Телевидение

ДЕКАБРЬ 16

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — Кинофишка. 9.35—«Алдын хаалгалар». Уругларга музыкалыг тоол. 10.20 — Медээлер. 10.35 —11.50 — «Джен Эйр». 5-ки сериязы. 15.30—Медээлер. 15.45 — Эде тургустунуушкун прожектору. 17.55 — «Уешиниң портреди». 16.15—«Чүдек болгаш түге». 16.45 — Ленинград телестудиязының программазы. 18.05 —Мультфильм. 18.15—«Ыры. 88». 18.25 — «Кады бодаавыыл». «..Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы» деп дамчыдылгага киирилде. 19.25 — Бөгүн делегейде. 19.40 — «Джен Эйр». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 —РСФСР-ниң улустуң артизи О. Воронец ырлаар. 22.05—23.55—«Үлеэ-бодал».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00—Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.40 — Музыка. 1 класс. П. И. Чайковский. «Уруглар альбому». 9.00 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.10 — Англи дыл. 10.05 — ОПТУ сургуулдарынга. Астрономия. Галактикалар. 10.35; 11.40 — В. Г. Короленко. «Чер адааның уруглары». 5 класс. 11.00—Англи дыл. 11.30 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 — «Ынакшыл чүүден-даа дээре». Уран-чечен фильм. 13.15 — Медээлер. 13.25—«Силерниң бажыңнар менди-чаагай турзун». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 14.30 —15.00 —Литва ССР-ниң күрүнениң үлегерлиг ыры болгаш танцының «Летува» ансамблиниң концерти. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15—Док. фильмнер программазы. 18.55 —«XXI область партконференциязынга уткуштур». 19.15—«Аазя тевү». Үндүргүлеге: Медээлер. «XXI область партконференциязынга уткуштур». «Хүн айтырыгларынга». 19.45 — Медээлер. 19.55—Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуваа, чаштар!». 20.15 — Калмык АССР-ниң күрүнениң ыры болгаш танцының «Тюльпан» ансамблиниң концерти. 21.00 —«Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Байырлал соонда». Телефильм. 22.25—01.00 —Хоккей. «Известия» солуннуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. ССРЭ болгаш Канаданың шилиндек командалары.

агаар

Республикага шокар булуттаар. Бичии хар чаар. Хаттың кужу кошкак. Дүне 23-28, чамдык черлерге 13-18, хүндүс 14-19, чамдык черлерге 4-9 градус соок болур.

Кызылга шокар булуттаар. Чаглас. Хаттың кужу кошкак. Дүне 23-25, хүндүс 14-16 градус соок.

«Востоксибгипроводхоз» институттуң Тывада салбыры хараган үрелиишкиннерге удур болгаш хем эриктери быжыглаар ажылдар кылырының төлевилел-смета документилерин кылып бээр талазы-биле чагыгларны республиканың кол-даа ажылагыйы болгаш өске-даа организацияларындан хүлээп ап турарын дыңнадып тур. Ол ышкаш чурттакчылыг суурларны суг-биле хандырарының база мал одарларын суггатчыдарының талазы-биле чагыгларны хүлээп ап турар.

Төлевилел-смета документилерни кылдыртыр чагыгларны баш удур киирери чугула.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Лопсанчап кудумчузу, 5. Телефон № 3-03-26.

• • •

«Тыва автотранс» транспорт-бүдүрүлге каттыжышкынының Кызылда техниктиг ажаалда станциязы ажылдап каапкан 45—60 ампер-шак шпкирлиг көргүлчүнүүт аккумуляторларны чежеп-даа хүлээп ап турарын чарлап тур.

Эрги аккумуляторларның эртээ төлээр болгаш ону дужаажаңның дугайында шынзылганы бээр.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241

«ШЫННЫҢ» телефоннары

- Редактор — 3-43-34;
- оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
- приемная — 3-34-26;
- харыысалгалыг секретарь — 3-34-92;
- оралакчылары — 3-43-93;
- партийжа амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-23;
- совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23;
- үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73;
- агроүлетпүр килдизи — 3-41-16;
- пропаганда килдизи — 3-34-57;
- культура килдизи — 3-39-15;
- информация килдизи — 3-37-11;
- чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39;
- очулга килдизи — 3-34-93;
- корректорлар — 3-34-19;
- үндүрүкчүлер — 2-27-41;
- бухгалтерия — 3-43-41;
- солун келбейн барганда — 2-32-75-че долгаар

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аналы. Тиражы 24637 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажыы № 1.

Чагыг № 218. ТС—00739.

Республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 290 (13890) | 1988 чылдың декабрь 17, суббота | 1925 чылда үндезилеттинген. | Өртээ 3 копеек.

СЭКП ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУНДА

Чер шимчээшкиннинин түңнелинде айыыл-халапка таварышкан Армян ССР-ниң чурттакчы чонунга дузаламчы көргүзер талазы-биле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң саналы СЭКП ТК-ның Политбюрозу деткээн. Айыыл-халаптың кончуг улуг хемчээлин барымдаалап көргеш, когаралга таварышкан хамаатыларга чаңгыс удааның дузаламчызын, чер шимчээшкиннинин түңнелинде чидирген эт-хөреңгизиниң өртээн төлеп бээр. Күрүне страхованиезиниң талазы-биле төлевирни барымдаалап турган чуртталга бажыңнарының, сад бажыңчыгаштарының, ажыл-агый тудугларының, азыраан мал-маганының, транспорт херекселдериниң, а ол ышкаш бажың иштиниң эт-херекселиниң өртээн долу хемчег-биле эгидип бээр.

Айыылга таварышкан хамаатыларның пенсия хандырылгазының айтырыгларын, ажылга хүлээп алырының болгаш чер шимчээшкиннинин түңнелинде бузулган бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның ажылдакчыларының күш-ажылының төлевириниң чурумунуң айтырыгларын шиитпирлээн.

Ада-иезин оскунган чаш уругларның пенсия хандырылгазының талазы-биле чиигелделерни тодарадып тургускан. Назы четпээн чаш уругларлыг болгаш чер шимчээшкиннин-биле холбаштыр ажылдаар черин чидирген херээженнерге ортумак ажыл төлевирни болгаш ажылдаарын соксаткан хүнүнден эгелеп 6 ай чедир үеде ажылдың үзүктел чок стажын хевээр арттырар.

Совет күрүнениң акы-дуңмалышкы бүгү республикаларының, бистиң улузувустуң Армян ССР-ге чер шимчээшкининиң аар-берге уржуктарын ажып эртер талазы-биле көргүзүп турар кончуг улуг дузаламчызы-биле кады бо бүгү хемчеглер республикага амыдыралдың болур-чогуур байдалын катап тургузар арганы бээр.

Айыыл-халап-биле холбаштыр Армениянын улузунга сагыш-сеткил каттыштырыын, чер шимчээшкиннинге таварышканнарга үнелеп четпес дузаламчыны көргүскен даштыкы чурттарның чазактарынга, делегей организацияларынга болгаш даштыкы чурттарның чамдык хамаатыларынга чаңы четтиргенин Политбюро илереткен.

АКЫ-ДУҢМАЛЫШКЫ АРМЕНИЯГА ДУЗАЛАМЧЫ

Арменияга чер шимчээшкининге таварышканнарга дузаламчы көргүзери-биле 50 миллион рубльди Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының бюджединден үндүрүп бээриниң дугайында тускай докталды СЭКП ТК хүлээп алган.

Бажың чок арткан өг-бүлелерге СЭКП ТК-ның Херектер эргелелиниң Гагра, Кисловодск, Нальчик хоорайларда кадык камгалал черлеринге бир муң орунну үндүрүп бээр. Подмосковьеде ол эргелелдиң пансионаттары болгаш дыштанылга бажыңнары бир муң кижини — чер шимчээшкининге таварышкан өг-бүлелерден школа назылыг уругларны болгаш оларның иелерин хүлээп алыр. Айыылга таварышканнарны чедирип эккээри-биле болгаш оларның ук черлерге чурттаары-биле холбашкан чарыгдалдарны партия бюджединиң акша-хөреңгизиниң күзели-биле төлээр.

Армениянын Компартиязының эргезинче СЭКП-ниң фондуларындан чүък сөөртүр автомобильдерни, автобустарны, механизмнерни, материал-техниктиг курлавырларны чорудуп бээр. СЭКП ТК-ның Херектер эргелелиниң ажылагыйларындан эки турачыларның иштинден бедик мергежилдиг ажылчыннарны болгаш инженер-техниктиг ажылдакчыларны шилип алган болгаш оларны механизастаан колоннаның составынга бойдустуң айыыл-халавы болган черлерже ажылдадыры-биле чорудар.

(СЭТА).

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязында

БАЙДАЛДЫ ХОЛГА АЛЫР

Бир эвес өскерлип турар байдалды ылап билип алыр дээр болза, ылап шын болгаш шалыл медээлер алыр херек. Н. И. Рыжковтуң удурткан СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң Арменияда ажылдап турар комиссиязы ажыл хүнүн ындыг медээлерден эгелээр. Декабрь 15-те ээлчеглиг ажылчын хуралга мооң айтырыгларны чугаалашкан, оларның шиитпирлеринден бойдус халавының уржуктарын чайладыр талазы-биле дарый хемчеглерниң боттанышкынын хамааржыр.

Эрткен хонукта кылдынган ажылдарның түңнелиниң дугайында Армян ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ф. Т. Саркисян, республиканың кадык камгалал министри Э. С. Габриелян, Армян ССР-ниң садыг министри Р. А. Сухудян болгаш ССРЭ-ниң садыг министриниң оралакчызы С. Е. Саруханов, ССРЭ-ниң Агроүлетпүркүркомунуң даргазының бирги оралакчызы — ССРЭ-ниң министри Е. И. Сизенко, СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязының кежигүнү, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, ССРЭ-ниң камгалал министри Д. Т. Язов, ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазының оралакчызы В. И. Манаев, ВЦСПС-тиң даргазы С. А. Шалаев, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчылары Ю. П. Баталин болгаш Л. А. Воронин олар дыңнадыглар кылган.

Камгалал ажылдары-биле чергелештир айыылга таварышкан районнарның санитарлыг чурумун тудар талазы-биле шыңгыы хемчеглерни чүнү-даа мурнай алыры чугула деп хуралга демдеглээн. Амгы үеде халдавырлыг аарыгларның демдектери ында чок. Ленинаканда тос санэпидембригада, Спитакта чеди ындыг бригада тургустунган. Баштайгы хеп арыглап, чуур поездиниң чонга бараан болдурары-биле Ленинаканда организастаан. Шериглерге түр үениң чуунар черлерин тургускан. Чер шимчээшкинни болган черлерде ажылдап турар кижилерге эргежок чугула эмнелге херекселдерин болгаш эмнерни берип турар.

Оон-биле чергелештир комиссияның үш хүн бурунгаар чуртталга-коммунал ажыл-агый министри Р. А. Минасянга ыланггыя Спитак хоорай талазы-биле берген даалгалары долу күүсеттинмээн. Хоорайда суг хандырылгазының айтырыы чиңиг, кожуун чоруур туалеттер чедишпес, бокту арыглаары организаставаан. Хамыкты мурнай күүседир ол даалгаларны күүсеткен дугайында дараазында хуралга илеткээрин комиссия негээн.

Айыыл-халап болган зонаны чугаа кырында эвес, а социал улуг сагыш салыышкынның ёзулуг зоназы болдурар ужурлуг дээрзин хуралга демдеглээн. Халапка таварышкан районнарда когараанар соок чем чиш турган болза, ам ниити чемни чурттакчыларга-даа, камгалакчыларга-даа эккеп турар апарган. Ниитиниң чемненилгезиниң элээн каш бүдүрүлгелерин Ленинаканда ажыткан, дүптеки чемни термостарга куткаш улустуң ажылдап турар черлеринге чедирип турар. Ындыг турбуже республиканың эргезинге чурттуң берип турар аргаларын ам-даа чедир ажыглавайн турарын айыткан. Чамдык пунктуларда продуктуну кайы хамаан чок үлеп, техниктиг дериг-херекселдерин багай ажыглап турар. Оларның чамдызын септээр дээн чылдагаан-биле ажыл кылыр черлерден үндүрө берген. Ажаа холбаштыр техниканы ажык чок маңнадыр чорууңга үе чидирерни соксадыры-биле септелге баазазын ол черинге калбартырын саналдаан.

Бо неделяның төнчүзүнге чедир он-он суурларның инвентаризациязын кылып чорудар, ол чорук катап тургузуушкун ажылдарын калбаа-биле чорудар арганы бээр. Чаа тудугну төлевилеп тура сейсмиктиг байдалдарны болгаш национал архитектураның чаңчылдарын барымдаалаар сорулга салдынган. Армениянын айыылга таварышкан суурларын РСФСР-ниң 55 облазы шефке алган. Казахстандан чылыглаан чыып-эптээр чүс-чүс өгнү эккелген. Кышкы үеде бо дагдыг черге ол түр үениң кайгамчык чаглаа апарган. Көдээниң малының бажыңын камгалаар талазы-биле комиссия хуралынга чугаа болган, ол мал чамдык көдээ черлерде санитар болгаш дезинфекция ажылдарының талазы-биле хайгаарал чок арткан.

Айыылга таварышкан районнарга тургузукчу ажылдарны кылыры-биле хамааты камгалалының шериглериниң кезектери кээри уламчылавышаан. Чазылдырыкчылар ажылдап эгелээрге бузундуларны узуткаарының чаа үе-чадазы келир. Чурттакчы чонга айыылдыг болуп турар оваалдарны чайладырын оларга даасхан. Ынчалза-даа бо ажылды бузундулар аразындан дириг-даа кижилерни, өлген-даа улусту ужулган соонда кылып эгелээр.

Чаштарны, херээженнерни, кырганнарны көжүрер ажылдың чоруп турарынче кичээнгей база катап салдынган. Чурттакчы чон ортузунга чоруткан тайылбыр ажылы түңнелдерин көргүзүп эгелээн дээрзин демдеглээн. Бир эвес мурнунда кижилер айыылга таварышкан черден ыланггыя Армениянын девискээринден (республиканың кадыкшылга черлери долган) түр-даа болза үнеринден сестап турган азы хоончок чөпшээрежип турган болза, ам көжүрүлге эшелоннарынче болгаш автоколонналарже оочурлап турар апарган. Кижилерниң орукче күзелдии-биле белеткенип чоруунга оларны таарыштыр тургузар черлерден — ыланггыя Краснодар крайдан, Грузиядан медээлер улуг рольдуг болган. Айыылга таварышканнарны акы-дуңма ёзу-биле, чүректиң ханызындан, хүндүүргээ-биле уткуп турар. Ол дугайын бүгү республикага дыка дүрген билдине берген.

Кижилер чүгле кадыкшылга черлеринче чорбайн турар. Чурттаары-биле чаа баар деп турар черинче арткан эт-севи-биле, бажың-балгадының херексели-биле кады чорударын дилеп турар. Ындыг дилеглерни профэвилелдерни кичээнгейлиг өөренип көрүп турар. Транспортту халас бээр, баар черинге чедеринге дузалажып турар. Ол дээрге көжүрүүшкүн ажылында сөөлгү хүнде тывылган көңгүс чаа чүүл болур.

Профэвилелдерниң шиитпири чоңдан калбак деткимчени алган. Айыыл-халап болган зонадан ниитизи-биле 37978 кижини көжүрүп чоруткан.

Бо хүннерде чурттуң бүгү черлеринден болгаш даштыкыдан кээп турар чүъктерни дүжүрер, камгалап кадагалаар болгаш айыылга таварышкан кижилерге чедирип бээр ажыл-биле холбашкан даалгаларның күүсеттинип турарының дугайын комиссияга дыңнаткан. Шиитпирлиг хемчеглерни алганының түңнелинде бо ажылда чогуур корум-чурум болгаш учёт тургустунган. Ол бүгү черлерде хууда харысалганы болгаш корум-чурумну тургускан, дузаламчы айыттынган сорулгазынга ажыглаттынып турар — ону, шыпап-ла, айыыл-чидириге таварышкан кижилер ап турар.

Дузаламчы кээри көвүдеп турар. Совет медиктер болгаш өске-даа мергежилдиг кижилери-биле кады ниитизи-биле 1500 хире даштыкы специалистер ажылдап турар. Чер шимчээшкининге таварышкан черлерге чоруп тура, комиссия кежигүннери даштыкы специалистер-биле ужуражып турган. Даштыкыдан келген специалистерни хүлээп алырынга организас чок болганының фактылары дээш комиссия хуралы чамдык кижилерден шыңгыы негелдени кылган. Ажыл-херекти эң кыска хуусаада экижидип, берген даалгаларның күүселдезин комиссияның дараазында болур хуралынга илеткээрин бүгү харысалгалыг организацияларндан негээн.

Бо берге байдалда бүгү чүвеге организастыг болур чорук болгаш корум-чурум бөгүн чүг чугула. Чер шимчээшкининге таварышкан черлерде партия райкомнарының, чер-чер Советтериниң ажылын катап эки эгелээрининг, ниити байдалды чогумчалыг кылдыр тургузарынга база айыыл-халаптың уржуктарын ажып эртеринге коммунист удуртукчуларның хууда үлегер-чижээн көргүзериниң дугайында чугаа хуралга болган.

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң республикада комиссиязы ажык-чарлыг чоруктуң байдалында ажылдап турар. Оон ажылчын хуралдарынга журналистерни үргүлчү чалап турар. Декабрь 15-те эрткен хуралдың чоруп турганын телевидение дамчыштыр көргүскен. Эрткен хонуктарда болган чугула чаа чүүлдерниң бирээзи болза Ленинакан хоорайда тус черниң солуннуң катап үнүп эгелээни болур деп, комиссияның даргазы Н. И. Рыжков дыңнаткан.

• • •

Комиссия кежигүннери ол хүн Кироваканга чораан. Ленинаканга болгаш Спитакка бодаарга үрегдээшкин болгаш өлүм-чидим маңаа чүтээр болган. Хоорайның төп шөлүнге кировакаңчылар-биле болган ужуражышкынга Н. И. Рыжков бо хоорайны катап тургузарынга акы-дуңма дузаламчыны Украинаның тудуг отряды көргүзер болганын дыңнаткан. Ындыг болзажок ол тудугжуларның чедип кээрин манавайн, кижи бүрүзү тудугларга ажылдап эгелээр ужурлуг.

Бо берге байдалда акы-дуңмалышкы чылыг холун сунуп, армян улуска деткимче-дузаны көргүскен бүгү кижилерге өөрүп четтиргенин хоорайның чурттакчылары илереткен. Бистиң хөй националдыг Төрээн чуртувус аар-берге качыгдал-човулаңнывысты деңге үлешкен, келир үеде бүгү чүве эки болур дээрзинге бүзүреливисти быжыглаан деп, олар чугаалап турган. Дөрт хонук бурунгаар турганынга бодаарга хоорайда байдал оожурган экижээн. Бузундулар аштап, кижилерниң амы-тынын камгалап алыр ажыл бөгүн доозулган. Дыштанылга бажыңнарынче херээженнерни, уругларны болгаш кырганнарны аппаар сески эшелонну белеткээн.

Н. И. Рыжков биле Н. Н. Слюньков вагоннарга кирип, чоруур деп турган уруглар болгаш оларның аваларын-биле ужуражып чугаалашкан. Чоруур деп турганнар ажыг-шүжүгден-даа, өөрүшкүден-даа ыглажып турган. Комиссия кежигүннери вагоннардан үнүп кээрге, хөй улус оларны долгандыр чыглы берген. Комиссия кежигүннери база бир чаа медээни: Ереван—Москва аразының демир-оруунуң ажылдап эгелээнин дыңнатканы. Ленинаканың болгаш Спитактың чурттакчылары баштайгы эшелон-биле ынаар чоруптар.

Степанаванның № 21 эмнелге интернадынга турган оолдар болгаш уруглар бо хүннерде улуг кижилер дег апарган. Бажыңнарның буступ дүжүп, кады турган эш-өөрүнүң өлүп турганын олар көргеннер. Чер шимчээшкиннинин соонда 23 уругну Ереванга эккелген, оларның оңун ада-иези тып алган. Артканнары мында чурттап, өөренип турар. Н. И. Рыжков биле Н. Н. Слюньков ол уруглар-биле Ереванның Комитас аттыг күрүне консерваториязынга ужурашкан. Оларның кандыг чурттап турарын база оларны канчаар ажаап-карактап турарын сонуургап айтырганнар.

Уруглар чоорту оожурган, өөренип эгелээннер. В. И. Ленин аттыг Совет уруглар фондузу Ереванда ажылчын штабты тургускан. Н. И. Рыжков ук фондунуң баштаар черинин даргазы А. А. Лиханов болгаш өске-даа кежигүннери-биле чугаалажып турган, уруглар фондузунуң бүгү чуртка болгаш Арменияга-даа кончуг чугула боор турарын демдеглээн. Бистиң калбак, делгем чуртувуска чаңгыс-даа уруг өскүс-сүрец, чааскаанзырғавазын дээш бо чаагай херекке бүгү хөй-ниитини, комсомолду хаара тудар херек.

Ажылчы чон болгаш уруглар-биле ужуражышкыннарга Армениянын Компартиязының ТК-зының бирги секретары С. Г. Арутюнян база киришкен.

• • •

Үени доктаадыр арга чок. Бузунду оваалар аразында кижилерни казып уштуп алыр ажыл уламчылап турар. Эрткен хонуктарда бузундулар аразындан 509 өлген кижини ужулган, бир кижи — Спитак чурттуг — диригболган. Эмнелгелерге 28 кижи өлген. Өлген кижилерниң ниити саны 22312 чедип турар.

Эрткен хонуктарда айыыл-халап болган черлерден 4668 кижини өске черлерже көжүрүп чоруткан.

(СЭТА).

МОСКВАЖЕ, СЪЕЗДИЖЕ

Декабрь 20-де улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының Бүгү-эвилел съездизи болуруң ажылын эгелээрин билир бис. Съездиге киржири-биле бистиң республикадан сес кижи составтыг делегация дүүн аъттанышкан.

СЭКП ТК-ның февраль (1988 ч.) Пленумунуң соонда школада көскү улуг экижиишкиннер чок-даа болза, өөреникчилерниң билииниң шынарынче, оларның ниити сайзыралынче, салым-чаяаның болгаш сонуургалдарын сайзырадырынче кичээнгей көскү апарган. Ынчалза-даа школа айтырыгларында ам-даа шупту-ла чүве тодаргай, билдингир эвес. Ам каш-ла хонгаш болур улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының Бүгү-эвилел съездизи дыка хөй айтырыгларга харыыны бээр деп манап турар бис. Бистиң республиканың улус өөредилгезин төлээлээр делегация съездиге чугаалажып, шиитпирлежип алыр кылдыр кандыг айтырыгларлыгыл дээрзин чугаалашкан бис. Чамдык делегаттарның харыыларын таныштырааал.

Николай Салчакович КОНГАР:

— Съезд үезинде он үш секция ажылдаар. Бистиң сес делегаттарывыс сес аңгы секцияга киржир. Чижээ, Кызылдың № 11 ясли-садының кижизидикчизи В. С. Григорьева чаштар камгалалының секциязынга киржир болгаш ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелинге барып, уругларның эстетиктиг кижизидилгезиниң дугайында чугаалажыр, № 4 ХПТУ-нуң директору А. П. Суменков профтехөөредилге секциязының ажылынга киржир болгаш «Учительская газета» солуннуң редакциязынга баар, Л. Т. Марченко ниити ортумак өөредилге секциязынга ажылдаар болгаш ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелинге ужуражылгага баар, мен бодум өөредилге башкарылгазын демократчыдары деп секцияга киржир болгаш ССРЭ-ниң Госкомиздатка кирип чугаалажыр мен. Артканнарывыс база-ла тус-тус секцияларлыг болгаш ужуражылгаларлыг. Бис чүгле оларга олуржуп, киржип каар эвес, а бистиң шуптувус киирер саналоналдыг, шиитпирлээр айтырыгларлыг бис.

Анатолий Петрович СУМЕНКОВ:

— Профтехөөредилге талазы-биле бисте айтырыглар-ла хөй. Чүнүң-даа мурнунда бедик мергежилдиг кадрларны белеткээри. Дискуссияларга киржип, чуртта мурнакчы арга-дуржулгалыг ПТУ-ларның дуржулгазын шиңгээдип алыр, саналоналдар сөлчүр сорулгалыг мен.

Бора Куулaровна БИЧЕ-ООЛ:

— Мен үзүктелиишкин чок өөредилге секциязынга киржип, ССРЭ-ниң Кадык камгалал министерствозунга барып айтырыгларны салыр мен. Бистиң училищевистиң баазалыг өөредилге чери Красноярскиде. Өөредилге планы, программазы тургузарывыска биске таарымча чок боор турар. Министерствога ол талазы-биле чугаалажыр мен. Ол ышкаш бистиң республикавыстың онзагайын база барымдаалаарын саналдаары чугула боор турар. Ортумак өөредилге черлериниң башкыларының шак санаар ажыл төлевири амгы үеде чаңгыс ай болуп турар, ону үениң негелдезинге дүүштүр эле көөрүн база чугаалажыр бодалдыг мен.

Лариса МОНГУШ.

ЧУРУКТА: (он талазын) делегаттар А. В. Набатов — Кызылдың педагогика институдунуң ректору, Н. С. Конгар — улус өөредилге министри, В. С. Григорьева — № 11 ясли-садтың кижизидикчизи, А. П. Суменков — № 4 ХПТУ-нуң директору, Б. К. Биче-оол — медицина училищезиниң башкызы, Л. Н. Деменская — Кызылдың № 4 школазының директору, К. Д. Ооржак — Бии-Хем районунуң эргелекчизи.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Акы-дуңма армян улуска чүну дузалаар сен?

«МЕНДЕН КАНДЫГ ДУЗА ХЕРЕГИЛ?»

Арменияга болган халапка хамаарыштыр Кызыл хоорайның чурттакчылары чүнү кылып, кандыг хемчеглер ап турарын сонуурган, улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң күүскомунуң даргазы Д. Л. Тиимейге барган мен. Олче кирери берге болган — дуза көргүзер күзелин илередип келген кижилер хөй. Чаңгыс дарга хүлээп ап четтикпес боорга, күүском даргазының оралакчызы, хоорплан даргазы С. Н. Сапова оларны чалап апарган, тайылбыр берип турда, күүском даргазының кабинединче «шургуп» кирер аргалыг болдум.

— Айыыл-халапка таварышкан Армениянын чонунга дузалажыр дээш хоорайжылар илепкейлиг чоруун көргүзүп турар — деп, Дозур-оол Лайзапович чугаалады. — Эрткен неделяның төнчүзүнден бээр дыка «дүшкүүрлүг» болду. Кижилер күүскомче шуужуп эгелээн. Баштай чер ажылы кылыр эргелелдиң дашчызы Никодим Яшин келди. «Арменияже мени чорудуп көрүңер, тудуг кылыйн» деп диледи. Оон-на билдириишкиннер «төктүп» эгелээн. Эмчи Оганес Оганесян чоруурун дилеп, билдириишкин бижээн-дир. Соскур-оол Кара-Сал база аңаа ажылдаарын дилээн, хлеб комбинадында юрист Владислав Санчат-оол кандыг-даа ажылды кылыр күзелдиг... Бо билдириишкиннерни сайгарып орарга каннакчылар, монтажчылар, тудугжулар, механизаторлар бар. Олар шупту акы-дуңма армян чонга кандыг-даа дуза көргүзеринге белеңин бижип турарлар.

— Кара-Хаак суурдан бежин мээң адымга телеграмма келген-дир —деп, Дозур-оол Лайзапович папказын ажытпышаан, чугаалады. — Хамааты Валентина Шошина 4—8 хар назылыг бичии оол азырап алырын күзээн-дир. Красноармейская кудумчузунда чурттап турар Лидия Чимиттиң билдириишкинин көрээли. Армян улустуң таварышкан качыгдалын медереп билип турарын ол сеткилиниң ханызындан бижээш, дөрт уругнуң ол иези чаштар дээрге кижиниң өөрүшкүзү дээрзин айытпышаан, 2 кижини уругларынга немей азырап ап болурун бижип турар-дыр. Башкылар Виктор болгаш Ирина Коробейниковтарның дилээ бо: бир уруг азырап алыр, Таскаракова деп хамааты 2-ни-даа азырап алыр болза ажырбас дээн-дир.

Мындыг билдириишкиннер хөй, ол дээрге акы-дуңма республикада чоннуң таварышканы халавын бистиң хоорайның чурттакчыларының эки билип турарының бадыткалы-дыр. Чаагай сеткилдиг кижилер-дир. Келген кижи бүрүзү-ле «Менден кандыг дуза херегил?» деп айтырып турар. Негеттинип келир болза, хамаатыларның бо дилеглерин хандырар бис...

— Келген чон-биле ажылдаар болгай, чамдыктарынга тайылбыр-даа бээр апаар, а чаңгыс дарга күш четпес, ынчангаш комиссия тургустунар бе? Кымнар ында киргенил?

— Тургускан бис. Ону удуртур кылдыр мени томуйлаан чүве. Ооң составында СЭКП Кызыл хооркомунуң ийиги секретары М. А. Кыргыс, чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге эргелелиниң, иштики херектер килдизиниң начальниктери, ниитиниң чемненилге трезиниң директору, күш-ажыл болгаш социал айтырыглар килдизиниң эргелекчизи... дээш күүскомнуң өске-даа харысалгалыг ажылдакчылары кирген. Олар Арменияга дуза көргүзериниң аргазын боттарының тус-тус адырларының аайы-биле тыварлар. Ол ышкаш айтырыг тургузуп, хөй-хөй кижилер күүскомга кээп турарын көрген боор силер.

— Бир эвес, халапка таварышкан ол черден кижилер маңаа кээр болза, оларга чүнүң-биле дузалап болур бис?

— Ажыглаарга кирип турарывыс 72 квартиралыг бажыңдан 12 квартираны тускайлап бээр бис, ол талазы-биле шиитпир хүлээп алдынган, бичии уругларга школа-интернаттан 80 орунну хостаан, № 14 ясли-садиктиң септелгези доостурга уругларга оруннар берип болур. Амгы үеде келир кижилерге ажыл бээри-биле бүдүрүлгелерде болгаш организацияларда хостуг черлерни тып турар бис.

Хан алыр станцияда донорлар хайын ап эгелээн. Он-он кижилер келгеш барган. Ол ышкаш чурттакчы чон идик-хеп, эт-сеп бээрин күзеп турар, ону барымдаалааш дөрт черге — Пионерлер бажыңынга, профтехучилищелериниң бирээзинге, автоорук техникумунга, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалынга хүлээп алыышкын пунктуларын организастаан бис.

Чурттакчы чоннуң кирген акша-хөреңгизин Ажаалга банкызында, ооң салбырларында хүлээп ап эгелей берген. Күш-ажылчы коллективтерниң шилчиткен акшазын Чуртталга-социал банкызы хүлээп ап турар. Ол ышкаш бо чылдың декабрь 17-де хоорайга субботник эрттирерин көрген бис, аңаа ажылдаан акшаны Арменияже шилчидер.

Даңгыт ЧЫДЫМ.

• • •

Армян ССР-ниң соңгу талазында девискээринге болган улуг чер шимчээшкиннинин дугайында медээни Тываның автотранспортчулары улуг дүвүрел-биле хүлээп алган. Транспортчулар ол аар-берге халаптың уржуктарын армян чон-биле деңге үлежип, оларга бүгү талалыг дузаламчыны көргүзүп эгелей берген. «Тыва автотранс» каттыжыышкынның аппаратының ажылдакчылары эрткен пятницада митинг эрттирген.

— Армян улус чааскаан эвес. Оларга таварышкан халап бистерни аажок дүвүредип турар — деп, чүве чугаалаашкыннар акы-дуңма армян улуска таварышкан халап-биле холбаштыр хамы бажыдалын илеретиң, материалдыг дузаламчыны чедиреринче митингиниң киржикчилерин кыйгырган.

Халапка таварышкан армян улуска дуза болзун дээш бир хүн ажылдаан акшазын дузаламчы фондузунче шилчидери митингиниң киржикчилери шиитпирлээн. Каттыжыышкынның аппаратының коллективи бо неделяда 800 рубльди дузаламчы фондузунче шилчидер. Кызыл хоорайның автоажылагыйларының шилчилер № 700412 санче 27 муң рубльди шилчидер деп шиитпирлээн.

Надежда БОГАТОВА.
Каттыжыышкынның аппаратында парторганизация секретары.

ЫНДЫГЛАР КИЖИЛЕР ЭВЕС

Армениянын чер шимчээшкининге таварышкан районнарында чүгле бистиң чуртувустуң янзы-бүрү черлеринден эвес, а даштыкы чурттардан безин келген он-он муң кижилер дүн, хүн чок ажылдап, бузундуга бастырган кижилерни уштуп, хоорай, суурларның үрелген черлерин кылчып турар. Ындыг болзажок хай-халаптыг ажыглап алгаш, боттары байып алырын күзеп, уптааашкын, оор-сүүк кылыр ийи-чаңгыс кижилер база илереттинип турар.

Иштики херектер органнарының болгаш хоорайларның комендант албан черлериниң ажылдакчылары ындыг чоруктар-биле шыңгыы демиседии чорудуп турар. Чижээлээрге, Ленинакан хоорайның «Подарки» магазининиң садыгжылары алдындан кылган 51 муң рубль өртектиг янзы-бүрү кылыгларны оорлааш, туттурган. Дузаламчы кылдыр келген аъш-чем болгаш идик-хеп аймаан оорлап турган, элээн хөй кижи туттурган. Кировакан хоорайның чурттакчызы Абовян дээрзи өлген кижилерниң алдын билзектерин уштуп ап чоруп тура туттурган.

Ынчаарга бузундулар казып ажылдап турар шериглер болгаш специалистер тывылган үнелиг чүүлдерни болгаш акшаны милиция черлеринге эккеп дужаап турар. Солдат В. Бушмакин 30 муң рубльди, сержант Р. Закиров 15 муң рубльди эккеп дужааган.

Л. ШВЕДОВА.
СЭТА-ның корр.

Партийжи амыдырал: эге организация, ооң ажыл-херээ

«КОММУНИСТ, ХУРАЛГА ЧҮНҮ БОДАП АЛГАШ КЕЛИР СЕН?»

Кызылдың автосептелге заводунда партия эге организациязы улуг эвес — он сес кежигүнүг. Коллективтиң хоочуну Е. Н. Балабанова партбюро секретарынга он тос чыл улай соңгудуп келген. Коммунистерниң идепкей, харысалгазын бедидериниң бир кол аргазы — партия хуралдарын ажык эрттирип турары.

Бо чылдың баштайгы айында заводтуң бүдүрүлге көргүзүглери кудулап, күрүне планының күүселдези үстүр чыгыы турган. Ооң чылдагааны чүдел?

Аңаа харыыны февральда партбюронуң хуралы берген. Директорнуң оринунга түр ажылдап турган кол инженер В. Г. Фроленконуң отчёдун аңаа дыңнаан. Четпестерниң кол чылдагааны бүдүрүлгени кошкак организастап, экономиктиг саналашкыннарны кыйбайн, заводтуң экономиказын көдүрериниче угланган чогаадыкчы ажылды чорутпайн турганында. Хуралдың шиитпирлээни: моон чогуур түңнелдерни үндүрер, байдалды эдип алыр. Удуртукчу боду, коммунистер цехтерге, бригадаларга организакчы ажылды чорудуп, контрольду дыңзытпаан. Ооң түңнелинде кожудаашкынның дараазында айларда ажып эрткен.

База бир чижек. «Коммунист, хуралга чүнү бодап алгаш келир сен?». Ындыг айтырыгны чыл эгезинде партия организациязының ажык хуралдарының бирээзинге чугаалажыры-биле белеткелдерни баш удур чоруткан. Хурал канчаар эртер ирги, оон дээштиг саналдары кайы хире болур болду? Партбюро секретарының сагыжындан бо удаада ындыг бодалдар ырааваан. Чүге дизе, партия хуралы — кижизидилгениң школазы, коллективте амыдыралчы чугула айтырыгларга хамаарыштыр ажык чугааны аңаа кылыр дээрзин Екатерина Николаевна эки билир. Ол хурал, шынап-ла, шынарак эрткен. Бот-акшаланышкын үезинде заводка күрүне планын күүседириниң айтырыы эгезинде дыка нарын, берге-даа турган. Материал-техниктиг хандырылга багай болуп, ылангыя продукцияны дедир эгидер чорукту, ажыл шагы үзүп, ээриктер сергедир черге кирер кижилер эвээш эвес турган. Септелге албаны шыдар айтырыын кошкак шиитпирлээн. Партбюро бодунуң хүлээп алган шиитпирлериниң күүселдезинге контрольду кошкаткан. Чаа байдал-биле ажылдың үезинде экономиктиг өөредилге ам чугула, а ону завод директору В. А. Паламарчук, хоочун коммунист А. И. Томилин олар харыылап тура, чогуур деңнелге организаставаан.

Заводта ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар тургузар талазы-биле берге-дээшкиннер бар. Артык кезектер, материалдар-биле хандырылга багай, септелге фондузу эвээш. Бо бүгү четпестерни айыткан саналдарга үндезилээш, доктаалды партия организациязының ажык хуралынга хүлээп алгаш, ап чорудар хемчеглерни ажылдап кылган. Ук хуралдың соонда эрткен айларда чамдык ажылдар кылдынган. Ынчалза-даа шиитпирлээр айтырыглар хөй. Ажылчын кадрлар заводта ам-даа чедишпес. Кожуглар болгаш чартык кожуглар септээр участокта оларның үнер-кирери хөй турган. Аныяктар аңаа келгеш, ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар, чурттаар чер чогундан үнүп чоруп-тар. Чамдык участок мастерлериниң талазындан аныяктар-биле ажылдап билбес азы ону күзевес чоруктар турган, сөөлгү үеде ол эттинген. Оон ыңай, ээриктер сергедир черге кирер чорук эрткен чылдың деңнелинден эвээжевээн, кижи-хүнүнү чидириглери эвээш эвес. Корум-чурумну тударынга эш хуузунуң суду, улус-тун контроль бөлүү, арагалаашкын-биле демисел чорудар комиссияның ажылы шоолуг идепкейживээн. Күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаарынга участок мастерлериниң, удуртукчуларның ролюн бедидериче угланган чугааны хуралдарга көдүрүп келгеннер.

Эде тургустунуушкун, демократчыдылга эге организацияның ажылын шүгүмчүлекчи ёзу-биле көөрүн негээн. Ынчангаш мурнукузунга бодаарга заводта партия хуралдары, аңаа коммунистерниң киржилгези идепкейжээн. Ам оларның тозаң чеди хуузу хуралдарга олуржуп, санал-оналдарны берип турар. Хуралдарга санал бербестер эвээжээн. Ажык хуралдарга чүгле удуртукчунуң эвес, харын ажылчын коммунистерниң отчёттарын дыңнап, партийжи характеристикаларын бадылаарын практикалап турар апарган. Характеристикалар талазы-биле комиссияны тургускан. Отчёттарны, партийжи характеристикаларны чугаалажып тура, коммунистиң эде тургустунуушкунга хуула салышкынның, хүлээнген ажылы, коллективинде байдал дээш оон харысалгазын, чедер, четпес талаларын бүгү талалыг сайгарар.

Чижээ, дарган В. А. Мартыновтуң отчёдун чайын дыңнаан. Заводка он үш чыл ажылдаан, ак сеткилдиг, ажылды үргүлчү эки шыңгарлыг кылыр коммунист. Хоорай Советиниң депутады-даа турган. Отчётту дыңнаан тура, эш-өөрү аңаа мындыг даалга берген: дагдыныышкын шимчээшкинге идепкейлиг киржир, ээзи оолдар хөй болгаш, Андрей Бондаренкону хүлээнип алгаш, ажылчын мергежилге өөредип, контрольдаар. Хурал коммунистиң партийжи характеристиказын бадылап, партийжи-политиктиг аттестациязын хүлээп алган.

Слесарь-моторист С. В Паутов база ол хуралга отчёдун берген. Аныяк коммунист, аныяктарның дагдыныкчызы, хоорай Советиниң депутаты кижи. Кежээки университетте өөренип-шаан, планныг онаалдаларын ай санында күүседип, элээн хөй аныяктарны дагдыныкчылап, мергежилдиң чажыттарынга өөреткен. Коммунистер оон айтырыгларны салып, саналын берип, сүмелерин каткан. Коммунист бодунуң участогунда ажыл-херек дээш бедик харысалгалыг болур, четпестерни эдерин дидим иницатива-биле холга алыр херек деп эш-өөрү сүмелээн. Мотор септээр черде аар күш үнер ажылдарны чиигедиринче угланган чаартыкчы санал чүге көзүлбезил? Чамдык чугула херекселдер чүге чогул, а бар херекселдер чүге ажыглаттынмайн турарыл? Бригаданы контейнер чергелиг чугула дериг-херекселдер-биле хандырарын негезе чүл? Коммунист эш-өөрү С. В. Паутовтуң партийжи характеристиказын бадылап тура, ажылында четпестерже кичээнгейни углап, план күүселдезин, бодунуң участогунда корум-чурум дээш харысалганы бедидип, иницативалыг болурун даскан.

Бо материалды белеткеп тура, ук заводтуң чамдык цехтеринде коммунистерниң ажыл-херээн база сонуургадым. Мотор участогунга слесарь-моторист С. В. Паутовка ужуражы бергеш, аныяктар дагдыныкчызының ажылы-биле таныштым. Участоктуң девискээри арыг-силиг, неделя санында ажылчыннар боттары ооң арыглаашкынын кылып, этрексээди эге-секелеп турар улус болду.

— Бистиң участокта план күүсеттинмес чорук чайгы үеде турду. Ооң чылдагааны — кадрлар чедишпес, септелге фондузун саададыр, артык кезектер өй-шаанда келбес чоруктарның барында. КамАЗ-тар моторлары септээр ажылга мурнуку чылдарда он ажыг кижи ажылдап турду. Ам мында мен бодум болгаш ийи аныяк оол ажылдап тур бис. Хоорайның өске бүдүрүлгелеринден биске дузалажып келген слесарь-мотористер харын бар — деп, С. В. Паутов чугаалады.

Бо мурнакчы слесарь амгы үеде ээзди оол Михаил Благодатскийни моторлар септээриниң чажыттарынга өөретпишаан, кежээки школаның тоску клазында ооң өөредилгезин контрольдап турар. Дагдыныкчының база бир өөреникчизи Борис Дарызын-оол ам боду моторлар септээриниң бүгү аргаларын билир, боду тускай ажылдап турар болду.

Заводта партия организациязының янзы-бүрү ажылдының иштинде партия хуралдарының ужур-дузазы бедип турарының өске-даа чижектери бар. Ону ай санында, коллдуу ажык эрттирер. Планныг онаалдалар болгаш социалистиг хүлээлгелер күүселдезин хандырар, социалистиг чарышты организастаарынга коммунистерниң башкарыкчы чорууну улам идепкейжидер, экономиктиг өөредилгени доктаамал, амыдырал-биле холбаалыг чорудар, кескү агитацияны дээштиг, көрүштүг болдурар талазы-биле өске-даа чугула айтырыгларны чугаалажып көргүлээн. Коммунистерниң отчёттарын дыңнаар, партийжи-политиктиг характеристикаларын хуралдарга бадылаар ажылы ам-даа уламчылавышаан. Коммунистерниң ниитилел-политиктиг аттестациязын эрттирери партбюронуң ажылының бир чугула утказыышкыны. А. Е. Ишутин, П. И. Остапенко, А. А. Лалетин, С. В. Паутов, В. А. Мартынов олар болгаш өске-даа коммунистер аттестацияны эрткен. Бо чугула ажылды ам-даа уламчылаар. Ындыг ажылдар коммунистерниң, заводтуң ажыл-ишчилериниң күш-ажылчы, хөй-ниитичи идепкейин бедидеринге дузалап турар.

Түңнелинде партбюро секретары Е. Н. Балабанова-биле ужуражып олура, чамдык айтырыгларны салгыладым.

— Коммунистерниң шүгүмчүлелдиг саналдарын боттандырары партия организациязының шиитпиринг ужур-дузалыг айтырыы болгай, Екатерина Николаевна?

— Ийе, ындыг. Ылаңгыя отчёт-соңгулдалыг хуралга коммунистерниң шүгүмчүлелдиг саналдарын боттандырар дээш хемчеглерни ажылдап кылгаш, ону хуралга бадылааң болгаш боттандырып эгелээн бис — деп, ол тайылбырлады.

Ажылдап кылдынган хемчеглерниң иштинде заводта улусчу контроль бөлүүнүң ажылын, экономиктиг өөредилгени экижидери-биле ону харыылап турар коммунистерни хуралга дыңнаар. Мотор участогунда кадрлар чедишпес, заводта күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң темпилерин шалың өзүлдезиниң темпилери мурнап турар, партийжи-политиктиг ажылды улам экижидер, хүлээп алган шиитпирлер күүселдезинге контрольду күштелдирер, заводта күш-ажылдың сагылга-чуруму кошкак деп саналдар база кирген. Ону боттандырарының хемчеглери алдынып турар. Бо ажылдары хүлээнген коммунистерниң партийжи даалгаларны күүседип турарын партбюро контрольдаар. Партия организациязының ажылында сөөлгү үеде бир четпес чүүл — хүрээлең өзүлдези чок. Мону кичээнгейниң төвүнге тургузар.

— Беш чылдың үшкү чылын заводтуң ажыл-ишчилери канчаар доозуп турарыл?

— Коллектив бо чылдың эгезинде күш-ажылды организастаарының чаа аргазы — бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланышкынче шилчээн. А иштики бот-орулга-чарылгаже шилчиринге белеткелдер амгы үеде дооступ турар. Завод беш чылдың үш чылдарында продукцияның ниити хемчээлиниң, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң, фонд эгидилгезиниң, санаттынган арыг оруланың талазы-биле планнарын шуптузун ажыр күүсеткен. Бо чылдың он бир айларында продукция сайгарарының, бараанныг продукцияның, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң планнары база күүсеттинген, чылды кужениишкинниг ажыл-иш-биле доозарынче бүгү күжүвүс мооңнеттинген.

Валентина МААДЫР.

ЧУРУКТАРДА: Кызылдың автосептелге заводунуң хоочуну, ында партбюро секретары Е. Н. Балабанова: заводта аныяк коммунист, дагдыныкчы, Кызыл хоорай Советиниң депутаты С. В. Паутов болгаш ооң өөреникчизи Михаил Благодатский олар ажыл үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Партияның область конференциязының делегаттары

ХОЛУ ДЫҢЗЫГ

Ээр-Хавак сүт-бараан фермазы 1957 чылда, ынчан «Найырал» колхоз турар үеде организастаттынган. Ооң баштайгы саанчылары дөрт-ле комсомолчу кыстар турган. Оларның бирээзи Ыра Моңгушовна Маадыт күш-ажылчы базымын эгелээн фермазында ам 31 чыл саанчылап турар. Бо үениң дургузунда ферманың экономиктиг көргүзүглери, мында ажылдап турар кижилерниң амыдырал байдалы ооң караанга көзүлдүр-ле өзүп, сайзырап келген. Ол бүгү чаартылгаларга саанчының хууда киирип келген үлүг-хуузу база эвээш эвес. Мынаа бадыткал кылдыр колхоз үезинде фермага бүгү-ле ажылдарны хол-биле кылыр турганын айтып көрээли. Ам мында инектерни саарындан эгелээш, кажаа иштин арыглап аштаарынга чедир улуг аар ажылдар механизастаттынган. Ажылчыннарның ажыл төлевири каш катап өскен. Амгы ферманың төвү безин ынчангы колхоз төвүнден дудавас, ёзулуг суур апарганын чугаалаарга-да четчир.

Ыра Моңгушовнаның ажыл стажы хөй-даа болза, ол ам-даа чиик, сергек. Кажаа иштинге инектер саап, оларны ашкарып-чемгерип халып турда, кашпагай, шалыпкыны аныяктар-биле дөмей-ле. Күш-ажыл кижини каастаар деп чоннуң үлегер чугаазының бадыткалы ол.

Хоочун саанчы чылдың-на алган планнарын, социалистиг хүлээлгелерин чедиишкинниг күүседип келген. Ооң ажыл практиказында бир онзагай талазы хожудап турарларга дузалажып, оларны өрү тыртып, деткимче көргүзүп чоруурy болур. Дагдыныкчы саанчының бодунуң ынак мергежилинге өөреткен, күш-ажылчы орукту ажыдып берген салгакчылары фермада хөй. Тээли ортумак школазының үстүкү класстарында мал ажылы өөренип турар уруглар бүдүрүлге практиказын чыл санында бо фермага кээп эрттирип турар. Оларны өөредиринге Ыра Моңгушовна өске өөрү-биле кады дузалажып, байлак арга-дуржулгазын дамчыдып берип чоруур. Чамдык өөреникчилер школа доосқаш, саанчылап артып каап турар. Ындыгларга Эмма Самбын-оол, Уранмаа Чамыян, Анатолий Куулар дээш өскелер-даа хамааржыр.

— Эде тургустунуушкунуң негелдезинге дүүштүр бригада кэрээзиниң аргазы-биле ажылдап турар болганывыста, саанчы бүрүзү бердинген планны мааа-ла күүседир сорулганы салып алгаш ажылдап турар бис. Ынчангаш чыл төнчүзүнге чедир ферма ниитизи-биле 40—50 муң рубль орулгалыг ажылдаары көрдүнген — деп, хоочун саанчы чугаалаар.

Ыра Моңгушовна ферманың ажылында чаа эгелээшкиннерни, бурунгаар базымнарны партийжи ёзу-биле үнелевишаан, четпестерни эдип алырының арга-сүмезин хурал-суглаага чугаалап, саналдай бээр чаңчылдыг. Эрткен чайын ферманың чайлааның девискээринге совхозтуң чылгызын одарладып чайлааның, инектерниң чарба-биле чемгерилгезин кошкак организастааның партияның XI район конференциязынга ол шүгүмчүлээн. Ам ол шүгүмчүлелге хамаарыштыр хемчеглерни фермада ап турар.

Районнуң коммунистери Ыра Моңгушовна Маадытты областың XXI партия конференциязының делегадынга бир үн-биле соңгааш, аңаа бедик бүзүрелин илереткеннер.

Багай-оол БАРБА.

ДАГДЫНЫКЧЫНЫҢ ҮЛЕГЕРИ

Дүнекиниң ийи шак. Ээлери шагда-ла удаан ыржым бажыңның эжиин кижи соктаан. Бажыңның эр ээзи чанчыккан айыы-биле оттуп келген...

— Роман Имажапович, кужур эмчим, дузалап көрүңер. Оглум озал-ондакка таварышты! — деп, назы-хары улгады берген херээжен кижиниң дүвүрээн үнү дыңнай сал-ла, эмчиниң холу идик-хевинде барган. Роман Имажапович бажыңындан үнүпкен.

РСФСР-ниң алдарлыг эмчизи Роман Калдар-оолдуң эмчи деп келген чылдарының иштинде шак ындыг чымыштыг дүннер, хүннер та чеже болган чүве. Кара бажы агаргыже, үжен тос чылдарның иштинде республиканың янзы-бүрү булуңнарынга чонуң кадыын камгалаарынга бодунуң үлүүн киириштирген. Дөртен чылдарның төнчүзүнде Кызылга фельдшер-акушер училищезин доосқан аныяк оолдуң бо буянныг ишке баштайгы базымнары Сүт-Хөлдүң Хөлчүктүг сумузунга фельдшер-акушер пунктузунга эгелээн. Ону аңаа эргелекчи кылдыр чорудкан турган.

Арга-дуржулга чок аныяк кижиге эки-даа дагдыныкчы таварышкан. Ол үеде ховар дээди эртемниг тыва эмчи Кузьма Балчый-оол аңаа уттундурбас улуг дузаны чедирип, арга-сүмезин кадып, өөреткенин Роман Имажапович ам-даа сактып олурар. Ынчан машина-техника ховар болганындан, чалалгаларже аъттыг чоруур. Кыштың соогунда, чайның изиинде, дүне-даа, хүндүс-даа дивес эмчи кижи аъттаныптар.

Чүүл-бүрү эмнер ынчан база ховар турган. Ынчалза-даа аныяк эмчи бодунуң шиңгээдип алган билиглерин улам бедидип, конспектилерин ажып, өөредилге номнарын номчуп, өөредилгени амыдырал-биле холбаарынга чоорту мергежип орган. Дээди эртемни чедип алыр район эмнелгезиниң удуртукчулары аңаа сүмелээн. Роман Калдар-оол Красноярскиниң медицина институдун 1960 чылда доозуп алган. Оон эгелээш-ле Роман Имажапович өскен-төрээн Сүт-Хөлүнге, Туранга, Эрзиниң район эмнелгезиниң кол эмчизинге хөй чылдарда ажылдаан. Сөөлгү элээн каш чылдарда Тес-Хемниң район эмнелгезиниң кол эмчизи.

Амгы үеде районда ийи чүс ажыг дээди болгаш ортумак звенонуң эмчи кадрлары бар. Оларның ажыл-агыйын углап башкарары кол эмчи, дагдыныкчы, коммунист Роман Калдар-оолдуң хүлээлгези. Оон-биле чергелештир ол хөй-ниитиниң ажылдарындан база чыда калбас кижи. Партия райкомунуң кежигүнү, район Советиниң депутады. Ол эмнелгеде коммунистерниң дузазы-биле коллективти сырый каттыштырарынга, оларны чугула участоктарга хуваап, партия хуралдарының шиитпирлериниң күүселдезин контрольдаарынга бодунуң үлүг-хуузун киириштирип турар.

Бо хүннерде алдан харның бозагазын ажыр базып турар алдарлыг эмчивис партияның область конференциязының делегады.

Чимит ӨӨЛЕТ.

Тес-Хем район.

СЭКП ТК-ның Чагаазы: кыштаглаашкын—шылгалда

БОТТУГ ХЕРЕКТЕРЖЕ ШИЛЧИВЭЭН

Республиканың мал ажылдыгаарынга кыштаглаашкынның улуг шылгалдазы чоруп турар. Кым-на кыштаглаарында чурттаар бажыңнарын, хөй, хурагал кажааларын, малга бээр сиген-шарбыжын, оттулар чүүлдерин, кышкы үеде херегээр дериг-херекселдерин баш удур ындыг белеткеп алган болдур, оларның ажаалда-хайгааралынга кадарган малы кышты хүр ажар, эъткир, сүткир, дүктүг чоруу эки болур, баш саны өөр. Бо негелде бригадаларның, фермаларның специалистеринге база дорт хамааржыр.

Кышкы үеде мал ажылының продукциязын бүдүрериң көвүдедиринге бар аргаларны улам долу ажыглаарының дугайында партия ТК-ның Чагаазы фермаларда ажыл-ишчилерниң кичээнгейин хаара туткан.

«Кызыл тараачын» совхозтуң Туран сүт-бараан фермазының коллективи СЭКП ТК-ның Чагаазын ниити хуралга чугаалажып көргеш, четпестерин шүгүмчүлелчи ёзу-биле көрүп, курлавырларын илеп, чарыштаалдарын өөскедип, камналганы саваң, ажыл-херээн эде тургузуп, үениң негелдезин-биле ажылдаар деп шиитпирлээн. Ук ферма республиканың социалистиг чарыштарга доктаамал тиилекчи болуп келген коллективтериниң бирээзи. Мында малга четчир саңныг сиген, саваң, силос, сенаж курлавыры бар. Мал чемгерер цехти долу күчүвүт-биле ажыглап турарындан сүт саалдазы кудулавайн келген. 170 ажыг кижилиг коллектив бот-орулга-чарылгаа бээр ажылдаан. Эде тургустунуушкунуң негелделерин хамы билип, коллективтиң от-аллары, бүдүрүлгени эки көргүзүглери дээш сагып саадып турар.

Туран фермазы бир инекке онаашкан 2159 килограмм сүт саар планын он бир айларының түңнелинде 2286 килограмм кылдыр саагаш, 105 хуу күүсеткен. Күрүнеге сүт садар чыл планын 17 тонна ашырган.

Ферма бот-орулга-чарылгаже кирген соонда, саанчыларның, кадарчыларның ажылчыннарының ажылга бот-харысалгазы бедип, онаашкан ажылынга хурумчузу улгалып, ажыл-агыйны башкарарынга чаа аргаларны ажыглап, интенсивтиг технологияны шиңгээдип алыры экижээн. Интернационалчы коллективте он бир айларының көргүзүү-биле чарыштың тиилекчилери илерел келген.

Фермада партия эге организациязының секретары, ВЛКСМ ТК-ның кежигүнү, чоокта чаа болуп эрткен комсомол ТК-ның IV пленуму ажылынга киришкеш келген мурнакчы саанчы Валентина Ензактың звенозу он бир айларда бир инектен 1959 килограмм сүт саар планын 2295 килограммга саггаш, чарыштың тиилекчизи болган. Бо бичии коллективтиң кежигүннери Анна Терехина — партия бөлүүнүң удуртукчузу, Маргарита Улиштаева — профэвилел комитединиң даргазы, Вера Калюшкина, Александр Иргит — улусчу контроль бөлүүнүң кежигүннери, Саяна Маадый — комсомолчу, олар шупту мурнакчылар. Мал чемин камналгалыг чарыгдап, саар инектерни тускай рацион ёзугаар чемгерип, ажаалдазын доктаамал хайгаарап келгенинден мурнакчы саанчылар Галина Бавуужук, Александра Чудина, Надежда Белек, Валентина Ензак он бир айларда бир инектен 2376—2620 килограмм сүттү саггаш, ферманың шолбаннары болуп артпышаан. Фермада быжыглаттынган машина-техниканы, тракторларны, өске-даа механизмнерни бот-орулга-чарылгага ажыктыг чарыдап, күш-ажылды хыналчалыг организастап, партия, профэвилел, комсомол организациялары бир демниг ажылдап турарындан ферма кышты эки эртирип, быжыг сагылга-чурумнуг, мурнакчы болуп турар.

«Саян» совхозтуң Сушь сүт-бараан фермазында байдал үениң негелдезинге дүүшпейн турар. Фермада 429 инек бар, оларның 330-ун саар. Мында сес кадарчы, 15 саанчы бот-орулга-чарылга ёзугаар ажылдап турар. Ук ферманы механизастаалдаа, хол-биле кылыр ажылдар хөй болуп артпышаан. Кышка муң-не шыдаар таа-биле белеткенген. Коллективтиң ажыл-ишчилери бо чылдың планныг онаалдаларын күүседир дээш чарышты калбарткан. Он бир айларының көргүзүү-биле бир инекке онаашкан 1700—2000 килограмм сүттү саггаш Александра, Роза Кулундарый угбашкылар Галина Кок-оол болгаш өскелер-даа мурнакчыларга санаттынган. Ындыг-даа бол, ферма ниитизи-биле сүт саалдазының планын он бир айларда чүгле 82 хуу күүсеткен. Чыл планын канчап-даа күүседип шыдавазын ферманың бригадири Олег Монгуш ажыы-биле чугаалаар. Шынап-ла, ферманың сүт саалдазы чыл санында чүге кудулап келгенил?

Ферма ажылчыннарының кышты хүр ажарынга чугула сорулгаларны, хемчеглерни айыткан СЭКП ТК-ның Чагаазын бөгүнге чедир ук коллективтиң чугаалажып таныштырбааны мында партия, профэвилел, комсомол болгаш хөй-нииттиниң өске-даа организацияларының кошкак ажылын бадыткап турар. Чогум-на моон уржуунда фермада күш-ажылды организастаары, камналгалыг чорук, депшилгелиг арга чогуур негелдезинге чедир тургустунмаан. Бот-орулга-чарылга мында ёзу барымдаалап тургустунганының ферманың мал чемиинин белеткелинден көрүп болур. Сигени, саваң кажааларлы бар хирезинде, ону бөгүнге чедир сөөртүп албаан. Ону ийи-ле дир сөөрткен тракторлар ферма коллективинге улуг чарыгдалдарны таварыштырган. Эккелген сиген, саваңны удур-ла инек кажаазынче хуржур киирерге, алыттуузун малдарда чүү боор, сигенниң камнаар деп чүве билир эвес, хемчээл чок чип, са базып каапкан... Маңаа чаңгыс чижекти көрээлинер. Ноябрь айда ферма 26 муң рубль орулганы ажылдап алган-даа болза, чарыгдалдары дээш 23 муң рубльди казып каапкан. Бир эвес хөй чарыгдалдарны кылбаан болза, ажыл-ишчилерниң алыр акша-шалыңы хөй болур ийик.

Ажылдың бурунгаар депшилгезинге мал чемгерер цехтиң, өдек сөөртүр механизацияның болгаш дыштаныр, чемненир, идик-хеп солуп кедер өрээлдиң чогу шаптыктап келген. Инек кажаазынче кире бээрге, арыг-силиг эвес, чыдыг бээр хооллайлардан сүт дамдылап тургулаар, сооксумаар, чамдык көзенектер шилдеттинмээн. Ол бүгү саанчыларның ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургуспайн турар. Ажыл-ишчилерни сорук киирер, чарыш түңнелдерин айтыр кескү агитацияның янзы-бүрү хевирлери — көргүзүг самбыралары, санчурагайлар, хана солуну болгаш өске-даа чүүлдер чок. Зоотехниктиг, технологтуг, планнаашкынныг ажылдар фермада ковчуг кошкак дээрзин бөгүнгү байдалдан көрүп болур. Ажыл-агыйның экономистери, специалистери ажыл-ишчилерниң коллективтиг кэрээ-биле ажылдаарының чурумнарынга өөретпээниниң уржуу база бар.

«Саян» совхозтуң Өөк төп сүт-бараан фермазында байдал база өөрүнчүг эвес. Мында база инектерниң сүткүр чоруу кызырылган. Инектер чемгерер чер чадагай, соок черде. Кажан соок деңдей бээрге, ам чылыг кажааже киирер. Бо чорук инектерниң сүткүр чоруунга шаптыктыг болбайн канчаар. Бо ферманың ажыл-ишчилери база күрүнеге сүт садар планын күүседип шыдавас хире. Мында совхоз директору Н. П. Дубровскийниң, мал ажылының специалистериниң, эмчилериниң, экономистериниң буруузу канчап чок боор. Бир эвес олар чаңгыс демниг, харыысаалыг, хөй-нииты организацияларынга даянып ажылдаан турган болза, совхоз чүге мурнакчы болуп шыдавас деп. Ынчангаш оларның ажылын үндезини-биле эде тургузарын үе негээр турар.

Бот-орулга-чарылгалыг үш сүт-бараан фермаларында байдал ангы-ангы. Туран фермазы кышка эки белеткелдиг, сүт бүдүрер болгаш сайгарар чыл планын күүсеткеш, харын-даа пландан дашкаар хөй тонна сүттү күрүнеге садар деп турар. А Өөк биле Сушь фермалары сүт дужаар планын күүседип шыдавазының кырында келген. Ажылында эде тургустунуушкун, чаа депшилге чок болуп артпышаан. Хожудап турар ол фермаларның чүге ындыг байдалда келгенин тодарадып, холга ап, боттуг дузаны чедирериниң аргаларын тывары совхозтуң специалистериниң, Бии-Хем районнуң агроүлетпүр каттыжышкынының чугула сорулгазы апарган.

Депшилгелиг чаа аргаларны ажыглаары боттуг ажыл-херектерже шилчивээн, нургулайында сөс сүрүп ажылдаар турушту ээлеп турар хевээр. Ук ажыл-агыйларның удуртукчулары, специалистери эът, сүт бүдүрериң көвүдедириниң айтырыын чылдан чылче шиитпирлеп чадашкан төлээде, РАҮК-тен, республиканың Агроүлетпүркүркомундан сонгаарладыышкын чок дуза килээри негеттинип турар.

Сарыг-оол КУУЛАР.
Тележурналист.
Дашы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.).

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУСЧУ КОНТРОЛЬ КОМИТЕДИНДЕ

Аазаашкыннарны бергилээн

Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитеди октябрь айда эрттирген хуралынга, чоннуу ашъ-чем барааннары-биле, чурттакчы бажыңнары-биле хандырарын экижидериниң дугайында партия болгаш чазактың айтышкыннарының күүселдезинге, агроүлетпүр комплекизиниң ажылының чамдык талаларынга хамаарышкан хыналдаларының түңнелдерин сайгарган.

Ашъ-чем хандырылгазының байдалының дугайында хыналда түңнелдери сайгарылга мурнунда-ла солунга чырыттынган. Комитеттиң хуралынга чогуур хемчеглерни ап, амгы байдалды экижидериниң дугайында аазаашкыннарын республиканың херегленкчилер эвилелиниң баштаар чериниң даргазының оралакчызы З. А. Шипитина, садыг министриниң оралакчызы Л. И. Кремнева олар бергеннер.

Саадаан тудуглар

СЭКП-ниң XXVII съездизиниң айтышкыннарынга дүүштүр 2000 чылга чедир ог-бүле бүрүзүн аңгы квартира азы бажың-биле хандырарының программазы Бай-Тайга районда канчаар боттанып эгелээниниң хыналдазы эге хемчеглер ында амдаа чедир алдынмайн турарын көргүскен. 2000 чылга чедир чуртталга тудуунуң программазы ниити районнуң-даа, совхозтарның-даа, бүдүрүлгелерниң-даа иштинде ажылдап кылдынмаан болган. А районнуң чурттакчы чонунуң бажың-балгат-биле хандыртынганының деңнели эң-не куду боор турар. Бажың алырының золчаанде 747 кижи туруп турар. Оларның иштинде 398 ог-бүле өглерде чурттап турар. Бар чурттала шөлүн алгаш көөрге, бир кижиге ортумаа-биле чүгле 5.6 дөрбелчин метр оназажып турар. Ол дээрге республикада эң куду көргүзүг-дүр.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң бадылап кааны программа ёзугаар (бо беш чыл планын ёзугаар) 1991 чылга чедир 39.3 муң дөрбелчин метр чурттала шөлү туттунган турар ужурлуг. Барык үш чыл эртип турар амгы үеде ол шөлдүң хөй кезии ажыглаада кирген турар ужурлуг, а херек кырында үштүң бир кезии белен.

Бо чылдың 9 айларында ажыглаага киирер ужурлуг чурттала шөлүнүң 63.3 хуузу дужааттынган, чыл планының чартыы безин күүсеттинмээн. Тудуг ажылын чорудуп турар организацияларга—«Агроүлетпүр тудуг» трестиниң КМК-зы, «Тыва хамаатылыг тудуг» трестиниң септелге-тудуг эргелели ажыглаага киирер ужурлуг бажыңнарын дужаап шыдаваан. А КМК 9 ай иштинде 15 бажың дужаар турган, 10-ну, эргелел 6 бажың дужаар турган, 3-түү дужааган. Ол организациялар бажың бүрүзүн 3 ай иштинде тудуп доозар ужурлуг турган, 6-7 ай иштинде кылып турар. Саадаашкыннар колдуунда тудуг материалдары чедишпезиниден боор турар. Адаттынган ийи трестер болгаш Агроүлетпүркүрком программада көрдүнген тудугларының хандырылгазын чогуур контрольга албайн турар. Монтаж ажылдары күүседир тускай организацияларны ой-шаанда киириштирбейн турар. «Кара-Хөл» совхозта туттунган 5 санныг малчыннар бажыңы түүйбу биле шифер чогундан дужааттынмайн туруп берген. «Кызыл-Даг» совхозта база ол дээш дужааттынмаан бажың бар. Одалга системазы кылдынмаанындан район төвүнде 3, «Бай-Тал», «Кызыл-Даг» совхозтарда 4 бажыңнар дужааттынмайн турар болган. Улус депутаттарының район Совединиң күүскому чурттала шөлүн үлээриниң чуруумунуң сагылгазын чедир контрольдавайн, бажың-балгат үлелгезиниң хөй-ниити комиссиязын удуртпайн, оран-бажың херекләэр кижилерниң учёдун чурумчутпайн, билдириишкиннерни ой-шаанда сайгарбайн турарын база демдеглээн.

Партияның болгаш чазактың тургусканы программаны дээштиг күүседип эгелээри Бай-Тайга районда саадап турар дугайында илеткелди Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге киирерин комитет шиитпирлээн.

Контрольга алган

Агроүлетпүр комплекизиниң продукция болбаазырадыр адырларынга ажылчын кадрлар белеткээниниң байдалының талазы-биле Агроүлетпүр комитединиң даргазының оралакчызы К. Ш. Ялаковту, кидиис эргелекчизи К. Ч. Ширшинни дыңнаан. Ук адырларга кадрлар белеткелиниң хандырар ажыл барык чорбайн турарын Улусчу контроль комитеди демдеглеп, четпес ажылдың бүгү талаларын айыткан.

Агроүлетпүркүрком 1990 чылга чедир 28 совхозка продукция болбаазырадыр цехтер тургузарын планнаан. Оларның иштинден эът ыштаар 9 цех бо чылын ажылдап эгелээр ужурлуг. Херек кырында чүгле «Көк-Тей» совхозта эът ыштаар чаңгыс цех ажылдап турар. Ында бригаданың 5 кежигүнү тускай мергежил чок, өөредилге эртпээн, технология болгаш рецептилер нормаларын билбес кижилер боор турар. Цех боду таарымчалыг байдал тургустунмас, механизастаттынмас бажыңда организастаттынган. 5 совхозта хымыс белеткээри-биле ажыттынган цехтерниң ажылчыннары база белеткел эртпээн, чогуур шынарлыг хымыс алдынмайн турар. Ажылчын кадрлар белеткеттинмээнинден алды совхозка ногаа болбаазырадыр цехтер ажылдарының оваалдгазы күүсеттинмээн.

Эът, сүт комбинаттарынга, пиво заводунга тускай мергежилдиг автоматтар операторлары, слесарьлары, чуур, савалар машиналар башкарыкчылары, мал согар кижилер чедишпес, оларның солчуру хөй, ынчалза-даа ол чергелиг кадрларның белеткели организастаттынмаан.

Агроүлетпүр комитединиң кадрлар киилдиниде массалыг мергежилдиң кадрларының херегтелдиниң дугайында саң медээ безин чок. А ындыг медээлерни бүдүрүлге бүрүзү берген турар дугайында дужаал бар боор турар. Чурттуң өске облазтарында, хоорайларында, профтехучилищелерге болгаш өөредилге комбинаттарынга кадрлар белеткээриниң аргалы ажыглаттынмайн турар, харын-даа чамдык черлерден кээп турар чалалгалар кичээнгейге алдынмайн барганнар. Чижээлээрге, 1987 чылда Калуга хоорайдан 12 аныы мергежилдиң кадраларын белеткээринче чалаан бижиик харыы чок арткан. Ажылчын кадрларны бүдүрүлгелерниң бодунга белеткээри контрольга алдынмайн турар, мергежилин ынчаар шиңгээдип ап турар ажылчыннарга теоретиктиг белеткел бээр, бүдүрүлге технологиязы-биле, механизация аргалары-биле таныштырар хемчеглер чоруттунмайн турар.

Билиг хавылаттың, мергежил бедидип алырының аргалары чогундан бүдүрүлгелерге ажылчыннарның үнери, солчуру хөйүнден продукцияның шынары база экиживейн турар. Кадрларның мергежилиниң, оларның ажылдаар байдалдарының дугайында чогуур сагыш човааашкын бүдүрүлгелерде чок. Бүдүрүлгелерниң эң-не улуу болгаш дээре организастаттынганы боор турар Кызылдың эът комбинатында безин практиктиг белеткел эртип турган 11 аныяк ажылчын бо чылын өөредилгезин аре каггаш, үнүп чоруткулаан болган. Школачылар аразынга профессионал угланыышкын ажылы чорудар план база Агроүлетпүр комитединде чок болган.

Агроүлетпүр комитединиң кадрлар киилдииниң начальниги К. Ч. Ширшинниң ажылында шыгыы четпестерни республиканың Улусчу контроль комитети айыткан. Оон болгаш К. Ш. Ялаковтуң кадрлар белеткелин ыңапты чорудар дугайында аазаашкыннарын кичээнгейге болгаш контрольга алган.

Кылыр ажылдар тода билдинмес

«Тыва агроүлетпүр тускай монтаж» трестиң мал ажыл-агыйын механизастаар, оон дериг-херекселдерин септеп, техниктиг белеткелин хандырар ажылын комитет катап хынаан. Трестиң удуртукчулары Л. А. Лехтарников биле П. А. Петров чыл эгезинде комитетке берип турган аазаашкыннарын чедир күүсетпейн, совхозтарда фермаларның механизациязын чогуур-биле күүседирин, ажылдың шынарын экижидерин, чардынган кезээлерни ыңап күүседирин чедип албааны хыналда көргүскен. Тос айларының тудуг-монтаж ажылдарының планын трест ниитизи-биле күүсетсе-даа, оон 7 салбырларының 4-ү план күүсетпээн. Мал ажылын механизастаар кол ажылдарны чорудуп турары ийи тускайжытган КМК-лар пландарының чартыын безин күүсетпээн. Дыка хөй фермаларда дериг-херексел кыштаглаашкын эгелээже септеттинмейн барган, азы шуут септелге эгелевээн болгулаан.

«ҮТКА 25 чылы» совхозка эрткен кыжын-на эгелээн монтаж ажылдары октябрьның чартыынга чедир шөйлүп келген. «Чодураа» болгаш СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтарның фермаларынга одалга системаларын септээр ажылдар чүгле октябрь айда эгелээн. Чартык чыл ажыг үе эртсе-даа, «Кызыл-Даг» совхозта ферманың сүт блогунуң дериг-херекселя эптеттинмээн.

Кылдынган ажылдарның шынары кудзу боор артпышаан, катап эде кылыр апаар чоруктар эвээжевейн турар. Ол чорук фермаларның ажылын кышкы байдалды шуудадырынга шаптыктап, ылангыя саар мал кодаңнарының продуктулуу чавызаар таварылгаларны болдуруп турар. Агроүлетпүр комитединиң четпес удуртуп келгени, оон тудуг болгаш материал-техниктиг хандырылга кылдыстерниң четпес ажылы трестиң КМК-ларының ажылын нарыыдадып, кээргелиг ажылдар тудуу кылдынып азы ой-шаанда күүсеттинмейн турар. Чыл төнүп бар чыдар, а трестиң келир чылын кылыр ажылдарының хемчээли тода билдинмес, ажыл-агыйлар-биле керээлер чарары чаа эгелеп турар.

Трестиң ажылдарының бо чугула участогунга кескү экижидиишкинни чедип алырын комитет Лехтарников биле Петровка база Агроүлетпүр комитединиң киилдистер начальниктери В. Б. Бендерский биле А. В. Шитановтан негээн, хемчеглер канчаар алдынып турарын хыналдаларының хуузаазын доктааткан.

Мансылл СОДУНАМ,
Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң инспектору.

Чаа телефильм дугайында

МУНЗУК, ЛАТЫШ БОЛГАШ ХОЙ ЧАРНЫ

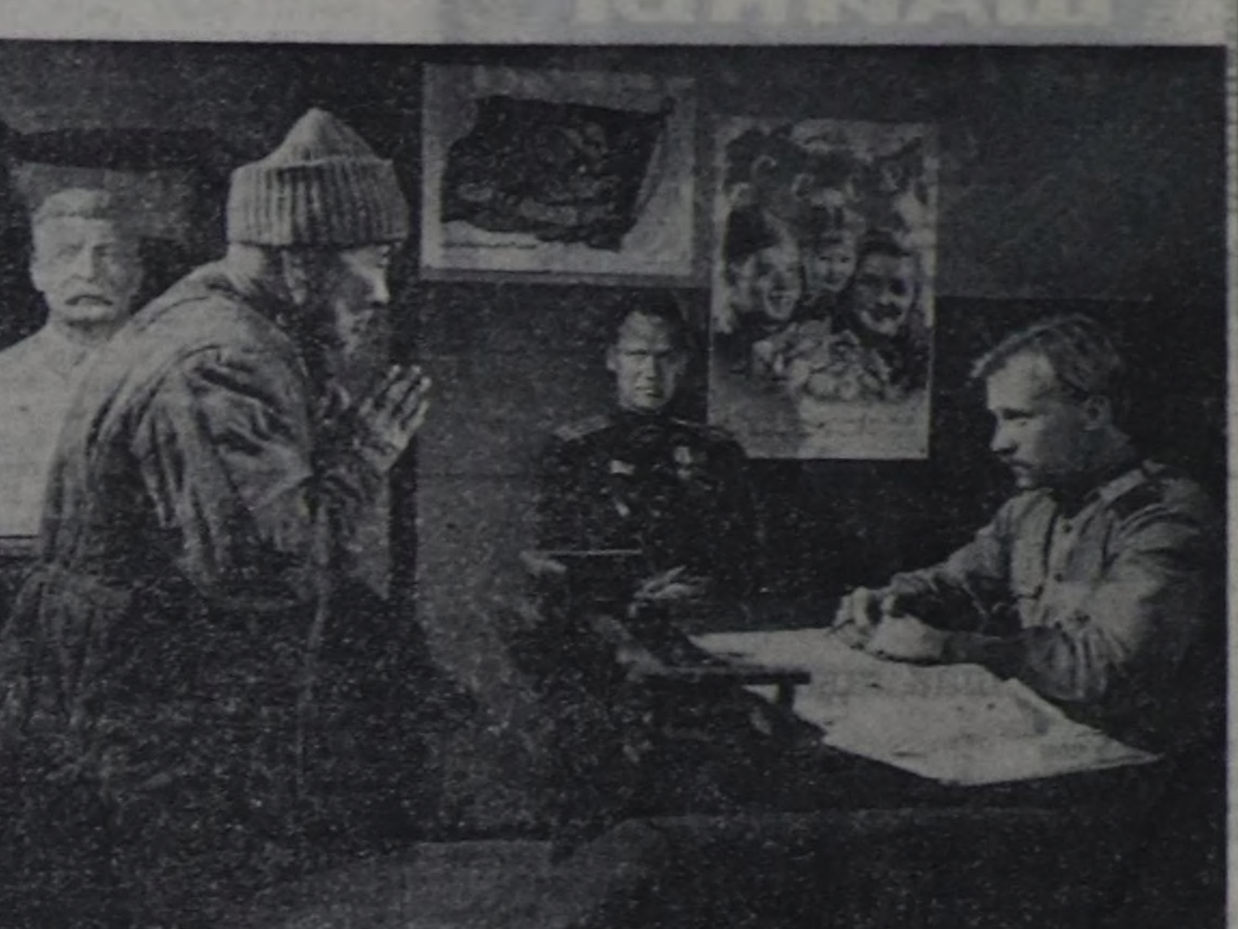

...Чаңныктың кызаңнааш чырыы карак чивеш аразында ховуну, зор-дагыр орукту, ол оруктап тергелиг чоруп орар кырган кижини чырыда каптар. Ол кырганның арны көрүкчүге тода көстүр: дырышкак сыгыглары биске таныш.

Ол-ла кырганны казанак бажыңының иштинге орда база көрүп каар бис. Димирээшкинин кичээнгейлиг дыңнавышаан, суутуже ыяш, чоңгу кирир каап орар. От хөрлээлеп, суугу хөөмейин бадыра бээр. Бистиң чаңгыс чер-чурттуувус, уран чүүлдүң хоочуну, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи М. М. Мунзукту бо удаада-ла ыңап таныт каар бис. Бо дээрге Рига киностудиязынга бо чылын тырттырган «Хой чарнынга төлгелээшкин» деп өңнүг телефильмниң баштайгы кадрлары-дыр. Максим Монгужукович бо фильмде кол рольдарының бирээзин ойнап турар. Ол дээрге оон тырттырганы чээрби дугаар кинозу-дур. Ук фильм келир чылдың чазынында телевидениеде дамчыттыр үнер.

Бир шак дургузунда үнер «Хой чарнынга төлгелээшкин» деп кино бистиң чуртувустуң төөгүзүнде балалчак арыннарының бирээзин көргүзүп турар. Ол чүл дээрге, «чоннуң дайзыннарының» амыдыралын каксы-даа бол көргүскен. Ырак болгаш соок Сибирьже шөлүткен латыш болгаш калмык улустуң найыралын, оларны үндезин чок черге дайзыннар кылдыр санап турганын ук фильм чугаалап турар.

Фильмниң кол маадыры—Лиджуха деп аттыг калмык оолдуң ролюн Элистаның ортумак школаларының бирээзиниң 6-гы классчызы Церен Цатхланов күүсеткен. Кырган-ачазы Анджа-биле (ролюнда М. Мунзук) кады Сибирьже келгең бичии оол Лиджуханың чүрээ дошталбаан, түс черниң эрге-чагыргазы оону чеже-даа куду көрүп, «хам», «дайзын оглу» деп турза, оон сеткили арыг, чаагай хевээр артар. Ол орус болгаш латыш өңнүктери Латыш, Валентина, Лео, Чуха, Лепешка олар-биле кижин-кара чок чурттап, бодунуң хире-шаа-биле оларга дузалаарын бодап чоруур.

Лиджуха дайзын эвес, анаа-ла чүс-чүс чаштар ышкаш ак сеткилдиг, фронтуга дузалаар дээш шынчы демисежип турар оолак. Оон ындыг патриотчу чорууң кинода чамдык кадрлар бадыткаар. Фермага таңныылдадып каарга, ол бодунуң хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип турар. Лиджуханың өңнүктериниң бирээзи авазы-биле кады келгеш оон бичии сүт бээрин дилээр. Бажыңда аарыг угу бар, аңаа сүт херек. Лиджуха «Фронтуже чорудар, солдаттарга бээр сүт-түр» дээш, шуут бербес. А боду таңныылдааны дээш ижер нормазы —бир стакан сүдүн ам оларга аппарып бээр.

Фильмниң адын «Хой чарнынга төлгелээшкин» диген бис. Шынап-ла Лиджухада хой чарны бар. Ол оон-биле «төлгелеп» чоруур. Ону кичээнгейлиг көөр болза, ол оол «караң көрнүп-даа» чорбаан, чүгле хой чарны туткаш, бодунуң ыдыктыг, чырык күзелин чугаалап, кижилерге ажык сеткилин көргүзүп турарын көрүкчү эскерип каар. Лиджуханың хой чарнынга «көрүп» каар чүүлдери дээрге оон келир үеге, чаптыг чоруктуң тургустунуп келиринге бүзүрели-дир.

Чогум үүлгедикпен херээ чок, ол хирезинде «чоннуң дайзыны» апарган Анджа ирейниң сеткили база ак. Ону суурнуң улузу хам деп турар, ол аарыг кижилерни база халас эмнеп турар. Херек кырында Анджа ирей «алганмаан», кымны-даа «хүрүмневээн», ол эм оът дузазы-биле чаңгыс суур чурттугларын эмнеп турар. Оон чаагай сеткилдиин эки билир кижи — Латыш. Олар аразында дыка найыралдыг. Ындыг болбас арга чок — кандыг-даа буруу чок черге шөлүттүрген аас-кежик чок таварылга оларны найыралдаштырган. Куду көрдүрүүшкүнну, түрегделди деңге чүктеп келген-даа болза, олар кижилерин хүндүлеп билир, човуладга таварышкан кижиниң кыйгы-биле эртпес.

Ол дугайын мындыг кадрлар бадыткаар. Шөлүлгеге турда безин Анджа ирейни шагдаа келгеш, бандага дузалажып турган сен деп нүгүл буруудадыышкын онаар. Анджа ирей бандиттер-биле кандыг-даа харылзаа чок, оларга дузалашпаан мен деп арыг шынны чугаалап орар. Ол хирезинде шагдаа ажылдакчызы холунуң боовуң чайып, буруузун миннирин негеп турар. Ынчап турган шагдаа медерелин оскунуп кээп дүжер. Шак ындыг айыылды оон кырынга диргелдирип турда безин Анджа сагыш човап тура халып келгеш, шала кырынче шөйлү берген шагдааның аксын күш-биле ажыдып, олче сүт кудуп турган, ам деткерип каар. Кажан ол медерел кирип кээрге, Анджа «Аарыын ат болган кижи-дир сен, чыт-чыт эмнеңнер херек. Оът дазылы хайындырып берейн» деп турар. Ол анаа чашпаа сестер эвес, аарыг кижиже кээргээн сеткилдиң сестери болур.

Анджаны бажыннап каан турда безин ол Лиджухага шагдаага оът дазылы казып эккеп бээрин чагыыр. Кырган-ачазының сөзүн оолак ол хевээр күүседир.

Анджа ирейни бажыннаг кааңда Латыш келгеш, Лиджуханы бажыңынга барып чурттаал деп турар. Оол ынавас. «Кырган-ачамны манаар мен, а өгге от үргүлчү хып турар ужурлуг чүве» деп чугаалаар. Чоннуң чаңчылын үревес дээш Латыш оолду хайтаарап турарын, одун өжүрбейн үргүлчү одап турарын, одаар чүүлдү эккеп бээрин аазаар.

Латыш болгаш калмык улустарның найыралын көргүскен ук фильмни калмык автор Олег Манджиевтиң сценарийин ёзугаар латыш режиссёр Ала Церетниеце тургускан.

— Өңнүктер берге үеде билчир болгай — деп, Максим Монгужукович чугаалады.— «Чоннуң дайзыннары» деп нүгүлге таварышкан Анджа биле Латыштың найыралы — ийи чоннуң найыралын көргүзүп турар. Оларның чымчак, кижизиг сеткилин көрүкчү эскерип каар. Кадыг-берге үеде олар бот-боттарын улам эки билчирлер. Ол ышкаш ук фильмде чоптуг эвес чорукту көргүскен төөгүнүң дошкун үезин база хаара тудуп турар. Ёзулуг амгы эде тургустунуушкун үезиниң фильми деп билир мен...

Дангыт ЧЫДЫМ.

ЧУРУКТА: «Хой чарнынга төлгелээшкин» деп кинодан кадр.

Гунтис ГРУНТЕНИҢ фотозу.

Саналдар, бодалдар

ШАГЫН ЭДЕ КӨРЗЕ

Чоннуң амыдырал хандырылгазынга бир чугула чер—чунар-бажың. Ол бистиң Сагаалдай суурда чурттакчыларның сеткил-сагыжынга таарымчалыг болуп турар бе? Чок. Чүге дээрге ажылдаар шагы чоңга эптек. Эртенгиниң 11 шактан кежээкиниң 19 шакка чедир ажылдаар кылып каан. Ол хиреэнде үезинде ажыттас. Ынап-ла 20-25 минута эрткенде ажыдар. Оон ажылдар шагын манаан кижи кизирт болур. Ынчанмастың арга чок, кижи бүрүзү кызыг-чай чок ажылдыг болгай.

Бо эде тургустунуушкун үезинде мынчаар ажылдап болур бе? Чок болбайн аан. Маңаа хамаарыштыр мээн саналым мындыг: «Чунар-бажыңның ажылдаар шагын чоңга таарымчалыг кылдыр эде көрзе кандыгыл? Бир эвес чоңга таарымчалыг байдалды тургузар дизе, ажылдакчылары боттарының ботидепкейин көргүзүп, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаар болза деп күзел бар. Солун. сеткүүлдерден номчуурга, чер-черлерде коммунал ажыл-агый бүдүрүлге черлериниң чунар-бажыңнарының ажылдаар шагын эде көрүп, харын-даа ажылчыннарны көрүүдеткеш, чоңга эптиг байдалды тургузуп берип турар. Бети кыдыы кожавые Эрзин суурнуң чунар-бажыңның ажылының дүрүмнээшкинин өөренип көргей. Чоңга культурлуг бараан болуруунуң бар арга-куралдарын дилеп. тывынгыр ажылдаары эргелелдиң ажылдакчыларындан хамааржыр деп бодаар мен».

Чурттакчылар немежип орар чүве болганда, ук чунар-бажың оларга тар, бичии болуп турар. Хеп үштүр болгаш чунар черлери тар. Улуг. делгем чунар-бажыңны черле чоорту тударын планнап турар чадавас. Оон бетинде ооаа-за бар чунар-бажыңның ажылдаар шагын чоңга таарымчалыг кылдыр эде көрзе ажырбас хире.

Федор ТАУ.

Тес-Хем район.

Делегей медээлери

ҮНЕЛЭЭШКИН

БРАЗИЛИА. (СЭТА). КНО-га М. С. Горбачевтуң чугаазын Бразилияның президентизи Хосе Сарней «кончуг чогумчалыг» кылдыр үнелеп көрген. Совет баштыңының чугаазында чүүлдер делегейниң чугула айтырыгларының оон иштинде хөгжүп орар чурттарның даштыкы өрээниң хемчээлин кызырар дугайында айтырыг талазы-биле Бразилияның чазааның туружу-биле дүгжүп турар. Ол дугайын делегей херектериниң талазы-биле президенттиниң тускай дузалакчызы Фелипе Сейшас Корреа медеглээн. Совет Эвилели чептүг болгаш удурланышкак эвес делегейни деткип турар деп, ол демдеглээн.

ТОКИО. Бодунуң чепсектиг күштерин таңгыс талалыг кызырар дугайында Совет Эвилелиниң шиитпири «кончут таарымчалыг» деп, Японияның премьер-министри Такесита парламентиге бодунуң чугаазынга медеглээн. Японияның даштыкы херектер министри С. Уноның чугаазы-биле алырга, совет саналдар «ССРЭ-ниң бүгү талалыг тайбын шаап халдашкынмы болур». Делегей чорудулгазының боттуг хөгжүлдезин хандырарынга шиитпирлиг салдышкыны киирип болур делегейниң эң чугула чурттарының бирээзинге Японияны М. С. Горбачевтуң адааны ол министр онзалап демдеглээн. М. С. Горбачевтуң чугаазын тайылбырлап тура, келир ийи чыл иштинде ССРЭ-ниң чурттуң Азия кезээнде чепсектиг күштериниң бөлүктерин улуу-биле кызырар деп турарынга хамаарышкан оон чугаазының ол кезээн япон солуннар онзалап ылгап турар.

(СЭТА).

КНО-НУҢ БАЙДАЛЫ

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). КНО-нуң чиигине секретары Хавьер Перес де Куэльяр КНО-нуң саң-хөө байдалы-биле холбаштыр шыгыы сагыш човааашкынын илереткен. КНО-нуң Кол Ассамблеязының 43-кү сессиязынга оон киирген илеткелинде айтып турары-биле алырга, КНО-нуң саң-хөө талазы-биле кризизи ам-даа читпээн. Ноябрь 30-де байдал-биле алырга, 1988 чылда КНО оон кежигүннери күрүнелерден 283.2 миллион доллар даңызын чедир албаан болуп турар. Ол болза оон чыл бюджединиң 35 ажыг хуузу болур. Эрткен чылдар-биле кады алырга, ниити өрениң түңү 450 миллион доллар чедип турар. Өрениң эң улуг кезии (337.3 миллион доллар) чаңгыс чуртка— АКШ-ка хамааржып турар. КНО-нуң бюджединге ниитизи-биле 80 күрүне өрелиг болуп турар.

ДУЗАЛАМЧЫ

Армениянга болган чер шимчээшкининге таваржып, когарап-качыгдаан кижилерге дузаламчы чыылдаазы Англияда калбаа-биле эгелээн. Великобританияның чер-черде эрге-чагырга органнарындан аңгыда, хөй-ниити организациялары база чоннуң янзы-бүрү кезектери акша-херекселин болгаш ашъ-чемин база ипикхеп аймагн чыгган. Совет Эвилелинче чорудуп эгелээн.

Ындыг хевирлиг барааннар чүдүрген самолёттарның баштайгызы декабрь 10-да Москвага келген. Ол самолёт-биле эмчилер болгаш өске-даа специалистер база келген.

Арменияның чонунга дузаламчы кылдыр эмнер болгаш өске-даа бараан чүдүрген самолёттар Болгариядан, Венгриядан, ГДР-ден, Финляндиядан, Норвегиядан, Швейцариядан, Австриядан, Франциядан, ГФР-ден болгаш өске-даа чурттардан кээп турар.

(СЭТА).

БИРМА: политиктиг демисел күштелген

Тайылбыр

Бирмага политиктиг чаа партиялар тургустунган дугайында дыңнадыгны барык хүн бүрүде чарлап турар. Бир ай бичии-ле ажыг үениң дургузунда безин ында политиктиг 120 хире партиялар тургустунган. Бар медээлерни ёзугаар алырга, политиктиг чаа партиялар ам-даа немей тургустунуп турар.

1986 чылдың чизезин ёзугаар алырга, 37 миллион чурттакчылыг чоннуг Азияның ол чуртунда — Бирмада политиктиг чаа хөй партиялардың амгы үеде тургустунуп турары-биле холбаштыр элдепсинмейн барып болур: политиктиг кандыг-даа партияларның тургустунарын болгаш ажылдаарын чээрби беш чыл дургузунда шыгыы хоруп келген. з эрге-чагыргага кирген чүгле чаңгыс партия — Бирманың социалистиг программазының партиязы (БСПП) болгаш оон херек кырында салбырлары болур тарааччыннарның, ажылчыннарның, амыдыралының «массалыг болгаш аңгы талазы-биле организациялары» ажылы-биле хөделип келген. Ол хоруушкунну күш чок болдурган соолунде ам Бирмада хөй партиялар колдуунда ынчангаш тургустунуп турар.

Чазакка удур хөделиишкиннер болгаш хөлзээшкиннер бо чылдың кыштыгып үнгеп түңнелинде чуртка политиктиг амыдырал идепкейжип эгелээн. Чогум-на ынчаарда Бирмага янзы-бүрү «эвилелдер», «лигалар», «фронтулар» тыптып келген. Кандыг-бир политиктиг программага хандыгышкын ынчаарда оларның кежигүннерин эгезинде каттыштырбайн турган — ындыг программа ынчан ажылдап кылдынмаан болган. Чуртта сураглыг элээн каш ажылдакчыларны долгандыр кижилер ынчаарда каттыжып, келир үеде боттарының салым-чолун болгаш илегелин холбаштырып турганнар. Политиктиг партияларны тургузарынга хамаарыштыр каржы хоруушкунну бо чылдың августа эрге-чагыргалар, чагырыкчы бөлүктер күш чок болдуруп, соксадыр ужурга таварышкан. Ынчалзажок боттарынга «элээн айыыл чок» агымче политиктиг чорудулганы угландырар арганы чагырыкчы бөлүктер эгезинде чедип алган.

Чуртка өскээн политиктиг чалгыга боттарының ат-алдарын кедүрер дээш эвээш эвес кижилер көстүп хенертен тыптып келген аргаларны боттарының сонуургалдарынга, сурагжылырынга ажыглаарын оралдажып эгелээннер. Материалдыг сонуургалды сүрген политиктиг ажылдакчылар база бар болган. Чижээ, албан-биле тускай бүрүткеткен партия дөрт телефон дутаарларын элдээр эргени болгаш күрүне өртээ ёзугаар чиик телевирлиг бензин талоннарын эрге-чагыргадан ап турган — Бирманың хемчээлиг, байдалын ёзугаар алырга, ол дээрге материалдыг улуг сонуургал-дыр.

Оон-биле чергелештир, эрге-чагыргага удур күштүг үш-дөрт бөлүглежиишкиннер чурттуң политиктиг амыдыралынга көстүп келген болгаш хөделип эгелээн. Ол дээрге хамыктың мурнунда Демократия дээш национал лига-дыр (ДНЛ). Моон мурнунда хоругдаттырып чораан генералдар Аунг Джи болгаш Тин У, а ол ышкаш колониализмге удур революцияның баштыңчызы Аун Санның уруу—Су Чжи олар Демократия дээш национал лиганы баштап турар. ДНЛ-ниң төлээлекчилериниң дыңнатканын ёзугаар алырга, лигага кирер дугайында 400 муң ажыг кижи билдириишкин киирген. Демократтыг партия база политиктиг улуг салдарлыг болуп турар. 1962 чылда түрүттээн премьер-министр У Ну баштаан кижилер болгаш оон таламчылары ол партияга каттыжып кирген. Шериг команчылалы сөзүн ээлеп, чуртка соңгулдаларның болурунга арганы бээр болза, чогум-на үстүнде ийи партиялар Национал чаңгыс эп партиязынга удур соңгулда кампаниязының үезинде демисежир апаар. Ынчаарга Бирманың социалистиг программазының партиязын Национал чаңгыс эп партиязы деп амгы үеде адап турар.

Бирмада политиктиг партияларның амгы үеде шак ынчаар кедергей өзүп турар чоруу эрге-чагыргага удур демократия дээш күштерни быдаргай болдурарынга четпирип магат чок. Ынчалза-жок ол күштерниң сырый каттыжарының демдектери сеелгү үеде чуртта көстүп келген дугайында медээлер база бар. Политиктиг чаңгыс ааи фронтуну тургузар болгаш оон ниити политиказын ажыдап кылыр соруглабиле 15 кол партияларның удуртулгазының төлээлекчилери элээн каш ужурашкыннарны кылган дугайында парлалга дыңнаткан. Чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң тодаргай программазын ажылдап кылыр талазы-биле оралдажыышкыннар эгелей берген. Бирээр чугаалаарга, политиктиг боттуг күштерниң эвилелиниң тургустунарынга чугула базымны эрге-чагыргага удур бөлүглежиишкиннер кылган-дыр. Эрге-чагыргалар ол күштерни херекке албайн барып шыдавас.

Евгений ШЕВЕЛЕВ.
(СЭТА).

Кооперативтерге хамаарыштыр

ТОДАРГАЙ АДРЕЗИН АЙЫТСА

Бо чылдың ноябрь айда үнген «Шын» солуннуң арыннарынга дыка хөй авторлар бистиң республикада кооперативтерниң оон кежигүннериниң шиштээн эъттер садып турарларының дугайында чагааларны парлаттынган. Ол эштерге каттышпас аргам чогул. Бо база-ла мээн херээм өйген айтырыгларының бирээзи чүве. Ону бижээн авторлар ол айтырыгны кончут шын көдүрүп турар.

Шынап-ла, ол шиштээн эът садып турар кижилер бистиң республикада доктаамал ажылдап, мал-маган тудуп естүрбейн турары-ла шын. Ол эъттерни та кайыын ап эккеп турар чүве? Ол кижилерни көөрге, «Жигули» деп машиналыг. Ол машиналарын эът саткан черлериниң чанында тургузуп алгаш турар. Чайгы үеде шиштээн эъдин быжыргаш от-көзү, ыш-бузу ногаан ыяшты, ында чоруп турар кижилерни ыштан бужургандырган, саазын богун арыг черже саңдарадыр октаан турарын бо-ла эскерип болур.

Ол садып турар эъдин кижи деңзилеп, хемчээр болза, 30—40 граммдан ашпас, 4—5 борбак эът болур, ам чиг, дус чок. Карак ажыт чүгле карманынче акша киирип алырын бодап, дүрген саарар сорулгалыг билдингир. Ол эътте кандыг-даа таңма, акт бижик чок, кайы кооперативтиң садып турары билдинмес. Оларны хынаар, айтырар кижи-даа чок. Кара туразы-биле ваажылап турар.

Бо чайын «Восток» деп автобустар доктаар черге шиштээн эът садып турган кижиден бир кырган ол кижиден чептүг негелде кылгаш, аңаа турган милицияның сержантызы эргелиг төлээзинден хуза дилээрге, «Херек болза садып чи, ол кижиге шаптыктава (...)» кырганны кончуп каапты. Ол кырганга менден өске, ол хөй чоннуң аразындан болчур кижи чок болду. Мынчап турарлыскка ол алыксан-чиисектер бажы эттенип турары ол.

Маңаа хамаарыштыр мен база бодумнуң бодалдарымны киирикседим. Кооперативтер аттарлыг болгай. Кайы кооперативил, шиштээн эът чүнүң эъдил, граммы чежел, садып турар кижиниң ат, фамилиязы, адазының ады кымыл, ажылдаар шактары кандыгыл дээрзин долузу-биле бижээш, ол черинге азып алза эки деп бодаар мен.

Бистиң республикавыста эътти талоннап садып турар болгай. Бистиң малчыннарывыс малды естүрүп, ашаан хоруутурарынга кайы хире күштү үндүрүп турарын билир бис. Ол шиштээн эът саткан кижилер чок карак мегелевейн, чемниг кылдыр кылып садар болза, хомудал чок болгай.

Бистиң Тандыы районга эмчиниң шыназылгазы, таңмазы чок эът садар болза, эъттин-даа хавырар, ээзин-даа айтырар чүве. Республика төвү Кызыл хоорайывыста чүге хостугул?

Адар-оол МОНГУШ.

АЙДЫҢ ДҮНЕ

Чечен чугаа

Иви турлаа Чиңге-Кырның кырынга ай үнүп келген. Ол дээрге эң кырган кадарчы Булут ашактың үр чылдардан бээр иви хаяы кудуп келген, кыдыын хавыра хап каан хола тавааңга демей болган. Кырган майгыныының чанынга туруп алгаш, дээрже кичээнгейлиг көрүп турган. «Эдериңчи дээр ол спутникти база катап көрген болза, ам-даа болза чайлыг көрүп шыдаар боор мен» деп, Булут бодунга бүзүреп боданган. А кырган аңчының караа ам-даа аныяк кагбаан. Диинниг-даа чаъыг чок алып бадырыптар, эң-не дезиг, эошкун дээн ивиниң мыйызынче аргамчызын киир кааптар.

Үш-дөрт он чылдар мурнунда хайырга сыын кедеп турганы ышкаш, бо удаада сонуургаачал Булут спутниктиң кестүп эртерин үш дүне манап келген. Кызыл-хүрең ай, кырган мыйызы ышкаш, кара-бора дээрлеп оожум чылып бар чыткан. Ол ам кожазында Даштыг-Дис кырында узун дыттар-биле чергележи берген, а спутниги ам-даа чок.

Булут кажаа чанынга чеде берген. Ивилер баштарын хыйыштыр каггылапкан, дугурук ак чүвелер чыткылаан. Хар кыжырааның дыңнааш, кулактарын сүүрерти берген. Олар кырган ажаакчызын танып кааш, бот-боттарын иткилештишаан, чоокшулап кээп дус бериптер боор деп ынаныш, чымчак-хоюг эриннерин борбакнаткылаан, чамдыктары ээзиниң холун-даа чылгагылаар.

«Удуңар, удуңар,—деп, кадарчы холларын чайган. — Чүнү-даа бербес мен силерге, даарта бээр мен, ам удуңар...»

Узун сөөскен даңзазын кырган ам-даа кагбаан, оозунга таакпызын тиккеш, ол химиренген: «Спутник кайыл ам? Көрзе дээштиң... Чок-тур, боду билзин ам. Харын шай, таакпы төнер четти, канчап чурттаар? Ораяк совхоз баткан, дөрт хонуп тур, чүге читкен эр ыйнаан?—деп, Булут бүкшүе туруп алган боданып турган.—Че, ол-даа канчаар, радио бар эки-дир, солун хааржак чүве. Оон-биле чалгаа чок».

Ай чырыынга кадарчының арнын көрүп болур турган. Бажын хаптаддыр кедипкен, дырбактыг кежи бөргүнүң адаандан чиңиг кара карактар кестүр. Хаваа хөй дырышкактарлыг, тоорту кокпазы ышкаш, челчүйүп чоруй баргылаан. Кылын кара-хүрең арынныг, бир талакы чаагында ханы сорбу илдең — бөрү дыргааның иги ол.

Булут сереңгизин кывыскаш, даңзазын чоппуладыр сора берген. Ол-ла үеде ааэн ыракта бөрү улууру дыңналган.

Эзиниң чанында олурган ыды Кайгал кулактарын сүүреткилээш, хорадап ырланган, читкезинде дүгү алыя берген.

«Ат болду, Чаңгыс-бүттүг база малче плогзаары ол бе?»—деп, кырган бажынга чык дээш, майгында хаңчызын алыр дээш далаштыг базыпкан. Араатанга черле дүжүп бербес!

...Бөзүргей чавыртың чер ай чырыынга көгерип көзүлген. Бөрү база улаан. «Ам келзе шоруң эвеспе, кырган чилби чүве-ле-дир сен, хөй өөрлүг кээр ийине сен—хамаан?!»—деп, кырган кадарчы бөрүнү «уткуп алырын» безин аныяксыг бодаан. Турлагның чыдын бөрү ырактан-на билген. Кырган ие-бөрү туңук, кыпсынчыдыр улаан, сактырга «чиптейн ам» дээнзиг.

Кадарчының караа эдеяээш—ооде дөрт бөрү олурган. Калбаксымаар баштыг, ооргазы адыйган, улууруп бодааш бажын кагылдыр сугулаар ие-бөрү оларның аразындан илдең көзүлген. Бөрүлер ак-көк бүлүргүннүче кезе көрүп олурганнар. Кырган кадарчы чүге эндээр боор—олар кодан ивиниң шала кыдыынче-ле халчып кээр чадавас. Бөрү угааны база кончуг-ла болгай.

Кырган бөрү улуй каапкан. Ам-на улуг, дошкун эр бөрү-ле боор, ол баштаан ивилерже шураар чыгы апарган. А кажан-бир үеде какпаже киргеш, будун үзе ызырып тургаш диригү үнген. Чаңгыс-бүттүг, ынчыгадаа балыгдай аттырган чадавас—ол дижи безиң чок кырган чүве дап бербейн, өөрүндең өскээр чайлай дүшкен.

Ойт, кайын ындыг боор. Чаңгыс-бүттүг ам баштапкан, кажаа чанынче бо-ла хөме келген. Кайгал Чиңге-Кырны чаңгыландыр зорипле үнген. Чаңгыс-бүт тура дүшкен. Команда дыңнаазы дег, өскелери база. Чаңгыс-бүт бажын өрү көдүрүпкен. Ол ыттан корттпаан, ынчалза-даа кижи дээрге оон мурнунга бир-ле билдиимес болгаш тывызыксыг чүве болган, кижи оон шагдан бээр дайзыны болган.

Чаңгыс-бүт шыдашпайн, девээже шуут халыпкан, өскелери база. Улам-на чоокшулаан. А Кайгал оларга удур согуннап дап берзе-даа, өөр чүвелерге дүк-кежик үзе-чара тырттырыпкан. Ам оон үнү дыңналбастаан.

Ыя аразында каш-ла секунда эрткен. Ам бөрүлер бөлүк ивини ол-бо талазындан бүзээлеп келген. «Ам-на!» деп, Булут безин алгыра каапканын билбээн, бир бөрүже шыгаагаш адып эгелээн. Чаңгыс-бүттүң аксы-дижи шөлүргей, хөй-ле база улаан. Баштайгы октан бир бөрү ында-ла шөйлүп калган. Каш-даа боолаан. Ивилер аразынче кире халаан бөрүнү база аткан. Ол өлүрүмнүргей алгыра каапкаш, ынай болганын көрген. Ие бөрү Чаңгыс-бүт черзе кажар—ивиге ажытталып чоруй дезе маңнай берген.

Күштүг болгаш соксаал чок ланчыы даажы бөрүлерниң кулаанга та кажанга чедир дииңейнип келди ыйнаан. Олар корткаш, кудуруктары шыжыктаддыр ырак карангыже дезе бергилээн. Ынчалза-даа чүс чылдың дөрттүн үжүн безин ажыр бескан Булут кадарчы ийи бөрүнү майгыныының чанынга сөөртүп аккелген. Ынак ыды Кайгал бо удаада бөрүлерге туттургаш өлген. Кодан ивиден чүгле чаңгыс мындызы бөрү тудуп каан болган, ийи анай балыгдаткан. «Хөөкүй, даа Кайгалымны!» дээш, ашак ыглапкан.

...Кадарчы майгынынче киргеш, от салгаш, чылыг шай безин пактап ап четтикпээн — дээрзе чидиг чырык онзагай сылдыс кестүп келген. Спутник ол болган. «Сылдызым база ужуп келчик, радио хааржаам мегелээр эвес!» — деп, Булут өөрүп турган. Эдерти көрүп-ле, көрүп-ле турган. Ол дүне канчап удуттунар боор— Чаңгыс-бүт баштаан кижи тудуптарны ылап-ла кедээр апаар. Ам даарта оглу Ораяк-даа, кожазында майгынның ээзи-даа чедип кээр. Олар-биле кады үзе шиитпирлээр чүве-ле. Хөй Чаңгыс-бүттүг баштаан өөр бөрүге бо аал хааннадып-ла турар бе?!

Алексей НУГУУРАК.
Тожу районз.

КАПШЫЫ

(Биче шаамның ыры)

Нары-шээр чок
Найыралга
Байза, хил-даа
Барымдаа чок.
Моол үлегер.

Капшыы унун тыва, дөрбет,
Кажанты дег, элей хонган.
Челе аңгы дээрден башка,
Сеткил кады—оннук, тала!—
Ак-чайт аалдар,
Аржы дег, мал.
Улугларның соодун хымыс,
Уян ыр-шоор ужуктапкан,
Уругларын оюн-тоглаа
Ушташтырып
башташтырган—
Уруктаан аът
Ушта чүктээн.
Тыва дээр моол кызыжакты,
Тыва оолак—аалчы мени
Хелемечи херегдевес
Кемчок оюн—кажык
доңнаан—
Үттүргүлээр,
Удар-даа мен.
Чапар өйүн билген урут,
Чадварда-ла, салбайн
дээзниг,
Өгүн даштын—эргинге
Өргээ салыр какпа салган—
Кактынгаш, чон
Каттырткан мени!
Аалдын ийи хэлере
Ачам бисти аажок чаптаан:
«Тарбаганның какпазындан
Дарвазында каап каг!»
дипкен—
«Каан каг. Туяа,
Харым эки!...»
...Бо-ла бүгү шагда-даа бол,
Бодаарымга, дүүн чаа дег:
Туяа чүгле арай мунгак,
Тураскаал дег, турун калчык.
Чүнү бодаан?
Чүрээ билир!..
Балдыр-бөөжек үем ыраан,
Бажым дүгү агарыпкан.
Тумана дег, чаш шаам
ыры—
Туяа мензэ чырывышаан...
Капшыы оңу
Кайын уттур!..
Кылын эл-хол чүректерге
Кызыгаар-даа моондак
болбас,
Ада-өгбе изээн орук
Ажы-төлдү башташтырар —
Найыралда
Назы-хар чок!

Молдурга САЛЧАК.

ИСТЕКЧИ

Амыдырал чогун бүтпес—
човап чор мен.
Аас-кежиим долу эвес —
аарышкылыг.
Амыр-дыш чок кезээде-ле
демиселде
Ажылымның аагы мензэ
улуг болду.
Дүн-хүн дивес изиг, соокта
кажанда-даа
Дүвүреңчиг үе-шагның
маңы сүрген.
Чуртталганы чедир чурттап четтикпейн,
Чуду-кара, туруп, могап,
шылап чор мен.
Бозым санай кылыр, тудар
ажылымны,
Бактаап бижээн хоойлуга
чагыртаптыя.
Кылыр ижим кызытаар
чок—эгме-тиңчок.
Кызыы үе— четтикпес-тир —
эшкедениг!
Чаңгыс кижи чазыг кылып
үүлгеткен
Чазыыл чоту төпчүзү чок
шаажылал-дыр.
Човалганы чеже кижээ
чүктедирин
Човап, санап, хемчээп
болбас—билдиимес-тир.
Караам чажы кадып-курган,
боолбас-тыр.
Каражадаан кижилер мээ
кээргенчиг.
Хай боор херек үүлгеткен
амытанның
Хараадаңчыг салым-чолу
халас эвес.
«Ажылың бак, аалга орбас,
черлер кезиир
Амыр-дыш чок чуртталгандаа чүдек-тир» деп,
Ашаам чектеп, хилис черге
чемелээрге,
Аарышкылыы кайы хирел—
билир сен бе?
Хайыра чок үүлгедикчилер
турбаан болза,
Кара бажым көгерерип,
кырыыр мен бе?
Хайыралыг чуртталгамны
чырык черге
Камныг, топтуг, каас-чараш
эдилээй мен.
«Ава кижи өртемчейге
сени төрээн,
Азырап каан човалгазын
бодап чору.
Сагыш-сеткил көргедип
кээр дайзын болбайн,
Сарыылдыг боол чурттап
чор» деп чагыксаар мен.

Өлчеймаа КУУЛАР.
Милицияның капитаны.

Кылбаан, көрбээн ажылы чок
Кырган-авам шайы чаагай.
Валерий ЯРОВИКОВТУҢ фотозу.

УРБАНИЗАЦИЯ

Нийтилелге хоорайларның өзүлдезин ынча дээр. Оон кол-ла көргүзүү болза хоорай чурттакчыларының өзүлдези болур. Бо сөс боду латин дылдан укталган— хоорайның, хоорайның дээн утказы.

Делегейниң чурттакчы чону XX чүс чылдың эгезинде (1900 чылда) 1 млрд. 656 млн. кижи турган. А 2000 чылда 6 млрд. ажа бээр, 2025 чылда 8,2 млрд. чеде бээр.

Соолгу үеде хоорай чурттакчыларының саны кайда-даа дыка дүрген өзүп турар. 1800 чылда хоорайларга делегейниң чурттакчы чонунуң чүгле 3 хуузу турган болза, 1850 чылда—7 хуузу, 1900 чылда—14, 1980 чылда 46 хуузу чурттап турган. А 2000 чылда бүгү делегейниң чонунуң чартык кезии хоорайларга чурттаар апаар.

1900 чылда хоорай чурттакчыларының саны 100 млн. ажыг турган, а 2000 чылда оларның саны 3 млрд. ажа бээр.

1800 чылда делегейге чүгле ийи хоорайның Париж биле Лондонның чурттакчы чону кайызынын-даа 1 млн. ажыг турган. А 2000 чылда бо ийи хоорайның кайызы-даа делегейниң эң хөй чурттакчылыг он хоорайынга безин кирбес. 2000 чылга чедир делегейниң 300 хире хоорайлары бир млн. ажыг чурттакчылыг болур. Мексиканың найысылалы Мехико—ситиниң чурттакчы чону 1968—1980 чылдарда ийи катап көвүдээн болгаш 1980 чылда 15 млн. кижи четкен. Ынчангаш ол хоорай хөй чурттакчызының талазы-биле делегейде үш дугаар черде—Нью-Йорк биле Шанхайның соонда апарган.

Сонуургактарга

АЗЫРАЛ АМЫТАННАРНЫҢ ААЖЫ-ЧАҢЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА ЧҮНҮ БИЛИР СИЛЕР?

Бир эвес инек бажын көдүрүп, чыдыыргап, улуг тынып, чыттаныр болза, агаар бүргээр.

Чайын чаъс мурнунда инек аажок хөптактаныр оъттаар, суугну шоолуг ишпес, хүндүс удуур, судун эвээш болур.

Аът бышкырып, бажын чайр болза, дээр чүдерээр. А чыдыннаар болза база чаар.

Агаарның бүргээр, аяны рыы хөй база эндевес. Чаъс чаар дээнде оон дүгү хөөп, уээп келир. Аяста дүгү чырылып кире бээр болгаш чолдаяр.

Ыт кежээликтей харга аңдаштаныр, дээр чүдерээр, чер кааар болза, чаъс чаар. Кызыга думчуун дүгүнүң аразынче суп алгаш, бөлдүңгеш чыдыптар болза соор.

ЭЛЕКТРИЛИГ БАЛЫК

Сут алдан бакылап көрээлем. Ында сом дээр балык эштип чоруур. Анаа сом ышкаш, сарбагар салдарлыг, улуг аастыг. Ынчалзажок ол сом өскелиг, анаа эвес. Электрилиг!

Оон бир метр мага-боду, бажындан кудурууңга чедир кылын, эрбениг кеш-биле шыптыйган. Ол дээрге аккумулятор-дур. Оон тогунуң күжү—360 вольт! Өл элезин дамчыштыр оон тогу кончуг дүрген дамчыыр, балыкчыны ырактан-на моорадыр, ужур шаптар. Ындыг сомнар Африканың Алдыы Нигер болгаш үстүү Нилден Танганьика чедир хемнер холдеринде бар.

Ян ЧОЛДАКТЫҢ чуруу.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ДЕКАБРЬ 17-де

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.30 — Концерт. 8.55 — «Чүүдеш болгаш чүге». 9.25 — Н. Власенко ойнаар. 9.55 — Өг-бүле академиязы. 10.25 — Мультфильмнер. 10.55 — В. Чкаловтуң амыдыралындан 10 чыл. Телефильм. 12.00 — «Социализм чурттарында». 12.30 — Улусту алдаргалар. 12.40 — «Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнүге». «Ээ-хайгаарал чок чорук: Бичии хоорай болгаш үр үениң тудуглары». Черкесск областың Чигирин хоорайда электростанция тудуунуң төөгүзү. 13.10 — Бөгүн делегейде. 13.30 — «Ваштактаныр база алыс шиңи-биле». 14.00 — «Дириг амытаннар оранында» 15.00 — Эде тургустунуушкун болгаш культура. Культуралыг Бүгүроссия фондузу. 16.00 — «Чылдың бешки үеи». ССРЭ-ниң улустуң артизи И. Лученоктуң чогаалдарын бүгаар музыкалыг программа. 18.00 — Телекөвүрүг: Москва — Стокгольм. 19.15 — Док. фильм. 19.25 — ТТ экранынга эң баштай. «Плюмбум, азы Оралдыг оюн». Уран-чечен фильм. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — Суббота кежээзинде. Изабелла Юрьева болгаш Вадим Козин. Портреттер. 22.45 — Аныяктар телефельетону. 00.15—00.25 — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Студия көргүзүп тур. Клаус Мюллер-биле ужуражышкыннар. 9.00 — Театр телеабонементизи. М. Ю. Лермонтовтуң драмазы «Маскарад». 10.35 — Төөгү арыннары. Чагааларга харыылар. 11.05 — Дениизге. Информация. Реклама. 11.55—«Чурттаг Чер». Бүгүдениң «Байкал-88» социал-экологтуг экспертизазының дугайында. 12.55 — Бүгүдеге педагогика. 13.10 — «Бүзүреңчиг-даа болза, аадептиг». 14.10 — Свердловскиге болуп эрткен док. фильмнер фестивалының шаңнал фильмнери. «Азабук. Назылай берген кижиниң чугаазы». 14.30 — «Бистиң янтарывыс». Ригадан дамчыдылга. 15.10 — Реклама. 15.15 — Док фильм. 15.25 — «Братиславаның музыкалыг байырлалдары» фестивальдың концерттери. П. Бурчуладзе ырлаар. 15.50 — «Хууда амыдырал». Уран-чечен фильм. 17.30 — Мультфильм. 17.40 — Док. телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Бистиң уругларывыстың оруктары». 18.00 — Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 18.05 — Фигуралыг чуңгулаашкын. ССРЭ чемпионаты. 20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — Чуваш АССР-ниң күрүнениң ыры болгаш танцы ансамбльның концерти. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 —23.50 — Хоккей. «Известия» солунунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Финляндия биле ЧССР-ниң шилиндек командалары.

КИНО

ДЕКАБРЬ 17-ДЕ

«НАПЫРАЛ»: «Меня зовут Арлекино» 9.20, 12.00, 14.40, 17.20, 20.00.
Бичии зал: «Красная борода» 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.
«ПИОНЕР»: «Кащей бессмертный» 9.00, 12.00, «Ох, уж эта Настя!» 10.20, 13.20, «Сила любви» 15.00, 18.10, 21.10 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Сладкие грезы» 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.
«ВОСТОК»: «Кинг-Конг жив» 14.30, 17.10, 19.50 шактарда.

КЫЗЫЛЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Кызыл хоорккүүскомнуң тудуг болгаш архитектура херектериниң талазы-биле килдизи хоорайның хем ол чарыында болгаш чоон талазында чуртталга районнарын кедир үеде кандыг янзылыг тудуп сайзырадырын илеңнай көргүскен төлевилелдерни сонуургаан көрүкче Кызылдың чурттакчыларын чалап тур. Төлевилелдер делгелгези Чурукчулар бажыңында организастаан. Декабрь 19—25 хүннеринде 10 шактан 19 шакка чедир ажыглаар.

Хамаатыларның киирген саналдарын барымдаалап тургаш, төлевилелдерни чааргып кылып болур.

ЭМЧИНИҢ ӨӨРЕНИКЧИЗИ

Индий тоолчургу чугаа

Кудумчунуң оң талазы-биле хөлегелеп чоруп орган бис. Башкым үргүлчү мурнунга, а мен ийи базым соңнай чоруп ордум. Эмнер, херекселдер суп каан барбаның аарындан холум үстү бер чазып чорду. Ынчалза-даа ону кайнаар-даа, каяа-даа чедир тударынга үш чыл иштинде чаңчыга берген мен.

Хоорайның оолдары мени шолалап одавастай берген. Харын мырыңай мени: «Чараканың өөреникчизи Сваами» — дижип, адаарган-биле сымыранчырлар.

Чарака дээрге Индияның эң баштайгы ат-сураглыг эмчизи-дир. Канчап оон өөреникчизи апарганымны чугаалап берейн.

Ийи чыл бурунгаар ачам биле мен бо-ла кудумчулап кылаштажып орган бис. Кымдан-даа айтырбайн, ачам бо бажыңны тып алды. Ол бажың соонда барып, мээң эргим терээн бажыңым апарган. Ону тып алыры көңгүс белен: оон эжииндэн кижилер ыравас. Човууртаан, даңгыыштыг, ужу-бажын, даван-даяан шарып алган ынча хөй улусту оон мурнунда кажан-даа көрүп көрбээн мен. Олар шупту боттарының аарыгларының дугайында чугаалажып турдулар. Ээлчег хуваажып, хоредажып-даа турарлары бар. Чыдынга шактырыпкан кижилерни ээлчег чокка чүгле киирип болур деп турдулар.

Залды көөрүмге, улуг ак таналарлыг, делгем кончуг болду. Шкафтар, сандайларны дистиндир салып каан. Соңга чанында орар кырганны көөрүмге, узун, оолдар ышкаш дорт дурт-сынныг болду. Оон шырайы шынгыы болгаш бодамчалыг.

Менче көргеш:

— Чүң аарып тур, оолчугам?— деп айтырды.

— Оон чүзү-даа аарбайн турар, мээң амы-тынымның алыкчызы деп, ачам мээ орнумга харыылады.

Чарака хаваан чода туткаш:

— Сени таныывадым аа, караам четпестээни ол-дур. Сени үнүүден таныш кааптым. Сен Лахаури суурда Ваянатха ышкажыл сен—деп, муңгаргай хүлүмзүрдү.— Бо сээң оглуң бе? Чүзү канчап барды?

— Ол харлыг эриин чүзү аарыыр деп, кан-кадык кижи-дир, эмчим. Мен оглумну сеңээ анаа эккелдим. Сен ону бир-ле шын, эки чүвеге өөредип каап көр.

— А бо дээрге школа эвес, эмнелге ышкажыл. Улус өөретпейн, эмнеп, мага-бодунда четпестерни эдип турар болгай мен. Аарыг кижилерим бажыңнарын безин пат боорда тып алыр-дыр мен. Карак шуут четпестей берген. Мындыг кижи сээн оглунга шын орукту кайын тып берип шыдаар деп мен.

— Свааме сээң карактарың болур! Ол сээн даянгыыжың болзун! Ол өске кижилерге шынчызы-биле дузалаптар чадавас —деп, ачам чугаалай-дыр.

Бо чугаа мээң салым-чолумну ынчаар шиитпирлеп каан. Пат боорда, ыы-сыы-биле ачамдан чарылдым. Мындыг ырак хоорайга көңгүс өске кижи-биле мени ачамның канчап арттырып кааның кайтаар мен. Ону та чүү ынчаар алдадапкан чүве. А өске улус оолдарын боттарындан шоолут ырак эвес черге өөредип, ажылдадып турган болгай. Колдуунда-ла даргаларынга, чазаныырынга, идик кылырынга өөредип ап турганнар.

Ачам-биле канчап таныжып алганын сөөлүнде Чаракадан сонуургап айтырарымга, өскээр будалдырып каапкар турган.

Хоорайның кол кудумчузундан бичии, тар бажыңнарже эзптавас. Мында эң-не ядыы кижилер чурттап турар. Оларның эм садып алыр акшазы безин чок. А Чараканың бажыны шак мындыг улустарга ажыттынган. Бай-шыдалдыг кижилерден алган акшазы-биле ядыыларны эмнээр эмнерни Чарака садып ап турган.

Ийи катап бажыңның таныынга баргаш, башкым менче көргеш, чугаалай-дыр.

— Бо бажың аки кижиниң бажыңы-дыр. Ол ам дыка аарып турар. Мен анаа дузалап шыдаар ирги мен бе? Ындыг-даа болза, кыпып көрейн. Ол кижи сээн ачаңга дыка дузалаан чүве. Ачаң маңаа аксын шарып алгаш, ааан үр чаштынып чыткан кижи. Бо бажынга ачаңга чеэнишкинни кылган мен.

— Чүге аксын шарып алганы ол? Дижи аарып турганы ол бе? Сен эмнеп турган ышкажыл сен? А чүге чаштынып чытканы ол?

Ынча хөй айтырыгларымы сөзүптарымны Чарака билбээн хевирлиг. Терек хөлегезинге тура дүшкеш, чугаалады:

— Бо дээрге кайгамчык төөгү боор ийин. Чугаалаар үеш келгени ол-дур.

— Чугаалап берип көрүңерем, улуу-биле дилеп тур мен—дидим.

Башкым чугаалап эгеледи.

— Слоң ачаң мензэ эмнедип кээп-даа көрбээн кижи. Мени билбес-даа турган боор. Сээң ада-иең бажыңы өрттенн берген. Чаңнын дүжүпкен.

— Бистиң бажыңывыс өрттениишн чүве—дидим.

— Ынчан сен безин төрүттүнмээн сен. Ачаң сут өске суурга чурттап турган чүве. Бажыңы өрттенген соонда, аваң ада-иезиниң бажыңынче чаныр келген. А ачаң артып-ла каан чүвеан ийи алдын билектээштиң бирээзин садыптар дээш хоорайже чорупкан.

— Аваның ийи билектээжи бар чорду. Оларны садып алыр кижи чок болганы ол-дур аа.

— Ачаң оларны садыптар дээш турда, ийи шагдаа келгеш, билектээшти былаап апарган. Хамык чон арзызынга ачаңны: «Оорну тудуңар!»— дээш алгы дыңналган. Бир-ле кижи ону өскүдүп: «Ийи хүн бурунгаар хаанның уруунуң ийи билектээжи читкен! Бо кижи оорлаашкан-дыр! Ам бир билектээшти кайда суп алдың, эккел!»— деп алгырып турган.

Ачаңны каржызы-биле хилинчектээн. Кымыдын каан кыскаш-биле ачаңның адаккы эриин үзе чиртип кааннар.

— Ачамның эрии бүдүн-не болгай.

— Мени үзе кирбейн дыңнап көрем. Эмчи кижи шыдамык болур чоор.

Аваң ол дугайында та кайын дыңнап каан. Билектээжин тудуп алгаш хоорайга чедип келген. Аваңы улус кээрген турган. Хаанның, судтуң шииттирииниң каржы, мегеани буруу шаап чугаалажып турганнар. Хамык чон аваң-биле кады хаанның ордузунче чорупкан. Хаанче чүгле аваңны кирерин чөпшээрээн. Аваң хаанга: «Сени мегелепкен-дир, хаан»— дээш, билектээжиниң бирээзин көргүскен. Хунаап алганы билектээжин чалчалары хаанга эккеп бээрге, демейлеп көргеш, ам-на бүзүрээн. Мөге хоп тарадып турган кижини хаан келдирип алырга, оону корткаңындан хамык шынны чугаалап берген. Хааның уруунуң билектээжин боду оорлап алгаш, оозун будалдырып, ачаңны нугулдеп турган болган.

Мен сээң аваңга дужуп ачаңның эриин эдип бээр мен дидим. Аваң мензэ шуут бүзүревээн. Ындыг кезиишкинни ынчан кым-даа кылбайн турган. Бодум база чигзиниип турдум. Ынчалза-даа бүзүрелим күштүг болган.

Аваң биле мен ачаңны бо бажыңдан тып алган бис. Ачаң анаа чаштынып турган. Бо-ла бажыңга кезиишкинни кылдывыс. Ажыг оъттуң ту ачаңга дайнадып алдым. Кезерге аарышкылыг болбазын дээш. Деңмээнин эъдин кескеш, эриинге салгаш, оът хандызы-биле чаггаш, пөс-биле шарып кагдым.

— Ийе, ийе, ачамның деңмээнде сорбу бар чорду. Айтырарымга: «Чааш пар ызырыпкан»— дээр чорду. А парлар чааш база болур чүве бе?

— Бар болганы ол ыйнаан — дээш, Чарака каттырды.— Ачаңның эрии бир ай болгаш экирий берген. Мен бодум дыка-ла өөрүп турдум. Олла хевээр улустуң кулаанга-даа, думчуун-даа, бажының сөөгүн-даа эдип, эмнептер апарган мен. Ынчалза-даа ачаңны кажан-даа уттус-тыр мен. Чүге дээрге ол бирги кезиишкин кылган кижим болгай.

Башкым чугаазын төндүрүпту. Караам чажы сут-биле демей төктүп бадып турду.

— Башкым! Муң-муң кижилер силерни алдаржыдып мөгейжиклер. Сен оларны кызып эмнеп турган сен. Ачам, аваамы дээш сеңээ улуу-биле четтиргеннимни канчаар илередир аайын тыппас-тыр мен. Сээң бижээн номнарын база улуска ажыктыг боор турар...

— Че, Свами, таптыг бедеткен — деп, башкым мени үзе кирди.— Аарыг кижиге баарда, чүгле ол кижи дугайында, оон аарыының дугайында бодаар ужурлуг сен.

Орус дылдан Зоя САРЫГЛАР очулдурган.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

«ШЫННЫҢ» телефоннары
Редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; приемная — 3-34-26; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93;
партийжи амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-25; совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23; үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73;
агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; пропаганда килдизи — 3-34-57; культура килдизи — 3-39-15; информация килдизи — 3-37-11; чагаа килдизи— 3-39-03; 3-34-39;
очулга килдизи — 3-34-93; корректорлар — 3-34-19; үндүрүкчүлер — 2-27-41; бухгалтерия — 3-43-41; солун кезбейн бер...да — 2-32-75-че долгаар

Чылда 300 катап үнер. Неделяда 2 парлалга ... Тиражы 24637 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыкының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Чагыг № 219. ТС — 00743.

БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың декабрь 18 воскресенье
№ 291 (13891)
1925 чылдан үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

ОРБИТАДАН МЕДЭЭ

Удуртуушкун баштаар төп, декабрь 16. (СЭТА). «Мир» эртем-шинчилел комплекизинде ээлчеглиг ажылчын неделя доозулган. Каттышкан совет-француз экипаж медицина шинчилелдерин кылган. Александр Волков болгаш Жан-лу Кретьен Валерий Поляковтуң хайгааралы-биле деңзи чок черге кижиниң таарзыырының онзагай байдалдарының дугайында немелде медээлерни алыры-биле элээн каш шенелделерни кылган. Орбитада комплекстиң оруунда космос хереллешкиниң хемчээр ажылды программа ёзугаар күүсеткен.

«Вазон», «Светоблок» деп үнүш өстүрер херекселдерге шинчилелдерни кылган. Владимир Титов, Муса Манаров станцияның борт системалары болгаш эртем аппаратуралары-биле ажылдаарының онзагай байдалдарын Александр Волковка болгаш Сергей Крикалевка таныштырарын уламчылаан.

Удуртуушкун айыткан график ёзугаар бооп турарын экипаж илеткээн. Совет болгаш француз космонавтыларының кадыкының байдалы эки.

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязында

САГЫШ САЛЫЫШКЫНГА ХАРЫЫ — МААДЫРЛЫГ, ОРГАНИЗАСТЫГ ЧОРУК

Чер шимчээшкининге кагыгдаан Армян ССР-нин чурттакчы чонунга улуг хемчээлдиг дузаламчыны көргүзер дугайында ССРЭ-нин Министрлер Чөвүлелиниң саналын СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң чүүлдүгзүнүп көргенинин дугайында дыңнадыгны, а ол ышкаш ол-ла сорулгаларга ажыглаары-биле Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының бюджединден 50 миллион рубльди үзүп бээр дугайында СЭКП ТК-ның хүлээп алган тускай доктаалының дугайында дыңнадыгны айыылга таварышкан районнарда, бөгүн республикада ханы өөрүп четтиришкин болгаш харысаалгалыг болур чорук-биле уткаан. Херектиң ужуру чүгле сан-түңнүң улуунда, чүгле материалдыг когаралдарны долузу-биле эгидип турарында эвес-ле болгай. Бо ийи дыңнадыгларның одуруглары бистиң тургузуувустуң ёзулуг мөзү-шынарын, социал чөптүг чоруктуң боттанышкынын, бистиң кижилериниң дузаар-гак болгаш сагыш човангыр чоруун херечилеп, олар кайда-даа чурттап турары, кандыг-даа националы хамаанчокка ындыг дузаламчыны көргүзерин, адактың соонда — партияның бодунуң чону-биле хан-дамырындан тудуш харылзаазын херечилеп турар.

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң Н. И. Рыжков даргалаан комиссиязы декабрь 16-да эрткен ээлчеглиг ажылчын хуралынга Армян ССР-нин Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ф. Т. Саркисянның, Армян ССР-нин кадык камгалал министри Э. С. Габриелянның, Армян ССР-нин чуртталга-коммунал ажыл-агый министри Р. А. Минасянның, ССРЭ-нин Курагроулетпурүнүң даргазының бирги оралакчызы, ССРЭ-нин министри Е. И. Сизенковуң, ССРЭ-нин харылзаа министриниң бирги оралакчызы Г. Г. Кудрявцевтиң, Армян ССР-нин иштики херектер министри У. С. Арутюнянның, ВЦСПС-тиң даргазы С. А. Шалаевтиң, ССРЭ-нин Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчылары Ю. П. Баталинниң, Л. А. Воронинниң дыңнадыгларын дыңнаан.

Кижилерниң амы-тынын камгалап алыр, оларны хан болгаш аъш-чем-биле хандырар, санитарлыг байдалды, хөй-ниитиниң корум-чурумун тудар, оон-даа үр хуусаалыг сагыш салыышкынны бирги планче идип үндүрер талазы-биле соңгаарладып болбас, оон-за сорулгаларны шиитпирлээниниң соонда айыылга таварышкан районнарда байдал чаа чадажы киргенин демдеглээн. Тус черниң кадрлары-биле, ылангыя эр кижилер-биле тудуг организацияларын быжыглап, бүдүрүлгелерин катап тургузуп турар, азып-читкен уругларны болгаш ада-иелерин дилеп, уругларны көжүрген дыштанылга бажыңнарында болгаш кадыкшылга черлеринде армян дылга өөредир школаларны органызастап турар... Амыдырал берге, харын-даа хилинчектиг бооп турза-даа, бодунуң агымын эгелеп турар, амыдыралды шулуудадыр херек.

Республиканың Коммунал-ажыл-агый болгаш Кадык камгалал министерстволарының удуртукчуларының дыңнадыглары дыңнааш, а ол ышкаш чер-черде байдалды таныжып көргеш, ол ведомстволарга берген даалгаларны мурнуңдагызындан чедиишкинниг күүседип турар деп, комиссия түңнел үндүрген. Оон-биле кады айыылга таварышкан зонага санитарлыг байдалды тудар, ижер суг-нуң шынарын, шыгы контрольдаар, кандыг-даа халдавырлыг аарыглар болдурбас талазы-биле ажылды улам күштелдирерин олардан негээн. Харылзаачыларның ажылының темпизи күштелген. Олар комиссияның даалгазын күүсетпишаан, эрткен хонуктарда көдээ районнарга харылзааның кожуп чоруур сес белдириерин тургускан, ында чурттакчылыг 159 черлер кирип турар. Москва-биле харылзажырының 260, чурттуң ынзы-бүрү регионнары-биле харылзажырының 500 каналдарын хандырган.

Чер шимчээшкининиң кедээ черлерге чедирген уржуктарын чайладыр ажылдарны комиссия кичээнгейден үндүрбейн турар. Катап тургузар ажылдарның техниктиг баазазы хүн үнген тудум-на күштелип турар. Хоорай чурттакчыларының соон дарый, көдээниң чурттакчылары — херээженнер, кырганнар, уруглар төрээн черлеринден өскээр түр көжүп чорууруунга күзелдии-биле чөпшээрежип турар. Хоюк иштинде 800 кижини өскээр көжүрген. Идик-хеп, чоорганнар, аъш-чем продуктулары чедирери-биле кады майгыннарны болгаш өглерни чылыдары-биле көдээже хөмүр-даш чедирерин дүргедедир шиитпирни хүлээп алган.

Дүүнгү даалгалар ёзугаар көдээ суурларда 60 дезинфекция пунктулары ажылдап эгелээн. Катап тургузуушкун ажылдарында ажылдап турар техника кывар чүүл-биле бүрүн хандыртынган. Үрелген бажыңнарны септээринге болгаш чаа бажыңнарны тударынга херек тудуг материалдарын сөөртүп эккээрин дүргедедирин саналдаан.

Бир эвес агаар болгаш чер оруктарын хан дамырлары-биле деңнээри шын чүве болза, бо хүннерде бо черниң оруктарынга ол ийи катап шын болуп турар. Айыылга таварышкан бичии Армения бүгү чурттуң хан хандырылгазының күчүлүг системазынга немелде кожуулганы алган деп. Вагоннарның чүъктерин болгаш техниканың контарын чангыс-даа минута иштинде соксавайн турар. 40-тан 125 тонна чедир чүък көдүрер аар 32 кран чедип келген, экскаваторларның, бульдозерлерниң, бөду дужурер машиналарның улуг бөлүү чоокшулап кел чыдар. Комиссияның ажылчын чөвүлел хуралынга Волганың автомобиль заводунуң коллективиниң Арменияның айыылга таварышкан районнарынга «Жигули» деп 500 автомобильдерин халаска чорудуп бээр дээн шиитпирин дыңнаткан. СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязы оларны чер шимчээшкининиң зоназында ажылдап турар оперативтиг штабтарга, тудуг организацияларынга, а ол ышкаш ол автомобильдерниң чамдыызын айыылга таварышкан черлерде туруп турар хоорайлар болгаш районнар солуннарының редакцияларынга үлеп бээрин сүмелээн.

Аэропорттарга чедирип эккелген чүъктерни камгалаарынга, сөөртүрүнге болгаш хуваарынга чурумну тургузар дугайында СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязының айтыышкыннары ёзузу-биле күүсеттинип турар деп, республиканың иштики херектер министри илеткээн. Амы-тын камгалап алырының болгаш катап тургузуушкун ажылдары чоруп турар хоорайларда хөй-ниитиниң корум-чурумун чугаа чокка сагыыр талазы-биле чоокуур хемчеглерни ап чоруткан.

Чер шимчээшкининиң уржуктарын чок кылыры-биле бисте дуза кадып чедип келген даштыкы хамаатыларны хүлээп алырын, оларның күш-ажылын болгаш чурттаар черин органызастап чорудар талазы-биле комиссияның даалгаларын күүсеткенинин дугайында дыңнадыгны ажылчын чөвүлел хуралга хүлээп алган.

Айыыл-халап болган черлерде психологтуг байдал өскерлип турар. Чурттуң, партияның киржилгези, сагыш салыышкыны кижилерниң сагыш-сеткилин көдүрериңге материалдыг улуг деткимче болуп турарын дүүнгү медээлерде дыңнаткан. Чаа болуп турган оичук-чөңгээлиг маргылдылыының болгаш куралдарның органызакчылары бойлааннарның илегелин ескунган болгаш амгы үеде «артык кижилерниң» байдалынче шилчип кирген. Сес эвес — ажыл-херек ёзулуг ат-алдарны болгаш сеткил-хөөннү амгы үеде толарадып турар. Дыштаныр черлерже чаш уруглар, херээженнер, назы чедип кырааннар үжүктел чокка органызастыг чорупт турар. Эрткен хонуктарда безин 7435 кижи чорупкан. Айыылзынышкын шинчизи берге байдалдан үнериниң аргазын тып бергени дээш кижилерниң чүректиң ханызындан өөрүп четтиришкинин илередири-биле солуттунган.

Ажылчын чөвүлел хуралга чер шимчээшкинниг болган черлерден чаш уругларның чедип келгени Адлерде, а ол ышкаш Арани дээр армян курортта баштайгы школалар армян дылда ажылдап эгелээнин дыңнаткан. Декабрь 17-де ындыг школаларны Грузияның элээн каш кадыкшылга черлеринге ажыдарын планнап турар. СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязы республиканың Улус өөредилге министерствозунга армян башкылар бөлүүн доп-дораан четчелеп тургускаш, оларны министерствонуң харысаалгалыг ажылдакчылары-биле кады айыылга таварышкан-нарга түр школаларны тургузуп турар черлерже чорударын хүлээндирген. Украинаның болгаш Причерноморьениң кадыкшылга черлеринге өскээр көжүргеннерге ам-даа 45 муң орунну немей белетээшкиниң дугайында чурттуң профсоюзларының дыңнадыын хүлээп алган. Ленинаканның болгаш Кироваканның дөрт дээди өөредилге черлериниң студентилери Арменияның өске-даа өөредилге черлеринге хуваап тургузарын шиитпирлээн.

Чер шимчээшкининге таварышкан өскүстерни азырап алырынга белени Арменияның болгаш чурттуң өске-даа регионнарының муң-муң хамаатыларының белени илередип турарын демдеглээн. Чаагай, арыг сеткилдиг кижилерниң чүткүлү билдингир, ону болур-чогууру-биле үнелеп, ону камнаар херек. Ынчалза-даа чаш уруг бүрүзүнүң салым-чолун шиитпирлээриниң мурнунда оон ада-иелерин азы төреллерин тып алыр талазы-биле бүгү хемчеглерни ап чорудар. Оон-биле холбаштыр тодаргай даалгаларны Уругларның В. И. Ленин аттыг совет фондузунга, комсомолга, профэвилелдерге, республикаларның солуннарынга, телевидениеге болгаш радиога берген.

Ленинаканның, зонаның өске-даа хоорайларының болгаш көдээ суурларының тударының кол планын ажылдап кылып турарын чугаалажып көрүп тургаш, төлевилелдерни регионда сейсмиктиг байдалдың тодараткан сан-түңнери-биле дүүштүрериниң, а ол ышкаш чурттакчылыг суурларның архитектуразынга армян национал чаңчылдарны чугаа чокка илередириниң эргежок чугулазын демдеглээн. Келир үениң хоорайларының болгаш көдээ суурларының төлевилелдерин болгаш макеттерин калбаа-биле чугаалажып көөр кылдыр парлап үндүрер деп шиитпирлээн, ол бүгү ажылды долу ажык-чарлыг чоруктуң байдалынга чорудар.

Ол-ла хүн Н. И. Рыжков, Н. Н. Слюньков, ССРЭ-нин Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Б. Е. Щербина, Арменияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары С. Г. Арутюнян Ленинаканда катап тургузуушкун ажылдарының чоруп турар элээн каш районнарынга чораапнар.

• • •

«Компрессор» заводтуң девискээри. Бүдүрүлге чериниң цехтеринге болгаш албан черлеринге халап болган үеде 617 кижи турган. 397 кижи дириг арткан. Амгы үеде оларның хөй кезии бууунгуларны аштаарынга киржип, чаа корпустарны тударынга, заводту катап тургузарынга черин белеткеп турарлар. Коллективти чаа катап тургузуп турар. Оларга дузалап келген машина тудукчулары болгаш ажылчыннар ажыл-херектиң капчаар чоруп турарын чугаалап, дүрген болган дээштин-биле хелеңнеринге чүнүң шаптыктап турарын ажыл-биле айыткан бар.

(СЭТА).

СЭКП Тыва обкомунуң пленуму

Дүүн СЭКП обкомунуң пленуму болган. СЭКП обкомунуң пленуму областың XXI партия конференциязынга СЭКП обкомунуң «СЭКП обкомунуң ажылының дугайында отчёт болгаш областың партия организациязының ээлчеглиг сорулгалары» деп илеткелиниң төлевилелин чугаалажып көрген.

Ол айтырыг талазы-биле дыңнадыгны СЭКП обкомунуң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** кылган.

Илеткелдиң төлевилелиниң талазы-биле шүгүмчүлелдерни болгаш саналдарны Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлелиниң херектер эргелекчизи **Ш. Д. Куулар**, «Кызыл» куш фабриказының директору **Л. П. Килин**, Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы **К. А. Маспык-оол**, Дыл, литератураның болгаш төөгүнүң тыва эртем-шинчилел институдунуң директору **Ю. Л. Аранчын**, «Тувинская правда» солуннуң редактору **В. Л. Маслов**, СЭКП обкомунуң кежигүнү **С. Ы. Монгуш**, СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары **В. С. Неделин**, «Тыва кобальт» комбинаттың партком секретары **С. М. Климошенко**, СЭКП обкомунуң кежигүнү **Н. П. Федоров**, СЭКП обкомунуң ийиги секретары **Г. Н. Долгополов**, СЭКП обкомунуң секретары **А. К. Калзай**, СЭКП обкомунуң секретары **А. И. Ванжа**, Кызыл хоорккүүскомнуң даргазы **Д. Л. Тинмей**, СЭКП обкомунуң кежигүнү **Н. С. Бойду**, «Тыва тудуг» каттыжышкынның начальниги **И. А. Остапец**, СЭКП обкомунуң секретары **Ш. Д. Ооржак** олар берген.

СЭКП обкомунуң пленумунга Г. Ч. Ширшин түңнел сөс чугаалаан.

Областың XXI партия конференциязынга СЭКП обкомунуң «СЭКП обкомунуң ажылының дугайында отчёт болгаш областың партия организациязының ээлчеглиг сорулгалары» деп илеткелин пленум бадылаан болгаш чогуур доктаалды хүлээп алган.

СЭКП обкомунуң пленуму оон-биле бодунуң ажылын доскан.

АРМЕНИЯНЫҢ АЖЫГ-ШҮЖҮҮН ДЕҢГЕ ҮЛЕЖИИЛИ

АКЫ-ДУҢМА ЧОНГА

Армян улуска коргунчуг айыылды таварыштырып, улуг когаралды чедирген чер шимчээшкининиң уржуун чайладыры-биле Кызыл районнуң чурттакчы чону ааты бүрү дузаламчы чедирер ааг күзелин илередип турарлар. Ниитизи-биле олар № 700412 агар санче 41 муң 40 рубльди шилчиткен.

«Көк-Тей», «Сукпак» совхозтарның ажыл-ишчилери тус-тузу 8 муң рубльди, «Тиилелге» совхозтан 3360, ол-ла совхозтуң ажылчын кооперациязы 1 муң, куш фабриказының коллективи 8655 рубльди шилчиткен.

Кара-Хаак школазының коллективи бүрүн түгдүт иштики 150 хепти чоруткан. Терлиг-Хая школазының өөреникчилери эп-сеткил ярмарказын органызастааш, оон киирген 100 рубль орулганы шилчиткен. Чербиниң школа-интернадының коллективи ада-иезин оскунган, өскүс арткан 40 чаштарны хүлээп алыры-биле оруннарын, ерээлдерин белеткеп алган. Акы-дуңма чонга дуза чедирерин районнуң ажыл-ишчилери үргүлчүлеп-тээн.

Севилей МААДЫ.
СЭКП Кызыл райкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы.

КООПЕРАТОРЛАРНЫҢ ШИИТПИРИ

Тыва респотребсоюзунуң баштаар черниң, оон аппаратының ажылдакчыларының хуралы болган. Респотребсоюз баштаар черниң даргазы Х. Д. Монгуш акы-дуңма армян улустуң таварышканы халап дугайында кыска-биле чугаалааш, кооператорлар кандыг дуза көргүзүп болурун ажылдакчылардан айтырган.

Эвилелдиң аъш-чем барааннар килдизиниң эргелекчизи В. А. Лапшов сөс алгаш, мынча дээн:

— Аъш-чем, эт-сеп аймаан чорудуп болур бис. Ынчалза-даа чер аразы ырак, демир-орук чок, машина-балгат-биле хөй үе эртер. Ынчангаш бар аргаларын санап тургаш, акша-хөреңги-биле дузалашса кандыгыл?

Ол сөстерни коллектив кежигүннери деткээн. Аңаа чүве чугаалаан кижи бүрүзү дуза чедирериниң белени, Арменияже шилчидер акшаны кайын алырын ажыы-биле чугаалап, боттарының саналдарын киирип турган.

Ук хуралдың үндүрген шиитпири бо: социал-культура хөгжүлдезиниң акша-хөреңгизинден ниитизи-биле 20 муң рубльди Арменияда чер шимчээшкининиң уржуктарын чайладыры-биле шилчидер. Ук түңну республиканың төреглекчилер ниитилелдериниң өмүнээзинден чорудар.

Айыылга таварышкан республиканың ишчилеринге бистиң кооператорларывыстың дузазы бо.

Кажнак САТ.

ӨҢНҮКТЕР УДУР-ДЕДИР ДУЗАЛАЖЫР

Сүт-Хөл районнуң девискээринде сөөлгү үеде элээн каш тудуглар немешкен. Бора-Тайгада, Ишкинде культура бажыңнары, район төвүнде хлеб быжырар черин, 75 олуттуг столоваяны, автостанцияны, 6 садыгжылыг магазинни, спорт залын дужааган. Чоокку үеде белеткел конторазының бажыңын база кыгар-чаар материалдар кудар бажыңны дужаар. Бо бүгү объектилерни тударынга Кавказтан, эң ылангыя Армениядан келген тудугжулар улуг дузаны чедирип турар. Эрткен чайын бисте Армениядан тудугжу 5 бригада ажылдап чайлады. Бо дээрге акы-дуңма чонуң бисте улуг дузазы деп билип турар бис.

Ам өңнүктерниң чурттунга чер шимчээшкини — улуг айыыл-халап болган-дыр. Ынчангаш акы-дуңма Арменияның чер шимчээшкининге таварышкан чонунга дуза чедирер талазы-биле улуг ажыл бистиң районда чоруп турар. Райкүүскомнуң даргазы Ч. Б. Монгуш баштаан комиссияны тургускан. Тус-тус коллективтерде, совхозтарда чонуң хуралдары эртип турар. Аңаа армян улуска кандыг дуза чедирерин чугаалажып, организастыг хемчеглерни ап турар. «Сүт-Хөл» совхозтуң ажыл-ишчилери Арменияның чер шимчээшкининге таварышкан чонунга дузалаары-биле 1000 рубльди шилчиткен. Райпо эмнелгезиниң база санэпидстанцияның ажылдакчылары чымчак инвентарь, идик-хеп аймаан чыып эгелээн. Райпо коллективи 700 рубльди киирген, а ында коммунист кижи бүрүзү-ле 25-25 рубльди дузалаан. Пекарня эргелекчизи Г. Доңгак биле белеткел конторазының директору С. Монгуш олар тус-тузунда 50-50 рубльди шилчиткен. Райпо ажылдакчыларындан беш кижи Армениядан 5 бичии уругларны азырап доруктурар күзелин илереткен.

Светлана САМБЫЙ-ООЛ.

АЙЫЫЛДЫ-ДАА, ӨӨРҮШКҮНҮ-ДАА ДЕҢГЕ

Бистиң улуг совет чурттувустуң бүгү кижилери Арменияның соңгу девискээринге күштүг чер шимчээшкини болганын улуг сагыш човаашкын-биле хүлээп алган бис, ол кижи бүрүзүнүң сагыш-сеткилин хүнүреткен. Баштайгы шактарда-ла акы-дуңма армян чонунуң таварышкан айыылын үлежип, кандыг-даа арга-биле дузалажырын күзээннерин бүгү чуртта санап четпес. Органызациялар, бүдүрүлге, өөредилге черлери, чурттакчы чон тускай ажыттынган № 700412 агар санче акша-хөреңгин шилчидип турар. Бистиң филиалдың башкылары, студентилери база эрткен пятницада кичээлдер соонда митингиге чыгылып келгеш, армян чонунуң мындыг берге үезинде дуза көргүзер күзелин илереткеннер. Хуралга башкылар-даа, студентилер-даа бо болуушкун дээрге чүгле армян чонунуң эвес, бистиң шуптувуска таварышкан айыыл-халап-тыр деп чугаалап, кижи бүрүзү шыдаар шаа-биле дузалаар күзелин илередип турдулар. Коллективтиң кежигүннери шупту ээ тура-биле акшаны чыггаш шилчидерин шиитпирлээн.

Соңгучу МОНГУШ.
Красноярсктың көдээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиалының директору.

УРУГЛАР — БИСТИҢ ӨӨРҮШКҮВҮС

Совет Тываның ажылчы чону айыылдыг халапка таварышкан армян чонунуң муңгаралын болгаш сеткилин үлешпишаан, боттарының дузаламчызын чедирерин уламчылап турар. Дүүн хүндүскүнүң ийи шакка чедир 700412 агар санче 381 муң 500 рубльди шилчиткен. Дуза чедирер дээн органызацияларның болгаш хуу кижилерниң саны хүн келген тудум көвүдеп турар.

Хову-Аксының металлургтарындан дөрт кижи составтыг камгалал салбыры ГАЗ-66 маркалыг машина-биле Арменияже аъттанышкан. Өске-даа черлерден барып дуза чедирер дээн кижилер күзелин илередип турар.

Чер халавының айыылынга таварышкан бичии чаштарны кижизидип, өөредип, азырап алыр дээн ада-иелер Тывавыстың булуң бүрүзүнден күзелиң илередип турар. Оларга Кызылдың школа-интернадында башкы Лариса Маадыевна Аракчаа, Чадаанада терапевт Клавдия Биче-ооловна биле мында № 2 школада күш-культура башкызы Андрей Соянович Ойдуптар, Чербиниң дузалал школазының башкызы Алевтина Байдоосовна Доңгак, Кызылда ажылчын Алексей Аркилович биле Кызылдың уруглар-садының методизи Галина Куприяновна Мкртчяннар, Кызылдың № 3 школазының башкызы Лариса Сатовна биле ПАТБ-нин чолаачызы Владимир Романович Сагалаковтар болгаш өске-даа ада-иелер хамааржыр.

ДАЛАЙГА ДАМДЫ ДУЗАЛААР

Армян улуска улуг когаралды чедирген чер шимчээшкининиң дугайында медээни Эрзин районнуң ажылчы чону ханы кажыыдал-биле хүлээп ап, оларның-биле кады боттарының качыгдалын илергейлеп турар. Өңнүктерге акша болгаш материалдыг деткимчени көргүзер дээш бар аргаларны ажыглап турар. «Нарын» совхоз 7 муң рубльди шилчиткен. Оон аңгыда АКМК—1300, районнуң харылзаа бөлдүрү—189, СЭКП райкому—305, комсомол райкому—105, Ленин аттыг совхозтуң уруглар садызы—50, район аптеказы—35 рубльди 700412 агар санче шилчиткен.

Оруқ черниниң ажылдакчылары Арменияга барып дузалажыр дугайында боттарының сагыш-сеткилин илергейлээн. Ынаар баары-биле хөй кижилер билдириишкиннерин киирген.

Алдын-кыс КОМБУ.
СЭКП Эрзин райкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи.

ССРЭ-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СОҢГУЛДАЛАРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ РСФСР-НИҢ КРАСНОЯРСК № 16 НАЦИОНАЛ-ДЕВИСКЭЭР СОҢГУЛДА ОКРУГУНУҢ СОҢГУЛДА ОКРУГ КОМИССИЯЗЫН ТУРГУЗАР ДУГАЙЫНДА

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

«ССРЭ-нин улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 21 болгаш 24 чүүлдеринге үндезилээш, РСФСР-нин Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

ССРЭ-нин улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле РСФСР-нин Красноярск № 16 национал-девискээр соңгулда округунуң округ комиссиязын дараазында составтыг кылдыр тургузар:

Наталья Павловна Болотина, лаборатория эргелекчизи — ССРЭ-нин Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Соңгу Якутск филиалының физика-техниктиг айтырыглар институдунуң күш-ажылчы коллективинден.

Валерий Иванович Бронников, слесарь-оператор — Красноярск крайның Емельяновск районунда «Заря» куш фабриказының күш-ажылчы коллективинден.

Фаина Александровна Гуляева, башкы — Красноярск хоорайның № 11 ортумак школазының күш-ажылчы коллективинден.

Владимир Павлович Елисеев, экскаваторнуң улуг машинизи — «Красноярскуголь» бүдүрүлге каттыжышкынының «Каа-Хем» разрезиниң күш-ажылчы коллективинден, Тыва АССР.

Мария Павловна Карагусова, хендир долгакчызы — Черногорскиниң камвольно-сукно бүдүрүлге каттыжышкынының күш-ажылчы коллектив чөвүлелинден, Красноярск крайның Хакас автономнуг облазы.

Римма Михайловна Немировская, оператор — «Якуталмаз» бүдүрүлге каттыжышкынының «Мир» карьериниң күш-ажылчы коллективинден.

Валентин Иванович Никифоров, ВЛКСМ Якут обкомунуң бирги секретары — ВЛКСМ Якут обкомунуң бюрозундан.

Дадар-оол Сандыйоолович Ооң, автомобиль транспортунуң болгаш чазаглыг оруктар ажылчыннарының профессионал эвилелиниң обкомунуң даргазы — Тыва АССР-нин автомобиль транспортунуң болгаш чазаглыг оруктар ажылчыннарының профессионал эвилелиниң обкомунуң президиумундан.

Бичен Самбуевна Ооң, саанчы — Тыва АССР-нин Таңды районунда «Сосновка» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйның күш-ажылчы коллективинден.

Галина Васильевна Пинегина, ажылчын — Красноярск крайның Березовск районунда «Красноярский» ногаа ажыл-агый совхозунуң күш-ажылчы коллективинден.

Дмитрий Феодосьевич Попов, бригадирниң дузалакчызы — Якут АССР-нин Орджоникидзевск районунда «Октемский» ногаа ажыл-агый совхозунуң күш-ажылчы коллективинден.

Николай Михайлович Сидык, бригадир — Красноярсктың В. И. Ленин аттыг металлургия заводунуң күш-ажылчы коллектив чөвүлелинден.

Вениамин Сергеевич Соколов, СЭКП Красноярск крайкомунуң секретары — СЭКП Красноярск крайкомунуң бюрозундан.

Владимир Павлович Усольцев, техниктиг контроль килдизиниң начальнигиниң оралакчызы — «Сибтяжмаш» бүдүрүлге каттыжышкынының күш-ажылчы коллектив чөвүлелинден, Красноярск хоорай.

Евдокия Николаевна Штыховская, саанчы — Красноярск крайның Нижнеингаш районунда «Восход» колхозтуң күш-ажылчы коллективинден.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы В. ВОРОТНИКОВ.
РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары С. ЧИСТОПЛЯСОВ
Москва, 1988 чылдың декабрь 16-да.

„Шынның" көрүнчүүнде": ЧЕР АЖЫЛЫ, ООҢ КУЛЬТУРАЗЫ

Кандыг-даа ажылга бедик көргүзүглерни чедип алырда, бир кол негелде болза, мурнакчы дуржулганы шингээдири болур. 1988 чылдын түңнели-биле «Хемчик» совхозта Мартан-оол Чалзынович Саая биле «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында Николай Степанович Чупин оларның удурткан коллективтер чаагай дүжүттү өстүрүп, республикада шылгараан, планныг даалгаларын дыка ажыр күүсеткилээн.

Ынчангаш дараазында чылда оларның дуржулгазы тараажыларга өөредиг болуру-биле «Шынның көрүнчүүнде» чамдык материалдарны парладдывыс.

ЧЕДИИШКИННЕР ТАВАРЫЛГА БОЛБААН

Барын-Хемчик районга бо чылын тараа культураларының эки дүжүдүн ап, 6000 тонна тарааны бастырган. Бо чедиишкинге, ылаңгыя «Хемчик» совхозтуң тараажыларының киирген үлүү улуг болган. Ынчангаш үк совхозка барып, мында чер ажылын чорудуп турарының технологиязы, ажылды органивастаны-биле таныжып чораан бис.

Бир дугаарында совхозтуң кол агроному Светлана Делбиновна ДОНГАККА сөс:

— «Хемчик» совхоз бо чылын 1082 гектар черге тараа культуралары тараан. Ооң иштинде кол культура кызыл-тасты 165 гектар черге тараан. Ол шөлдүң 100 гектарын интенсивтиг арга-биле тараан шөлү бооп турар.

Интенсивтиг арга-биле тараан шөл деп чүл? Тарылга шөлүн аазажеткеш, аңаа эртемниң, техниканың, технологияның бүгү чедиишкиннерин ажыглап тургаш, эртем ёзугаар тарылганы чорудуп, ооң чарыгдалдарын үндүрүп тургаш, эки көргүзүглерни чедип ап, хөй дүжүттү алырыдыр.

Интенсивтиг арга-биле тараан тарымыр шөлге шупту 200 гаже ажыглаан турган. Аңаа тарылга болчештиргелерин сагып, ооң 100 газын аңдарып куруктурган арыг чер кылдыр арттырган турган. Ол арыг черни чай дургузунда бок үнүштерден арыглап, 3-4 катап культиватор-плоскорез-биле (КПЭ-3,8-биле) болбазыраткан. Эрткен чайын ынчаар болбазырадып чайлаан черни чазын культиватор-биле тырттырган, чемишчидилге кииргеннаан, 2 дугаар база тыртар. Чемишчидилгеге 1 гектар черге 2 центнер нитроаммофоска чаштырган бис.

Ол-ла черге үш дугаарында үрезин-биле холуй диамофосканы 1 га черге 0,6 центнер кылдыр чаштырган. Чайын бок үнүш үнүп, шимыраарын, кулактапып келгенде, чиик илиир-биле база бир катап тыртар.

Хөрзүннүң бир дугаар болбазырадылгазын апрель 25 үезинде, ийи дугаарын май 3-тен 7-ге чедир чорудары өттиг. Үш дугаар болбазырадылганы май 10-дан 13 үезинде, а дөрт дугаарын тараа ээзи үнүп келгенде чорудар. Үш дугаар болбазырадылгазы (үрезин-биле катай чемишчидилге кииргени) хөрзүннүң температуразы 5—10 градус хире чылыг келгенде кылза эки.

Үрезинни 1 гектар шөлге 1,8 центнер кылдыр чашкан. Үрезинге Кызылдан келген дээди сорттуң тараазын чашкан бис. 1989 чылдың тарылгазын бодуувуска арткан, хоранныг алганывыс шилиндек үрезин-биле чажар бис. Эрткен чылдың үрезинни хөрзүнге киир 5-6 сантиметр кылдыр чашканын немей кагза эки боор.

Совхозтуң интенсивтиг тараа шөлүнге Мартан-оол Саяның бот-орулга-чарылгалыг звенозу ийи Т-150 тракторлуг, 1 машиналыг 5 кижи ажылдап турган. Тарылга шөлүнүң чазын шыгы эки болган. Чайын чээс чаан турганы база тараажыларга дузалаан. Ынчалза-даа кол-ла чүве — кижилерниң онзагайын ажылынга хамаарылгазының үндезинни-биле өскерилгени болган. Бот-орулга-чарылгалыг звено бүгү ажылдарны эң эки хуусаалыында, бүгү агротехниктиг сүмелерни сагып турганы кылгап-ыжиндиг эки түңнелдерниг болган.

Интенсивтиг шөлдүң тараазын сентябрь эгезинде чыттыр кескен. Ооң беш хонганда дөрт комбайн-биле үш-ле хонук иштинде бастырган. Тараазы ажаатынган шөлдүн саванын болуп, прессткээш, оскээр дажып, сараттаан. Дыштандырган арыг шөлдүң болбазырадылгазын чай дургузунда база дөрт катап, чашкан үнүп кээрге-ле чорудуп турган. Саванын болуп апарган шөлдүң күскү чер аңдарылгазын база кылган.

Бо чылын тараа шөлүнге хоралыг курт-кымыскаяк эскертинмээн, чашпан чок болган. Ынчангаш оларга удур хоран чашпаан. Шөлдүң кыдыгларынга чашпаны, үнген хоралыг өске үнүштерни 2,4 Д аминная соль деп хоран-биле чажып, хораннаан.

Өске тараа культураларындан арбайга чемишчидилге кылдыр диаммофосканы ийи катап, бир дугаарын хөрзүнче киир, ийи дугаарын үрезинбиле кады чаштырган. Тарылганы коллдуунда эрткен чылын болбазырадып, дыштандырып каан шөлдерге чорудкан. Тарылга мурнуунуң часкы чер болбазырадылгазын ол шөлдерге ийи катап, бирээзин чемишчидилге чажып база ооң соонда чашпанын тыртып кылган. Тарыыр шөлдү хол-биле көңтарын көөрге, ак-ак дазылдар бар болза-ла болбазырадып, тырттырар болза эки.

Тараажы звенолар бот-орулга-чарылгаже шилчиирээнде, механизаторлар тарылганың хуусааларын-даа сагывас, ону дүрген доозары-биле хөрзүн чылываанда, бок үнүштер-биле демиселдиг эки чорутпайн-даа тараазын чажып каантар турган болгай. Ынчангаш соок черге чажып каан үрезиннии мурнай бок үнүштер үнүп кээр.

«Хемчик» совхоз бо чылын ажаап алганы 2465 тонна тараавыстыг 200 ажыг тонназын күрүнеге, Кара-Хөлге, Моңгун-Тайгага болгаш совхозтуң бодунуң чонунга, Ак-Довуракка болгаш Кызыл-Мажалыкка болгулаан базаарларга саткан. Ам совхозта мал чеминге болгаш үрезинге херелгээр тараа бар.

Совхозтуң тараажыларының бо чылгы чедиишкиннери таварылга болбаан. Бо чедиишкиннен бис бир дугаарында бот-орулга-чарылга, кезээ-биле ажылдап эгелээн коллективтиң кандыг улуг аргалыын, ажыглаттынмаан курлавырлары барын көрүп турар бис. Ынчангаш совхозтуң дирекциязындан, кол агроном мээң бодумдан тараажыларның ооң-даа бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга бүгү таарымчалыг байдалдарын тургузар дээш ажылдаары негеттинип турар.

ЧУРУКТАРДА: звено удуртукчузу М. Саая; «Хемчик» совхозтуң кол агроному С. Донгак; механизатор Ч. Саая; мурнакчы механизатор Д. Донгак.

Чылбак-оол КАРА-САЛДЫҢ фотолары.

Материалдарны «Хемчиктиң сылдызы» солунуң корреспондентизи Чкалов МАНДЫЫНЧЫ белеткээн.

Чамдык дуржулгалардан

БҮГҮ АРГАЛАР БИСТЕ БАР

● Мурнакчы технологияны нептередир, бот-орулга-чарылганы улам калбартыр. ●

«Хемчик» совхозтуң тараажыларының чедиишкиннериниң дугайында чугаалап тура, нийти чер ажылының районда байдалын аңаа деңнеп көрбес чүве болза, чуга долу болбас ийик. Ынчангаш бис районда чер ажылының нийти байдалын чугаалап бээрин РАҮК-туң кол агрономузу Иван Чорбаалевич МАГОВАЛДАН дилээн бис:

— Бо эртип турар чылда районнуң ажыл-агыйларының чер ажылдарын чорудуп келгениниң чамдык түңнелдерин ам үндүрүп болур апарган. Район бо чылын 4410 га черге тараа культураларын чашкан. Ооң иштинде кызыл-тасты 1396 га черге, арбайны 1520, суланы 1424, чинге-тарааны 20, чочак-тарааны 50 га черге тараан. Бүгү тарылга шөлүнге 1540 тонна үрезинни чашкан. Ол үрезинниң шуптузу 2-3-кү класстыг болган. Ынчангаш ам бүгү ажыл-агыйлар келир чылын чажар үрезинниң шынарынче кичээнгей салыр ужурлуг.

Районнуң совхозтары бо хүннерде үрезин тараазын четчири-биле уруп-даа алган болза, ону аштап арыглаарын амдаа чорутпаан. А «Дөң-Терезин» совхоз үрезин урар планын күүсетпээн болуп турар.

Бүгү тараа культураларын тарылга шөлүнүң болчештирилгезин сагып, 1987 чылдың арыг, куруктурган шөлүнге чашкан. Бир га шөлге 150—180 килограмм үрезин чаштынган. Үрезинни тарып, чажарының мурнунда бир га шөлге-ле 200—250 килограмм минералдыг чемишчидилгени 12—15 сантиметр кылдыр киир чаштырган. Үнүштүң баштайгы өзүмү дээш, чаңгыс-даа болзун дээш химиктиг арганын чемишчидилгени 1 га черге үрезин-биле катай 50—60 килограмм чедир ажыглаан болгаш шыкты базырган.

Тарылга шөлдериниң бок үнүжүнүң үнүп кээрин манааш, ону КПЭ-3,8 деп маркалыг культиватор-биле узуткан чок кылганының соонда СЗС-2,1 деп сеялканы ажыглаан. Бок үнүш үнүп келген дег черлерге чиик илиир-биле шашыштыр илиирткээн. Ылаңгыя «Хемчик» совхоз бодунуң тарылга шөлдеринге бок үнүштер-биле демиселдиг эки чорудкан. Кажан бок үнүш дазылданып, өзүп турар үезинде аңаа удур химиктиг арганы херелгээн болгаш районнуң тарылга шөлдеринге ниитизи-биле 2500 га черге хоранаашкынны кылган.

Районга бо чылдың тарылгазынга 450 га черге интенсивтиг арганы ажыглаан. Ол шөлдериниң 1 га черинден 17—25 центнер кызыл-тасты алырын планнап турган болза, ооң 13,5—37,7 центнер дүжүттү алган. Ынчангаш интенсивтиг аргаларның кезектерин ажыглаан шөлдер ортумаа-биле 21,6 центнер кызыл-тасты берген. Ынчангаш бис моон соңгаар интенсивтиг арга-биле тараа культураларын тарыырының хуузун доктаамал көвүдедир ужурлуг бис.

Бир эвес ажыл-агыйлар аайы-биле алыр болза, «Хемчик» совхозтуң көргүзүү эки болган. Совхоз интенсивтиг арга-биле тараан шөлүнүң 1 газындан 37,7 центнер кызыл-тасты, 25,5 центнер арбайны, 8,3 центнер суланы алган. Бо көргүзүгнүң чүгле районда эвес, а бүгү республикада эки түңнелдер деп көрүп турар. Совхозта Мартан-оол Саяның болгаш Болат Хомушкунуң удуртканы тараа өстүрер бот-орулга-чарылгалыг звеноларның ажылы кончуг эки болган.

Район бо чылын ниитизибиле 4704 га черге тараан тараа культураларындан 5870 тонна дүжүттү азы 1 га черден 12,4 центнер эки шынарлыг тарааны алган. Күрүнеге 200 тонна тараа садар план 273 тонна кылдыр ажыр күүсеттинген. Үрезинге 1640 тонна, мал чеминге 3000 тонна тараа культураларын урган.

Хөй-ниитиниң малынга четчир саныг чемни белеткээрибиле бо чайын районга 10 бот-орулга-чарылгалыг звенолар ажылдап турган. Оларның иштинден «Шекпээр» совхозтуң Аңгаты салбырында Степан Ооржакка баштаткан звено эки түңнелдиг болган. Звено бодунга хүлээнин алганы планын 103 хуугу күүсеткен. Районда мал чеминге ам бир баш малга оваащтыр чижеглеп алырга, 12,5 центнер чемгерилге единицазы онаажыр кылдыр белеткеттинген азы нийти план 76 хуугу күүсеттинген. Ону бис эрткен чылгы деңнелге көөрде эки көргүзүг кылдыр үнелеп турар бис.

Чер ажылын ниитизи-биле сайгарып тура, «Барлык» совхозтуң бо чылын 35 га черден 702 тонна картофельди алганын черле эки көргүзүг кылдыр демдеглээр ужурлуг бис. Ол бедик дүжүттү Федора Саяның бот-орулга-чарылгалыг бригадазы алган. Бо бригада сөөлгү үш чылда республикага бедик көргүзүглерни чедип ап келгенин эскербейн турарывыс чиктиг. Район күрүнеге 1100 тонна картофельди, 800 тонна ноганы дужааган. Нийти дүжүт 2160 тонна, азы 1 га черден 87 центнер картофельди ажаап алган. Келир чылдың дүжүдүнге 1005 тонна картофельди бүрүн уруп алган.

Чер ажыл-агыйын чорудаарынга район бо чылын элээн чедиишкиннерлиг болган-даа болза, черниң нийти беримчези ам-даа куду болуп турар. Чижээ, район девискээринде 1600 га черде тараан хөй чылдыг сиген эргижирээн болгаш ооң дүжүдү чавыс болуп турар. Ам ону чаарты эде тарыыры негеттинип турар. Ону боттандырып кылыры-биле 7 тонна хөй чылдыг сиген үрезинни тыптыны алган бис. Бо келир 1989 чылдың тарылгазында 850 га черге хөй чылдыг сигенни тарыыры планнаттынган, 120 га черге нога аймаан чүгле Астрахань аргазыбиле тарып өстүрерин амыдырал негеп келген. Эрткен чылдың түңнели-биле тараа культураларын интенсивтиг арга-биле өстүрери ажыктыг болуп турар. Ынчангаш интенсивтиг арга-биле тараан тараа шөлдерин 450 га турганындан 850—900 га чедирер сорулга салдынган. Бо чылын район 1 га шөлден 88 центнер картофельди ажаап өстүрген. Келир чылын картофельдиң ортумак дүжүдүн 95—100 центнер чедирери планнаттынган. Ону чедип алырда бот-орулга-чарылгалыг звеноларның ажылын улам хөгжүдер, картофельди суггаттыг шөлдерге чалданчак арга-биле тарып өстүрер ужурлуг бис. Бо бүгү салдынган сорулгаларны күүседирини бүгү чер ажылының технологиязынга чагыртып ажылдаар болзувусса, ону күүседир аргалар бисте бүрүн бар.

КОЛ ШИМЧЕДИКЧИ КҮШ

Кандыг-даа ажылдың чедиишкини мында ажылдап турар кижилерден дорт хамааржыр. А «Хемчик» совхозта тараа культураларын Мартан-оол Чалзынович Саая биле Болат Сүрүңович Хомушкунуң удуртканы бот-орулга-чарылгалыг звенолар тарып өстүрүп турар. Олардан интенсивтиг арга-биле тараа тараан, ооң эң бедик дүжүттү алган звенонуң удуртукчузу М. Ч. СААЯГА сөс:

— Совхозувустуң нийти тарылга шөлү 1082 гектар хоорзин Светлана Делбиновна чугаалады. Ооң 552 гектар черинде Болат Сүрүңович Хомушкунуң звенозу ажылдап турар. Бистиң звеновуска 530 гектар чер онаажыр. Ооң 100 га черин интенсивтиг арга-биле тарааш, ол шөлдүн арааларынга база 100 га арыг шөлдү куруктуруп арттырган бис.

Бо күзүн бистиң звено интенсивтиг шөлден 37,7 центнер тарааны, а аңаа арга-биле тараан шөлден 22,1 центнер дүжүттү бир гектар черден алган бис. Бо бедик дүжүттү бис коллдуунда ажылга хамаарылгавысты үндезинни-биле эде көрүп, чаа бөу-биле черге ажылдаанывыстан чедип алган бис дээр болзувусса, черле хоорседиг болбас. Бистиң ажылывыска бойдустуң таарымчалыг болганы база дузалаан. Ынчалзажок мээң звеномда ажылдап турар хоочун механизаторлар Кадыр-оол Ооржак, Сергей Донгак, Чап-оол Саая, Орлов Хертек оларның кижи бүрүзүнүң хууда киирген үлүү бо эки түңнелдерде черле кончуг улуг болуп турар.

Бис эрткен чылын бир кол кичээнгейни бок үнүштер-биле демиселче углаан турган бис. Чазын хар эриирге-ле, хову ажылдарын чорударда технологтут карта ёзугаар черин аңдарып, илииртеп, чажып эгелээр. Чайты үеде дыштандырган диллидектербиле ажылдаар. Бо-ла бүгү ажылдарны агрономнуң чугаалааны-биле мээң дакпырлаан херээм чок боор. Ынчалза-даа бистиң ажылывыска шаптык кадып турар чамдык чүүлдерге доктаап көрейн.

Бистиң хөй күш үндүрүп тургаш, өстүрүп алган тараавысты чыл санында хөй мал чип турар. Көдээ Совет, совхозтуң дирекциязы малын тарааже киирип турар улуска күш четпейн турар.

Бригада кержээни ёзугаар айыткан чүүлдерниң чамдыызының күүсеттинмейн баары база чиктиг-дир. Ындыг таварылгалар, ылаңгыя ажыл төлевирин төнчү продукция дээш төлеп турда болу бээр чорду.

Бригада кержээн, арендабиле ажылдаары аажок нептерер турда, кержээнниң негелделери кайы-даа талаздан күүсеттинген турар ужурлуг. Ынчан кижи фактору нуң күжү улам дээштиг болур ийик.

БОТ-ОРУЛГА-ЧАРЫЛГА ДУЗАЛААН

«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажылагыйының машина-трактор мастерскаязында септелге ажылдары баш удур тургустунган график ёзугаар организастыг чорул турар. Бо чылын мында элээн өскерилгелер болганын механизаторлар чугаалажып турар. Септелге кылыр бажын эргижирээн-даа бол, ооң соңгаларын, эжиктерин кыш дүжеринниң бетинде чылыглаан. Таарымчалыг ажылдап болурунуң аргазы бар. Бижи дугайында сагыш човаашкынның бир бадыткалы ол.

Моторлар септээр цехте байдал база экижээн. Мнда күш-ажылга эки үлегерни бүдүрүлгениң хоочуннары Александр Александрович Селигеев биле дуржулгалыг тракторист Иван Михайлович Суслов көргүзүп турар. Олар машина-техниканың чүрээ — моторну септеп, бедик шергежилдиг ажылдап турар.

Мастерскаяда ажыл хайнывышкынныг. Эрткен чыл-биле деңнээрге, мында база-ла чаартылгалар каракка илдең. Кижилерниң күш-ажылчы идепкейн көдүрүлген, ажылдың темпизи бедээн, харыысалга улгаткан, сагылга-чурум шыңгыыраан. Ол бүгүнүң түңнелинде ажылдың шынары көскүзү-биле экижээн. Шак ындыг чаагай өскерлиишкиннерин болдурарынга депшилгелиг чаа арга — бот-орулга-чарылгаже шилчилге дузалаан.

Данзы САЛЧАК.

—ЧЕРГЕ ЁЗУЛУГ ЭЭ БООП, КАМНЫГ АЖЫГЛААР—

Чугула айтырыг көдүрүп турар интервью

«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының № 1 хову бригадазы кержээ ёзугаар үш сезон дургузунда ажылдаан. Бо чылдан эгелеп долу бот-орулга-чарылганың үндезини-биле ажылдаарынче бир дугаар кирген. Тараажыларның күш-ажылының түңнелин оларның бүдүрүп турар продукциязының хемчээлинден тодарап келир. 1988 чылдың хову сезону тарааның дүжүткүрүнүң талазы-биле чүгле бригадага эвес, а районга эң бедик көргүзүг болган.

Бригадада нийти тарылга шөлү 1545 гектар, 2221 тонна тарааны алыр тургаш, 3454 тоннаны ажаап алган. Ортумак дүжүт гектардан 17,4 центнер болган. Ол тааржыты эвес, а кижилешкиннерниг ажыл-херектиң түңнели-дир. Бригаданың чедиишкиннериниг ажылдаарынга чүү салдарлыг болганын аазап тодаргай билип алыры-биле бригадир Н. С. Чупин-биле ужурашкаш, чамдык айтырыгларны аңаа салгылаан мен.

— Бо көргүзүглерни чедип алырынга чүгле бир, ийи чыл эвес үе негеттиникээн — деп, Николай Степановичиниң чугаазының кезиу үнүп келди. —Бир-ле дугаарында ажыл-агыйжы эвес чорук-биле эптеш чок демиселди чарладывыс. Ажылдың кандыг-даа хевиринге шынарлыг күүселдениң эргежок чугулазын херек кырында шыңгыыдып киирдиривис. Үүрмек чүүлдер дугайында чугаалаан-даа херээ бар бе? Чайын аңдарар черге сиген белдии кезап турду. Ынчангаш чогум-на чайгы чер аңдарылгазындан ажылды эгелээн бис. Чайын аңдарган чер — чедиишкинниң чартыын хандырар.

— Аңаа кандыг-кандыг нөл бергедээшкиннер таваржып турганы ол боор?

— Шынарының талазы-биле. Ынчан мен ооң баштыг эргелин ызыым иштинге сүп алгаш, илииртээшкинниң хамызын хүн бүрү хынап турдум. Баштайгы үеде механизатор өөрүм меңээ шыжыгар турду. А кажан чайын чарган шөлге чаагай өөүмнер көстүп кээрге, ам-на мыт-чимээн чидип, ажыл-херектиң ужуруун биле берген. Бок үнүш хөй шөлдү 5-6-даа катап аштап арыглап турар бис.

— Чайгы чер аңдарылганы ындыг-дыр, а часкы, күскү тарылга канчаар чорул турары?

— Ийе, чайгы чер аңдарылгазы келир чылдың дүжүдүнүң үндезини ол. Күскү тарылга база. Бо чылын тарып алганывыс чочак-тараа хар чагыжеге чедир аажок өзүп үнген. Ол ам соокка белен алывас. Эрткен чылын ону мал са балып, таптап каапкан болгаш, чаңгыс долгандырыгдан чүгле ол центнерни алыр аргалыг болдувус. Арбай тергиин эки үнген. Гектардан-на 30 центнер дүжүттү берген. Үрезин база бирги класстыг чүве. Черни эки белеткээн. Химиктиг чемишчидилгени үезинде чорудкан. Чаштырарывыстың мурнунда, күзүн аңдарган черни 2-3 удаа аштап арыглап тургаш, эргежок чугула кылыр ужурлуг чүүлдерни ажылдап чоруттувус.

— Силерниң бригадаңар чүгле тараа эвес, мал чеми культураларын база ажаап өстүрүп турар болгай. Бригадада хову ажылдарының хүн чурумун кандыгыл, бодуңар канчаар четтигип турар силер?

— Харын аан. Бир эвес ажыл чаңгыс аай углашмышкыныг турган болза ажылдаары чиик болуру чугаажок. Бистиңде дыка хөй тарылга шөлдерин мал чеми культуралары тарыыр кылдыр шиитпиткен. Чижеглеп көөрге мындыг-дыр. Кызыл-тасты 100 гектарга, арбайны 615, чочак-тараазы 613, ооң 339 гектарын үрезинге, сулага — 490. Ооң кырынга немештир 800 гектар шөлдү мал чеми холушкак культураларга тускайлаан. Ол бүгүнү 13 кижилиг коллективке үлеп көөрге, канчаар ажылдап турарывыс илдең-дир. Күскү ажаалда үезинде дүжүттү дүрген ажаап доозары-биле комбайнерлерни чедип ап, дузалаштырып турар бис. Олар безин бистиң-биле кады чыл санында ажылдап каапкан. Бүдүрүп турарывыс үүле-херекке шылгаттынган кижилер чүве. Бай-Хаактан Борис Биче-оол, совхоз ажылчыны Иван Житков, Балгазында чурттаң, ажылдап турар Валерий Бобылев дүжүт ажаалдазының үезинде идегелдиг дузалакчы харывыс ол.

Хову ажылдарын канчаар чорудуп турарывысты чугаалаарга мындыг. Кызыл-чай чок ажылдаар график тургустунган. Кым-бир кижининиң шынар чок ажылын эде кылыр чорук читкен. Бистиңде шынар айтырыы бирги черде. Чуду-каралаа, ак сеткилдиг эвес болурга, ажылдың түңнели доразн баксырай бээр. Бис бо чылын май 20-ге чедир чаштырылганы бүрүн доозупкан бис. 23-тен эгелеп мал чеми культураларын тарып өстүрериче кирипттивис. 470 гектар сенажка херелгээр тараа холумактыг шөлдү, 173 га силоска ажыглаар девискээрни чаштырары көрдүнген турган. Тараа холумактыг үрезинни бригада агрономузу Евгений Макаров чогуур үезинде шиилип, тып белеткеп каан. Агрономнуң сүмелээнибиле кызыл-тас, сула, арбай, чочак-тараа холумактыг үрезинни төп шаңга баш удур белеткеп ап турар бис. Чаштырылга үезинде үрезин чажар «СЗС-2, 1М» агрегетты ажыглап келдивис. Чүге дизе, ол машинада үрезинни демдески чаштырбышаан, хөрзүннүң ооң кайы хире хемчээлин айтып турар чаштырыкчы-үлекчи бар. Ооң-биле кады бо үрезин чажар машина холун эрттир аар эвес болгаш, чымчак черни таптаңдыр база бербес. Силос культуралары-биле ажыл арай өске. Баштай олла үрезин чаштырар машина-биле тоорук үрезинни чашкаш, черниң кырын чиик илиир-биле чымчадыпкаш, 3-4 сантиметр өзүп үнүп чорда, үрезин чажар «СЗП-3,6 М» маркалыг машина-биле сула, чочак-тараа, рапс холумаан хөрзүнче чаштырар.

Бо чылын бис гектардан 65 центнер ногаан массаны алырын планнааш, 75—80 центнер чедирдивис. Бистиңде суггаттыг чер шуут чок, ынчалза-даа шык тударынче кичээнгейни салган бис. Хөртүктелген харны февральда трактор-биле үлүүрертип, чымчадып каар бис.

— Николай Степанович, силер коллдуунда ажылдың шынарынче болгаш хуусаалаарынче угландырып келдиңер. Ынчаарга бригада кежигүннери шуптузу бир домей ажылдап турар ирги бе?

— Ындыг чүве турбас. Чүге дээрге кижи бүрүзүнүң дуржулгазы-даа, аажы-чаңы-даа аңгы-аңгы болгай. Бир кижи бирээзин өскезинден эки билир, а өскези база ол ышкаш мандыг-ла-бир билир чүүлдүг, алыс бүдүжүнде эки таланнарлыг болгай. Материалдыг деткимче, кижизидилге талазы-биле ажылды бригада чөвүлели холга алган. Ажыл-агый 100 рубльди хову ажылдарының доозулгазы-биле холбаштыр шаңналга үндүрген. Ону механизаторлар аразында бригада чөвүлели үлеп шаңнаан. Чемпионнуң кожаазын дүжүт ажаалдазының нормазын 281 хуу күүсеткен Сергей Отев биле тракторист Михаил Каваринге тывыскан. Михаил бодунуң хеймер дуңмазы Володя Ватитеевти ортумак школа доозары билек бригадага әккелген. Салгалдывыс шак ыңчаар өзер апаар. Ажаалда соонда Володя 30 рубль-биле шаңнатты. Ол эки эгелээшкин ышкажыл. Тракторнетер Дмитрий Червяев. Леонид Чеботаков, Юрий Отев болгаш өскелер-даа эки ажылдап турар.

— Сөөлгү айтырыгны салып көрейн, Николай Степанович. Бот-орулга-чарылгаже шилчилге үезинде чамдык бергедээшкиннер турганы чугаажок. Кандыг бергелер турду? Силерниң бодалыңар-биле оларны канчаар ажып эртерил?

— Бергелер тургулаал. Олар харын-даа соовуста калган. Черге ёзулуг ээ кижилер бистер бис деп чүвени бригадада кежигүннери биле берген. Аңаа арыг сеткил-биле бердингенинден, хову шөлдүң дүжүткүрүн бедиткенинден чаагай дүжүттүн магадылалын тургустунар. Амдызында техники арай чедишпес. Тараа ажаар комбайннар, органиктиг чемишчидилге чаштырар агрегаттар херек болуп турар. Ажыл-агый-биле арамсыта чарып алган кержээвис база сезон шинчилиг. Кыжын дыка хөй трактористерни малчылдарже, фермаларже мал чеми сөөртүрү-биле чорудуптар. Ажылдап турар тракторларны септээриниң графиги тургустунмайн баар. Коллективтиг кержээ чаңгыс сезонга эвес, чыл дургузунда чарып алырын күзеп турар бис. Ферма девискээринде доңнели берген чылдар органиктиг чемишчидилгелерин шөлче сөөртүрүнге база-ла техника тывылбастаан.

Беседаны «Красное знамя» солунуң корреспондентизи Лидия ПОЛУПИНА белеткээн.

«ЭЪДИ ААРЫЫР» ДЭЭР БЕ, АЗЫ...

Сөстү шын ажыглаар

Тыва улустуң шаг-шаандан салгал дамчып келген чүгле аас-сөс-биле илередир хүндүткелдиң чаңчылдарын бо-ла дыңнаар бис.

Амыдыралывыс иштинде өөрүшкүнү-даа, муңгаралдыы-даа көрүп шаг болган херээжен кижи сеткил-хөңнүн тө каап олурда, канчап дыңнавас боор, шип-ле шимээн барган мен. Шөлээн, чүгле нелзээн бис. Чугаазы хөнүүге бергенде, улам шыңгыырап, сиңнигип-ле олурар кижи болду:

— Бистерниң, херээжен улустуң, эр кижилерге чугаалаар-даа, чугаалавас-даа, көргүзер-даа, көргүспес-даа чүвелеривис бар. Ол дээрге херээжен кижилерниң чүгле боттарынга хамааржыр чүүлдер-дир. Ашактар ону ожаавайн-даа, эскербейн-даа чоруур боор.

— Ийе, ийе, ашактар ашактар-ла болгай — деп, хөрлээлеп орган чугааны улам көзеп кагдым.

— Чижээ, төрүүр деп сөстү кижиге хамаарыштыр ажыглавайн турар. Бир эвес «төрүүр херээжен» дээр болза, каржы-хажагай кылдыр дыңналыр. Ынчангаш бистиң өгбелеривис — улуг кижилер төлдүг болур деп барган херээжен кижини киштиг, саттыг, божуур, чоокнаан, дакпырадыг... деп ойзуп, чымчак кылдыр адаар. Божуур үезин кес кырында келген кижиниң «эъди аараан» дээр. Божупканда, ооң оглазын айтырарда, кыс бе, оол бе дээрниң орнунга, чурумнуу-биле мынча дээр: ошку саар бе, эрге дузактаар бе? А мал-маган болгаш өске-даа дириг амытаннарны, чижээ, «божуур инек» эвес, «төрүүр инек» дээр болгай.

Херээжен кижиге хамаарыштыр хүндүткелдиң ол сестерин тайылбырлап доозупкаш, божуур херээженнерге бир ие кижиниң (чаңгыс чер чурттуу) сеткил чымчак хамаарылгазының дугайын чугаалады.

Чаа-Хөлдүң бир-ле суурунга чиңгине адын Бичекей дээр хөй ажы-төлдүг тудугжу (кижи божудар) кадай чурттап чораан чүве-дир. Тыва чон көшкүн амыдыралдыг чораан шагда эмчи-домчу кончуг ховар турган. Ынчангаш божуур деп барган херээженнерге тудугжу кижини хем кежир, арт-сыын-даа ажыр болза, аалдарже чалап эккээр. А тудугжулар база ховар, ховар боорда олар холу чиик, холу аар деп база ылгалдыг болур. Эр-даа, херээжен-даа тудугжулар турган. Холу чиик кижи эптиг, чымчак болгаш, дүрген божудар. Холу аар, кадыг, кандай тудугжуга кадайлар бергедеп, үе-човууруң төлдүп, шаг боорда божуур.

Чоок-кавының божуур кадайларынга ылап-ла Бичекейни чалаар. Чүге дээрге ооң холу чиик, эптиг болгаш дүрген божудар. Ынчангаш ооң эки тудугжу деп буянныг «тускай мергежилли» оон ат-сывын ырак-чоок аалдарга дыргын тараткан. Ооң дугайын билири улус: «Эмчи-домчу чок шагда буянныг-ла кижи, ооң эптиг-чымчак холдары та чеже херээженниң караан чырыткан, та чеже чаш төлдүң хинин кескен?!» — деп бола сактып чугаалашкан олурарлар.

Шала улгады бергенде ооң чиңгине ады читкен. Эмчи-домчулуг болу бергенде, ону чалавас-даа апарган. Ону таныыр, билир улузу боду дыңнавазында аваа-ла «Эъди-Аарыыр» дижир. Чеже боор, сөөлзүреди-сөөлзүреди божуур деп барган херээженнер көргеш, олар човууртаарга, кады ыыгылыг човууртавышаан, бир-ле чүвени кыла каап, үне-кире хиртилейн-дир халып турар. Шуут-ла эъди аараан нелериниң уб човууралыг кончуг берге минуталарын деңге «аарып» эртер уян, чымчак сеткил сиңген чаңчылдыг апарган кадай-дыр...

Демги хөөрежип олурган кижиниң бодунга таварышкан бир таварылганы чугаалады. «Эъди-Аарыыр» деп шола атты бадыткаары ол деп билген мен.

— Ынчан суурга чурттап турган бис. Кудумчуда бажыңнардан арай озалааш бажыңывыс бис. Уругларым ачазы, чолаачы кижи, ырак рейс чорупкан. Улус сиген-ширбиниш кезип турар чай чок үе чүве. Уша-тура маңнап турар ийи харлыг бичии оглум-биле арткан мен. Божуур кижи мен, хенертен эътим аарый берген. Деңдей берген мен, үе-човуурум-даа аажок. Оглум меңче сыңныы туруптан. Кырына каракка көстүп кээр ирги дээш човууртавышаан, соңгадан бакылап олур мен. «Эмчиже дүрген-не чалап эккээр кижи болза» деп сеткилим-не ол. Ынчап пат боон олурумда, Бичекей угбай, эжиин кергеш, бо кел чор. Мени көре сал-да, арны эскерни хона бергеш, деңдээнчит кылдыр база-ла мээ-биле деңге човууртап келди. Ийи кижи кулак уюк-талдыр ыыгылыг човууртаарга, меңээ сыныш турган оглум корткаш, ыглай берген. Демги кадай човууртавышаан, оглумну туткаш, черген-биле са-ла орай каапты. Ол та канчаары ол, чүнү-даа канчап тургаш, човууртап-ла турар, мээ-биле дөмей-ле! Даштыгаа ыыш-даа чарып тургаш, шимээни ынаар човууртап турар...

Нелээн човууртап турувуста харын бөөм ашак чедип келген. Ол харын чүвениң ужурун билип каапкаш, дүрген эмчиже маңнаан. Машиналыг халдып келдилер. Эмчилер Бичекей угбайның чаңын билбес улус чүү боор, ол база ыыгылыг човууртап-ла турарга:

— Силер база божуур силер бе? Машинаже дүрген олуруңар, че! — дээш, ийи талакы колдуундан сегирип алдылар. Ону:

— Уе-уе! Чок, чок! Кырган кижи-дир мен, уе-уех— деп белиннеп, човууртап туруп калды. А мен эмчиге караам чырып, чиик божудум.

Улус сөөлүнде оон ынчап турганын чугаалаарга, аажок ээрин кижи дег, билбес боор кадай дээр. «Сөөлгү чылдарда эъди аараан кижи көргеш, карак чалданыр, чүнү-даа канчап турганым билбес кижи чораан мен»— деп чугаалаар турган дээр.

Хөөкүй чымчак, уян сеткилдиг, буянныг кадай «Эъди-Аарыыр» деп шола атты ынчаар алган кижи-дир.

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

ССРЭ-ниң Дээди судунда

САНАЛ ЭГЕЛЭЭН

Улуг хемчээлдиг хээли ап турган болгаш албан-дужаалын ажык-кончаа сүрер сорулгаларга ажыглап турган ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң харылсалгазыг ажылдакчыларын турганнарга хамаарыштыр иеземче херээнин талазы-биле талаларының санал бээри ССРЭ-ниң Дээди судунга декабрь 12-13-те болган. Ук херекти ССРЭ-ниң Дээди судунуң кежигүнү, шериг коллегиязының даргазының оралакчызы, юстицияның генерал-майору М. А. Маровтуң даргалаашкыны-биле ССРЭ-ниң Дээди судунуң шериг коллегиязы көрүп турар.

Бир дугаарында күрүне ялалакчызы, ССРЭ-ниң Чингине прокурорунуң дузалакчызы А. В. Сбоев чүве чугаалаан.

Күрүне ялалакчызы херектерни көргүскени анализке үндезилээш, херектиң байдалын катап тургузуп, буруудадыышкынны онаарганынга хамаарыштыр бодунуң түңнелдерин чугаалаан, кижи бүрүзүнге хамаарыштыр оларның ойнап турганы политиктиг, мораль-этиктиг болгаш юридиктиг рольдарын тодараткан, оларны шиидер дугайында бодунуң саналын судка чугаалажып көөрү-биле киирген.

Судтаттырып турарларның саналында мурнундагы: ССРЭ-ниң иштики херектер министриниң бирги оралакчызы Чурбанов, Узбек ССР-ниң иштики херектер министри Яхъяев, Узбек ССР-ниң иштики херектер министриниң оралакчылары Кахраманов болгаш Бегельман, Хорезм облкүүскомунуң ИХЭ-ниң начальниги Сабиров, Ташкент облкүүскомунуң ИХЭ-ниң начальниги Джамалов, Кашка-Дарья облкүүскомунуң ИХЭ-ниң начальниги Норбутаев, Наманган облкүүскомунуң ИХЭ-ниң начальниги Махамаджанов, Бухара облкүүскомунуң ИХЭ-ниң начальниги Норов оларның олуруп турарын база катап сагындырып каалы.

Күрүне ялалакчызы хээли алыры деп чүл дээрзин тодарадып тура, хээли алыры азы бээри дээрге угаан-медерелди айыыардырыының ең хоралыг чепсээ, ылангыя ол эрге-хоойлу органнарының ажылдакчыларынга хамааржы бээрге, оон-даа чүдек херек болур деп чугаалаан. Хоойлу-дүрүмнү садыглаары дег, оон бужар чүвени тывары безин берге. Шииттирип турар кижилер болза чеңгүг эвес чорук-биле, оорлаар, күрүне мегелээр, кандыг-даа хевиринң хээлилиг алыр ындыг чоруктар-биле демисел чорудар хүлээлгелиг, хоойлу-дүрүм органнарынга улуг албан-дужаалдыг турган кижилер болур.

Күрүне ялалакчызы судтаттырып турарларның кижи бүрүзүнге хамаарыштыр бүгү чүүлдерни анализтээш, баштайгы истелге үезинде оларның чамдыктарынга онааган буруудадыышкыннарны суд сайгарылгазының үезинде ылап бадыткаттынмаан дээш ап каар дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүн дилээн.

Чижээ, судтаттырып турар Чурбановту 680 муң рубль хээли алганы дээш буруудаткан болза, суд истелгезиниң үезинде бадыткаттынмаан 275 муң рубльдан оон казырып күрүне ялалакчызы чугаалаан. Яхъяев 146 муң рубль түңнүг 89 удаа хээли алган деп буруудаттырган болза, ам 114 муң рубль түңнүг 68 удаа хээли алганы тодараттынган.

Судтаттырып турар арткан кижилерге хамаарыштыр хээли ап база берип турган акшаның түңнүге эдилгелерни киирерин Чингине прокурорунуң дузалакчызы база дилээн.

Бо айыткан чүүлдерни база кижи бүрүзүнүң үүлгеткен херээн барымдаалап, шииткел хемчээлин ынчаар тодарадырын күрүне ялалакчызы дилээн: Чурбанов биле Яхъяевти шыңгыы чурумнуг элип-чазаар күш-ажыл колониязынга эттирере-биле 15-15 чылда хосталгазын казып шиидер (Чурбанов баштайгы беш чылда кара-бажыңга олурар); Кахрамановту 13 чылда хосталгазын казыыр; Сабиров, Норбутаев, Махамаджанов, Норов оларны 10-10 чылда хосталгазын казыыр; Джамаловту 7 чылда хосталгазын казыыр; Бегельманны 6 чылда хосталгазын казыыр. Оларның шуптузун шыңгыы чурумнуг элип-чазаар күш-ажыл колониязынга херээн эттирер кылдыр шиидерин негээн, оларның шуптузунуң өнчүзүн хавырар.

Талаларның саналы уламчылап турар. Улуг эвес чапсар соонда болчукчуларның саналы эгелээр.

В. ИТКИН.
СЭТА-ның тускай корр.

Ада-иези кымнарыл?

Бо чурууктарны Кызыл хоорайда уруглар эмнелгезинден кылдывыс. Бо ойнаар кыс туткан бичии кижиже кичээнгейни салыңар! Бо чылдың августа ону милиция ажылдакчылары Каа-Хем суурнуң бир кудумчузундан тып алган, эмчиге эккеп каапкан.

Уруглар эмчизи Николай Гаврилович Клименко ону эккирти эмнээн. Бо бичии уруг ам-даа эмчиде кач-кадык чурттап турар. Ооң ада-иези, төрелдери-даа тывылбаан. Эмнелге ажылдакчылары аңаа төрүттүнгенинин дугайында херечилелди кылып берген. Чаш уругнуң адын олар Анна Николаевна Иванова деп адааннар. 1986 чылдың май 9-та төрүттүнген деп чижеглеп бижээннер.

Аннаның ада-иези азы төрелдери тывылза, эмнелгениң 6-10-41 телефонунче долгаар.

Бо оолдар аараан, ол-ла эмнелгеге эмнеткеннер. Олар ам кач-кадык болуп, бажыңнарынче чана бергеннер. Кижилерниң кадыын эмнеп, эмчилер дээш ажылдап турар эмчилеришистиң ачы-дузазын кажан-даа үнелээр ужурлуг бис.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

«АЗИЯ ТӨВҮ» ШАҢНАЛ ДЭЭШ

«Азия төвү» шаңнал дээш болган волейболга, шой кедүрериге, стол теннизинге, канат тырттарынга болгаш өг-бүле эстафетазынга Красноярск, Алтай крайлардан, Даг-Алтай, Кемерово, Томск, Омск, Новосибирск, Иркутск, Чита областардан, Бурят болгаш Тыва АССР-лерден, Ортаакы Азиядан партияның Новосибирскиде дээди школазының дыңнакчылары киришкен.

Волейболга Тыва АССР-ниң командазы тиилекчи болган. Омскиден өөренип турар дыңнакчылар шой кедүреринге шылгараан, стол теннизин Иркутск чурттуг дыңнакчылар эки ойнаан, Ортаакы Азиядан келген начыннар канат тырттарынга тиилекчи болганнар.

Команда аайы-биле бирги черни Красноярск крайның спортчу дыңнакчылары алган. Ийиги — кожавыс Бурят АССР-ниң төлээлери алган. Бистиң республиканың ында дыңнакчылары үшкү черни алыр эргелиг болган.

Роман СЕМИС-ООЛ.
Ук школада дыңнакчы.

КУЛЬТУРА-СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ

«ЕНИСЕЙ» КБ

Декабрь 18-те. Дыштаныылга кежээлери 19 шакта.
Декабрь 18-те. Шии коллективтериниң көрүлдези 10 шакта.

«КОЛОС» КБ

Декабрь 18-те. Дыштаныылга кежээлери 19 шакта.

КУЛЬТУРАНЫҢ БОЛГАШ ДЫШТАНЫЫЛГАНЫҢ ГАСТЕЛЛО АТТЫГ ПАРЫГЫ

Декабрь 18-те. Дискотека 19 шакта. Ойнаар залдар ажылдап турар.

«ТЫВА ТУДУГ» ТРЕСТИҢ КЛУВУ

Декабрь 18-те. Дискотека 19 шакта.

«ТАЙГА» ХААК БААЗАЗЫ

Декабрь 18-те. Хаажка «Саян кыжы» деп республика маргылдаазы 11 шакта.

«ХЕРЕЛ» СПОРТЗАЛ

Декабрь 18-те 10 шактан эгелеп Оюн Күрседи аттыг шаңнал дээш хоорай школаларының, өөредилге черлериниң командаларының хостуг хүреш маргылдаазы болур.

«ДЕБЮТ» ШЫДЫРАА-ШАШКИ КЛУВУ

Декабрь 18-те. Клубтуң шаңналы дээш шыдыраа маргылдаазы 15 шакта.
Декабрь 18-те 11 шактан эгелеп эл эзди оолдарның шыдыраа маргылдаазы болур.

«КЫЗЫГААРЖЫ» УРУГЛАР КЛУВУ

Декабрь 18-те. Школачыларның шыдыраа маргылдаазы 12 шакта.

МУҢГАРАЛЫМ СӨГЛЕП БЕРЕЙН

Арага болгаш арагалаашкын дугайында хөй-ле бижип келдивис, ам практиктиг хемчеглер алыр үе келген, ону чүге чугаалаар сен деп мени чектевейн. Мээң кударалымны, муңгаралымны дыңнап көөрүн диледим, эргим Мергелдей. Арагалаар чорук бистиң республикада ам-даа читпээнде, арагачылар ам-даа хостуг аажылап турар үеде ону бижиир-даа, чугаалаар-даа, хемчеглер-даа алыр апаар бис. Бодалым мындыг. Ынчангаш мээң херээм өйлеп боладлырымны сеңээ чугаалап бээрим ол, өскелерге өөредиг-даа болур ыйнаан.

Ийет, бодумну таныштырбас мен. Ында чылдагааны бар, сөөлүнде чугаалай бээр мен. Барыын-Хемчик районнуң Ак-Довуракка чурттап турдум. Ажы-төлдүг, аалчыыг мен, ол хиремде арагалаарынга дыка сундулуг чордум. Дашка сунар кижи турар болза, чажам дивес апаар болгай мен. Ындыг амыдырал кижиге эки чүве көргүзер эвес, ажы-төлүм өскүс-чавыс кижилер дег өзүп орулар, алган кадайым мээң-биле демнешкеш, чадажып турду. Ону безин эскербейн, бодавайн, арагалаар чорууму уламчылап турдум.

Эрткен 1987 чылда эзириктер сергедир черге үш удаа кирдим. Мээң ол араажок аажымны эш-өөрүм, кады чурттап, ажылдап чоруур чонум көргеш, анаа салбаан. Кыска хуусаалыг эмнелгеже-биле Красноярскиже чорудар дугайында айтырыг көдүрген. Эмчилер шинчээш, арага аарыынга алыскан кижи-дир деп түңнел үндүрген. Оон мени Красноярскиже чорудупкаппар.

Маңаа келгеш, бодумнуң амыдыралымны адаара-пүптере бодандым. Ай-айы-биле арага ишпестей бергеш, кайгамчык амыдыралды, катык чурттаганы эскерип кагдым. Бодумнуң амыдыралымдан ындыг эки арыннарны бодумнуң-на балаанымга сеткилим дыка хомудаан. Ынчангаш бо эмнээшкинниң эки эрттиргеш, оон соонда арага деп ажыг суксунну бараанын безин көрбес мен деп аазап кынган мен. Мээң-биле 7 чыл чурттаа-ла, ийи ажы-төлдү төрүп-ле, мен чеже-даа арагалап чорзумза, пашка тудуп көрбээн кадайымны сактып келиримге, ол дег эргим, хайыралдыг чүве чок. Ол ег-бүлемниң ден эргелиг ээзи, харын-даа алган кадайымның, ажы-төлүмнүң идегелдиг челеңгижи болур мен деп чүвени бодап келиримге, сагыш-сеткилим безин чырып келген.

Шак ындыг бодалдардан чурум үревейн, дааптырган ажылын эки кылып турдум. Ол дээш менээ 18 хонуктуң шөлээзин берген. Самолётка олурупкаш, Красноярсктан Кызыл-Мажалыкче ужудуп орарымга, самолёт эвес, менээ чалгыннарым чүве-биле дөмей болган. Бир шак ажыт үе эртерге, төрээн бажыңымның бозагазынга кырынга тур мен. Эргелиг эжимниң, ажы-төлүмнүң ам көөр мен дээн өөрүшкүм-биле эжикти ажыттым.

Эргиш артап кирип келгеш, көрүп каан чүүлүмден угааным оскунуптар чазып, балдырларым сирилейи берген. Араганы ижер хамааичок, чыдындан безин чексинер кадайым... эзирик олур. Харын-даа дыка улуг эзирик, арны-бажы хапыгыр, үр арагалааны илден. База боду-биле дөмей эзирик эриниң чанында олуруп алган, аңаа бир-ле чүве чугаалаарын оралдажып, долгай дылын элип чадап ор. Ында орунга олурупканым билбедим. Уругларым меңче чүгүржүп келди. Оларның хир-чамы-даа аажок, аптаан-суксаалы-даа келергей ышкаш. Чүнү-даа ыттавайн, уругларым эргеледип, оларның-биле чугаалажып ора, кадайымның чүге мынчаар салдына бергенин аайын тыппайн ордум.

Ынчап орумда, кадайымның эжи ол эр кижи үш литр шил банкада чүүнү ышкаш өкүүг сүүк чүүл тудуп алган меңээ бо кылаштап келди.

— Бистиң черде талон барын билир болгай сен, мындазажок ооң бөске херээ чок. «Төнмес-сарыгны» боттарыбыс-ла тургузуп алыр, тетпээже ижер улус бис—деп мактаны-дыр — Оон арткавын херегләэн кижилерге таарыштыр сада каапдар болбас ийикпе.

Арай деп тургаш, эзирик калчының үндүр үлээш, кадайымны улуткаш, бажын-балгаттыы арыглап, аштап, ажы-төлүмге аъш-чем кылып бердим. Угаан-сагыжым-даа сагыш ээс.

Кадайымның арагалай бергенинге бодум буруум база бар болбайн аан. Чаш уругларым-биле кааптааш, ырак черже эмнедип чорупкан, өг-бүлеге өре-лөмек болбаан. Оон кадында бодум база кайы чыл улаштыр чырык түп көрбейн ижип келген. Ол бүгүнү бодап келгеш, уругларым безин чектевээн мен, чүгле эки оруңче кирерин, арагалаар чорууң каарын дилээн мен. Чүгле ол хүн таварылга болуп ишпээн, сөөлгү үеде «пактаптар» апарганын кады-кожа чонумдан дыңнаан мен. Ынчангаш ынчаар чаганым ол.

Кат хонук шөлээм хуусаазы төне бээрге, арай кударгай чоруптум. Ынчалза-даа кадайымның мээң ишим баспазынга, арагалаар чорууң каап, ажы-төлүнүң төлептиг иези болур хөөрзиниге идегелим чүрээмниң хамыында хып чоруур. Ынчангаш ооң адын адаваан ужурум бо, ол дээш мени буруудатпайн көр, Мергелдей.

Ам-даа мурнумда дөрт ай бар. Ол айларны ак сеткилдиг ажылдап эртирер мен. Арага деп ажыг суксун моон соңгаар кажан-даа амзавас мен. Мээң бо аазаашкынымны солун дамчыштыр мээң кадайымга чедирип көр, Мергелдей, улуг дилээм ол. Ону номчааш база боданыр боор. Мээң бо аас-кежик чок чоруумну кээргээрин дилевейн тур мен. Буруу меңде. Ынчангаш чаның чоруур өске кижилерни база бо чижек-биле билиндирерин дилеэдим, Мергелдей.

Адымны долу-биле биживейн, ООРЖАК деп кагдым.

ИХМ-НИҢ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Бо чылдың эрткен он бир айларында республикага кем-херек үүлгедир чоруктар 40,6 хуу болган. Каа-Хем биле Өвүр районнардан аңгыла, бүгү районнарда ол өскеп.

Өлүрүүшкүн кылыр чорук 24,2 хуу, аар кемдээшкинге чедирери — 49,3 хуу, үптеп дээрбедээшкин — 14,7 хуу, күрүнениң өнчү-хөреңгизин оорлаар чорук — 49,4 хуу, хуунуң өнчү-хөреңгизин оорлаар чорук — 84,2 хуу өскен. Бо чылдың эрткен он бир айларында квартира оорлаар чорук 593, мал-маган оорлаашкыны 256, автотранспорт аймаан оорлаары 433 катап болган. Оларның аразында 370 кем-херек үүлгедиишкинниң назы четпестер кылган.

Дүвүренчиг байдал Кызыл хоорайда тургустунган. Дружинниктерни хөйү-биле үндүрүп турар, ынчалза-даа оон ажыктыг чоруу негелдеге четпейн турар. Чүге дээрге дружинниктерниң хөй кезии херээженнер, оларда машина-техника чок. Комсомолчуларның оперативтиг отрядтары бо ажылга кирипшейн турар. Ооң түңнелинде кем-херек үүлгедир чорук Кызыл хоорайда өзүп турар. Бо чылдың эрткен 11 айларында 18 өлүрүүшкүн болган.

Чамдык бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар дружинниктээр үезин база үзүп турарын дыңнадыр апаар. Чижээ, бо чылдың ноябрь 28-те республиканың туризм болгаш экскурсия чөвүлели, «Росторгодежда» баазазы, даараныга фабриказы, геология-шинчилел экспедициязының болгаш «Тыва мелиорация» каттыжышкының автобаазалары база өске-даа черлер дежурныйлаашкынын үскен.

А «Кызыл тудуг» эргелелинден, Социал хандырылга министерствозундан, алгы заводундан, педучилищеден болгаш өске-даа черлерден ол хүн ийи-үш-ле кижи дружинниктеп үнгени чаржынчыг.

* * *

Бо чылдың декабрь 7-де Кызыл хоорайга Чүдүм кудумчузундан эрги хөөрлерже баар орукка хамааты Ореховаң мөчүзү тывылган. Ооң арны-бажы кемдээн болган. Өлген чылдагааны — машинага таварткаш, чогум кайы машина дээрзи билдинмээн.

Херечилерниң бирээзиниң чугаазы-биле алырга, ол-ла хүн 17 шак үезинде Чүдүм кудумчузун эрги хөөрже баар орукка ГАЗ-24 марказының кара «Волга» чорупорган. Оон чолаачызы болгаш аңаа чораан пассажирлер машинадан үнүп келгеш, орукта чыткан бир-ле кара чүвени топтап турганнар.

Ук «Волганың» чолаачызындан база аңаа чораан пассажирлерден, ол ышкаш декабрь 7-ниң кежээзинде аңаа чораан хамаатылардан, ук херээжен кижиниң машинаа таварышканының фактызын көрген болза, бисче дыңнадырын дилеедивис. Телефону 02, 9-23-74.

* * *

Бо чылдың ноябрь 16-дан декабрь 7-ге чедир үеде Кызылда эзириктер сергедир черге 342 кижи хонган. Бо каш хонуктарда мынча кижиниң хөй-ниитиниң корум-чурумун хажыдып чорааны база дүвүренчиг.

Эзириктер сергедир черге киргеннерниң аразында № 4 ХПТУ-да мастер Михаил Тыптый-оол, көвүрүг тудар эргелел мастери Владимир Колтыга, № 4 чуртталга-ажыглал эргелелиниң начальниги Октябрь Шивит-оол олар бар. Ол ышкаш СЭКП кежигүннери — Күрстрах эргелелинде ажылдап турар Евгений Монгуш, Улуг-Хем районундан келген Шуулуң Ондар олар база эзириктер сергедир черге хонганнар.

* * *

Республиканың угааны багай улус эмнээр эмнелгезинден дескен Виктор Власовту Кызыл хоорүүскомунуң иштики херектер килдизи тилеп турар. 1952 чылда Кызыл хоорайга ол төрүттүнген.

1988 чылдың октябрь 10-да Рафаил Карамович Мухамадеев дээрзи бажыңындан үнгеш, ис чок читкен. Ол 1941 чылда Челябинск облааска төрүттүнген.

Ис чок читкен Мурат Доңгакты болгаш кем-херек үүлгеткен Енок Гукасянны дилеп тыварынга дузалашканы дээш өөрүп четтиргенин ИХМ-ниң парлалга бөлүү чурттакчы чонга илергейлеп тур.

* * *

Декабрь эгезинде Кызыл хоорүүскомунуң иштики херектер килдизиниң БХСС салбырының ажылдакчылары «Тыва автотранс» каттыжышкынының Минусинск АТБ-зинге хамааржыр 29-08 КЭС дугаарлыг машиназын хынап көрген. Оон чолаачызы Владимир Орешников дээрзи кабиназынга 95 шил «Пшеничная» болгаш «Русская» деп водкалар суп алгаш чораан. Ону экспертиза кылып, хынап көөрге, шил бүрүзүн-не ажыткаш, водканы сутга 20 градус чедир холуп каан болган. Ындыг араганы бир шилди-ле 25 рубльге садып турганының фактылары мурнунда тургузаан болгаш бо херекти истеп эгелээн.

Бо факт чижек садыгжылар арага садып ижеринге сундулуг кижилерни мелегээр дээш кандыг-даа аргаларны ажыглап турарын бадыткап турар. Ынчангаш кижи холундан эзиртир суксун садып алыры айыылдыг дээрзин сагындырза артык эвес. Водка аймаанга чүгле суг холуп каар эвес, өске-даа бүдүмеллер кудуп болур, айыылдыг!

* * *

Ноябрь 22-де республика эмнелгезиниң хирургия салбырынга байырлыг хурал болган. Аңаа чыылганнар кезер эмчи Леонид Осмаловскийге байыр чедирип турган. Чүл дээрге эмчи Л. Осмаловский ноябрь эгезинде Калинин кудумчузунга чораан чүве-дир. Ук кудумчуда 4 дугаар бажыңның 24-кү квартиразының соңгазындан ыш үнүп турганын ол эскерип каан.

Ийиги каъттан канчап үнгенин ол эскербээн, бодунуң амы-тынын артынга каап тургаш, 11 харлыг Владиктиң, 9 харлыг Юлияның, 1, 5 харлыг Стастың амы-тынын камгалап алган.

Тываның хөгжүм-шии театрының делгем залы көрүкчүлер-биле чык долду. Сцепаны долдур ээлепкен телевидениениң симфониктиг оркестриниң артистериниң күүселделери-биле концерт ажыттынган.

Дараазында сураглыг артист Максим Мунзукту сценаже чалаан. Ак-дуңма Арменияга каш удаа барып, аңаа армян артист Джахарханян болгаш өске-даа сураглыг артистер-биле кинофильмнерге ойнап турганын сактып чугаалаан, орус болгаш тыва дылдарга ырлары күүсетти.

Кызылда чурттап, ажылдап турар армян артистер база киришкен. Хоорайның ыры болгаш танцы ансамбли ойнады. Кызылда аныяктарның шенелде театрының ойнакчылары бир танцыны күүсеткен. Хөгжүм-шии театрының аныяк артистери боттарының хөгжүмнүг чогаадыгларын база бараалгатты. Маңаа ойнаан уран талантылыгларны мооң ынай-даа чугаалап болур.

Бо улуг концерттен киирген хөй түңнүг акшаны болгаш театрның ажылдакчыларының бир хүнде ажылдаан шалыңын Арменияже шилчиткен.

ЧУРУКТАРДА: Тыва телевидениениң симфониктиг оркестриниң артизи Р. Бабаянның скрипкага күүселдези; театрның аныяк артистери Аркадий Август-оол биле Санчай Чойтаанаың балет ойнап турары.

Онар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Соңгулдага белеткел

Лекциялар, беседалар

1989 чылдың март 26-да болур ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларынга белеткел бүгү чуртта калбарып эгелээн.

● МУРМАНСК. Полюс дээрбээниң ындында турар бо хоорайның депутаттарының ажыл-иши бо хүннерде арбыдап турар. Оларның соңгукчулар-биле ужуражыышкыннары эгелээн. Депутаттар соңгукчуларынга кылып чоруткан ажылының дугайында отчёттарын бербишаан, ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында чаа Хоойлунуң дугайында таныштырылга ажылын чорудуп турар.

● АЛМА-АТА. Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң харысаалгалыг ажылдакчылары Кзыл-Орда, Соңгу-Казахстан, Талды-Курган болгаш өске-даа областарда чорук турар. Олар чер-чер Советтериниң күүсекомнарынга улус депутаттары болгаш соңгулда комиссияларының кежигүннери-биле чаа соңгулда системазынга хамаарыштыр беседаларны кылып, күш-ажылчы коллективтерге барып, лекция, беседаларны номчуп турар. Чоннуң соңуурган айтырыгларынга долу харыыларны берип турар.

● ВЛАДИВОСТОК. Приморьениң калбак делгем девискээринде соңгулдаларга белеткел ажылдары хүн келген тудум калбарып турар. Чер-черде партия, профэвилел болгаш комсомол организациялары пропагандисчи бөлүктерин ырак-узак районнарже чорудуп эгелээн. Лекторларның болгаш юристерниң бөлүктерин халайларда балык тудуп турар судноларже чоруткулаан.

(СЭТА).

Теле видение

ДЕКАБРЬ

Понедельник

ДЕКАБРЬ 19-та

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — 6 сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Улуг оюн». Ю. Семеновтуң «Парлалга төңү» деп романынга үндезилээн. 1-ги сериязы. 9.45 — «Чурт-та, Чер». Байкалдың экологтуг айтырыглары. 10.45 — 10.55 — Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50 — Чурттуң телестудияларының док. фильмнериниң баштайгы көргүзүү. 16.35 — «Спортландия силерни чалап тур». Школачыларга дамчыдылга. 17.35— Туркмен улустуң хөгжүм херекселдериниң концерти. 18.05 — Чаартыкчылар болгаш консерваторлар. Украинаа курлавырлар камгалаарының программазы. 18.50 — Мультфильм. 19.00 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 19.20— XIX партконференцияның угланыышкыны-биле. Москва областың тудуг индустрия бүдүрүлгелеринде аренданы нептередип турарының дугайында. 19.50 — «Улуг оюн». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35— Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Бир катап шуушкуу мен деп бодумну адаан мен». В. Соколов. 22.50—23.05 — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

9.55 — Док. фильм. 10.05 — Төөгүнүң арыннары. 10.35; 11.35 — Астрономия. 10 класс. Планеталар. 11.05 — Орус чогаал. 12.05 — «Хоорайлар болгаш чылдар». 12.55—15.15 — «Бугтан Вислага чедир». Уран-чечен фильм. 1-2 серияяры. Чапсарда (14.00) — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.20 — «Кызыл телестудиязының почтазы». 18.50 — «Спортлото» рекламазы. 19.00 — «Тыва черде». Үндүрүгеде: Медээлер. «Партияның XXI область конференциязынга уткуштур». Делегей байдалының дугайында беседа. 19.30 — Медээлер. 19.40 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.45 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.00 — Совет эстрада ырларының аныяк күүседикчилериниң «Юрмала-89» деп Бүгү-эвилел телеконкурузу. 21.00 — «Үе». 21.35 —Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Юрмала-89» конкурстуң уланчызы. 23.35 — 01.55 — Хоккей. «Известия» солунунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Канада биле Финляндияның шилиндек командалары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

17.35 — Медээлер. 17.45— «Совет Эвилелинге бараан боор тур мен!». 18.45 — «Кады боданыылы». «... Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы» дамчыдылгага киирилде. 19.45—20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

ДЕКАБРЬ 20-де

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 «Улуг оюн». 1-2 серияяры. 10.55 — 11.05 — Медээлер. 15.20 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50 — Док. фильмнериниң баштайгы көргүзүү. 16.30 — «Эки, музыка». 17.20 — Школа: өскерилгелер үези. 17.50 — «ССРЭ — Латин Америка»: бот-боттарын билчиришкиниң оруктары». 18.20 — Экономиктиг билиглер үндезиннери. «Агро» тележурнал. Кедээ ажыл-агыйда кооперативтер болгаш арендалыг кервээлер. 18.40 — Бөгүн делегейде. 18.55 — Чугула объектив. Док. фильм. 19.45 — «Улуг оюн». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Киржикчилер». 22.30 — П. И. Чайковский. Концерт. 23.05 — Улуг кижилерге мультфильмнер. 23.25 — Бөгүн делегейде. 23.40 — 01.45 — Хоккей. «Известия» солунунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Швеция биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — География. 7 класс. ССРЭ-ниң арга-ыяш курлавырлары. 9.05 — Француз дыл. 10.05 — ПТУ сургуулдарынга. Эстетиктиг кижизидилге. Кижи болгаш эт-сеп. 10.35; 11.35 — Биология. 5 класс. Бүрүнүң ужур-дузазы. 10.55 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 11.05 — Француз дыл. 11.55 — «Хензиг ыяныышкын». Уран-чечен фильм. (Италия). 13.30 — Медээлер. 13.40 — 14.35— «Кылын харлар чанынга ужуражыышкын». 3 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы — «Оруктуң эгези».

КЫЗЫЛДАН

19.00 — «Сылдыс-тыгган». Школачыларга тележурнал. 19.20 — «Азия төвү». Үндүрүгеде: Медээлер. «Партияның XXI область конференциязынга уткуштур». «Бистиң хоорайывыс — бистиң бажыңывыс». 19.50 — Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — «...Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 21.00— «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — Хоккей. «Известия» солунунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. ЧССР биле Канаданың шилиндек командалары. 23.05—00.25 — Өнүктер экраны. «Георг В-ниң сөөлгү хүннери». Уран-чечен фильм (ГДР—Куба).

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15— «Музыкалыг киоск». 18.45— Крымның экологиязы. 19.20— «Ыры-88». 19.30 — Ритмиг гимнастика. 20.00—20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Среда

ДЕКАБРЬ 21-де

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Улуг оюн». Уран-чечен фильм. 2-3 серияяры. 10.50 — Медээлер. 11.00 — 12.00— «Спортландия силерни чалап тур». 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50 — Свердловск телестудиязының программазы. 16.35 — «Дешшилге». Информация. Реклама». 17.20 — О. Воронец ырлаар. 17.40— Уругларга фильм. «Шынгыы оюннар» (ГДР—ВУР). 18.50— Бөгүн делегейде. 19.05 — Улуг кижилерге мультфильмнер. 19.25 — Ч. Айтматов чогаалчы биле ужуражыышкын. 19.55 — «Улуг оюн». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Тиилекчилер». 23.00 — Бөгүн делегейде. 23.15 — Улустуң «Кубанка» ыры болгаш танцы ансамбльның концерти. 23.40 —01.40 — Хоккей. «Известия» солунунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. ССРЭ биле ЧССР-ниң шилиндек командалары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — Гигиена болгаш физиология дугайында беседалар. 8 класс. Чүгле хүлүмзүрүг эвес... 9.05 — Немец дыл. 10.05 — Эртем: теория, шенелде, практика. 10.35; 11.35 — Н. А. Некрасов. «Кызыл Думчуктуг Соок-Ирей». 6 класс. 11.05 — Немец дыл. 12.05 —«Георг В-ниң сөөлгү хүннери». Уран-чечен фильм. 13.20 — «Ырак-чоок». Телефильм. 13.45 — Медээлер. 13.55 — 15.05 — Кылын харлар чанынга ужуражыышкын». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы — «Берге үе». 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — «Культура болгаш амыдырал». Тыва АССР-ниң композиторларының VI пленуму. 19.15 — «Тыва черде». Үндүрүгеде: Медээлер. «Партияның XXI область конференциязынга уткуштур». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — «Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». 20.45 — «Ыры-88». 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — Хоккей. «Известия» солунунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Швеция биле Финляндияның шилиндек командалары. 23.05—23.40 — Музыкалыг дамчыдылга «Эртенги почта».

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15— П. И. Чайковский аттыг делегей конкурузунуң лауреаттары. Н. Ерасова биле Г. Гришин. 19.00 — «Кодээниң шагы». 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Четверг

ДЕКАБРЬ 22-де

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Улуг оюн». Уран-чечен фильм. 3-4 серияяры. 10.45— Медээлер. 10.55 — 11.45 — «Эки, музыка». 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50 — «Шахтерларның делгеми». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Энергетиканың стратегиязы» бөлүктен. 16.50 — «...Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 17.35 — Улусчу аялгалар. 17.50 — В.Драгунскийниң рассказтарын өзүгээр уругларга кыска хемчээлдиг уран-чечен фильмнериниң көргүзүү. «Флигельде өрт», «Уаун дураи», «Ону кажан көрген, ону кым дыңнаан». 18.50 — Бөгүн делегейде. 19.10 — XIX партконференцияның угланыышкыны-биле. «Отчёттар болгаш соңгулдалар». Владивосток хоорайның партия конференциязы. 19.55 — «Улуг оюн». 4-кү сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45— Социалистиг чурттарның чогаадыкчы аныяктарының фестивалы. 23.15 — 23.30 — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

9.55 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.05 — ПТУ сургуулдарынга. Ниити биология. Дириг амытаннар болгаш хураалел. 10.35; 11.35 — М. Е. Салтыков-Щедрин. Тоолдар. 9 класс. 11.05 —Испан дыл. 12.05 — В. Панова — «Куда ышкаш кудалаадыр». Телешиин. 13.40 — «Мергежилим — оператор». Док. фильм. 14.10 — Медээлер. 14.20 — 15.35— «Кылын харлар чанынга ужуражыышкын». 3-кү сериязы — «Ужуражыышкын».

КЫЗЫЛДАН

18.20 —«Азия төвү». Үндүрүгеде: Медээлер. «Аренда керээзи: чугула айтырыглар болгаш дилээшкиннер». «Бөгүн — Энергетиктер хүнү». 18.45 — Медээлер. 18.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.00 — Баскетбол. Европа чемпионнарының кубогу. Эр кижилер. ЦСКА —«Барселона» (Испания). Чапсарда (19.40) — Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.40 —«Братиславаның музыкалыг байырлалдары» фестивальдың концерттери. Ыдыктыг Цецилияның камерлиг оркестри ойнаар. 21.00 — «Үе». 21.35 —Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45—00.00 — «Уруглар сады». Уран-чечен фильм. 1-2 серияяры.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.10 — Ритмиг гимнастика. 18.40— Мультфильм. 19.00—20.40 — Баскетбол. Европа чемпионнарының кубогу. Эр кижилер. ЦСКА — «Барселона». Чапсарда (19.40) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Пятница

ДЕКАБРЬ 23-те

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 —«120 минута». 8.35— «Улуг оюн». Уран-чечен фильм. 4-5-6 серияяры. Чапсарда (10.45) —Медээлер 11.55 — 12.40 — «Киржикчилер». 15.30 —Медээлер. 15.40 —Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50 — Красноярскиниң уран чүүл училищезиниң камерлиг оркестриниң концерти. 16.20—Эртем: теория, шенелде, практика. 16.50—«Чүден болгаш чүге». 17.20— Украин ССР-ниң телевидениезиниң программазы. 18.05 —Поэзия минуталары. 18.10—«Бистиң салгалывыс». Лондонда орус уран чүүл херекселдериниң аукционунуң дугайында. 18.45—Бөгүн делегейде. 19.05 — Мультфильмнер. 19.25 — «Бо хүннерниң почтазы». Политиктиг тайылбырлакчы В. П. Бекетов чорудар. 19.55—«Улуг оюн». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 21.00 —«Үе». 21.35—Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 —«Улуг оюн». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 22.50—00.40 — «Үзел-бодал».

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

10.35; 11.35—Төөгү. 7 класс. Иван Грозныйның үези. 11.05 — Англи дыл. 12.05 — «Уруглар сады». Уран-чечен фильм. 1-2 серияяры. 14.20 — Медээлер. 14.30—15.45 — «Кадыр аа». Уран-чечен телефильм.

КЫЗЫЛДАН

18.00 — Медээлер. 18.10 — Партияның XXI область конференциязының ажылының дугайында отчёт. 19.50 —Медээлер.

МОСКВАДАН

0.00 — Эфирде музыка. 21.00 —«Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — Эфирде музыка. 22.45—23.30 — Спидвей. Делегей маргылдаазы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.10 — Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 18.30 —«Аян-чорукчулар клуву». 19.30 — Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.45—20.00 —«Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Суббота

ДЕКАБРЬ 24-те

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 —«120 минута». 8.30— «Улуг оюн». Уран-чечен фильм. 5-6 серияяры. 10.40 — «Чүден болгаш чүге». 11.10 — «Социализм чурттарында». 11.40 — Парлалга-биле ужуражыышкын. Атомнуг энергетиканың амгы байдалы болгаш келир үези. 11.55 — «Ракурс». Свердловскиге болуп эрткен док. фильмнериниң 1-ги Бүгү-эвилел фестивальының түңнелдери. 13.25 — Бөгүн делегейде. 13.45 — Өг-бүле экраны. Уран-чечен фильм. «Буруулуг деп санаар». 15.15—«Суббота—ада-иелер хүнү». Улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының Бүгү-эвилел съездизиниң материалдарындан. 16.30 —«Бузуренчигдаа болза, элдептиг». 17.25— Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге Алма-Атаның болгаш Алма-Ата областың кооператорлар эвилелиниң ажылының дуржулгазының дугайында. 17.55 —«Березка» ансамбльдың концерти. 18.30 — «Делегей программазы». 19.30 — «Солдат ыр». «Солдаттар ырлап турда» деп Бүгү-эвилел телеконкурузунуң киржикчилериниң ГДР, ЧССР, ВУР, ПУР-нуң акы-дуңмалышкы армияларының дайынчылары-биле ужуражыышкыны. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Солдат ыр» концерттиң уланчызы. 23.15—00.50 — «Дүн ортузунга чедир болгаш оон соонда».

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 —Студия көргүзүп тур. В. Мюллер-биле ужуражыышкын. 8.50 — «Кадыкшыл». Москваның кол наркологу эмчизи Э. С. Дроздов биле беседа. Стоматологтарның ажылында чаа чүүлдер. Ташкентиге интернационалисчи эмчилериниң слёдунуң дугайында. 9.35—Экономиктиг билиглер үндезиннери. Журнал «Телеэко». Каттышкан бүдүрүлгелерни тургузары болгаш ажылдаары. 10.10 — Компьютер-биле чогаал. 10.35 — «Дириг амытаннар оранында». «Ансамбльде чүгле кеңарлар» Кара-Даг заповедниги. «Япон сарбашкыннар» 11.55 — Бүгүдеге педагогика. 12.10 — Кижи. Чер. Октаргай. 13.10 — Концерт. 15.10 —«Кайгамчык эки ашак». Уран-чечен фильм. 16.40 —«Киржикчилер» деп бөлүктен. 17.25 — «Анаа-ла Арктика». Уран-чечен телефильм. 1-2 серияяры. 19.55 —«Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.10 — Маңнаттыг хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва) — СКА (Свердловск). 21.00— «Үе». 21.35 —Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45—00.05 — Эвилелдешкен республикаларның телестудияларының фильмнери. Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Болчукчу менээ херек чок». 1-2 серияяры.

Воскресенье

ДЕКАБРЬ 25-те

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — Медээлер. 8.15 — Ритмиг гимнастика. 9.00— «Ыракты Чоон чүк». Киножурнал. 9.20 —«Спортлото», тиражы. 9.30 —«Будильник». 10.00 — «Совет Эвилелинге бараан боол тур мен!» 11.00 — Музыкалыг дамчыдылга. «Эртенги почта». 11.30 — «Үзел-бодал». 12.30 —«Музыкалыг киоск». 13.00— Кадээден дамчыдылга. 14.00—«Кадыкшыл». 14.45—«Силер ону шыдаар силер». 15.30—В. М. Шукшинниң амыдыралының болгаш чогаадыкчы ажылының дугайында. 16.55 — Шоодуглуг дамчыдылга. 17.30 — Делегейниң эң улуг музейи. Лувр. 9-ку сериязы. 18.00 — «Делегей панорамазы». 18.45 — Мультфильм. 19.00 — «Миллионну канчап оорлаптарыл». Уран-чечен фильм. 1-2 серияяры. (АКШ). 21.00 —«Үе». 21.35— Телетаныжылга. Композитор Альфред Шнитке. 22.55 — Бут бөмбүгүнүң допчулазы. 23.50—00.00 — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 —Эртенги гимнастика. 8.15 —Бистиң садывыс. 8.50 «Горизонт» киноальманах. «Баштайгы декабрист». В. Ф. Раевский дугайында. «Агаар бурганы». А. В. Дьяков дугайында. «Күзел». Дельтапланеризм дугайында. 9.30—«Кайгамчык кижилерниң амыдыралы». Академик А. В. Палладин. 10.05— Экономиктиг билиглер үндезиннери. «Агро» тележурнал. Кервээлерниң организакчы хевирлериниң эрге-хоойлу үндезиннери. 10.35 —«Делегейни дескиндир». Киноальманах. 11.35— Бүгүдеге педагогика. 12.05 — Мультфильмнер. 12.30 — Док. фильм экраны. «Чон мээң шынчы адымны эгидип бээр...» док. фильм. 13.10 — Реклама. 13.15 —Лопе де Вега —«Танцы башкызы». Совет Армияның үлегерлиг Төп театрының фильм-шиизи. 15.30 — Акробатиктиг рок-н-ролга бүгү-эвилел маргылдаазы. 16.15 — Мультфильм. 16.25 —«Кречинскийниң кудазы». Уран-чечен телефильм. 1-2 серияяры. 18.30 — Спорт болгаш кижи. «Кармен биле ковбой». Н. Бестемьянов биле И. Бобрин. 19.00 — Муз. телеабонемент. К. Дебюссиниң чогаалдарындан концерт. 20.00 —«Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.15 — Хаак спорту. «Красногорскиниң хаак оруу» деп бүгү-эвилел маргылдаазы. 10 км. Эр улус. 21.00 -- «Үе». 21.35 — 23.55 — «Покровскиниң хаалгалары». Уран-чечен телефильм. 1-2 серияяры.

КЫЗЫЛЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Кызыл хоорккүскомнуң тудуг болгаш архитектура херектериниң талазы-биле килдизи хоорайның хем ол чарыында болгаш чоон талазында чурттаан районнарын келир үеде кандыг ниизылыг тудуп сайзырадырын пландап көргүскен телевидеэлдерни соңуурган кээрүнче Кызылдың чурттакчыларын чалап тур. Телевилелдер делгелгезин Чурукчулар бажыңында организастаан. Декабрь 19—25 хүннеринде 10 шактан 19 шакка чедир ажылдаар.

Хамаатыларның киирген саналдарын барымдаалап турган, телевилелдерни чаартып кылып болур.

ТУСКАЙ АЧЫ-ДУЗА ЧЕДИРЕР БЮРОГА кочегар, чер казыкчызы, кассир херек. Айтырыгны дараазында адрестен тодарадыр: Ленин кудумчузу, 89. Телефону — 2-47-32.

ТЫВА АССР-НИҢ БОЙДУС КАМГАЛАЛЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ күрүне комитединиң комиттетин даргазында килдистеринге ажылдаарын күзээн улус ажыл-агыйының туксай эртемниглери-биле беседа чорудуп турар:

— суг болгаш балык курлавырларын камгалаары;
— чер курлавырларын, ужуш болгаш дириг амытаннар камгалаары;
— атмосфера агаарын камгалаары;
— бойдус байлааи ажыглаарының экономиказы, үр чылдыг программаларының болгаш пландарының экономиказы;
— экологтуг шенелде, бойдус байлааи ажыглаарын нормалаары болгаш шинчилээшкиннери;
— эртем-техниктиг информация болгаш экологтуг пропаганда;
— план-сан килдизи.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде № 315 кабинетке ажыл үезинде 9 шактан 18 шакка чедир хүлээп алыр. Телефоннары — 3-42-33, 3-28-34.

Тываның Күрүне филармониязы «Кубань» деп автобусту садып турарын дыңнадып тур.

Бистиң адревиис: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 58.

• • •

ТЫВА АССР-НИҢ АГРОҮЛЕТПҮР КҮРКОМУНУҢ өөредилге-курстар комбиназы машина-трактор парктарының электрикчи-мастерлерин белеткээр талазы-биле курстуң ажыттынарын дыңнадып тур. Аңаа бирги болгаш ийиги класстарның трактористтерин хүлээп алыр. Өөредииниң хуусаазы үш ай.

Өөреникчи кузээннер билдириишкини-биле кады совхозтан чоруткан бижиин, паспортун, шериг билдииш эккээр.

Кичээлдер 1989 чылдың январь 1-де эгелээр.

Бистиң адревиис: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1«в». Телефон № 6-14-80.

Кызыл хоорайда № 11 ортумак профессионал-техниктиг училище дараазында профессияларга улус ажыл-агыйының специалистерин белеткээринге бодунуң ачы-дузазын чедирип турар:

10 КЛАСС ДООСКАННАРГА:

1. Электри дериг-херекселдеринге электромонтёр.
2. Фрезер ажылын кылып билир универсал токарь.
3. Радиотелемастер.
4. Хемчээп хынаар приборларның болгаш автоматиканың слесары.

Айыткан профессияларга специалистер белеткедиин алырын күзээн коллективтерниң администрацияларынга болгаш күш-ажылчы коллективтериниң чөвүлелдеринге айыткан специалистерни белеткээр талазы-биле керээлерни 1989 чылдың январь 30-те чедир чарып алырын саналдап тур.

Үстүнде айыткан профессияларга мергежил бээдериниң курстарын организастап чорудар арга база бар.

Айтырыгны дараазында адрестен тодарадыр: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 141, ОПТУ-11, телефону — 3-17-81, 3-17-12.

КАА-ХЕМ РАЙОН СОВЕДИНИҢ КҮҮСЕКЧИ КОМИТЕДИНИҢ КУЛЬТУРА КИЛДИЗИ районнуң Ильинка, Бүрен-Бай-Хаак, Бүрен-Аксы, Бояровка, Кундустуг, Бүрен-Хем кедээ культура бажыңнарынга ажылдаар уран чүүл ажылдакчыларын чалап тур.

Ол черлерге ажылдап келгеннер кол ажылындан аңгыда уруглар садтарынга, школаларга дакпырлап ажылдап болур. Ийи ай ажылдаан соонда совхозтар дирекциялары оларның шалыңынга 30 хуу немелде төлевирин кылып берип болур. Орук чарыгдалын бүрүн төлээр. Чурттаар чер-биле хандырар.

Айтырыгны дараазында черлерге тургузар: Кызыл хоорай. Советтер бажыңы. Культура министерствозунуң кадрлар килдизи. Телефон № 3-23-83. Сарыг-Сеп суур, райкүүскомнуң культура килдизи. Телефоннар №№ 91-455, 91-551.

КЫЗЫЛДЫҢ БАЖЫҢ ТУДУУШКУН КОМБИНАТЫНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ПУНКТУЗУ электрослесарьлар болгаш демир-бетон конструкциялар монтажниктериниң курстарынга дыңнакчылар чыып алырын чарлап тур. Өөренир хуусаазы 3 ай. Айда 100 (чүс) рубль хемчээлдиг стипендия төлээр. Хоорайда кирр бижиттен кижилерни хүлээп алыр.

Айтырыгны дараазында адрестен тодарадыр: Калинин кудумчузу, 23. БТК, кадрлар килдизи, телефону— 4-14-36.

Тываның күрүне филармониязынга кол бухгалтер, бухгалтер болгаш чолаачылар херек.

Айтырыгны дараазында адрестен тодарадыр: Кызыл хоорай, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, 58. Телефону — 2-49-40.

Кино

ДЕКАБРЬ 18-те

«ПАЙЫРАЛ»: «Меня зовут Арлекино» 9.20, 12.00, 14.40, 17.20, 20.00. Бичии зал: «Человек-оркестр» 11.00, 12.30, 15.30, 18.00, 19.30. «Кругосветное путешествие кота в сапогах» 14.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кащей бессмертный» 9.00, 12.00, «Ох, уж эта Настя!» 10.20, 13.20, «Сила любви» 15.00, 18.10, 21.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Новые сказки Шахерезады» 11.40, «Сладкие грезы» 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Маленькая волшебница» 10.00. «Кинг-Конг жив» 11.20, 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«Енисей» к/б: «Дом с привидениями» 14.00, «Утомленное солнце» 15.40, 17.30 (узаткан) шактарда.

КАЧК-ның Тес-Хемде район салбырының начальниги, СЭКП райкомунуң кежигүнү, район Совединиң депутады

Семён Чымаевич

ЧАВЫНЧАКТЫҢ

аар аарыгга таварышкаш, мөчээнин Тыва АССР-ниң күрүнениң Айыыл чок чорук комитеди, СЭКП Тес-Хем райкому, район Совединиң күүскому дыңнатпышаан, оон төреллеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

агаар

Республиканга кезек булуттаар. Чамдык черлерге бичии хар чаар. Соңгу-барыын угтуг хаттың күжү секундада 3-8 метр, чамдык районнарга кезек када 14 метр чедир күштелир.

Дүне 15-20, чамдык районнарга 25 градус, хүндүс 13-18, чамдык районнарга 8 градус соор.

Кызылга кезек булуттаар, дүне шоолуг эвес хар чаар. Соңгу-барыын угтуг хаттың күжү 3-8, чамдыкта 14 метр чеде бээр. Дүне 18-20, а хүндүс 13-15 градус соор.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 54241

ШЫННЫҢ телефоннары: ◆ Редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысаалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93; ◆ партийлиг амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-25; ◆ совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; ◆ пропаганда килдизи — 3-34-57; ◆ культура килдизи — 3-39-15; ◆ информация килдизи — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга килдизи — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-34-19; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ бухгалтерия — 3-43-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга шаазы. Тиражы 24637 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажыы № 1.

Чагыг № 219. ТС—00746.

им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1983 чылдың декабрь 20 вторник № 292 (13892)

1925 чылдан үндезилеттинген. Өртээ 3 кап.

ҮШ НЕДЕЛЯ ИШТИНДЕ

УЖУДУУШКУН БАШКАРАР ТӨП. (СЭТА). Владимир Титов, Муса Манаров, Валерий Поляков, Александр Волков, Сергей Крикалев болгаш Жан-Лу Кретьен оларның каттышкан ужудуушкуну үш неделя иштинде уламчылап турар.

Телевидение дамчыштыр харылзааның ийи сеанстарының үезинде парлалга конференциязын чоруткан. Оон үезинде космонавтылар совет болгаш даштыкы журналистерниң хөй санныг айтырыгларынга харыылааннар.

Космонавтиканың төөгүзүнде башкартынып чорур ай ур ужудуушкунунуң болгаш совет-француз экспедициязының программазы доостур чедип турар. Космонавтылар эртем шинчилелдериниң болгаш шенелделериниң түңнелдерин күүседир болгаш оон соонда «Союз ТМ-6» корабльдың орбитадан Черже бадырарынга белеткел ажылын эгелээр.

Башкартынып чорур «Мир» комплексте ужудуушкун телевилеттинген график ёзугаар болуп турар. Бүгү космонавтыларның кадыкшылы бөдүүн эки.

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязында

ЧАА ҮЕ-ЧАДАДА

Айыыл-халап болган зонага кижи факторун онза ужурлуг болу берген. Кижи, кижилиг чоруктуң факторун, бойдус халавынга удур туржуп турар. Ол шыңгыы удур туржуушкунунуң байдалынга кижи бүрүзүнүң, ылангыя ажыл-херектиң организастап чорударынга бүзүреткен кижилерниң сагыш-сеткил болгаш ажыл-херекчи шынарының шылгалдазы болуп турар. Ынчангаш СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязы республикага чурттуң берип турары чүгле материалдыг, техниктиг курлавырларын эвес, харын кижилерниң характерин, кижи факторун база барымдаалап көрүп турар. Чер шимчээшкининиң уржуктарын чок кылып турар үеде тургустунуп келген чедир кылдынмаан чүүлдерни кылыр үеде ол онза чугула.

Сөөлгү хүннерде ындыг берге черлерниң бирээзи вагоннарның чүъгүн дүжүрери болур деп комиссияның хуралынга демдеглээн. Армениже кээп турар чүък кончуг хөй, ынчангаш станциялар боттары вагоннарны дүжүрүп четтикпейн турар. Оон айыылга таварышкан зонаның оруктарынга меңнелишкиннер болуп, демир-орук шимчээшкинин ооржумнадып турар. Байдалды дүргени-биле өскертири-биле комиссия тускай штабты тургускан. Ооң сорулгазы хүн бүрү 2000-дан эвээш эвес демир-орук вагоннарының чүъгүн дүжүрери болур. Вагоннарның чүъгүн үзүктел чокка дүжүрерин ССРЭ-ниң Хлусчу контроль комитединиң даргазының оралакчызы В. И. Манаевке, партияның Ереван хооркомунуң бирги секретары М. С. Минасбекянга даскаан.

Ол эшелоннарда чүгле техника, тудуг материалдары эвес, оларның хөй кезиинде эвилелдешкен бүгү республиканың агроүлетпүркомналарының тургусканы эки турачы отрядтары бар. Оларның сорулгазы — чер шимчээшкининге таварышкан кодээ суурларга ажыл-агый амыдыралын катап тургузарынга дузалаары. Эки турачыларның эшелоннарын саат чокка чорударын комиссияның чөвүлел хуралынга шиитпирлээн.

Айыыл-халапка таварышкан районнарда амыдырал болур-чогууру-биле хүн бүрүде тургустунуп турар. Кироваканның эът комбинадында суг хандырылгазын катап тургускан, продукция бүдүрүлгезин ында катап бүдүрүп эгелээн. Хлеб быжырар черлер ажылдап эгелээн. Чурттакчы чонунуң хандырылгазын доктаамал хандырып эгелээн, ажылдап турар магазиннерниң, автолавкаларның саны көвүдээн. Республикага халас дузаламчы кылдыр чоруткан аъш-чем, идик-хеп хуваалдазын саат чокка чорудуп турар.

Эрткен хонуктарның иштинде айыыл-халап болган районнардан 7640 кижини өскээр көжүрген. Оларның чартымы кадыкшыл черлеринче болгаш дыштанылга бажыңнарынче чоруткан. Профэвилелдерниң болгаш транспорт ажылдакчыларының демниг хөделиишкининиң, ёзулуг-ла бүгү улустуң дузаламчызының ачызында халаптың уржуктарын чок кылырының чугула үе-чадазы — бичии уругларны, херээженнерни болгаш назылап кырааннарны өскээр көжүрүп чорудары доостур деп турар. Ийи-үш хонук эрткенде чер шимчээшкининиң зоназынга чүгле катап тургузар ажылдарга дорт киржип турарлар артып калыр.

Айыыл-халапка таварышкан зонага турган пенсионерлерниң, инвалидтерниң, назылап кыраан бот кижилерниң байдалының айтырыын тускай чугаалажып көрген. Ол дугайында дыңнадыгны Армян ССР-ниң социал-хандырылга министри Н. М. Балаян кылган. Ол кижилерни шуптузун херек кырында ол регионнан өскээр чоруткан болгаш оларны чогуур социал-эмнелге черлеринде тургускан деп, ол чугаалаан.

Республиканың Социал-хандырылга министерствозунуң баштай тудар объектилерниң аразынга назылап кырааннарга интернат-бажыңнарның болгаш тускай бажыңнарның тударының дугайында элээн каш дилеглерни СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязы деткээн.

Кызыл Крестиң болгаш Кызыл Чартык ай ниитилелдериниң лигазының чиңгине секретары Пер Стенбек-биле бодунуң беседазының түңнелдериниң дугайын Н. И. Рыжков чөвүлел хуралдың киржикчилеринге дыңнаткан. Лиганың дузазы-биле Армян ССР-ге амгы үениң эмнелгези болгаш протез кылыр бүдүрүлгезин тударының дугайында баштайгы дугуржулганы чедип алган.

Н. И. Рыжков, Н. Н. Слюньков, Ю. Д. Маслюков, Д. Т. Язов Армениянын компартиязының ТК-зының бирги секретары С. Г. Арутюнян-биле кады Спитак хоорайның бүдүрүлгелериниң коллективтери-биле ужурашканнар. Хоорайның эр кижилери херээженнерни, чаш уругларны, назылап кырааннарны кадыкшыл черлеринче чорудупкаш, боттары майгыннарда чурттап, объектилерже барып, чаа келир үениң Спитак хоорайын тудары-биле бузундуларны аштап турарлар. Оларның-биле кады Совет Армияның элээн каш муң солдаттары болгаш офицерлери, чурттуң янзы-бүрү районнарындан болгаш даштыкыдан келген он-он эки турачы отрядтар ажылдап турар. Спитакче орук — ёзулуг акы-дуңмалышкы чоруктуң оруу.

(СЭТА).

ОЛ КЫМГА АЖЫКТЫГЫЛ?

Декабрь 16. ЕРЕВАН. СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязының Н. И. Рыжковтуң даргалаашкыны-биле эрткен хуралынга айыыл-халап зоназындан когарааннарны үндүрер автомобиль транспортунуң чедишпейн турарының дугайында айтырыгны чугаалажып, курлавырларны дилеп тып, дарый күүседир даалгаларны бергилээн. Пассажирлер аргыштырар оруктардан, хоорай маршруттарындан машиналарны дозуп ап, оларны чер шимчээшкининге таварышкан хоорайларже болгаш районнарже чорудуп турган. Элеп турээн, илегелиг оскунган кырганнарны, херээженнерни болгаш чаштарны кадыкшылга черлеринче болгаш дыштанылга бажыңнарынче дарый чедирери негеттинип келген.

Ол үеде хөй кижи кирер «Икарус» деп он ийи автобус Иджеван хоорайже углуг караңнадып орган. Азербайджанга чурттап турган черин каттап чорупкан армян национальдыг үш чүс кижини Ереванадан Даг-Карабахче чедирери ол.

Ук автономнуг областче кижилерни контрольдап турар болганда, кожазында республика-биле кызыгаарга колонна автобустарны КАИ постузунга доктаадыпкан. Ол дээш маргылдаа үнген. Ол маргылдаа үезинде анаа Эн-би-синиң америк журналистери — Кебан Мария болгаш ийи кинооператор база Би-би-си радиостанциязының кинооппаратуралыг ажылдакчызы Жулиан Охалорен анаа чедип келген. Иджеванга олар чүгле боттары чедип келбээннер. Оларны Армениянын Х. Абовян аттыг педагогика институдунуң бир башкызы хелемечи болуп эдертип чораан.

Чаңгыс-ла таварылганы чугааладывыс. А ооң артында кандыг алдептиг чүүл чаштынып чыдар-дыр! Республикага шак ындыг берге үеде, чер шимчээшкининден кижилер когарап турда, дамна чедишпес автобустарны кым ээлеп алганы ол? Бодуун кижилер эвес-ле болгай. Кижилерниң амы-тынын камгалаары дээш эвес, а эки амыдырал тып алыр дээш кым сагыш човап турарыл? Ол ышкаш Иджеванга болур аас былаажыышкынын кым баш удур билип. Барыын чүктүң парлалгазын чалай тыртып эккелгенил?

Хелемечи болуп чораан ол башкы «Интурист» албанының дилээн ёзугаар чордум деп агартынарып оралдашкан. А ол албан чериниң ажылдакчылары ындыг очудуруксуну билбес болган.

Декабрьның 10-дан 11-же дүне Еревандан Степанакертче 15 автобус чедип келген, оларга Бакудан, Сумгаиттен болгаш Кировабадтан көшкен муң хире кижини Даг-Карабахче эккелген. Машина бүрүзү он-он когарааның салым-хуузун шиитпирлеп турар үеде коңчуун көрүкер.

Ындыг хемчээлдиг хөделиишкинни чажыт организакчылар чок болза, кылыры берге. Ынчаарга ону кым үүлгедип турарыл? Кым кижилерни төрээн черин каарынче, бот-боттарын дайзын кылдыр көөрүнче дүүнгү ындыктыг деп турган чүүлүнге хөөн чокталырынче ыдалап турарыл?

Национальдар аразының чөрүлдээлерин тывылдырып турар Ереванга чурум чок чүүлдерни организастаан кижилерниң аттары билдинир. ДКАО-нуң айтырыгларын сайгарар кылдыр хөй-нийти органы кылдыр тургустунган «Карабах» комитет сөөлгү айларда сорулгазын-даа, бодунуң ажыл-чорудулгазын-даа өскерткен. Бөгүнгү ооң ажылы — забастовкаларже болгаш митингилерже кыйгырыг, чөңгээлер болгаш күткүүшкүннер апарган. Оларның алыс сорулгазы — Даг-Карабахче армян национальдыг кижилерни Азербайджандан хөйү-биле көжүрери, Армян ССР-ниң ДКАО-га экономиктиг салдарын улгаттырары, «Армения — ДКАО» деп чаңгыс аай комплексти тургузары, сөөлүнде барып Даг-Карабахты Арменияга каттыштырары.

Арменияда тургустунган берге байдалды ажыглап алгаш, «Карабах шимчээшкининиң» комитетчилери болгаш активистери боттарының үүлгедиглерин уламчылап турар. Чижээ, Ереванның күрүне университединиң башкызы В. М. Манукян, Армян ССР-ниң ЭА-зының институттарының бирээзинде эртем ажылдакчызы И. М. Мурадян олар национал өштежээн, социал чөрүлдээлер өскүдер ажылдарны кылып турар.

Янзы-бүрү чугаалар тарадырынга, кижилерни дүвүредиринге сонуургалдыг кижилер бар. Бир чижек. Декабрь 8-те Баку хоорайның 22-ги почта салбырындан Ереванда чурттап турар Армен Арушанян деп кижиниң адынга телеграмма келген. Ында мынча деп бижээн: «Арменияда чурттап турар азербайджан чонну бурганның кииленниндeн камгалап шыдаваныңарны магадап тур бис». Ол дээрге ындыг телеграмманы өске кижилер чомчааш, янзы-бүрү чугаа таратсын дээп күзел-дир, чүге дээрге айыттынган адресте ындыг кижи чурттавайн турар. Ол телеграмманы, шынап-ла, хөй удаа чара бижээш, хоорайга чажыды-биле тараткан болуп турар.

Чүү-даа чүве өйлүг болгай. Чонуң национал хоонун ажыглап, оларны бот-боттарынче ыдалаар чорукту соксадыр херек. «Ол дээрге эрге-чагырганже чүткээн кижилер-дир. Ону доктаадыр херек, анаа бистиң политиктиг-даа, административтиг-даа бүгү күжүвүстү ажыглаар херек»,— деп, М. С. Горбачев чугаалаан болгай.

В. ЯНЧЕНКОВА.
СЭТА-ның тускай корр.
Ереван.

ЧОГААДЫКЧЫ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Чогаадыкчы эвилелдерниң төлээлери-биле СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин ууу СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдышкын бажыңынга ужурашкан.

Ол Аъш-чем программазынга, экологияга, чурттаалга тудуунга хамаарышкан айтырыгларга доктааган болгаш айтырыгларга харыылаан. Тургустунуп келген айтырыгларны кады чугаалажып, санал-оналы солчуру ажыктыг болуру чугаажок.

Чогаалчылар, композиторлар, артистер культура албан черлериниң материал базазын быжыглаарының, чогаадыкчы салгал белеткээриниң, культураның үндезилекчилериниң адын мөңгежидериниң, экономиктиг болгаш социал хөгжүлдениң талазы-биле чамдык айтырыгларын орта көдүрген. Саналдарны ханызы-биле сайгарып, чогуур хемчеглер алдынар дээрзин Г. Ч. Ширшин демдеглээн.

Солун арнынга көдүртүнүп турган цемент заводунуң, ээн калган суурларның, бойдус камгалалының айтырыгларының канчаар шиитпирлеттинип турарын анаа дыңнаткан. Тывага цемент чугула херек болганда, оон тудуун соксадыр арга чок. Айтырыг — агаар хирлендирбес талазы-биле хемчеглерни күштелдирери. Чогаалчыларга чурттаалга бажыңын тударын, аныяк кижилерге болгаш аныяктар дыштаныр бажыңнарны тускайлаары, театрның ажылынче кичээнгей, аныяктар кижизидилгезин дээш өске-даа шиитпирлезе чогуур айтырыгларга боттуг деткимче бир дем негеттинип турар.

Чогаадыкчы эвилелдер чонунуң угаан-бодал культуразын сайзырадырынга боттарының төлептиг үлүүн киириштирер хүлээлгелиглер.

(Бистиң корр.).

Социал программа—боттаныышкында

АВАЛАРГА—ҮШ ЧЫЛ ШӨЛЭЭ

Даг-дүгүржүлериниң хоорайы Ак-Довуракта беш чүс хире бичии чурттакчылары ясли чорувайн турар. Чүге ындыгыл деп элдепсинмеңер. «Тыва даг-дүгү» комбинаттың иштиң-ажылчыны коллективи чөвүлелиниң шиитпири ёзугаар уругларн азырап өстүрерин дээш берип турар төлевирлиг шөлээни үстүнде чаштарның аваларынга үш чыл чедир узаткан. Баштайгы уругун божаан не кижиге ай санында алыр дузаламчы 75 рубль. Ийигизин божаан кижиге база бот-неге ол акшаның түңү — 100 рубль болуп турар.

Ол акшаны материалдыг шаңнал-мактал фондузундан алыр деп шиитпирлээннер. Ында кердүнген акша эм дөрт миллион чедип турар. Ол түңнүң чыглып өзеринге бот-орулга-чарылга салдар чедирген.

— Шак ындыг базымны кылыр мурнунда мыйчентай бис,—деп, комбинаттың директору, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады Ю. Комаров СЭТА-ның корреспондентизинге чугаалап берген.— Социологтар, медиктер база экономистер айтырыгны өөренип көрген. Ынчангаш уруг азырар шөлээ үезинде ажылдаан кижизиндии турар аваларга акша-биле дузалаары бүдүрүлгеге экономика талазы-биле ажыктыг болган. Көрүп көрүңер даан: ведомстволарның ясли-садынга бир уругга-ла комбинат бодунуң бюджединден 900 рубльди төлеп берип турар. Ол акша-ла уруг азырап орар аваларга төлээринге четчир. Аарыг уругларын ажаарганы дээш аваларга бюллетень төлевес болур деп чүвени база бодап алыр. Ясляларга бичии уруглар бо-ла аарып-аар, ынчангаш оларның авалары бүдүрүлгеден хоорлуп олурур бээрлер. Бот-орулга-чарылга үезинде ол элээн таарымча чогу билдинир.

Уругларын азыраар дээш күрүнеден шөлээ алган авалар комбинаттың алды ясли-садының кайы-бирээзинге уруун тургузуп алгаш, ажылдап болурлар. Ындыглар эвээш.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың администрациязы болгаш хөй-нийти организациялары бо чаа чүүлдү уругларны эки кижизидеринге база оларның кадыын быжыглаарынга ажыктыг кылдыр көрүп турар.

В. КРИВДИК.
СЭТА-ның корр.
Тыва АССР, Ак-Довурак хоорай.

ЧУРТТАКЧЫЛАРГА ХҮЛЭЭДИР

Репортаж

Кызыл хоорайның мурнуу чаа микрорайоннарының кызыгаары хову талазынче улам ырап бар чыдар. Амгы автомагистральдың кайы-даа талазында бажыңнар дески кестүр апарган. Чурттаалга бажыңнары-биле черглештир эң ындыкы микрорайоннарда чаа школаны Горькийниң тудугжулары тудуп турар. Магазин, уруглар садтары, почта, библиотека, аптека дээш өске-даа амыдыралчы объектилер немежип турар.

Чаа микрорайоннарның бирээзин Иркутск областан келген тудугжулар тударын хүлээнип алган. Оларның баштайгы бажыңнары бедип үнген. Олар Кызылдың аалчыларынга чүден кескү—аэропорттан кел чыткан кижи бүрүзүн баштай-ла уткуп алыр. Балконнарын хээлеп каан панель бажыңнарның ийизин декабрь 30-де күрүне комиссиязынга хүлээдир. Кызылчыларның тозан өг-бүлези Чаа чылды чаа бажыңнарга уткуур.

Белениниң кырында келген бир бажыңның чаңнынга машинавыс доктаапты. Декабрьның ортан чөткен-даа болза, даштың чылыы аажок. Даштыкы хана салган даштыларның чугаа-сооду кожазында объектиден дыңналып турду. Тудуг машиналарының машинизи Альбина Викторовна Маркелова көдүртүр краннарның ажылын хынзап, каңналга херекселдерин четчелээн, чай чок чорул тур. Баш удур септеп ап турарга, туруушкун эвээш болур. Ынчангаш бичии хостуг үезинде ол плитка салыкчылары Надежда Георгиевна Маликова биле Татьяна Викторовна Попова оларга дузалажып турар. Тудуганы кылыр кыдыр ол мергежил берген.

Мастер — хандырылга дээш эң харысаалгалыг кижи. Материалдар-биле үезинде объектини четчелээрин Андрей Юрьевич Романов хоода алган. Материалдарны ырактан сөөртүр болгаш өртээл баазаларынга саадай-даа бээр. Братскиден бээр чүъктүг машиналар безин кээп турар. Чүък саадааны дээш Кызылдың транспорт-экспедиция операцияларының болгаш контейнер сөөртүлгелериниң конторазынга негелдени тургусканын ол чугаалады. Тудуг адакталган тудум, кылыр ажылы төнместеп, улам хөй чонталыр чүве дээрзин айыткаш, мастер чүъктүг ийи машиналарда барды.

Каш хонгаш, чыл төнер. Келир чылдың объектилериниң тудуунга белеткел бо хүннерде эгелээн. Тудугнуң штабы болур вагончикте начальник Сергей Владимирович Верхотуров, бригадирлер төлевилелдер чада салып алган, ам түттүнар бажыңнарның планнаашкынын сайгарып ордулар. Ангарскиниң бажыңнары сейсмиктиг байдалдарга таарыштыр кылдынган 97-ги сериязы дээрзин ол чугаалады.

Келир чылдың планы күжениишкинниг, ниитизи-биле 800 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылыр. Чүс он ийи аал чурттаар үш, алдан-алдан аал чурттаар № 4, 5, 6, 7 дугаар бажыңнарны дужаар. Шупту 352 квартираны кызылчыларга хүлээдир. Ол ышкаш Минусинскиде алдан аал чурттаар адакталган бажыңны ийи кварталда ажыглалга киирер. А участоктуң ниити тудары чээрби бажың бүдүн микрорайон.

Чыл төнчүзүнде дужаар ийи бажың Ирина Михайловна Шатованың удуртканы шеверлекчилер бригадазының эргеинде кирген. Братскиниң панельдеринге бадаарга, Ангарскиниң шынар талазы-биле ажап турарын мастер-даа, тудугжулар-даа эскерген. Маңаа бүдүн чартык катап хөй хоюдут херегләттинер. А түс чериң материалдарынче кирер болза, та каңдыг болур деп дадагалзалыг олар чажырбадылар. Чүгле шынар эвес, үзүктели бээри кончуг.

Үе кызаа келген. А кижи саны эвээш. Далаш кылдынгаш, шынары кудулай бээрийне деп бригадир дүвүреп турар.

Дүгээ турганындан мында хол-биле кылыр ажылдар хөй апарган. Көдүртүр механизмнер бар-даа болза, медер станогу чок, малгаштаар ажылды механизаставаан. Чарык черлер дуглап, дескилээрин хол-биле кылырга, үр болуп турар. Келген хоюдут хол-даа боор. Келир чылдан эгелеп чаа механизмнерни тургузарын аазап турар. Ол ажылдың темпизинге салдарлыг болуру чугаажок.

Үш чыл дургузунда бир өске черге барып ажылдаары ындыг-ла амыр эвес. Оон бежен алды кижи чедип келген. Өг-бүлелери-биле келген улустуң уругларының саны дөртен сес. Оларны садикке тургузары, доктаамал кирип бижиктиг чок өг-бүлениң херээженнерин ажылга киирери — шиитпирлезе чогуур айтырыглар. Тудугжулар амгы үеде бажың кылдыва берген подъездилерде түр чурттап турарлар.

Чаа бажыңнар немежип, кожааларның бедээ чаа микрорайонуң арнын кестип орар. «Чурттаар оран-бажың—2000» программаны амыдыралга боттандырарынга Чөөн Сибирьниң чаа тудугларының эгеэзи салган Братск болгаш Ангарск хоорайларының төлээлериниң дузалы эвээш эвес болуру чугаажок. Братск хоорайның адын өчүлдүрерге, «акы-дуңмалышкы» дээн. Төрээн хоорайының адын бадыткап, олар бистиң республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге акы-дуңманың үнелеп четпес дузазын чедирип келгени ол. Чырык, чылыг бажыңнарже кешкеннер «четтирдивис» деп сөзүн ап бар сеглээрлер.

ЧУРУКТА: шеверлекчилер бригадири И. М. Шатова.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

КЫШТАГЛААШКЫНГА БЕЛЕТКЕЛ ЧОК КИРГЕН

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң президиумунуң ээлчеглиг хуралынга Бай-Тайга болгаш Улуг-Хем районнарының совхозтарында мал кыштаглаашкынын эрттирип турарының дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Ниитизиниң малын кыштаглаашкынга белеткээр талазы-биле организастыг хемчеглерни улус депутаттарының Бай-Тайга болгаш Улуг-Хем районнар Советтериниң күүскомнары кошкак алган дээрзин Бай-Тайга райкүүском даргазы В. Х. Сүге-Маадырның, Улуг-Хемде РАҮК чөвүлелиниң даргазы Н. Т. Букшаның илеткелдерин дыңнааш, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң президиуму кежигүннери айытканнар. Районнарның ажыл-агыйлары эрткен чылдарның четпестеринден түңнел үндүрбээнинден бо келген кышты организас чок уткаан.

Бо чылын ук районнарның ажыл-агыйлары мал чеми белеткээриниң планнарын күүседип, ооң уламындан мал чемниң курлавыры эвээш болган. Ниитизи-биле Бай-Тайганың ажыл-агыйлары бөдүүн болгаш чулуктуг мал чемнерин чемгерилге единицазынче шилчидерге, бердинген даалганың 45.4 хуузун, а Улуг-Хем — 51 хуузун белеткээн. Ол дээрге эрткен чылдаазындан куду көргүзүглер болур. Бир башка онаалтыр белеткеттингениниң база республиканың ниитизи көргүзүүнден куду болуп турар.

Ол хиризинде ук районнарның совхозтары мал чемин төтчеглеп турар, ол чорук кодан, бригада, ферма бүрүзүнге түс-түс лимит карточказын тургуспаанындан болуп турар. Ховулардан саван чыыр ажыл база кошкак, ылангыя Улуг-Хем районда 13.4 муң тонна саван чыыр даалгалыг турган, ону чүгле 130 ажыг тонна кылдыр күүсеткен. «Ак-Туруг», «Улуг-Хая» болгаш «Найырал» совхозтар мал чемин чөп ажыглаарынче кичээнгей салбайн турар, сараатарны кажаалаваанындан сигенни хуу мал чаза базып турар.

Кажаалары болгаш малчыннар бажыңнарын чогуур үезинде кышка белеткевес чорук бо ийи районда чылдан чылче уламчып келген деп хуралга шугумчулээн. Бай-Тайганың ажыл-агыйлары кажаалар, чурттаалга бажыңнары, чунар-бажыңнар, кызыл-булуңнар септээр ажылче чүгле октябрьның ийиги чартыындан эгелеп кирген, ооң уламындан септелгениң шынары куду болган. 24 автоводовозтуң чүгле 16-зы белен. «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң Арыскан фермазында кормоцех ажыглалга кирбээн, өдек арыглаар транспортёр ажылдаваан. Ниитизи-биле Улуг-Хем районда 11 кормоцехтиң чүгле ийизи ажылдап турар. Машиналарның болгаш механизмнерниң септелгези куду шынарлыг. Фермаларда хол-биле кылыр ажылдар хөй, ийи ээлчег-биле ажылдаарынче шилчилге боттанмайн турар.

Малды тургузуу азыралче шилчидип турар үеде дыка хөй ажыл-агыйлар оларны чемгерериниң чурумун хажыткан, чем бээриниң, суг сөөртүлгезиниң хуусааларын үзүп турган фактылар бар. Дыка хөй совхозтарда саар инек ам-даа чер оъттавышаан.

Кышка белеткелди чогуур үезинде чорутпааныңдан когарал үнүп турар. Чүгле октябрь-ноябрь айларда Бай-Тайга районуң ажыл-агыйларынга 534 баш мал өлген, а Улуг-Хемде хоран малдың саны 1200 баш четкен. «Эйлиг-Хем», «ҮТКА 25 чылы», «Ак-Туруг» совхозтарда хөй баш мал өлген.

Мал продукциязының колкол хевирлерин бүдүрери эвээжеп эгелээн деп хуралга айыткан. Чижээ, бо чылдың ноябрь төнчүзүнде хонукта сүт садарының хемчээлин эрткен чылдаазындан Бай-Тайга 8 кг, Улуг-Хем 1740 килограммга кызырган.

Кыштаглаашкынны эрттирип турарының бо байдалы бо чылын күрүнеге мал продуктуларын садарының планнарын үзериинге чедирип турар дээрзин айыткан. Улуг-Хем-даа, Бай-Тайга-даа бо чылдың декабрь 1-ниң медээзи ёзугаар эът, сүт садарының хемчээлин кызырган.

Бо четпестерни үстүнде районнарның совет, ажыл-агый органнарының удуртукчулары, агроүлетпүр каттыжыышкыннары кичээнгейге албайн, чер-черлерге дээштиг хемчеглерни боттандырбайн келген дээрзин хуралга айыткан болгаш мал кыштаглаашкынынга болдурган четпестери дээш Бай-Тайга райкүүскомунуң даргазы В. Х. Сүге-Маадырны, Улуг-Хемниң РАҮК чөвүлелиниң даргазы Н. Т. Букшаны шыңгыы сагындырган болгаш кыштаглаашкынны чогумчалыг эрттирери дээш хуу харысаалгазын күштелдирерин негээн.

Улус депутаттарының Улуг-Хем болгаш Бай-Тайга район Советтериниң күүскомнары, агроүлетпүр каттыжыышкыннары СЭКП ТК-ның чоокта чаа чоруткан Чагаазында салдынган сорулгаларын удуртулга болдурарын, бар четпестерни чайладыры дээш дээштиг хемчеглерни алырын, кышкы үеде малдың баш санының чидирин эң кызырарын чедип алыр ужурлуг дээрзин хуралдан хүлээп алган доктаалда айыткан.

Партияның область конференциязының делегаттары

БРИГАДИР

«Чер шак ындыгларга туттунуп турар болгай» деп Д. К. Доржукайның удуртканы бригаданың дугайында «Өөк» совхозтуң кол экономизи Манефа Алексеевна Сметанина чечен чугаалаар. Шынап-ла, оон ындыг чугаазынга чүнү немээр боор. Коммунист Д. Доржукайның коллективиниң ажыл-херээ совхозта сураглыг. Олар керээ ёзугаар ийи чыл дургузунда мал чеми белеткеп келген. Бо чылды дыка эки көргүзүглер-биле дооскан. Механизаторлар совхозунга планда ажыр 12784 центнер чем единицазын белеткеп берген. Шалыны ниити орулгадан алыр болганда, телевизор дыка шимырак.

Ам кышкы үеде база ажаа олурбазы-биле бригада ыяш белеткээри-биле аренда керээзинче кирген. Трактористерниң техниказы часкы хову ажылдарынга белен. А ал-боттарында күш бар. Ынчангаш совхозунга ажыктыг бир-ле чүүлдү кылыр деп шиг күзелдиглер.

Ыяш белеткен, аренда керээзинче кирер дугайын база-ла бригадир чугаалап үнүп келген. Коллективтиң нежигуннери 12 механизатор коммунист удуртукчузун шупту деткээн. Совхоз-биле керээни чарып, оон пунктуларын хынамчалыг дугурушкан, санап көрген. Ынчангаш ам Шанактааровка деп черде ажыл хайныгып үнген. Тудугга база одалгага херегээр материалды бригада белеткеп турар. Чүгле ноябрь айда безин олар суурнуң чурттакчыларынга база пилорамага херегээри-биле 412 кубометр ыяшты белеткеп чорутканы.

Коллективтиң ажылы шуудаан. Олар совхоз-биле келир чылда база керээ чарып, 1000 кубометр ыяшты белеткээр боор дугурушкан. Чеди муң ажыг рубльдү механизаторлар ыяш белеткелиниң ажылдап алган. Боттарынга база совхозунга ажыктыг ажылды кышкы үеде бүдүрүп эгелээн. Коллективтиң удуртукчузу эки болурга, хамык чүүл чайгаар-ла боттаныры-биле демей болур. Бодунуң үлегери-биле өөрүн бүзүредир. ажыл-херекти боду баштай көргүзер — коммунист Даниил Доржукайның кол-ла шынары ындыг. Ынчангаш районнуң коммунистери ону партияның область конференциязының делегадынга соңгааны таварылга эвес.

Любовь БОСЕНКО.

ЧУРУКТА: бригадир Д. Доржукай.

Анатолий МЕЛЬНИКОВТУҢ фотозу.

БАШКЫ

Башкы. Эртем-билигге, ажыл-ишке өөредип каан кижиниң тыва улус, улуг-бичези чок, ынчаар хүндүлеп адаар. Башкы деп сөс чүгле хүндүткелдиң эвес, а кижилерниң мурнунга улуг харыысалганың база сөзү. Ол сөстү, хүндүткелди болгаш харыысалганы Сүт-Хөл районда Бора-Тайга ортумак школазының хоочун башкыларының бирээзи А. Б. Сарыглар 22 чыл иштинде адалап келген. Бодунуң кызымак ажылы-биле хүндүткелди, харыысалганы бадыткаар дээш кызып ажылдап чоруур. Ынчаар ажылдаары — башкы бүрүзүнүң ажылының болгаш амыдырал-чуртталгазының бир утказы.

Башкының ажылын чүнүң-биле үнелеп болурул? Хамыктың мурнунда өөреникчилерниң, ада-иелерниң болгаш кады ажылдап турары башкыларның аңаа эки хамаарылгазы-биле үнелээр.

— Мээн чугаамда хөөредиг бар ышкаш кылдыр силерге сагындырар чадавас. Башкы кижиниң кандыг болурунуң идеалын Александра Бораевнаның кижилер-биле, өөреникчилер-биле, башкылар-биле хамаарылгазындан, башкылаарындан, бодун чоп аразынга ап чорууруундан көрүп болур. Ол ылап-ла ындыг чүве. Оон ажылында, ажылчаңында хөй чүүлдерин үлегерге алыксаар ийик мен— деп, Бора-Тайга ортумак школазының директору В. Т. Ондар чугаалаан.— Башкы бооруну мурнунда ол эки кижи чүве. Ол башкыда чүлен-даа артык үнелээрим чүүл — оон кижизии.

Дидим болгаш бедик үнелел. Валентина Тоорукпаеванының ынчаар чугаалаан аянындан ол ылап-ла ындыг деп чүвеге кижи бүзүрей бээр.

Төөгү башкызы Александра Бораевна Сарыглар-биле 2 чыл бурунгаар ажыл айтыы-биле ужурашкан мен. Ынчан ол Бора-Тайга суурнуң херээженнер чөвүлелиниң даргазы турган. Ол өйде суурнуң херээженнер чөвүлелиниң ажылы чүгле районда эвес, а республикага эки деп санадып турган чүве. Ужуражыышкын үезинде чугаа ногаа аймаан тарыырын суурнуң чурттакчыларының аразынга нептередириниң дугайында болган. Ол берге болгаш чүгула ажылдың дугайында башкы сагыш човап чугаалап турду.

Бир башкы ындыг сүме берген чүве: «Кайы-бир башкыны ёзулут-ла башкы деп билип алыксазыңза, оон канчаар кичээл эрттирерин класстың эжииниң чанынга дыңнап тур. Ынчан башкының чөп-ходазы көстү бээр». Арай эвчок сүме. Ынчалза-даа ында бир-ле ужур бар.

Александра Бораевнаның канчаар кичээл эрттирип турарын-даа билип алыр дээш эвес, а аңаа ужуражыр дээш башкының канчаар тайылбырлап, айтырыг салып, өөреникчилерниң харыылап турарын коридорга дыңнап турдувус. Өөреникчиниң харыызынга таарышпас, шынзыга бээр дээн ышкаш чүве билдинмеди.

— Төөгү башкылары бөгүн аң берге байдалда бис—деп, Александра Бораевна ужуражыышкын үезинде чугаалады.—ССРЭ төөгүзүнде хөй-хөй чүүлдер эде көрдүнүп турар. Дуун чаа башкылап турган төөгүвүсте бөгүн каршышкак чүүлдер хөй болу берген. Төөгүге өөреникчилерниң сонуургалы улгаткан. Эрткен үениң кайы-даа айтырыынга дээрге, албан-ла бистиң чуртувустуң төөгүзү-биле харылзашкан. Аңаа хамаарышкан материалдар парлалгада көвүдээн. Оон удамы-биле өөреникчилер хөй чүүлдерин сонуурган, төөгү башкыларынга ынзы-бүрү айтырыгларны сала бээр-дир.

Шынап-ла, ол айтырыгларга канчаар харыылаарыл? Харыы бадыткалыг болзун дээш, башкы хөй номчуур, номчааны материалдарны сайгарар, аразында дүүштүрер, оларның бүзүреңчиг дээжизин тывар апаар. Чогум-на шак ынчаар Александра Бораевна ажылдап турар. Школада амгы үеде хөй-ниити даалгазы — комсомолчу өөреникчилер аразында пропагандист. ССРЭ төөгүзүнде «хөлегелиг талаларының» тыптып келгениниң чылдагаанын тайылбырлаарда В. И. Ленинниң ажылдарын калбаа-биле ажыглап турар. Владимир Ильичиниң ажылдарын ханы билип ап, чурттуң төөгүзүнде частырыглар баштыкчының өөредииниң чүгула принциптерин хажытканындан тывылган деп оолдар, урутаарга тайылбырлаары бөгүн өөреникчилер ортузунга пропаганда ажылында кол чүүл деп, ол санап турар.

Школада өөредилге-кижизидилге ажылында чаа, сонуур чүүлдерниң дугайында хандыкшыл-биле чугаалап, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турар башкыларның аттарын Александра Бораевна адап орду. Литературага кичээл-концерттер, класстар аразында «Хоккей» деп кичээл-оюннар. «Сүт-Хөл» совхозтуң специалистери бүдүрүлге өөредилгезинге кичээлдерин эрттирип турары дээш башкылаашкын ажылында чогаадыкчы дилээшкиннер өөреникчилерниң эртемнерге сонуургалын күштелдирген. Тыва дыл башкызы З. К. Ховалыг, орус дыл башкызы З. Х. Сарыглар, чурулга башкызы А. А. Ховалыг дээш өске-даа башкылар чогаадыкчы, чүткүлдүг ажылдап турар.

Партияның XXI область конференциязынга школаларның материал-техниктиг баазазын быжыглаарының, угуг-дарыгның өөредилгезинге болгаш кижизидилгезинге хөй-ниитиниң калбак киржилгезиниң айтырыглары база бир кезиг черин ээлээр ужурлуг деп, конференцияның делегады башкы санап турар. Бо талазы-биле бодалдар, саналдар солчуушкунунга Александра Бораевна идепкейлиг киржир сагыштыг. Улус өөредилгезиниң тергиини, РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы, коммунист А. Б. Сарыглар ажыл-ишке, хөй-ниити амыдыралынга үргүлчү ындыг идепкейлиг турушту ээлеп чораан.

Шаңгыр-оол СУВАН. («Шынның» корр.)

СЭКП ТК-ның Чагаазы: кыштаглаашкын — шылгалда

ЧҮГЛЕ ДЕМНЕЖИП ШИИТПИРЛЭЭР

Хөй чылдар иштинде малчынмап келдивис. Бирээвис Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, орден-хавыялар-биле-даа шаңнаткыладывыс. Амгы үеде пенсиялай берзе-даа, малчыннавышаан бис. Өөренген ажылы кончуг. 1988-1989 чылдарның күскү болгаш кышкы үелеринде мал ажылының продуктуларын бүдүрерин көвүдедир талазы-биле СЭКП ТК-ның Чагаазын номчуп таныжып олура, кижи хөй-ле чүүлдерни бодап көөр-дир. Ол документиниң кол-ла утказы болза, шупту демнежип ажылдаар дээн-дир. Мен ынчаар билип чор мен.

Экономиканы башкарарының чаа негелдезин ёзугаар бистиң совхозтуң малчыннары база-ла өг-бүле керээзинче кирген. Оон ачызы-биле мурнунда доктаамал ортумак көргүзүглүг чораан хойжулар ам мурнакчыларның одуруунче кирип тур. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң Кара-Ховуда № 2 хойжу бригадазының малчыннары Кан-оол Анчы-оол, Блак Ангыр-оол, Хертек Дуктуг-оол олар ам шалыпчыларның одуруунда кирди. Ол ышкаш ажыл-агыйывыстың алыр орулгазы-даа өзүп тур. 1987 чылда 768 муң рубль ашыг орулгалыг болдувус. Совхозтуң орулгазы көвүдеп турарга, ажылчыннарның алыр акша-шалыңы-даа өзер-дир. Харын бо кырган кижи амдаа аныяк турган болза деп күзей бээр-дир.

Бистерге, малчыннарга, совхозувус эрткен чылын 64 өг-бүлеге пландан ажыр продукция бүдүргени дээш 42 муң ажыг рубльди төлеп берди. Бистиң өг-бүлевиске 5 муң ажыг рубльди төлеп берди.

Керээ-биле ажылдаарының ужур-утказын, ажыының-даа биле бердивис, ынчангаш келир 1989 чылда аренда керээзинче шилчиирин бодап, бригадада ол дугайын чугаалажып тур бис.

СЭКП ТК-ның Чагаазынга харыы кылдыр бистиң өг-бүлевис эң-не кызымак ажылдааш, бо чылын 100 хойдан 100 хураганны камгалап алыр, ол ышкаш малдың баш санын кудулатпас деп сорулганы салдывыс. Бо чылын бистиң районнуң девискээринде оът-сиген дыка пат үнген. Мөңгүн-Тайгага агаар-бойдус черле өске районнарга бодаарга, дыка кадыг-шириин болгай. Эрткен кыжын биске улуг хат-шуурган болганы республикага билдингир. Ынчангаш бистер, малчыннар, агаар-бойдустуң бергелеринге черле кажан-даа белен турар ужурлуг бис. Бистиң районга кыштаглаашкын ийи дакпыр берге болгаш харыысалгалыг болурун негээр дизе черле хөөрем эвес.

Кайы-даа совхозтуң шээр мал кадарчылары чайын саап алыры ак чеминден күзүн ааржы белеткеп алгаш, оон-биле чаш малды азыраар чаңчылдыг апарган улус бис. Ол черле малга дыка эки ийин. Оон аңгыда саап ижип олурар сарлыывыстың сүдү-биле анай-хураганнарны-даа эмискиктээр бис. Шаавыс-биле сигенни районнуң иштинден база өске-даа девискээрлерден белеткеп ап турар бис. Мал болза күрүнениң болганда, бистиң оът-сиген кызыы районувуска республиканың чогуур органнары, ажыл-агыйлар-даа дузалажып турарынга өөрүшкүвүстү илередип турар бис. Тодаргайлаарга, Барыын-Хемчик биле Улуг-Хем девискээрлеринден чылдың-на сигенни ап келдивис. Өвүрнүң база Чөөн-Хемчиктиң-даа девискээринден мал чемин белеткеп ап тур бис.

Малдың продуктулуун бедидер, оон баш санын өстүрер деп чүве чүгле ону кадарар кижиден хамааржыр эвес, харын ол дээрге бүгү ниитиниң болур деп чүвени мен бодум хуумда аажок-ла бодап, сактып чоруур мен.

Малды өстүрерде кадарчының бодунуң база совхозунуң-даа кылыр ужурлуг айтырыглары турар. Чижээ, мал чемин белеткээри совхозтуң база херээ, а өдекке эккелген чемни камнаары малчынның бодунуң херээ. Бистиң Мөңгүн-Тайганың кадарчыларында сиген, саванны анаа-ла чер кырынга каап бээр таварылга чок деп дидими-биле чугаалап болур мен. Эң ылаңгыя сигенни ыяап-ла шарааш, ону анай, хураганга берип турар бис.

Бо кыштаглаашкында бисте 33680 хой, 5500 өшкү база 5 муң ажыг сарлык болгаш чылгы бар. Оларга мал чеми база одар-даа чедишпес. Сиген, суда тарып чердер ам шуут чок. Ындыг болганда, республиканың удуртур органнары биске өске чамдык районнардан тараа база мал-даа чеми тарып аптар черлерден немей көөрүнүң аргазы чүү ирги деп дилеп турар бис. Оон аңгыда бистиң хөлзедип турар бир айтырыг бар: районга хамааржыр элээн кезек чер Алтай крайның аңныыр-камгалал девискээринде барып кирген. Ооңда орта бис чайын мал кадарып, семиртип алзывыска кандыгыл кылдыр ону черле республика органнары дугуржуп болбас чүве ирги бе? Ол девискээрде көөр дээрге-даа, онзагай ындыг аң-мең-даа көзүлбес-ле боор чүве-дир. Мурнунда бистиң районнуң малчыннарының одарлары барып ында кирген. Черле бо эде тургустуушкун үезинде чоннуң хөлзедип, дүвүредип турар ындыг айтырыгларны шиитпирлеп бээри чугула-дыр ийин. Мал одарывын дугайында айтырыгны бистер удаа-дараа тургузуп келдивис. Ону республика органнары шиитпирлежир ужурлуг чүве-дир. Бодум малчын кижи болгаш одар-белчиир талазы-биле дыка-ла дүвүреп чор мен. Ол ышкаш Өвүрнүң Арзайты девискээрин бистиң совхозка чөпшээрээри кандыгыл?

Төп Комитеттиң Чагаазында кедээ ажыл-ишчилерниң амыдырал-чуртталгазынче улуг кичээнгейни салыры эргежок чугула деп айыткан. Бистиң совхозта малчын 119 өг-бүле бар, оларның чүгле 78-и бажыңнарда чурттап турарлар. Сорулга чүл дээрге, малчын өг-бүле бүрүзүн чунар-бажың база чуртталга бажыңы-биле хандырар ужурлуг болгай.

Бистиң районда тудуг материалдары чедишпес. Ынчангаш материал баазалыг районнарга бажыңнардан эптеп кылгаш, оларны Мөңгүн-Тайганың совхозтарынга сатса кандыгыл деп бодалдыг мен.

Мугур-Аксы суурда туүйбү неги бар-ла харын, ону эки-ле ажыглап чадап тур бис. Ону ажыглаары, эдиктирип алыры ындыг-ла белен эвес.

Келир чылдың февральда СЭКП ТК-ның ээлчеглиг Пленумунга чурттуң аграр айтырыын чугаалажыр деп турары солун-дур. Кедээ ажыл-агыйны, чоннуң ажыл-чем-биле хандырарын партия эң чугула айтырыг деп көрүп турарының база бир бадыткалы ол-дур. Ол ышкаш партия Төп Комитетиниң Чагаазының үнгени база таварылга эвес. Кыштаглаашкынның бүгү айтырыгларын, эң ылаңгыя кижи факторунга хамаарышкан айтырыгларны шупту деңге шиитпирлээр херек.

Чечек СЕРИҢ. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң хойжузу.

Идеология болгаш эде тургустунуушкун

ЧАА УГЛАНЫЫШКЫН-БИЛЕ

Холгаарлаваза. Чараш чурттаксаза чүнү канчаарыл?

Партия райкомнарының херээженнер ортузунга ажыл чорудар киндистериниң эргелекчилериниң ажылын элээн үр сонуургап келдим. Кижи болганы-ла ажылдың аар-бергезин, черле амыр-дыш чогун чугаалаар. Оозу шын: районда херээжен чон аразында арага-дарыга сундугар, ажыл чок, корум-чурум уралшкин болурга киндис эргелекчизиниң четчир шылбаан ажылы дээш хурал-суглаа болган черге сашүгүмчүлээр.

Ук киндистерниң кылбасла ажылы чок. Районда улус өөредилгезн, кадык камгалалы болгаш өске-даа алырларда киндис эргелекчилерин быжыглаваан чер чок. «Сен райкомта орун-дежектен салып ал!»— деп, бир эргелекчиниң аңаа кадайын аажок чемелеп турганында ужур бар. Организацияга хурал болур, аңаа херээженнер ортузунга ажыл чорудар киндистиң ажылдакчызын ыяап херегээр. Алды шак сөөлүнде желээн хурал чамдыкта үш-дөрт шак үргүлчүлээр. Эртенинде дөө суурда, даартазында өске черге колдуу-ла хуралдар эртер. Чүү-даа чок туруп кижи бажыңынга келгеш, чүтле чыда дужер апаар.

Коллектив бүрүзүнде херээженнер чөвүлелдери бар. Ында даргаларны база соңгаан. Олар түскай ажыл планныг. Оларга удуртулга херек. Түс черлерниң партия эге организациялары чөвүлелдерниң ажылын контрольга ап, өске хөй-нити организациялары-биле кады ажылдаарын чедип алыр ужурлуг болгай.

Херээженнер чөвүлелдериниң ажылынче эмин эрттир холгаарлаар, ону ажыл-агыйның удуртулгазынче киире тыртыксаар хөөннер ам-даа бар. Маңаа хамаарыштыр чамдык чижектерден киирзе артык эвес боор. Совхозтарга кандыг-ла-бир сезоннуг ажылдар кампаниязы эгелээр. Ажылчын күш херек. Совхоз директору дайын бажында келгеш, суурда херээженнер чөвүлелиниң даргазын кыйгыртып алыр. Хөй кыргылдазынга херээжен чоннуң киржилгезин негеттинген, дүрген хурал эрттиргеш, аңаа ажылдаар кижилерни тывары дагаар. Мындыг таварылгалар черлерде бар. Чогум-на мындыг хевирлиг ажылдар чорудуп турар чөвүлелдерни эки ажылдыг деп мактап, харындаа оларның арга-дуржулгазын өскелерге нептереди бергилээр.

Маңаа кая болганын адавайн, куруг шүгүмчүлел эвес, ажылымның айы-биле чораан, бодум көрдүм. Бир райкомнуң идеология секретарынга киргеш, социал айтырыгларны канчаар шиитпирлеп турарын сонуургалым. Даарта районга херээженнер чөвүлелдериниң даргаларының семинар-хуралы болур. Аңаа бир суурда чөвүлелдиң ажылының дуржулгазын өөренир деп мындыг. Ук суурда херээженнер чөвүлелиниң ажылы үлегерлиг кылдыр тургустунган болганда, ында социал айтырыглар база бедик деңнелде тургустунган турар ужурлуг деп, секретарының бүзүрели дыка улуг.

Херээженнер чөвүлелдери херээжен чон ортузунга кижизидилге ажылы чорудар болганда, социал, мораль, культура ажылдарының айтырыглары бирги черге турары чугаажок. Мээн чеде бергеним суурда байдал кандыг болганыл? Совхозтуң сан-хөө, экономика байдалы дыка нарыылаан, бир дугаарында эскерген чүүлүм ол. Арага-дарыга сундугар, назы четпээннер ортузунда корум-чурум үрээриниң фактылары хөй. Ынчан орай күс-даа болза, бажыңнарга база киргиледим. Отороттарны чашпаан дуглаап, херимнери бузук, кудумчу талазында эртенн-дүшкен кижиге көрүштүг кылдыр херимин болгаш өске-даа чараш чүүлдерин кылып алган кижи барык чок. Киргеним хөй-ле бажыңнарның аъш-чеми чүгле хлеб биле чигир колдаан. Ногаа аймаа шуут чок, дагаа, олурек, бора-тоолай тудуп олурар бажыңнар барык чок. Урут-дарыгның кеткен идик-хеви хирлиг, бажыңнарга кире бээрге, санитарлыг байдалы тергиин багай. Тывага колхозтажылышкын эгелээрде туттунган борбак бажыңнарда чурттап олурар хөй кежигүнүг өг-бүлелер мырыңай эндерик. Кедээ чер болганда мал бар-ла, ынчалза-даа багла чок ыттар оон черле эвээжевес чораан.

Бо чөвүлел канчап үлегерлиг болу бергенил? Сезоннуг ажылдар үезинде херээжен чонну ажылга хаара тударын шуут холга алган. Бо талазы-биле совхоз директорунуң ёзулут оң холу кижи—чөвүлелдиң даргазы. Барык ай санында хуралдап, арагалаан херээженнерни хемчег алган, агитквартиралар концерттери доктаамал үнүп турар белгүмнер база бар. Шыны-биле алырга, шынап-ла, эки ажылдыг коллектив. Маңаа канчап удурланыр боор. Ынчаарга чөвүлелдиң чорудуп турар ажылының түңнели каракка көстүп келир бе? Чок! Суурда чоннуң амыдыралының культура, социал байдалдары биеэгиле хевээр. Арыг-силиг, бодунуң арын-шырайынга чүүлдештир кеттинип алган чурур аныяк кижилерни суурдан көрбүнеримге безин чок.

«Балыкка чааскыннын херээ чок»— деп, бир-ле улустуң үлегер домаан ынчан сактып келдим. Кедээ кижи кедээ шиинче чурттап чоруун дижиривис чамдык үезлер мында аажок быжыгып калганы черле ылдей.

База бир эскергеним таварылганы маңаа киирери албан деп бодаар мен. Сезоннуг ажылдар хайнып турда, бир-ле райкомнуң херээженнер ортузунга ажыл чорудар киндизиниң эргелекчизинге ужурраштым. Ол эрткен дүне бир суурдан дыка орай келген. уйгузун безин чедир удуваан, ам бирги секретарының айтыышкынын манап олур. Сиген кезиидезиниң үезинде киндис эргелекчизи бирги секретарының берген инструкциязы ёзугаар бригадалар кезип, сургакчылап чораан. Ам чаа айтыышкын манап олурары ол.

Моон кандыг түңнел үнүп болуруул? Бирги секретарь районда бир дугаар кижи болгаш, хамык-ла ажылды бодунга ап, киндис эргелекчилерниң ажылын башкарып олурары ол-дур. Ынчаарга херээженнер ортузунга ажыл чорудар киндис бодунуң ажылының айы-биле бир онзагай талаларлыг. Бирги секретарьның билбези ажылдарны эргелекчи эки билир, каяа, кандыг ажылды чорударын аңаа билдингир. Ынчангаш херээженнер ортузунга ажыл чорудар киндистер эргелекчилериниң ажылынга айыг удуртулгазынче кирип, киириштирген ажыл чүү? Ол чокка-ла оон ажылы чай чок, хөй талалыг, улуг-ла угланыышкыны шуудаваан эвес чүве бе!

Чон ортузунга социал, культура, ажы-чаш кижизидилгезинге хамаарышкан ажылдарны чорудары амгы эде тургустунуушкунуң үезинде чугула черни ээлеп турар участоктарның бирээзи деп бодаар мен. Партия аппарадынга штаттыг ажылдакчыларны чүгле бистиң республикада эрттырып каапы база ужурлуг болгай. Тываның кедээ черлеринде ук айтырыгларны бир янзы, элээн түңнелдерлиг кылдыр чорударын чедип алыры күзенчиг. Маңаа херээженнер чөвүлелдери чугула черни ээлеп шыдаар.

Республиканың экономиказында эде тургустунуушкунуң кедергей оожум чоруп турарының дугайында шүгүмчүлелдер каяа-даа бо-ла үнгүлеп келир. Ол талазы-биле чугаа-соот хөй катап улашкан, доктаал-шиитпирлер хүлээп алдынган. Ынчалза-даа байдал биеэги хевээр артпышаан. Чылдагааны чогум чүдел деп айтырыг тургустунуп келген. Бир дугаарында угаан-сарыылга эде тургустунуушкун негеттинип келбээн бе?

Кижилерниң ажылга харыысалгалыг чоруу хамык-ла бергелерин шиитпирлээр. Чуду-кара чаңчылга өөренип калган кижилер бодунга болгаш өскелерге-даа ветелде чок, амыдыралда чүү болуп турарынче көңгүс кичээнгей салбас болгулаар. Хууза амыдыралы дээш кедергей сагыш човангыр кижилер бодунга даандырган хүлээлгезинге кызымак болур. Чаш урут-даа болза ындыг: бичиизинден ону арыг-шевергө өөредип каан болза, ол улуг апаргаш, чараш хеп кедиксээр, азы дорту-биле чугаалаарга, чараш чурттаксаар. А чараш чурттаксазынза, эки ажылдаар сен. Ону кым-даа билир.

Өг-бүлеге кижизидилгениң кижи колдадыр. Өг-бүлелерде ажы-чаш кижизидилгези кандыг болдур, ниитилелде кижилерниң моральдыг мөзү-шынары база ындыг болур. Херээженнер чөвүлелдери боттарының ажылын шак ындыг принципке айлаштыр тургузуп алыр болза, түңнелдер черле кескү апаар-даа ышкаш.

Херээженнер чөвүлелдериниң ажылынга партийжи удуртулга ыяап херек. Удуртулганы чамдыкта соора билип, ону холгаарлаашкым-биле чорудуп турарывыстың түңнелинде, партия райкомнарының ук киндистеринде ажыл кедергей аар, угланыышкыны чок, ону харыылап олурар кижилерге эмин эрттир шылаачыт болуп турар.

Херээженнер чөвүлелдериниң ажылы бот-башкарылгалыг, стиль болгаш методтары бодунуң туружунга турар ужурлуг. Чогум оларның туружу — кижизидилге ажылы деп бодаар мен. А кижизидилге айтырыы хөй талалыг. Аңаа чаа орукташ тарны дилээрин, ажылдың уг-шиин үнелээни-биле өскертирин үениң тынныжы сагындырып келген. Ону эдерер апаар. А чогум канчаар чорударыл?

Эдуард ДОНГАК. (Бистиң корр.).

ХАНЫ САЙГАРАРГА, ЧЕТПЕСТЕР УЛАМЧЫЛАВЫШААН

(ҮЛЕТПҮР ОН БИР АЙЛАРДА)

Бо чылдың эрткен он бир айларында үлетпүр канчаар ажылдааның анализтеп көөрге, үлетпүр бүдүрүлгелериниң хөй нуруузу берген планнарны күүседип, продукцияны бүдүрериниң хемчээлин улгаттырган боор турар. Эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, республикага ниитизи-биле үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли 6.4 хуу өскен.

Мебель аймаан, культура-амыдырал болгаш ажыл-агый херегселиниң бараанныын, даг-дүгүн, даштыкы трикотаж хеп аймаан, дизиг материалдарын, колбаса болгаш кондитер кылыглырын планда хөйну бүдүргени. Бо үениң хүсгүзүнде чоннуң херегле бараанныын [illegible] суксуннар[illegible]ны санаваска) 64,1 миллион рубльге бүдүрген ийикпе. Азы эрткен чылдың ол-ла үезинге бодаарга, 10.6 хуу хөй болган. Бо талазы-биле план 103.4 хуу күүсеттинген.

Ниитизи-биле республиканың үлетпүр бүдүрүлгелери планда ажыр 2.9 миллион рубльдиң арыг орулгазын алган. Ынчалзажок үлетпүр керээлиг хүлээлгелерин ай санында-ла күүсетпейн келген. Продукция-биле хандырылга талазы-биле керээлиг хүлээлгелериниң күүселдези улус ажыл-агыйының бүгү звеноларының дең-дески болгаш үзүктелиишкин чок ажылдааарының эргежок чүгула негелдези болган.

Бо чылдың эрткен он бир айларында керээлиг хүлээлгелер 98.6 хуу күүсеттинген. Эрткен чылдың ол-ла үезинде 99.1 хуу күүсеттинген турган. 2 миллион рубльдиң продукциязын чедир бербээн. 10 бүдүрүлге хандырылга талазы-биле планын күүсетпээн. Оларның 7-зи амгы үеде долу бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланыышкын - биле ажылдап турар. Кызыл-Мажалыктың эът комбинаты 715 муң, Кызылдың сүт комбинаты 515 муң, «Шагаан-Арыг тудуг» трестиниң үлетпүр бүдүрүлгелер комбинады 255 муң, «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының демир-бетон кылыглар заводу 172 муң, Кызыл-Мажалыктың сүт заводу 153 муң, «Тыва тудуг материалдары» каттыжыышкын 91 муң, «Тыва суг мелиорация» төлевилел - тудуг ажыглал каттыжыышкынының демир-бетон кылыглар заводу 12 муң, Кызылдың хлеб комбинады 10 муң, Шагаан-Арыгның саржаг заводу 4 муң рубльдиң продукциязын керээ ёзугаар чедир бербээн.

Планныг онаалдаларны доктааттынган ассортимент ёзугаар күүседир талазы-биле үргүлчү-ле хожудай бээр чорук керээлиг чурумну хажыдып турар. «Тыва тудуг материалдары» каттыжыышкын тудугга херегээр туүйбу бүдүрер, «Шагаан-Арыг тудуг» трестиниң үлетпүр бүдүрүлгелер комбинады чыып-эптээр демир-бетон конструкциялар болгаш кылыглар бүдүрер, «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынның демир-бетон кылыглар заводу керамзит сай чыып-эптээр, демир-бетон кылыглар бүдүрер талазы-биле планнарын күүсетпейн барган. Эът, чалан сүт продукциязы, мороженое, ээзиртпес суксуннар бүдүрер планнар күүсеттинмээн.

Продукцияның шынарын экижидер айтырыгны амдаа четпес шиитпирлеп турар. Стандарттарны болгаш техниктиг негелделерни хажыдып келгенин айтыры чугула. Курсадыг инспекциязының Тыва эргелели база Тываның күрхайгаарал лабораториязы Кызыл-Мажалыктың эът комбинадынга 37 тонна эътти, Кызылдың хлеб комбинадынга 19 тонна хлебти, Кызылдың сүт заводунга 13 тонна чалан сүт продукциязын, Бай-Хаактың хлеб заводунга 49 тонна хлебти, Кызылдың пиво заводунга 5 муң дал водканы болгаш 1,2 муң дал ээзиртпес суксуннарны Шуурмактың ыяш белеткээр пунктузунга 32,5 муң рубль түңнүг чазаныыга кылыглары, «Тыва суг мелиорация» төлевилел-тудуг-ажыглал каттыжыышкынының демир-бетон кылыглар заводунга 22 муң рубльдиң демир-бетон кылыглары шынары багай дээш браактаан.

1989 чылдың январь бирден эгелеп бүгү үлетпүр бүдүрүлгелери долу бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче шилчиир. Бо чылдың төнчүзүнге чедир санныг хонуктар арткан. Республиканың үлетпүрү бо чылды кандыг түңнелдиг доозарындан беш чылдың ниити салым-хуузу шиитпирлеттинер деп чүве билдингир. Ынчангаш бүдүрүлгелерниң экономика албаннары бот-орулга-чарылганы нептередиринге улуг рольду ойнаар ужурлуг.

Римма ЕЛИЗАРОВА. Республиканың Статистика эргелелиниң үлетпүр килдизиниң начальниги.

САВАҢ ПРЕСС-ТЭЭШКИНИ

«Ак-Туруг» совхоз бо чылын мал чеми белеткээриниң планын күүсетпээн. Ынчалза-даа тарааның дүжүдү эки болганындан саван хөй. 1988-1989 чылдарның кыжында малды хүрмедни ажырар талазы-биле СЭКП ТК-ның Чагаазынга харыы кылдыр совхозтуң ажыл-ишчилери саванны болуп, пресстээрин көвүдедир деп шиитпирлээн. Ынчангаш 1470 тоннаны пресстээр сорулганы салган. Амгы үеде Оорут деп черде 6 агрегат ажылдап турар. Баштайгы хүннерде 200 тонна саванны пресстээн. Механизаторлар Яков Дорда, Века Бүрүн-оол, Амырта Деспижек олар хүн нормазын ажыр күүседип турар.

Кызыл-оол КОМБУ.

НАЙЫРАЛДА КЫЗЫГААРЧОК

ДУРЖУЛГАВЫС СОЛУШТУВУС

Бо чайын МАР-ның Убса-Нур аймактың «Тергууний малчин» («Мурнакчы малчын») солуннуң беш кижилиг делегациязы бистиң солунга кээп, солуннуң ажылдакчылары-биле ажыл-херекти ужуражылганы эрттирип, арга-дуржулга солушкан. Август айда бистиң солундан база-ла беш кижи ол аймакка чедип, өнүктерниң ажыл, амыдыралы-биле таныжып келген.

Август 24-те, дугурушкаанывыс ёзугаар совет-моол кызыгаарга бистерни «Тергууний малчин» солуннуң кол редакторы Даржаа Содном баштаан моол өнүктер уткуп алды.

Долгандыр ногаан оъттуг, хола-харагананарлыг, терезинниг ховулар. Ында-хаая бичежек ооргалар, бүрелчиннер, тейжигештер таварышкылаар. Талыгырда көк-көк даглар көзүлгүлээр. Элээн шыкаорлеп келгенивисте, Моолдуң ёзулуг чуруу көстүп келди. Дистиндир тиккилээн ак-ак өглерни, ховуларда чаттылган тос чүзүн малды, тевелерде чүдүртүнүп алгаш көшкен өглерни сонуургап чор бис. «Экии, Моол!»— деп иштивисте мендилештивис.

— Доо ол улуг эвес, кызыл чыдар даг бар-дыр бе?—дээш Содном чиге бурунгаар айытты.— Улангом оон баарында. Саадавайн чеде бээр бис. Ырак эвесте хемчигеш бар, аңаа чунуп, дыштаныр бис.

Шынап-ла, үр болбаанывыста, ында-мында тарамык үнген теректерге хаажылаткан, бичежек, шапкын хем оруувус кежир агып чыдыр. Торгун деп хем болду. Сугга былгаңнап, чунуптарывыска, экиин хөлчок. Сугга соозу тургускап ундааны (эзиртпес суксун) пактаарга, чаагай-ла.

Улангомче чоокшулаан тудум, ажыл-иштиң хайныкан демдектери тодарап келди. Сай, довурак сөөрткен самосвалдар, орукту чаллай үстүрген күчүлүг бульдозерлер, орук дескилээн, асфальтылаан янзы-бүрү техника эжен-эмежок. Чүъктүг тевелер четкен аъттыг улус, хову сыңмас эрээн шокар мал-сүрүг, урук туткаш, аъттар сывыртаан чылгычылар кижээнгейивисти чардыктырып чор.

Улангом дээн сөстү тыва дылче очулдурарга, «кызыл кум» азы «кызыл довурак» дээн. Шынап-ла, черниң довураа кызыл, хоорай кедээзинде дагның өңү база-ла кызыл.

Аймактың 80 муң чурттакчы чонунуң 25 хуузу Улангомда чурттап, ажылдап турар. Хоорайда заараныга фабриказы, туүйбу заводу, автобудургулге, типография болгаш оон-даа өске бүдүрүлге черлери ажылдап турар. Эът комбинады, алгы-кеш кылыгларының фабриказы, чыжыргана болбаазырадыр комбинат туттунуп турар.

Чежемейнин-даа ховуннуң ховузунда болза, Улангомнуң чаагайжыттынганы аажок. Кудумчулары асфальтылыг, делгем, арыг-силиг, орук белдирлеринде светофорлар ажылдап турар, янзы-бүрү поглап ыяштар, чадаң үнүштер хоорайны аян-шинчи киирген.

«Хархираа» деп ийи каът аалчылар бажыңынга доктаадывыс. Чемненип, дыштанып алганывыста, «Тергууний малчинниң» харыысалгалыг секретары Н. Норбу чедип келген. Бистин-биле мендилежип, таныжып, аймактың чурт-шинчилел музейиниң барып сонуургаары-биле чалады. Орус дылга шымбай чугаалаар эш болду. Хөглүг-даа. Очулдурукчувус база ол болган.

Чурт-шинчилел музейи хоорай төвүнде. Экспонаттар-биле аажок байлак. Моолдуң болгаш аймактың эрте-бурунгу үеден бо хүннерге чедир төөгүлүг, солун амыдыралын моон көрүп билип алдывыс. Республиканың амгы шапкын сайзыралын, аймактың сурагалыг кижилериниң эрес-шудургу ажыл-үүлезин мында көргүскени эки. Моол-совет найыралга тураскааткан булуң база бар. Ол ышкаш бистиң Тыва дугайында база булуңну дерээн, экспонаттарын доктаамал долдуруп турар.

Даартазында «Тергууний малчин» солуннуң журналистери-биле ужурашкан бис. Солуннуң ажыл, амыдыралының дугайын редактор Д. Содном таныштырган. Солун тургустунганда-ла, 45 чыл болган. Оон эрткен оруу узун, арга-дуржулгазы улуг. Аймактың социал-экономиктиг хөгжүлдезин шапкынчыдаарынга эвээш эвес рольду ойнап келген. Ол неделяда ийи катап үнер. Бистиң район солуннарындан бир ылгалыр талазы ол. Оон редакциязында кол редакторлар, харыысалгалыг секретарьдан аңгыда, үш корреспондент бар.

Суму бүрүзүнде (аймакта 19 суму бар) корреспондент пунктулары чедимчелиг ажылдап, солуннуң доктаамал бижикчилери чылдан чылче өзүп, оларның саны амгы хүннерде 200 ашкан.

Типография. Бо улуг эвес бүдүрүлгеде шупту он чеди ажылчын дөрт цехте ажылдап, чылда-ла 1 млн. ажыг тугриктиң продукциязын бүдүрүп турар. Янзы-бүрү чагыглар, ном-дептерлер парлаашындан чылдың-на типография 600 муң тугриктиң орулгазын киирип ап турар.

Кол редактор Д. Содномнуң кабинединге ажыл-херекти ужуражылга соонда, типографияга барып, полиграфистер-биле чугаалажып, оларның канчаар ажылдап турары-биле таныштывыс. Бүдүрүлгеде 27 чыл ажыг ажылдап турар хоочун полиграфист М. Надмидке удурткан хол-биле өрүлге деги цехтер аразында социалистиг чарышка доктаамал тиилекчи боор турар дээрзин билип алдывыс. Байлак арга-дуржулгалыг, база-ла чээрби ажыг чыл күш-ажыл стажтыг, дептерлекчи С. Сандрагчаа, аныяк линотипист Г. Дуламжав болгаш өске-даа мурнакчылар эвээш эвес болду.

Ол-ла хүн Улангомдан 30 километр черде турар «Хархираа» дыштанылга базазынга келдивис. Ындыг аттыг аалчылар бажыңы, күрүне ажыл-агыйы, пионер лагери база бар. Убса-Нур аймактың бөрүның талазында хаалалай турупкан бедик кара-кара сыннарны Хархираа деп адаар болду. Тыва дылче очулдурарга, «кара даглар» дээн. Аймакта эң бедик дагларның бирээзи ол, оон эдектеринде бойдустуң каас-чаражы катаптаттынмас, онзагай. Арга-эзиминде, сыннар кырында аң-мең, куштар эмежок.

Дыштанылга базазы Хархирааның эдээнде, бир аай аныяк дыттардыг арга аразында, көк-көк ипек-даштар аразы-биле агып бадып чыдар тайга хемчигежиниң эриинде, аяң черде ол туттунган. Дыштанымчыларның эргээнде спортчу шөлчүгештер, бильярд, теннис заалдары бар. «Хархираа» дыштанылга базазы 1959 чылда ажыглалга кирген. Оон бээр ында сезон бүрүзүнде-ле 250 хире кижи — ажылчыннар, малчыннар колдады өг-бүлелери-биле кады дыштанып турар.

Баазадан чаңгыс километр хире черде, хем өрү база-ла ындыг аттыг пионер лагери бар. Улуг пионер вожатыйы аныяк эр Базархоо бисти уткуп алган. Орус дылга шору чугаалаштар. Сезон бүрүзүнде лагерьге аймактың сумуларындан 200 пионер дыштанып турар. Бо чайын, июньда, Тывадан он оолдар, уруглар аңаа дыштанган.

Уругларның чурттаар корпустарын даг эдээнде дыттар баарында туткан. Оларның иштин, даштын өңгүр бүдүктар-биле каастап будаап, совет-моол найырал дугайында плакаттарны ында-мында аскылаан. Девискээрниң арыг-силии аажок. Волейбол, баскетбол шөлдерин дерип кааны дыка эки: адаан шалалаан, долгандыр сандайлар четчир. Лагерьниң турар чери, ажыл, амыдыралы-биле таныжып турар аразында, сергүүстеп чораан уруглар четкилеп келди. Базархоо бистерни таныштырарга, уруглар орус, тыва дылдарга мендилештилер.

Моол пионерлер-биле найыралчы кыска ужуражылгавысты эрээн шокар чечектер-биле каастанган, бичежек аянгы эрттирдивис. Айтырыглар салырывыска, уруглар шала эгеникеп-даа бол, орус дылга харыылап турдулар. Ужуражылганың түңнелинде уруглар биске ырлап, шупту ырлап берген. Оон соонда пионерлер бисти столоваяга аппаргаш, тарак кудуп, хүндүледилер.

Аймакка чорук турганывыс үшкү хүнде Улангомнуң культура, албан, садыг черлери-биле таныжып, хүннүң ийиги чартында Убса-Нур хөлге эрттирер дээн аъттанывыттывыс. Улангомче кирип ора-ла, ужу-кыдыы көзүлбес кылдыр чаттыла берген, аас дээрге өнеш хөлдүң бараанын көрген улус бис. Хөлче чоокшулап келгенивисте, Роза Сарыглар сонуургап айтырды:

— Убса-Нурнуң ужу кайдал?

— Убса-Нурнуң ужу талыгыр. Бөгүн бис оон ужунга чедип шыдавазывысты чугаалаайн. Хөлдүң узун дурту 120, а дооразы 60 километр ажыг—деп, Н. Норбу харыылады. Хөлдүң ужу-кыдыы көзүлбес — аас дээр-биле тутчу берген ышкаш. Оожум ёзуланмаан чалгыттарында чайкалар, өдүректер тавар эштип чорлар. Убса-Нурга мага хандыр эштип алгаш, кежээликтей Улангомче хаптарывыска, бүткүр мага-бодувус-даа, сагыш-сеткил-даа чиигей берген ышкаш болган.

Август 27-де МАРН-ның Убса-Нур аймак комитединиң секретары Б. Цэрэннадмид бисти хүлээп алган. Аразында ажык чугаа, бодалдар солчулгазы болган.

Совет-моол найыралды быжыглаар талазы-биле аймакта хөй чүвени кылып турар. Улуг-даа, бичии-даа кижилер-биле чугаалажырга, Совет Эвилелиниң дугайында хөйнү билир, орус дылды сонуургал-биле өөренип турар боор чорду. Аныяктар, школачылар совет ырларны хөй ну билир.

Ол хүн аал-чуртче аъттанымкан бис. Өнүктеривис бисти кызыгаарга чедир үдеп каан. Бажывыс иштинде, сагыш-сеткилде моол чер дугайында байлак сөөжелиг чаңып келдивис.

Василий ХОМУШКУ.
«Хемчиктиң сылдызы» солуннуң редакторы.

ӨҢНҮКТЕРНИҢ ААЛЫНГА

Акы-дуңма Моолдуң бистиң республика-биле кожа аймактары-биле найыралчы харылзаалар чыл келген тудум-на улам хөгжүп, арга-дуржулга солчулгазы доктаамал эртип турар. Тываның бөлүк журналистери бо чылын МАР-ның Завхан аймакка арга-дуржулга солчуп, аалдап чорааш келгеннер. Аймак төвү Улиастай хоорайның үлетпүр бүдүрүлгелеринден эгелээш, аймактың малчыннарының ажыл, амыдыралы-биле олар таныжыкканнар. Өнүктерниң ажылында солун, чаа чүүлдер эвээш эвес.

Акы-дуңма харылзааларның планы ёзугаар ол-ла аймактың «Туяа» солуннуң бөлүк ажылдакчылары бистиң республикага база аалдап чораан барган. Олар Таңды, Улуг-Хем районнарының солуннарынга баргылаан, редакциялар коллективтери-биле ужуражылгаларны эрттирген, оларның ажыл-ижи-биле таныжыканнар.

— Республиканың ажыл, амыдыралы-биле таныжыканывыс кончуг солун болду. Моол мурнунда мааа чаңгыс эвес удаа чораан мен. Келген санымда-ла чаа-чаа чүүлдерни көрүп, сонуургаар-дыр мен — деп, делегацияның удуртукчузу «Туяа» солуннуң харыысалгалыг секретары Сумьяа Рэнцэндорж аалчыларны чуртунче үдеп чорудуп турувуста сеткил ханымышкын-биле чугаалады.

Тывада бир дугаар кээп турарын, акы-дуңма харылзааларның улам хөгжүп турарын делегацияның кежигүннери: ол солуннуң фотокорреспондентизи Загдсурэнгийн Дашзэвэг, ында типографияның ажылчыны Гарам Жалмаа, Тэлмэн сумузунуң даргазы Чойжилсурэнгийн Чимид гоо олар өөрүшкү-биле чугаалажылар.

Моолдуң Завхан аймактан келген журналистерни Таңдының «Революцияның чалбыжы» совхозунуң партком секретары А. В. Зоров, СЭКП райкомунуң пропаганда болгаш агитация килдизиниң эргелекчизи О. М. Дамчай болгаш оон-даа өскелер чымы-биле уткуп ап, районнуң, совхозтуң ажыл, амыдыралы-биле таныштырганнар.

Магалыг каас-чараш бойдустуг чурумалдыг черде Арыкантарның чайлаанга моол аалчылар чедип, оларның ажыл-ижи-биле таныжыкан. Аалдың ээзи Камбаа Алексеевич Арнак курортка дыштанып турган. Ынчангаш оон өөнүң ээзи Делгермаа Моландаевна Арнак малчын амыдыралын аалчыларга сонуургадып, аяк шайын, ажыл-чемин делгей салып, аалчыларын хүндүлеп шайлаткан.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

ЧУРУКТА: моол аалчылар Делгермаа Моландаевнаның аалында.

Авторнуң фотозу.

БАШТЫҢЧЫГА ТУРАСКААТКАН

«Медальон уран чүүлүнде В. И. Ленинниң овур-хевири»— деп темага делгелге Улан-Баторга болган. Ону баштыңчыны Москвада Төп музейи белеткээн.

Мөңгүннен, алдан, честен, хүлерден, шаажаңдан кылган, хевириниң болгаш хемчээлиниң талазы-биле аңгы-аңгы медальоннарда Ильичиниң портредин рельевин сийлбээн. Медальоннарны Совет Эвилелинге, Болгарияга, Венгрияга, Вьетнамга, ГДР-ге, Моолга, Польшага, Чехословакияга, а ол ышкаш Португалияга, Францияга болгаш оон-даа өске чурттарга кылган. Оларның аразында эң ховар дээн 1919 чылда, Октябрь революциязының ийи чыл ооңга тураскаадып, скульптор Д. Степановтуң кылганы 12 аңгы хевириниң медальоннары бар. Олар В. И. Ленинниң амыдыралын болгаш революсчу ажыл-херээн чугаалап турар.

БАЗА БИР ДЕЛГЕЛГЕ

«ССРЭ-де иениң болгаш чаштың кадыкшылының камгалалы» — Улан-Батор хоорайда совет эртемниң болгаш Культура бажыңынга чоокта чаа болган делгелгениң экспозициязының ады ындыг.

Делгелгени совет эртемденнер болгаш эмчилер үдеп чораан. Ноябрьның ол эге хүннеринде олар моол өнүктерниң мурнунга лекцияларны номчаан, моол, совет эртемденнерниң, эмчилерниң кады кылганы эртем-практиктиг конференцияларынга, «төгерик столдарга» киришкеннер.

Чонунуң өзүлдези бедик болуп турар ол чурттуң (чыл санында чонунуң өзүлдези 2.7 хуудан кудулавайн турар) эмчилери болгаш специалистери делгелгени улуг сонуургал-биле хүлээп көрген болгаш моол медицинада чугула дээн айтырыгларны ужуражылгалар үезинде көдүрүп, оларны совет эртемденнер-биле кады сайгарган.

Ие-чаштың камгалалы чугула дээн курунге ужур-дузалыг айтырыг деп санавышаан, акы-дуңма моол чурту тускайжыттынган албан черлериниң четкизин улам ковудедир дээш улуг күжениишкинни үндүрүп турар. МАР-да бөгүн уругларга аъш-чем белеткээр цех, ажылдавайн турар божудулга бажыңы чок суму чок. Республиканың найысылалында эрткен чылдан эгелеп тускайжыттынган төп ажылдап турар.

Эртем-техниктиг депшилгениң сөөлгү чедиишкиннерин медицинага ажыглаарының, эмнээриниң арга-методун болгаш диагностиканы сайзырангайжыдарының, эмчилер белеткээриниң база оларның мергежилин бедиидериниң талазы-биле Совет Эвилели МАР-га улуг ачы-дузаны чедирип турар.

Моол өнүктерниң дилээ-биле организастаан ол делгелге — акы-дуңма ийи чурттуң удур-дедир демнежилге, деткижилгезиниң база бир херечизи.

(«Новости Монголии» солундан).

НАЙЫРАЛЧЫ БАЙЫРЛАЛДА

Тес-Хем район Моол Арат Республика-биле кызыгаарлаш, кожа чыдар. Ынчангаш бистиң ада-өгбелеривистен эгелээш, амгы бо хүннерге чедир ийи чурттуң чонунуң аразында найыралчы харылзаалары улам быжыгып орар. Өнүктери-биле найыралын быжыглап, тес-хемчилерниң ажыл-агыйга оларның-биле арга-дуржулгазын солчуру, спортчу маргылдааларны чылдың-на эрттирери чаңчыл апарган. Оон тодаргай чижээнге сентябрьның бир дыштаныр хүннеринде эрттирген совет-моол найыралга тураскааткан спортчу хүннер хамааржыр. Район төвү Самагалдай суурга эрткен ол дыштаныылга хүннери байырлал шинчизин кире берген. Кижи бүрүзү, чалаткан аалчылар аразында чугаа-соот солушкан, омак-хөглүг, арынынарында хүлүмзүрүг чайынмаан турган.

Бо спортчу маргылдаага моол өнүктерниң спортчу төлээлери, Кызыл хоорайдан, Өвүр, Улуг-Хем районнардан төлээлер кээп киришкен. Маргылдааның баштайгы хүнүнде волейболга, стол теннизинге, шыдырааға оюннар болган. Оон түңнелинде эр улус аразында болган стол теннизинге район эмнелгезинде кол эмчиниң оралакчызы Олег Колович Шимыпчык бирги черин алган. Ийиги черни МАР-ның төлээзи Дагва Сурэн ээлээн. Херээжен спортчулар аразынга болган оюнга Улан-Удэниң культура институдунуң доозукчузу Елена Донгуваа бирги черже үнген. Ийигизин — МАР-дан аалчы Дэлгэр алган.

Шыдыраа маргылдаазынга Сергей Сапчы, Дөгер Араңчор олар шылгараан. Ол-ла маргылдаага моол спортчу Баян Баяр херээженнер аразындан тиилекчи болган.

Маргылдааның ийиги хүнүнде тыва хүреш онзагай черни ээлээн. Ол хүн дымыралы чаъстап турза-даа, ол найыралга моондак болбаан. Көрүкчүлериниң болгаш чалаткан аалчыларның тура-сорук оншээн, туткан холдары улам дыңзаан. «Тыва чурту черле ындыг, дымыраады чаъстап турар» — дижип, аразында чугаа-соотту улам өөскүдүп-даа турарлар бар. Ол черле чоп. Оюн-баштак, хөглүг-чугаа, өтче каттаан серге чаа-ла деп чүве бар. Оон-моол чылдан мөгелерниң аразында ат-сураа алдар берген бистиң республиканың мөгелери Шимет Сүктер, Роберт Хомушку, Тактал Түмен, Василий Чаазыр, Сергей Дандаа олар бар. МАР-дан чаладып келген мөгелер, аймак аразылааннары — Юмрийн Эртиз, Янжаа Куржап олар чараш аргаларны ажыглап, онзагай дежиири-биле көрүштүг-ле болган. Хүреш эгелээр мурнунда, совет-моол найыралга тураскаадып, дөрт моол, дөрт тыва мөгелерни шенелде хүрешче үндүрген. Олар кымнарыл? Мөгелер Шимет Сүктер, Максим Дажываа, Сергей Дандаа база Василий Чаазыр, аалчылардан Юмрийн Эртиз, Янжаа Куржап дээш өскелер-даа бар. Тыва мөгелер МАР-ның аймак аразылааны Юмрийн Эртизден өскезин октап алганнар. Ийе харын, мөге кижиниң майыы кадырык дижири-ле үндезиннинг.

Оон улаштыр аалдан дөрт мөгениң дежии хөгжүм үделгези-биле эртти. Көрүштүг-ле болган. Эзириниң эрези, дээлдигенниң дежии-биле ойнап этелээн мөгелер көрүкчүлерниң сеткил-хөңнүн сергедишкен. Алдан дөрттүң хүрежинге аймак аразылааны, куш-культура башкызы Янжаа Куржап шүглүп үнду. База-ла аймак мөгези, тракторист Юмрийн Эртиз ужурулешкен. Бистиң республиканың аныяк мөгелери Айваар Сувандии («Чодураа» совхоздан), Михаил Түлүш («О. Шынаа» совхоз) олар үшкү, дөрткү черлерни алган.

Совет-моол найыралга тураскааткан спортчу маргылдааларның солун, шыырылыг эрткенин демдеглээри чугула. Ойнап-хөглеп, кады дыштанырындан аңгыда спортчу оюннарга, ылангыя хүрешке, аваа девиириге мергежилдерин солчуурунга бо эрткен найырал хүннери бистиң спортчуларга дыка ажыктыг болган.

Чимит ӨӨЛЕТ.
Тес-Хем район.

Бир айтырыгга хамаарыштыр

АЛБАДАВАС

Хоочун башкы О. Намчылак «Шын» солунга «Концепциялар-биле чугаалажып ора» деп чүүлүнде башкылаашкын ажылынга хамаарыштыр бодунуң шенеп турган арга-дуржулгазын бижип турары солун. Ам бистиң таптаашкын дижир турарывыс чүгле ужур эдертир, кандыг-даа чаа санал-оналдарны бүрүү шавар чорук улус өөредилгезиниң шугумунга турган. Ынчангаш О. Намчылакты бодунуң чаа санал-сүмезин бир дугаар-ла дидими-биле көдүрген башкы кылдыр санаар апаар.

«Шынап-ла, та ыңмның, та кажангы айтышкыны чүве ийик, тыва школаларга чедиги класстан, харын-даа дөрткү-бешки класстардан эгелээш, тыва дылдан өске бүгү эртемнерни чүгле орус дыл кырынга башкылаарын шуут албалаар чүве болгай. Мен база ону хажык чокка үргүлчү күүседип келдим. Оон эки орустаар өөреникчилер-даа үнмээн. Өөреникчилерниң эки билбейн барган материалын тывалап бичии тайылбырлап бээрге, кичээлге олурушкан дарга. «Бодуң безин тывалап турар башкы-дыр»— дээш ол кичээлди кончуг багай эрткен кылдыр санаар. (Тыва башкы бүрүзү-ле орус дылды чүс хуу билбезин мааа айтыр апаар).

Мындыг чорук орус дылды өөрениринге хевээг-даа дуза катпас, харын дужамык болур. Бодап-даа көрүңер: өөреникчиниң бодунуң чугаалап турар дылынга (төрээн дылынга) сааладыр номчуптар, сөстерни болгаш домактарны частырыг чокка бижиптер кылдыр өөредип чаңчыктырбайн чыткаш, оон билбес дылынга номчуп, бижип турар кылдыр капчап өөредирил. Тыва өөреникчилериниң орус дылды багай өөренип ап турарының бир чылдагааны оларның төрээн дылын эки билбезинде. Ынчангаш школаларга тыва дылдың шактарын казып турары шын эвес. Тыва школаларга орус дыл биле тыва дылдың шактарын деңнештирип чогуур. Өөредилгени чергелештир чорутса, азы тыва дылды бичии мурнадыр чорутса, улам таарымчалыг-даа ышкаш. Тыва дыл кичээлинге кылыг сөзүн бөгүн өөренген болза, а орус дылга база азы соңгузу хүн өөредир дээн чижектиг.

Бистиң Черби дузалал школазының тыва класс бүрүзүнде тыва дыл неделяда чүгле 2 катап келир. Ындыда-ла дыл-домаа чевен, угаан-медерели четче сайзыраваан чаш кижилерниң төрээн дылын мынчаар казып каапкарга, ам кажан угаан-медерели сайзыраарыл? Оларны төрээн дылынга шын чугаалап, бижип база номчуп турар кылдыр өөретсе, ам угаан-медерел сайзыралып алыр ужурлуг уруглар эвеспе. Чамдык өөредилге номнары орус дыл кырында-даа болгай-ла, а өөреникчи ону номчааш, утказын билип ап турар болза, кончуг эки. Орус дылды өөреникиге өөредилгениң бо хевири дыка дегүм. Мындыг өөреникчилер чоорту боттары-ла кандыг-даа албадал чокка, орустап харылзай берип болур.

Ынчангаш тыва школаларга тыва дылдың туразы чогуур туружун дарый шиитпирлезе чогуур. Бо чылын үнгүлээн 253, 254, 259 болгаш 260 дугаарларныг «Шын» солунда төөгү эртемнериниң доктору Ю. Л. Аранчынның «Совет-француз коллоквиум» деп чүүлүнде Сибирьниң, Соңгу чүктүң болгаш Ыраккы чөөн чүктүң биче бүрүй улустарының дылдарының болгаш культураларының дугайында хөй янзы эртем ажылдарын сайгарып көргүзээн болду. Бистиң тыва дылдың болгаш культураның бөгүнге чедир сайзыралы болгаш моон соңгааргы салым-чолу база бо коллоквиумнуң айтырыгларынга дорту-биле хамааржып турган. Ынчангаш ол совет-француз коллоквиумнуң материалдарынга үндезилээш, тыва дыл болгаш тыва культура дугайында эртем конференциязын эрттирзе деп саналдыг мен. Аңаа тыва школаларга тыва дылдың кол эртем болуруң чугаалажып көрзе.

Моңгуш ЭРГЕП.
Кызыл район.

ИЙИ ДЫЛГА

Хоочун башкы О. Намчылактың чүүлүнде тыва школаларга уругларның «ыыт чидер» чоруу чедиги класстан эгелээр деп бижээш, оон ылаай тайылбырын берген болду. Ол шынап-ла, ындыг. Тыва дылдан өске эртемнерниң орус дыл кырынга башкылаары бистиң районга 1986 чылдан эгелеп алдыгы класстан эгелээн чүве. Мен бодаарымга, бо айтышкыны кедээ школаларның өөреникчилеринге эртемнерниң үндезиннерин шиңгээдип алырынга шаптык болган. Чүге дизе оларның орус дылды билириниң хемчээли төп черлер-амааичок, кожазында хоорай школаларының өөреникчилериниң деңнелинден бедиг ораңчок куду боор турар. А өөредилге номнары шуптузу орус дыл кырында болгай. Херек кырында кедээ школаларның 6, 7 класстарының ажыл кырында номнары номчааш, шоолуг-ла чүве билип ап шыдавайн турарлар. Багай демдек албас сорулга-биле олар чүгле шээжилеп ап азы конспект дузазы-биле харылап турарлар. Мен өөредилге номнарын тыва дылче очулдурар дугайында айтырыг туруспайн тур мен. Мээң бодалым мындыг: тыва уруглар боттарының дылынга харылааза кандыгыл. (О. Намчылактың сүмезин ёзугаар).

А өске эртемнерниң башкылары чамдык билдиммес берге чүүлдерни тыва дылга тайылбырдаар болза кандыг эргил? Моон уламындан уругларның харын-даа төөгү, бойдус, математика болгаш өске-даа эртемнерге билиин кыдыыдап, сонуургалы кудулап турар деп бодаар мен.

Тава АВЫР.
Шуйнуң санаторий школа-интернадының башкызы.
Бай-Тайга район.

ШУПТУЗУ ҮШ-МУҢЧУЛАР

Таңды районга эрткен чылын үш-муңчу саанчылар клуву республикага бир дугаар ажыткан. Сезен чылдарның эгезинде ийи муң ажыг литр сүт саггган саанчыларга чүгле «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының ийи саанчызы — Нина Волошина биле Валентина Курзакова бир саар инекке оңаштыр 2500—3000 килограмм сүт саап ап, шалыпчыларның одуруун баштап турганнар. Ам бо хүннерде ол ажыл-агыйның 14 саанчызы бо чылын үш муң килограмм сүттү саап алыр аргалыын он бир айларның түңнелдери бадыткаан.

Таңдының үш-муңчу саанчылар клуву республикада баштайгы мурнакчы дуржулганың төвү болур. Ол кыска эрткен үениң иштинде элээн ажыктыг, солун угланыышкыннарны тып ажылдай берген. Район төвү Бай-Хаакка, Сосновка суурга дуржулга солчуушкуннарын, өөредиглиг семинар-кичээлдерни доктаамал эрттирип турар. Бай-Хаакка болуп эрткен сөөлгү чыышка он айларның түңнели-биле инек бүрүзүнден 2636 килограмм сүттү саап алганы дээш, «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының төп сүт-бараан фермазының коллективи долузу-биле үш-муңчулар клувунуң кежигүннеринге хүлээп алган.

Саанчыларның ортузунда эң эки көргүзүглүг Чечек Самыковна Ооп чедип алган. Ол саар инек бүрүзүнден 2968 килограмм сүттү саггаш, чыл планын түңнелдиң бетинде күүседипкен. Оон өөрү саанчылар Надежда Ооп, Галина Журавина, Миннэй Кыргыс 1989 чылдың үлүүнге кирипштир ажылдап турар.

Клубтуң составы чааргынган болгаш өскен. Үш-муңчу 30 саанчының он тозу «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйындан, дөрту Тока аттыг совхозтуң Бүлүүш СБФ-тен база бир дөрт саанчы «Революцияның чалбыжы» совхозтуң Красноозерка СБФ-тен, ийиси ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң Алаак фермазындан, бир саанчы «Россия» совхозтан болуп турар. Бо клубтуң кол сорулгазы — дуржулга-мергежилин солчуру, четпестерниң чылдагааннарын илерээри, эки түңнелдерни канчаар чедип ап турарын сүмележип болгаш өске-даа айтырыгларын шиитпирлээри.

Алдын-оол АЖИ.
«Красное знамя» солуннуң корреспондентизи.

ЫТ КӨВҮДЭЭРГЕ...

Кижиниң шагдан тура идегелдиг эжи ыт чорааның билбес кижи чок боор. Шынап-ла, эки ыт ээзин черле каар эвес. Бажын залааринге, мал-маган кадарарынга ыттың ажыы улуг.

Бистиң Кызылывыста база хөй-хөй хамаатылар ыт тудуп турар. Ында багай чүве кайын турар: кым-даа бажың-балгадын хайгааратткай дириг амытанны кээргээр чорукка ажы-төлүн өөредиринге база ыт дузалыг. Бо талазы-биле хомудалым чок. А ээзи чок ыттарга хамаарыштыр каш сөс чугаалаар бодап тур мен. Олар бистиң хоорайывыста аажок хөй. Ылангыя сөөлгү үеде баглыг-даа, баг чок-даа сүржүп алган маңнажып чоруур өөр ыт кудумчуларга бо-ла чоргулаар. Чамдыктары эрткен-дүшкен кижилерже ырлажыр.

Ындыг өөр ыттың айыылы черле улуг. Амгы үеде янзы-бүрү аарыглар бар болгай, оларны-даа ыт нептередип болур. Ол-ла мээң чораашн, урут-дарыг-даа мал-маган-даа тудуп болур. Ынчангаш ол черлик ыттарны тургусааавыс хемчээ хоорайның чурттакчыгаа. Коммунал ажыл-агый эргелелинден негеттинип турар.

Ирина БАВУН-ООЛ.
Кызыл хоорайның чурттакчызы.

Республиканың бокска маргылдаазы

ШУМОВ АЛЫШКЫЛАРНЫҢ ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

Тес-Хем районнуң Самагалдай суурга Тыва АССР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң шиитпирлээни-биле Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери Шумов алышкыларның шаңналы дээш республиканың бирги бокс маргылдаазы болуп эрткен.

Суурнуң Комсомольская кудумчузунда Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге тураскаалга районунуң удуртукчулары, спортчулар маргылданы ажыдар мурнунда шиви будуундан кылган боодалдарны салган.

Культура бажыңының сценазынга лозуңну азып, рингини херипкен. Маргылдааны организастап эрттирер комитеттиң даргазы, СЭКП райкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи С. Д. Хертек ажыдыкташ, СЭКП райкомунуң бирги секретары С. М. Достайга сөс берген.

Ол районда бокстуң сайзыралын Самагалдай суурдан ССРЭ-ниң бокска спорт мастерлери, кандидаттар, тренерлер болганнары, бо хевирге спортчуларның болгаш чоннуң сонуургалын демдеглээш, маргылдааның киржикчилеринге чедиишкиннерни күзээн. ВЛКСМ райкомунуң бирги секретары А. С. Сенчат, районда спорт комитединиң даргазы А. С. Алдын-Херел, маргылдааның кол судьязы Г. В. Ананьин олар спортчуларга байыр чедиргеннер.

Маргылдаага Барыын-Хемчиктен, Кызыл хоорайның кедээ ажыл-агый техникумундан болгаш уран чүүл училищезинден, Самагалдайның командаларындан шииткиз-биле 60 кижи киришкен.

Ийи хонук үргүлчүлээн маргылдааның түңнелинде 46 кг деңзиге Дмитрий Болат-оол (Самагалдай), оон өрү деңзилерге Виталий Бирилей (Кызыл), Шоюн Омак (Самагалдай), Алдын-Херел Чооду (Самагалдай), Шолбан Бумбажай (Кызыл), Анатолий Солагай (Самагалдай), Александр Даргат (Самагалдай), 67 кг деңзиге Юрий Сат (Кызыл) шыгараш, чемпионнар болган.

Тиилекчилерге бирги чергениң дипломнары, чемпион кожаалары болгаш өртектиг белектерни тывыскан.

Комитеттиң шиитпири-биле «Тиилелгеже чүткүл» деп тускай шаңналды Маадыр Сарыглаарга (Самагалдай), «Эң эки техника-тактиктиг халдакчы» деп шаңналды Шолбан Бумбажайга (Кызыл), Омак Шоюнга (Самагалдай), «Тактиктиг болгаш техниктиг боксер» деп шаңналды Дмитрий Болат-оолга (Самагалдай) болгаш «Эң эки көрүкчү» деп шаңналды Орус-оол Ооңга тывыскан.

Келир чылдарда болур маргылдааларга өске-даа районнардан боксерларны чалап, массалыг эрттирерин оргкомитеттиң даргалары, кежиглери шиитпирлеп, бирги маргылдааның организастыг эрткенин эки деп демдеглээш, Арменияга болган халаптыг чер шимчээшкининге качыгдаашкыннарының чөнүлээнин, ажылдадалын боттарының-биле бир демей кылдыр хүлээп көрүп, маргылдаадан кирген орулганы № 700412 агар санче шилчидерин шиитпирлээн.

Мындыг маргылдааларны эрттирери интернационалчы кижизидилгеге ажыктыг.

Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТА: маргылдаа үези.

Сан-Хоо ШОЮННУҢ фотозу.

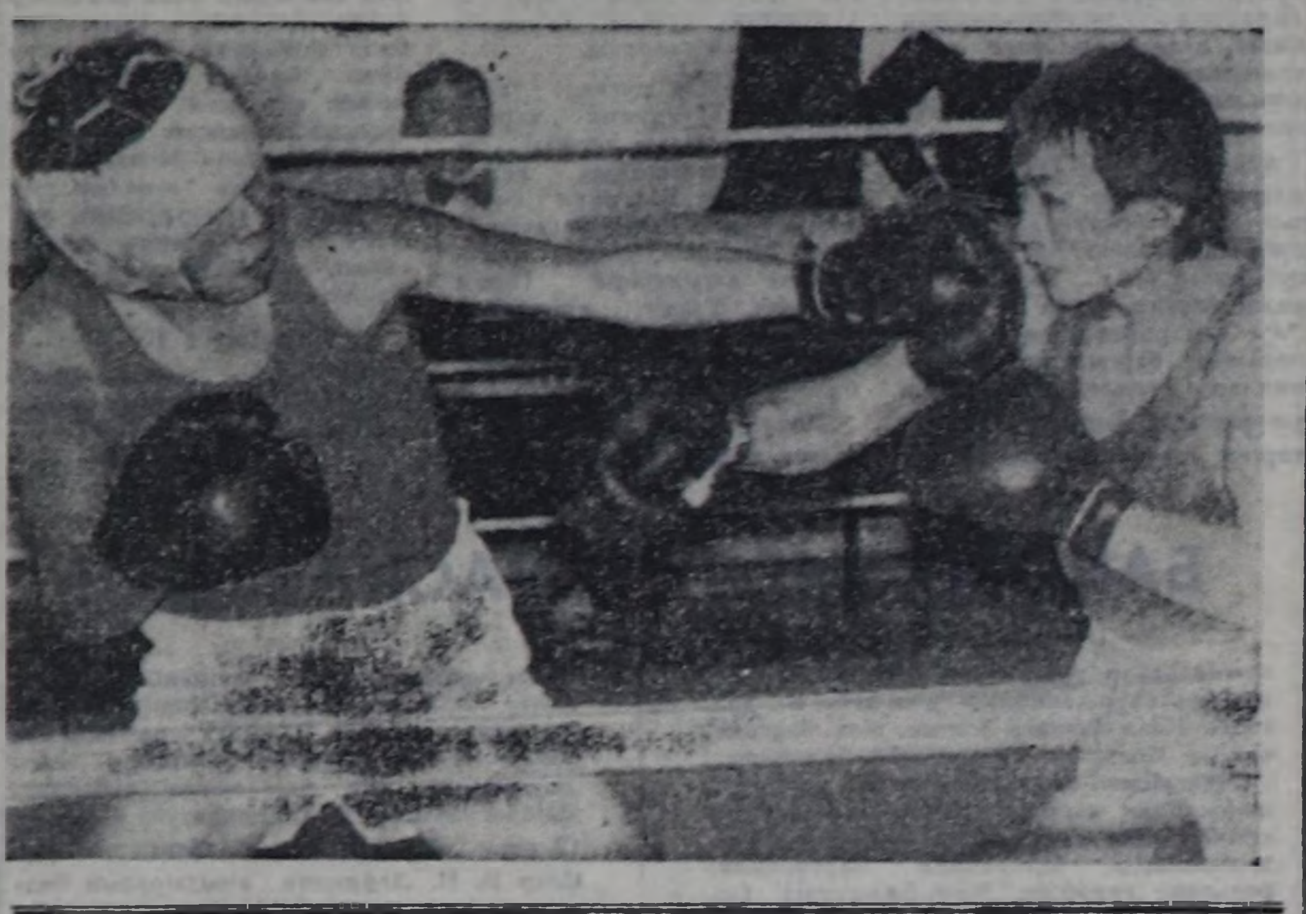

ӨӨРЕНИРИНЧЕ ЧАЛАП ТУР

ССРЭ-ниң ИХМ-ниң дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң хүндүскү салбырларынга курсантылар чыып алырын Тыва АССР-ниң ИХМ чарлап тур.

Өөренир хусаазы: дээди школаларга дөрт чыл, ортумак школаларга — ийи чыл.

Школалар ИХМ органнарынга ажылдадыры-биле дээди болгаш ортумак юридиктиг эртемниг специалистерни белеткеп турар.

Хүлээп алырының негелделери:

Омскиниң, Волгоградтың, Горькийниң, Рязаньның, Уфаның, Тюменьниң, Хабаровскиниң дээди школаларынга, Ленинградтың Политиктиг дээди училищезинге, а ол ышкаш Москваның, Новосибирскиниң, Красноярскиниң, Брянскиниң, Калининградтың, Воронежтиң, Краснодарның, Владимирниң, Барнаулдуң ортумак школаларынга, а ол ышкаш Иркутскиниң өрт-техниктиг училищезинге 30 хар чедир назылыг эр. Совет Арминың хүрээлениинге шериг албаныи эрткен, ортумак эртемниг, кадыкшылының талазы-биле ИХМ органнарынга ажылдап шыдаар кижилерни хүлээп алыр.

Школага кирерлер орус дылга болгаш литератураға (бижимел), ССРЭ төөгүзүнге, обществоведениеге (чүгле дээди школаларга кирерлер), а Ленинградтың болгаш Иркутскиниң өрт-техниктиг училищезинге кирерлер төөгү орнунга математикага шылгалдалар дужаар.

Өөредилге черлеринге кирерин күзээннер 1989 чылдың май 15-ке чедир Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң кадрлар килдизинге эмчи комиссиязын эртери-биле келир болгаш дараазында документилерниг болур:

кадыкшылының дугайында эмчи шинзилгезы, ортумак эртемниң дугайында аттестат (боду-биле), шериг билеги азы киир бижидилге дугайында херечилел, сеткиглер ажылдап турган черинден азы өөренип (албан эрттирип) турган черинден будугружге болгаш партия, комсомол характеристиказы. 3x4 см хемчээлдиг дөрт чокка 4 фото-чурук (булуң чок). СЭКП азы ВЛКСМ хооркомундан, райкомундан өөредири-биле чорудкан бижик.

Кирерниң шылгалдаларын дужаары-биле Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң кадрлар килдизинден бижик алганнарга Кызыл хоорайдан өөредилге черинин турар черинге чедир болгаш оон дедир кээриниң орук халас.

Дээди өөредилге черлеринге кирериниң шылгалдаларын август 10-дан 25-ке чедир, а ортумак өөредилге черлеринге — сентябрь 15-тен 25-ке чедир чорудар.

Конкурсту шыдап эрткен кандидаттарны дыштанкчылар кылдыр киир санаар болгаш оларны халас чем, идик-хеп болгаш общежитие-биле хандырар. Айда 40 рубль стипендия төлээр.

Айтырыгларны Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң кадрлар килдизинден № 107 кабинеттен тодарадыр. Телефону — 92-3-88.

КЫЗЫЛЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ.

Кызыл хоорайгүскомнуң тудуг болгаш архитектура херектериниң талазы-биле килдизи хоорайның хем ол чарынында болгаш чоон талазында чурттаар районнарын келир үеде кандыг янзылыг тудуп сайзырадырын планнап көргүскен төлевилелдерни сонуурган көөрүнче Кызылдың чурттакчыларын чалап тур. Төлевилелдер делгелгезин Чурукчулар бажыңында организастаан. Декабрь 19—25 хүннеринде 10 шактан 19 шакка чедир ажылдаар.

Хамаатыларның киирген саналдарын барымдаалап тургаш, төлевилелдерни чаартып кылып болур.

• • •

ТЫВА АССР-НИҢ БОЙДУС КАМГАЛАЛЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ күрүне комитединиң дараазында килдистеринге ажылдаарын күзээн улус ажыл-агыйының тускай эртемниглери-биле беседа чорудуп турар:

— сут болгаш балык курлавырларын камгалаары;

— чер курлавырларын, үнүш болгаш дириг амытаннар камгалаары;

— атмосфера агаарын камгалаары;

— бойдус байлаан ажыглаарының экономиказы, үр чылдыг программаларының болгаш планнарының экономиказы;

— экологтуг шенелде, бойдус байлаан ажыглаарын нормалаары болгаш шиитпирлээри;

— эртем-техниктиг информация болгаш экологтуг пропаганда;

— план-сан килдизи.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде № 315 кабинетке ажыл үезинде 9 шактан 18 шакка чедир хүлээп алыр. Телефоннары — 3-42-33, 3-28-34.

• • •

Кыштың соок үези келгени-биле холбаштыр Балгазын, Самагалдай болгаш Эрги суурларда автозаправка станцияларының хууда автотранспорттуг кижилерге бензин бээриниң шак үезиниң өскерилгезиниң дугайын республиканың нефть продуктулар эргелели дыңнадып тур.

Хууда автотранспортка бензинни бо чылдың ноябрь 1-ден эгелээш 1989 чылдың март 1-те чедир 8 шактан 19 шакка чедир бээр.

КАА-ХЕМ РАЙОН СОВЕДИНИҢ КҮҮСЕКЧИ КОМИТЕДИНИҢ КУЛЬТУРА КИЛДИЗИ районнуң Ильинка, Бүрен-Бай-Хаак, Бүрен-Аксы, Бояровка, Кундустуг, Бүрен-Хем кедээ культура бажыңнарынга ажылдаар уран чүүл ажылдакчыларын чалап тур.

Ол черлерге ажылдап келгеннер кол ажылындан ангыда уруглар садтарынга, школаларга дакпырлап ажылдап болур. Ийи ай ажылдаан соонда совхозтар директорлары оларның шалыңынга 30 хуу немелде төлевирин кылып берип болур. Орук чарыгдалын бурун төлээр. Чурттаар чер-биле хандырар.

Айтырыгны дараазында черлерге тургузар: Кызыл хоорай, Советтер бажыңы, Культура министерствозунуң кадрлар килдизи. Телефон № 3-23-83. Сарыг-Сеп суур, райкүүсекомнуң культура килдизи. Телефоннар №№ 91-455, 91-551.

• • •

Тываның күрүне филармониязынга кол бухгалтер, бухгалтер болгаш чолаачылар херек.

Айтырыгны дараазында адрестен тодарадыр: Кызыл хоорай, Щетинкин база Кравченко кудумчузу, 58. Телефону — 2-49-40.

Хостуг үе: ону канчаар эрттирерил?

ЧАЛГААРААР-ДАА ЧАЙ ЧОК

Хостуг үе дугайында «Шынның» редакциязының кодурген айтырыгын деткип, ол айтырыг талазы-биле эш-өөрнүң, ылангыя аныяктарның санал-оналын дыңнаксадым.

Кижи болуру чажыындан деп үлегер домактың утказы дыка таны. Кижи чажыындан тура өг-бүлезинге канныг кижизидилге алыр боддур, ол-ла мөзү-шынары-биле амыдыралдың оруунче кирер деп бодаар мен. Бир-тээ чугаачы кижизидилгеден эгелээн болганымза, баштай ада-ием дугайын чугаалаайн. Ажы-төлүнүң ажыл-чаңының, мөзү-шынарының хевирлеттинин тургузуушарынга ада-иениң үлегери эң улуг салдарлыг болур болгай. Олар Бии-Хем районнуң Сесерлиг суурга чурттап, кайызы-даа кедээ ажыл-агыйның специалистери чорааннар. Школачы чылдарымда башкыларымның: «Сээң ачаң спортка хандыкшылдыг, бистиң районнуң спортчуларының бирээзи чораан..» — дээрин бо-ла дыңнаар мен. А улуг улустуң: «...ачаңар ажыл дээнде аштаар хырнын, ваа-оранын-даа уттуптар. аъдын мунгаш хонук-хонуу-биле малчыннар турлаглары кезип, ажылдап чораан. Кончуг-ла эрес кижи» — дижирлер. «Хоолу чемниг, ажылгыр-кежээ, арыг-силиг» — деп ававыс дугайын кожаларывыс база мактаар турду. Ада-ие дугайында мындыг чылыг сөстерни дыңнаары кымга өөрүнчүг эвес боор. Ада-иезиниң эки чанчылдарын кым үлегерлеп алыксавас деп. Ныы-тары улгады-даа берген, ававыс, ачавыс кино, концерттен чыда калбас чорудлар. Аваммын даргалааны агитквартираның шаңналдыг черни залеп, ачамның малчыннарының агитатору, школага төрээлдер комитединиң даргазы чораанын утпаан мен. Билип көөрүмге-ле, авам, ачам азырап малдыг, дөлгем огородтуг чорудлар. Бистер ол бүгү дузалап ажыл-агыйга чаңчыгып, ада-иевиске дузалажыр дээш аңаа черле олурбас бис, чалгааранчыг эвес-даа болур чүве. Кажан аавыс, ачавыс ажылдан көөрге, бажыңывыска чугаа-соот, каткы-ытки дола боор. Олар бистер-биле денге баштактанчыр, тывызыктажыр, боттарының өгбелериниң ойнаан чоорган оюннарын биске өөредир, боттарының амыдыралындан солун чүүлдерни чугаалап, өөредиглиг сургаал чагыгларны бо-ла кылган орардар чүве.

Чайгы дыштанылга үезинде мал тарыыр, мал чуур черлерже ачавыстың бо-ла эдерер бис. Ол бүгү ажылдарга, малды эмнээринге чугула аргаларны ачавыс айтып чорду.

Бодум хуумда урал чүүлге ынак, башкы болурун күзеп чордум. Күзелим боттанган. Баштай урал чүүл училищезин, оон соонда 1985 чылда Кызылда педагогика институдунун педагогика факультедин доозуп алдым. Амгы үеде республиканың туберкулёзка удур диспансериниң уруглар сайзырыңда кижизидикчи башкы болуп ажылдап тур мен. Тодарсайлаарга, эмнелгеде эмнелип чыдар уругларга кижизидилге ажылын чорудуп турарым ол.

Ажылдан дашкаар хостуг үени канчаар эрттирип турар мен? Бажым ажылынга хостуг үе хөй үнер. Ол ажылга бистиң өг-бүлевисте ылгал чок. Уругларым ачазы ИХМ шугумунда ажылдап турар. Оглувус тос. кызывыс ийи харлыг. Бажың иштин арыг-шевер тургузарын, аяк-сава чуурун, дүгмазын ойназырын оглувус бодунуң хүлээлгези кылдыр билип турар. Ол бодунуң эки туразы-биле идик-хевин базып ап, ак мөөңдүрүүн илип алыр. Бис чогувуста боду хагаа чуургазын үеке быжыррып, шайны хайындырып алыр. Бичии уругларны оюнну кыл деп албадаары шыя эвес. Бир эвес урулгу албадаар, оон кадерезе кончуур, ынаар алтырып чүве чугаалаар болзувуса, ол өжээн кижи кылдыр өөр. Оглувус Кызылдың № 2 ортумак школазында өөренип турар. Өөредилгезинин болгаш бажың ажылынадан хостуг үезин самбо секциязынга эрттирер. Бичии кызывыс ажылы чүнү кылыр боддур — шуптузун өттүнер. Чаш кижилерниң ындыг күзелдиннен ойталап, оларны хоруп болбас. Ажылдан, бажың ажылындан хостуг үевисти номнар, солуннар, журналдар номчуурунга, олардан чугула деп шилип алганывыс чүүлдерни сайгарарынга ынак бис. Театр, кино, концерт, спорт, музыка дыңнаары — өг-бүлевистиң хандыкшылы, күзели.

Ачавыс аът-чем кылырынга, идик-хеп чуурунга, уругларын азырарынга чажам дивес. Өг-бүлеге кылыр ажылды ол херээжен кижинии, бо эр кижинии деп чүүй кагжып-даа турбас бис. Планнап алганывыс ажыл-биле денге кылып чанчыга берген болгаш бергедежип-даа турбас бис.

Ниити чурттаалга башкынында чурттап турар бис. Казы чурттап турар эш-өөрүвүс дагере-ле аныяктар. Чайгы үеде, ажыл соонда хостуг шагывыста волейбол, теннис ойнааш турубутар бис. Бажынывыс чанындан орайта чедир-ле улуг, бичее кижилерниң чугаа-сооду, катыы-хоглүг үүргүлбес. Ынчангаш-ла мындыг боор. Хоорайның кайы-даа булуңундан аныяктар бистиңге кээп ойнаар. Кыжын үеде база-ла оюн-тоглаавыс узулбес. Хостуг өрээл турган. Аңаа спортчу оюннар ойнап, солун номерлер белеткен алгаш, дыштаалылга кежээлерин эрттирип турган бис. Амгы үеде ол өрээлде чурттакчылар чурттап турар, кышкы үеде чытлыр чернавс чок-даа болза, ниити чурттаалга черниң чурттакчыларынга ол шаптыктавайн турар. Чаа чыл уткаан бал-маскарад кежээлери чүгле улуг кижилерге эвес, уругларывыска дыка хөглүг эртиилеп турган.

Хостуг үе-шакты мынчаар солун болгаш ажыктыг эрттирерге, сагыш-сеткилге өөрүнчүг, эш-өөр-даа хөй болур. Кижиниң ажылдаарынга-даа чиик, көдүрлүүшкүннүг болур-дур. Хостуг үени канчаар эрттирери кижиниң бодундан хамааржыр. Ону ажыктыг, чөптүг эрттирер болза-ла, кижиге чалгаараар-даа чай турбас.

Раиса ОНДАР.

БОДАЛЫМ, САНАЛЫМ

Хостуг үени канчаар ажыглаарының дугайын «Шын» солундан номчааш, бодумнуң бодалым, саналым бижикседим. Хостуг үе-шакты эрттирери — ол дээрге кижилерниң боду билир хууда херээ эвес, күрүне, хөй-ниити ужур-дузалыг чугула херек деп билир мен. Чүге дизе, бисте революцу чаартылгаларның амгы үезинде ажыл шагындан дашкаар үеде кижилерниң хостуг үезин оларның угаан-медерелиниң сайзыралынга, талантызын өттүрарынга, сонуургалын көдүрерге ажыктыг кылдыр оюн-тоглаа, дыштанылга кежээлери, спортчу маргылдаалар организастап эрттирери чугула-дыр. Школаларда пионер организациязындан эгелээш, күш-ажылчы коллективтерде хөй-ниити организациялары кижизидилге талазы-биле боттуг ажыл-херекче кирер болза эки. Бир дугаарында солун, сеткүүл чагыдылгазындан эгелээш, номчулга конференцияларынга, чечен чогаалга дискуссия, ажык чугаа кылырынга чедир, угаан-медерел сайзырадырынга эргежок чугула ажылдардан организастаза кандыг боор. Солуннар, журналдар чагыттас, чагыдып алза-даа ында парлап турар материалдарны сонуурган номчувас, аңаа-ла эгелер улуг-каралаар эштерниң аразында бары чажыт эвес болгай. Үстүнде адааным чүүлдерни организастаза, чоннуң номчулга культуразын бедидеринге идиг-даа болбас бе.

Амгы үеде кедээ черлерде херээженнер чөвүлелдери чоннуң хостуг үезин чеп эрттиреринче харын кичээнгейин кошкатпайн турар хөй-ниити организациязы ол деп бодаар мен. Чүге дизе чаагайжыдылга, чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле кижизидилге ажылы, агитквартардар аразында ажыл-чорудулга дээш оон-даа өске ажылдар херээженнер чөвүлелдериниң доот харыылаар ужурлуг ажылы болу берген. А школа коллективтери ада-иелер-биле харылзаазы кошкадып турар дизе частырыг болбас. Интернатта чурттап турар уруглар харын хостуг үезин план ёзугаар эрттирип-ле тур ыйнаан, бажыңнарындан кирип өөренип турар уруглар хостуг үезин черле чеп эрттирип турар деп санавас мен. Бөлгүмнер, секциялар, отрядтар ажылы кайы-даа школаларда арыг-тас эвес. Бир эвес уругларны школаларга-ла хостуг үезин шын эрттирип билир кылдыр чанчыктырган турган болза, солуннарда бижидип турар ышкаш, ажыл-даа, өөредилге-даа чок, тояап кылаштажыр аныктар кайнын келириң. Башкылар өөреникчилериниң бажыңнарынга барбас, ында байдалды шоолуг билбес боор турар. Башкылар-биле ада-иелериң аразында харылзаа чогун өөреникчилер эскерип билип турар болгаш ада-иезинге школа баарым ол, мындыг-мындыг чүве болур деп мегелээш, боттарының туразы-биле чер кезип турарлары ол.

Школа-биле харылзаалыг, урут-дарымның өөредилгези эки, солун, сеткүүлүү хойну чагыдып ал, ону чеп ажыглап өөренгеп өг-бүлелерни школа коллективи-биле катай солунга бижип, телевидениеге-даа үлегер-чижек кылдыр көргүзүп турза кандыг боор. Ол ышкаш ындыг өг-бүлелер-биле чергелештир школа-биле харылзаа чок, урут-дарыг өөредилгезинче, кижизидилгезинче сагыш салбас, чагыдыга чок өг-бүлелерни база чырытса, көргүссе. Чүс катап дыңнаарының орнунга чаңгыс катап көргени дээре деп үлегер домактың утказы моон билдине бербес бе. Эът комбинадындан, хлеб заводундан дамчыдылгаларны уттааш боор бис. Ында үүрмек оор кылганнарны буруудадып, оларның адын-сывын адап, арнын көргүзүп турарга, олар кичээнир, чүгле олар эвес өскелерге база өөредиг боор чорду чоп. Ол ышкаш садыг-магазинге эвээш чонка чүве садып ап ылдажааннарны, автобустарга хөй-ниитиниң чурумун үреплерни база ындыг арга-биле эде кижизитсе чүл. Мачаа хөй-ниитиниң, кижи буруузунуң идепкейлиг киржилгези-ле негеттинер-дир ийин.

Доңдуп ООРЖАК.
Күш-ажылдың хоочуну.
Барыын-Хемчик район.

ЧУГУЛА АЙТЫРЫГ-ДЫР

Район төвү Тээли суурга база бистиң Шуйга веделяның среда хүнүн культура-массалыг ажылдар хүнү кылдыр доктаадып тургускан турган. Шуйга ол хүнүң эрттирерин агитквартардарга хуваап каан, график ёзугаар чайгы хүннерде солун, баш удур планнап тургускан ажылдар эртип турду. Ынчалза-даа кыш дужуп, сооп кээрге культура-массалыг ажылдар хүннерин эрттирбейн баары дыка хомуданчыг. Культура одаа — клуб чок эвес. Ол хүннерни аңаа чүге организастап эрттирип болбазыл?

Хостуг үени чүгле клубтарга организастаан кежээлер-биле кызыгаарлаары база болдунмас-ла харын. Ажылдан хостуг үезинде кым чүнү кылып алырын, бодунга, ниитиге ажыктыг кылдыр хостуг үени канчаар эрттирерин хамааты кижи боду шиитпирлээр, планнаар, өг-бүлези-биле дугуржур апаар.

Суурувуста чамдык чурттакчыларның хурал, лекция, беседа сонуургавазын кайгаар мен. Байырлалдарга уткуштур митингилер чарлап каарга, чон чыылбас, эвээш кижи-биле эрттирерге, шынар чок болур. А аныяктарның чамдызы лекция, илеткел эрте бээрге, чүгле таңмыга четкилеп кээри дыка культура чок чорук-тур, чараш эвес чаңчыл-дыр.

Хостуг үени черле канчаар эрттирзе эки деп бодап кээрге, бажыңга хүн чурумун тургузуп, даарта кылып алза чогуур ажылдарын баш удур планнап алганы дээре хире. Черле ынчаш кижи номчуур бодап, сонуурган чорууp номун-даа, кылып, бүдүрүп алза дээн күзелин-даа бодап, эптиг ойну ажыглаар болгай. Аңаа база-ла хостуг үе негеттинер. А спортту оюннарга киржири, кандыг кино, концерт көөрү, ол дээрге үениң байдалының аайы-биле чайгаар болур чүүлдер болгай. Аргалыг-ла болза кижи хостуг үезин халас эрттирбес дээш чүткүүр. Ону бодунга ажыктыг кылдыр эрттирип алзынза, бодунга-ла эки. Хостуг үениң ажыктыын билбес кижилер база бар деп бодаар мен.

Суурувуста хостуг үезин ажыктыг эрттирип, бажың-балгадының кодан-левискээрин арыг тудуп, огород дузалал ажыл-агыйын кылып турарлар эвээш эвес. Ол ажылдарны херекке албас, шүшпеңнер база-ла бар.

Майны САЛЧАК.
Бай-Тайга район.

ДЕТКИДИМ

Ноябрьда үнген № 270 «Шында» хостуг үени канчаар ажылдаарының дугайында айтырыгны бүрүн деткиир-дир мен. Бодум ийиги бөлүктүң инвалиди-даа болзумза, таам-биле төрээн совхозум «Улуг-Хаяның» хогжүлдээнинге үлүүм киириптирип, огородка ногаажылап, кыжын боорга, сакманчылап, чазын картофель-даа ыгтажып ажылдап турар мен.

Суурувустуң клувунга чайгы үелерде болгулап турар хуралдардан, кино, оюн-концерттен чыда калбас мен, а кыжын, кадыкшылым аайы-биле харын чеде албас апаардыр мен. Чамдык улус бажыңында кылып турар ажылы шоолуг көзүлбес, кожаларының чаңында чугаалажып, бүргүрадып таакпылап, ажык чок, болган-болбаан чүвелер төөгүлеп, үүрмек ажылдарже уругларын айбылап каап олурар хирезинде, хурал, шин азы спорттуг оюннар чарлап каарга, чай чок болу бээрин кайгаар мен.

Чонуң хостуг үезин ажыктыг эрттирер дээш клуб ажылдакчылары байырлалдарда, дыштаныр хүннерде солун кежээлерни организастап эрттирип турар. Харын-даа школачыларда хүреш секциязы ажылдап турар. Мээң ийиги классчы оглум Аяс безин ында хүрежип чоруп турарынга дыка өөрүп турар мен. Уругларны ындыг чажыындан бир-ле чүвеге сонуургадыр таара тудуп, оларның бээин хостуг үезин ажыктыг эрттирерге, алызы барып олар үе-шакты камнап билир кижилер болур.

Бөгүн суббота азы улуг-хүн, дыштаныр хүн ышкажыл дээш хайыраан хостуг үезин удуп эрттирип турар улуска дыка-ла таарзынмас мен.

Хостуг үени ажыктыг эрттирер болза, кижиниң амыдыралынга эң-не эас-нежиктиг үе ол.

Наталья ДУГУР.
Ажылчын.
Улуг-Хем район.

ЧАА ЭРТЕМДЕННЕР

Күрүнениң Кызылда педагогика институдунуң элээн кат башкылары бо чылын эртем аттарынга диссертация камгалап алганнар. Оларга тыва дыл болгаш литература кафедразының башкызы Мира Викторовна Ооржак филология эртемнериниң кандидады атка, литература кафедразының башкызы Светлана Николаевна Лебедева филология эртемнериниң кандидады атка диссертацияларын камгалааннар.

А тыва дыл болгаш литература кафедразының башкызы Маргарита Базыр-ооловна Күнгаа, «Тыва школаларның 4-8 класстарынга тыва литература кичээлдеринге проза чогаалдарын өөренири» деп темага педагогика эртемнериниң кандидады атка диссертациязын чоокта чаа чедиишкинниг камгалааш келген.

(Бистиң корр.).

ТВ

ДЕКАБРЬ 20-де

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 «Улуг оюн». 1-2 серийлары. 10.55 — 11.05 — Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургузуушкуну прожектору. 15.50 — Док. фильмнерниң баштайгы көргүзүү. 16.30 — «Эниш, музыка». 17.20 — Школа: осперилгелер үези. 17.50 — «ССРЭ — Латин Америка: бот-боттарын билчиршинң оруктары». 18.20 — Экономиктиг билиглер үндезиннери. «Агро» тележурнал. Кедээ ажыл-агыйда кооперативтер болгаш арендалыг кирээлер. 18.40 — Бөгүн делегейде. 18.55 — Чугула объектива. Док. фильм. 19.45 — «Улуг оюн». Уран-чечен фильм. 2-ги серия. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургузуушкунуң прожектору. 21.45 — «Киржикчилер». 22.30 — П. И. Чайковский. Концерт. 23.05 — Улуг кижилерге мультфильмнер. 23.25 — Бөгүн делегейде. 23.40 — 01.45 — Хоккей. «Известия» солунунуң шаңназы дээш делегей маргылдаазы. Швеция биле ССРЭ-ниң шилилдек командалары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — География. 7 класс. ССРЭ-ниң арга-ыяш курлавырлары. 9.05 — Француз дыл. 10.05 — ПТУ сургуулдарынга. Эстетиктиг кижизидилге. Кижи болгаш ат-сеп. 10.35; 11.35 — Биология. 5 класс. Бүрүнүң ужур-дузазы. 10.55 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 11.05 — Француз дыл. 11.55 — «Хениг ынаныышкын». Уран-чечен фильм. (Италия). 13.30 — Медээлер. 13.40 — 14.35 — «Кылым харлар чаңынга ужуражыышкын». 3 серийлыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы — «Оруктуң эгээ».

КЫЗЫЛДАН

19.00 — «Сылдысчыгаш». Школачыларга тележурнал. 19.20 — «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Партияның XXI область конференциязынга уткуштур». «Бистиң хоорайывыс — бистиң бажыңывыс». 19.50 — Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — «...Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургузуушкунуң прожектору. 21.45 — Хоккей. «Известия» солунунуң шаңназы дээш делегей маргылдаазы. ЧССР биле Канаданың шилилдек командалары. 23.05—00.25 — Өнүктер экраны. «Георг Винниң сеелгү хүннери». Уран-чечен фильм (ГДР—Куба).

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — «Музыкалыг киоск». 18.45 — Крымның экологиязы. 19.20 — «Ыры-88». 19.30 — Ритмиг гимнастика. 20.00—20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Кино

ДЕКАБРЬ 20-де

«НАЙЫРАЛ»: «Комиссаро» 9.20, 11.30, 13.40, 15.50, 18.00, 20.10. Бичии зал: «Бобби» 13.00, 18.30, «Сборник мультфильмов» 16.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Золотой ключик» 9.20, 13.40, «Новые сказки Шахерезады» 11.00, «Меня зовут Арлекино» 15.40, 18.20, 20.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Сила любви» 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Утомленное солнце» 15.00, 19.40 (узаткан), «Эсперанса» 16.50 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Сладкие грезы» 17.00, 19.40 шактарда.

агаар

Республикага кежээ булуттаар. Дүне чамдык черлерге бичии хар чаар. Хүндүс чагбас. Барыын чүктен хаттыг дүргени секундада 3—8 метр. Дүне 25—30, чамдык черлерге 18—23, хүндүс 18—23, чамдык черлерге 9—14 градус соор.

Кызылга кежээ булуттаар. Чагбас. Хаттың кужу кошкак. Дүне 28—30, хүндүс 19—21 градус соор.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

367000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241

ШЫННЫҢ телефоннары: Редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; приемная — 3-34-26; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-43-93; партийжи амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-25; совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23; үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73; агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; пропаганда килдизи — 3-34-57; культура килдизи — 3-39-15; информация килдизи — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; очулга килдизи — 3-34-93; корректорлар — 3-34-19; үндүрүкчүлер — 2-27-41; бухгалтерия — 3-43-41; солун келбейн барганда — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тиражы 24637 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 219. ТС—01662.

БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың декабрь 21 среда
№ 293 (13893)
1925 чылдан үндезилеттинген.
Өртээ 3 кеп.

ОРБИТАДАН МЕДЭЭЛЕР

УЖУДУУШКУН БАШКАРАР ТӨП. (СЭТА). «Мир» орбита комплекизинде совет-француз экипажтың ужудуушкуну доостур четкен. Космонавтылар каттышкан шинчилээшкиннериниң талазы-биле шенелделерин түңнел кезээн күүседипкен. Стационар фотоаппаратураның дузазы-биле Александр Волков болгаш Сергей Крикалев чер шимчээшкининге таварышкан Армениянын девискээриниң чамдык районнарын чурукка тырттырган.

«Союз ТМ-6» транспорт кораблиниң орбитадан дүжүп бадарынга белеткел эгелээн. Оон-биле Владимир Титов, Муса Манаров болгаш Жан-Лу Кретьен Черже ээп келир. Экипаж корабльдиң иштики системаларының ажылдаарын хынаан болгаш ажыл хүнүнүң дургузунда чорудкан шинчилелдерниң материалдарын Черже бадырар аппаратка таарыштыр салган.

Эмчи Валерий Поляковтуң үнелел көргени-биле алырга, космонавтыларның кадыкшылы байдалы эки.

Баштарының чоруур «Мир» комплекстиң ужудуушкуну болур-чогууру-биле эртип турар.

УЛУС ӨӨРЕДИЛГЕЗИНИҢ БҮГҮ ТАЛАЛАРЫНЫҢ ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУНУ

Улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының Бүгү-эвилел съездизи

Чоокку келир үеде эде тургустунуушкунуң эстафетазын хүлээп алыр аныяк салгал амгы үеде школаларда, училищелерде болгаш дээди өөредилге черлеринде кижизидиттинип турар. Ук салгалдың мөзү-шынар талазы-биле кайы хире эки чүүлдерни шиңгээдип алырындан база амыдыралдың улуг оруунче профессионал мергежилдиң кайы хире билиглерин шиңгээдип алгаш киреринден бистиң ниитилеливистиң чаартылгазы болгаш демократтыдылгазы база чурттуң салым-чолу улуу-биле хамаарчыр. Кремльниң Съездилер ордузунга декабрь 20-де ажыттынган улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының Бүгү-эвилел съездизиниң делегаттары өөредилгениң болгаш кижизидилгениң бүгү талаларын эде тургузарының төлевилелдерин чугаалажып көрүп турар.

Делегаттар болгаш аалчылар аштер В. И. Воротников, Л. Н. Зайков, Е. К. Лигачев, В. А. Медведев, В. П. Никонов, А. Н. Яковлев, А. П. Бирюкова, А. В. Власов, А. И. Лукьянов, Г. П. Разумовский, Н. В. Талызин, О. Д. Бакланов оларны адыш частаашкыны-биле уткуп алган.

Съездиниң ажылында ССРЭ-ниң улус өөредилгезиниң бүгү авеколарын төлээлээн 5 муң ажыг делегаттар база ол ышкаш акы-дуңма социалистиг чурттарның делегациялары киржип турар.

Залга чыылганнар СЭКП Төп Комитединиң съездиге байыр чедирипкениниң улуг кичээңгей-биле дыңнаан. Ону СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары В. А. Медведев номчаан.

Съезд удуртукчу органнарны соңгаан.

Чыылганнар Арменияга болган чер шимчээшкининге өлген кижилерниң турасказын хүндүлеп ёзулаан.

«Гуманнығ чорукту хөгжүдериниң болгаш демократтыдылганы дамчыштыр өөредилгениң чаа шынарынче» деп илеткелди ССРЭ-ниң Улус өөредилгезиниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Г. А. Ягодин кылган.

(СЭТА).

Сүт-Хөлде Бора-Тайга ортумак школазының башкылар коллективи чурттуң мурнакчы ажылдыг школаларының арга-дуржулгазын өөредилге база кижизидилге ажылынга ажыглаарынче улуг кичээнгейни салып турар.

Школаның өөредилге кабинеттерин чаартып, дериң, херектиг чүүлдер-биле хандырган. Кичээлдерге ажыглаар көргүзүг материалдарын башкылар боттары кылып ап турар.

Школачыларның күш-ажыл кичээлдеринге хандырыгларын эки боттанып келген. Өөреникчилер хаваннарны болгаш инек малын өстүрүп, оларны ажаап, чемгерип турарлар. Уруглар чайгы үеде ногааларны өстүргеш, ажаап алганнар. Мал чемнерин белеткээринге киришкен.

Башкыларның база школачыларның ажыл-ижин чогаадыкчы ёзу-биле башкарарынга (чурукта) школа директору Валентина Дооруспаевна Ондар шалыпкын болгаш тывынгыр, чогаадыкчы үлүүн киирип турар. Аныяк директор класстар аразынга чарышты калбартып, эки өөредилгени, быжыг сагылга-чурумну хандырарын чедип алган. Ынчангаш Бора-Тайганың ортумак школазы ол районда эки ажылдыг школага санадып турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязында

КЕЛИР ҮЕНИ БОДАП

Айыыл-халаптыг чер шимчээшкининиң уржуктарын чайладыр ажылдары кончуг дүрген, күжениишкинниг болгаш берге байдалдарга чорудуп тура, келир үени бодап, кедизин бодап бүгү чүвени кылыр дугайында айтырыг уттундурбайн турар. Үрегдээшкинге таварышкан чүүлдерниң хемчээлин тодарадырда-даа, катап тургузуп кылырда-даа келир үениң дугайында айтырыг уттундурбайн турар.

Чер шимчээшкининиң уржуктарын чайладыр ажылдарның ийиги үе-чадазы эгелээн. Ол үениң амгы бо хүннеринде хоорайларны болгаш суурларны катап тургусуушкун. Чер шимчээшкининиң айыыл-халавынга таварышкан кижилерниң салым-чолунуң дугайын кажан-даа уттпайн, өлүм-чидимге таварышкан ол кижилерниң өлген-даа, дириг арткан-даа кижилерин тып алырынга дузалаар ажылды калбартып эгелээн. Бичии чаштарның төрээн ада-иезин, ада-иелерниң боттарының чаш оолдар, кыстарын тып алырынга дузалаарындан артык буянныг херек кала турар. СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязының декабрь 19-та болган хуралы информастыг бюллетеньни доочуу-биле чугаалажып көөрү-биле эгелээн. Ындыг бюллетеньни Ереванда «Идегел», «Дилээшкин» деп эгелер-биле хөй арынныг кылдыр парлап эгелээн. Оларда уруглаарның даңзылары, адрестери, фото-чуруктарын, чагааларын, оларның дугайын тодарадып билзаан чүүлдерни, ада-иелерниң болгаш дөргүл-төреллерниң сураглаан кижилеринге хамаарыштыр киирген чагыгларын парлап турар. Дөргүл-төрел болгаш чоок кижилерниң тыпчып алырынга дузалапкы дег бүгү чүүлдер дугайын хүнүң халас үнер ол бюллетеньде парлап турар. Ону республиканың «Комсомолец» солуну, «Семья» дээр неделя санында үнер солуннуң журналистери комсомолдуң болгаш В. И. Ленин аттыг совет уруглар фондузунуң дузазы-биле үндүрүп турар. Бюллетень орус болгаш армян дылда үнүп турар, оон тиражы—100 муң экземпляр. Ону чүгле Армения эвес, а айыыл-халапка таварышкан кижилерни хүлээп алган чурттуң бүгү хоорайларынга тарадыр.

Чер шимчээшкининге таварышкан черлерниң келир үезиниң иле-демдектери көстүгүлеп кел чыдар. Ленинаканның хоорай ажыл-агыйы катап тургустунуп турар, ында автобус шимчээшкини доктаамал эгелээн. «Мосавтотранстың» автоколоннаазының чедип кээриниң дугайында медээни Армениянын автотранспортчулары улуг өөрүшкү-биле хүлээп алган. Ол колонна-биле кады элээн хөй чаа «Икарустар» кээр. Колонналы найысылалдың транспортчулары айыыл-халапка таварышкан районнарга бедик кылдыр чорудуп берген.

Чоокка чедир караңгы турган Ленинакан болгаш Спитак хоорайлар бүрүнү-биле чырыттынган. Чер шимчээшкиниң болганының баштайгы хүннеринде бир кижиге хүнде 1,5—2 рубльдиң аъш-чем продуктузун берип турган болза, ам ону 5,5 рубль чедир көвүдеткен. Айыыл-халап болган черден 70094 кижини өскээр көжүрүп чорудкан, оларның 33053-ү бичии уруглар, херээжеңнер болгаш кырганнар. Оларны чурттуң эң эки дыштанылга черлеринде сайгара тургускан.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Ю. П. Баталин ажылчын хуралга чүве чугаалааш, Ленинаканны, Спитакты база ол ышкаш Кироваканның үрелген районнарын чаарты тударының талазы-биле төлевилелдерин тургузар ажылдың дооступ турарын дыңнаткан болгаш эде кылыышкынның онзагай чүүлдеринге доктааган. Чижээлерге, чаа кылыр тудуттарның чер шимчээшкининге удур туржуп шыдаарын болгаш оларга национал хевирниң хевээр арттырарын ол онзалап демдеглээн. Келир четвергте ук төлевилелдерниң чамдыызын республика телевидениезиниң болгаш солуннарының дузазы-биле хөй-ниитиге таныштырарын планнаан.

Дүрген шиитпирлээр ужурлуг чамдык айтырыгларны хуралга чугаалашкан. Чер шимчээшкининиң уржуктарын чайладырында эң чугула айтырыг болза вагоннардан чүъкту хүрген дүжүрери болур. Чүък дүжүрер ажылдарга солчуп ажылдаар үш ээлчегни тургузарын, чүъктерни сайгарарынга бүдүрүлгелерниң чер кырында болгаш иштинде оруктарын ажыдарын, демир-оруктуларның, транспортчуларның болгаш чүък алыкчыларының ажылын шыгыы таарыштырарын бир хонук бурунгаар тургустуушкан тускай штабка дааскан.

Айыыл-халапка таварышкан районнарда эпидемиологтуг байдалды комиссия шыңгыы контрольда тудуп турар. Агроүлетпүркүрком ажылдың кол үг-шиин кедээже угландырган, санитар камгалалын күштелдирерин болгаш гигиена ажылдарын чорударын хүргедериниң эвилелдиң болгаш республиканың Кадык камгалал министерстволарынга дааскан. Кедээде үрелген чурттаалга бажыңнарының болгаш фермаларның бузундуларын аштап-арыглаар ажылдың кончуг оожум чоруп турарын демдеглеттинген. Районнар төптериниң чоогунга үр турбайн, эң ыраккы черлерге барып ажылдаарын, ол черлерниң чонунга дузаны чедирерин СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязы эвилелдиң болгаш республиканың Агроүлетпүркүркомнарындан негээн. Кедээде тудугларны катап тургузар ажылдарның баазазын быжыглаар, Армениянын кедээ суурларынга дузалажыры-биле эвилелдешкен республикаларның Агроүлетпүркүркомнарынга тургускан эки турачы отрядтарны самолет-биле дүрген эккээриниң талазы-биле хемчеглер хүлээп алдынган.

Даштыкы күрүнелерден кээп турар дузаламчыны хүлээп ап турарын организастааның болгаш чер шимчээшкининиң уржуктарын чайладырынга дузалажып ажылдап турар даштыкы специалистерниң ажылының дугайын ССРЭ-ниң даштыкы херектер министриниң оралакчызы В. М. Никифоров чугаалаан.

Иштики херектер органнарының ажылдакчылары болгаш шериг албанныглар боттарының хүлээлгезин күүседип база бузундулар аразындан кижилерни казып уштуп ап тургаш, сак-хөө органнарынга 10 миллион рубль хире өртек-үнелиг чүүлдерни болгаш акшаны дужаап бергенин ССРЭ-ниң иштики херектер министриниң бирги оралакчызы В. П. Трушин дыңнаткан. Айыыл-халап болган черлерде ниити байдал эки. Кижилер органнарның болгаш мелерелдиг чоруун көргүзүп турар.

Оон-биле тергелештир «Карабах» дээр комитеттиң удуртукчуларының боттарының ажыл-чорудулгазын чүгле митингилер, ажыл соксадыышкыннары организастаары база хоп-нүгүл тарадыры-биле кызыгаарлавайн турарын көргүзүп турар фактыларның көвүдеп турарын ол дыңнаткан. Комитеттиң удуртукчулары республиканың янзы-бүрү районнарынга барып, чон ортузунга хоп-нүгүлдү тараткаш, кижилерни чурттап орган бажыңнарындан үндүр ойлаткаш, оон соонда ол бажыңнарны эрттедир чоруктарны организастап турган. Комитеттиң активистери боттарының ажыл-чорудулгазын ам-даа соксатпаан. Олар башкыларны, студентилерни болгаш өөренип турар аныяктарны кол күш кылып алган. Партия болгаш комсомол органнарының тодаргай, бадыткалдыг ажыл-чорудулгазын оларга удур тургузар херек.

Таарымча чок чүүлдерни ажып эртери, ниитилелдиң бүгү угаан-сарыылдыг күштерин мөөннээри, чурттуң улустарының найыралының болгаш бот-боттарынга дуза кадар хөөннүң ачызында чер шимчээшкининиң болган зонада хоорайларны болгаш суурларны катап тургузуп турар ол хөөнү быжыглаары — бо бүгү чүүлдер келир үелерге тургузуушку чүүлдер-дир.

Н. И. Рыжковтуң даргалап эртирген чөвүлел хуралынга Н. Н. Слюньков, Д. Т. Язов, Армениянын Компартиязының ТК-зының бирги секретары С. Г. Арутюнян олар киришкен.

• • •

Хүнүң ийиги чартыында Н. И. Рыжков биле Н. Н. Слюньков Ереванны эргип кээп, садыг бүдүрүлгелеринге чораан, ниитиниң чемненилгезин канчаар организастааны-биле таныжкан. Ажыл-агый механизмин эде тургузуп турар үеде рынокту бедик шынарлыг барааннар-биле канчаар долдуруарының дугайында чугаа болган. Республиканың чиик үлетпүрүнүң кылыгтары, ылангыя идик болгаш трикотаж аймаанга негелде улам улгадып турар. Ассортиментиниң калбартырынга кооператив бүдүрүлгелериниң үлүү дыка өзүп турар. СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязының кежигүннери чоокта «Масис» фирманың идик магазининде ол үлүг ниити барааны саарылгазының 15 хуузун ээлеп турар.

Ынчалза-даа садыг баарлактарының чанынга-даа, хоорайга чорупп-даа тургаш, ереванчылар-биле чугаа республиканың болгаш бүгү чурттуң кол сагыш салыр чүүлүнче — чер шимчээшкининиң уржуктарын хүрген чайладырынче катап-катап эглип турган. Ленинаканга, Спитакка, Кироваканга болган үрелиишкиннерни найысылалдың чамдык чурттакчылары көрбээн болгай. Айыыл-халаптың төвү болган ол черлерде байдалдың кандыызын чугаалап бээрин комиссия кежигүннеринден дилеп турганнар.

— Бир-тээ силерниң-биле чугаалажыр үе тып алганывыста байдал экижип турары ол деп санап болур — деп, Н. И. Рыжков харыылаан. — Дилээшкин ажылдары дооступ турар. Демир-оруктуң үрелген участогун кылган соонда түлүгүн аар техниказын, эки турачылар отрядтарын сөөрткен үр манааныыс эшелоннар чедип келген, ол эки турачылар хоорайларны болгаш суурларны катап тургузарын удавас эгелей бээрлер.

Чаа хоорайларның хевирин кандыг болурун студентилер сонуургаан. Спитакка хамаарыштыр СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязы ол айтырыгны эртемденнер болгаш инженерлер-биле чугаалажып көрген, хоорайны кала тургузар дугайында түңнел шиитпир ам-даа хүлээп алдынмаан: Спитак улуг-улуг хорум даштар кырынга турган хоорай болган, оон алаа-биле чер картының каны ийи тип бедидирлешкен.

Дуза көргүскени дээш өөрүп четтиришкениниң сөстерин беседаны болганчок-ла үзе кирип турган. Кижилер холдарын туттуру-биле сунуп, Михаил Сергеевич Горбачевка чүректиң ханызындан байыр чедирерин дилеп турганнар. Москвачыларга, тбилисижилерге, ставропольчуларга, саратовчуларга — айыыл-халаптың баштайгы шактарында дуза көргүзери-биле дораан келген бүгү кижилерге өөрүп четтиргенин илергейлеп турар.

Улуг назылыг ереванчы Н. И. Рыжковка мынча дээн: 44 чыл бурунгаар мен Севастопольду хостаан кижилер-биле кады чораан мен, а мээң төрээн Армениямдан айыыл-халапты чайладыр дээш бүгү чурттуң туржуп турарынга сеткилим таныышындан өөрүп четтирдим. Кандыг-даа халапты кады чайладып шыдаар бис.

Кежээ Ереванга совет болгаш даштыкы журналистер-биле парлалга конференциязы болган. Аңаа Н. И. Рыжков, Н. Н. Слюньков, Ю. Д. Маслюков, Д. Т. Язов, Армениянын Компартиязының ТК-зының бирги секретары С. Г. Арутюнян, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Ю. П. Баталин олар киришкен.

(СЭТА).

ЧЫЛДЫЫН КҮҮСЕТКЕШ

ЧАДААНА. (Телефон-биле). «Чыраа-Бажы» совхозтуң Дөң-Терек сүт-бараан фермазының коллективи он ийиги беш чылдың үшкү чылын күш-ажылчы чедиишкиннер-биле доозуп турар. Ында аныяктарның дагдыныкчызы, коммунист Севилбаа Ховалыг бо чылын 30 тонна сүт саар турган ону 38 тонна кылдыр күүсеткен.

Хоочун саанчының арга-дуржулгазын дамчыдып берип келгени аныяк комсомолчу саанчылар Урана Монгуш, Эремаа Ооржак олар база чылдың планын хуусаадан эрте күүседип, 1989 чылдың үлүүнде ажылдап турарлар.

Виктор ХОВАЛЫГ.

БЕДИК СОРУЛГА

Таңдыда «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының төп сүт-бараан фермазының коллективи мурнакчы, үш муңчу саанчы Намзармаа Доңгакка 1988 чылдың планын хуусаадан эрте күүсеткен дээш байыр чедирген.

Хоочун саанчы Намзармаа Кокпаевна аныяктарга арга-дуржулгазын дамчыдып берип чоруур. Оон уруу Ольга Болат-ооловна инектен-не дөрт муң килограмм чедир сүттү саап ап турар.

Ферма коллективи чылда бир саар инектен үш муң килограмм сүттү саап алыр, чыл планын хуусаадан эрте боттандырар сорулганы салгаш шудургу ажылдап турар.

Вячеслав МОНГУШ.

ПАРТИЯНЫҢ XXI ОБЛАСТЬ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫНЫҢ АЖЫТТЫНАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Партияның XXI область конференциязы 1988 чылдың декабрь 23-те эртенгиниң 10 шакта хөгжүм-шии театрынга ажыттынарын конференцияның делегаттарынга СЭКП обкому дыңнадып тур.

ПАРТИЯНЫҢ XXI ОБЛАСТЬ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫНЫҢ ДЕЛЕГАТТАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Конференцияның делегаттарының бүрүткелин декабрь 22-де эртенгиниң 9 шактан кежээкиниң 8 шакка чедир СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга чорудар.

Телефону— 3-34-46.

СЕМИНАР

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тываның девискээр болгаш национал-девискээр соңгулда округтарының округ соңгулда комиссияларының даргаларының семинары болуп эрткен. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар семинарны ажыткан болгаш күрүне болгаш ниитилел амыдыралын демократтыдарының байдалдарында ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларын эртирер талазы-биле округ соңгулда комиссияларының болгаш улус депутаттарының Советтериниң сорулгаларының дугайында чүве чугаалаан.

Семинарның киржикчилери соңгулдаларны эртирер талазы-биле боттарының салалдаларын база солушкан.

(Бистиң корр.).

ХУРАЛ БОЛГАН

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралы Москвага декабрь 19-та болган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң он бирги чыыжының ээлчег чок он ийиги сессиязының ажылының түңнелдериниң дугайында айтырыгны чугаалажып көрген. СЭКП ТК-ның ноябрь (1988 ч.) Пленумунуң, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының шиитпирлерин Россия Федерациязының ажылчы чоннары чүүлдүгзүнүп деткээн болгаш олар ону чурттуң политиктиг реформазын боттандырып чорударынга, күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарын эде организастаарынга, Советтерниң бүгү системазының ажыл-чорудулгазын сайзырангайжыдарынга практиктиг чугула базым кылдыр көрүп турар.

Республиканың улус депутаттарының Советтери реформаның баштайгы үе-чадазының практиктиг сорулгаларын шиитпирлээр талазы-биле, хамыктың мурнунда ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларын чорудар, соңгулда чорудулгазының демократтыдылгазын хөгжүдер талазы-биле он улуг кичээнгейни үндүрер ужурлуг деп хүлээп алган доктаалда онзалап демдеглээн.

Бодунга чагырткан девискээрнге социал-культура тудуун шиитпирлээринге Новгород хоорайның улус депутаттарының Советтериниң ролюн бедидер дугайында айтырыгны Президиумнуң хуралынга чугаалажып көрген.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму республиканың Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында, РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында болгаш чер-чер Советтеринге депутаттар соңгулдаларының дугайында РСФСР-ниң Хоойлуларының төлевилелдерин белеткээр Президиумнуң комиссиязын тургускан.

Өске чамдык айтырыгларны база чугаалажып көрген.

Арменияда чер шимчээшкининиң уржуктарын чок кылыр талазы-биле ажылга Россия Федерациязының киржилгезиниң дугайында информацияны дыңнаан.

Хуралга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы В. И. Воротников чүве чугаалаан.

(СЭТА).

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының салган эң чугула сорулгаларының бирээзин— аъш-чем айтырыын шиитпирлээр талазы-биле ажылды РСФСР-де чайгылыш чок чорудуп турар. «Аъш-чем бараанарын бүдүрерин көвүдедир болгаш 1988—1990 чылдарда РСФСР-ниң чурттакчы чонун оон-биле хандырарын экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалды 1988 чылдың октябрь 28-те РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели хүлээп алган. Ында аъш-чем бүдүрүлгезин өстүрериниң программазын тодарадкан.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели декабрь 19-та болган ээлчеглиг хуралынга 1988 чылдың ноябрь 14—15-те Орёлга болган чөвүлел хуралдың негелделеринге болгаш салган сорулгаларынга дүүштүр хүлээп алдынган программаны боттандырып чорудар талазы-биле практиктиг херектерниң дугайында айтырыгны чугаалажып көрген.

Хуралга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы А. В. Власов чүве чугаалаан.

(СЭТА).

Акы-дуңма армян улуска

КҮЗЕЛИМНИ ИЛЕРЕТТИМ

Армян улуска коргунчуг айыылды таварыштырып, улуг когараалды болдурган чер шимчээшкининиң дугайында дыңнадыгны республиканың ажылчы чоннары ханы кажыыдал-биле хүлээп алган. Мени Билчук Белзеновна Кажин дээр. Каа-Хем районда Бүрен-Хем суурда ниитисадта кижизидикчилеп ажылдап турар мен.

Чер шимчээшкининге адазын оскунгаш, өскүс калган оол-биле урууну азырап алыр күзелимни илередип тур мен. Бодумнуң уруг-дарыым чок, оларны чурттуң төлептиг хамаатылары кылдыр кижизидип өстүрер мен. Мээң адресим: Каа-Хем район, Бүрен-Хем суур, Зеленая кудумчузу 19, квартира 2.

Билчук КАЖИН.

КЫРГАННАРНЫҢ ӨМҮНЭЭЗИНДЕН

Армян ССР-де болган айыыл-халапты дыңнааш, Кызылда хоочуннарның бажыы-интернадының чурттакчылары кандыг дуза чедирер дугайында хуралга чугаалашкан бис. Кижи бүрүзү бодунуң шаа-биле дузаламчы чорудар талазы-биле хемчеглерни ап эгелээн.

Боттарывыстың хире-шаавыс-биле 760 рубльди 700412 агар санче шилчиттивис. И. И. Евдокимов — 200, Д. И. Бадрина — 200, З. И. Наливайко — 150, З. Л. Доржу, Д. Даржаа, С. С. Чалбаа — 20-20 рубльдан шилчиткен.

Акы-дуңма армян улуска дуза чедирер талазы-биле ажыл ам-даа уламчылап турар.

Ондар ДУДЕРАА.
Парторг.

Партияның область конференциязынга уткуштур: саналдар, бодалдар

ЧУГУЛА АЙТЫРЫГ ДЕП БИЛИР МЕН

Күш-ажылдың сагымга-чурумун экижидер, ажыл шагын чеп ажыглаар айтырыгларның чугулазын билир бис. Ол талазы-биле ажыл коллективтерге бир кезек үеде аажок шыңгыы чорупту турган болгай. Ажылдакчы кижиниң ажыл шагын кайчаар сагып турарын доктаамал хынап турган. Ажыг-агыйның чаа байдалдарында коллектив кежигүннеринден негелде улгаткан болгай, кижилерниң ажылга хамаарылгазы көзүлдүр-ле өскерлип турар. Шак ындыг байдалда ажылдың шак, минута бүрүзү үнелиг болуру чугаажок. Дыка хөй коллективтерде ол айтырыг чогумчалыг тургустунган. Ынчалзажок экерип чорууга, чамдык черлерде бо ажыл элээн сулараан хире. Анаа хамаарыштыр мындыг чүүлдү мынаа бижиир бодап турар мен.

«Чыраа-Бажы» совхозтуң ажылчын кооперациязының магазиннеринге бараан кииргени үеде, садып алыкчылар дыка хөй болур. Оочурда турар кижилер бирик шупту херээжелер болур чүве, холдуунда-ла ажылдап турар кижилер боор. Ажылын кааптааш, мында турары ол. Ол аразында, оочурда турар ажылдакчыларга албан херээ-биле херектиг кижилер оларның ажылдаар черинге кээп болгай. Ындыг таварылгада, манаар апаар-дыр. Ажыл шагында хууда херээн кылып ап чанчыккан ол кижилерге хамаарыштыр удуртукчулар чүнү бодап турарыл?

Ол ышкаш ажыл хүнүнде массалыг шеф организастаар, хуралдарны ажыл шагында эрттирер чоруктар бар. Ону даранзында фактылар-биле бадыткап көрейн. Совхозтуң ажылчын кооперациязының удуртукчулары бо чылдың ноябрь 15-те, вторник хүнүнде, девискээр аштаалгазы чорудуп, шеф организастаан. Ынчангаш бухгалтерия ажылдакчылары, склад эргелекчилери конторада ажылдаар черинге олурбааннар. Ажылчын кооперациязының белеткел конторазынга эът дужааган ийи малчын саткан эъдиниң өртээн ол хүн ап чадашкан. Шеф дээш кассир акша хүлээп ап шыдавайн барган. Чай чок, алдынмаан. Акша манаан малчыннар база ол хүн ажыл чок болган. Чүге бо таварылганы безин ап көөрге, ажыл шагын чеп ажыглавас деп чүве ажылдышке кайы хире шаптыктыг дыр. Ам мындыг байдалды анаа дендештир чугаалап көрейн. Ажыл хүнүн долузу-биле шын ажыглап турар улус — совхозтуң бухгалтериязы ажылдакчылары деп билир мен. Анаа ажыл хүнүнүң кайы-даа үезинде келир болзунарза, херектиг келген кижилерге албан ужуражыр силер.

Бир коллективке чеде бергеш, херегләэн кижизи ажыл черинде чок боорга, кайнаар барганын айтырарга, чамдык харыысалгалыг ажылдакчылар безин билбес боор таварылгалар бар. Мындыг явызыг чүүлдерден уштунар болза эки. Черле ынчаш коллектив бүрүзү ажыл шагының шын ажыглаашын чедип алыр сорулганы бодунуң мурнунга салыр ужурлуг. Ол айтырыгны чер-черге чогумчалыг тургузар болза эки.

Оолчукай МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик район.

ДУЗА ЭВЭЭШ

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының Бүгү-эвилел конференциязы ук организацияның үндезилеп тургусканы, оон уставын күлээп алгандан бээр ам ийи чыл ажып турар.

Партия, профэвилел, комсомол, Советтер, өске-даа хөй-нити организацияларын-биле демнежип алгаш, бистиң Тожу районда хоочуннар чөвүлелдери чамдык ажылдарны кылып келген. Ынчалза-даа ажылды чогум канчаар углап-шиглеп организастаза эки ил? Бо талазы-биле биске бөттүг дуза эвээш, арга-дуржулгавыс чевис болуп турар. Ынчангаш ук организация бодунуң мурнунга сорулгаларын ыракта чедир күүсеттийн келген. Партия организацияларының талазындан оон ажылын база өзүлүг холга алза эки.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының организациязының ам удавас болур отчёт-соңгулдалыг хуралдарын, конференцияларын баш удур белеткеп, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының негелделеринге дүүштүр эрттирер эки деп бодаар мен. Бистиң мында эрткен тургузуунчу хуралдар, конференциялар ышкаш далаш, ёзу барымдаалаар чоруктуг болдурбазы күзенчиг.

Отчёт-соңгулдалыг хуралдарга хоочуннарның калбаа-биле киржирин хандырар. Оларның үнелиг санал-оналдарын дыңнаар. Хоочуннар организацияларының соңгулдалыг албан-хүлээлгелеринге идепкейлиг, арга-дуржулгалыг хоочуннарны, ажылды организастап шыдаар эштерни шилип алгаш соңгуур болза эки. Хоочуннар организациязы база салгал уламчылалдыг болуру күзенчиг. Ынчангаш чаа пенсия назы четкен, чон-биле ажылдаар аргалыг эштер-биле хоочуннар организацияларының соңгулдалыг албан-хүлээлгелерин четчелзери чогумчалыг деп бодаар мен.

Василий ТАМДЫН-ООЛ.
Тожу район.

ХОЙЖУНУҢ ЧЫМЫЖЫ

● арга-дуржулгадан, харыысалгадан, аңаа дузадан хамааржыр ●

Бистиң республиканың малчыннарында шээр мал кадарчылары эң-не хөй. Амгы үеде олар 154 бригадада 2381 коданнарда ажылдап, чурттап турар. Декабрь 1-ниң медээзи-биле алырга, бисте 960401 хой, өшкү бар. Чүске оналаштыр республика бо чылын 74 анай-хураганны камгалап алган. Бо талазы-биле Эрзин, Тес-Хем районнар чүгээр эки көргүзүглерлиг болган. А Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Каа-Хемниң ажыл-агыйларының көргүзүглери 63—66 анай-хураган болган.

Чыл кандыг-даа берге болза, шээр малдан хөй орулганы ап болурун бистиң чамдык ажыл-агыйларывыстың дуржулгазы бадыткап келген. Ол дугайын ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг, «Мөген-Бүрен», «Торгалыг», «Ээрбек» база өшкү ажылдыг чаа тургустунган совхозтарывыстың дуржулгазындан көрүп болур.

Ажылга чедиишкин хамыктың мурнунда мында кижилерден хамааржыр. Бо чылын 21 малчын 100 хой, өшкүден 100, а 11 кижи оон-даа хөй анай-хураганы камгалап алган. Ол ышкаш 90-дан 98 чедир мал төлүн чүске оналаштыр алган бригадалар бар. «Революцияның чалгыныы» совхозта Н. Сафонов, «Мөрендел» О. Намдал, «Барлыктан» Э. Хертек, «Тинлелгеден» Т. Баавыл, С. Тока аттыг совхозтан Д. Торлаа, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтан Т. Салчак, «Мөген-Бүреннен» И. Тарын-Базыр, «Бай-Талдан» О. Салчак, «Х Улуг хурал» совхозтан А. Содунам болгаш өскелер-даа доктаамал бедик түңнелдерни чедип ап келген. Оон чылдагааны чүдел? Бедик харыысалгада, арга-дуржулгада. Болар үр үениң дургузунда малга ажылдап келген болгаш улуг дуржулгалыглар, а кол-ла чүве олар мергежиллиинге бердинген, ээ-харыысалгалыг. Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры И. Н. Сафонов хой кажаазынче өске кижи безин киирбес, мал зарый бээр дээр, а оон аңгыда мал төрүп турар үеде хүлалакчызын, сакманчыларын-даа үргүлчү хой аразынга турар кылдыр негээр. Бедик харыысалга болгаш ажылды ээ ёзу-биле көөр деп чүве ол-дур. Оон коданы арыг-силиг. Шынап-ла, кайы хойжу канчаар ажылдап турарын оон коданындан-на чазыг чокка билип ап болур. Кежээ кижиниң аал-коданының девискээри безин арыг-силиг турар. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозта Тас Айызанович Салчактың коданында хамык-ла чүве эмге-сескелиг, ёзулуг малчын-дыр дээрзин кодаңга келген доразын-на кижи билип аптар.

Шээр мал коданынга сери кажаалар турар ужурлуг. Өвүрнүң Бай-Тайганың, Мөңгүн-Тайганың, Барыын-Хемчиктиң, Сүт-Хөлдүң малчыннары кыштагга кежүп келгеш, хой, өшкүзүн анаа тургузар. Арыг агаарга малдың дүгү эки болур, деритпес, шыгывас, узап өзер. А чогум соок үеде чылыг кажаадан хойну үндүргеш, сери адаанга база дериң кевире дыштандыргаш, оон одарже үндүрер. Анаа малды чемгерерде база эптиг. Оон аңгыда чылыг үелерде улгады берген хураганнарны иелери-биле кады сери адаанга тургузары чогумчалыг.

«Тинлелге» совхозтуң чаңгыс коданнарында самокормушкаларны кылган. Ол чүл дээрге, сигенниң хоюу безин төгүлбес кылдыр таарыштырган сава: узун маңзалардан коошпалар кылып каан. Хой сигенин ап чиирде эптиг кылдыр шаарартып каан. Сигенниң хоюу черже дүшпес, коошпаның дүвүнге артып каар. Эрткен чылын республиканың «Чүсчү-малчын» клувунуң кежигүннери ол коошпаларны Татьяна Иргитовна Баавылдың кыштаанга көргеш, дыка эптиг-дир деп санааннар. Ол-ла малчынның коданында бир эптиг чүүл болза, хойну сугарарда, баалының улуг тавактарны ожуктай каккан өргеннерге тургузуп каар. Анаа чавыс черде саваларга ону кударга, мал суаун, төп каап тар болгай. Оон аңгыда сиген, саван база холумак-даа чемнерни салыр деспилер, оңгачаларны черден бедик турар кылдыр азып каары чугула. Ынчан ону мал база кырлап, са бәспас.

Ам удавас хой массалыг төрүп эгелээр. Ол дээрге эң-не харыысалгалыг болгаш чай-шөлээ чок ажыл болгай. Анаа чүгле малчыннар эвес, харын ажыл-агыйларның удуртукчулары, специалистери баш бурунгаар белеткенир херек. Хамыктың мурнунда сакманчыларны эвилеңдеп чорудар, хой оолдааншкынынга белеткелди өй-шаанда хынаар, дем чок кадарчыларга шефтээшкиннерни организастаар, мал чеминиң рационун баш бурунгаар санап кылгаш, ону коданнарга чедиргеш, канчаар, чежени чарыгдаарын малчыннарга шуут айтып бергеш, оон чарыгдалын контрольдаар херек.

Хой оолдаашкынының үезинде аптечкадан аңгыда эң-не чугула эмнерни база-ла баш бурунгаар чедирген турар. Мал эмнелгезиниң ажылдакчылары мал төрүп турар үеде хойжу кижиниң пемей кылыр ажылын ыяк айтып берип, эргежок чугула чүүлдер-биле ыяап-ла хандырар.

Чамдык хойжулар болза, чаш хураганны азыраарынга, эмнээринге ол база борбак-даа варжыны, агыны, артышты, сара-ыяшты, мун-бүрүну болгаш өске-даа эм оъттарны база ажыглап турар апарган. Чүгле эм оъттарны чуларда, камныг болур херек.

Ажылды кылып турган өөренир, частырыгларны катаптавазы-биле эрткен чылгы түңнелин сайгарар. Чедиишкиннерни улам быжыглап, четпестерниң болган чылдагаанын ыяк өөренип көргеш, ону болдурбас херек. 1988 чылдың түңнелинде ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтан К. Саая, «Дод-Тереңиндени» А. Ооржак, «Х Улуг хурал» совхозтан О. Байкара, «Шамбалыгдан» Н. Монгуш оларның удуртукчулааны бригадалар чүс өшкү, хойдан 30-дан 53 чедир анай-хураганнарны алгылаан. Моон чылдагааны чүдел? Малчыннарның боттарында база совхозтарның удуртукчуларының, специалистерниң хыналда-контроль, негелде чогунда, малчыннарынга болуур-чогуур дузаны чедирбээниинде-дир. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң Тоолайлыгда өшкү бригадазының көргүзүглери ам улаштыр-улаштыр куду — 1988 чылда 100 өшкүге оналаштыр чүгле 30 анай алган. Бо дээрге республикада эң кудуку көргүзүг. Ооң бир чылдагааны — кош-хин зарыы деп аарыгда. Бо дугайын соңуга база авторлар аажок дүвүрээзин-биле бижип турдулар. Ооң бир чылдагааны болза бүдүрүкчү малдың шынар чогунда. Ынчангаш ук бригадада хуналарны солуур үе келбээн бе? Амгы мындыг байдал-биле турар болза, ук совхозтуң өшкү бригадазындан мал артар бе?

Бистиң республикада мал ажылында бир берге айтырыг — кадрлар чедишпези. Ниитизи-биле бөгүн бисте шээр малда 4511 малчын бар. Оларның чүгле 5.1 хуузу 30 хардан аныяк кижилер, а 55 хардан өрү 16,8 хуузу болуп турар. Моон алгаш көөрге, кадр айтырыы дыка бергедир. Аныяктарны мал ажылынче эвилеңдээринге бир берге чүүл — ажыл төлевириниң ээзежи. Ону шиитпирлээриниң эптиг аргазы — өг-бүле, эң ылангыя аренда керээзи. Сан-медээден алырга, бисте өг-бүле керээзинче дыка-ла хөй малчыннар кирген. Ынчалза-даа мында чедир организаставаан, ёзу барымдаалаан чүүлдер кайы хөй. Керээ-биле ажылдаарын специалистер тайылбырлап бербезиниң дугайында ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң № 3 бригадазының хойжузу Татьяна Салчак редакцияга хомудап бижээн. А «Саян» совхозтуң Сесерлиг салбырының аныяк хойжузу А. Иончаттың өг-бүлези керээ-биле ажылдап турар. Ынчалза-даа салбырның специалистери санаашкыны шын эвес чорутан дугайында хомудалын редакцияга бижээн. Ону хынап көөрге, шынап-ла, частырыглардыг болган. Аренда керээзи эң-не депшилгелиг арга ол. Ынчалза-даа ажыл-агыйларның специалистери безин шээр мал кадарчыларын олче шилчидериниң аргазын мынчага чедир эки-ле билбейн турар. Бо талазы-биле малчыннарга улуг дуза, шуут-ла өөредилгеге херегләэр номчуташ херек. Бо чылын харын Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркүркомунуң бөлүк ажылдакчылары «Хойжуларга сүме» деп 60 хире арыныг номчуташты белеткеп үндүрген. Ынчалза-даа мында өг-бүле база аренда керээзиниң дугайында чүү-даа чок.

Мал ажылынга чедиишкиннерни чедип алыр дизе, база-ла мында кижилерни чаа арга-дуржулгага ыяк өөредир херек. Аренда керээзи-биле ажылдаксап турар малчыннар хөй. А олар ындыг керээни канчаар чарар ужурлугул, өг-бүле керээзинден ылгалы чүл, кандыг-кандыг артык чүүлдерлиг болурул? Ону хойжуларга, өшкү кадарчыларынга өөредир, тайылбырлаар херек.

Бо чылын республиканың Агроүлетпүркүркому шээр мал коданнарын зоотехниктиг чурум ёзугаар аңгылаар талазы-биле конкурсту чарлаан. Районнардан келген медээлер-биле алырга, Тандыда С. Тока, Тес-Хемде «Чодураа», «Кызыгаар», Эрзинде Ленин аттыг, Чөөн-Хемчикте «Чыраа-Бажы», Өвүрде «Кызыл тук» база «Коммунизмче оруу» совхозтарда чамдык ажылдар кылдынган. Ол конкурстуң түңнелин үндүрери-биле Агроүлетпүркүрком ам материалдарны белеткеп турар. Шынап-ла, коданнарны хевирлээри дээрге, чедиишкинниң бир кол үндезини.

Бисте хой ажылында шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар хөй. Бо талазы-биле тускай конференция, чөвүлел хурал эрттирер дээш база саадап туруп берген. Ону хойжулар база манап турар. Оларның чымыштыг ажылы хөй-ле чүүлдерден, хөй-ле кижилерден база дорт хамааржыр.

Көгел ПРГИТ.
Агроүлетпүркүркомунуң хой ажыл килдизиниң улуг зоотехнии.

«Россия» совхозтуң Топ СБФ-зында коммунист Суван Сергеевна Кара-кысты чаңгыс чер-чурттуглары хүндүлээр. Оон коллективи 1988 чылда күрүнеге сүт садарының планын октябрь айда-ла ажыр күүсеткен. Бо чедиишкинде коммунист С. Кара-кыстың үлүү улуг.

ЧУРУКТА: С. С. КАРА-КЫС.
Анатолий МЕЛЬНИКОВТУҢ фотозу.

УТТУНДУРГАН ЭДИЛЕЛДЕР

Бистиң «Ак-Туруг» совхозтуң хойжулары чаңгыс өг-бүле — Ирина Данзырың биле Алдын-оол Байлак-оол олар бот-орулга-чарылга үезинде аътты терге-леп, шанактап ажыглап турарын көөрге магалыг. Бо малчыннарның дуржулгазын совхозтуң өске улузу ажыглавайн турары ааддептиг. Чижээ, печка салырынга херек дой-довурак сөөртүрде, ыяш-ла автомашина азы трактор херек дээр. Анаа чеже хире артык кывар-чаар материалдар үнерил? Мурнунда «Ак-Туруг» совхоз салбыр турда, аът күжүн база терге-шанакты эки ажыглап турган бис.

Саян ындында аът күжүн ажыглап турарын бо-ла көрүп болур. Иркутскиде болгаш Украинаның Броды хоорайында аът күжүн ажыглап турарын эскерип көрген мен. Биске Шагаан-Арыг, Чадаана, харын Кызыл хоорайга безин аътты чүге ажыглап болбас бис? Аът чокта терге-шанакты, а олар чокта аътты канчап ажыглаар боор. Бистиң совхозта чыыгы-даа, аъттар-даа бар. Оларның холдуунда бараанның көөр-дүр бис. Бистиң специалистеривис малчыннар кезиирде, машина-техникадан халбактаныышаан хевээр. Ынчангаш мурнакчы малчынывыс коммунист Ирина Данзырың районнуң партия конференциязынга база солуннарга-даа аътты ажыглаар, терге-шанакты ажыглаарын каш удаа саналдап, малчын өөрүн, специалистерни, удуртукчуларны кыйгырып келди. Бисте өг-бүле керээзинче кирген малчыннарның көчла чарыгдалы транспорт ажыглалы болур-дур. Аътты ажыглап турган, ону ээзежедириниң аргазы черле бар.

Аъттың дериг-херекселдери бисте эвээжи шын. Ынчангаш боттарының хире-шаа-биле ону совхозтарга азы райүлетпүр комбинаттарынга база кооперативтерге-даа кылып болгу дег. Шаанда бистиң черге мал эмчизи Павел Дмитриевич Васильев деп кижи турган. Аъттыг, шанактыг малчыннарга барып, хондур-хүнзедир оларга дузалажып, мал эмнеп чорук турган кижи.

Аът мунуксавас, терге-шанак ажыглаксавас чорук дээрге, азырадыкчы хөөн, чалгаа чорук деп, дорту-биле чугаалаар херек. Эки дуржулганы ажыглаар болгай. А бистиң совхозта Ирина Данзырың биле Алдын-оол Байлак-оол оларның бо талазы-биле көргүзүп келген эки чүүлү бар-дыр. Ону нептередири-биле малчыннар боттары база ажыл-агыйның удуртукчулары, специалистер-даа чүге бодавайн турарыл? Бот-орулга-чарылга дугайын чүгле чугаалаар эвес, ону харын херек кырынга боттандырар дээш бичии-даа болза ажыктыг арга-биле ажылдаар ужурлуг эвес бис бе? Бисте ам бензин төнген, масло-үс төнген дээр таварылгавыс кайы хөй. Ынчангаш боданыылыңар, черле шимчеп көрээлиңер.

Янчап БҮРБҮ.
Ак-Туруг совхозтуң чолаачызы.

ТӨЛЕВИЛЕЛ

ССРЭ-ниң хереглекчилер ниитилелдериниң дугайында

ЧИЖЕК ДҮРҮМ

ССРЭ-ниң хереглекчилер ниитилелдери* болза бараанннарның болгаш ачы-дузаның хереглекчилери болур хамаатыларны боттарының эргелерин болгаш эрге-ажыктарын кады камгалаар сорулгазын каттыштырып турар эки тура, бот-тускайлаң, бот-башкарылгалыг хөй-нити организациялары болур.

Ниитилелдер ССРЭ Конституциязын, совет хоойлуларны болгаш бодунуң Уставын (Дүрүмүн) удуртулга болдуруп турар.

1. ХЕРЕГЛЕКЧИЛЕР НИИТИЛЕЛДЕРИНИҢ КОЛ СОРУЛГАЛАРЫ

— Чоннуң хереглелиниң шынарлыг бараанннарынга болгаш ачы-дузага, хандырылганың бедик культуразынга оларның негелдезин хандырары-биле хереглекчилериниң эргелерин болгаш дүрүм ёзугаар эрге-ажыктарын хөй-ниитиниң камгалаарынга, хереглекчилерниң эрге-ажыктарын күрүне болгаш ажыл-агый органнарынга төлээлээринге организастыг үндезинин тургузары.

— Чоннуң хереглел бараанннарының болгаш чурттакчы чонга ачы-дузаның хереглекчи шынарларының, ассортиментизиниң, шынарының, оларның өртектериниң болгаш тарифтериниң дугайында хөй-ниитиниң саналын өөренип көөрү. Бараанннар болгаш ачы-дуза талазы-биле кымга-даа хамааржышпас экспертиза кылырын организастаары. Хереглекчилер рыногунда бараанннар база ачы-дуза кайы хире болуп турарын көөрү.

— Бараанннарның болгаш ачы-дузаның ассортиментизиниң база шынарының дугайында хереглекчилерге шын информацияны бээри.

— Юридиктиг, товароведения талазы-биле болгаш өске-даа консультацияларны база ачы-дузаны чедирери.

— Хереглекчилерниң эргелериниң дугайында билиглерни нептередири. Бүгүдеге көрдүнген болгаш тускай литератураны кииргиштир, редакция-парлалга ажыл-чорудулгазы. Хереглекчилерниң эргелериниң дугайында конференцияларны, семинарларны, номчулгаларны организастаары. Хереглел культуразын, бажың ажыл-агыйын болгаш өг-бүле бюджедин чорудуп, ажыглаарының эки аргаларын пропагандалаарынга массалыг информация чепсектерин ажыглаары.

— Хереглекчилерниң аңгы-аңгы бөлүктериниң харназынын, национал болгаш профессионал онзагай талаларын барымдаалап, оларның эрге-ажыктарынга хамааржыр айтырыгларны эртем ёзугаар шиничилээрин хөгжүдеринге идиг бээри.

— Оруулгазы эвээш өг-бүлелерниң, инвалидтерниң, чаштарның, улуг назылыг кижилерниң эрге-ажыктарын мурнады камгалаарын хандырары.

— Хереглекчилерниң даштыкыда эвилелдери болгаш каттыжышкыннары-биле кады ажылдажылга.

2. НИИТИЛЕЛДЕРИНИҢ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫН ОРГАНИЗАСТААРЫ БОЛГАШ ЭРГЕЛЕП БАШКАРАРЫ

— Хереглекчилер ниитилелдери болгаш оларның соңгулдалыг органнары хөй-ниитичи эгелээшкин-биле ажылдаар.

— Ниитилелдерниң ажыл-чорудулгазы хуу болгаш коллективтиг киржилгеге үндезилеп чоруттунар. Оон ажылынга ССРЭ-ниң кандыг-даа хамаатызы киржип болур.

— Хереглекчилер ниитилелдерин чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле, а ол ышкаш нити сонуургалдарлыг хамаатылар тургузуп болур болгаш районнар, хоорайлар, областар, крайлар, республикалар деңнелинге ук ниитилелдер каттышкан туруп болур.

Ниитилелдиң дээди органы болза нити хуралдар, конференциялар, съездилер болур.

— Хуралдар, конференциялар, съездилер аразында үеде күүсекчи-шиитпирлекчи ажыл-чорудулганы коллегиалдыг органнар азы хуралдың, конференцияның, съездиниң төлээлеткен кижилер боттандырар.

3. ЭРГЕ-ХООЙЛУ БАЙДАЛЫ

— Хереглекчилер ниитилелдери (оларның каттыжышкыннары) юридиктиг чер боор болур.

4. НИИТИЛЕЛДЕРИНИҢ АКША-ХӨРЕҢГИЗИ

Ниитилелдериниң акша-хөреңгизиниң кол үндезиннери болза:

— парлалга, консультация болгаш ажыл-агый чорудулганың өске-даа хевирлеринден кирген орулга;

— хамаатыларның, хөй-нити болгаш ажыл-агый организацияларының эки тура дажыдыры;

— күрүне органнарының акша дузаламчызы;

Ниитилелдиң акша-хөреңгизин даразында чүүлдерге чарыгдаар:

— бараанннарның болгаш ачы-дузаның шынарынга экспертиза кылырынга;

— информация-тайылбыр материалдарын үндүреринге;

— конференциялар, семинарлар, консультациялар, лекциялар эрттиреринге;

— Уставтың (Дүрүмнүң) тодарадканы өске-даа сорулгаларга.

5. НИИТИЛЕЛДЕРИНИҢ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫН СОКСАДЫРЫ

— ниитилелдер боттарының ажыл-чорудулгазын нити хуралдың, конференцияның, съездиниң шиитпирин ёзугаар соксадыр.

* Клубтар, каттыжыышкыннар, ассоциациялар, чөвүлелдер болгаш өскелер-даа.

ДЕМДЕГЛЭЭН

Эрткен дыштаныр хүннерде Улуг-Хем районнуң чурттакчылары Шагаан-Арыг хоорайның 100 харлаан юбилейин байырлыг байдалга демдеглеп эрттирген.

Субботада байырлалга тураскааткан 12 муң рубльге тараткан лотереяның ойнаашкыны болган. Аас-кежиктиг билеттерниң хаалери өңнүг болгаш аңаа телевизорларны, мотоциклди, хевистерни болгаш өске-даа бараанннарны ойнадып алганнар. Дөртен ажыг ойнап алышкыннардан хараалаан белдириниң начальнигиниң ораланкчызы Чечен Базыр-оол база олчалыг болган. Ол «Жигули» автомашинаны садып алыр талонну холга алган.

Ол-ла хүн «Совет Тываның 40 чылы» аттыг кинотеатрга байырлыг кежээ болуп эрткен. Аңаа үлээнин болгаш аныяк чурттакчылар, Кызылдан аалчылар Шагаан-Арыг дугайында хөй сестерин чугаалаан. Оон торлаа ырайга дээр уламчылаан.

Байырлалдың ийиги хүнүнүң янзы-бүрү спортчу маргылдаалар болган. Оларның эң солуну — кышкы үеде тыва хүреш организастааны, Орта Кыжылдың кодээ ажыл-агый техникумунуң суртуулу Геннадий Монгуш шуулген. Хайыраканда спорт школазының тренери Мерген Молдуу ужуурлешкен.

Кодур-оол ОЮН.

ИНЕКТЕР УКСААЛЫГ, А АЖААЛДАЗЫ...

Соолгу чылдарда республиканың сүт-бараан фермаларының «дайзыны» бруцеллёз апарган. Оон аараан инектерни эътке дужаап келгенинден, саар инектерниң саны фермаларда кызырлып, сүт бүдүрери, бызаа алыры эвээжээн. Ол чылдагаан-биле чүгле саар инектер эвес, а бүгү малывыстың бода мал эвээжээн оон баш санын өстүрериниң, сүт-бараан фермаларында саар коданнарны четчелээриниң бир оруу республикадан даштыкаар черлерден инектерни садып алыры болу берген. Олар кыдыыдан кыра сүткүр уксааның бедик продуктулуг инектери.

Чүгле Сүт-Хөл районда бөгүн садып эккелген инектер 3 кодан. Оларның бирээзи «Алдан-Маадыр» совхозтуң Сарыг-Булуң фермазында. Чаа садып эккелген инектерниң азыралы кандыгыл?

Сарыг-Булуң фермазында ниитизи-биле 160 ажыг аныяк инек бар. Оларны эрткен чылын диган-биле совхоз садып алган. Шупту симменталь уксааның инектери. Тываның агаар-бойдузунун кадыг-берге байдалынга ийи дугаар кыжын оларның эртип турары ол.

Фермада байдал-биле таныжып, мында кажаа-хораанын иштинче кирип көөрге, эки уксааның инектерин эвээш эвес акша-хөреңги-биле садып алырының мурнунда, оларны кана, канчаар тургузарының дугайында бодаваан, садып алган соонда безин ону дарый шиитпирлээр дээш хемчеглерни албайн келгени илден. Эрткен кыжын инектерни бичии ыяш кажаага тургузуп кыштаан. А бо кыжын инектер төрүп эгелээр, боос болгаш төрээн инектерниң бызааларын кайа тургузарын, оларны канчаар чемгерериниң дугайында баш бурунгаар бодагы дег. Ындыг турбуже хамык ажылдарны чаа-ла орту киирип турар. Кажаазының иштинге инек саарынга херек дериг-херекселдерни, чылыг сүт дамчыдыкчызын тургускан. Кажааның чылыдар одалга системазының ажыглалы шуудавайн келген. Кыш эгезинде одалга системазының бир чартыын доңурган. Ону септээр ужурга таварышкан. Одалга системазынга сүт эргилдирер күштүг шимчедикчилер чок. Бар бичии шимчедикчилер сугну эргилдирип күш четпес. Удаа-дараа үрелип турар.

Фермада дериг-херекселдерни ажылдадыр, септээр кижилер чедишпес. Ынчангаш кадарчыларның бирээзин кочегарладыр ужурга таварышкан. Инек кадарчызы Буудай Монгушту, ооң мурнунда кочегарлап турган боорга, от одаар черже шилчиткен. Кочегарлап ажылдаарынга ооң тура чогу бистиң аравыста болган чугаадан билдинди. Бирээде, Буудай Чалапович фермага кочегарлаар дээш эвес, а инек кадарар дээш келген. Ийиде, одалга системазының шынары бузурел чок. Бир эвес доңар болза, багай ажылдаан деп атка кирер.

Инектерниң чемгериишкени багай. Рацион ёзугаар оларны чемгерип турарының дугайында чугаалап-даа хереэ чок. Фермада бар саван, сигенни куртагга каап берип турар. Ынчаар чемгерерге, ону шуптузун инек чип шыдавас, чартык кезиин бок болуп, инектерниң буттарының адаанга баар-дыр дээрзин кадарчы Руза Ооржак чугаалап турар. Чем аймаан инектерге холуң, шыгыдың, ыйбырадып болбаазырадып бээр белүүн кухни безин фермада чок. Чарбы балданнаан, бызааларга сукеун кылып бээр доскаарны чаа кылып турар. Оон өске чем болбаазырадыр дериг-херексел бо кышкы фермага турбас.

Шак мындыг багай чемгерилгениң, ажаалданың түңнели инектерниң даштыындан көзүп-ле илдеп. Күжү кошкак. Анаа тайылбыр база доравн-на тыпты берген. Түс чериниң кадыг-ширииниң агаар-бойдузунга инектер таарыжып чадап турар. Каш инек база өлген. Оларны шиничилеп көөрге, хереккедегдипеенинден өлген болган. Дириг амытаннар аарыглары-биле демиселдиң районда станциязының кол эмчизи Б. М. Монгуш инектерниң ынчаар өлгениниң ажаалда-тежээлдениниң багай болганы-биле тайылбырлап турар.

«Алдан-Маадыр» совхозка сүт бүдүрерин көдүрүп, ооң деңнелин Көк-Тей, Дөргүн сүт-бараан фермаларының деңнелинге чедирип болуруунуң баштайгы тепкиини Сарыг-Булуң фермазында симменталь уксааның бир кодан инектери боор болур. Бир эвес ол инектерни азыраарынга, чемгереринге, сүт бүдүрүлгезин организастаарынга материал-техниктиг баазаны тургуспас болза, шагда ол-ла совхозтуң Ак-Даш сүт-бараан фермазынга садып эккелгени бир кодан инектер ышкаш, эстп берип болур.

Шангыр-оол СУВАН.
(«Шынның» корр.).

ССРЭ-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СОҢГУЛДАЛАРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ТЫВАНЫҢ ДЕВИСКЭЭР БОЛГАШ НАЦИОНАЛ-ДЕВИСКЭЭР СОҢГУЛДА ОКРУГТАРЫНЫҢ ОКРУГ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЛАРЫНДА

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тыва № 391 девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының баштайгы организастыг хуралынга соңгутканнар болза:

Ооржак Дандар-оол Көк-Хунаевич, Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазы — комиссияның даргазы.

Рычкова Клара Монгушевна, Таңды районда № 18 геология-шинчилел бөлүүнүң инженер-геофизиги — комиссия даргазының оралакчызы.

Вальков Виталий Григорьевич, СЭКП обкомунуң партийжи организастыг болгаш кадр ажылы килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы — комиссияның секретары.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле национал-девискээр соңгулда округтарының округ соңгулда комиссияларының баштайгы организастыг хуралдарынга соңгутканнар болза:

Кызылдың Чөөн № 646 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязынга:

Оскал-оол Валентина Владимировна, СЭКП Кызыл хоорккомунуң секретары — комиссияның даргазы.

Сараев Сергей Борисович, Тываның электри четкилериниң район магистральдыг албанының начальниги — комиссия даргазының оралакчызы.

Захаринская Елена Максимовна, культура ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы — комиссияның секретары.

Кызылдың Барыын № 647 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязынга:

Подругин Владимир Алексеевич, Кызыл хоорайның улусчу контроль комитединиң даргазы — комиссияның даргазы.

Ооржак Мочак-Хаай Намзыраевич, тудуг талазы-биле «Тыва агроүлетпүр тудуг» кооператив-күрүне каттыжыышкынының каттышкан профэвилел комитединиң даргазы — комиссия даргазының оралакчызы.

Долженкова Алевтина Дмитриевна, Кызылдың даараныглга фабриказының кадр килдизиниң инспектору — комиссияның секретары.

Кызылдың Төп № 648 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязынга:

Саидангап Мам-оол Хертекович, тудуг болгаш үлетпүр-тудуг материалдарының ажылчыннарының профэвилел обкомунуң даргазы — комиссияның даргазы.

Бурмакин Виктор Александрович, «Тыва арга-ыяш-одаар чүүл үлетпүрү» каттыжыышкынының Улуг-Хемде ыяш үлетпүр ажыл-агыйының бус котёлдарының машинизи — комиссия даргазының оралакчызы.

Лаппа Саскылмаа Маадыевна, СЭКП Кызыл хоорккомунуң организастыг килдизиниң инструктору — комиссияның секретары.

Барыын-Хемчик № 649 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязынга:

Күжүгет Спар-оол Кенденчапович, СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң секретары — комиссияның даргазы.

Воронов Василий Маркелович, В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың рудниинде өрүмнекчи — комиссия даргазының оралакчызы.

Күжүгет Орлана Мажыевна, ВЛКСМ Барыын-Хемчик райкомунуң секретары — комиссияның секретары.

Чөөн-Хемчик № 650 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязынга:

Монгуш Наталья Фёдоровна, СЭКП райкомунуң ийиги секретары — комиссияның даргазы.

Седип Кадыг-оол Иргитович, агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилелдериниң Бай-Тайга райкомунуң даргазы — комиссия даргазының оралакчызы.

Пирлей Венера Хураган-ооловна, ВЛКСМ Чөөн-Хемчик райкомунуң секретары — комиссияның секретары.

Кызыл № 651 кожээ соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязынга:

Нурзат Кара-кыс Дамбаевна, СЭКП Кызыл райкомунуң секретары — комиссияның даргазы.

Салчак Сергей Николаевич, СЭКП Тожу райкомунуң ийиги секретары, комиссия даргазының оралакчызы.

Шарова Галина Алексеевна, Кызыл районда холушкак барааннар садыының хоматы камгалал талазы-биле инспектору — комиссияның секретары.

Өвүр № 652 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязынга:

Монгуш Николай Чоодак-оолович, СЭКП Өвүр райкомунуң ийиги секретары — комиссияның даргазы.

Монгуш Чылбак-оол Борбак-оолович, Сүт-Хөл районда «Сүт-Хөл» совхозтуң партком секретары — комиссия даргазының оралакчызы.

Иргит Алефтина Мөңгеевна, ВЛКСМ Өвүр райкомунуң секретары — комиссияның секретары.

Бии-Хем № 653 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязынга:

Евсеев Владимир Рудольфович, СЭКП Бии-Хем райкомунуң секретары — комиссияның даргазы.

Оруспук Базыр-оол Сандараевич, Каа-Хем районда «Улуг Октябрь» совхозтуң бригадири — комиссия даргазының оралакчызы.

Балабанова Нина Ефимовна, «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының Туранда ыяш пунктузунуң экономизи — комиссияның секретары.

Таңды № 654 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязынга:

Ажы Елена Кыргысовна, СЭКП Таңды райкомунуң ийиги секретары — комиссияның даргазы.

Суслов Алексей Васильевич, районнуң Бай-Хаакта харылзаа белдириниң электромонтёру — комиссия даргазының оралакчызы.

Фалалеева Лидия Николаевна, Тываның кожээ ажыл-агый дуржулга станциязының килдизиниң улуг лаборантызы — комиссияның секретары.

Тес-Хем № 655 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязынга:

Шомбун Борис Кыргысович, СЭКП Тес-Хем райкомунуң ийиги секретары — комиссияның даргазы.

Дамба-Хуурак Дайынчы Түлүшевич, Эрзин ортумак школазының башкызы — комиссия даргазының оралакчызы.

Чооду Чайзумаа Байыр-ооловна, ВЛКСМ Тес-Хем райкомунуң секретары — комиссияның секретары.

Улуг-Хем № 656 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязынга:

Биче-оол Камба Дамчатович, СЭКП Улуг-Хем райкомунуң ийиги секретары — комиссияның даргазы.

Кошкар-оол Раиса Васильевна, «Улуг-Хем» солуннуң редакциязының чагаа килдизиниң эргелекчизи — комиссия даргазының оралакчызы.

Орлова Ольга Владимировна, ВЛКСМ Улуг-Хем райкомунуң секретары — комиссияның секретары.

ШИВИНИҢ ЧҮГЛЕ ЧЫДЫ ДЭЭШ...

Маргылдаалыг айтырыглар

«Удавас Чаа чыл болгай. Чаңчыл ёзугаар ону уткуурда, арга-эзимниң онзагай чогаалы шивизин кескеш, хөй янзы ойнаарактар-биле шимээш каастааш, ам кээп байырлаар бис. Ол чаңчылды кым-даа хоруп шыдавас.

Ынчалза-даа арга-арыгның кандыг-даа мөөжыын кезерге, бойдуска когаралы чедирер дээрзин билбес кижи чок боор. Арга-арыг ажылдакчызы болганымда, маңаа чамдык бодалдарымны бижиир бодаап мен. Чараш шиви каш шак иштинде бистиң өөртүр. Оон соонда бөкче октаптар бис. Ол чөптүг бе? Ол октаттынган шивиниң өзеринге чаңгыс эвес, хөй-хөй чылдар херек.

Эвээш эвес күш үндүрүп тургаш ажаан өстүрүп алган шивини он-он муңну-биле хайыра чок кезип октап турарывыс шын бе? Арын-нүүрүвүске ол таарыжыр бе? Арга чокта суглар кадып, дириг амытаннар-даа, үнүштер-даа баксыраар. Агаарывыс арыглакчызы ыяшты чүге камнавайн турар бис?

Бистиң Улуг-Хем ыяш ажыл-агыйы 600 шивини кескеш садар ужурлуг. Эң эки дээн шивилерни бүдүү кезип аппаар чоруктар турар. Ону болдурбас хүлээлгелиг бис. Черле ынчаш, арганың хайыраазын кезерин соксаткаш, кылымал шиви-биле байырлаарынче шилчиир кандыгыл? Мээң саналым бо».

Чагааның автору — Ак-Туруг суурда арга хамаалы Кызыл-оол Комбу. Оон дүвүрели үндезиннииг. Чүс-чүс бажыңнарга шиви байырлалдыы-биле удавас шиметтинер. Бүдүн арга бажыңнарже кежүп келир деп чугаалап болур. Каш чыл улаштыр номчукчулар октаттынган шивилерниң хөйүнден сеткили хомудап, чүнү кылып турарывыс ол деп айтырыгларны салып турган. Бижикчи А. Шумовтуң шивини камгалаар дээш чүүлдүң деткээн он-он чагаалар редакцияже келген.

Шүгүмчүлелдиг чагааларга харыыны ынчангы Арга-ыяш ажыл-агый министерствозунуң кол лесничийи Т. Х. Бараан чоруткан. Ону бо чылдың январь 6-да үнген № 31 «Шынга» бирги арынга парлаан. Ында айтып турары-биле алырга, шивини муң-муңну-биле хайыра чок кезип турарының чылдагааны Садыг министерствозунуң болгаш Респотребсоюзтуң кылымал шивини эвээш чагып ап турарында деп айыткан. Организациялар, өөредилге черлери чагыгларны министерствога киирер ужурлуг, 1988 чылдың декабрь айдан эгелеп шивини кезерин соксатказ, оон чүгле бүдүктерин белеткээш садыгларже бээрин харыыда бижээн турган. Чурттакчылар кылымал шивини азы бүдүктерни аңгы үнга кедиргеш каастаар. Бүдүк кескениңден ыяш үрелбес болганда, хөй-хөй ыяш аргазынга артып каар-дыр деп бодал солуннуң номчукчуларын өөрткени чугаажок... Ынчалзажок...

Декабрь ай кээрге, ол аазашкынының канчаар күүсеттинип турарын хынаарып редакция артык эвес деп көрген. Оон кадында чагаалар база кээп эгелей берген. Чоннуң экология дээш сагыш аарып турар апарганы чаа чүүл, ону чүгле деткиир апаар.

Баштай садыг министерствозунга бардым. Экономиктиг хереглел лабораториязының начальниги Людмила Васильевна Елигечева шиви айтырыы шиңгыы апарган дээрзин дораан айытты. Солуннуң, сеткүүлге шүгүмчүлелдер соонда, лаборатория садыглыкчыларның сонуургалын илередип, калбак анализти кылган. Ниити-биле шивиниң чагыы 23 хуу күүсеттинип турар. Чоннуң саналы-биле 10 муң шиви херек болган. Эрткен чылын 1660 шивини садыг организациялары алган. Бо чылын 1825-ти. Оон кырынга Магадандан 1 муң хирени немей чагыткан.

Бо хүннерде садыг организацияларының алганының соонда безин баазада 1420 шиви чыдып турар. Садыг министерствозунуң харыылап турары организациялардан 170 шивини Кызылдың үлетпүр барааннар садыы, Кызыл районнуң каттышкан садыы — 184-тү, Хову-Аксы — 25-ти, Чаа-Хөл база ол хирени бо хүннерде алган. Чүс ажыг шивини тудуг материалдары садып турар № 9 магазинге болгаш «Үүрмек барааннар» садыгга саткан. Ниити саттканы — 405. Безаар чоогунга ону садыглаары көрдүнүп турар.

Декабрь 19-тан 21-ге чедир «Детский мир» садыгга шивини, ойнаарактарны садыг-делгелгезин организастаар. Орта дөрт аңгы өртектиг үш чүс ажыг кылымал шивини садыглаар. Бежен хире 2 метр узун шивилер кирер. Өртээ 13 рубль 50 копеек. 1 метр 60 сантиметр узун, 15 рубль өртектиг 150 шивини садар.

Кожээ черлерде кылымал шивиге хереглел 40—50 муң хире, ол хиреде чылдың-на чүгле 600 кылымал шиви кээп турарын Респотребсоюзтуң улуг товароведи Ольга Михайловна Романовская демдеглеп турар. Чагыг ол катап эвээш хандыртынып турар. Чуртта чаңгыс кылымал шиви фабриказының күчүзү чедишпейн турар деп, садыг организацияларының төлээлери түңнеп турар. Чүгле бистиңиңде эвес, кайда-даа ынчангаш шиви хөй кестинип турары чадавас. 1986 чылга чедиирге бисте эрткен чылын кылымал шиви бээри ийи катап өскен-даа болза, хереглел долдунмаан.

Садыг организацияларының кол сорулгазы болза, хереглелди хандырары. Хереглел кандыгыл? Өг-бүлелерниң 70 хуузу бажыңынга шивини каастап турары илерээн. Оларның чүгле 40 хуузу кылымал шивини садып кузээн, артканнары — тайганың даңгыназынга ынак. Чүгле оон чаагай чыды дээш. Тогдуунган сеткил деп мону адаары кандыг-ла болду.

Садыг министерствозунуң шугуму-биле арга шивизин фонд ёзугаар 2200 хирени садары көрдүнген. 1987 чылгы фонд 1 муң турган. Адааным лабораторияның экономизи Галина Петровна Горбунова Арга-ыяш ажыл-агый министерствозу чагыгны ажыр күүседир чаңчылдыг турган дээрзин демдегледи. 1986 чылда 3 муңну бээр турган 350 хирени ажыр берген. Эрткен чылын 2 муң 460 шивини алган. Келир чылдың фондузу 2 муң хире. Оон хөйнү бээрин садыглар бүзүредир. Арга-арыгны камгалаар, ажаап өстүрер хүлээлгелиг эштер кылымал шиви чок боорга кезип тур бис деп чылдагаанныг алгаш, акша-хереглени киирип алырын бодап турбаан бе? Кожээ садыгларже 2 муң шивини берип турар.

Садыг организацияларының чагыы-биле чойган бүдүктарын кезек садыглаан. Оон соонда ыяш чок деп харыы алганнар. Ону Чаа чыл байырлалында-даа эвес, өске хереглелдерге ажыглап турган. Бүдүктар тывызбайн турда, кезер ыяш кайыын кээп турары? Хереглелди хандырары-биле Ермановскиниң ыяш ажыл-агыйындан алыр көрүүзи чорган.

Бо айтырыгны Тываның арга-ыяш ажыл-агый бүдүрүүлге каттыжыышкынының чиңгине директору М. А. Гаковка салдым. Сырый үнген черлерни шаарартыр биле план ёзугаар кезилде албан турар. Лесничийлерниң удуртулгазы-биле кезилде чорупп турар. Чамдык черлерде харын эки шивини кезе берген боор. Чөрбиге ындыг таварылга болган. Ужун үнүг шивилерни хоорай, район төптеринге чедирери болур. Арга ажыл-агый хемчеглеринде ол кезилделер көрдүнген. Коллдуу бичежек шеттерин садыгларже садып үндүрери-биле кезер.

Чиңгине директорнуң берген саннары садыг организацияларының чагыындан ажып турар болду. 1986 чылда хереглел 3 муң турган болза, кескени 9 муң. Респотребсоюзтуң 2 муң саны-биле безин четпес. 1987 чылда 1 муң чагыгны күүсеткени — 10 муң. Чылдар айы-биле шиви кезилдезин өзүп бадып турган. 1984 чылда 7,7 муң турган болза, дараазында чылда 10,5 муң апарган. Бо чылын 1 муң чагыгны дөрт катап ажыр күүседирин ол алаап турар.

Хөй-нииитиниң бойдусту камгалап арттырар дээш үнүн көдүрүп турарын эки деп көрүп турарын Михаил Александрович чугаалады. Шивини кеспес дээн Т. Х. Бараанның харыызын ол эдепнипп дыңнады. Кеспес деп ужур чок, бисте ол план ёзугаар чорупп турар деп харыылады. Кылымал шивини кыдыынга бичии чыт киир ыяртып аар бүдүктарны кылыр боор бис деп турар.

Хереглел хереглел-ле ыйнаан. План план-на ыйнаан. Ынчаарга ыяш кескениңден хемнер соглуп, ниити биосфера кайы хире каражадап турарын кым санаарыл? Ук түткан ыяжын кезип каапкарга, куштар канчаарыл? Дириг ыяшты кескен кургаг бүдүктар кескениңден ыгалдыг-ла хире. Санитарлыг кезилде-биле мону холуур аргажок. Чурттакчылар албан арга шивизин херек дээрге, ол олчаан күүседирин албан бе? Хереглелдиниң утаап, ыяшты кеспейн, октаптары моральга эттешпес дээрзин билдирер харык чок бис бе?

Чаа чыл соонда бөө урар саваалар көргенчиг шилалер-биле ам база долдунар-дыр. Оларның бүдүктарын, үнелиг бүрүлерин катап ажыглап кылырын кым-даа бодавайн турар. Чамдык черлерде чынчак сеткилдиг улус ыяшты кезеринден чалдангаш, дазылы, дозуразы-биле бажынга кээп олуртуп алгаш, катап черге тарып турары бар. Бисте ындыг хемчеглерни ажыглаарындан шүүтсүнер болган деп бе? —

Шивини чүгле аргадан кезип турар эвес, чамдык кажар кижилер байырлаал бүдүүзүнде суурларның сезерлик, парктарында өзүп турар ыяштарны бүдүү кезип ап турганын редакцияның почтазы херечилеп турар. Ол ыяш турган болза, бүдүн сүрүүнүң чонун, келген аалчыларны өөртпес бе? Чаңгыс кижи каш шак каастааш үндүр октаптарга, ону чүү деп адаарыл? Ол ышкаш арганың мажыын хереглеэдеп ажыр кезип турары таарыжыр бе?

Туразында ыяш кезип ап турарлар чок эвес. Садыглыкларның бир чугаазы мени кижиэндирген. Кожээ суурларже шивини чүге чорудуарыл, аргазындан боттары кезип-ле алгай. Организациялар дааны тургускаш, ыяш ажыл-агый черлеринге чагыг киирген, шивини кезип ап турар. База кым кайы хире нуразын ап турар. Чамдыкта арга камгалакчылары боттары садыглай бээр. Оларның мергежили ындыг байдалга таарышпас хире. Садан ашкан шивилерни олар садыглаан болган. Ырак оруң чораан рейстерниң декабрь айның ийиги чартыында хыпзарын КАН ажылдакчылары контрольдаар ужурлуг. Бөгүнде арга хамаалдары-даа, автоинспекция ажылдакчылары-даа чөшээрел чок ыяш кескен кижини тутпаан. Оларның чок болуп турары ол ийикпа, азы хыналданың чорбааны ол бе? Амдызында айтырыг ажык. Төлээлекчилер-биле демисеелге кижи бүрүзү үзүүн киирбээнтерерги чүгле эвеспе?

Арга-арыг бүгү-ле дириг амытаннарның, оон иштинде ховартаан аң-мениң оран-чурту, ону үрээри дээрге оларның амы-тынынче халдаганы ол. Чер, суг, хөртүк, агаар арга-биле тудуш хамааржып. Мынчап көөрге, шивини бодал чокка хөйнү кезери хоралыг эвес ирги бе деп айтырыг черле турупп кээр-дир. Силерниң бодалыңар чүл, номчукчу?

Артык ХОВАЛЫГ.
Журналист.

ЧҮС ЧЫЛ БОЛГАН

ПАРИЖ. (СЭТА). Пролетарлар гимни «Интернационалдың» баштайгы күүседиишкининиң 100 чылынга тураскааткан байырлыг ёзулал Францияның эң улуг хоорайларының бирээзи Лилльге болган. Анаа чүс чыл бурунгаар ажылчыннарның ниити ыр бөлүү эң баштай ол чогаалды күүсеткен. Оон сөзүн Эжен Потье, а аялгазын Пьер Дегейтер бижээн. Француз компартияның ТК-зының эгелекчи саналы-биле организастап чоруткан байырлалга 1200 хире кижи киришкен. Анаа компартияларның төлээлекчилери, оон иштинде СЭКП-ниң, национал-хосталга шимчээшкиннериниң төлээлекчилери чедип келген.

Ол ёзулалга чүве чугаалап тура, ФКП-ниң чиңгине секретары Жорж Марше «Интернационалда» капитализмниг дарлалга удур чөптүг удурланышкын, быжыг болгаш буянныг тайбынче чүткүл, эң-не каржы-дошкун кандыг-даа истеп сүрүүшкүннер базып шыдавас ажылчын аңгының хосталгалыг хемчелинге чайгылыш чок бүзүрел илереттинген деп демдеглээн. Бөгүн капиталистиг чурттарда ажылчы чон алыс уткаазы-биле алырга чаңгыс аай молчүлгеге таваржып турар дээр дугайында Маркстың болгаш Энгельстиң кыйгырган түңнелинге үндезилеттинген интернационализмни пролетар гимни бадыткап турар деп, ол чугаалаан.

ФКП-ниң ажыл-чорудулгазының дугайын чугаалап тура, Ж. Марше национал эрге-ажыктарны интернационалчы эп-сеткил каттыштырышкыны-биле партия кезээде холбаштырып келгенин демдеглээн. Бөгүн француз коммунистер Совет Эвилелинде чаартылга чорудулгазын онза кичээнгейбиле хайгаарап көрүп турар. Совет Эвилелинде эде тургустунуушкунуң долузу-биле деткип, ол орукта бүгү бергедээшкиннерни чедиишкинниг-биле ажып эртеринге, ССРЭ-ниң болгаш социалистиг чурттарның төөгүзүнге чугула үе-чада болур революстуг чорудулганың уламчылаашкынын хандырарынга бүзүреп турар бис деп, ФКП-ниң чиңгине секретары демдеглээн.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

КЫЙГЫРЫГ

ГАВАНА. (СЭТА). Сальвадор патриоттар Чаа чылды байырлаарының үезинде дайынчы хөделиишкиннерни соксадырын чагырыкчы шериг бөлүктери мегээрин чазак шериниң солдаттарын кыйгырган. Полковниктер болгаш генералдар Чаа чыл байырлалының үезинде ямбыыргап турда, силер, солдаттар, ол байырлалды паараннарга болгаш тулчуушкун шөлдеринге уткуур силер деп, партизаннарның «Венсеремос» радиостанциязының кыйгырыында чугаалап турар.

Эрткен неделяның төнчүзүнде чазак болгаш Дуартениң америк хоониг ёзу-чурумунуң шериг командылалы байырлал үезинде дайынчы хөделиишкиннерни соксадырындан шуут ойталап турарының дугайын медеглээн. Харын-даа оон артыкка Сальвадорнуң камгалал министри Эухенио Видес Касановтуң айтып турары-биле алырга, чазак шерии дайынчы хөделиишкиннерни улам идепкейжидер болгаш Национал хосталганың Фарабундо Марти аттыг Фронтузунуң туруштарынче элээн каш шаап халдаашкынныг операцияларны чорудар деп турарын дыңнаткан.

Чаа чыл байырлалының үезинде дайынчы хөделиишкиннерни соксадырын чурттуң политиктиг болгаш хөй-нииити организацияларының хөй санныг төлээлекчилери, шажын ажылдакчылары негээн.

ҮНДҮРГЕН

БРЮССЕЛЬ. (СЭТА). Бельгияда Флоренн хоорайның чоогунда шериг баазазындан АКШ-тың шериг-агаар күштериниң С-141 деп транспорт самолёду ужуп үнген. Оон иштинде 1985 чылдан бээр Бельгияга тургузуп каан чалгыныг америк ракеталарының сөөлгүлерин чүдүрүп каан. Ортумак болгаш оон биче ыраккышылдыг ракеталарны чок кылыр талазы-биле совет-америк керээ ёзугаар оларны узуткаары-биле АКШ-ка чедирер.

Ол шериг баазазынга болган ёзулалга чүве чугаалап тура, Бельгияның национал камгалал министри Ги Коэм Барыын болгаш Чөөн чүктерниң аразынга тарылзааларны экижидериниң оруунга чугула бадым болгаа ортумак болгаш оон биче ыраккышылдыг ракеталар талазы-биле керээниң ужур-дузазын демдеглээн. Чепсектиг күштерни чаңгыс талалыг кызырар дугайында М. С. Горбачевтуң чарлааны ССРЭ-ниң шиитпирлери болгаш Европага Атлантикадан Уралга чедир чепсектиг күштер база анаа боо-чепсек дугайында ам болур деп турар чугаалажыышкыннар мурнуу чарыында НАТО-нуң ниитипп үндүрген саналдары XX чүс чылдың төнчүзүнге чедир бистер чепсегленииишкиниң дужууреринин херечилери боор болурувусту бадыткап турар деп ол демдеглээн.

ДООЗУЛГАН

ЖЕНЕВА. (СЭТА). Ядролуг шенелделерни кызыгаарлаар болгаш соксадыр талазы-биле улуг хемчээлдиг совет-америк чугаалажыышкыннарның ээлчеглиг бөлүү чедиишкинниг түңнелдерлиг болуп доозулган. Ол чугаалажыышкыннар бо чылдың август 29-тан эгелээш Женевага чоруп келген. Невадага болгаш Семипалатинскиде полигоннарга ядролуг чазылдырыышкыннарны контрольдаар талазы-биле каттышкан шенелдениң чедиишкиннииг чоруттунуун туннелинде ийи таланың экспертери ногуур документини белеткеп кылган. Оларның бодап турары-биле алырга, ол документ чер адаанга ядролуг чазылдырыышкыннарны кызыгаарлаар дугайында 1974 чылдың керээзин сагып турарын контрольдаарынга болгаш хынаарынга чугула хемчеглерни дууштурүп алырынга үндезинниң хандырып турар. Ол керээге чаа протоколдуң төлевилелин база дугуржуп алган.

БУЯННЫГ СЕТКИЛ-БИЛЕ ДУЗАЛААР

СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдышкын бажыңынга Буянныг дуза болгаш кадыкшылдың Тыва фондузунуң тургузукчу конференциязы болуп эрткен. Анаа СЭКП обкомунуң, республиканың Кызыл Крест болгаш Кызыл Чартык ай ниитилелиниң, Кадык камгалал министерствозунуң, профэвилелдериниң, ВЛКСМ обкомунуң, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннар чөвүлелиниң база районнарның, Кызыл хоорайның хөй-нииити организацияларының төлээлери фондунуң тургузукчулары болуп киришкен.

Кижи, оон кадыкшылы чогаадыкчы идепкей — бистиң ниитилелиниң кол байлаа. Айыыл-халапка таварышкан кижиге, инвалидке, харык чок кырганга, аар аараан кижиге дээн ышкаш тодаргай кижиге чараш сөстер-биле эвес, а буянныг ажыл-херек-биле дуза кадары каржы, тоомча чок, хамаанчок кээр чоруктан бисти чайладыр. Чогум-на ындыг сорулганы бо фонд салып турар.

Фондунуң ажыл-чорудулгазының кол угланышкыннарының болгаш сорулгаларының дугайын таныштырып, социал хандырылга министриниң оралакчызы А. С. Чамзан илеткел кылган.

Буянныг дуза чедирериниң болгаш кадыкшылдың Тыва фондузун тургузуп турарывыс төөгүлүг болуушкун-дур дээрзин ол айыттышаан, ол бистиң чуртувуста болуп турар революстуг чаартылгаларның, эде тургустунуушкунуң ачызында болуп турар деп, ол онзалап демдеглээн.

СЭКП ТК-ның апрель (1985 ч.) Пленумунуң соонда партияның XXVII съездиниң болгаш XIX партия конференциязының шиитпирлеринге үндезилеп боттанып турар ол чаартылгалар кадыкшылдың социал үнези болгаш чаагай сеткил, буянныг чорук дээн ышкаш кижиниң аажы-чаңының шынарларын бедидип, чоннуң кадык камгалалының база социал хандырылгазының хөгжүлдезинге болгаш сайзыраңгайжылыы л г а з ы н г а шиитпирлиг өскерилгени негеп турар.

Чаагай сеткилди болгаш кадыкшылды, буянныг дузаны манап турар кырганнар, инвалидтер, хөй уруглуг өг-бүлелер бистиң республикада кайы хөй. Айда ап орар пенсиязы харык чок, аъш-чем эм-дом саттырып алыр, от-көзүн, идик-хевин карактажыр чоок кижилери, ажы-төлү чок кырганнар бар. Олар канчаар чурттап орарыл, оларга кандыг дуза чедирип болурул? Ындыг дузадан аңгыда, анаа кижизиг ёзу-биле чүгээ оларга херек болуп турар. Бир эвес дайын мурнунуң чылдарында бистиң чуртувуска он бешки кижи-ле 60 хардан өрү назылыг турган болза, ам алдыгы кижи-ле ол хире назылыг болуп турар.

Республикада бежен муң ажыг кижи пенсия ап турар. Дөрт инвалидтер бажыңында чеди чүс ажыг кырганнар чурттап турар. Ниитизи-биле бисте көрбес болгаш дыңнавас хамаатыларның саны муң ажыг. Дайын хоочуннары, инвалидтери база бар. Оларга кичээнгей чүгле төреллериниң, чоок кижилериниң болуп болур бе? Фондунуң ажыл-чорудулгазынга дөрт хамааржы бээр айтырыглар бистиң республиканың амыдыралында долу. Бир эвес ол чаагай херекке кижи бүрүзүн, хөй-нииити организацияларын киириштирбес болза, оларны чүгле эмчилер, фонд шиитпирлеп күш четпес.

Буянныг дуза болгаш кадыкшылдың совет фондузу — чоннуң кадык камгалалын, социал дузаны, чаагай сеткил шимчээшкинин сайзырадырынга болгаш быжыктырарынга хамаатыларның, күш-ажылчы коллективтерниң, хөй-нииити организацияларының, чогаадыкчы эвилелдерниң күженииишкинин каттыштырып турар эки тураныш массалыг хөй-нииити организациязы болур.

Бо чылдың сентябрь 16-да Москвага болуп эрткен фондунуң Бүгү-эвилел тургузукчу конференциязының делегаттары — ССРЭ-ниң улустуң эмчизи А. И. Канцуников, профэвилелдиң бүзүреттирген эмчизи Н. М. Санчай олар фондунуң Тыва салбырын тургусканын деткип, боттарының самал-оналын берген. Ол ышкаш фондунуң баштаар чериниң кичээнгейинге тодаргай саналдарын кадык камгалал министриниң оралакчызы А. С. Тулуш, Тыва радионуң болгаш телевидениениң дикторы С. Д. Кондинкин болгаш оон-даа өскелер киирип, фондунуң ажыл-чорудулгазынга чедиишкиннерни күзээн.

Конференцияның киржикчилери Буянныг дуза болгаш кадыкшылдың совет фондузунуң Тыва салбырының уставын, баштаар черин, президиумун бадылаан.

Фондунуң президиумунуң даргазынга Кадык камгалал министерствозунуң кол терапевти В. А. Дорофеевти соңгаан.

Фондунуң ажыл-чорудулгазының талазы-биле тускай доктаалды конференция хүлээп алган.

Валентина САТ.
(«Шынның» корр.).

ИЕЛЕРНИҢ СЕТКИЛИНГЕ

Сентябрьда үнген № 210 «Шында» ийи иениң ажыг-шүжүүн номчааш, сагыш-сеткилим ковудеп, анаа олуруп шыдавадым.

Мен база олар ышкаш үүлени көрүп чор мен. Хей-мер оглумну шеригже үдепкеш, уткуп албадым. Оглум шериг албанынга бир чыл дөрт ай ажып чорааш, Афганистанга амы-тынындан чарылган деп медээ алдым. Ындыг согуглуг медээ алгаш, кадыкшылым баксырап, пат-ла болдум. Бо Арыг-Үзүү суурда чурттап орар мээң кады төрээн кыс дуңмамның оглу база Афганистанга чок болду, база-ла медээ келген.

Эгиттинмес чидириишкинниң аар ажыг-шүжүүн бис ийи угбашкы эдилеп, угаан-медерелди караңгыладып кээр ажыывысты хире-хире кады үлежип, удур-дедир сургажып чор бис.

Бистер ышкаш аар когаралга таварышкан иелер — Хоор Дагбаевна биле Чечек Сергеевна оларның дүвүрелин деңге үлештивис. Хоор Дагбаеваның оглунуң чырык алыы школаның комсомол организациязынга тывысканы эки херек-тир. Чүге дээрге бистиң оолдарывысты ындыг атка төлептиг дээрзин чоннуң билип турары эки-дир.

Чечек Сергеевнаны баштыкы кижи деп билип алдым. Башкылап келген чылдарынын дургузунда та чеже оолдарны, кыстарны эртем-билигге чедирген кижи. Канчап-ла мергежилиг кижи. Ол ышкаш кижи-биле кижи домей. Кажан ол ажыг-човуланга таваржы бээрге, хадуңмазы, коллективи көрүнмес, дузалашпас болза канчап-даа таарышпас чүвелдир.

Бис ийи угбашкының оолдары аравыста чок-даа бол, чонувус, эш-өөрүвүс бистиң сеткил-хөңнүвүс билип, чидириишкинни деңге үлежип, моральдыг деткимчени көргүзүп турарынга өөрээн бис. Ылаңгыя Арыг-Үзүү кожээ Советтиң күүскому даргазы турган Б. К. Оюн үттүндүрбес дузаны көргүсту: чогуур черлер-биле сүмележип, дүгүржүп турган, оолдарывыска турескаалдарын кылдырып берди. Өөренип турган школазында пионер отрядтарын оолдарывыс аттары-биле адаан. Аар ажыг-шүжүүге туттурган иелер бистерге деткимче ол-дур.

Борбай ДОЛГАР.
Улуг-Хем район.

Эде тургустунуушкун: бодалдар, саналдар

ЧОГААДЫКЧЫ АЖЫЛДААР БОЛЗА...

Амгы үеде биеэги дег, эрги хевээр ажылдап орар кижи чок. Үениң негелдези ынчап барган. Бистиң районнуң райпо баштаар чери өске албан черлери, организациялары-биле бир демей, ажылын эде көөрүнге оралдажыышкыннарны кылып турары каракка көскү апар чорүүр.

Оон бир көскү чижээ болза эрткен ноябрь байырлалын хамаарыштырып болур. Райпо баштаар чериниң даргазы А. Э. Сояң, белеткел конторазының инструктору Н. Ооржак, товароведтер, садыгжылар, столовая болгаш кулинарияның цехиниң эргелекчилери ынчан чоңга үлетпүр, аъш-чем барааннарын делгеп, ярмарка организастаан. Аъш-чем аймаандан булочка, кондитер кылыглары эрбин болган. Үлетпүр барааннарындан кышкы, күскү хептерни база саткылаан. Черле бо организастаан барааннарның ассортиментизи элбек, чыылган чоңга таарымчалыг. Автомагазин эргелекчилери Домбуров Маадыр, Сазон Даажан оларның чоңга саткан барааннары хөй. Райпо коллективи ол ийи хүнде 12 муң рубльдан ыңай бүрү барааннарны чоңга бараалгаткан. Бо болза шимчээр, чогаадыкчы ажылдың бир талазы.

Райпо коллективиниң мооң соңгаар-даа куруулдарлары долу ажылгаа ажылдаарының күжү четчир. Суурда чамдык хөй-нииити черлери бар. Чижээ, автовокзалды ап көрээли. Азы аэропортта улуг залды чижеглээли. Бо черлерге кежүп чоруур, тур үезин буфедин чүге организастап болбазыл? Борта хөй-даа чемниң херээ чок. Оода изиг суттуг шай, быжырган боова азы пирогтарлерни канчап садып болбазыл? Бир эвес таарыштыр эде организастаар болза бүде бээр ажыл-дыр. Ол ышкаш өске албан черлеринге, организацияларга чап-чаа быжырган пирогтар, далгандан белеткээн өске-даа чемнерни садып болурунуң аргалары бар. Ону чүгле чогаадыкчы арга-биле эвилелдээр болза деп саналдыг мен. Бо саналды райпо баштаар чери, оон ажылдакчылары өөренип көөрү артык эвес.

Уепуңай СААЯ.
Өвүр район.

ЧОГААЛЧЫ ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

Кыргыс ССР. Республиканың хөй-ниитизи чогаалчы Чингиз Айтматовтуң 60 харлааның демдеглеп эрттирген. Фрунзеге «Айтматов болгаш театр» деп бүгү-эвилел фестивалы болган. Аңаа бистиң чурттувустуң янзы-бүрү республикаларындан чогаалдыкчы организацияларның төлээлекчилери киришкен.

ЧУРУКТА: чогаалчы Чингиз Айтматов төрелдериниң болгаш өннүктериниң аразында тур.

В. ДОЦЕНКОНУҢ фотозу. (СЭТА-ның фотохрониказы).

«САЯН КЫЖЫНЫҢ» ШАҢНАЛЫ

Профэвилелдерниң ВДФСО Тыва область чөвүлелиниң чаңчыл болу берген «Саян кыжының» хаак маргылдаазы дыштаныр хүннерде Тайга станциязынга болуп эрткен. Маргылдаага келген 15 командада 200 ажыг хаакчыларны үш бөлүкке чарган. Бирги бөлүкте «Динамо» спорт ниитилелиниң, районнар болгаш хоорайда дээди өөредилге черлериниң, ийиги бөлүкте ортумак өөредилге черлери, үшкүзүнде күш-ажылчы коллективтерниң командалары бар.

Маргылдааның бирги хүнүнде херээжен улус үш, беш, эр улус беш, он километр хемчээлдиг черлерни эрткен. Херээжен улус аразындан бирги бөлүкке беш километр хемчээлди Бии-Хем районнуң төлээзи Т. Фролова, ийиги бөлүктен үш километрни Кызылдың башкы училищезинден Д. Кан-оол, үшкү бөлүктен Тываның электри четкизиниң командазының төлээзи хоочун спортчу В. Николаева үш километр хаак оруунга эки үени көргүскеш, бирги черни ап, тиилекчи болганнар.

Бо маргылдаадан алгаш көөрге, Кызылдың башкы институдунуң болгаш Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының болгаш өске-даа коллективтерниң удурткучулары спорт ажылынче кичээнгей салбайн турары илдеп болган. Ол командалардан спортчулар белеткел чогундан эртер ужурлуг хемчээлди эртип шыдавайн, орук ара ээп кээр таварылгалар турган. Кажан маргылдаа эрттирер дугайында дыңнадыгны профэвилелдерниң ВДФСО-нуң Кызыл хоорайда чөвүлелиниң даргазы Н. О. Ооржак дамчыдып каан турбуже, ол коллективтер спортчуларын маргылдаага эки киириштирерин чедип албаан.

Үш километр хемчээлди хоочун спортчу В. Николаева 16 минута 02 секундада эрткеш, хүнүнүң маадыры болган. Ол-ла хемчээлге аныяк уругларның көргүскен үези багай болган. Моон алгаш көөрге, «Саян кыжының» шаңналы дээш маргылдаага өөредилге черлери кошкак белеткенген. Олар ам моон түңнелди үндүрүп, киржикчилерни эки белеткээри күзенчиг.

Эр улус аразынга бирги бөлүктен Тес-Хем районнуң хаакчызы О. Сайты он километрни 37 минута 25 секундада, ийиги бөлүктен Кызылдың автоорук техникумундан Ш. Ооржак беш километрни 22 минута 03 секундада, үшкү бөлүктен А. Поникаров беш километрни 19 минута 38 секундада эрткеш, тиилээн.

Ийиги хүнде эстафета болуп эрткен. Аңаа бөлүктер айлы-биле бирги черни эр улус аразынга Таңды районнуң, Кызылдың эмчи училищезиниң, Тываның электри четкилериниң, херээжен улус аразынга Таңды районнуң, башкы училищезиниң база 5 дугаарлыг КМК-ның командалары тус-туста ээлээш хүндүлел бижик, кубоктар-биле шаңнаткан.

Маргылдааны организастап эрттиргени эки болза-даа, автобус хандырылгазынче Кызылдың аян-чоруктар болгаш экскурсия бюрозу кичээнгей салбаанындан ол маргылдаалар ара соксаар часкан.

Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТАРДА: маргылдаа үезинде.

Владимир САВИНЫХТЫҢ фотолары.

Школа болгаш ада-ие

АДА-ИЕДЕН УЛУГ ХАМААРЖЫР

Сураглыг совет педагог А. С. Макаренконуң өг-бүлеге ажы-төл кижизидилгезиниң дугайында ажылдары амгы үеде чаа хевирже кирип, бистиң ажыл, амыдыралывыска улуг салдарны чедирип турар. «Ада-иениң бурузу-биле үрелген уругларны эде кижизидери, мензэ колонияның кем-херек үүлгедикчилерин кижизидеринден берге турган» — деп, ол бижээн. А. С. Макаренконуң бо ажыдыышкыны амгы үеде база катап бадыткаттынып, харын-даа кижизидилгениң чидигленип турар айтырыгларынга дорт харыылы бооринге улуг идигин берип турар. Ада-иениң өг-бүлеге авторитединиң азы хүндүткелиниң дугайында А. С. Макаренконуң өөредиинге даянып турган, чугаалажып көрээлиңер.

— «Ада-иени тоовас, дыңнавас уруг-биле чүнү кылза экил?» деп айтырыгны бо-ла дыңнаар бис. «Тоовас» дээрге-ле ада-ие улустуң ажы-төлүнүң мурнунда хүнду чогуунуң херечизи-дир. А. С. Макаренко хүндүткелди бузулут болгаш меге деп ийи кезекке чарган. Бузулут хүндүткел өг-бүле бүрүзүнге чедип алдынып болур болгаш, бир эвес шын организастаар болза, ол ындыг-ла кончуг берге эвес херек болур. Ындыг-даа болза, хүндүткелди шын эвес, тодаргайлаарга, меге үнделинге тургузуп турар ада-иелер кайы хөвей. Меге хүндүткелге доктаап көрээлиңер. Меге хүндүткел чүгле кыска үе дургузунда дуаалаар, ынчангаш ада-иениң «ажырбас, чедип алдынган» деп сагыш амыр болалдары удаваанда-ла буурап дүжер: дыңнангыр чорук-даа, хүндүткел-даа хайлып читер.

А. С. Макаренконуң меге хүндүткелдиң тыптып келир чылдагаанын шиңчилеп, ону элээн каш хевирлерге чарып тайылбырлааның амгы үениң чижектери-биле холбап турганын көрээлиңер.

Базымчадан хүндүткел. Бо дээрге меге хүндүткелдиң эң коргунчуг хевири-дир. Базымчалаар хүндүткелден кол-дуу-ла адалар «саарып» турар деп, Макаренко айыткан. А амгы үеде иелерниң манаа хамаарылгазы адалардан дудак чок, харын-даа чамдык таварылгаларда олардан бедии эртип турарын айытса чогуур. Бо хүндүткел ада кижиниң бажынынга кезээде ажынып, хей черге шуугаашын үндүрүп, эптиг, эпчок үелерде шыкыыш азы бак кур сегирип ап, айтырыг бүрүзүнге каржы-хадалыг харыылап, төлүнүң буруузун чүгле кандыг-бир базымча аргазы-биле шиитпирлеп турары-биле тайылбырлаттынар. Мындыг базымчалыг аажылаашкын бүдү өг-бүлени коргуушкун, сестиишкинче чыгаар болгаш бичии кижини, чок-ла болза, коргенчиг, кортук, чок-ла болза, каржы-хажагай, өжээн болурунга чаңчыктырар.

Бистиң амыдыралывыстан манаа хамаарыштыр бир чижектен сайгарып, түңнелден үндүрүп көрээлиңер. Дөрткү класстың Херел ады өөренип турар эштерин үргүлчү эттээр, бастыр, чөрүлдээ бүрүзүн чудурук-биле шиитпирлээр чаңныг апарган. Бо оолга мындыг каржы аажы кайнаар тыптып келгенил? Херелдиң бажынында кым-даа эттевейн турар. Ынчалза-даа оон адазы Херелдиң улуг ийи оолдарын хенаагы-ле буруу дээш эттеп, бак кур-биле куруштур шаап турганы эстүрген. Оолдар элээн өзүп келгеш адазынга алыспастап, оон болуунче бези хол көдүрүп эгелээннер. Мынчалдыр «бөрге кижизидилгелиг кижилер» тыптып, оларның каржы-хадалыг талалары сайзырала-сайзыраза, кем-херек үүлгедиишкининге чедирип, хостаалгазын кызып шиитпирлери-биле доозулган. Бо-ла хамык базымча бичии Херелдиң караанга боол турган теледе, адазы ону эттевээн-даа болза, чайгаар-ла салгал дамчып чедип келгени ол. Херелди бо «аарыгдан» камгалап алыр арга бар бе? Бар. 10—13 харлыг назынныгларны эде кижизидери, оон ылгады берген уругларны эде кижизидеринден чиик болур. Бир эвес бо үени эрттирипсер болзувусса, улуг бергедээшкиннерге таваржыр бис.

Уруглар ада-иези-биле сес карышпазы мындыг хүндүткелди А. С. Макаренко чоок эвес чоруктуң хүндүткели деп тодараткан. Өг-бүлениң кошкак харылзаазы оон кежигүннерин бот-боттарындан ыраткан, сеткилинде кээп боттарының терең харылзааларын кошкадып, харын-даа шуут чидиреринге чедирер.

Ол чугаа айтыксаар чүве чүл дизе, тыва ада-иелерниң аразында уругларының иштики сагыш-сеткилинче таныш-биле кирбес, оларның сорээзин, амыраашкынын-даа, муңгарааашкынын, хомудаашкынын-даа, чассыраашкынын, кылыктанганын-даа эки ожаарбас таварылгалар хоорай эвес. Ажы-төлүвүстү боттарывыс-биле ажык чугаага бичиизинден-не чаңчыктырбайн турарывыстың хайы-биле бистиң чамдык уругларывыс аажок ыраак болгаш хагдыр чак, дидим эвес болуп турарын даразында чижектерден көрүп болур. «Уруум хүндүс кылыктаныр, ыттавас, дүне ыглап, улаараар. Баштай херекке албадым. Оон эжи-биле сес каржыпканын кым билир боор, кончуг маңнаалдыг уруглар болгай. Черле харын сөөлгү үеде Роза бажынга келбестей берген, кайгаан кижи мен». «Кым билир ону, кежээлерде-ле чиле баар урут чорду. Эштери-биле ойнап чоруур ол-дур дээш тоовааан-даа, айтырбаан-даа мен», угааты берген кыс урут боор. Кижи тёлүн шылап-даа болза, туттуп, шарып алгаш орар эвес. Бир оол-биле ынчаар «бүдалыг» бээрин кижи билген эвес. Менээ бо дугайын эске улус чугаалааны ол-дур» — деп, урут-дарыы-биле чүү болуп турарын билбес олурар ада-иелер бо-ла тургулаар.

Сагыш-сеткил илереушкиниң, хеэлээшкиниң, дуурааашкының — чурттаганың эң чидиг айтырыгларының бирээзи. Ылангыя элээди апарган уругларывыска дузалажып, арга-сүмезин бергии тыдаар кылдыр боттарывысты чаңчыктырар, өөредир ужурлуг бис. Бо дээрге бистиң ниити болгаш педагогиктиг культуравыстың сайзыралының бээ-йылдаы, делгеминден улуг хамааржыр.

Хөй сургаалдыгдан хүндүткел. Төнчү чок өөредиглер, сургаалдар, чагыглар бичии кижиниң угаан киирер хамаанчок, харын бужургандырып эгелээр. Мындыг өөредиглер кижизидикчи салдарны чидирип турар дээрзин билип ала эки. Чамдык ада-иелер уругларының мурнунга бар шаа-биле эки кижилер кылдыр көстүп, боттарын чазыг кылбас кижилер кылдыр тодуннарлар. Угаап-бодаашкын дээрге бичии кижиге чоорту келир болгаш кулак кожа чүлчүгүртаар сургаалдар оон мээ-меделеринге кандыг-даа нити арттырбас, оон туржук уругларның психологиязынга багай салдарлыг болуп, харын-даа кадыынга хоралыг чедирер дээрзин утпас херек.

Эки киргээзир чоруктан хүндүткел — хүндүткелдиң эң муулай болгаш теңгек уткалыг хевири-дир. Бо таварылгада бичии кижиниң дыңнангыр, чоруу оон ада-иезинге, чоок кижилеринге ынакшылын дамчыштыр түрүстүнүп турар. Ындыг боорда ынакшыл эргелеешкин-биле эвес, а ада-иениң уругларының айбыңдан эртпес чоошту чоруу-биле кылыгалыттынган. Мындыг таварылгаларда ада-иелер уругларының мурнунга «буянныг бурган башкының» шавызы болуп, шупту чүвени чорудуп, ажы-төл дээш чүү-даа тарам эвес диин, кайгамчык кижизидикчилер бис деп акиргээрлер. Бо ада-иелер чоорту өг-бүлеге маргыжыышкын, чогуш-кырыш болу бээринден түревечилер, сестир, ону болдурбас дээш чүнү-даа канчаарынга, чидирерге белен болгулаар. «Мотоциклди садып бээр болган-дыр бис. Кижилерни алылдаан дээш-ле курупче бурууп үндүрүп турар ыйлааны» сут-сут дигилеп, азы чок-ла болза «Чаңгыс оглум-на бажы караңгайлап олурар болза, чүнү-даа харамнаар чоор мен: кызыл, чиили, алыын, алылдаан» деп олурар ада-иелер база-ла таварыштыр. Байдал мындыг турза, ону ажыглап, элээди апарган оол азы урут ада-иезин дужаап, албадап, башкарып эгелээр. Ада-ие сөөлүнде кээп шыдаттынмас апарган негелдеге удур күштүг эвес удурланыышкынны кылза-даа, хемей-ле ажык чок болур болгаш бузулут шагы, кижиниң хүндүткелин дорт күүседиринче албадаттырар.

Өг-бүлеге бузулут хүндүткел канчап чедип алыр? Бо айтырыгның харыызы кыска. Ада-иениң бузулут хүндүткелиниң үндезини дээу оларның боттарының хамаатылыг чурттаарындан, сагыш-чурумундан хамааржыр. Ажы-төлдү силер чүгле бодугарга эвес, бистиң Совет курунеге, ниитилелге өстүрүп бериптурарыңарны утпаңар.

Ажы-төлдүң амгы келир үеде кандыг кижилер болуру ада-иелерден улуг хамааржыр, бо айтырыг оларның холунда дизе хөөредиг чок. Тываларның чугаалажыры ышкаш «эки төл держе, бак төл ажикче чедер» дээн дег, шын кижизидилге дээрге-ле ада-иениң кыраан назынын-да сеглеп четпес аас-кежиини-дир.

Галина СУНДУЙ.
Башкылар билин бедилдер институтунуң педагогика болгаш психология кафедразының улуг башкызы.

АТ-АЛДАРНЫ БУЖАРТАТПАС

Сөөлгү үеде тыва аныяктарның чамдыктарының мөзү-шынары дыка-ла баксыраан. Өөредилгеже чүтүлүү чок, чурум үрээр, улугну улуг деп, бичени биче деп хүндүлеп көрбес. Хөй-ниити черлеринге кайы хамаанчок чурум үрээр, ажылдаан ажылдай албас, өөренгеш өөрениш албас. Ол дугайын солун, сеткүүлдерге бижип, радиога чугаалап, телевидениеге-даа көргүзүп шаг боон турар бис.

Бичи сеткилдиг, дузааргак, өөредилге, ажыл-ишке сундулут, хүндүлээчел тыва улустуң ажы-төлү канчап мындыг багай мөзү-шынарлыг апарганы ол? Ажы-төлүвүс чүге мындыг бактың багы болуп, боттарывыска-даа, өске-даа националарның төлээлериниң мурнунга бак карак болуп, тыва нациязының, албодунуң, ада-иениң ат-алдарын бужартадып чоруур апарганы ол?

Школага хөй чылдар иштинде ажылдап келген мен. Хайгааралдарымның түңнелинде дараалында чылдагаалнардан мөзү-шынар кижизидилгеге баксыраан деп бодаар мен. Бирээде, ада-иелер ажы-төлүнүң кижизидилгезинче сагыш салбас. Уруглары чурум үреп каарга, школа-биле демнежип турган, кижизидериниң улуу, харын ажы-төлүнге болчуп, башкыларны буруудадыр. Ада-иезиниң ындыг турамык, кызыы сеткилинге оорталапып алгаш, демги чурум үреп турган урут-дарыы мырыңай дам баар. Ада-иези болчур ажы-төл алызы барып эки түңнелге чедирбес деп чүвени ажылдап келген үем иштинде эвээш эвести көрүп келдим.

Ийиде, чамдык ада-иелер боттары урут-дарыының мурнунга багай аажы-чаңын көргүзер, арагалаар, алгыш-кырыш, чогуш-содаа үндүрер, хоп-нугул тараткан чоруур. Үште, дыка хөй ада-иелер солун, сеткүүл, уран-чечен болгаш уруглар кижизидилгезиниң талазы-биле номнарны номчувайн турар. Ынчангаш, оларның долгандыр турар делегей талазы-биле билиглери кызыы боон турар. Үе-биле деңге базар дээр болза, бо үениң өзүп олурар аныяк салгалының сеткил-хөөнүн билип алыр дээр болза, номчуттунар, база уруглары-биле ижин-кара чокка сагыш-сеткилиниң ханызындан хөөрежир, сүмележир. Ажы-төлүн болу-биле деӊ эргелиг кылдыр көөрү чугула.

Дөртте, кедээде чурттап турар тыва уруглар (чамдыктары) күш-ажылга кошкак кижизиттинип турар. Кедээ черлерде дүшкен ажыл-агыйы оожум доктуп турар. Суурларда дыка хөй өг-бүлелер мал-маган туттайн, ногаа тарывайн турар. Ынчан кээрде, уругларның бажынынга кылыптар ажылы чок боон турар ышкажыл. Чайгы үеде өөреникчилерниң бүдүрүлге бригадаларынга хөй санныг өөреникчилерни хаара туттуп шыдавайн турар бис. Моон алгаш көөрге, өг-бүледе күш-ажылга кижизидилге кончуг кусу дециелде деп чүве илден-дир.

Бешке, сөөлгү чылдарда мал болгаш өске-даа чүүлдерни оорлаар чорук дендеп барган. Оор кижилер база ажы-төлдүг, ха-думалыг-да болгай. Ада-ием оорланып турда (ашаа оорланып турда, кадайы база аңаа киржип турар), урут-дарыы ону көрүп, билип, өөренип, өттүнүп турар. Сөөлүнде олардан база оорлар үнүп кээп турары чажыт эвес.

Алдыда, сөөлгү үеде тыва кижилерни эң коргунчуг чүве — тоомча чок чорук тудуп чий берген. «Дайзыныңдан кортпа, кедерезе ол сени өлүрүп каар, өскерликчилеп кортпа — кедерезе сени садыптарла ыйнаан, ынчалза-даа тоомча чок кижилерден сестип чор — олар өлүрбестер-даа, сатпастар-даа, ынчалза-даа оларның мыт-дааш чок чоошту чорууңдан чер кырында өлүрүүшкүн-даа, өскерлиишкин-даа болуп турар» — деп, бүрунгуну мерген угааныг кижизи чугаалап каан. Улуг-даа улус, урут-дарыт-даа багай чүве кылып турда, көрбээчеңнеп, дыңнаачаңнап эрте бээр апарган бис. Хөй-ниити черлеринге чурум үреп турган уругларны көргеш, оларны хей дээрзиниң улуу, харын «башкылар чүнү көрүп турар чүвел?!» деп чарбыттынар чоруктарны бо-ла дыңнаан болур.

Ол ышкаш аныяктар арагалаарыже суңгуур, кем-херек үүлгедир чоруктар дендеп барган. Оларның ынчап барганында бастер — улут улустар база буруулуг бис. Чажыргаш чоор, алдап чылгаар эгелээнден эгелээш, сайыттарлар, даргалар-даа ажылчылар-даа, башкылар-даа арагалап турган үе-ле болгай. Байыр-чыскаалты, куда-дой-ну-даа чүгле арагалаашкын-биле демдеглеп эрттирип турган болгай. Орус улустуң «чүнү тарып алган сен, ону ажаап аар сен» деп үлегер чугаазы бар.

Ажы-төлүвүс улут кижилерниң ол багай аажы-чаңын көрүп, өттүнүп турганы, мындыг муңгараанчыг чүвеге чедип келгени бо-дур. Шынап-ла, аныяк-өскенниң мөзү-шынары бо хире баксырай бергенде, таваар олурган херээ чок, дарый хемчег албас болза, бо чорук хоочураан аарыг ышкаш, адырылбайн барып болур-дур.

Чүгле солун, сеткүүлдерге аныяктарывыс ындыг-дыр, мындыг-дыр деп турбайн, эрте дээре хөделгени эки. Ол аныяктар бистиң боттарывыстың-на уругларывыс, дуңмаларывыс, төрелдеривис-тир. Өөредилге черлеринге, бүдүрүлгелерге, организацияларга, солуннар редакцияларынга, Улус өөредилге министерствозу, хоойлу-дүрүм камгалаар органнар, радио, телевидение ажылдакчылары «төгерик столдарны» чүге организастап болбас деп. Байдал бо хире бергедеп келгенде, партия, совет, ажыл-агый удуртукчулары, хөй-ниити организациялары, ада-иелер аныяк-өскенниң мөзү-шынар кижизидилгезин эки кижилеринге боттары дорт киржирин үе негеп келген. Чүгле школа, башкылар билээн дээр болза, шын эвес.

Седип САҢГААЖАП.
Ак-Туруг ортумак школазының башкызы.
Улуг-Хем район.

Ада-иелерге бодалга

БО ТАВАРЫЛГАДА КАНЧААР СИЛЕР?

Чоокта чаа Кызылдың № 2 школазының бирги классчыларының ада-иелер конференциязы болуп эрткен. Аңаа башкылар өг-бүле амыдыралынга туруп кээп болур таварылгаларны чугаалап, ада-иениң кылган частырыын тывары, чүнү кылза чогуур турганын айтырганнар. Ол таварылгаларның бирээзин силерге таныштырар-дыр бис, эргим ада-иелер. Силер ону номчааш, бо таварылгада аданың чазыы чүл, силер оон орнунга турган болзуңарза, канчаар силер, бодуңарны оолдуң орнунга кылдыр бодап шыдаар-дыр силер бе, ол дугайын бижип чорударыңарны диледивис.

ТАВАРЫЛГА: Витя чемнениир орган билбейн стаканы бузуп алган. Ачазы ажылдан чедип кээрге, ол чүнү кылып каанын чугаалааш, бурузун билинген. Ачазы оглун чедирдээ дыңнавайн, чыткаш-ла: «Черле ындыг сен, холуң-будуң кемниг чүве дег, ийи караан көзүлбес дег. Ынча дыка стакан садып турар акша төгериг чок-тур. Ижиин удду-нуң көрем, база хоорлуп калган. Акшаны узун ваар сүт деп бодаар сен бе?» деп кончуттуна-ла берген...

ДЕТКИМЧЕНИ КӨРГҮЗЕР

Аныяк кижиниң ниитилел, коллектив кижизидер. Кижиниң төлептиг бүдүжүн чон илередир болгаш, аңаа үнелиг саналын берип, деткимчени көргүзер. Улуг назылыглар аныяктарның илеткелдиг дагдыныкчылары болурлар. Мен болум улус өөредилгезиниң хоочуну мен. Кызылдың медицина училищезинге элээн каш чыл вахтёрлап келдим. Чүгле ажылым шагын эрттирип каары-биле кызытаарланмайн, сургуулдар ортузунга кижизидилге ажылынга база киржи бээр чангыз-мен. Коллективтиң хуралдарынга олурушкаш, санаа-шүгүмчүлелдерин-даа бере бээр чаңчылдыг мен. Башкылар А. О. Корнилова, Д. В. Кунгаалай оларның класстарынга эде тургустунуушкун дугайында беседаны эрттирдим. Аныяктарның болуп ап чорууруунуң дугайында база билир шаам-биле тайылбырладым. Башкы Н. В. Кудряшёвтуң класның класс шагын эрттиришкеним. Училищениң башкылары З. Н. Сат, Н. Д. Хертек оларның организастааны кежээге Кызылдың № 2 школазының башкызы А. Алдын-оол-биле кады сургуулдарга бодувустуң башкылап келген оруувус дугайын чугаалап бердивис.

Бот-боттарының четпестериниң дугайында коллективке ажыт-чажыт чокка тургумчулежип, эдип алырының оруун дилээр болза эки деп бодаар мен.

Салчак МОНГУШ-ООЛ.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ДЕКАБРЬ 21-ДЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Улуг оюн». Уран-чечен фильм. 2-3 серияларда. 10.50 — Медээлер. 11.00 — 12.00 — «Спортландия силерни чалап тур». 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкунун прожектору. 15.50 — Свердловск телестудиязының программазы. 16.35 — «Дешпилге. Информация. Реклама». 17.20 — О. Воронец ырлаар. 17.40 — Уругларга фильм. «Шынгыы оюннар». (ТДР—ВУР). 18.50 — Бегүн делегейде. 19.05 — Улуг кижилерге мультфильмнер. 19.25 — Ч. Айтматов чогаалчы биле ужуражылга. 19.55 — «Улуг оюн». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкунун прожектору. 21.45 — «Тиилекчилер». 23.00 — Бегүн делегейде. 23.15 — Улустуң «Кубанка» ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 23.40 — 01.40 — Хоккей. «Известия» солуннуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. ССРЭ биле ЧССР-ниң шилиндек командалары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — Гигиена болгаш физиология дугайында беседалар. 8 класс. Чүгле хулумаурут эвес... 9.05 — Немец дыл. 10.05 — Эртем: теория, шенелде, практика. 10.35; 11.35 — Н. А. Некрасов. «Кызыл Думчуктуг Соок-Ирей». 6 класс. 11.05 — Немец дыл. 12.05 — «Георг В-ниң сөөлгү хүннери». Уран-чечен фильм. 13.20 — «Ырак-чоок». Телефильм. 13.45 — Медээлер. 13.55 — 15.05 — «Кылын харлар чаңынга ужуражыышкын». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы — «Берге үе». 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — «Культура болгаш амыдырал». Тыва АССР-ниң композиторларының VI пленуму. 19.15 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Партияның XXI область конференциязынга үткүштүр». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чагаалар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — «Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». 20.45 — «Ыры-88». 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкунун прожектору. 21.45 — Хоккей. «Известия» солуннуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Швеция биле Финляндияның шилиндек командалары. 23.05 — 23.40 — Музыкалыг дамчыдылга. «Эртенги почта».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — П. И. Чайковскийн аттыг делегей конкурузунуң лауреаттары. И. Ерасова биле Г. Грипюк. 19.00 — «Кедээниң шагы». 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

ДЕКАБРЬ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Вы чье, старичье?» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан), Бичии зал: «Бобби» 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Новые сказки Шахерезады» 9.10, 11.50, «Золотой ключик» 14.40, «Меня зовут Арлекино» 16.50, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Волшебство «Куин» в Будапеште» 14.00, 15.50, «Новые амазонки» 17.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Сила любви» 14.00, 17.00, 20.00 шактарда.

АГААР

Республикага дүне чагбас, хүндүс чамдык черлерге шоолуг эвес хар чаар. Хат кошкак. Дүне 27—32, а чамдык районнарга 18—23 градус соок. Хүндүс 18—23, чамдык черлерге 9—14 градус соок.

Кызылга бүлүттаглап турар агаар болур. Хар чагбас. Хат кошкак. Дүне кайысылалга 27—29, хүндүс 19—21 градус соок.

Автоорукка кестүрү эки.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241

ШЫННЫҢ телефоннары

Редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; приемная — 3-34-26; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93; партийжа амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-25; совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23; үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73; агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; пропаганда килдизи — 3-34-57; культура килдизи — 3-39-15; информация килдизи — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; очулга килдизи — 3-34-03; корректорлар — 3-34-19; үндүрүкчүлер — 2-27-41; бухгалтерия — 3-43-41; солун келбейн бар...а — 2-32-75-че долгаар

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгның херектеринге талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1

Тиражы 24637 экз. Чагыг № 220. ТС—01665.

БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың декабрь 22 четверг
№ 294 (13894)
1925 чылдан үндезилеттинген.
Өртээ 3 көп.

УЛУС ӨӨРЕДИЛГЕЗИНИҢ АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫНЫҢ БҮГҮ-ЭВИЛЕЛ СЪЕЗДИЗИНГЕ

Эргим эштер!

Улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының Бүгү-эвилел съездизиниң делегаттары силерге болгаш силерниң өмүнээнерден социалистиг ниитилелдиң аныяк хамаатыларын кижизидип база өөредип турар бүгү кижилерге—алды миллион ажыг педагогтарга СЭКП Төп Комитеди изиг байыр чедирип тур.

Башкының, кижизидикчиниң ажыл-хүлээлгези өндүр чаагай болгаш харысаалгалыг. Кандыг-даа өске мергежил башкы ажылы ышкаш улуг ниитилел ужур-дузалыг эвес, башкы ажылындан өске кандыг-даа мергежилге ындыг бедик негелделер салдынмас. Силерниң күш-ажылчы хүннер бүрүзү, кичээлдерниң шак бүрүзү, лекция бүрүзү, аныяктар-биле ужуражылга бүрүзү чогаадыкчы чорук-биле, угаан-бодалдың улуг күженишкиннери-биле, ажылга бүрүн бердиннери-биле тудуш харылзаалыг, бодунуң херээнге ханы бердинген чорук, уругларга ынакшыл, аныяктар дугайында сагыш салыышкын чокка болдунмас.

Бүгү-эвилелдиң педагогика чөвүлелинге силер боттарыңарның дуржулганарны эккеп, школалар болгаш училищелер, дээди өөредилге черлериниң болгаш техникумнар коллективтериниң чагыгларын, башкыларның болгаш эртемденнерниң, өөреникчилерниң болгаш студентилерниң, ада-иелер хөй-ниитизиниң санал-оналдарын кирип келген силер. Бистиң улузувустуң сагыш-сеткилин дүвүредип чоруур эң чидиг айтырыгларның бирээзи: совет школа кандыг болурул, совет кижилерниң чаа салгалы кандыг янзылыг болурул деп айтырыг ук чагыгларда болгаш санал-оналдарда илерейлеттинген.

Революсчу эде тургустунуушкунда кеступ кээп турар практиктиг түңнелдер партияга болгаш чонга кол чүүл боол турар үеде силерниң съездинер эртип турар-дыр. СЭКП-ниң XXVII съездизиниң, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлерин амыдыралга боттандырар талазы-биле күженишкинниг ажыл чорупт турар. Экономиктиг реформа калбарып орар. Чаа политиктиг системаның тургустунуп эгелээни дээрге социалистиг эрге-хоойлулуг күрүнениң боттуг иле-демдээ болур.

Бо бүгү ёзулуг-ла революсчу чаартылгалар кижиниң ролюн бедидип турар болгаш бүгү чүвеге: кижилерниң бот-боттарының аразында хамаарылгазынга-даа, долгандыр турар бойдус хүрээлеңге болгаш ег-бүлеге-даа хамаарылгага, материалдыг болгаш угаан-бодал херегцелдерин хандырып алырынга-даа культураны база мөзү-шынарны кончуг бедидерин негеп турар. Ниитилел депшилгезиниң эң бедик негелделерин харылап турар школа чокка ол бүгү чедип алдынмас.

Таптажкын чылдарында бистиң улус өөредилге системазы кончуг улуг косаралга таварышкан турган. Ол алырга ниити түңнелдерни барымдаалаар, ажыы-биле алырга, экстенсивтиг көрүүшкүн коллап турган. Өөредилге чорудулгазынга ужур барымдаалаар болгаш дең-леске кылдыр көөр чоруктар, чаңгыс аайлаштырарынче чуткул аныяк кижилерниң талантызының болгаш арга-шинээзиниң илергейлеттинеринге орукту дуглап турган. Улус ажыл-агыйынга дээди школа доосканнарның саны кончуг хөй боол туражок, бедик мергежилдиг кадрлар чедишпейн турган. Ол бүгү дээш чурт эртем-билигниң ат-алдарын кескүзү-биле чидирип, эртем талазы-биле хожудап, хүн бүрүдеги амыдыралга угаан-бодал талазы-биле чылып кээп турган.

XXI чүс чылдың бүдүүзүнде эртем-техниктиг революция болза, чогаадыкчы чорук болгаш депшилге кылып шыдаар арга-шинээвис, боттарывыстың өөренип алыр болгаш өөредип шыдаар аргавыс, национал, регионал болгаш бүгү бөмбүрзек хамаарышкан кончуг чугула айтырыгларны шиитпирлеп база кижи төрелгетениниң мурнакчы гуманистиг идеалдарын боттандырып шыдаарывыс талазы-биле моон мурнуңда кеступ көрбээн айтырыгларны бистиң мурнувуска тургузуп турар.

Школаны үндезини-биле эде тургузарын үе боду-ла ниитилелдиң сонгаарладып болбас сорулгазы кылдыр тургузуп келген. Социалистиг хөгжүлдениң шынар талазы-биле чаа деңнелинче чурттуң көдүрлүп үнери оон интеллектуалдыг, культура болгаш мөзү-шынар күчүзүнүң кандыг янзылыг өзериинден кол хамааржыр.

Партияның XXVII съездизиниң, СЭКП ТК-ның февраль (1988 чыл) Пленумунуң шиитпирлеринде өзүп орар салгалды өөредириниң болгаш кижизидериниң херээнге үндезин эргилдени болдурарынче угланган политиктиг сүмелер ажылдап кылдынган, улус өөредилгезинге принципиалдыг негелделер тодараттынган. Амыдыралдың материалдыг болгаш угаан-бодал байдалдарының өскерлиишкиннериниң дүргени темпилерин, амгы үениң эртем-билииниң хөгжүлдезин болгаш угланыышкыннарын долу чергелиг-биле өөренип көөр ужурлуг үзүктел чок өөредилгениң бүдүн системазынче шилчиирин кол сорулга болур.

Үзүктел чок өөредилгениң бүгү системазының эң чугула звенозу — ниити билиг школазы. Оон сорулгазы — кижи бүрүзүнге эртем-билиглерниң эргежок чугула деңнелин бээри, ада-чурт болгаш делегей культуразының байлаан шиңгээттирери, мөзү-шынар болгаш күш-дамыр талазы-биле дадыктырары. Хөй миллион өөреникчилерге долу ортумак эртемни чедип алырынга, арга-мергежилин болгаш салым-чаяанын хөгжүдеринге бүгү байдалдарны тургузар, оларның бот-өөредилге чедип алырының херегцелинге болгаш чаңчылдарынга кижизидери чугула. Өөредилгениң хөй янзы хевирлери болгаш методтары, оларның хууда аргаларын болгаш сонуургалдыг чүүлдерин өөренип көөрү, бүдүрүкчү күш-ажылга киириштирери, аныяктарга медерелдиг-биле, ниитилелдиң херегцелин барымдаалап тургаш, профессияны болгаш өөредилгени уламчылаарының оруун шилип алырынга дузалаар ужурлуг.

Профессионал-техниктиг өөредилгениң системазынга сургуулдарның өөредилгезин болгаш кижизидилгезин шиитпирлиг-биле экижидери негеттинип турар. Ол амгы үениң бедик билиглиг ажылчын аңгының болгаш тараачыннарның бүгү чаа болгаш мурнакчы чүүлче угланган немелде күжүн, улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга бедик мергежилдиг кадрларны белеткээр ужурлуг.

Дээди болгаш ортумак тускай школаның ажыл-чорудулгазын экономикага революсчу өскерилгелерни кылып шыдаар, ада-чурт эртемин болгаш техниказын делегей деңнелинче үндүрүп шыдаар, культураны байлакшыдып, ниитилелдиң угаан-бодал амыдыралын чаартып шыдаар ындыг кадр күчүзүн тургузарынче угларзы эргежок чугула.

Өөредилгениң янзы-бүрү хевирлерин, комсомолдуң, бот-тывынгыр каттыжыышкыннарның болгаш күш-ажылчы коллективтерниң, массалыг информацияның чепсектериниң, чогаадыкчы эвилелдерниң аргаларын ажыглаары чугула. Үзүктел чок өөредилге совет кижилерниң амыдыралының чарылбас кезээ болур ужурлуг. Кижиниң бүгү талалыг хөгжүлдези, кижи бүрүзүнүң аргаларын эң-не улуу-биле бот-тандырып чорудары — оон кол сорулгазы.

Кижиниң тургустунуп келириниң, марксистиг-ленинчи үзел-бодалга, идейлиг бышкан чорукка, политиктиг культурага кижизидилгениң баштайгы үе-чадазы болур совет школаның ролю үнелеп четтинмес. Аная хамааты кижиниң социал харысаалгалыг чорук, бот-сагыш-чурум, хоойлуга хүндүткел ышкаш ындыг чаңчылдар тургустунуп, бот-эргелелдиң, социалистиг бот-тускайлаң чоруктуң чаңчылдары хөгжүүр ужурлуг.

Национал бот-медерелдиң өзүлдези, националдар аразының харылзааларында амгы үеде болуп турар чорудулгалар өөредилгеге болгаш кижизидилгеге чаа негелделерни тургузуп турар. Совет школа ёзулуг патриотчуларны болгаш интернационалчыларны кижизидип, төрээн республиказының, ССРЭ-ниң бүгү нациаларының болгаш улустарының культуразынга болгаш дылынга хүндүткелге оон кижизидиткен турары эргежок чугула. Аныяк салгал бистиң улуг чуртувусту чарылбас чаңгыс аай бүдүн чүүл кылдыр хүлээп көөр, совет улустарның, социалистиг Төрээн чурттуң, ниити салым-чолу дээш харысаалгалыг болур чорукту билген турар ужурлуг.

Эде тургустунуушкунуң байдалында ортумак болгаш дээди школа онзагай бүдүштүг башкылыг турарын негээр. Ол бедик ат школа башкызын-даа, дээди өөредилге чериниң профессорун-даа, профтехучилищениң башкызын-даа каттыштырып турар. Амгы үениң башкызы өөреникчилерниң болгаш студентилерниң угаан-бодалының сорук киирикчизи, практиктиг ажыл-херектериниң бедик мөзү-шынарлыг үлегериниң илередикчизи болуп, бүзээлиг болгаш чөптүг чоруктуң гуманистиг принциптерин бадыткап, совет кижилерниң салгалдарының идейлиг, угаан-бодал харылзаазын бадыткап тургузар ужурлуг.

Чон болгаш партия педагогика бодалының база практиказының чаартыкчыларын, улус өөредилгезиниң муң-муң киржикчилериниң күш-ажылын бедии-биле үнелеп турар. Эде тургустунуушкун чогаадыкчы доктаамал дилээшкин, чаа оруктарны изеп тып турар ындыг педагогтарның, кижизидикчи башкыларның санын чайгылыш чок өстүрүп көвүдедип турар. Оларның бышкан хамааты сөзү улам-на улуу-биле чаңгыланып турар, ону аныяктар, бистиң бүгү хөй-ниитивис кичээнгейлиг-биле барымдаалап турар.

Ниитилелдиң мурнунга школаларның харысаалгазы улуг. Ынчалзажок ниитилелдиң школа мурнунга харысаалгазы-биле, оон херегцелдери болгаш негелделери дээш оон доктаамал сагыш салыышкыны-биле деткиттинген турар ужурлуг. Өөредилге — эде тургустунуушкунуң келир үезин, социализмниң салым-чолун тодарадып турар эң-не кол чүүлдерниң бирээзи. Амыдырал боду өөредилге системазын быжыглаарынга болгаш хөгжүдеринге, ону шынар талазы-биле чаа деңнелче көдүрүп үндүреринге бистиң бөгүнгү аргаларывысты ажыглаарын негеп турар. Партия, күрүне, ажыл-агый органнарының эң чугула сорулгазы — школаже, башкыже болгаш аныяктарже, ег-бүлеже болгаш чаш уругларже кичээнгейни шуут угландырары.

Ортумак болгаш дээди школаның хөгжүлдезиниң идиг берикчи дөзү оон бүдүрүлге коллективтери-биле чарылбас харылзаазы болур. Олардан школа күш-ажылчы мөзү-шынар, политиктиг сайзыраңгайжыдылганың үзүктел чок идиг беришкинин алыр ужурлуг. Күш-ажылчы коллективниң бүрүзү школа-биле кады ажылдажылга чорударынга боду тускай программалыг болур ужурлуг.

Бистиң үр үедеги политикавыс — аныяк салгалды өөрединге болгаш кижизидеринге культураның база эртемниң ажылдакчыларының, чурттуң бүгү угаан-бодал күштериниң сонуургалдыг киржилгези. Хамыктың мурнунда ол амгы үениң школазының быжыгып тургустунарынга болгаш хөгжүлдезинге принципиалдыг чаа рольду ойнаар ужурлуг педагогика эртеминге хамааржыр ужурлуг болбайн аан.

Күрүне ужур-дузалыг улуг сорулга — улус өөредилгезиниң өөредилге болгаш шинчилел баазазын үндезини-биле чаартыры. Ол сорулгаларга акшаландырыышкынны улуу-биле улгаттырып турар. Башкыларның күш-ажылының материалдыг болгаш моральдыг идиг беришкиннери күштелип турар. Улус өөредилгезиниң херегцелинге курлавырларны баштайгы ээлчегде үндүрүп бээр талазы-биле хемчеглерни ап чорудуп турар. Эде тургустунуушкун үезинде совет ниитилел өөредилгени, башкының ат-алдарын Ленинниң чагааны бедиктерже көдүрүп үндүрер ужурлуг.

СЭКП Төп Комитеди улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының чогаадыкчы күштеринге, политиктиг идепкейлиг туружунга бүзүрел, өзүп орар салгалды өөредири болгаш кижизидери үндезини-биле экижидеринге, чурттуң революстуг чаартылгазының херээнге бурунгаар шимчээринге, бүгү чүүлдерни кылырынга белениң бедии-биле үнелеп турар.

Силерниң съездиңерге үре-түңнелдиг тургузукчу ажылды күзедивис.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитеди

УЛУС ӨӨРЕДИЛГЕЗИНИҢ БҮГҮ ТАЛАЛАРЫНЫҢ ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУНУ

Улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының Бүгү-эвилел съездизинге «Гуманныг чорукту хөгжүдериниң болгаш демократчыдылганы дамчыштыр өөредилгениң чаа шынарынче» деп илеткелди ССРЭ-ниң Улус өөредилгезиниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Г. А. Ягодин кылган.

СЭКП Төп Комитединиң чорудкан байырын чал-чаа дыңнадывыс. Бистиң мурнувуста салдынган сорулгалар улуг болгаш харысаалгалыг деп, ол чугаалаан.

Чуртка эде тургустунуушкун эгелээни-биле чергелештир улус өөредилгезиниң айтырыгларынга сонуургал улуг апарган. СЭКП-ниң XXVII съездизи ниитилелди гуманизасчыдарынче угланыышкынны алгаш, бистиң бүгү планнарывыстың болгаш сагыш салыышкыннарывыстың төвүнге кижи болгаш оон бүгү негелде-херегцелдериниң сагыш салыышкынының дугайында айтырыгны тургускан.

Үзүктел чок өөредилгениң кол звенозу болур ортумак школага тураскааткан чүүлге доктаагаш, илеткелчи бистер бистиң школавыстың ажыл-чорудулгазынга улуг болгаш революсчу чаартылгаларны боттандырарын саналдап турар бис деп чугаалаан. Ол чүүлдер ортумак өөредилгениң структуразынга-даа, утка-шынарынга-даа хамааржыр. Оон үндезининде — чаңгыс аай, күш-ажылчы, политехниктиг школа дугайында ленинчи принциптер туруп турар. Ук принциптер амгы үениң боттуг чүүлдерин барымдаалап көрген турар ужурлуг.

Эде тургустунуушкун башкы дугайында айтырыгны чаа-дип-биле тургускан. Биске бодунуң эртемин ханы билир, янзы-бүгү методиктиг чепсектерни ажыглап билир, чогуур психология-педагогиктиг белеткелди эрткен башкы херек.

Кижиниң кижизидеринге эң чугула черни ниитилел болгаш гуманитарлыг эртемнер ээлеп турар. Чүгле ындыг билиглер технократтыг болгаш кызыы профессионалдыг угаап бодаашкынны ажып эртер арганы берип, ниити кижи төрелгетениниң үнелиг чүүлдеринче угланган, политиктиг болгаш мөзү-шынар талазы-биле харысаалгалыг чорук сиңниккен угаан-бодал талазы-биле байлак кижини кижизидип турар.

Прибалтиканың чамдык дээди өөредилге черлериниң ниитилел эртемнерин өөренири факультативтиг үндезинче шилчидер дээн саналдары-биле чөпшээрежир аргажок.

Гуманитарлыг болгаш ниитилел эртемнерин кызырар эвес, а оларның утказын өскертир, оон тургузуун, хевирлерин болгаш башкылаарының аргаларын сайзыраңгайжыдар ужурлуг. Мында эвээш эвес айтырыглар бар. Ол айтырыгларны шиитпирлээрин «соңгаарлаткаш», бис аныяктарның марксистиг-ленинчи үзел-бодалын кижизидеринге салдар чедирер арганы чидирип турар бис.

Өөредилгени болгаш кижизидилгени национал культурадан хоорук тургузары — өөреникчилерни ызыгуур-ук чок улус кылдыр сандары-дыр. Ылап-ла национал бот-билиишкинниң тургустунмааны, национал культура айтырыгларынга белеткеттинмээни националдар аразының харылзааларынга хажыдыышкыннарны, национал эгоизмниң илерээшкиннеринге таарымчалыг байдалды тургузуп турар.

Социалистиг интернационализм — националдар чогу ол дээни эвес-тир. Ол национал чоргааралга, депшилгелиг төөгүлүг чаңчылдарга, төрээн дылынга хүндүткелге тургустунуп турар. Мында хөй айтырыглар мөөңнеттинген.

Өөредилге черлериниң эргелерин калбартырып, национал культураны, чоннуң төөгүзүн, национал дылды башкылаарын сайзыраңгайжыдар талазы-биле чер-чер Советтериниң эргелерин шиитпирлиг-биле деткип турар бис деп илеткелде айыткан. Сөөлгү үеде эвилелдешкен республикалар өөредилге программаларын, ылаңгыя төөгү болгаш литература талазы-биле программаларны үндезини-биле ажылдап кылган. Ынчалза-даа ол талазы-биле кол сагыш салыышкын ам-даа мурнувуста.

Национал төөгү билиглерниң утказын тодарадырда төөгүнү, литератураны чүгле чаңгыс нацияның туружундан көөр, республиканың девискээринде чурттап турар өске улустарны төөгүлүг чорудулгадан, харын-даа бөгүнгү амыдыралдан казып кааптар ындыг өске кызыы чорукче киргениниң херээ чок.

Улусчу интеллигенция, ылаңгыя башкылар интернационалчы кижизидилгеге, националдар аразының харылзааларының культуразын кижизидип тургузарынга онза черни ээлеп турар. Ол кажан-даа ындыг турган. Бөгүн дээди өөредилге черлериниң башкыларының чамдызы харысаалгалыг черни ээлевейн турары харааданчыг. Даг-Карабахка, Прибалтикага боттарының утказын билбези лозуннарны тудуп алган турар уругларны көөрү чаржынчыг болгаш хомуданчыг. Степанаванның пединститудунуң башкыларының партия хуралы азербайджаннарның болгаш армяннарның кады өөрениириниң болдунмазының дугайында резолюцияны хүлээп алган. Экстремистиг угланыышкынның чамдык удуртукчулары оон уржуктарын бодавайн, байдалды дүшкүүрлендиреринге, эрге-чагырга органнарынга албадаашкын кылырынга уругларны чепсек кылдыр ажыглаарын оралдажып турар.

Башкыга өскелерниң дээр уруглар турбас ужурлуг! Чаагай, буянныг сеткил... Ол чокка канчап кижини өстүрүп, уругнуң сеткилин оттуруп алырыл? Сөөлгү үеде бис уругларны-даа, боттарывысты-даа өскениң хилинчектенишкининден камгалап алырын оралдажып келген бис. Чоннуң буянныг сеткили негеттинмейн артып турган.

Арменияга болган халап бүгү кижилерни дүвүреткен, школа бүрүзүнге, өөредилге чериниң бүрүзүнге ол илереттинген.

Оон соонда илеткелчи ийи чыл бурунгаар эгелээн дээди школаның чаартылгазының сорулгаларынга доктааган.

Ниитилел хөгжүлдезиниң херегцелинден өөредилгениң хожудап турарының кол чылдагааннарының бирээзи болза оон материалдыг хандырылгазының куду деңнели деп илеткелчи демдеглээн. Ол айтырыгларга бөгүн ниитилелдиң кичээнгейиниң күштелгени турбуже, бис мурнукузу ышкаш, өөредилгеге салыышкыннарның хемчээлиниң болгаш тургузуунуң талазы-биле сайзыраңгай чурттардан улуу-биле хожудап турар бис.

М. С. Горбачевтуң КНО-га идип үндүргени чепсеглениишкиниң дужурериниң болгаш шериг үлетпүрүн тайбың сорулгаларга херегцээри-биле кызырарының идеязын изин-биле деткип турар бис.

Улус өөредилгезин эргелеп башкарарын демократчыдары эргелел органнарының аразында хүлээлгелерни болгаш бүрүн эргелерни эде хувааарынга өскерилгелерни негеп турар. Мааза принцип кончуг бодуун — өөредилге чериниң бодунуң шиитпирлеп шыдаар бүгү чүүлдерин ол боду шиитпирлээр ужурлуг.

Күрүне комитеди бодунуң ажыл-чорудулгазын хөй-ниитиниң санал-оналын, статистиканы, күрүне инспекциязының сан-түңнерин, чагааларны, массалыг информацияның парлап үндүрген чүүлдерин өөренип көрүп тургаш, улус өөредилгезиниң хөгжүдериниң стратегиязын ажылдап кылырынга, оон кол чүүлдерин тодарадырынга, социал-педагогика талазы-биле улуг шенелделерни чорударынга, өөредилгениң байдалын болгаш оон хөгжүлдезиниң динамиказын кичээнгейлиг-биле хайгаарап көөрүнге мөөңнээр ужурлуг деп саналдап турар бис.

Бис кайгамчык үеде чурттап турар бис. Ыванышкыннар үезинде, Хөделиишкиннер үезинде деп, түңнелинде илеткелчи чугаалаан.

Воронеж хоорайда школа башкызы М. И. Картавцева илеткел талазы-биле бир дугаарында санал берген. Школа реформазын боттандырарының уламдыгып турарын ол демдеглээн.

Москваның Инженер-физика институдунда кафедра эргелекчизи профессор И. В. Иванов үзүктел чок өөредилгениң чамдык айтырыгларынга доктааган. Кадрларны эки белеткээри-биле дээди өөредилге черлериниң баазазынга эртем-методиктиг төптерни тургузарын ол саналдаан.

Белоруссияның улус өөредилге министри М. И. Демчук бодунуң саналынга эртем-билигниң ат-алдарын болгаш шынарын бедидериниң айтырыгларынга доктааган. Оон саналы-биле алырга, ниитилел амыдыралының бүгү талаларының мурнунга эртем-билигниң болгаш өөредилгениң бирги чергелиг ужур-дузалыг турарын быжыглаан конституцияның актызын хүлээп алыры негеттинип келген.

Москва хоорайда ясли-сад эргелекчизи А. М. Кузьмина школа назының четпээн тускайжыттынган уруглар албан черлеринге ажылдаар башкыларны болгаш кижизидикчилерни белеткээриниң чугула апарганын саналынга чугаалаан. Школа назының четпээн уругларны кижизидериниң болгаш эмнээриниң талазы-биле эртем-бүдүрүлге каттыжыышкыннарын тургузарын ол саналдаан.

Съездиниң кежээки хуралынга саналдар уламчылаан.

Делегаттар декабрь 21-де Москваның кол-кол дээди өөредилге черлеринге секциялар аайы-биле ажылдаан.

(СЭТА).

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязында

ИЙИГИ ҮЕ-ЧАДАНЫҢ АЖЫЛЫ ЭГЕЛЭЭН

Ында чурттап турар эр улустар Кировоканадан Анапаже болгаш Евпаторияже уруглар, херээженнер болгаш кырганнар чедирер пассажир сөөрткен ийи поездиниң үдээн. Чер шимчээшкининге качыгдаан ол хоорайдан кижилерни өскээр көжүрери ынчаар эгелээн.

Демир-оруктуглар болгаш профэвилел активчилери, комсомолчу отрядтар болгаш башкылар, СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязының кежигүннери, чурттуң янзы-бүрү районнарының кадыкшылга черлериниң ажылдакчылары айыыл-халапка таварышкан кижилерниң, ылаңгыя уругларының байдалын чиигедир дээш болдунар-ла бүгү чүүлдерни кылган. Чер шимчээшкининге таварышкан районнуң өске хоорайларындан болгаш суурларындан кижилерни өскээр көжүрери доостурунуң кырында келген. Уругларны колдуунда Спитактан болгаш Ленинаканадан көжүрген. Суурларда чурттап турар башкылар уругларны бөлүктеп чыып, оларны класстар кылдыр организастап, чурттуң мурнуу чүгүнде кадыкшылга черлеринче чорудары-биле белеткеп турар.

Качыгдаан Арменияга дузаламчы кылдыр чоруткан хөй чүүктерниң кээри уламчылап турар. Арменияже аар техниканы, Куртудугнуң болгаш Агроүлетпүрүнүң отрядтарын сөөрткен эшелоннарның кээри улам эгежип турарын СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязының декабрь 20-де болган хуралынга демдеглээн. Республиканың кургандыр... газының бүгү складтары дүн, хүн чок ажылдап эгелээн. Олар чурттуң бүгү булуңнарындан болгаш даштыкы чурттардан кээп турар аъш-чемни, идик-хепти качыгдаанарга үлеп, материалдарны болгаш техниканы катап тургузар ажылдарже чорудуп турар.

Айыылга үрелген хоорайларны болгаш суурларны ийи чыл иштинде катап тургузарын планнап турар. Келир үеде кылыр тудуг ажылдарынга белеткел чорупт турар. Буступ төгүлген артынчыларны ырыгаарының, бетон бууундуларны хоорайлардан өскээр дажыглаарының, чамдык бууундуларны ажыглаарының дугайында дыңнадыгларны комиссияның хуралынга чугаалажып көрген. Айыылга таварышкан кезээ фермаларга болгаш бажыңнарга санитар-гигиена хемчеглерин чорударын шериг специалистерниң дузазы-биле доскан.

Кээп турар чүүктерни сайгарып чорудары дүргедээн. Ниитизи-биле Арменияның демир-оруктарын дамчыштыр 29 муң хире вагоннар, автоуруктар-биле 8 муң чүък машиналары келген, самолеттар-биле 30 муң тонна чүүктерни дажыглаан. Техниказы-биле кады келген эки турачыларның комплекстиг отрядтары суурларда тудуг баазаларын тударын эгелээн. Чер шимчээшкининиң уржуктарын чайладыр дээш чаа тудугларны чорудары-биле, регионнуң социал-экономиктиг деңзигүүрүн катап тургузары-биле, үр хуусаалыг ажылдарын чорудары-биле бүгү күштү мөөңнеп турар.

Эртенги ажылчын хуралга база бир санны дыңнаткан. Чер шимчээшкининиң үезинде ада-иелеринден чарылган 500 ажыг уругларны ада-иелери азы төрелдери тыпкан. Өөрүшкү-даа, муңгарал-даа, илегел-даа ол өйде холужуп турган.

Ажылдарның чаа үе-чадазында чорудар бирги ээлчегниң сорулгаларын Н. И. Рыжков түңнелинде чугаалаан болгаш бодунуң ол ышкаш СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссия кежигүннери Н. Н. Слюньков, Д. Т. Язов оларның Москваже чоруур дээн турарын дыңнаткан. Чер шимчээшкининиң уржуктарын чайладыр талазы-биле ажылдарны башкарар болгаш качыгдаанарга дузаламчы көргүзери-биле СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязының кежигүннери, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчылары Ю. П. Баталин болгаш Л. А. Воронин олар Ереванга арткан.

(СЭТА).

КУЛЬТУРА АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫ-БИЛЕ УЖУРАЖЫЫШКЫН

Н. И. Рыжков, Н. Н. Слюньков, Ю. Д. Маслюков, Д. Т. Язов база Арменияның Компартиязының ТК-ның бирги секретары С. Г. Арутюнян олар-биле Армян ССР-ниң чогаадыкчы эвилелдериниң төлээлекчилери, культураның шылгарангай ажылдакчылары-биле ужуражыышкын декабрь 20-де Ереванга болган.

Н. И. Рыжков Арменияның культура ажылдакчыларынга байыр чедирип тура, республиканың интеллигенциязының ат-сураглыг кижилери болуп, оларның сеткил-хөөнүн болгаш сонуургалдарын эки билип турар кижилер-биле ужуражыышкын кылыр дугайында саналды СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязы сеткил ханыышкын-биле хүлээп алганын демдеглээн.

Ажык чугаа хевирлиг, чыдыг байдалга эрткен бо ужуражыышкынга республиканың ниитилел-политиктиг амыдыралының, революсчу эде тургустунуушкунну, демократчыдылганы, ол ышкаш националдар аразының харылзааларын экижидеринге интеллигенцияның ролюнуң база харысаалгазының эң чугула айтырыглары кичээнгейниң төвүнге турган.

Беседага киришкен культура ажылдакчыларының мурнундан шүлүкчү С. Капутикян СЭКП ТК-ның Политбюрозунга база Совет чазакка чер шимчээшкининиң халавынга таварышкан армян улус дээш улуг сагыш салганынга өөрүп четтиргенин чылыг сөстер-биле сеглээн. Арменияга улуг кичээнгей, акы-дунма бүгү республикаларның, ол ышкаш делегей ниитилежилгезиниң материалдыг, моральдыг байлак дуза-деткимчези, эде тургустунуушкунуң угланыышкыны-биле, Совет Эвилелиниң делегейге өскен ат-алдары-биле шуут тудуш холбашканы Армения интеллигенциязы бүгү чон-биле бир демей билип турар.

Иштики сагыш-сеткилдиң чаартыры, социалистиг чаартылганы дүргедедиринге шаптыктап турар ужур-уткаазы багай чүүлдерни ажыг эртер армян улуска кажан-даа дыңнадан артык чугула болуп турарын С. Капутикян онза сагышсырал-биле чугаалаан.

Республиканың хөй-ниитизиниң хелзедип турар бо болгаш өске-даа айтырыгларының дугайын чогаадыкчы эвилелдерниң удуртукчулары боттарының чугааларынга айытканнар.

Кадыг-берге шылгалда үезинде илереттинген армян чоннуң эрес-дидими, амыдыралга турушту база бүгү-ле республикаларда көргүзүп турар дуза дээш чүректиң ханызындан илереттинген сеткил-бодалдарның дугайын Н. И. Рыжков айыткан. Ол бүгүнүң дугайын СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязының кежигүннери халапка таварышкан районнарга, Ереванга чорупт тургаш, чаңгыс удаа эвес көргеннер. Шак мындыг кадыг-берге үеде бээзиң политика-биле сүрүп турар авантюристерге, хулиган элементилерге хамаарыштыр ол база принципиалдыг үнелелди берген. Шак ындыглар националдар аразынче хоп-чугаа октап, арге-турумга удурланыышкак уткагерлерни кылып, келзээн угаан-бодал кадыкшылын божанмады деп турарлар.

Шак ол эде тургустунуушкунга удур элементилер үрегдекчи ажыл-чорудулгазынын кол айтырыы кылдыр Даг-Карабахтың айтырыы-биле шырынмаланганнар. Ол айтырыгны канчаар шиитпирлээрин чоокта чаа М. С. Горбачевтуң Армян, Азербайджан ССР-лерниң, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң бөлүк депутаттары-биле ужуражыышкынынга канчаар шиитпирлээрин көрген. Ында интернационалдыг үндезинге таларның туруштарын чоокшуладтырары, бот-боттарынга чөпшээрежилгени кылыры көргүскен.

Бир эвес күзээр болза, чогаадыкчы интеллигенцияны чаартылганың, демократчыдылганың чорудулгаларынга киржип, принципиалдыг турушту ээлээр.

ПАРТИЯНЫҢ XXI ОБЛАСТЬ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫНЫҢ АЖЫТТЫНАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Партияның XXI область конференциязы 1988 чылдың декабрь 23-те эртенгиниң 10 шакта хөгжүм-шии театрынга ажыттынарын конференцияның делегаттарынга СЭКП обкому дыңнадып тур.

ПАРТИЯНЫҢ XXI ОБЛАСТЬ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫНЫҢ ДЕЛЕГАТТАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Конференцияның делегаттарының бүрүткелин декабрь 22-де эртенгиниң 9 шактан кежээниниң 8 шакка чедир СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга чорудар.

Телефону — 3-34-46.

ИЙИГИ ҮЕ-ЧАДА — КАТАП ТУРГУЗУУШКУН

Совет болгаш даштыкы журналистерниң Ереванга парлалга конференциязы

Совет болгаш даштыкы журналистерниң парлалга конференциязы Ереванга декабрь 19-та болганын дыннаткан бис. Аңаа СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары Н. Н. Слюньков, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы Ю. Д. Маслюков, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Ю. П. Баталин, Арменияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары С. Г. Арутюнян олар киришкен.

Парлалга конференциязын Н. И. Рыжков ажыткан.

Бо айыылдың, бистиң чуртувуска болган эң халаптыг чер шимчээшкининиң болганындан бээр он ийи хүн эрткен деп, ол чугаалаан. Хөй-хөй кижиниң амы-тынын оскунганын, хөй-хөй когаралдың болганын билир силер. Ам-даа ээвээш эвес сан-түңнү тодарадыр. Ынчалза-даа он-он муң кижиниң өлгениниң болгаш миллиард түңнүг материалдыг когаралдың дугайында чугаа чоруп турар.

Бо чер шимчээшкини Закавказьеге черле халаптыг болган. Армения бар чуртталга фондузунуң чартыындан хөйүн —8 миллион дөрбелчин метр хире чуртталга шөлүн чидирген. 514 муң кижи чаглак чок арткан. Дыка хөй үлетпүр болгаш кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелери бүрүнү-биле азы шуут сан чок кылдыр үрелген. Автомобиль болгаш демир-оруктарының дыка улуг участоктары ажыглаадан үнген. Көвүрүглер, харылзаа шугумнары үрелген, коммунал ажыл-агыйы бүрүнү-биле ажыглаадан үнген.

Эң-не аар болгаш катап эгиттиммес чидириг —ол дээрге кижилерниң амы-тыны. Чер шимчээшкининден өлгеннерниң дугайында сөөлгү медээ амдызында чок. Эрткен үеде корумнар аразындан 23,7 муң мөчү тывылган. 15252 кижиниң амы-тынын камгалап алган. 10380 кижини эмнелгелерде чыттырган. Декабрь 18-тиң кежээзинде 5200 кижи эмнелгелерден үндүр бижиткен, 4843 кижи амдаа эмнедип турар.

Камгалал ажылдары долу күш-биле чоруп турар. Мында түс-түс муң кижи хаара туттунган. Армян улус-биле кады мында бүгү национальдарның кижилери ажылдап турар. Олар бистиң чуртувустуң бүгү булуңнарындан, Европадан, Америкадан, социалистиг болгаш капиталистиг чурттардан чедип келгилээн.

Арменияның айыылга таварышкан хоорайларының болгаш суурларының чурттакчыларын камгалаар ажыл ёзулуг-ла интернационалчы херек апарган.

Арменияның удуртукчулары—эштер С. Г. Арутюнян, Г. М. Восконян, Ф. Т. Саркисян, Арменияның Компартиязының ТК-зының Бюро, Армян ССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң кежигүннери кижилерни камгалаарын организастаар талазы-биле ажылга баштайгы минуталардан эгелеп идепкейлиг киргени.

Бузулган бажыңнарны болгаш бүдүрүлгелерни күчүлүг техника чокта коптарып шыдавас кылдыр үрелишкин ынчаар болган. Баштайгы шактарда-ла Арменияның Компартиязының ТК-зының болгаш республиканың чазаның шиитпири ёзугаар Еревандан, Армян ССР-ниң өске-даа хоорайларындан болгаш районнарындан бульдозерлерни, экскаваторларны айыылга таварышкан хоорайларже болгаш суурларже чорутткан. Оон-биле чергелештир хөй-хөй муң эки турачылар камгалал ажылдарынче кирген. ССРЭ-ниң кадык камгалал министри Е. И. Чазовтуң удуртулгазы-биле баштайгы медицина бригадалары ажылдап киришкен.

Дузаламчы баштайгы хүнден эгелеп кирип эгелээн. Чоокку республикалардан болгаш областардан баштайгы краннарны, автомашиналарны, өске-даа авария-камгалал техниказын агаар оруу-биле әккелген. Амгы үеде корум аштаарынга чүгле тудуг комплекизиниң организацияларында 900 хире кран, 250 бульдозер болгаш муң ажыг автосамосвалдар, өске-даа чүък автомобильдери хаара туттунган.

Айыыл болган зонада 5 муң медицина ажылдакчылары ажылдап турар. Олар 17 муң ажыг кижиге дузаны көргүскен.

Француз болгаш кубалар, американнар болгаш поляктар, англичаннар болгаш австрийжилер, Чехословакияның, ГФР-ниң, Швейцарияның өске-даа чурттарның хамаатылары эрес-шудургу ажылдап турар. 2 муң ажыг даштыкы специалистер совет кижилерниң амы-тынын камгалаар демиселге үнелеп четпес улуг салымныкшыны киирген. Ол маадырлыг чорук дээш оларга ханы өөрүп четтиргенивисти илергейлеп тур бис.

Чер шимчээшкининиң уржуктарын чайладыр талазы-биле ажылдың баштайгы, эң-ле харыысалгалыг болгаш нарын үе-чадазы ам дооступ турар деп чугаалап болур бис. Ооң кол сорулгазы — кижилерниң амы-тынын камгалаары, маңаа дуза көргүзери-биле келген-даа, бо халапты көрүп эрткен-даа кижилерниң бүгү ажыл-чорудулгазы олче угланган турган.

Ол дээрге — Совет Армияның, иштики херектерниң болгаш хамааты камгалалының дайынчылары, камгалакчылар, краннар болгаш транспорт аймааның башкарыкчылары, ужудукчулар, демир-орукчулар, харылзаачылар, тудугжулар, септекчилер, ниитизиниң корум-чурумун тудары дээш харыылап турар кижилер, айыыл болган черге бүгү парып ажылдарны органнзастап база хуваап турар кижилер-дир.

Ол айыыл-халап чүгле хөй санныг үрегдээшкин, харын-даа чамдык таварылгада бүгү-ниити үрегдээшкинге чедирген эвес, халап болган аажок улуг зонаның ниитилел болгаш ажыл-агый эргелеп башкарылгазының бүгү системазын база үрегдээн. Ажылдың ол-бо участоктары дээш чурттакчы чоннуң ажыл, амыдыралын хандырары дээш харыылап турган кижилер — хөй-хөй удуртукчулар, специалистер өлген. Угаан-сагыш аймзарай берген турар үеде ол чорук камгалал ажылдарын чорударынга улуг бергедээшкиннерни таварыштырган. Бузундулар аразында кирген он-он муң кижилерниң амы-тынын камгалаар талазы-биле улуг хемчээлдиг ажылдарны төпке-даа, черчерге-даа калбартырының чаа организастыг структуразын дораан тургузары херек турган.

Чер шимчээшкининиң уржуктарын чайладыр талазы-биле нийти-эвилел хемчээлдиг бүгү ажылдарны удуртуп башкарары-биле СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязын төпке тургусканы билдингир. Республиканың удуртукчу органнары, министерстволары болгаш ведомстволары-биле чазак комиссиязы Ереванга сырый харылзаалыг ажылдап эгелээн. Халап болган черлерде байдалды өөренип көрген соонда, эргелеп башкарылганың камгалакчы механизмин ажылдазып дээш кандыг организастыг структураны тургузары чугула дээрзи билдинип келген.

Ленинаканга, Кироваканга болгаш Спитакка оперативтиг штабтарны тургускан, оларны эвилел чазаының болгаш Арменияның Компартиязының ТК-зының харыысалгалыг ажылдакчылары удурткан. Дириг арткан коммунист удуртукчулардан партийжи удуртулга органнарын тургускан, түс-түс участоктар, объектилер, а ол ышкаш ээзи когараан суурлар дээш харыысалгалыг кижилерни тодургаан.

ССРЭ-ниң Күрхандырылгазы, ССРЭ-ниң Күртүдүгү болгаш ССРЭ-ниң Агроүлетпүркомиту, Кадык камгалалдың, Хамааты ужар чүүлдүң, Демир-орук харылзааларының, Садыгның министерстволары болгаш өске-даа черлер Арменияга эргелеп башкарылганың чергелешкек болгаш бот-боттары-биле харылзаалыг органнарын тургускан. Ол чорук халап болган черже удуртулганы дорт чоокшулаштырар аргазын берген.

ВЦСПС, чурттуң болгаш республиканың комсомолу, өске-даа хөй-нийти организацияларын база ынчаар ажылдап турган. Оон түңнелинде кижи болгаш материалдыг дыка улуг курлавырларны дорай ажыглап эгелей бээр эргелеп башкарылганың мындыг механизмин санныг хонукта-ла тургустунган.

Ынчалза-даа чамдык удуртукчуларның чер албаа болганы хомудаанчыг. Харын-даа чамдыкта харыысалга чок болгаш чүве билбес, шиитпир чок чоруктар, бодунуң күзээниң чүүлүн боттаны бээрин кылдыр санаар, бодунуң-биле чугаалаарга, ажылдап билбес кижилер база турган. Берге үеде чүгле өөрүнүктер билдинер эвес, удуртукчуларының кандыызын база эрткен 12 хонук көргүскен. Моон чогуур түңнелдерни үндүрери чугаажок.

Муң-муң коммунистерниң болгаш партия кежигүнү эвестерниң, совет болгаш комсомол ажылдакчыларының, ажыл-агый удуртукчуларының, бодунуң ишчилериниң, шериг албанныгларының эрес-дидиминиң, ёзулуг массалыг маадырлыг чорүүнүң дугайында мыттавайн барып шыдавас бис.

Кировакан автоматика заводунуң кол инженери Баласан Магакян чер шимчээшкини эгелээрге бичек-ле школаже маңнап каан. Чингинейнип турган бажың иштинче кире халааш, ол мылажып турган уругларны куспактапкаш үне халаан. Оон катап киргеш база үндүрген. оон база катап... Кажан ол школаже база катап кирип келгенде бирги каът бусту берген. Магакян бузундулар аразынга арткан. Хөй үүле бүдүргеш соонда ол медерел безин кирбейн өлүп калган.

Ол хүн совхозта партбюро секретары Размик Дохалян, совхоз ажылчыны Овик Дохалян, райпотребсоюз ажылдакчызы Гарник Гобкорян, Культура бажыңының уран чүүл удуртукчузу Арсрун Госиян, күш-культура башкызы Аветик Торосян олар дыка хөй кижиниң амызын алган.

Партияның Спитак райкомунуң бирги секретары Норик Мурадянны болгаш партия Ленинакан хооркомунуң бирги секретары Мисак Мкртчянны эрес-дидим, партийжи хүлээлгезинге шынчы чорук дээш ханызы-биле хүндүлээр бис. Олар чоок кижилерин, кады ажылдап турган эштерин оскунгаппар, ынчалза-даа бо халаптыг хүннерде дириг арткан кижилерниң амы-тынын камгалаары дээш демиселдиң төвүнге туруп, боттарының туттунуп билир чоруу-биле, эрес-шудургу ажылы-биле хамааты мөзүнүң болгаш дидим чоруктуң үлегер-чижээн көргүскеннер. Боттарының ажыл-херектери-биле бо коммунистер кижилерниң ханы хүндүткелин чаалап ап, массаның ёзулуг удуртукчулары деп адын бадыткааннар.

Айыыл болган черге камгалал ажылдарынга, чурттакчы чоннуң амыдыралчы ажыл-чорудулгазын хандырарынга болгаш нииттиниң корум-чурумун тударынга Совет Арменияның, хамааты камгалалының, иштики херектер шериглериниң, ССРЭ-ниң ИХМ органнарының солдаттарының болгаш офицерлериниң шылгараңгай ролюн онзалап демдеглээри чугула. Амгы үеде айыыл болган черниң бодунда 20 муң ажыг шериг албанныглар ажылдап турар, оларның эргезинде аңгы-аңгы хевирниң үш муң ажыг техниказы бар. Шериглер чер шимчээшкининиң болган черинге бузундуларда 43 километр эртер черни, 100 километр хире оруктарны аштап арыглаан. Чурттакчы чоннуң амыдырал байдалдарын чиигедиринге шериглер дыка хөй чүүлдү кылганнар. Олар 17,5 муң майгыннарны, походка ап чоруур 200 кухняларны, хлеб быжырар көжер ийи заводту дамчыдып берген, чунар, хепчур үш поездини, шеригниң 75 электри станциязын тургузуп берген, 37 муң кижиниң хүнүн-не ийи катап чемгерип турар.

Шериг-транспорт ужар чүүл 900 ажыг авиарейстерни, оон иштинде АН-124 «Руслан» база АН-22 «Антей» дээр эң аар улуг самолеттар-биле 150 рейстерни кылган.

Айыыл-халаптың районнарынга амгы үеде иштики албаның шериглериниң база милицияның 5,5 муң хире кижи санныг кезектери Совет Арменияның шериглери-биле сырый холбаалыг ажылдап чоруп турар.

Бо хүннерде бистиң хамааты ужар чүүлүвүс канчаар-даа аажок улуг ажылды кылып бүдүрген. Ужудукчулар баштайгы хонуктарда-ла айыыл-халаптың районнарынче медицинаның 700 ажылдакчыларын база амы-тын алыкчыларын чедирип, аар балыгланган болгаш каражадап когараан 2,5 муң кижини көжүрүп, ынаар 130 ужудуушкуннарны кылган. Декабрь 9-та транспорттуң аар самолёттары-биле 1680 рейсти кылып, техниканы болгаш чүъктерни дажыглап эгелээн. Ереван биле Ленинаканның аэропорттарынче шериг-транспорт ужар чүүлү-биле кады 27 муң тонна чүъкту, оон иштинде 347 кранны, 54 экскаваторну, 12 муң майгыннарны болгаш өске-даа хөй чүүлдерни чедирген. Бо ийи аэропортка самолёттарның ужуп келири болгаш ужуп чоруурун чер шимчээшкининге чедир аңаа турганынга бодаарга, чеди катап улгатканын бөгүн түңнел үндүрүп турар үеде, хамааты ужар чүүл министриниң оралакчызы илеткеди.

Ам республика хүн бүрүде-ле 300 тонна ажыг аъш-чемни ап турар, ол дээрге чер шимчээшкининге чедир турганындан ийи катап хөй. А ниитизи-биле халас дузаламчы кылдыр 5 млн. рубль хире түңнүг аъш-чемни, херексел бараанын алган. Оларның санынга болгаш хуваалдазы биле билдиг холдарны база чөптүг бодалды негээр болбайн аап. Чер-черлерде бо ажылды хөй-ниитиниң калбак киржилгези-биле хоорайлар, районнар база кодээ Советтериниң күскомнары удуртуп баштап турар.

Каражадаан чурттакчы чоннуң амыдырал хандырылгазы-биле холбашкан айтырыгларның комплекизин барык шиитпирлээн. Ленинакан биле Кировакан хоорайларда сугнуң чогуур хандырылгазын катап тургускан. Спитакта чер кырының суглары чүгле чамдыкта ажылдап турар. Мында сугну холдуунда сөөртүп экеп турар. Сугнуң шынары дээш кайда-даа шыңгыы контрольду тургускан.

Раздан ГРЭС телевилээн күчүзү-биле ажылдай берген. Спитак хоорайже электри күжүн дамчыда берген. Ленинакан биле Кировакан электриниң дузалал станцияларын катап тургускан. Кодээ районнарда септелге, электриниң чаа четкилерин шөер ажылдар чоруп турар.

Баштайгы чүс бежен абонементиде телефон четкизи Ленинаканда ажылдай берген. Спитакта катап тургузар ажыл кылып турар бүгү-ле организациялар-биле хоорай штабының телефон харылзаазын тургускан. Он бир район төптеринде, кодээде 255 чурттакчылыг черлерни харылзаштырып турар көжер телефон станцияларын дарый тургускан. Почтаның чогумчалыг харылзаазын чер бүрүзүнде таарыштырган.

Үнери чер шимчээшкининден бээр соксап каан солуннар Ленинаканда, Спитакта, Кироваканда катап үнүп эгелээн факт силерге база солун болур боор деп бодай-дыр мен. «Идегел» база «Дилээшкин» деп кезектерлиг информация бюллетениниң бирги номери бөгүн үндү. Ол кезектер ада-иелерин дилеп турар уругдарыга база уруг-дарыны дилеп турар ада-иелерге үнген. Ниитизи-биле чугаалаарга, чер шимчээшкининиң үезинде бодунуң чоок кижилери, өннүктери-биле харылзаазын чидирген бүгү-ле кижилерге үнген кезектер ол. Информастыг бюллетеньниң тиражы — 100 муң. Ону армян база орус дылда парлааш, чуртта халас тарадып турар.

Каражадааннарның түр чурттаар чер-биле хандырарының айтырыглары база-ла чугула болгай. Айыыл-халаптың зоналарының хоорайларынче болгаш кодээ районнарже делгем, чылыг 10 муң ажыг майгыннарны, 28 муң хову вагончугаштарын, чып эптээр бажыңнарны, өглерни сөөртүп чедирген. Кижилер чылыг аъш-чем-биле холдуунда хандыртынган.

Улустуң амы-тынын камгалаар операция-биле кады чурттакчы чонну көжүрери база денге чоруп турар. Бо ажылды ВЦСПС-тиң даргазы С. А. Шалаев удуртуп турду. Профэвилелдери көжүрүүге пунктуларын органнзастаан, массалыг информация органнары-биле кады улуг тайылбыр болгаш органнзастыг ажылды чорудуп келген. Көжүрүлге—ол дээрге эң ылангыя амгы кышкы үеде оран-сава чок арткан уругдарыга, херээженнерге, кырганнарга чурттаарынга чогумчалыг байдалдарны тургузары-дыр. А уругларга, оон ангыда, өөредилгениң уламчылаар аргазы берип турар. Эр улусту чүл дээрге, бүдүрүлгелерни катап тургузар талазы-биле ажылдарга киириштирип турар, олар тудуг организацияларынга киргилээн.

Чер шимчээшкининиң соонда баштайгы хүннерде зонадан чорууруң кым-даа ыңаваан чугаалаар ужурлуг мен. Ынчалза-даа тын ап камгалаар ажылдарны алганының уламындан байдал аажок өскерилген. Декабрь 18-ке чедир 70 муң хире кижини, оон иштинде Армениядан дашкаар 37 муңну көжүрген. Оларны Грузияның, Краснодар крайның, Ставропольениң, Украинаның, Молдавияның эң эки санаторийлеринде, пансионаттарында, дыштаныр бажыңнарында киргилээн. Кадык камгалал черлеринге оларны ажаар болгаш чемгерер талазы-биле хамык-ла чарыгдалдарны профэвилелдери бодунга алган, улустуң көжүп чеде бергилээни районнарда армян дылда баштайгы школалар, уруглар садтары ажылдап эгелээн.

Анапа биле Евпаторияда уругларның сураглыг курорттары чоокку хүннерде 7 муң уруг-дарыгны, башкыларны болгаш ада-иелерни хүлээп алыр. Кировакандан баштайгы үш поездини бөгүн Анапаже чоруткан. Баштайгы бөлүк—700 кодээ чурттакчыларны — СЭКП ТК-ның Херектер эргелелиниң Кисловодскиде, Нальчикте, Гаграда база Москва чоогунда кадыкшылга черлери хүлээп алган. Чоокку үш-дөрт хонукта бистер чурттакчы чонну көжүрерин бүрүнү-биле доозуптар боор бис деп бодай-дыр мен. Качыгдап когараан хоорайларның болгаш суурларның кол нуруузунда быжырымчалыг санитар-гигиеналыг байдалды сагып турар. Медицина ажылдакчылары хай-халаптың баштайгы хүннеринде дег, мурнуку хевээр-ле карак-кызыл ажылдап турлар.

Кодээ районнар онзагай кичээнгейни негеп турар. Чер шимчээшкининиң зоназында 90 колхоз болгаш 209 совхоз, ажыл-агыйлар аразының 12 база үлетпүрнүң 32, тудугнуң 52 база өске-даа бүдүрүлгелер болгаш органнзациялар бар болган. 58 суур, чурттап турганы 21 муң бажыңнары бүрүнү-биле үрелип бузулган. 83 школаның, уруглар 88 садын, 84 эмнелгениң болгаш медицина пунктуларын, онон магазиннерин, почтаның болгаш телеграфтың бажыңнары, 119 клубту база культура бажыңнарын катап тургузар ужурлуг.

Бүдүрүлге ужур-дузалыг объектилерге аажок улуг каражаны чедирген. 24 муң баш мыйыстыг бода мал, 45 муң хой, 8 муң ажыг хаваннар өлүп хораан. Өлген мал-маганны хээрү дооступ турар. Агроүлетпүр комплекизиниң болбаазырадылга адырларынга аажок улуг каража-когаралды чедирген. Баш удур чижеглеп санаарга, республиканың агроүлетпүр комплекизиниң каражазы ийи миллиард рубль хире түңнүг болуп турар. Оларның чидириглериниң орнун тургузуп бээри-биле качыгдааннарга сан-хөө дузазының дугайында бистерден үргүлчү айтырар-дыр. Бо айтырыглар талазы-биле шиитпирни ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели мырыңай чаа хүлээп алды. Оларны парлалгада парлаан болгаш чер шимчээшкининден каражадаан кижилерниң эрге-ажыктарынга хамаарышкан кандыг-даа айтырыгларны кичээнгей чокка арттырбаан. Чон-биле чугаалажып көөрге чүл дээрге, СЭКП Төп Комитеди биле Совет чазактың ол шиитпирлерин улус өөрүп четтириишкин-биле хүлээп ап турар боор-дур.

Ам бистер ажылдың ийиги, эң-не үр хуусаалыг үе-чадазында чедип келген бис. Ооң алыс сорулгазы — девискээрниң социал-экономиктиг күчүзүн катап тургузары. Айыыл-халаптың зоназында эвилел-республика чагыргалыг 200 ажыг бүдүрүлгелер туруп турар. Чер шимчээшкининиң хаара тутканы районнар кодээ ажыл-агый продукциязы-биле республиканы хандырарынга чугула рольду ойнап турар. Оларның дыка хөйү аажок-ла үрелген, чамдыктарын катап тудуп кылыр ужурлуг апарган.

Республика чааскаан ол бүгүнү шыдавас. Ооң экономиказы, ындыг болганда, социал структуразы-даа чүгле эвилелдиң бүгү-ле министерстволарының болгаш ведомстволарының, чаңгыс аай бүдүрүлгелериниң күш-ажылчы коллективтериниң эң-не идепкейлиг киржилгези-биле айыткан ийи чыл хуусаада катап тургустунуп болур.

Бо талазы-биле куженишкиннерни каттыштырар сорулга-биле СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязы Арменияның удуртулгазының киржилгези-биле эвилелдиң чамдык министерстволарының экономиктиг төп ведомстволарының удуртукчуларының чөвүлел хуралын Ереванга арттырган. Аңаа дыка хөй заводтарның, фабрикаларның, каттыжыышкыннарының, колхозтарның, фермаларның моон соңгааргы салым-чолун шиитпирлеп көрген. Ажылдың эгезин тодарадып, кандыг бүдүрүлгелерни мурнуку черлеринге арттырары, кайызын көжүрерил азы эде чаартырыл дээрзин деңнеп көрген.

Эде чаартып кылыр болганы катап тудуп кылыр бүгү-ле бүдүрүлгелерни амгы үениң техниказының эң-не мурнакчы технологиязы үндезилээш, үндезини-биле чаартынган болурун онзалап айтып каар бодай-дыр мен. Ол чорук оларның күчүзүн, бүдүрүлгениң культуразын бедидер, долу үнелиг конкуренцияга киржип шыдаар продукцияны бүдүрер арганы коллективтерге бээр. Бүдүрүлге корпустарының кол нуруузун чиик конструкциялардан кылырын планнап турар. Сейсмиктиг зонага олар аажок бүзүрелдиг болгаш ажыктыг дээрзин амыдырал көргүскен.

Чер дээрге шуут-ла алдын дег үнелиг республиканың хоорай тудуушкунунуң шиитпирлээр айтырыглары аңаа эвес. Чурттаар тудугларын мурнуку черинге катап тударының ажыы бар бе деп айтырыг тургустунуп келир. Эртемденнерниң сүмези-биле Спитакка оларны эң-не айыыл чок зонаже көжүре тудар.

Бажыңнарны холдуунда үш-дөрт каът кылдыр тударын планнап турар. Ленинакан биле Кироваканы боттарының мурнуку девискээрлеринге тудар. Эң ылангыя оларның төөгүде тургустунуп келген хевир-янызын, армян национал архитектураның хамык онзагай сүүзүн камныы-биле камгалап арттырары чугула. Бис салгакчыларывыска арыншырай чок дөмей хоорайлар арттырар эргевис чок. Ынчангаш тудугларның хамык-ла төлевилелдери калбак хөй-нийти чугаалажып көөрүнге ажык болур ужурлуг. Ылап шиитпирни катап тургустунган хоорайларга болгаш суурларга кымнар чурттаар болдур, оларның сагыш-бодалын өөренип көрүп турган ынчан хүлээп алыр апаар.

Дыка хөй даштыкы чурттар, отрядтар болгаш специалистер идепкейлиг киришкен Арменияга камгалал ажылдарының дуржулгазындан аажок улуг айыыл-халапты ажып эртеринге бүгү делегейниң куженишкиннерин каттыштырары эргежок чугула-дыр деп түңнел үнүп келир-дир. Ол чорук бүгү кижи төрелгетенниң бот-хоолбаалыг делегейниң висте черле улам билдиниш турар эрге-ажыктарынга дүгжүп турар ужурлуг боор-дур. Бо идеяны кандыг хевирлиг кылдыр база кымның хайгааралы-биле бүгү делегейниң дүрген дуза чедирериниң организациязын тургузары — ол дээрге делегей ниитилежилгезиниң киржикчилериниң, бүгү делегей организацияларының чугаалажыышкыннарының айтырыы-дыр. Шак бо хүндүткелдиг ажылга Совет Эвилели шыңгыы базымнарга белен.

Арменияның хинчээ бистиң бүгү чуртувустуң, акы-дунма бүгү-ле республикаларның човуланы апарган. Ол болза миллион-миллион кижилерниң чүректеринге аар аарыг болу берген, кады качыгдаарының кээргээчел сеткилин, буянныг күзээшкиннерниң болгаш дузалап кээриниң акы-дунма белениң хайныктырган. Ол сеткилдер бөгүн-но тыптып келбээн. Олар дээрге чүгле човулаңның хайы эвес-тир. Ол дээрге хамыктың мурнунда революцияның тиилелгезин дээш, бистиң Төрээн чуртувустуң хосталгазы болгаш хамаарышпас чоруу дээш, чаа ниитилел дээш, социализм дээш калы демиселге быжыккан бистиң чонувустуң сагыш-сеткилиниң ниитизиниң, оларның салым-чолунуң ниитизиниң бедик чаагай илерелгези-дир.

Арменияга болгаш бүгү чуртка берге хүннерде ол бодунуң характериниң эң эки шынарларын илередип, качыгдааннарга дузалажып, аңаа эргежок чугула херек бүгү-ле чүүлдерни бергени дээш бүгү совет улуска өөрүп четтиришкинин партияның Төп Комитединиң база Совет чазактың өмүнээзинден илередип тур мен.

Бо хүннерде онзагай күш-биле илерээн турар совет улустарының интернационалчы акы-дунмалышкы чоруунуң мурнунга чамдыкта националдар аразының харылзааларын баксырадыптар ходудаллар болгаш хөңнү чок чоруктуң сеткили соксаавас ужуп турбас. Бо минуталарда бисти сырый каттыштырып турар чүүлдерниң өндүр чаагайын болгаш улуг салым-чолдуун, ол ышкаш бисти аңгылап база коңкалып турар чүүлдерниң когаралдын болгаш ала-чайгаар эвесин медерен билип турар бис.

Армян улус аар-берге шылгалдаңы эрес-дидим шыдажып эртпишаан, бистерниң шуптувуска бүзүрелдиг чорукту, эде тургустунуушкун херээниң чедиишкиннеринге күштү болгаш магадылалды берип турар чаагай кожа-хелбээ доңгназашкынны база найыралды, акы-дунмалышкы чорукту, сырый каттыжыышкынны үнелеп билир-дир деп чүвени маңаа тура көрүп тур бис.

Ооң соонда Н. И. Рыжков, СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязының өске-даа кежигүннери корреспонденттерниң айтырыгларынга харыылаан.

«Литературная газета» солунуң корреспондентизиниң айтырыы: Чаңгыс минута иштинде Арменияның барык 400 суурлары халаптан качыгдаан, а 58-и бүрүнү-биле үрелип дүшкен-дир. Ол бүгү суурлар бүрүнү-биле катап тургустунар бе?

Н. И. Рыжков: СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң ол талазы-биле сапал-опалы шиитпирлиг болгаш чаңгыс аай. Кезик чамдыызы качыгдаан ийикпе азы бүрүнү-биле үрелген бүгү суурларны катап тургузар херек. Республиканың удуртулгазының-даа, Политбюронуң комиссиязының-даа чаңгыс аай саналы ол. Ук суурларны аңаа кааптары чөптүг эвес болгаш болдунмас чүүл деп санап турар бис.

СЭТА-ның корреспондентизиниң айтырыы: Мында Совет Эвилелиниң телеграф агентилелиниң бригадазы ажылдап турар. Бистер Ленинаканга чаңгыс эвес удаа баргаш: ук хоорайда шаандагы тудуглар ээвээш биче-даа бол, хевээр арткылаан, а панель конструкцияларындан кылган амгы үениң хөй каът бажыңнары буступ калгылаанын бүзүреп көрдүвүс. Зонаның сейсмология талазы-биле онзагай байдалын өөренип көрбейн, хөй каът бедик чурттаар бажыңнары тударынга чөпшээрел берген кижилерни харыысалгага киирер ирги бе? База ийиги айтырыг: бо хүннерде совет массалыг информация чепсектериниң ролюн болгаш ажылын канчаар үнелеп көрүп турар силер?

Н. И. Рыжков: Чазак комиссиязын тускай тургускан бис. Бистиң чуртувустуң эң улуг эртемденнери чалаан, олар Күртүдүг даргазының оралакчызын баштадыр ол айтырыгны эң-не бүгү талалыг ханы сайгарып көөр болгаш келир чылдың бирги кварталында шыңгыы түңнелдерни үндүргеш, ССРЭ-ниң чазаанга киирер ужурлуг. Бис бодаарывыска, мында чамдык частырыглар болдунган ышкажыыр.

Бирээде. Ленинаканга туткан ол конструкцияның тос каът бажыңнары чер шимчээшкининиң үезинде болуп ургбайн барган, тодаргайлаарга, ону сейсмиктиг зонага шуут тудуп болбас турган. Ийиде. Тудуг аажок куду шынарлыг болганын специалистерниң баш удур сайгарып көрүүшкүнү херечилеп турар. Технология талазы-биле улуг хажыдыышкыннар болдунган. Бо чүгле баш удур санал көрүүшкүн-дүр. Чазак комиссиязы тургустунган, түңнелдерни ол үндүрер, ынчангаш эң-не шыңгыы түңнелдерни ооң кылыр апаарын чугаалаан болгай мен. Ылаңгыя республикага бо айтырыг талазы-биле ажылдап турган удуртукчуларга хамаарыштыр эң-не шыңгыы түңнелдерни үндүрер. Моон соңгаар шак ындыг байдалды болдурбас дээш чогуур саналдарны база киирер.

Ийиги айтырыг массалыг информация органнарының ажылынга хамаарыштыр. Оларның ажылын аажок үнелеп көрүп турар бис. Кандыг-даа четпестер чок деп чугаалап база болбас хире-дир. Четпестер кайда-даа бар. Ынчалза-даа ниитизи-биле массалыг информация органнары эки ажылдааннар.

«Маяк» радиопрограмманың корреспондентизиниң айтырыы: Чурттуң сейсмология талазы-биле айыылдыг зоналарынга «дүрген хөделир күштерин», дузалал пунктуларны тургусса ажыктыг эвес бе?

Н. И. Рыжков: Бо хүннерде перспективтиг айтырыгларны чугаалажырынга үе эвээш арткан. Ындыг үе шуут турбаан. Ынчалзажок, бо болуушкуннарның аразынга туруп база бойдустуң айыыл-халавы кандыг уржуктарга чедиргенин көрүп, бистиң ажылывыста чедер-четпес талаларны боттуу-биле үнелеп көрбүшаан, ылангыя бистиң чуртувустуң бүгү күштерин болгаш дериг-херекселдерин мобилизастааныңда дыка хөй эки чүүлдерниң барын боттуу-биле үнелеп көрбүшаан, оон-биле кады четпестерни база көрүп тур бис. Кажан эң берге байдал эртип, ажыл чогуур деңнелге шуудай бээрге, ук айтырыгларны шыңгыы сайгарып көөрү негеттинер. Херектиң ужуру болза, дүрген хөделиишкин төптерин, чижээлээрге, Ортаа Азияга болгаш Закавказьеге тургузар херек дээни ол эвес деп бодай-дыр мен. Эртем-техника-даа, бүдүрүлге-даа талазы-биле улуг аргаларлыг, айыыл-халаптыг кандыг-бир байдал үезинде кандыг-даа үеде аңаа киржип шыдаар техника, эм аймаа, транспорт чепсээниң талазы-биле курлавырларлыг дүрген хөделиишкинниң шак ындыг системазын тургузар херек. Москвага четкеш-ле ындыг системаны ажылдап кылып эгелээрин чогуур албан черлеринге дагзыр бис. Бо айтырыг талазы-биле бүгү информацияны чыып даштыкыда ажылдап турар эштерден дүүн безин дилеп туруум.

«Красная звезда» солунунуң корреспондентизиниң айтырыы: Бирги үе-чадада Арменияның ролюнуң дугайын моон мурнундагы парлалга конференциязынга чугаалаан болгаш силер. Ийиги үе-чадада ооң ужур-дузазын комиссия канчаар көрүп турарыл?

Н. И. Рыжков: Амгы үеде бисте айыыл-халапка таварышкан зонада шериг кезектериниң 20 муң ажыг солдаттары болгаш офицерлери, хамааты камгалалының—10 муң кижи ажылдап турарын чугаалаан болгай мен. Оларның кылыр ажылы өскерлир. Ам олар бузулган бажыңнарны аштап үндүрүп турар, а даарта тудугнуң белеткел ажылдарын эгелээр, оон соонда тудугнуң бодун кылып кирер.

«Советская культура» солунунуң корреспондентизиниң айтырыглары: Чер шимчээшкининден качыгдааннарга дуза кылдыр чоруткан валюта акша-хөреңгизин каяа ажыглаарыл? Ол ышкаш ийиги айтырыг: моон мурнунда чурттакчылыг суурларны хөгжүлде социал-культура-амыдырал объектилеринге хамаарыштыр артып калган акша-хөреңгиниң үндүрүп бээриниң принцивин тергиидеп турган болгай. Арменияның үрелген хоорайларының болгаш суурларын катап тургузарда, ол чоруктуң катап коступ келбезинге идегеп болур бе?

Н. И. Рыжков: Валюта акша-хөреңгизинге хамаарыштыр мындыг. Ону ийи кезек черде — Арменияның бодунда болгаш Москвада даштыкы экономиктиг банкыда мөөңнээн. Ол акша-хөреңги чеже түңнүг болуруп амдызында билбес бис, чүге дизе, шилчиишкилгелерниң келири ам-даа уламчылап турар. Ону канчаар чарыгдаар бодап турар бис? Бо айтырыгны Арменияның удуртулгазы-биле чугаалажып көрген бис. Күрүнелерден, түс-түс фирмалардан, түс-түс хамаатыларлардан келген болгаш кээп турар валюта акша-хөреңгилерни бүрүнү-биле Армян республикага дамчыдып бээр бис. Сөөлгү копеекке чедир бүрүнү-биле дамчыдар. Ол акшаларны төпчүттүнген арга-биле чарыгдавас бис. Ону республиканың шуут бодунга дамчыдар. Ол акша-хөреңгилерни канчаар чарыгдаарын республика тодарадып апкап деп бодаар мен. Айыыл-халапка таварышкан зонага катап тудар эмнелгелерге, поликлиникаларга, божудулга бажыңнарынга медицина дериглерин ол бүгү акша-хөреңги-биле садып алыр дугайын амдызында баш бурунгаар шиитпирлээппер.

Ийиги айтырыг — социал-культура-амыдырал объектилериниң талазы-биле. Маңаа бүгү чүве сыр өске болур боор деп бодап тур мен. Чогум-на социал-культура-амыдырал объектилеринден эгелээр боор бис. Чүнүң-даа мурнунда школалар, эмнелгелер, уруглар садтары, оон-биле чергелештир чурттаар оран-сава тудар апаар. Ынчангаш ол хоорайларны аяа кирир хөгжүдери магат боор дээрзинге бүзүреп турар бис.

СЭТА-ның тайылбырлакчызының айтырыы: Николай Никитович Слюньковтан айтырыг: Политбюронуң комиссиязы бо берге хүннерде чон аразынга чоруп, оларның-биле харылзажып, кижилерни ажыл-херектерге көрген болгай. Республиканың Компартиязының эге организациялары, оон кол звенозу бодун канчаар көргүскен деп санап турар силер?

Н. Н. Слюньков: Үрегдээшкиннерниң хемчээли улуг, партия, совет, ажыл-агый органнарының хөй санныг удуртукчулары, партия активиниң хөй кезии өлүм-чидимге таварышкан кончуг нарын байдал тургустунган-даа турган болза, ниитизи-биле республиканың партия органнзациязы, эге организациялар, район комитеттери эң эки талазын көргүскен деп чугаалаар апаар мен. Николай Иванович Рыжков чамдык аттарны маңаа адады. Коммунистерниң бо айыыл-халаптыг үеде эң эки талазын, улуг халаптың мурнунга оларның шыдамыын, туруштуун, эрес-дидим чоруун, бодун туттунуп билирин, бодун хайыралавазын көргүскен чижектер-ле хөй.

Партияның Спитак райкомунуң бирги секретары эш Мурадян өг-бүлезиниң он бир кежигүннерин оскунган. Ынчалза-даа ол дириг арткан коммунистер-биле кижилерниң амы-тынын камгалаарын организастаар, баштайгы эмчи дузазын чедирер, оларның амыдырап чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар талазы-биле бүгү ажылды башкарып, ол могудеп девидевээн. Ол бодунуң чоок кижилерин орнукшударынга безин чедип шыдавайн, бодунуң ажылдаар черинден, кижилерден, чондан чорүп шыдавааң.

Партия организациязының аңаа-ла секретары эвес, а чогум-на партия организациязының удуртукчузу, ооң ёзулуг баштыңы кандыг болур ужурлуун деп чүвениң чижээ ол-дур. Харын-даа национал маадыр-дыр деп чугаалаксаан ийик мен. Чүгле коммунистер эвес, харын-даа бүгү ажылчы чон ону ынчаар үнелеп турар. Чогум-на шак ындыг коммунистер айыыл-халаптың эң берге шактарында болгаш хүннеринде бүгү ажылды башкарып турган.

Бюро кежигүннеринден дириг кижи барык-ла артпаан хирезинде-ле Ленинаканда партияның район комитединиң бирги секретары база-ла шак ындыг үлегерин көргүскен. Өг-бүлезин оскунган күүском даргазы, коммунист база-ла ажылдап арткан. Шак ындыг чижектер дыка хөй. Дириг арткан коммунистер кижилерниң амы-тынын камгалаар дээш хамыкты мурнай чоруп, эң сөөлүнде чанып турган чурттакчылыг ээвээш эвес суурларга чордувус.

Партияның Ереван хоорай комитединиң, райкомнарының, партия эге организацияларының, хоорайның коммунистерниң ажылын маңаа сактып чугаалавайн барып болбас деп бодап тур мен. Айыыл-халап болган соонда каш шак болганда-ла үрегдээшкин болган черлерге 7 муң ажыг кижи техникалыг чедип келгеш, кижилерниң амы-тынын камгалаар ажылдарже кирген. Ол ажылдарга оон соонда 70 муң ажыг кижи киришкен.

Эгезинде бүгү күштү улуг-улуг хоорайларже октапкан турганындан кодээ черлерге кончуг берге байдалдар тургустунган. Маңаа база-ла коммунистер инициативазын көргүзүп, шефтээшкин алгаш, когаралга таварышкан районнарга, кодээ райкомнарга тодаргай дузаны чедирип турар. Ереванның район комитеттери болгаш партия эге организациялары бо бүкүнүг ажылда киржип турар.

Ылаңгыя ам эң хөйү-биле кээп турар чүъктерни дүжүрериниге чамдык бергелер тургустунуп, чүъктер дүжүрерин организастаарынга тускай дузаа негеттиниип келирге, штабты дүрген тургускан. Бо ажылды организастаар талазы-биле харыысалганы партияның Ереван хоорай комитеди бодунга алган. Шак ындыг чижектерни он-ону, түс-түзү, муң-муңу-биле адап болур.

«Социалистическая индустрия» солунунуң корреспондентизиниң айтырыы: Бир дугаар бажыңның таваан кажан салырыл, хоорайлар болгаш суурларны катап тургузарынга кайы хире үе негеттинерил?

(Төнчүзү 3-кү арында).

ИЙИГИ ҮЕ-ЧАДА— КАТАП ТУРГУЗУУШКУН

Совет болгаш даштыкы журналистерниң Ереванга парлалга конференциязы

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

Н. И. Рыжков: Кажан доозарывысты чугаалаайн харын: ийи чыл болгаш. А баштайгы бажыңның тавааи кажан салырын Ю. П. Баталин чугаалап берзин.

Ю. П. Баталин: Ылавылаарга — бирги кварталда. Бажыңнарны кайы черлерге тудуп болурун база чер шимчээшкиниң кайы хире шыдаптарын каш-ла хонук иштинде үзе шиитпирлеп бээр комиссияны чурттуң болгаш Армениянын эртемденнеринден тургускан бис. Эвээш каъттарлыг, үлетпүрлүг болгаш шит кезектерлиг мяш бажыңнарга хамаарыштыр алыр болза, ол бажыңнарны январьда тудуп эгелей бээр.

Армепрессиң айтырыы: А бир эвес даштыкы тудуг фирмалары Армениягa тудуг тудар күзелин илередир болза, чөпшээрел бээр бе?

Н. И. Рыжков: Шак ындыг киржилге болбас деп чугаалап шыдавас бис. Италияның төлээлери-биле баш бурунгаар чугаа турган. Спитактың кайы-бир районунга тудугга киржир күзелин олар илереткен чүве. Бо айтырыгны Италияның чазаа ам шиитпирлеп көрүп тур боор. Степанаванны катап тургузары-биле армян общиналар материалдыг болгаш саң-хөө курлавырларын мөөнип алыры-биле Солгу болгаш Мурнуу Америкага ажыл чорудар деп турарын Католикос Вазген I-биле бистиң беседавыс үезинде ол чугаалаанын чугаалап каайн. Бир эвес чамдык күрүнелер ийикпе, фирмалар чамдык объектилерни ийикпе, азы кандыг-бир районнарны тударынга дуза чедирер бүзүрел-соруктуг болур болза, ол дээш өөрүп четтирер бис.

Кызыл Крест лигазының чиңгине секретары-биле беседа үезинде шак ындыг санал-оналдарны база чугаалашкан чүве. Чорудуп берген медикаментилер, чылыг хептер болгаш майгыннар дээш өөрүп четтиргенивисти илереткен болгаш ам мында ол чүүлдер четчир деп дыңнаткан бис. Ол чүүлдер кайы-бир өске чурттарга херек болу бээри магатчок. Ооң-биле чергелештир Армениягa кандыг-бир объектилер тудары-биле Кызыл Кресте кээп турар акша-хөреңгилерни мобилизастаар дугайында санал-оналдарны беседа үезинде чугаалап турда, өөрүп четтиргенивисти илергейлээн бис. Шимчей албас кижилерге тускай госпиталь, протез кылыр завод ийикпе, азы фабрика дээн чижектиг объектилер-даа болгайла.

Дүүн КНО-нуң чиңгине секретарының төлээзи-биле беседа кылдывыс. Шак ындыг объектилерни тудары бодунуң чаагай сеткилиниңден аңгыда делегейниң бүгүнүг харылзааларының маңнайы-даа болгай-ла дээн чижектиг санал-оналды база-ла чугаалап турду.

Куртелерадионуң корреспондентизиниң С. Г. Арутюняндан айтырыы: Чер шимчээшкининиң уржуктарын чок кылырынга Армениянын материалдыг салыышкыны, ооң экономиктиг күчү-шыдалы кандыгыл?

С. Г. Арутюнян: Бир эвес бо берге хүннерде бистиң улуг күрүневис биске дузалажып келбээн болза, Армения ам кандыг байдалда турарын чугаалаары берге. Бүгү-ниити эп-сеткил каттыштырылгазы, чурттуң болгаш бүгү делегейниң бүгү-ле чүктеринден холун сунуп, дуза кадып келген кижилер бистиң улузувустуң сагыш-сеткилинге кезээ мөңгеде артып каар.

Эндерик хөй чагааларны, телеграммаларны, медээлерни бо хүннерде ап турар бис. Бистиң чуртувустуң бүгү улустарынга, бистиң партиявыстың Төп Комитединге, бодунуң аян-чоруун ара каггаш, республикага дорт доруан чедип келгеш, болуушкуннарнын мырыңай-ла төвүнге барып, Ленинаканга, Спитакка, Кироваканга чон-биле хөй санныг ужуражыышкыннарны кылган М. С. Горбачевка чүректиң ханызындан өөрүп четтиргенин кижилер илергейлеп турар. Ол ужуражыышкыннар бистерге үнелеп четпес ужур-дузалыг болган, чүге дээрге мөгүдеп девидээн кижилерниң сеткил-сагыжын хөөп киирип, бистиң чонувусту, Армениянын ажылчы чоннарын омак-сергек болдурган.

Бо бүгү хүннерде, шактарда, харын-даа минуталарда чай чок кызып ажылдап келген СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязының ажыл-чорудулгазы республиканын удуртукчулары, бистерге, үлегер-чижек боор турар деп чугаалаар ужурлуг мен. Бөгүн Ереванга кээп, хоорайның чону-биле ужуражыр дээш ийи шакты арай деп тып алдывыс. Бо хүннерде кылып чоруткан ажылы дээш бистиң партиявыстың Төп Комитединге, комиссияга хоорайжыларның бөгүн илередип турганы чылыг сөстерин дыңнааш, сагыш-сеткилдиң ханызындан дүвүреп турдувус.

Армениягa дузаламчы көргүзүп, холун сунуп келген делегей ниитилежилгезиниң, бүгү чурттарның болгаш улустарның адының кырынга өөрүп четтиришкинниң сөстерин Армениянын чонунуң, республиканын ажылчы чоннарының өмүнээзинден илередиксээн ийик мен. Армениянын кадыгдалының төвү херек кырында бөгүн кижиге ынак чоруктуң, бүгүнүг сеткилдиң болгаш кижизиг чоруктуң төвү болу берген.

Чер шимчээшкининиң уржуктарын чайладырынга бистиң республикавыстың тодаргай киржилгези болза, бүгү-ле курлавырларны, республиканын бүгү күчүзүн мобилизастаары болур.

«Известия» солуннуң айтырыы: Чер шимчээшкининиң болу бээрин баш удур билип аптар арга бар ирги бе?

Н. И. Рыжков: Бо хүннерде эртемденнер-биле база ужурашкан бис. ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының оралакчы президентизи Н. П. Лаверов мында туруп турар. Чурттуң кол эртемденнериниң бирээзи кижи болгай. Ол элээн каш специалистерни мында чалап эккелген, олар чер шимчээшкининге хамаарышкан бүгү чүүлдерни тодарадып, анализтеп турар. Улуг хемчээлдиг чер шимчээшкини болгап соонда өжүп бар чылдар силгиишкиннер ылап-ла болур чүве-дир, муң ажыг ындыг силгиишкиннер болган. Чижээ, дүүн ындыг 22 силгиишкин болган-дыр. Ынчангаш улустуң сагыш човап турары чөп, улуг чер шимчээшкини катаптай бээр ирги бе деп олар сагыш аарып турар. Бо зонага күштүг чер шимчээшкини тускай сценарийде бижээни ышкаш боор турарын эртемденнер билип турар.

Баш удур билип ап болур бе дээрзинге хамаарыштыр чүл дизе, кээп турар медээлерни ханызы-биле анализтээр болза, чамдык болуушкуннарны баш удур билип ап болур чамдык аргалар бар деп түннелди үндүрүп болур. Армениядa болгаш чурттуң өске-даа черлеринде сейсмология албанының медээлерин эртемденнер кончуг хынамчалыы-биле сайгарып көрүп турар. Биске французтар, американнар дузазын көргүзүп турар, сайзыраңгай аппаратуралары тургускан бис.

Бистиң чуртувустуң сейсмология албанын экижидерин негеттинип турар бе? Ийет, негеттинип турар харын. Бо айтырыгны шыңгыы көөрү чугула деп бодап тур мен. Маңаа ийи айтырыгны хамаарыштырып болур. Бирээде, сейсмология албанын техниктиг хандырары, ийиде, бүгү албанның ажылын тодаргай болдурары. Чер шимчээшкинин анализтеп шыдаар, сагындырар ындыг албанны тургузар херек. Боттары тайылбырлап шыдавас ындыг четпестер барын эртемденнерниң медээлери айтып турар.

Пэшил паблик рэйдионуң корреспондентизиниң айтырыы: Ленинаканга чораш, мында хөй херээженнер болгаш уруглар ам-даа барын көрдүм. Хоорайны катап тудар үеде олар артып каарлар бе?

Н. И. Рыжков: Үрелиишкиниң байдалын көргеш, бо райондан уругларны, херээженнерни болгаш кырганнарны өскээр көжүрери эргежок чугула деп тодаргай түннелди республиканың удуртукчулары-биле кады кылган бис. А эр улустарны аңаа арттыргаш, баштайгы үеде кижилерниң амы-тынын камгалап алырынга, а сөөлүнде барып тудугларга ажылдадырын шиитпирлээн. Баштайгы бажыңнарны тудуптарга, кижилер кээп эгелээр болгаш төрээн черинге чурттап эгелээр. Хөй-хөй кижилер ажылдап турган бүдүрүлгелерни катап тургускан соонда база ажылдап эгелээр.

«Возил» деп армян журналдың айтырыы: Силерниң берге болгаш чаагай ажылды кылганыңар дээш шыны өөрүп четтиришкинни илередирин чөпшээреп көрүңер, Николай Иванович. Бистиң улузувустуң дугайында доктааттынган бодал силерге турган бе, база бо үениң иштинде ол өскерилген бе, чугаалап берип көрүңерем.

Н. И. Рыжков: Бөгүн Ереванны көөрү-биле ийи шак хире кудумчуларга чоруп турган, бо айтырыгга база харыылаан мен.

Кайы-даа баарывыска, кижилер хөй болду, ынчангаш беседалар эгелеп турган. Моон мурнунда Армениягa чаңгыс-даа катап чорбаан кижи болгай мен. Ажыл айыы-биле Армениядa эштерни билир турган мен. Силерниң улузуңар дугайында бодал менээ турган. Бо хүннерде ол бодалым улам ханылаан. Чонуң сырый каттышканын көрдүм, аарыышкынны маадырлыы-биле ооң шыдажып эртенин, бот-бодунга дузалажылганың кандыг болганын көрдүм. Бо халаптың соонда армян улусту улам улуг хүндүлел-биле көрүп тур мен.

Д. Т. Язовтан СЭТА-ның корреспондентизиниң айтырыы: Чер шимчээшкининиң уржуктарын чайладырынга бистиң дайынчыларывыстың ролюн канчаар үнелеп турар силер?

Д. Т. Язов: Чогум-на харын халап-биле сегиржип алыышкынче дайынчылар баштай организастыг киргенин демдеглексээн ийик мен. Чамдык шериг албанныгларның өг-бүлелери кадыгдаан-даа болза, олар бузундуларны чазып, хоорайга долу составы-биле турган. Оларның дузазы-биле чемненир пунктуларны дүрген организастаан, бар-ла турган майгыннарны тиккен. Ооң соонда Н. И. Рыжковтуң айтыышкыны ёзугаар хөй санныг майгыннарны самолёттар-биле эккелген. Шериг албанныглар ол майгыннарны чурттакчылыг суурларга тип, хоорай, суурларже хлебти, аъш-чем продуктуларын чедирип турган. Олар бодунуң сорулгазын аадарлыы-биле күүсеткен деп санап тур мен.

Эн-би-си телекомпаниязының корреспондентизи айыылга таварышкан хоорайларны кээ чаар, кая тудар деп турарын сонуургаан.

Н. И. Рыжков: Хоорайларның тударынга хамаарыштыр чугаалаан мен: Ленинакан болгаш Кировакан деп ийи хоорайның боттарының кызыгаарынга тудар. Ынчалза-даа өске хевиринин бажыңнарын тудар. Спитакка хамаарыштыр айтырыгны ам-даа шиитпирлевээн. Бо айтырыгны Ю. П. Баталин шиитпирлеп турар кижи. Бо хоорай чарылган черниң дап-дал ортузунга таварышкан. Телевилекчилер, сейсмологтар бо талазы-биле ажылды кылып, Спитактың кайызынга бажыңнарны тударын тодарадып турар.

«Советакан айастан» солуннуң корреспондентизиниң айтырыы: Айыылга таварышкан районну кандыг хөреңгилерниң күсели-биле катап тургузарыл? Айтырыгны Ю. Д. Маслюковка салган.

Ю. Д. Маслюков: Чер шимчээшкининиң уржуктарын эвилелдешкен өске республикаларның, министерстволарның болгаш ведомстволарның курлавырларының күсели-биле катап тургузар. Ынчангаш Армениянын катап тургузарынга бүгү чурт киржир. Ындыг шиитпирни хүлээп алган. Амгы үеде бо талазы-биле беш доктаалды белеткеп турар. Оларны бо неделяның төнчүзүнде чугаалажып көөр.

Япон «Майнити» солуннуң айтырыы: Сөөлгү үеде Даг Карабах айтырыы чидиг боор турган. Чер шимчээшкининиң соонда ооң характери өскерилген бе?

С. Г. Арутюнян: ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының соонда М. С. Горбачев СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң кежигүннериниң киржилгези-биле Армениядан болгаш Азербайджандан ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутаттары-биле ужурашканын билир болгай силер. Националдар аразының харылзааларынга, ооң иштинде Даг Карабахка хамаарышкан айтырыгларны ажы-биле, тодаргай чугаалажып көрген. Бо айтырыгларны бүгү талалыг чугаалажып көөрү-биле эвилелдешкен бо ийи республиканың ужуражыышкынын кылырын дугурушкан.

Ынчалза-даа чер шимчээшкини болганындан ол ужуражыышкынга чедип шыдаваан бис, ону соңгаарлаткан чүве. Ам бистиң бүгү сагыш салыышкынарывысты, бүгү күжениишкиннеривисти кижилерниң амы-тынын камгалап алырынче, чер шимчээшкининиң уржуктарын чайладырынче, кижилерниң салым-чолун шиитпирлээринче угландырган. Даг Карабах айтырыы бар, ону кым-даа чажырбайн турар, ону чөптүг шиитпирлээри негеттинип турар. Ол дугайын бодап, ажылдаар бис. Ону херлээлетпейн, кожа-хелбээ чурттаарының ёзузу-биле шиитпирлээр апаар бис.

Н. И. Рыжков: Бо ийи улус таайбын чурттаар. Олар чүс-чүс чылдарда кады чурттап келген болгаш кады чурттаарын уламчылаар ужурлуг. Өске чүү-даа херек чок. Бот-бодунга таарыжыр политиктиг шиитпирлерни аилеп, чөптүг шиитпирлээр. Бо ийи республика ындыг шиитпирни тып шыдаар деп бодап тур мен.

(СЭТА).

Партияның область конференциязынга уткуштур

Конференцияның делегаттары

КЕЛИР ЧЫЛДЫҢ АПРЕЛЬДИҢ ҮЛҮҮНДЕ

Бистиң хоорайывыстың мурнуу талазында дазыр шөлдү 5, 9 каът бажыңнар, чаа школа каастай берген. 180 аал чурттаар тос каът бажыңның шевергел ажылдарын Кызылдың № 48 тудуг эргелелиниң шевергекчи-тудугжулары кылып турар болду. 5 дугаар подъездиде коммунист Нина Бортүй-ооловна Донгактың удурткан аныяк кыстары чай, шөлээн чокка ажылдаан тур.

— Силерниң эргелелде болгаш бригадаларда кандыг эде тургустунуушкуннар барыл?— деп оон айтырдым. Бригадир соңга бүдүп турган ажылын үргүлчүлевишаап:

— Бистиң тудуг эргелелинде эде тургустунуушкуннар бар. Үш бригаданы чаңгыс кылдыр каттыштыргаш, коллективтиг керээ-биле ажылдаарынче шилчиткен. Мээң бригадамда 52 кижи бар. Оларны үш звено кылдыр үскеш, тынгы, тодаргай планны тургускаш, ажылдадып турар бис. Бригадирлерниң шалыын өстүрген. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү чылдап чылче өөп, чыл планы хуусаадан эрте күүсеттинип турар апарган, 6 бригада беш чылдың үш чылының планын сентябрь айда күүсеткен. Мээң бригадам сентябрь 8-те боттандыргаш, ам 1989 чылдың апрель айның үлүүнде киириштир ажылдап турар. Ол дээрге эде тургустунуушкуннуң ачызыдыр — деп, Нина Бортүй-ооловна чугаалады. Эде тургустунуушкунга холбашкан чамдык чүүлдерниң дугайында ооң тайылбырын тодарадыылы. Ол кижилер-биле ажылдап билирин көргүскен. Бригада чаа тудугнуң шевергел ажылдарын кылыр дээнде, Нина Бортүй-ооловна звенoларга ажылды хуваагаш, кажан күүседирин хуусаазын айтып бээр. Оон ынай кижи санынга даалгаларны бергилээр.

Бригаданың хөй кезии аныяктар болгаш комсомолчулар. Ынчангаш дагдыныкчылар ажылынче улуг кичээңгейни угландырган. Училище дооскаыннар келирге, оларны арга-дуржулгалыг шевергекчилерге ажылга өөредирин дагзып, оларның ажылын бригадир доктаамал контрольга ап келген. Нина Бортүй-ооловна кайы-бир звенонуң кежигүнү ажылды шынар чок кылганын эскерип каанда, аңаа чөптүү-биле чугаалап, ону мынчаар кылыр чоор деп эптиг-ээлдек байдал-биле чугаалап турар. Сөөлгү чылдарда ажылды шынар чок кылыр чоруктар читкен. Шевергекчи кижи ажылды шынар чок кылганы илерээрге, ооң немелде төлевир алырының хемчээлин бригада чөвүлели шиитпирлээр. Бригада керээзи-биле ажылдаарынче шилчивейн турганда чамдык кижилер чылдагаан чокка ажыл шагы үзер чоруктарны болдуруп турган. Ам ындыг чорук шуут читкен. Кижи бүрүзүнүң ажылга харыысалгазы бедээн. Ажыл шагы үзер болза, эде тургустунуушкунга удур чүве кылып турар-дыр мен дээрзин билир, ол үшкү шалын, ажыл стажы дээш шаңнал телевирни албайн баар дээрзин чарган керээзинде тодаргай айыткан болгай. Оон ынай бригадада база, бир эки чүве болза, коллективтиң кежигүн бүрүзү бот-боттарының ажылының шынарын хынажыр, четпес чүүлдерни илереткен кижи эживин арнынга чугаалап, чөптүү-биле айтып бээр чаңчылдыг. Ынчангаш бригаданың кылган ажылын комиссия кежигүннери эки, шынарлыг деп хүлээп ап турар.

— Эде тургустунуушкуннуң саддары биске аажок дээштиг дээрзин демдеглээр херек. Хүнде бир шевергекчи кижи 32 дөрбелчин метр соңга, эжиктерни будуур турган, 36-37 дөрбелчин метр чедирип турар. Ол дээрге кижилерниң ажылга бердингени-даа, мергежилиниң бедээнинин-даа херечизи-дир. Бистиң уруглар 5 каът бажыңның бир подъездизин бүдүп чартык хүн чугайлаар. Дөрт чыл мурнунда 3-4 хүн чугайлап турдувус. Тос каът бажыңның бир подъездизин мурнунда бүдүн чартык неделя кылып турган болза, ам 3 хүн чугайлап, будуп, холдан үндүрүптер-дир бис. Маңаа кол чүве — ажылды механизастааны, кижилерниң мергежилиниң бедээни. Бо чүүлдер бисте эде тургустунуушкун дээрзин билип турар мен—деп, бригадир чугаалады.

№ 48 тудуг эргелелинде партия комитединиң секретары Н. П. Соломатова мурнакчы ажылдыг бригадир Нина Донгактың дугайында чылыг сөстерни чугаалады:

— Нина Бортүй-ооловна эде тургустунуушкунну бедиг-биле үнелээр кижи. Ол бисте партбюро кежигүнү, четпестерге эптеш чок, хуралдарга шынгыы шүүмчүлелдерни кылыр, оларны эдериниң оруктарын айтыр кижи. Ооң партийжи даалгазы эргелелде улусчу контрольдуң ажылын удуртур сорулгалыг. Бо ажылын багай эвес күүседип, тудуг материалдарының кадагалалында, камналгазында четпестерни илередип, ону чайладырынче шиитпирлиг хемчеглерни ап турар. Ооң удурткан коллективинден күш-ажылдың, күрүнениң сагылга-чурумун үрээн дугайында чүүлдер сөөлгү үеде шуут болбастаан. Ооң тудугжуларының ажылының шынары эки—деп, секретарь чугаалады.

Коммунист Нина Бортүй-ооловна Донгак—коллективте эде тургустунуушкунуң башкарыкчыларының бирээзи. Ооң бригадазының шевергекчи тудугжулары 1988 чылдың планындан ажыр 30 муң рубльдиң шевергел ажылдарын кылып күүселдирин шиитпирлээн. Нина Донгактың коллективинде 6 коммунист, 28 комсомолчу бар. Оларны звено удуртукчуларынга, дагдыныкчылар кылдыр томуйлаан. Коммунист Вера Шириме, комсомолчу Лилия Кызыл-оол — звено удуртукчулары. Ол бодун бир звенону башкарбышаан, ниити бригаданың ажылын биргидилиг удуртуп, организакчы чорууп көргүзүп турар. Коллективте комсомол бөлүүнүң удуртукчузу Мария Кузьмина комсомолчулар ортузунга кижизидилге ажылын эки чорудуп келген.

— Эде тургустунуушкуннуң эгелээриниң мурнунда бистиң бригадавыстың кежигүн бүрүзү хүнде 4-5 рубль ажылдап ап турган болза, ам 10-12 рубль, айда 300—350 рубль чедир ажылдап ап турар апарган бис. Ынчангаш коллективтен чылдагаан чокка үнер, кирер чоруктар ковчут кызырылган. Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 71 чыл оюнга алдар болдурган социалистиг чарышка бистиң бригадавыс бирги черни алгаш, 250 рубль-биле шаңнаттывыс. Бис кезээде кады-кожа ажылдаан чорууруувус коммунист Валентина Биче-ооловна Борбан-оолдуң бригадазы-биле чарыштыг бис. Ол бригада эде тургустунуушкунга база бис дег киржип, он ийиги беш чылдың баштайгы үш чылының планын бистии-биле деңге күүсеткеш, 1989 чылдың апрель айның үлүүнде киириштир ажылдап турар. Ол ышкаш бистиң эргелелде үени мурнап, 1989 чылдың март-апрель айның үлүүнде Екатерина Биляеваның, Тамара Чүлдүмнүң ниитизи-биле 6 бригада беш чылдың шалыпчыларының одуруунда кирген. Ол дээрге база ниити коллективтиң эде тургустунуушкуннут ажылдап турарының херечизи-дир, — деп, Нина Бортүй-ооловна чугаалап олурар.

Шынап-ла, № 48 тудуг эргелели Кызылдың тудуг организацияларының аразында эки ажылдыг, эде тургустунуушкунуң оруу-биле чорупп орар коллективтерниң бирээзи. Октябрь байырлалының бүдүүзүнде СЭКП Кызыл хоорай комитединиң, улус депутаттарының хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң шилчиир Кызыл тугун чаалап алган болгай.

— Мурнакчы коллективке ажылдаары кижиге өөрүнчүг-дүр, амыдырал-чурттаалга эки. Ынчалза-даа тудугжулар, бистиң хөрээвисти өйүп турар чүүлдер ам-даа бар. Шевергел ажылдарын саададыр, ону катап кылдырар чоруктар кайы хөй. Сантехниктер бис шевергел ажылын кылып каапарывыска келгеш, ажылдаар, ооң соонда катап ажыл кылыр чоруктарга таваржыр-дыр бис. Чаңгыс аай график тургустунмайн турар. Маңаа бурууллуг кижилерни чүге хемчег албас чүвел? Моон соңгаар ол айтырыгны ылаптыы-биле шиитпирлээр өйү келген. Бис, тудугжулар, эртен 8 шактан кежээ 5 шакка чедир ажылдаар бис. Колбаса, сүт продуктуларын садып ап шыдавайн турар бис. Тудугжуларга дүъште изиг чемни аймыдаар чергерилге садыглаар дугайында чугаа үнүп турду. Ол дугайын кым-даа чугаалавастай берген. Бистиң чоогувуста бир кафе бар, дүъште баарга, кижи бежы киирт боор. Ынчаарга бис чемни боттарывыс белеткеп алган чемнеп турарывыс эки-ле таарымчалыг эвес. Хоорайның тудугжуларынга бир магазинни тускайлаза чүл азы чем садарының тускай шагын тургусса чүл?—деп, бригадир хомудаан сеткилин илеретти.

Нина Бортүй-ооловна Донгак тудуг эргелелинде хүндүткелдиг кижилерниң одуруунда кирген. 16 чыл иштинде тудугжу бригаданы удуртуп, шаңнатып, мактадып чораан хөй ордеп-хавыялыг Мария Васильевна Сафронованың бригадазынга хып дээн аныяанда келгеш, оон хойну билип, өөренип алгаш, ооң утун салтап чоруур. 1974 чылда ленинчи коммунистиг партияның кежигүнүнге кирген. Ол чылдан эгелеп бригадирлээн. 3 чыл бурунгаар үш бичии бригадазы чаңгыс коллектив кылдыр каттыштырган. Ооң бригадазы хоорайда улуг тудуглар—№ 4, 15 школалар, театр, Министрлер Чөвүлелиниң бажыңы, 4-5 микрорайоннарда улуг чурттаалга бажыңнарының шевергел ажылдарын кылчып, улуг ажыл-үүлени бүдүрген. Шевергекчи кыстардан багай ажылдап турарлар чок, ылангыя Галина Сат, Роза Сат, Людмила Салчак, Эльвира Монгалбии, Анна Сарыг, Айлан Ажы-оол, Вера Кузьмина болгаш оон-даа өскелерни бригадир чоргаарал-биле адаар. Нина Донгактың бригадазы эрткен чылын Шушенскоеге халас путевка-биле экскурсиялап чораан. Ол-ла чылын Минскиге 2 кижи, Ташкентиге 2, Владивостокка 4 кижи халас путёвкалар-биле чораан келген. Бо чылын Тудугжу хүнүн таварыштыр Н. Б. Донгакка Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу хүндүлүг атты тывыскан. Чоокта чаа болган Кызыл хоорайның партия конференциязындан ону партияның область конференциязының делегадынга соңган.

Ким-оол ХЕРТЕК.

БҮЗҮРЕЛ

Сарыг-Хөл шынаазынче «кылыйтып» олур мен. Партияның область конференциязының делегады Евгений Түвет-оолга ужуражыр дээш ол-ла чорупп ора, кызаа кашпал Көк-Сайыр аксынга үне халдып келиримге, Успа-Хөл оранчокта хүн караанга күзүңгү дег чайынналып чыдыр.

Машинамның чоруун оожумнадып, чурумалдыг чараш Успа-Нур ыйгылаажын сагыжымга чуруп, делгем одар-белчиирлиг, сигенширбиилдиг делгемнерни магадап чорааш, Куу-Доң сиген бригадазынга келгенимни безин эскербедим. Хөй-даа эвес, дөрт хире чыкпак бажыңчыгаштар чанында беш хире тракторну чыскаап каан турлар. Дүъш үези. Делегат Евгений Түвет-оолдуң звенозунуң кежигүннери бригада төвүнге чыглып келген үеде чеде бергеним кончуг-ла эки болду. Делегат-биле ужуражып, ооң ажыл-ижин сонуургадым. Боду узун, шилгедек хоңу сыыкыг, чаа-ла чээрби хар ажып чоруур хире аныяк эштен айтырдым:

— Евгений Түлүшович, районнуң коммунистери силерни партияның область конференциязының делегадынга соңгуп, идегелди көргүскен болгай. Ону чүнүң-биле бүзүредип болур силер?

— Аныяк кижиге ол хире улуг идегелди көргүскен болганда, ону бадыткаар дээш кызымаккай ажыл-иши-биле харыылаарын оралдажып чоруур мен—дээш, шыпааны одурту ол көрдү.

Шынап-ла, Евгений Түлүшовичиниң чугаазы чөп. Партияга кирге-ле, стажы чаа-ла үш чыл четкен. Кыска үе. Ынчалза-даа бо хире бедик идегелди ооң канчап чаалап апканы ол?

— Бригадалар чаа арга-биле ажылдап кирген ый. ваан?—деп сонуургаан айтырыымны салдым.

— Звенону эрткен чылын мээң катым Тыва АССР-ниң алдарлыг механизатору Мерген Сүгежиктен хүлээп алган мен. Ооң мурнунда ЮМЗ-6 деп экскаватор башкарып турдум. Бот-орулга-чарылга-биле ажылдап тур бис. Ооң ажыын бистиң оолдар эки биле бергеннер, демниг ажылдап келдивис. Бүгү-ле чүвени деңге шиитпирлээр—деп, Евгений Түлүшович чугаалады.

Ооң звенозу алды кижилиг. Кижи бүрүзү кылыр ажылын хуваажып алган, план ёзугаар ажылдап турар. Бо хүннерде аренда керээзиниң дугайын өөренип турар улус болду. Звено кежигүннери бо чылын 832 тонна мал чеми белеткээр планныг тургаш, 878 тонна кылдыр күүсеткен. Оларның-биле чарыштыг Анатолий Маны-Дарының звенозу база планын ажырып, эки түңнелдерлиг ажылдаан.

Эң ажыктыг, орулгалыг чүүл—тарымал сиген шөлүн көвүдедири. Звено кежигүннери тарымал сигенниң шөлүн ам беш чыл ажыглап келген. Ийи дугаар чылындан эгелеп агротехниктиг негелделерин ёзугаар черни болбаазыратканындан ийи кезилдени кылып, көскү түңнелдерлиг болуп эгелээннер. 1988 чылда 160 тонна тарымал люцерна белеткээр тургаш, 288 тонналы белеткеп, пламын 180 хуу күүсеткен. Элбек дүжүт алыр дизе, шөлдү күзүн доштадырып, часкы, чайгы суггарылганы өй-шаамда чорудары кол негелде.

«Торгалыг» совхозтуң Чоза, Кара-Тал хойжу бригадаларының девискээринге октябрьда улуг хар дүшкен. Ол эрээнинден чер доңуп, оът-сигенни дожаң шыва алы бергилээн. Малчыннар ниитиниң малын онча-менди кыш ажырар дээш олут-чыдын чок. Бо хире чымыштыг үеде Евгений Түвет-оолдуң звенозу малчыннарга дузалажып, өлең, хыыргыыш кезилдезинде турарлары бо.

Эң берге черде—Чоза-Бажында Владимир Ойдуптуң кодаанынга чедирерп-биле прессээн сиген чүдүрген МТЗ-80 деп ийи трактор чорупту.

— Евгений Түлүшович, бир эвес конференцияга санал бээр апарзыңарза, чүнү чугаалаксаар силер?

— Хамыктың мурнунда бойдус камгалалының дугайында бодалдарым бар. Сөөлгү үеде партия болгаш чазак боже улуг сагыш салып турар. Бойдустуң беримчезин эң хумагалыг, камналгалыг ажыглап, тоймаглаваза чогуур. Курлавырларны дилеп, ону ажыглаар. Ылангыя өгбелеривистиң хөй чылдар иштинде тараа тарып чип чораан алаактарын, оймактарын катап ажыглап, оларның бута-сумуннарын үндүргеш, картофель, ногаалардан тарып өстүрзе эки-дир.

Деспил-оол САНЧЫ.

Эвүр район.

МУРНУКУ ОДУРУГДА

Механизация школазын дооскаш, совхозунга ол трактористеп турган. А Совет Армияның хүрээлеңинге албан эрттиргениниң соонда безин Сесерлигге тос чыл чолаачылаан.

Аныяк кижи өг-бүлелиг апарган. Мал ажылынга ажылдаар күзелин илередип, совхоз дирекциязынга дилег киирген. Ону дирекция хандырган. Бир кодан төрүүр хураганнарны хүлээнип алгандан бээр он ажыг чылдар эрткен. Алызындан малчын уктуг аныяк өг-бүлениң ээлери — Хүлер-оол биле Лидия Салчактар бо чылдарның иштинде ниитиниң малының ажаалда, кададын эки тургузуп, төрүүр чүс хойга онаалтыр 80—109 чедир хураганнарны чыл бүрү менди ап келген. Олар кайызы-даа коммунистер, хойжунуң белен эвес мергежилинге бердингенин, даалдырган ажылынга харыысалгалыын көргүскеннер.

Хүлер-оол Салчак— совхозтуң № 1 хойжу бригадазында партия бөлүүнүң органызаачызы. Хойжулар ортузунга ажылды чаа ёзу-биле организастаарынга, сагылга-чурумну быжыглаарынга, идей-кижизидилгелиг ажылды күштелдиреринге үлүүн киириштирип чоруур. Эки ажылы дээш Хүлер-оол Салчак 1987 чылда халас путёвка-биле Одесса хоорайга барып дыштанган. А Лидия Салчак бо чылын Ялтаның «Кызыл шелчүгешке» дыштанган. Он ийиги беш чылдың үшкү чылында олар төрүүр чүс хойдан 86 хураганы менди ап, бир хойга онаалтыр 3,2 кг дүктү кыргып, планын ажыр күүсеткен. Кыштааның септелгезин, мал чемининиң белеткелин чайгы үеде боттары кылган. 16 тонна сигенни, дөрт тонна суланы, чазын төрүттүнер чаш хураганнар чемгерер чеди тонна эки шынарлыг сигенни кыштаанга чедирип алган, ам ооң курлавыры четчир. Кодадна хөй хүр кыштап турар.

Мурнакчы хойжу коммунист Хүлер-оол Лампыраңович Салчакты Бии-Хемниң коммунистери партияның область конференциязының делегадынга соңгуп, бедик идегелди көргүскен.

Дончут-оол САЛЧАК.

ЧУРУКТА: хойжу Х. Л. Салчак.

Бии-Хем район.
Фото авторнуу.

ЧАҢГЫС ААЙ ПОЛИТХҮН

Ону айның дөрт дугаар четверг хүнүнде доктаамал эрттирип турар.

Чаңгыс аай политхүнну эрттирериниң планын райкомнуң идеология килдизи тургузар, аңаа киржир активтиң сургаалдалыг хуралдарын райкомнуң секретарьлары эрттирип турар.

Чонуң чурттап турар черлеринге, ферма, бригадаларга, күш-ажылчы коллективтерге баар лекторларны баш бурунгаар хуваар. Политхүн эрттирер хүнде организас-массалыг өске хемчеглер планнавайн турар. Партияның болгаш чазактың иштики база даштыкы политиказының, СЭКП ТК-ның Пленумнарының, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлерин, республиканың, районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларын лекторлар ажылчы чоннарга тайылбырлаар.

Чонуң чурттап турар черлериниң айыы-биле чаңгыс аай политхүннү квартал санында агитквартираларга азы микрорайоннарга эрттирер. Бо ажылдар ажык-чаргыг чорукту кадбартырынга, чонуң санал-оналдаларын, сеткил-хөңнүн билип алырынга, четпестерни илередип, чайладырынга улуг идиглиг.

Хуваалда ёзугаар политхүнну «Чаа оруг» совхозтуң № 3 хойжу бригадазынга чоокта чаа эрттирдивис. Хойжулар бригада төвүнге чыылган. 1988-89 чылдарның кыскы болгаш кышкы үелеринде мал ажылының продуктуларын бүдүрерин көвүдедиринге бар аргаларны улам долу ажыглаарының дугайында коммунистерге, фермаларның ажылчыларынга, чурттуң агроүлетпүр комплекизиниң бүгү ажылдакчыларынга чагаазы-биле таныштырдым. Библиотека ажылдакчызы Д. А. Чавынчак Тываның улустуң чогаалчызы С. А. Сарыг-оолдуң төрүттүнгениинден бээр 80 харлааанынга тураскааткан ном делгелгезин кылгаш, ооң дончу шамдарын, бижээн номнарының дончулалын ханы утказыг таныштырган.

Ол ышкаш совхозта эмчи М. А. Чамзы аарыгны баш удур чайладыр талазы-биле лекцияны номчуп, бодунуң ажылының дугайында отчёдун кылган. Эмчи малчыннарны, бичии чаштарны шинчиин, эмнерин берген.

Хойжу бригаданың хоочуннары Ч. Артаа, А. Баадан, аныяк малчын Б. Дамчай олар хойжуларның ажылын үениң негелделеринге дүүштүр тургузарынче угланган саналдарын киирген.

Байыр ДАМДЫН,
СЭКП Эрзин райкомунуң инструктору.

КАДЫК КАМГАЛАЛЫНДА ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУН

Кадык камгалалының бүгү системазында четпестерниң дугайын ам-на бир-ле дугаар ажыы-биле, дорт чугаалаар үе бисте эгелээн. Он ийиги беш чылда болгаш 2000 чылга чедир үеде кадык камгалалының кол угланыышкыннарын чыл бүрүнгаар хүлээп алган болгай. Бүгү кадык камгалалының шынар талазы-биле, ол ышкаш чаа чүүлдерни чедип алырының стратегиязы болгаш тактиказы ында тодараттынган.

Кадык камгалалында эде тургустунуушкун элээн нарын болуп турар. Чоокта чаа эрткен Эмчилерниң бүгү-эвилел съездинге чугаа эмчи кижиниң ниитилелге турар чериниң, санитаркалардан эгелээш, кадык камгалалының организакчыларынга чедир бүгү ажылдакчыларның идепкейин бедидерниң дугайында болган. Кандыг айтырыгларны шиитпирлээрин, четпестерниң уңуп кээп турар чылдагааннарын съезд бүрүнү-биле тодараткан. Кадык камгалалында шиитпирлиг үе келген, ам чүгле идепкейлиг ажылдаар ужурлуг. Оон дугайы съездиге санал бергеннерден-даа, ашаа чапсар үеинде чугаалардан-даа билдиниш турду. Халас эмнээшкин дээр чүвениң ужур-утказы кандыг турганын ам билип турар бис. Кижилер күрүнениң буянынга чаштып алгаш, боттарының кадыкшылын арага-дары, таакпы дээш өске-даа чогуур корум-чурум чогу-биле, кара өш-биле үреп турганнар. Ону бис ам билир бис. Бо алырның өске-даа четпестери илерээн, ону эде тургузуп башкарарының чаа чүүлдери тодараттынган. Ындыг ажык чугаа, үш чыл мурнунда болза, болбас-ла турган боор.

Чурт-даа хемчээли-биле, черле ынчаш бистиң республиканың-даа кадык камгалалының хожудап турарының чылдагааннары чүдел деп айтырыг тургустунуп келир. Бирээде, материал-техниктиг хандырылганың кезээде-ле чедир боттанмайн турарында. Эмчилерниң саңының болгаш эмнелге оруннарының талазы-биле чурт медициназы делегейде бирги черлерниң бирээзин ээлеп турар. Оон-биле чергелештир иелериниң болгаш бичии чаштарының чок болурунуң талазы-биле база делегейде «сескүс» черде. Көрүп-даа көрүңер: бир хар чедир бистиң чаштарывыс сайзыраңгай капиталистиг чурттар — Японияга бодаарга, беш катап, АКШ-ка бодаарга 2,5 катап хөй чок болуп турар-дыр.

Бистиң ниитилелдиистиң социал сайзыралынче сагыш салыышкын кошкаан тургазын билир бис. Сөөлгү 25 чылда кадык камгалалынче киирип турар бюджет чоорту-ла дүргени-биле эвээжеп бадып орган: 1960 чылда 6,6 хуу бүткан болза, ол 1986 чылда 4,6 хуу четкен. Профессионал бедик деңнел, ажылдың шынары дээш материалдыг сонуургал чок турган, харын деңнештирилге принципи хөгжээн. Оон уламындан бистиң аравыска чүгээ түвеге хөөн чок эмчилер тыптып турган, билиг-мергежил бедидеринче, кижи бүрүзүн эки ажылдадырынче чүткүл читкен турган болгай. Кадык камгалалының бюджедин ам планнаарын бир чурттакчыга оназаштыр чарыгдалдарны көвүдедиринче угландырган. Бистиң республикага ол сан 1987 чылда 144 рубль, 1988 чылда 124 рубль болган, 1989 чылда 140 рубль болур. Республиканың кадык камгалал бюджеди келир чылын 40 миллион рубль кылдыр көрдүнген, оон иштинден шалың төлевири—20 миллион рубль. Бо чыл-биле деңнээрге, дөрт миллион рубль хөй болур. Бо саннар хөй-ле ышкаш сагындырар, ажыл-агый чарыгдалынга 1352 муң рубль, капитал септелгеге 0,7 миллион рубль көрдүнген. Аңаа немей акша-хөреңгини РСФСР-ниң Кадык камгалал министерствозундан чугаажып турар бис. Бюджетте акша-хөреңгини улгаттырып турары бистиң министерствого, эмнелге-профилактика албан черлериниң удуртукчуларынга харысалгалыг болурун негеп турар. Ажыл-агыйжы эвес, оорлап самчыгдаар чорукту болдурбас, күш-ажылчы киржилге коэффициентизин барымдаалаары чугула. Ажылдың бедик шынары дээш контроль күштүг болгаш доктаамал болурун чедип алыр.

Кадык камгалал органнарының, акгы-акгы коллективтерниң, эмчи бүрүзүнүң ажылының көргүзүүн үнелээр тускай критерий, норматив чок. Эрги үнелээшкин ам шуут таарышпас. Ол мындыг турган болгай. Эмчи кижи кат-ла аарыг кижи-биле ажылдааш, оларны хүлээп ап олурар, а чогум оларның кадыкшылының байдалы кандыг болуру ону дүвүретпес, ынчангаш оон негелде-даа эвээш, тайбың, чаагай олурап турган. Ам кол чүүл — ажылга шынар, аарыг кижилерниң кадыкшылының бүгү талалыг экижиири, ону доктаамал хайгаараары, амыдыралдың кадык, чаагай чевири—шупту чугула. Ол дээш ажылдаар апаар бис.

РСФСР-ниң девискээринде үш кезек черде кадык камгалалын башкарарын, акшаландырарын база планнаарының чаа хевирлериниң моделдерин ажылдап кылыр шенчилел чорул турар. Ону чорударда кадык камгалал органнарының ажылының шынарынга материалдыг идиг бериишкинин барымдаалаар. Ону 1990 чылга чедир доозар болгаш оң ушку беш чылда кадык камгалалының ажылын чаа угланыышкынче киирер. Бюллетеньниң хары угла беш хонукта база бот-тускайлан — 10 хонукта тыпсыр шинчилел ам дооступ турар. Участок эмчизин өг-бүлениң бодуурар, ол ышкаш пациентилерниң бир участоктан өскезинче (педиатрия болгаш терапия талазы-биле) шилчииринин дуржулгазын өөренип көрүп турар. Ол сөөлгү шенелдеде бистиң республика база киржип турар.

Эмнелге албан черлериниң бир чамдыктары бригада кероозу-биле ажылдаарынче шилчип турар, ол черле эки, ынчалза-даа сан-хөө органнары-биле дуржулганы эки чедип албаанындан ол эки херек чер албайн турары багай. Бо арга катрдарны быжыглаарынга база кескү рольдуг, ону бистиң министерство кичээнгейге алган.

Баштайгы медицина дузазын быжыглаары чоннуң кадыкын камгалаарынга база бир онзагай черни ээлээр. Ол чүл дээрге поликлиникаларда, кедээде эмчи амбулаторияларында, хүрген болгаш сонгаарладып болбас дуза чедирерниң албан черлериниң амбулатория-поликлиника албаны-дыр. База бир кол кураавыр — кедээниң медицина хандырылгазын экижидери. Сөөлгү үеде фельдшер-акушер пункттарын кедээниң эмнелге амбулаторияалары кылдыр эде тургузуп эгелээн. Ам мындыг пункттар 12, оларның ноддуун санитар транспорту-биле хандырган, терапевт эмчилер ажылдай бертилээннер. Кедээге педиатрлар, диш эмчилери болгаш өске-даа эмчилер херек. Лабораторияның диагностиказының, оода чадаарда, бедүүн-даа аргаларын органнзастаары чугула.

Дүрген дузаның, ылангыя кедээде ажылынга хамаарыштыр хомудалдар ам-даа хөй. Чоокку үеде оларның диагностика баазазын быжыглаар, чогумчалыг терапия дузаазы чедирериниң, портативтиг диагностика аппаратуразы-биле чепсеглээр бис.

Күрүнениң медицина албанының кошкак участокталарын немеп быжыглаарынга медицина кооперативтери дузалап болбайн аан. Кызылга чаа поликлиника ажыттынарга элээн каш бот-орулга-чарылгалыг салбырларны ажыдар бис: косметология, физиоэмнээшкин дээш өске-даа, ол ышкаш бажынга хынтүскү стационарларны калбартыр апаар.

Диспансеризацияның шынарын экижидери-биле поликлиниканың ажылынга «Космос» системазын шиңгээдир. Үш чыл хире чугаалажып келгенивис диспансеризацияның түңнели ам-даа чер албас. 1987 чылда республиканың чурттакчы чонунуң чүгле 58,2 хуузу доктаамал эмчи дузазын алган. 1000 кижиге оназаштыр чүгле 350 кижи кадык камгалал органнарында диспансер хайгаарылынга кирген. Ол-ла чылын аарыг улустуң элээн хөй хуузунда рак аарыглары илереттинген, баш удур шинчинишкинин эки организастаан болза, байдал ындыг болбас. Шак-ла ындыг байдал зарнология албанында база бар.

Ие-чаштың бурунун хораары республикада эвээжээн деп турар бис, херек кырында ол ам-даа хөй. РСФСР-ниң, ССРЭ-ниң көргүзүглериндн ол 1,5-2 катап хөй. Анализтеп алгаш көөрге, уруглардың 40 хуузу социал талазы-биле чогумча чок өг-бүлелерде турар. 38 хуузунуң иелери иштиг турган, аарып чораан, 28 хуузу эмчи хайгааралынга эки хаара туттунмаан иелерден төрүттүнген болуп турар. Эмчилерниң кичээнгей, хайгаарал, харыысалга чогундан бичиилерниң бүрлүр чоруу база бисте бар. Районнарда уруглар чылар эмнелгелерниң баазазы багай. Саттыг херээженнерни учётка алыр, оларның кадыкын хайгаараарынче сагыш салыышкын чер-черде ам-даа четпес.

Бистиң ажылывыста четпестерни кончуг эки билип турар бис. Оларны чогумчалыг шиитпирлээри партия, совет, ажыл-агый органнарының доктаамал дузазындан база кол хамааржыр. Чаа тудутлар оожум темпилиг чоруп турар. Республиканың Министрлер Чөвүлели биске эмнелге кылдыр элээн каш чаа тудугларда бажыңнарны тускайлап бээр болганын. га кым-даа өөрүвес арга чок. 1989 чылда тудуг үлетпүрүнүң ажылдакчыларынга поликлиниканы база бээр болган. Ол-ла чылын халдавырлыг аарыглар эмнелгезин, херээженнер консультациязын. Чадаанага эмчи комплекизиниң бирги ээлчээн ажыглалга киирер.

Кылыр ужурлуг ажыл-херектер мурнувуста кончуг хөй. Кол-ла сорулгавыс—үнелеп четпес байлакшыл—чоннуң кадыкын быжыглаары, амыдыралдың кадык, чаагай хевирин нептередири, аас-кежиктиг узун назынны кижилерге хандырары болур.

Николай СИЗЫХ.
Тыва АССР-ниң кадык камгалал министри.

Кадыкшыл—байлаавыс

УЧАСТОК ЭМНЕЛГЕЗИНДЕ

Бистиң Черби суурда участок эмнелгезиниң ажылы черле элээн эки болуп турары кижиниң сеткилинге таарымчалыг. Бодум мында чурттап турар болгаш, бо албан черниң ажылының байдалын көрүп, билип турар мен. Кижилерниң кадыкшылын камгалаары, назының уваадыры, кадык, чаагай амыдырал, чурттаалга дээш ажылдарны кылып чорударны —богунгу чугула сорулга дээрзин кымга-даа билдиниг.

Чербиниң участок эмнелгезинге В. С. Савилов эргелеп-чилеп келгенден бээр 10 чыл ажып турар. Ажылынга кызымак, чон-биле ажылдап билир. Кол-ла чүүл — ажылынга негелделиг, мергежилинге бердингени. Удуртуп турар коллективин бир демниг, найыралдыг. Ынчангаш боттарының мурнунда салдынган сорулгаларын кончуг эки билип турарлар.

Бо эмнелгеге ол чоок-кавы суурлардан аңгыда, Кызыл районнуң өске-даа ажыл-агыйларындан аарыг кижилер шинчидип ап, кадыкын экижидери-биле кээп турар. Кичээнгейлиг эмчилерниң холунга кирген, чогумчалыг арга-сүмени ап-даа турарлар. Каа-Хем районундан-даа чамдык аарыг улус келгилээр. «Кызыл тук» совхозтуң малчыны Монгуш Чечекмаа бо эмчиге чылып эмнеткен, улуг ур болбайн, сегип чанган.

Кызылдың эмчи училищезин дооскан Татьяна Исаева ажылынга ижигин база-ла эки диртип мактады берген. Ынш белеткээр пунктунуң ажылчыны Кыспай Тойла бажынга дегдиргеш, эмнелгеге холдуунда медерел чок тыгыы келген. Шоолуг ур болбайн-на ол сегип үнген. Черле аарыг улуска ниити кичээнгей, ээлдек, чымчак чорук кандыг-даа эмден артык. Бо эмнелгениң ажылдакчыларының эки ажылының дугайын солунга бижип көр деп чон база дилеп турар, ынчангаш бо каш одуругларны бижий берген мен.

Эмнелге эргелекчизи Владимир Степановичиге организакчы, ажылды эки башкарып билир талалар черле кескү. Эмнелгениң үүрмек септелгезин боттарының күжү-биле дорааш кылып алыр, бо чылын база-ла бир неделя дургузунда шыпарлыг кылдыр кылып алган.

Аарыг улустуң аъш-чем хандырылгазын кичээнгейде алган. Саналдарны дыңнап, поварларның ажылын контрольга тургускан. Повар Людмила Артемова ажылынга кызымак. Сестра Ирина Тас-оол база-ла ажылынга бердингеп. Чүгле 25 оруннуг бо эмнелгеге чамдыкта чыдар улус саны 30-35-даа чеде бээр. Кол-ла чүүл — кижилерниң кадыкын камгалаар, дуза чедирери болганда, коллективи бүгү күжүн салып ажылдап турар.

Роман ОЧУР-ООЛ.
Кызыл район.

ОГЛУМ ӨЗҮП КЕЛГЕН

Мээң оглум Буяндоо Хертек айы четпес төрүттүнген (чүгле 900 гр.) турган. Баштайгы он хонукта божудулга бажыңынга турдувус. Оон бир ай чеде бээрге, чаныы келген бис. Бир ай иштинде Кызылдың уруглар эмнелгезинге дүн-хүн дыш чок эмнеп турган ачы-буянныг эмчилеримге (фамилияларын билип албааным харааданчыг) Светлана Олеговна, Раиса Григорьевна, Александр Павлович, Людмила Юрьевна, Ирина Юрьевна, Лидия Александровна, медсестралар Розалия Донгак, Катерина Монгуш, Светлана Серен-Доржу дээш өскелерге-даа чаны өөрүп четтиргенимсти өг-бүлениң мурнундан илередип турар бис.

Четпес оол божаан дээш чамдын дыка шыырак дээн эмчилерниң эптиг, сестриннарнга дыннан турдум. Хомудалчыг-даа боор чорааан. Ол ам хөй чүве-дир. Оглум дээмей-ле өзүп келген.

Галина ХЕРТЕК.
Кызыл район.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ДЕКАБРЬ 22-ле

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Улут оюн». Уран-чечен фильм. 3-4 сериялары. 10.45— Медээлер. 10.55 — 11.45 — «Энни, музыка». 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50 — «Шахтерларның делегеми». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Энергетиканың стратегиязы» болуктен. 16.50 — «...Ол алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 17.35 — Улусчу аялгалар. 17.50 — В. Драгунскийниң рассказтарын бурунгаар уругларга кыска хемчээлдиг уран-чечен фильмнерниң көргүзүү. «Флигельде өрт», «Улуг дурап», «Ону каяа көрген, ону кым дыңнаан». 18.50 — Бөгүн делегейде. 19.10 — XIX партконференцияның угланыышкыны-биле. «Отчёттар болгаш соңгуудалар». Владивосток хоорайның партия конференциязы. 19.55 — «Улут оюн», 4-кү сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45— Социалистиг чурттарның чогаадыкчы аныяктарының фестивалы. 23.15 — 23.30 — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

9.55 — Эртем-тайлбырлыг фильм. 10.05 — ПТУ суртуулдарынга. Ниити биология. Дириг амытаннар болгаш хураалел. 10.35; 11.35 — М. Е. Салтыков-Щедрин. Тооллар. 9 класс. 11.05 —Испан дыл. 12.05 — В. Панова — «Куда ышкаш нуда-ладыр». Телешин. 13.40 — «Мергежилз — оператор». Док. фильм. 14.10 — Медээлер. 14.20 — 15.35— «Кызыл харлар чаңынга ужуражыышкын». 3-кү сериязы — «Ужуражыышкын».

КЫЗЫЛДАН

18.20 —«Азия тову». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Аренда керээзи: чугула айтырыглар болгаш диләэшкиннер». «Бөгүн — Энергетиктер хүнү». 18.45 — Медээлер. 18.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.00 — Баскетбол. Европа чемпионнарының кубогу. Эр кижилер. ЦСКА —«Барселона» (Испания). Чапсарда (19.40) — Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.40 —«Братиславаның музыкалыг байырлалдары» фестивальдың концерттери. Ылдыктыг Цециллияның камерлиг оркестри ойнаар. 21.00—«Үе». 21.35 —Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45—00.00 — «Уруглар сады». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.10 — Ритмиг гимнастика. 18.40— Мультфильм. 19.00—20.40 — Баскетбол. Европа чемпионнарының кубогу. Эр кижилер. ЦСКА — «Барселона». Чапсарда (19.40) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Кино

ДЕКАБРЬ 22-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Вы чьё старичьё?» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

Бичии зал: «Сборник мультфильмов» 10.00, 16.00, «Орфей» 14.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Новые сказки Шахерезады» 9.00, 13.10. «В одно прекрасное детство» 11.40, «Меня зовут Арлекино» 15.50, 18.30, 21.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Вельд» 14.00, 17.40, «Без мундира» 15.50, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Сила любви» 14.00, 17.00, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Завтра была война» 18.00, 20.00 шактарда.

агаар

Республикага шокар булуттаар, биче хар чаар. Сыннарда, Дүне агаарның температуразы 28—33, чамдык черлерге 18—23 градус соок болур. Хүндүс 18—23, чамдык черлерге 10—15 градус чедир соор.

Кызылга шокар булуттаар, биче хар чаар. Дүне агаарның температуразы 28—30, хүндүс 21—23 градус соок болур.

Автоорукта рга биче чаар. Кестүрү 2—4 километр.

ССРЭ-НИҢ ЧОННУҢ КҮШ-АЖЫЛЧЫ АЖААЛГА БОЛГАШ ЧЭЭЛИ БАНКЫЗЫ

Акша операциязының чаа хевирлери

ЧЕК ДЕПТЕРИ

Ажаалга банкызының чек дептери — садып алган барааны дээш күрүне болгаш кооператив садыының магазиннери-биле санажырда ажыглап болур акша документизи болур. Акшабилет болгаш амыдырал хандырылга бүтүрүглерлериниң ачызында чедирилгези дээш чек-биле база санажып ап болур.

Чек дептерин Ажаалга банкызы негеп алырынга чедир өгар сайда салыкчының акша-хөреңгизиниң арткан бүгү түңнүге акша салыкчыларынга берген хүнүндеп эгелээш, ийи чыл хуусаалыг кылдыр берип болур.

Шөлээлеп чоруурда, сургакчылап чоруурда болгаш өске-даа таварылгаларда чек дептери аккредитивтен артык эптиг акша документизи болур. Болунга акша ап чорбайн, Россия Федерациязының кандыг-даа магазиннеринден барааны садып алыр ийикпе, азы Совет Эвилелиниң бүгү девискээринде Ажаалга банкызының салбырларындан акшаның бодун ап болур.

Чекти салыкчының шын доддурары кузээн барааны дээш магазин-биле санажылганы дүрген болгаш оңаа дуурзээзин чокка чорудар арганы берип турар.

ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының чек дептерлерин ажыглаңар!

АЖААЛГА БАНКЫЗЫН ДАМЧЫШТЫР ШАЛЫҢ

Ажаалга банкызының болгаш организацияларның каттышкан дугуржулгазын ёзугаар ажылчыннар болгаш албан-хаакчылар бодунуң шалыңын Ажаалга банкызының албан черлерин дамчыштыр ап болур.

Санажылганың ындыг хевири социал-экономиктиг улуг ужур-дузалыг болгаш ажылчы чоннарның эрге-ажыктарын күрүнениң эрге-ажыктары-биле сырый каттыштырып турар.

Ажылчының азы албан-хаакчының кузээни-биле шалыңны Ажаалга банкызының кандыг-даа албан черлеринче шилчидип болур. Салыкчыга эптиг үеде Ажаалга банкызы салыкчының адыын кырынга шалыңның херек түңүн азы (бүзүредилге бижик-биле) өске кандыг-даа кижиге берип болур.

СЕРТИФИКАТ

ССРЭ-ниң Чоннуң күш-ажылчы ажаалга болгаш чээли банкызы 250, 500 болгаш 1000 рубль үнелиг сертификатты тургускан. Ол болза көргускен кижиниң үнелиг саазыннары болур.

Сертификаттарны акшаны 10 чыл иштинде шыгжаарынга ажыглаар.

Ол хуусааны серген таварылгада сертификаттар ёзугаар 10 чылдыг хуусаа иштинде орулганы чылда 4 хуулуг кылдыр төлээр.

10 чылдың бетинде сертификатты төлээри-биле киирген таварылгада долу чылдарның айыы-биле даразында таблица ёзугаар хуузун төлээр.

Сертификатты садып алган хүнүнден бээр эрткен долу чылдар	сертификаттарның үнези-биле (рубль-биле) төлээр ужурлуг түң		
	250 руб.	500 руб.	1000 руб.
Бир чылдан эвээш үеде	250	500	1000
1 чыл	257	515	1030
2 чыл	266	252	1063
3 чыл	275	550	1100
4 чыл	285	570	1140
5 чыл	296	592	1184
6 чыл	306	616	1233
7 чыл	321	634	1286
8 чыл	336	672	1344
9 чыл	352	704	1409
10 чыл	370	740	1480

Хуузу сертификаттың айыткан үнези-биле кады төлээр.

Сертификатты төлээрде бир чылдан эвээш үе эрткенде, азы 10 чыл эрткенде хуу төлевес, ынчалза-даа сертификаттарны шыгжаан хуусаазындан хамааанчокка төлээри-биле хүлээп алыр.

Сертификатты төлеп турда, оон ээзи чаа сертификатты садып алыр азы алган акшаның салыышкынның кандыг-даа хевиринге салып ап болур.

ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының сертификаттарын болгаш оон хуузун күрүне үндүрүглеринден хостаар.

Сертификаттарны ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының кандыг-даа филиалында хостут садып турар болгаш төлээри-биле хүлээп ап турар.

ҮЕ-ШАГЫҢ КАМНА

Силерниң салыышкыныңар бар Ажаалга банкызының албан черинге азы ажылдап турар черинерде бухгалтериязынга, организацияның бухгалтериязынга квартира, коммунал ачы-дуза чедирилгези, газ, электри энергиязы, телефон болгаш өске-даа телевирлерни кылыры-биле акша түңнерин шилчидерин дааскаш, силер өске херектер кылырынга хөй хостуг үелиг болуп, телевирлер кылыр хуусааларының үезин эрттирбейн барып болур силер.

УРУГЛАРГА ТУСКАЙ САЛЫЫШКЫННАР

Айыткан салыышкынны 16 хар чедир назылыг уругларга хамаатылардан оларның төрелдешкек харылзаазындан хамааанчокка хүлээп алыр.

Немелде дадыыларны кандыг-даа түңге акшаның бодуу-биле болгаш шилчилге-биле хүлээп алыр. Салган акшадан ооң чамдызын дедир төлевес.

16 хар четкен болгаш оон улуг назылыг кижилерге салыышкынны 10 чыл иштинде шыгжаан болза, чылда 4 хуу немелделиг кылдыр орулганы төлээр.

Хуу төлевирин салган акшаның түңү-биле кады бээр.

ЧОНГА ЧЭЭЛИ ТЫПСЫРЫ

ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының албан черлери 1988 чылдың январь 1-ден эгелеп даразында хевирлерниң чээлизин чонга берип турар:

сад бажыңнарын садып алырынга болгаш тударынга база чаагайжыды кылып алырынга 5000 рубльдиң чээлизи. Ону чээли алганының соонда үш чылдан эгелеп, он чыл дургузунда төлээр. Чээли алганы дээш чылда-ла 0,5 хуузу тыртар;

дээди болгаш ортумак өөредилге черлерин дооскан дипломнуг болгаш кедээ черлерде ажылдап барган специалистерге эт-сеп садып алырынга болгаш хууда ажыл-агыйын кылып алырынга 1000 рубль чедир чээли. Ону чээли алганының соонда үш чылдан эгелеп, беш чыл дургузунда төлээр. Чээли алганы дээш чылда-ла 2 хуузу тырттырар:

инек садып алырынга 1000 рубль чедир чээли, ону чээли алганының ийиги чылындан эгелеп төлээр, кыс бызаа садып алырынга 500 рубль чедир чээли, ону чээли алганының үшкү чылындан эгелеп төлээр. Бо чээлилер беш чыл хуусаалыг болгаш, кайызындан-даа чээли алганы дээш чыл санында 2 хуузу тыртар.

Чээлиниң даразында хевирлерин алганы дээш Ажаалга банкызынга кедээ черлерде чурттап турар кижилер чыл санында-ла 2 хуузу, хоорайларда болгаш хоорай хевирлиг суурларда чурттап турар кижилер 3 хуузу тырттырар:

хууда чурттаалга бажыңы тудуп, бажыңның чоогунуң кажаа-хериминиң кылып алырынга 20 муң рубль чедир чээли. Бо чээлиниң алганының үш чылындан эгелеп, кедээде кижилер 50 чыл, а хоорай черлерде чурттап турар кижилер 25 чыл хуусаада төлээр:

хамаатыларның хууда бажыңын оон камгалаткан өртээ-биле садып алырынга 25 чыл хуусаалыг 20 муң рубль чедир чээли. Ону алганының даразында чылындан эгелеп төлеп эгелээр:

хууда чурттаалга бажыңының капитал септелгезин кылырынга, ону алгыдарынга база чаагайжыды кылып алырынга болгаш мал-куш кажааларын тудуп алырынга, продукция шыгжаар черлер кылып алырынга 3 муң рубль чедир чээли. Ону алганының үшкү чылындан эгелеп, 10 чыл дургузунда төлээр:

хууда бажыңны чаагайжыдын кылырынга херектиг инженерлиг дериг-херекселдер садып алырынга 1000 рубль чедир чээли. Ону үш чыл дургузунда төлээр.

Бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш хамаатыларның чээли алырының чагыгларын ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының хоорай, район салбырлары хүлээп алыр болгаш ол талазы-биле ооң оочурун оларга тургузар.

1982 ЧЫЛДЫҢ ЧЭЭЛИЗИНИҢ ОЙНАП АЛЫЫШКЫНЫ

1988 чылда 1982 чылдың күрүнениң иштики ойнап алыышкынының чээлизиниң сөөлгү ойнап алыышкыны тиражы декабрь 30-де Москвага болур.

1982 чылдың күрүнениң иштики ойнап алыышкынының чээлизиниң талазы-биле 5000 рубль хемчээлдиг ойнап алыышкынның ээлери 1988 чылда ВАЗ—2121, ВАЗ—2107, ВАЗ—2109, ВАЗ—2105 моделдиг «Жигули» автомобильдериниң болгаш «Запорожец-968 М» моделдиг автомобильдиң оочур чокка садып алыр эргелиг болурун Садыг министерствозу доктаадып тургускан. 10000 рубль хемчээлдиг ойнап алыышкынның ээлери «Волга» (ГАЗ-24-10) азы «Жигули», «Запорожец» автомобильдериниң үстүнде айыткан моделдерин оочур чокка садып алыр эргелиг.

ЧАМДЫЫЗЫН ШИЛЧИДЕР

Ажыл төлевириниң артыкшылдыг хире болур түңүн ай санында Ажаалга банкызының албан черлеринче шилчидип турган, өрегелээни улуг өртектиг кандыг-бир эт-херексели садып алырынга четчир санныг акшаны чыып ап болур.

Ону кылырда ажаалга албан черлеринге үргүлчү барып турган херээ чок, болдуун ажылдап турар чериниң бухгалтериязынга ол дугайында биллдирииишкинни киирип каар.

Ындыг биллдириишкинниң мындыг хевирлиг кылдыр бижиир, оон чижээ:

Амыдырал хандырылга комбинадының бухгалтериязынга П. П. Федоровтан биллдириишкин.

Мээң ап турар ажыл төлевиримден ай санында Кызыл хоорайда Ажаалга банкызының № 7173 салбырында № 343 агар санче 30 (үжен) рубльди шилчидип турарын диледим.

(Биллдириишкин адаанга адын салгаш, ону бижээн ай, хүнүн айтыр).

Ажылдап турар чериңерниң бухгалтериязы силерниң ол чагыыңарны ай санында күүседир. Силерниң ол акшаңарны ажаалга дептеринге садып турар.

СИЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИҢЕРГЕ

Ойнаашкынныг болгаш акша-бараан ойнаашкынныг салыышкыннарның (РСФСР-ниң девискээринде Ажаалга банкыларының албан черлеринде салган) тираждары чылда ийи катап: апрель болгаш октябрь айларда болур.

Тираж бүрүзүнге салган салыышкыннарның бир муң хугаарларынга-ла 25 ойнаашкын таваржыр: ойнаашкын таварышкан салыышкынның эрткен чартык чылда артып калган ортумак түңүнге 200 хуулуг бир ойнаашкын таваржыр, 100 хуулуг ойнаашкын — ийи, 50 хуулуг ойнаашкын — ийи, 25 хуулуг ойнаашкын — чээрби болур.

Акша-бараан ойнаашкынныг салыышкын талазы-биле ойнаашкынга салыышкынны таварышкан кижи ойнап алган акшазының түңүнге ол ойнаашкынга көрдүнген ховар дээн барааннарны садып ап болур.

РСФСР-ниң лотереязының ойнаашкыннарынга киржип турар кижилерниң күзелин барымдаалааш, ойнаашкыннарның негелделерин чаартаан.

Бараан ойнаашкыннарының санын эвээжеткеш, акша ойнаашкыннарының санын көвүдеткен, оон иштинде 100, 200, 250 болгаш 500 рубльдер.

Бараан ойнаашкынынга даразында эт-херекселдерни киирген: хеп чуур «Сибирь» деп машиналар, «Ока» соодукчулар, «Микма» электрофеннер, электри кужу-биле ажылдаар дааранып машиналар, бүрүн аяк-сава аймаа, пылесостар, «Жигули» автомобильдер, алгыкештен кылган херээжен борттер болгаш өске-даа эт-херексел аймаа.

РСФСР-ниң акша-бараан ойнаашкыннарының болгаш акша-бараан ойнаашкынныг салыышкыннарының тираждарынга киржиңер!

Редактор В. С. ШАРАВИН.

367000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241

«ШЫННЫҢ» телефоннары
Редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; приемная — 3-34-26; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93;
партийжи амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-25; совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23; үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73;
агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; пропаганда килдизи — 3-34-57; культура килдизи — 3-39-15; информация килдизи — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39;
очулга килдизи — 3-34-93; корректорлар — 3-34-19; үндүрүкчүлер — 2-27-41; бухгалтерия — 3-43-41; солун келбейн баргаида — 2-32-73.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ... Тиражы 24637 экз.
Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу бажыы № 1.
Чагыг № 220. ТС—01668.

республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. О. Пушкина

Партияның XXI область конференциязы бөгүн Кызылга ажыттынар

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың декабрь 23 пятница
№ 295 (13895)
1925 чылдан үнезвлеттинген
Өртээ 3 көп.

Башкарылгалыг эң үр ужудуушкунну чедиишкинниг боттандырганы — совет космонавтиканың чаа улуг чедиишкини.

Ниңги совет-француз экспедиция программаны долузу-биле күүсеткен

ЧАА БОЛГАШ ДИДИМ БОДАЛДАР ХЕРЕК

Эде тургустунуушкунуң сорулгаларынга олар дүүшкен турар ужурлуг

Партияның XXI область конференциязы бөгүн Кызылга ажыттынар. Бо болза республиканың партия организациязының коммунистериниң, бүгү ажылчы чонунуң политиктиг амыдыралынга чугула болуушкун болур. Тываның коммунистери золчегиг конференциязын чамдык чедиишкиннерлиг уткаан. Республиканың партия организациязы сан талазы-биле өскен, шынар талазы-биле экижээн, партия организацияларының дайынчы арга-шинээзи, коммунистерниң авангардчы ролю бедээн. СЭКП Кызыл хоорком, райкомнар, парткомнар, партия эге организациялары, коммунистер отчёттуг үениң дургузунда партияның XXVII съездизиниң, СЭКП ТК-ның ооң соонда болган Пленумнарының база партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлерин, партияның XX область конференциязының доктаалын амыдыралга боттандырары-биле партия ажылын чаартырының, эде тургузарының, ооң стилин, арга-методтарын сайзырангайжыдарының, демократияны, ажык-чарлыг чорукту калбартырының, экономиктиг үндезин реформаны боттандырарының талазы-биле элээн ажылдарны кылып чоруткан.

Партия организациялары чер-черде организакчы болгаш политиктиг ажылдың чаа хевирлерин, арга-методтарын дилеп тывар хемчеглерни ап турар. СЭКП райкомнарының хүннерин партия Мөңгүн-Тайга, Өвүр болгаш өске-даа райкомнар элээн организастыг база дээштиг эрттирген.

Партия комитеттери, партия эге организациялары, совет болгаш ажыл-агый органнары, хөй-нийти организациялары, күш-ажылчы коллективтер бүдүрүлгелерниң база организацияларның удуртукчуларын соңгуурун, ажылчы чоннуң мурнунга оларның отчёттарын дыңнаарын, янзы-бүрү айтырыглар талазы-биле хүлээп алган доктаал-шиитпирлерин ажыл-ишчилерге тайылбырлап, чарлаарын практикалап турар.

Кадрларны шилип алырынче, ажылга таарыштыр тургузарынче, кижизидеринче партия организациялары чогуур кичээнгейни салып турарындан, оларның ажыл-ишчи болгаш политиктиг мөзү-шынарларын ам тодаргай билип ап турар. Кадрларның ажылының дугайында отчёттарын дыңнап, характеристикаларын бадылап, оларның аттестацияларын эрттирери чаңчыл болуп бар чыдар.

Партия эге организацияларының ролюн, харыысалгазын бедидеринче, хүлээп алган шиитпирлериниң күүселдезинче, идеология ажылын эде тургузарынче, улус депутаттарының Советтеринде, профэвилел, комсомол болгаш өске-даа хөй-нийти организацияларында, ажыл-агый органнарында удуртукчу коммунистерни дамчыштыр ажылды экижидеринче угланган хемчеглерни партия комитеттери ап турар. Ол ышкаш аъш-чем, чуртталга тудуунуң программаларын күүседиринче, чоннуң чугула херегледиин бараанннары-биле хандырарын кичээнгейге алган.

Партия организацияларының ажылын эде тургузуп, чаа ёзу-биле ажылдаарының хемчеглерин ап турарындан. Тываның үлетпүр бүдүрүлгелериниң, кодээ ажыл-агыйының ажыл-ишчилери бо чылдың даалгаларын, тудугжулар чуртталга тудуунуң планын багай эвес күүседип турарлар.

Конференцияның делегаттары кол кичээнгейни эде тургустунуушкунуң, демократияның, ажык-чарлыг чорукту херээнде шиитпирлеттинмээн, чедир кылдынмаан айтырыгларже, ажыглаттынмайн турар курлавырларже угландырып, ону күүседирде чүнү кылырының талазы-биле чаа болгаш дидим бодалдарны илереткен саналдарны, шүгүмчүлелдерни киирери билдингир. Партияның отчёт-соңгулдалыг хуралдарынга, конференцияларга сапал берген дыка хөй коммунистер СЭКП Кызыл хоорком, райкомнар ажылын ам-даа оожум эде тургузуп, партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидеринче, хүлээп алган шиитпирлерниң, коммунистерниң шүгүмчүлелдиг саналдарының күүселдезинче шоолуг сагыш салбайн турарын шүгүмчүлээн. Партия Кызыл хоорком (бирги секретары Б. П. Свинпов) эде тургустунуушкунуң кол авиозу болур партия эге организацияларынга шоолуг практиктиг дуза чедирбейн келгенин хоорай конференциязынга четпес деп санаан.

Партия эге организацияларының идеологтуг, политика-кижизидилгелиг ажылын эде тургузарынче, чаартырынче СЭКП Кызыл хоорком, райкомнар, парткомнар амгы үениң негелделеринге дүүштүр ёзулуг партийжи сагышты салбайн, ону харыылап турар секретарьлардан, идеология килдизиниң ажылдакчыларындан шыңгыы негелдени кылбайн турарын айыткан. Ооң уламындан идеология ажылында чаа, солун чүүлдер хоор, арга-методтары сайзырангайжывайн турар, ону амыдырал, партия организацияларының, күш-ажылчы коллективтерниң практиктиг ажыл-херектери-биле кошкак холбаштырып турар. Четпес ажылдың уржуундан күш-ажылдың сагылга-чурумун үрээр, кем-херек үүлгедир, эрагалаар, оорлаар чоруктар эвээжевейн турар. Ылангыя аныяктарның ортузунда өөрепмес, ажыктыг ажыл кылбас, чер кезип чоруур, корум-чурум үрээр кижилер барын хуралдарга ажылчы чон дүвүрел-биле чугаалап, солуннарга номчукчулар бижип, чүнү кылырының талазы-биле саналдарын, сүмелерин киирип келген. Ындыг-даа болза СЭКП Кызыл хоорком, райкомнар комсомолга партийжи удуртулганы экижидер дээш чогуур дээштиг хемчеглерни ам-даа албаан. Идеология ажылының демнелиин, шынарын база үре-түңнелдиин бедидер немелде хемчеглерни алырының кижи факторун идепкейжидериниң, ажылчы чоннуң, аныяктарның күш-ажылчы болгаш хөй-ниитичи хүлээлгезин харыысалгалыг база ак сеткилдиг көөр чорукка кижизидериниң айтырыгларын конференцияга чугаалажып көөр.

Үлетпүрнү хөгжүдериниң интенсивтиг оруунче шилчидерин оожум боттандырып турар бүдүрүлгелерниң күчүлерин кошкак ажыглап келген, мында механизацияның деңнели куду, хол-биле кылыр ажылдар хөй. Чоннуң херерлек бараанннарын бүдүрүп үндүрериң көвүдедириниң аргаларын, курлавырларын четпес ажыглап турар.

Республиканың кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелери чер ажылының зона системазын, тараа культураларының интенсивтиг технологиязын оожум шингээдип ап, сугаттыг черлерин четпес ажыглап турар. Ынчангаш тараа, мал чемнери культураларының, ногааларның, картофельдиң үнүш-дүжүткүрү чавыс болуп арткан, ону экижидер дээш чорудуп келген агротехниктиг хемчеглер дээштиг чок болган. Малдың баш санын өстүрер, продуктулуун бедидер, укзаазын экижидер талазы-биле ажылдарны четпес организастаан. Малдың чидириглери хөй болуп артпышаан. Ооң уламындан, малдың баш саны өспейн турар. Бүдүрүп турар продукцияның шынары багай, бот-үнези улуг. Аъш-чем программазын күүседир дээш ап турар хемчеглерниң кошкаандан, чоннуң херегледирин хандырып шыдаваан. Чер болгаш мал ажылында четпестерниң кол чылдагааны болза агроүлетпүр бүдүрүлгелериниң удуртукчуларындан, кадрларындан шыңгыы партийжи негелдени кылбайн келгенинде болур.

Бо чылын дыка хөй тудуг организациялары он ажыг миллион рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын шингээдип албаан. Тудугну индустриалыжастаар, хол-биле кылыр ажылды механижастаар хемчеглер четпес чоруттунган, объектилерниң тудуг материалдары-биле хандырылгазы четпес, кадрлар белеткели багай, оларның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар ажылды кошкак чорудуп турар. Кадык камгалалының, улус өөредилгезиниң, чоннуң амыдырал хандырылгазының тудугларын ажыглаалга киирери хожудап турар.

Бригада, коллективтиг, өг-бүле, аренда керээлерин республиканың улус ажыл-агыйының адырларында нептередир хемчеглерни ап, чамдыктары долу бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланышкын-биле ажылдаарынче шилчээн, ынчалза-даа төнчү түңнелдер шоолуг эвес, оларның ажыл-ижинче сагыш салышкын четпес.

Үстүнде адаан болгаш өске-даа четпестерни канчап эдип алырыл, чүнү кылза чогуурул? Бо дугайында чугаа партия комитеттериниң пленумнарынга, партия хуралдарынга хөй удаа болган, эвээш эвес доктаал-шиитпирлерни хүлээп алган. Партияның область конференциязынга бо айтырыгларга хамаарыштыр шыңгыы чугаа болуру чугаажок. Ындыг болганда, партияның амгы үедеги негелдезинге дүүштүр ажылдаары-биле тодаргай, чаа саналдарны киирери чугула болуп турар.

Партияның область конференциязы — улуг, харыысалгалыг чыыш, партия хүрээлелиниң шыңгыы негелделиг көрүлдезидир. Ацаа делегаттар чаа, дидим бодалдарны киирер, партияның айыткан сорулгаларын күүседириниң тодаргай практиктиг хемчеглерни айыткан шиитпирни хүлээп алыр. Эде тургустунуушкунну калбартыр ханыладыр аргазы ол бээр.

СЭКП-ниң область конференциязынга Тожу районнан келген делегаттар Кызыл хоорайның үлетпүр бүдүрүлгелеринге барып, бригадаларда болгаш цехтерде ажылчыларның мурнакчы арга-дуржулгазын сонуурган, бот-орулга-чарылгалыг ажылдарының талазы-биле депшилгелиг чүүлдерни билип алганнар.

ЧУРУКТА: Тожу районнан делегаттар (солагай таладан) СЭКП Тожу райкомунуң секретары Т. С. Таргын, «Май 1» совхозтуң инженери А. К. Бираан, «Тоора-Хем» совхозтуң партком секретары В. К. Бадыргы, «Май 1» совхозтуң механизатору Э. Б. Чупнанай респотребсоюзтуң үлетпүр комбинадында.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Сергей ПЮРБЮ.
Тываның улустуң чогаалчызы.

ЛЕНИННИҢ АЧЫЗЫНДА

Мага ханмас өөрүшкүлүг,
Бажың санай байлак чурттап, чоргаар
чор бис.
Ырлап ханмас ырлыг-шоорлуг,
Ынак чурттуң булуң санай хөглеп
чор бис.

Лениниң ачызы—чыргалывыс,
Алдын хүн дег,
чырык
чуртталгавыс.
Лениниң нүзели—чүткүлүвүс,
Ара дүшпес,
күштүг
чалгынывыс.

Эрге-шөлээ түгүн тудуп,
Депшилгениң оруун баштаан сорукту
бис.

Эптиң, чөптүң дынын тудуп,
Делегейге тайбың чарлаан алдарлыг
бис.

Лениниң номналы—хоойлувус.

Өскээр баспас
быжыг
базымывыс.
Лениниң бодалы — тынывывыс,
Өшпес,
мөңге
чырык
угаанывыс.

Эртем-сургуул сайзырадып,
Оттаргайның дүндүүн шинчээн мергеннер
бис.
Эчис сорун бөгүн ылып,
Орук чоктан орук ээзэн эрестер бис.

Ленинге баштаткан Партиявыс,
Каан хүн дег,
чырык,
чиеш дивес.

Ленинге тынгарткан шыдалывыс
Хая-даш дег,
быжыг,
тендиш дивес.

МУРНАКЧЫ САANЧЫ

Барыын-Хемчик районда «Шекпээр» совхозтуң ВЛКСМ-ниң 60 чылы аттыг сүт-бараан фермазы Сүг-Кажаа деп черде турар. Дарья Ооржак аңаа хөй чылдар дургузунда саанчылап келген. Ооң дуржулгазы бедээн, эрткен чылын көргүзүглери эки болган, ам бо чылын база эрткен чылдындан дудак чок ажылдаан. Эки саанчының хорек чурууи районнуң хүндүлел самбыразында аскан.

Дарья Базыровна эрткен он бир айларда инек бүрүзүнден 1950 кг сүт саап алыр планын 2146 кг күүседип, ийи мунчулардан үшкү мунчуларга кирер деп хүлээлгелиг ажылдап турар. Мурнакчы саанчы саар 21 инектен 45 тонна сүттү бо хүннерде сагган. Ам ол февральдың күш-ажылчы календарында ажылдап турар.

Багыт-оол БАЙКАРА.

«Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Ч. С. Монгушка, М. Б. Салчакка тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Совет культураның мурнунга ачы-хавыязы дээш «Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Чечекмаа Салчаковна Монгуш — Тээлиде уругларның музыка школазының директору, Бай-Тайга район.

Моллурга Бүрүшкекович Салчак — Мугур-Аксы ортумак школазының башкызы, Мөңгүн-Тайга район.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң
Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң
Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1988 чылдың декабрь 20.

«Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи» хүндүлүг атты Л. Л. Луценкога тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Совет музыка уран чүүлүнүң мурнунга ачы-хавыязы, база республиканың ажылчы чонунуң ортузунга ооң идепкейлиг пропагандисчи ажылы дээш «Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи» хүндүлүг атты Красноярскиниң край филармониязының ыраажызы Людмила Леонидовна Луценкога тыпсыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң
Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң
Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1988 чылдың декабрь 20.

СЭТА-НЫҢ ДЫҢНАДЫЫ

Совет космонавтылар Владимир Титов, Муса Манаров болгаш Француз Республиканың хамаатызы космонавт-шинчилекчи Жан-лу Кретьен башкарылгалыг «Мир» комплексте шинчилелдерниң болгаш шенелделерниң программазын дооскан соонда, декабрь 21-де, Москваның-биле 12 шак 57 минута турда Черже ээп бадып келген. «Союз ТМ-6» корабльдиң Черже бадар аппарады Джезказган хоорайның мурнуу-чөөн талазында 180 км черде хонган. Бадып келген соонда космонавтыларның кадыының байдалы эки. Орбитада ажылды космонавтылар Александр Волков, Сергей Крикалев болгаш Валерий Поляков уламчылап турар.

Совет космонавтылар Владимир Титов болгаш Муса Манаров орбитага бир чыл уламчылаан ужудуушкунну төөгүде бир дугаар кылган.

Бо үениң дургузунда «Мир» комплексте астрофизиктиг, геофизиктиг, медицина шинчилелдерниң, технологтуг болгаш биотехнологтуг шенелделерниң улуг программазын күүсеткен.

Черниң бойдус курлавырларын шинчилээр, долгандыр турар хүрээлелди өөренип көөр талазы-биле ажылдарже улуг кичээнгейни угландырган. Чер кырының болгаш делегей океанының кырын хайгаарап, чуруктарга тырттырган. Чер кырының 12 муң чуруктарын алган.

Ужудуушкун үезинде Галактикага-даа, Галактикадан дашкаар-даа бүткен янзы-бүрү астрофизиктиг объектилерни шинчилээн, рентген болгаш ультра-кызыл херелдениишкиннерниң үндезиннерин, Черниң атмосферазын, Чер чоогунуң делгемин шинчилээн.

Космос медицинازынга, ооң иштинде эмчи-шинчилекчиниң киржилгези-биле улуг хемчээлдиг шенелделерни кылган. Экипажтың кадыының байдалы дээш доктаамал медицина контролюн чорутканының база комплекстиг профилактика ажылдарын боттандырганының түңнелинде уламчылаашкынның талазы-биле башкарылгалыг эң үр ужудуушкунну кылган.

Ажык космоска ажылдап турар үеде Владимир Титов болгаш Муса Манаров астрофизиктиг «Квант» модульдуң ажылдаар аргазын катап тургузар талазы-биле нарын монтаж операцияларын күүсеткен, хүн батареязының шенелде кезээн тургускан.

Делегей кады ажылдажылгазынга хамаарыштыр хөй санныг шинчилелдерни чорутукан.

1968 чылдың ноябрь 28-тен эгелээш, 23 хонуктуң иштинде орбитада комплексте совет беш болгаш француз космонавт кады шинчилелдерни чоруткан. Каттышкан экипаж ужудуушкунуң ажыл үезинде медицина шенелделерин кылган. Чаа аргаларны болгаш сайзырангайжыткан аппаратураны ажыглаан тургаш, кардиология, психофизиология болгаш радиобиология шинчилелдерин чоруткан, кижиниң организминде солчулга чоруудуушкуннарын өөренип көрген.

Ажык космос делгеминче үнгеш, экипажтың командири Александр Волков болгаш француз космонавт Жан-лу Кретьен улуг хемчээлдиг ферма конструкциязын часкаш, эптээш, план ёзугаар эртемтехниктиг шенелделерни күүсеткен.

Ужудуушкун үезинде алган түңнелдер эртем талазы-биле улуг үнелиг бооп турар болгаш оларны эртемниң болгаш бистиң чуртувустуң улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларынга ажыглаар, депшилгениң херээнге, Черниң бүгү кижилериниң чаагай чоруунга бараан болур.

Ужудукчу-космонавт эш М. Х. Манаровка Совет Эвилелиниң Маадыры атты тыпсыр дугайында

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Орбитада «Мир» эртем-шинчилел комплекзинге үр хуусаалыг космос ужудуушкунун чедиишкинниг боттандырганы база ол үеде көргүскен эрес-дидим болгаш маадырлыг чоруу дээш ужудукчу-космонавт эш Муса Хираманович Манаровка Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывыспышаан, Ленин орден болгаш «Алдын Сылдыс» медаль-биле шаңнаар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң
Даргазы М. ГОРБАЧЕВ.
ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң
Секретары Т. МЕНТЕШАШВИЛИ.

Москва, Кремль.
1988 чылдың декабрь 21.

ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы эш В. Г. Титовка Совет Эвилелиниң Маадыры атты тыпсыр дугайында

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Орбитада «Мир» эртем-шинчилел комплекзинге үр хуусаалыг космос ужудуушкунун чедиишкинниг боттандырганы база ол үеде көргүскен эрес-дидим болгаш маадырлыг чоруу дээш ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы эш Владимир Георгиевич Титовка Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывыспышаан, Ленин орден болгаш «Алдын Сылдыс» медаль-биле шаңнаар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң
Даргазы М. ГОРБАЧЕВ.
ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң
Секретары Т. МЕНТЕШАШВИЛИ.

Москва, Кремль.
1988 чылдың декабрь 21.

Эш М. Х. Манаровка «ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы атты» тыпсыр дугайында

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Орбитада «Мир» эртем-шинчилел комплекзинге космос ужудуушкун боттандырганы дээш «ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы» атты эш Муса Хираманович Манаровка тыпсыр.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң
Даргазы М. ГОРБАЧЕВ.
ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң
Секретары Т. МЕНТЕШАШВИЛИ.

Москва, Кремль.
1988 чылдың декабрь 21.

Француз Республиканың хамаатызы космонавт-шинчилекчи Жан-лу Кретьенни Күш-ажылдың Кызыл Тук орден-биле шаңнаар дугайында

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Орбитада «Мир» эртем-шинчилел комплекзинге космос ужудуушкунун чедиишкинниг боттандырганы база ол үеде көргүскен эрес-дидим болгаш маадырлыг чоруу дээш Француз Республиканың хамаатызы космонавт-шинчилекчи Жан-лу Кретьенни Күш-ажылдың Кызыл Тук орден-биле шаңнаар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң
Даргазы М. ГОРБАЧЕВ.
ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң
Секретары Т. МЕНТЕШАШВИЛИ.

Москва, Кремль.
1988 чылдың декабрь 21.

Француз Республиканың хамаатызы космонавт-шинчилекчи Мишель Тониниди Улустарның найыралы орден-биле шаңнаар дугайында

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Орбитада «Мир» эртем-шинчилел комплекзинге совет-француз экипажтың космос ужудуушкунун хандырар талазы-биле ажылдарга идепкейлиг киришкени дээш Француз Республиканың хамаатызы космонавт-шинчилекчи Мишель Тонинини Улустарның найыралы орден-биле шаңнаар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң
Даргазы М. ГОРБАЧЕВ.
ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң
Секретары Т. МЕНТЕШАШВИЛИ.

Москва, Кремль.
1988 чылдың декабрь 21.

Делегаттың бригадазы

Кызылдың мурнуу микрорайоннары сөөлгү чылдарда шалыны-биле өзүп, чаа тудуглар немежип-ле турар. Чаа микрорайоннарның бирээзинде хөй каът чуртталга бажыңнарының тудуунда ажыл бо хүннерде изиг-түлүк. Ында 72 квартиралыг тос каът № 6 бажыңның иштики шевергел ажылдарында Кызылдың 48-ки тудуг эргелелинде коммунистер Екатерина Бизяева, Тамара Чүлдүм, Зоя Донгак оларның бригадаларының кежигүннери ажылдап турарлар.

Күш-ажылдың Кызыл Туг болгаш Улустарның найыралы орденнериниң эдилекчизи Е. С. Бизяеваның бригадазы бот-орулга-чарылгаже шилчээш, бир чыл ажып турар. Бригада кежигүннериниң үштүң бир кезии коммунистер. Олар ында ноя өзек. Профтехучилище дооскаш келген аныяктар база бар. Олар найысылалдың улуг тудугларынга киржип, «Чурттаар оран-бажың—2000» программаны боттандырарынга салыышкынын киириштирип келгеннер.

Бо хүннерде Екатерина Сергеевнаның бригадазы тос каът чуртталга бажыңының чедиги, сесии, тоску каъттарының шевергел ажылдарын Чаа чылга чедир дооззары-биле ажылдап турар. Бригада беш чылдың үш чылдарының планындан ажыр 44,9 муң рубльдиң штукатура ажылдарын кылган. Бо чылдың планын 119,7 хуу күүсеткеш, ам 1989 чылдың марттың үлүүнде олар кирген.

Валентина МААДЫР.

ЧУРУКТА: Е. С. Бизяеваның бригадазының бөлүк кежигүннери.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУН—ДИЛЭЭШКИН, ЧОГААДЫКЧЫ ЧОРУК

Партия эге организацияларының ажылын эде тургузарынче, дайынчы арга-шинээзин бедидеринче, ажылының стилин, аргаларын сайзыраңгайжыдарынче, идеологтуг, политика-кижизидилгелиг ажылдың айтырыгларын чедиишкинниг шиитпирлээринче СЭКП-ниң XXVII съездизиниң, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының айтышкыннарынга дүүштүр сагыш салган бис. Канчаар ажылдап турарывыстың, ооң дээштиин кайы хире дээрзин катап-катап боданырын ол айтышкыннар хүлээндирип турар.

Партия организациязы бүрүзүнүң ажылын хевы анализтеп көргеш, оларны партия райкому, ооң бюрозу канчаар удуртуп, практиктиг дузазы чедирип турарын сайгарып көөрге, съездиниң, конференцияның негелделеринге долузу-биле харылавайн турары илерээн. Ону барымдаалааш, райком бодунуң практиктиг ажыл-чорудулгазының төвүн партия эге организацияларынче шилчиткен. Райкомнуң ажылдакчылары партия эге организацияларынга баргаш, оларның ажылының арга-хевирлерин өөренип көрүп, ында четпестерин илередип, оларны чайладырынга дузалажып турар. Ажык планнарын чаа негелдеге дүүштүр эде кылырын, хуралдарга чугаалажыр айтырыгларны тодаргайы-биле тургузарын сүмелеп турар бис. «Торгалыг», «Коммунизмче орук», «Кызыл тук» совхозтарда партия комитеттеринге, районнуң херектекчилер пиштилелинге СЭКП райкомунуң хүннерин тускай план-биле эрттирип, ажыл-ишчилер-биле ужуражып, ажык чугааларны кылып, оларның саналдарын, сүмелерин кичээнгейлиг өөренип, ону партия организацияларының ажыл-чорудулгазында чедир шиитпирлеттинмээн айтырыгларны чайладырынче углап дырып келдивис. Бо ажыл партия организацияларының ажылының ажык-чарлыг бо-дурунга, шүгүмчүлелди болгаш бот-шүгүмчүлелди калбартырынга, ооң чогуур түңнелди үндүреринге салдарлыг болганы чугаажок.

Партия эге организацияларының ролюн болгаш харысалгазын бедидеринче райком сөөлгү үеде кичээнгейни күштелдирген. Эге организа-

СЭКП райкомунуң дуржулгазындан

циялар секретарьларының, партбөлүктер организакчыларының семинарларын парткомнарга баргаш тодаргай темаларга, сорулгаларга хамаарыштыр эрттирип, партия ажылында чаа чүүлдерни, дуржулгаларны сайгарып турар.

Партия хуралдарын эрттиреде, коммунистерни идепкейлиг киириштирип, ажылды шүгүмчүлекчи ёзу-биле анализтеп, удуртулганың чаа аргаларын ажыглаарының, нептередириниң, салдынган сорулгаларны шиитпирлээриниң оруктарын дилеп тыварынче кол кичээнгейни углап турар. «Чүге коммунист бүрүзү бүдүрүлгениң мурнакчызы болбайн турар?» деп темалыг хуралдар бүдүрүлге коллективтеринде партия эге организацияларынга эрткен. Партия организациялары экономиктиг үндезин реформаны боттандырарының айтырыгларынче кичээнгейни угландырып турар. «Коммунизмче орук» совхозтуң партия комитеди «Совхозту карылгалыг чоруктан үндүреринге коммунистерниң киржилгези» деп темалыг ажык хуралды эрттирип, план-хемчеглерни бадылаан. Партия комитеди ону күүседириниң дээштиг ажылдарын чорудкан түңнелинде совхоз орулгалыг ажылдап эгелей берген. Совхоз күрүнеге дүк садарының планын мурнунда чылдарда күүсетпейн келген, ону бо чылын ажыр күүсеткен, эрткен чылдан үш муң ажыг баш хураганны хөйнү менди доруктуруп алган, малдың олур чоруу кызырылган.

Салдынган сорулганы чедиишкинниг шиитпирлээриниң, ажык-чарлыг чорукту сайзырадырының, шүгүмчүлелди болгаш бот-шүгүмчүлелди калбартырының айтырыгларын «Торгалыг» совхозтуң парткому, район эмнелгезинде, харылзаа белдиринде партия эге организациялары (секретарьлары Б. Х. Нэтпит, В. Х. Кашпык-оол, Б. Д. Монгуш) чогаадыкчы, ажык-херекчи ёзу-биле шиитпирлеп турар. «Торгалыг» совхозтуң партия организациязында 113 коммунист бактаап турар, оларның 65 хуузу материалдыг кежикти бүдүрүп турар. Партия комитеди ажылдың кол угланыышкынын билдилин-биле тодарадып ап, коммунистерниң болгаш парткомнуң хуралдарынга чугула айтырыгларны чугаалажып, ажа активтерни киириштирип, четпестерни чайладырынче партия эге организацияларының, коммунистерниң кужениишкинин мөөңнеп турар. Кижилер-биле ажылды партком күштелдирген. Партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң авангардчы ролюн бедидер дээш кылып турар ажылдың эки дуржулгазы бо партномда бар. Совхозтуң хойжулары, коммунистер Бады-Суур Доштак, Ховалыг Кара-оол, Доштак Кара-кыс боттарының аргаларын санап көргеш, хой бүрүзүнден хураган алыр дээш ажылдап, бот-орулга-чарылгалыг звеноларны тургузарының эгелекчилери болганнар. Оларның удурткан звеноларда ажыл-иштиң байдалы чогумчалыг.

Коммунист-удуртукчу ажылын канчаар эде тургузуп турарын тодарадыры-биле чогуур айтырыгларны бижээн анкеталарны чон ортузунга тараткаш, оларның саналдарын, сүмелерин алырын партия организацияларында эгелээн. Шак ындыг арга-биле райкүүскомнуң иштики херектер килдизиниң начальниги коммунист Б. К. Балчый оолдуң отчёдун партия райкомунуң бюрозунга дыңнаан. Ооң түңнелинде килдистиң ажылында чамдык бурунгаарлаашкыннар, чаа чүүлдер бар апарган.

Райком, ооң бюрозу съездиниң негелделеринге дүүштүр бүгү партия организацияларының политиктиг удуртулгазын ёзулуг органнары болган турарын хандырарынче кичээнгейни угландырган. Олар күрүне болгаш ажыл-агый органнарының хүлээлгелерин холгаарлавас, чалгаа, шуушпен, ёзу барымдаалаар, дужуметсиг, эрги ёзу-биле ажылдаар чорукторның кандыг-даа илерээшкиннеринге, чүве тоовастарга, барымдаа чок бүзүрединишкиннер болгаш куруг аааашкыннар бээр чорукторга удур демиселди сөөлгү үеде дыка күштелдиргеннер. Ол ышкаш партияның иштики демократиязын, коллективтиг удуртулганың принцивин шыңгыы сагыыр, партия организацияларының кадык-чазагай болурун хандырар, хүлээп алган шиитпирлерни күүседиринге контрольду болгаш хыналдаларны күштелдирер, шүгүмчүлелди болгаш бот-шүгүмчүлелди калбартыр талазы-биле «Торгалыг», «Кызыл тук» совхозтарда, райкүүскомнуң улус өөредилге килдизинде, тудуг септелге участогунда, Хандагайты, Солчур ортумак школаларында партия эге организацияларының ажылында бурунгаарлаашкыннар бар апарган.

Кылдынган болгаш ам кылдынып турар ажылдар-биле чергелештир съездиниң, конференцияның негелделеринге дүүштүр партия ажылын үндезини-биле эде тургузарының, чаа ёзу-биле ажылдаарының, партия эге организацияларының ролюн болгаш харысалгазын бедидериниң айтырыглары бисте ам-даа оожум шиитпирлеттинип турар. Райкомнуң бюрозу, партия эге организациялары ажылдың чаа аргаларын тып турза-даа, ооң хевирлерин сайзыраңгайжыдарын чедип албаан бис. Партия райкому партия эге организацияларынга удуртулганы четпес боттандырып, оларның чамдызы кошкак ажылдап, коллективтерниң бүдүрүлге болгаш хөй-нити амыдыралынга бот-тут салдарны чедирбейн, оларның ажылында четпестер-биле ам-даа эптежип турар.

Маадыр ШАГДЫР.
СЭКП Өвүр райкомунуң оргкилдизиниң эргелекчизи.

Бир партбөлүкте

МЫНЧААР ШИИТПИРЛЕП ТУРАР

Бригадага ол хүн район төвүнден партия райкомунуң, культура, эмнелге ажылдакчыларының каттышкан комплекстиг үнүүшкүнү болганындан, хойжулар чаңгыс черге чыглып келген. Ынчангаш Эрзин районда Ленин аттыг совхозтуң № 1 хойжу бригадазының ишчилериниң бөгүнгү үүле-херээ-биле чоок таныжар, чамдык хойжулар-биле чугаалажыр аргалыг болдум.

СЭКП Төп Комитединиң мал кыштагылаашкыны-биле холбаштыр Чагаазы-биле хойжу бүрүзү таныш, оларның мурнунда ам кол-ла сорулга — малды хүр-менди кыш ажырары. Кодан бүрүзү мал оолдаашкынынга бар аргаларны ажыглап, түс-түстә белеткенип турар. Нити бригаданың алганы социалистиг хүлээлгениң күүселдези малчын өг-бүлелерниң түңнел көргүзүү алызында кээп ооң база үлүг хамаарыжыр деп чүве билдиниг. Ол сорулгаларны хойжулар кызыл-бүлүңүнга чыглып алгаш, моон мурнунда-ла чугаалашкан. Кылыр ажылдаэ билдиниг, ол чүтле ам кижи бүрүзүнден кызымак ажылды, харысалганы негээр. Ынчалзажок хойжу бригада бөгүнгү ажыл-ижин чүгле ооң-биле кызыгаарлавайн турар. Хойжуларның 1989 чылда алганы социалистиг хүлээлгелериниң негелделери-биле таныжып олурарга, мынча деп бижиттинген одуруглар бар: «Төрүүр 100 баш хойдан 85 хураганы алыр: мал бажының камгалалын 97 хуудан кудулатпас; аренда керээзинче шилчиир...» Ооң соондугуйге доктаап көрзээн. Малчыннарның экономиктиг өөредилгезин сөөлгү үеде шак ол айтырыгже угландырган. Кичээл бүрүзү хойжуларга ол талазы-биле билиглерни берип турар. Малчыннар маңаа чүгле дыңнакчылар болуп артпааннар, пропагандист-биле сүмележип, санал-оналын киирип турганын, айтырыг ажылдың база бир чаа хевиринче шилчиилге дугайында чоруп турар болганда, хамык байдалды деңнештирип, дензиннэй көөр апаар, ынчангаш харын-даа маргылдаалыг айтырыгларның тургустунуп кээп турганын олар чугаалап турдулар. Ажыл-херек, ооң алыс үре-түңнели дээш сонуургалдыг, харысалгалыг болганда, ындыг болур ужурлуг.

Экономиктиг болгаш политиктиг өөредилге бригадада эки дээрзин маңаа келир мурнунда-ла, район төвүнге, дыңнаан мен. Шынап-ла, ындыг болду. Бригаданың ол талазы-биле ажылының дуржулгазын чүгле совхоз иштинге эвес, а харын районнуң ажыл-агыйларының өске хойжу бригадаларынга нептередип турар болу берген. Дуржулга солчуру-биле кичээлдерге олурушкан бригадирлер, пропагандистер, кодээ ажыл-агыйның тускай эртемниглери боттарының черлеринге баргаш, «кичээлдер шак мынчаар эртер ужурлуг» дээн бодалдар-биле ында байдалды деңнештирип, совхоз дирекциязынга, парткомга айтырыг тургузуп турганының чижектери база бар. Кичээлдерни эрттирерин пропагандистерге, совхозтуң специалистеринге график ёзугаар мында үлеп каан, ынчалзажок хойжу бригадада партбөлүк бо айтырыгже улуг кичээнгейни угландырып, дээштиг хемчеглер ап келген. Ажылды харысалга-биле ынчаар көрүп турары — багай эвес түңнелдерни чедип алырынга идигниг болган. Партбөлүктүң удуртукчузу Далаадай Кыргысович Норбунуң чугаалап турары-биле алырга, партбөлүк бригада хуралы-биле өөредилге кичээлдерин холуштура бээр чоруктан чайлаарының эргежок чугулазын өөренип көргеш, ону херек кырында чедип алыр дээш ооң аргаларын дилеп, чамдык хемчеглерни алган. Кичээлдерниң шыны экижээн, дыңнакчыларның сонуургалы бедээн. Коммунистер экономиктиг өөредилгени экижидерниң айтырыын хуралдарга тургузуп, кичээлдерни канчаар эрттирзе эки дээрзинге санал-оналын киирип келгеннер. Түңнелинде кээп, айтырыгның үзе шиитпирлеттингени бо-дур. Сорулга чедип алдынган.

Чаңгыс бо чижек безин бригадада партбөлүк коллек- бригадада партбөлүк коллектив, бодунуң дайынчы арга-шинээзин туруштуу-биле бадыткап турарының херечизи болуп турар. Экономиктиг өөредилгениң кичээлдери бо хүннерде чүнү бергенил? Бригаданың хойжулары аренда керээзи деп чүл дээрзин билип, өөренип алганнар, ону ам амыдыралга боттандырып болур апарган. «Бригада бүдүнү-биле бе, азы өг-бүлелер түс-түстә кирер бе?» деп айтырыг тургустунуп турар. Ынчалзажок келир чылдан эгелеп, ол арга-биле ажылдап кирер күзелин илереткен өг-бүлелер бар. Ындыгларның бирээзи Кечилектерниң аныяк өг-бүлези. Хойжу өг-бүлениң херээжен ээзи Людмила Кечилек—коммунист. Коммунист — кажан-даа, кайда-даа үлегер-чижектиг болур деп чүве ол. Оларның-биле кады Кендевер, Даш-оол Дүгерниң өг-бүлези база аренда керээзи-биле ажылдаарынче шилчиири-биле бар арга-курлавырларын санап көргеннер.

Партбөлүкте алды коммунист бактаап турар. Оларның бот-идепкейин, бот-харысалгазын, ролюн бедидеринче угланган хемчеглер алдынып турар. Коммунист бүрүзү партийжи даалгалыг. Кызыгаар девискээрлиг район болгаш бригаданың чамдык коммунист хойжулары чурттап турар черниң айыы-биле кызыгаар чурумун хайгаараар даалгалыг. Коммунистерниң отчёдун партия хуралынга дыңнап турар. Партбөлүк чаа ёзу-биле ажылдаарының аргазын дилеп, тып турар деп ниитизи-биле чугаалап болур.

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга кодээ черлерниң социал хөгжүлдезинче улуг кичээнгейни угландырган болгай. Бригадада партбөлүк чугула бо айтырыг талазы-биле чүнү кылып турарыл? Малчын коданнарының социал чаартылгазы дээш партия болгаш хөй-нити контролю мында багай эвес тургустунган. Бригадада он беш кодан бар. Социал айтырыгны шиитпирлеп турары ниитизи-биле багай эвес, ынчалзажок электри чырыы киирттинмээн коданнар бар, чамдык кыштагларда малчыннарга көрдүнген бажыңнарны тудары саадап турар. Эң чугула бо айтырыгларның оожум шиитпирлеттинип турарынга хойжулар таарзынмайн турар. Партия хуралдарынга ол дугайын санадап, совхозтуң дирекциязынга айтырыгны коммунистерниң тургузуп турары-даа ында. Бригадада Эрзин район Советиниң бир, кодээ Советтиң депутаттары база бар. Олар база сессияларга социал айтырыгларга хамаарышкан саналдарны киирип тура,

Бригада төвү биле совхоз аразынга харылзаажырда, дош дүжерге, долганып чоруур апаар, мындыг байдалда бензин камгалазынга хамаарыштыр чугаалаарының элээн берге болу бээрин малчыннар эскерип, билип турар. Ынчангаш ооң чайлаары-биле олар Тести дорттап кежир көвүрүг тутса кандыгыл деп айтырыгны тургузуп турарлар. Автомагазиннерде бичии уруглар хеви, ажылчын хеп, эр улуска бөрттер чок болурун малчыннар хомудал-биле чугаалап турар.

Бригада төвүнде кызыл-бүлүң — ол адын ылап-ла бадыткап турар. Стендилерде, хана солуннарда хойжуларның ажыл, амыдыралын долузу-биле бижип көргүскен. Коллективтиң алганы шаңнал-мактал бижиктерни база мында азып делгээн. Дериглге-шимелдези ындазында дыка көрүштүг. Шөлү делгем бо кызыл-бүлүң ээзиревес, хурал-суглаа, өөредилге дээш, кино, концерт келгенде, лекция, беседа дыңнаар дээш малчыннар маңаа бо-ла чыглып келир. Ол хүн база аңаа чыглып келгени ол. Партияның Эрзин райкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи А. Ч. Комбу баштаан ол комплекстиг үнүүшкүн бригадазы-биле фельдшер Буяна Хорбаа, районда тургустунган — «Сеңгилен» чечен чогаал каттыжыышкынының кежигүннери келген. Бойдус камгалалынга хамаарыштыр болган лекция соонда, малчыннар, чечен чогаал каттыжыышкынының кежигүннериниң шүлүктерин дыңнаан.

Аныяктарны мал ажылынче хаара тудар, өөредир айтырыг база бар. Хөй чылдарда малчыннап ажылдаан хоочуннар бригадада хөй. Малчыннаар күзелдиг аныяк оолдар, кыстар комсомолчу путёвка-биле келир болза, оларны ажылга ижиктирип, өөредип алырын, деткиирин хойжу бригаданың бригадири партияның область конференциязының делегады Маадыр Төмүровна Кыныраа чугаалады.

Ленин аттыг совхозтуң № 1 хойжу бригадазының партбөлүү хөй-нити организациялары-биле кады хүннүң эң чугула айтырыгларын мындыг ниитилиг шиитпирлеп турар.

Вера КУУЛАР.
(«Шынның» корр.).

Саналдар, бодалдар

ХӨЙНҮ МАНАП ТУРАР БИС

Бодум совет, ажыл-агый органнарынга ажылдап чораан, амгы үеде инвалид, пенсионер кижи мен. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин, улус ажыл-агыйында чаартылгаларны солуннардан номчуп, радио болгаш теледамчыдылгалардан сонуурган чоруур мен. Хөй эки чүүлдерни, арга-дуржулганы бижип турар-дыр, ону деткип, ажыл-агыйны чорударының чаа аргаларының чер болганда нептерей турарын чүүлдүгүнер мен.

Моон-биле кады бодалдарым, саналдарым база бар. Мал ажыл-агыйын алгаш көрээл. Республикада малдың баш саны чылдан чылче кудулап, хөй баш мал олуп хорап турарын билир бис. Уксаажылтынга сайзыравайн келген. Ону солуннарда бижип-ле турар. Тодаргай четпестер турда-ла, республикада, районнарда, совхозтарда мал ажылын хорт харылаан олурар удуртукчуларлыг, тускай эртемниг кадрлардан негелде дыка кошкак.

Каш чыл бурунгаар «Шынның» редакциязы хөй ажылынга туралкаткан төгерик стол органнастаан. Тываза хөй ажылының сайзыравайн турарын, ооң уксаазында бузалышкыннарының барын демдеглеп, эртем-практиктиг конференцияны хүрээн эрттирерин шиитпирлээн турду. А конференция ам-даа сураг. Хөй ажылында четпестер уламчылавышаан.

Хойнуң уксаазын экижидер талазы-биле ажылдаар улуг бузалчак чорук амыдыралда бар. Мал ажылының эртемденнеринден, тускай эртемниглеринден ол талазы-биле негелдени шыңгыы тургусса чүл?

Мал ажылын сайзырадырының бир кол үндезини — ооң чем-суурун тургузары болгай. А бо чылын мал чемин белеткээриниң планын күүсетпедивис. Ону боттандырарының бүгү аргалары турган-дыр. План күүсеттинмээн дээш кымга-даа харысалга хүлээтпес боор-дур.

Кайы-даа адырларда кадрларның бот-харысалгазын бедидерин, керээ болгаш бот-орулга-чарылга аргазы-биле ажылдыг органнастаарын партия сүмелеп, сорулганы айыткан. Ынчангаш мал бригадирлериниң, тускай эртемниглериниң, ферма эргелекчилериниң алыр шалыынын оларның удурткан коллективиниң орулгазын барымдаалап төлээр кылдыр органнастаары таарымчалыг.

Сагыш-сеткилимни өйүп чоруур база бир айтырыгга доктаап көрейн. Хөй-нитиниң корум-чурумунуң сөөлгү үеде баксырап турары чажыт эвес. Оорлаар чорук кедерээн, оларның оорлаар аргазы өскерлип турар-дыр. Ылангыя машина-техника ажыглап, оорлаарының хевискээрин калбартып, малды бөлүк-бөлүү-биле оорлап аппаар апарган. А ийи-чаңгыс арын-нүүрүн оскунган кижилер хамаатыларның хууда эт-хереглизин шуут-ла хунаап алыр апардылар. Бөрттерин, сумказында акшазын, садып алган аъш-чемин ужулдурган, хунааткан кижилерни бодум безин көрдүм. Ооң фактыларын солуннарда база бижип турар. А шак ындыг ойлук чок ийи-чаңгыс кижилерге удур административтиг органнарның, хөй-нити организацияларының талазындан ап чорудуп турар хемчеглериниң арга-метоттары эрги-ле хевээр артпышаан. Ылангыя ооң хээлтин, үре-түңнелдерлиг дыка чавыс деңнелде деп бодап чоруур мен. Хөй-хөй чылдарда үстүнде органнарны удуртуп олуруп келген кадрлардан партийжи негелдени дыңнадып, оларны бир янзы хөделдирер, негээр үе келген боор.

Чурум үрээшкиннериниң хөй нуруузу аныяктар ортузунда деп фактыларны солуннардан номчуп, радиодан дыңнап олурар-дыр бис. Аныяктарны амыдыралчы идепкейлиг туруштуг, идейлиг бедик бүзүрелге кижизидер организация — комсомол болгай. Партия организациялары ооң-биле кандыг кескү ажыл чорудупканыл? Бо ажык-чарлыг үеде эки билдинмес.

«Комсомол, эде тургустунуушкун» деп дамчыдылганы телевизиже органнастап тургусту. Аңаа киржир кыл-дыр чамдык районнарда комсомол организацияларының удуртукчуларын планнаан турда, ону үзер чоруктуг, ол ышкаш киржип турар эштерниң материалдарны белеткеп ап турарының шынарының кудузун диктор шүгүмчүлеп турду. Билдингир ышкажыл. Ажыл кылбаан удуртукчу чүнү чугаалаар деп? Чүгле салган айтырыгларга харылаарынга өйлежир.

Найысылалывыста эң хөй кежигүннүг комсомол организацияларының бирээзи — башкы институду. Ооң ажылынга комсомол обкому, хоорком дээштиг дуза көргүспейн турарын чоокта чаа «Шынга» бижээн материалдан номчуп, билдим. Ынчангаш өске-даа черлерде комсомол ажылынга партийжи удуртулганы моон соңгаар үндезини-биле экижидерин ам болуп эртер партияның область конференциязынга соңгудар СЭКП обкомунуң чаа составындан, чер-черлерде партия комитеттеринден шыңгыы негээри күзенчиг-дир.

Бойдус камгалалынга хамаарыштыр бодалдарым мындыг. Ап турар хемчеглерниң четпезиниң кол чылдагааны маңаа нити удуртулганың кошкаанда, ооң чер-черде ажылдакчыларының ээ-харысалгазының четпезинде болгу дег. Бойдус-байлаавыстың узуткаттынып, үрелип турарының фактыларын чүгле демдеглеп турбайн, харын республика хемчээлдиг эртемге үндезилээн тодаргай хемчеглерни ажылдап кылгаш, чер-черлерге ажылды экижитсе чүл?

Удуртукчу кадрлар чон аразынче ам-даа хаңылаар болза эки. Чон-биле үргүлчү аралажып чоруур ажылдакчы-ла оларның сеткил-хөөнүн эки билип алыр. Партияның кескү ажылдакчызы чораан С. К. Токаның чон-биле ажылының практиказын чүгле мен эвес, хөй-хөй кижилер ам-даа чугаалажыр.

Моон-биле холбаштыр чугаалаксаан чүүлүм бар. Бистиң төлээлеривис төп черлерге улуг хуралдарга киржип чораш келир, а ол улуг болуушкуннарның ажылының түңнелдерин чонга тайылбырлап бээр аргалары дыка кызыы-дыр. Бистиң делегаттарывыс, депутаттарывыс боттарының ол талазы-биле ажылынга массалыг информацияның чепсектерин чедир ажыглавайн, актив азы ийи-үш улуг бүдүрүлгелерге, ажыл-агыйларга хуралдар эрттирери-биле кызыгаарлавып каарлар. Ону четпес ажыл деп санаар мен. Черзе ынчангаш бар эки арга-дуржулганы байыдар, аңаа дааныры күзенчиг.

Бистер, коммунистер, хоочуннар партияның область конференциязындан хөйнү манап турар бис.

Сиңрин-оол ОЮП.
Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну, персоналдыг пенсионер.
Кызыл хоорай.

ХОЙ АЖЫЛЫНГА ХАМААРЫШТЫР

Бистиң чуртувуста чоруп турар эде тургустунуушкунуң амгы үе-чадазында эң кол чүүлдерниң бирээзи — кижи факторун идепкейжидери, кижи бүрүзүнүң иштики сагыш-сеткилинге үндезин чаартылгаларны болдурары.

Чамдык кижилер: ниитилел амыдыралынга өскерлиишкиннер черле болур, ол дээрге нити чоннуң күштүг чалгыны-биле хайнып эрте бээр, бодарап бүде бээр чүүл кылдыр көрүп турар. Ол дээрге частырыглыг бодал. Амгы эде тургустунуушкун кижи бүрүзүн ыяап-ла тавары эртер болгай. Эрги чүве биле чаа чүвениң аразында демисел нарын болгаш берге. Эргизи оруун белен-не чайлап берикседес. Партияның идеология фронтузунуң дайынчыларының кужениишкиннииг ажылы өткүт үнү маңаа херек. Ынчалзажок ол үн ам-даа чон аразында тода дыңналбайн турар.

Район хөй ажылдыг, ооң хөгжүлдезинде шынар талазы-биле кандыг чаа өскерлиишкиннер боор турарыл? Районда мал ажылының продуктуузу, чер ажылының дужудуу чавыс болуп, чаңгыс черде таптавышаан артып турарын чүнүң-биле тайылбырлаарыл? Мал чемнери культураларын тарып турар шөлдерден: «Сенден бис үнүш өстүрүп алыр деп тур бис, сен ону биске ыяап-ла бээр ужурлуг сен. Сени бис чүнүң-биле чемгерзивиссе экил? Кайы хирени херекзээр сен?» — деп айтырар болзувусса, ол ыттавас. Ынчангаш ооң-биле чугаалажыры арай нарын. Малдан ол айтырыгны салган херек чок, олар-биле бис кара чажывыстан-на чугаалажып «өөренип» алган бис. Ынчангаш олар-биле ажыл бир янзы, ажык талалыг. Ол хиризинде, ооң кижи кайган магадаптар хире түңнелдер үндүрүп ап чадашкан бис. Малдарның продуктулуг чорууну 100 хууга оңаштыр эртем шинчилелдериниң тодараткан көргүзүү. 59 хуузу чемгерилгеден, 24 хуузу уксаажыдылгадан, 17 хуузу ажаалдадан болурун тодараткан. Ынчангаш эртемге үндезилеттинген деңнелдиг аргалар-биле чыдын калган, эргижирээн хөөннер, харысалга чок чорук үскүлешкеш, хөй ажылының хөгжүлдезинге бурунгаарлаар чаа оруктарны бербейн келген. Ажыл-агыйның орулгалыг чоруун чедип алырда, саны хөй, чавыс продуктулуг, чарылгазы хөй малдарны ёзулуг бедик продуктулуг, бирмчези улуг уксаалыг малдарже шилчидерин чедип алыр үе черле келген. Хөй ажылының талазы-биле республика хемчээлдиг экономиктиг конференция чыылдыравының сураа үнгенден бээр барык ийи чылдар эрте берген. Ам мырыңай сураа чидип бар чыдар. Ындыг янзылыг ажылга бурунгаарлаашкын орта болбас боор-дур. Хөй ажылынга үндезин чаартылгалар херек.

Социалистиг чарыштың негелделерин көөрде, чамдык чаа чүүлдерден ажыглаза. Ажыл-агыйларның эң шылгараан хойжуларынга хамаарыштыр шаңнал-макталдың амгы үргүмек хевирлерин элээн өскертип, мөөңнелдирзе кандыгыл? Чижээ, чыл түңнелинде онза шылгараан хойжуга (100 төрүүр хойга оңаштыр 110-дан өрү хураганны ап, өске-даа хүлээлгелерин шуптузун дыка ажыр күүсеткен дижик) ээр, чүтенниг аът, азы «Урал» мотоцикл дээн чижектиг бедик шаңналдарны тургусса деп бодал бар. Ындыг байдалда оларның материалдыг сонуургалы улам бедиири чугаажок.

Төрүүр мал бүрүзү төлдү бээр ужурлуг, ол дээрге бойдустуң чаяап каан хоойлузу-дур. Ону бадыткап көргүскен малчыннар район бүрүзүнде бар, ынчаарга, өскелерниң ол деңнелге чедип чадап каарының чылдагааны чогум чүдел? Ол—ажылды карак-биле көрүп, суглардыг холу-биле тудуп кылып турар кижилерде болбайн канчаар. Ону өске кымче чарыл? Ындыг кижилер чедир бербээн продукциязы дээш чүү-даа төлевейн келген болгаш чүгле төледип ап келгеннер. Ындыг байдал-биле эптежип келген үе ам эрте бергени кымга-даа билдингир. Ам чүнү канчаарыл мичаш? Бистиң мурнувуста чаа орук ажыттынып келген. Ол болза аренда керээзи-биле ажылдаары.

Биче-оол ДОЮНДУП.
Тес-Хем район.

ДЕЛЕГАТ

Тес-Хем районнуң коммунистери Самагалдай суурда топ харылзаа белдиринин монтёру Роман Чоодуну партийның область конференциязының делегадынга сонгуп, аңаа бүзүрелди көргүскеп.

Ажыл-ижиңге вызымаңкай коммунист коллективинге ажылдааш, 10 чыл чеде берген.

— Ажылда бергелер хөй болбайн канчаар. Кандыг-даа ит бодунуң тускай талазы-биле өске мергежилдерден ылгалдыг. Бисте кабельдер чогундан, телефон станциязы эргижирээн болгаш ажылдаары багай. Телефоннар немей салыр дээрге телефон станциязында номерлер чок. Чаа, 1989 чылда 800 номерлиг телефон станциязын кылыр. Ынчан ажылывые экижиир, хоорайлар, суурлар аразынга харылзаа шынарлыг болур — деп, ажылчыным дугайында ол биске чугаалады.

Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТА: монтёр Р. Чооду.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Улус ажыл-агыйынга үр чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылын үнелеп көргенинин демдээ кылдыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле шаңнаары болза:

КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН

Аир Алексей Хунаевич — «Шын» солун редакциязының харысалгалыг секретарының оралакчызы.

Алёхина Анна Алексеевна — пассажирлер аргыштырар АТБ-ниң улуг кассири.

Арасланов Василий Сергеевич — Тываның электри четкилериниң турбиналарының улуг машинизи.

Бажина Мария Афанасьевна — «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының тудуг-монтаж эргелелиниң кол экономизи.

Бредихина Ольга Васильевна — № 3 АТБ-ниң күш-ажыл болгаш шалың талазы-биле инженери.

Верябицкая Валентина Николаевна — «Тыва хамаатың тудуг» трестиң бот-орулга-чарылгалыг механизация участогунуң улуг экономизи.

Горлова Анастасия Гавриловна — «Каа-Хем» разрезтиң ажылчыны.

Гурова Галина Ивановна — Респотребсоюзтуң тудуг-монтаж эргелелиниң күш-ажыл болгаш шалың талазы-биле инженери.

Елисеева Людмила Зотова — республиканың онкодиспансериниң инженер-физиги.

Ефремов Николай Григорьевич — Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазының дузалакчызы.

Занкина Галина Харисовна — Респотребсоюзтуң тудуг-монтаж эргелелиниң ажылга айыыл чок чорук талазы-биле инженери.

Зюнькин Владимир Тихонович — «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжыышкынының механизация эргелелиниң электрии.

Иудина Елизавета Гавриловна — Тываның геология-шинчилел экспедициязының материал-техниктиг базазының улуг кладовщиги.

Калчан Маадыр-оол Калчанович — «Шын» солун редакциязының харысалгалыг секретары.

Киселева Раиса Григорьевна — республиканың уруглар эмнелгезиниң салбыр эргелекчизи.

Коренкова Людмила Михайловна — Тываның геология-шинчилел экспедициязының лабораториязының инженери.

Кузеева Вера Андреевна — «Каа-Хем» разрезтиң склад эргелекчизи.

Куцко Иван Дементьевич — Респотребсоюзтуң АТК-зының чолаачызы.

Лыков Владимир Трофимович — «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжыышкынының № 14 механизация эргелелиниң электрии.

Макарова Надежда Степановна — даараныгга фабриказының белен продукция талазы-биле контролёру.

Мельникова Евдокия Павловна — «Каа-Хем» разрезтиң бухгалтери.

Монгуш Александра Сан-чаевна — Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радио-дамчыдылга талазы-биле курумитединиң пропаганда редакциязының корреспондентизи.

Мурна Леонид Егорович — «Тыва суг-мелиорация» төлевилел-тудуг-ажыглал каттыжыышкынының автобазазының электриги.

Насырова Клавдия Егоровна — хлеб комбинадының ажылчыны.

Неумывальченко Валентина Даниловна — республиканың уруглар эмнелгезиниң эмчи сестразы.

Овсянникова Любовь Петровна — «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжыышкынының № 14 механизация эргелелиниң кран машинизи.

Ондар Доржу Быдый-оолович — «Шын» солун редакциязының кадрлар эргелекчизи.

Орлова Татьяна Николаевна — № 3 АТБ-ниң кадр талазы-биле инженери.

Охотникова Зинаида Алексеевна — республиканың уруглар эмнелгезиниң повары.

Пахомова Надежда Васильевна — республиканың онкодиспансериниң клиниктиг лабораториязының эргелекчизи.

Почерняев Филипп Михайлович — Респотребсоюзтуң АТК-зының карбюраторщиги.

Пушкарёв Николай Васильевич — ПАТБ-ниң чолаачызы.

Ростовцев Григорий Григорьевич — ПАТБ-ниң контролёру.

Саая Кан-оол Куриевич — Тыва АССР-ниң культура министрииниң оралакчызы.

Сматин Василий Дмитриевич — № 3 АТБ-ниң чолаачызы.

Уварова Ксения Григорьевна — «Тыва суг-мелиорация» төлевилел-тудуг-ажыглал каттыжыышкынының тудуг-монтаж эргелелиниң кадр кылдыныының улуг инспектору.

Фесенко Надежда Александровна — Тываның геология-шинчилел экспедициязының гидрогеологу.

Хайрутдинова Евдокия Яковлевна — Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозунуң автобазазының ажылчыны.

Хертек Серен Кусунзерович — хлеб комбинадының ажылчыны.

Хомушку Өргеш Мага-Шириевна — Бүгү-российаның харва четпестер ниитилелиниң Тыва республика эргелелиниң өөредилге-бүдүрүлге черлериниң даргазы.

Цуцнина Нина Ивановна — Улуг-Хем ыяш-үлетпүр ажыл-агыйының ыяш шиилерлер чериниң мастери.

Шалыгин Капитон Павлович — № 3 АТБ-ниң слесарь-моторизи.

Шемякин Владимир Иванович — ПАТБ-ниң чолаачызы.

Шибанов Виктор Иванович — Тываның геология-шинчилел экспедициязының тос Тыва белүүнүң кол геологу.

(Уламчылыыр).

«ШЫНГА» ХАРЫЫЛАР

Чурттаар орап-бажың айтырыын шын эвес шиитпирлеп, золчээ келген-даа кижилерни ол-бо деп чылзып, бажың алырын саададыр чоруктар дугайын чер-черден солунуң хөй-нинти корреспондентилери редакцияже бижип турарлар. Оларның аразындан малчыннарның хомудалдары база эвээш эвес болгулаар. Амыдырал, чуртталгазының бүгү дургузунда мал-биле холбашкан, кадыг-берге ажыл-херектиг малчыннар назылап кыраан азы кадыы баксырап аараш, совхоз төптеринче көжүп кирер дээрге бажыңы чок болур таварылгалар кайы хөй.

ОРАЙ-ДАА БОЛЗА...

Каа-Хемниң СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхозтуң аныяк малчыны А. С. Оюнуң чагаазында бижип турары болза: ог-бүле мал малдап турар, малчын кижи эт-севин дөгерезин-не ап алгаш, ыңай-бээр көжүп чорбас. Эдилелдериниң чамдызын суурга каар-даа апаар. Бо малчында ындыг арга чок, суурда тускай бажыңы чок, ада-иези база тар бичии бажыңныг, ынчангаш эт-сеп, ылангыя чайгы үеде шыгжаар чер чогундан чаъс-чайыкка үрелип турар.

Черле ынчаш, бо совхозта орап-бажың хуваарда шын эвес чүүлдер бар деп бижээн. Суурнуң хоочун, үндезин чурттакчыларынга, малчыннарга бажың белен-не бербес, ону саададыр.

Бо хомудалды сайгарып көргеш, хемчег алыры-биле Ильинка кодээ Совединче бо чылдың май эгезинде редакция чоруткан. Барык чартык чыл маңзарга-даа харыы келбеске, октябрь төнчүзүнде база катап сагындырыг бижик чорудар ужурга таварышкан бис.

Барык чеди ай эрткенде Ильинка кодээ Совединиң күүском даргазы М. Музалевский бодунуң адып салган кыска харыызы ам-на чоруткан. Ында бижип турары болза, А. С. Оюн амгы үеде Ильинка суурнуң Юбилейная кудумчузунда № 2 бажыңда ада-иезинден аңгы чурттап турар деп харыылаан.

Орап-бажың хуваарынга, силерниң чагаада айыткаңыңар ышкаш, чамдык четпестер турган деп күүском даргазы миннир ужурга таварышкан. Кымның буруузу-биле база чүге, канчангаш ындыгыл дээрзин ол айытпайн барган.

1988 чылдың ноябрь 19-та «Шынга» Тожунуң «Май 1» совхозтуң ажылчыны Степан Алгыяктың «Хомуданчыым, харыызын манадым» деп материалы парлаттынган. Ооң кыска утказы мындыг: уругларының авазы Бичен Орайбановна совхозка бүгү назынында саанчылап ажылдап келген (ол чок болгаш, ам бир чыл апарган), Степан боду баштай трактористеп турган, ооң соонда кадыы баксыраан.

Кадыы чок болган соонда уруглары-биле кады чурттаар чер чок арткаш, чадаарда хойжулай берген.

Бо малчынның бажың айтырыынче «Май 1» совхозтуң моон мурнунда турган директорлары дээш, өске-даа удуртукчулар бичии-даа сагыш салбаан, уруглары суурга бажыңнар кезии чорупкелген. Авазы чок болган соонда бир чыл эрткенде, бо чылдың декабрь эгезинде, адашкылар ам-на бажыңга чединген.

«Хомуданчыым, харыызын манадым» деп шүгүмчүледи Ий кодээ Совединиң күүскомунга «Май 1» совхозтуң директору А. С. Каадыр-оолдуң киржилгези-биле сайгарып көрген. Авторнуң айытканы хомудалдыг фактылары шуптузу бадыткаттынган. Малчынга бажыңны берген. Бажын үлелгезиниң үезинде малчыннарны ол-бо чылдагааннарбиле оюп каапкан таварылгалар турган. Орай-даа болза, херектиң ужурун миннип турары эки-дир. Моон соңгаар мындыг таварылгаларны болдурбас ужурлуг.

АҢГЫЛАП ҮСКЕН

Мөңгүн-Тайга районнуң «Мөген-Бүрен» совхозунуң малчыны Херлин Доржуевич Хертектиң 1988 чылдың ноябрь 11-де «Шын» солунга парлаттынган «Хураганнар өлүп эгеледи» деп материалынга хамаарыштыр РАҮК-түң мал ажылының кылдыызының тускай эртемниглериниң киржилгези-биле хыналданы чоруткан. Чамдык фактылар шын болганы бадыткаттынган.

Совхозтуң дирекциязы октябрь эгезинде аалдарда арткан орай хенче хураганнарны чыгган, Хертек Херлинге ндартыры-биле хулээткени шын, моон мурнунда эмнел-ге-санитар пунктузу турган турлагга коданы кыштадыр кылдыр шиитпирлээн.

Материал солунга парлаттынган соонда, совхозтуң болгаш РАҮК-түң база районнуң мал аарыгларынга удур демисел чорудар станциязының мал эмчилериниң киржилгези-биле байдалды хынап көргеш, Мөңгүн-Тайга РАҮК-түң кылдызы чогуур хемчеглерни ажылдап кылган.

Кошкак, орай төрүттүнген хенче хураганнарны аңгылап үскеш, кодаңга азыраары-биле немелде чемгерилгеде тургускан, аарыг, сула хураганнарны эмнеп азыраары-биле мал эмчизи М. Иргитке бызыгдаан, баштайгы дуза чедирери-биле эмнер болгаш аптечканы тургускан.

САЙГАРГАН

Өвүр районудан Арыг-Бажы суурнуң чурттакчызы Чамыяң Кужугетовна Моңгуштан хомудалдыг чагаа келген. Ук чагаада ооң уруу Светлана Чамыяновна Моңгуштуң бо чылдың сентябрьда божаан соонда, аараш чок болганын бижип, эмчилерни аарыг кижиге кичээнгей чогунга хомудаан. Чагааны редакция хемчээн алыры-биле Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозунче болгаш Өвүр райкүүскомунче шилчиткен.

Райкүүскомдан келген харыыны кысказы-биле мынаа көргүзээли. Чагаага хамаарыштыр сайгарылганы божудулга салбырының база рентген ажылдакчыларының киржилгези-биле кылган. Рентген-лаборант К. И. Мандыл-оолдуң аарыг кижилерге тоомча чок хамаарылгазын эде көөрүн аңаа сүмелээн. Гинеколог А. И. Чадыпаев, рентген-лаборант К. И. Мандыл-оол оларны районнуң кол эмчизиниң дужаалы-биле сагындырган.

Бо болган таварылга-биле холбаштыр чамдык эмчилерге аттестацияны 1988 чылдың декабрь 29-та Кадык камгалал министерствозунга чорудар дугайында медээни районнуң кол эмчизи О. Ш. Моңгуш алганып редакцияга база дыңнаткан.

Кадык камгалал министерствозундан министр Н. В. Сизых ат салган харыыда С. Ч. Моңгуштуң мурнунда чылдарда-ла хоочурап чораан аарыы ол божаап соонда (эмчилер үезинде тодаратпааны-биле) катап кедерей бергенинден чок болган деп айыткан.

Ие кижи чок болган бо таварылганы министерствонуң кол специалистери сентябрь төнчүзүнде Өвүр районче үнүүшкүн кылып сайгарган, ооң түңнелинде Кадык камгалал министерствозунуң дужаалы-биле районнуң эмчилери Э. Т. Ширлей, В. Ш. Бичеоол, С. Д. Донгак, К. И. Мандыл-оол оларга административтиг шыгыы хемчегни көргүскенин харыыда бижип турар.

ТӨРЭЭН ДЫЛДЫ ӨӨРЕНИР

«Төрээн дылын билбеске болур бе» деп эгелиг чагаа бистиң редакцияга Межегей суурдан келген. Чагааның автору Межегей ортумак школазының директорунуң ажыл-агый талазы-биле оралакчызы М. С. Лопсан-Сюрюн чамдык өөреникчилер, аныяктар бодунуң төрээн дылын четче билбезин ону дувүредип турарын бижээн. Ооң кол чылдагааны — ада-иелер уругларын чажындан (уруглар садыга чорупурда-ла) чүгле орус дылга өөредип, аижиидип турары, төрээн дылын өөредирин тоомчага албазы таарымча чок деп бодунуң саналын бижээн.

Ук чагаада саналды өөренип көргеш, Таңды райкүүскомунуң үлус өөредилге кылдызы Межегей ортумак школазынга тыва дылды өөредиринче кичээнгейни күштелдирип, аазын хемчеглерни алганын «Шын» солун редакциязынга районо эргелекчизи Л. Ооржак дыңнаткан.

Межегей ортумак школазында тыва дылды дээди эртемниг башкы Алла Данзычыевна Моңгуш чорудуп турар. Өөреникчилер болгаш башкылар ортузунга тыва дылды өөрениринин белгүмүн ында тургускан. Школада 6 класстан эгелеп шупту эртемнерни орус дыл кырында башкылап турар. Төрээн дылды класс бүрүзүнде өөредилге планы ёзугаар чорудуп келген. Школа библиотеказында тыва дылда солуннар бар.

Межегей ортумак школазының удуртулгазынга төрээн дылды өөренирин калбаа-биле пропагандалаарын районо сүмелээн. Школада «Шын», «Тываның аныяктары» солуннарны номчуунга эптиг кылдыр делгеп аскан. Өөреникчилерниң бажынга онаалгазын күүседирин болгаш хостуг шагын организастаар талазы-биле ада-иелер-биле ажылды күштелдирерин клаcс удуртукчузу башкыларга даалкан. Тыва чогаалчыларның, шүлүкчүлерниң чогаалдарын хөй номчууруче, конкурстарны, кежээлерни, викториналарны, ужуражылгаларны организастаарынга өөреникчилерни хаара тударынче кичээнгейни салган.

Бижикчи М. С. Лопсан-Сюрюнуң кодурген айтырыы шын, бо дээрге чүгле чаңгыс ол школага хамааржыр айтырыг эвес деп, районо эргелекчизи Л. Ооржактың айытканынга каттыжар апаар.

ХОМУДАЛЫ БАДЫТКАТТЫНГАН

Бо чылдың октябрь 4-те солунга «Бүзүрелдиве чавырлыр дей берди» деп чагаа үнген. Ооң авторлары «Саян» совхозтуң аныяк хойжулары Александр биле Маргарита Нончаттар 1988 чылда ог-бүле керээзи-биле ажылдааш, даалгаларын ажыр күүседениш, ынчалза-даа керээден ажыр бүдүрген продукциязын хемчээн база оон өртек-үнези-дла будалып турарының дугайын бижээннер. Ол чагаада киргеп фактыларны хынап көөрү-биле СЭКП Бии-Хем райкомунче чоруткан бис. Аңаа Бии-Хем РАҮК-түң даргазы И. В. Шушеначевтиң ат салганы харыы келген.

Материалда киргеп фактыларны РАҮК-түң специалистери хынап көрген. Олар шупту шын болган. Нончаттарның ог-бүлези керээде айыткан көргүзүглерин, шынап-ла, ажыр күүсеткен. Салбырның зоотехниги Хапыс-оол Чооду ук малчыннарның сөөлүнде дужааганы дүгүп түңнеп үндүрүп тура, киирбейн барган болган. Шак ындыг харысаалга чок чоруу дээш, ол зоотехникти шыңгыы доңгуткан.

«Саян» совхозтуң техниктиг чөвүлелиниң шиитпири-биле 1988 чылда ажыл-агыйның хойжуларының социалистиг чарыжының түңнелин үндүрерде база бир ийиги черни немей доктааткан. Ынчангаш Александр биле Маргарита Нончаттарның ог-бүлезинге ийиги черни тывыспышаан, чогуур шаңналды берген.

Совхозтуң администрациязы ук ог-бүлениң мурнунга буруулуг болганын билинген.

ХАРЫЫ ТОДА БОЛУР УЖУРЛУГ

Бо чылдың сентябрьда биске Сүт-Хөл районудан «Шыны-биле ажылдаар» деп аттыг чагаа келген. Ында «Сүт-Хөл» совхозтуң бөлүк чолаачылары эки Сергей Ондарның машина-техникага кам чок чорууп, ону билип, көрүп тура-ла, дирекция база кол инженер кандыг-даа хемчег албайн турарын шүгүмчүлеп бижээн.

Ол чагааны редакция Сүт-Хөлче чоруткан. Бо чылдың декабрь 8-те ук материалга харыыны алган бис. Редакцияның чоруткан чагаазын СЭКП райкомунуң чанында партком иссиязының даргазы С. А. Ондар хынаан болгаш коллектив хуралынга таныштырган. Харыыда мынчаар бижээн:

«Сүт-Хөл» совхозтуң директору, партком секретары, профэвилел комитединиң даргазы эштер П. Кара-Сал, Ч. Моңгуш, А. Ондар оларның киржилгези-биле чагаада ады кирген чолаачылар Ондар Сергей, Ондар Олег болгаш кол инженер Билчин-оол Моңгуш олуржуп турда, 1988 чылдың ноябрь 23-те совхозтуң бүгү чолаачыларының хуралынга чагааны таныштырган.

Сергей Ондарның үргүлчү чаа машиналар солуп турганы болгаш ооң дүк сээрткен машиназының аварийлааны шын. Ол дугайында айтырыгны совхоз директору кичээнгейге алган. Ол-ла хуралга совхозтуң бүгү чолаачылары хууда керээже кирер дугайында инициативаны көдүрген. Совхозтуң удуртулгазының талазындан ону деткээн»

РЕДАКЦИЯДАН: Харыыга хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул? Бирээде, харыы дыка саадап келген: ийи ай болган. Ийиде, чагаада болза Сергей Ондарны дыка буруудадып турар. Совхозка келген автомашиналарның эң экизин, чаазын ол мунарындан аңгыда, «Тыва» совхозтуң чолаачызы бир кижиниң коргудуп, күш деген турган машиназын хунаап алгаш, Шемн-Аксынга аппаргаш, ооң кезектерин адыргаш, төрээн акызы Олег Ондарның аймаарынга суп алгаш турган туттурганын база бижээн. Ол факт талазы-биле харыыда чүнү-даа биживээн. Ол ынчаш, үште, Сергей Ондар совхозка хөй автомашина солуп мунуп турарының чылдагааны чүл дээрзиниң дугайында чаңгыс-даа сөс чок.

ҮШ АЙ ЭРТКЕНДЕ

Кызыл хоорайның Кочетов кудумчузунда 110 дугаар бажыңда чурттап турар Ондар Херел редакцияже хомудалдыг чагаа бижээн. Өг-бүле өске бажыңче көшкени-биле оларның телефону эрги бажыңга арткан. Телефонну чурттай берген бажыңынга тургузуп бээр дугайында айтыышкын туобуже, барык үш ай иштинде салып бербээн.

Ондар Хереллиң ог-бүлезинде аарыг уруу бар болгаш, дүрген дуза эмчизин доктаамал келдирип турар.

Авторнуң хомудалын чогуур органнарже чоруткан соонда, харыы үш ай эрткенде келген. Чүгле редакцияның чагаа кылдыыз сагындырыглыг дыңнадыг чоруткан соонда, Тыва АССР-ниң Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң начальниги В. Г. Левченко харыыны чоруткан. Херек кырында телефонну Х. Ондарның бажыңынга редакциядан баштайгы дыңнадыг барган соонда-ла, дораан тургускан болуп турар.

Редакцияга харыыны өй-шаанда чорутпаан, ол база барык үш ай эрткенде келген.

САВАЛАП САДАР

Бижикчи Ирина Бюрбюнуң «Каравка чаржынчыг» деп чүүлү солунга үнген. Ында автор Кызыл хоорайның пиво садар черлеринде хөй-ле кижилер улуг савалар туткулап алган ээчег манап, аңаа чогуш-кырыш үндүрер чеңип турарын шүгүмчүлээн. Оон ыңай садып алганы пивозун урүг-дарыг, чөп көрүп турда, кудумчуга ижип турарының фактыларын айыткан.

Пивону садыглаарын чурумчудуп, тускай кафени ажыдып, аъш-чем-биле кады садыглап, ындыг эзирик кижилерни киирбезин саналдаан.

Ук шүгүмчүлел-биле, таныжып көрзүн дээш, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүсекчи комитединче редакция чоруткан. Күүскомнуң даргазының оралакчызы турган В. Осиповтуң харыызын долузу-биле киирдивис: «Пиво заводун ээ деп турары-биле, пивону садыглаарын түр када соксаткан. Заводту ээ дерээн сөөлүнде, пивону савалап садар».

ХАЖЫДЫЫШКЫН ЧОК

Мурнунда Барлыктың суггарылга системалар эргелелинге трактористеп турган Л. Кужугетти ол ажылындан шын эвес үндүрген дээр дугайында Сарыглар Таваа-Самбуунун чагаазы биске келген. Ында кирген фактыларны редакцияның дилээ-биле Агроүлетпүркүркомунуң юридиктиг кылдыызының эргелекчизи А. Ооржак хынап көрген.

Хыналдалап илерээни болза, Л. Д. Кужугет суггарылга системалар эргелелинге 7 чыл тургузунда ажылдаан. Чогум корум-чурум үревээн. Ынчалза-даа техника талазы-биле билии кудуу, үениң негелдезинге дүүшпес болган. 1988 чылдың март айда эргелеңдиң ажылдакчыларының аттестациязын эрттирген. Комиссия ооң билии кудуу деп көрген. Ынчангаш Л. Кужугет аттестация эртпээн. Администрация аңаа слесарьлаар ажыл сүмелээрге, боду ынаваан. Март айның 22-де профкомнуң хуралынга штат кызырылгазының дугайында айтырыгны чугаалашкан. Аңаа 12 кижиниң штаттан казыыр дугайын шиитпирлээн. Оларның аразында Л. Кужугеттиң ады база кирген. Аңаа пособиени хоойлу ёзугаар база тывыскан.

Л. Кужугет удаваанда Ак-Довуракта оруп-септелге тудуг эргелелинге трактористеп ажылдап кирген. Ынчангаш суггарылга системалар эргелелиниң начальниги О. Кууларның талазындан мурнунда тракторист турган Л. Кужугетке хамаарыштыр хоойлу хажыдыышкыны болбаан.

ЭНЕРГЕТИКТЕР

— Республиканың районнарында чырык хуваар четкилериниң база Кызыл ЧЭТ-тиң агрегаттары доктаавыл эгелээн соонда чылыг болгаш электри энергиязын берип эгелей бээр. Ынчан энергетиктерниң ажыл-ижи улам чымыштыг болу бээр. Кызылдың чылыг бээр электри төвүнүң техниктиг байдалы моон мурнунда чылдарга бодаарга элээн экижээн — деп, Тываның электри четкилериниң директору Юрий Иванович Сурков чугаалап турар. Дериг-херекселдерни доктаамал чаартып, оларны солуп, электри энергиязы ажылдап кылырынга чарыгдалдарны коллектив дыка кызырып келген.

Чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң улуг хемчээлдиг планнарын боттуг болдурарының кол магадылалының бирээзи — энергетика дээрзин Тываның энергетиктери эки билип турар. Электри дамчыдылгазының шугумнары республиканың бүгү-ле чурттакчылыг суурларынче, малчын коданнарже, хову турлагларынче шөйлүп чоруткан.

Боттарының мурнунда салдынган сорулгаларны чедиишкиннир шиитпирлээр дээш Тываның энергетиктери бо чылдың эрткен он бир айларында чылыг болгаш электри энергиязы ажылдап кылыр талазы-биле онаалгазын күүсеткеш, электри энергиязы ажылдап кылырынга одаар чүүл чарыгдаарын кызырган. Боттарының херегленинге ажыглаар электри энергиязының чарыгдалы база кызырылган. Чылыг энергиязы бүдүреринге электри энергия чарыгдалы 1987 чылдың бо үези-биле деңнээрге 8,1 хуу кызырылган, а электри энергиязы бүдүреринге чарыгдал 0,6 хуу өскен.

Бедик бүдүрүлгечи көргүзүглер чүнүң ачызында чедип алдынганыл? Эвээш чарыгдал үндүрер. камгалалгыг БКЗ-75 дээр котёлдарны тургусканы аңаа элээн идиглиг болган. Кызыл ЧЭТ-тиң кол дериг-херекселдериниң септелгезин график ёзугаар чогуур үезинде чоруткан. ЧЭТ-тиң бульдозер парыгы кышкы үеде ажылдааарынга эки белеткенген. Четчир саныг хөмүр-дашты өөртүп экеп алган. Эрткен чылын херегленикчилерге 681 миллион квт. шак электри энергиязын берген. Бо чылын чырык болгаш чылыг херегленикчилеринге 710 миллион квт. шак электри энергиязын бээр дээш ЧЭТ-тиң ажыл-ишчилери кызымак ажылдап турар.

Коллектив кежигүннериниң ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээринче бүдүрүлгениң удуртулгазы, ында партия, профэвилел организацияларлары доктаамал кичээнгейни салып келген. 19 муң дөрбелчин метр шөлдүг чурттаар орап-бажын-биле коллективтиң ажыл-ишчилери хандыртынган. Кайызы-даа 140 олуттуг 2 уруглар сады ажылдап турар. Чаа, 1989 чылда 114 аал иштиг чурттаар чурттаалга бажыңының тудуун тудуп эгелээри көрдүнген. Ооң төлевилел-смета документациязы белен.

Коллективтиң чаартыкчылары чогаадыкчы саналдарны киирериниң телептиг үлүүн киирип келген. Олар 31 чогаадыкчы саналды киирген. Оларның 25-ин бүдүрүлгеде нептереткен. Ооң экономиктиг ажыы 45936 рубль болган. Юрий Иванович Кочетовтуң удуртуп турары чылытыыга автоматиказының болгаш хемчээлдер салбырының чаартыкчылары бо ажылга идепкейлиг киржип турар. Оларның эң-не идепкейлиг Александр Григорьевич Самойлов. Ооң киирген 11 чогаадыкчы саналының 8-ин бүдүрүлгеде нептереткен. Ооң экономиктиг ажыы 27762 рубль болган.

Каа-Хем районда Бүрен-Хем суурда мастер Н. Малышевтиң удуртуп турары хуваалда четкизи, Туранда П. Ютовтуң, Арыг-Үзүүнде Николай Сержикейниң удуртканы хуваалда участоктары, Б. Сипипиның удуртканы автоматика албаны, Кызыл ЧЭТ-те Николай Данзының эргелеп турары бригада бедик бүдүрүлгечи көргүзүглерлиг ажылдап турар.

Маңай-оол ОЮН.

ЧУРУКТА: башкарылганың кол девүнде дежурный Наталья Ячменева.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Ата АТАДЖАНОВ,
туркмен шүлүкчү.

ХООЧУН КОММУНИСКЕ

«Бажым буурул кырган мен»—деп муңгарава,
Баскан ышык чүс-чүс чылда балаттынмас:
Чаалыг шагда тулчуп чораан шөлдеринде
Чалмы салгал хоорай, суурну тудуп кылган.
Дайзын огу өттүр дегген партбиледин,
Дайынчы шолугуң хүндүткелдиг тугум.
Хоргастаныр чаглак чораан ыинелиниң
Хоорайым музейинден көөр-дүр мен.
Баштайгы чаа нефть тывыш тудуглары
Балканнарда ам улай-улай бедип туру.
Хонуп-дүжүп, кокпа изеп эрткен черни—
Хову-биле демир-орук кылмайтып тур.
Хомудал чок чурттаан үең чектей бербе,
Коммунист сен, хоочун сен, нударава:
Бодалдарың, коргуш билбес аныяк шаан
Бо хүн келгеш, демниг иште боттанып тур.

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ очулдурган.

Ийиги класстың өөреникчизи москвачы Кирилл Максимов күзел четсе Гиннестиң номунда бижип турары рекордчулар-биле-даа маргыжып болур. Бир топ солуннуң корреспондентизиниң чугаалап турары-биле алырга, Кирилл холу-биле шаладан бир муң беш чүс ажыг катап иттиниппкен. Херек рекордтарда эвес-ле болгай.

Кирилллиң адазы — инженер-конструктор Евгений Георгиевич Максимов —аныяк чылдарында классиктиг болгаш хостуг хүрештерге хүрежип чораан. Бажында спортчу булуң, бассейнге доктаамал эштири, спортзалче үргүлчү барып турары уругларның характерин кижизидеринге болгаш мага-ботту күштүг болдурарынга кайы хире ужур-дузалыын бодунуң өг-бүлезинге ол бүзүредип турар.

Бичии Кирилллиң үлегер алыр кижизи, кады чаржыр эжи, «удурланыкчызы» база бар. Ол болза улуг угбазы — Настя-дыр. Ооң хары 10. Ол база-ла чажындан спортчу характерин көргүзе берген. Чеди харлыында-ла 15 километрни ачазындан дүргең маңнап эртер турган.

Ам Кирилл 136 сантиметр, деңзизи 33 килограмм. Ол тренировка үезинде 111 килограмм штанганы көдүрүп алгаш, он беш катап олуруптар. Бурун алгаш ийи холу-биле 500-600 катап иттиниптер. Ол анаа-ла ийиги класчы оол ышкаш көстүр.

ЧУРУКТА: Максимовтарның спортчу өг-бүлези.

И. УТКИННИҢ фотозу.

СОНУУРГАКТАРГА

ОЪТ ЧИПР ЛЕОПАРД

Араатан эът чииринден ойталааш, оът чип болур бе? Бо айтырыгга эртемденнер чок деп харылааннар. Ерва-Майдугури (Нигерия) хоорайжыгаштың чоогунда бир фермаҗың эргелекчизи Майкл Спорд, ийе, оът чип болур деп харылаан. Ол джунглиден ийи айлыг бичии леопард тып алгаш, анаа эът бербейн, ногаа аймаа-биле чемгерип турган. Ам Чанга (леопардты ынчаар адаар) дөрт харлыг. Ооң мага-боду анаа леопардтар ышкаш сайзырап орар. Дөрт чылдың иштинде ону хендир үзү холуп турган, дузап каап кукуруза-биле, бананнар, үүрмектей кескен дагаа чуургалары-биле чемгерип турган. Ам дээрезинде Чанга чиг эът чивес. Ооң соонда чүү болур чүве ийик билдинмес! Ол бажың дииди эвес-даа бол, оожум болгаш каржы эвес.

НОМ БЕ АЗЫ АШАК БЕ?

Телевизор кижиниң хостуг үезин хөйү-биле «чип турар» деп шагдан бээр хөй катап бижип келген. Ашак-кадай улус аразында чугаалажырынга чүү шаптыктап турарыл? Телевизор бе азы ном бе? Францияга чоруткан шинчилелден түңнелди үндүрген. Салган айтырыгга француз херээженнерниң 53 хуузу ашаа-биле шалыртгайнып олурарының орнунга, чаңгыс-даа бол, солун ном номчуп алыйн дээр болган.

АМДАННЫГ-ДАА, ХОРА ЧОК-ДАА

Европа чурттарында алкоголь чок пиво кылыры шагдан бээр нептерээн. Ам алкоголь чок винолар магазиннерже кирип эгелээн. Алкогольдуң чүгле 0,3 хуузу бар арага бодунуң амданын чидирбээн болгаш, ону хуинуң-даа ижер болза, кандыг-даа айыыл чок деп, эмчилер санап турар.

Ном болгаш номчукчу

ХӨЙНҮ МАНАДЫМ, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Бо чүүлдүң эгезинге демдеглээрим болза: манаа кандыг-даа элдээртиген утка, ангы сеткил сиңирбээн мен, чүгле факт-барымдааларга даянгаш, номчукчунуң талазындан бодум шаам-биле билгеним илередиксээн мен.

Аныяк шүлүкчү Николай Куулар Тываның ном үндүрер чериниң редакторунга, оон кол редакторунга ажылдаа-ла үр болбады, дарый-ла шүлүктерниң ийиги чыындызы «Өгбелерим чурту» деп аттыг чырыкче үнүп келди. Ук номга хамаарыштыр Салчак Молдурганың «Шын» солунга берген өөрүшкү-маңнайлыг үнелелин-даа, Сандан Сандюнуң эскерген четпестерин-даа кичээнгейлиг номчуп таныштым. Мен оларны катаптавайн, бодум хуумда бодалдарымны чугаалаайн.

Николай Куулар 1972 чылдан эгелеп парлаткан. А мен хуумда оон баштайгы шүлүктерни сезен чылдарның эгезинде «Тываның аныяктарындан» номчаан мен. Моон алгаш көөрге, Н. Кууларның чогаадыкчы өзүлдези кончуг шапкын эгелээн-дир. Каш-ла чыл дургузунда ийи номну үндүрүп алыры амыр эвес-ле болгай.

Аныяк авторнуң ийиги «идегелин» холга ап, таныжа бердим. Аанакайын, номчуп дооскаш, сөөлгү арнын хаггаш, боданып, номнуң утказын, сеткил-сагышка дегген салдарын ожаап, шүгдүне бодандым. Чамдык шүлүктер сеткилди хөлзедип кээр дээштиг болду. Ынчалза-даа баштайгы ному — «Манган ак кулунну» моон черле дээре ышкаш ийин деп деңней бодап ордум.

Адыр, моон ужуру чүдел? Чурум ёзугаар катап-ла бирги арынны ажыдыптым. «Тураскаадыг». Автор шүлүк бижип эгелээнин мынчаар тайылбырлаан:

Ырым чүге куттулганын
    өчүп берейн...
Талыгырда кым-даа четпээн
    эриктерже
Далаштырган үе сеңээ
    тураскааттым.

60 чылдарда сурагжаан романтиктиг «Бригантина» деп ырылан одуругларга дөмейлежи берген. Ында база-ла «талыгырда эриктер», «ажыттынмаан ортулуктар» бар. Таптаашкын эвес бе? Утка талазы-биле ол-дур. А сөс сүрерге, мында «өчүп берейн» дээрге, кандай деп чүвези? Авторну кым-на байысааган боор. Өске сөс херек турган: «төөгүп берейн», «тоожуп берейн» дээн уткалыг.

Ол-ла чижектиг өттүнүүшкүн колдаан «Эжим-өөрүм болчуп келир», «Децибелдер», «Өршээ» деп шүлүктерин чедимче чок деп көрдүм. Баштайгы шүлүкте тыва кижи азырап чорбаан элчиген деп малды деңнелгеге киирген. Мен сут болза ол малды көрбээн-даа кижидир мен, аът болза өске херек, чаңчыкканывыс мал-дыр. Ол хиреде автор «Аът болган мен» деп шүлүүнде аът мунуп билбезин чөгенип мининип каандыр. А элчигенни дыка эки билир кылдыр бижээн ужуру чүл? Хевирин бодап көөрге, автор Ортаакы Азия улустарының чогаалдарын үлегерлеп турар хире. Ында элчиген бар-ла ыйнаан...

Ийиги шүлүкте анаа-ла бас гитара, децибелдер дээн чижектиг сөстер киргеш, амгы үениң айтырыын көдүрдүм дээрге кайын боор. Ындыг шүлүктер амгы үеде хөй апарган... Үшкү шүлүкте «Богда бурган саадап орар лотос ышкаш» диген-дир. Ол-даа кыдат, вьетнам, бирма хевирлешкек шүлүк-түр дээрзи дораан билдинер. Лотос деп чечек бисте чок, ооң тыва ады-даа кайда деп? База-ла өске хемчээл, хары чурумал апаар-дыр.

Кандай сөстер дугайында кезек чугаалаксадым. «Өчүп берейн» деп сөстү үстүнде киирдим. А «Аргага» деп шүлүүнде «куруккан эр» дээнин канчаар билзе экил? Эдержир үези келген мал-маган эвес. Чогаал этиказынга байтыгай, анаа кара чугаага безин ажыглаары бертсиниг сөс-ле-дир. Автор номчукчуну шала хомудадып турар эвес бе? «Чок» деп шүлүүнде «үеннеп тур» деп домак бар. Чаш оглун кижи канчап «үжеп-шурап, үеннеп тур» деп одаар боор. «Ойнап тур, опчоктанып тур» дээр ыйнаан. «Үең» деп сөс манаа кандай, каржы дыңналыр-дыр.

Ол-ла ындыг кандай. Бодунуң туружунда эвес сөстерни база шажын-чүдүлге терминологиязындан алдынган сөстерни шег чок ажыглап, шүлүктүң эстетиктиг утка-шынарын хажыдып турарын номчукчу С. Сандю эскергеш, «Шын» солунга демдеглээн. Аза, четкер, Эрлик-Ловун, Эрлик хаан, Богда-Бурган, лотос, Амырга-Моос, хөөр, чевег мортук, Курбусту, сүнезин, чалбарыг, каргыш дээш оон-даа өске шажын сөстери номчукчу кижиниң хөнүүнге дээп, коргунчуг, чиренчиг апаар-дыр. Тоол, мифология маадырларын чогаалга ажыглаары база чогуур утказыг, харылсалгалыг турар ужурлуг деп бодаар мен. Тоол, мифология бодунуң арыг хевири-биле болза, өске херек.

Ийе, национал чаңчылдарны, хевир-тургузугну, оюрларны уттуп, каап болбас. Ынчалза-даа чогаалды национал хевир-биле каастаарда ыяап-ла шажын-чүдүлге сөстери ажыглаары албан эвес. Ол чорук шажын тематиказын чогаал, парлалга дамчыштыр пропагандалааны-биле деңнежи бербес бе? Автор бодунуң оглун «Богда-бурган — Чингиспейим» деп «Оглумга» деп шүлүүнде дорт адап турар-дыр. Эпчогун көрүңерден. «Мээн оглум Христос» деп бижээн чаңгыс-даа шүлүкчү сагынмас-тыр мен. Ол харын ёзулуг чүдүлгелиг кижилерниң сагыш-сеткилинге хомудаачыг болгу дег... «Манган ак кулунда» сайзанак, көдүрер даш, кожаңнар хевирлештир бижээн шүлүктер бар чүве, ёзулуг национал хевирлиг, чараш... Ам автор оон аткаар базым кылган хире-дир...

Чер-чуртунга ынакшылын автор «Өвүр», «Ары, Өвүр Торгалыглар» деп шүлүүнге илередир бодаан. Баштайгы шүлүк эрегей болган дээрзинге автор боду-ла чөпшээрежир боор. Өвүр дээрге кончуг делгем девискээр. Шүлүктүң хемчээлинге утказы сыңмаан-дыр ийин. Мен ынчаар билдим. Бир эвес автор өске бодалдыг болза, ону тодаргай илереткен болза эки эвес бе? Анаа көөрде «Ары, Өвүр Торгалыглар» дээрге оон билири черлер, тодаргай-дыр, билдингир-дир, онзагай-дыр. Ол ышкаш «Өвүр, Өвүр» деп катаптаашкын бодун бадыткавайн турар-дыр. Стилистиктиг аян бе дээрге, катаптаашкын манаа улуг-ла роль чок-тур. Шүлүк бижииириниң чурумун ёзугаар алырга ол чергелиг катаптаашкыннарны ыры сөстеринге колдады ажыглап турар болгай, музыканың хемчээлинге таарыштыр база ооң салдарын улгаттырар дээш аан. Бо таварылгада чаңгыс «Өвүр» деп каан болза ажырбас турган хире.

Оон ынай, бичие сеткил-хөөнү арай-ла чегей апарган одуруглар бзрын эскердим. «Уйндашка» деп шүлүүнде «Төөгүге мээң адым салгаар... чассыгбайым» диген. Кайы, автор бодунуң адын төөгүже шагдала киир бижиптекени ол бе? Ам чүгле оглу адазын салган, төөгүже кирери арткан бе? Мен ынчаар билдим, ынчаар дорт-ла бижип каан чүведир... Төөгүнүң арынынче киириксээр далаш аныяктарны В. Маяковский кичээндирип чорааның билир бис. Н. Куулар В. Маяковскийге тураскаадып база шүлүк бижип каап-тыр. Номчуурга чаа аян көзүлбес, лозуң, хуудус янзылыг сагындырды. Мен база В. Маяковскийге ынак мен. Ынчангаш ол хире улуг кижиниң ат-алдарынга чүүлдештир ук шүлүк ёзулуг үнелел болбады. Бүгү чонга хүндүткелдиг, ат-алдарлыг кижилерге чогаал тураскаадырда черле харысалгалыг болза эки деп бодаар мен.

Номнуң төнчүзүнде «Адааргал» биле «Хопчу кижи» деп шүлүктер бар. Шүлүктүң тургузуу амы-хууда хомудал янзылыг апарган. А адааргал биле хоп деп ийи билиишкинге кандыг-бир философтуг үнелел ында бердинмейн барган. Чогаалчы кижи манаа кончуг мерген шинчилекчи болур ужурлуг. Чүге дээрге адааргал, көэргел, ынакшыл, көөр хөөн чок чорук, хопнугул... ол шупту амыдыралда бар чүүлдер-дир. Ону ханы бодап, шинчилевейн, чаңгыс бодунуң хууда хомудалын чогаалга киирип, кандыг-бир кижини элдээртиг хомудадыр дээр болза, ол этикага таарышпас болгу дег.

Мен автордан бо удаада хөйнү манаан мен. Ынчалза-даа сеткилим ымзанып калды ышкаш. Ынчангаш «далаш үнген ном-дур» деп, С. Сандюнуң түңнелинге каттыштым. Чүгле авторнуң талазындан «чаңгыс талалап, шүгүмчүлеп, эки талаларын айтпады» дээр болза, шын эвес апаар ийик. Ол болза «мени макта» дээни-биле дөмейлежи бээр. Номчукчунуң кандыг үнелел бээрин чагыг ёзугаар чаалап албас болгай. Этика, арын-нүүр деп билиишкиннер-биле шүгүмчүлелдиң чөптүг хевирин канчап удурланыштырар боор. Аныяк шүлүкчүнүң араазында ному мык бышкан болзун деп сеткилдиң ханызындан күзээр-дир мен.

Игорь ИРГИТ.
Шүлүкчү.

КАРА ИС

Рассказ

Өгде улустуң арагазы-даа төнген. Арбын-оолдуң арны хуулуп, шыжыгып эгелээн. Ооң сеткилин бир-ле чүве өрүмней бергени илдең. Заприн-даа улуг. Чогум Оолак ону көөрге, билир-ле хевирлиг. Үш-баш чок сөстер-даа чулчуруур. Дижин-даа кыйырадыр. Кезек ышкыштап, дерин чодуп, таваакта эъттиң хөөнүг, хөөнчок чип каап, хаваан дүйүп, кадайынче, бирде дүндүкче-даа көрүп каап олурган. Кижиниң сеткилин номчуптар арга бар эвес, ол эр та чүнү бодаан.

Кезек болганда, өгден үне берген. Улус, ооң иштиинде кадайы-даа, ону анаа барып чиигеп, сергектенип алыры боор деп бодаан. Шынап-ла, чүзү билир ону. Бичии болганда, оглу кире халып келгеш:

— Авай, ачам аъдын мунупкаш, өөрү өскеди—дээн.

Херээжен кижи үне халаан. Өгде улус — даштын «Нивазының» ээзи Оолак, оон эжи Топтуг-оол, өгнүң ээзи шуваганчы база кожазы өгнүң эр ээзи Дарган кырган. Демги херээжен кижиниң соо-биле оглу, бодаарга, дөрт класс-ла дооскан хире оол, база үне берген. Арткан улус шимээн-даа чок, тавар чемненип олурганнар. Бичежек сейнек өзээн. Топтуг-оол акы, чаавазын элертип алгаш, хемниң ындыы талазында даай-авазының аалынга баар дээш, эжи Оолакты суурга таваржы бээрге, ээрежип, чаңнып турган, эилеп алгаш келгени ол. Июнь айның эгези. Чылыг. Тайга хары эрип желээн. Ол өйде Хоолаштың суу чаа-ла дажып, калчаараи берген. Хемни машиналыг кежер хамаанчок, аъттыг-даа углаар ужур чок. Ону чүгле куш ужуп эртер хевирлиг.

Суурдан келген улус хемниң кыдыынга келгеш, ол-бо шинчилээш, ол чарыкта аалдың улузу-биле удур-ледир кыйгыржып чугаалашкаш, ам черле хоржок-тур деп шиитпирлээшкен. Оон канчаар: кежигниң адаа талазында төреди кижиниң аалынга баары-биле чедип келгеш, эккелген арагазын олар-ның-биле ижип, хөөрежип, чемненип олурганнары ол. Өг-бүле ийи кижи черле Хемчик кыдыынга машина манап олура, «ээзеңнип» элээн дыңдыдыпкан болгаш, аагта ээрии шору барганнар.

Эр кижиниң акы «ыяй берген» ол ыйнаан. Ол чарыкта даай-авазынче черле кежикзээни аажок болган. Хем ындында улусту аъттан кежир сывырыптыкар дээш элээн-не шыжыккан. Даг хеми ындыг амыр бе. Ады безин Хоолааш. Саарыглар дүргектелип, хайнып. Будукнут ыяшты будуу, дазылдыын дазылы-биле чуүй шаап-ла турар. Кижи ынаар будун сугар хамаанчок, куйга чыырлыр. Дош база бадып турар. Хем дээрге, каракка-ла тереңнеп-ле, тереңнеп-ле кел чыдар.

...Үнген улус чиле берген, үстүү талада, демги кежигде ыыт-даап дыңналыр. Өгде улус база-ла шимчеп, хөлзей берген. Кежээ дүшкен. Имиртин. Оолак ол улусту таныйвас, чүгле эжи Топтуг-оол дээш келген. Ам канчаар, улус-биле кады өрү алзы бааыпкан. Ол аразы ырак эвес. Демги ээрик эрниң муңгаш аъдын кадайы тудуп алган, оглу база ооң чанында, а ашаа бир-ле чүвени ыткыры аажок чугаалаан, холдарын карбаңнадып турган. Чогум чүү дээри-даа дыңналбас. А Топтуг-оол акы, чаавазының чанында, база-ла чугаага киришкен. Акызы кезек турун-турун, калбак доттү кырлавышаан, сугже углапкан, кым билир боор. Богда-ла бо, ол-ла кылаштааш, шуут-ла хайнып, мөөрээн далайдыва базып кирипкен. Улустуң алгы-кышкызы-даа аажок. Кадайы биле дуңмазы соонче халышкан. Чок, демги ээрик эр идик-хеви-биле хемниң ортузунче улам-на бурунгаарлапкан. Оолак ооң чүгле барааның ээр-актап көрүп турган. Ээрик кижиге далай безин чода ортузу дээр чугаа ол эвеспе он! Тереп болгаш шапкын сут кижиниң анаа чевурээ-биле демей-ле. Куду алзы бадыптарга-даа, чүү боор, дораан-на ужур шаапкан, сут дажак.

Улустуң дүйлеп, алгыржып, кышкыржып турары хемниң ийи талазында уянгылыг. Демги кижиниң кадайы шыдажыр боор бе, хөөкүй караа-ның чажын иже-ле берген. Ындыг чүвени чүү кижи көрүп чораан боор. Чаа-ла анаа эрик кырынга турган кижи, ам сугда дулдуне берген. Бажы карап дээн. Сугда аккан дазылдыг ыяш-ла, ооң холдары ында-хаая караннаан. Безин алгырбаан-даа. Та чүү адам чүве. Кезек кижи сутнуң эрнин куду алгыржып, маңнашкан.

— Аа-аа! Арбын-оол, Арбын-оо-оол! Кайда сее-ээн!

Чок, шип-ле шимээн. Дажыг хемниң суу шаалаар. Барып-барып ээрик, ооң кадында хевениит фуфайкалыг, аар сапык идиктерлиг кижи соок сугга чүү болур боор. Ынчалза-даа... ынчалза-даа кижиниң сеткили оон-биле чөпшээрешпес, эштип үне берген боор, ажырбаан, хем-далай өрпээлеген боор дээш илегел черле салдынмас.

Хемниң ийи талазын куду улус алгыржып, демги кижиниң кыйгырып, та кайы хире болган чүве. Ам харык төнген, чөгел чок. Хадын тозу кыпсып алгаш, хемниң унун дургаар халышканнар. Сурег-ла, сурег. Дүве чүнү канчаарыл, кайын дилээрил?! Хөөкүй херээжен кижиниң ыы-сыызын чүү дээр, артында-ла чугааланып турган ыглаар кижи болуп-тур. Ону дыңнааш, өске улустар караанын чажын чодуп, бүдүү ишкиртинип турганнар.

Чүвезин чидирген кижи чүс каралыг дээр. Демги херээжен кижи, арга чадаарда ынчаары ол ыйнаан, дуңмазы Топтуг-оолга-даа бар-ла шаа-биле чалчыттынар:

— Кандыг кончуг кара истиг улузул бо? Силер эвес болза, анаа олурбас бе! Аа халак! Эжимни ол-дур ам, далай-сугга алгаш баарды. Кандыг мындыг хайлыг, кара истиг улус силер!

Харын Оолакка-даа шорлур хевирлиг. Оолак черже кире бер чазып турган. Ол хөөкүйде буруу чүү деп: эжи дилээрге-ле дузалааны ол-дур. Мындыг хай-бачыттыг чүве болу бээрин өттүр билген эвес. Чүүже? Кара ис! Кара ис! Ону чолаачы — машина ээзи боже — Хоолашче эккелгени ол бе? Чок, кайын ам. Оолакты ол сөстер өрүмнепкен. Бажынга чык дээн. Ол хайнып чыткан хемче кымы-даа албадаваан, чыгаваан. Ооң буруузу-ла, эжиниң дилээ-биле ол улусту эккелген.

Кара ис!! Чок. Кымның, чүнүң изи ол?

Арбын-оолду хемниң ийи талазында аалдар дааны атсы дилээн, манаан. Эртенинде дан чырып кээрге-ле, катап-ла сут унун куду улус дилеп-ле дилеп-ле турган. Оолак сактырга, демги кижи хем кыдыында соок үнүн келген, аажок дизирен, доңган-доңазн ышкаш болган. Ынчангаш ол сеткили саргып, эриктерде, арыгда кижи ыжыктадып болгу дег черлерни арттырбайн көрүп, дилежип-ле турган. Сугга аккан кижиниң кадайы ойлеп-ойлеп, ышкыртыннип ыглаан, оглун чедип алган сугже көрүп турза-ла турар. Хөөкүй та чүнү бодап турар, кижи билир эвес.

Дүүн иши-биле дуңмазын, ооң кады келген эжи Оолакты сөглеп, буруудатканынга эпчоксунуп-даа турган чадавас. Кара ис! Ооң ийи уруунуң адазының амы-тынындан чарлып, хемниг када-ла өлүг бойдусче электеп-не шилчий бергени, араганың чедирген оруу ол-дур. Водканың хайлыг кара изи-биле ол чораан, ажы-төлүнден, алган эжинден, дөргүл-төрелинден, чонундан чарылган. Хайыраан кижи, хайыраан ада!

Чүвениң хирези багай боорга, аалдың улузу сөс чедирип, Топтуг-оолду Оолак-биле кады суур киирипкен. Ээрик кижиниң чок апарганынга кым буруулуун Оолак орукка бодап чораан. Ол Топтуг-оолга таварышпаан болза, ындыг чүве кайын турар, ол улус ынаар — тайгада аалче чүге чеде бээрил?

Эжиниң сагыжын арнындан-на номчуп чораан чүве дег:

— Чок, эжим, сенде бичии-даа буруу чок. Чаавайның «кара ис», «кара истиг улус» деп турганынга бичии-даа сагышсырава. Чүну-даа канчаар аайын тыппайн, ишигдепген ынчап турганы ол-дур ийин — дээн. Шак ындыг төөгү-биле холбажы бергени аңаа иттириг болган.

Араганың хайы! Бодувустуң буруувус. Ол хайлыг хоран — ажыг суг ужун чеже кижиниң салым-чолу өрттенгенил? Дүүн Арбын-оол боду арага ижип алгаш, тенниээзи болза, анаа-ла дириг турган.

Седен ХЕРТЕК.

Тыныңарам

ТЫВЫЗЫКТАР

Бодум четпедим,
Борбаам четти.

(Баажызы дириг амытанда).

Ырак-узак чурттуг,
Ыглаан, сыктаан мыттыг,
Теве сарыг чүзүнүг,
Суг кылан карактыг.
(Баажызы дириг амытанда).

Үрер оолга үрүүргеш,
Сүнезиним бичии болгаш,
Калбак хана адаанда
Чыыштарга четтим.
(Баажызы бойдуста).

Аштаан бе дээрге, аксында
чаг ызырып алган.
Суксаан бе дээрге, сут далай ортузунда.
Аъттан чадаглаан бе дээрге
Дээрбек кара сыдым астып алган.
Ыттан корткан бе дээрге,
Моң ыяш сөөртүп алган.

(Баажызы эъш-чемде).

Узун-оол ужунда-бажында сыртыктыг.

(Баажызы эдилелде).

Тывызыкты Татьяна СОЛУН-ООЛ ыткан.

КУЛЬТУРА-СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ ДЫШТАНЫР ХҮННЕРДЕ

«ЕНИСЕЙ» КБ:
Декабрь 24-25-те дыштаныылга кежээзин. 19.00 шакта эгелээр.

«КОЛОС» КБ:
Ол-ла хүннерде, ол-ла шакта дыштаныылга кежээзи. Декабрь 25-те «Аныяк өг-бүлениң клуву». Театрдан автобус 10 шакта, автоорук техникумундан 10.40 шакта үнер.

«ТЫВА ТУДУГ» ТРЕСТИН КЛУВУ
Суббота, воскресенье хүннеринде 19 шакта дыштаныылга кежээлери.

КУЛЬТУРАНЫН БОЛГАШ ДЫШТАНЫЛГАНЫҢ Н. ГАСТЕЛЛО АТТЫГ ПАРЫГЫ:
Дыштаныр ийи хүнде 19 шакта дискотека. Декабрь 25-те ойнаар автоматтар, теннис болгаш бильярд залдары 11 шактан эгелеп ажылдаар.

«СЫЛДЫС» САЛОНГА:
(Лопсанчап кудумчузу, 25). Декабрь 24-25 хүннеринде 18 шакта дискотека болур.

Уругларның «КЫЗЫГААРЖЫ» клуву:
Воскресеньеде школачылар-а викторина болгаш шыдыраага дүргеп ойнаарының маргылдаазын органчзастаар. Эгелээри —12 шакта.

«ДЕБЮТ» ШЫДЫРАА-ШАШКИ КЛУВУ:
Хоорайның шыдыраачыларын Чаа чыл мурнунуң маргылдаазынче чалап тур. Эгелээри декабрь 25-те 15 шакта. Декабрь 28-те бодалга болгаш этюд тыварының конкуруну 19 шакта.

«ХЕРЕЛ» СПОРТ ЗАЛЫ:
Боксага хоорайның бирги чери дээш маргылдаа. Эгелээри 24-те 15 шакта, 25-те 10 шакта.

«ТАЙГА» СТАНЦИЯЗЫ:
Шыырак хаакчыларның республика маргылдаазы ийи хүн болур. Эгелээри 11 шакта.

«СОВЕТ ТЫВАНЫҢ 5 ЧЫЛЫ» СТАДИОН:
Мячылыг хоккейге хоорайның бирги чери дээш маргылдаа воскресеньеде 12 шакта.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ДЕКАБРЬ 23-ТЕ

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 —«120 минута». 8.35—«Улуг оюн». Уран-чечен фильм. 4-5-6 сериялары. Чапсарда (10.45) —Медээлер. 11.55 — 12.40 — «Киржикчилер». 15.30 —Медээлер. 15.40 —Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50 — Красноярскиниң уран чүүл училищезиниң камерлиг оркестриниң концерти. 16.20—Эртем: теория, шенелде, практика. 16.50—«Чудей болгаш чүге». 17.20— Украин ССР-ниң телевидениезиниң программазы. 18.05 —Поэзия минуталары. 18.10—«Бистиң салгалывыс». Лондонда орус уран чүүл херекселдериниң аукционунуң дугайында. 18.45—Бөгүн делегейде. 19.05 — Мультфильмнер. 19.25 — «Бо хүннерниң почтазы». Политиктиг тайылбырлакчы В. П. Бекетов чорудар. 19.55—«Улуг оюн». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 21.00 —«Үе». 21.35—Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 —«Улуг оюн». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 22.50—00.40 — «Үзел-бодал».

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

10.35; 11.35—Төөгү. 7 класс. Иван Грозныйның үези. 11.05 — Англи дыл. 12.05 — «Уруглар сады». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 14.20 — Медээлер. 14.30—15.45 — «Кадыр эл». Уран-чечен телефильм.

КЫЗЫЛДАН

18.00— Уругларга фильм. 18.10 — Медээлер. 18.30— В. Серен-оол «Иелер шиниткели» поэма-парабола. 19.40 — Медээлер (орус дылга).

МОСКВАДАН

20.00 — Эфирде музыка. 21.00 —«Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — Эфирде музыка. 22.45—23.30 — Спидвей. Делегей маргылдаазы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.10 — Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 18.30 —«Аян-чорукчулар клуву». 19.30 — Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.45—20.00 —«Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

ДЕКАБРЬ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Денди по прозвищу «Крокодил» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

Бичии зал: «Сборник мультфильмов» 10.00, «Орфей» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Три толстяка» 9.10, «Новые сказки Шахерезады» 11.40, «Акция» 14.40, «Меня зовут Арлекино» 16.50, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Зоя» 15.00, «Приди снова, дождь» 17.00, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Лиловый шар» 15.00, «Сладкие грёзы» 16.40, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Сила любви» 16.30, 19.30 шактарда.

АГААР

Республикага шокар булуттаар. Чагбас. Соңгу-барыын чүктеп хаттың кужу секундада 3—8 метр. Дүне агаарның температуразы 31—36, чамдык черлерге 21—26 градус соор. Хүндүс 21—26, чамдык черлерге 18 градус чедир соор.

Кызылга шокар булуттаар. Чагбас. Чывардаар. Дүне агаарның температуразы 33—36, хүндүс 24—26 градус соор.

КЫЗЫЛДЫҢ БАЖЫҢ ТУДУУШКУН КОМБИНАТЫНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ПУНКТУЗУ электрослесарьлар болгаш демир-бетон конструкциялар монтажниктериниң курстарынга дыңнакчылар чыып алырын чарлап тур. Өөренир хуусаазы 3 ай. Айда 100 (чүс) рубль хемчээлдиг стипендия төлээр. Хоорайда киир бижиткен кижилерни хүлээп алыр.
Айтырыглыг араазынга адрестен тодарадыр: Калинин кудумчузу, 23, БТК, кадрлар килдизи, телефону—4-14-36.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 54241

«ШЫННЫҢ» телефоннары: Редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; приемная — 3-34-26; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93; партийжя амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-25; совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23; үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73; агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; пропаганда килдизи — 3-34-57; культура килдизи — 3-39-15; информация килдизи — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; очулга килдизи — 3-34-93; корректорлар — 3-34-19; чурукчулар — 2-27-41; бухгалтерия — 3-43-41; солун келбейн барганда — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Неделяда 2 шарлалга амазы. Тиражы 24637 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле куруне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу бажыы № 1.

Чагыг № 221. ТС — 01671

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың декабрь 24 суббота
№ 296 (13896)
1925 чылдан үндезилеттинген
Өртээ 3 кеп.

СЪЕЗД АЖЫЛЫН ДООСКАН

Улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының Бүгү-эвилел съездизиниң делегаттары пленарлыг хуралдарга болгаш секцияларга чурттуң улус өөредилгезиниң системазының моон соңгаарты хөгжүлдезинге, аныяк салгалдың өөредилгезиниң болгаш кижизидилгезиниң келир үедеги угланыышкыннарынга хамаарышкан айтырыгларны бүгү талалыг чугаалажып көрген. Делегаттар боттарының хуржулгазынга база өөредилге черлериниң чагыгларынга, хөй-ниитиниң санал-оналынга даянмышаан, чаңгыс аай уйгуттуг чок өөредилгениң системазын тургузар, өөредилге черлериниң бүгү амыдыралын гуманныг болдурар болгаш демократчылар деп ниити түңнелге кылган.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүну, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков съездиге чуве чугаалаан.

Улус өөредилгезиниң талазы-биле Бүгү-эвилел чөвүлелин съезд соңгаан болгаш резолюцияны хүлээп алган.

ССРЭ-ниң Улус өөредилгезиниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Г. А. Ягодин түңнел сөс ап, чуве чугаалаан.

Съезд оон-биле ажылын дооскан.

(СЭТА).

ПАРТИЯНЫҢ XXI ТЫВА ОБЛАСТЬ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Дүүн Кызылга, республиканың хөгжүм-шии театрынга, партияның XXI Тыва область конференциязы ажылын эгелээн.

СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, партия обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин конференцияны ажыткан.

Бистиң республиканың ажылчы чону, бүгү совет улус-биле бир дөмей, акы-дуңма Арменияның улузунга таварышкан айыыл-халаптың дугайында дыңнадыгны ханы кажыдал-биле дыңнаан. Хөй националдыг совет улус Коммунистиг партияның болгаш Совет чазактың удуртулгазы-биле бо хүннерде боттарының сырый каттыжыышкынын болгаш чаңгыс эвин көргүзүп, Арменияның улустарының ажыг шүжүүн чиигедир дээш бүгү таланың материалдыг болгаш моральдыг дузаламчызын база деткимчезин көргүзүп турар.

Тываның ажылчы чону Арменияга шыдаар шаа-биле дузаламчыны база көргүзүп турар. № 700412 агар санче 700 муң ажыг рубльди шилчиткен, чылыг идик-хеп аймаан, түр чурттаар 10 өгнү чорутукан. Ынаар чорудары-биле 15 тонна аъш-чем бараанннарын, 520 кубометр дилиг материалдарын болгаш тудуг ыяжын, 20 санныг техниканы белеткээн. Качыгдаан өг-бүлелер чурттаар 12 квартираны, Кызылдың школа-интернадынга 80 уруг турар черни үзүп берген. Хөй-хөй күш-ажылчы коллективтер качыгдааннарга дузаламчы кылдыр бир хүнде ажылдаан шалының шилчидип турар. Дузаламчы көргүзери уламчылап турар.

Бистиң партиявыстың, Совет чазаавыстың Арменияның улузунга акы-дуңма дузаламчызы халаптың уржуктарын чайладырынга, үрелген хоорайларны болгаш суурларны катап тургузарынга дузалаар дээрзинге кижи бүрүзү бүгү чуртта берге бо хүннерде быжыы-биле бүзүреп турар.

Конференцияның киржикчилери минута иштинде туруп, акы-дуңма армян улуска ханы кажыдалын илереткен.

Конференцияның ажылчын президиумун, секретариадын болгаш мандат комиссиязын делегаттар соңгаан.

Конференцияның хүн айтырыгларын бадылаан:

1. СЭКП обкомунуң ажылының дугайында отчёт болгаш партияның область организациязының ээлчеглиг сорулгалары.
2. Партияның область организациязының ревизия комиссиязының отчёду.
3. СЭКП обкомун соңгууру.
4. Партияның область организациязының ревизия комиссиязын соңгууру.

«СЭКП обкомунуң ажылының дугайында отчёт болгаш партияның область организациязының ээлчеглиг сорулгаларының дугайында» илеткелди СЭКП обкомунуң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** кылган.

Партияның область организациязының ревизия комиссиязының отчёт илеткелин оон даргазы **Т. Ч. Салчак** кылган.

Илеткелдер талазы-биле санал берген делегаттар болза: СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретары **Б. С. Нурзат**, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутаты, Чөөн-Хемчик районда «Большевик» совхозтуң саанчызы **М. Х.-Д. Монгуш**, СЭКП Кызыл хоорkомунуң бирги секретары **Б. П. Свинцов**, Мөңгүн-Тайга районда ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң хойжузу **К. Д. Донгак**, «Тыва тудуг» трестиң № 48 тудуг эргелелиниң шеверлекчилер бригадазының бригадири **Е. С. Бизяева**, СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары **В. С. Неделин**, Тес-Хем район эмнелгезиниң кол эмчизи **Р. И. Калдар-оол**, Кызылдың № 1 ортумак школазының директору **Р. Н. Хайманова**, СЭКП Эрзин райкомунуң бирги секретары **К. А. Мон**, Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри **С. Д. Киров**, Улуг-Хем районда «Эйлиг-Хем» совхозтуң директору **Т. Д. Чечек-оол**, ВЛКСМ обкомунуң бирги секретары **В. А. Кочергин**, Тожу районда «Май 1-и» совхозтуң иви бригадазының бригадири **А. К. Бараан**, Кызыл районда «Кара-Хаак совхозтуң ногаажызы **Т. А. Салчак**, СЭКП Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретары **В. Т. Хемер-оол**, профоблчөвүлелдиң даргазы **Ш. П. Куулар**, Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхозтуң сарлык кадарчызы, партбөлүк организатору **К. С. Сарыг-Донгак**, В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чиңгине директору **Ю. Т. Комаров**, партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну **Х. А. Тока-Анчима**, Сүт-Хөл районда «Ишкин» совхозтуң өшкү кадарчызы, цех парторганизация секретары **О. Ш. Сат**, Өвүр райкүүскомунуң даргазы **И. У. Успун**, Таңды районда «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң хойжузу Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры **И. П. Сафонов**, республиканың шериг комиссары **В. И. Козлов**, Каа-Хем районда «Енисей» совхозтуң бызаа ажаакчызы **К. М. Иргит**, Бий-Хем районда «Хадың» совхозтуң саанчызы, цех парторганизация секретары **Г. С. Алдын-Херел**.

Мандат комиссиязының илеткелин оон даргазы СЭКП обкомунуң партийжи-организастыг болгаш кадр-биле ажыл килдизиниң эргелекчизи **В. М. Евтешин** конференцияга кылган болгаш ону бадылаан.

Делегаттарның айтырыгларынга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. Е. Серяков, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чиңгине директору Ю. Т. Комаров, ВЛКСМ обкомунуң бирги секретары В. А. Кочергин харыылар берген.

СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, партия обкомунуң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** түңнел сөс чугаалаан.

Конференция СЭКП обкомунуң ажылын чүгээр деп бир үн-биле үнелеп көрген.

Конференция СЭКП обкомунуң отчёдунуң талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

СЭКП-ниң XXVII съездизиниң, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлерин, «Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле хемчеглер дугайында» СЭКП ТК-ның; ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын амыдыралга боттандырарынче республиканың коммунистериниң, бүгү ажылчы чонунуң күжүн мобилизастаар талазы-биле партияның область организациязының сорулгаларын ында тодаргай айыткан. Партия комитеттериниң, партия эге организацияларының ажылында четпестерни эдериниң, конференцияга делегаттарның берген шүгүмчүлелдерин болгаш саналдарын амыдыралга боттандырарының хемчеглеринче кол кичээнгейни угландырган.

Конференция партияның область организациязының ревизия комиссиязының отчёдун бадылаан.

Партияның область конференциязының адрезинге СЭКП Красноярск крайкомундан, СЭКП Бурят, Кемерово, Иркутск обкомнарындан байырлыг телеграммалар келген.

СЭКП ТК-ның Партия тургузуушкуну болгаш кадр-биле ажыл килдизиниң инструктору **В. В. Рогило** конференцияның ажылында киржип турар.

Партияның XXI Тыва область конференциязы бөгүн ажылын уламчылаар.

СЭКП ОБКОМУНУҢ АЖЫЛЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА ОТЧЁТ БОЛГАШ ПАРТИЯНЫҢ ОБЛАСТЬ ОРГАНИЗАЦИЯЗЫНЫҢ ЭЭЛЧЕГЛИГ СОРУЛГАЛАРЫ

СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. ШИРШИННИҢ илеткели

Партияның ээлчеглиг XXI область конференциязы СЭКП-ниң XXVII съездизиниң, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлерин амыдыралга боттандырар дээш партияның болгаш чонуң эрес-шудургу практиктиг ажылының үезинде болуп турар-дыр. Совет ниитилелди эде тургузары болгаш революстуг ёзу-биле чаартыры бүгү совет улуска чогаадыкчы тургузукчу ажыл-херек апарган. Политиктиг болгаш экономиктиг реформа боттанып, амыдыралдың бүгү талаларының демократчыдылгазы хөгжүп, ажык-чарлыг чорук калбарып турар. Экономиканың, социал эде тургузуушкунунуң шугуму, ону кижилерниң херегледеринче эргилдирери чайгылыш чокка боттанып турар.

СЭКП ТК-ның ноябрь /1988 ч./ Пленумунуң «Күрүне тургузуушкунунуң талазы-биле политиктиг реформаны боттандырар талазы-биле хемчеглер дугайында» шиитпири, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ээлчег чок сессиязынга хүлээп алганы «ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында» база «ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» ССРЭ Хоойлулары совет ниитилелди демократчыдарының чорудулгазынга, Советтерниң бүрүн эргелерин улусчу эрге-чагырганың ёзулуг органнары кылдыр хайндырарынга чаа күчүлүг быраны берип турар.

Республиканың коммунистери, ажылчы чону, бүгү совет улус-биле бир дөмей, совет ниитилелдиң шынар талазы-биле чаа байдалын чедип алыр дээн партияның стратегтиг угланыышкынын деткивишаан, боттарының хүн бүрү ажылы-биле ону боттандырарынга киржип турар. Бо конференцияга бөгүн бис ол киржилгени канчаар хандырып турарывысты, ниити херекке бистиң салыышкынывыс кандыгыл дээрзин чугаалажыр ужурлуг бис. Хөй-ниитиниң, социал-экономиктиг амыдыралды эде тургузуп турарының чорудулгазын, СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң «Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалын канчаар күүседип турарын коллективтиг бодап көөр, бистиң ажылывысты, чогумчалыг чүүлдерни анализтээр, мөөннеттинген дуржулганы байлакшыдар, четпестерни база чедир шиитпирлеттинмейн турар чүүлдерни сайгарар ужурлуг бис. Бистиң ажыл-херектеривисти СЭКП-ниң XXVII съездизиниң, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлери-биле база катап тулгаштырар бис. Ындыг турушта, бедик негелделиг болгаш принципиалдыг чоруктуг ёзузунга бөгүн бис СЭКП обкомунуң отчёдун ажык, партийжи ёзу-биле ажыл-херекчи чугаалажыр ужурлуг бис.

Партийжи удуртулганың стилин болгаш методтарын идепкейлиг эде тургузар, кадрлар-биле ажылды сайзыраңгайжыдар

Обкомнуң, оон бюрозунуң болгаш секретариадының, аппараттың ажылының стилин болгаш методтарын эде тургузуп турары — анализ бээр айтырыгларның эң колунуң бирээзи болур болгаш чогуур үнелелди бээр чүүл ол дээрзин билип турар бис. Бо талазы-биле ажылдап келген бис, политиктиг, организакчы болгаш идеологтуг ажыл, ниитизи-биле партия ажылы тургустунуп турар бедик негелделерге дүүшпейн дээш кызып турдувус.

Бар хөй талалыг айтырыгларны ханы анализтээр, оларны шиитпирлээриниң чаа-чаа аргаларын дилеп тывар дээш партия обкому оралдажып келген. Чер-черлерде ажыл-херектиң байдалынче, чогум-на партия организацияларының болгаш күш-ажылчы коллективтерниң ажылынче кичээнгейни углаттырып, массалар-биле харылзааны быжыглап, оларның санал-оналын өөренип көрүп келген. Хүлээп алдынган шиитпирлерниң, ажылдап кылдынган программаларның болгаш хемчеглерниң күүселдезин дээш обком кежигүннериниң хуу харысаалгазын бедидер талазы-биле хемчеглер алдынып турган. Обкомнуң пленумнарынга эштер А. И. Ванжаның, М. Е. Абрамовтуң, В. С. Семёновтуң, Б. С. Нурзаттың, А. С. Дембирелдиң, Н. С. Конгарның отчёттарын дыңнаан. Обком бюрозунуң болгаш секретариадының хуралдарынга СЭКП хоорkомунуң, райкомнарының секретарьларының отчёттарын доктаамал ап келген. Кудуку партия комитеттериниң пленумнарынга болгаш бюроларынга партия, совет ажылдакчылар, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның удуртукчулары үргүлчү отчеттаар апарган.

Кандыг-даа ажылга пландаан тодаргай эгелээшкин турар ужурлуг. Сөөлгү чылдарда обкомнуң, оон бюрозунуң болгаш секретариадының ажылын пландаарының практиказын чаазы-биле кылып эгелээн бис. Отчеттуг үениң дургузунда обкомнуң коллегиалдыг органнарынга чугаалашкан айтырыгларывыстың саны ийи катап кызырылган, бистиң бодап турарывыс-биле алырга, оларны ажылдап кылып турарының шынары ээзи экижээн. Министрлер Чөвүлели-биле кады хүлээп ап турар доктаалдарның саны дыка кызырылган, дыка хөй ажыл-агый болгаш социал айтырыгларны шиитпирлээринге бот-тускайлаң органы совет органнарга берген. Партия комитеттеринче чорудуп турар документилерниң саны ийи катап кызырылган.

Организакчы болгаш политиктиг ажылдың чаа хевирлерин болгаш методтарын дилеп келген бис. Партияның район организацияларынга Обком хүннерин эрттирерин практикалап келдивис. Отчёттуг үениң дургузунда оларны Улуг-Хем, Тес-Хем, Сүт-Хөл, Тожу, Бай-Тайга, Кызыл районнарга эрттирдивис. Оларны эрттирип турар үеде ажылдың кол угланыышкынын тодарадырынга, улус ажыл-агыйының адырларын, социал амыдыралды хөгжүдеринге, четпейн турар чүүлдерни илередиринге, тус черниң курлавырларын болгаш аргаларын дилеп тыварынга база ажыглаарынга, бирги черге чугула айтырыгларны шиитпирлээринге дузаны партия комитеттеринге, партия организацияларынга чедирерин оралдашкан бис. Таңды болгаш Мөңгүн-Тайга районнарының партия организацияларынга обкомнуң ажылының дугайында отчёттарны берген. Аппараттың ажылдакчыларының болгаш активтиң кудуку партия звеноларынче, күш-ажылчы коллективтерже практиктиг дуза көргүзери-биле комплекстиг үнүүшкүннериниң практиказы быжыккан. Чаңгыс аай политхүннерни, ажык чагаа хүннерин болгаш өске-даа хемчеглерни эрттирериниге партия активиниң киржилгези идепкейжээн.

Обкомга чугаалажып көрген болгаш шиитпирлээн айтырыгларның дугайын ажылчы чонга доктаамал дыңнадырының системазы тургустунган. Хөй-ниитиниң саналын ханы өөренип көөр сорулга-биле обком массалыг информация четсектерин ажыглап, харысалгалыг ажылдакчылар хамаатыларны хүннүң хүлээп ап турар. Ажылчы чонуң чагаалары болгаш билдириишкиннери-биле ажыл сайзыраңгайжып турар.

Практиктиг ажылга чаа хевирлерин болгаш методтарны ажыглаар чорук практиктиг ажылды диргизео, бистиң четпестеривисти болгаш чедир кылбаан чүүлдеривисти тодаргай көөр, экономикада, амыдырал хандырылгазында, ниитилел амыдыралында болуп турар чорудулгаларны дарый эскерер база салдарын чедирер, түңнелдерин чогуур үезинде үндүрер болгаш чугула шиитпирлерни хүлээп алыр база боттандырар аргазы берип турар.

Ындыг-даа болза обкомнуң, оон коллегиалдыг органнарының ажылының стилинде, хевирлеринде болгаш методтарында чамдык чогумчалыг чүүлдерни демдеглевишаан, бодап алдынган бүгү чүүлдер шупту практикада боттанмайн турар, а тывылган болгаш хаара туттунган чүүлдер ам-даа тодарадырын болгаш ханыладырын негеп турар деп ажыы-биле чугаалаар бис. Партия ажылында тыптып келген чамдык чаа чүүлдер амдызында эде тургустунуушкунун негелделеринге дүгжүп турар тодаргай органзас-политиктиг система кылдыр тургустунмаан. Коллективтиг ажылга обком кежигүннериин чедир кииритирбейн турар бис, оларның составындан тургустунган комиссиялар кошкак ажылдап келген.

Партия эге организацияларының отчёт-соңгулдалыг хуралдарынга, хоорайның болгаш районнарның партконференцияларынга, областың партия конференциязынга белеткел үезинде бюро кежигүннеринге, обкомнуң бирги болгаш өске-даа секретарьларының адресстеринге хөй санныг ажыл-херекчи, принципиалдыг саналдарны болгаш шүгүмчүлелдерни кылган. Коммунистер бодунуң ажылынга, кадрларның ажылынга шүгүмчүлелдиг хамаарылганы менээ болгаш өске-даа секретарьларда бар болурун күзеп турарлар. Активтиң санал-оналын улуу-биле барымдаалап дыңнап, ажаа даянып, обкомнуң килдис эргелекчилеринге бот-тускайлаң чорукту болгаш инициативаны берген турарын, өскерлип турар байдалдарда оларны чогаадыкчы ёзу-биле хедерлиринге өөредирин, оларны консерватизминиң элементилеринден, ажыл-херекти кыдыра көөр чоруктардан ойталаарынга өөредирин күзеп турар. Шүгүмчүлелдерни болгаш саналдарны бис обкомнуң бюрозунга чугаалажып көрген болгаш ону четтүг деп хүлээп көрген бис.

Ниитизи-биле ам-даа обкомнуң болгаш оон бюрозунуң ажылының стилин болгаш методтарын үндезини-биле чаартырып хандырар дээш хөй ажылдаар ужурлуг бис. Обком аппаратының структуразын эде органзастааның, аграр килдистен аңгыда, адырлар аайы-биле бүгү килдистерин өскерткениң, ажылдакчыларның саны чээрби хуу кызырылганың билир силер. Ол чорук бээн ажылды үндезини-биле эде тургузарын, тодаргай угланыышкыннарны ылаптыг шилилирин негеп турар. Улуг ажыл-херекчи чорук, принципиалдыг негелде, айтырыгларны шиитпирлээриниң чаа дээштиг оруктарын болгаш аргаларын чогаадыкчы ёзу-биле дилеп тывары партия аппарадында негеттинип турар. Чугаа болза, хамыктың мурнунда удуртулганың политиктиг методтарын сайзыраңгайжыдарының дугайында чоруп турар.

Чаа байдалдарда республиканың хөгжүлдезиниң аажок нарын болгаш хөй талалыг айтырыгларын хамыктың мурнунда кадрларны, күрүне болгаш ажыл-агый органнарында коммунист удуртукчуларны дамчыштыр шиитпирлээр ужурлуг бис. Бис ону аажок эки билип, кадр ажылын кичээнгейниң төвүнде тудуп турар бис. Кадрлар-биле ажылды экижидериниң тодаргай сорулгаларын 1987 чылдың апрельде СЭКП обкомунуң пленумунга тодараткан. Эрткен үениң дургузунда обком бюрозунуң хуралдарынга партияның дыка хөй райкомнарының, күрүне органнарының кадрлар-биле ажылын анализтеп келген. Ниитизи-биле чүнү чедип алган бис, чүү кылдынганыл? Бирээде, удуртукчуларның хөй кезииниң кайы хире телеп-тиниң болгаш кандыг аргаларлыын билип алдывыс, мурнукузунга бодаарга, ам оларның ажыл-херекчи болгаш политиктиг шынарларын эки билир бис. Эргежок чугула апарган черлерге солуушкуннарны кылган. Партия хоорkомнарының, райкомнарының секретарьларының 65 хуузу чаартынган, беш кижиниң солуп турда, ийиден эвээш эвес кандидатура кирип турган. Совет, профэвилел, комсомол, ажыл-агый кадрлары дыка чаартынган. Ийиде, кадрлар-биле ажылдың чаа хевирлерин ажыглап турар бис. Соңгулда, аттестаташкын, отчёттарны дыңнаары болгаш характеристика бадылаары, дешпидип турда, ажык-чарлыг чорук — бо бүгү чүүлдер партияның область организациязында ажыглаттынып турар. Үште, удуртукчу ажылдакчыларның хөй кезиинде, оожум-даа болза, бот-тускайлаң чорук, чаа чүүлче чүткүл, инициатива болгаш ажыл-херекке чогаадыкчы чорук тыптып турар, олар удуртулганың демократтыг методтарын шиңгээдип ап, социал айтырыгларны шиитпирлээриниче эргилдеп кылып турар.

Кадр ажылында чүнү чедип албаан бис, мында кандыг четпестер, кошкак черлер барыл?

Хамыктың мурнунда обкомнуң, оон бюрозу кадрларны шилиирде болгаш таарыштыр тургузарда ёзу барымдаалаар — номенклатурлуг аргазын эчизинге чедир алырлып шывавааан. Кадр ажылынга биске турушттуг чорук, таарымчалыг система четпейн турар. Бо ажылга ажык-чарлыг чорукту ам-даа чедир ажыглавайн, партияның эге организациялары, күш-ажылчы коллективтер-биле эвээш сүмележип турар бис. Оон түңнелин

(Уламчызы 2-ги арынында).

СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. ШИРШИННИҢ илеткелиниң уланчызы

кииде частырыглары хаая эвес болдургулаар-дыр бис. Отчёттуг үеде янзы-бүрү үлгедиглер, албан-дужаалын шын эвес ажыглааны дээш 95 ажыг коммунист удуртукчу албан-дужаалындан хостаттырган, оон иштинде 43 кижи партиядан үндүрткен. Оларның дыка хөйүнүң дугайында бистер мурнунда партия обкомунуң пленумнарынга чугаалап турган бис. Ынчалза-даа коммунист удуртукчуларның талазындан партияның сагылга-чурумун үрээриниң таварылгалары уламчылап турар. Сөөлгү үеде Эрзин райкүскомнуң даргазы турган Н. В. Чындыгыр, ВЛКСМ Кызыл хоорком унуң бирги секретары турган Ю. С. Лопатченко, «Чаа орук» совхозтуң директору турган Д.-Б. Б. Чопуй, Тожу районнуң даргазы турган В. Л. Чернова албан-дужаалындан хостаттырган болгаш партия шугуму-биле хемчег алыскан, оларга үлетпүр министриниң оралакчызы турган В. С. Доспан, «Совет Тыва» совхозтуң директору турган С. Д. Селен-оол, Күш-культура болгаш спорткүркомитединиң спортчу дээди мергежил школазының директору турган Б. М. Чөкпек партиядан үндүрткен. Кадрларның бөдүүлүг курлаавырын тургузар дээш обком дыка чедир ажылдавайн турар, мында ажыл колдуунда дешпидер ажылдакчыларның ат-даназын тургузары-биле кызытаарлаттынып турар. Бо бүгүге обкомнуң партийжи-организакчы болгаш кадр ажыл килдизиниң, оон эргелекчизи эш В. М. Евтешинниң буруузу илдең көстүп турар-дыр.

Ажыл-биле чугаалаарга, бюро, оон секретарьлары, бирги секретары мен-даа ажылзе дааңдырган участоктарынга ажыл-херекти экижидери дээш удуртукчу кадрлардан партийжи негелдени четпес салып келген-дир бис. Дыка хөй удуртукчуларда сөс биле ажыл-херектиң чаңгыс аай чоруу, практиктиг ажыл-херекти организастап билири, ажылгыры, чогаадыкчы дилээшкин, чүткүлдүү четпес-тир. Ол шынар-биле хамыктың мурнунда, бис бодап көөрүвүске, эштер В. Д. Куркутов, Д. Б. Ондар, Б. П. Сапцов, В. Г. Левченко, И. М. Сувандии, Н. С. Конгар, В. Б. Кара-Сал, Ю. П. Южаков, В. П. Смагин, Н. А. Авдеев болгаш өскелер-даа идепкейлиг чепселгенири эргежок чугула. Чамдык удуртукчу ажылдакчылар оожум эде тургустунуп, хоочураан четпестерин ажып эртеринге, чидиг айтырыгларны шиитпирлээринге шудургу чоруун көргүспейн, туруп турар улуг айтырыгларны шиитпирлээриниң оруктарын дилеп тыппайн турарлар. Чамдык совхозтарда, организацияларда болгаш бүдүрүлгелерде ажыл-агыйжы эвес чоруктуң фактыларын төнчүзүнге чедир чок кылып, материал өртек-үнелиг чүүлдерниң үрэлдүнга болгаш кадагалалынга чогуур корум-чурумну тургузуп, социалистиг өнчүнү самчыгдаарының фактыларын чайладып шыдавазывысты чүгле оон-биле тайылбырлап болур. Хандырылга адырларының, калык камгалалының, улус өөредилгезиниң, культураның дыка хөй албан черлериниң ажылында шыңгы четпестери, күш-ажылдың кошкак сагылга-чурумун, хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээр чоруктарны, чамдык коллективтерде өске-даа четпес чүүлдерни чүгле оон-биле тайылбырлап болур.

Партия болгаш совет органнарның хүлээлгелерин аңгылап ылгаарының, партия аппаратының структуразын эде организастааның байдалдарында партия комитеттериниң ажылында кадр айтырыгы онзагай ужур-дузалыг болуп, кол черин ээлеп турар. Ынчангаш бис кадрлар-биле ажылды бүгү талалыг чаартыр, оларга шыңгы негелделерни салыр, оларның дугайында доктаамал сагыш салыр ужурлуг бис. Удуртукчу кадрларны, амгызынга бодаарга, улам ханы өөренири, экономиктиг айтырыгларны оларның кайы хире билиринин, чаа чүүлге кайы хире билип алыычалын, бодаашкыннарга болгаш хөделиишкиннерге дегейленген чүүлдерден кайы хире алырыгланын билири, оларның организакчы чоруун, моральдыг мөзү-шынарларын, ажылчаңының онзагай талаларын билири эргежок чугула. Бодунуң ажылының түңнелин принципчиглиг бөдүү-биле көөрүнге кадрларны кижизидер, ажылчы чоннуң шүгүмчүлелдерин болгаш саналдарын сайгарары дээш оларга негелдени күштелдирер ужурлуг бис. Күжүн болгаш энергиязын харам чокка берип ажылдап чоруур шынчы, ак сеткилдиг ажылдакчыларны күш-ажылын бистер бүгү талалыг деткиир, улам дузалаар, сүмелээр, кым-на ажылдаарын күзеп кылып чоруурун, оларны өөредир, а алак соонда ажылдаарының оонунга кым-на хөй чүве чугаалаар, болу ажылга шоолуг бердинмес болур, мындыгларның ажылын көөрде, партийжи принципиалдыг турушта үнелээр херек. Бөдүүн күүседикчилериниң үези эрткен, бисте ам чогаадыкчы бот-тускайлаң, идим болгаш шиитпирлиг ажылдап шыдаар аргалыг кижилер аажок негеттинип турар.

Альтернативтиг, конкурстуг соңгулдаларга кандидаттарны ой-шаанда дилээр, өстүрер болгаш белеткээр, ажык-чарлыг болгаш дээштиг курлаавырны тургузар херек. Билдингир харылларга бодаарга, мында хөй-ле айтырыглар амдызында тургустунуп кээп турар-дыр.

Чаа байдалдарда обкомнуң ажылының ажыктыын болгаш шынарын үнелеп көөрүнүң барымдааларының бирээзи болза, партияның хоорай болгаш район комитеттериниң ажылының эде тургустунуушкунунуң дениели болур. Партия обкомунуң бюрозу оларның ажылының стилин болгаш методтарын ханызы-биле анализтеп, оларның мурнунда турар сорулгаларны шиитпирлээриниң оруктарын дилеп, тыварынга дузалажып келген. Партия обкомунуң бюрозунуң хуралдарынга болгаш секретариатка ажылдың янзы-бүрү угланыышкыннарының талазы-биле партия Улуг-Хем, Кызыл, Бии-Хем, Барыын-Хемчик, Өвүр, Эрзин, Сүт-Хөл райкомнарының, Кызыл хоорайның, Таңды районнуң партия эге организацияларының отчёттарын чугаалашкылаан.

Партия комитеттериниң ажылын өөренип көөрге, оларның кол нуруузунда чедип алгылаан түңнелдерни черле хөөрем чокка, шүгүмчүлекти бөдүү-биле үнелээни хөй, ажылдың чаа хевирлерин болгаш методтарын дилеп тыварында ажык-чарлыг болгаш демократтыг, идепкейлиг чорук колдап турары илерээн. Ол чорук партия Эрзин, Мөңгүн-Тайга, Өвүр райкомнарының ажылында элээн илдең илереп турар. Партияның бо комитеттериниң ажылында партия организацияларының дайынчы арга-шинээн база коммунистерниң авангардчы ролюн бедидер, массалар-биле харылзааларны быжыглаар талазы-биле ажылды тодарадыры бир кол угланыышкын болуп турар. Ынчангаш мааа олар чогумчалыг тодаргай чедиишкиннерни чедип ап турарлар.

Ынчалдажок бистер партия Кызыл хоорком унуң база райкомнарының ажылын үндезини-биле эде тургузарын чедип албаан бис дээрзин ажыы-биле миннир ужурлуг бис. Кедээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң хөгжүдеринде үргүлчүлеп келген озалдаашкын чамдык районнарда дыка оожум ажып эртипп турар, чурттакчы чонну аъш-чем продуктулары-биле хандырары экижирейин турар, чурттарга бажыңнарының, социал-культура, өске-даа объектилерниң тудуунда өскерлиишкиннер чок, хөй-ниитиниң болгаш күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаарында боттуг түңнелдер чок. А ол дээрге эде тургустунуушкунуң кол негелдези болгай. Бо негелделерни, бөгүн кол үндезин сорулгаларны шиитпирлээринге чаа аргаларны тып шыдаваан, организакчы ажылды четпес чорудуп турар партия Барыын-Хемчик, Тожу, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга райкомнарынга тургузары эргежок чугула.

Партияның чамдык райкомнарының ажылдакчылары совет, профэвилел болгаш ажыл-агый органнарын солуп, дыка хөй айтырыгларны шиитпирлээрин бөгүн безин боттарынга ап, удуртукчу кадрлар, партияның эге организациялары-биле ажылды оожум эде тургузуп турарлар. Чамдык райкомнар ажылдың дегейленген стилинден эчизинге чедир уштунуп чадаан, практиктиг ажылды кижилерге, күш-ажылчы коллективтерге чоокшуладыр, бедик эчис түңнелдерни чедип алыр чаа мындыг чүүлдерни дилеп тыварының дугайында эвээш сагыш салып турарлар.

Ниитизи-биле партия хоорком унуң болгаш райкомнарының ажылында четпестер ам-даа эвээш эвес. Ону хоорайның болгаш районнарның болуп эрткилээн партия конференцияларын көргүскен. Партияның кудуку комитеттериниң ажылында четпестер дээрге-ле — обкомнуң кошкак удуртулгазының түңнелдери. Моон кандыг түңнелдерни үндүрүп болурул?

Хамыктың мурнунда обком болза, партияның кудуку комитеттеринге салдар чедирериниң дээштиг хевирлерин болгаш методтарын улам идепкейлиг дилээр, оларның ажылының эде тургустунуушкунунга чогумчалыг салдар чедирер, чаа байдалдарда ажылдап билирин өөредир херек. Ам болза, партияның комитет бүрүзү практиктиг чаа ажыл-херектериң бөдүүт генераторы болгаш пептеренгикчизи, экономиктиг, социал болгаш өске-даа адырларга үндезин өскерилгелерин чедип алырының организакчызы болгаш турары чугула. Экономиктиг реформаны боттандырарынга арендаңы, бот-оруулга-чарылганы, күш-ажылды организастаарының өске-даа дешпилгелиг хевирлерин база тевериип калбаа-биле шиитпирлериниң херээнге бодунуң киржилгезин ынак тодарадыр ужурлуг. Партия комитеттери консерватизмни, шуппен болгаш инициатива чок чорукту идепкейлиг ажып эртер, эде тургустунуушкунга моондак болуп турар ол бүгү-ле чүүлдер-биле шиитпирлиг демисежир, бар чидиг айтырыгларны саадатпайн шиитпирлээр ужурлуг. Партия обкомунуң, хоорком унуң болгаш райкомнарының ажылынга кол угланыышкыннарны бөгүн бис ынчаар билип турар бис.

Партия обкомунуң, хоорком унуң болгаш райкомнарының ажылының дениелин үнелеп тура, партия эге организацияларының ажылының эде тургустунуушкунунуң дугайында айтырыгны кол чүүл кылдыр тургузар ужурлуг. Амгы үеде бисте партияның 541 эге, 420 цех организациязы база 376 партбөлүк ажылдап турар. Амгы отчёт-соңгулдалыг кампанияның түңнелдери болза, партия организацияларының кол нуруузу илдең-не быжыккапып, күш-ажылчы коллективтерде башкарыкчы күш апарганын, улам утка-шынарлыг, ажык-чарлыг болгаш демократчы ажылдың чаа дуржулгазы-биле байлакшааның көргүзүп турар. Бо дугайын партияның 260 эге, 211 цех организацияларының секретарьларын база 114 партбөлүк организакчыларын ийи болгаш оон-даа хөй кандидатуралардан шилип соңгааныңдан безин көрүп болур.

«Ленинчи орук», «Торгалыг», «Кызыл тараачын» совхозтарының, № 3 АТП-ниң, геология шинчилел экспедициязының, «Тыва суг мелиорациязы» каттыжыышкынның партия эге организациялары болгаш өскелер-даа боттуг база тодаргай сорулгалыг ажылдап турарлар. Партияның бо организацияларының амыдыралында ажыл-шиги, тодаргай, негелделиг чорук күштелген. Экономиктиг, социал болгаш кижизидикчи сорулгаларны шиитпирлээринге чаа аргаларны калбаа-биле дилеп тып турар. Оларның организакчы болгаш политиктиг ажылының хевирлери база методтары улам сайзыраңгайжып турар.

Ынчалза-даа инициативтиг, дайынчы арга-шинээлиг парторганизациялар-биле чергелештир ам-даа сула ажылдап, коллективтериниң мурнунда туруп турар сорулгаларны шиитпирлээринге боттуг салдар чедирбейн, оларның ажылында шыңгы четпестер-биле бо-ла эптежи бээр, коммунистерниң авангардчы ролюн хандырбас, эде тургустунуушкунуң болгаш хүрээдээшкинниң чорудулгазынга шаптыктап турарларга удур туржуп шыдавас, корттук, манакчы турушту ээлеп, болуушкун бүрүзүнде-ле «үстүүртен» айтыышкын манаар организациялар ам-даа эвээш эвес. «Бурунгаар», «Коммунизмниң херели», «Морен» совхозтарның, Тес-Хем болгаш Каа-Хем районнарының, Чадаанада районнуң амыдырал хандырылга комбинатының, Сүт-Хөл РАУК-туң, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезиниң, «Кызыл агроүлетпүртранс» 1 болгаш 2 транспорт бүдүрүлгелериниң партия организацияларын болгаш чамдык өске-лээ черлерни оларга хамааржыштырып болур. Партия эге организацияларын удуртуруп партия комитеттери четпес боттандырып келгенин, оларның ажыл-херектеринче үргүлчү ханыдап кирбейн турганын, оларда бар бооп турар четпестерниң чылдагааннарын боттуг анализтевейн, эргежок чугула дузаны ээзинге чедирип келгенин ол чугаалап турар-дыр. Партия обкомунуң партийжи-организастыг болгаш кадр-биле ажыл килдизи (эш В. М. Евтешин) бо ажылды кошкак дүүштүрүп база углап келген.

Кандыг-даа партия организациязының, партия комитединиң ажылын үнелээрде кол барымдаа — эде тургустунуушкунга хамаарылга, оон сорулгаларын боттандырып чорудар дээш демиселге тодаргай салыышкыны. Ынчан оларның ажылының шимчээшкини ажылчы чоннарның чаагай чоруунун өзүлдезиниң дениели-биле, кижилерниң күш-ажылының болгаш амыдырал байдалының экижээшкиниң дениели-биле кандыг хамаарылгалыг боор турарын көөр апаар. Парторганизацияларның болгаш партия комитеттериниң хүлээлгези — кижиниң, эде тургустунуушкунуң социал айтырыгларын доктаамал кичээнгейге алыры. Хамыктың мурнунда бодунуң базым бүрүзүн көөру болгаш ону үнелеп билирин-де.

Парторганизацияларның ажылының түңнелдиг болуру оларның шынар талазы-биле составындан дорт хамаарылгалыг болгаш оон сыр дедирдаа боон болур. Партийжи хүрээлениң шынары ленинчи нормаларга болгаш принциптерге үндезилеттинип, СЭКП-ниң Уставы-биле шыңгыы дүүштүр, бо айтырыг талазы-биле партияның XXVII съездизиниң айтыышкыннары болгаш СЭКП ТК-ның докладдары-биле хандыртынып келген. Сөөлгү үш чылда партияның область организациязының хүрээлени 618 коммунистке улгаткан. Кежигүнге кандидат кылдыр 1712 кижини хүлээп алган. Моон мурнундагы үеге көөрде, 388 кижи эвээш боон турары ол. Партияга хүлээп алыышкынның элээн эвээжей бергениниң бир кол чылдагааны — чаа немелдени шилип алырда партия организацияларының эң-не негелделиг болу бергени.

Бөгүн партияның область организациязының хүрээлениинде 14806 кежигүннер болгаш СЭКП кежигүнүнге кандидаттар санаттынып турар. Отчёттуг үениң дургузунда социал составта ажылчын өзек өскен болгаш 46,7 хуу боон турар. Партия организацияларының улуг нуруузу чаа кежигүннер хүлээп алырын моон мурнунда-ла турган бөдүү барымдаалап таарыштырар, хүлээп ап турар кижилерниң санын чаңчыл апар чыткан деңнештирин дүүштүрер практикадан ойталап турар апарган. Эде тургустунуушкун чоруп турар үеде бодунуң эки талазын көргүскен кадржаан ажылчыннарны, бригадирлерни, инженер-техниктиг ажылдакчыларны, интеллигенцияның төлээлекчилерин партияга шилип алыр ажылды элээн экижиткен.

Партия организациялары партийжи хүрээлениң арыг болдурар дээш демисежишаан, коммунистиң бедик адынга төлеп чок кижилерден адырлып ап турар. Отчёттуг үениң дургузунда 577 партия кежигүннери СЭКП-ниң хүрээлениинден үндүрткен болгаш үнүп чорткан. Моон мурнунда үш чылдарга бодаарга, 156 кижи хөй болганы ол. Оларның 70 ажыг хууну арагалаашкын, мораль талазы-биле саңдараан, кем-херек үүлгеткен, өре-самчыгдал база оорсук кылган дээш үндүрткен.

Партияга хүлээп алыышкын — ала-чайгаарлаашкын эвес, ол дээрге — парторганизацияларның доктаамал сагыш салыр чүүлү-дүр. Сөөлгү үеде чамдык партия организацияларында партия кежигүнү эвестерниң ортузунга, ылаңгыя ажылчын коллективтерге идей-политиктиг, кижизидилге ажылын, төлептиг немелдени партияга шилип алырын сулараткан, а чамдыкта бо чугула херектиң бөдүүнү-биле көре бээр чоруктар бар. Чоргум-на бо чылдагаан-биле Барыын-Хемчик (эш Б. С. Нурзат), Кызыл (эш В. С. Очур-оол), Бии-Хем (эш Ю. А. Чихачев) районнарның партия организацияларында партия кежигүнүнге кандидаттар кылдыр хүлээп алган кижилерниң аразында ажылчыннарның саны элээн эвээжээн. «Тыва кобальт» комбинатының парткому (эш С. М. Климошенко) бо ажылды шуут-ла чорутпастай берген. Партийжи салдарны күштелдирери негеттинип турар бүдүрүлге коллективтериниден активчилерни СЭКП-ге шилип алыр талазы-биле ажылды кошкак удуртуп турар. Улус ажыл-агыйының специалистерин, инженер-техниктиг ажылдакчыларны, эмчилерни партияга эвээш хүлээп ап турар. Хоорком унуң, райкомнарның чанында парткомиссияларның ажылының дээштиг четпейн турар. Хүлээп алыышкын талазы-биле херектериң хөй нуруузун черлерге чедип, баш бурунгаар хынап албайн көрүп турар. Бедик политиктиг, ажыл-иштиг болгаш моральдыг мөзү-шынарлыг аныяк коммунистерге хевирлээри-биле кандидат стажты долузу-биле ажыглаары эргежок чугула. Партия кежигүнүнүң бедик адын бедидип, партийжи хүрээлениниң арыг болуруун хандырып, эде тургустунуушкунну боттандырарынга коммунистерниң авангардчы ролю оларның тодаргай херектеринге, практиктиг ажыл-херектеринге болгаш хууда киржилгезинге көстүп турарын чедип алыр херек.

Идеология ажылының бедик дээштиг база түңнелдиг болурун чедип алыр

Отчёттуг үеде обкомнуң бүгү-ле идеологтуг, масса-политиктиг ажылы эде тургустунуушкунунуң сорулгаларын боттандырып чорударынче, амыдыралдың бүгү адырларын чаартырынче коммунистерни, ажылчы чоннарның калбак кезиин мобилизастаарынче угланган турган. Идеологтуг салдар чедирериниң чепсектериниң дузазы-биле демократчыдылганы, ажык-чарлыг чорукту, шүгүмчүлелди болгаш бот-шүгүмчүлелди, кижи факторун идепкейжидер талазы-биле эвээш эвес ажылдар кылдынган.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарының күүседилгезин идеологтуг хандырар талазы-биле хемчеглерни ап келген, идей-кижизидилгелиг ажылдың эң-не ажыктыг хевирлерин болгаш методтарын дилеп тывар ажылды чорудкан.

«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының (эш В. В. Мартынов/, В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың /эш А. Н. Шуленов/, Кызылдың № 2 АТБ-зының /эш Н. Н. Гапоненко/, республика типографиязының /эш В. И. Попова/, Тураның тараа хүлээп алыр бүдүрүлгезиниң партия организацияларында улус ажыл-агыйының сорулгаларын шиитпирлээрин идеологтуг хандырарының чамдык дуржулгазы мөөңнеттинген. Чамдык школаларның болгаш өөредилге черлериниң, культура-чырыдыышкын албан черлериниң, массалыг информация чепсектериниң болгаш өске-даа идеология организацияларының ажылында эки чүүлче чамдык бурунгаарлаашкыннар көстүп келген.

Ниитизи-биле партия организацияларының организакчы болгаш политиктиг ажылын күштелдиргениниң түңнелинде, ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның, аныяктарның болгаш хоочуннарның, херээженнерниң чаа-чаа отрядтары эде тургустунуушкунуң херээнче кирген, оларның күш-ажылчы болгаш хөй ниити идепкейи өскен.

Оон-биле чергелештир партия обкому, оон бюрозу, секретариады, килдистери СЭКП-ниң XXVII съездизиниң, партияның XIX Бүгүэвилел конференциязының шиитпирлеринге дүүштүр идеология, политика-кижизидилге ажылдың түңнелдиг болуруун, оон утка-шынарын, хевирлерин болгаш методтарын чаартырын долузу-биле чедип ап шыдаваан.

Идеология ажылының ажыктыын кудуладып турар бир кол чылдагаан болза, эргежок чугула амыдыралчы айтырыглардан оон хоорук боон турары. Чамдык коллективтерде марксистчи-ленинчи өөредилге, лекция пропагандазы, аас болгаш көскү агитация аъш-чем болгаш чурттаарга айтырыгларын шиитпирлээри-биле, чоннуң хереглел барааннарын бүдүрерин болгаш ачы-дуза чедирилгезин калбартыры-биле, бот-оруулга-чарылганы, бригада, аренда болгаш өг-бүле кереэлерин, ажыл-агыйны башкарыының экономиктиг методтарын пептередириниң, кооперативтерни хөгжүдериниң дуржулгазын пропагандалаары-биле кошкак харылзаалыг боон турар.

Дыка хөй партия организацияларында кижизидилге ажылын комплекстиг көөрүн хандырбайн, кижилерниң профессионал, хар-назы болгаш национал онзагай чүүлдерин, оларның сонуургалдарын болгаш негелделерин четпес өөренип көрүп турар. Элээди оолдар, уругларның, бажыы ээн херээжен кижилерниң, пенсионерлерниң, чогумча чок өг-бүлелерниң, мооң мурнунда шииттирип чораан-нар, арагачылар болгаш алкоголиктерниң хөй кезии бистиң салдарывыстан хоорук болуп артып шаан. Ылаңгыя бо чорук Кызыл хоорайның, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик база Улуг-Хем районнарның партия организацияларынга хамааржыр.

Обкомнуң идеология килдизи, СЭКП хоорком у болгаш райкомнары, парткомнар ажылчы чоннарның, аныяктарның кижизидилгезинче совет болгаш ажыл-агый, корум-чурум камгалаар органнарның, профэвилел, комсомол болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларының, идеология албан черлериниң күженишкинин кошкак угланшыглап турар. Коллективтерде болгаш чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле бо ажылдың байдалы дээш бүдүрүлгелер болгаш организациялар удуртукчуларындан негелдени сөөлгү үеде кошкаткан. Хоорком унуң, райкомнарның, парткомнарның аппараттарының ажылдакчыларының, бүгү идеология активиниң өөредилгезин организастаарынче, олар чогуур үезинде медээлерни билгеп турарынче обкомнуң килдистери кичээнгейни четпес салып келген.

Обком секретары эш А. К. Канзай, идеология килдизиниң эргелекчизи эш Л. С. Зорина идей-кижизидилгелиг ажылдың ажыктыг хевирлерин болгаш методтарын, оон мурнакчы дуржулгазын шиигээдип алырынга партия комитеттеринге кошкак дуза чедирип, чаа, тодаргай чүүлдер оларның ажылында ам-даа эвээш боон турары-биле идеология ажылында шыңгы четпестерин тайылбырлаар болур. Обкомнуң идеология килдизиниң ажылдакчылары күжениишкинин айтырыгларны, хөй-ниити амыдыралында, кижилерниң бодун ап чоруурунда чедимче чок чүүлдерни ханызы-биле өөренип көөрүнче кошкак угландырган.

Бөгүн, кажан практиктиг хөделиишкиннерниң, тодаргай ажыл-херектерниң үези келгенде, бүгү идей-кижизидилгелиг ажыл социал-экономиктиг чаартылгаларга кижи бүрүзүнүң инициативазын болгаш чогаадыкчы чоруун, медерелдиг, сонуургалдыг киржилгезин хайныктырарынче угланган турар ужурлуг. Ажылчы чоннуң, аныяктарның күш-ажылчы, идей-политиктиг болгаш мөзү-шынар кижизидилгезин экижидерде, кол угланыышкыннары болгаш чаа турушту улам чиге тодарадыры чугула.

Хамыктың мурнунда күш-ажылчы кижизидилгениң чамдык айтырыгларының дугайында. Кижилерниң ак сеткилдиг болгаш үре-түңнелдиг ажылынга изиг бээри — партия организацияларының хүн бүрүдеги сагыш салыышкыны. Чамдык черлерде күш-ажыл төлевирип кижиниң тодаргай киирген үлүүн барымдаалавайн төлээри хевээр артып, деңнештирилге ам-даа быжыг болуп турары кижилерниң инициативазын болгаш чогаадыкчы чоруун хөгжүдериниң оруктарынга эвээш эвес моондакты таварыштырып турар. Кичээнгейге алгы дег мурнакчы дуржулга, ажылдакчының ак сеткилдиг, бедик бүдүрүкчүлүг ажылы үезинде деткимче албайн база нептереттинмейн баар фактылар ховар эвес. Социалистиг чарышты организастап турарында оон ролюн кудуладып турар четпестерни, таарымча чок чүүлдерни кайызын ол дээр. Күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаары онзагай кичээнгейни салыр чүүл ол болуп турар. Партия, хөй-ниити организациялары, удуртукчулар, чамдык бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш совхозтарның күш-ажылчы коллективи чөгүлелдерни, прогулдарны, ажылче озалдаашкыннарны, өске-даа чурум үрээшкиннерни шыңгызы-биле көрбейн турар. Ындыг чорук «Тыва тудуг материалдары» (эштер В. И. Кан-оол, Л. А. Пономарева), «Тыва агроүлетпүр тудуг» (эштер Г. М. Щубник, Н. С. Емашева), ыяш ажыл-агый каттыжыышкыннарының (эштер М. А. Гаков, А. Н. Харлан), «Тыва тудуг» трестиниң үлетпүр бүдүрүлгелер комбинадының (эш В. Ф. Васильев), «Шагаан-Арыг тудуг» трестиниң (эш С. Н. Куракин, Г. М. Конев) удуртукчуларынга болгаш парторганизациялар секретарьларынга хамааржыр. Дорту-биле чугаалаарга: демократияның болгаш ажык-чарлыг чоруктуң байдалдарында чамдык кижилер иштилел, хоойлу мурнунга боттарының харыысалгазын уттуп эгелээннер. Демократия дээрге кара туразында ажылдаашкын эвес, а ол дээрге хамыктың мурнунда бистиң хоойлуларывыстың болгаш норма-чижектеривисти хүндүлээрин, кижилерниң хамааты бедик идепкейин негеп турар деп угланыышкынны быжыы-биле чорудар ужурлуг бис.

Чугула айтырыг — бисте эвээш эвес ажыл чок кижилерни ажылга тургузары. Оларның хөй кезиин бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның, ачы-дуза чедирилгениң дузалал ажыл-агыйларынга, кооперативтерге киирип болур. Ол айтырыгның өске талазын база өөренип көрбес арга чок. Ажылдавайн турар кижилер хөй кезинде-ле корум-чурум үрээриниң оруктарынче кирип турары чажыт эвес, оон иштинде малчын ваалдар, суурлар болгаш районнар аразында аваала тоянп чоруп турар арагачылар болгаш алкоголиктер эвээш эвес. Ындыг кижилер Улуг-Хем, Кызыл, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга болгаш чамдык өске-даа районнарда хөй. Бир-ийи ай дургузунда суур бүрүзүнде байдалды ханызы-биле өөренип, ажыл чок улусту ажылга тургузар талазы-биле тодаргай хемчеглерни алыр болза эки деп бодап тур мен. Бо ажылды организастап чорударынга обкомнуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң деңнелинге тускай комиссияны тургузуп болур ийик.

Идей-политиктиг ажылдың хөй талаларындан ажылчы чоннуң интернационалчы кижизидилгезиниң талазы-биле ажылды тускайлаксаан ийик мен.

Обкомнуң бюрозу интернационалчы ажылды күштелдиреринче, совет улустуң найыралын быжыглаарынче партия комитеттерин доктаамал углап келген. Чамдык партия организацияларында болгаш күш-ажылчы коллективтерде, школаларда болгаш өөредилге черлеринде националдар аразында харылзааны быжыглаарының эки дуржулгазы чыгдынган. Националдар аразынга харылзажырының, культуразын, өске чоннарның төөгүзүн, дылын болгаш чаңчылдарын хүндүткелдиг көөрүнге кижилерни кижизидеринче, соңгулдалыг партия, совет болгаш ажыл-агый органнарынга, хөй-ниити организацияларынга аңгы-аңгы нацияларның кижилериниң төлээлелгезин чогуур-биле хандырарынче кичээнгей салдынып турар.

Национал-орус ийи дылды билир чорукче бирги базым кылдынган. Күш-ажылчы коллективтерде болгаш чурттап турар чериниң аайы-биле орус болгаш тыва дылдарны өөренир талазы-биле бөлгүмнер тургустунуп турар. Дыл өөренип турар улуска дуза кылдыр аңгы-аңгы сүмелер парлаттынып, солуннарда, радио болгаш телевидениеде материалдарны парлап, дамчыдып турар. Бо бүгү ажылды калбартып ханыладыры чугула.

Ниитизи-биле кижилерниң интернационалчы кижизидилгезин шыңгызы-биле чаартыр апаар. Республиканың эрге-ажыктарының ниити күрүнезинин-биле шын дүүшкен турарының, оон чаңгыс аай улус ажыл-агый комплекизинге салыышкынын улгаттырарының боттуг чугулазын тайылбырлаарынга бүзүреңчиг болгаш бадыткалдыг чорук илертейн-биле четпейн турар. Түс черниң эрге-ажыын хараар, азырадыкчы хөөннүг болгаш национализм-биле билдилиг, принципчиглиг турушта демисежири негеттинип турар. Ындыг чорук бисте база бар, ону көрбейн барып болбас.

Националдар аразында харылзааларны сайзыраңгайжыдар талазы-биле Пленумга СЭКП ТК белеткенип эгелээнин билир болгай силер. Орта киришпишаан, бистиң республикада интернационалчы кижизидилгениң болгаш националдар аразында харылзааның бүгү хөй талалыг чүүлдерни кичээнгейлиг-биле өөренип база анализтээр апаар бис. Ол айтырыгны обкомнуң пленумунга чугаалажып көөрү чугула болуп турар деп бодай-дыр мен.

Эштер, аныяктар-биле кижизидилге ажылын чаа бөдүү-биле, ханызы-биле тургузар ужурлуг бис. Оларның чамдык кезээниң билиг-медерели, ажылга кызымаа, ниити культуразы, хоойлуларга хүндүткели, эргелерниң болгаш хүлээлгелериниң чаңгыс негелделиниң билири четпейн турар.

Бис шуптуу комсомол-биле, аныяктар-биле ажылды ниити партийжи кол херектериниң бирээзи кылдыр санап, ол дээш кужуг үс, үеже харампанмас ужурлуг бис. Обкомдан эге организацияга чедир бүгү деңнелдерге аныяктар-биле ажылдың кол угланыышкыннарын, ону боттандырарының аргаларын соңгаарлатпайн тодарадыры чугула. Комсомолга партийжи удуртулганы херек кырынга бедидип, комсомолда ажылдап турар коммунистерден негелдени күштелдирери чугула. В. А. Кочергин болгаш ВЛКСМ обкомунуң өске-даа секретарьлары ажылын элээн күштелдирер болза эки.

СЭКП ТК-ның айтыышкыннарынга дүүштүр партия, күрүне, ажыл-агый органнары, хөй-ниити организациялары комсомол-биле, аныяктар-биле хүн бүрүнүң ажыл-херектерин шиитпирлээрде, боттарының хамаарылгазын бүзүрежилгениң, хүндүткелдиң, бот-боттарынга негелделиг болурунуң болгаш идепкейлиг кады ажылдажылганың принциптеринге үндезилээр ужурлуг. Аныяктарны даады-ла чемелевейн, а оларның кужу, энергиязы болгаш инициативазы эң долузу-биле ажыттынып база ажыглаттынып болур шак ындыг байдалдарны тургузары — бистиң ажылывыстың угланыышкыны ындыг.

Өөреникчилерниң болгаш студент аныяктарның өөредилге дээш, билиглер дээш бот-башкарылганы хөгжүдери дээш, корум-чурумну быжыглаары дээш харыысалгазын бедидер талазы-биле хемчеглерни бодаңыр апаар. Улус өөредилгезиниң органнарында болгаш башкылар коллективтеринде тавартжып турар чагырып-сургаар аргаларны орнунга, үстүнде чугаалааным ышкаш, ындыг аргаларны нептередири чугула. Өөредилге-кижизидилге ажылының шынары дээш, ортумак болгаш дээди школаның эде тургустунуушкуну дээш партия организацияларындан, школаларның база дээди өөредилге черлериниң башкылар коллективтериниден негелдени күштелдирер херек. Чоокта чаа тургустунган Улус өөредилгезиниң министерствозу (эш Н. Т. Конгар) эргезинде турар организацияларны удуртурунуң стилин болгаш арга-методтарын дүргени-биле чаартып, оларның ажылынче ханылап кирип, инициативага болгаш чогаадыкчы чорукка таарымчалыг байдалдарны тургузар болза, ниити өөредилге школаларының болгаш профтехучилищелериниң ажылынга өскерлиишкиннер болур боор деп бодап турар бис.

Өзүп орар салгалды кижизидеринге өг-бүлениң болгаш хөй-ниитиниң киржилгезин ковчут четпес хандырып турар бис. Бүгү деңнелдерге бо айтырыгны тускай көөрү негеттинип турар.

Ажылчы чоннуң, аныяктарның шериг-патриотчу, атеистиг кижизидилгезинче хөй кичээнгейни углаар ужурлуг бис. Мында боттуг четпестер бар болуп турар.

Угаап-бодал хереглелдерин хандырарының, кижилерниң хостуг үезин база дыштаныылгазын организастаарының айтырыы чидии-биле тургустунуп турар. Борта культура болгаш уран чүүл албан черлериниң, чогаадыкчы эвилелдерниң, физкультура-спорт организацияларының ролю дыка өзер.

Ынчалза-даа культура бажыңнарының, клубтарның, кызыл-булуңнарның болгаш библиотекаларның ажылында экижиишкин ам-даа эвээш. «Күш-ажылдың хостуу», Октябрьның 30 чылы аттыг, Тожу аттыг, «Кара-Хаак» болгаш өске-даа совхозтарның культура-чырыдыышкын албан черлеринде сонуургал аайы-биле бөлгүмнерге, хандыкшылдыглар каттыжыышкынынга киржир күзелдиглерге таарымчалыг байдалдарны тургуспаан. Хөгжүм-шии театрының болгаш филармонияның, чогаадыкчы организацияларның коллективтериниң чогаадыкчы аргаларының ажыттынарынга бүгү-ле бо-дур-чогуур чүүлдер кылдынмайн келген. Дыка хөй күш-ажылчы коллективтерде болгаш школаларда физкультура-спорт ажылын экижидери чедип алдынмаан. Спорттуң чамдык хевирлери ханы таптаашкынында турбушкан.

Культура министри А. С. Сереп, физкультура болгаш спорт талазы-биле комитеттиң даргазы Н. А. Авдеев, профэвилелдиң секретары М. М. Фирсова, ВЛКСМ обкомунуң секретары В. Б. Яндай-оол ажылда бар четпестерни чайладыр талазы-биле дээштиг хемчеглерни алыр, оон түңнелдиин чедип алыр ужурлуг.

База бир айтырыг дугайында. Демократчыдылганың болгаш ажык-чарлыг чоруктуң үезинде чогаадыкчы, уран чүүл болгаш эртем интеллигенциязының хөй-ниити идепкейи бедип турар. Бистиң эртемденнеривис, чогаалчыларывыс, журналистеривис, чурукчуларывыс, композиторларывыс, артистеривис экономиканың болгаш культураның, социал адырның, бойдус камгалалының, национадлар аразында харылзааларның, улусчу чаңчылдарның хөгжүлдезиниң айтырыгларының талазы-биле эвээш эвес ажыл-херекчи сапал-оналдарны киирип турар. Чаңгыс талалыг, чамдыкта чүгле сагыш-сеткилге үндезилеттинген, айтырыгның дөзүн ханы анализтевээн-даа бодалдар илерээшкини бар. Оон мындыг түңнел үндүрүп болур: интеллигенцияның аңгы-аңгы категориялары-биле ажылды күштелдирер, доктаамал харылзажыр, дыңнадыгларны кылып, оларның сапал-оналын алыр, кады ажылдажылганы тургузуп, айтырыгларны кады чугаалажыр. Бис олар-биле четпес ажылдап турарывысты миннир апаар бис.

Массалыг информация чепсектери эде тургустунуушкунуң, демократчыдылганы болгаш ажык-чарлыг чорукту калбартырының, кижи факторун идепкейжидериниң сорулгаларын шиитпирлээринче ажылчы чонну мөөңнээр талазы-биле эвээш эвес ажылдарны кылган. Партия обкомунуң бюрозу, секретариат «Шын», «Тувинская правда» солуннарның чамдык чүүлдерин деткээн.

Оон-биле чергелештир республика болгаш район солуннарының материалдарында, теле-радио дамчыдылгаларында айтырыгларны ханызы-биле чырыдары, бадыткалдыы четпейн турар. Мурнакчы дуржулга, чаа эгелээшкиннер кыры-биле чырыттынып турар. Чедир кылдынмаан ажылдарны болгаш четпестерни чырыдары ниити болуп, чамдыкта ону болдуруп турар чылдагааннарны айыттпайн турар. Эде тургустунуушкунуң организакчыларының дугайында солун очерктер, чурумалдар болгаш корреспонденциялар ковчут эвээш.

Парладыга үнген чүүлдерниң дээштиг ам-даа куду. Корум-чурум үрээшкиннерни, арагалаашкынны, наркоманияны, таарымча чок өске-даа чүүлдерни когун уеринче угланган чугула болгаш бүзүреңчиг материалдар [illegible] херек.

Партия организациялары, редакция коллективтери журналистерниң профессионал мергежилин, материалдарның шынары дээш оларның харыысалгазын бедидеринче эвээш кичээнгей салып турар. Кижизидилге айтырыгларында четпестер бар.

Обкомнуң идеология килдизи, партия хоорком у солуннар редакцияларының, Телевидение болгаш радио дамчыдылгазының талазы-биле күрүне комитединиң ажылынче ханылап кирери, удуртукчу коммунистерниң харыысалгазын бедидери, журналист кадрларны шилиир, таарыштыр тургузар болгаш кижизидер талазы-биле ажылды экижидери чугула.

Кижизидилге ажылында четпестер күш-ажылдың болгаш хөй-ниитиниң сагылга-чурумунуң байдалынга салдарлыг болуп, корум-чуруму үрээшкиннерниң, арагалаашкынның болгаш алкоголизминиң, араганы боттары кылыр чоруктуң, таарымча чок өске-даа чүүлдерниң үнүп турар чылдагааннары колдуу ол болуп турар.

Хемчеглерни ап чорутканының түңнелинде, 1985 чылга бодаарга, 1986-1987 чылдарда кем-херек үүлгедиишкиннериниң ниити саны элээн кызырылган. Оон-биле кады оперативтиг байдал бо чылын кошкаан болгаш нарыыдаан. Эрткен чылдың мындыг үезинге деңнээрге, ниитизи-биле кем-херек үүлгедии 20 хуу, кеземче херээниң истелге шугуму-биле 40,6 хуу өскен. Сагыштыы-биле өлүрүүшкүн кылыр, мага-ботка аар кемдээшкин таварыштырар, күрүнениң болгаш ниитиниң өнчүзүн, хамаатыларның хууда эт-хөреңгизин уптээр, оорлаар чоруктар өскен. Кызыл, Ак-Довурак хоорайларда, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Таңды, Бай-Тайга болгаш Улуг-Хем районнарда, «Найырал», «Кара-Хөл», «Шамбалыг» совхозтарның, Кызылдың АТБ-1, «Агротранс-1», «Агротранс-2» транспорт бүдүрүлгелериниң, Кызылдың аъш-чем садыының, КПТУ-1, ХПТУ-4 коллективтеринде болгаш өске-даа черлерде кем-херек үүлгедиишкиннериниң улгаттыы онза сагыш човаашкынныг болдуруп турар.

Обкомнуң бюрозунуң, Дээди Советтиң Президиумунуң, Министрлер Чөвүлелиниң, партияның кудуку комитеттериниң, хоорайкүүском-

СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. ШИРШИННИҢ илеткелиниң уланчызы

нарнын талазындан кем-херек үүлгедиишкиннерин, корум-чурум хажыдыышкыннарын, арагалаашкынны болгаш алкоголизмни баш удур болдурбазының айтырыгларынче кичээнгейни хөй салып келген. Ынчалза-даа чогуур түңнелдер чүге чогул, чүнү чедир кылбайн, чүнү эскербейн эрттирип турар бис?

Бис бодаарывыска, социалистиг хоойлу-дүрүм хажыдыышкыннарын чайладыр талазы-биле бистиң күжениишкиннеривистиң дээштиг чоруунуң чавыызының кол чылдагааны — ону баш удур болдурбас дээш организакчы, масса-политиктиг ажылды чогуур деңнелге ханы бодамчалыг, системалыг калбартып чоруттайн турарывыста. Хөй таарымча чок чүүлдерниң алыс утказынче ханылап кирбейн, оон тып-тып кээп турарының дазылын, чылдагааннарын эки билбейн турарывыста. Партия комитеттери, партия организациялары кем-херек үүлгедир, эрге-хоойлу хажыдар чоруктарга, арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демиселге кол күштү — хөй-ниитиниң, күш-ажылчы коллективтериниң, чоннуң долу күш-биле көдүрүп шыдавайн турар. Көрдүнген хемчеглерниң, партия болгаш совет органнарының шиитпирлериниң күүселдези дээш удуртукчу кадрлардан негелде чавыс болуп артпышаан.

Ажылдың ол участогун харылап турар СЭКП обкомунуң бюро кежигүннери эштер А. К. Канзай, Ч.-Д. Б. Ондар, обком кежигүннери К. А. Маспык-оол, Д. Б. Ондар олар сес болгаш чугаадан ыравайн, эрге-хоойлу үрээшкиннерин баш удур чайладыр талазы-биле хемчеглерниң бүгү комплекизин чаартырын хандырып шыдавааннар. Чер-черге чорудуп турар профилактиктиг хемчеглер кыры-биле, ёзу барымдаалап эртип, оларга корум-чурум үрээшкиннеринге, арагалаашкынга, оорлаашкынга сундулуп бүгү кижилерни хаара тутпайн турар. Олар ап чорудуп турар хемчеглерниң хажыызынга артып калгылаар.

Кем-херек үүлгедир, хоойлу-дүрүм хажыдар чоруктарны баш удур чайладыр, хоойлу-дүрүмнү быжыглаар, хамаатыларның эргелерин болгаш дүрүм ёзугаар эрге-ажыктарын камгалаар талазы-биле дээштиг хемчеглерни албааны дээш эрге-хоойлу камгалалының органнарының удуртукчулары эштер В. Б. Кара-Сал, Ю. П. Слободчиков, А. Д. Ховалыг олардан бөгүн партияның область конференциязы шыгыы негелдени салып ужурлуг. Бо чылдың он бир айларында кем-херек үүлгедиишкиннериниң 46 хуузу илереттинмээн. Ол дээрге эрге-хоойлу камгалаар органнарының четпес ажылының болгаш оларның чамдык ажылдакчыларының профессионал билиг-мергежилиниң куду боор турарын тодаргай херечилеп турар. Олар моон чогуур түңнелдерни кылыр ужурлуг.

Кем-херек үүлгедир чоруктарга, арагалаашкынга, алкоголизмге, наркоманияга, болгаш арага аймаа кылыр чоруктарга удур алдыннып турар хемчеглер чогуур түңнелдерин бербейн турарын барымдаалааш, келир чылдың январь—февраль айларында бо бүгү айтырыгларны база катап сайгарып чугаалажып көөрү чугула деп санап турар бис. Аңаа коммунистерни, комсомолчуларны, ажылчы чонну калбаа-биле киириштирери чугула.

Ниитизи-биле идеология ажылының деңнелин көскүзү-биле бедидер, ажылчы чоннуң күш-ажылчы болгаш политиктиг идепкейин, оон медерелдиг чорууун, нити культуразын бедидеринче, бедик мораль болгаш мөзү-шынарларын хевирдеп кижизидеринче ону угландырар сорулга бистиң мурнувуста туруп турар.

Үлетпүр бүдүрүлгезиниң ажыктыын бедидер

Отчёттуг үеде СЭКП обкому партия, совет болгаш ажыл-агый органнарының кичээнгейин үлетпүр бүдүрүлгезиниң ажыктыын бедидеринче угландырып келген.

Үлетпүрге эртем-техниктиг дээштиглерни дүргедедириниң 1990 чылга чедир программазын ажылдап кылган болгаш боттандырып турар. Бо беш чылдың үш чылдарында бүдүрүлгелерни чаартырынга болгаш техника-биле эде чепсегләэринге 24 миллион рубльдиң капитал салыышкыннарын ажыглаан, ол он бирги беш чылда чарыгдааныга бодаарга, 10 миллион рубльге хөй. Бүдүрүлгениң кол фондулары 10 хуу өскен. Ону ажыглаары элээн экижээн. Бир эвес он бирги беш чылда фонд эгидилгезиниң чыл бүрүде ортумаа-биле 1,5 хуу кудулап турган болза, 1986 чылдан эгелеп чылда 2,2 хуу өзүп турар апарган. 1985 чылдың деңнелинге бодаарга, бо чылын үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли 21,3 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү — 19,7 хуу өзер, ол дээрге беш чылдың үш чылдарында хүлээп алдынган контроль чурагайлардан бедик болуп турар. Тудуг материалдарының, арга-ыяш болгаш ыяш болбаазырадыр үлетпүр, электроэнергетика бедик темпилиг хөгжүп турар.

Адырларның болгаш коллективтерниң хөй кезиинде камналгалыг болгаш хумагалыг ажылдап турар. 1985 чылга деңнээрге, 1988 чылда үлетпүр продукциязынга материалдыг чарыгдалдар 2,5 хуу кудулаан. Нормалаттынган саарылга херекгилериниң эргилдези сөөлгү үш чылда 13 хуудан ажыг өскен. Үлетпүр пландан ажыр 7,1 миллион рубльдиң арыг орулгазын алган, бүдүрүлгениң орулгалыының ниити деңнели болгаш бараанныг продукция өскен.

Бистиң ажылывыстың бир кол угланыышкыны экономиктиг реформаны боттандырары болуп турары билдингир. 1988 чылдың эгезинден бээр бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланыышкын-биле 25 бүдүрүлге ажылдап турар, олар бүгү продукцияның чартыындан хөй кезиин бүдүрүп турар. Ол бүдүрүлгелер арыг орулга талазы-биле планны 135 хуу күүсеткен. Амгы үеде күш-ажылды организастаарының кереэ, бот-орулга-чарылга хевирлеринде хаара туттунган ажылчыннарының үлүг-хуузу 42 хуу боор турар. Ажыл үезиниң чидирин элээн кызырылган.

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дугу» комбинат (эштер Ю. Т. Комаров, А. Н. Шулепов), «Тыва кобальт» комбинат (эштер А. А. Голиков, С. М. Климошенко) болгаш өске-даа коллективтер чаа байдалдарда деп-дески ажылдап турар. Ында ажылчыннарының болгаш албан-хаакчыларының сонуургалын бедидип база оларны бүдүрүлгени эргелеп башкарарынче хаара тудуп, ажыл-агый болгаш хөй-нити организацияларының, күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдериниң үре-түңнелдиг кады ажылын организастап шыдаан.

Үлетпүрде чүнү чедип албаан бис? Чүнүң-даа мурнунда бистер хөй-хөй каттыжыышкыннарның болгаш бүдүрүлгелерниң деп-дески ажылдаарын хандырып шыдаваан бис. 1988 чылда 8 бүдүрүлге кереэ ёзугаар продукция бээриниң планын, 9 коллектив күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң планын күүсетпээн. Кылып турар продукцияның шынары куду, бот-үнези улуг боор турар.

Карылгалыг болгаш орулгазы эвээш бүдүрүлгелерниң саны оожум кызырлып турар. Чиик болгаш аъш-чем үлетпүр адырларында бүдүрүлгелерниң 29 хуузу сан-хөө талазы-биле нарын байдалда туруп турар. Ол бүдүрүлгелерниң бүдүрүүге болгаш социал амыдыралы оларга тыпсып турар чиңгелделерниң күсели-биле хандыртынып турар. Оларны төлевирлерден болгаш бюджетче киир санаашкыннардан хостаан болгаш олар дузаламчы ап турарлар. Боттарының сан-хөө байдалын экижидип алыр талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни хүлээп алырынче эвээш орулгалыг болгаш карылгалыг бүдүрүлгелерниң удуртукчулары даашпайн турар. Карылгалыг бүдүрүлгелерде ажыл-херектиң байдалын кичээнгейлиг-биле сайгарып көөр болгаш оларның моон соңгаарғы салым-чолун тодарадыры эргежок чугула. Маңаа чамдык бүдүрүлгелерни чиг эттиг болбаазырадып кылырының үндезининге продукция бүдүрүп үндүреринче угландырар, а өскелерин — бүдүрүлге коллективтеринге арендага дамчыдып бээр апаар боор.

Курлавырларны дилеп тывар, четпестерни чайладыр талазы-биле тодаргай хемчеглерни ажылдап кылыр талазы-биле ажылга күш-ажылчы коллективтерниң чөвүлелдериниң ролюн көдүрер херек. Амдызында оларның хөй кезии боттарының кол хүлээлгезин — планны тургузары, чарыгдалдарны тодарадыры, техниктиг эде чепсегленишкин, социал айтырыгларны шиитпирлээрин дээп ыткаш бүдүрүлгелерни хөгжүдериниң чугула айтырыгларын шиитпирлээр хүлээлгелерин кошкак күүседип турарлар.

Үлетпүрде удуртукчуларның болгаш специалистерниң элээн кезииниң экономиктиг четчир билиглери чок. Ажыы-биле чугаалаар мен: кадрларның, ажылчы чоннуң бүдүрүлге-экономиктиг өөредилгезин организастап шыдаваан бис. Экономиктиг ханы ажылдың чогу, бистиң чамдык бүдүрүлгелеривисте кадрларның азырадыкчы, тежээдикчи хөөннери ажылдап алган орулганың элээн кезиин колдуунда материалдыг деткимче көргүзеринче үндүрүп турарынга деңнээрге, 1988 чылда үлетпүрге материалдыг шаңнал фондузундан төлевирлер 14 хуу өскен. Бодаарга эки ышкаш сагындырар. А бир эвес ханызы-биле көөр болза, хөй-хөй коллективтерде күш-ажыл төлевириниң деңнели оон берничезинден ажып турар апарган. Ол болдунмас ужурлуг чүүл-дүр. Ындыг байдал хлеб быжырар болгаш макарон бүдүрер үлетпүр каттыжыышкынының бүдүрүлгелеринге (эш А. А. Рудольф), «Тыва тудуг материалдары» (эш В. И. Кан-оол), «Тыва сүт агроүлетпүр» (эш В. И. Федотов) болгаш өскелерге-даа хамаарышкыр.

Оон кандыг түңнелдерни үндүрүп болурул? Партия комитеттери, профэвилел организациялары, күш-ажылчы коллективтерниң чөвүлелдери күш-ажылдың саныы, шынарын болгаш төлевирин кичээнгейлиг хайгаараар, бедик төнчү түңнелдерни чедип алырынга кижи бүрүзүнүң салыышкынын улгаттырар ужурлуг. Үлетпүр хөгжүлдезиниң айтырыгларының дугайын чугаалап тура, бюро кежигүнү, СЭКП обкомунуң ийиги секретары эш Г. Н. Долгополов партия обкомунуң, хооркомунуң болгаш райкомнарның килдистериниң ажылын эде тургустунуушкунуң негелделеринге дүүштүр бедик деңнелче көдүрүп шыдаваанын онзалап демдеглээр херек.

Практиктиг сорулгалар кылдыр бөгүн эң чугула чүүлче чүнү идип үндүрүп болурул? Ол болза күш-ажылчы коллективтерниң амыдыралын эде тургузарынга партия, совет болгаш ажыл-агый органнарының, профэвилел комитеттериниң ажылын тодаргайлаары. Ол оожум чоруп турар. Ол болза 1989 чылда бүгү бүдүрүлге каттыжыышкыннарының болгаш бүдүрүлгелерниң долу бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче шилчилгезин доозары болгаш ону боттандырып чорудары. Чаа ажыл-агый механизмин долузу-биле ажыглап эгелээр, бүдүрүлгени болгаш күш-ажылды организастаарының кереэ, аренда хевирлерин калбаа-биле шиңгээдир херек. Оон ынай. Пландарны күүседир херек, олар күжениишкинниг. Бүдүрүүшкүнүң хемчээлин 6,6 хуудан эвээш эвес өстүрер, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн 6,5 хуу бедидер ужурлуг.

Кол айтырыг — тургустунган бүдүрүлге күчүзүн уламна долузу-биле ажыглаар, фонд эгидилгезин бедидер, оон идепкейлиг кезиин чаартыр, курлавырлар камнап алыр технологияларны нептередир талазы-биле хемчеглерни кичээнгейниң төвүнге тургузары. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң факторун идепкейлиг-биле ажыглаар. Бүдүрүлгелерни долу бот-орулга-чарылгаже, аренда керээзинче шилчидерин дүргедедир. Иштики курлавырларны эки ажыглаар. Чижээлээрге, «Тыва даг-дугу» комбинаттың коллективи бүдүрүлгениң хемчээлин өстүрер, шифер, асбокартон бүдүрүлгезин организастап чорудар талазы-биле ажылды дүргедедир, даг-дугу рудазын комплекстиг болбаазырадып кылырын организастаар талазы-биле ажылды туруштуг чорудар ужурлуг. Ындыг хемчеглерни «Тыва кобальт» комбинатка, ылаңгыя бүдүрүлгениң чаа технологиязын, оон артынчыларын болбаазырадып кылыр болгаш оон немелде металлдарны алыр талазы-биле ажылды шалыпкыны-биле чорудары эргежок чугула. Хөмүр-дашты комплекстиг болбаазырадып кылырының аргаларын дилеп тывар, оон-биле кады ону казып тыварының хемчээлин улгаттырар ажылды уламчылаар херек. Чиик, түс чериниң ыяш болбаазырадып кылыр үлетпүр бүдүрүлгелерин чаартыр болгаш ындыг чаа бүдүрүлгелерни тудар талазы-биле улуг ажыл туруп турар. Энергетиканы улам ынай хөгжүдериниң айтырыгларын улам-на кызымаа-биле болгаш дүргени-биле шиитпирлээр херек.

Республиканың улус ажыл-агыйын улам ынай хөгжүдери-биле холбашкан айтырыгларны партия обкому, Министрлер Чөвүлели бо чылын элээн каш академия, адырларның эртем-шинчилел болгаш төлевилел институттарының, ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң министерстволарының болгаш ведомстволарының киржилгези-биле чугаалажып көрген. Амгы үеде республиканың бүдүрүкчү күштериниң хөгжүлдезиниң болгаш оларны тургузарының 2005 чылга чедир үеде кол схемазын ажылдап кылып турар. Схеманы шуут чедир ажылдап кылып турган, эртемденнерниң, геологтарның, түс чериниң кадрларының болгаш активтиң, ажылчы чоннуң санал-оналын барымдаалап көрген турар.

Капитал тудугну дүрген хөгжүдер

Шүтүмчүлелдиг хамаарылга, практиктиг хемчеглерни ап чорутканы, коллективтерни мобилизастааны, экономиктиг методтарны нептередир талазы-биле ажыл капитал тудугда ажылды элээн экижидиптер арганы берген. Ажылдың дараазында угланыышкыннарынче обкомнуң, кудуку партия комитеттериниң кичээнгейин мөөңнээн. Ол болза тудуг бүдүрүлгезин болгаш ажылчыннарның күш-ажылын организастап чорударын экижиткени, тудуг кадрларын белеткээри болгаш доктаамал күш-ажылчы коллективтерни тургусканы-дыр. Ол болза тудуг индустриязының болгаш тудуг материалдарының үлетпүр бүдүрүлгелериниң күчүлерин мурнай хөгжүдериниң болгаш шиңгээдип алырын хандырары-дыр. Ол болза чурттаалга бажыңнарының, социал-культура херегселиниң өске-даа объектилерниң тудуун дүргедедири-дир. Объектилер тудуунда фонд чепсегленишкининиң болгаш механизмнер чепсегленишкининиң деңнели, чыып-эптээриниң деңнели элээн өскен. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 14,4 хуу улгаткан. Бо бүгү беш чылдың үш чылының иштинде 585 миллион рубль капитал салыышкынны шиңгээдип алыр, 424 миллион рубль тудуг-монтаж ажылдарын күүседир арганы берген, ол болза он бирги беш чылдың ындыг үезинге деңнээрге, 160 млн. рубль хөй болуп турар. Акшаландырыышкынның бүгү үнер дестерниң күсели-биле 590 миллион рубльге кол фондуларны ажыглалга киирген.

«Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле хемчеглер дугайында» СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын күүседирин организастап чорудары обкомнуң бюрозунуң болгаш секретариадының кичээнгейиниң төвүнге турган. Ол доктаал ёзугаар тудар ужурлуг 267 объектиниң 74-үн ажыглалга киирген, 105-ти туттунуп турар, 40 объектиге төлевилел-смета документациязын ажылдап кылган.

Капитал тудугну организастап чорудуунда ам-даа хөй четпестер бар деп мининир ужурлуг. Хамыктың мурнунда бис ол адырны хөгжүдериниң интенсивтиг оруунче дүрген шилчилгезин хандырбайн турар бис. Ол болза кол айтырыг-дыр. Тудуг организацияларының күчүзүн ам-даа кошкак өстүрүп турар. Оон чылдагааны-биле оларның чамдыызы үндүрүп берген акша-хөреңгини долузу-биле шиңгээдип албайн турар болгаш объектилерни ажыглалга киирериниң хуусаазын үзүп турар. Бо чылын тудуг-монтаж организацияларының үштүң бириниден хөйү планныг онаалдаларны күүседип шыдавайн турар. Олар 14 миллион рубльге тудуг-монтаж ажылдарын чедир күүсетпейн баар, оон иштинде «Тыва тудуг» каттыжыышкынның бүдүрүлгелери — 12,7, «Абаканэнергоүлетпүртудуг» трестиниң КМК-3 — 600 муң рубль чедир күүсетпес. Оон-биле кады ол болгаш өске-даа тудуг организацияларының бодунуң ажылын экижидеринге эвээш эвес аргалары. Кол-ла четпес чүве чүдел дээрге обком, кудуку партия комитеттери болгаш партия эге организациялары, совет органнар коллективтерниң удуртукчу, инженер-техниктиг ажылдакчыларның күжениишкиннерин бүдүрүлгениң курлавырларын улам долузу-биле ажыглаарынче, четпестерни чайладыры-биле чаа, чаңчыл болбаан шиитпирлерни дилеп тыварынче болур-чогууру-биле ам-даа мөөңнеевейн турарында.

Кызыл хоорайга отчёттуг үениң иштинде акша-хөреңгини шиңгээдип алырының хемчээли барык 2,2 катап өскен-даа болза, ажыл-херектиң байдалы мында оожум эттинип турар. Партия хооркому, оон бирги секретары, обкомнуң бюро кежигүнү эш Б. П. Свиппов партия организацияларының болгаш күш-ажылчы коллективтерниң, хоорсоветтиң күүскомунуң ажылын, тудугжуларның күш-ажылын организастап чорудуарын үндезини-биле экижидеринче четпес углап баштап, мөөңнелип келген хөй айтырыгларны талазы-биле шиитпирлерни боттандырып чорудары дээш контрольду кошкак боттандырып чорудуп турган. Чер-черде партия болгаш совет органнар капитал тудугну хөгжүдериниң хөй санныг практиктиг айтырыгларын оожум шиитпирлеп турар. Тудуг организацияларында бүдүрүлгениң индустриалчастаарының болгаш ажылдарны механизастаарының деңнелин бедидериниң, чаа улам ажыктыг материалдарны болгаш конструкцияларны нептередириниң айтырыгларын оожум шиитпирлеп турар. Инженер удуртулга шыңгыызы-биле хожудап турар болгаш ажылдарның шынары куду.

Капитал тудугну дүргедедиринге бригада болгаш аренда керээзин, күш-ажылды организастаарының өске-даа хевирлерин болур-чогууру-биле ажыглавайн турар. Чижээлээрге, бригада керээзиниң аргазы-биле республикада 537 тудуг бригадаларындан чүгле 219 бригада ажылдап турар, олар тудуг-монтаж ажылдарының чүгле 49 хуузун күүседип турар. Мында ёзу барымдаалаар чорук хөй. Коллективтиг кереэже шилчээп чамдык тудуг эргелелдеринде ажылдап кылырының деңнели тудуг комплекизиниң ортумак деңнелинден куду. Чамдык удуртукчулар болгаш специалистер техника болгаш экономика талазы-биле белеткеттинмээн болган. «Тыва тудуг», «Тыва агроүлетпүр тудуг», «Тыва агромелиорация» каттыжыышкыннарының бүдүрүлгелеринде база өске-даа черлерде коллективтиг кереэ кошкак шиңгээттинип турар. Ажыл-агый чорудары-ның чаа аргаларынче шилчиишкин кадрларның организакчы болгаш экономиктиг ажылының бүгү хевирлерин болгаш методтарын эде көрүп бирги черге чергеп айтырыгларын кылдыр тургузуп келгенин амгы үеде билдингир. Долу бот-орулга-чарылганы болгаш бот-акшаланыышкынны шиңгээдиринге удуртукчуларның болгаш специалистерниң харысалгалыг база чогаадыкчы хамаарылгазын бедидеринче партия комитеттериниң күжениишкинин тодаргай углаары бюродан, обком секретары эш А. И. Ванжадан негеттинип турар. Бо талазы-биле хөй чүүлдерни чедир кылбайн турарывысты мининип чугаалаар апаар. Чаа техниканы база дешпилгелиг технологияны шиңгээдириниң, кадрларның мергежилин бедидериниң, күш-ажылды организастаарының кереэ, аренда болгаш өске-даа хевирлерин шиңгээдириниң күсели-биле орулгалыг чоруунуң деңнелин бедидер талазы-биле кылып чорудар ажылының тодаргай программазы коллектив бүрүзүнге турарын чедип алыр херек.

Тудуг ажылдарының улгадып турар хемчээли тудуг индустриязының болгаш тудуг материалдары үлетпүрүнүң баазазын мурнады хөгжүдерин негеп турар. Чыып эптээр демир-бетон кылыгларны болгаш туүйбуну бүдүрүп үндүрери көвүдээн-даа болза, оларга херегтел 25 хуу хире чедир хандыртынмайн турар. Тудугларны чогуур материалдар-биле хандырарының оруктарын дилеп тывар ажылды партия организациялары сөс кырында эвес, а херек кырында холга алган черлерде байдал көскүзү-биле экижип орар. Ындыг чүүл Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Бии-Хем районнарда көзүлбейн турар. Райкомнар секретарьлары эштер Б. С. Нурзат, Ю. А. Чихачев болгаш өскелерниң-даа инициатива чок, шимчеңгир эвес боор турарындан хөй чүүлдер хожудап турар.

Тудуг организацияларының түс чериниң тудуг материалдары-биле хандырарын чедип алыр төлээде, ындыг материалдар бүдүрер черлерниң күчүзүн 1990 чылга чедир 85 хуу чедир улгаттырар ужурлуг бис. Тудуг материалдары кылыр бүдүрүлгелерниң техниктиг эде дериишкинин дүргедедип, оларны ийи-үш ээлчеглиг ажылгаже шилчидип база бажың тудуушкун комбинадының эде дериишкинин 1989 чылдың бирги чартыында доозуптар болзувусса, ону чедип ап болур бис. 1989 чылдан эгелеп чайгы үеде ажылдаар бүгү туүйбу заводтарын болгаш тудуг индустриязының улуг эвес бүдүрүлгелерин аренда керээзинге бээр херек. Ол арга чүгле оларның карылгалыг чоруун чок болдурар эвес, продукция бүдүрериниң хемчээлин улгаттырар болгаш продукцияның шынарын экижидер.

Партия обкомунуң шиитпирлээри дээш доктаамал ажылдап турар кол сорулгаларының бирээзи болза чурттаалга, социал-культура объектилериниң тудуун дүргедедир болур. Бисте «Чурттаалга-2000» программаның ажылдап кылдынганын, кедээ черлерге 1990 чылга чедир үеде социал таланың объектилериниң тударының талазы-биле хемчеглерниң бадылаттынганын билир силер. Сөөлгү үш чылда тудугда байдалдың чоорту экижип кел чыдарын чугаалаксап тур мен. Тудугнуң ниити хемчээлинге хамаарыштыр алырга чурттаалга болгаш социал-культура объектилериниң тударынга үндүрүп берип турар хөреңгилерниң үлүг-хуузу бо чылын 38 хуу чедир өскен. Оон аңгыда туттунуп турар хөй-хөй бүдүрүлге объектилери социал угланыышкынныг боор турар. Бо беш чылдың төнчүзүнге чедир акшаландырыышкынның бүгү дестериниң үндүрүп берип турар бүгү хөреңгилериниң үштүң бир кезии социал инфраструктураны хөгжүдеринге ажыглаттынар.

Сөөлгү үш чылда ниитизи-биле 440 муң дөрбелчин метр чурттаалга шөлүн туткан, ол дээрге планда көрдүнгенинден 10 муң дөрбелчин метр, он бирги беш чылдың ол үезинге деңнээрге, 160 муң дөрбелчин метр хөй боор турар. Ниитизи-биле сөөлгү үш чылда 7,5 муң өг-бүле, оон иштинде Кызылда 3 муң өг-бүле, чурттаалга байдалын экижиткен.

Ынчалзажок ол дээрге ам-даа эвээш. Хамааты чурттаалга тудуунда байдалды үндезини-биле экижидерин ам-даа чедип алдынмаан. Чурттаалга болгаш социал таланың объектилерин тударының темпизи ам-даа чавыс. Обкомга эш А. И. Ванжага, партия хооркомунга болгаш райкомнарынга ниити чугаалар, пландарны, даалгаларны сайгарып көөрү боор турзажок, оон дараазында инициативачы, чүткүлдүг ажылдар, тудуг коллективтерин мобилизастаарының талазы-биле ажыл барык көзүлбейн турар.

Кадык камгалал, чырыдыышкын, культура болгаш чоннуң амыдырал хандырылгазының объектилерин тударынга көрдүнген хөреңгилерниң багай шиңгээттинип турары онза улуг дүвүрээшкинин болдуруп турар. Республикада үр үеде туттунуп турар объектилерниң үштүң бир кезии ол адырларның тудугтары болур. Ажыл-агый удуртукчуларының кичээнгейин ол объектилерниң тудуунче угландырар, олардан негелдени күштелдирер, ол ажылга саат ужураштырып турар механизмин үндезини-биле чок кылыр херек.

«Чурттаалга-2000» программада көрдүнгени ёзугаар ниитизи-биле 3 миллион дөрбелчин метр хире шөлдүг 58 муң 500 квартираны тудар азы республиканың чурттаалга шөлүн херек кырында ийи катап улгадыр. 1988 чылдың январь бирге чедир учётка алдынган бүгү кижилерни 1994 чылга чедир чурттаалга шөлү-биле хандырар дээш бүгү чүүлдерни кылыр херек. Өскээр чугаалаарга, беш-алды чылдар дургузунда квартира оочурун маңаар хуусааны ийи катап кызырарын көрдүнүп турар. Ону чедип алыр төлээде, ажылдаар, шудургу ажылдаар болгаш тудуг херээн болур-чогууру-биле чорудар херек. Оон-биле кады улуг харысалгалыг болур, тодаргай ажылдаар болгаш сөс биле ажыл-херектиң чарылбазын чедип алыр херек. Чыл санында 200 муң дөрбелчин метр чурттаалга шөлүн азы 4 муң квартираны ажыглалга киирерин чедип алыры чугула. Ол ажылдың кол күүседикчилери кереэ ёзугаар ажылдап турар тудуг организациялары болур дээрзи билдингир. Олар пландарын доктаамал күүседип, программа күүселдезин үспес ужурлуг. Оон ынай. Бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш совхозтарның боттарының күжү-биле чурттаалга тудуу кылырын калбартыры чугула. Амгы үеде олар чурттаалга объектилериниң 15 хуузун тудуп турар. Ол дээрге эвээш-тир. Бо чугула сорулганы шиитпирлээринден чаңгыс-даа ажыл-агый удуртукчузу дашкаарлап болбас ужурлуг.

Бистиң дараазында курлавырывыс — хууда чурттаалга тудуун калбартыры болур. Маңаа бүгү-ле бар аргаларны болгаш курлавырларны ажыглаар херек. Министрлер Чөвүлели, хоорайкүүскомнар хууда чурттаалга бажыңнары тударынга шаптыктап турар бүгү чүүлдерни чайладыр, хууда бажың тудуп алыр дээн кижилерге чээли алырынга, тудуг материалдары тыптынып алырынга база механизмнер хөлезилеп алырынга дузаны көргүзер ужурлуг.

Чурттаалга тудуунуң хемчээлин калбартырынга саат ужураштырып турар кол чүүл болза, Кызылда болгаш өске-даа чурттакчылыг черлерде инженерлиг четкилер тудуунуң хожудап турары болур. Ол чорук Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы эш В. П. Болбаттың дүвүрээшкинин бодурар ужурлуг. Ол өске эштер-биле кады чылыг-канализация, электри четкилерин тударын мурнады хөгжүдерин чедип алыр ужурлуг. Министрлер Чөвүлели тудуг ажылдарының шынарын экижидери, чурттаалга бажыңнарын база социал-амыдырал объектилерин брак болгаш чедир кылдынмаан чүүлдер чокка хүлээп алыры дээш совет, ажыл-агый удуртукчуларындан негелдени күштелдирер херек.

Чурттаалга бажыңнарының, социал таланың объектилериниң тудуун дүргедедир талазы-биле айыттынган хемчеглерниң кайы хире улуг хемчээлдиг болгаш чугулазы — чаңгыс-даа партия организациязының, чаңгыс-даа коллективтиң, чаңгыс-даа удуртукчунуң киржилгези чокка ол ажыл боттанып болбас дээрзин билип тур боор силер, эштер. Чурттаалга бажыңнарының, школаларның, уруглар садтарының болгаш культура-амыдыралдың өске-даа объектилериниң тудуунга республиканың бүгү чурттакчыларының хууда киришкен турарын чедип алыр ужурлуг бис. Республикада социал-амыдырал тудугларын кылып турар өске областардан болгаш крайлардан келген тудугжуларның дузазын долузу-биле ажыглаар, оларның буянныг чаагай болгаш интернационалчы херээнге бүгү талалыг дузалаар ужурлуг бис.

Капитал тудугну дүргедедириниң оон хамааржыр үндезин сорулгаларының бирээзи болза, тудуг кадрларын белеткээри, доктаамал турум тудуг коллективтерин тургузары болур. 1986-1988 чылдарда тудугжуларның саны 1,5 муң кижиге өзерин, тудугларга оларны өөредип белеткээрин элээн экижидерин, кижилерниң ажылдан үнер-кирер чоруун эвээжедирин, ажыл шагының чидирин кызырарын чедип алган бис. Ындыг болзажок айтырыг чидиг болуп артпышаан. 1989 чылда планнаттынган бүгү тудугну бүрүн хемчээлдии-биле кылырынга бир муң ажыг тудугжу четишпейн турар. Ону кандыг арга-биле шиитпирлеп болурул?

Чүнүң-даа мурнунда профтехучилищелерге оларны белеткээрин күштелдирер херек. Оларга чыл санында 400 ажылчынны белеткеп болур арга бар. Училище доосканнарны бригадаларга быжыглап арттырарынче онза кичээнгей салыры чугула. Сөөлгү үш чылда профтехучилище дооскан 923 аныяк ажылчынның үштүң бир кезии бүдүрүлгеден үнүп чоруй барган. Ол дээрге дүвүрелдиг факт-тыр.

Коллективтерниң четчелээриниң база бир чугула фактору болза күш-ажыл кылып шыдаар чоннуң бүдүрүлгеде ажылдавайн турарларының организастыг чыылдаазын чорудары болур. Ындыг чыылданы чорудуп тургаш, кижилерни өөредилге-курс комбинаттарын дамчыштыр база өөредилгениң хууда болгаш бригада хевирлерин ажыглап тургаш, тудуг ажылынга өөредир херек. Тываның болгаш республикадан дашкаартан-даа келген студентилерниң тудуг отрядтарын четчелээр болгаш оларны эки ажыглаар талазы-биле ажылды улам экижидери негеттинип турар. Ниитизи-биле чугаалаарга, тудуг кадрларын белеткээриниң экижидерин, турум, быжыг тудуг коллективтерин тургузары бистиң ажылывыстың кол угланыышкыннарының бирээзи болган турар ужурлуг. Капитал тудугну дүргедедириниң чагыкчыларының болгаш материал-техниктиг хандырылга куркомунуң ажылын улам тодаргайжыдар, оларның ролюн бедидер херек. Олар тудугжуларны төлевилел-смета документилери, технологтуг дериг-херекселдер болгаш өске-даа чугула материалдар-биле чогуур үеде хандырар хүлээлгелиг.

Аъш-чем айтырыын чүткүлдүг шиитпирлээр

Бүгү чоннуң аъш-чем-биле хандырарын экижидерин ажылдың эң чугула угланыышкыннарының бирээзи кылдыр тодараткан болгай. Бо угланыышкын бистиң кичээнгейивистиң төвүнде база турар. Кедээ ажыл-агыйны интенсификастаарынче, чаа ажыл-агый механизмин шиңгээдиринче, продукция болбаазырадып кылыр алырының материал-техниктиг баазазын быжыглаарынче, социал айтырыгларны шиитпирлээринче, агроүлетпүр комплекизин эртем талазы-биле хандырарынче, бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш хамаатыларның дузалал ажыл-агыйын хөгжүдериниң күсели-биле аъш-чем аймаан көвүдедириниң курлавырларын дилеп тыварынче угланган элээн каш комплекстиг хемчеглер ажылдап кылдынган.

Хемчеглер ап чорутканының түңнелинде, сөөлгү үш чылда экономиканың аграр секторун хөгжүдеринге чамдык бурунгаар шимчээшкинни чедип алган. Кедээ ажыл-агыйның ниити продукциязының чылда ортумак хемчээли эрткен беш чылдың оон чылда ортумак хемчээлинге деңнээрге, 15,5 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 13,6 хуу өскен. Тараа, эът, сүт, дүк болгаш чуурга садып алыр талазы-биле күрүне чагыгларының үш чыл планын күүсеткен, оларны садып алырының хемчээли өскен. Үш чыл дургузунда ажыл-агыйларга бүдүрүлгениң орулгалыының ортумак деңнели 24 хуу болган. Хүлээп ап турар шиитпирлерниң социал угланыышкыны быжыглып турар.

Бо бүгү чүүлдер 1987 чылда кижи санынга онаштыр эътти — 62 кг, сүттү — 297 кг, чуурганы 211 борбак кылдыр бүдүрер арганы берген азы 1985 чылдың деңнелинге бодаарга, эътти бүдүрери 9 кг, сүттүү — 44 кг болгаш чуурга — 47 борбак өзүлделиг болган, оон-биле кады чурттакчы чоннуң өзүлдези он муң кижиге өскен. Ам кол чүве — улам ынай бурунгаарлаары, бо дээрге улуг ажылдың эгези деп чүвени утпазы. Ажыы-биле чугаалаарга — аъш-чем айтырыы чидиг боор артпышаан.

Чамдык районнар болгаш АҮК-түң салбырлары пландарны күүсетпейн турар, черни, техниканы, курлавырларны багай ажыглап турар. Шөлдериниң болгаш фермаларның продуктулуг чоруу чавыс. Ажыл-агыйларның экономиказы оон-даа кошкак. Хөй-хөй социал айтырыгларны оожум шиитпирлеп турар.

АҮК-ке эле тургустунуушкунну боттандырар, оон ажыктыын бедидер талазы-биле ажылдарны бюро, мен болгаш обкомнуң секретары Ш. Д. Ооржак, аграр килдистиң эргелекчизи В. Д. Куркутов ам-даа четпес чорудуп турар бис. Партия комитеттериниң секретарьларының, совет болгаш ажыл-агый органнарында ажылдап турар коммунист удуртукчуларның ролюн болгаш харысалгазын болур-чогууру-биле бедидип шыдаваан бис.

Агроүлетпүркүйкомнуң аппаратының, оон удуртукчузу, обкомнуң бюро кежигүнү эш М. Е. Абрамовтуң ажылының стилинде болгаш методтарында өскерилгелер кончуг оожум боор турар. Ол болгаш оон оралакчылары ажылдың командылаар, чагырар аргаларындан чарлып шыдавайн турар, ажыл-агыйларның удуртукчуларының болгаш специалистерниң, бедугун ишчилерниң санал-бодалдарын чедир өөренип көрбейн турар.

Ажыл-херекти шүгүмчүлекчи ёзу-биле көрбейн турары, пландарны болгаш даалгаларны күүсетпейн турары, ажыл-агыйжы эвес чоруу, чаа, мурнакчы чүүлдерни нептередириниң оожум боор турары дээш кадрлардан ёзулуг негелдени кылбайн турар-дыр бис.

Эът садар талазы-биле пландарны Бай-Тайга, Барыын-Хемчик районнар, он бир совхозтар, сүттү—чеди ажыл-агый, дүктү — Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Каа-Хем районнар болгаш чеди совхоз күүсетпээн. «Октябрьның 30 чылы», «Бурунгаар», «Кызыгаар» совхозтар кедээ ажыл-агый продукциязының чаңгыс-даа хевириниң планын күүсетпээн.

Бистер чүнүң-даа мурнунда аъш-чем хемчээлиниң өзулдезин ниитизиниң секторунуң күсели-биле чедип алыр ужурлуг бис. Мал ажылын кереэлээн. Мында чамдык ажылдарны кылып турар харын. Адырның байдалын база катап анализтээн. Кожавыста крайларның болгаш областарның дуржулгазын өөренип көрген. «Сүт», «Хой ажылы» деп тускай сорулгалыг программаларны тургусукан, уксаажыдылгага болгаш селекция ажылдарының планын кылган. Мурнакчы малчыннар болгаш саанчылар киргеш «Чүсү малчыннарының», «Үш-муңчу саанчыларының» клубтарын тургускан. Ажыл-агыйлар иштиниң специализациязын тодарадып турар. Өшкү өстүрер дөрт совхозту катап тургускан. Ынчалза-даа мал ажылында нарын хөй айтырыглар, кызыгы черлер артпышаан. Оон кол чылдагааны болза кедээ ажыл-агый кадрларының бодалдарында консерватизм, оларның олуттаашпышпан чоруу болур. Бис ону ажып эртип шыдаваан бис. Эрткен үеде Агроүлетпүркүйкомнуң удуртукчулары эштер И. М. Сувандииниң, К. Ш. Ялаковтуң талазындан адырны хөгжүдериниң технологиязынга эвээш чүүлдерни киирген.

Адырны хөгжүдериниң хөй айтырыгларын үндезини-биле эскертир ужурлуг бис. Малдың баш санын өстүрер айтырыгны бирги ээлчегже үндүрер херек. Маңаа чаа дешпилгелиг технологияны ханы өөренип көөрү болгаш чер болганга нептередири чугула. Хураганнарны сакман аргазы-биле өстүрериниң аргазын болгаш бызаалар өстүрериниң нарын технологиязын долузу-биле шиңгээдип ап, ооветенарлыг ажылды күштелдирери чугула.

Малдың адыр бүрүзүнүң артык кужун билдилиг-биле ажыглаар ужурлуг бис. Ылаңгыя хой болгаш өшкү ажылын хөгжүдеринче онза кичээнгейни угландырар. Мында улуг четпестерлиг бис. Хойнуң баш саны өспейн турар. Келир чылдан эгелээш, хой ажылын хөгжүдериниң комплекстиг планын, хой ажылының эртемденнериниң сүмелерин боттандырары эргежок чугула. Өшкү өстүрериниң шыңгыызы-биле көөр херек. Специалистерниң санап турары-биле алырга, бистиң одарларывыстың, ылаңгыя дагылыг черлерде оларларывыстың хемчээли биске ам барымдаан 1,5 катап хөй өшкүнү өстүрүп болурунуң аргазын берип турар. Чүнүң-даа мурнунда чаш малдың баш санын камгалап алырын көвүдедирин, улуг малды бүрүн камгалаары негеттинип турар, оон чидирин ам-даа улуг боор артпышаан. 1990 чылдың төнчүзүнде 1988 чылдың деңнелинге бодаарга, совхозтарга хой, өшкүнүң баш саны 1,2 миллион баш чедирери, а хой эъдиин бүдүрерин 27 болгаш дүктү 19 хуу өстүрери негеттинип турар.

Сүттүг малдың байдалы бөгүн бистиң сеткилиивис хандырбайн турар. Чылда бир инектен-не саалга 1800 килограммдан ашпайн турар. 81 сүт-бараан фермаларының 16-зы инектен-не 1000 кг чедир, а 12-зи — 1500 кг чедир сүт саап ап турар, а Эрзин, Тожу, Өвүр районнарда — чүгле 600—1000 кг боор турар. Тожу болгаш Сүт-Хөл районнарының ажыл-агыйлары чылда чүс инектен-не 50—60 бызааны ап турар. Селекция-уксаажыдылга ажылын экижидериниң, эвээш сүттүг малды симменталь уксаазы-биле солуурунуң, мал чеминиң баазазын быжыглаарының, күш-ажылды организастаарының чаа аргаларын нептередириниң, халдавырлыг аарыгларны узуткаарының күсели-биле хөй сүттүг мал фермаларын тургузар талазы-биле тускай сорулгалыг ажылды чорудары эргежок чугула.

Эът болгаш сүт бүдүрерин көвүдедири-биле чаңчыл апарган адырларның — чылгы, сарлык, теве болгаш иви өстүрериниң аргаларын калбаа-биле ажыглаары чугула. Оон-биле кады бо адырлар орулгалыг боор турар, бот-акшаланыышкынның үезинде ол улуг ужур-дузалыг болгай. Бо адырларның экономикалыг ханызы-биле өөренип көөрү чугула. Оларны дүрген хөгжүдеринге садып алыр өртектиң эвээш боор турары саадар чедирип турары чажыт эвес. Совхозтарның удуртукчулары мал продукциязының чамдык кезиин болбаазыраткаш, Агроүлетпүркүр-

СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. ШИРШИННИҢ илеткелиниң төнчүзү

комнуң магазиннерин дамчыштыр сайгарар талазы-биле ажыл-агыйлар аразының баазаларын тургузар дугайында айтырыгны бодап көөрү чугула.

Эът курлавырларын долдурарынга хаван ажылы улуг курлавыр болур. Бо талазы-биле тодаргай ажылдар бар, хаванның баш саны өскен, материалдыг баазазы быжыгып турар. Хаван эъди бүдүрериниң технологиязын сайзыраңгайжыдар херек. Бичии фермаларны арендаторларга бээр херек.

Куш ажылында эвээш эвес чүүлдер кылдынган. 1986-1988 чылдарда чуурга бүдүрери 54,6 хуу өскен. Ажылдакчыларының ажылдаарынга болгаш чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар. Фабриканың материалдыг баазазын быжыглаары, ажыглалда киирген объектилерниң күчүзүн шиңгээдип алыры, беш чылдың төнчүзүнге чедир бараанныг чуурга бүдүрериниң хемчээлин 55 миллион борбак чедирери чугула. 1989 чылдың эгезинде чоннуң хереглелдерин хандырары-биле 2 млн. баш дагаа оолдары бүдүрер күчүлүг инкубация станциязының бирги ээлчээн тургузарын доозар. Чылда 4,5 миллион тонна эът бүдүрер күчүлүг бройлер фабриказының тудуунуң дугайында айтырыгны РСФСР-ниң Агроүлетпүркүркомунуң мурнунга тургузар херек.

Малчыннарның социал байдалдарын экижидер талазы-биле ажылды Министрлер Чөвүлели, Агроүлетпүркүрком, райкомнар болгаш райкүүскомнар калбартыр ужурлуг. Бо талазы-биле сөөлгү чылдарда хөйнү кылган. Ынчалза-даа малчын өг-бүлелерниң 18 хуузу өглерде чурттавышаан, кыштагларының чартык кезиин электрижитпээн. Фермаларда малчыннар чурттаар бажыңнарны оожум тудуп турар. Малчыннарның садыг, медицина, культура-амыдырал хандырылгазын дыка экижидери негеттинип турар. Кедээже сагыш салыры партияның, бүгү областың организациязының нити сорулгазы болган турар ужурлуг. Кедээде чурттакчылыг черлерни сайзырадыр талазы-биле орелчуларның дуржулгазын ажыглаар херек. Амгы үеде акша-хөреңгини болгаш материалдарны кайын алырын, кандыг хуусаада, кымның чүнү кылырын бодап, өөренип көрүп турар бис.

Мал ажылын хөгжүдериниң сорулгаларын шиитпирлээриниң чедиишкини чер-биле ажылдаарының, мал чеминиң баазазын тургузарының деңнели-биле тодараттынар. Эрткен чылдарда чер ажылының зона системазын шиңгээдип ап турган бис. Адырны интенсификастаарының кол угланыышкыннарын тодараткан, «Мал чеми», «Белок», «Үнүш-дүжүткүр болуру» деп программаларны ажылдап кылган. Интенсивтиг технологияларны, күш-ажылды организастаарының чаа аргаларын нептередип турар. Үш чыл дургузунда суггаттыг 4700 га черлерни ажыглалда киирген. Тарылга шөлдериниң структуразын хөй белоктуг культураларны көвүдедириниң талазынче эде көрген. 1985 чылга бодаарга, рапс тарыыр шөлдерни 3,5, соломонажты — 4,7 катап, консерванттыг силосту — 15 хуу көвүдеткен. Бо дээрге бистиң баштайгы базымнарывыс-тыр. Ниитизи-биле чер ажылында четпестер кайы хөй. Тараа, мал чеми культураларының дүжүдү чавыс хевээр. Үш чыл иштинде ортумаа-биле бир баш малга онаалтыр 9,6 центнер мал чеми единицазын азы хереглелдиң 60 хуузун белеткеп турган. Мал чеми белок 18-20 хуу четпейн турар. Шыгжамырлар, мал чеминиң цехтери чедишпейн турар. Продукцияның бот-үнези улуг. Ол дугайын АҮК-туң удуртукчулары эштер Н. А. Жоголь, И. Г. Лавриненко, А. В. Бахвалов олар билир, ынчалза-даа маңаа корум-чурумну тургузар хемчеглерни чедир албайн турар. Чыл санында-ла Бай-Тайга, Тожу, Каа-Хем болгаш Эрзин районнарының ажыл-агыйлары, «Кара-Хөл», «Дөн-Терезин», «Большевик», «Кара-Хаак», С. К. Тока аттыг, «Енисей», «Өөк» совхозтар мал чемин чедир белеткеп албайн турар.

Чер-биле ажылды үндезинниг-биле экижидери—кол айтырыг. Хөрзүнүң дүжүткүрүн чедип алыр дээш чайгы чер андарылгазын, бобы культураларының, сидераттарның шөлдерин улгаттырып турган база органиктиг болгаш минералдыг чемишчидилгелерни бээриниң хемчээлин көвүдедир.

Хөй белоктарлыг культураларының бүдүрүлгезин көвүдедир дээш ажылдаар херек. Интенсивтиг технологияны ажыглап турган тарааның шөлүн чоокку ийи чылдарда калбартыр, оларны гектар бүрүзүнден 21,5 центнер чедир алыр. Рапс тарыырының болгаш үстүг үрезиннерниң бүдүрүлгезиниң, сүткүр малга ногаан чемниң хандырылгазын организастаарының, тарымал одарларның технологияларын шиңгээдир болгаш бүгү талалыг өөренир 1990 чылда рапстың чочак-тараа, сула холумактыг мал чеминиң шөлүн 1,5-2 катап улгаттырар. Хөй чылдыг сигеннерниң, люцернаның өстүрүлгезинче бодамчалыг киирери негеттинип келген. Чүнүң-даа мурнунда үрезин бүдүрүлгезин экижидер. Дөрт-беш чыл дургузунда өйү келген сигеннерни чаарты тарып, ам оларның 22,7 муң гектар шөлүн 35 муң гага чедирер. Люцернаның ажаалдазын чылда 2-3 удаа чорударын база-даа чедип алыр.

Суггаттыг черлерниң ажыглалын экижидери бистиң эң чугула сорулгаларывыстың бирээзи болуп артып турар. Мелиорацияга чарыгдап турар акша-хөреңгиниң ажыктыы амдызында чок болуп турар. Үш чылдың түңнелдери-биле алырга, бир гектардан 11 центнер чем единицазы дүжүттү алган бис. Бо талазы-биле эштер Н. А. Жоголь, И. Г. Лавриненко, Г. А. Смирнов олар шиитгыы бодаңыр апаар-дыр. 1987 чылдың бүрүткели-биле алырга, 17,9 муң гектар суггаттыг шөлдү суггат чок кылдыр шилчиткен. Ук черлерни доп-дораан суггаттыг кылдыр боттандырар. Бүгү-ле суггаттыг шөлдерни кержээлиг коллективтерге быжыглаар. Бааза ажыл-агыйларны, бригадаларны тургузар. Суггатчылар, машинистер, операторлар белеткээрин бодамчалыг көөр болгаш боттандырар.

Бичежек шөлдерни суггарарын чедип алыр болгаш экижидер. Совхозтар эргидеги суггарылга системаларының шөлдерин, буга-сумуннарын бүрүткелге алыр, улусчу тудугнуң методу-биле база механизастаттынган отрядтар-биле эрги буга уннарын аштап арыглаар болгаш черниң ажыктыын чедип алыр. Суггаттыг шөлдерни чөп ажыглаар талазы-биле удуртукчуларның болгаш тускай эртемниглерниң харысалгазын бедидер.

База бир айтырыг бар. Ол болза шынаалар болгаш одар-белчиирлер-дир. Ажыл-агый бүрүзү оларны экижидериниң чыл бүрү планныг болур болгаш оларны ажыглаарының аргаларын дилеп тывар.

Шак мындыг хемчеглерни амыдыралга боттандырар болзувусса, беш чылдың төнчүзүнде бир башка онаалтыр 18 центнер чем единицазын чедип алыр аргалыг бис.

Чер ажыл-агыйын чугаалап тура, чоннуң картофель болгаш ногаа аймаа-биле хандырылгазын улам чидиг-биле чугаалажыр апаар бис. Бо талазы-биле чангыс черде таптавышаан хевээр бис. 1987 чылда бир кижиге онаалтыр картофель 54, ногаа аймаа 51 килограмм болган. 1988 чылда совхозтар белеткелчилерге 4,1 муң тонна картофельди, 2,7 муң тонна ногаа аймаан чедир бербээн. Бо чылын гектар бүрүзүнден 46 центнер картофельди, 71 центнер ногааны ажаап алган. Эштер М. Е. Абрамов, И. Г. Лавриненко, силерниң өөредилгелерниң аазаашкыннарыңарның болгаш хемчеглериңерниң түңнелдери кайыл?

Маңаа бүгү чүүлдү эде көөр херек. Картофель болгаш ногаа өстүрүлгезин чүгле суггаттыг шөлдерге чорудар. Тускайжыттынган ажыл-агыйларга интенсивтиг технологияны ажыглаар, ажылды кержээлиг кылдыр организастаар. Чангыс ажыл-агыйга оларның бир-ийи хевирлерин өстүрерин мөөңнээр. Ногааның эрте быжар сорттарының айтырыгларын шиитпирлээрин чедип алырынче кичээнгейни угландырар. Ук айтырыгларны бөгүүнден эгелеп кылыр болгаш теплицаларны дарый тудар, оларның шөлүн хоорай чурттакчыларының кижи бүрүзүнүң саны-биле дүүштүр бир дөрбелчин метр чедирер. «Кызыл» совхозтуң теплицазының тудуунуң ийиги ээлчээн дүргедедир. Ногааның бир дөрбелчин метр шөлүнден дүжүттү 22-24 килограмм чедирер, амгы байдал-биле алырга, чүгле 16 килограммны ажаап ап турар бис.

Аъш-чем айтырыын шиитпирлээрин чедип алыры чер болгаш мал ажылының хол-биле кылыр ажылдарын механизастаанының деңнелинден улуг хамааржыр. Агроүлетпүркүркомнуң удуртукчулары эштер А. В. Бахвалов, В. Б. Бендерский, А. В. Шиганов олар беш чылдың арткан чылдарында сүт-бараан фермаларының комплекстиг механизастаашкынын 80 хуу чедирип, оларны чем болбаазырадыр цехтер-биле хандырары, картофель болгаш ногааларны өстүрериниң мурнакчы технологиязын чедип алыр машиналарны болгаш дериг-херекселдерин эккээри, чем хайындырарының болгаш белеткээриниң дешпилгелиг аргаларын калбаа-биле ажыглаары дээш беш чылдың арткан ийи чылында тодаргай ажылдарны кылып чорудар ужурлуг.

Партия болгаш совет органнар эрткен үеде аъш-чем курлавырларын көвүдедириниң үнер дөстерин дилеп тывары калбартып келген. Хамаатыларның дузалал ажыл-агыйын, сад өстүрүлгезин болгаш огородту коллективтиг тарыырын сайзырадырының программазы ажылдап кылдынган. Ол талазы-биле чурттуң өске черлериниң дуржулгазын өөренип турар.

Сөөлгү чылдарда хамаатыларның хууда малының бажы өскен, коллективтиг садтарга болгаш огород өстүрүлгезинге 300 гектар шөлдү хоорайжыларга берген. Чоңдан эът садып алырының хемчээли 1985 чылдың деңнели-биле алырга, бо чылын 3,3 катап өскен.

Дорту-биле чугаалаарга, бо чүгле эгези-дир. Кедээ өөрегелерниң 18,2 хуузу мал тутпайн турар. Кедээде бажың чанының шөлдерин багай ажыглап келген. Кедээ ажыл-агый продуктуларының артыкшылын чондан садып алырының шиитпирлеттинмээн айтырыглары ам-даа долу.

Агроүлетпүркүрком, районкүүскомнар чоннуң мал болгаш куш, мал чемнери, сиген шөлдери-биле хандырарын, дача участоктарын болгаш бажың-балгат тудуп алыры-биле дузалаарының айтырыгларын дүрген шиитпирлээр ужурлуг. Совхозтар хамаатылар-биле дугуржулга кержээзин дидим чорудуп, чаш малды аренда кержээзи-биле өстүрүп бээр кылдыр берип, картофель, ногаа өстүрери-биле черни хөлезилээр. Өг-бүле фермаларын, эштежилгелерин, кооперативтерни тургузар херек.

Аъш-чем программазын шиитпирлээрде, хоорайжыларның боттарының болгаш оларның удуртукчуларының идепкейлиг киржилгези херек. Оларда программа бар, чүгле азырадыкчы хөөннерден олар ам-даа уштунмайн турар. Кызыл хоорайның болгаш республиканың дузалал ажыл-агыйлары бөгүн продукция бүдүрүлгезиниң нити хемчээлиниң чангыс хуузундан ажырбайн келген. 1987 чылда ажылдап турар бир кижиге хамаарыштыр 1,2 килограмм сүттү, 8,4 килограмм эътти, 6-8 килограмм ногаа болгаш картофельди бүдүрген. «Шагаан-Арыг тудуг» трест (С. Г. Куракин), Тыва электри четкилери (Ю. И. Сурков) болгаш өске-даа коллективтер дузалал ажыл-агыйын ам-даа организаставаан.

СЭКП Кызыл хоорkому (Б. П. Свинцов), хоорkүүскомнар, министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчулары азырадыкчы хөөннен уштунуп, тодаргай ажыл-херектерин кылыры негеттинип келген. Оларга черни аңгылап берген болгаш өске-даа айтырыгларны шиитпирлээн. Ажыл-ишче кирип, ажылдап турар кижи бүрүзүнге 30 килограмм эътти, 50 килограмм сүттү дузалал ажыл-агыйларынга бүдүрер дээн сорулганы боттандырып көрээлиңер. Совхозтар-биле аренда кержээзинге дидим кирип, демнежилгелиг коллективтерни тургузуп, продукцияны бүдүрериниң киржилге чергелиг эге үндезининче кирер. Эгелеп алган ажылды күжениишкинниг уламчылаар херек.

Оон өске база бир чүүл дугайында. Аъш-чем болгаш болбаазырадыр бүдүрүлгелерниң сайзыралын дүргедетпейн тура, аъш-чем айтырыын шиитпирлеп шыдавас бис. Бо талазы-биле элээн бурунгаар базымнар илерен кел чыдар. Бүдүрүлгелерниң эде дериишкини эгелээн. Хлеб заводу хлеб быжырар черлер 500 тонна эът продуктулары кире бээр соодукчуну, аъш-чем продуктулары белеткээр чээрби ажыг улуг эвес цехтерни ажыглалга киирген. Ук бүдүрүлгелерде аъш-чем бараанарының бүдүрүлгези 1985 чылдың-биле деңнээрге, 19 хуу өскен.

Ынчалза-даа шиитпирлеттинмээн айтырыглар мында ам-даа долу. Бүдүрүлгелерниң материал-техниктиг баазазы кошкак, мурнакчы технологияның калбак ажыглалы, чиг эттиң ханы болбаазырадылгазы чедип алдынмаан, шыгжамырлар чедишпес, продукцияның шынары куду. Бо айтырыгларны шиитпирлээринге удуртукчуларның шимченгир чоруу чедип алдынмаан, харын-даа чамдык таварылгаларда азырадыкчы хөөннер ам-даа уламчылавышаан.

Агроүлетпүркүрком (эштер К. Ш. Ялаков, И. Г. Лавриненко), хлеб быжырар болгаш макарон үлетпүрүнүң каттыжыышкыны (А. А. Рудольф), чиг эттиң болбаазырадырының айтырыын үндезинниг-биле эде тургузар херек. Бо беш чылдың арткан ийи чылында колбаса кылыглары бүдүрер талазы-биле эът комбинаттарының күчүзүн ийи катап улгаттырар, чылда бир миллион банка үндүрер эът консервазының цехин, Шагаан-Арыг хоорайда сүт заводун ажыглалга киирер, район бүрүзүнге болгаш совхозтарга янзы-бүрү продукциялар бүдүрер болгаш чиг эт болбаазырадыр цехтерни организастаар. Кондитер, булочка болгаш өске-даа чүүлдерни, сүт продуктуларын бүдүрер ажыглалга кирген цехтериниң күчүзүн улгаттырарын дүрген чедип алыр. Болбаазырадыр бүдүрүлгелерге артыкчы чок технологияларны шиңгээдирин чедип ап, саваланган продуктуларның үндүрүлгезин көвүдедип, оларны шыгжаарының болгаш сөөртүрүнүң чидириин эвээжедир.

Министрлер Чөвүлели болгаш Агроүлетпүркүрком келир чылын чугула тудугларга — чылда-ла беш муң тонна продукция бээр аъш-чем комбинадының, үш муң тонна макарон бүдүрер, 500 муң декалитр газтыг суг үзе кудар болгаш он миллион шил минералдыг суг белеткээр цехтерни тудуп эгелээриниң айтырыын дүрген шиитпирлээринче кирер.

Агроүлетпүркүрком болгаш өске-даа ведомстволар балык ажыл-агыйын сайзырадырының айтырыын шыгыы көрүп, бараанныг балыкты бүдүрериниң хөлдерин болгаш кылымал хөөлбектерин тудары чедип алыр. Балык курлавырларын өстүрериниң, ону бодамчалыг ажыглаарының угланыышкынныг ажылдарын чедип алыр.

Агроүлетпүр комплекзиниде шиитпирлеттинмээн айтырыгларның хөйүн көргүзер даап. Кедээниң ажыл-ишчилериниң идепкейи-биле эрги чүүлдү үндезинниг эде тургузары негеттинип келген-дир. Ажыл-агый механизмиин, бот-орулга-чарылганың, бригада, өг-бүле, аренда кержээзиниң, бот-акшаланыышкынның чаа чүүлдериниң айтырыгларын кичээнгейниң төвүнге алырын кызыдып турар бис. «Экономика» деп эртем-бүдүрүлге системазы тургустунган, бааза ажыл-агыйлар болгаш бригадалар тодараттынган. Кадрларның экономиктиг өөредилгезин организастап турар. Оларның дыка хөйү мурнакчы дуржулганы өөренип алыр дээш республикадан дашкаар үнүп чоруп турганнар. Бөгүн күш-ажылды организастаарының кержээлиг хевиринде совхозтарның ажыл салбырларының 68 хуузу хаара туттунган, тарылга шөлүнүң 94 хуузун болгаш малдың баш санының 65 хуузун оларга быжыглаан. Ачы-дуза чедирериниң болгаш бараанар бүдүрер 18 кооператив совхозтарда ажылдап турар. Агроүлетпүркүркомнуң бүгү кезектери бот-орулга-чарылганың болгаш бот-акшаланыышкынның негелделерин ёзугаар ажылдап турар. 60 совхозта чарыгдалдарны хынап контрольдарының чек системазын шиңгээдип ап турар. 4 ажыл-агыйларда болгаш совхозтарның 147 кезектеринде күш-ажылдың төлевирин нити орулганы барымдаалап берип турар. 1988 чылда карылгалыг совхозтарның саны он ийиден бирээге чедир кызырлыр. Ажыл-агыйларның орулгалыы бир-ле дугаарында 47 хуу чедир көдүрүлген.

Оон-биле кады ажыл-агыйны башкарарының чаа механизмин ажыглап шиңгээдири болгаш экономиктиг реформа дыка шүшпең чоруп турар. Күш-ажылчы коллективтерниң чөвүлелдери хөңгүн ажылдап чадап турар. Олар кол чүүлдү — экономиктиг реформаны холга албайн турар. Агроүлетпүр комплекзиниң эргелеп башкарарының структуразы ам-даа эдикпээн. Эргелеп башкарыышкынның аппаратынга күш-ажыл төлевирин сөөлгү түңнелдер-биле холбаштырбайн турар. Чамдык партия комитеттери, парторганизациялар реформаны боттандырып чорударының херээнче ханылавайн турар. Бо бүгү АҮК-терниң дыка хөй кезектериниң ажылының төптүг түңнелдеринге багай салдарын чедирип, олар күрүнеге хөй өре-ширелиг, эвээш орулгалыг боор артпышаан турар. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү ам-даа куду, фондунуң берипчеэи эвээш, продукцияның бот-үнези аар боор турар. 14 үлетпүр-транспорт бүдүрүлгелери болгаш бир ажыл-агый 1988 чылды карылгалыг кылдыр доозуп турар. Оларның санынга «Кызыл» МТС-тиң баазазының, Кызыл-Мажалыктың эът комбинадының, «Чадаана» РТБ-ниң, Агроүлетпүртранс-2-ниң коллективтери кирип турар. 26 бүдүрүлге черлери болгаш ажыл-агыйлар, ылангыя Жданов аттыг, ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг, «Красное знамя» совхозтар, бот-акшаланыышкын ёзугаар ажылдап шыдавайн турар. Ажыл-агыйжы эвес, төтчегдекчи чоруктар-биле демисел ам-даа кошкак. Совхозтар 1988 чылда куду шынарлыг продукцияны сайгарганындан 2 миллион хире рубльди чидирген, самчыгдал-чарыгдалдардан 21 муң баш малды чидирген боор турар.

Обкомнуң аграр килдизи (эш В. Д. Куркутов), Агроүлетпүркүрком (эш Э. Х. Меңниг-оол), Агробанк (эш Т. В. Мурыгина) чаа ажыл-агый механизмин ажыглаарының эң нарын айтырыгларынче ам-даа ханылаваап, АҮК-туң бүгү звеноларының бир демниг ажылдаарын хандырарынга кошкак салдарны чедирип турар. Бистиң бүгү кадрларывыс, специалистеривис Орёл хоорайга эрттирген чөвүлел хуралдың материалдарын эки өөренип алыр ужурлуг. Орёлда эштериниң дуржулгазын ёзугаар куду орулгалыг ажыл-агыйларның ажылынче онаа кичээнгейни салыр херек. Бо талазы-биле кылыр ужурлуг ажыл улуг. Амгы үеде кол чүүл — кижиниң черге, бүдүрүлгениң чепсек-херекселдеринге ёзулуг ээ болурун медереп билириниң байдалдарын тургузары боор турар. Кооперативтерни, аренда бригадаларын, звеноларын тургузарының оруунга шаптыктаар чорукту болдурбас. Кадрларның массалыг өөредилгезин организастаар, кижилерни эң эки ажылдакчыларның дуржулгазы-биле бүдүредир херек.

Партия комитеттери, парторганизациялар удуртукчуларның болгаш специалистерниң харысалгазын бедидер, оларны анализтээринге, сорулгаларны мергежилдии-биле салырынга өөредир ужурлуг. Оларны ажыктыг чүүлдерни тыварынга өөредир. Ындыг чүүлдер бар-даа. Интенсивтиг күш-ажылдың коллективтери көстүп келгилээн. Бот-башкарыышкынны, кержээни болгаш интенсивтиг технологияларны мергежилдии-биле холбаштырып, ажыглаан черлерге эң бедик түңнелдер чедип алдынып турар. Чижээ, интенсивтиг технологияларны ажыглавышаан, кержээ ёзугаар ажылдап турар звеноларда тараа культураларының үш чылдың иштинде дүжүдү ажаа звеноларнынга деңнээрге, 32 хуу бедик болган. Ол-ла чылдарының иштинде «Найырал» совхозта кержээ ёзугаар ажылдап турар бригада интенсивтиг шөлдерден 21,5 центнер тарааны гектарга онаалтыр алган, ынчаарга «Өөк» совхозта эш А. И. Калягинниң звенозу кежигүн бүрүзүнге онаалтыр 44 муң рубльдиң продукциязын бүдүрген. «Барлык» совхозта эш Ф. Ч. Сааяның удуртуп турары картофельчилер звенозу астраханчы технологияны ажыглааш, гектардан-на 200 центнер картофельди ийи чыл улаштыр ап келген. «Кызыл» совхозтуң ногаажызы эш В. М. Шадрина хууда кержээ ёзугаар ажылдавышаан, даанган үш гектарының бирээзинден-не 363 центнер эрте быжар капустаны өстүрүп ап турар. Бо чылын «Хемчик» совхозтуң интенсивтиг шөлүнүң гектар бүрүзүнден 37,7 центнер тарааны ажаап алган. Бо дээрге чаа чүүлдерни, эки дуржулганы дилеп тывар дээш оралдажып турар кижилерниң түңнелдери-дир дээрзин чугаалаарын күзеп тур мен.

Кедээ ажыл-агыйының сорулгаларын шиитпирлээринге эртемниң идепкейлиг хаара тудар херек. Республиканың АҮК-туң эртем төвүн тургузуп турар. Ол ышкаш сес эртем-бүдүрүлге системаларын ажылдап эгелээн. Оон кол утказы — эртемниң бот-орулга-чарылгаже шилчидери боор турар. Олче билдилиг специалистерни, эртем организакчыларын шилип алыр, ажылды кержээлерге үндезилээш, калбартып чорудар херек.

Ниитизи-биле бистиң аграр секторувуста курлавырлар болгаш аргалар-даа эвээш эвес боор турар. Амгы үеде ажылды кылдынган программаларны күүсединче угландырар, күш-ажылчы коллектив бүрүзүнге боттуг ажыл-херектерни колдадыры, эки кылып чорудары негеттинип турар.

Улус депутаттарының Советтериниң, күрүне болгаш хөй-нити организацияларының ролюн бедидер

Бистер сөөлгү үеде улус депутаттарының Советтериниң бүрүн эргезин хандырарының, оларның экономиктиг болгаш социал айтырыгларны шиитпирлээринге ролюнуң улгатканының дугайында хөй чугаалап турар болгай бис. Ол ажыл-херек бисте кандыг боор тургрыл?

Чугаа болза хамыктың мурнунда Советтерниң ажылының түңнелдииниң дугайында боор турар. Бо талазы-биле чогумчалыг өскерлиишкиннер бар. Советтерниң хөй-хөй звенолары боттарының бүрүн эргелерин эки болгаш тускайлаң ажыглап, оларның мурнунда тургустунган сорулгаларны шымбай шиитпирлеп турар апарган. Оларның ажылында демократизм болгаш ажык-чаргыг чорук калбарган, кадрлардан негелде улгаткан, депутаттарның идепкейи бедээн. Ынчалза-даа мында шиитпирлеттинмээн айтырыглар ам-даа эвээш эвес. Хөй-хөй Советтерниң, оларның күүскомнарының ажылында эде тургустунуушкун амдызында оожум болгаш берге чоруп турарын ажыы-биле чугаалаайн. Советтерниң дыка хөй ажылдакчыларының ажыл-херекти шынары, эгелээн херекти эчизинге чедирип билири, кызымаккай болгаш инициативчи чоруу четпейн турар. Оон түңнелинде Советтерниң хөй-хөй талаларга күжениишкиннери чангыс черге таптаашкынга таваржып, кескү түңнелдерни бербейн турар. Оларның эргезинде кирип турар болгаш хүн айтырыглардан үр үениң иштинде уштунмайн турар айтырыглар эвээш эвес. Чоннга хандырылга адыры чедир шиитпирлээр хөй айтырыгларның бирээзи боор турар, ол хамыктың мурнунда совет органнарның кызымаккай болгаш тудуңгур, кылынгыр чоруун негеп турар.

Обком болгаш оон бюрозу Министрлер Чөвүлелиниң, оон чер-черде органнарының кичээнгейин чоннуң бараанар болгаш ачы-дуза-биле, оларны хамыктың мурнунда түс-түс черлерниң бүдүрүлгелеринге болгаш организацияларынга кылып турган, хандырарынче доктаамал угландырып келген. Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы эш В. А. Парунинниң, «Туваместпром» каттыжыышкынның чыгипе директору эш В. С. Постинковтуң отчёттарын ажылдап кылдынган программаларның күүсеттинип турарынга контроль кылдыр дыңнаан.

1986-1988 чылдарда Ак-Довурактың даараныглга-трикотаж фабриказын, районнар төптеринде колбаса кылыгларын болгаш ыштаан эът бүдүрер 6 цехти, хейлиг сүт кылыр 3 цехти, Кызыл хоорайда мороженое цехин туткан болгаш олар ажылдап эгелээн. Мебель болгаш даараныглга фабрикаларын чаартып, делгемчидип кылып турар. Элээн хөй хевирниң мебелин, сад бажыңчыгаштарын, чаа фасоннуг хептерни бүдүрүп үндүрерин эгелээн. Бараанарны 24 кооператив кылып турар, бо чылын олар чонга 310 муң рубльдиң янзы-бүрү кылыгларын сайгарып саткаңнар.

Бо дээрге ажылдың чүгле эгези-дир. Үүрмектеп садар бараан саарылгазында республика иштинге кылып үндүрген бараанарның нити хемчээли чүгле 21 хире хуу боор турар. Министрлер Чөвүлели бараанар бүдүреринге алдыгы бүдүрүлге бүрүзү чүге кирипшейн турарын, чер-чер Советтерниң күүскомнары, чамдык министерстволар болгаш ведомстволар чүге ам-даа шуудап чадап турарын шыгыы тодарадып көөр ужурлуг. Бо талазы-биле курлавырлар бар болгаш эвээш эвес болгай.

Бистер чоннуң хереглел бараанарын бүдүрүп үндүрерин келир чылда-ла 73 миллион рубльге, а 1990 чылда—80 миллион рубльге хандырган турар ужурлуг бис. Министрлер Чөвүлели, Күрилан (эш Д. С. Моңгуш), министерстволар болгаш ведомстволар бараанар үндүрүп турар бүдүрүлгелерни калбартып, техниктиг чаартылгазын кылыр дээш шиңгыы ажылдаар. Чаа-чаа цехтерни болгаш участоктарны тургузар аргаларны идепкейлиг тывар. Коллективтерниң бот-орулга-чарылгаже болгаш кержээлиг ажылдаарының аңгы-аңгы хевирлеринче шилчииринин күсели-биле продукция бүдүрерин көвүдедир ужурлуг.

Советтерниң сагыш салыр база бир чүүлү — садыг хандырылгазын экижидери, садыг четкилерин калбартыры, оларның техниктиг дериишкинин экижидери боор турар. Сөөлгү үш чылда 29 магазинни, ниитиниң чемнеилгезиниң 23 бүдүрүлгезин туткан. Үүрмектеп садар бараан саарылгазы 42 миллион рубльге көвүдээн, бо чылын республиканың чурттакчы бүрүзүнге онаалтыр 1985 чылдыындан 86 рубль хөй бараанарны садар.

Ынчалза-даа ол бүгү чоннуң орулгаларының болгаш чарыгдалдарының балансылыг чоруун хандырарынга, республикага акшаның деңнелдеки эргилиишкининге ам-даа четпес боор турар. Беш чылдың эрткен үш чылының иштинде бараан саарылгазының планы барык 17 миллион рубльге чедир күүсеттинмейн турар. Бараанар курлавырлары үргүлчү кызырлып турар. Беш чылдың эгезинде турганынга деңнээрге, олар 10 миллион рубльге эвээжээн.

Министрлер Чөвүлели (эш В. А. Парунин), хоорайкүүскомнар, Садыг министерствозу (эш П. Н. Ходырев), респотребсоюз (эш Х. Д. Моңгуш) бараанарның курлавырларын немээр, фонд ёзугаар ап турар бараанарны чогуур үезинде долу хемчээлдиг сөөртүрүп хандырар, үлетпүр бүдүрүлгелери, бараанар чорудуп берип турар черлер-биле дорт харылзааларны тургузар дээш улам кызымак ажылдаар. Хереглекчилер кооперациязының болгаш күрүне садыының белеткел база бүдүрүлге ажыл-чорудулгазын чогуур-биле экижидер, садып алыкчыларның хереглелин идепкейлиг өөренип көөр болгаш баш удур тодарадыр херек. Садыгны организастаарында шыгыы четпестерни шиитпирлиибиле чайладыры, ылангыя бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга магазиннерниң, столоваяларның болгаш буфеттерниң четкилерин калбартыры, чоннуң хандырарының культуразын бедидери чугула.

Даштыкы чурттарның организациялары-биле садыг талазы-биле кады ажылдажылганы тургузарының дугуржулгазын чарар айтырыгны Министрлер Чөвүлели идепкейжидер ужурлуг. Ындыг аргалар бар болгай.

Министрлер Чөвүлелиниң, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң эң чугула сорулгазы болза төлевирлиг ачы-дуза адырларын улам ыңай хөгжүдери болур. Оларның хемчээли бо чылын 30 млн. рубль болур, ол дээрге 1986 чылдаазындан 23,3 хуу өскени ол. Ынчалза-даа ол безин эвээш-тир. Ачы-дузаның аңгы-аңгы хевирлеринге чоннуң негелдези ам-даа, мурнуку хевээр, хандыртынмайн турар. Ылангыя квартира, амыдырал техниказы септээр, чүък чедирер, сад участоктарын дерип кылыр негелделер хандыртынмайн турар. Харылзаа, коммунал ажыл-агый бүдүрүлгелериниң ачы-дузазының шынарынга хамаарыштыр чурттакчы чоннуң хомудалдары ам-даа хөй. Культураның, күш-культураның болгаш спорттуң, ажаалга банкыларының, а ол ышкаш эрге-хоойлу черлериниң ачы-дузазын организастаары оожум хөгжүп турар. Беш бүдүрүлгениң болгаш организацияның бирээзи-даа боттарының ажылчыннарынга, албан-хаакчыларынга ачы-дуза чедирерин чугулалавайн турар. Кедээниң чурттакчылары хоорайжыларга бодаарга ачы-дузаны 2,5-3 катап эвээш ап турар.

Бо болгаш өске-даа четпестерни чайладырынче, чыл санында төлевирлиг ачы-дузаны 25-30 хуу улгаттырарынче совет болгаш ажыл-агый организацияларының, хандырылга адырларының коллективтериниң күжениишкиннери угланыр ужурлуг.

Транспорттуң моон соңгааргы хөгжүлдези Министрлер Чөвүлелиниң, чер-черлерниң совет органнарының доктаамал кичээнгейин негеп турар. Оон материал-техниктиг баазазын быжыглаарынга беш чылдың эгезинден бээр алды миллион ажыг рубльди чарыгдаан. Транспорт организациялары техника талазы-биле эде дериттинип турар. Ол хемчеглер чүък сөөртүрүнүң болгаш пассажир аргыштырарының хемчээлин дыка улгаттырарын хандырган. Ынчалза-даа бо адырда четпестер база элээн эвес. Сорулга чүл дээрге транспорт ажылының шынар талазы-биле чаа деңнелин чедип алыры болур. Автопарктың техниктиг белен чорууп, бо чылын 61,1 хуу болуп турар чүък автомобильдериниң ажыглал коэффициентизин бедидерин «Тыва автотранс» каттыжыышкынның бүдүрүлгелери чедип алыр ужурлуг. Пассажир аргыштырылгазын организастаарын экижидери дээш каттыжыышкынның удуртукчуларындан негелдени Министрлер Чөвүлели бедидер ужурлуг. Чүгле бо чылын безин хоорайлар аразының 1,8 муң рейзин, хоорай иштиниң 9 муң хире рейзин үскен. Автобүдүрүлгелер коллективтеринде күш-ажылдың болгаш хөй-ниитиниң сагылга-чуруму кошкак. Оруң-транспорт озалдызында эрткен чылдаазынга деңнээрге, 1988 чылда 23,5 хуу өскени таварылга эвес, оларның 33,3 хуузун ээрик чолаачылар кылган. Эштер А. В. Рудзинский болгаш В. А. Асоныев олар моон эң шыгыы түңнел үндүрер ужурлуг.

Авиаотрядтың (эштер А. В. Марцеха, В. Л. Целищев), хем пароходствозунуң (эштер О. В. Петров, И. Н. Ершов) удуртулгазы ам-даа күжениишкинниг ажылдаар, сөөртүүге хемчээлин улгаттырарынга, корум-чурумнуң болгаш сагылга-чурумну бедидеринге бар курлавырларын ажыглаар ужурлуг.

Оруң ажыл-агыйының хөгжүлдезин Министрлер Чөвүлели доктаамал контрольга алыр, автооруктарны тударының, септээриниң болгаш ажыглаарының шынары дээш «Тыва автооруң» каттыжыышкынның бүдүрүлгелериниң удуртукчуларының харысалгазын бедидер ужурлуг. 1990 чылга чедир кадыг каттыг 200 километрден эвээш эвес автомобиль оруктарын ажыглалга киирери, Мугур-Аксынче баар оруктуң тудуун дүргедедири чугула.

Чурттакчы чоннуң кадыкшылын камгалаарын экижидери дээш Министрлер Чөвүлели база оон чер-черде органнары доктаамал сагыш салыр хүлээлгелиг, чамдык эки талалыг өскерилгелер турза-даа, нарын болгаш шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар хөй. Ында кадрлар чедишпейн, диагноз тургузарының болгаш эмнээриниң чаа аргалары оожум шиңгээттинип турар. Аарыг кижилерге бараан болуруунуң культуразының чавызынга, чамдык медицина ажылдакчыларының харысалга чок болгаш кошкак билиглиг чорууга хамаарыштыр хомудалдар ам-даа эвээш эвес. Чоннуң бүгү-ниитиниң шинчилгезиниң талазы-биле ажылды четпес чорудуп турар. Аарыыр чорук, кижилерниң инвалид болуру болгаш чаштарның өлүр чоруу республикада бедик болуп артпышаан. Бо бүгү чүүлдер Министрлер Чөвүлелиниң (эш К. А. Маспык-оол), чер-чер Советтериниң күүскомнарының, кадык камгалал органнарының удуртукчуларының, медицина албан черлериниң улуг кичээнгейин негеп турар.

Министрлер Чөвүлелиниң доктаамал сагыш салыр чүүлү долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалаары болур. Кызылдың агаар бассейниниң хөй ыжы дуврелап болуруп турар. Ону эвээжедир талазы-биле ажыл чоруп турар. Хамыктың мурнунда Кызыл ТЭС-тиң калбартыры чугула, магистральдыг болгаш кварталдар иштиниң чылыдылга четкилери туттунуп турар.

1986-1988 чылдарда 20 котельнаяны хаган, ниитизи-биле 179 котельная хагдынган. Ам-даа 26-лы ыштанып турар. ТЭС-те № 14 котлоагрегатты ажыглалга дарый киирер херек, оон соонда күчүлүг ийи чылыг дамчыдыкчызын тудуп эгелээр. Үлетпүр зоназынга район котельнаязын 1989 чылда тудуп эгелээри көрдүнген. Ону ажыглалга киирген соонда, элээн каш котельнаяларны хаар арга тургустунар. Котельнаяларда ыш тудар дериглелерин тургузары, оларны шын ажыглаары дээш ажыл-агый удуртукчуларының харысалгазын бедидер херек. Кызылдың хуу өөрегелериниң саны 11 муң, олар чылда-ла 40 муң ажыг тонна хөмүрдашты одап турар. Чаргайжылы туттунган чурттаалга бажыңнарын тударын дүргедедири бо чидиг айтырыгны шиитпирлээр оруктарының бирээзи болуп турар.

Бүгү бойдус камгалаар ажылды улус депутаттарының чер-чер Советтери, республикага болгаш районнарга чаа тургустунган бойдус камгалал комитеттери кичээнгейниң төвүнге доктаамал тургузар, бойдуска үрегдекчи ёзу-биле хамаарылганы шиитпирлиибиле чайладыр, оон байлактарынга хумагалыг болурунга болгаш чөп ажыглаарынга бүгү улусту кижизидер ужурлуг.

Чаңгыс сес-биле чугаалаарга, Советтерде, оларның ажылдакчыларында ажыл-херек ажыг хөй. Партия болгаш күрүне органнарының хүлээлгелерин аңгылап турар үеде оларның ролю үндезинниг-биле өскерлип турар дээрзин хандыр бодаар херек. Олар амыдыралчы эң чугула болгаш хөй талалыг айтырыгларны шиитпирлээри-биле боттарынга алыр, ажылга дидим эвес, быдаргай болгаш чүткүл чок чоруктарның демдектерин ажып эртер херек.

Улус депутаттарының Советтериниң ажылының стилин болгаш методтарын үндезинниг-биле эде тургузарын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму болгаш Министрлер Чөвүлели хандырар, ону чаа утка-шынар-биле доддурар хүлээлгелиг. Хүлээп алдынган шиитпирлерниң күүседиишкинде, соңгукчуларның чагыгларының боттаныышкынында четпестерни чайладыры дээш эштер Ч.-Д. Б. Ондар, В. Е. Серяков олар кичээнгейни улгаттырар. Советтерниң ажылында демократтыг эгелээшкиннерни хөгжүдеринге улуг туруштуг чорууп көргүзер, мында ёзу барымдаалар чоруктарны узуткаар, күрүне болгаш ажыл-агый органнарының ажылынга контрольду күштелдирер ужурлуг. Ажылдакчыларны боттуг, инициативтиг болгаш чогаадыкчы ажылче угландырар херек.

Экономиктиг болгаш социал хөгжүлдени дүргедедир сорулгаларны шиитпирлээринге республиканың улусчу контроль комитединиң болгаш оон чер-черде органнарының ролю дыка бедик болур ужурлуг. Оларның сорулгазы — улус ажыл-агыйында таарымча чок чүүлдерге удур демиселди күштелдирери, организакчы, профилактика ажылын чорудары. Эрге-дужаалын соора ажыглаар, төтчегдекчи, ажыл-агыйжы эвес чоруктарга удур дыка хөй бөлүктер болгаш постулар ам-даа демисел чорутпайн турар. Улусчу контролёрларның бедик түңнелдиг ажылын улусчу контроль комитеди, обкомнуң бюро кежигүнү эш Д. К. Ооржак хандырар, ынаалда бүрүзү илереттинген четпестерни болгаш оларның тыптып турар чылдагааннарын чайладырынга салыышкынын киирер ужурлуг.

Эде тургустунуушкунуң байдалдарында профэвилел комитеттери боттарының ажылының деңнелин бедидер ужурлуг. Бюро кежигүнүнге кандидат эш Ш. П. Кууларның удуртканы профоблчөвүлелди, профэвилел обкомнарының болгаш оларның аппараттарының ажылында четпестерни ажылчы чон көрүп турар. Сагылга-чурумну быжыглаары-биле, кижилерниң күш-ажылының болгаш амыдыралының, кадыкшылын камгалаарының байдалдарын экижидери-биле холбашкан хөй талалыг айтырыгларны шиитпирлээрин олар хаамай боттандырып турар. Ажылчы чоннуң бүдүрүлгениң ээзи кылдыр кижизидер, социалистиг чарышты организастаар, экономиктиг реформаны боттандырар ажылды профэвилелдер мурнуку хевээр чедир кылбайн турар.

Чурттаалга бажыңнарын, социал-амыдырал объектилерин тудар, ажылчы чоннарының дыштаныр черлерин, дузалал ажыл-агыйны хөгжүдер, ажылчын контрольду экижидер айтырыгларны шиитпирлээринге профэвилел ажылдакчылары идепкейлиг киржир ужурлуг. Күш үндүрүп ажылдаар кол чер—күш-ажылчы коллектив, кол сорулга — кижилер дугайында сагыш салыышкын дээрзин олар ханы-биле медереп билир ужурлуглар.

Улус депутаттарының Советтериниң, күрүне болгаш хөй-нити организацияларының ажылының утка-шынарынче СЭКП обкому, хоорkому, райкомнары ханылап киирер, оларның күжениишкиннерин республиканың экономиказын болгаш культуразын хөгжүдер сорулгаларны шиитпирлээринче идепкейлиг угландырар ужурлуг.

Отчёттуг үеде болуп кылган ажылының дугайында силерге, конференцияның делегаттарынга, СЭКП обкому илеткеди. Оон эң кол угланыышкыннары илеткелде киргени чугаажок. Отчётту немээр, бар четпестерни айтынар, партияның областың организациязының ажылын, республика амыдыралының бүгү талаларын эде тургузары болгаш чаартырын улам ыңай ханылады талазы-биле боттарыңарның саналдарыңарны болгаш шүгүмчүлелдериңерни киирер боор силер деп бодап тур бис.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

ТС—01674.

республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың декабрь 25 воскресенье № 297 (13897) 1925 чылда үнзезалеттинген. Өртээ 3 көп.

АРМЕНИЯНЫҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ ТК-ЗЫНГА ХУРАЛ

ЕРЕВАН. (СЭТА). Декабрь 23-те Арменияның Компартиязының ТК-зының хуралы болуп эрткен. Аңаа чер шимчээшкининиң уржуктарын дүрген чайладыр талазы-биле партия, совет органнарының ап чорудуп турар ажылының база республикада националдар аразында харылзааларны экижидерниң талазы-биле бирги ээлчеглиг хемчеглерниң дугайында айтырыгларны чугаалашкан.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларынга белеткел-биле холбаштыр партия организацияларының организакчы болгаш масса-политиктиг ажылының дугайында айтырыгны база чугаалашкан.

Хуралдың ажылынга СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязының кежигүннери болгаш СЭКП ТК-ның харысаалгалыг ажылдакчылары киришкен.

ПАРТИЯНЫҢ XXI ТЫВА ОБЛАСТЬ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

Дүүн Кызылга, республиканың хөгжүм-шии театрынга партияның XXI Тыва область конференциязы бодунуң ажылын үргүлчүлээн.

Партияның XXI Тыва область конференциязының делегаттары СЭКП-ниң область комитединиң кежигүннерин, СЭКП-ниң область комитединиң кежигүннеринге кандидаттарны, партияның область организациязының ревизия комиссиязының кежигүннерин соңгаан.

Партияның XXI область конференциязы хагдынган деп чарлаттынган.

Конференцияның делегаттары партийжи гимн «Интернационалды» улуг көдүрлүүшкүн-биле ырлап күүсеткен.

ИДЕПКЕЙЛИГ АЖЫЛДААРЫ— ҮЕНИҢ НЕГЕЛДЕЗИ

Партияның XXI Тыва область конференциязынга «СЭКП обкомунуң ажылының дугайында отчёт болгаш партияның область организациязының ээлчеглиг сорулгаларының дугайында» илеткелди СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшинниң, ревизия комиссиязының отчёт илеткелин оон даргазы Т. Ч. Салчактың кылганының соонда саналдар эгелээн.

Конференцияга санал берген делегаттар партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлерин амыдыралга боттандырар дээш республиканың партия организацияларының демократия болгаш ажык-чарлыг чоруктуң принциви-биле ажылдап, эде тургустунуушкунның оруу-биле чоруп орарын демдеглеп, партия обкомунуң отчёттуг үеде чорудуп келген ажылын чүгээр деп санаан. Ынчалза-даа республиканың экономика болгаш социал айтырыгларында четпестерниң ам-даа бар болуп турарын демдеглеп, оларны ажып эртериниң оруктарының талазы-биле саналдарны олар киирген.

Б. С. НУРЗАТ,
СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретары:

Чуртта калбарган демократия болгаш ажык-чарлыг чорук партийжи ажылдың ур-шиип ленинчи принциптерге дүүштүр чорударынга дыка дээштиг, тодаргай салдарларны чедирген. Ылангыя партияның область конференциязының бүдүүзүнде районнуң чер-черде партия эге организацияларынга болгулаан отчёттар тайтаашкынының чылдарында ышкаш доктааткан чурум ёзугаар эртпээн. Коммунистер ажыл-агыйда четпестерин, коммунистерниң авангардчы ролюнуң чавызын, арагалаашкынга болгаш алкоголизмге, корум-чурум үрээр чорукторга удур демиселдиң районда ам-даа чогуур деңнелде четпейн турарын чидиг-биле шүгүмчүлээн.

Районда партийжи-организастыг ажылдарны үениң негелдезинге чедир тургузуп шыдавайн турар, ол талазы-биле обкомнуң чогуур килдизи чогумчалыг дузаны чедирбейн турар.

Идеология ажылының бүгү талалыг партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга база катап онзалап демдеглээн. Ынчалза-даа оон дээштиг чоруу районда ам-даа четпейн турар. Ылангыя кодсу агитацияның кижизиддикчи шынарлыы кошкан, эргиндээзи ышкаш чүгле информация хевирлиг болуп турда, партия обкомунуң идеология килдизи тодаргай дуза ам-даа чедирбээн. Идеология ажылының талазы-биле ажылды чорударынга парлалга чугула рольду ойнаар ужурлуг. Бригада, өг-бүле, аренда керээзиниң талазы-биле республиканың парлалга органнары чугула ужур-дузалыг материалдарны база мурнакчы дуржулганы кошкак чырыдып келген.

М. Х.-Д. МОНГУШ,
Чөөн-Хемчик районда «Большевик» совхозтуң саанчызы, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутады:

Бистиң совхоз бот-орулга-чарылгаже, бот-акшаланыышкынче кирген соонда оон экономиктиг байдалы улам экижиир болгу дег турган. Ынчалза-даа чаа экономиктиг аргалар бисте кандыг-даа дуза чедирбеди. Ол чүл дээрге, бригада, өг-бүле, аренда керээзин баш бурунгаар эки өөренип албаан, чаа депшилгелиг аргаларны тоомчага албас чоруктуң уржуу-дур. Бо хүннерде ажыл-агыйның сан-хөө байдалы коңчуг нарын байдалда. Районнуң агроүлетпүр каттыжыышкыны совхозта мындыг байдалды көрүп тура, дүвүрээзин көдүрбейн турар. Ол ышкаш Агроүлетпүркүрком ажыл-агыйны чаа ёзу-биле башкарарының аргаларын бистиң ажыл-агыйга чедирбейн турары ол-дур. Шак мындыг байдал чүгле бисте эвес, өске черлерде база бары чугаажок.

Мен депутат мен. Соңгукчуларның чагыглары хөй. Оларның чагыгларын барымдаалап, удуртур органнарга чедип турдум. Ынчалза-даа оон түңнели эвээш болур-дур. Чижээ, бистиң суурнуң кудумчуларын асфальтылаарын, спорттаалды тударын соңгукчулар чагаандап бээр эвээш үе эрте берген. Чогум кандыг-даа ажыл амдыгаа чедир кылдынмаан.

Ажыл-ишче, амыдыралда четпестерин үргүлчү чугаалажып-ла турар. А херек кырында кескү кылып каан чүве чок. Конференцияның делегаттарын хоозун сөс-домактап ыштунуп, тодаргай ажылдарны кылырынче кыйгырып тур мен.

Б. П. СВИНЦОВ,
СЭКП Кызыл хооркомунуң бирги секретары:

Сөөлгү үеде партия обкому ажык-чарлыг чорукка, демократияга даянып алгаш, элээн тодаргай ажылдарны кылып чоруткан. Оон кескү херечизи — экономика болгаш өске-даа чүүлдерде эки түңнелдер-дир. Ынчалза-даа обкомнуң килистериниң ажылының бот-идепкейи ам-даа кезүлбес. Чер-черлерде партия организацияларынга оларның хайтыг дузалашкан ажылы эвээш деп бодаар мен.

Партия Кызыл хооркому коммунистериниң идепкейинге даянып, тус-тус коллективтер ортузунга партийжи ажылды диргизериниң хемчеглерин ап келген. Ынчалза-даа байдал черле экиживейн турар.

Кызыл хоорайда чоннуң ажыл-чем хандырылгазы бергедээшкинде турбуштаан хевээр. Ону ажып эртерде чоннуң дузалал ажыл-агыйлары чугула рольду ойнаар ужурлуг. Ынчалза-даа бо талазы-биле четпестер ам-даа бар. Агроүлетпүркүрком дузалал ажыл-агыйны хөгжүдеринге кандыг-даа дуза көргүспейн турар.

Бажың-балгат айтырыы база чидиг болуп артпышаан. Чоннуң хууда тудугларынга дузаны көргүзүп, улуг бүдүрүлге черлери ажылчыннарын чурттаалга шөлү-биле боттары хандырбас чүве болза, ону база чоокку үеде шиитпырээри берге.

К. Д. ДОНГАК,
Мөңгүн-Тайга районда ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң хойжузу:

Мөңгүн-Тайга ырак-узак, агаар-бойдузу берге чер дээрзин кым-даа билир. Малчын кижи болгаш, мал өстүрериниң бергезин билир мен. Районда эң берге айтырыгларның бирээзи — мал чемин белеткээри. Төп районнардан сиген белеткеп, улуг чарыгдалды үндүрүп турган, ону чедирип ап турарывысты билир силер. Ынчаарга совхозта эвээш чүък алыр машиналар бар болганы-биле, белеткеп алган мал чемин чедирип алыры улам бергедээшкиннерге таваржып турар. Ажыл-агыйны улуг чүък машиналары-биле хандырар үе келген боор.

Бистиң районнуң девискээринде Алтай крайның аңның камгалалдыг кызыгаары чыдып турар. Чайгы үеде малчыннарны ынаар көжүртпес болганда, чайгы семиртилгеге улуг уржуктарны бо чорук таварыштырып келген. Ол дугайын моон мурнунда-ла бөдүрүп келдивис. Түңнел чок болуп артпышаан.

Районда суурлар аразының телефон харылзаазы дыка берге. Ол дугайын база каяа-даа чугаалажып келген чүве. Мону база бир янзы көөрүнүң хемчеглери алдыван боор деп идегеп каайн.

Мөңгүн-Тайганың чонунга база бир халалыг чүүлдү база чугаалап көрейн. Чүгле агаар харылзаалыг болгай бис. Районда кезер эмчи чок. Агаар-бойдус багай үеде дүрген кезиишкин херек апарган аарыг кижилерни орукка эккел чыдырда, машина-балгат-даа үрели бээр-дир. Бо айтырыгны Кадык камгалал министерствозу черле кулак дашты-биле эрттирип кагбас болза эки.

Е. С. БИЗЯЕВА,
№ 48 тудуг эргелелиниң шеверлекчилер бригадазының бригадири:

Бистиң коллектививис болунуң сорулгаларын боттандырып турар. Бо чылдың планын күүсеткеш, 1989 чылдың март айның үлүүнде ажылдап тур бис. Үш чылдың планын партияның XXI область конференциязының ажыттынарының бүдүүзүнде күүсеткен бис.

Бо чылын ажыглалга кирер тудугларның планнары күүсеттинмээн. 1989 чылда кандыг тудуглар ажыглалга кирер деп чүве база билдинмес. Ужуру болза, ажыглалга кирер тудугларның казжан кирерин графиктеп каар ужурлуг.

Ажылды кылып турган үеде чамдык чагыкчылар төлевилел-смета документациязын барымдаалавайн, боттары таарыштыр кылдыртып эгелээр. Оон уржуунда тудуг материалдары чедишпейн баар. Ол бүгүнү хоорай Советиниң күүскому контрольга албас.

Күш-ажылды организастаарының талазы-биле четпес чүүлдер хөй. Кызылдың туйбу заводу «Кызыл тудуг» эргелелин туйбулар-биле хандырарын күүсетпейн турар. Бистиң эргелелдиң бир бригадазында 24 кижи ажылдап турар. Оларны бир хүнде 16 муң туйбу-биле хандырар турган, чүгле 8 муңну эккеп берип турар. Тудуг материалдары-биле четче хандырарын үе негеп келген.

Хооркомнуң болгаш обкомнуң комсомол ажылдакчылары тудугжу аныяктарга келбес-тир.

В. С. НЕДЕЛИН,
СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары:

Партияның область организациязы отчёттуг үениң иштинде багай эвес ажылдаан. Эде тургустунуушкун талазы-биле ниити угланыышкынны хооркомнарга болгаш райкомнарга берип турган. Контрольду эки чорудуп турар. Ынчангаш обкомнуң ажылын чүгээр деп санаар болза ажырбас.

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының айтыышкыннарынга дүүштүр район иштинге программаны ажылдап кылган. Ында дузалал ажыл-агыйын, чурттаалга бажыны болгаш кадык камгалал айтырыгларын болгаш өске-даа айтырыгларны киирген.

Бистер кедээ суурларны хөгжүдер талазы-биле сорулгаларны салып турар бис. Тудуг талазы-биле ажылдап турган кижилерни агроүлетпүр комплекизинче шилчиткениниң соонда, совхозтарда чаңгыс прораб арткан. Ол чүнү кылыптарыл? Кедээни хөгжүдерде тудуг херек болгай. Бо айтырыг бистерни дүвүредип турар.

Тудугга хереглээр материалдар сөөртүрүнге техника чедишпес. Оон септелгезин «Красноярскглавстрой» чорудуп турган. Ам техниканың бежен кире хуузу туруп берген. Декабрь айы-биле «Тыва тудуг» каттыжыышкыны ол дугайында сагыш салбастаан.

Бо хүннерде массалыг информация чепсектери эки секретарьлар, хереэженнер чөвүлелдериниң дуржулгазының дугайында эвээшти бижип турар. Совхозтар директорларын шүгүмчүлээр чорук көвүдээн. Бир совхозтуң директорунуң адынга шүгүмчүлел шын эвес болган. Ындыг фактыларны шиңгыы көөр, буруулуг кижилерниң хемчээн алыр, солун арнынга туразында аажылаар чорукту болдурбас херек.

Р. И. КАЛДАР-ООЛ,
Тес-Хем район эмнелгезиниң кол эмчизи:

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының салганы демократияны болгаш ажык-чарлыг чорукту, шүгүмчүлелди болгаш бот-шүгүмчүлелди калбартыр талазы-биле айтырыгларны районнуң партия эге организацияларынга болуп эрткен отчёт-соңгулдалыг хуралдарга шыңгыызы-биле чугаалашкан. Оларга райком кежигүннери, бюро кежигүннери болгаш килдис эргелекчилери база олурушкан. Бистиң партия эге организациязының секретарынга безин үш кандидатураны чажыт бадылаашкынче киирген. Коммунистер боттары секретарын шилип алган.

Үениң негелдезин ёзугаар амгы үеде бедик мергежилдиг эмчилер негеттинип турар. Районда эмчилерниң чедишпейн турары хомудавчыг. Бистиң эмнелгени 1934 чылда туткан. Ынчангаш ол коңчуг багай байдалда турар. Кээп дүжер четкен. Бистиң дилеп турарывыс болза комплекстиг эмнелге тудуун шиитпирлеп бээр ирги бе деп айтырыгны тургузуп тур бис. Ындыг эмнелгени кылып бээр болза мурнуу районнарны бүрүнү-биле хандырып болур.

Бичии уругларның аш-чем хандырылгазы багай. Районда 1200 бичии чаштарны ясли-сад-биле хандырып шыдавайн турар бис. 1989 чылда 40 олуттуг ясли-садты тударыбыле беш чылдың планынче киирип көрзе деп саналдыг мен.

Совхозтар бот-акшаланыышкынче кирген соонда, дуза - чедирери бергедээн. Аарыг кижи чедиргеш, төлээ бээри-биле саазын чорудар апарган. Оон ангыда тудуг материалдары база чедишпес. Чоок черлерден алырын чөпшээрээп көрзе.

Р. Н. ХАЙМАНОВА,
Кызылдың № 1 ортумак школазының директору:

Үлетпүр, кедээ ажыл-агый, кадыкшылдан аңгыда, кол айтырыгларның бирээзи улус өөредилгезин болгай. Келир үениң салгакчызын каңчаар кижизидер болдувус, чуртувуска ынчаар кижизидип бергенивис болур. Мен бөгүн манаа ажы-чаш кижизидилгезиниң дугайында чугаалаксап тур мен.

Хоорайда кем-херек үүлгедир чорук көвүдээн. Оларның аразында школачылар база бар. Арагалаар чорук көвүдээн. Оон аңгыда, наркомания база тывылган. Уганы четпес уруглар хөй. Оларның саны 390 ажыг. Ол сан чүгле Кызылдың бир школазында сан-дыр. Өске школаларны хынаар болза база бар.

Кижизидилге ажылдары чүгле ада-иеден хамааржыр. Олар бүдүрүлге, албан черлеринде, организацияларда ажылдап турар. Ол черлерниң партия организациялары ажылдакчыларының уругларын каңчаар өөренип турарын сонуургавас. Ужуру болза олар школа-биле деннежип алгаш кады ажылдаар болза улам эки.

Бир эвес өөреникчи кижи бөгүн багай өөренип турар болза, оон соонда ажылдаары база ындыг болур. Маңаа комплекстиг кижизидилге херек. Школа— бүдүрүлге чери — ада-ие.

Күш-ажыл дугайында база чугаалаайн. Хоойлу ёзугаар 16 харга чедир кижилерни ажылдатпас. Ону Н. К. Крупская частырыг деп санаан болгай. Чоокта чаа Улус өөредилгезиниң күрүне комитети биле ВЛКСМ Төп Комитеди бичии уругларны 14 хардан эгелеп ажылдадырының дугайында шиитпир хүлээп алган. Ону барымдаалап көрзе эки боор деп саналдыг мен.

Бистиң школавыс февральда хеп даараар кооператив ажылдар деп турар. Бо талазы-биле баазавыс кошкак. Респотребсоюз, комсомол хооркому дузалажыр боор.

(Уламчызы 2-ги арында).

Партияның XXI Тыва область конференциязындан соңгуткан СЭКП Тыва обкомунуң составы

СЭКП ОБЛАСТЬ КОМИТЕДИНИҢ КЕЖИГҮННЕРИ

Абрамов М. Е.	Заркевич Г. А.	Кыныраа М. Д.	Парунин В. А.
Авруцкий В. Л.	Зорина Л. С.	Марцева А. В.	Парчина Л. С.
Алдын-Херел Г. С.	Зотов С. С.	Маслов В. Л.	Петров В. Б.
Аранчын Ю. Л.	Кажин-оол В. С.	Маспык-оол К. А.	Сарыглар Р. Ч.-А.
Баавыл Т. И.	Канзай А. К.	Моң К. А.	Сафонов И. П.
Байынды З. Б.	Кара-оол В. Х.	Монгуш А. С.-Б.	Свинцов Б. П.
Белбат В. П.	Кара-Сал В. Б.	Монгуш Б. Д.	Седен-оол Е. Д.
Буянды С. К.	Карпов И. М.	Монгуш Д. С.	Седип-оол И. В.
Бызытпаа С. М.	Кечил-оол Т. М.	Монгуш Н. Л.	Серен А. С.
Ванжа А. И.	Козлов В. И.	Монгуш С. Т.	Сержит М. Х.
Глущенков В. И.	Комаров Ю. Т.	Монгуш Х. Л.	Серяков В. Е.
Гольцов В. А.	Конгар Н. С.	Неделин В. С.	Сизых Н. В.
Губарев Ю. К.	Коробейникова Н. С.	Нурзат Б. С.	Ситников М. Л.
Гусельников Н. Е.	Кочергин В. А.	Ондар Д. Б.	Суванди И. М.
Дамба-Хуурак П. Д.	Кошелев В. Н.	Ондар Ч.-Д. Б.	Тинмей Д. Л.
Дембирел А. С.	Кунзекпен С. М.	Ооржак Д. К.-Х.	Ундун В. А.
Долгополов Г. Н.	Кунзук К. С.	Ооржак И. К.	Федосеев В. Н.
Донгак К. Д.	Куркутов В. Д.	Ооржак Ш. Д.	Хемер-оол В. Д.
Дучун-оол К. Д.	Куулар Ш. П.	Ооржак З. С.	Шаравин В. С.
Евтешин В. М.	Куулар Ш. Д.	Остапец И. А.	Ширшин Г. Ч.
Егоров И. В.	Куулар Д. О.	Очур-оол В. С.	Шубник Г. М.
Заворотный В. Г.			Шыырап Б. С.

СЭКП ОБЛАСТЬ КОМИТЕДИНИҢ КЕЖИГҮННЕРИНГЕ КАНДИДАТТАР

Амбаржы З. Э.	Кара-Сал М. Д.	Монгуш З. Ш.	Ушналов В. А.
Бадрединов А. И.	Киров С. Д.	Рудзинский А. В.	Успун И. У.
Голиков А. А.	Кыргыс М. А.	Суванпит О. О.	Ходырев П. Н.
Дамбаа В. Б.	Мартый-оол В. В.	Сухов Н. М.	Чихачев Ю. А.
Данчул Л. И.	Монгуш В. Д.		Шулепов А. Н.

ПАРТИЯНЫҢ ОБЛАСТЬ ОРГАНИЗАЦИЯЗЫНЫҢ РЕВИЗИЯ КОМИССИЯЗЫНЫҢ КЕЖИГҮННЕРИ

Балунин В. А.	Достай С. М.	Ондар К. Д.	Саая М. Ч.
Башкириев В. Л.	Дутупей А. Д.	Ондар Г. С.	Содунам В. В.
Болдук Т. Б.	Жулева А. А.	Ооржак Ч. Х.	Салчак Т. Ч.
Дамыр-оол К. Т.	Кара-Сал Д. Б.	Попов В. А.	Хертек А. О.

СЭКП Тыва обкомунуң пленуму

Партияның XXI область конференциязындан соңгуткан СЭКП Тыва обкомунуң организастыг пленуму дүүн болуп эрткен.

Пленумга организастыг айтырыгларны чугаалашкан.

СЭКП обкомунуң бирги секретарынга болгаш бюро кежигүнүнге Г. Ч. Ширшинни, СЭКП обкомунуң ийиги секретарынга болгаш бюро кежигүнүнге Г. Н. Долгополовту, СЭКП обкомунуң секретарьларынга болгаш бюро кежигүннеринге А. И. Ванжаны, А. К. Канзайны, Ш. Д. Ооржакты пленум соңгаан.

СЭКП обкомунуң бюро кежигүннеринге Ч.-Д. Б. Ондарны, В. Е. Серяковту, Т. И. Баавылды, В. М. Евтешинни, И. М. Карповту, Д. К.-Х. Ооржакты, Б. П. Свинцовту, В. Н. Федосеевти пленум соңгаан.

СЭКП обкомунуң бюро кежигүннеринге кандидаттарга В. А. Гольцовту, Л. С. Парчинаны пленум соңгаан.

СЭКП обкомунуң партийжи-организастыг болгаш кадр-биле ажыл килдизиниң эргелекчизинге В. М. Евтешинни, идеология килдизиниң эргелекчизинге Л. С. Зоринаны, аграр килдистиң эргелекчизинге В. Д. Куркутовту, күрүне-хоойлу килдизиниң эргелекчизинге Д. Б. Ондарны, социал-экономиктиг килдистиң эргелекчизинге В. Х. Кара-оолду, ниити килдистиң эргелекчизинге В. Г. Заворотныйны, СЭКП обкомунуң херектер эргелекчизинге В. И. Глущенковту пленум бадылаан. СЭКП обкомунуң чанында партийжи контроль комиссиязының даргазынга Г. А. Заркевичини бадылаан.

«Тувинская правда» солуннуң редакторунга В. Л. Масловту, «Шын» солуннуң редакторунга В. С. Шаравинни пленум бадылаан.

СЭКП ТК-ның Партия тургузуушкуну болгаш кадрлар-биле ажыл килдизиниң инструкторуу В. В. Рогило пленумнуң ажылынга киришкен.

РЕВИЗИЯ КОМИССИЯЗЫНЫҢ ХУРАЛЫ

Партияның область организациязының ревизия комиссиязының хуралы дүүн болуп эрткен.

Организастыг айтырыгны аңаа чугаалашкан.

Партияның область организациязының ревизия комиссиязының даргазынга Т. Ч. Салчакты соңгаан.

ЧУРУКТА: конференцияның болук делегаттары чапсарда.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ПАРТИЯНЫҢ XXI ТЫВА ОБЛАСТЬ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

ИДЕПКЕЙЛИГ АЖЫЛДААРЫ — ҮЕНИҢ НЕГЕЛДЕЗИ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында):

К. А. МОҢ,
СЭКП Эрзин райкомунуң бирги секретары:

Отчёттуг үениң дургузунда СЭКП обкомунуң ажылында тодаргай өскерилгелер көстүп келген, ажыл-херекке демократия, ажык-чарлыг чорук киирип турар. Медээлер, саналдар чыып чорук эвээжээн. Ынчалза-даа аграр секторунда өскерилгелер эвээш чедип алдынган, экономиктиг реформа кодээ черлерде шуудавайн турар.

Дыка хөй удуртукчулар оожум эде тургузуушкунун турар, удуртурунуң деггейленген стиль-методтарын ажыглавышаан, хевээр. Агроүлетпүркомнуң чамдык килдистери тургузуушкун келген айтырыгларны шиитпирлээрин оон эртип турар. Боттускайлаң шиитпир хүлээп албас, үстүнден айтышкынын манаар чоруктардан ам-даа уштунмайн турар.

Бистиң район мал чеминиң талазы-биле үргүлчү бергедээр, чедишпес. Ону шиитпирлээринге дузалап болгу дег Тес-Хемниң суггарылга эргелелиниң участогун Эрзинге тургузар дугайында айтырыг шиитпирлеттинмээн.

Массалыг информацияның чепсектери партия, совет органнарның удуртукчуларын шын шүгүмчүлеп турар, ынчалза-даа корум-чурумнуң дорт хажыдыкчыларын илередип, сойгалавайн турар-дыр.

Демократчыдылгазы, ажык-чарлыг чорукту хөгжүдеринге район солунунуң чогу шаптыктап турар.

С. Д. КИРОВ,
Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри:

СЭКП Төп Комитеди бистерден, коммунистерден, отчёт-соңгулдалыг конференцияларга секретарьларның, бюро кежигүннериниң, килдис эргелекчилериниң ажылынга принципиалдыг үнелелдиг санал-оналдарны киирерин негеп турар болгай.

Республикада чоннуң хөй кезии, ылангыя мал ажылында, үндезин националдыг кижилер болуп турар. Партияның область организациязында коммунистерниң 68 хуузу тывалар, ону барымдаалаар херек. Кижилер-биле ажылга национал чагай чанчылдарны, дылын билири, ону хүндүлээри — эвээш эвес рольдуг. Ол чугула факторже В. И. Ленин кончуг кичээнгей салып чораан. Партия обкомунуң бодунуң аппарадынга кадрларны шилип алырда болгаш оларны таарыштыр тургузарда, обком секретарьлары, бюро кежигүннери, Григорий Чоодуевич база Григорий Николаевич сиден ол факторже чогуур кичээнгей салбайн турарлар частырыг-дыр. Кадрларны таарыштыр тургузарында, кижилерниң кол килдис партийжи-организастыг ажыл болгаш кадр килдизи болур. Килдисте эштер Ентешин, Вальков, Макарюк, Ларионова тыва дыл билир бе, агрор килдизинде эштер Куркутов, Пашковская оларның байдалы база-ла ындыг. Бо килдистерниң перспективтиг, национал кандыы-даа хамаанчокка ийи дыл билир специалистер-биле чүге бижиглвай болбазыл?

Партия обкому черле ниитизи-биле кадрлар айтырыын шиитпирлеп тургаш, оларны бүгү талалыг четче өөренип көрбейн базр чоруктар бар. «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң директору турган С. Г. Миносьянң ынчан ажылын үтбайн турда-ла, ону дешпидип турган. Харымсалгалыг ажылдарже кадрларны дешиттиш, обкомнуң килдистери болгаш райкомнарының бирги секретарьлары олар-биле бүгү талалыг ажылдаары, өөредири чугула. Кадрлар курлавырлы-биле ажылды доктаамал чорудар херек. Бай-Тайга райкомунда идеология килдизиниң эргелекчизи ам-даа чок. А. К. Канзай Л. С. Зорина ажылды экижидер ужурлуг.

«Тувинская правда» солун чамдыкта СЭТА-ның материалдарын хөй-биле парлаш, түс чер материалдарын эвээш берип турар. Март 20-де «Төнчү чок орук» деп эге-биле, парлаттынган чүүлде фактылар (комиссия тыпаан-га) бадыткаттынмаан. Ол дугайын редактор Масловка дыңнадырга тоовайн, удурланган. Ынчап болур бе? Декабрь 20-де ол-ла солунга «Кым буруулуг?» деп утка-шынары таарышпас чүүлдү база үндүрген.

СЭКП обкомунуң пленумунга чамдык удуртукчуларның адынга шүгүмчүлел кылырымга «Тувинская правда» чидиг черлерин ап каапкаш, Киров эш Комаровтуң бодалдарын уламчылаан дээн. А «Шын» солун бир аңгы берген. Моон соңгаар эштер Маслов, Шаравии ындыг материалдарны чангыс аай, шын бээрин дилеедим.

Т. Д. ЧЕЧЕК-ООЛ,
«Эйлиг-Хем» совхозтуң директору:

Өшкү өстүрер совхоз биске тургустунганындан бээр бир чыл болуп турар. Өшкүнүң баш саны амгы үеде 23 муң чедип турар. Дүк планы 15 тонна турган, херек кырында 18 тоннаны совхоз дужааган. Кеш чылдың тептүүнүн өшкүнүң [illegible] 20 муң чедирер аргазы бар. Ынчалза-даа совхозка эът планын көвүдезип турары, ону күүседир дээш уксаалыг өшкүнүң баш санын кудулаадырынга чедирип турар.

Социал-культура тудуглаларының пландары четче күүсеттинмейн турар. Ийи квартиралыг 10 бажыңны ажыглалга киирери планда кордуктуг-даа, дилиг материалдары чедишпезинден план үстүрген.

Суг адаанга кирер зонага кордүнген акша-хөреңгиниң чүгле чартык кезии өлчээлдин алдынган, арткан акша-хөреңги кайнаар чарыгдаттынганыл? Курунеден чээли алырга совхоз өреленип болгай. Совхоз паром ажыглап турар. Далай тургустунганындан малчыннар-биле харылзаажыры бергедээн. Бажың-балгат колдуунда 50 чылдарда туттунган, эрги, малчын турлагларының хөй кезиинде электри чырыы киирттинмээн, чунар-бажыңнар база чедишпес.

Аныяктарны мал ажылынга хаара тударынга кандыг-даа база бисте чок, чүгле кыйгырыг — куруг кыйгырыг боор арткан.

Ынчангаш Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Агроүлетпүркүрүкомдан «Эйлиг-Хем» совхозтуң хөгжүлдезин кичээнгейге алыры чугула-дыр.

Оон-моон сургакчылаан даргалар кадарчыларга, малчыннарга чүгле четкеш, демир чоруптар-дыр. ВЛКСМ обкому кайы-бир бригада-биле кады ажылдажыпканы-даа кылыр болза эки.

В. А. КОЧЕРГИН,
ВЛКСМ обкомунуң бирги секретары:

Республиканың социал-экономиктиг амыдыралында чамдык шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар аныяктарга хамаарыштыр улам чидиг болуп турар.

Чер-черде байдалдардан эп көөрге, аныяк өг-бүлелерниң кижи санынга онаажыр оруглазы (шалыны) айда 70-80 рубльден ашпас. Амыдыралга ол четчир бе? Аныяк ажылчыннарның чартык кезии болгаш студенттерниң кол нуруузу ниитиниң чурттаалга бажыңнарында. Общежитиелерниң байдалы аргажок багай. Амгы квартираны аныяк өг-бүле 10-12 чылдан (Кызылда) ажыр манаар, уруглар садтары чедишпес.

Ынчангаш конференцияның аныяк делегаттары, бистер, отчёттуг илеткелде аныяктар-биле ажылды үндезини-биле эде көөр, «олар боттарының күжүн, энергиязын, инициативазын долу бээринге таарымчалыг байдалды тургузар» дээнин деткиир тур бис.

Ак-Довуракта 29 аныяктары боттарының күжү-биле чурттаалга бажыны тудуп алыр дээнин партия райкому деткиин, дузалаарын азаан-даа болза, чээлини бээри амга чедир болдунмаан.

Чурттаалга комплекстери, хууда бажың тудары, комсомолчу-аныяктар кооперативтери, бүдүрүлгелери дээш ышкаш ажылдың ындыг хевирлерин ажыглаза, аныяктар боттарының холдары-биле хөй айтырыгларын шиитпирлеп болурунга бүзүреп болур.

Советтерде аныяк депутаттар-биле ажыл барык-ла чорбайн турар. Депутаттар аразында комсомолчуларның саны 5 хуу кызырылган, оон иштинде Кызыл хоорайда 29 хуу, Ак-Довуракта 43 хуу эвээжээн.

Комсомолга партийжи удуртулганы «Мен ышкаш кылдыр кыл, бода» дээр аазум-биле солун турары оон тускайлаан ажылдаарынга дуза болбазын утпас херек.

Партия обкомунуң составынга аныяктар-биле ажыл талазы-биле комиссияны тургузары негеттинип келген.

Күш-ажылчы коллективтериниң амыдыралчы чугула айтырыгларынга хамаарыштыр каттышкан партия-комсомол хуралдарын эрттирериниң практиказын моон соңгаар-даа бүгү талалыг деткиири, хөгжүдери чугула.

А. К. БАРААН,
Тожу районда «Май 1» совхозтуң иви бригадазының бригадири:

Бистиң бригаданың кижилери, совхозтуң ажыл-ишчилери эде тургустунуушкунуң политиказын бүрүнү-биле деткиип, хүлээп ап, аңаа боттарывыстың үлүүвүстү киирер дээш ажылдап турар бис. Ол ийи чыл иштинде ивижилеп ажылдап турар мен. Сөөлгү чылдарда иви ажылының байдалы дыка сударап, мал бажының хораары, оорладыры, ооң чидери көвүдээн. Ооң түңнелинде бистиң совхозтарывыста иви малдың баш саны мурнуңдаазындан барык 50 хуу эвээжээн. Моон кол чылдагааны иви ажылынче, ивижилерниң ажылдаар, чурттаар байдалдарынче кичээнгейниң кошкааныңда. Суурлардан 300—400 км ырак черлерде чурттап, ажылдап турар кижилерниң амыдырал байдалы ындыг кудуу деңнелдиг турда, аныяктар канчап-даа аңаа ижикпес. Мурнукү чылдарда республиканың, районнуң, совхозтуң удуртур органнарының даргалары вертолёт-биле-даа кээп турду, бараанны-даа садыглап турган. Ам бот-орулгажарлыга дээш вертолёт өртээ тележ акша-хөреңги чогу-биле келбестээн.

Иви бажының кызырлыры адыг, бөрү дээн ышкаш араатан амытаннар салдарын чедириң турар. Ивижилерде ол араатан аңнарга удур демисежир араалыг боолар ховар, харын-даа чок деп болур. Бо айтырыгны таарыштыр шиитпирлээриниң талазы-биле дилеглиг бис. Адыг, бөрүге чирткен малды малчыннар төлеп турар.

Ивижилерниң амыдырал-чурттаалга байдалдарын экижидериниң хемчеглерин ажылдап кылгаш, боттандырары чугула боор келген.

Тожу кижилери шагдан бээр аң-мең, балык-байлаң-биле чурттап чораан. Совхозтарывыс хөй мал, тарылга-даа чок, орулгазы эвээш, сөөлгү үеде харын-даа күрүнеге өрелиг апарган. Ынчангаш совхозтарга аңнаар, балыктаар девискээрлерин тускайлап бээрин, ажылче хаара туттунмайн арткан совхоз ажылчыннарын аң, балык ажылынче киирерин өөренип көөрү онза чугула.

Районда эң бергедеп турар айтырыгларының бирээзи чоннуң орук харылзаазы. Агаар баксыраарга самолет маначары эң халалыг. «Заря» теплоходтар кастүп кежирге дыка амырап турган бис. Ам аңаа чайгы үеде-даа идегелдивис база өшкен, чүге дээрге оларның капитаннары чүгле туристер алыр бис дээш туруптар. Даргаларынга билдиртирге тоовас. Ол ышкаш аэропорт ажылдакчылары чоңга база каржы, бөдүүн, дыңнангыр эвес.

Тожунуң каас-чараш, байлак бойдузунуң камгалалынче эң улуг кичээнгейниң салыры онза чугула апарган. Бо талазы-биле чаа тургустунган Бойдус камгалалының комитеди шиитпирлиг хемчеглерни алырынга идегексеп турар бис.

Т. А. САЛЧАК,
Кызыл районда «Кара-Хаак» совхозтуң ногаажызы:

Бистиң бүдүрүп турар продукциявыстың хемчээли чылдан чылче өзүп орар, а ооң бот-үнези колдуунда ол хевээр артып турар. Ооң кол чылдагааны болза бистиң ногаа ажылында механизацияның эвээш ажыглаттынып турарында. Ногаа ажаар машиналар болгаш механизмнерниң өртек-үнези улуг, тып алыры берге. Бис янзы-бүрү ногааларны өстүрүп, ажаап турар бис, а оларның түс бүрүзүнге механизацияның тускай комплекизин кордупген, оларны шуптузун ажыглаар болза, чүгле ынчап бот-үнезиң кескү эвээжээрин чедип ап болур. Ооң-биле черлелештир бистиң өстүрүп турар дүжүдүвүстү шыгжаар, кадагалап, шыгжап, болбаазырадып кылыры чугула. Бо талазы-биле ажылдар ногааны өстүрүп турар кижилерниң бистиң сагыжывыска канчап-даа четпес.

Тараа ажылдыг ажыл-агыйларга техниканы бүрүнү-биле берип турар-дыр, а биске — шуут куруг. Чогум-на чонну ногаалар-биле четчир кылдыр хандырар деп бодаар болза, өске программалар дег, «Ногаалар» деп программаны дарый ажылдап кылгаш, боттандырары чугула.

Кодээ ажыл-агый ажылдакчыларының эмнелге, садыг, орук база харылзаа, өске-даа ачы-дуза хандырылгазының деңнелинге хомудалдар чеже-даа кирип турза, ол чүге ындыг хевээр артып турарыл? Бо талазы-биле моон соңгаар өскерилгелерни манап турар бис.

В. Д. ХЕМЕР-ООЛ,
СЭКП Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретары:

СЭКП обкомунуң отчёт илеткелин баш удур таныштан болгаш ону кичээнгейлиг сайгарып көрүп, боттарывыска түңнелдерни үндүрген бис. Бистиң амыдыралывыста болуп турар өскерлишкиннерни ында тодазы-биле илереткен, ону бис боттарывыс-даа көрүп турар бис. Кызылдан кээп турар саазын-саавырлар сөөлгү үеде дыка эвээжээн, ол-бо дээш чардыктырбас апарган. Мындыг байдалдарда хүн бүрүнүң болгаш келир үениң айтырыгларынче кичээнгей чер болганда улгадып турар деп бодаар мен. Коммунистерниң эгелээшкининге бис «Инициативалыг, бот-идепкейлиг ажылдаар» деп программаны ажылдап кылып алдывыс.

Бистиң районда тудуг, мал чемнериниң белеткелиниң, өске-даа талазы-биле шиитпирлээри чугула айтырыглар турун турар. Оларны шиитпирлээринге, ылангыя тудуг талазы-биле республиканың тудуг организацияларының удуртукчуларының шимченгир, дыңнангыр болуру күзенчиг.

СЭКП обкомунуң бюрозунуң адресинге чамдык шүгүмчүлелдерни кылыксап тур мен. Кадрларны шилиир, таарыштыр тургузар талазы-биле улуг четпестер бар. Бюро кежигүннери партия болгаш ажыл-агый удуртукчуларын томуйлап тура, чер-черде чогуур хамаарылгалыг удуртукчулар-биле сүмелешпес. Обком аппарадынга ажылдакчылар шилип ап турары мырыңай таарымча чок. Чижээ, төпте ажылдап турар ажылдакчыларны кайы-бир районче ажылдаары-биле чорударга, олар шуут ынавас. Олар каптыг сагыш-биле олудундан халбактанышкан олурар деп? А ындыг кижилер биске чедип келгеш, бисти угаадып, сурган, хынап турар, а боттары думчуун бодаар хөөнден уштунмааны илдең.

Ш. П. КУУЛАР,
профоблчөвүлелдиң даргазы:

Бисте кижи дугайында сагыш салышкынның калбак четкизи тургустунган, ынчалзажок хөгжүлдениң амгы үе-чадазында ында кайы хире нарын айтырыглар, четпестер барын эскерип, бүгү социал сорулгаларны шиитпирлээриниң деңнелин бедидериниң эргежок чугулаазын мелерепи билип турар бис.

Дыка хөй профэвилел организацияларының күш-ажылдың таарымчалыг байдалдарын тургузары, ажыл шагының чидириглерин кызырары, күш-ажылдың бөдүүн хөй-ниитиниң сагылга-чуруму дээш коллективтиг харысаалганы бедидери, ажылчы чоннуң күш-ажылчы эргелерин база хоойлу бактаар эрге-ажыктарын камгалаары ышкаш чугула айтырыгларга идепкей бедээн. Бүгү чуртта калбарган ажылчы контрольдуң шимчээшкининден бистиң профэвилелдеривис база чыдып калбаан.

Бистиң улус ажыл-агый адырларында таптаашкындан уштунуп чадаан, харын-даа кудулап бадып турар талалар бар. Бис мында-даа профэвилелдериниң ажылының четпестерин көрүп турар бис.

Илеткелде кем-херек үүледир чоруктуң, ниитилелге удур үүлгедиглерниң өскениң ажыт-чажыт чогу-биле демдеглээн-дир. Бо дээш профэвилелдер база буруулуг деп чүве билдинигр. Мээң бодап турарым-биле, бо чоруктарны чайладырының оруктары бисте тодараттынмаан. Ниитиниң корум-чуруму дээш ажыл бисте колдуунда административтиг хемчеглер, кыска хуусаалыг, шуугаазынныг кампания боор илереп турар. Дыка хөй коллективтерде бо талазы-биле комплекстиг, хүн бүрүнүң шудургу кижизиндилге ажылы чорувайн турар. Бо талазы-биле өске комплекстиг программалар ышкаш ындыг программаны ажылдап кылыр болза эки деп бодаар мен.

К. С. САРЫГ-ДОНГАК,
Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхозтуң сарлык кадарчызы:

Партия обкомунуң отчёттуг үеде кылып чоруткан ажылын чүгээр деп үнелээр саналдыг мен.

Сарлык — «Мурнакчының» мал ажылының кол адыры болур. Совхозтуң экономиказынга ооң салышкыны эвээш эвес. Сарлык — онзагай мал. Кышкы үеде мал чеми белетпевес, ооң уламындан чем баазазы база негеттинмес. Ынчангаш сарлыкты чүгле Бай-Тайгада эвес, өске-даа районнарда азырап эгелээрин чөп.

Ооң эъдин күрүнеге дужаап турар бис. Ол дужаалда үезинде хомуданчыг чүүл үнүп кээр-дир. Чүге дээрге сарлык эъдин стандартка киирбейн турар. Эът комбинадынга ону ортумактан кудуу күштүг инек эъдинге домейлей хүлээп алыр. Ынчап кээрде оон кирер орулга эвээш болур.

Сарлык малдап турар кижилериң амыдырал-чурттаалгазынче база сагыш салыр болза эки. Ол ышкаш бистиң совхозка Зил-157, ГАЗ-66 дээн ышкаш машиналар негеттинип турар, олар бар, а септээр чер чок. Артык нежектер тывылбас. Ынчангаш районга ындыг күштүг машиналар септээр черден ажытса кандыгыл.

Республиканың-даа, районнуң-даа агроүлетпүр ажылдакчыларының беримчезин эки билбейн тур мен. Сарлык кадарчыларын тускай хептер-биле безин хандырбайн турар, майгыннар чок. Чүтле медээ чыырынга ой болуп турар.

Аныяк малчыннар дугайында айтырыгны керээ чогуур. Бисти солуур кижилер чок-тур, аныяктар шупту хоорай-суурже чоруп турар.

Ю. Т. КОМАРОВ,
В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чиңгине директору:

Үш чыл мурнунда бо шилирден берип турган саналымны көрүп ордум. Ынчан республика деңнелинге шиитпирлээр дыка хөй айтырыгларны чугаалап турган мен. Шиитпирлеттингеннери-даа бар, а кичээнгей чок арткандары база бар-дыр.

Бүдүрүлгениң чедишкиннериг ажылдаарын чедип алыр дизе, социал айтырыгларже кичээнгей салыры чугула. Ону экижидер дээш янзы-бүрү аргаларны дилеп турар бис. Күш-ажылдың чаа аргалары болгаш хевирлери база чугула. 1987 чылда бүгү цехтерниң коллективтиг керээже шилчиттивис. Ам долу бот-орулга-чарылганы шиңгээдип алырынга белеткенип тур бис. 3 бригада апрель 1-ден эгелеп бот-орулга-чарылгаже, аренда керээзинче шилчээн, кооперативтер база тургустунган. Ооң уламындан үлетпүр ажылдакчыларының саны 420 кижиге кызырылган, а продукцияны хөйнү берип турар апарган.

Чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар бисте хөй. Чижээ, «Тыва даг-дүгү тудуг» эргелелин көрээли. Эргелел бар, а ажык-дузазы көзүлбес-тир. Ооң кылыр кол ажылдары Шагаан-Арыгда болуп турар. Капитал тудуг планын ук эргелел үскен. Ук бүдүрүлгениң мурнунда тургустунган чидиг айтырыгларны СЭКП обкомунуң тудуг талазы-биле секретары А. И. Валиха билир, ону ол дээш эрткен конференцияга шүгүмчүледим, ол хиреинде практиктиг хемчеглер албаан. Отчёт илеткелге ажыл-херээ чок, чутаазы хөй кижилер эде тургустунуушкунга херек чок деп айытты, ол база ындыгларның санынга кирген ол бо.

«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкыны-биле чоннуң херевел бараанныр бүдүрер керээ чарып алган бис. Чамдык белеткел ажылдары кылдынып турар.

Х. А. ТОКА-АНЧИМА,
партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну:

Бөгүн аажок харысаалгалыг партийжи ажыл кылып турар-дыр бис. Эде тургустунуушкунуң баштайгы түңнелдерин үндүрүп турарывыс бо. 1965 чылдан бээр кижилер шүдүнүп эгелээн, оларга боттарының мергежилин, билиин, салым-чаяанын долузу-биле ажыглаар аргалар ажыттынган. Кижилер боттарының бүгү күжүн үндүрүп ажылдап эгелээн. Шынап-ла, эде тургустунуушкун кижиниң чогаадыкчы ажылче сорук киирген.

Бо чылдарның дургузунда бистиң республикага алээн өскерлишкиннер болган. Саналдарга бодалдарын ажык болгаш дидим чугаалап турар апарган. Ындыг-даа болза ёзулуг өскерилгеге ам-даа чок дээрзин илеткелчи база чугаалады. Янзы-бүрү чылдагааннар дилээр чорукту болдурбас, ажылдаар херек деп, бо чышка чугаалаар үези келген. Шынап-ла, кандыг ийик? Боттарывыстың чедир кылбаан чүүлдерни бисти чаъс-чайыкка, дошкун сооукка шапнаар ышкажыгай бис, адыглар безин шаптыктай берди.

Бистиң хөй националдыг Совет Эвилеливис акы-дунма дузаны көргүзүп турар-дыр. Олар социал-культура объектилерин биске кылып берип тур, ол дээш хаңы өөрүп четтирип тур бис. Хөй акы-толдүг тыва өг-бүлелерниң чурттаалга бажыңның талазы-биле айтырыын шиитпирлээринге ол дегүм болур. А кодээ черлерде чурттаалга бажыңнарын эвээшти тудуп турар-дыр, автотранспорт ажылы чер албас, садыг, коммунал хандырылгазы негелдеге четпес. Ол айтырыгларны шиитпирлээринге улуг дузаны кодээ Советтерге чедирип болур кылдыр СЭКП обкомунуң, Министрлер Чөвүлелиниң харысаалгалыг ажылдакчыларын быжыглаза. Хоочун коммунистерниң арга-мергежилин, күжүн база ажыглаары чугула.

Бо хүннерде республиканың чурттакчы чону акы-дунма Арменияга болган чер шимчээшкининиң уржуундан когараанарга кажыыдалын үлешкенин илередип турар. Чүгле бо эвес, боттарының хире-шаа-биле дузаны көргүзүп турар-дыр. Совет ниитилелде чурттап турар кижи бүрүзү черле ындыг.

О. Ш. САТ,
Сүт-Хөл районда «Ишкин» совхозтуң өшкү кадарчызы:

Кодээ ажыл-агыйда, ылангыя, мал ажылында чедир кылдынмайн турар чүүлдер хөй, ооң уламындан мал бажы өспейн турар. Ол чорук ында ажылдап турар малчыннарның, ооң иштинде мээң багай ажылымның түңнели деп санаар мен. Моон түңнел үндүрүп, эки ажылдаар ужурлуг бис.

Бистиң удуртукчу ажылдакчыларывыс массалыг информация чепсектерин чедир ажыглавайн турар деп билир мен. Министрлер, килдистер эргелекчилери радио-телевидение дамчыштыр чүве чугаалап, боттарының кылган ажылының дугайында чоңга отчёттарын үргүлчү берип турар болза, чогумчалыг. «Хойжуларның радиостанциязы»нын шагын ууадып, аңаа бүгү малчыннарның дуржулгазын көргүзүп, багайларын сойгалап турар болза эки.

Кодээниң чону орус дылды кошкак билир. Ынчангаш төп солуннарга үнген чүүлдерни «Шын» солунга очулдуруп парлаза ажыктыг хире-дир. Ол ышкаш чогаалчылар республикада хөй, а ном үндүрер чер эвээш ном парлап турар, чоңга чедишпес. М. А. Шолоховтуң чогаалдарын, сурагжыг шериг начальниги Г. К. Жуковтуң сактыышкыннарын тыва дылче парлап үндүрзе.

Чурттакчы чонну аъш-чем-биле хандырары — кодээ ишчилерниң хүлээлгези болгай. «Ишкин» совхоз келир беш чылдың эгезинге чедир өшкүнү 20 муң баш чедирерин планнап турар. Пес-таавы үлетпүрүнге «Элита» сорттуң ангор дүгүн дужаар деп турар бис.

Чаа чылдан эгелеп кадайым-биле кады аренда керээзи-биле ажылдап эгелээр бодап тур мен. Чүгле малчын кижиниң өске ажылдарже, ылангыя шефке чардыктырбазын күзээр-дир мен, ол доктаамал мал чаңынга чоруур ужурлуг.

Партия обкомунуң эрткен отчёттуг үеде кылган ажылын чүгээр деп санаар-дыр мен. А СЭКП обкомунуң ийиги секретары Г. Н. Долгополов, Агроүлетпүркүркомнуң даргазы М. Е. Абрамов, обкомнуң килдис эргелекчизи Д. Б. Опдар олар үр үеде ажылдап келген дуржулгалыг эштер болгу дег, ынчалза-даа шушпең ажылдап турарлар-дыр. Эде тургустунары чугула.

И. У. УСПУН,
Өвүр райкүүскомунуң даргазы:

Отчёттуг илеткелде партия обкомунуң база партияның район звенолары ажылынга чоптүг үнелээшкинин берген-дир.

Ынчалза-даа бо конференцияның делегады кижи болганымда, республика органнарының — обкомнуң, Дээди Советтиң Президиумунуң, Министрлер Чөвүлелиниң, министерстволарының болгаш ведомстволарының ажылында четпестерин илеткелде ам-даа эвээш шүгүмчүлээн-дир деп санап тур мен.

Отчёттуг үениң дургузунда демократия талазы-биле-даа өскерилгелер болган. Чоннуң социал идепкейлиг чоруу өзүп турар. Бистиң районда болза коллективтерниң удуртукчуларын ийи база оон-даа хөй кандидаттарны деңнеп шилип ап тургаш, оон чажыт бадылаашкын-биле соңгуп ап турар апарган. Ол ышкаш депутаттарның ролю черле бедип турар. Советтерниң ажылын чорудулгазынга демократчыдылга моон соңгаар-даа уламчыладып кылдырар.

Ынчалзажок район социал-экономиктиг хөгжүлде талазы-биле саадап турар. Ниити районда 1500 ажыг бичии уруглар ясли-садтарда ам-даа хаара тутпаан бис, оларны хүлээп алыр аргавыс чок. Ол ышкаш малчыннардан хөй-ле өг-бүлелер чурттаалга бажыңнары-биле хандыртынмаан. Оларда электри чырыы чок. Ооң уламындан малчыннардан теледамчыдылгалар көөр улус барык чок.

База бир дүвүреңчиг айтырыг болза районнуң суурлар аразында. Торгалыгдан өскезинде, автобустар чорувайн турар. Бо-ла бүгү чүүлдер талазы-биле райкүүском буруувусту бодувустан чайлатпайн турар бис. Ынчалза-даа бистиң районга Агроүлетпүркүрүкомнуң база республиканың чогуур министерстволары черле дуза чедирер ужурлуг. Чижээ, Хандагайтыда суурда 20 хире котельнаялар бар. Оларның ыжы, хөөзү суурнуң кырында дирген. Төп котельнаяны тудар дугайында айтырыгны 10 ажыг чыл дургузунда тургузуп келдивис. Министрлер Чөвүлелиниң капитал тудуг эргелелинге база мурнуку Чурттаалга-коммунал ажыл-агый министерствозунга-даа тургузувус. Мынчага чедир шиитпирлеттинмээн.

И. П. САФОНОВ,
«Революцияның чалбыыжы» совхозтуң хойжузу, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры:

Мен ам өг-бүле керээзи-биле ийи дугаар чыл ажылдап тур мен. Акша-шалың алыры харын эки чүве-дир, чаа арга ажыктыг-дыр. Ынчалза-даа учёт багай болду. Келир чылда ону ыяк билир бээр боор бис. Бо чылын 100 хойдан-на 138 хураганны камгалап алган бис. Хоювус колдуунда 15 хонук дургузунда-ла шупту оолдапкан.

Мал төлүн меңди алырының бир аптиг аргазы, шенелделерден алгаш көөрге, ногаан бүрүнү ажыглаары аажок ажыктыг-дыр. Мурнунда чылын аңаа бүзүреп көргеш, бо чылын шиви, хады будуун дыка хөйнү белеткеп алган мен. Төрүүр хойга баш удур бээрге дыка-ла ажыктыг-дыр деп билдим.

Ооң ыңай малдың дүүу аарыыр аарыг бар-дыр бо. Мал эмчилеринге чугаалап турдум, эмнеп турдувус. Кажааның эжик аксынга хойга сүстүрер ындыг холумак кылып алгаш, эртен, кежээ ону сүстүрүп турдувус. Чок. Читпес болду. Шуут 3 шоодай эм эккеп алгаш, ону холуп эмнээн бис. Хоржок чорду. Хоювустуң 200 хирезиниң дуюглары аараан. Черле чадашкаш, ам канчаар, креолин-биле шензэр деп шиитпирлээн мен. Бодум машиналыг суур киргеш, мал эмчилеринден ийи фляга креолинни эккеп алгаш, ваннага ону холааш, хойну чуп турдувус. Малды шак ынчаар эмнеп алдывыс. Коданымда ам 800 баш хой бар, мал-маганның деңгилдези эки, семис, шырак.

В. И. КОЗЛОВ,
республиканың шериг комиссары:

Амгы үеде шеригде таарымча чок чүүлдерниң дугайын парлалгага ажык-биле бижип, чугаалажып турар болгай бис. Шериг албанынга келдирерге, оон оспаксыраар чоруктар бистиң республикада бар. Ол ышкаш кодээ Советтерниң күүскомнары чамдык оолдар шериг хүлээлгезин эрттирбези-биле харын шын эвес документилер кылып бээр таварылгалар бар. Бора-Тайга кодээ Советиниң күүскомунуң даргазы бодунуң кудээзинге шак ындыг документини кылып берген турганы илерээн.

Бистиң аныяктарывыстың сагылга-чуруму багай болганындан судтаттырар чоруктар эвээш эвес. Ол дээрге шеригге келдиртиринге таарыштыр херек. Аныяктарның кижизидилгезин, корум-чуруму дээш чүгле өг-бүле, школа эвес, харын партия, комсомол организациялары, шериг комиссариаттары кады харыысалгалыг ужурлуг. Төрээн чуртту камгалаары, шериг албанын эрттирери аныяк оолдарның хүлээлгези дээрзин оларга угаадыр херек.

Аныяктарны шериг хүлээлгезин эрттирерин белеткээри экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында СЭКП обкому доктаал хүлээп алганындан бээр 2 чыл ашкан. Каа-Хем, Мөңгүн-Тайга районнарда база Кызылда бо талазы-биле чамдык ажылдар кылдынган.

Ук доктаалдың күүседдезин обкомнуң идеология килдизи эки хынап, контрольдавайн турарындан чамдык өөредилге черлеринде шеригниң эге белеткели дыка багай, чамдык өөредилге черлеринде ындыг баазалар безин чок. Ол ышкаш медицина албан черлери шериг назылыг оолдарның кадыкшылын хайгааравайн, эмчилизинин ой-шаанда эрттирбейн турар.

Аныяктарны шериг херээнге белеткээр талазы-биле бисте демниг ажыл чок. Ынчангаш чогуур органнарның ажылын утлап башкарары-биле тускай штабты тургусса эки деп саналдыг мен.

К. М. ИРГИТ,
«Енисей» совхозтуң бызаа ажаакчызы:

Бистер, кодээ ажыл-ишчилер, Аъш-чем программазын боттандырарынга үлүүвүстү киирип турар бис. Бистиң фермавыс эки түңнелдерин чедип ап турар. Бир инектен не 2000 килограммдан хөй сүттү сагдывыс. Ол дээрге эрткен чылдаазындан 500 килограмм хөй. Коллектививисте партия бөлүү черле ажылды утлап башкарып тур.

Эрткен кыжын кыштаглаашкын биске дыка берге болган. Ынчангаш бирги кварталдың планын күүсетпээн турган бис. Ол айтырыгны партия бөлүүнүң хуралынга чугаалашкаш, инектеривисти хүнде үш катап саар деп шиитпирлээн бис. Ооң түңнелинде база сагылга-чуруму быжыкканындан, харысаалгага бедээнинден ажыл илдеңне экижээн.

Бистиң малчыннарывыс чурттаалга бажыңнары-биле бүрүн хандыртынган, фермада таарымчалыг байдалдарны тургускан. Чемненир буфедивис, кызыл-булуңувус бар. Социалистиг чарышты үргүлчү түңнеп, мурнакчыларны шаңнап, мактап турар. Малчыннар өөренип тур бис.

Коллективтиг керээ-биле ийи чыл ажылдап келдивис. Эки-дир. Ынчалза-даа администрация ооң негелделерин үрей бээр-дир. Деткимче чок-боор. Бызаа кажаазын ам каш чыл улаштыр туткаш, доозуп чадаан.

Биске Агроүлетпүркүрүкомнуң база уксаажыдылга каттыжыышкынының специалистери келбес-тир. Олар кээп, биске дузалажып турар болза, ажыл-иш улам-на эки болур ужурлуг. Бистиң районнуң ажыл-агыйларында ам 5 кол зоотехник чок. Бүдүрүлгениң мергежилдиг технологтары чедишпес ышкажыл. Агроүлетпүркүрком биске бо талазы-биле дузалашсын. Ол ышкаш бисте партия обкомунуң кежигүннери бар. Олар билдирбес-тир. Пленумнуң материалдарын чүге улуска тайылбырлап, ооң күүселдезин организаставаазыл?

Г. С. АЛДЫН-ХЕРЕЛ,
Бии-Хем районда «Хадын» совхозтуң саанчызы:

Партия организациязының ажылын эде тургузар, чаартыр дээш хемчеглерни ап турар бис. Коммунистерниң отчёттарын дыңнаарын көвүдеткен. Бо болза оларның авангардчы ролюн бедидеринге салдарны чедирген. Ферманың коллективтиг керээ-биле ажылдаарынче шилчээни хөй, эки шынарлыг продукцияны бүдүреринге, чарыгдалдарны эвээжедиринге чедирген. Ындыг-даа болза саар инектерниң арыы, чогуур продукцияны бербейн турарындан карыылгалыг болуп, продукцияның бот-үнези улгаткан.

Мал ажылдакчыларының экономиктиг билиин экижидеринче сагыш салбайн турар. Ол хамаанчок специалистерниң безин экономиктиг билии кошкак. Мал ажылын экижидеринче республиканың Агроүлетпүркүркому, РАҮК чогуур сагышты салбайн келген, моон алырга ажылын ам-даа эде тургуспаан.

Парлалгада партия ажылынга хамаарыштыр хөй чүүлдерни бижип турары эки-дир. Ынчалза-даа партия эге организацияларының секретарьларынга сөс бербейн турар. Оларның ажылының дуржулгазын чырытпайн келген. Партия организацияларының ажылынга СЭКП обкомунуң ажылдакчылары практиктиг дузаны чедирбейн турар.

• • •

СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. ШИРШИН түңнел сөс чугаалаан. Конференцияга солун, ажыл-агыйжы болган тодаргай чугаа болганын ол демдеглээн. Санал берген делегаттар отчёт илеткелге немелделерни киирген, ону шүгүмчүлекчи ёзу-биле чугаалашкан, боттарының саналдарын киирген. Оларны тодарадып, өөренип көөр, бо талазы-биле хемчеглерни хүлээп алыр.

Кол чүүл болза эде тургустунуушкунну болгаш чаартылгаларны шиитпирлиг, шудургу хаңыладып, бурунгаарладыр. Партияның область организациязының, ооң соңгулдалыг органнарының ажылын бүгү хемчеглер-биле сайзырангайжыдар. Амыдыралдың бүгү талаларынга партийжи салдарның ажыктыгын бедидер. Партия ажылын шынар талазы-биле чаа утка-биле доктаамал байыдар ужурлуг. Коммунист бүрүзү аңаа бодунуң туружун тодарадып алган турар кылдыр ажылды ынчаар организастаар.

Конференцияның делегаттары дыка хөйнү кылыр ужурлуг. Салдынган сорулгаларны күүседирде кандыг угланыышкын-биле чоруурун, чүнү кылырын хоорайларның, кодээниң коммунистеринге, ажыл-ишчилеринге тайылбырлап, чугаалап бээр херек. Кол чүүл — участок бүрүзүнге практиктиг, тодаргай ажыл-херек болур.

Бистиң мурнувуска бергелер эвээш эвес таваржыр, ынчалза-даа партия организациязы бурунгаар, коммунист болгаш партия ажылдакчызы бурунгаар, бүгү активтиң бедик организастыы, харысаалгазы, дириг ажылы оларны ажып эртер, ынчангаш бистиң бурунгаар шимчээшкинивис чигзиниг чок деп, ол түңнелинде айыткан.

• • •

Конференция СЭКП обкомунуң отчёдунуң талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

Партийжи амыдырал: эде тургустунуушкун

ХАРЫЫСАЛГА УЛАМ БЕДИИР

«Сукпак» совхозтуң парткому партия ажылын үениң негелдезинге дүүштүр тургузар сорулга-биле ажылдың чаа арга-хевирлерин дилеп, тып турар. Ажыл-агыйның амгы чаа байдалдарында бот-башкарылганы калбарткан бо үеде партком болгаш эге организациялар кичээнгейни кижилер-биле ажылче угландырган. Совхозтуң ажыл-агый адырларында кандыг-бир чаа эгелээшкин көстүп келген болза, ону үргүлчү деткип турар бис. Ону быжыглаарынга, харын улам нептередиринге ол салдарлыг. Оон-биле кады быжыглаттырган участогунда коммунист кижиниң ажылының түңнелдери, оон харысалгазы-биле холбашкан айтырыгны кичээнгейден кошкатпайн турар бис. Партия организациязының ат-алдары оон улуг хамааржыр деп чүве билдингир. Ынчангаш ону чугулалап турары таварылга эвес. Ажылды тодаргай болдурары-биле партком коммунистерниң ажыл-херээн доктаамал сонуургап, чедер-четпестерни айтып, арга-сүмени берип турар.

Совхозтуң бүдүрүлге коллективтери бригада база аренда хереэзи-биле ажылдаар аргаже бо чылын шилчээн. Ооң түңнели алыс-ла багай эвес болуп турар дээрзин демдеглексеп турар мен. Аңаа хамаарыштыр чамдык чижектер бо. Коммунист Сергей Монгуштуң удуртканы № 1 хову-трактор бригадазының кежигүннери бригада хереэзи-биле ажылдап турар. Бригада гектар бүрүзүнден 10,3 центнер дүжүттү өстүрген. Мурнакчылар одуруунда он айлар дургузунда чүък сээртүлгезиниң планын 156 хуу күүсеткен чолаачылар звенозунуң ады база бар. Ооң ажылын коммунист Сергей Ермолов удуртуп турар. Мындыг янзылыг чижектерни маңаа хөйү-биле көргүзүп болур. Совхозтуң ниити ажылынга хамаарыштыр алыр болза, байдал мындыг: күрүнеге эът садарының чыл планын совхоз коллективи күүседип алган болгаш планда ажыр 30 тонна эътти садарын хүлээнген. Чер ажылында планнаттынган продукциядан тараа болгаш сенаж, сиген белеткээр план күүсеттинген. Кедээниң социал айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлээринче угланган хемчеглер база алдынып турар. Капитал тудуг талазы-биле алыр болза, ийи аал ниити чурттаар беш бажың, пекарня, столовая тудуу ажыглалга бо чылын кирер.

Чоокта чаа болуп эрткен отчёт-соңгуудалыг хуралга коммунистер парткомнуң отчёттуг үеде кылып чорутпан ажылын ханызы-биле сайгарып көргеш, четпестерни, чедир кылдынмайн турар айтырыгларны шүгүмчүлеп, аңаа хамаарыштыр санал-оналын киирген. Чер ажылы-дыр. Ында база мал ажылында бар курлавырларның четче ажыглаттынмайн турарындан, мыйыстыг бода мал семиртилгезинге, ногаа, картофель болгаш хөй чылдыг сиген, люцерна өстүреринге совхоз бо чылын эрткен чылдаазынга деңнээрге, кууду түңнелдиг болган. Чер ажылының беримчезинден малга быжыг чем-суурну тургузуп алыры улуг хамааржыр деп чүве билдингир. Бисте ону чедир ажыглавайн турары канчап-даа таарышпас. Ынчангаш совхозтуң дирекциязының, парткомнуң, специалистерниң талазындан ол талазы-биле бар курлавырларны долу ажыглаарының хемчеглерин алыр ужурлуг. Отчёт-соңгуудалыг хуралга коммунистер айтырыгны шак ынчаар тургузуп турган. Мал чеминге таарымчалыг хөй чылдыг сиглерни, рапсты, тараа-бобы холушкак культураларны база дазыл чемиштиглерни тарып өстүрүп, оон шөлдерин улгаттырары көрдүнген. Ол ышкаш куруккан шөлдерни чеп ажыглаарын, тараа культураларының ээлчештирилгезин эде көөрүн чугулалап турар бис. Бүгү шөлдерге интенсивтиг технология-биле ажылдаары көрдүнген. Мал ажылынга хамаарыштыр чугаалаар болза, одар-белчиирни чөптүг ажыглаары-биле чылгы малды база өстүрер деп сорулга салдынган.

Ажыл-агыйның болгаш экономиканың түңнелдери ону кылып, бүдүрүп турар кижилерден хамааржыр чүве болганда, партком база партия эге организациялары кижизидилге, кадрлар-биле ажылче улуг кичээнгейни угландырар. Ажык-чарлыг чорукту улам калбартып, кижилерниң политиктиг болгаш экономиктиг билиин улам бедидерин, хөй-ниити амыдыралынга оларның киржилгезин идепкейжидерин чугулалап турар бис. Маңаа пропагандистерниң болгаш лекторларның күжүнге даянып, совхозтуң ажыл-ишчилерниң, ылаңгыя аныяктар ортузунга кижизидилге ажылын күштелдирип, ооң чаа, дээштиг хевирлерин дилеп, ажыглаары көрдүнген.

Хөй-ниити организациялар-биле деминг ажылдың чугулазын билип турар бис. Кижизидилге ажылынга болгаш чамдык өске-даа айтырыгларга партком хөй-ниити организацияларынга даянып келген болгаш оларның ажыл-чорудулгазын удуртап баштап турар. Хөй-ниитиниң ол организацияларында ажылдап турар коммунистерниң ажылының отчёдун партком болгаш партия хуралдарынга ап турарын практикалаан. Ажылдың бо хевири кижилерниң хүлээнген херээ дээш харысалгазын бедиткен. Ынчалзажок чамдык хөй-ниити организациялар долу чүү-биле ажылдавайн турар. Партком ону база кичээнгейде алган. Шүгүмчүлелдиг саналдар кедээ Совет күүскомунуң даргазы коммунист Д. М. Монгуштуң, комсомол комитединиң секретары Марина Гавриялтованың, совхозта күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазы коммунист Дербинниң адынга киргилээн. Оон аңгыда, коммунистерден негелдени ам-даа чогуур деңнелге тургуспааның, чамдык удуртукчуларның, коммунист ажылчыннарның ам-даа эрги ёзу-биле ажылдап, оожум эде тургустунуп турарын, оларның авангардчы ролюнуң кудузун санал берген коммунистер айтып турган.

Коммунистерниң шүгүмчүлелдиг саналдары кичээнгейде алдынган, айыттынган ол четпестерни чайладырының хемчеглерин ап чорудуп эгелээн. Парткомнуң бөгүнгү ажылында чугула бир айтырыг — ниитиниң малының кыштагдаашкыны. Мал чеминиң сээртүлгезинге күштүг мөөнизээр, малдың ажаалдазын, чемгерилгезин шын чорудар. Чугула бо кампанияда ажылдап турар кедээ ишчилерниң амыдырал байдалын, хандырылгазын экижидер дээш кичээнгей угландырар чүүдер-ле хөй.

Шаңгыр-оол ОНДАР.
«Сукпак» совхозта партком секретары.
Кызыл район.

ТҮҢНЕЛ ҮНДҮРЕР

«Кызыл-Даг» совхозтуң коммунистери чоокта чаа хуралдааш, партияның район конференциязынга болгаш партия организациязының отчёт-соңгуудалыг хуралынга коммунистерниң берген шүгүмчүлелдиг саналдарын күүседириниң талазы-биле айтырыгны чугаалашкан.

Совхозтуң ажыл-ишчилериниң социал хандырылгазында чамдык чүүлдер кылдынып турар. Бо чылын чаа магазин ажыттынган, малчып кодандарже электри чырыын киирип турар. Хуула бажын база дузалал ажыл-агыйынга херек бажаа тудуп алыры-биле күрүнеден чээли алгаш, ол чүүлдерни боттары тудуп турар өг-бүлелер база бар. Шак-ла ындыг арга-биле чеди өг-бүле хуула малдыг болган.

Отчёт-соңгуудалыг хуралдарга санал берген коммунистер четпестерже кичээнгейни угландырган. Район конференциязынга-даа, совхозта партия организациязының отчёт-соңгуудалыг хуралынга-даа санал берген коммунистер партия ажылының оожум эде тургустунуп турарын, ол талазы-биле чүнү кылза экил дээрзинге чамдык боттуг саналдарны, бодалдарны киирген. Партия организацияларының ажылында чаа чүүлдер эвээш, ол дээш диләэшкиннер шоолугла көзүлбейн турар. Чамдык черлерде партия хуралдарының эртип турарының деңнели чавыс. Аңаа чугаалажыр айтырыгларны баш бурунгаар шилип алыр, аңаа белеткелди бүгү тала-биле ыһамчалыг чорудар база коммунистерниң ажыл-чорудулгазынга ханы анализ бээрин чедип албайн турары дээн чижектиг айтырыгларже моон соңгаар улуг кичээнгей угландырарын коммунистер чугаалап турганнар. Коммунистерниң авангардчы ролюн, партия организацияларының дайынчы арга-шинээзин улам бедидерниң дугайында болган чугаа коммунист кижи бүрүзүнге хамааржыр. Оон түңнел үндүрер апаар. Парткомнуң, партия райкомунуң чамдык ажылдакчыларының талазындан партия организацияларынга ховар баар, чогуур практиктиг дуза чедирбес чоруктарының барын шүгүмчүлээн. Санал берген коммунистер бо бүгүнү районнуң кедээ ажыл-агыйында, социал айтырыгларда, капитал тудугда, аныяктар-биле кижизидилге ажылында бар четпестер, чедир кылдынмайн турар айтырыглар-биле холбаан турган. Ооң-биле кады саналдарга кирген шүгүмчүлелдер «Кызыл-Даг» совхозтуң партия организациязынга база хамааржыр.

Совхозта мал, чер ажылында четпестер бар. Чижээ, уксаажыдылга ажылының деңнелиниң чавызы, мал аарыгларының узулбейн турары болгаш оон-даа өске айтырыглар ажыл-агыйның удуртукчуларынга, специалистерге оожургаарының барымдаазын бербес ужурлуг. Коммунистер ындыг бодалды илереткен. Совхозтуң хууда малын ниитиниң малындан аңгылаар айтырыг база туруп турар. Мал оорлаар чоруктар-биле ажылды районнуң иштики херектер килдизи шыңгыы демисежир. Тодаргай хемчеглер алыр ужурлуг.

Совхозтуң партия организацияларының, парткомнуң кичээнгей салыр, чогумчалыг шиитпирлээрин негеп турар айтырыглар эвээш эвес. Оон чамдыктары бо: кадрлар-биле ажыл, экономиканы быжыглаар, совхозтуң девискээр айтырыы, партия хуралдарынга хүлээп алдынган шиитпирлерниң күүселдези. Удуртур ажылдакчыларның чон аразынче кирип ажылдаары дээш чүүлдер-ле хөй.

Кежигүн дадывырының чыылдазын ап көрээли. Оон хыналдазын апрельден октябрь айга чедир чорутпаан. Хыналдадан алырга, бо ажылда хажыдыышкыннар, частырыглар бар болган. СЭКП Уставының негелделерин күүсетпейн турары-биле совхозта партком секретары кежигүн дадывырының чыылдазынче эрткен айларда кошкак кичээнгей салган. Контроль, ревизия кылбаанындан ниитизи-биле 277 рубль 87 копеекти коммунистер чедир төлевээни илерээн. Мындыг байдалдың тургустунуп келгениниң чылдагааны — партия эге организацияларының секретарьлары коммунистерниң айда ажылдап алган акшазының түңүн бухгалтериядан ушта бижип албайн, дадывыр дансызынга коммунистерниң аксы-биле адааның бижип ап турганы илерээн. Партия дадывырын төлээриниң дугайында тускай таблицаны эге организация секретарьларынга берген турза-ла, ону барымдаалап көрбейн турганындан чедир төлээр хөй акша коммунистерниң адының кырынга тургустунуп келген.

Чамдыкта коммунистер шөлээ шалыныы, немелде продукция дээш алган акшазын, кварталдап алыр шаңналын партия дадывырынга киириштирбейн турган таварылгалар база бар. Чамдык коммунистер СЭКП Уставының негелдезин хажыдып, беш айның дадывырын чаңгыс айда төлеп турган болган. Эге организация секретарьлары ол коммунистерге кандыг-даа харысалга онаап, хемчег албаан болган. Ведомостарга дадывырны төлээни дээш коммунист ыяап-ла ат салыр ужурлуг, ол база хажыдыышкынныг болуп турар. Коммунистерниң кежигүн дадывырын чедир төлевейн турары дадывыр чыып турар секретарьларының ол ажылды билбезинден, харысалга чогундан болуп турар. СЭКП райкомунуң ажылдакчылары семинарны эрттирип турган-даа болза, херек кырында оон дээштиг талазы ам-даа куду болуп турарын көргүзүп турары ол.

Совхозта партия организациязы отчёт-соңгуудалыг хуралынга болгаш районнуң партия конференциязынга болган шүгүмчүлелдерге даянып, четпестерни ээриниң оруктарын дилеп тып, амыдыралга боттандырарының сорулгаларын партия организациязы салып, тускай хемчеглерин ажылдап кылган.

Зоя САГАН-ООЛ.
Бай-Тайга район.

СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлерин—амыдыралга

АЖЫК-ЧАРЛЫГ ЧОРУКТУ ХӨГЖҮДЕР, ООҢ ОРУУНДА МООНДАКТАРНЫ ЧАЙЛАДЫР

Эде тургустунуушкунуң, социализмниң утказы, эде тургустунуушкунга, чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге коммунистерниң болгаш партия кежигүнү эвестерниң мөзүрелдиг ёзу-биле идепкейлиг киржилгезин хандырарының утказы болуп турар социалистиг демократияны калбартып, ханыладырының эң чугула негелдези болза ажык-чарлыг чорук болур. Ажык-чарлыг чорук дугайында айтырыг амгы үеде бирги черге чугула ужур-дузалыг херээ болуп турар. Ажык-чарлыг чорукту хөгжүдери политиктиг эң чугула сорулгаларының бирээзи деп, СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязы «Ажык-чарлыг чорук дугайында» тускай резолюциязынга онзалап демдеглээн. Эде тургустунуушкунуң чылдары бүзүределдиг кылдыр бадыткаан: шынныг чорук хөй, улуг болган тудум-на, партияның эгелээн херээнге, оон эчис сорулгаларынга болгаш идеалдарынга бүзүрел улам улуг болур. Ажык-чарлыг чорук чокка демократия болдунмас, социализм тургустунмас. Демократия болгаш ажык-чарлыг чорук адырылбас тудуш. Ажык-чарлыг чорукту калбартыры болза социалистиг демократияны хөгжүдериниң болгаш ханыладырының чарылбас тудуш кезээ болбушаан, чаартылгалар чорудулгазын идепкейжидеринге улам-на улуг рольду ойнап, бүгү ниитилел болгаш партийжи организмниң амыдыралын «кислород-биле» долдуруп турар. Бистиң хөгжүлдевистиң чөрүлдээлерин болгаш парыының, эки болгаш багай чүүлдерин, ниитилелдиң чедиишкиннерин болгаш четпестерин — херек кырында ол бүгү канныг болдур, ону кижилер билип алырын күзеп турар болгаш билип алыр-даа ужурлуг. Ниитилел амыдыралының янзы-бүрү бүгү чүүлдерин, хөй талаларын кижилер шак ынчаар ажыы-биле көрбүшаан, социализмни тургузарынга болгаш сайзыраңгайжыдарынга ам идепкейлиг киржип болур.

Ажык-чарлыг чорукту хөгжүп турар чорудулга кылдыр партия көрүп, ону чайгылыш чокка калбартыры социалистиг тургузуунуң демократтыг утказы, кижиже оон буянныг угланыышкынын илередириниң, ниитилелдиң, кижиниң, коллективтиң бүгү ажыл-херектеринге кижилерни киириштирериниң чайлаш чок негелдези, эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылга органнарының бүгү социал институттарының болгаш органнарының ажыл-чорудулгазынга бүгү чоннуң контролюнга үндезилээш, социализмни быжыглаарының, улам ындыг сайзыраңгайжыдарының дээштиг магадылалы кылдыр санап турар. Ажык-чарлыг чорук дээрге оон бодунуң таварыштырган балыгларын боду эккиртир эмнеп турар хылыш чепсектир деп, В. И. Ленин адаан. Чүге дээрге, ажык-чарлыг чорук, шынчы чорук четпестерни илередиринге, чайладырынга дузалап, социал чөптүг чорукту принципиалдыг бадыткаттынып тиилээринге, ниитилел хөгжүлдезин дүргедедиринге идигни берип турар. Ынчаарга ажык-чарлыг чорукту болгаш шүгүмчүлелди чылдак кылгаш, бөлүглежиишкиннин, кажарлаашкынның хоозун, мегечи чорукту, национал, тус черниң азы бөлүк кижилерниң хууда эрге-ажыын хараар чорукту илерээшкиннин тыптып-даа, туруп-даа болбас ужурлуг. Ажык-чарлыг чорук болза эде тургустунуушкунуң идеяларын болгаш принциптерин ёзугаар ниитилелдиң бүгү күштерин сырый каттыштырарынга берээн болур ужурлуг. Оон-биле холбаштыр ажык-чарлыг чорукту, демократтыг маргылдаалыг чугаалажыышкынны, эп ёзузунуң маргылдааларын чорудуп билириниң культуразынга кижизидер сорулга партия организацияларының мурнунда туруп турар.

Бүгү-ле чүүлдерни чон билип алзын дээш Коммунистиг партия шиитпирлиг турушту тургузуп турар. Ажык-чарлыг чорук, шүгүмчүлел болгаш бот-шүгүмчүлел, массаларның контролю — ол дээрге совет ниитилелдиң калыышылдыг хөгжүүрүнүң магадылалдары-дыр.

Ажык-чарлыг чорук массаларның контролю-биле дүрүм ёзугаар кады туруп турар — бирээзи өскези чокта болдунмас. Ол тудуш харылзаа болза ажык-чарлыг чорукту чажызы-биле, улуг болгаш илдең-не өжегерээн моондактаар дээн оралдажыышкыннар ам-даа болганда, эргежок чугула болгаш оон оруунда моондактарны чайладырының, ажып эртериниң механизми болуп турар. Эрги ёзу-биле эргелеп башкарарынга, бүгү кижилерниң өмүнээзинден чүгле боттары шиитпирлээринге чаңчыга берген кижилер ажык-чарлыг чоруктуң, массаларның контролюнуң ачызында боттарының билиг-мергежил чогун, хүлээп алган шиитпирлериниң частырыглыын, харысалга чогун дораан-на көргүзүп турар болгай.

«Соңгу хемнерниң агар уун өскээр чайладыр» дугайында айтырыгны бээн сактып көрээли. Ажык-чарлыг чорук, хөй-ниитиниң контролю турбаан болза, ССРЭ-ниң Суг ажыл-агый министерствозунуң бодамча чок ол ажыл-чорудулгазын эскерери, соксадыры болдунмас турган ийик, ынчаарга соңгу хемнерниң агар уун өскээр чаарарынче угланган ол министерствонуң ажыл-чорудулгазы чоннуң эрге-ажыынга эвес, а тус албан черниң бодунуң кызыы эрге-ажыынга үндезилеттинген турган. Суг ажыл-агый министерствозунуң бодамча чок ол ажыл-чорудулгазын соксадыр дээш демисел информацияның шынныг болуруунуң дугайында айтырыгның чугулазын база катап бадыткаан, а информацияның шынныг чоруу чокка ажык-чарлыг чорук база болдунмас. Ажык-чарлыг чорук дээрге хүлээп алдынган шиитпирлерни чүгле чарлаары эвес, а ол шиитпирлерни хүлээп алганының чылдагааннарын, ук документилерни, шиитпирлерни канчаар белеткеп, ажылдан кылганын база чардап дыңнадыры-дыр.

Ындыг ажык-чарлыг болур чорукка ам-даа чаңчыкпааныбыс, ону долу хемчээлдиг хандырбайн турарывыс хомудаачыг-дыр. Партия, совет, хөй-ниити организацияларының, массалыг информация чепсектериниң ажыл-чорудулгазынга ажык-чарлыг чорукту шеглээр дээн оралдажыышкыннарның ам-даа барын партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга демдеглээн. Ведомствонуң болгаш тус черниң кызыы эрге-ажыын хараан моондактаашкыннар ажык-чарлыг чоруктуң оруунга хожар эвес таваржып турар. Хуузунда болгаш бөлүглежиишкинниг ат-алдар дээш эрге-ажыын хараан, хууда өжээн негээринге ажык-чарлыг чорукту ажыглаан бээриниң таварылгалары ам-даа эчизинге чедир чайлаттынмаан.

Эргелеп башкарылгага массаларны хөй киириштирген тудум-на шынныг чорукту олардан чажырарының кажарлаашкыннары эвээш болур. А ындыг кажарлаашкыннар ам-даа бар. Ооң чижээ Н. Андрееваның «Советская Россия» солуңга парлаттынган бижиктиг чагаазы-дыр. Бистиң төөгүвүстүң дугайында, ону парлалгага чырыдып турарының дугайында чагаада хөйү-биле бижиттинген-даа болза оон утказы ийи кол тезис-биле синиккенин, тодаргайлаарга, амгы бүгү эде тургустунуушкунуң херээ чүл, демократчыдылга болгаш ажык-чарлыг чорук айтырыгларынга хамаарыштыр эмин эрттир бурунгаарлай берген эвес ирги бис бе деп айтырыглар-биле херек кырында синниккенин «Правда» солуңнуң «Эде тургустунуушкунуң принциптери: болдаашкынның болгаш ажылдап хөделириниң революстуг чоруу» деп редакция чүүлүнде айыткан.

Бистиң төөгүвүске, эрткен үеде болдунган частырыгларны болгаш кем-буруулуг үүлгедиглерни илередиринге хамаарыштыр ажык-чарлыг чорукка удур кым «тулчуп» турар болдур, ол кижи социализмниң, демократияның, коммунистиг моральдың принциптеринден ойталаашкыннарны амгы үеде болуп болгу дег кижилерни ежегерээн азы болу эскербейн камгалап турары ол болур.

Ажык-чарлыг чорук чокта демократизм, массаларның политиктиг чогаадыгзы, оларның идепкейлии, ниитилел хөгжүлдезиниң эң чугула айтырыгларын шиитпирлээринге совуургалдыг киржилгези болдунмас. Ажык-чарлыг чорук — миллион-миллион ажылчыннарның, колхозчуларның, интеллигенцияның ажыл-херекти күрүне ёзузу-биле харысалгалыг көөрүнүң үндезини, кадрларының психологтуг эде тургустунуушкунуңуң эге үндезини-дир.

Ажык-чарлыг чорук — ол дээрге партия, совет, хөй-ниити, ажыл-агый органнарының ажылының ажык чок методтарының болгаш стилиниң моон соңгаар хедир эглип келбезиниң магадылалы-дыр. Буруу чүүл кылган азы кем-херек үүлгеткен кижини кеземчеге киирериниң чайлаш чогунга бүзүрелди ажык-чарлыг чорук быжыглап, даандырган ажыл-херек дээш харысалганы бедидип турар.

Ажык-чарлыг чорук болуун эргежок чугула ажыктыын чамдык черлерде ам-даа ырак чедир бербейн, долу күчүлүг-биле ажыглаттынмайн турарын социологтуг шинчилелдер бадыткап көргүскен. Парторганизациялар ажыл-чорудулгазының, планнарының болгаш сорулгаларының дугайында коммунистерге информастап, дыңнадыры, оларның чогуур үезинде тодаргай билген турары ажык-чарлыг чоруктуң эң чугула көргүзүглериниң бирээзи болур. Бо талазы-биле байдал база-ла чогуур деңнелинде эвес. Чижээ, Караганданың, Алаяки Тагильдиң, Череповецтиң, Электростальдың коммунистериниң санал-оналдарын өөренип көрген социологтуг шинчилелдерниң түңнелдерин ёзугаар алырга, пестерде парторганизацияларның ажыл-херектериниң дугайында тодаргай билип турарын коммунистерниң 64,4 хуузу бадыткаан, а бүдүрүлгелерниң партия эге организацияларының — оон-даа эвээш, чүгле 40,5 хуузу боттарының парторганизацияларының ажыл-чорудулгазының дугайында билип турарын медеглээннер.

А Москваның Первомай районунга кылган социологтуг шинчилелдер чүнү көргүскенил? «Силерниң партия органиацияңарда ажык-чарлыг чорук оон ажылының бүгү угланыышкыннарының айыы-биле силерге таарымчалыг болуп турар бе?» деп айтырыгга хамаарыштыр санал-оналдар алыышкынынарынга киришкеннерниң чүгле 49 хуузу таарышпып турарын дыңнатжан. Мындыг солун чүүлдү социологтуг шинчилелдер бадыткаан: бүдүрүлге черниң ажыл-херектерин эки билир кижилерниң 84,3 хуузу боттарының хүлээлгелерин эки күүседип турар, а кошкак информастаттынган кижилерниң чүгле 58,4 хуузу хүлээлгелерин эки күүседип турар болган. Ынчангаш ажык-чарлыг болгаш күш-ажылчы чедиишкиннер дорт харылзаалыг болуп турар.

Ажык-чарлыг чорук калбарып, хөгжээниниң болгаш коллектив кежигүннериниң хөй-ниитичи политиктиг идепкейлииниң аразында база ындыг дорт харылзаа, хамаарылга бар болуп турар.

Бо илдең-не тодаргай фактылардан партия комитеттери чогуур түңнелдерни дорт-на кылыр ужурлуг турган. Ынчалзажок чамдык черлерде хамаатылар боттарының сөзлээтарында, республикаларында, районнарында, бүдүрүлгелеринде ажыл-херектиң байдалдарын, чуртта ажыл-херектиң ниити байдалындан эвээш билип алган болуп турарын практика, амыдырал бадыткап көргүскен. Ажыл-агыйның чаа механизмин шиңгээдип, бот-ортулга-чарылгаже болгаш бот-акшалакыышкынче шилчип турар амгы үеде ындыг байдал-биле канчап-даа эптежип болбас. Болдунуп болгу дег нарын чүүлдерниң болгаш бергедээшкиннерниң дугайында ажылчы чонга баш бурунгаар информастап дыңнатпас, ол чүүлдерниң чылдагааннарын тодаргай тайылбырлавас болза, чүвүн-баазын «дидир-дидир» деп хоозун чугааларның тып-тып, нептерээринге, а келирзинде барып — эде тургустунуушкун талазы-биле хемчеглерни чоннуң соора билиринге, ол хемчеглерниң адын баксырадырынга чедирер апаар ийик.

Ажык-чарлыг чоруктуң болгаш демократияның улам-на ханылап калбарганы таарымча чок болуушкуннарның чылдагааны-дыр деп чарлаарын чамдык кижилер база оралдажып турар. А херек кырында ол ындыг эвес. Күш-ажылчы болгаш хөй-ниити амыдыралында таарымча чок болуушкуннарның чогум-на чылдагааны: ажык-чарлыг чоруктуң болгаш демократияның чамдык черлерде ам-даа четпес болуп турары-дыр дээрзин партийжи ажылдакчылар ылаптыг бодап көөр болгаш билип алыр ужурлуг.

Эде тургустунуушкун эгелээр мурнунда чамдык удуртукчулар ажылчы чоннуң үнүн дыңнаар хөөн чок а кажан ажык-чарлыг чорук, демократчылга эгелээн соолунде мүн-не чоннуң үнүн дыңнап, оларга ээлдек шинчилиг болу берген. Ынчаарга ажык-чарлыг чорук болгаш демократия улам-на калбарып турар амгы үеде бүгү удуртукчулар чоннуң үнүн чүгле дыңнаар, болуушкуннар дугайында массаларга доктаамал дыңнадып, информастаар эвес, а оларның негелделерин хандырар, күүседир, ажылчыннарның, кедээ ишчилерниң санал-оналын ёзугаар шиитпирлерин хүлээп алыр ужурлуг. Бодунуң бүдүрүлгезиниң ажыл-чорудулгазының дугайында, ону хөгжүдер планнарының дугайында, коллективте кымнарның эки ажылдап турарын, кымның хожудангай шуушпаан ажылдап келгенин, хүн бүрүде ажылчыннарның тодаргай билгеп турары чугула. Район, хоорай, суур хөгжүлдезиниң перспективазының дугайында билип алырын чоннуң күзеп турары таварылга эвес. Болуушкуннар дугайында чүгле удуртукчу органнар билген турар ужурлуг дээр эргижираан, мынчалзажок быжыгып тапталы берген бодалды шиитпирлиг сый шаары эргежок чугула.

Калбак, тодаргай, бүзүрелдиг, шынныг информацияны чаңгыс ааи политхүннериниң, ажык чагаалар хүннериниң, күш-ажылчы коллективтер-биле удуртукчуларның ужуражыышкыннарының үезинде кымыры негеттинип турар. Ындыг дыңнадыгларны, информацияны ажылчы чон алыр эргелиг. Бүгү чуртта, республиказында, областында, районунда, коллективинде болуушкуннар дугайында чонга чогуур үезинде тодаргай тайылбырлап дыңнадырының эргежок чугулазын партия комитеттери барымдаалап көөр болгаш ол сорулганы күүседир дугайында хүн бүрүде сагыш салыр ужурлуг. Бо дугайында партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының резолюциязында онзалап айыткан. Ажык-чарлыг чоруктуң эрге-хоойлу магадылалдарын хандырарының, ССРЭ хамаатыларының информация алыр эргезин Конституция ёзугаар быжыглаарының эргежок чугулазын резолюцияда демдеглээн болгай. СЭКП-ниң удуртукчу органнарынга ол-ор черде партия организацияларының, оларның комитеттериниң ажылының дугайында удуртукчу кадрларның ажыл-чорудулгазының дугайында коммунистерге болгаш чонга калбаа-биле информастап дыңнадыры, партийжи шуулганнарның болгаш хуралдарның ажык болуру, партийжи амыдыралдың айтырыгларын хостуу-биле чугаалажыыры — СЭКП-ниң политиказының ажык характериниң, массалар-биле оон харылзаазын быжыглаарының эң чугула негелдези болуп турар.

Илерээн четпестерни чайладырынга эргежок чугула чогуур хемчеглерниң четпези, шүгүмчүлелди чамдык черлерде ам-даа херекке албайн келгени ажык-чарлыг чорукту хөгжүдеринге кол моондактарның бирээзи болуп турар. Чижээ, москвачыларның санал-оналдарын телефон-биле алганын ёзугаар көөрге, санал-онал алыышкынынга киришкеннерниң 8,5 хуузу шынныг чорукту ажыы-биле чугаалааны дээш ажылдан үндүрткен болган, четпестерни хуралдарга ажыы-биле илереткен соонда байдал мурнунуу хевээр арткан, чүгле чугаа-биле кызыгаарлаттынган деп 5,5 хуузу чугаалаан, боттарының коллективтеринде ажык-чарлыг чоруктуң чогуу 10 хуузу медеглээн.

Чуртта, коллективтерде ажык-чарлыг чоруктуң хөгжүлдези чаартылга дээш демиселчилерниң хүрээлениинге хөй кижилерни немештир киирбейн демдеглевейн болбас. Ынчалзажок эвээш эвес кижилер ажык-чарлыг чорук, демократия «дээш» чугаалап турар, а херек кырында ажык-чарлыг чорук, демократия дээш идепкейлиг демиселчилерниң одуруунга ам-даа кирбээн. Чижээ, партияга болгаш күрүнеге кохаралды чедирип турар кандыг-даа хөделишкиннерге удур демисежир, оларның дугайында партия органнарынга, СЭКП ТК-га чедир медээлеп, дыңнадыр дугайында СЭКП Уставының негелдезин коммунистер канчаар күүседип турар дугайында санал-оналдарның алыышкынының иайысылалдын 15 районнарынга органызаттаан. Шүгүмчүлел кызар болгаш албан-дужаалын соора ажыглаары ышкаш, ындыг таарымча чок болуушкуннарны канчаар көрүп турарын коммунистерден айтырган. Санал-онал алыышкынынга киришкеннерниң барык ортаа кезии — 44,8 хуузу дорт харыы бээринден ойталаан; арткан 20,9 хуузу ол четпестерни буруу шаап, коллективке чугаалажып көөрүнге киржип турарын; 14,3 хуузу — буруу шаап, оларны чайладырынга киржип турарын; 18,2 хуузу — мыттавайн, бүдүү азы эштери-биле чугаа үезинде буруу шаап турарын, а 1,8 хуузу — шүгүмчүлел кызар, албан-дужаалын соора ажыглаар чоруктарже кичээнгей салбайн, херекке албайн турарын медеглээн. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, коммунистерниң эвээш кезии амыдыралдың идепкейлиг туружун ээлээни илерээн.

Удуртуп билбес, төлеп чок, коммунисчи эвес кижилерниң эде тургустунуушкун дээш ёзулуг демиселчилерниң артынга чаштынып, шолаан олурарын күзээн азы эрткен үеже ээдирерин оралдашкан кижилерниң ажытталып, чажыртынган шывыын ажык-чарлыг чорук андара тыртып, сойгазаар ужурлуг.

Ажык-чарлыг чоруктуң кол дайзыны бистерниң боттарынта «соңгуланган» болуп турар, биргээр чугаалаарга, кижиге чүдүүр турган чоруктуң болгаш чаңгыс черге таптаашкын үезиниң карны чурумну-биле тывылган база нептерээн бодааашкынның дөгейлелгениниң сиииникки болуп турар. Бодааашкынның ол дөгейлелгениишкинин, тангадыышкынын чүү-даа чүве саадар чедирер шинээ чок «бичии» кижиниң психологиязында илерең турар. Ажык-чарлыг чоруктуң баштайгы демдектери көстүп кээри билек-ле ачаның дүжүрүкчүлери» база көстүп, демги «бичии» кижиниң камгалаан дилеткылыкчылары маңнажып, улуг албан-дужаалдыг камгалакчыларын телефоннап эгелээр. Ынчаарга ажык-чарлыг чорук болза амгы үеде бүгү кижилерге бир демей хамааржыр ужурлуг. Ол дээш хамыктың мурнунда коммунистер, удуртукчулар харысалгалыг болур.

Партия эге организациязының ролюн ёзугаар ажык-чарлыг чоруктуң, демократияның ёзузу парторганизацияга тергиидеп, бүгү коллективтиң мурнунга үлегер болган турар ужурлуг. Ажык-чарлыг чоруктан, шүгүмчүлелден дашкаар, аңаа чагыртпас кижилерниң база зоналарның туруп болбазының үлегерин — партийжи иштики ажык-чарлыг чоруктуң үлегерин партия эге организациязы бүгү коллективке көргүзер хүлээлгелиг. Ажык-чарлыг чоруктуң деңнелин партия организациязының бодунда болур-чогуур бедик деңнелдиг болза, чүгле ынчаарда, күш-ажылчы коллективте ажык-чарлыг чоруктуң хөгжүлдезиниң дугайында ол шыны-биле көрүп, үнелеп шыдаар. Ынчалзажок ол деңнел чамдык черлерде ам-даа чавыс болуп турары хомудаачыг-дыр.

Бо айтырыгга хамаарыштыр коллективтиң кежигүн бүрүзү тодаргай турушту — ажык-чарлыг чоруктуң оруунда моондактарны шиитпирлиг чайладырынче угланган турушту ээлээри эргежок чугула. Чүве мыттавас кижи бүрүзүнүң «томаанныг», ажык эвес чоруунуң чылдагааннары бар дээрзин билип база болдаар херек. Чижээ, чамдык кижилер чүнү-даа херекке албазынга, бодунуң чүгле түжүп хараарынга, чамдыктары — бодун бедик көрүп, улуургаарынга, өскелери — кижиге чүдүүр чоруктуң болгаш чаңгыс черге таптаашкын үезинде ышкаш, сестип, коргарынга [illegible] берген.

Ажык-ча[illegible] чорукту калбартырынга, ханыладырынга идепкейлиг [illegible] база бир чы[illegible] бар. Ол дээрге ажык-[illegible] чорук кажан кижини[illegible] бодунга хамааржы бээрге, [illegible] чайлаар дээп орал[illegible]мышкыны-дыр. Хажыдыдан көөрүнге суңдугуушкун база бар. Ындыг хевирниң кижилери болуушкуннарны хажыдыдан хайгааравышаан, ук болуушкуннарның дугайында информацияны бодунуу-биле сонуургап турар. Чижээ, олар саттынылкчы, хууда эрге-ажыын хараш, албан-[illegible] соора ажыглаан фактыларны илереткен дугайында материалдарны сонуургал-биле номчуп, «Эде тургустунуушкунуң чыртыкызын» күзелдии-биле көрүп, а бодунуң коллективинде чүү болганын херекке албайн, сонуургавайн турар.

Көзүлдүр ажык-чарлыг чоруктуң чайлаш чок эдеринчизи болур чаартылгалардан, өскерилгелерден коргуушкунну база демдеглээр херек. Ажык-чарлыг чоруктуң байдалында улам-на негелделиг, сагыыгачурумуг, харысалгалыг, ажыл-ишчи болуруңче, хоозун аазаашкын-биле, иттиргилиг чулчуруушкун-биле улус мегелээр хөделишкиннерниң когун үзе узуткаарынче угланган өскерлиишкиннериң, чаартылгаларның болдунуп турары билдингир болгай. Ол чорук ындыг чаартылгаларга идепкейлиг киржирин, күженишкиннерин кылырын, шиитпирлиг тура-сорукту, илергейлээрин кижи бүрүзүнден негеп турар. А ындыг байдал, ол негелде чамдык кижилерге күзенчиг эвес болуп турарын база айтыр херек.

Бо талазы-биле ажылын ажык-чарлыг чоруктуң принциптерин ёзугаар тургускан коммунистиң, бүгү партия организациязының үлегери эргежок чугула. Ындыг үлегер дем-биле хөделириниң оруунче өске коммунистерни, партия кежигүнү эвестерни, күш-ажылчы бүгү коллективти киириштирер апаар.

Партия организацияларының ажылынга калбак ажык-чарлыг чорук — ол дээрге массаларның күш-ажылчы болгаш хөй-ниитичи политиктиг идепкейлииниң өзүлдези, чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге оларның салыышкынның улгаттырары, эде тургустунуушкунга кижилерниң боттуг болгаш дээштиг киржири-дир.

Ажык-чарлыг чорук — демократтыг, буянныг социализмниң амыдыралының болгаш депшилгезиниң чайлаш чок байдалы-дыр.

П. БОКАРЕВ.
философия эртемнериниң доктору.

ХЕК ИЕ

ФЕЛЬЕТОН

Мегечиан хек-ле-дир деп, часкы хөөнүң чараш кужун чүте чектей бергенинин ужуруп-даа билбес-тир мен. Ада, шынап, бир-ле тоолчургу чугааны дыңнаан мен ийин. Хек биле бора-хирилээ ужуражы берген дижир.

— Изиг оран чурттуг угбан-дыр мен. Силерниң бо оранга мээн амыдыраар аргам чок-тур. Хамык үнүш-бойдус дирлип, кижи амытанның сагыш-сеткилиниң эң-не сарыннадыг үези болурга, ээп-ле талыгыр оранмдан ужуп келдим. Чалгыннарым безин хыралы бергенин көр даан, дунмакым. Өзер-төрүттүр чаланыыр-дыр бис. Мени дузалап көргүзүп көр — деп хек медээжок чаннып туруп берген.

Ыраажы куштарның таалы мынчаар тейлей бээрин мапаавайн чораан бора-хирилээ төөкүй дыңнап олуруп-олуруп, ыраажы угбазындан айтырган иргин.

— Силерге кандыг ачы-дуза чедирер мен, угбам?

— Изиг оран чурттуг угбан кужур, өзер-төрүттүр уем келгенин көрүп олур боор сен. Төрүп алган уям бар эвес. Ырлаар дээш чайым база чок-тур. Уянга чуургалап каайн — деп, оозу мынчалган. — Оолдарын-биле мээниин кады боттандыр базып каарынга, кээп ап алыр мен.

Бора-хирилээ хектиң дилээн күүсеткен. Чуургазын дүн-хүн чок чылыды базып турган, боттандырып алган. Келир болган хеги оңар сураг барган. Кужур бора-хирилээжик бодундан уш катап улуг хек оглун азыраар дээш, арып-дорүп калган. Хек ол олчаан кенбоон. Сураа ынаар чайлагларда эртен дан бажында, кежээликтей сыырыңналдыр ырлап-ырлап, соок дүжериниң иле демдектери чаа-ла кестүп кел чыырда, изиг оран чуртундува буруладып чана берген.

Ол-ла олчаан ыраажы хекти мегечи деп шолалай берген дижир чүве. Үлегер сөсте нүгүл бар эвес, хек болуңук төлүн азыравас амытан боорга, ынчаар тоолдап каан. Хек-даа ындыг-ла ыйнаан. Изиг, соок оранпарынга уяранчыг ырызын бадырып чорааш-ла Бойдус чаяап каан болганда, часкы хөөнүң уяранчыг боостаалыг чараш кужу өлүг-дириг бойдуска бодунуң салым-чаяаның бараалгадып чораан-ла. Ону мегечи деп тоолдап кааныңга барла шаавыс-биле удурланып-даа турган-ла бис. Бир эвес ол кижи ышкаш угаан-сарыылдыг турган болза, өске херек ыйнаан. Шак ындыг чоңга хүндүлүг талантының адын бода деп, сургаан эртик.

Хек, шынап-ла, чараш куш. Ыры безин бар ышкажык: «Бо-ла кезек Дөргүннерниң бора хеги болурум кай...» Ырда, тоолда кирген чараш куш оранынга ужуп чорзун, оон үнүүге таалап, тейлээн, хүндүлээн бичии чижик куштар ыраажының оолдарын азырап берип чоразуннар.

Хек ышкаш нелер бар дээр болдумаа, чүү деп харыылаар сен, номчукчу? Часкы шагның уяранчыг кужу ышкаш боостаалыг деп бодааш, соора биле бербенер аа. Шынап-ла, хектиң мегечиан ышкаш не кижилерни республиканың булуң бурунудан тып алыр сен. Кедерезе адын-даа адап болгай-ла. Чок! Бо удаада ындыг нелерниң ат-бажын делгерелип турбас канчаар.

Тоол-домак-даа эвес. Таңды, Тес-Хем районнарының чамдык черлериниң чурттакчылары пат билир апарган бир не кижи дугайын чугаалап берейн. Ону чогум кым боор деп, бо чүүлдү номчааш биле бээриң база магат чок. Тоолум дот алды кирип, тывызым дыт бажы үне бербээн. Ат-баш чок дээш ынчаар бодай бербейн көр.

Ийе, харын, шынап ам дээш эгелээйн, таптыг дыңнап олур шүве. Эрте шагның эктинде, Таңды сыныны аңы талазында Чагытай хөл чалгыяк тавак иштиг суг, Таңды-Ууланың Өвүр талазында Кара-Хөлдерниң орну-дуву шалбаа чыдар шагда-даа эвес чүве ийин. Таңдының Арыг-Бажы суурунда бир ог-бүлениң уруу хеператен чиде берген. Чидип-даа эвес, ында-мында сурза унуп турар апарган. Бир дыңнаарга уруу Самагалдайда дээш. Оон удаваанда күдээ эдертип келген. Артында уруг-дарыглыг-даа. Оон чүү боор, биеэги чассыг кызывыс терээн уруун ада-иезинге каапкааш, арлы берген. Элээн үе эрте бергенде, база бир өске күдээ эдертип келгеш, төлүн ада-иезинге арттырып каапш үнгеш, оңар барганнар.

Ада-ие уруунуң ийи уруун азырап олурда, не чок читкен кызындан чагаа келген. Ында дээрге калбак саазынның дылы кылып, карак чажын холуп турган бижээн сестер. Кем-херек үүлгеткен дээш кеземче херээнге опаажып чыдарын айтып, моон соңгаар эттингениниң ол билинген.

Тайып ушкаш дээнип турар чүве ыйнаан, аныяанда чүү турбас боор, ада-ие кызы чедип келирин дүн-хүн чок манап олурда, оозу, шынап-ла, хостадып келген. Ол келирде, база бир чаш кижиниң кужактап алган болган.

Кеземчеге олуруп чорда-даа, уруг биеэги чаны кагбаан болуп-тур. Чаа чыдыы үткээн кежээде, клубка ойнап теглээр кижи мен дээш үнгеш, ол-ла чиләэр олчаан сураг барган. База бир кижи-биле өг-бүле туда берген ада-ие соолунде билген. Кижиниң төлү чурттаарга тудуп, уруг-дарыглыг болурга, ында багай чүү деп. Ада-иениң чассыг кызы дөрт дугаар оглун тудуп алгаш өөнге катап келген. Шагдагы-ла чаңы-биле уруун оларга каапкаш, не чок читкен. Ол аразында нези күжүр база чок болган. Уруу чидип-чидип беш дугаар уруун куспактап алгаш, ам база бир өске ашак эдертип алгаш келген.

Өөренгеи чаны ковчуг дижир аас, өртеп-баглаарга-даа хоржок. Оон орнунга Өле-Бениң төрээн кулуну чеже-даа эмдик болза, чүгениэзинин олуруптар. Кезек када мээнмээн чаажыгын, аът болу бээр ышкажык. А демги кысты кан демир илчирбе-биле баглаптаа ынаар болза хоржок. Адазының бажынында хөй амытылүң-даа бодаар хирэ эвес. Дашкаар көрүп, өртээ маңнан сары ышкаш дээскүмнеп турун бээр. Харын-даа мындымында чоруум бар деп, бир чер барыксаар амытан-дыр ийин.

Бот-боттуң пашы-хары ботүй берген адазынга беш дугаар уруун каапкан дээш ыыдаңмайн турар не-дир. Чогум ону ээрен маңнап турар, ол кижилериниң баш чогуң канчаар дээр. Оларны ындыг-мындыг деп чемелээш, канчаар, ынакшыл кайыыг-даа доктаар-мооңдак билбес чүве ыйнаан, чогум-на ындыг ынакшыл чараш. Аңактарны кедер хевн дег солуп чорууп, самыын-садар херээженнерни база өөренип көөрү чүгээ деп, оларга чагып каар болза, алынында кем чок боор. Бир эвес ону тыптыг кижи кылып, оон-биле чурттаалганы чараш кылдыр туда бээр оол болза, харын тергиин экидир.

Адын-сывын аныяандан камнап чораа, ботка чырган. Бир эвес бистин бо чүүлдүүс түн маадыры ышкаш, «Че!» — дээн сиилен кижилерниң заңы-биле кады маңнап, бадылагыг эжи эвес кижилерден уруг-дарыг божуп, оозун ада-иезинге каап тор кижиниң чүү дээр боор! Оларның дугайында чүгле багай сестер чугаалаар апаар-дыр. Дүнгүрарга, ынай болур аңчы ыт ышкаш, эр-ле кижи соондан маңнап олурар аныяк кижилерни бо ажык-чарлыг үеде парлаалгага баян шугумчугаа болур апарган. Ындыглар бар болза, чон мурнунга тургузар, не деп хүндүлүг аттыг ёзулуг ээзи болдуруп, эргим номчукчу!

МЕРГЕЛДЕЙ.

Татьяна Шогжапаевна КАМОВА (САТ)

1929 чылдан бээр партия кежигүнү, республика чергелиг персоналдыг пенсионер Татьяна Шогжапаевна Камова (Сат) 1988 чылдың декабрь 24-те 81 харлап чораш, мөчээн.

Т. Ш. Камова (Сат) 1908 чылдың январь 29-та ТАР-ның Улуг-Хем сумузунуң Шенети деп черинге төрүттүнген. Москвага Чөөн чүктүң ажылчы чоннарының Коммунистиг университединге өөренгеш, чанып келгеш, ол 1929 чылда ТАРН ТК-ның херээженнер-биле ажыл кылдызының эргелекчизинге бадылаткан.

1931 чылдан 1934 чылга чедир Т. Ш. Камова ТАР-ның Колхоз төвүнүң даргазынга, ус-тывыш эвилелиниң салбыр даргазынга ажылдап турган. 1934 чылдан 1936 чылга чедир ТАР-ның Москвада бүрүн эргелиг төлээ черинин секретарынга ажылдаан. 1936 чылдан 1938 чылга чедир Кызыл хоорайның херегленикчилер эвилелиниң даргазы. Т. Ш. Камова оон соонда чылдарда Каа-Хем районда «Совет Тыва» колхозка ажылдап чораан.

Т. Ш. Камова (Сат) хөй-ниити амыдыралынга идепкейлиг киржип келген. Ол ТАРН ТК-ның Политбюро кежигүнүнүң кандидадынга, ТАР-ның Революстуг Аныяктар эвилелиниң ТК-ның бюро кежигүнүнге соңгудуп чораан.

Т. Ш. Камова (Сат) Республика ордени-биле, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижиин-биле шаңнаткан, «СЭКП-ниң хүрээлеңинге 50 чыл» демдекти аазаа тывыскан.

Коммунист, ажылгыр болгаш дээаргак эживис Татьяна Шогжапаевна Камованың (Саттың) чырыткылыг туразаалы бистиң сагыш-сеткиливиске артып калыр.

Бөлүк эштери.

АЪТТАНЫПКАН

Бай-Тайга районнуң «Бай-Тал» совхозтуң Виктор Маадыр биле Титов Серен-оолга удурткан 7 кижи составтыг мал чеми белеткээр звенозу Улуг-Хем районнуң «Найырал» совхозунуң Шанчы деп черде саваш пресстеп турар. Оларда ийи тракторну бызыглаан.

Бо хүннерде мал чеминиң белеткелчилери 90 тонна саваңны белеткээш, 40 тонназын «Бай-Тал» совхозта сөөртүп четирип алган.

Күш-хүнезинниң, кывар-чаар материалдарны курлавырлап алгаш, бо хүннерде звено кежигүннери Шанчының делгемнинде белеткеп каан саваңының артканын сөөртүп алыры-биле аъттаныптарлаан.

Хертек КАРА-ООЛ.

ААЛДАП ЧОРААН

«Шамбалыг» суурнуң Культура бажыңынга Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Хисат Аминовтуң удурткан «Чалыы назын» ансамбли чоокта чаа аалдап чораан.

Аныяк артистер Сергей Довуунуң согааштар-биле, Александр Ондарның хөй аңгы херекселдер-биле жонглёрлааны. Хисат Аминовтуң испан танцызы болгаш өске-даа артистерниң күүсеткен оюннарын көрүкчүлер онза сонуургаан. Оларның программазында онзагай чүүл — цирк программазын хөйнү киирген болур.

Сара МОНГУШ.

Телевидение

ДЕКАБРЬ 25-ТЕ

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Медээлер. 8.15 — Ритмниг гимнастика. 9.00 — «Ыраккы Чөөн чүк». Киножурнал. 9.20 — «Спортлото» тиражы. 9.30 —«Будильник». 10.00 — «Совет Эвилелинге бараан боол тур мен!» 11.00 — Музыкалыг дамчыдылга. «Эртенги почта». 11.30 — «Үзел-бодал». 12.30 —«Музыкалыг киоск». 13.00— Кодээниң дамчыдылга. 14.00—«Кадыкшыл». 14.45—«Силер ону шыдаар силер» 15.30— В. М. Шукшинниң амыдыралының болгаш чогаадыкчы ажылының дугайында. 16.55 — Шоодуглуг дамчыдылга. 17.30 — Делегейниң эң улуг музейи. Лувр. 9-ку сериязы. 18.00 — «Делегей панорамазы». 18.45 — Мультфильм. 19.00 — «Миллионну канчап оорлаптарыл». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. (АКШ). 21.00 —«Үе» 21.35— Телетанышкылга. Композитор Альфред Шнитке. 22.55 — Бут бөмбүүнүң доппулалы. 23.50—00.00 — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 —Эртенги гимнастика. 8.15 —Бистиң садывыс. 8.50 «Горизонт» киноальманах. «Баштайгы декабрист». В. Ф. Раевский дугайында. «Агаар бурганы». А. В. Дьяков дугайында. «Кузел». Дельтапланеризм дугайында. 9.30—«Кайгамчык кижилерниң амыдыралы». Академик А. В. Палладин. 10.05— Экономиктиг билиглер үндезиннери. «Агро» тележурнал. Кероолерниң организакчы хевирлериниң эрге-хоойлу үндезиннери. 10.35 —«Делегейни дескиндир». Киноальманах. 11.35— Бүгүдеге педагогика. 12.05 — Мультфильмнер. 12.30 — Док. фильм экраны. «Чон мээн шынчы адымны эгидип бээр...» док. фильм. 13.10 — Реклама. 13.15 —Лопе де Вега —«Танцы башкызы». Совет Армияның үлегерлиг Төп театрының фильм-шиизи. 15.30 — Акробатиктиг рок-н-ролга бүгү-эвилел маргылдаазы. 16.15 — Мультфильм. 16.25 —«Кречинскийниң кудазы». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 18.30 — Спорт болгаш кижи. «Кармен биле ковбой». Н. Бестемьянов биле Н. Бобрин. 19.00 — Муз. телеабонемент. К. Дебюссиниң чогаалдарындан концерт. 20.00 —«Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.15 — Хаак спорту. «Красногорскиниң хаак оруу» деп бүгү-эвилел маргылдаазы. 10 км. Эр улус. 21.00 — «Үе». 21.35 — 23.55 — «Покровскийниң хаалгалары». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары.

Кино

ДЕКАБРЬ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ланди по прозвищу «Крокодил» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (улаткап) шактарда.

Бичии зал: «Такие облака» 10.30, 16.00, 19.00. «Самый сильный» 14.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Три толстяка» 9.00, 11.00. «Новые сказки Шахерезады» 13.00. «Меня зовут Арлекино» 15.40, 18.20, 21.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ох, уж эта Настя» 10.20. «Приди снова, дождь» 12.00, 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Красный галстук» 10.30. «Лиловый шар» 12.00. «Сладкие грёзы» 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Армия Трясогузки снова в бою» 13.00. «Сила любви» 14.30, 17.30 шактарда.

Тываның арга-арыг ажыл-агыйының девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының хамааттыларга дыңнадыры болза: Шивилерни чөпшээрел чокка кезерин хораан. Ону үрээннерге доктааткан чурум ёзугаар харысалгага хүлээдир.

Чаа чылга шивилерни садарын Кызылдың үлетпүр бараанпар садыын дамчыштыр боттандырып чорудар.

Кыштың соок үези келгени-биле холбаштыр Балгазын, Самагалдай болгаш Эрзин суурларда автозаправка станцияларының хууда автотранспорттуг кижилерге бензин бээриниң шак-үезиниң ескерилгезиниң дугайын республиканың нефть продуктулар эргелели дыңнадып тур. Хууда автотранспортка бензинни 1989 чылдың март 1-ге чедир 8 шактан 19 шакка чедир бээр.

Телевидение

ДЕКАБРЬ

Понедельник

ДЕКАБРЬ 26-ДА

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — Бут бөмбүүнүң доппулалы. 9.35 — «Буруулуг деп саналер». Уран-чечен фильм. 10.55 — Медээлер. 11.05—12.05 — «Делегейни дескиндир». Киноальманах. 15.30— Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50 — Телефильмнерниң баштайгы көргүзүү. 16.35 — «Хөглүг старттар». 17.20 — Новосибирскиден концерт дамчыдылгазы. 17.45— Пхеньяның «Мансудэ» уран чүүл ансамблиниң концерти. 18.25 — Мультфильмниң баштайгы көргүзүү. «Шерлок Холмс-биле кады бис». 18.40 — «Балет, балет». 19.40— «Шыгжаг». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00— «Үе». 21.30—Эде тургустунуушкун прожектору. 21.40 — Телекөвүрүг. Гавана—Москва. 22.55— Бөгүн делегейде. 23.10— 00.00—А. Шнитке. Концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00— Эртенги гимнастика. 8.15 — Бистиң садывыс. 8.45; 9.35— Бисти долгандыр турар бойдус. 1 класс. Кудумчу шимчээшкинниң дүрүмүн хүндүлээшкинниң кичээлдери. 9.05 — Итали дыл. 9.55—Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.05 — ПТУ сургуулдарынга. Информатиканың болгаш санаалга техниказының үндезиннери. Санап тыварының болгаш чурулганың алгоритмнери. 10.35; 11.35—Астрономия. 10 класс. Ай. 11.05 — С. Прокофьев — «Ромео биле Джульетта». 12.05— «Тускай сорулгалыг поезд». Уран-чечен фильм. 13.30 — Медээлер. 13.40 — 15.55 — «Покровскийниң хаалгалары». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары.

КЫЗЫЛДАН

18.10 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. Партияның XXI область конференциязының дугайында отчёт. 18.50 — «Совуургактарга». 19.10— «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. 19.50 — Реклама, чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — «Хеделир үе келген». Москва областың парторганизациязының эде тургустунуушкунну хапыладыры-биле чорудуп турар ажылының дугайында. 21.00 — «Үе». 21.30—Эде тургустунуушкун прожектору. 21.40— Эвилелдештекен республикалар телестудияларының фильмнери. «Булак». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 22.45— 23.30— «Кым силер, тореадор?». Испан коррида дугайында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05— Медээлер. 18.15 — «Совет Эвилелинге бараан боол тур мен!». 19.15— «Делегей панорамазы». 20.00—20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

ДЕКАБРЬ 27-ДЕ

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30— «120 минута». 8.35— Мультфильмнер. 9.05 —«Шыгжаг». Уран-чечен фильм. 10.20 — Медээлер. 10.30 — 12.30 — Хоккей. Эш хуу ужуражылгазы. «Квебек Нордикс» (Канада) — ЦСКА. Канададан дамчыдылга. 15.20—Медээлер. 15.30— Эде тургустунуушкун прожектору. 15.40— «Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң кезиңи». 16.30— Уругларга фильм. «Сигепниң чигирзиг чулуу». 17.35— Бистиң садывыс. 18.05— «Египет: пирамидалар чуртунуң чаа хүнү». Кинодопчулал. 18.45 — Бөгүн делегейде. 19.00— Хоккей «Квебек Нордикс» (Канада) — ЦСКА. Канададан дамчыдылга. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — Эде тургустунуушкун: нарын айтырыглар болгаш шиитпирлер. Чоннуң бүгү-эвилел чизези. 22.45 — Александр Ведерников. «Мээн шыпшың чуртум». Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 23.30— 23.45—Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35—География. 7 класс. ССРЭ-ниң эрге-арыг курлавырлары. 9.05 —Француз дыл. 10.05 — ПТУ сургуулдарынга. Информатиканың болгаш санаалга техниказының үндезиннери. Хана солунну ЭСМ кылып турар. 10.35 — География. 6 класс. Антарктидада амгы үедеги шинчилелдер. 11.05 «Сээн сонуургалдарың оралы». Док. фильмнер. 11.45— «Булак». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 12.50— Медээлер. 13.00 — 14.05 — «Вихрь майор». Үш сериялыг уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 18.05—Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15— «Ажык чагаа». 18.45 —«Үежи». Аныяктарга Чаа чыл мурнундагы программа. 19.25 — Медээлер. 19.35 — Киножурнал. 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.20 — Чурукчулар дугайында рассказтар. Эдгар Дега. 20.50—«Ыраккы Чөөн чүк». Киножурнал. 21.00 — «Үе». 21.35—Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Булак». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 22.50— Музыкалыг дамчыдылга. «Эртенги почта». 23.20—00.15 — Хаак спорту. Бүгү-эвилел маргылдаалары. Красногорскиниң хаактаашкыны. 10 км. Херээженнер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05— Медээлер. 18.15 — Мультфильм. 18.30— Ритмниг гимнастика. 19.00— «Кодээниң шагы». 20.00— 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Среда

ДЕКАБРЬ 28-ТЕ

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30— «120 минута». 8.35— Мультфильмнер. 9.05— Док. фильм. 9.25— Хөглүг старттар. 10.10— Медээлер. 10.20—11.25 —Уругларга фильм. «Сигепниң чигирзиг чулуу». 15.30— Медээлер. 15.40— Чурттуң телестудияларының док. фильмнериниң баштайгы көргүзүү. 16.40—«Экии, музыка!». Краснодар, Ставрополь, Ейскиниң уругларының ниити ыры коллективтериниң конкурстуг концерттери. 17.30— Мультфильм. 17.50— «Катманду шыназында». Кинопрограмма. (Непал). 18.20— Экономиктиг билиглер үндезиннери. Тележурнал «Агро». 18.50— Бөгүн делегейде. 19.10— Док. фильм. 19.15— Совет-америк уруглар телешоузу. 21.00 — «Үе». 21.35 «Туруш» Уран-чечен публицистиг программа. 22.50— Күрүнениң үлегерлиг соңгу чүк орус ниити ырының концерти. 00.00 — 00.15 — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00— Эртенги гимнастика. 8.15 — Док. фильмнер. 8.35; 9.35— Музыка. 1 класс. П. И. Чайковскийниң «Щелкунчик» деп баледи. 9.05— Немец дыл. 10.05— Совет монументалдыг болгаш портреттер скульптуралы. 10.35; 11.35 — Н. А. Некрасов. «Кызыл думчуктуг Соок Ирей». 6 класс. 11.05— Немец дыл. 12.05— «Булак». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.10— Телефильм. 13.30 — Медээлер. 13.40— 14.50 — «Вихрь майор». 2-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.00— «Реформа — бүгү улустуң херээ». Улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының Бүгү-эвилел съездизиниң делегаттары-биле ужуражылга. 18.30— «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Ажылчын контроль». «Боторулга-чарылга — түңнүн боттур чүүлү». 19.00 — Медээлер. 19.10— «Үежи». Чаа чыл үндүрүлгези.

МОСКВАДАН

20.00— «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15— Кадык болуксаңза. Туризм болгаш оон парын айтырыглары. 20.30 — «Музыкалыг киоск». 21.00 — «Үе». 21.35— 22.55—Эвилелдештекен республикалар телестудияларының фильмнери. «Чоок кижиге ынакшыл». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05— Медээлер. 18.10 — «...Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.55 — Москва Кремлиниң комендатуразының онзагай көргүзүглүг оркестриниң концерти. 20.00 — 20.15— «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Четверг

ДЕКАБРЬ 29-ТА

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30— «120 минута». 8.35— Мультфильмнер. 9.00— Хоккей. «Эдмонтон Ойлерз» (Канада) — «Динамо» (Рига). 12.00 — 12.10— Медээлер. 15.30— Медээлер. 15.45— Эде тургустунуушкун прожектору. 15.55— София Виковинку ырлаар. (Румыния). 16.20— Чурт телестудияларының док. фильмнериниң баштайгы көргүзүү. 17.20— «...Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.05 — Музыка артинезп. С. Рахманинов. Концерт. 18.30 — Мультфильм. 18.50— Бөгүн делегейде. 19.10—Литературлуг уран чүүл видеоканалы. 21.00— «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45— 00.45 —Литературлуг уран чүүл видеоканалы. Чапсарда (23.25) —Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00— Эртенги гимнастика. 8.15 — Экономиктиг билиглер үндезиннери. Тележурнал «Агро». 8.45; 9.35— Бойдус эртеми. 4 класс. Бойдуста суг. 9.05— Испан дыл. 9.55— «Улу чылы». Өртке удур оваа-ондак болдурбазының дугайында фильм. 10.05—ПТУ сургуулдарынга. Ниити биология. Дириг амытаннар болгаш оларның чурттап турар черлери. 10.35; 11.35— Физика. 7 класс. Сээн бажыңында электричество. 11.05—Испан дыл. 12.05 — «Чоок кижиге ынакшыл». Уран-чечен фильм. 13.20 — Медээлер. 13.30— Мультфильмнер. 14.00—«Вихрь майор». 3-кү сериязы. 15.20— 15.30— Кымны үеде суглагра озал-ондак таварылгалар дугайында док. фильмниң баштайгы көргүзүү.

КЫЗЫЛДАН

18.00— «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Найырал». 18.30 — Медээлер. 18.40 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

18.45— Хоккей. «Эдмонтон Ойлерз» (Канада)— «Динамо» (Рига). Канададан дамчыдылга. Чапсарда (20.05)— «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 — «Үе». 21.35— Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45—23.55— «Ол-ла Мюнхаузен». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — 18.45 —Ритмниг гимнастика.

Пятница

ДЕКАБРЬ 30-ДЕ

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Анаа-ла Арктика». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 11.05—11.15 — Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.45 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.55 — Новолипецк металлургтарының орус улустуң А. Мистюков аттыг ниити ырының концерти. 16.25 — «Чүүден болгаш түгее». 16.55— Чурттуң уруглар уран чүүл коллективтериниң концерти. 17.25 — Мультфильм. 17.35 — Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.05 — Биовитаминниг концентратты бүдүрериниң болгаш ажыглаарының талазы-биле бүгү-эвилел конференциязындан репортаж. 18.50 — Бөгүн делегейде. 19.05 — Уругларга фильм. «Чараш шиви». (Канада). 19.30 «Интермедээ». 20.00 — «Хере туруптаалынар». Эстрадалыг көргүзүг. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Хере туруптаңнар». Уланчызы. 23.15 — «Мергежил—оператор». Док. фильм. 23.45 — 01.20— «Үзел-бодал».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — ССРЭ улустарының таныылары болгаш мөңнары. 8.45 — Англи дыл. 9.15 — «Ырак-чоок». Док. телефильмнер. 10.30 — Англи дыл. 11.00 — «Ол-ла Мюнхаузен». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 13.05 — Мультфильмнер. 13.40 — Медээлер. 13.50—15.00 — Уругларга фильм. «Адыг оглу». 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.10 — Уругларга фильм. 18.30 — Медээлер. 18.40 — «Азия төвү» ССРЭ-ниң тургустунган хүнүнге тураскааткан программа. 19.10 — «Хөглүг өг». Чаа чыл байырлалынга тураскааткан хөглээшкинниң программа.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — XIX партконференцияның үүлгедилиглери-биле «Отчеттар болгаш соңгулдалар». 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45—23.55 — «Приморье бульвары». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — Мультфильм. 18.30 — «Дириг амытаннар оранында». 19.30 — «Братиславаның байырлалдары» фестивальдың концерттери. В. А. Моцарт. Концерт. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Суббота

ДЕКАБРЬ 31-ДЕ

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Чүүден болгаш түгее». 9.05 — Польша телевидениезиниң программазы. 9.30 — Уругларга фильм. «Нинти ыт» (ВУР). 10.35 — «Кижи. Чер. Октаргай». 11.35 — «Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». Моданың делегей фестивалы. 12.35 — «Циркке шупту ынак». 13.20 — «Социализм чурттарында». Чаа чылга тураскааткан дамчыдылга. 13.50 — «Тооя аалдап келген». «Эрес-дидим Шпрак». 15.05 — «Дириг амытаннар оранында». 16.05 — Бөгүн делегейде. 16.25 — «Чүү? Каяа? Кажан?». Телевикторина. 18.25 — Чуваш АССР-ниң Күрүнениң ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 19.10 — «Декабрь 32» мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 19.30 — «Каткы бажы каткан эвес». Останкинонуң Концерт студиязынга шоодуг болгаш баштактаныышкын кежээзи. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эфирде музыка. 22.35 — Телекөрүкчүнүң спутниги. 23.15 — Совет ыр концерти. 23.40 — «Мээн чуртум». Телефильм. 23.50 — «ЧАА ЧЫЛ-БИЛЕ, ЭШТЕР!». Совет чонга байыр чедиришкини. 00.05 — Чаа чылдың байырлалдыг концерти. 04.15—«Танцы, танцы...» 04.45—05.45 — Даштыкы эстрада артистериниң концерти.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Бойдус-биле эптештиг». 9.10 — ССРЭ-ниң улустуң артизи Д. Дашиеатиң концерти. 9.40 — Өг-бүле академиязы. 10.10 — «Үндезиннер». 10.40 — Мультфильмнер. 11.05 — Кыска хемчээлдиг уран-чечен фильмнер. «Аазатпай». «Чаш үениң сактып көр». 11.45 — Музыка телеабонементизи. Музыка. Уран чурулга. Шулук чогаалы. 12.55 — «Улановааның амыдыралы». Телефильм. 1-2 сериялары. 15.00 — «Орус кыш». Уран чүүл фестивалы. Күрүнениң «Москваның виртуозтары» камерлыг оркестриниң концерти. 16.05 — «Депшилге. Информация. Реклама». 16.50 — Киноконцерт. 17.40 — Чаңгыс актернуң театры. Л. Филатов. «Эрес эр Федот-адыгжы дугайында». Автор номчуур. 18.40 — «Адалары болгаш кырган-ачалары». Уран-чечен фильм. 20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — «Улусчу аялгалар». 20.30 — «Автородеодан бис». 21.00 — «Үе». 21.35 — Кыска хемчээлдиг уран-чечен фильмнерниң программазы. «Келдиртиишкин», «Аалчы», «Кордал». 23.05 — «Чыт солчулгазы». Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 23.15 — Совет ыры концерти. 23.40 — «Мээң чуртум». Телефильм. 23.50 — «ЧАА-ЧЫЛ-БИЛЕ, ЭШТЕР!». Совет чонга байыр чедиришкини. 00.05—03.10 — Чаа чылдың музыкалыг дүнези. Делегейниң классика, джаз, эстрада уран чүүл тергиинернериниң оюн көргүзүглери.

Воскресенье

ЯНВАРЬ 1-ДЕ

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Медээлер. 8.15 — «Спортлото» тиражы. 8.30 — «Совет Эвилелин кезиң». Киножурнал. 8.40 — Кубаның национал байырлалы — Хосталга хүнүнге. Куба телевидениениң программазы. 9.30 — «Будильник». 10.00 — Хоккей. «Лос-Анджелес Кингз» — «Динамо» (Рига). АКШ-тан дамчыдылга. 13.00 — Чаш назынның байырлалдары. Театр-эстрада Чаа чыл концерти. 14.30 — ХТК. Москва, Новосибирск, Днепропетровск күрүне университеттериниң командаларының ужуражышкыны. Түңнел. 16.45 — Белорус ССР-ниң Күрүнениң үлегерлиг ниити ырының концерти. 17.15 — Мультфильм. 17.25 — «Ыры-88». Останкинонуң Концерт студиязынга бүгү-эвилел телефестивалының түңнел кежээзи. 21.00 — «Үе». 21.35 — Интервидение чурттарының Чаа чыл тавартыр байыр чедиришкиннери. 23.05—23.35 С. Образцовка удурткан күрүнениң үлегерлиг ойнаарзак театрының фильм-шииниң баштайгы көргүзүү. «Дон-Жуан». Авторлар: Г. Бардин, В. Ливанов.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

9.00 — Эртенги гимнастика. 9.15 — «Хөглээшкиннер шагы». Орус улустуң оюннарын болгаш хөглээшкиннерин катап диргизер дугайында док. фильм. 9.35 — Гитаражы Л. Брауэрниң концерти (Куба). 10.05 — Уругларга фильм. «Чолдак ченнер». 11.40 — Док. фильм. 11.45 — Даштыкы фильм экраны. «Солчуушкун дилеп тур бис». (Куба). 13.00 — Хоккей. «Бостон Брюинз» (АКШ) — «ЦСКА». АКШ-тан дамчыдылга. 14.20 — Белорус ССР-ниң тургустунганындан бээр 70 чыл болганынга. Док. фильмнер программазы. 16.00 — Куба артистериниң концерти. 16.30 — Улустуң үс-шевер ажылдарын катап туруузары. 17.00 — «Киносерпантин». Чапсарда (19.45) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 — «Үе». 21.35— 00.35 — «Киносерпантин».

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 54241

«ШЫННЫҢ» телефоннары:
Редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; приемная — 3-34-26; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93; партийжа амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-25; совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-36-73; үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-41-23; агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; пропаганда килдизи — 3-34-57; культура килдизи — 3-39-15; информация килдизи — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; очулга килдизи — 3-34-93; корректорлар — 3-34-19; үндүрүкчүлер — 2-27-41; бухгалтерия — 3-43-41; солун келбейн барганда — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арын. Тиражы 24637 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 222. ТС—01674.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың декабрь 28 среда
№ 298 (13898)
1925 чылдан үнүп эгелээн
Өртээ 3 кеп.

КОЛ НЕГЕЛДЕ — БОТТАНДЫРАРЫ

Партия организация бүрүзүнге ол дорт хамааржыр

Партияның XXI Тыва область конференциязы декабрь 23-24 хүннеринде Кызылга болуп эрткен. СЭКП обкомунуң ажылының дугайында отчётту болгаш партияның область организациязының ээлчеглиг сорулгаларының дугайында айтырыгны анаа дыңнап, чугаалашкан.

Республиканың коммунистери, ажылчы чону бүгү совет улус-биле бир демей СЭКП-ниң XXVII съездизиниң, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлерин амыдыралга боттандырар дээш шудургу ажылдап, эде тургустунуушкунга болгаш совет ниитилелди революстуг ёзу-биле чаартырынга боттарының салыышкынын киирип турарын конференцияның хүлээп алган доктаалында айыткан. СЭКП обкому кол кичээнгейни политиктиг, организакчы болгаш идеология ажылының стилин болгаш методтарын эде тургузарынче угландырып, амыдыралдың хөй талалыг айтырыгларын ханы анализтээрин оралдажып, оларны шиитпирлээриниң чаа-чаа аргаларын дилеп тып турар. Чер-черде байдалды өөренип-ринче, партия организацияларында база күш-ажылчы коллективтерде ажылче, массалар-биле харылзааны быжыглаарынче улуг кичээнгейни салган. Партия обкому идеологтуг, политика-кижизидилгелиг ажылын эде тургустунуушкунуң сорулгаларын боттандырарынче, амыдыралдың бүгү талаларын чаартырынче, демократияны, ажык-чарлыг чорукту ханыладырынче, шүгүмчүлелди болгаш бот-шүгүмчүлелди хөгжүдеринче, кижи факторун идепкейжидеринче коммунистерни, ажылчы чонну мобилизастаарынче угландырган.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедириниң айтырыгларын шиитпирлээринче партия, совет, ажыл-агый органнарының күжениишкиннерин угландырып келгениңден улус ажыл-агыйының бүгү адырлары ээш хөгжүлдени алганын конференцияга демдеглээн. Үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли 1985 чылга деңнээрге, 21,3 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 19,7 хуу көвүдээн. Чуртталга бажыңнарының, социал-культура болгаш өске-даа объектилерниң тудуун дүргедедириниң хемчеглерин ап турар. Кодээ ажыл-агыйның нийти продукциязының ортумак хемчээли эрткен беш чылдың чылда ортумак деңнелинден 15,5 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 13,6 хуу өскен.

Партийжи принципиалдыг чоруктуң негелделерин ёзугаар партия ажылын, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң байдалын конференцияга ханызы-биле анализтеп чугаалашкан түңнелинде партия комитеттери, партия эге организациялары СЭКП-ниң XXVII съездизиниң, партия ТК-ның оон дараазында болган Пленумнарының, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының негелделеринге чедир ам-даа ажылдавайн, эде тургустунмайн турарын айыткан. Партия Кызыл хоорукому, райкомнар ажылын үндезини-биле эде тургузарын чедип албаан. Оларның ажылдакчылары совет, профэвилел болгаш ажыл-агый органнарының орнунга боттары айтырыгларны шиитпирлеп, партия эге организациялары, удуртукчулар-биле ажылды оожум эде тургузуп турар. Дыка хөй партия организациялары коллективтер мурнунда тургустунган сорулгаларны шиитпирлээринге кескү салдарны чедирбейн, коммунистерниң авангардчы ролюн бедитпейн, эде тургустунуушкунга шаптыктап турар чүүлдерге удур шыңгыы демиселди дидим эвес чорудуп келген. Олар сөөлгү үеде ажылчы чон, аныяктар ортузунга идей-политиктиг, кижизидилге ажылын сулараткан.

Партия комитеттери, партия эге организациялары идеологтуг, политика-кижизидилгелиг ажылдың түңнелдиин, ооң шынарын, арга-методтарын чаартырын бүрүнү-биле чедип албаан, амыдыралчы чүгула айтырыглардан хоорук хевээр. Политиктиг, экономиктиг өөредилге, лекция пропагандазы, аас болгаш көргүзүг агитациязы чамдык күш-ажылчы коллективтерде мурнакчы дуржулганы, бот-орулга-чарылганы, бригада, аренда, өг-бүле кээрээлерин пентередиринче, ажыл-агыйны чорударының экономиктиг аргаларын шиңгээдиринче, аъш-чем болгаш чуртталга тудуунуң айтырыгларын шиитпирлээринче, чоннуң херегел бараанннарын бүдүрерин көвүдедиринче болгаш ачы-дуза чедирерин калбартырынче кошкак угландырганын конференцияның хүлээп алган доктаалында бижээн. Дыка хөй партия организациялары кижизидилге ажылын комплекстиг чорударын чедип албаан, кижилерниң мергежили, назы-хары, национал онзагай талалары, оларның сонуургалдары болгаш негелделери барымдаалаттынмайн турар. Кем-херек үүлгедиишкинин, арагалаашкынны болгаш алкоголизмни үндезини-биле чайладырынга, социалистиг хоойлужудулганы, күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаар дээш демиселге партия организацияларының, күш-ажылчы коллективтерниң, хөй-нийти организацияларының, эрге-хоойлу камгалаар органнарның ролюн СЭКП Кызыл хоорукому, райкомнар ам-даа чедир бедитпээн.

Партияның XXI область конференциязы партия комитеттериниң, партия эге организацияларының кол сорулгаларын хүлээп алган доктаалында тодаргай айыткан. Ол болза коммунистерни, республиканың бүгү ажылчы чонун СЭКП-ниң XXVII съездизиниң, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлерин, «Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле хемчеглер дугайында» СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын күүседиринче мобилизастаары, республиканың улус ажыл-агыйының бүгү-ле адырларынга чаартылгаларны хандырары болур. Ол ышкаш партия ажылында, социал-экономиктиг хөгжүлдеде, ажылчы чоннуң коммунистиг кижизидилгезинде четпестерни чайладыр, конференцияның делегаттарының киирген шүгүмчүлелдерин болгаш саналдарын амыдыралга боттандырар талазы-биле хемчеглерни партияның Кызыл хоорукому, райкомнар, парткомнар, партия эге организациялары ажылдап кылыр, күүседир хүлээлгелиг. Партийжи организастыг болгаш политиктиг ажылдың стилин, методтарын эде тургузарын ханыладыр, партияның политиказын, эде тургустунуушкунуң тодаргай сорулгаларын, чуртта боттандырылып турар экономиктиг база политиктиг реформаның утказын ажылчы чонга бүгү талалыг хандыр тайылбырлаар. Партия Кызыл хоорукомунуң, райкомнарның, парткомнарның, партия эге организацияларының ажылын эде тургузарынга салдар чедирер тускай угланыышкынныг дээштиг аргаларны, хевирлерни дилеп тывары күштелдирер. Олар чаа идеяларның үнер дөзү, чаа практиктиг ажыл-херектерниң, экономикада, социал хөгжүлдеде болгаш өске-даа адырларда үндезин чаартылгаларның организакчылары болбушаан, эде тургустунуушкунга моондактыг бүгү-ле чүүлдерге шиитпирлиг демиселди чорудар ужурлуг. Кадрлар-биле ажылды бүгү талалыг чаартыр, олардан негелдени күштелдирер, кадрларның ажык-чарлыг болгаш боттуг курлавырын тургузар. Оларның өөредилгезин, кижизидилгезин күштелдирер, таптаашкындан, бодун оожургадыр чоруктан уштунары-биле кадрлар аттестациязын чорудар, отчёттарын дыңнаар, беседалажыышкынны кылырын чүгула көрүп турар.

Идеология ажылын сайзырангайжыдарын, ону социал-экономиктиг сорулганы шиитпирлээриниң айтырыглары-биле сырый холбаштырарын, СЭКП Кызыл хоорукомунга, райкомнарга, парткомнарга, партия эге организацияларынга даскап. Коммунистерниң марксистиг-ленинчи өөредилгезин организастаарының утказын, хевирлерни өскертири, лекция пропагандазын, аас болгаш көскү агитацияны, культура-чырыдыышкын база күш-культура ажылын экижидери, чаартыры чүгула болуп турар. Күш-ажылчы коллективтерде интернационалчы болгаш патриотчу кижизидилгениң, мораль-психологтуг чоруктуң, национал болгаш национальдар аразының харылзааларының нийти байдалын доктаамал анализтээр, социал чөптүг эвес чорукту чок кылырынче, ооң тургустунуп келирин болдурбазынче онза кичээнгейни салыр, бо херекке удуртукчуларның хууда харысалгазын бедидер.

Чоннуң эрге-хоойлу өөредилгезин чер болганга организастаарын, күш-ажылчы коллективтерге, школаларга, өөредилге черлеринге, ажылчы чоннуң база аныяктарның чурттап турар чериниң аайы-биле кижизидилге ажылын экижидерин, кем-херек үүлгедир, арагалаар чорукка, наркоманияга удур шыңгыы, шиитпирлиг демиселди чорудары партия комитеттериниң, партия эге организацияларының чүгула херээ болур.

Аъш-чем, чуртталга тудуунуң болгаш өске-даа программаларны боттандырарынга, бүдүрүлге бүрүзүнге чоннуң херегел бараанннарын бүдүрерин организастаарынга, социал айтырыгларны шиитпирлээрин дүргедедиринге база улус ажыл-агыйының өске-даа адырларын хөгжүдеринге, ажылын эде тургузуп, чаартырынга партийжи удуртулганы үндезини-биле эде тургузарын конференцияның доктаалында чугулалап айыткан. Профэвилел, комсомол организацияларынга, улус депутаттарының Советтеринге, улусчу контроль комитединге болгаш өске-даа хөй-нийти организацияларынга партийжи удуртулганы үениң негелдезинге дүүштүр эде тургузарын партия комитеттеринге, партия эге организацияларынга даскап.

Партия организацияларының амгы үеде чүгула сорулгаларының бирээзи болза, конференцияның материалдарын коллектив бүрүзүнге, кижи бүрүзүнге чедир тайылбырлаары, анаа идеология активин калбаа-биле хаара тудары, айыткан хемчеглерни күүседир дээш ажылды дээштиг организастаары болур.

Тываның коммунистери, бүгү ажылчы чону СЭКП-ниң XXVII съездизиниң, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлерин, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле салдынган сорулгаларны амыдыралга боттандырар дээш бүгү күжүн, дуржулгазын, билиин бээрлер.

НЕГЕЛДЕЛИГ БОЛГАШ ПРИНЦИПИАЛДЫГ ТУРУШ-БИЛЕ

СЭКП-нең ССРЭ-ниң улус депутаттарынга депшиттирип болур кандидаттарның кандидатураларын депшидери болгаш чугаалажып көөрү республикада чорупп турар.

Республиканың чамдык партия организациялары ССРЭ-ниң улус депутаттарының кандидаттарынга СЭКП ТК-ның Чингине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачевту, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары Е. К. Лигачевту, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжковту, партияның болгаш күрүнениң өске-даа удуртукчуларын бир эп-сеткилдиг депшидип турар.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының кандидаттарын партия организацияларынга, СЭКП райкомнарының пленумнарынга бүгү талалыг, принципиалдыг болгаш идепкейлиг чугаалажып көрүп турган үеде Тес-Хем районнуң «О-Шынаа» совхозунуң хойжузу В. Л. Дамдын, Сүт-Хөл районнуң «Алдан-Маадыр» совхозунуң суггатчызы А. К. Кызыл-оол, СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин, Чөөн-Хемчик районнуң «Тыва» совхозунуң директору Д. Б. Кара-Сал, Каа-Хем районда Бүрен-Аксы ортумак школазының башкызы В. О. Монгуш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар, «Бии-Хем» ажыл-агыйлар аразының кожуун чорур механизастаттынган колоннаның бригадири Е. И. Пишиков, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. Е. Серяков, В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың рудниинде чер үттээр станок машинизи К. Ч. Ооржак, Кызылда дааранылга фабриказының директору Л. Н. Скалькова, Кызылдың урам чүүлү училищезиниң башкызы А. А. Платонычева, Тываның радиотелевидение дамчыдар республика төвүнүң кол инженери М. Ю. Успенский болгаш оон-даа өскелер депшиттирген.

Депутаттарның кандидаттарынга депшиттирип болур кандидатураларны депшидер талазы-биле СЭКП райкомнарының пленумнары республиканың бүгү районнарынга болуп эрткен.

ССРЭ-ниң улус депутаттарынга депшиттирип болур кандидаттарның кандидатураларын бөгүн СЭКП Кызыл хоорукомунуң пленумунга чугаалажыр.

Декабрь 29-та республиканың партия активиниң хуралы болур, анаа партия организацияларының болгаш СЭКП район болгаш хоорай комитеттериниң саналдап киирген кандидатураларын бүгү талалыг чугаалажып көөр болгаш оларның иштинден Тываның партия организациязындан ССРЭ-ниң улус депутаттарынга депшиттирип болур кандидаттарны соңгуур.

КАДЫР-ИЙНИҢ ЭЭЛЕРИ

Декабрь. Ээрбек хемниң оң талазында, совхоз төвүнден ырак эвесте, Кадыр-Ий деп черде аалга хүлээлинниг-ле болган. «Ээрбек» совхозтуң мурнакчы хойжулары Марий-оол биле Людмила Седип-оолдар ол хүн хөй-ле аалчыларны хүлээп алган. Оларның өг-бүле кээрээзи-биле ажылдап турар дуржулгазын көөр дээш Кызылдан, Турандан удуртур ажылдакчылар, совхозтарның Кызылда семинарда өөренип турар экономистери келгилээн.

Аалчылар келириниң мурнунда, даштыгаа кажаа баарынга тускай стенд кылгаш, анаа Седип-оолдарның бо чылгы көргүзүглерин шуптузун бижээш аскылапкан. Семинарның ээлчеглиг кичээлин анаа эрттиреринге совхозтуң удуртукчулары, специалистери база хойжулар-даа шыырак белеткенген. Барып-барып, оларның малчынының аалынга ынча хөй улус республиканың совхозтарындан кээп, оларның дуржулгазы-биле таныжып турарынга «Ээрбектиң» директору база специалистери-даа өөрүп турганы чугаажок. Ол дээрге, малчын-биле кады оларның кылган хөй талалыг ажылының түңнели-дир.

— Малчыннарны өөредир дээш улуг ажылды кылган бис — деп, директор Алаш-оол Монгуш чыылганнарга чугаалады. 1988 чылда совхоз хамык малчыннарын шуптузун өг-бүле кээрээзинче киирген. Баштай харын частырыглар-даа тургулаан.

— Бистиң бирги частырывыс чүл дээрге, малчыннарның чамдыктарының камнап алганы чүүлдер хөй, а көргүзүглер куду. Ам капчаарын дугурушту вус: дүк база хураган, немелде дензи талазы-биле көргүзүү куду болза, камналгалыг-даа болурга, ону черле бир янзы көөр, телевес дугайын ам чугаалажып тур бис — деп, директор чыылганнарга тайылбырлады.

Директорнуң таныштырылгазының соонда, хойжуга сөс берди. Мурнунда база бир бөлүк экономистерге ол ажыл-ижиниң дугайын ол-ла схема-таблицалар-биле тайылбырлаан болгаш Марий-оол Васильевич девидевейн-даа чугаалап эгеледи. Кээрээзиниң чарарда бодунуң беш чыл дургузунда түңнелдерин барымдаалаап. 1988 чылда бир хойдан 2950 грамм дүктү кыргыыр, чүс хойдан 90 хураганы алыр, бир хураганың хонукта немелде дензиин 150 грамм чедирер. 10,3 муң рубльдиң продукциязын бүдүрерин кээрээде айытканын М. Седип-оол чугаалады.

Ооң амгы херек кырында түңнелин көргүскен таблицага келгеш, ол тайылбырын уламчылады. Дүктен өскезин шуптузун ажыр күүсеткен: хураганны 100-тен 100-түг, а бир хураганы хонукта 166 грамм немелде дензилиг кылдыр азырап өстүргеш, дужаатан. Ынчангаш ол ниц көргүзүг дээш немелде төлевирин алыр.

Дүктү күүсетпейн барган чылдагааны чүл? Беш чыл дургузунда ортумак-биле ол бир хойдан 2,5 килограмм дүктү кыргып алган турган болза, кээрээзинде 2.950 грамм кылдыр хүлээнген, а херек кырында 2,0 килограмм болгап. Ужуру болза, беш чыл дургузунда ортумак көргүзүүн ол хевээр алыр. Бо таварылгала хойжу база совхозтуң специалистери-даа чаза каапкан. Марий-оол Васильевич биле Людмила Тараачыевна Седип-оолдарның хою улгаткан.

Бо малчыннар ам келир чылын аренда кээрээзинче кирер деп турар бе дээрзин экономистер айтырды. Чок, ам-даа өөренип көөр, оон аңгыда, хою база улгаткан. Нийти оруулгадан шалын төледир арга-биле хевээр ажылдаарын М. Седип-оол кандыг-даа дадагалзал чокка чугаалады.

— Өөредилге деп чүве мындыг болур ужурлуг, хамык чүүлдү каракка көстүп турар кылдыр бижип каан. Эки-дир — деп, семинарның киржикчилери ол-ла бүгү чүүлдерни дужуруп бижип ап турдулар. Бо чылын Седип-оолдар 6196 рубльдиң мал чемин чарыгдаар турган, 5034 рубль түңнүг кылдыр чарыгдаан. Мында камналга бир муң ажыг рубль.

Шаг-үе чаңгыс черге турбас, өг-бүле кээрээзинден чоорту арендаже шилчиир. Ынчангаш «Ээрбек» совхозтуң специалистери Седип-оолдар ол аргаже шилчиир болза, кээрээге сан-түңнелдери кандыг болурул дээр дугайын Агроүлетпүркүркомнуң специалистериниң дузазы-биле санап кылып каан. Ону чыылганнар база аажок сонуургап, бижип алганнар.

Марий-оол биле Валентина Седип-оолдарның коданында 391 хой бар. Үксаазы чартык бедүүн дүктүг. Ужуру болза, бир хойжуга 230 хой онаажыр, чижек-норма бистиң республикада ындыг. Кажаа-хорааның одар-белчиириниң нийти байдалын барымдаалааш, оларда 391 хойну быжыглаан.

Хураганнарны ажаап доруктурарынга Валентина Тараачыевнага ийи сакманчы Люда Суваксыт биле Зина Лапчаа олар дузалашкан. Сакманчыларның шалын төледири өг-бүле кээрээзиниң негелдезинде кирбээн, оларга совхоз төлеп берген. Марий-оол Седип-оолдан чамдык айтырыгларны экономистер салган.

Бо малчыннар ам хойда он чеди чыл стажтыг. Марий-оол Васильевич мурнунда адазы база хойжу турган болгаш черле мал ажылы-биле таныш. Боларның чедиишкиннериниң дугайында бажыңында аскылап каан сес янзы хүндүлел бижиктер херечилеп турар. Оларның аразында Улуг Октябрьның 70 чыл оюн таварыштыр шаңнатканы СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, ВЦСПС-тиң болгаш ВЛКСМ ТК-ның Хүндүлел бижии база бар. Оон аңгыда, 1987 чылда совхозтуң чемпионунуң кызыл хожаазын база ханада азып каан тур. Кайызы-даа коммунистер.

Кээрээ-биле ажылдаарга малчынның бодунга база совхозка-даа ажыктыг дээрзин М. Седип-оол чугаалады. Сүтнү ыяк хемчээп алыры-биле ам тускай шкала—сүт хемчээлин айтыр ыяш кылып алыр. Одаар чүүлдү камнаары-биле кержекин сүг доскаарып чылдып одаарынга ажылап турар. Нийти оруулгадан шалын телевири деп чүүлдүң утказын олар ыяк-ла биле берген.

СЭКП ТК-ның Чагаазынга хамаарыштыр кандыг-кандыг хемчеглерни ап турарын коммунист М. Седип-оолдан айтырдым. Бригадазында партия бөлүүнүң удуртукчузу кижи болуп-тур. Ол чагаа талазы-биле мырыңай чаа бригаданың хуралын эрттирген. Бо чылын ол бодунуң кужу-биле 10 тонна сигенни белеткеп алган, ооң чамдызын кыштагда сөөртүп эккелген. Оон аңгыда совхоздан сиген, сула база алыр. Бо чылын совхозунуң девискээринге сиген, тараа-даа шоолуг үнмээн. Өске ажыл-агыйлардан садып алыр мал чеминиң өртээ аажок улуг. Ынчангаш малчыннарның кышкы үеде бирги сорулгазы болза, мал чемин камнаары деп хуралга ынчаар дугурушкан. Малчыннар хой оолдаашкынының үезинде херегзээр өдээн бир кажааның дораазында оваалай бөлүп алган чорду. Хой кажаазын малгаштап чаап каан. Хою келир айның 10-дан эгелеп төрүүр. Клеткалары белен.

Сакманчыларга дээш совхозу бир бажың тудуп турар, ам-даа доозулбаан.

Марий-оол биле Валентина Седип-оолдар амыдырал-чуртталгазынга база төлептиг. Хууда ажыл-агыйының дугайын база сонуургадым: хой, өшкүлүг, инектиг. Чүгле хой, өшкү дүгүнден безин чылда 700 ажыг рубльди киирип ап турар. Бо чылын ийи бода малды күрүнеге саткан. Суурда бажыңныг. Ол ышкаш өске малчын өөрү-биле кады ховуда картофель тарыыр шөлдүг, совхозу үндүрүп берген.

Шак мындыг ажыл-ишчи, кижизиг мөзү-шынарлыг малчыннар бо. Коммунист Марий-оол Васильевич Седип-оол партияның область конференциязындан СЭКП обкомунуң кежигүнүнге соңгуткан.

Седеп ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр).

ПЛАННЫ КҮҮСЕТКЕН

Караа четпестерниң Бүгүроссия ниитилелиниң Кызылда өөредилге-бүдүрүлге чери 1988 чылдың планын болгаш социалистиг хүлээлгелерин бо чылдың декабрь 19-та 1012 муң рубль түңге хуусаа бетинде күүсеткен. Чылдың төнчүзүнге чедир пландан ажыр 50 муң рубльге продукцияны бүдүрер болгаш садып саарар. Он ийиги беш чылдың 3-кү чылының планын бо чылдың ноябрь 20-де күүседипкен азы чыл төнчүзүнге чедир 40 хонук бурунгаар күүсеткен.

СЭКП-ниң XXVII съездизиниң, партияның XIX конференциязының шиитпирлеринге сорук кирген бүдүрүлгениң коллективи бүдүрүлгени болгаш күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн өстүреринче, 1989 чылдың планын болгаш бедиткен социалистиг хүлээлгелерин чедиишкинниг күүседиринче угланыышкынныг алган.

СЭКП ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУНУҢ КОМИССИЯЗЫНДА

Арменияның чер шимчээшкининге таварышкан районнарында кылдынып турар ажылдарның темпизин бердинген даалгаларның чогуур үезинде күүсеттинмейн турарын көргүзүп турар. Ынчангаш ол айтырыгларны катап-катап чугаалажыр ужурга таварыжып турар. Сөс биле ажыл-херектиң карышпазын чедип алыры кончуг чугула. Ол дугайында чугаа СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязының декабрь 24-те болган хуралынга кылган. Хуралды ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, ССРЭ-ниң Күртудуунуң даргазы Ю. П. Баталин эрттирген. Чижээлээрге, чер шимчээшкининиң уржуктарын чайладырының амгы үеде эң чугула участогу болур транспорт ажылының айтырыы эки шиитпирлеттинмейн турар. Оон четпес ажылындан бузулуп үрелген объектилерниң орнун аштап арыглаар, чаа тудугларны эгелээр ажыл саадап турар.

Бир хонукта тудуг материалдары эккелген 2 муң вагонну дужүрерин чедип алырын моон мурнунда-ла планнап турган. Немелде болгаш түр демир-орук оруктарын кылыр. Чүък дүжүрер шөлдерин белеткээр ажылдарның саадап турарындан ол график күүсеттинмейн турар. Ыланга Ленинаканың демир-орук оруунуң бөлдүрлеринде ажыл кончуг оожум чорупп турар. Ол маршруттуң оруктарының чүък эттирер аргазын улгаттырары-биле автоматиканы болгаш өске-даа дериг-херекселдерин дүрген тургузарып ССРЭ-ниң Орук харылзаа министерствозунга болгаш Транспорт тудуг министерствозунга даасканы. Масис станциязы чүък сорттаар пунктуну тудар дугайында айтырыгны кончуг дүрген өөренип көөрүн демир-орукчуларга болгаш транспорт тудугжуларынга берген.

Түр чурттаар оран-саваны, аъш-чем аймаан база тудуг материалдарын хереглээн черлеринге дүрген чедирери-биле транспорттуң бүгү хевирлериниң ажылын ыяк дугуржулгалыг болгаш тодаргай кылдыр тургузарын онзалап айыткан. Ынай-бээр сайгарып турар чүъктерниң камгалалын күштелдирерин транспорт милициязынга, ССРЭ-ниң ИХМ-нинге болгаш республиканың Иштики херектер министерствозунга даасканы.

Чер шимчээшкининге таварышкан районнарга чурттуң көргүзүп турар бүгү талалыг дузаламчызының ачызында тургустунган улуг техниктиг күчүнүң болур-чогууру-биле ажыглаттынмайн турары хуралга демдеглеттинген. Чамдык черлерде машина-техника чедишпейн турда, өске черлерде ындыг техника анаа туруп турар. Ол чергелиг айтырыгларны дараазында хуралдарга шыгыы тургузар.

Материал-техниктиг курлавырларны үлеп хуваарыыр комплекстиг болгаш бүгү талалыг көөрү негеттинип турар. Оон башка, республиканың Улусчу контроль комитединиң хынаанындан алырга, чамдык чүүлдер кайы-бир черге көвүдеп, өске черлерге чедишпестей бээр чүүлдер кестүп каап турар. Чижээлээрге, Спитак, Ахурян районнарда чайгы майгыннар артыкшылдыг боор турар, а тудуг ажылы кылып турар кижилерде ол чүүлдер чедишпейн турар. Чылыг оран-сава — өглер болгаш вагон-бажыңчыгаштар, чылыг майгыннар чедишпейн турар. Оон аңгыда матрастар, чоорганнар, аяк-сава аймаа болгаш хүн бүрү херегленттинер эт-сеп чедишпейн турар. Түр чурттаарга бажыңнары база социал-культура албан черлери тургузар объектилерниң дилеп тывар айтырыгларны өөренип көрүп ССРЭ-ниң Материал-техниктиг хандырылгазының күрүне комитединге, республиканың хамаарышкан органнарынга даасканы.

Уругларны, херээженнерни болгаш кырганнарны өскээр кежүрерин эки организастап чорутканы дээш профэвилелдериниң Бүгү-эвилел штавынга комиссия кежигүннери, Арменияның Компартиязының ТК-зының удуртулгазы өөрүп четтиргенин илереткен. Айыыл-халапка таварышкан кижилерге совет профэвилелдериниң талазындан материалдыг дузаламчы көргүзериниң үргүлчүлеп турары демдеглеттинген. 200 муң рубльди олал-онзакка таварышкан кижилерге төлеп берген.

• • •

Комиссияның декабрь 26-да болган хуралынга Закавказьениң демир-оруу-биле чүък сөөртүрүнүң тодаргай чурумун дугуржуп чугаалашкан. Одаар чүүлдерни, чылып эттээр бажыңнарны база дуза көргүзүп келген ажылчыннарны бирги ээлчегде чорудар деп шиитпирни хүлээп алган. Чүък сөөртүлгезинге дүн-хүн чок контрольду тургускан.

Чер шимчээшкини болган черлерде ажылдап турар кижилерниң болгаш чурттакчы чоннуң аъш-чем хандырылгазын, социал айтырыгларын шиитпирлээрин экижидер талазы-биле тодаргай хемчеглерни ийи хонук хуусаада ажылдап кылырын республиканың чогуур министерстволарынга болгаш ведомстволарынга даасканы.

Ол девискээрде 254 суурнуң 252-зинде телефон харылзаазын тургускан. Кедээ чурттакчыларның өскээр кежүп чорупп турарындан үрелген суурларны катап тургузар ажыл шуудавайн турар.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинде

Чер шимчээшкининиң уржуктарын чайладырынга Армян ССР-ге бүгү талалыг дузаламчы көргүзер талазы-биле хемчеглер дугайында айтырыгны ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң декабрь 24-те болуп эрткен ээлчег чок хуралынга чугаалашкан.

Армян ССР-ниң девискээринге болган чер шимчээшкининге үрелген хоорайларны, хоорай хевирлиг суурларны, районнар төптерин болгаш суурларны, үлетпүр болгаш кодээ ажыл-агыйы, транспорт бүдүрүлгелерин база оларга хамаарышкан социал таланың объектилерин катап тургузарынче болгаш тударынче угланган саналдарны ажылдап кылырынга бүгү министерстволарның болгаш ведомстволарның, эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниң улуг сагыш човаашкынныг болгаш бедик харысалгалыг чоруун көргүскенин ССРЭ-ниң чазаа демдеглээн.

Чер шимчээшкининге таварышкан Ленинаканда, Кировааканда, Спитакта, Степанаванда болгаш Арменияның өске-даа чурттакчылыг пунктуларында үрелген бүгү чүүлдерни катап тургузар талазы-биле улуг хемчээлдиг ажылды кыска хуусаада күүседири эвилелдешкен республикаларның соксаш дивес акы-дунма дузаламчызы чокка болдунмас дээрзин хуралга санал бергеннер демдеглээн.

Ийи чыл дургузунда ниитизи-биле 4 миллион дөрбелчин метр шөлдүг чуртталга бажыңнарын социал-культура, амыдырал хандырылгазы болгаш садыг комплекстери-биле кады септеп кылыры, чаазы-биле тудары, 63 муң өөреникчиге школаларның, школа назынның четпээн 15 муң уругга уругзар албан черлерин, 4820 орунныг эмнелгелерни, ээлчегде 8900 кижи хүлээп алыр амбулатор-поликлиника черлерин тудар кылдыр бүгү ажылды ындыг хемчээлге тодарадып турар. Үлетпүр тудуунга хамаарыштыр алырга, чылда-ла 1250 миллион рубльдиң продукциязын бүдүрүп турган бүдүрүлгелер үрелип бузулган. Кедээ черлерге хөй түңнүг капитал салыышкыннарын шиңгээдири негеттинип турар, чүге дээрге чер шимчээшкини болган черлерде 150 суур, 35 муң хууда чуртталга бажыңнары, 260 школа болгаш уругзар албан черлери, чүс-чүс бүдүрүлге болгаш кодээ ажыл-агый объектилери шуут болгаш кезик-чамдыктай буступ үрелген.

ССРЭ-ниң министерстволарының болгаш ведомстволарының, эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниң киирип келген саналдарын чугаалажып көрүп турган үеде ССРЭ-ниң чазаа чер шимчээшкини болган черлерге кылыр бүгү тудугларны эки шынарлыг болгаш чер шимчээшкининге удур негелделерни бүрүн сагып база мурнакчы технологияның үндезининге болгаш армян национал архитектуразын бүрүн сагып кылыр деп кол сорулганы салган.

Чугаалашкан бүгү айтырыглар талазы-биле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң тодаргай доктаалдарын белеткээн. Чер шимчээшкининиң уржуктарын чайладыр хемчеглерни боттандырарынга, баш удур кылган санаашкыннардан алырга, 6-6,5 млрд. рубльди, оон иштинде 1989 чылда 2-2,5 млрд. рубльди шиңгээдири тодараттынган.

Бойдус халавындан үрелген чүүлдерни катап тургузар ажылдарның чорупп турарын үргүлчү чугаалажып көрүп, тургустунуп кээп турар айтырыгларны дүрген шиитпирлеп турарын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге даасканы.

Хуралдың ажылынга СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң кежигүнү Н. Н. Слюньков, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат Ю. Д. Маслюков киришкен. Хуралды СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков эрттирген.

(СЭТА).

Тувинская республиканская

ДИПЛОМ ЧОК-ДАА БОЛЗА —ИНЖЕНЕР

Коммунист дугайында чугаа

Кижи бергедеп, аарый бээрге, бир дугаарында-ла, «дүрген дуза чедирер» эмчилерже телефон долгап, оларны келдирер бис. А бистиң районнуң ажыл-агыйларының хову, шөлдеринге трактор, комбайн үрелип, ажылдавайн туруп алыр болза, дуза дилеп, бир дугаарында, келдирер чаңгыс кижиниң бар. Оон дугайында номчукчуларга таныштырып көрейн.

Кымыл ол? Ол дээрге Кызыл-Мажалыкта септелге-техниктиг бүдүрүлге черинин техниктиг дуза чедирер машиназының чолаачызы, моторист-слесарь Ким-оол Борбак-Хүреңович Саая-дыр. Машина-техника-биле холбаалыг ажылдап турар бистиң районда улуста ону танывас, билбес, оон ачы-дузазын көрбээннер ховар боор. Олут өрбес, дугуй кырында ажылдап, хову, шөл кезип, «дүрген дуза» чедирип чоруур бо кижи-биле ужуражып, ажылчыннар чугаалажыры мензэ база амыр эвес болган. Эртенгиниң 8 шак четпээнде-ле, ажыл-агыйларже арлы бээр кижи болду.

— «Хемчик» совхозта трактор үрелген, ону барып кылгаш, улаштыр «Барлык» совхозтуң Аксы-Барлык салбыында трактор, комбайннарда ажылдап турар механизаторларга дуза чедирип чорааш, келдим — деп, Ким-оол Борбак-Хүреңович ажылдан чаа-ла келген, чугаалап эгеледи. — Күскү сезон дооступ, ажыл ам адакталган. Кыжын септелге мастерскаязынга ажылдаар болгай мен, мээң часкы, чайгы, күскү сезонум ам төнүп турар, хууда бо чылгы план база күүседиптинген — деп, ол чугаазын улаштырды.

— Пландарыңар кандыгыл?

— Часкы, күскү сезоннуг үелерде ажыл-агыйларга 6 муң рубльдиң септелге ажылын кылыр кижи мен, ол планны чедип ап, ажыр күүсеттим.

Ким-оол Борбак-Хүреңович он беш харлыындан эгелеп, Кызыл-Мажалыктың машина-трактор станциязынга трактористеп турган Таң Сарыг-лаага, Көк-оол Хомушкуга прицепщиктеп, «Большевик» колхозка (амгы «Хемчик» совхоз) ийи чыл улаштыр ажылдаан. Аныяк оолдуң техникага сонуургалдыын, өөреникчелин, ажыл-ишке сундулуун өөренип көргеш, ынчан МТС-ке ажылдап турган Силкин, Кара-Сал олар ону НАТП тракторну башкарып билир кылдыр өөреткеш, 1958 чылда «Большевик» колхозче трактористедип чорудупкан.

Эрги-Барлыктың хову, шөлдеринге элбек дүжүттү өстүрүп, бодунуң демир аъды-биле ол чеже километрни эртип, чеже тонна тарааны өстүржүрүнге киришпээн дээр, санаары-даа берге.

Техниканы эки билир кижилерни дораан улус чугаалажы бээр, эш-өөрү оон дузазы дилеп, билбес чүүлүн айтырып кээр. Ким-оол Саанны Эрги-Барлык чону чугаалажып, ажыл-ижин мактай берген. Ону тракторист ажылындан хостааш, мастер-эдикчи кылдыр шилчиткен. Мынчалдыр ол ажылдап чоруп турда, ооң билдилиин, тывынгыр чоруун Кызыл-Мажалыктың МТС-тиң даргалары эскерип кааш, 1972 чылда ону чолаачы моторист-слесарь кылдыр эккеп алган. Оон бээр Саая ол-ла ажылында ажылдап чоруп турар, кыскаш-биле чугаалаарга, ооң күш-ажылчы намдары бо-ла-дыр. Чурттап эрттирген 49 чылының 34-үн шак ынчаар техника-биле холбаштырып ажылдап чоруур кижиниң ол талазы-биле билиг-мергежили бызыг болбайн канчаар.

— Техника чыл бүрүде чаартынып турар болгай. Ону өөренмес, билигни бедитпес болза хоржок. Бо чылын Кызыл хоорайга мастер-эдикчилер курузунга барып өөренип алдым — деп, ол чугаалайдыр. Ол шын. Хүн бүрү техника чаартынып турар болгай, ынчангаш өөренир, сонуургап көөрү чугула. Чаңгыс чижек — дээш, ол чугаалайдыр. — Тракторнуң агаар назозу безин дыка өскерилген болгай, чамдык механизаторлар ону эки билбес боор-дур.

— Амгы механизаторларның билиг-мергежилин, техникага камналгалыы кандыг деп бодаар силер? — деп оон сонуургадым.

— Шаанда мээң ажылдап эгелээн үемге бодаарга, билиг-мергежил бедээн, ынчалза-даа техникага камнывыс багай. Техниканы чогуур үезинде үзеп, чагбас, техниктиг хандырылгазын чорутпас боор-дур. Чамдык механизаторлар билиг-мергежилин боттары база бедитпес, оларны өөретпес-даа боор-дур бис — деп, Борбак-Хүреңович харылап кагды.

Оон ынай совхозтарда инженер-техниктиг ажылдакчыларның адрезинге хамаарыштыр мындыг хомудалын ол илеретти. «Хову, шөлдерге трактор, комбайн үрелип каарга, ону барып көрбес, канчап, чүнүң ужун үрелгенин тодарадып, буруулуг кижилерге акт тургуспас, үрелген чүүлдү төлетпес. Аваа-ла механизаторларның аксы-биле ол үрелген дээш мени кээп чалаар, мен кылгаш, совхозтан акша негээр болгай мен, ол совхозка каража болур. Дыка хөй үрелиишкиннер механизаторларның харысаалга чогу-биле болуп турарын эскерер-дир мен».

Техниканы эки билирин, ону өөренириндеп, аңаа хандыкшылдыг, сонуургак чорууңдан хамааржыр. Бо чылын дүжүт ажаалдалы эгелей бээрге, «Дөң-Терезин» совхозтуң чаа алган «Енисей-1200» маркалыг комбайнының моторундан үс төктүр болган, орта ажылдаваан. Совхозтуң инженер-техниктиг ажылдакчылары ону көргеш, чылдагааныш тыппаан. Ким-оол Саанны чалап, көргүскен. Ол комбайнның моторун чазып көрген. Заводтан брак болганын ол дораан эскергеш, поршенин, гильзелерин солуп, кылып бээрге, комбайн шимчей берген. Мындыг хевирлиг таварылга «Шекпээр» совхозка база болган, аңаа база Ким-оол Саая дузалаан.

— Ким-оол Борбак-Хүреңовичтен дуза дилевес, ону чалавас улус ховар. Чүгле бистиң районнуң ажыл-агыйларының удуртукчулары эвес, а Бай-Тайгадан безин дуза дилеп чедип кээрлер. «Кара-Хөл» совхозтуң электростанциязын ажылдадып турган дизель мотору үрелген, ол ону база барып кылып берген келген. Ажыл-ишке кызымак, дыңнангыр, техниканы кончуг эки билир коммунист — деп, Кызыл-Мажалыктың септелге-техниктиг бүдүрүлге черинде партбюро секретары Владимир Иргит ону мынчаар үнелээр болду.

Ким-оол Саая 1969 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, организациязында партбюровуң кежигүнү.

— Ажылдап турары бүдүрүлге черинде эде тургустуушкун кайы хире чоруп турарыл, ажыл-агыйда чамдык шаптыктап турар чүвелер бар бе? — деп оон айтырдым.

— Бистиң бүдүрүлгеде болгаш партия организациязында эде тургустуушкуну оожум чоруп турар. Машина-трактор мастерскаязының баазазы эрги, септелге кылып ажылдаары таарымча чок. Септелгеге келген тракторлар чуур чер безин чок, электротельфер (бичии кран) орта ажылдавас, ону кээп кууп-биле идер, ажылчыннар ортузунда социалистиг чарышты организастап турары эренгей. Черле ынчаш, кижи факторунче сагыш салыышкын четпес — деп, Борбак-Хүреңович харылап кагды.

Ажыт-чажыт чогу-биле чугаалажып олурган, Саая ажыл-агыйда четпестерни эскерип, ону эдип алыр дээш демисежип чоруур коммунист деп билдим. Эде тургустуушкунга шаптыктап, ону дүргедедирин бодавас чамдык кижилер аравыста ам-даа бар дээрзин ол чугаалады.

Ким-оол Борбак-Хүреңович чеди урутну азырап, өстүрген. Сөөлгү каш чылдарда ол уругларын чааскаан азырап, өстүрүп чоруур. Дыштаныр хүн-даа, орай дүне-даа бажыңдаа ажылдап чоруур-даа болза, ол уругларынга төлептиг ада болуп, уругларын эки кижизидип чоруур.

Хөй чылдарда кызымак күш-ажылы дээш Ким-оол Саая «Күш-ажылга шылгарал дээш», Ленинниң юбилей медальдар, «Социалистиг чарыштың тиилекчизи» деп хөй санныг хөрек демдектери, хөй хүндүлел бижиктер-биле шаңнаткан.

Эргижирей берген муңгаш кузовтуг ГАЗ-52 маркалыг автомашинаның чолаачызы, моторист-слесарь Ким-оол Борбак-Хүреңович Саая мээң-биле кыска, далаш чугаалашкаш, «Дөң-Терезин» совхозтан «дүрген дуза» дилээйн дээш олче хап чорупту...

Диплом чок инженерниң ажылы мындыг-дыр.

Хоюг-оол МОНГУШ.

СОҢГУКЧУЛАР БИЛЕ УЖУРАШКАН

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады Ч.-Д. Б. Ондар-биле Хову-Аксы суурда соңгукчуларның ужуражылгазы болуп эрткен.

Республиканың үлетпүр бүдүрүлгелериниң болгаш кедээ ажыл-агыйның хөгжүлдезинде чедиишкиннерге депутат доктааган. Республиканың садыг, харылзаа, коммунал ажыл-агый, чоннуң амыдырал хандырылга организациялары чамдыктары планныг онаалдаларын күүсеткенин демдеглээн. Мал ажылының ажылдакчылары эки түңнелдерни чедип алган. Мал продуктуларын бүдүрерин болгаш күрүнеге садарының планныг онаалдаларын болгаш социалистиг хүлээлгелерин күүседиринге эки түңнелдерни чедип ап турар. Мыйыстыг бода малдың, чылгының болгаш куштуң баш саны өскен.

«Тыва АССР-ниң социал болгаш экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле хемчеглер дугайында» СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын күүседир талазы-биле амгы үеде республикада хайнышкынныг ажылдар чоруп турарын ол демдеглээн.

Ооң-биле чергелештир совет болгаш ажыл-агый органнарының ажылында улуг четпестерге, улус ажыл-агыйларының бүгү адырларында бар арга-курлавырларны чедир ажыглавайн турар дээрзинге Ч.-Д. Б. Ондар доктаап, моон соңгааргы сорулгаларны чугаалаан.

Ужуражылга үезинде соңгукчулар айтырыглар салгылаан. Аңаа харыыларны бергилээн.

Соңгукчуларның берген чагыгларын чугаалаан.

Ол ышкаш Хову-Аксы суурнуң күш-ажылчы коллективтеринге, бүдүрүлгелерге барып, ажылчыннар, инженер-техниктиг ажылдакчылар-биле ужурашкан.

Ч.-Д. Б. Ондар бүдүрүлгелерге, суур Совединиң конторазынга хамаатыларны хуу да айтырыглар талазы-биле хүлээп алышкынны кылган. Оларның тургускан айтырыгларының хөй кезиин хүлээп алышкын үезинде аңаа олуржуп турган суур Совединиң күскомунуң болгаш ажыл-агый органнарының удуртукчуларының киржилгези-биле ол-ла черинге шиитпирлээн.

Барыын-Хемчикте «Шекпээр» совхозтуң Суг-Кажаа сүт-бараан фермазының бызаа азаакчылары коммунист Александра Ооржак биле Маадыр-ие Куулар Очур бо чылды күш-ажылчы чедиишкиннерлиг доозуп турар. Оларның ажаап турары бызаалары сиңа-менди, хүннүң не немелде деңзизи өөвүдеп орар.

Чаа чылда чаа ёзу-биле ажылдаар. Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлерин амыдыралга боттандырарынга боттарының үлүүн киириштирер сорулганы салган.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

ШҮГҮМЧҮЛЕЛ СООНДА

«Шын» солуннуң мээң бижээним «Хураганнар олут эгелээн» деп эгелиг материалым парлаттынган соонда, ол солун бистиң «Мөген-Бүрен» совхозтуң төвүнге бежи келбээнде-ле, райкүүском даргазы Киров Салчакович Дилак ол номерни кармаанап алгаш келген. Шынап-ла, ол даргавыстан аңгыда, Мөңгүн-Тайга РАҮК-түң специалистери, республика төвүндөн Николай Балчытмаа деп мал эмчизинге чедир улус чорду. Совхозувуста бир кодан хураган бергедеп турарының дугайын бижээн кижи болгай мен.

Даргаларның келгеш, дедир чораанының соонда, неделя хире болганда коданга сиген дужурду. Оон хөмүр эккелди. А суг кудар улуг доскаарны аштап арыглаан, одаар кылдыр белеткеп алырынга, суг аксыр хоолайында дежик бар болган. Ону каннап, чамап бээрин пат боорда, үр болгаш, декабрь 6-да доосту. Оон 3 хоногда, доскаар долбас суг эккеп кудуп кагды.

Бо кыштагга мурнунда үргүлчү аарыг шээр мал турган чүве. А кажааның кержээнин үш чыл дургузунда аштаттынмаан. Кылыны 40-50 сантиметр чедип турар деп болур. Ону август айда бээр кастырып бээр шеф аазааш, декабрь 9-та чүгле чертиин казып кагды. Бир арган аъттыбисте эккеп берди, хөлгевис ол. Мал эмчизи үргүлчү кээп тур харын. Ол эки. Эмнеп тур, ынчалза-даа харыксыраан хураганнар ийи-чаңгыстап хорап тур.

Мындыг организастыг хемчеглерни артык чугаа-соот үндүрүп турбайн, күзүн-че алыр турган. Бо дээрге совхозтуң удуртукчулары даргаларывыстың, специалистеривистиң чүвени тоомчага албас, кымчы чокка белен шошкувас чоржан аът ыг. Чүгле үстүндең сы «мунуп-рун» келирге, оон кээп шимчээр, ажыл-агыйжы эвес чорууру-дур ийин. Биске мооң мурнунда орай тергүүнүгеч хураганнар кодаңы деп кодан турбаан чүве. Чүгле бо чылын шенеп турары бо.

Бистиң директорувус чаа соңгуткан, боду аныяк кижи. Орай хураганнарны аңгылаар деп, ооң эгелекчи саналы чүве-дир. «Чаа ширбиил чаазы-биле ширбиир» дээр болгай бис. Ындыг ыйнаан.

— Ындыг чүвелерни (орай хураганнарны) кезип-биле чаады тургузарга эки боор ийин — деп, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Сереэ Серен-Чимит мени чаа дээн кижи. Улус шуптузу-ла ынча дижир чорду. Аныяк директорга совхозтан кым-даа чүге «оон херээ чок боор» дивээнил? Ында база кижи билбес чүве чок. Директор (черле улуг дужаалдыг дарга) чүү дей-дир, чоптуг, чоптуг эвес-даа болза, ооң ааймынан эртпес, ооң аксынче кайгаар, чүү дээрин манаар, чүгле үстүүртен айтыышкын күүседир, бот-идепкей чок, чагырып дужаар чорук тергиидээн таптаашкын үезиниң бейдалындан уштунуп чадап, «экти бүдүн, кыры тодуг, кулаа дыш чорза ол-ла» дээр принцип-биле чорууруувустуң уржуу ол-дур.

Фабрика-заводка дижик, ажылчын кижи продукцияны үрей кылып каарга, ол дээш ажыл төлевирин бербес, харын эде кылдыртыр болгай. А малчын кижиниң алган хураганы шынар чок, чыл ашпас болурга, ону чүү дээрил? Ындыг брак хураганнарны өске кижи азырал, «хилиничээр» адилеп чоруур боор-дур. Моон ужуру чүл?

Өг-бүле керээзинде малчыннар хураганнарының деңзизин улуг болурга, ол дээш немелде төлевир алыр, а куду боор болза канчаарыл? Бо дугайын солуннуң арнынга чугаалажып көрүлзинерем. Өске ажыл-агыйларда кандыгыл деп бодай-дыр мен. Менде бо берге хураганнарның тынын алыр талазы-биле совхозум улам-на дузалажыр боор деп идегеедим. Чүгле дем херек.

Хөрлин ХЕРТЕК.
«Мөген-Бүрен» совхоз.

«ЧОК-ЛА ЧОК» ДЭЭР

Бай-Тайга районда «Кара-Хөл» совхозта чурттап орар мен. Бо чылдың мээ айның төнчүзүнде районнуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң совхозта хүлээп алыр пунктузунга үрелик шагым биле чүдүрар дээш тонунуну дужаап берген мен. Оон бээр беш ай эжип тур. Келгеш бе дээш хүнүн-не айтырып боор мен. Демей-ле «чок-ла чок» дээр.

Ол дугайын район төвүнден барып айтырар бис дээш, ам-даа чорбаан. Солундан номчуурга, бистиң районнуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң ажылчыннары мактап чагаалар хөй-ле үнүп турар боор чүве-дир. Черле ынчаш, чоннуң хандырылгазын мындыг багай хандырып турар эргелелдиң чүү дээш мактап турарыл?

Ынчангаш мээң чагаамны районнуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң даргалары чүү деп харылап бээр ирги?

Доңчук-оол ХЕРТЕК.

Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединде

ТҮҢНЕЛ ҮНДҮРЕР УЖУРЛУГ

Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң хуралынга «Хамаатылардан кирген билдириишкиннерни, саналдарны болгаш хомудалдарны Эрзин районнуң улусчу контроль комитединде көрүп турарының дугайында» комитеттиң даргазы С. К. Орус-оолдуң илеткелин дыңнап чугаалашкан.

«Хамаатыларның билдириишкиннерин, саналдарын болгаш хомудалдарын көөрүнүң чурумунуң дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыын күүседир талазы-биле районнуң улусчу контроль комитеди тодаргай ажылдарны кылып чорутканын хуралдан демдеглээн.

Улусчу контроль комитединге эрткен ийи чылдарда болгаш бо чылдың 10 айларында хамаатылардан 36 билдириишкин, хомудалдар, болгаш чагаалар кирген. 48 кижиниң хүлээп алган. Экономика чурумунуң сагып турарының, бүдүрүп турар продукцияларның шынарының болгаш ажылчы чоннуң эмчи, садыг хандырылгазының талазы-биле чагааларның кирер чоруу, хүлээп алышкынга хамаатыларның келир чоруу өзүп турар. Бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга чагаалар талазы-биле Чарлыктың күүселдезиниң дугайында 4 удаа хыналдаларны чыл санында чорудуп турар.

Районнуң школаларында лаборатория ажылдарынга көрдүнген спиртти эрге-дужаалдыг кижилерниң өскээр ажыглап турарының, школаларда өөреникчилерниң бүдүрүлге бригадаларының ажылында четпестерни, малчыннарны районнуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң хандырып турарында четпестерниң талазы-биле чамдык чагаа болгаш хомудалдарны хынап, ооң түңнелдерин комитеттиң хуралынга чугаалажып, айтырыгны чидин-биле тургузуп турар. Аңаа хамааржылгалыг организацияларның удуртукчулары ол шүгүмчүлелдерни үндезиниг дээрзин миннип, оларга шыгыы хемчеглерни опаага болгаш айыттынган четпестерни эдер талазы-биле чогуур хемчеглер алдынганын хуралдан демдеглээн.

Ооң-биле чергелештир ажылчы чоннарның кирген саналдарын, билдириишкиннерин болгаш хомудалдарын көөр талазы-биле район комитединиң ажылында четпестер болгаш чедир көрбейн баар чүүлдер бар болган. Бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга хамаатыларның хүлээп алырында база чагаалар-биле ажылында оларны ханызы-биле бүгү талазы-биле хынап көрүп, илереттинген четпестерни эдеринин талазы-биле четпес ажылдап турарын хуралдан демдеглээн.

1986 чылдың июль 28-те районнуң чурттаалга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге эргелелиниң ажылчы чонунуң билдириишкиннери-биле болгаш чагааларыны-биле ажылдап турарында четпестерни доктаалда айыткан хирезинде, комитет катап хыналданы кылбаан болгаш, ол четпестерни эткениниң талазы-биле ап чоруткан хемчеглерниң дугайында информацияны ооң начальниинден албаан. Ол доктаалды контрольдан ам-даа ужулбаан.

Районнуң төп эмнелгезинде ажылчы чондан кирген чагаалар талазы-биле негелдени четпес күүседип турарының дугайында бо чылдың январь 15-те комитеттиң хуралындан доктаалды хүлээп алган. Ол талазы-биле кылып чоруткан ажылының дугайында комитетке апрель 1-де информацияны киирер тургаш, ооң харыызын албаан. Комитеттиң даргазы доктаалдың күүселдезин бо чылдың июнь 25-ке чедир узаткан. Ол доктаалдың күүселдезин хынаваан-даа, контрольдан ужулбаан болган.

Хамаатылардан кирген билдириишкиннерни бүрүткээр тускай дептер кылдынмаан. Кирген билдириишкиннерни болгаш хомудалдарны нииті кирген бижиктер демдеглээр дептерде бүрүткеп турар. 1986 чылдың июль 30-де «Шын» солуннуң редакциязындан «Нарын» совхозта автомашиналарны хуузунда ажыглап турарының дугайында чагаазынга харыы бербээн болгаш, хыналданы чорутпаан. Чүгле «Акша-көпеекти тыртып алыр» деп бижип каан болган.

Комитетте хамаатыларның аас-биле кирген хомудалдарын бүрүткеп турза-даа, ол айтырыгларны чогуур үезинде хынап көөр чорук четпес тургустунган. Кирген билдириишкиннерни организацияларже чорудуптар таварылгалар бар. 1986 чылдың октябрь 3-те Х. Ш. Кежегетиден район эмнелгезиниң ажыл-агый эргелекчизиниң ажылының дугайында билдириишкиниң алгаш, ол фактыларны хынаваан болгаш, кол эмчизинге хемчег алыры-биле дамчыдып берген. 1986 чылдың август 22-де «Чаа орук» совхозтуң сүт-бараан фермазында мал отчёдунуң сандашкынының үезинде хажыдышкыннар дугайында, 1987 чылдың январь 3-те ол-ла совхозта мал отчёдунда киир бижилгелер дугайында билдириишкиннеринге хыналданы чорутпайн, хемчег алыры-биле совхозтуң дирекциязынга дамчыдып берген.

Комитеттиң херек эмгелелиин шевергин эвес кылып, чамдыктарында контрольдан уштур дугайында резолюция чок. Бүрүткел дептеринде харыылаашкының түңнелин айтыр графада кандыг-даа хемчег алдынганын айытпайн турар. Районнуң улусчу контроль комитединиң хомудалдар болгаш билдириишкиннер талазы-биле штаттан дашкаар инспекторларының хөй кезии чыл иштинде чүгле чаңгыс хыналдаларны кылып турарын Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң хуралындан демдеглээн.

Хамаатылардан кирген хомудалдарны болгаш билдириишкиннерни, саналдарны организастаар талазы-биле ажылдарны четпес чорудуп турары дээш, районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы С. К. Орус-оолду республиканың Улусчу контроль комитединиң хуралындан айыткан.

Чугаалашкан айтырыгның талазы-биле республиканың Улусчу контроль комитеди доктаалды хүлээп алган.

ӨӨРЕНИП ТУРГАШ

Өвүрде «Коммунизм орук» совхозтуң хойжузу, областың партия конференциязының делегады Зоя Седен-оолдуң өг-бүлези керээ ёзугаар ажылдааш, 100 хойга онаапытыр 95 хураганны камгалап алган. Чаа аргаже кирериниң мурнунда, өг-бүле ону хынамчалыг өөренип билип алган. Ынчалза-даа баштайгы үеде билдинмес айтырыглар тургулаан.

Хойжунуң чурттап олурар бажыы-балгады арыг-силиг: бажыңында, кажаазарында электри чырыы хып турар, чунар-бажыңныг.

Келир Чаа чылда совхозтуң дирекциязы-биле керээни база чарган. Кыштаглаашкынның организастыг эрттирери-биле өг-бүле амгы үеде хынамчалыг ажылдап турар. Бригаданың девискээринде хар улуг.

ШИИТПИРЛЭЭР АЙТЫРЫГЛАР ХӨЙ

Ажылчыннар хоорайы Ак-Довурактың чурттакчы чону чоорту көвүдеп орар. Ам бо хүннерде мында 17.5 муң ажыг кижи доктаамал киир бижиткен. Ынчангаш садыг хандырылгазын болгаш ниитиниң чемненилге черлериниң ажылын экижидери, ооң культуразын бедидери хүнүн чугула айтырыгларының бирээзи. Бистиң солуннуң тускай корреспондентизи чоокта чаа В. И. Ленин аттыг «Тываасбест» комбинаттының ажылчын хандырылга килдизиниң начальниги Нелля Матвеевна Кудрявцевага, садыг ажылының талазы-биле орлакчызы Тамся Васильевна Яковлевага, кол экономист Светлана Балдановна Шевер-оолга ужуражып, планныг даалгаларын канчаар күүседип турарын, ажылында чедер-четпестерни сонуургап айтырган.

Корреспондент: — Чыл төнеринге чедир каш-ла хонук арткан-дыр. Ону канчаар доозар деп турарыңарга, планныг даалгаларыңарның күүселдезинге хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

Н. М. Кудрявцева: — Мурнуку чылдарга деңнээрге, байдал бисте багай. Эрткен 11 айларда үүрмектеп садар бараан саарылгазы 97.6 хуу, ниитиниң чемненилге черлериниң планы 99 хуу күүсеттинген. Күүседип чадашкан хуулар артында хөй санның бар. Хоорайда 17 магазинниң 10-у, 10 столовая болгаш буфеттерниң 4-у планнарын күүсетпээн. Каш-ла хонгаш, чыл төнер. Бүгү-ле бар арга-курлавырывысты баш удур санап, түңнеп, сүмележип көөрүвүске херегленчилерге бараанның садары 387,7 муң рубльге, ниитиниң чемненилге черлеринден орулга 12.4 муң рубльге чедир күүсеттинмес-тир. Ооң чылдагааны кымга чарбыыр боор, кошкак ажылдап келгенивистиң түңнели-дир.

Корреспондент: — Кадрларның билиг-мергежили, опаашкан ажылынга хамаарылгазы кандыгыл?

С. Б. Шевер-оол: — Коллективте 560 кижи ажылдап турар. Садыг болгаш ниитиниң чемненилге черлеринде, өске харысаалгалыг ажылдарда дээди эртемниг 10, тускай ортумак эртемниг 52 кижини бижиттлаан. Олар биске четчир. Ак-Довурактың профессионал-техниктиг училищези чыл санында садыгжыларны немей белеткеп берип турар. Кадрларның ажылдан үнер, кирер чоруу эрткен чылын 17.2 хуу турганындан 3.5 хууга кызырылган. Опаашкан ажылынга бердингеп, үр чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылдап чоруур кижилер эвээш эвес. Оларга садыгжылар Альбина Ивановна Мамедова, Кара-кыс Мачылдаевна Куулар, Александра Өлбезековна Куулар, бараан шыгжамырының эргелекчизи Лидия Никифоровна Зиворова, повар Кара-кыс Хертековна Чылбак-оол болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур. Планнарын доктаамал ажыр күүседип келген Наталья Николаевна Амировага удурткан № 5 магазинниң ажылчыннарын мактаза ажырбас.

Ооң-биле чергелештир үениң негелдезинге дүүштүр эде тургустунмайн, багай ажылдап турарлар база бар. Людмила Павловна Мерзлякова биле Елена Алексеевна Таракановананың директорлааны № 18, 19, 20 магазиннер планнарын үзериниң кырында келген.

Социалистиг өнчү-хөреңгини камгалаар талазы-биле ажыл ам-даа кошкак. Совет садыгның дүрүмүн хажыдар, чоннуң негелделерин тоомча чок көөр, каржы-хажагай чорууну көргүзе бээр таварылгалар № 1, 5, 18 магазиннерге тургулааны чажыт эвес. Коллективтиң ажылчыннарының аразында ажыл шагындан оозалдаар, арага-дарыже хандыгар, эйриктер сергедир черже кирер таварылгалар база бар.

Корреспондент: — Үлетпүр болгаш аъш-чем бараанныры-биле кандыс канчаар хандыртынганыл?

Т. В. Яковлева: — Үлетпүр бараанныгының берген фондузу эрткен чылдан 1.2 хуу хөй болган. Ынчалза-даа чоннуң негелдезинге ыракта дүүшпес, хемчээли улуг, шынары багай, бо үениң модазындан эргижирээн, херегленчилерге таарышпас бараан курлавыры магазиннерде, складтарда көвүдээн. Телевизорлар, дааравыр, хеп чуур машиналар, соодукчулар, бичии уругларның иштики, даштыкы хеви, сезоннар аайы-биле эр, херээжен кижилерге идиктер, бөрт аймаа, бажың иштиниң эт-херексели ховар келир-дир. Ажылчыннар чурттап турар хоорай болганда, оларга таарыжыр хеп аймаа чугула херек. Бо чылын ажыглалга кирген трикотаж таан хеп даараар фабрика спорт хептерин бүдүрүп турар, ынчалза-даа хемчээлин таарыштыр кооруп, шынарын экижидери негеттинер. Үстүнде адааным четпестер планнарны күүседиринге багай салдарны чедирген.

Ногаа-биле картофельти мурнуку чылдарда Саян артындан сөөртүп эккеп, хөй чарыгдалдарны үндүрүп турган бис. Бо чылын районнуң 4 совхозу-биле керээ чаргаш, 647 тонна картофельди болгаш хөй ноганы садып алдывыс. Курлавырлаанывыс 235 тонна ногаа, 158 тонна согуна садарынга четчир. Кыдаттан болгаш Польшадан келген фрукт аймаа эвээш бар. Талон аайы-биле садар эъттиң курлавыры 50 тонна ажыр берген.

Корреспондент: — Материал-техниктиг баазаны бызыглаар, чурттаалга айтырын шиитпирлээр талазы-биле кандыг хемчеглер алдынып турарыл?

Н. М. Кудрявцева: — Хөй чылдар дургузунда комбинаттың администрациязы чаңгыс-даа магазин, столовая туттпаан. Магазиннер шупту эргижирээн, иштии аажок тар, ында ажылдап турар кижилерге, садып алыкчыларга таарымча чок. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады, комбинаттың чиигине директору Юрий Трофимович Комаровка соңгукчуларның шагда-ла киирген чагыы ёзугаар универсалдыг чаа магазинниң үр хуусаада тудуп келгеш, чоокта чаа ажыглалда кирди. Үш чем магазиннерин хаап, бараанның ынаар көжүрдүвүс. Бараан делгээр херекселдер, соодукчулар болгаш өске-даа дериглер-биле хандырылгавыс багай эвес. Ажылчыннар суурунда № 6 столовая септээри-биле хагдынгавындан бээр ам ийи чыл ашкан. Бисте ону кылыр тускай бригада, звено чок. Чон аңаа үргүлчү хомудап, дүргедедирин негеп келзе-даа, комбинаттың септелге-тудуг эргелели тооп көрбейн турары окта четпес. Бо столовая ажылдап турган болза, хөй-ниити чемненилгезиниң планы күүсеттинер бээр ийик. Чурттаалга тудуузунуң айтырыы база дүвүреңчиг. Коллективте 61 өг-бүле бажың оочурунда турар. Бо чылын чүгле 2 квартира берген. 2000 чылга чедир өг-бүле бүрүзүн амгы квартира азы хуу бажың-биле хандырар деп негелде бар болгай. Бодап көрүңер даан, байдал мындыг турда ону канчап амыдыралга боттандырарыл?

ТҮҢНЕЛ ОРНУНГА

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажылчын хандырылга килдизиниң удуртукчулары-биле чугаа үезинде эскергеним четпестерни ам-даа маңаа немеп болур. Ында тускай эртемниг 16 товаровед ажылдап турар. Олар чоннуң хурал-суглаалдарынга барбас, бараанга негелделерин орта билбес. Бараан алыр баазаларже чагыгларны шын киирбес, кээп турар бараанныры чогуур үезинде сөөртүп алыр талазы-биле шуушпек ажылдап турар.

Район иштиниң курлавырларын ажыглаар талазы-биле ажыл кошкак. Кызыл-Мажалыктың эът комбинадындан малдың бажын, дуюун, өкпезин, баарын, оовактаан эътти болгаш өске-даа продукцияны дугуржуга ёзугаар үргүлчү ап, чонга садарын багай организастап келген. Бүдүн чыл дургузунда чүгле 70 тоннаны алган. Ону сөөртүр транспорт айтырыын бот-боттарынче чүгжүп, мынчага чедир эът комбинады-биле дугуржуп чадашкан. Сүт заводундан Ак-Довуракка хүнде 6-7 тонна хире сүт эккеп турарын, чанында хлеб заводу кондитер кылыгдары болгаш булочка аймааның 50 хуузун бүдүрүп үндүрүп турарын килдистиң удуртукчулары хомудап чугааладылар. Чаңгыс районда ажылдап, аъш-чем айтырыы шиитпирлеп турар удуртукчуларның аразында бызыг харылзаа тургустунмааны, дыңнышпааны чөгенчиг. «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ногаа өстүрер черин алгыдар, чонга хөй ноганы садар дугайында доктаал-шиитпирлерниң күүселдези боттанмаан.

Шиитпирлээр айтырыглар хөй. Үлетпүр болгаш аъш-чем бараанныры-биле ажылчыннарның хандырылгазын экижидер талазы-биле ажылды комбинаттың администрациязы (чиигине директору Ю. Т. Комаров), партия комитеди (секретары А. Н. Шуленов) холга алыры күзенчиг.

Чугааны Александр ХЕРТЕК чоруткан.

ААЗААШКЫН КАЖАН БОТТАНЫРЫЛ?

Тускай чугаалашса эки

Тыва хөгжүм херекселдериниң ансамбльдериниң, ийи-үш катап-даа болза, область болгаш республика көрүлделеринге көрген мен. А оркестрни, тыва хөгжүм херекселдериниң оркестрин көөр аас-кежик (!) меңээ чаңгыс катап таварышты. Ховар дыңнаашкымдан ындыг чүве ийикпе, азы черле ындыы ол чүве ийикпе, ооң үнүнүң тааланчыы, чымчаа болгаш аяны аажок болду. Азы чүгле меңээ ындыг кылдыр сагындырганы ол бе? Чок, зал долдур олурган улустаң чаңгыс-даа кижи аваа удур аас ажар туржук, улам мактап, адыш часкап, өөрүшкү-маңнайын илередип турду. А залга олурганнар кымнар деп? Аваа көрүкчүлерден аңгыда, ол хөгжүмнү черле көөр, ооң эки-багын тодарадыр, кандыг-бир үнени бээр дээш кайыын бээр чыылган хөгжүмчүлер, хоочун артистер, бот-тывынгыр болгаш профессионал композиторлар, хөгжүм талазы-биле эртемденнер, хөгжүм херекселин кылыр мастерлер, культура ажылдакчылары. Ындыг болганда, мээң бодалымның шын болганы маргыш чок.

Оркестр улустуң аялгаларын тааланчыг күүсетти. Ростислав Кенденбильдиң «Авам үнү» деп ырызын Байыр-оол Өнермаа, «Межегейни» Вероника Чооду ырлаарга оркестр база дыка эки үдээн. Үжен ажыг хөгжүм херекселдериниң арасында чүгле хомустар көзүлбеди. Ынчалзажок күүселдениң шынары жюри кежигүннериниң безин магададыпкан, олар мактал сөстерин шеглеп шыдаваннар. Маңаа бир демдеглеп каар чүве — оркестрде киржип турар кижилерниң шуптузу холга хөгжүм херексели тудар туржук эрткен часка чедир ону көрбээн-даа. Көрүкчүлерни магададыпкан ол хөгжүмчүлер — келир үениң тудугжулары — № 4 профтехучилищениң сургуулдары-дыр. Чайгы дыштанылгазын санаваска, ийи ай дургузунда ойнап өөренип алган, ону бодаарга, тыва хөгжүм херекселдеринге ойнаары ындыг кончуг нарын эвес.

Хөгжүм билбес үжен ажыг кижиниң деп-дески, ылап болгаш чараш ойнаарынга өөредиишкинни дээш өөрүп четтиргенин оркестрниң удуртукчузу Татьяна Балданга каш-даа кижи улус мурнунга чугаалады. Мээң база оларга каттышпас аргам чок. А ол оркестрни — хөгжүм херекселдерин кылган кижи профтехөөредилге черинде национал хөгжүм херекселин кылыр мастерскаяның эргелекчизи Балдан Чимитович Гомбоев.

Тыва хөгжүм херекселдериниң бүгү хевирлерин кылып турар чаңгыс коллектив бо. Мында үш өөреникчини санаваска, ийи-ле мастер ажылдап турар. Ынчангаш оларның сорулгазы — хөгжүм херекселдериниң таарымчалыг хевирлерин тургузары. А амгы үениң негелдези — тыва хөгжүм херекселдерин көвүдедир бүдүрери, оларны садыг таварыштыр чонга нептередири, бүгү урал чүүл коллективтерин болгаш школаларны хөгжүм херекселдери-биле хандырары. Ол амдызаа чедир боттанмаан.

Оркестрниң үнүн-даа, күүселдезин-даа мактап алган бис, а чогум хөгжүм херекселдери кандыгыл, ылап тыва бе? Татьяна Туматовна биле Балдан Чимитович херексел бүрүзүн көргүзүп, тайылбырлап, ойнап берип турзажок, ук айтырыгга удурланыр улус хөй болган. Шывап-ла, даштын чеже-даа каастап, тыва угулзалап, ужун аъът баштап каарга, хевири тывазывас болур чорду. Кижи-биле деңнештирги, чаңгыс холдап кедүртүпмес безин дошпулуурлар болгаш игилдер бар — бир-ле шары чүгү. А хевири мырынай тос башка: бирээзиниң бирээзинче дүүшпес. Аваа-ла когээржик хевирлии база бар. Тывазыг кылдыр кылганым ол деп Гомбоев тайылбырлады. Улуг, бичии, узун азы чолдак-даа болуп болур-ла ыйнаан, а таныттынмас болуру арай чиктиг. Ынчаар өскерилдир кылып, ындыг-мындыг деп чыл-чылы-биле маргыжып турарының орнунга, өлүлүг тыва хөгжүм херекселдери кандыг ийик, ол олчаап кылза канчап баар чүвел? Кол айтырыг ол-дур ийин.

Хадың-биле эвес караган-биле кылыр, караган-биле эвес, саңдан-биле кылыр. Чеди чыл эвес чээрби чыл кургадыр. Хылын аът кудуруу-биле эвес, демир-биле кылыр. Чок, демир хоржок. Үш хылдыг эки, дөрт хылдыг болгаш ийи үнүү таарымчалыг. Хөм-биле шаар бе, бужур бе, угулзаалаар бе? Ажылды шуудатпайн турар маргылдаалар болгаш айтырыглар бо. Мен-не мастер болзумза, кымдан-даа айтырбас, чүгле бодуннуу-биле кылыр ийик мен. Мастер бүрүзүнүң аргазы аңгы болур, черле кижи бүрүзү аңгы-аңгы кылып турар ышкажыл. Ынчаар кылган хөгжүм херекселдерин садыгларже киирер болза, моозу улуг-дур, а моозу бичии-дир дээш албайн баар кижи кайын турар. Ындыг болганда, бо маргылдааларның үндезини бар бе? Хамык ажылды шаптыктап турар чүве ол.

«Ам-на ужуражып, дугуржуп алыр бис, оон кылып эгелээр ол-ла». Хөгжүм херекселдери кылыр мастерлерниң бо чугаазын шагдан бээр дыңнап келдим. А чогум ужуражып келгенде, оларның оңгулуг сөзү чок болду. «Бо бызаанчының эки талалары бо-дур, багайы бо-дур, ам мынчаар кылыр бис» деп түңнел үндүрер боор дээн бодалым олчаан артып калды. Ам чүге чыылган улус чүвел, ынчаш?

Хөгжүм херекселдериниң көрүлдезин чүгле көрүлдеге киириштирген, чижээлээрге, игилдерниң кайызы эки, кайызы багайыл деп айтырыгны шиитпирлээн ол-ла. А ону канчаар база каяа кылырының дугайында чугаа болбаан. Ындыг чугаа үнүп кээр дей бээрге-ле, чамдык кижилер үзе кирип каап турар болду. Мооң мурнундагы көрүлделерге база ындыг турганы билдингир. Ындыг болганда тыва хөгжүм херекселдерин канчаар база каяа кылырын тускай чугаалажыры чугула, оон башка чүве бүтпес.

Боттарының эки туразы-биле хөгжүм херекселдери кылып турар мастерлерниң назы-хары шуптувуска билдингир. Ол дугайын көрүлде үезинде санал берген-нер дүвүрээзин-биле чугаалап турдулар. Ол туржук, чеден ийи харлыг Хомушку Идамчап, 77 харлыг Кужугет Балган олар безин «дараазында көрүлдеге киржирвис чегенчиг» деп ажылдың шимчевестээнинге хорээ өйүп, сагыжы саргып турдулар. Ынчангаш Культура министерствозу, мастерлер боттары, кижи бүрүзү хөгжүм херекселдерин көвүдедир бүдүрер арганы тыварын дүргедедир херек. Ол чүл дээрге чыглып дугуржур болгаш ажылды организастаар — кезээ чарып, кооперативтер тургузар, өске-даа хемчеглерни дарый алыр дээни ол-дур.

Көрүлдеге мастерлер 96 хөгжүм херекселин делгээн. Бо ажылды организастаар болза, ону көвүдедир бүдүрүп болурунуң херечизи ол-дур. Сымпакта музыка башкызы Юрий Кулаковтуң кылган хомустары, Бай-Тайганың Бай-Талдап Владимир Ойдупааның чадаганы, Барыын-Хемчиктиң Бижиктиг-Хаядан Хомушку Биче-оолдуң игили, ол туржук Кызылдан Балдан Гомбоевтиң үжен ажыг херекселдиг бүдүн оркестри тыва хөгжүм херекселдерин кылып шыдаарывысты бадыткап тур. Байдал мындыг турда, мастер кижи аваа олуруп болур бе? А Культура министерствозу?

Ам маңаа көрүлдениң чамдык киржикчилериниң чугаазындан үзүндүлерни киирип көрейн.

Хөгжүм херекселдери кылыр мастерская эргелекчизи Балдан ГОМБОЕВ: — Бо оркестрде шуптузу шенелде хөгжүм херекселдери-дир. Ынчангаш хемчээли болгаш хевир-дүрзүзү аңгы-аңгы. Ооң чогум үнүн магадап үнелээшиннерге четтирдим. Ажылдап турар черивис тар, херекселдер шыгжаар өрээл чок бис. Культура министерствозундан, кайын-даа деткимче чок.

Ак-Довурактан № 3 ПТУ-нуң урал чүүл удуртукчузу Александр САЛЧАК: — Балдан Чимитович национал хөгжүм херекселдериниң кандыг-даа хевирлерин, бүдүн оркестрни безин кылып шыдаптар-дыр. А бис канчап барган улус бис? Мен оон өөренип, мастерниң шынзылгазын алырын күзээр мен. Хамык ажылды шуудадырынга чүгле мастерская херек, а ону Культура министерствозу (бодунуң чугула ажылы зан) шиитпирлевестээш туруп берген.

Улуг-Хемниң Ак-Туругдан композитор болгаш хөгжүм херексели кылыр мастер Каа-выр-оол БЕГЗИ: — Амдыгаа чедир мастерская чок бис, ону тургузар болгаш ооң салбырларын районнарга, суурларга ажыдар үе келген. Культура министерствозу ону херекке албастаан.

№ 4 профтехучилищениң башкызы, Б. Гомбоевтиң кылган тыва (?) оркестриниң удуртукчузу Татьяна БАЛДАН: — Музыка школаларының башкылары тыва хөгжүм херекселдерин билбес, ойнап шыдавас. Театрның музыкантылары безин ойнап билбес. Тыва хөгжүм херекселдерин ойнаарынга кайда-даа өөретпейн, ойнакчылар конкурузун организаставаан турар. Черле хөгжүмчүлерниң бөлүү-биле эвес, чүгле чаңгыстап өөредирин оралдажып турар. Ынчангаш башкыларның, өөреникчилерниң аңаа сонуургалы эвээш.

Бай-Тайганың Кара-Холдан 76 харлыг мастер Балган КУЖУГЕТ: — Дараазында мындыг чыышка киржирим берге, тыва хөгжүм херексели кылыр улус шуптузу кырган бис. Дарый мастерская тургуспас болза, аныяктарга арга-дуржулга дамчыдып четтикпестээр дей бердивис, ону бодаары, дарый шимчээри чугула. Мээң чагыым — хөгжүм херекселдериниң хевирин, хылсаның өскертпейн көрүңер. Чамдык кижилерниң ыяш тывылбас деп чүвези бар, а мен бо назыным иштинде өскээртен ыяш албаан мен. Оон ынай эрги аялгаларны, шаандакы сөс чок аялгаларны утпас херек.

Урал чүүл училищезиниң башкызы, РСФСР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Иван МИНИН: — Тывалар бызаанчы кылырда лаазаны үттей каккаш, сывын аңаа демир кадаг-биле дээктей быжыглап алыр турган.

ТДЛТЭШИ-ниң эртем ажылдакчызы Валентина СҮЗҮКЕЙ: — Хөгжүм херекселдеринге чүгле ыры болгаш танцы аялгалары ойнаар, а ол херекселдерниң боттарының тускай аялгаларын ойнавастаан, ону уттуп болбас. Тыва хөгжүм херекселдери ховартаан, ынчангаш аңаа ойнаар кижилер эвээжээн, национал хөгжүм херекселдерин сайзырадыр дугайында айтырыгның чугула апарганы моон илдең. Маңаа дарый болгаш шыңгыы шиитпирлер херек.

Тыва хөгжүм херекселдериниң көрүлдезинге Москвадан чалаткан эртемден Юрий ИЛЬИН: — Чуртувусту кезип, кандыг-даа нацияның хөгжүм херекселдерин көрүп, шинчилеп келдим. Тыва хөгжүм херекселиниң онзагай чүүлү, кымнындан-даа ылгалдыы — хылын адаандан базары. Ону чидирип болбас.

Тээлиде национал хөгжүм херекселдери кылыр 72 харлыг мастер Идамчап ХОМУШКУ: — Ыяшты сывындан кескеш, он беш хонганда кылып эгелээр мен. Бо бызаанчыны он беш харагандап эптеп кылдым. Маңаа «Суликону»-даа ойнаар.

Культура министерствозунуң методтовунуң ажылдакчызы Дадар МОНГУШ: — Совет Тыва дөртен ажыг чыл болган, мынчага чедир хөгжүм херекселдери кылырын организастап чадап каан бис. Ам өскээртен мастерлер чалап азы республикадан дашкаар кылдыртып турар апардывыс, ынчап болур бе? А шаандакы хөгжүм херекселдеринге улус ойнап чорду.

Улустуң урал чогаадыкчызының кол чурукчузу Николай САМДАН: — Балдан Чимитовичиниң оркестриниң хөгжүм херекселдеринде тыва хөөн көзүлбеди. Тывазыг хевирин, бурунгу аяныы чидирип болбас.

Каа-Хемде «Совет Тыва» совхозтуң чолаачызы, тыва хөгжүм херексели кылыр мастер Лазо МОНГУШ: — Мастерская ажыдарын болгаш организастаарын чеже сонгаарладып кээр бис? Мастерлер манап турда, Культура министерствозу чүге дузалашпайн, деткимче көргүспейн турарыл?

Көрүлдениң киржикчилериниң чугаазы, бодалы болгаш күзели мындыг болду. Оон кандыг түңнел үндүрүп болурул? Тыва хөгжүм херекселдерин бүдүрерин чүү херегил? Чүгле мастерская тургузары, чер-черге ооң салбырларын ажыдары.

«Тыва хөгжүм херексели кылыр мастерскаяны августка чедир ылап-ла ажыдар бис, оон турар бажыңын септеп турар, дериг-херекселдери база бар». Бо — культура министрниң оралакчызы Лидия Михайловна Борисенконуң июнь айда «Шын» солуң редакциязынга база-ла бо айтырыг талазы-биле болган «төгерик столга» мастерлерге, хөгжүмчүлерге, эртем болгаш культура ажылдакчыларынга берген аазаашкыны-дыр. Ам оон соңгаа-даа, бажыңның бараанында чок. Ынчалзажок сентябрьда болган бо көрүлдениң киржикчилеринге ол база бир кордаңчыг чүве чугаалаан:

— Хөгжүм херекселдерин кылырын кажанга чедир шенеп кээр бис, ам болзун: мастерскаяны ажыткаш, мастерлерни чыштар бис. Чүгле от орулга-чарылга-биле ажылдаар силер.

Аазаан аас кажан боттаныр ирги?

Чооду КАРА-КУСКЕ.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

(Төнчүзү. Эгези № 295 «Шында»).

Щербинин Пётр Романович — Улуг-Хем ыяш-үлетпүр ажыл-агыйының рама кылыкчызы.

Эльмояров Александр Томасович — «Тыва тудуг» дескээр-тудуг каттыжыышкынның № 14 механизация эргелелиниң экскаватор машинизи.

БАЙ-ТАЙГА РАЙОНДАН

Айтанова Хомушку Аказыковна — Тээли ортумак школазының башкызы.

Ананжык Сендаш Хомушкуевич — «Мурнакчы» совхозтуң бызаачызы.

Дагбы Борбак Балгаловна — районнуң төп эмнелгезиниң санитарказы.

Дамбыл Сарыг-оол Иргитович — районнуң киночетки дирекциязының киномеханиги.

Дамдын Александра Петровна — «Кызыл-Даг» совхозтуң ажылчыны.

Донгак Адыг-оол Бопташович — «Мурнакчы» совхозтуң малчыны.

Иргит Кара-оол Агбаевич — районнуң кино четкизиниң киномеханиги.

Кужугет Бадакай Баавыловна — «Мурнакчы» совхозтуң инекчизи.

Монгуш Ульяна Магадыевна — Тээли суурда ясли-садтың ажылчыны.

Саая Конзап Бораргановна — районнуң кино четкизиниң директору.

Салчак Адыы-кыс Дамдыновна — районнуң төп эмнелгезиниң санитарказы.

Салчак Кавак Оссурович — районнуң кино четкизиниң киномеханиги.

Сояан Апыкс Хертековна — Бай-Талдың эмчи амбулаториязының фельдшер-акушеркизы.

Тойбу-Хаа Анай Ивановна — районнуң төп эмнелгезиниң медсестразы.

ТОЖУ РАЙОНДАН

Агоол Даржаа Александровна — ыяш ажыл-агыйының ыяш белеткечилериниң бригадири.

Акулова Анна Григорьевна — районнуң амыдырал хандырылга комбинадының склад эргелекчизи.

Кол Думмаяк Сундуевна — «Тоора-Хем» совхозтуң ферма эргелекчизи.

Сереней Ой-оол Иванович — «Тоора-Хем» совхозтуң сантехниги.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1988 чылдың декабрь 12.

Экология айтырыглары

КЫЗЫЛЫВЫС КЫРЫ АРЫГ ТУРЗУН

Амыдырал айы-биле 1948 чылда Кызылдың чурттакчызы болу бердим. Ынчан дээриниң өңү арыг, ак-көк чүве-ле болгай. Хар ак чайт, карак чылчырыктаар. Хоорай кыдыынга походтап чораш, хар-биле шай хайындырып ижип турганывысты ам-даа сактып чоруур мен. Оон бээр барык дөртен чыл эрткен. Ынчангы дег магалыг чүве кайда боор. Ам Кызылывыс кырын кара ыш дуй туда берген. Кызылдың кыры арыг турзун деп бодаар болза, чүнү кылза экил?

ОТ ЧОКТА ЫШ ЧОК

Техниктиг билиишкинниң кудузу Кызыл хоорайның агаарын хирлендирер чорукка чедирген. Кызылдың агаарын хирлендирип боктандырбас дизе, мындыг идеяларны болгаш санал-оналдарны көрзе чүл? Тус-тус бичии котельнаяларны чок кылыр, хууда чурттакчыларның бажыңнарын ыяш-биле одаар кылдыр шилчидер, котельнаяларга доозун тудар дериглелерни тургузар. Каа-Хем хөмүр-дажының орнунга Чадаананың хөмүр-дажын ажыглаар, тускай белеткеп, тырый бастырып каан хөмүр-дашты ажыглап, хөмүр-дашты газче шилчидер, кокс азы чартык коксту ажыглаар, хөмүр-дашты чер иштинге газче шилчидерин шенеп эгелээр, техниктиг кислородтуң дузазы-биле ЧЭТ-тиң суугуларынга хөмүр-дашты өрттедир. Республика болгаш Кызыл хоорай органнары, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизи, үстүнде мындыг чүүлдерни саналдап турар.

Ынчалза-даа бо саналдарның кайызы-даа тургустунуп келген сорулгаларны долузу-биле шиитпирлеп шыдавас хире. Ол кедизинде барып 15—20 чыл-даа эрткенде Кызылга аяс турда безин, тынар арга чок апаар байдалга чедирип болур. Ынчангаш херектиң ужуру мындыг деп бодаар мен. Кандыг-даа одаар чүүл кыпкаш, ыш үндүрер. Кандыг-даа одаар чүүл өрттенгеш, бир тонна углеродка онаашпыр 4 тоннадан, азы 4000 кубометрден эвээш эвес ыштыг газты үндүрүп турар.

Кызылга аяс хүннерде безин чүгле хөө эвес, харын ыштыг газ тынары бергедеп кээрин билир бис. Ышты тынып кээрге, тыныш органнары бергедеп, аас иштин ажып кээр. Кызыл хоорай Саян болгаш Таңды-Ууланың бедик сыннары-биле бүргеткен Тыва ыйгылаажында туруп турар. Оон туржук Кызыл хоорайның девискээри ыйгылааштың иштинде база бир ыйгылда болуп кээрде, соңгу талазындан Дөге даа-биле, чөөн талазындан Порлуг (Вилан) даа-биле, мурнуу талазындан Хербис дааның шаттары-биле, барыын талазындан Боом даа-биле бүргеткен.

Бии-Хем болгаш Каа-Хем ийи улуг хемниң унун дургаар даг хаттары хадып келир. Ол хаттар Кызылга каттыжып келгеш, ышты бөле шапкаш, Улуг-Хемниң унун дургаар бадырып турар. Боом даанга Элегес болгаш Ээрбектиң даг сугдары каттыжып кээр. Таңды-Уула сынындан болгаш Ээрбек унундан баткан хат-салгын Боом дааның ачызында Кызылдың ыйгылаажынга агаар кожегезин тургузуптар. Бо бүгүнү хайгаарап көөрге, дыка солун. Булуттар чөөн чүкче чоруп каар, а хоорайның электри станциязының ыжы барыын чүкче чоруп каар. 300—500 метр хире бедикте турар хаттар каттыжып кээрге, ыжык чер ийикпе, азы казыргылаар черлер тынар келир хире. Мынчап кээрге, Кызылдың ыйгылаажы каракка көзүлбес халыптыг хевирлиг.

Кызылга кышкы ыржым аяс хүннерде тынары бергедеп кээринде одаар чүүлдүң буруузу чок хире. Кызылдың девискээриниң географтыг онзагай байдалында ужур-ла бар. Кызыл хоорай моон соңгаар улам хөгжүп, чурттаар фондузунуң, үлетпүр объектилерниң тудуу калбарып, чурттакчы чонунуң саны өзер болгай. Ынчан одаар чүүлдүң чарыгдаары көвүдээр болгаш Кызылдың девискээринге ыш улам көвүдээри чугаажок. Чогум-на ынчангаш ышты узуткаар талазы-биле чогуур үезинде хемчег албас болза, дыка берге экологтуг айтырыглар тургустунуп келири чугаажок.

Ыштыг хөөге хамаарыштыр чугаалаар болза, ол бистен улуг хамааржыр. Керосинни ап көрээл. Ол дег арыг болгаш эки одаар чүүл турар бе? Керосин лампазын шил чок кыпсырга кара ыштыг, а шилдиг чүгле арыг чалбыыш болур. Суугуларны ыяш-биле одап болур. Өл ыяш-биле одаарга ыжы дыгый кара болур, кургаг ыяш-биле одаарга хоолайдан каракка көзүлбес ыжыг чалыы үнер. Котёлдарны хөмүр-даш-биле одап болур. Ынчан кара хөө ыш үнер, өске таварылгада хөмүр-дашты одаарга хоолайлардан ак ыш үнгүлээр.

ХӨӨ ЫШ БОЛГАШ ООҢ-БИЛЕ ДЕМИСЕЛДИ ЧОРУДАРЫ

Агаарның хирленип боктаалырын хөө ыш-биле будай бээрин база бар. Доозун — хөмүр-даштың болгаш хүлдүң бөдүүн кадыг кезектери, ол чер кырынга дүжер. Хөө ыш агаарга дыка үр үеде турар. Хөмүр-даш одаарга хөө ыш хөй болур, а ыяш одаарга көгүлдүр ыш үнер. Бир тонна одаар чүүлге онаашпыр санаарга, хөө ыштың саны 10—50 килограмм хире болгулаар. Ышты хөөден арыглап аштаарының таарымчалыг техниктиг аргалары амдызында чок боор турар. Күштүг хат шуурган безин ышты тудуп шыдавас.

Каракка көзүлбес углекислоталыг газ улам көвүдеп турарының медээчизи хөө болур. Хензигийне хөөнү тудупку дег амгы үениң дериг-херекселдери чок болганда хөө-биле демисел чорударының кара чаңгыс аргазы — хөмүр-даштың бүгү доозуну болгаш хөөзү ЧЭТ-тиң болгаш өске-даа улуг-улуг котельнаяларның суугуларынга өрттенип калыр дээш, мындыг хемчеглерни алыр херек. Хөмүр-дашты хөө чок кылдыр өрттедириниң аргазы чүгле бар эвес, харын Тывада шагда-ла ажыглай берген.

Аңаа бүзүревес болзуңарза, мону деңнеп көрүңер. Каа-Хемниң хөмүр-дажын одап турар Хову-Аксының, Кызылдың чылыг-электри төптериниң база «Тудуг кезектери» комбинаттың котельнаязының ыжының өңүн деңнештирип көрээлиңер. Хову-Аксыда ЧЭТ-тиң хоолайларындан ак бус. Кызыл ЧЭТ-тиинден кара өңнүг ыш. «Тудуг кезектери» комбинаттыындан кижиниң муңгарады бээр кара ыш үнүп турар. Ол чүге ындыгыл? Хову-Аксының ЧЭТ-те хөмүр-дашты дээди сорттуң далганы дег үүрмектей дээрбедээш, суугуга одаарга хөмүр-даш болгаш ооң хөөзү аңаа өрттенип каар. Кызыл ЧЭТ-те хөмүр-дашты кажаңнаар дээрбеге үүрмектеп ап турарындан ол бүдүн-бүдүн боор турар. Ол долузу-биле өрттенмейн баар болгаш, доозуну, хөөзү-биле катай агаарны боктандырып турар. «Тудуг кезектери» комбинат хөмүр-дашты үүрмектеп албайн, каът-каът кылдыр киир каап, одап турар.

КАНЧАП АДЫРЫП АЛЫРЫЛ?

Амгы үениң чылыг-биле ажылдаар электри төвүн тудар болза бо айтырыгны шиитпирлеп болур. Дээрбедээш хоюг хөмүр-даш доозунун аңаа одаар. ЧЭТ-ти Кызыл ыйгылаажындан ырадыр тудар. Ону тударынга Боом даа-биле Элегес-Аксы суурнуң аразында чер таарыжыр хире. Ынчалза-даа ону эки шинчилеп көөр херек. Хуу бажыңнар чылыг энергиязын ЧЭТ-тиң төп чылыг четкизинден алыр ужурлуг.

Амыдыралга херегээр, ол ышкаш үлетпүр бүдүрүлгелерниң котёлдарынга херегээр газты үндүрүп алыры-биле тус черниң хөмүр-дажын газче шилчидер деп бодаар болза, кислород бүдүрер цехтиг, газгенератор ажыл-агыйлыг, хөй адырлардыг газ четкилерлиг, хуу бажың бүрүзүнге газ өрттедир болгаш суг чылыдар дериглелерлиг улуг бүдүрүлге черин тургузары негеттинер. Ынча хөй адырлардыг ажыл-агыйга ажылдаар кижилер база хөй болур. Чурттаар оран-бажың, уруглар сады база херек апаар.

Чүгле капитал тудугну чорударынга безин 10 миллиондан эвээш эвес рубль херек. Ол дериг-херекселдерден чүгле амортизация үндүрүү безин чылда 1 миллион рубль болур. Хөмүр-дашты газче шилчиткени дээш безин газ ажылап, ону херектеп турарлар чылдың-на хөй миллион рубль төлээр апаар. Эвээш чылыг бээр болгаш хүлү хөй хөмүр-даш ажыглап турар өске-даа хоорайларның ол хөмүр-дашты газче шилчитсе деп бодап турарын билир мен. Шак ындыг шынары куду одаар чүүлдүң орнунга амыдыралга херегээр газты бүдүргени дээре. Бистиң хөмүр-дажывыстың берип турар чылыы хөй.

ЧАА ЧЭТ-ти ТУДАРЫН ӨӨРЕНИП КӨРЗЕ

Чылыг-биле ажылдаар электри төвүн тударының бетинде эртем талазы-биле белеткел ажылын чорудары чугула. Кызыл хоорайның девискээринге болгаш ооң чоок-кавызында турар черлерге хаттың күжүн болгаш ооң үт-шиин, ыштың болгаш хөөнүң мөөннежир черлерин тодарадып, Кызыл хоорайның кырынга хөөнүң болгаш ыштың кайы хире дүрген нептереп тараарын тодарадып алыры чугула. Шак мындыг эге санаашкыннарны кылып алырга, Кызылдың хөгжүлдезинге, чурттаар, үлетпүр бүдүрүлге тудугларын тударынга-даа, экологтуг байдал канчаар өскерлирин баш удур билип алырынга ажыктыг.

Амдызында чүнү кылза экил? Доозундан тыптып турар газты арыглап аштаарын уламчылаар. Үүрмек котельнаяларны чок кылыр, хууда бажыңнарны төпчүткен одаалгаже шилчидер. Ам ажылдап турар ЧЭТ-тиң чылыг бээр күчүзүн улам улгаттырар, хөөнү болгаш ышты агаарже таралырын эвээжедир сорулга-биле ону чаартып кылыр. Мен бодап көөрүмге, ам ажылдап турар ЧЭТ-ти чаа ЧЭТ-ти туткужеге чедир ажыглаар.

ХУУДА БАЖЫҢНАРНЫ ЧЫЛЫГ-БИЛЕ ХАНДЫРАРЫ

Хууда бажыңнарны экология талазы-биле арыг чылыг-биле хандырар дизе, төп чылыг четкилеринге оларны кожар. Ону кожуптар болза, суугуларны хөмүр-даш, ыяш-биле одаарынга көөрде аваа арыг болур ийик. Оон өртээлээ чиик, айыылы-даа биче болур. Хууда бажыңнарлыг кижилер чүгле Кызыл хоорайда эвес, районнарда, харын-даа дагларда малчын коданнарда безин бар болгай. Оларны одаар чүүл-биле хандырарынга, ыштыг хөөнү эвээжедир талазы-биле кандыг дуза чедирип болурул? Мону өөренип көөрү чугула.

Кызыл хоорайның байдалында суугу-биле одаар үш өрээлдиг хуу бажыңны чылыдып одаарынга чылда 7-8 тонна хөмүр-даш чарыгдаттынар. Ынчалза-даа тывынгыр кижилер туүйбудан кылган суугуларынга чылыг бээр регистрлерни кылып ап турар. Ынчаар кылып алырга чылда чарыгдаар хөмүр-даш 4-5 тонна чедир эвээжеп кээр. Үнүп турар ыштың чылыы база ажыглаза чугула. Ынчан одаар чүүлдүң чарыгдалы чылда ортумаа-биле 2-3 тонна чедир кызырлыр.

Хууда бажыңнарны одап турар үеде оон үнген хөөнү болгаш доозунну канчаптаза экил? Агаарже хөө үндүрбейн, хууда бажыңнарның суугуларынга Каа-Хемниң хөмүр-дажын өрттедип болур бе?

Элээн каш дуржулгаларны кылып көргеш, ону кылып болур деп түңнелге келдим. Чаңгыс ол-ла техниктиг сорулганы канчаар-даа шиитпирлеп, кандыг-даа хуусааның иштинде кылып болгай-ла. Бо сорулганы бисти шиитпирлеп, кандыг-даа хуусааның болза, техника-экономиктиг көргүзүглерин экижидип кылып каан чаа хевириниң суугуларының майыын ийи чыл хире болгаш кылып бериптер ийик бис. Одаар чүүлдүң чарыгдалы 2,5-3 катап эвээш, ооң ыш-хөөзү чок болур. Бо ажылды кылырын акшаландырып, конструктор болгаш шенелде ажылдары чорудар материалдар-биле хандырар болза, ону кылып болурунуң аргазы бар деп санап турар мен.

Доржу БУЗУР-ООЛ.
Доцент, техниктиг эртемнерниң кандидады.

Бөмбүрзектиң судалы

СОЦИАЛИЗМ ЧУРТТАРЫНДА

БРАТИСЛАВА. «Ажылчы чонның эргелеп башкарылгага киржилгези — амгы үе болгаш перспективалар» деп темага нийти күрүне конференциязы мында ажылдап эгелээн.

Конференцияда Чехословакияның 250 специалистеринден аңгыда Болгариядан, Венгриядан, Польшадан болгаш Совет Эвилелинден, а ол ышкаш элээн каш капиталистиг чурттардан — Великобританиядан, Швециядан, Швейцариядан болгаш Япониядан эксперттер киржип турар. Конференция бүдүрүлгени эргелеп башкарарынга ажылчы чонның киржилгезиниң айтырыгларының талазы-биле янзы-бүрү үзел-бодалдарны деңнештирип көөр болгаш Чехословакияда улус ажыл-агыйының механизмин эде тургузарының айтырыгларын шиитпирлээриниче угланган бөлүк хемчеглерни ажылдап кылыр ужурлуг.

Экономистер болгаш социологтар күш-ажылчы коллективтерге бот-эргелелдиң социал-экономиктиг байдалдарының дугайында, кижиниң идепкейжидеринге арганы берип турар факторлар дугайында, янзы-бүрү социал болгаш ниитилел байдалдарында демократчыдылганы болгаш бот-эргелелди хөгжүдериниң дугайында, күш-ажылды организастап чорударының чаа хевирлериниң дугайында чугааны чорударлар.

ПЕКИН. Чурттакчы чонга үндүрүг онаарының чаа системазын Кыдатта киирген. Ону найысылалдың Хайдянь районунга шенелде байдалдыг кылдыр баштай тургузар, оон соонда ону бүгү чуртка киирер. Ол дугайын КУР-нуң үндүрүг эргелели дыңнаткан.

Үндүрүг хавырарының чаа чуруму айда орулгазы 400 юань ажып турар чурттакчы чонның эң-не эки хандыртынган кезээнге хамааржыр. Ол кижилер боттарының хууда орулгаларының дугайында декларацияны доктаамал долдурар хүлээлгелиг. Аңаа дүүштүр олча-ажык үндүрүүнүң хемчээлин тодарадып тургузар. Үндүрүг оналдазындан ойталааны дээш кезедиг хемчеглери база баш удур көрдүнген.

ГАВАНА. Атомнуг энергияны тайбың ажыглаарының талазы-биле Совет Эвилелиниң акы-дуңмалышкы дузаламчызының ачызында амгы үеде Куба ол талазы-биле улуг депшилгени чедип алган — он чурттарның санынга кирип турар деп, ядролуг энергия айтырыгларының талазы-биле Кубаның информация төвүнүң күүсекчи секретарының оралакчызы Хавьер Росалес медеглээн.

Совет-куба кады ажылдажылгага тураскааткан парлалга конференциязынга чүве чугаалап тура, ийи чурттуң эртемденнериниң болгаш специалистерниң каттыжып кан ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарының бирээзи Сьенфуэгос провинцияда «Хурагуа» дээр атомнуг электростанцияның тудуу болур деп, ол демдеглээн. Чуртта бойдустуң энергия бээр черлери чок, а нефтиниң тывылган байлак черлери чурттуң үлетпүрүнүң хөгжүлдезин магадылап шыдавас болганда, ол атомнуг электростанцияның Кубаның экономиказынга ужур-дузазы кончуг улуг деп, ол айыткан.

(СЭТА)

ЧАА БОДААШКЫННЫҢ БАДЫТКАЛЫ

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачевтуң КНО-га чугаазынга хамаарыштыр тайылбыр кылырын делегейниң массалыг информация чепсектери уламчылап турар.

● ПЕКИН. Кыдаттың Компартиязының ТК-ның органы болур «Женьминь Жибао» солуң М. С. Горбачевтуң Кол Ассамблеяның сессиязынга чугаазын совет даштыкы политиканың Каттышкан Нациялар Организациязынга улуг чедиишкинни чаа бодаашкынныг бадыткалы кылдыр үнелээн.

Совет удуртукчу ССРЭ-ниң шериг санының болгаш шериг чепсээниң талазы-биле чаңгыс талалыг кызырылгазын кылырын дыңнаткаш, НАТО чурттарының, чүнүн-даа мурнунда АКШ-тың, мурнунга «Бистер боо-чепсээвисти болгаш шериивистиң санын кызырып турар бис, а силер канчаар силер?» деп айтырыгларны дорт тургускан арга-биле шиитпирлээринге Совет Эвилелиниң киирип турар салыышкынның кыдат парлалга кончуг үнелеп турар.

● ПРАГА. Словакияның «Правда» дээр солуну М. С. Горбачевтуң чугаазынга хамаарыштыр бижээн мурнуку чүүлүнге амгы үеде тайбың болгаш айыыл чок чорук дугайында айтырыг бүгү кижи төрелгетенниң нийти эргежыын магадылаарының дугайында айтырыг апарган деп бижээн. Янзы-бүрү ниитилел системалыг чурттарның аразында чугаалажыышкынны кылып тургаш, боттуг түңнелдерни чедип ап болурунуң үлегер-чижээн совет удуртукчу көргүскен.

ВАШИНГТОН. Ядролуг чепсекти нептеретпээниң талазы-биле совет-америк сүмележиишкиннериниң 12-ги ээлчээ эгелээн. Совет делегациязы ССРЭ-ниң Атомнуг энергетика талазы-биле күрүне комитединиң даргазының бирги оралакчызы Борис Семенов, америк делегацияны — онза хаалгалар талазы-биле элчин Ричард Кеннеди баштап турар. АКШ-тың күрүне департаментизиниң төлээлекчизи Чарльз Редмэнниң дыңнатканы-биле алырга, совет делегацияга АКШ-тың күрүне секретары Джордж Шульц байыр чедирген.

ВЕНА. Варшава Керээзиниң болгаш НАТО-нуң киржикчи күрүнелериниң төлээлекчилериниң Атлантикадан Уралга чедир Европага чепсектиг күштерниң болгаш аңаа чепсектерниң дугайында келир үеде болур чугаалажыышкыннарга мандатты ажылдап кылырының талазы-биле ээлчеглиг сүмележиишкиннер болган.

Европага айыыл чок чорукту улуу-биле быжыглаарынга таарымчалыг байдалды тургузуп турар чепсегленишкинниң дужурер талазы-биле Совет Эвилелиниң улуг базымнарын КНО-нуң Кол Ассамблеязының сессиязынга М. С. Горбачевтуң чарлаанының дугайын сүмележиишкиннерниң киржикчилеринге дыңнаткан.

ССРЭ-ниң
Дээди судунда

БОЛЧУКЧУЛАРГА СӨС БЕРГЕН

Ниптики херектер министерствозунуң харысаалгалыг ажылдакчылары турган чамдык кижилерниң улуг хемчээлдиг хээли ап турганының дугайында суд чорудуу Москвада үргүлчүлеп турар.

Таалалар — күрүне ялалакчызы болгаш болчукчулар [illegible] ССРЭ-ниң Чингине прокурорунуң дузалакчызы А. В. Сбоев чүге чугаалаан соонда болчукчуларга сөс берген.

Судтаттырып турарларга Москва хоорай коллегиязының адвокаттары А. Макаров, А. Раппопорт, С. Плоткин, Л. Шапошникова, П. Баренбойм, Н. Гагарин, Я. Рохлин, Л. Мамут олар болчуп турар.

Судтаттырып турарларга онаашан буруудадыышкыннарның хөй пунктуларындан күрүне ялалакчызы бодунуң чугаазының үезинде ойталаан. Ол судка бадыткаттынган маргыш чок фактыларны болгаш оон бодалы-биле алырга, бадыткаттынмайн турар барымдааларны тодараткан.

Болчукчулар боттарының чугааларынга кезээнче херээн болчур туруш-биле аналиттээн. Суд сайгарылгазының үезинде хөй барымдаалар бадыткаттынмайн барганын олар демдеглээн. Ол талаларже суатуп кичээнгейни олар угландырган, баштайгы истелге чорудар органнар судтаттырып турарларның буруузун чамдыкта соора тодарады бээр чүүлдер турганын айыткаар. Чижээ, оларның сапап турары-биле алырга, ажылдакчыларындан чамдык акшаларны ап турганын хээли ап турганы кылдыр эвес, а албан-дужаалын соора ажыглап турган кылдыр тодарадыры чугула боор турар.

Чурбановтуң болчукчузу А. Макаров Узбек ССР-ниң ИХМ-ниң албан-дужаалдыг ажылдакчыларындан Чурбанов хээли ап турган дээрзиниң дугайында буруудадыышкынны бадыткаттынмаан деп санап турар. Республиканың удуртур ажылдакчыларындан хөй түңнүг акшаны белек кылдыр ап турган, ол дээрге, хээли эвес-тир деп болчукчу чугаазынга чиганнип чугаалаан. Узбекистанның ниптики херектер министри турган Эргашевтен Чурбанов Бегельманның дузазы-биле хээли ап турган дээрзиниң дугайында буруудадыышкынны база барымдаа чок боор турарынче Макаров кичээнгейни угландырган.

Бо херекти истеп турар үеде чүгле буруудадып кааргынче угланыышкын илереп, хоойлуга хажыдыышкынны болдурган деп бодап турарын А. Макаров база чугаалаан. Манаа холбаштыр ССРЭ прокуратуразының адреизинге сагындырыг доктаалды үндүрерин судтан ол дилээн.

Кезээнче херээн аналиттеп көргеш, Чурбановтуң, Яхьяевтиң, Кахрамановтуң болчукчулары оларның болчуп турары кижилерни оларга онаашан буруудадыышкыннарның бүгү пунктуларының талазы-биле агартырын судтан дилээн. Бегельманның болчукчузу болчуп турар кижизиниң бодунуң буруузун билиигенин барымдаалап, күрүне ялалакчызының саналдааны ыштап эвес, оон чиик хуусаага шиидерин дилээн. Сабировтуң, Джамаловтуң, Норбутаевтиң, Норовтуң, Махамаджановтуң болчукчулары болчуп турар кижилериниң ажылдакчыларындан акша ап турганын албан-дужаалын соора ажыглап турган кылдыр эде көргеш, 1987 чылда Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 70 чылын таварыштыр үндүрген өршээл-келдередин ёзугаар оларны хостаар дугайында айтырыгны тургускан.

П. ДЕНИСОВ,
В. ИТКИН.
(СЭТА-ның тускай корр.).

ӨҢНҮКТЕРНИҢ ДУРЖУЛГАЗЫНДАН

Болгарияже баар турисчи бөлүктү удуртур харысаалга мичээн мекээ онаашкан. Даштыкыже турисчи ол аянчоруктан уттундурбас сактыышкын шуптузу арткан. Бир хүн болгар черге душ болуп таныжып алганым Янка Вылчевадан чоокта чагаа алдым. Өңнүктерниң дуржулгазындан чамдык эки чүүлдерни «Шынның» номчукчуларынга сонуургатып болгадыым. [illegible] хүн [illegible] ийи хонук дыштангаш, Казанлык, Пловдив, Перник болгаш оон даа өске хоорай, суурларны таварты Софияже алды хонук дүргүзүнда чоруп келдивис. Ол чораашакы-дуума болгар чоннуң амыдыралы-биле, культуразы-биле таныжып, хоорай, суурларның тураскаалдыг черлерин, музейлерин сонуургап көрген бис. Садыг ажылдакчызы кижи болгаш садып алыкчыларга хандырылгаже, садыглаашкынның иштин культуразынче кол кичээнгей салып чордум. Магазиннерниң соңга делгеглерин шимеп кааны өңгүр, чараш. Оларда херек кырында бар барааннарның ассортиментизин мында чуруп көргүскен. Барааның сезон айы-биле садып турары эптиг чорду. Чижээлээрге, чайын даштыкы кышкы хеп аймаан магазиннерге кижи көрбес. А чайгы хептиң кандыызын-даа туралааның-биле садып ап болур сен.

Кудумчуга, даштыгаа садыглаары мында дыка хөгжүлдени алган. Кырын хүн херелинден камгалап турар өңгүр кожегелерлиг столдарны дизе чыскаапкан. Оларда кондитер кылыглары, суксунга херегээр янзы-бүрү хандыларны садып турар. Мун чедир кижини хары угда хүлээп ап болур кежээки массалыг ажылдарлан эвээш [illegible] үнтүргүн турган хөй оруга кижип алыры [illegible] дыка чедимчелиг. Чижээ, кежээки чемненирге, оюннар органнзастаар «Лагерен огын» деп адаар дыштаныылга төвү бар. Өртүлүг чыраа кажаа хүрээлээн девискээрниң ортузунда танцы шоу, артистерниң оюн көргүзер сценазы бар. База-ла кыры чиик кожегелерлиг узун столдарда янзы-бүрү аъш-чем делгээн. Ынаар киририниң билет өртээ 15 лев. Ортулукта дерип кылган «Робинзон» деп аттыг дыштаныылга черниң дериглээни база бодүүн. Кижилерге эжиндирип келген дыштаныкчыларны «Робинзон» хөглүг уткуп алыр. Ында база-ла аъш-чем делгээн столдар, ойнаар черлер бар. А билет өртээ 17 лев. Бо дыштаныылга черлери хары угда чүс-чүс дыштаныкчыларны хүлээп алыр аргалыг. Столдарга баштай салаттарны, национал блюдону, фруктуну әкеп салыр. Артистерниң хөглүг оюн көргүзүүн көрүп ора, чемненип, дыштанып, аттракционнарга киржип, танцылап, ырлап, хөглеп, мага хандыр дыш ап болур. Ол хире хөй кижиге канчап шиштээн әътти чедиштир белеткеп, балыкты хаарып четтигип турар чоор деп кайгап олурдум. Аңаа хөй чарыгдал-даа үндүрбес, көңгүс бедүүн аргалы ажыглап турар болган: баштай холчок улуг одаг хып турар, ону долгандыр сиван, хоолен турган чүве. Одаг ажы [illegible] мештар костели боорга, бир метр чартык узун, чиңге демирлерге таарыштырган хана карактарга дискен әътти хары угда чежени-даа быжырып аптар, балыкты-даа хаарыптар чорду.

Совет туристерни болгарлар холчок хүндүлээр, черле найыралга шынчы чон болду. Бистиң чурттап турган гостиницавыстан ырак эвесте сцена, олуттар бар. Аңаа кежээниң-не совет-болгар найыралга тураскааткан митинглер, оюннар болур, совет фильмнер көрүлдезинге кижи хөй чыглыр.

Болгарияны хостаарынын тулчуушкуннарынга амытынындан чарылган совет солдаттарның тураскаалдарының камгалал, кадагалалы тергиин эки. Таварып эрткен хоорайларывыста ап бедик черлерде-ле совет солдатка тураскаал бар боор чорду. Казанлыкта мыдыг тураскаалче 900 тепкиштиг чадалап көдүрлүп үнгеш, «Шипка» маадырларынга тураскаалга чедер. Пловдивте совет солдат «Алешага» тураскаалга база чораан бис. Ол тураскаалда мыдыг сестерни оюп каан: «Тиилелгирбес хостакчы Совет Армиягa алдар!»

Болгар чоннуң боттарының аразында найыралдыын, чайыралга шынчызын, ак сеткилдиин магадаан мен. Казанлыкка тураскаал чанынга чурукка тырттырып алган бис. Фотограф доораан 40 рубль неген. Бис эртенгиниң тос шакта чоруур турган бис, а фотограф сес шакта чуруувус әкээр болган. Ынчаан бөлүүвүске маргылдаа үне берген: «Бир эвес фотограф четтикпейн бараа...?»

— Фотограф четтигер ирги бе? — деп гидтен айтырдым.

— Ол аазаан-дыр, албан әкээр — диди.

Шыпап-ла, эртенинде чуруувус гидте чыдыр-ла.

Пловдивте ырлаан турар фонтаннар бар. Паркка баар дээш чоруптувус. Ону чүгле кежээ тып алган бис. Паркта бир кезек черде сандайларда улуг, аныяк назылыг, шупту-ла эр кижилер олурарын эдепсиндим. Эр кижилерге ужуражылга азы калдыг-бир ажыл чорудар дээди дир деп бодаан мен. Оон ыңай чорупттарга, урутларга оюннар. Сыын мунган оолчук манаан болгар херээженден ырлаан турар фонтаннарже кайылап эртерин айтырдым. Чазык хүлүмзүрүп көрбүшаан: «Силер орус силер бе?» — диди.

— Ийе — дидим.

Янка-биле ынчаар танышкан бис. Ол мени фонтаннарга чедирип каан. Орук ара дүгде чыылган эр кижилер дугайын сонуурган айтырдым.

— Бисте ындыг чаңчыл бар: кежээниң-не эр улус аңаа чыглып келгеш, делегейде чүү болуп турары, спортчу маргылдаалар дугайы дээш чүнү сайгарып чугаалашпас дээр — деп тайылбырлады.

Найыралда кызыгаар чок

Аңаа чүгле аддаргаш болур-дур ийин. Тергиин чаңчыл.

Паркка душчур кээп хугуржулгавыстан үжен минута озалдап келдим. Янка мени манап тур боор дээн идегелим хөмүрерген. Ынчалза-даа Янка манап олур. Озалдаамым дээш бурууну мынаап, мендилештим. Хүлүмзүрбүшаан: «Таныжылга турган силерниң солдазыңар ышкаш ынчаар манадым» — дээн. Баштай ол сестерже кичээнгей салбаан мен. Хоорайның тураскаалдыг черлерин кезип, кады селгүүстээш чарлып чоруп тура, адрестерин солчуп алган бис. Демги сестерни хенертен сактып келгеш, чүге ынча дээнин айтырдым. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында совет солдаттар складтар камгалап турган. Бомбалаашкындан складтар өрттени берген. А таңныылга турган солдат дужааал чокта таңныылдаан черин кагбайн, складтар-биле кады өрттенип калган дээрзин чугаалады. Ол төөгүнүң шынныын билбес кижи болдум, ынчалза-даа болгарларның чүректеринде ындыг чылыг сактыышкынның чурттап чорууру дешпелге чок өөрээн мен.

Роза АБРАМОВА.
Минусинск хоорай.

СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ

ХЕВИСТЕ — СТУДЕНТИЛЕР

Оюн Күрседи аттыг кубок дээш хостуг хүреш маргылдаазының кидин түлүк чоруп турганының баштайгы хүнү. Кызылдың башкы институдунуң бот-өөредилге талазы-биле проректору, педагогика эртемнериниң кандидады Өргелээр Чүүрекович Ондардан бо маргылдаа бирээ дугаар кажан, кайа болуп эрткениниң дугайында болгаш ол үеден амыдыралынга хүрешке хамаарышкан бичии сактыышкыннардан чугаалап бээрин диледим. Ол удурланмады.

— Бо маргылдаа эң-не баштай 1964 чылда болуп эрткен. Ол үеде залды Кызылдың күш-культура бажыңы деп адап турган. Аңаа чүгле хүрештиң эвес, а волейболга, баскетболга, гимнастикага маргылдаалар болуп тургулаан. Бистиң мөгелерниң чогум тренировкалап турган чери ол зал-биле тудуш бичии өрээл ол чүве ийин. Ынчан Кызылдың № 2 школазынга өөренип тургаш, ол залга тренировкалаар дээш өөрүм оолдар-биле кады кежээниң-не барып турдувус. Ынчан «Совет Тываның 5 чылы» стадиону-биле Улуг-Хемниң эриинге бичии кызаа чер турган. Кышкы үеде аңаа бистиң чаңгыс кижи эртер кокпа оруувус туруптар. Кыштын соргунда доңа-доңа, тая-тая, чайның изиинде дажаан сугдан корга-корга олап та чеже катап ай-дедир кылаштап каапкан бис. Ам ол черни чадаг кижи хамаанчок машиналар маңнажып эртип турар кылдыр септеп, кылып каан. Ол үеде хостуг хүрештиң чаа-ла сайзырап эгелеп турганының баштайгы чылдары ол. Бистерниң аңаа сонуургалывыс-даа улуг турган. Орта хостуг хүреш секциязын. Омскиниң мал эмчизиниң институдун дооскан Тывадан хостуг хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастери деп баштайгы хүлүгүр атты чедип алган, аныяк тренер Иваил Хусаинович Хасанов тренерлеп ажылдап турган. Мени ССРЭ-ниң спорт мастеринге чедир белеткээн тренерим ол.

Тренер кадрларының чедишпейн турганындан-на чүве ийикпе, он класс оолчуту, мени тренердээр сеп деп даалга берген.

— Баштайгы бөлүкке дөртен ажыг өөреникчи ол бичии залга чыгылып келген. Бичии залга, хүреш хевинге сыңышпас боорга чылыг үелерде даштыгаа-даа билир хиреш-биле аргаларны айтып берип турдум. Тыва хүрешти болганчок-ла хүрештире бээр мен, оолдарның сонуурганы холчок. Амгы үеде РСФСР-ниң алдарлыг тренери, ССРЭ-ниң спорт мастери Валерий Оюн болгаш өскелер-даа мээң баштайгы бөлүүмнүң аразынга өөрүг-биле кады хостуг хүрештиң эге чадазын эгелээннер. Ынчанганы оларның бичиизинден ынакшаан спортун бо хүннерге чедир кагбайн, бистиң республиканга оон улам ынай сайзыралы дээш кызып ажылдап чорууруңга бодум иштимде чоргаарланып чоруур кижи мен — деп, Бүгүзинелел черелинг судья Ө. Ч. Ондар чугаазын дооскаш, бүгү-ле кичээнгейим хевис кырында чаныш-сыныш чок сегиржип алышкыннарже угландыра берди. Мен оон чугаазынга өөрүп четтиргенимни илереттипкеш, аңаа шаптыктавазы-биле аяар туруп чоруткаш база-ла мөгелерниң хүрежин көөрүн уламчылай бердим.

Ийи хүн үргүлчүлээн маргылдааның түңнелинде, хоорайның тос дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринден команда талазы-биле бирги черни Кызылдың күдээ ажыл-агый институдунуң сургуулдары чаалап алдылар. Автоорук техникумунуң болгаш Кызылдың башкы институдунуң мөгелериниң командалары ийиги-үшкү черлерни ээлээннер.

Боттарының деңзилеринге дараазында мөгелер чемпион болганнар. Анатолий Иргит, Владимир Түлүш, Радик Наважан (команданың тренери), Урен-оол Донгак, Григорий Сарыглар (шупту күдээ ажыл-агый институдундан), Артас Ооржак, Анатолий Монгуш, Александр Воробьев (келир үениң башкылары), Маадыр Оюн (автоорук техникуму) болгаш политехниктиг институттуң мөгези Артем Чамбал.

Хоорайның спорткомитединиң даргазы В. С. Хопров маргылдааның судьялары-биле кады тиилекчи команданың капитанынга шилчиир чоруур кубокту, дензи айы-биле чемпион болганнарга болгаш шаңналдыг черлер алган мөгелерге өртектиг белектерни, хүндүлүг бижиктерни тывыскылаан.

Судья коллегиязының шиитпири-биле маргылдааны 1989 чылдың январь бирээден эгелеп күштүг болу бээр хүрүмүн ёзугаар эрттирген. Чүл дээрге хостуг болгаш классиктиг хүрештерге улуг улус, аныяктар моон соңгаар чапсар чокка 5 минута, а бичии оолдар база-ла чапсар чокка 4 минута хүрежирлер.

Чадамба ООРЖАК.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

ГВАРДЕЙЖИНИҢ НАМДАРЫ

Чаптыг баткан Чадааның хем унунга 1918 чылда ядыы арат Чээнекейниң өг-бүлезинге оол төрүттүнген. Комбуй чылдар-биле деңге өзүп, орлан-шоваа эр боол доруга берген. Үжен чылдарның эгезинде, Тыва национал тыва бижик чогааттынганда, ужук-бижикке өөредигеннерниң бирээзи Комбуй Ооржак болган. Ол Чадаанага мурнакчы аревэлилерниң бирээзи апарган. Үениң байдалы-биле ужук-бижиктиг, билиглиг аревэчи Комбуй үжен чылдарның төнчүзүнде Кызылдың өрт шеринге ажылдай берген. 1940 чылда ону Араттың Революстуг Шериинче келдирткен.

Тываларның үтер-боо деп адап чораны артиллерия заводунга Комбуйну шилип алган. Пушканың унун аптаар чүлгүүжүн (кузумуурун) багай кижи утбас чугыы деп төөрем чокка чугаалап болур. Ынчангаш артиллерия заводунга тураа узун, тутса мөге кижилерни шилип алыр. Аңаа дайынчы артиллерист Комбуйну кызымаккай, эки өөредилгени дээш 1941 чылда шериглиг сержант эргезин тывыскаш, салбыр командиринге депшиткен. 1942 чылда аңаа улуг сержант эрге берген, артиллерия заводунуң командириниң дузалакчызынга депшиткен. Ол-ла чылын Комбуй Ооржакты ТАРП кежигүнүнге кандидаттан чинтиге кежигүнге хүлээп алган.

Улуг сержант Комбуй эки турачы тыва аъттыг шериг эскадронунуң Сат Бүрзекей командылаан бешки взводтуң дузалакчы командири турган. Деражнону хостаары дээш баштайгы тулчуушкуннап Ровно, Дубно хоорайларны, чурттакчылыг он-он черлерни, суурларны хостаарынга эрес-дидим чоруун көргүскен. Комбуйнуң дайын шеделеринге маадырлыг чоруун Тываның чаза ТАР Күш-ажыл ордени-биле демдеглээн.

Ада-чурттуң Улуг дайынындан тиилелгелиг чанып келгеш, Комбуй Чээнекейович Ооржак гвардейжи хевин безин солувайн, ИХМ органынга участок инспекторунга эгелээш, Тес-Хем, Өвүр, Чөөн-Хемчик районнарның ниптики херектер килдистериниң начальниктиң оралакчызынга чедир дешпип, ак сеткилдиг ажылдап чораан, милицияның майору эргелиг пенсияже үнген.

Оон тайбың үеде кызымак күш-ажылын «ССРЭ-ниң Ниптики херектер министерствозунуң алдарлыг ажылдакчызы» деп медаль-биле, В. И. Ленинниң чүс харлаанынга тураскааткан юбилей медалы-биле, совет улустуң Ада-чурттуң Улуг дайынынга тиилелгезиниң 20 чыл оюн таварыштыр Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле демдеглээн.

Ооржак база Клавдия Комбуйлар хөй урутуң адалары. Оларның уруглары адазының алынга төлептиг, мээ-бүдүштүг кижилер болган: улуг уруу Галина—Тес-Хемниң почта начальниги, Алефтина — почтачы, Анай-оол — ревизор-бухгалтер, Светлана — башкы, Владимир — адазының мергежилин салгаан милиция ажылдакчызы, Николай — культура ажылдакчызы, Сергей — каңнакчы-тудугжу.

Гвардейжи Ооржак Чээнекейович Комбуй (сеэлүнде ынчаар адаар апарган) уругларының уруг-дары чечек ыткаш өзүп-мандып турар үеде, 1984 чылда аараш мөчээн, уругларының уруг-дары шупту 24 кижи четкен.

Михаил СУНДУЙ.

ААЛДАП ЧОРААН

Бай-Тайга районунуң Бай-Тал суурнуң Культура бажыңынга чоокта чаа Хүндүлелдиң демдээ орденниг Тываның хөгжүм-шии театрының аныяк артистери драматург Чылгычы Ондарның «Чарба, шляпа болгаш ынакшыл» деп шиизин көргүскен.

Шиниң кол маадырлары Чечен, Уран, Ак-кыс, Кек-кыс болгаш өскелерниң-даа рольдарын аныяк артистерниң чедиишкиниңиг ойнааның көрүкчүлер магадаан. Моон соңгаар-даа солун шиилерни белеткеп алгаш, аалдап кээрин дилеп, чогаадыкчы чедиишкиннерни артистерге сүрүнун чону күзээн.

Кара-оол ХЕРТЕК.

УКРАИН ССР. «Амфитон» маркалыг аппаратура тергиин эки белек боол болур. Ол болза, үн күштеддирер болгаш акустика системалары, магнитолдар, плейерлер, оптикалыг төгериктиг үн бижиидилгезиниң электромузыкалыг синтезаторлары-дыр. Удавас «Амфитоннарның» өг-бүлези чаа чүүлдер-биле немежир.

ЧУРУКТА: Львовта амыдыралдың радиоэлектрониуг аппаратуразының эртем-шинчилел институдунуң ажылдап кылганы аппаратураларның үлегер хевири.

В. ПЕСЛЯКТЫҢ фотозу. (СЭТА-ның фотохрониказы).

ХОСТУГ ҮЕНИ ЧОГААДЫКЧЫ АЖЫГЛААР

Тес-Хем районунуң Самагалдай суурга чоокта чаа Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери Шумов алышкыларның шаңналы дээш бокс маргылдаазы болуп эрткен. Оон ажыдыышкынынга районнуң удуртукчулары сөс ап, чүве чугаалааш, Самагалдай Тывада бокстуң сайзыралын чедип алган. Шаандан бээр спорттуң бо хевири сайзыраңгай чер. Бокска ССРЭ-ниң спорт мастерлери, кандидаттар, тренерлер моон үнүп турар деп демдеглээр болду. Суббота эртенинде ВЛКСМ райкомунуң бирги секретары А. С. Саңчатка ужуражып, районнуң аныяктарының амыдыралын, сонуурган айтырыгларымны оол чайлыг үезин ажыглааш салып, аңаа харыылап бээрин дилээн мен.

— Ийе, бистиң Самагалдайның боксёрлар чурту дээни чөп. Оон чыллагааны мындыг. Бокска ССРЭ-ниң спорт мастери үш кижи чаңгыс чер чурттугларывыс. Оларның ийизи Дандар Шолбан, Афанасий Иргит — Омск хоорайда өөренип турарлар, а Шолбан Бумбажай Кызылдың күдээ ажыл-агый техникумунуң сургуулу. Бедик мергежилдиг тренерлер Май-оол Кушаа, Сергей Соян, Александр Даргат оларның удуртулгазы-биле үш аңгы бөлүкте улуг-биче назылыг 100 кижи бокс секциязында хаара туттунган. Бокстан аңгы хостуг хүреш, тыва хүреш черле аажок сайзыралдыг деп болур. Секцияны Максим Дажываа эрттирип турар. Ол «Күдерек» деп чаа ажыттынган клубтуң удуртукчузу. Комсомол комитединиң оперативтиг отрядының кежигүннериниң болгаш аңаа сонуургалдыг кижилерниң хандамырып сайзырадыры-биле эр-херээжен улус аразынга дзюдо секциязын клубта органнзастап эгелээн.

— Бистиң солунувус арнынга хөй удаа аныяктар амыдыралын, оларны дүвүредип чоруур айтырыгларны чырыдып келген. Спортчу секциялардан аңгыда, аныяктарның эстетиктиг болгаш моральдыг кижизидилгезинче кандыг сагыш салып турарыл? Бо ажылды чорудар талазы-биле ВЛКСМ комитединиң киржилгези бар бе?

— Шын харын. Төп солуннарга, журналдарга телевизор, радиога-даа аныяктар амыдыралын, оларның ажыл-херээн көргүзүп турар. Ийиги секретарь Олег Сан-Хөөевич Чаңгы-ооллуң органнзастааны-биле «Современник» деп политиктиг болгаш амыдыралчы айтырыглар талазы-биле маргыжыг клуву ажылдап турар. Аңаа эде тургустуушкунуң, экономиканың айтырыгларын, аныяк кижилерни дүвүредип чоруур

Интервью

наркомания, токсикомания болгаш өске-даа кижиниң мага-бодунга хора чедирип турар чугула айтырыгларны көдүрүп, сайгарып турарлар. Айда ийи кичээлди юрист, лектор, эмчи дээш аңгы-аңгы мергежилдиг кижилер тускай график-биле эрттирип турар.

— Кудумчуда-даа, клуб чанында-даа чарлаалдар бар. Колдуу-ла кооперативтерниң. Кооперативтер база хөй-дүр ба? Аалчылар бажыңынга база чаа кооператив ажыттынар сураг бар аап.

— Чурттакчы чон концертини, кино көрүлделерин сонуургалдыг. Агиткарталдар, коллективтер аразынга көрүүлелер болуп турар. Район Совединиң күүскомунуң бүрүтелинде 8 кооператив бар. Ону сайзырадырын деткип, хорувайн турарын билир бис. Чоңга ажыктыы бар харын. Чижекке районнуң септелге-техниктиг бүдүрүлгезинде Шолбан Тирчин болгаш Эрес Чамбуруук оларның өг-бүле кооперативиниң мактаары чугула. Ында ажылдап турар кижилерге чаагай аъш-чем белеткеп берип турарын канчап багай дээрил. Видеокооперативтерниң сорулгазы хөй акша, орулга киирип алыры. Моон мурнунда ынаар кичээнгейни кошкаткан. Чопиуң сагыш-сеткилинге кирбес, ужур-утказынче кичээнгей салбайн, хөй багай чүүлдерлиг кинолорны көргүзүп турганы чажыт эвес. Ам хыналда комиссияның доктааткан түңнелинде чоптээрээн кинолорны көргүзүп турар апарган.

— Александр Самданович, кол айтырыг аныяктарның амыдыралы, ажыл-херээ. Ынаар ханылап көрзүңүүсе.

— Амыдырал болбайн канчаар. Аныяктарга бузурээр, идегээр ужурлуг. Олар чүнү-даа кылып шыдаар. Ажыл чок аныяктар бар. Школаның спорт залын септээри-биле Анатолий Мижит оларны чыып, бригада кылган. Олар септелгени дооступ. Чаа чыл байырлалы чоокшулаан. Бригада 1600 рубль түңнүг дош хоорайжыгаш кылыры-биле нерээ чарып алган. Ажылды ам кылып эгелээн. Ажылдап алган акшаны ажыл телевизорге алгаш, оон хуузун «Күдерек» клубту сайзырадыры-биле тускай агар санчо шилчидип турар. Ажыл чок кижилерни ажылга тургузар хемчеглерни чорудар бис. Ниитиледзи хоорук аныяктар бар. Олар 30 хардан өөу назылыг, колдуунда херек эрттирип чораан кижилер боор. Оларга суртаал ажылы кылырга херексевес. Ынчалза-даа оларны ниитилелче, ажыктыг күш-ажылче хаара тудар ажылды райкүүскомунуң ниптики херектер килдиси болгаш өске-даа черлер хемчегни чорудуп турар. Хостуг үени аныяктар ортузунга чеңчүт органнзастап, ажыктыг эрттирери чугула. Ону кызырда эде тургустуушкун, чогаадыкчы ажылдаарын амгы үе негеп турар.

Интервьюну Вячеслав МОНГУШ органнзастаан.

Теле видение

ДЕКАБРЬ 28-ТЕ

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30— «120 минута». 8.35— Мультфильмнер. 9.05— Док. фильм. 9.25— Хөглүг старттар. 10.10— Медээлер. 10.20—11.25 —Уругларга фильм. «Сигенниң чигирлиг чулуу». 15.30 — Медээлер. 15.40 — Чурттуң телестудияларының док. фильмнериниң баштайгы көргүзүү. 16.40—«Эки, музыка!». Краснодар, Ставрополь, Ейскиниң уруглар ниити ыры коллективтериниң конкурстуг концерттери. 17.20— Мультфильм. 17.50— «Катчылгу шынаазында». Кинопрограмма «Непал». 18.20— Экономиктиг билиглер университеди. Тележурнал «Агро». 18.50— Бөгүн делегейде. 19.10— Док. фильм. 19.15— Совет-америк уруглар телешоузу. 21.00 — «Үе». 21.35 «Туруш» Уран-чечен публицистиг программа. 22.50— Күрүнениң үлегерлиг соңгу чүк орус ниити ырының концерти. 00.00 — 00.15 — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00— Эртенги гимнастика. 8.15 — Док. фильмнер. 8.35; 9.35— Музыка. 1 класс. П. И. Чайковскийниң «Щелкунчик» деп баледи. 9.05— Немец дыл. 10.05— Совет монументалдыг болгаш портреттер скульптуразы. 10.35; 11.35 — Н. А. Некрасов. «Кызыл думчукту Соок Ирей», 6 класс. 11.05— Немец дыл. 12.05— «Булак». Уран-чечен фильм. 2-ги серия. 13.10— Телефильм. 13.30 — Медээлер. 13.40— 14.50 — «Вихрь майор». 2-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.00— «Реформа — бүгү улустуң херээ». Улуг өөредилгениң ажылдакчыларының Бүгү-эвилел съездизиниң делегаттары-биле ужуражыышкын. 18.30— «Алия тову». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Ажылчын контроль». «Боторуга-чарылга — [illegible] боттуг түүлү». 19.00 — Медээлер. 19.10— «Үениң» чаа [illegible] үндүрүлгези.

МОСКВАДАН

20.00— «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15— Кадык болукказынга. Туризм болгаш оон парын айтырыглары. 20.30 — «Музыкалыг киоск». 21.00 — «Үе». 21.35— 22.55—Эвилелдешкен республикалар телестудияларының фильмнери. «Чоок кижиге ынакшыл». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05— Медээлер. 18.10 — «Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.55 — Москва Кремлиниң комендатуразының оркестр [illegible] улуг оркестриниң концерти. 20.00 — 20.15— «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Кино

ДЕКАБРЬ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Дорогое удовольствие» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40, 20.20 (узаткан) шактарда.

«БИЧИИ ЗАЛ»: «Тайны мадам Вонг» 14.00, 17.20, 19.20, «Ну, погоди!» 16.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Лиловый шар» 9.30, 14.40, «Держаться за воздух» 11.10, 13.00, «Комиссар» 16.20, 18.30, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Меня зовут Арлекино» 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

(Солуннуң дараазында номери декабрь 30-де үнер).

агаар

Республикага шокар булуттаар. Чагбас. Дүне агаарның температуразы 31—38, чамдык черлерге 22—26 градус соор. Хүндүс 21—26, чамдык черлерге 20 градус чедир соор.

Кызылга шокар булуттаар. Чагбас. Дүне агаарның температуразы 35—37, хүндүс 26—28 градус чедир соор.

«ШЫН» солун редакциязынга чурукчу-ретушёр дарый негеттинип турар.

Тываның арга-арыг ажыл-агыйының девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының хамаатыларга дыннадыры болза: Шиваалерни чөпшээрел чокка кезерин хораан. Ону үрээннерге доктааткан чурум ёзугаар харысаалга хүлээдир.

Чаа чылга шиваалерни садарын Кызылдың үлетпүр барааннар садыын дамчыштыр боттандырып чорудар.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241

«ШЫННЫҢ» телефоннары

Редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; приемная — 3-34-26; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93; партийжи амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-25; совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-36-73; үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-41-23; агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; пропаганда килдизи — 3-34-57; культура килдизи — 3-39-15; информация килдизи — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; очулга килдизи — 3-34-93; корректорлар — 3-34-19; үндүрүкчүлер — 2-27-41; бухгалтерия — 3-43-41; солун келбейн барганда — 2-32-75 че долгаар

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлаага аказы. Тиражы 24637 экз.

Тыва АССР-ниң Пом үндүрер чер, полиграфия болгаш [illegible] херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1

Чагыг № 223. ТС—00207

республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың декабрь 30 пятница

№ 299 (13899)

1925 чылдан үндезилеттинген.
Өртээ 3 көп.

«МОЛНИЯ-1» УЖУДУУШКУНДА

1988 чылдың декабрь 28-те Совет Эвилелинден чедирикчи-ракета-биле «Молния-1» хээр харылзаа спутнигин космосче салып үндүрген.

Ол спутник-биле эң ыраккы телефон-телеграф радиохарылзаазының системазын ажыглаарын хандырар. Ооң ангыда ооң дузазы-биле ССРЭ-ниң Төп телевидение дамчыдылгазының программаларын база дамчыдар. «Орбита» четкизиниң бүгү пунктуларынга телевидение дамчыдылгазын ол чедирер аргалыг.

Спутникти кончуг бедик эллиптиг орбитаже салып үндүрген — бөмбүрзектиң соңгу кезиинге ооң черден эң ыраары 38 муң 870 километр, а мурнуу кезиинге 654 километр болур. Ол Черни 11 шак 40 минута дургузунда бир долганыр, ооң ийленниишкини 62,8 градус.

«Молния-1» спутник-биле харылзааны баш удур тургускан программа ёзугаар боттандырып турар.

(СЭТА).

СЭКП ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУНДА

СЭКП ТК-ның Политбюрозу декабрь 28-те болган хуралынга М. С. Горбачевтуң КНО-га аян-чоруунун болгаш ооң Нью-Йоркка америк удуртулга-биле ужуражылгаларының дугайында информациязын чугаалажып көрген. Ол аян-чоруктуң политиктиг түңнелдерин долузу-биле чүүлдүгзүнүп көргеш, ооң делегей амыдыралының эң чугула болуушкуннарының бирээзи болганын Политбюро демдеглээн.

Совет Эвилелиниң Чепсектиг Күштериниң болгаш чепсээн кызырар дугайында, делегейниң айыыл чок чоруун быжыглаарынга болгаш девискээр маргылдажыышкыннарын таарыштыр шиитпирлээринге хамаарышкан чугаалажыышкыннарга улам ынай бурунгаарлааарының дугайында совет удуртукчузунуң чугаазында илдип үндүрген боттуг эгелекчи саналдар делегейде эң улуг сагыш човаашкынны болдуруп турар айтырыгларга боттуг депшилгени чедип алырын дүргедедиринче угланган тодаргай хөделиишкиннерниң ажыл-херек-биле долдунган программазын тургузуп турар.

Чээрби бир чүс чылдың бүдүүзүнде тургустунуп келген байдалдар болгаш боттуг чүүлдерге дүүштүр ниитилел депшилгезин хандырары-биле кады делегейниң айыыл чок чоруунуң бүгүнү хаара туткан системазын тургузар дугайында, күрүнелер аразынга кады ажылдажылганы, политиктиг болгаш хөй-ниитиниң эң-не янзы-бүрү калбак кезектериниң аразында чугаалажыышкыннарны калбартырының дугайында СЭКП-ниң XXVII съездизиниң идеялары ол программада бодунуң улам ынай хөгжүлдезин алган.

Р. Рейган болгаш Дж. Буш-биле Нью-Йоркка болган беседалар совет-америк харылзаалар боттуг уламчылалдыг, доктаамал болгаш баш удур көрдүнүп болур турар ужурлуг деп ийи талалыг санап турары онза чугула дээрзин бадыткаан. Ооң-биле холбаштыр ССРЭ болгаш АКШ-тың аразында хөгжүп турар чугаалажыышкыннарның хүн айтырыының алыс утказын тургузуп турар кол угланыышкыннарга улам ынай бурунгаарлап болурунуң херек кырында аргалыын демдеглээн.

Цивилизацияның хөгжүлдезинге тайбың үени тургузар талазы-биле кончуг улуг ужур-дузалыг делегей политиказының онзагай чепсээ болур КНО-нуң ролюн бедилиринче угланган бистиң шугумувустуң эскерилбезин хуралга онзалап демдеглээн.

Делегей ниитилежилгезинге саналдаан угланыышкынны амыдыралга чайгылыш чокка ак сеткилдиг-биле боттандырып чорударын удуртулга болдургаш, а ол ышкаш совет Чепсектиг Күштерниң болгаш чепсектиң чаңгыс талалыг кызырар талазы-биле чарлаан хемчеглерни ылаптыг, долу болгаш ажык-чарлыы-биле боттандырып чорударының эргежок чугулазын барымдаалап көргеш, министерстволар болгаш ведомстволар удуртукчулары коммунистерге кыска хуусаа иштинде оларны херек кырынга боттандырып чорударының тодаргай планнарын ажылдап кылырын доозарын ТК-ның Политбюрозу дааскан.

Армян ССР-де чер шимчээшкининиң уржуктарын чайладыр ажылдың чоруп турарының дугайында СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязының илеткелин хуралга делгеренгей-биле чугаалажып көрген. Армян ССР-ниң соңгу-барыын районнарынга декабрь 7-де болган чер шимчээшкини эң-не аар, үрегдээчи шинчилиг болган. Ооң уржуктары-биле демисел улуг күжениишкиннерин үндүрерин негээнин болгаш республиканы база чуртка ниитизи-биле шыңгыы шылгалда болганын демдеглээн. Арменияның айыыл-халавы бүгү совет улустуң ханы кажыыдалын болдуруп, акы-дунмалышкы улуска дуза көргүзериниң талазы-биле тайбың үениң хемчээли-биле алырга, эки турачы кестүп көрбээн улуг шимчээшкинни болдурган. Айыыл-халапка удур туржурунуң шиитпирлиг факторун бүгү чурттуң болгаш ооң республика бүрүзүнүң күжениишкиннериниң мөөңнээринде хамыктың мурнунда илереттинген совет кижилерниң ажыл-херекчи интернационализми болган. Тургустунуп келген онза нарын байдалда чер шимчээшкини болган хүнде армян улуска М. С. Горбачевтуң кыйгырыы, бойдус халавы болган черге ооң чедип келгени болгаш эргежок чугула база бүгү талалыг дуза көргүзер талазы-биле анаа хүлээп алган шиитпирлер кончуг улуг ужур-дузалыг болган.

Камгалал ажылдарының үе-чадазы амгы үеде коллуунза дооступ турар деп хуралга демдеглээн. Хүлээп алдынган хемчеглерниң шалыпкыны, Н. И. Рыжковка баштаткан СЭКП ТК-ның Политбюро комиссиязының удуртулгазы-биле озал-ондакка удур ажыл башкарарының дээштиг механизмин тургусканы, курлавырлары болгаш күштерниң мөөңнээни, а ол ышкаш он-он кижилерниң маадырлыг болгаш бүзээлиг дузаламчызы бодунуң херээн кылган. Айыыл-халап болган черге байдалды дүрген холга ап, амы-тын камгалап алырының улуг хемчээлдиг ажылдарын чорудуп, чурттакчы чоннуң ажыл-чорудулгазын хандырып шыдаан. Хөй күштерни хамыктың мурнунда кижилерниң амы-тынын камгалап алырынче углаан. Бузундулар адаандан 15254 диргин кижини уштуп алган. Ооң-биле кады бузундулар адаандан уштуп алган 24390 кижиниң өлүг болганы кончуг хараадаанчыг, эмнелгелерге 427 кижи өлген.

Республиканың партия организациязының хөделиишкиннерин ниитизи-биле ТК-ның Политбюрозу эки кылдыр үнелеп көрген. Арменияның коммунистери чоннуң кажыыдалын долузу-биле үлежип, халаптыг байдалдан үнер талазы-биле республиканың ажылчы чоннарының ажылын баштааннар. Чер шимчээшкининиң уржуктарын ажып эртеринге амы-тын камгалап алырының эң баштайгы кол аар-бергезин бодунга алган совет шериглер, шериг-транспорт болгаш хамааты ужар чүүл, транспорт ажылдакчылары, амгы үеде айыыл-халап зоназында 5 муң ажыг специалистер отряды, ажылдап турар эмчилер ковчүт улуг салыышкынны киирген. Айыылга таварышкан районнардан чаш уругларны, херээженнерни, кырганнарны өскээр көжүрериниге совет профэвилелдерниң, комсомолдуң, хөй-ниитиниң өске-даа организацияларының күжениишкиннерин Политбюро четтириишкин болгаш чүүлдүгзүнүүшкүн-биле демдеглээн. Амгы үеде өскээр көжүрери херек кырында доозулган. Айыыл-халап болган районнардан 105 муң кижини, оларның иштинден 65 муң кижини чурттуң мурнуу девискээринде кадыкшылга болгаш дыштанылга бажыңнарынче көжүрген.

Айыылга таварышкан районнарның уругларын Төрээн чурт ниитизи чылыг холунга алган: олар эң эки медицина хайгааралында турар, дыштанылга черлеринде оларга армян школаларны ажыткан. Айыылга таварышкан кижилер чурттаар черлерин хостап бээр дээш профэвилелдерниң болгаш өске-даа дыштанылга черлеринге эмнедип, дыштанып турган муң-муң совет хамаатылар дыштанылгазын ара үзүп, бедик медерелдиг чоруун көргүскенин онзалап демдеглеттинген.

Совет кижилерниң ол аар-бергеге шылгалдавы бедик медерелдиг, төлептиг тудуп эртип, сагыш човангыр болгаш быжыг эптиг чоруун көргүскенин СЭКП ТК-ның Политбюрозу демдеглээн. Айыылды ажып эртеринге бодунуң салыышкынын киирген болгаш киирип турар бүгү кижилерге четтиргенин Политбюро илергейлээн.

Кижилерниң амы-тынын камгалап алыр болгаш үрелген чүүлдерни катап кылыр ажылдың эң бирги участоктарынга коммунистер карак кызыл ажылдың үлегер-чижээн көргүзүп турар. Айыыл-качыгдалдың бо хүннеринде ёзулуг интернационалчы хүлээлгени болгаш харысалганы Москва бодунга алган — партияның болгаш күрүнениң төп органнары чер шимчээшкининиң уржуктарын чайладыр штабтар болу берген.

Биске таварышкан айыыл-халапты деңге үлежип, боттуг дузаламчыны көргүзүп турган даштыкы күрүнелерге, делегей организацияларынга, фирмаларга болгаш түс-түс даштыкы хамаатыларга совет улус улуг өөрүшкүнү илередип турар. Айыыл-халапка таварышкан кижилерниң амы-тынын камгалап алырынга 2 муң ажыг даштыкы специалист киришкен.

Ооң-биле кады дараазында чүүлдерниң дугайын чугаалавайн барып болбас. Чурттуң өске улустарының акы-дунма дузаламчызы, чылыг холун сунуп келгени, армян улустуң патриотчу болгаш интернационалчы тура-соруун кедургени болгаш армян чоннуң талазындан бүгү совет улуска четтириишкинин илереткени — армян улустуң национал сеткил-хөөнүнге кара сагыш-биле дээп, өжээннежир база сөөскээзы ылгажыр чорукутарны өскүдүп, чонну хоойлу-дүрүмге удур чүүлдерже ыдалап турганы кижилерниң ангадаткан. Ниитилелге удур туржуп турган янзы-бүрү элементилер бүгү улуска таварышкан ол айыыл-халаптан «боттарынга ажыктыг» чүүлдерни кылып алыксап кордап, партия, күрүне органнарының ап чорудуп турган хемчеглерин база кижилерниң сеткилиниң хаяызындан дузаламчы-кээргелин карартып бактап турганнар, ынчангаш олар боттарын боттары бүрүн сойгалап илереткеннер. Армения чурттакчылары, интеллигенцияның ат-алдарлыг төлээлекчилери-биле кады, авантюристерден болгаш ыдалакчылардан шиитпирлиг-биле адырлып ангыланып турар. Кагыгдал-халаптыг бо хүннерниң болгаш болуушкуннарның база бир боттуг чүүлү ындыг болган.

Айыыл-халаптың уржуктарын чайладырының ийиги үе-чадазын калбартыры — Арменияның ол улуг девискээриниң социал-экономиктиг күчүзүн катап тургузарын дүргедедири чугула деп демдеглээн. Бо талазы-биле копчут улуг ажыл туруп турар: чартык миллион ажыг кижи чурттаар чер чок арткан, а ниити когарал 8,5 млрд. рубль хире болган. Үрелген чүүлдерни катап тургузарынга херектиг кижи күжүн болгаш материал-техниктиг курлавырларны мөөңнеп турар. Ол ажылдарны кылырынга бүгү эвилелдешкен республикалар, ССРЭ-ниң министерстволары болгаш ведомстволары, бирги ээлчегде чер шимчээшкини болган черлерде боттарының бүдүрүлгелери бар черлер киржир. Бирги ээлчегде социал адырның тудугларын кылып эгелээр.

Моон мурнуңда тудуг ажылдарын чер шимчээшкининге улуг хемчеглерниң негелделеринге дүүштүр кылбайн турганындан чер шимчээшкининиң чедирген айыылы улуг болган дээрзин хуралга айыткан. Тудугларның шынары база куду болган. Ындыг чоруктарны моон соңгаар болдурбас. Массалыг сериялыг чуртталга бажыңнарының үрелип бузулганының чылдагааннарын тодарадыр талазы-биле күрүне комиссиязын тургусканын чүүлдүг деп хүлээп алган. Ооң ажылының түңнелдерин ёзугаар чогуур шиитпирлер болгаш хемчеглер хүлээп алдынар, ол дугайын хөй-ниитиге дыңнадыр.

Чер шимчээшкининге үрелип бузулган чурттакчылыг черлерни катап тударын планнаар болгаш канчаар кылырын шиитпирлээр хоорай тудуунуң талазы-биле ведомстволар аразының күрүне комиссиязын тургускан. Ленинакан болгаш Кировакан хоорайларның кол планнарының чижеглел схемаларының үндезининге үш-дөрт каът чуртталга бажыңнарын база хууда чуртталга бажыңнарын, бүдүрүлге болгаш коммунал-склад объектилерин тудар шөлдерни болгаш эде кылып, катап тургузар төөгүлүг тудугларны тодараткан. Бүгү тудугларны национал онзагай чүүлдерни барымдаалап, чер шимчээшкининге удур хемчеглерниң негелдезинге дүүштүр кылыр.

Чер шимчээшкининге таварышкан районнарның социал-экономиктиг күчүзүн чоокку ийи чылда катап тургузарын хандырары чугула деп, СЭКП ТК-ның Политбюрозу санаан. Ону барымдаалааш, 1989-1990 чылдарның экономика болгаш социал хөгжүлдезиниң планнарынга чогуур тодарадылгаларны киирер. Армян ССР-ге дузалаар хемчеглер дугайында СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалдары хүлээп алдынган. 1989-1990 чылдарда хоорайларга болгаш хоорай хевирниг суурларга ниитизи-биле 4 млн. дөрбелчин метр шөлдүг чуртталга бажыңнарын, школаларны, школа назыны четпээн уруглар албан черлерин, эмнелгелерни, поликлиникаларны катап чаартып кылырын болгаш тударын доктаалдарда көрген. Кедээге 1,6 млн. дөрбелчин метр шөлдүг чуртталга бажыңнарын, бүдүрүлге объектилерин тудар. 130 ажыг үлетпүр бүдүрүлгелерин, а ол ышкаш чуртталга бажыңнарын, социал адырның объектилерин тударын ССРЭ-ниң министерстволарынга болгаш ведомстволарынга дааскан.

Айыыл-халапка таварышканнарга улуг хемчээлдиг дузаламчы көргүзер дугайында СЭКП ТК-ның болгаш совет чазактың хемчеглерин чер шимчээшкининге таварышкан районнарның, бүгү армян улустуң кончуг улуг өөрүшкү-биле хүлээп көргенин Армян ССР-ниң удуртулгазы Политбюрога дыңнаткан.

Арменияга кижилерниң амы-тынын камгалап алыр ажылдың чоруп турганын анализтеп көргеш, ооң чогуур түңнелдерин кылгаш, СЭКП ТК-ның Политбюрозу онза таварылгаларда ажылдаарынга херектиг кижилерниң баш удур белеткээр, бүгү тускай албан черлерниң ажылын харылзаштыр организастаар болгаш оларның аразынга харылзааны тудар күрүнениң чаңгыс аай системазын тургузар дугайында саналды ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге белеткеп кылыры чугула деп санаан. Чурттуң сейсмология албанының ажыл-чорудулгазын хапызы-биле анализтеп көөрүн, ооң ажылын үндезини-биле экижидер талазы-биле хемчеглерни тодарадырын ССРЭ-ниң Эртемнер академиязынга, ол талазы-биле эрге-хүлээлгелиг өске-даа албан черлеринге сүмелээн. Ниити кижи төрелгетенниң эрге-ажыынга дүүштүр улуг хемчээлдиг чер шимчээшкининиң база айыыл-ондактарының болу бээрин баш удур тодарадыр база ооң уржуктарын ажып эртериниң талазы-биле делегей хемчээлинге күжениишкиннерни каттыштырары таарымчалыг дээрзин демдеглеттинген.

Арменияның атомнуг электростанциязының турар турбазының дугайында айтырыгны шиитпирлээш, ол талазы-биле чогуур шиитпирни хүлээп алыр дугайында Армения Компартиязының ТК-зының болгаш Армян ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының, ССРЭ-ниң Атомнуг энергетика министерствозунуң болгаш кол специалистерниң саналын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге чоокку үеде чугаалажып көөр дээш дыңнадыгны Политбюро хүлээп көрген.

Кижилерниң амы-тынын камгалап алыр болгаш үрелген чүүлдерни аштап арыглаар ажылдарга көргүстүнген шиитпирлиг хөделиишкиннерни, кайгамчык кызымак чорукту болгаш бүзээлиг дузаны болур-чогууру-биле үнелээш, СЭКП ТК-ның Политбюрозу бо болуушкундан болгаш онзагай байдалда кылдынып турган ажылдың дуржулгазындан түңнелдер кылыр шыңгыы кичээндириглерже кичээнгейни салыры чугула деп санаан.

Бойдустуң айыыл-халавынга таварышкан бүгү акы-дунма армян улуска кажыыдалды база катап илеретпишаан, ажылгыр болгаш амыдыралга туруштуг Совет Арменияның ажылчы чону бүгү чурт-биле, бүгү улустарның акы-дунма өг-бүлези-биле кады үрелип бузулган черлерге чаа хоорайларны, суурларны тудуп тургузуптар дээрзинге идегелин СЭКП ТК-ның Политбюрозу илергейлээн. Ол электен мөчээннерниң дугайында тураскаал болгаш бөгүнгү болгаш келир үе дугайында сагыш салыышкын болур.

Армян ССР-ге чер шимчээшкининиң уржуктарын чайладыр талазы-биле СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязының составынга Арменияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары С. Г. Арутюнян болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Б. Е. Щербина оларны немей киирген.

Машина тудуушкунуң мурнады хөгжүдер болгаш ону эртем-техниктиг депшилгеге үндезилеп, чаазы-биле эде тургузар дугайында мурнунда хүлээп алдынган шиитпирлерни күүседир талазы-биле ажыл-херектиг байдалдың хуралга чугаалажып көрген. Партия, совет болгаш ажыл-агый органнарының ап турган хемчеглериниң түңнелинде бүдүргүнүп турар машиналарның болгаш дериг-херекселдериниң структуразында шынар талазы-биле чамдык өскерилгелер болгулаап, машина тудуушкун продукциязында чаартылга дүргедээн, делегейниң амгы үедеги деңнелинге чедип турар эң чугула техниканың үлүү өскен.

Ооң-биле чергелештир он бирги беш чылдың эрткен чылдарында машина тудуушкунуң хөгжүдер талазы-биле партияның үндезин шиитпирлерин күүседип турар байдалды чогумчалыг деп санап болбас. Төп ведомстволарның, машина тудуушкун болгаш өске-даа министерстволарның удуртукчулары машина тудуушкунуң чаартырының программазының даалгаларын боттандырарынга принципиалдыг туруушту ээлевээн, машина тудуушкун комплекизин мурнады хөгжүдеринге доктаадып тургусканы инвестиция хемчээлдерин тодарадырын, амгы үениң техниказын бүдүреринге, машина тудуушкун бүдүрүлгелерин болгаш эртем организацияларын тударынга болгаш чаарты кылырынга курлавырларны түс-кайгаарын херек кырынга хандырбаан.

Машина тудуушкунуң шынар талазы-биле чаа технологтуг үндезинче шилчилгени кошкак темпилиг боттандырып турар. Машина тудуушкунунуң эртем-техниктиг күчүзүнүң хөгжүлдези, шенелделерниң болгаш ажылдап кылыышкыннарының хемчээлиниң планнаттынган өзүлде темпии амыдыралдың негелдезинден кескүзү-биле хожудап турар.

Машина тудуушкун министерстволарының, каттыжыышкыннарының удуртукчулары боттарының ажыл-чорудулгазын СЭКП-ниң XXVII съездизиниң, партияның XIX конференциязының негелделеринге чедир эде тургуспайн, экономиканың үндезин реформазының берип турары аргаларын кошкак ажыглап турар.

Машина тудуушкунуң чаартырының программазын мурнадыр херекти ооң экономиктиг болгаш социал онза ужур-дузазын, эртем-техниктиг депшилгени дүргедедиринге экономиканы интенсификастаарынга болгаш улус ажыл-агыйының эде чепсеглээринге тодарадыкчы ролюн барымдаалавышаан, херек кырында боттандырар ажылдан кандыг-даа хоорлуушкунну болдурбазынче кичээнгейни угландырган. Болдурган хожудаашкыннарның чылдагааннарын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң машина тудуушкун талазы-биле Бюрозунуң, ССРЭ-ниң Курлавырының, ССРЭ-ниң Эртем болгаш техника талазы-биле күркомунуң, хамаарышкан министерстволарының болгаш ведомстволарының бот-шүүгүмчүлекчи ёзу-биле анализтээнин, машина тудуушкунуң мурнады хөгжүдерин хандырып турар үндезин хемчеглерниң программазын 1989 чылдың бирги чартыынга ажылдап кылыр, XIII беш чылда ооң эртем-бүдүрүлге күчүзүн амгы үениң негелдезинге дүүштүр тургузар дээрин Политбюро кичээнгейге алган.

Түс чериниң бот-эргелелиниң болгаш түс чериниң ажыл-агыйының дугайында ССРЭ Хоойлузунуң төлевилелин белеткеп турарының дугайында ажылчын бөлүктүң дыңнадыын ТК-ның Политбюрозунга чугаалажып көрген. Келир чылдың бирги кварталында белеткеп доозар ол хоойлу төлевилелин бүгү чонга чугаалажыры-биле киирерин көрүп турар.

Совет Эвилелинге албанныг аян-чоруун кылып чораан Кытат улус Республиканың даштыкы херектер министри Цянь Цичэнь-биле М. С. Горбачевтуң беседазының болгаш Э. А. Шеварднадзениң чугаалажыышкыннарының түңнелдерин хуралга чугаалажып көрген. Ийи таланың кожелиишкиннериниң ачызында совет-кытат харылзаалар кожа турар социалистиг ийи чурттуң аразында найыралдыг болгаш кады ажылдажылганы хамыладыр угланыышкынче доктаамал хөгжүүрү уламчылап турар дээрзин демдеглээн. ССРЭ-ниң болгаш КУР-нуң аразында политиктиг чугаалажылганың шынар талазы-биле чаа үе-чадазын эгелээрин аян-чоруктуң түңнели көргүскен. Совет-кытат ужуражыышкынны дээди деңнелге эрттирер дугайында принципиалдыг дугуржулга чедип алдынган.

СЭКП-ниң В. А. Медведевке баштаткан делегациязының Португал компартиязының XII съездизинге киришкен түңнелдерин чугаалашкан. СЭКП-ниң болгаш ПКП-ның аразында делегейниң амгы айтырыгларының талазы-биле ийи партияларның бодалдарының чаңгыс аайынга үндезилеттинген быжыг, акы-дунма харылзаалар хөгжүп турар дээрзи сеткил ханыышкын-биле демдеглеттинген. Португалияның президентизи М. Соарем-биле саналдар солчуушкуну ийи талалыг болган дээрзин демдеглээн, ол делегейниң Европага кады ажылдажылгазының кескү кезии болур совет-португал чугаалажыышкынны уламчылаарының эргежок чугулазын бадыткаан.

Япониядже, Филиппин болгаш КУДР-же аян-чоруунуң түңнелдериниң дугайында Э. А. Шеварднадзениң информациязын хуралга ханыы чугаалашкан. Азия-Оожум океан девискээринге дорт хамааржыр Красноярск инициативазын Японияның, Филиппиннерниң болгаш КУДР-нуң дээди удуртукчулары бедии-биле үнелеп, КНО-нуң Кол Ассамблеязының 43-кү сессиязынга М. С. Горбачевтуң чугаазында киирген чугула саналдарны деткип турар дээрзин демдеглээн.

Токиога болган беседалар болгаш консультациялар үезинде ССРЭ биле Япония делегей байдалын чогумчалыг болдурарының, совет-япон харылзааларны экижидериниң болгаш ол сорулгаларга политиктиг чугаалажылганы калбартырының, ооң деңнелин бедидериниң чорудулгазынга салыышкынны киирер деп турарын медеглээннер. Япон тала-биле кады күжениишкиннер үндүрүп турган, Япония-биле харылзааларны хөгжүдер талазы-биле чаа арынны ажыдарынга Совет Эвилелиниң белениин бадыткаан. Филиппин удуртукчулар-биле болган санал-онаа солчуушкуннары болгаш ол үеде чедип алдынган дугуржулгалар ийи чурттарның аразында бот-боттарын билчириг болгаш кады ажылдажылгазын экижидеринге, совет-филиппин харылзааларны улам ынай идепкейжидеринге идиг бээр дээрзин демдеглээн.

ККП-ниң ТК-зының Чиңгине секретары, КУДР-нуң Президентизи Ким Ир Сен-биле Э. А. Шеварднадзениң беседазы болгаш ол чурттуң өске-даа удуртукчулары-биле чугаалажыышкыннары бот-боттарын билчирин хамыылаткан, найыралчы харылзааларны улам ынай быжыглаарынче, Корей чартык ортулукка, ниитизи-биле Азия — Оожум океанга чавырлыышкынны чедип алыр, байдалды ниитизи-биле экижидер сорулгаларга кады хөделиишкиннерни улгаттырарынче ийи таланың чүткүлдүүн бадыткап көргүскен.

Декабрь 30 — ССРЭ-ниң тургустунган хүнү

«Дөрт уругнуң иези мен — деп, Кызыл хоорайның чурттакчызы Л. Чимит хоорүүүсеком даргазы Д. Л. Тинмейниң адынга бижээн билдириишкининге айыткан — Арменияга болган халап мээн не чүрээмни дүвүредип хөлзетти. Ынчангаш өскүс арткан чаштардан ийи кижини уругларымга немей азырап алырын чөпшээрәп көрүңер».

Бедүүн иениң бо бедүүн сөстери бистиң хөй националдыг Төрээн чуртувустуң хамаатыларының чымчак сеткилдиин, бот-боттарынга дузалажырынга кажан-даа белениин илередип турар. Ол бедүүн не кижиге ук чаштарның кайы-даа национал хамаан чок дээрзин, билдириишкинде биживээн-даа болза, эскерип каар бис. Өскүс арткан чаш бүрүзүнге ооң не чүрээ эриг. Ол дээрге совет кижилерниң сеткил-сагыжының, амыдыралдың совет хевириниң илерели-дир.

Улуг Октябрь бистиң чуртувуска тиилээн соонда нацияларның болгаш биче улустарның каттыжарының айтырыы тургустунуп келген. Ону В. И. Ленин ылап-биле деткээн болгаш ук каттыжыышкынны ёзулуг эки тура-биле, меге чүве чок, эң идегелдиг деп үнелээни тавартыга эвес.

Ленинниң ол кузели боттанган. Революсчу тиилелге соонда хостаттан чоннуң деми чаңгыс болуп, Россия Федерациязын долгандыр ырак-ырай каттыжып эгелээн. 66 чыл бурунгаар Советтерниң I Бүгү-эвилел съездизинге бистиң улуг өг-бүлевис Совет Социалистиг Республикалар Эвилели тургустунган.

Төрүттүнген хүнүн демдеглеп турарывыс бистиң күрүневис хөй националдыг. Ол дээрге ооң күчүзүнүң, шапкын хөгжүлдезиниң магадылалы. Партияның национал политиказының чедиишкиннери каракка көстүп турар, анаа чоргаарланыр бис. ССРЭ-ниң улустарының чаңгыс өг-бүле кылдыр каттышкан чоруу политиктиг, экономиктиг, социал болгаш культура айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлээр аргаларны берип турар.

Советтер чуртунуң онзагай талазы — ында чурттап турар ССРЭ хамаатызы кижи бүрүзүнүң деп эргелиг, республика, край, область бүрүзүнүң бир дески сайзыралы дээш чаңгыс аай сагыш салыышкынны Коммунистиг партияның болгаш Совет чазактың илередип тураары. Ооң чижээн алырда ырак безин барган херээ чок — бистиң республикадан көрүп болур. Дөртен дөрт чыл бурунгаар ССРЭ-ниң составынга каттыжып кирген Тыва бо үениң дургузунда өске областарның, крайларның деңнелин чедир хөгжүй берген. СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң «Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин улам ынай дүргедедир талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалын ёзугаар он беш республиканың, крайларның база областарның төлээлери бисте тудуг кылып берип турар.

Чаңгыс өг-бүле кылдыр каттышкан ССР Эвилели чаңгыс аай бүдүн организм кылдыр быжыгып турар. Ол бүдүн организм улустарның найыралын доктаадыптырган.

СЭКП обкомунда

Төлептиг кандидатура адаттынган

Дүүн Кызылга партияның область активиниң хуралы болуп эрткен.

Партия обкомунуң бюрозунуң даасканы ёзугаар СЭКП обкомунуң партийжи-организастыг болгаш кадрлар-биле ажыл килдизиниң эргелекчизи В. М. Евтешин хуралга чүве чугаалаан. Партияның Тыва область организациязындан ССРЭ-ниң улус депутаттарынга депшиттирип болур кандидатураларны чугаалажып көөрү республиканың партия организацияларында доозулганын ол дыңнаткан.

Хөй-хөй партия организацияларының коммунистери ССРЭ-ниң улус депутаттарының кандидаттарынга СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачевту, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжковту, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары Е. К. Лигачевту болгаш партия, чазактың өске-даа удуртукчуларын бир эп-сеткилдиг адааннар. 250 ажыг партия эге организациялары соңгулдалар дугайында чаа хоойлунуң берген эргезин ажыглап, 51 коммунистиң кандидатуразын депшидери-биле саналдаан болгаш чугаалажып көрген. Ук кандидатураларның аразында 16 ажылчын, интеллигенцияның болгаш инженер-техниктиг ажылдакчыларның 7 төлээзи, 12 партия, совет ажылдакчы, улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларының бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының 10 удуртукчузу бар болган. ССРЭ-ниң улус депутаттарының кандидаттарынга партия эге организацияларының болгаш партия комитеттериниң пленумнарының саналдап киирген кижилерниң аразында СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. Е. Серяков бар. Чугаалажып көрүүшкүн ажык-чарлыг байдалга эрткен, анаа 7500 ажыг партия кежигүнү киришкен. Чугаалажып көрүүшкүн үезинде коммунистер депшиттирип болур кандидаттарның чүгле албан-дужаалын болгаш хөй-ниити байдалын база ачы-хавыязын, амгы бүдүрүлге көргүзүглерин барымдаалавайн турганын демдеглээри чугула. Коммунистер, партия организациялары күрүне ажыл-чорудулгазынга киржип болур арга-шиңээлиг, тодаргай хамааты туруштуг, бот-тускайлаң бодаашкыны илдең, бедик политиктиг культуралыг болгаш чуртта база республикада боор турар революсчу эде тургустунуушкунуң чорудулгаларынга идепкейлиг киржип турар кижилерни кол-дады барымдаалап шилип турган.

Коммунистерниң саналдааны бүгү кандидатураларны кичээнгейлиг-биле чугаалажып көрген. Бүгү ниитиге үндүрген кандидаттарның политиктиг болгаш ажыл-иштиг шынарын билдиилетпейн, СЭКП обкомунуң бюрозу СЭКП кежигүнү, В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың рудниктиниң өрүмнээр становугуну машинизи Кошкендей Чымбаевич Ооржактың кандидатуразынга доктаап болур деп санаан.

Партияның область активиниң хуралының киржикчилери 1972 чылдан бээр СЭКП кежигүнү К. Ч. Ооржактың намдары-биле таныжыннар. Ол 1948 чылда төрүттүнген, ортумак эртемниг. В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинатка чазаныкчы, ооң соонда рудниктиң забойщиги, ВЛКСМ комитединиң инструктору, «Тыва даг-дүгү тудуг» эргелелиниң комсомол организациязының хостаттырган секретары, өрүмнээр становуктуң машинизи болуп ажылдаан. 1986 чылда К. Ч. Ооржак бригадир апарган. Ооң удурткан коллективи Улуг Октябрьның 70 чылынга уткуштур он ийиги беш чылдың ийиги чылының планын Совет эрге-чагыргазы юбилейиниң хүнүнде күүседир деп бедиткен хүлээлгезин алган. Бригада хүлээлгезин хуусаа бетинде, 1987 чылдың августа күүседип шыдаан. Бо чылдың планын база кердунген хүнүнден мурнай, декабрь 26-да коллектив күүсеткен.

К. Ч. Ооржак эш-өөрүнүң улуг хүндүткелин болгаш бүзүрелин чедип алган. Ол — рудниктиң күш-ажылчы коллективи чөвүлелиниң кежигүнү, В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазының оралакчызы, аныяктарның дагдыныкчызы болуп турар. Ак сеткилдиг күш-ажылы дээш «Күш-ажылчы шылгарал дээш» медаль-биле, хүндүлел бижиктер-биле шаңнаткан. Анаа «Комбинаттың хоочуну» атты тывыскан.

Партияның область активиниң хуралының киржикчилери В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың рудниктиниң өрүмнээр становугунуң машинизи К. Ч. Ооржактың кандидатуразын партияның Тыва область организациязындан ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидат болуп болур кылдыр депшидип деткиир деп шиитпирни хүлээп алган.

Декабрь 30—ССРЭ-ниң тургустунган хүнү

НАЙЫРАЛДЫҢ ХООРАЙЫ

Талыгырдан кажарарып көстүп келир Хайыракан 5о үдаада шан тумангa бүргедип алган, чүгле шыпшык бажы агарып чыдыр. Тос-тостуң чыккыламазы соогунуң кидин түлүк үези-даа болза, дыңзыг соок чок. Саян далай бодузунуң оруну долузу-биле шыва ала бербезе-даа, оон тывызы Улуг-Хем оргулаажып хеглежегер ак бус дег туман-биле шуглап алган. Чүгле ырдашоорда кире берген Хайыраканның дааның шыпшык бажы дээрни баганалап алган чүве шыкан кылаң бажы кыйгак хүн караанга хүннеш чердем көстүп чыдары ол-ла болгай.

Ынчан мырынай бичии мен. Ам Шагаан-Арыг хоорайның турар черинге элдади өөрүм-биле хой бажы дозуп чорааным, бөгүн келгеш сактып олурдум. Ынчан хүнан хойдан бичелевес тогдуктар өөр-өөр болуп алган 5ола олургулаар чүве. А Бай-Дагның ары талазында ыйгылакка арбуз тарып каан. Өвүр черден чоокта чаа келген оол ону бир дугаарында амзап, артында карты-биле чип турганымны кайын уттур ийик мен.

Чаа хоорай, чараш хоорай Шагаан-Арыгда тудуг-суур шак-шагы-биле өзүп олурар. Хоорайның аян-шинчизин бир онзагай кылдыр шимеп турар ачы-дуза чедирер бажыңга келдивис. Аңаа кире бээривиске-ле, «Армения, сээң-биле кезээ шагда кады бис!» деп бижээн плакаттың чанынга доктаай дүжүп, мында интернационалчы кижилерниң коллективи барын ыя ол бижиктен-не эскерип кагдывыс.

Чаа телевилел-биле туттунган бажың ажыглалга кирген соолунде, районнуң чурттакчыларынга ачы-дуза чедирилгезин дыка экижээн. Манаа сактүннер-даа алап турган канчаар. Ачы-дуза чедирилгезиниң он беш хевириниң мында күүседип берген болгаш, бүдүрген продукцияның сантүнү каш катап өскен. Ол-ла бүгү экономиктиг көргүзүглерни бүдүрүлге эргелекчизиниң кол инженери Алла Васильевна Чеброваданы билип алдывыс. Черле ындыг, ачы-дуза чедирилгезиниң ажылында четпестер бар. Кол-ла чүүл — чагыкчыларның негелде-комудалдары болур. Материалдыг баазаа быжыг турган болза, чогум ындыг янзылыг четпестер турбас ийик. Бүдүрүлге келир чылдан эгелеп бот-орулга-чарылгаже кирген соолунде, чамдык берге-лер ажып эртине бээри чугаажок.

Кижилерниң кужу — найыралда. Хөй националдыг кижилер мында ажылдап турар. Чонга ачы-дуза чедирер бажыңда 70 хире ажылчын бар. Тывалар, орустар, украиннер, бурят, татар, азербайджан, хакас сөөктүг кижилерни кол инженер салаа базып санап олурду.

— Бистиң коллектив найыралдыг. Мында кижилер боттарынга дузалажып чоруурлар — деп, хөй-ле чылыг сөстерни инженер чугаалаар.

Тываның эң-не аныяк, келир үеде көрүштүг хоорайы — Шагаан-Арыгга Чаа чылдың бүдүүзүнде чордувус. Хөй янзы аймак сөөк кижилерниң коллективтерин моон хөйү-биле адап болур. Үениң кысказы-биле чүгле ийи черге кирдивис. Чоннуң амыдырал-хандырылгазы бүдүрүлгезинде кижилерниң аразында найыралдың күштүг оду чалбыыштанып турарынга кым өөрүвес боор. Чыл планын хуусаадан эрте күүседипкен кижилер, коллективтер мында бар. Баш таарыкчызы Сүрүң Хүргүлек келир чылдың үлүүнде шагда-ла ажылдай берген. Ынчаарга даштыкы хеп даараар бригаданың интернационалчы кыстары база пландарның даалгаларын ажыр алган. Продукцияның чүгле түңнели дээш эвес, шынары дээш демиселди мында калбартып. Ук коллективтиг дуржулгалыг мастер Любовь Маркелова удуртуп турар. Мария Ваз-оол, Вера Черногудова, Раиса Сарыглар, Елена Васильева болгаш өскелерни-даа манаа адап болгай. Олар чаңгызы хөйү, хөйү чаңгызы дээш ажылдап турарлар.

Моон мурнунда чылдарда интернационал айтырыын долузу-биле шиитпирлеттинген деп хоозун чугаа-биле чоп бажыын тооредип келдивис. А херек кырында байдал көңгүс өске болганын амыдыралдың чамдык фактылары бадыткаан. Улуг-Хем — орус, тыва чоннуң шагдан бээр кады чурттап келген чери. Аңаа национализм байдалдыг эпчок чүүлдерни кым-даа көрбээн ыйы. Ынчалза-даа чүвени камчап билир деп бодааш, бригада кежигүннерин шупту дыңнап турда, мынчаар айтырып салдым:

— Силерниң бүдүрүлге эргелелинде хөй национал кижилери ажылдап турар-дыр. Сөөк-язы ылгажыры, таныш-көрүш, чер-чурт тыртылжа бээр хевиннер силерниң коллективте бар бе?

— Ындыг таварылга дугаайын дыңнап-даа көрбээн бис. Чок чүвени чүү деп чугаалаар боор — дээш, олар харын шуудаар сагыштыг чордулар.

Шагаан-Арыг — чылы хоорай. Аңаа баштай эрген шашкандан бээр ам он дөрт чыл ашкан. Чоокта чаа, кудазынга белеткенген чалыы кыс дег, аныяк хоорайның чурттакчылары Шагаан-Арыгның тургустунганындан бээр чүс чыл болур оюн демдеглээннер. Орус-тыва кижилерниң шагдан бээр кады чурттап, аар-берге чылдарны эрткен болуп чораа, чүъктеп эрткенин сактып, хоочуннарның чугаалааны район солуну долузу-биле чырыткан. Шагаан-Арыг кежүп эгелээрге, он-чээрби каът бажыңнарга шамбыла ораны дег чурттаганы шулукчулер алган шаанга кирген. Багын чугаалаарга, бачыды арлыр дижип ышкажык. Чаа чылдың бүдүүзүнде четпестерни алапса-даа кандыг боор. Ол дээш Улуг-Хем келдейип, шаг-шагдан бээр кады чурттап келген, хөй янзы сөөк чон чолдая бээр эвес. «Чэнээ» тудуглар мында бар. Оларның бирээзи эмнелге комплекизи. Бир дугаарында мынаар сагыш салыр турган чүве-дир ийин. Эмнелге айтырыы эрги хоорайны көжүрген соолунде тергиин берге-дээн. Барык он чыл тудуп келген комплексте чүгле уруглар эмнээр салбыр ажыттынган.

Аңаа база кирдивис. Бежен орунну эмнелгеде бо хүннерде алдан сес уруглар эмнедип турар. Салбырның эргелекчизинде Маскыр Алексей Донгакович ажылдаа-ла үр болбаан. Педиатр Асиман Фирдосиевна Гамбарова база чаа ажылдаан. Кавказ чурттуг ол уруг азербайджан сөөктүг. Чээрби ажыг эмчи персоналда база хөй национал-дың ак халаттыг кижилери чонга буянын чедирип турар.

Ажылдаар байдал берге-даа болза, мында кижилер хүлээлгезин күүседип турарлар. Ол база найыралдың ачызы-дыр. Хоозун сөс эвес, диргиг херечи ол-дур: акы-дуңма найыралы чүү-даа келзе, торлуш дивес.

Чашкы шаанда өөр-өөр болуп алгаш чоруур, оранның чараш куштарын магадап, арбуз карты чип маңнап турган ховум бөгүн сайзыралдың оран-савазы болу берген. Чүгле тогдук кушту Улуг-Хем девискээри байтытай, бүгү Тывадан тып-даа дизе, тыппас боор мен. Хову сынмас ала-шокар, кара-кек өңнүг арбуз байтытай өске ногаа аймааның бараанын көрбедим. Уруглар эмнелгезинде ол база чок. Ол дээш уннараадым. Чүгле кижилерниң найыралы сагыжымны оожуктурду.

Найыралдың хоорайы — Шагаан-Арыг бүгү тала-биле сайзырап-ла чорзун!

Эдуард ДОНГАК.

Хоорайның амыдырал-хандырылгаа бүдүрүлге эргелелинде Галина Данзырының бригадазы (солагай таладан ийи дугаарында) Раиса Сарыглар, Антонина Ондар, Вера Черногодова олар тон иштинге даараар материалды хемчээп турары.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

Демократияга өөренир

ДАРГАНЫ СОҢГААНЫ

Улуг-Хем районга удуртукчулар соңгулдалары удаа-дараа болуп, коллективтер боттарының сеткилинге тааржыр кижилерни элээн каш кандидатуралардан шилип ап турары — демократияның болгаш ажык-чарлыг чоруктуң бир илерели болган. «Эйлиг-Хем» совхозтуң директорунга Тамара Чечек-оол, районо эргелекчизинге Анатолий Черногодов, райкүүскомнуң культура килдизиниң эргелекчизинге Виктор Донгур-оол, ыяш ажыл-агыйының директорунга Виктор Прудников болгаш өскелер-даа соңгуттурган. Бо удуртукчулар ам багай эвес ажылдап турар.

Шагаан-Арыг хоорайда септелге-техниктиг бүдүрүлге коллективинде кижилерниң ажылдаарынга тааржыр ээлүг эки байдал чок турганын билир мен. Ол нарыыдаашкыннар «Сельхозхимия» биле «Сельхозтехниканы» каттыштырганындан эгелээн. Ооң түңнелинде тургустунган бүдүрүлгениң даргалары каш удаа солушкан. Республика иштинден-даа, Саян артындан-даа келген даргалар олуттарын солчуп турда, коллективтиң үндезин ажылчыннары хевээр арткан болгай. Септелге-техниктиг бүдүрүлгениң сөөлгү даргазы Ягофар Галеевич Сулеймановтуң чорааныдан бээр үш ай чоокшулай берген. Ам база катап чаа дарга херек апарган.

1. РЕДАКЦИЯГА ЧАГАА

«Бо чылдың ноябрь 16-да СЭКП Улуг-Хем райкомунуң төлээзи Василий Чөржей-оол бистиң коллектививиске келгеш, партия эге организациязының секретары Лидия Терехова, кол инженер Сергей Гумеров, СТБ начальнигиниң хүлээлгезин күүседип турар Анатолий Уйнукай болгаш өске-даа даргалар-биле чугаалашкаш, контора чоок-кавызынга турган ажылчыннарга мынча диди:

— Силерниң бүдүрүлгенер начальнигинге Бай-Тайга районнуң РАҮК начальниги турган Сергей Георгиевич Миносьянцты әкеп томуйлаар деп дугуруштувус. 18-те бадылаашкын чорудар бис.

Бистиң чамдык эштеривис С. Миносьянцтың каяа, канчаар ажылдап чорааны билир болгаш, ооң орунунга кол инженеривис Сергей Гумеровту даргаладып алзывысса кандыгыл деп санал киирген. Ол хоржок болган, чүге дээрге, С. Гумеровтуң кадайы организациязының кол бухгалтери болурундан аңгыда, партия эге организациязының секретары. Эң кол чүүл — С. Гумеров боду чөпшээрелин база бербээн».

Кады ажылдап турар эш-өөрүнүң өмүнээзинден чолаачы Артем Кенденниң редакцияже чоруткан чагаазын улай доп-чулаарга, мындыг: Миносьянцка удур, Гумеров чөпшээрешпес болганда, ажылчыннар партия райкомунче ооң сүмелеп турары кандидатура-биле кады кедээ ажыл-агый институдунда бот-өөредилге-биле өөренип турар, моон мурнунда «Сельхозхимияга» инженер-механик турган Павел Төмүр-оолду база бадылаашкынче киирер дугайында чагааны чоруткан. 50 кижи ат салган.

Ноябрь 17-де партия райкомунуң оргкилдис эргелекчизи Михаил Чаш-оол келгеш, Павел Төмүр-оолду чажыт бадылаашкынче киириштирер деп турарын буруу шапкан. Чагаада бижип турары-биле алырга, харын-даа истеп сүрүшкүнге четкен.

Үстүүртен базышкын кылып, командылап ыйдар стиль райком төлээлериниң ажылында бар болган дээрзи моон илден-дир.

2. ООҢ СООНДА ЧҮҮ БОЛГАНЫЛ?

Ноябрь 18-те эртенгиниң 8 шакта ажылчыннар кызыл-булуңну долдур олурупкан. Аңаа Бай-Тайгадан Сергей Миносьянц болгаш ажылчыннарның негеп алганы Павел Төмүр-оол олар база келген. Райкомнуң төлээзи Василий Чөржей-оол баштаан даргалар ийи кандидатураны начальниктиң кабинединге аппарган, бир шак ажыр аңгы хуралдаан. Ооң түңнелин моган-шылай берген ажылчыннарга мынчаар дыңнаткан:

— Ниити хурал болбас, тускай комиссия томуйлап кагдывыс. Шупту чүве комиссияның шиитпири ёзугаар болур.

Партия эге организациязының секретары Лидия Терехова баштаан 16 кижилиг комиссия демократтыг арганы ажыглаан: тускай хааржак аскаш, СТБ начальнигинге кандидатураларны бижип киирерин коллектив кежигүнү бүрүзүнге саналдаан.

Комиссия кежигүннери чогуур хуусаазында хааржакты ажыдып көөрге, ында 8 кижиниң чажыт бадылаашкынче киирерин сүмелээн болган. Комиссия коллективтиң сүмелээни кандидат бүрүзү-биле беседалажыышкынны чоруткан. Ооң түңнелинде 7 кижи боттарының кандидатураларын чажыт бадылаашкынче киирериңден ойталаан. Чаңгыс Сергей Миносьянцтың кандидатуразы арткан. Байдал шак мындыг турда, база-ла дарга соңгуур дээн хуралга чеде бердим. Ол декабрь 20-де эртенгиниң 8 шакта септелге-техниктиг бүдүрүлгеде партия эге организациязының хуралындан эгеледи. Таптыгла ол хүн партия эге организациязының секретары Лидия Терехова аарый берген болду, ынчангаш ону ооң оралакчызы Анатолий Уйнукай эрттирген. Ооң соонда коллективтиң ниити хуралы эгелээн.

3. ХУРАЛДАН РЕПОРТАЖ

Хуралга СЭКП райкомунуң ийиги секретары Камбаа Дамчатович Биче-оол, оргкилдистиң ажылдакчызы Василий Чөржей-оол, РАҮК даргазы Николай Букша, РАҮК ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң даргазы Борис Бокаштай, солуннар корреспондентилери база олурушкан. Бүдүрүлгениң бодунуң хуралга олурушкан ажылчыннарының болгаш албан-хаакчыларының саны 51 кижи болду.

Райком секретары бодунуң чугаазын В. И. Ленинниң даразында сөстери-биле эгеледи: «Массалар боттарынга харыысалгалыг удуртукчуну соңгуп алыр ужурлуг».

— Силерниң удуртукчу кылдыр соңгуп алыр деп турарыңар Павел Андреевич Төмүр-оол аңаа тааржыр-дыр бе, бодап көрүңерем. Силерниңге ажылдап турган, чамдыкта ийи ай чедир тывылбайн баар ийик чоп, боттарыңар безин тыппайн чоруп турдуңар— деп, ол чугаазын уламчылады.—Бис ооң эки талаларын база билип турар бис. Институдун дооскаш, бижыга бээрге, ону чогуур ажылче дешпиндери кай баар ийик. А Сергей Георгиевич Миносьянцка удурланып турарыңарны кайгаар-дыр мен. Ол институт дооскаш, ооң соонда партияның дээди школазын база тергиин эки демдек-биле дооскан кижи-дир. Херек апаарга, партия ону Бай-Тайга РАҮК-туң даргазынга ажылдаары-биле чоруткан. Ооң уругларының аңаа өөренир орус школазы чок-даа болза, ол чажам дивээн. Ооң ажылгыры база шылырак кижи.

— Адырам, дарга — деп, Камбаа Дамчатовичиниң бир тракторист үзе кирди.— Бистиң даргавыс турган Сулеймановту томуйлап турда, ону дээрже үндүр база мактап пат болдуңар. Ооң соонда «Улуг-Хем» солундан номчуп орарымга, Ягофар Галеевич биске келирде-ле партия талазы-биле үш доңгулдалыг чораан болду...

Элээн хөй кижи сөс ап, чугаалап каапканда, Миносьянцтың кандидатуразын бадылаар дишкен. Кижилерниң чугаазы-биле алырга, ол дээш бадылаар улус көвей ышкаш сагындырды. Херек кырында Миносьянц дээш 19, удур 31 кижи бадылады. Чаңгыс кижи дадагалзаан.

Эпчок байдал тургустунуп келген: бадылаашкын партия ажылдакчыларының мээп турганы ышкаш болбайн барган. Даргалар аразында сүмележип турар арызында ажылчыннарның бирээзи «РАҮК-те механизация килдизиниң эргелекчизи Сергей Маадыр-оолду соңгуп алыр бис» дей каапкан. Ону деткээн элээн хөй үннер база дыңналган. Хуралдың секретары Любовь Карамашева база ол кандидатураны чүүлдүг деп санаан.

— Маадыр-оол дарганы машиналыг барып сүрүп алыр-дыр!

РАҮК-че ол-ла дораан бир төлээ чорупту. Чапсар арызында таакпылаан ажылчыннардан мындыг сөстер база дыңнадым: «Чежеге дээр хуралдаар чүве ыйнаан бо, сактырга, ажылдавас дээш-ле мынчап турар чүве ышкаш», «Негелделиг болгаш ажылгыр-ла болза, кым-даа даргалаай-ла. Хөй ынчап турар оолдар-дыр ийин бо». Бо сөстерден дарга соңгуурунга сылдап алгаш, бүдүрүлгени болгаш чамдык кижилерни дезорганизастап турар күткүкчүлер мында база бар ышкаш-тыр деп бодадым.

Удатпаанда элчи чедип келди. Даргалар аразында сүмележкеш, улусту катап чыыпты.

— Ам мындыг-дыр, эштер— деп, хурал даргазы коммунист Валерий Комбуй чарлады. — Сергей Седенович Маадыр-оол СТБ даргазы болуп шыдавас дугайында бижиин бистиң хуралывыска чоруткан-дыр. Ынчангаш мындыг санал бар: Сергей Миносьянцты үш ай дургузунда септелге-техниктиг бүдүрүлгениң даргазынга соңгуп алгаш, ооң соонда отчёдун дыңнаар. Ажылды ууп турар болза, хевээр арттырар, хоржок хире болза, өске кижи-биле солуур, ол дугайын боттарыңар шиитпирлээр силер.

Ам чүнү-даа канчаар дайы тывылбайн барган үеде ол санал чөптүг-даа ышкаш сагындырды. Ынчалза-даа үш-ле ай дургузунда кижи бодун канчап көргүзүп шыдаарыл? Ооң соонда база-ла хурал-суглаалааш туруптар бе?

— Мен бодаарымга, бо окта шын эвес санал-дыр —деп, бир ажылчын чугаалай берди.—Үш ай хамааччок, бир чыл дургузунда безин чамдык даргаларның чес-холазы көзүлбес боор чүве. Ынчангаш Күрүне бүдүрүлгезиниң дугайында Хоойлуда бижип кааны ышкаш, Сергей Георгиевич Миносьянцты дораан-на 5 чыл дургузунда ажылдаар кылдыр соңгуп алыр херек. Ол үе дургузунда үстүкү органнарның бистиң ол даргавысты аай-дедир октаар чорууну шуут болдурбас.

— Бо организацияда ийи чыл ажылдап келдим. Даргавысты орта көрбес-тир бис, чүге дээрге, силер ону данга-ла «Ак бажыңнарже» кыйгыртыр-дыр силер — деп, бир улгады берген ажылчын кижи Камбаа Дамчатовичиже дорт көрүп алгаш чугаалады.

— Даргавыска бодунуң хүлээлгезин орта күүсеттирбес-тир силер. Райком, райкүүском дээш ол хүн-хүнү-биле-даа чиде бээр.

Ону ажыглап алгаш, мурнунда турган дарга Сулейманов Саян артынче чиик машиназы-биле хуу херээн бүдүрүп, 8 катап ашкан болганын улус база чугаалажы берди. Чолаачызын чоп дораан чугаалаваан сен дээрге даргамдан корткан мен диген.

Чоруткан ажык бадылаашкынның түңнелинде хурал киржикчилериниң кол нуруузу септелге-техниктиг бүдүрүлгениң даргазынга Сергей Миносьянцты соңгуп алган. Каш ай дургузунда чадашкан айтырыг шак ынчаар шиитпирлеттинген.

4. ПАРТИЙЖИ СӨС ЧЕТПЭЭНИНДЕН

Ажылчыннарның хомудалдыг чагаалары чүге «Шын» солунче, партия райкомунче, профэвилелче шууда берген? Чөрүлдээлиг байдалы коллективтиң иштинге эдип ап болур турган. Ынчалза-даа бүдүрүлгеде партия организациязы улус аразынче ханылап кирбейн турар-дыр. Ажылчыннар-биле аңгы, тускай беседалажыышкынны чоруткан бе? Чок. Партийжи сөс дыңналбайн баарга, чамдык быжыг турушту эвес ажылчыннар хамаарылга чок хөөннерге алзып турганы илдең.

Бо хуралга партия райкомунуң секретары К. Д. Биче-оол чамдыкта ажылчыннарның аразындан бодунуң шаандагы өөреникчилерин таныш, чамдыкта бүзүредир чорукту уран аргаларын ажыглап, кол нуруузунда мында партия организациязының чорудар ужурлуг турган ажылын боду маңаа кылып турган, таарыжыр кандидатураны бадылаарын чедип алган. Шак бо бүдүрүлгеге кончуг шылырак удуртукчу негеттинип турар. Септелге-механиктиг мастерскаялар тудуу каш чыл улаштыр агжая берген турбушаан, чолаачылар машиналарын өске организацияларда дилеп тургузуп турар, бот-орулга-чарылга хүннүң нормазы апарбаан. Ынчангаш партия райкому СТБ-ни быжыглаары-биле аңаа бүзүрелдиг коммунисти сүмелээн. Черле ынчаш, партия ажылчын аңгының авангарды болганда кадр айтырыын шиитпирлээр долу эргелиг. Демократия дээрге бир-ле дугаарында, быжыг сагылгазы болгай, ынчангаш оон-биле аңаа ойлаарактап турган херек чок ийин.

Оон-биле чергелештир партия райкомунуң талазындан социал чөптүг чорукту сагыбайн баар таварылгалар ажылчыннарның хомудалын болдуруп турар. Чижээ, ол-ла Миносьянц ажылдаар сандайынга олурбайн чыткаш-ла чурттаар оран-бажыңны апкан. Райпога база ындыг болду. Ооң даргазынга ажылдадыр дээш Саян артындан Павлов дээрзин әкелген. Бажыңны дораан берген. А кажан ону удуртукчута соңгуда бээрге, коллектив ыңавайн барган. СТБ-ниң чамдык ажылдакчылары Чодураа, Арыг-Бажы суурлардан айы-биле, чылы-биле боттанваан кээп ажылдап турда, мындыг фактылар оларның сеткилинге дээп турбайн аан.

Дөгеревис демократияга чаа өөренип эгелеп турар-дыр бис. Партия райкомунуң талазындан чамдык частырыглар турган-даа чадавас, ынчалза-даа мындыг фактыны база ожаап көрээлиңер. СТБ ажылчыннары даргазынга баштай Гумеровту соңгуур дээн. Ол хоржок боорга, Төмүр-оолду негээн. Сөөлүнде барып Маадыр-оолду соңгуур бис дээш турупкан. Өскээр чугаалаарга, чүгле партия райкомунуң сүмелээн кижизин соңгуваскала, кымны-даа болза ажырбас ышкажыл? Дорт туруш чок болуп, демократия-биле мынчаар ылчыннажып болбас дээрзи билдингир.

Демократияның биске берип турар хөй эргелериниң кол сорулгазы — ажылды экижидип алыры болгай. Чаа дарга соңгуп алганы-биле септелге-техниктиг бүдүрүлгениң көргүзүглери экижип, коллективте байдал таарымчалыг апаар боор дээрзинге идегээл.

Кодур-оол ОЮН.
(«Шынның» корр.).

КУШ-АЖЫЛЧЫ МЕДЭЭЛЕР

АЖЫГЛАЛГА КИИРЕР

Сүт-Хөл районга музыка школазы тудар айтырыгны ийи чыл бурунгаар райкүүскомнуң культура килдизинге көдүрген. Ону кылыры-биле улуг эрги бажыңны 10 муң рубльге садып алгаш, ажыглалга киирип тудар ужурлуг турган. Ук бажыңның тудуу узамдыгып турза-турза, шалазының манзалары, соңга рамалары тонаттынып калган. Оон чылдагаанындан-на боор, тудугжуларга кылдырар дээрге-даа ынаар ажылдаар кижилер тывылбаан.

Тудуг материалдары-биле хандырылганы экижидип, чогуур ажыл-агыйлар-биле сырый харылзааны быжыглап алгаш аныяктар дагдынчызы Чочак-оол Балан-Самбуевич Монгуш аныяктар звенозун тургускан. Аныяк тудугжулар звенозу тудугну кыска хуусаада ажыглалга киирер дээш бо хүннерде шудургу ажылдап турар.

Сегбе МОНГУШ.

ХУУСААДАН ЭРТЕ

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының белен продукция цехиниң коллективи ноябрь айның планныг даалгазын 125 хуу боттандырган.

Цехтиң бирги болгаш бешки ээлчеглери куженишкиниң ажылдап, өске ээлчеглерден бедик көргүзүглүг болган. Бирги ээлчег 2974,9 тонна белен продукцияны хереглекчилерже чоруткан, а бешки ээлчег 96 тонна даг-дүгү чүдүрүп чорудар турган, 270 тоннага күүсеткен. Ол ышкаш дөрткү ээлчег бир ээлчегде 240 тонна даг-дүгүн хереглекчилерже чүдүрүп чоруткан. Чылдың планының даалгаларын хуусаадан эрте күүседир дээш дагжылар шудургу ажылдап турарлар.

Багыт-оол БАЙКАРА.

ОНЧА-МЕНДИ

Алдыы, Үстүү Ишкиннер дургаар чагган хар үлгаткан. Соок дыңзып эгелээрге, кандыг-даа малга таарымча чок болуру чугаажок. Ол бүгүнү чаа тургустунган өшкү ажылдыг «Ишкин» совхозтуң Чаңгыс-Шивээ бригадазының хоочун кадарчызы коммунист Чамбал-оол Монгуш эки билир. Ол 21 чыл малчынаан.

Ч. Монгуш мурнуку чылдарда хойжулап чораан. Дуржулгалыг малчын мурнакчыларның одуруунга чоруп келген.

Малчын кадыр-берт, даг-даш тевер өшкү малдың одар-белчиирин шын таарыштырып, зооветеринарияның дүрүмнерин шиңгы сагып, ажаалда-тежээлдезин экижидип турар. Эрткен кыжын өөнүң ээзи Хүрең Сүгдеровна-биле 316 ангор өшкүлерин хурмендн кыш ажырган.

Куш-дөңгүлделиг шылырак малдың чаш төлү боткур, доругуучал болуру билдингир. Өшкү кадарчылары ону удуртулга болдургаш, кадарган малын чайын Алдыы-Ишкинниң Шырыштыг-Аксының сериин, чаагай оъттуг тайгазынга чайлаглады, ыяк семиртип ап, кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткенген. Алдыы-Ишкин Оорғунда кыштаан чайгы үеде бүрүн септеп алган. Боттарының кужу-биле 26 тонна сигенни кезип белеткээш, кыштаанче сөөртүп чедирген. Мал адаанга урар 5 тонна кургаг одекти белеткээн. Амгы үеде оларның коданында төрүүр үш чүс ангор өшкү хур, онча-менди кыштап турар.

Бораш ОНДАР.

КҮҮСЕТТИНГЕН

Республиканың хереглекчилер ниитилелиниң Кызылда кооператив садыы (директору Ө. Баадан-оол) чыл планын декабрь 1-де күүсеткен. Ниити бараан саарылгазының планын 113 хуу күүседип, даалгадан ажыр 7 муң рубльдиң бараанын саткан. Ооң иштинде чондан кедээ ажыл-агый продуктуларын хүлээп алгаш, 1 миллион 817 муң рубльдиң аныы-бүрү чем аймаан сайгарган. Коллектив 27 муң 900 рубльдиң арыг орулгазын алган.

Кызыл хоорайда чем аймаан садып, чоннуң аъш-чем хандырылгазынга улуг дузаны чедирип турар 6 магазин бар. Оларның аразында «чарышка рынок» эжиинде Вера Семеновна Опарованың эргелекчилээн садыы тиилекчи болуп, чыл планын 126 хуу боттандырган. Ол ышкаш 4, 5 дугаар чем садыглары чыл планын күүседипкен, 1989 чылдың январь айның үлүүн күүседир чеде берген.

Ким-оол ХЕРТЕК.

Үрезиниң кандыгыл—дүжүдүң ындыг

Амгы байдал-биле алырга, бистиң республикада бар үрезинниң 67 хуузун чажырынга белеткеп алган. Келир чылдың часкы тарылгазынга Таңды, Кызыл районнарның ажыл-агыйлары үрезинин черле шору белеткеп алганнар. А Эрзин, Тес-Хем, Сүт-Хөл районнарда бо ажыл арай кошкак.

Тус-тус ажыл-агыйлардан «Революцияның чалбыыжы», ССРЭ-ниң 50 чылы, «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы, «Ленинче орук», «Улуг-Хая», «Ак-Туруг», «Бурунгаар», «Тиилелге», «Сукпак», «Кок-Тей» база СЭКП-ниң XXV съездизин аттыг совхозтар үрезинин часкы тарылгага белеткеп ашкан турда, «Искра», «Октябрь 30 чылы», «Сүт-Хөл», «Хөндергей», «Найырал» база Карл Маркс аттыг, Жданов аттыг совхозтар үрезинин чүгле чаа-ле арыглап, сорттап эгелээн.

Бо эрткен күс биске шуут магалыг болду. Декабрьның бирги чартыынга чедир чылыг болгаш кургаг, аяс турду. Ынчангаш келир чылдың тарылгазынга үрезинни белеткеп алырының бүгү-ле аргалары турду: тарааны арыглаар пунктулар болгаш бедүүн база нарын дериг-херекселдер-даа бар.

Бо чылдың декабрьның бирги чартыында Агроүлетпүрүүркомнуң үнүш камгалал станциязының база күрүнениң сорт инспекциязының специалистери Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Таңды база Каа-Хем районнарга барып, тараа, мал чеми культураларының база картофель үрезининиң байдалын, оларны белеткеп турарын хынап, чамдык дузалар чедирген. Ынчан чүү илерээнил дээрге. Агроүлетпүрүүркомнуң төлээлери бергыжеге чедир чамдык специалистер үрезин белеткээрин организаставаан болган. Мурнуку хевээр-ле боттарының эгелээшкини-биле ажылдавас, айтырыышкын манап олуруурының демдээ ол-дур. Чүгле кыналда, чогуур дуза соонда «Искра», «Алдан-Маадыр», «Октябрь 30 чылы», «ҮТКА 25 чылы», «Сүт-Хөл» совхозтар үрезинин арыглап, белеткеп эгелээн.

Чамдык шаңнарда үрезин тараа амдыгаа чедир хар адаанда чыдар, ол хиреде «Искра», «Алдан-Маадыр», «Октябрь 30 чылы», «Найырал» база «ҮТКА 25 чылы» совхозтарның үрезин складтары аңаа куруг тургулаар.

Ам картофель үрезинин шыгжап, кадагалап турарының дугайында каш сөс: ниити республикада ам херек үрезинниң чүгле 50 хуузуң, азы 5 муң тонна хире картофель үрезинин уруп белеткеп алган. Ону кадагалап шыгжап турары чамдык совхозтарда дыка четпес. Чижээ, «Хөндергей» совхозта 133 тонна үрезинни уруп алган, ооң чүгле 45-ле тонназын арыглап, аңгылап каан, артканнарын хынап көөрге, үрелик, дүдээн, доңган база кежи үрелген болган. Ону шимчедип, аңгылавас болза шуптузу үрелип каар, чүү-даа артпас. Картофель шыгжаар склады чылыглаттынмаан, ынчангаш хаваалары безин доштаалып эгелээн. Моон соңгаар соок улам дыңзыыр. Складта термометр-даа чок, ооң иштинде чылыы кайы хире болуп турарын кым-даа демдеглевес, үнер-кирер эжиктерин чылыглаваан. Совхозтуң директору база кол агроном-даа картофель үрезининиң байдалы кандыгыл деп чүүлдүг сонуургавас болган. «Хөндергей» совхозта картофель үрезинин үнүш камгалалының республика станциязының лабораториязы эргелекчизи М. Нурсат, күрүнениң үрезин инспекциязының ажылдакчызы Г. Бабасанова, совхозтуң профком даргазы К. Монгуш олар составтыг комиссия хынап көрген, ынчангаш илереттинген четпестерни чыл эгезинге чедир чайладыры-биле хуусаа берген.

«Алдан-Маадыр» совхозта үрезин картофельди шыгжап кадагалап турарының байдалы база оон дээредевес. Складта 59 тонна картофель бар, ону + 3 градуска шыгжаар ужурлуг турбуже, складтың температуразы +10 градус чедип турар. Ындыг болганда, үрезинниң сывы 10—15 сантиметр чедир өзүп үнүп келген. Ында ниитизи-биле 59 тонна картофель бар. Часка чедир үе ам-даа хөй. Амдыгаанта-на үрелип эгелээн үрезинден ам часкы тарылгага чедир чүү артарыл?

«Тыва» совхозтуң картофель шыгжаар складында база улуг четпестерни барып хынаалда көргүскен. Ол ышкаш «Сүт-Хөл», «Октябрь 30 чылы», СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтарда үрезин картофель үрелип чыдар.

Ам картофель үрезинин үрелбезин дизе чүнү канчаарыл? Бар үрезинниң доп-дораан сайгарар, урган картофельдиң бедии 1-1.5 метрден эртпес болур, чамдык складтарда харын ону 2 метр-даа хире кылдыр оваалап каап чыткылаар-дыр. Ол ышкаш складтарда температура +3 градустан кудулавас, өскевес кылдыр таарыштырар. Склад бүрүзүнге хүнүң-не 3 катап —эртен, дүъште, кежээ температуразын хынап, ону дептерге демдеглеп бижип турар херек. Үрезин картофельдиң байдалын совхозтарның директорлары, агрономнар ынаптыг хынап турар. Чүгле картофельди эвес, харын складта уруп каан тарааның байдалын доктаамал көрүп каап турар ужурлуг болгай.

1989 чылдың часкы тарылгазынга бистиң чамдык ажыл-агыйларывыстың үрезини четпес. Ынчангаш ону четчелээри-биле хемчеглерни дораан тыптынар херек. Тараа үрезинни күрүнеден солуп алыр, а картофельдиң баш бурунгаар дугуржуп чугаалашкаш, Саян ындындан сөөртүр арганы бодаар. Ол ышкаш улустуң хууда дузалал ажыл-агыйындан база садып ап болур. Чүгле организакчы ажыл херек. Чурттакчы чоннан кирер картофельди мал чеми-биле солуп алыр азы аңаа акша-биле садып алырын дугуржур апаар.

Картофель үрезинин бош бурунгаар тыптынар дугайында чугаа эрткен күзүн-не турган. Ажыл-агыйларның удуртукчулары шуут боттары Саян арты ажып, Красноярск крайның бистиң-биле кызыгаарлашкак азы чоок районнарындан барып дугуржур, ону сөөртүп алыры-биле хамык транспортту эвилелдээр ужурлуг турган.

Михаил ХАЗБУЛАТОВ.
Үнүш камгалалының республика станциязының начальниги.

Декабрь 30—ССРЭ-ниң тургустунган хүнү

РОССИЯ—ХӨЙ НАЦИОНАЛДЫГ РЕСПУБЛИКА

Бо чылдың октябрь 28-29 хүннерде «Советская Россия» солунуң редакциязынга «Төгерик стол» болган. Анаа чугаа Россия Федерациязында чурттап турар хөй националдыг чоннуң найыралының дугайында болган. Автономнуг областардан, республикалардан эртемденнер ол чугаага киришкен. А бистиң республиканы төлээлеп Красноярскиның политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының башкызы, төөгү эртемнериниң кандидады С. М. Биче-оол анаа чораан.

ССРЭ-ниң тургустунган хүнүнүң бүдүүзүнде Светлана Монгушевна-биле бистиң корреспондентивис ужурашкаш, ук «Төгерик столдуң» дугайын чугаалап бээрин дилеп, чамдык айтырыглар салган. Оларның беседазын моон адаанда парладывыс.

— Светлана Монгушевна, «Советская Россия» солунуң редакциязынга болган чугааны кымнар организастааным, кымнар анаа киришкенин какы чугаалап көрүңерем.

— «Төгерик стол» эрттирер дугайында шиитпирниң хүлээп алдынганын солунуң кол редактору В. В. Чикин баштай ужуражылганы ажыдып тура, чугаалап чүве. Совет Ада-чуртта аңгы-аңгы националдыг өг-бүлелер дугайында сагыш салыышкын күштелген дээрзин ол чугаалааш, националдар аразынын харылзааларынга тураскааткан Пленум мурнунда бо айтырыгны редакцияга чугаалажыры чугула апарган дээрзин демдеглээн. Черле ынчаш, бистиң ниитилелде болуп турар чаартылгалар, эде тургустунуушкуннуң негелделери ниитилел амыдыралының бүгү талаларынче чаа ёзу-биле көөрүнүң чугулазын негеп келген. Он-он чылдар дургузунда националдар аразынын харылзааларынче кичээнгей салбайн келген, ону ам чугулалап көрүп, чүү чедип алдынганын, чүнү чедир кылбайн турарывысты сайгарар үе келген.

Редакцияга хөй националдыг Россия Федерациязынын 24 черинден төлээлер келир турган, 19 кижи келген, ынчалза-даа чугааны кылып болур деп шиитпирлээн. Анаа ССРЭ-ниң ЭА-зынын Дагестан филиалынын президиум даргазынын оралакчызы, философия эртемнериниң кандидады А. К. Алиев, Удмуртиядан чогаалчы В. М. Ванюшев, Чувашиядан журналист А. И. Дмитриев, Казаньдан филология эртемнериниң доктору М. З. Закиев, Якутск университединиң доцентизи, философия эртемнериниң кандидады В. Д. Михайлов, Калмыкиядан төөгү эртемнериниң кандидады И. Е. Намсинов, Казань университединиң проректору, төөгү эртемнериниң доктору М. А. Усманов болгаш өске-даа эртемденнер, башкылар, чогаалчылар киришкен.

— Анаа болган чугааның кол утказы-биле номчукчуларны таныштырып көрүңерем, кым кандыг айтырыгны чугулалап көргенил?

— Чугааның кол утказы — националдар аразынын харылзаазы. Редакцияга үнген санал-оналдарның шуптузун маңаа чугаалаары берге. Бо талазы-биле айтырыглар хөй-дүр. Анаа кижи бүрүзү чүве чугаалап, бодунуң бодалын илереткен, ниитизи-биле ажык чугаа болган. Мен база каш сөс алдым.

Националдар аразынга тыптып кээп турар чөрүлдээлерниң баш удур соксадыры, ону болдурбас дээш бүгү хемчеглерни алыры чугула дээрзин саналдааннар чугааладылар. Дагестандан келген А. Алиев хамык чүвениң хөлү эрте бергенде, ам кээп булганып эгелээривисти шүгүмчүледи. Шынап-ла, ындыг болгай. Оон чижээ: Даг-Карабах. Хөй-хөй чылдар дургузунда ук областың социал-экономиктиг хөгжүлдезинче, армяннарның болгаш азербайджаннарның аразында найыралдың быжыглаарынче кичээнгей салбайн келгениниң уржуундан ындыг чөрүлдээ үнген.

Ону болдурбас дизе, националдар аразынын харылзааларынга ажык-чарлыг чорук чугула дээрзин Уфадан келген эртемден А. И. Хамидов демдеглээн. Болу берген таарымча чок чүүлдер кандыг чылдагаандан өскээнин кижилер ылап билип алыр ужурлуг, оон башка аас дамчып тараап «информация» аажок багай уржуктарга чедирип болур.

Социал-экономиктиг хөгжүлде дугайында бодалга Карелиядан келген эртемден Е. И. Клементьев улашкан. Ол Россия Федерациязының кедээ черинче кичээнгейниң кошкаан чугаалаан. Шынап-ла, РСФСР-ниң автономнуг областарында, республикаларында кедээ черде национал кижилер ажылдап турар. Оларже кичээнгей салбайн турар ужурунда таарымча чок чугаалар пептереп болур. Национал культураның үндезинин база кедээде, ону хөгжүдер ажыл база кошкак чоруттунуп турар.

Ындыг байдал дугайында Якутияның төлээзи В. Д. Михайлов база чугаалаан. Ук автономнуг республиканың чонунуң 80 хуузу кедээде чурттап турар. 40-50 чылдарда Якутияга кээп турган кижилер девискээрниң экономиказын болгаш культуразын хөгжүдеринге биче эвес салыышкынын киирип турган, олар келгеш дораан үндезин чурттакчылар-биле харылзааны тудуп, чамдыктары якут дылды дыка дүрген өөренип ап турган. А амгы үеде чүгле «акшалап» алыр кижилер кээп турар, оларга культура-даа, экономика-даа хамаанчок.

— Ийет, дыл дугайында чугаалай кааптыңар. Ийи дылдыг болур талазы-биле кандыг чугаа болду?

— Ийи дыл айтырыы кол темаларның бирээзи турган. Ол талазы-биле Калмыкиядан келген эртемден И. Е. Намсиновтуң бодалы солун болду. Ук республиканың үндезин чурттакчылары орус дылды тергиин эки билирин ол чугаалады. А төрээн дылын билир кижилер база хөй, ынчалза-даа шупту калмыктар эвес. Ынчангаш чамдык кижилерни бодунуң дылынга өөредир ужурга база таварышп турар. Ону шиитпирлеп турарында чиктиг чүүлдер база бар диди. Калмык дылдыг уруглар садтары тургузуп каан. А анаа орус-даа, калмык-даа, өске националдаа уруглары чурттап турар. Олар шупту калмык дылды өөренир бе, а өске националдың улустары канчаарыл?

Черле ынчаш, ийи дыл билир чорук кымга-даа шаптыктавас дээрзин чүве чугаалааннар демдеглеп турду. Харын-даа ажыктыг. Ийи дыл кырында парлаттынган литература безин номчааш, ол кайы хире билиглер чедип алырыл. Ынчангаш национал республикада чурттап турар кижилер ол черниң чонунуң дылын билип алырга багай чүве черле чок. Чүгле дылын билир эвес, чоннуң амыдыралын, сагыш-сеткилин билип чоруур болза черле ажыктыг.

— Светлана Монгушевна, болган «Төгерик столга» силер чүнүң дугайында чугааладыңар база ол ышкаш ук чугаадан кандыг түңнел үндүрдүңер?

— Эштерниң чугаазын кичээнгейлиг дыңнааш, кажан меңээ сөс бергенде, кол сорулга — бистиң чуртувустуң улустарының сырый каттыштырарының, ону ленинчи национал политиказының үндезиннериниң дугайында чугаалаан мен. Маңаа чүгле кыйгырыглар үндүрүп, аазаашкыннар берип турганы чүнү-даа чедир ап шыдавас. Улустарның найыралын быжыглаар айтырыгны өг-бүледен эгелеп шиитпирлээр херек дээрзин демдегледим. Бистиң республикада чамдык таарымча чок чүүлдерни чугааладым. Чижек кылдыр тыва өг-бүлеге бичии кижи ыглап азы сөс дыңнавастап туруп бээрге, «Орустар сени алгаш баар» деп коргудар болгай, а орус өг-бүлелерге «Тываларга бериптер мен» деп кыжаныр.

Ындыг коргудуушкун кылган ада-ие оозун дораан уттуптар чадавас, а чаш кижиниң угаанынга орус азы тыва кижи коргунчуг арватан кылдыр артып каап болур, ол дугайын база анаа чугаалаан мен.

Ол ышкаш националдар аразынын чиңгиг болгаш айыылдыг чөрүлдээлери бистиң республикага турбаанын база демдеглээн мен. Ынчалза-даа ол чорук бисти оожургатпас ужурлуг. Ажылдаар херек. Ол чугаа соонда Кызылга чанып келгеш, болган ужуражылганы катап-катап сайгарып, националдар аразынын харылзааларының айтырыгларынче бир янзы көрүп келдим.

Бо талазы-биле бистиң Тывавыста чогум улуг кижилерниң аразында байдал чүгээр. Ылангыя ажылчыннар аразында интернационализм дыка быжыг. Мастер азы цех начальниги бригадада ажылчыннардан бир кижиниң хомудалдыг дыштар сүг болза, кандыг-даа национы хамаанчок, бригада кижилери шупту эжиктер болчур.

А интеллигентилер аразында байдал өске. Акша-шалың, албан-дужаал хунаашкаш ындыг ийикпе, ол-бо национың кижизин тыртып депшидипти, шаңнал бериптипти дээн янзылыг чугаалар бо-ла дыңналыр. Оон туржук «сыгыр карактыг», «сарыг баштыг» дээн бак сөглээшкиннер безин үнүп кээр. Бо дугайын он-он чылдарда чугаалаваайн, ындыг чүүлдерни эскербейн келген бис, ам ол дугайын хостуг чугаалаар, ындыг чоруктарны болдурбазының хемчеглерин алыр үе келген.

Бо шагның аныяктарын шуут эндепсинер кижи-дир мен. Алдан, чеден чылдарда тергүттүнген ол аныяктар бистиң республикага орус болгаш өске национың кижилери дыка хөй апарган турда, оларның аразынга өзүп келген болгай. Ол хирезинде белүк аныяктарның холушкак болуру дыка ховар. Он шаа кижи чоруп орар, көөрүнге чок болза шупту тывалар, чок болза орустар болур. Бо талазы-биле өөредилге черлери чогуур ажыл чорутпайн турар деп бодаар мен.

Бистиң республикада тыва дыл өөренир, тыва культураны таныштырар талазы-биле чамдык ораалдажышкын бар. Шагааны калбаа-биле демдеглээр дугайында айтырыг база кедүрлүп турду. Наадым дугайында солуннарга хөй удаа бижээн. Сөс бергенин ажыглап, ол талазы-биле чамдык бодалдарымны илередип көрейн.

Наадым дугайында хөй чугаалаар чүве чок. Ол малчыннар байырлалы-дыр. Ону хөй чылдар дургузунда эрттирбейн келгени —частырыг. План, хүлээлге күүседиинмейн турганынга, агаар-бойдуска чылдагааннааш, ону эрттирбейн келген бис. Ону эрттирер турган. А шагаа—чүгле өг-бүле байырлалы-дыр. Ону ылангыя хоорай черге калбаа-биле демдеглеп турган хереэ чок. Шагааны шаанда тывалар ийи ай чаазында кышты эки эшканы дээш, мал-маганның эки оолдап турары дээш, удавас час дүжүп, чылыг үениң келири дээш, база бир чылдың эрткени, чаа чылды уткууру дээш демдеглеп турган. А бис ону амгы үеже пиллчидиптеривиске, совет үениң чаа чылын кажан демдеглээр бис? Азы чылда ийи катап чаа чылдаар бе?

Бо мындыг чылдагааннардан ону демдеглевес, а демдеглээр болза, өг-бүлезинге эрттирип болур деп бодаар мен.

Бо талазы-биле ийи-чаңгыс кижиниң саналы, бодалы база шиитпир үндүрбес болгай. Бо херекке Кызылда чурттап турар хоочуннарны редакцияга чалап алгаш, «Төгерик стол» кылып болуру кандыг ирги? Кырганнар шагааны канчаар эрттирип чорааныл, ону национал овуржаныры, социалистиг утказынарлыг кылдыр канчаар организастап болурун сүмелээри чадавас.

— Четтирдивис, Светлана Монгушевна, кел чылдар ниити Чаа чыл-биле!

Беседаны Дангыт ЧЫДЫМ кылган.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Улус ажыл-агыйынга хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылын үнелеп көргенин демдээ кылдыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле шаңнаары болза:

БАРЫЫН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Бармашов Анатолий Иванович — «Тувинская правда» солунуң районда корреспондентизин.

Кестикей Хертек Ириксинович — ИХК-ның чанында таңныыл черниң контролёру.

Круговых Анатолий Васильевич — Ак-Довурактың автобүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Кураев Фёдор Алексеевич—Ак-Довурактың автобүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Монгуш Карташ Шойдакович — «Шекпээр» совхозтуң ажылчыны.

Ондар Амыртаа Дөңгүр-оолович —«Шекпээр» совхозтуң ажылчыны.

Тадыжекова Татьяна Даниловна — районнуң төп эмнелгезиниң эмчи сестразы.

Терехов Иван Иванович — районнуң төп эмнелгезиниң слесарь-моторизи.

КЫЗЫЛ РАЙОНДАН

Абрамова Тамара Афанасьевна —төпчүткен библиотека системазының методизи.

Крицина Галина Михайловна — Терлиг-Хаяның кедээ библиотеказының улуг библиотекары.

Мендот Александра Монгушовна — Баян-Колдуң кедээ библиотеказының улуг библиотекары.

Окладников Николай Филиппович — Черби суурда ясли-садтың одакчызы.

Сымчаан Валентина Арзылановна — районнуң төп библиотеказының литература-биле четчелел болгаш ажыл талазы-биле килдизиниң библиотекары.

ӨВҮР РАЙОНДАН

Донгак Сзан-оол Хевекович —«Тыва хамааты тудуг» трестиң септелге-тудуг участогунуң бызанчызы.

Кара-Сал Байслан Доржуевич —«Тыва хамааты тудуг» трестиң септелге-тудуг участогунуң бызанчызы.

Монгуш Анчымаа Кенденовна — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң сан килдизиниң секретарь-машинакчызы.

Монгуш Хөөкүй-оол Соскумович — «Тыва хамааты тудуг» трестиң септелге-тудуг участогунуң бызанчызы.

Ооржак Ирина Кечековна—«Кызыл тук» совхозтуң зоотехник-селекционери.

Ооржак Көк-кыс Мынчыковна — «Кызыл тук» совхозтуң ажылчыны.

Ооржак Саар Кылын-оолович — «Кызыл тук» совхозтуң малчыны.

Сундуй Маадыр-оол Суворович —«Кызыл тук» совхозтуң кол зоотехниги.

БИИ-ХЕМ РАЙОНДАН

Белоногов Михаил Иванович — «Өөк» совхозтуң чолаачызы.

Колмаков Аполон Семёнович —«Өөк» совхозтуң тракторизи.

Лавренко —Александр Максимович — «Өөк» совхозтуң зоотехниги.

Ооржак Бүрек Сандыковна — «Өөк» совхозтуң ажылчыны.

Ооржак Дарый-оол Пельдуевич — «Өөк» совхозтуң малчыны.

Петряева Августа Петровна — Туран хоорайның № 1 уруглар садының поварызы.

Рубанова Алевтина Антоновна — Туран хоорайның № 1 уруглар садының эмчиниң улуг сестразы.

Рязанцева Анна Ивановна — райпода юрист.

Селезнёв Владимир Иванович — «Өөк» совхозтуң чолаачызы.

СҮТ-ХӨЛ РАЙОНДАН

Монгуш Букуу Эрелчинович — «Алдан-Маадыр» совхозтуң малчыны.

Монгуш Чаш Шыдыраавна — Бора-Тайга ортумак школазының техажылчызы.

Монгуш Чимит-Дамаа Эртине-Очуровна — «Сүт-Хөл» совхозтуң ажылчыны.

Ондар Дулдуй Ыймаевич — «Сүт-Хөл» совхозтуң инекчизи.

Ондар Екатерина Дажы-Сереновна — «Сүт-Хөл» совхозтуң саанчызы.

Ондар Лапзаа Кунзууевна—Кызыл-Тайга суурда медпунктунуң санитаркаазы.

Ондар Хорлуу Дажы-Сереновна — Бора-Тайга ортумак школазының техажылчызы.

Ховалыг Борбаан Монгушовна —Алдан-Маадыр совхозтуң ажылчыны.

Ховалыг Мамаа Тоорукпаевна — Бора-Тайга ортумак школазының башкызы.

ТЕС-ХЕМ РАЙОНДАН

Баа-Хөө Анна Тюлюшовна —«Самагалдай» септелге-техниктиг бүдүрүлгениң техажылчызы.

Маадыр Сүңгармаа Маскыровна —«О. Шынаа» совхозтуң малчыны.

Монгуш Киирип Бурбужекович —районнуң төп эмнелгезиниң чолаачызы.

Монге Валентина Дардановна —Берт-Даг суурда участок эмнелгезиниң акушерказы.

Ооржак Шоюн-оол Балганович — «Самагалдай» септелге-техниктиг бүдүрүлгениң чолаачызы.

Чамзырай Дагба Намчалович —районнуң кино четкизиниң дирекциязының киномеханиги.

Чооду Алыя Балчиевич — «Самагалдай» септелге-техниктиг бүдүрүлгениң ажылчыны.

ЭРЗИН РАЙОНДАН

Доптан Анна Отсуровна — Бай-Даг ортумак школазының техажылчызы.

Дүнчүр Иван Санчылаевич — «Чаа орук» совхозтуң директорунуң оралакчызы.

Көк-ыыс Севил Балзанаевна —Бай-Даг ортумак школазының интернадының няньзы.

Кунгаа Василий Бууевич — «Чаа орук» совхозтуң кол экономизи.

Куулар Саймаа Кыргысовна —Бай-Даг ортумак школазының башкызы.

Мижит-оол Саар Белековна —Бай-Даг ортумак школазының интернадының чанында столоваяның повары.

Натсак Мария Чоодуевна—Мөрен ортумак школазының башкызы.

Сади Допаа Салчаковна — Мөрен ортумак школазының башкызы.

Сади Сүге Сендиевич — Мөрен ортумак школазының башкызы.

Сарыглай Ямаа Кыргысовна — Мөрен ортумак школазының интернадының чанында столоваяның повары.

Чыргал Манзат Нурзатовна —Мөрен ортумак школазының башкызы.

Ышаалай Кинаа Базы-Хөөевич — «Чаа орук» совхозтуң № 3 хойжу бригадазының бригадири.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.
Кызыл хоорай.
1988 чылдың декабрь 20.

«Үндүрткен инженер-биле интервью» дугайында база катап

АЙТЫРЫГНЫҢ АЛЫС УТКАЗЫ: Бо чылдың август 16-да «Шын» солунга «Үндүрткен инженер-биле интервью» деп материал үнген. Ында солунуң Улуг-Хем районда корреспондентизи К. Оюн «Найырал» совхозтуң кол инженери турган Григорий Канчыыр-оол-биле беседалашкаш, оон канчап үндүрткениниң дугайында харыызын парлаан.

Совхоз директору Кызыл-оол Кыргысович Дүрбүлек апарган соонда, янзы-бүрү чылдагааннар-биле ажыл-агыйның кол специалистери солушканын, ол ышкаш инженерни директор шын эвес үндүргенин, Г. Канчыыр-ооддуң эгелекчи саналы-биле кылып белеткеп турган универсалдыг агрегатты директор деткивейн барганын инженер шүгүмчүлээн.

Корреспондент Кодур-оол Оюн үндүрткен инженер-биле беседазын солунга парлааш, оон түңнелинде ук специалисти үндүргениниң дугайын номчукчуларга тайылбырлаарын К. К. Дүрбүлектен дилээн турган.

ИНТЕРВЬЮ ҮНГЕН СООНДА ЧҮҮ БОЛГАНЫЛ? 1988 чылдың сентябрь 6-да «Найырал» совхозтуң күш-ажылчы коллективиниң каттышкан хуралы (протоколда ынча дээн) болган. Оон протоколун чөвүлелдиң даргазы Кыргыс Даар-оол биле алын билдинмес кылдыр салган секретарь чоруткан. Хуралга 24 кижи киришкен. Чалаткаңнар В. Ф. Чадамба — партия обкомунуң парлалга секторунуң эргелекчизи, К. Д. Оюн — «Шын» солунуң корреспондентизи, А. Т. Серен — «Улуг-Хем» солунуң редакторунуң оралакчызы.

Авторга беш кижи айтырыг салган. Оон соонда үндүрткен инженерге хамаарыштыр хөй кижи санал берип, чүве чугаалаан.

Кол инженер баштай эки ажылдап турган, сөөлгү үеде арагалаар апарган, ол дугайын коллектив чөвүлелинге чугаалашкаш, үндүрер деп шиитпирлээн турда, аныяк кижи дээш, партком база профком-даа арттырып каан турганын С. Сандан тайылбырлаан. А интервьюда директорга хамаарыштыр шүгүмчүлел талазы-биле С. Сандан харын К. К. Дүрбүлектиң кадрлар-биле, чон-биле каржызы сөөлгү үеде читкенин чугаалаан.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну А. Сундуй бодунуң чугаазынга совхозтуң специалистерин директор үндүрбээн, а олар дешпин, өскээр ажылдай бергилээн дээн. А кол инженер Г. Канчыыр-ооддуң партия хуралынга безин 3 катап сайгарган, ону ажылдан үндүргени шын дээрзин ол айыткан. Чогум директор улус-биле партийжи дыл-биле чугаалажып шыдавайн баарын шүгүмчүлээш, мооң соңгаар өөрени бээр боор деп идегелин илереткен.

Гидротехник У. Ховалыг кол инженерни коллектив чөвүлелинге чугаалажып турда, «мени ажылымдан үндүрүптүңер» деп турганын чыылганнарга дыңнаткаш, ук интервьюну бижиирде, автор совхозка келгеш, улустан айтырып, тодарадыр турганын чугаалааш, инженерни ажылга арттырып болбазын саналдаан.

Г. Канчыыр-ооддуң директор чааскаан үндүрбээнин, үстүкү органнар-биле каш удаа сүмелешкенин, коллектив чөвүлели ынчаар шиитпирлээнин, ол ышкаш чолаачыларның, механизаторларның негелдези база ындыг болганын профком даргазы А. Чиндеи хуралга дыңнаткан. Ол ышкаш директорну каш удаа хемчег ап, четпестерни чидирерин сүмелеп турганын, директорга чамдык улус кедергей хоралап айтырыг тургузуп келирге, ол база хорадай бээр таварылгалар турарын чугаалаан.

Г. Канчыыр-оолду арагалаан дээш 50—100 рубльге штрафтап-даа турганын, оон дээр черле быжыг, өру онганнарда деңгелтерели бар боор, ону истезе эки дээрзин күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазы Д. Кыргыс саналдаан.

Чөвүлелдиң ол-ла хуралынга Кызылдан ук совхозка ынчан командировкалап келген турган ревизор С. Бадаа олурушкаш база чүве чугаалаан. Мурнунда ол «Найырал» совхозтуң кол экономизи турган. Совхоз директору ам чон-биле ажылдап өөрени бергенин, ол хуралга олурушкаш бүзүрээнин ол чугаалааш, мурнунда директор-биле таарышпайн баргазын чыылганнарга дыңнаткан.

«Найырал» совхозтуң партком секретары С. Доржу сөс алгаш, Г. Канчыыр-оол аттарын чидиргенин чугаалаан. Оон аңгыда директорнуң талазындан чамдыкта изиглеп бээрин база шүгүмчүлээн.

Инженер мал чеми белеткээр универсалдыг агрегатты чогаадып кылыр дээш кызымак эгелээнин Д. Демчик биле механик М. Дугар-Сүрүң бадыткап чугаалааннар. Ынчалза-даа ол ажылды ара каапкан. Оон аңгыда черле харын кол инженер турган Г. Канчыыр-ооддуң четпестериниң дугайында улустуң саналынга каттыжарын механик чугаалааш, оон ажылдап келгениниң үезинде совхозка 11 инженер солушканын дыңнаткан.

Автопаркта күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазы М. Сертиптиң чугаазы:

— Бистиң инженеривис бо совхозка ажылдап келгеш, черле бодунуң багай талазын көргүзүп турган. Ажылы четпес, часкы тарылгага белен эвес дээш база каш-даа катап доңгуттурган, ынчангаш бо кижини ажылга арттырып болбас деп саналга каттыжар мен.

Г. Канчыыр-ооддуң дугайында «Шын» солунга парлаттынган материалды «Найырал» совхозтуң күш-ажылчы коллектив чөвүлелинге чугаалажып көргенин СЭКП обкомунуң төлээзи В. Ф. Чадамба түңнээн. Кол инженер Г. Канчыыр-ооддуң арагалап, ажылга эъ-харымсаалга чок чоруунуң бадыткаттынганын ол чугаалаан. Оон-биле калы автор-корреспондент К. Оюнда профэтика талазы-биле буруу чогун дыңнаткаш, оон часкан-на чүүлү болза, чамдык фактыларны совхозка келгеш, чугаалажып албааны болур дээрзин айыткан.

Ам үндүрткен инженер-биле интервьюнуң автору Кодур-оол Оюнга сөс:

Ук материалды сайгарган хуралга олурушттум. Ол ажыг кижи саналдааш, үндүрткен инженерниң бодунуң чок черинге оон адрезинге чүү-даа дижип турду. Арынынга эвес, артынынга ынчаар чугаалажып турганы демократияга дүгжүр бе?

Автопарк болгаш МТМ коллективиниң кол инженерге бүзүрелин ышкынып, ону ажылдан хостаар дээни оон бодунуң хереэ-дир. Ынчаарга ол материалда кедүрүүген кол айтырыг — кадр айтырыы болгай. Совхозтуң кол болгаш өске-даа специалистериниң доктаамал солчуп турарының чылдагааны чүдел? Ол кажан соксаарыл?

СЭКП Улуг-Хем райкомунуң Александра Серенге удурткан комиссиязы-даа, күш-ажылчы коллективтиң кежигүннери-даа кол инженер турган Геннадий Канчыыр-ооддуу бактаар фактылар чыырынга идепкейжээн, совхозта кадр айтырыын шиитпирлеп турарынга барык доктаавайн барган.

Комиссия биле санал берген эштер интервьюнуң авторун барып-барып үндүрткен инженерге айтырыглар салыыл («Эки кижилер бисте көвей!») турганы дээш база буруудаткан. Анаа хамаарыштыр мынча дээр мен: ажылындан хостаткан хамаанчок, хосталгазын казыдып, кара-бажыңга-даа олурар кижилерден айтырыглар салыры корреспондентиниң эргези-дир.

Интервьюнуң төнчүзүнде «Найырал» совхозтуң директорунуң Кызыл-оол Дүрбүлекке сөс берген болгай. Директор амга чедир редакцияга (номчукчуларга) кандыг-даа харыы бербээн. Директорнуң дорт харыыдан ойталаачын канчаар тайылбырлаарыл?

РЕДАКЦИЯДАН: Г. Канчыыр-оол (удуртукчу кижи) күш-ажылдың сагылга-чурумун үреп турганын коллективтиң кежигүннери факт-барымдаалар-биле бадыткаан-дыр. Орта болушпайн турар бис.

Протоколдап чүү деп шиитпирлээни билдинмес. Ол ышкаш совхозта кадр айтырыын шиитпирлеп турарында частырыглар бар-дыр. Механиктиң ажылдап келгенинден бээр 11 инженер солушкан! Баштайгы таварылгада кол инженерни үндүргени шын эвес болганындан директорнуң дужаалын РАҮК солуур ужурга таварышкан. Кол специалисти совхозтуң күш-ажылчы коллективиниң чөвүлелиниң шиитпиринге үндезилээш, директор эвес, а РАҮК үндүрер эргелиг. Материалды совхозтуң күш-ажылчы коллективтериниң каттышкан хуралынга эвес, чүгле ниити совхозтуң күш-ажылчы коллектив чөвүлелинге чугаалажыр, шиитпир үндүрер ужурлуг турган.

«Найырал» совхозтуң директору Кызыл-оол Кыргысович Дүрбүлек бистиң редакцияга чораш барган. Хуралдың протоколу интервьюга харыым ол дээрзин ол бисте чугаалады. Ук протоколга немей 4 арын тайылбырны база капсырылга кылдыр киирип каан болду. Ында база-ла үндүрткен инженерниң буруудадып турар. Чогум кым бижээни билдинмес, ат салбаан. Ону директорга көргүскен бис.

Корреспондент К. Оюннуң мында киирген тайылбыры-биле Кызыл-оол Кыргысович чешпээрешпес болган. Ынчалза-даа плюрализмни барымдаалааш, редакция корреспондентиниң тайылбырын база парлады.

ИЕНИҢ ӨӨРҮШКҮЗҮ

Совет күрүнениң доктаадып тургусканы хүндүлүг аттың эдилекчизи Маадыр-ие Кочук-Кара Хемчик-ооловна Чамбал кобальтылыг Хову-Аксында чурттап орар. Ол Кызыл хоорайга, ынчангы Тыва Арат Республиканың президентизи турган Алыг-Түлүш Хемчик-ооддуң өг-бүлезинге 1935 чылда төрүттүнген, өг-бүлениң ийиги уруу болур. Кижиге чүдүүр чорук кедерээн ол чылдарда чуртка дендээн хообуу-дүрүм чок яла-шаажылал Тывага база чедип кээп, хөй кижиниң үндезин, барымдаа чок черге шиидип, камгайыра чок ялалаан. 1938 чылда белүк күрүне ажылдакчылары-биле кады Алыг-Түлүш Хемчик-оол база каржы нүгүл шиитпелге таварышкан.

Хемчик-ооддуң кадайы Кыргыс Мыртыкпаа үш чаш уруу-биле арткаш, эт-херекселин хавырткаш, «чоннуң дайзынының кадайы, ажы-төлү» деп адаткаш, төрээн Хендергезинге кээп, төрел чонунуң аразынга чамдык кижилерниң соок караан көрүп, эребенниг сөзүн дыңнап чораш, чаш ажы-төлүн доруктуруп, бут кырынга тургузуп алган. Уругларының улуу Кыргыс Доспанмаа бо хүннерде Ак-Тал суурда ажылдыг, бай-шыырак чурттап, күрүнениң пенсиязын ап олурар. Хеймер оглу Бак-Көк өг-бүлелиг база-ла Хову-Аксы суурда ажылдап, чурттап чоруур.

Маадыр-ие Кочук-Караның амыдыралында онзагай чүве чүү дизе, оон хөй ажы-төлүнүң ажылдаары ажылдап, өөренири өөренип, шупту чаңгыс черде — Хову-Аксында чурттап чоруур. Хөй ажы-төлдүң уругларында тудугжулар, харылзаа ажылдакчызы-даа бар, артканнары студентилер, өөреникчилер. Төлентиг мөзү-бүдүштүг аданениң ажы-төлү база эки мөзүлүг кижилер кылдыр кижизиттинер дээрзин чон билир болгаш хөй ажы-төлдүг бо өг-бүлениң уругларының төлентиг ажы-чаның чон, эп-өөрү мактап чугаалажыр.

Кочук-Кара Хемчик-ооловнаның өөнүң ээзи, уругларының адазы ийи чыл бурунгаар аараш чок болган-даа болза, Маадыр-ие уругларын сагыш човангыр азыравышаан.

Бодунуң үезинде актыг черге нүгүудеткеш, ажы-төлүнден, ажы-тынындан чарылган Алыг-Түлүш Хемчик-ооддуң үре-салгалы үзүлбейн уламна өзүп, көвүдеп, төлентиг кижилер болганы Маадыр-иени, оон незе 84 харлыг Мыртыкпаа кырганы, Доспанмаа, Бак-Көк оларны өөртүп, чоргаарландырып чоруур.

Кыргыс Мыртыкпаа кырганның, Маадыр-иениң айда ап орары пенсиязының хиреэлиг кончуг. Ылангыя хөй ажы-төлдү өстүрген, хөй-ниитиниң ажылы дээш бүгү назыда ажылдап чораан Маадыр-иениң пенсиязынга немелде кылыры күзенчиг. Ол ышкаш пенсилерниң чурттап олурар оран-бажыңынче кичээнгей салыры Тандық районнуң күүсенчи комитединден, Хову-Аксы суур Совединден негеттинип турар.

Василий ТАМДЫН-ООЛ.

АЪТТАНЫРЫНГА БЕЛЕН

Советтер чуртунуң амыдыралында эң чугула политиктиг болгаш харысалгалыг кампания — чоннуң чизези хүн келген тудум чоокшулап олурар.

Чоокта чаа район төвү Хандагайты суурга райкүүскомнуң статистика килдизиниң эргелекчизи А. К. Тюлюшке удурткан районнуң чизе комиссиязы чизечилерниң семинарын организастап эрттирген. Анаа кедээ Советтерниң күүскомнарының даргалары, оон секретарьлары болгаш чизеже хаара туттунган чамдык район база кедээ Советтерниң депутаттары, активчилер — шупту 47 кижи 3 хонук иштинде чизе карточкаларын долдурар талазы-биле өөредилгени эрткеннер. Семинарның түңнели-биле кижи бүрүзү чизе документилерин долдурар талазы-биле шылгалданы дужааганнар.

Семинарны организастап эрттирериңге районнуң чизе комиссиязының кежигүннери З. Ооржак, Т. Килчен, Н. Тюлюш олар идепкейлиг киришкеннер.

Семинар чорут турар үеде районга чизениң кыска хуусаа иштинде бедик организастыг деңнелге эрттирер талазы-биле белеткел ажылдарын чорудуп турарының талазы-биле кедээ Советтерниң күүскомнарының даргаларының информациязын база сайгарып чугаалашкан.

Кедээ Советтерниң девискээр аайы-биле чизе кылыр болуктерниң кежигүннери тодараттынган. Малчыннарның эң ырак кыштагларынга чедир автомашиналыг болгаш аъттыг чоруур чизечилерниң маршруттары тодараттынган.

Районга чоннуң чизезин бедик организастыг деңнелге эрттирери-биле 1989 чылдың январь 12-де чизечилер аъттанырынга беленнер.

Тапов МОНГУШ.
Өвүр район.

ХООЧУННАР УЖУРАШКАН

Улуг, делгем Төрээн чуртувустуң булуңнарындан партизан алдарның хоорайы Ровного оон хостакчылары — 6-гы гвардейжи аъттыг шериг корпузунуң хөй национал дайынчылары бо чайын база катап чыылган. Ровнонуң Морозов аттыг 8-ки, Ыракты Чоон чүктүң 8-ки аъттыг шериг, Ровнонуң Кызыл Туктуг гвардейжи 13-кү дивизияларының болгаш корпустарының аңгы-аңгы кезектериниң дайынчылары болгаш командирлери — шупту 150 ажыг кижи анаа келген.

Бистиң Полесьеге болган хоочуннарның ол ужуражылгазы кончуг солун эртип, оларның-биле область төвүнүң күш-ажылчы бүдүрүлгелериниң, тодаргайлаарга, лён комбинадының, трактор агрегаттары кылыр заводтуң, «Ровноулетпүртүдуг» трестиң, автотранспорт бүдүрүлгениң коллективтери ужуражылгаларны эрттирген. Баштарының дүктери чаңгыс аай ак өңнүг хоочуннар боттарының киржип турганы тулчуушкуннар болуп турган черлеринге чораан. Олар ынчан Совет Эвилелиниң Маадыры Д. Н. Медведевтиң удуртуп турганы партизан отрядының дайынчы алдар музейин база сонуурган хоочуннар.

Хоочуннарның ужуражылгазынга тураскааткан байырлыг митингиге тыва эки турачылар — эрес-дидим хайгыылчы чораан, ам Калинин хоорайда чурттап турар Юрий Седен-оол, Кызыл хоорайда чурттап турар Борис Лама олар чүве чугаалааннар. Ол тыва аалчыларга бистиң Деражно суурнуң хүндүлүг хамаатылары деп бедик атты тывыскан.

Байырлыг хурал соонда, хоочуннар школада найырал музейин сонуургааннар. Олар «Рассвет» колхозка барып, оон ажыл, амыдыралы-биле база таныжкан. Аалчылар суурда тураскаалдыг черлерни база кезип көрген: тыва аалчылар Кечил-оол аттыг кудумчузу эргип, тыва эки турачыларга тураскааткан мемориалдыг самбыра баарынга, В. И. Ленинге тураскаалга. Аллар бедигээжинде акы-дуңма хөөрүнге чечектерни салганнар.

Ровнога болган хоочуннар ужуражылгазының программазын байлак тургусканы болгаш ону ол ёзугаар эрттирген.

Я. ВОЙЦЕШКО.
Деражно ортумак школазының башкызы.

Декабрь 30—ССРЭ-ниң тургустунган хүнү

ЧҮНҮҢ-БИЛЕ ДУЗА КАДАЙН

РЕПОРТАЖ-ШҮЛҮГЛЕЛ

— Оо, кужур амытаны,
Оглаганым турган чүве.
Караа чаштыг, кавай дырбаң,
Хава ыдым чиктиг ээрген.
«Албыс аараан сойлук бе»— дээш,
Аттыныпкаш, ойладынтым.
Халап бооруң баш удур
Хава ыдым эндевейн,
Мээң соомдан үнүпер деп,
Медээ берип турган боол-тур.
Мелегейин мени көрем,
Уруум төлү ийистерин
Ургайга диригге-ле
Хөмдүрүп кааш, хиничек көрүп,
Хөлеге боол чорууруму—
Өршээ-сүлде, чырык хүнүү
Өртемчейге канчап көөр мен!—
Палатаның соңгазынче
Бажын сукпаш, чүткүп турган
Кадайны көөп эмчи сурган:
—Кожаң төлү өскүс арткан,
Кожагар-ла чааскаан мен — деп,
Канчап сеглеп диттигер сен.
Өске кижи төлү база
Өртемчейниң үүлези.
Эне дээрге демей-ле не
Эн-не ыдык хүлээлге-дир.
Эмискикти тудуп алгаш,
Эриге-даа бөөрүң магат.
Човуланга човуң дуза,
Чолуң черле чектевейн чор.
Эне кижи эртенинде
Соңга өттүр көрүп турган
Сонпуг-мурнуг эшелоннар
Эмин-домун сөөртүп келген.
Муң-муң кижи хары угаа
Бузундута кыстырыпкан бачым өйде
Кызыл крест адаа-биле ханын дужааң,
Кым-бир кижи ажы-төлүн сунуп алган
«Чүнүң-биле дуза кадып болур мен!»— деп,
Чүк-чүктен бүгү кижи тура халаан.
Аалчызын эргип ажыр уткуп алыр
Армения айыыл-бергээ таварышкан.
Ленинакан,
Кировакан,
Спитакче
Эштерниң кужу, деми сөктүп кирген.
Кыдыраажын ажып алгаш орган хевээр
Кызыл шылба кевей кижи ажы-төлү
Бузундулар аразында уук-чазык
Буду, хоры аңгы-аңгы чытпышаанар—
«Оглум кайыл!..
Кызым кайыл!..
Оо, сүлде, бурган кайыл?!
Чүү деп мындыг халавыл бо,
Сүзүүм чүге хоозун барган?!
Чер шимчээш он-даа хонгаң
Севанда ам хары чаапкан.
Бир-ле озал ханызында
Бичии кижи чиңге үнүг
Чонууртааның не кижи
Чожуй аарак эскерип каан.
Француз эр ыдын четкеш,
Дораан анаа чеде берген.
Быра-биле хапаларны
Доозуннарлыг кедуртүпкен
Ойнааргын хойлап алган
Оганес бо дириг чыткан.
Американ эмчи угбай
Амы-тынын эндип каан.
Оганес ам Ереванда
Ойнап халып турар чораан.
Ачы-дуза дилим холу
Муң-муң кижи тынын алган.
Армения качыгдаан бол,
Муңгаралды шыдап эртер.
Доң кыжын саап ижер
пизэн соккаш,
Дорту-биле агар санче шуудуп орар
Малчын ирей үлегерин бодап келгеш,
Ивазым оруп шылавадым, хоржок-тур мен.
Дүне када удуп чадааш, тура халааш,
Дунурээзин долган сеткил чавырылдыр
Ажыңнарга киржилгем боор шүлүүм бижиң,
Армян эжке кадар дузам бодап ор мен.
Шүлүглелдиң гонорары каш-даа болза
Чуроом сеткээн өскүс чашка дуза болзун
Харавчытай чалгыны дег кара кирбиин
Качыгдалдың думаалайы дуглап алгар
Армения човуланы делегейниң
Аас хүнүн кежигелей турувутту
«Чүнүң-биле дуза кадып болур мен»— деп
Чүс-түс чурттар вайыралчы холун сунду
Ядролуг ракета сөөртеп шериг
Ыяткан дег орук ара доктаай дүшту
Эп-сеткил мээңээнде, кижи кужу
Эрит далай, чырык хүн дег күчүлүг-дүр!
Дайын-чааның өртүн дуглап болур-дур деп
Далаган чок тайбың ишке бүзүрээр-дир.

Черлиг-оол КУУЛАР.
ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

АВТОРДАН: Бо шүлүглелдиң гонорарын Арменияда чер шимчээшкининге таварышканнарга дузаламчы кыдыр № 700412 агар санче шилчидерин редакциядан дилеедим.

Өөреникчи болурун төрээн дылын эки шиңгээдип алыры оон орус дылга болгаш өске-даа эртемнерге чедиишкинниг өөренииринге ажыктыг. Тээли ортумак школазының тыва дыл башкызы Кара-кыс Салчаковна Сеңги-Доржу хөй чыл ажылдаан, байлак арга-дуржулгалыг башкыларының бирээзи. Ол тыва дыл кичээлдерин улустуң аас чогаалы, төөгүзү, хүн бүрүнүң амыдыралы-биле холбап, өөреникчилерге быжыг билиглерни бээр дээш кызымак ажылдап турар. Өөреникчилери ынак башкызының кичээлдерин четтикпейн манаарлар.

ЧУРУКТА: Кара-кыс Салчаковна өөреникчилери-биле кады.

Татьяна ХЕЙМЕР-ООЛДУҢ сөзү болгаш фотозу.

КӨДЭЭ БИЖИКЧИ

Шуйнуң араттары хуу ажыл-агыйлыг турар үеде, ынчан бир күзүн, Канчыырларның тараазының дүжүдү аажок хөй болган. Шанның долдур, оон даштында бөөр оваалап каан моожаларны башкы хар чаттыже, үзе-тура бастырып четтиккен. Ол өйде өг-бүлеге оол уруг төрүттүнген. Өөрүшкү өг долган. Аалдың улуг улустары сүмелешкеш, арбыы, чалгай дүжүт-даа алган, тараалап чылда төрүттүнген оол-дур, Арбай-оол деп адап алыр дишкеннер. Ада-иези күзелдии-биле чөпшээрешкеннер.

Арбай-оол, адын бадыткаан чүве дег, кара чажындан чер ажылы кызырынга—тараа, сиген ажаап өстүрериинге сундулуг кижи болган. Ол 1958 чылда Шуй сес чыл школазын дооскаш-ла, «Мурнакчы» колхозтуң хову бригадазынга ачазы-биле кады суггатчылап ажылдай берген. Куш-ажылчы тура-сорук, черге ынакшылы ону ажылдаарынче чайгаар-ла ынчаар башкара берген.

Оон бээр мугур ужен чыл эрткен. Арбай-оол Хертекович Канчыыр ам «Мурнакчы» совхозтуң тараа, сиген суггадын бүрүнү-биле харыылап, он алдыгы чыл гидротехниктеп ажылдап турар.

Шуй суурга Арбай-оол Хертековичиниң сураглап чеде берген кижи, ол чериң улузунуң ону «көдээ бижикчи» деп адай бээрин дораан-на эскерип каар. Чаңгыс чер чурттугларының анаа мындыг атты тыпсы бербээни таварылга эвес. Ол 1970 чылдан эгелеп солуннарга материалдарны бижип эгелээн.

— Солун-биле харылзаавар канчаар эгелээнил?— деп, оон бир-ле катап сонуургап айтырган мен.

Ол мынчаар харыылаан:

— Ынчан ажыл-агыйга, ылаңгыя чер ажылынга, четпестер мени бодандырып, дүвүредип келген. Буга, сумун баштарын чогуур үезинде септеп, аштап албазындан часкы чер суггарылгазының орайтап, шывар чок болуруң улуг, биче хурал-суглаалар-га чеже-даа чугаалаарымга, мээң саналым кулак даштыбиле эрте бээр, түңнел чок болурга, ол дугайында шүгүмчүлелдиг материалды «Шынче» чорудупкан тарыымга, дораан-на парлаттынган. Суггатчы өөрүм ону номчааш, аажок деткээн. Шүгүмчүлелге хамаарыштыр хемчег алдынып, ажыл-даа шимчеп үнген. Ол бүгү баштайгы материалды бижээнимм, чедимчелиг түңнели мени хей-аът киирип, солун-биле шайыралымны быжыктап доңпаан.

Арбай-оол Хертекович хөй кезиинде ажыл-иште четпестерни сойгалап, шүгүмчүлелдиг материалдарны колдадыр бижип келген. Тантаашкын чылдарында шүгүмчүлелдиг материалдар бижиир дээш чамдык удуртукчулар безин анаа хоңну чок турганы, бир чамдыктары четпестерин ээп алыр дээш эвес, шүгүмчүлелдиң боттары агартынып үнериин оралдажып чүткүүрүн көдээ бижикчи ам сактып чугаалап орар.

Ажык-чарлыг чорук эде тургустунуушкунуң чаа орукту ажыткан. Ол бо чылын ажыл-агыйжы эвес чоруктарның, бойдус камгалалында четпестерниң, оорлар-биле демиселдиң дугайында шүгүмчүлелдиг материалдарны солунга бижээн. Хоочун бижикчи солунга четпестерни чарлап каары-биле кызыгаарлаттынмайн, парлаттынган материалга даянып алгаш, ону эдериниң талазы-биле ажылды түс черге организастаарынга боду хол тутчуп киржип турар. Бойдус байлааның тетчеглекчилеринге, оорларга удур рейдилерин, ажыл-агыйжы эвес чорукту улусчу контроль постуларының болгаш бөлүүнүң хуралдарынга чугаалажырынга хыналдаларны чорударын өске харыысалгалыг кижилер-биле кады совхозтуң девискээринде боттандырып турар.

«Мурнакчы» совхозта улусчу контроль бөлүүн ээп каш чылдарда эки удуртуп келген. Ынчангаш ажыл-агыйны организастаавында социал-экономиктиг хөгжүлдеге шаптыктай бээр үүрмек-даа четпестер оон караанга көскү болгаш ону чаңдыр көрбес.

Көдээ бижикчиниң дуржулгазы улгадып, чырыдыр турар темазы калбарып орар. Амгы үеде эде тургустунуушкунуң шолбаннарының чаартыкчы ажыл-ижиниң арга-дуржулгазын, бодунуң ынак мергежили суггат болгаш суггатчылар, оларның моон соңгаргы сорулгаларының дугайында солуннарга хөй-биле бижиирин ол бодап чоруур. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, көдээ бижикчиниң пландары-ла хөй. СЭКП райкомунуң бюрозунга бадылап тургузуп каан районда көдээ корреспондентилер бөлүүнүң кежигүнү кижи болганда, оон сорулгалары хөй талалыг болбазының арга чок.

Көдээ бижикчи Арбай-оол Канчыырның куш-ажылчы, хөй-ниитичи чоруу бедии-биле үнелеткен. Ол «Куш-ажылчы шылгарал дээш» деп медальдың эдилекчизи. Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан.

Барба БАГАЙ-ООЛ.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ДЕКАБРЬ 30-ЛЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Анаа-ла Арктика». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 11.05—11.15 — Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.45 — Эде тургустунуушкун прожекторy. 15.55 — Новолипецк металлургтарының орус улустуң А. Мистюков аттыг ниити ырының концерти. 16.25 — «Чүүден болган чүве». 16.55— Чурттуң уруглар уран чүүл коллективтериниң концерти. 17.25 — Мультфильм. 17.35 — Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.05 — Биовитаминниг концентратты бүдүрериниң болгаш ажыглаарының талазы-биле бүгү-эвилел конференциязындан репортаж. 18.50 — Бөгүн делегейде. 19.05 — Уругларга фильм. «Чараш шиви». (Канада). 19.30 — «Интермедээ». 20.00 — «Хере турупталылар». Эстрадалыг көргүзүг. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Хере турупталылар». Уланчызы. 23.15 — «Мергежилим — оператор». Док. фильм. 23.45 — 01.20— «Үзел-бодал».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — ССРЭ улустарының таңнылары болгаш ырлары. 8.45 — Англи дыл. 9.15 — «Ырак-чоок». Док. телефильмнер. 10.30 — Англи дыл. 11.00 — «Ол-ла Мюнхаузен». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 13.05 — Мультфильмнер. 13.40 — Медээлер. 13.50—15.00 — Уругларга фильм. «Алыг сыну». 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.10 — Уругларга фильм. 18.30 — Медээлер. 18.40 — «Азия тову». ССРЭ-ниң тургустунган хүнүнге турескааткан программа. 19.10 — «Хөглүг өг». Чаа чыл байырлалынга турескааткан хөглээшкинниг программа.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — XIX партконференцияның угаадыышкыны-биле «Отчеттар болгаш соңгуудалар». 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45—23.55 — «Приморье бульвары». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — Мультфильм. 18.30 — «Дириг амытаннар оранынга». 19.30 — «Братиславаның байырлалдары» фестивальдың концерттери. В.-А. Моцарт. Концерт. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Кино

ДЕКАБРЬ 30-ЛЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Беглецы» 9.20, 11.10, 13.00, 14.50, 16.40, 18.30, 20.20 (узаткан) шактарда.

Бичии зал: «Соучастие в убийстве» 14.00, 17.20, 19.20, «Ну, погоди!» - 16.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник» 9.30, 12.50, «Держаться за воздух» 11.10, 14.30, «Данди по прозвищу «Крокодил»» 16.10, 18.10, 20.10 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Комиссар» 12.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Меня зовут Арлекино» 14.30, 17.10, 19.50 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-6: «Одинокая женщина желает познакомиться» 18.00, 20.00 шактарда.

агаар

Республиканы кезек булуттаар. Чамдык черлерге биче хар чаар. Хаттың кужу кошкак. Дүне 31—36, чамдык черлерге 41 градус, хүндүс 23—28, чамдык черлерге 20 градус чедир соок.

Кызылга кезек булуттаар. Чагбас. Хаттың кужу кошкак. Дүне 34—36, хүндүс 26—28 градус соок болур. Автоорукпарга эртенги үеде туманнаар. 2—4 километрге көстүр эки.

ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг школазы хүндүскү болгаш кежээки курстарга секретарь-машинисткаларны өөредип турарын чарлап тур. Өөренириниң хуусаазы үш ай. Өөренген дээш 160 рубль төлээр. Школада общежитие чок.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 49. Телефон №№ 2-25-28, 2-27-75.

Редакторнуң оралакчызы
К. К. САТ.

МЕРГЕЖИЛИН СОЛУВААН

Хар чаапкан, ноябрь төнчүзү чүве ийин. Теректиг хемниң кежиг аксынга «хуулгаазын» кижи тыпты берген деп чугаа тараан. Сонуургааш, оон өөнге чеде бердивис. Өгнүң эжик аксында моторну киирип каан тур. Өг иштн бенанниг. Дөр бажында кино-чурумтарның улгаттырган чурук-херүүн аскан. Өгнүң эр ээзин таныш кагдым. О-Шынааның Иштии-Сарыг-Бел чурттуг Дагба болду.

Дагба Чамзырай Новосибирскиниң киномеханиктер курзун дооскаш, келгени ол чүве-дир. Аныяк киномеханигивис үжен-дөртен кижиге өй хире хос өрээл-ле тып алза, анаа кино-чуруун көргүзе каапкаш баар турган. Оон школачыларга кинону тайылбырлап тургаш, көргүзеринге аажок таарзынар турган бис.

Оон бээр удавас дөртен чыл болур. Бо үениң иштинде Дагба киномеханик мергежилин солуваан. Ол кайда-даа ажылдап турган мактадып келген. Дагба Чамзырай бо хүннерде «О-Шынаа» совхозтуң киномеханиги. Ол ай, квартал пландарын доктаамал күүседип турар. Ол бодунуң байлак арга-дуржулгазын аныяктарга дамчыдып чоруур. Марина Хирбээ, Моңгал Моңгуш (Барыын-Хемчик), Сүге Дүпчүр (Эрзин), Эрен-оол Шойдак (Тес-Хемниң Чодураа) болгаш Доржу Балзаңай (Берт-Даг), оон-даа өскелер кино уран чүүлүн чонга бараалгадып, хоочун дагдыныкчызының херээн төлептиг уламчылап чоруурлар.

Мурнакчы киномеханиктиң бажыңында оон ак сеткилдиг ажыл-иштиин херечилеп турар хөй-хөй шаңнал, мактал бижиктер бар. Дагба Чамзырай—кажан-даа бодун өрү көрдүнмес, биче сеткилдиг ажылчын. Бодунуң дугайында ол эвээшти чугаалаксаар. «Кижи бодунуң шилип алган мергежили-биле чонунга ажылдап бээри—хамааты бүрүзүнүң хүндүлүг хүлээлгези»—деп, ол чугаалаар. Дагба Намчалович он уругнуң адазы. Сагыш човаңгыр ада уругларының өөренип турар школазы-биле доктаамал харылзаалыг.

Моторк ТИРЧИН.

«ХҮНЧҮГЕШТЕ» МАГАЛЫГ-ЛА

Бай-Тайга районда Шуй суурнуң мурнуу талазында чайгаар бүткен чурумалдыг арыг иштинде «Хүнчүгеш» уруглар сады бар. Ында бүгү-ле чүве үениң негелдезинге дүүштүр тургустунган. Бичии чаштарның ойнап дыштанырынга, өөренииринге бүгү-ле чүве таарымчалыг. Бажыңның даштыы талазында уруглар ойнаар бүгү-ле херекселдерин кылган. Чайгы үелерде тарымал чечектер көрүштүг-ле. Садикте ниитизи-биле 84 уругларны үш бөлүкте хаара туткан. Ортумак болгаш улуг бөлүктерде уругларны школага өөренииринге белеткеп турар. Анаа номчуп, санап, бижиириинден аңгыда, аажы-чаң, культура талазы-биле чаш кижиниң караан чырыдып деп чүве ындыг-ла белен эвес. Бо ажылга ында 20 ажыг чылдарда ажылдап келген хоочун башкылар Мария Мит-оолду, Күнзенмаа Доскаарны, Манчы Доңгакты, эргелекчизи Римма Чыргалды, Оюмаа Дамбылды адап, оон-даа өскелерге уругларның ада-иелери өөрүп четтиргенин илередип турарлар. Ынчалза-даа уруглар садының тудуун кылтандан бээр мынчага чаңгыс-даа септелге кылбаан. Чай болурга-ла үүрмек септелгезин оон ажылчыннары, башкылары боттары кылып ап турарлар. Келир чайын улуг септелгени анаа кылбас болза бустурунуң кырында келгенин оон ажылчыннары, башкылары чугаалажып орарлар. Бо талазы-биле районда улус өөредииге килдизи хемчээл алыры чугула.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

УЛУГ СОНУУРГАЛ-БИЛЕ КӨРГЕН

Ырак-узак Моңгүн-Тайганың ажыл-ишчилери чаа тургустунган экспериментилдиг театрның «Чаштанчының чалбыраажы» деп солун программалыг концертин көргеннер.

Концерт шуккинчилерде көрүкчүлерниң сагыш-сеткилин хаара тудуптар ындыг талант барын бадыткаан.

В. Доңгактың тургусканы «Артистиң амыдыралы» деп миниатюра, артист кижиниң сценага амыдыралының оруктарын, оон аас-кежиктиг ак бедиктерин, бүтпейн барган күзелдериниң кударалын артистер Г. Доржу, Е. Моңгуш, М. Дас таңцы «дылы»-биле илереткени чараш.

В. Шекспирниң «Чагыртпасты чагырганы» деп комедиязындан, Ф. Шиллерниң «Мария Стюарт» деп трагедиязындан үзүндүлерде артист Г. Доржунуң ойнап турары онзагай болду. Ол ышкаш Ч. Кууларның «Дүрген-не сарыымга четсимзе» деп шүлүүнге үндезилээш, амыдыралдан хайгааралдарны артист С. Ооржак, А. П. Чеховтуң «Өөрүшкү», А. Даржайның «Шак чипкен» деп чогаалдарын артист Б. Моңгуш оларның күүседиин адыш часкап хүлээп алганнар.

Чогаалчылар С. Сүрүң-оолдуң «Авазынга даңгырак», А. Даржайның «Чурттаарын күзээнзе», В. Серен-оолдуң «Чүс угааныг Дилгижек-оол» деп чогаалдарынга үндезилеп тургускан номерлерниң күүселдезин чыылганнар сонуургааннар.

Солун концерт төнген соонда көрүкчүлер «Чаштанчының чалбыраажы» улам-на чалбырааштазын деп йөрээп турганнар.

Айланмаа ДОҢГАК.
Моңгүн-Тайга район, Мугур-Аксы суур.

ДӨЗЕКСЕВЕЙН КАНЧААР

«Тыва даг-дугу» комбинаттың профилакторийинде эмчи сестразы Дарья Маадыр-ооловнаның дугайында чылыг сөстерни силерниң солун дамчыштыр сөглексээн мен. Ажылынга бердингэн, кежээ-ле омак-хөглүг, бергелерге торулбас, дузааргак бо кижиниң дугайын хандыр билип алыксаам, боду-биле эдээн хөөрешкиниче-даа.

Бичиизинде он ажыг ажы-төлдүг малчын өг-бүлеге өскен. Сүт-Хөлге ажылдап тургулаан орус эмчилерни өттүнүп ойнап чораан, шынап-ла, күзелин четкен. Кызылдың медицина училищезин дооскаш, төрээн булунунга фельдшер-акушерлеп ажылдап турган. Көдээ черге эмчи ажылының чымыштыг бергелерин-даа көрүп эрткен. Аалының иштн Владимир-биле Ак-Довуракка таныышкан, ол хевээр мында чурттап, ажылдап арткан. Ам профилакторийде эмчи сестралап турар. Физиокабинетке эмнедир кижилер база хөй-ле болур. Оларга кичээнгейлиг болбас болза, черле хоржок.

Дарья Дагба-Доржу эки эмчи сестразы болурундан аңгыда, өг-бүлезинде ажы-төлүнге ёзулуг үлегерлиг ие. Оглу биле уруу школада эки өөренип, оглу музыка школазында база барып турар. Уругларның авазының хөй-ниити идепкейи көскү. Ак-Довурактың культура, спорт амыдыралынга бо-ла киржи бээр. Школадан бээр-ле волейбол ойнаар, теннис база сонуургалдыг, спорт-биле ооңуктежип чоруур болгаш, ол хире назынында ам-даа дыка шилгедек. Бо чылдың октябрьда Барыын-Хемчиктиң хоочун волейболчулары-биле кады республика маргылдаазынга база киржип чораан. Команданың ийиги черни алган, киржикчилерни шаңнап, мактаан-даа. Бот-тывынгыр уран чүүлге доктаамал киржип турар, ырлаар-даа, хомустаар-даа. Амыдыралчы идепкейлиг турушка ажы-төлүн, өг-бүлезин чайгаар-ла хаара тудуп турар. Өг-бүле шупту бассейнге кээп эштип турарлар.

Ындыг үлегерлиг авазын уруглары чайгаар-ла дөзексээр болбайн канчаар.

Александра ГАЙНУТДИНОВА.

БИЖИКЧИЛЕР ЭМЧИЛЕР ДУГАЙЫНДА

• Чагаалар допчулалы •

Медицина темазынга сөөлгү чылдарда чагаалар көвүдеп турары таварылга эвес. Медицина хандырылгазының экижидери хүнүн чугула сорулгазы болу берген.

Чагааларның аразында хомудалдар, шүгүмчүлелдер-даа бар. Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Тес-Хем, Өвүр, Моңгүн-Тайга районнардан шүгүмчүлелдиг чагаалар келгилээн. Оларның чамдыызын сайгарары-биле Кадык камгалал министерствозунче чоруткулаан турган. Министерствонуң талазындан, ылаңгыя сөөлгү чылдарда чагааларны саадатпайн сайгаргаш, хемчээл ап, редакцияга харыыны берип турары бистиң харылзаавыстың экижээнин, оон чоннуң үнүнге дыңнангырын көргүзүп турар-дыр.

Ынчалза-даа чамдык райкүүскомнар, районнарның төп эмнелгелери харыыны саададып, азы шуут бербейн баар.

1988 чылдың январьда Шагаан-Арыг эмнелгезинде четпестер дугайында чагааны, сентябрьда Ак-Талдың чурттакчызы Бүрбү Саттың хомудалдыг чагаазын хемчээл алыры-биле редакция Улуг-Хем районнуң төп эмнелгезиниң кол эмчизи А. Т. Баланче шилчидерге, анаа хаапаар. Ниитизи-биле Улуг-Хем районнуң эмнелгелеринге хамаарыштыр 1988 чылда шүгүмчүлелдиг 6 чагаа келген. Районнуң эмнелге черлериниң ажылында четпестерни бижээн чоннуң чагааларын сайгарып, оон түңнелдиг үндүрген болза, ажыл-херекке ол чүгле дузалыг болур ийик. Ындыг чагааларның чамдыызын «Шын» солуннуң түскай корреспондентизи К. Т. Оюн ол черлеринге чедип сайгарган.

Аңгы-аңгы районнардан эмчилерниң ачы-буяны дээш кижилер өөрүп четтиришкинин илергейлеп, редакцияже база эвээш эвес бижип турар. Ам ындыг чагааларның чамдыызын маңаа көргүзейн.

Тожу районнуң Адыр-Кежигден Шомбул Сотпаевич Самбуу чагаазында аар аарааш, Тоора-Хем эмнелгезинге ур эмнеткенин, эмчи М. И. Коңгар, медсестралар В. К. Күдер, И. М. Ширинг-оол болгаш оон-даа өске ажылдакчылар чымчак, чаагай сеткил-биле хүлээп алгаш, эки эмнеп, сегидип кааның бижээн. Эмнелгениң иштики байдалы арыг-силиг, телевизор-даа бар, аарыг кижилерге аъш-чемни амданныг кылдыр белеткеп турар. Моон алгаш көөрге, районнуң эмнелгези эде тургустунуп турар-дыр деп, куш-ажылдың хоочуну Ш. С. Самбуу сеткил ханышкыннаан-биле чугаалаан.

Кызыл-Хая эмнелгезиниң ажылынга хамаарыштыр эки медээни база алган бис. Ол участок эмнелгезинде бир чаа специалист немешкенин хоочун бижикчивис Уепун-Доржу Иргит дыңнаткан. Эрткен чылдың февральда Кызылдың медицина училищезин дооскаш, комсомолчу Мариана Хертек өскен-төрээн чериниң эмнелгезинде акушерка болуп ажылдай берген дээн. Бо ажылдап келгени кыска үениң дургузунда безин аныяк акушерка каш-даа иелерниң караан чырыдып, божуп-чиигеп алырынга дузалаан.

Кызыл-Хаяның участок эмнелгезинге мен бодум база чедип, ажыл-ижи-биле таныжып чораан болганымда каш сөстен маңаа киирип каайн. Ында улуг эвес коллектив чоннуң кадыы дээш кызымак ажылдап турар. «Мөген-Бүрен» совхозта эмчилерниң хайгааралында турар бичии уругларның-даа саны арбын. 0—14 харга чедир 600 ажыг уруглар саналганып турар, оон иштинде 5 харга чедир чаштар 280 ажыг. Чылда ортумаа-биле 49-50 чаа төрүттүнген чаш урут немежип турар. Ынчап кээрде чүгле не-чаштың кадыы дээш безин ында медицина ажылдакчыларының харыысалгазы чиик эвези илден. Ында 16 чыл ажылдаан Александра Даншын-ооловна Доштуг-оол, медсестра Мария Чанчы-Хөвеева Ооржак, медпункт эргелекчизи Борис Орус-оолович Иргит болгаш оон-даа өскелер боттарының онзашкан ажыл-ижинге бердингэн кижилер-дир.

Эмчилерниң адынга чылыг сөстерни бижээн чагаалар Сүт-Хөл, Өвүр, Кызыл районнардан, Кызыл хоорайдан-даа келгилээн.

Сүт-Хөл суурнуң чурттакчылары Илья, Роза Кууларларның өг-бүлези оларның уруу Чечен аарып, баксырап турда, үйгү-чыдын чок демисежип тургаш, кадыын эгидип каан эмчилер Ч. Б. Даваа, А. Ч. Моңгуш, К. С. Ондар болгаш өске-даа эмчилерге, медсестраларга солун дамчыштыр өөрүп четтиргенин дамчыдарын дилээн.

Сагыш човаңгыр эргим эмчилер Светлана Далай-ооловна Доңгак болгаш өскелер-даа, медсестралар Маадып Ховалыг, Долаана Куулар оларга база Хандагайты эмнелгезиниң бүгү коллективинге өөрүп четтирдивис дээн сөстерин Өвүрнүң чурттакчызы Артаа Кууларның чагаазында киирген.

Республиканың улуг эмнелге комплекизи хөй салбырларлыг. Анаа кайы-даа районнардан келген аарыг кижилер эки шыкарлыг дузаны ап, кадыы экижээнинге өөрүп чанар. Хирургтар В. С. Ондар, В. П. Насырин оларның, медсестралар Людмила Пар-оолдуң, Шораана Далаа-Сюрюнуң кижилерге эвилең-ээлдээн Эрзинден Владимир Далай, Каа-Хем суурдан Чайнаа Калзан олар бижээн. № 2 терапияның эргелекчизи А. Д. Жебрецованы коллектив-даа, аарыг кижилер-даа хүндүлээр, медсестра Л. С. Биче-оол (ол эмнелгеде коммунистиг куш-ажылдың шалыпчызы, профком база херээженнер чөвүлелиниң кежигүнү) аарыг кижилерге кончуг ээлдек-эвилең, дежурнайлаан хүннеринде процедураларны хынамчалыг кылып чанчыккан деп, Өвүрнүң Хандагайтыдан Ш. М. Ооржак редакцияже бижээн.

Медицина темазынга чагааларны «Кадыкшыл— байлааныс», «Кадыкшылывыс — бодувустуң холувуста», «Эмчиниң сүмези» деп рубрикаларга парлап турар бис. Чагааларыңарны манадывыс.

Намчал ООРЖАК.

КАИ-НИҢ ДЫҢНАДЫЫ

Декабрьның ийиги он хонуунда республика девискээринге 25 озал-ондак болган. Оон түңнелинде бир кижи амы-тынындан чарылган, сес кижи бертинип кемдээн. Оон үжү ээрик чолаачыларның уржуундан болган.

Ол-ла үениң дургузунда Кызылга 793 орук шимчээшкининге хажыдыышкыннарны КАИ ажылдакчылары илереткеш, машинаны ээрик башкарып чораан 35 чолаачының машина башкарар эргезин казаан.

Оларның аразындан декабрь 11-де Кызылга Нефть газ тудуг министерствозунуң № 1 тудуг эргелелиниң чолаачызы В. М. Гарин, декабрь 12-де ол-ла организацияның чолаачызы Е. Г. Кузнецов, аэропорттуң ужудукчузу А. Д. Кухно хуу машиназы-биле, «Кара-Хаак» совхозтуң чолаачызы М. Я. Тарган, «Тыва суг тудуг» трестиң механизация эргелелиниң чолаачызы М. Д. Чондан, Кара-Хаак совхозтуң слесары О. Ч. Доңгак хуу машиназын дүрген башкарып чораап, озал-ондакты болдурган. Оон аңгыда чүгле Кызыл хоорайга 20 озал-ондак болган. Кызыл хоорайда автомашина-биле кижилер кырынче хеме халыдар таварылгалар ам-даа хөй. Декабрь 15-те эртенгиниң 8 шак 55 минутада Калинин кудумчузунга башкы институдунуң студентизи К. Д. Доңгак чүък машиназынга тавартпаш, бажы кемдээн, амгы үеде эмнелгеде чыдып турар.

Тес-Хем районнуң Шуурмак суурга декабрь 15-те кежээкиниң 5 шакта Лесная кудумчузунга ыяш ажыл-агый пунктузунуң чолаачызы В. В. Даваа ээрик ЗИЛ-157 машина-биле М. Ш. Довукайны өлүр бастырган. Озал-ондакты болдурбас дээш хемчеглерни ап, кышкы үеде тайгыр оруктарга дүрген халытпайн, кончуг кичээнгейлиг болуру чугула.

КУЛЬТУРА-СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ ДЫШТАНЫР ХҮННЕРДЕ

Декабрь 31-де, январь 1-де.
«СЫЛДЫС» САЛОН
«25 хардан өрү назылыгларга». Чаа чыл кежээлери. Эгелээри 18.00 шакта.

«ЕНИСЕЙ» КУЛЬТУРА БАЖЫҢЫ
Декабрь 30-де. Уругларның Чаа чыл байырлалы. Эгелээри 10.00 шакта.

Январь 1-де. Чаа чыл дискотекаазы. 19.00 шакта эгелээр.

Культураның болгаш дыштанылганың Н. Гастелло аттыг паркынче кирер черде кылган тоол хоорайжыгажынга Чаа чыл Елказының ажыдыышкыны декабрь 30-де 14.00 шакта болур. Соок-Ирей, Харжыгаш болгаш тоол маадырлары силерни манап тур.

Декабрь 31-де, январь 1-де. Чаа чыл дискотекалары 19.00 шакта эгелээр.

367000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241

«ШЫНЫН» телефоннары

Редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; приемная — 3-34-26; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93;
партийжи амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-25; совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-36-73; үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-41-23;
агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; пропаганда килдизи — 3-34-57; культура килдизи — 3-39-15; информация килдизи — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39;
очулга килдизи — 3-34-93; корректорлар — 3-34-19; үндүрүкчүлер — 2-27-41; бухгалтерия — 3-43-41; солун келбейн барганда — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга хуудазы. Тиражы 24637 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 223. ТС — 00311.

БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың декабрь 31 суббота
№ 300 (13900)
1925 чылдан үнелээлеттингеи.
Өртээ 3 кеп.

СЭКП ТК-да, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунда, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинде

СЭКП ТК, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели күш-ажылчы коллективтерниң, чурттап турар черниң айы-биле хамаатыларының, түс черниң партия комитеттериниң болгаш совет органнарының саналы-биле Л. И. Брежневтиң адын Осколдуң электрометаллургия комбинадының, «Мурнуу машина-тудуг заводу» бүдүрүлге каттыжыышкынының, Новороссийскиниң цемент комбинадының, Молдав ССР-ниң Оргеев районда «Виппоуэ» колхозтуң, Днепропетровскиниң металлургия институдунуң, танкының өөредилге дивизиязының, Днепродзержинск хоорайның № 1 ортумак школазының, Киев болгаш Днепропетровск хоорайларда шөлдерниң, далайның пассажир суднозунуң, Москваның М. В. Ломоносов аттыг күрүне университединиң студентилеринге стипендияларның аттарындан дүжүрер дугайында шиитпирни хүлээп алган. Днепродзержинск хоорайның Завод районунуң адын катап тургускан. Днепровскиниң металлургия заводунга, Днепродзержинскиниң индустриалдыг институдунуң бажыңынга болгаш Москва хоорайда Кутузов проспектизе № 26 бажыңга тураскаал самбыралар тургузар талазы-биле мурнунда хүлээп алган шиитпирни база күш чок болдурган.

• • •

СЭКП ТК, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели күш-ажылчы коллективтерниң, чурттап турар черниң айы-биле хамаатыларының, түс черниң партия комитеттериниң болгаш совет органнарының саналы-биле К. У. Черненконуң адын тараа ажаар комбайннар талазы-биле Красноярскиниң бүдүрүлге каттыжыышкынының, Кишиневтуң «Волна» бүдүрүлге каттыжыышкынының, Казах ССР-ниң Талды-Курган областа совхозтуң, Пенза хоорайда Пионерлер ордузунуң, Москва, Красноярск болгаш Кишинёв хоорайларда кудумчуларның, Кызыл Туктуг Чээн кызыгаар округунуң «Хоргос» кызыгаар заставазының, Красноярскиниң күрүне университединиң студентилеринге стипендияларын, Кишиневтуң күрүнениң И. Крянгэ аттыг педагогика институдунуң, Пензаның политехниктиг институдунуң аттарындан дүжүрер дугайында шиитпирни хүлээп алган. Красноярск крайда Шарыпово хоорайның болгаш Молдав ССР-де Шолданешт районнуң аттарын катап тургускан. Кызыгаар заставазының бирээзиниң бажыңынга болгаш Москва хоорайда Улуг Бронная кудумчуда № 19 бажыңга тураскаал самбыралар тургузар талазы-биле мурнунда хүлээп алган шиитпирни база күш чок болдурган.

Саанчы

Мария Бараановна Давик Тожу районнуң «Тоора-Хем» совхозтуң мурнакчы саанчызы, социалистиг чарыштың каш удаа тиилекчизи. 1988 чылда сүт бүдүрериниң планныг өмаалдапарын коммунист саанчы ажыр күүсеткен. Чаа 1989 чылда бодунуң күш-ажылчы көргүзүглерин Мария Бараановна улам бедидер деп шиитпирлээн. Саап турар инектериниң ажаалдазын, чемгериилгезин эки мниткеш, оардан хөй сүттү саап ап, аъш-чем программазын херек кырында боттандырарынга улуг үлүүн ол киирер.

ЧУРУКТА: күш-ажылдың шалыпчызы саанчы Мария Давик.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧАА ЧЫЛ БҮДҮҮЗҮНДЕ

Чаа чыл бүдүүзүнде Парлаалга бажыңынга журналист шүлүкчүлер Светлана Козлованың, Чооду Кара-Күскениң, Ондар Охемчиктиң, Артык Ховалыгның, Суваң Шаңгыроолдуң, нарлаалганың хоочуннары Алексей Аранчорнуң, Екатерина Тановалың, идепкейлиг бижикчи Марьям Рамазанованың, Юрий Кюнзегештиң состеринге бижээн ырлар чаңгыланып турган. Ырының төрүттүнеринге, ону дыңнакчыларга чедиреринге чарылбас үш кезек—шүлүкчүнүң, композиторнуң, ыраажының харысаалгазы бодаш улуг деп. Бо удаада олар кады чыглып келген. Хаваларда ыры дугайында үлегер домактарны, Салчак Тамбаның бо дугайында бижээн «Трио» деп шүлүүн Светлана Козлованың очулгазы-биле бижээш аскан.

Ыры кежээзинге композиторлар Ростислав Кенденбиль, Альберт Танов, Батый Кенеш, Сергей Бадраа, Саая Бюрбе олар киржип, авторлар-биле ажылдың дуржулгаазын, чамдык ырларының төөгүзүн чугаалааннар. Музыка викторинасы солун эрткен.

Авторларның ырларын Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери Тамара Ондар, Ангат Куулар, Телевидение болгаш радиодамчыдылга комитединиң солисти Вероника Норбу, филармония артизи Вероника Чооду, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Светлана Козлова, «Шын» солунунуң ажылдакчылары Ирина Бюрбю, Екатерина Дурбулек олар күүседикеннер.

Екатерина Танованың «Сылдыс-Шонар», «Аныяк агроном дугайында ыры», Чооду Кара-Күскениң «Долаана» деп ырлары сагыш-сеткилге чоок, эргим дыңналган.

Журналистер эвилелиниң организастааны бо кежээни моон-даа соңгаар уламчылаар күзелин аалчылар илереткен. Оларга Соок-Ирей биле Харжыгаш чаагай күзээшкиннерниң күзеп, белекчигештерин берген.

Бистиң корр.

Кыштаглаашкын—шыңгыы шылгалда

ЭГЕЗИ ДҮВҮРЕНЧИГ

• Оон канчап үнерил? Хемчеглерни алган соонда—боттандырар. •

Өвүрнүң «Коммунизмче орук» совхозу амгы үеде 22342 баш шээр малдыг, 1044 чылгылыг, 687 бода малдыг. Ол бүгү малды чемгерери-биле рапстан 600 тонна сенажты, 595 тонна көк-суланы, 1555 тонна сигенни белеткээн.

Эрткен чылын он бир айларның түңнели-биле алырга, 4113 хире хой, өшкү, 64 инек, 47 чылгы өлүп хораан. Бо чылдың ол-ла үези-биле деңнээрге, шээр малдың чидирии 2280, инек 7, чылгы 4 башка эвээжээн. Бир баш малга чижеглей алырга, он ажыг центнер чем единицазы онаажып турар. Чагбайн тургаш уламчылыр урупкан хар малчын бүрүзүнге шылгалданың эгези ол. Ук совхозта кыштаглаашкын канчаар эртип турарын көрээли.

Эрткен чылдарга деңнээрге, Өвүр дургаар улуг хар дүшкен. Соок дыңзып, күштелгениинден чамдык бергедээшкиннер малчын коданнарда тургустунган. Бора-Шай, Улаатай уунунда кыштаан малчыннар одар-белчиирге кыстырып эгелээн. Малчыннарже баар орук-чирик берге, машина-техника чедишпестеп турар.

Совхозта шээр малдың 3, бода малдың бир бригадазы бар. Коллективтиг кереэ ёзугаар ажылдап турар бот-орулга-чарылгалыг 4 бригаданың бригадирлери дөртелээ коммунистер. Оларның ийизи зоотехник, бир ийизи мал эмчизи тускай эртемниг, ажыл стажы четчир, арга-дуржулгалыг специалистер. Оларның сөс-домаан, чугаа-соодун дыңнап оорарга, кайыдаа бригадирниң сагыш-бодалында кыштаглаашкынга хамаарыштыр кандыг-даа дүвүрээзин көзүлбес.

Чүс катап дыңнаарының орнунга чаңгыс катап көргени дээре дижири чептүг болбайн аан. Машина-хөлге-биле партком секретары Ховалыг Санчүевич Кызыл-оол дузалашты. Хам-Дыт хойжу бригаданы удуртуп турар Минчимаа Кежиковна Моңгуш хойжу коданнарже орукту айтыпышаан, баштай суур кедээнинде Оорашта кыштагга чедире берди. Аалга келген аалчыларны хураган кадарчызы Далай-оол Ховалыгның дуңмазы Роза Ховалыг уткуп алды. Чүс ажыг хураганны кажаалап каан. Арып-доруп бакcыраан, варыг-аржык хураганнар Чыргалыт, күш-деңгели кошкак мал төлүн Д. Ховалыгга бо күзүн октябрьда хүлээткен. Розаның чугаазы-биле алырга, кажаала хураганнар алды хопук сүт ишпээн. Сукеаан мал шагжага каап берген хырыгнышты чиг чадашкан. Терезин дег чоон сыптыг кадыг хырыгнышты дотпежик четпээн хураган хамаанчок, инек безин чиири берге болгай. Бо малчын ол коданны орай хүлээп алган болгаш, бодунуң күжү-биле сиген белеткеп албаан. Бис барганывыс хүн, декабрь 22-ниң медээзи-биле, 2 хураган өлген. Бир дугаар малчыннап турар кижиге боттут дуза кергүспээн. Д. Ховалыг боду коданынче сүт сөөртүп бээрин дилеп, суур кирген. Аал өдээнде малчынның хуу инээниң даваннары тастап эгелээнин эскердивис. Кадатче үнген чамдык хураганнарның буттары база тастаан. Коданда ниитизи-биле 500 ажыг мал бар. Оларны кыштан онча-менди хүр ажыларының магадылалы мынчага тургустунмаан.

Совхозтуң хоочун малчыннарының бирээзи Чудунай Кошкар-ооловна Ховалыг Кызыл-Чарыкта кыштап турар. Ол 29 чыл малчыннаан. Улуг уруу Шолбан, оглу Аяс авазынга дузалажып турар. Оттулар ыяш, хөмүр дүжүрүнген. Иешкилер ам ийи дугаар төрүүр 429 хойну кадарып турар. Чайын Бора-Шайга 3 тонна сигенни кезип белеткеп алырга, ында инек кадарчызы оол: «Мээң шөлүм сигенин кезип алганаар силер» дээш бербейн барган. Хөй кажаазының кырындан чырык кирер черин дуглаар кылагар ак пелофан шыыг тывылбайн турар. Оңу чоокку хүннерде дуглаары малчынның кол сагыш човаашкыны апарган. Ол аалдының хөй суггарар суг кудар улуг савазында суу доңуп калган. Бичии казанак иштинде салдынган саваның адаандан одавышаан, дошталган сүтну эргизип турза, малчын-биле ужурашкан бис. Өске коданнарда сүт чедишпейн турар, а мында четче суггарбайн, харын-даа доңуруп, ону эргизеринге артык шүүдел үндүрүп турар.

Серлиг-Чоогада Павел Куулар кыштаа. Оон авазы Д. М. Куулар дузалакчы кадарчының хүлээлгезин күүседип турар. Дыртывай Макыштайовна 39 чыл ажыл стажтыг, өг-бүле тутчаш-ла хойжулаан. Ам малчынның амыдыралында дөртен дугаар кыштың келгени бо.

Төрүүр коданда 481 хой бар. Чурттап орар ийи өрээл бажыңның ийи каът соңгаларының шилдерин шуптузун буза шаап каан турза-даа, септелгезин ой-шаанда чорутпаан. Хой кажаазы чылыг, чырык, улуг-биче чаш хураганнарны үзүп ангылаар үгектерлиг. Чунар-бажыңны туралаан үезинде илдип ап болур. Боттарының күжү-биле 9 тонна сигенни белеткээш, кыштаанда эккеп алган. Кыштааның үстүү талазынга Шивилиг өрү чайлаан. Чайгы үеде хойнуң семиртилгезин экижидер дээш одар солуп, боттандап чорупн турган кадарган. 100-тен 85 хураган камгалаттынган. Коданда хой төрүп эгелээн. Баштайгы 30 шаа хураганның чамдызы ижин аарыынга таварышкан. Малчынның хой кадарар аъды чадагай кажаа чанында өлүп калган черинге таварыштывыс. Павел аъттың канчап өлгенин тодараттырары-биле мал эмчизи чалап, суур кирген болду.

Амга чедир доңмаан Шивилиг дижири бичии хемчигештиң чолаачы Вадим Доңгак билдилиг чортуп кешкеш, аржаан адаанда Талдыг-Чарыкта кыштап орар Кочетов Моңгуштуң аалынга чедирип келди. Кочетов Дамба-Ламаевич Солчур кожээ Советтиң, оон кадайы Александра Кошкар-ооловна район Совединиң депутаты. Малчыннар бо коданга он беш дугаар кышты эртирип турарлары ол. Кадатта турар 363 хойнуң ийиги оолдаашкыны үнер чылдың март айның ортузунда эгелээрин малчыннар манап орар.

Кыштаанда бо чылгы 5 тонна сигенни курлавырлаан. Эмир чылгы сигенниң артыы ам-даа турбушаан.

Депутат хойжуларның бажыңында демдеглей дептерин ажа тыртып көргүледим. Специалистерниң та демдеглевейин турары ол чүве, сөөлгү айларда кымның бо аалга кээп турганы билдинмес. Коллективтиг керээ-биле ажылдап турар өг-бүлениң камналгазын, чарыгдалдарын сонуургап айтырдывыс. Чыл төнүп турар. Ол хиреинде орулгалыг азы карыштыгалыг ажылдап турарын хойжулар боттары огулут билбес. Моңгуштарның совхоз-биле чарган керээзинде 598 килограмм дүк кыргыыр тургаш, 629 килограммын күрүнеге дужааган. Бригадирниң санаашкыны-биле алырга, 11 хураган чедир алдынмаан. 6800 килограмм немелде дензинге алырын хүлээнгеш, 6201 килограмм кылдыр күүсеткен.

Үстүнде каш чижектерден безин алгаш көөрге, малчын кодан бүрүзүнде сагыш салыр чүүлдер-ле хөй. Кыштаглаашкын—шыңгыы шылгалда. Оон чүгле эгези чамдык малдарның кадарчыларын дүвүредип турар.

Кыштаглаашкынның чогумчалыг эрттирер дугайында СЭКП ТК-ның Чагаазынга хамаарыштыр хемчеглерни ажылдап кылгаш, Улаатай, Хам-Дыт, Бора-Шай хойжу бригадаларның, Кужур-Чыраа СБФ-ның малчыннарынга барып, шуптузунга таныштырган. Ай санының 6-ның хүнүнде эртип турар малчыннар хүнүнге белеткелдиң шынарын экижидери көрдүнген. Ол хүн ферма, бригада бүрүзүнге садыг, эмнелге, амыдырал хандырылга ажылдакчылары баар, лекция-беседалар база болур. Амыдырал-хандырылга комбинады малчыннарның чагыгларын хүлээп алыр. Совхоз бүдүрүлгезинге бот-орулга-чарылгалы болгаш бот-акшаланыышкынны боттандырар херекке удуртукчу коммунистерниң, специалистерниң ролюн, партийжи харысаалгазын бедидер.

Малчын коданнарга агитбажыңнарны бызыглаан. Олар кажаа-хораа коптарарынга, чаш мал төлүн онча-менди камгалап алырынга дузалаар. Февраль 1-ге чедир бүгү сакманчыларны четчелээр. Мал ооддаашкынының үезинде бүгү зоотехниктиг хүрүмнерни хажыдышкын чок сагыыр. Мал чемин чөп ажыглаар дээш оон-даа ыңай ажылдарны кылып чорударын партия ТК-ның Чагаазы чугаалажып турда дугурушкан. Ол хемчеглер сайтартынмайн турар. Амыдыралга боттанмаан, оон күүселдези саазын кырында хевээр артпышаан.

Малчыннарның сакман арга-биле хураган ажаарынга ээтиг бичии үгек кажаалар немешпээн.

Бергедээшкинге таваржып болгу дег коданнарны хүн бүрү хайгааралга алыр кылдыр суурда коммунистерге дааскан. Ону 26 коммунистиг, төпте партия организациязы харылаар. Чижээ, партком секретары Ховалыг Кызыл-оол бо чылдың октябрь 12-де баштайгы хар чаган бораанныг хүн 101 хураган чидирген Бора-Шай хойжузу Килин Сатка боттут дузаны чедирер хүлээлгелиг. Кыжын машина барып шыдавас Солчур кырында Хүнду Кууларның коданын илчирбелиг ДТ-75 тракторну башкарар коммунист Болат Амыйлаң харылаар. Күрүнеге садар ноттер кадарчызы Кара-оол Куулар Бора-Шайның Тар-Ыжыкта кыштап орар. Ол коданны совхоз директору Кичээл-оол Доңгак хүлээнген. Кол мал эмчизи Алексей Куулар азыраалда турар аарыг-аржык коданның хойжузунга дуза чедирер.

Эң берге айтырыглардың бирээзи сүт хандырылгазы болуп артпышаан. Сүг ишпейн, аштап турар мал хөй дүктү, чаш мал төлүн четче берип шыдавазы билдингир. Совхозта сүт сөөртүр 3 машинаның чүгле чаңгызы ажылдап турар.

Кыштың шылгалдазын шыдажып эрттирер, бүгү күштү өлче мөөңнээр, малчыннарга бүгү талалыг ачы-дуза чедирер, мал чеминиң курлавырын мадавылаар, тетчеглевес, бот-идепкейин көдүрер, бот-орулга-чарылганы ханыладыр— солчуржуларның мурнунда соңгаарладыышкын чокка салдынган сорулгалар ол.

Даңзы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.).

ЧОН ТӨЛЕПТИГЛЕРНИ АДАП ТУРАР

ССРЭ-ниң улус депутаттарынга депшиттирип болур кандидаттарны Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязындан депшидери бистиң республикада эгелээн. Бо хүннерге чедир дыка хөй черлерге хуралдар болгулаан, анаа санал бергеннер эң төлептиг кижилерниң аттарын адааннар.

«Тыва автотранс» девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының аппарадының, оон бүдүрүлгелериниң төлээлериниң хуралынга бо айтырыгны чугаалашкан. Каттыжыышкында партбюро секретары В. А. Асопычев ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында чүве чугаалааш, автотранспортчуларга төлептиг кижилерни депшидер эргени бергенин дыңнаткан. Бо хурал ажык, демократтыг, бүгү айтырыгны чон шиитпирлээр, төлептиг кижи чок деп санаар болза, депшитпейн-даа барып болур дээрзин чугаалаан.

Ол айтырыгны хуралга үр сайгарган. Мурнуку чылдарда ыңкаш үстүнден келген айтыышкын чок, ынчангаш коллективке улуг харысаалга онаашкан. Чамдык кижилер олурган черинден-не «Бисте депшидер кижи чок» деп-даа турган, анаа удурланырлары-даа бар. № 1 АТБ-ның чолаачызы Михаил Дёмин туруп келген. Эш-өөрүнүң оожургаарын манап алгаш, ол мынча дээн:

— «ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлу-биле таныышкан болгай бис. Мындыг эргени берип турары дээш өөрүп четтиргенивисти илередиили, ол дээрге улуг бүзүрел-дир. А төлептиг кижилер бисте бар. Каттыжыышкынның партбюро секретары Валерий Андреевич күрүне эрге-чагыргазының дээди органынга төлээ болуп шыдаар деп бодап тур мен. Ол кижилер дээш сагыш салып билир, эртем-билиглиг, төлептиг эш. Мээн саналым—В. Асопычевти депутатка кандидат кылдыр бистиң каттыжыышкындан депшидер.

Ол саналга чыылганнар доразы чөпшээрешпээн. Деткээннер-даа бар, удурланганнар-даа бар. Чижээ, каттыжыышкының начальниги А. В. Руданиский төлептиг чолаачылардан кым-бир кижини депшитсе кандыгыл деп-даа саналдап турган. Хөй удаа чугаалашканының, дискуссия кылганының соонда партбюро секретары В. А. Асопычевти депшидер деп шиитпир хүлээп алдынган.

• • •

Мөңгүн-Тайга районнуң бүдүрүлгелеринге, албан черлеринге болгаш организацияларынга хуралдар эрткилээн. Оларга ССРЭ-ниң улус депутаттыгга Коммунистиг партиядан депшиттирип болур кандидаттарның дугайын чугаалашкан. Кирген саналдар база эвээш болган. Ол саналдарны СЭКП Мөңгүн-Тайга райкомунуң чоокта чаа болган пленумунга түңнээн. Күш-ажылчы коллективтерниң хөй кезии СЭКП райкомунуң бирги секретары В. Д. Хемер-оолдуң адын адаан болган.

СЭКП-тен депутатка депшидип болур кандидат кылдыр Владимир Думатовичтиң кандидатуразын киирер деп шиитпир пленумга хүлээп алдынган.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

КИЧЭЭНГЕЙНИ КОШКАТКАН

Малчыннарның амыдыралынга болгаш ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузаар талазы-биле улус депутаттарының Сүт-Хөл район Совединиң күүскомунуң ажылының дугайында айтырыгны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң президиумунуң ээлчеглиг хуралынга чугаалашкан.

Малчыннарның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузаар талазы-биле ажылды Сүт-Хөл райкүүскому чорудуп турар-даа болза, ол эвээш дээрзин хуралга айыткан. Бо беш чылдың эрткен үш чылында районнуң совхозтарынга чүгле 7 бажың, 45 чунар-бажыңны малчыннарга тудуп берген. 90 турлагны электрижиткен, инек кажааларын тудкан.

Малчыннарга чурттаалга бажыңы тудар айтырыгны дыка шуушпая шиитпирлеп турар, ылангыя хуу бажың тудуунче кичээнгей салбайн келген. Амгы кыштаглаашкын үезинде дыка хөй хойжулар өглерде кыштап турар. Турлагларда туттунган бажыңнарның чамдыктарында картофель шыгжаар, аъш-чем сугар черлер чок, огород тарыыр черлер тускайлаваан. Чурттаалга бажыңнарының септелгезин узамдыктырып, шынар чок кылып турар. Малчыннар чурттаар 237 турлагларның чүгле 60-ында чунар-бажың бар. Сүт-бараан фермаларының хөй кезиинде ээлиг чем чиир өрээлдер чок, душтар чедишпес, аптечкалар чок, тускай хеп чуур черлерни кылбаан.

Малчыннарның садыг хандырылгазында четпестерни база хуралга айыткан. Автомагазиннер үзүктелиишкиниг барып турар, а бараада чугула херегледдин барааннары ховар. Оон уламындан малчыннар сууржe бараанап кирер ужурга таваржып келген. Ол ышкаш амыдырал хандырылга албаныының ажылдакчылары коданнарга ховар баар аалчылаар, эмчи дузаазы негелдеге четпес, көжүп чоруур киноустановка үр чеге келбейн баар, солуннар, журналдар чедирилгези үзүктелиишкинниг.

Күш-ажылдың аар-берге байдалдары, шиитпирлеттинмейн турар социал айтырыглар мал ажылынче аныяктарның барыксавас чоруун тывылдырган. Мурнакчы арга-дуржулганы, интенсивтиг технологияны бүдүрүлгеге шиңгээдири четпейн турар, сүт бүдүрериниң болгаш мал бажы өстүрериниң шууштурулга-цех системазы чаңгыс-даа сүт-бараан фермазында чок, уксаажыдылга ажылы сандаргай. Коллективтиг, аренда болгаш өг-бүле керээлерин өзү барымдаалап турар.

Районнуң совхозтарында малдың продуктулуг чоруу чавыс, чаш малды чыл санында эвээшти ап келген.

Малчыннарның амыдырал байдалдарын экижидер талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни албааны, РАУК-биле ажылдаваны дээш улус депутаттарының Сүт-Хөл район Совединиң күүскомунуң даргазы Ч. Б. Моңгушту шыңгыы сагындырган болгаш бо четпестерни чайладыр талазы-биле дээштиг хемчеглерни бир ай хуусаа дургузунда алырын негээн. Районнуң ажыл-агыйларында ишчилерниң амыдырал, чурттаалгазын экижидери-биле малчыннар бажыңнарын, чунар-бажыңы, бажың чанының участогу-биле кады тударын, хуу түлүгну хөгжүдерин, банк чээлизин ажыглаарын, садыг хандырылгазын экижидерин, малчыннарның амыдырал хандырылгазынче кичээнгей салырын болгаш өске-даа хемчеглерни алырын хүлээп алган доктаалда айтып турар. Чурттакчы чоннуң чагыгларын өзүгаар хуу чурттаалга бажыңнарын туткаш, садарын организастаарын чоннуң амыдырал хандырылгазының девискээр-бүдүрүлге эргелелинге дааскан.

Бо доктаалдың күүселдезиниң дугайында Министрлер Чөвүлелинге дыңнадырын база айтып турар.

Чоннуң садыг хандырылгазын экижидер

«Тыва АССР-ниң чурттакчы чонунуң садыг хандырылгазын экижидер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» айтырыгны чугаалашкаш, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң президиумунуң демдеглээни болза, күрүне садыынын болгаш херегленкчилер кооперациязының системазында чоннуң садыг хандырылгазының деңнели аажок кудук, аъш-чем болгаш үлеттүр бараанарынга чоннуң негелдезин хандырылгазы негелдеге четпейн турар.

Ол четпестер совет кижилерниң чаагай чоруун улам ыңай экижидер херекке садыгның ролюн болгаш ужур-дузазын Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң, Тыва респотребсоюзтуң, улус депутаттарының районнар болгаш Кызыл хоорай Советтериниң күүскомнарының чедир үнелевейн турарының бадыткалы. Бар безин барааннарны садарында үзүктелиишкиннерни болдуруп, оочурга чоннуң хөй үезин чарыгдаттырып турар. Дыка хөй садыг бүдүрүлгелериниң болгаш ниитиниң чемненилге черлериниң ажылдаар шактары чурттакчыларга таарымча чок. Ажыл-агыйжы эвес, албан-дужаалын соора ажыглаар, самчыгдал кылыр, садыглаашкын чурумун хажыдар чоруктар чайлаттынмаан, ниитизи-биле алырга, хандырылга культуразы амдаа чавыс.

Садыгда четпес ажылдың бир чылдагааны болза, оон материал-техниктиг баазазының кошкаа деп, хуралга демдеглээн. Ол ышкаш бараанны бооду шилип алыр арга-биле садар чаа хевирни хөгжүтпейн турар. Күш-ажылды механизастаарынче кичээнгей салбайн келгенинден, оон деңнели чавыс, садып алыкчыларның херегээр бараанарын баш удур тодарадып алыр ажыл чорбайн турар.

Күрүне болгаш кооперация садыгларында ажыл-агый механизмин, ниитизи бот-орулга-чарылганы оожум шиигээдип ап турар, күш-ажылчы коллективтерниң аргаларын долу ажыглаваайн турар. Садыг ажылдакчыларының ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунмаан.

Бо четпестерни чайладыр, чоннуң садыг хандырылгазын улам ыңай экижидер сорулга-биле садыгны эргелеп башкарарының ажыктыын улам ыңай экижидерин, бот-орулга-чарылганың принциптерин амыдыралга доктаамал шиңгээдирин, садып алыкчыларның эргелерин болгаш эрге-ажыктарын бүрүн барымдаалаарын ол хемчеглерде онзалап демдеглеп турар.

Садыг бүдүрүлгелериниң ажылынга чогуур корум-чурумну тургузарын, хөй үе дургузунда сөөртүлээр чорумтарны болдурбазын, чоннуң калбак херегледин барааннары-биле бүрүн хандырары Министрлер Чөвүлелиниң президиуму негээн.

Профоблчөвүлелдиң президиумунда

ИДЕПКЕЙ БЕДЭЭН

Республиканың профэвилел организацияларында отчёт-соңгудалыг хуралдар болгаш конференциялар дооступ, аңаа 105 муң ажыг кежигүннер, азы эге организацияларның сан составының барык 90 хуузу олурушкан.

Хуралдарның хөй кезии организастыг эртип, профэвилел комитеттериниң даргаларының, профбөлүктер организакчыларының ажылының түңнелдерин чон улуг сонуургал-биле чугаалашкан. Аңаа 1984 профбөлүк, 693 профбюро, 1343 профком база профорганизакчылар боттарының ажылының отчёдун кылган. Мурнуку чылдарга бодаарга, илеткелдерге профорганнарның ажылын хавы анализтеп, күш-ажылчы коллективтерниң мурнунда бүдүрүлгениң, социал айтырыглар талазы-биле сорулгаларны шиитпирлээринге оларның киржилгезин бүгү талалыг сайгарган. Хуралдарга профэвилелдериниң 7400 хире кежигүнү санал берип, ажылда четпестерин, чедир кылдынмаан чүүлдерин шүгүмчүлекчи өзу-биле көрүп, ону чайладырынче угланган саналдарын киирген.

Президиум профорганизацияларының ажылында эки чүүлдерин айтып, отчёт-соңгудалыг кампанияга белеткелдерге база ону эрттиреринде шыңгыы четпестер турганын демдеглээн. Чамдык хуралдар чавыс деңнелдиг, эрги өзу-биле эртип, отчёт илеткелдерге бүдүрүлге планнарының күүседиизиниң хөй чурагабларын киирип, социал айтырыгларны, бүдүрүлгениң, күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаарының сорулгаларын шиитпирлээринге профэвилел активчилериниң чоруткан ажылын тодаргай анализтевээн. Ажылчыннарның, албан-хаакчыларның күш-ажылының камгалалынга хамаарыштыр профкомнарның чоруткан ажылдарын чамдык илеткелдерге көргүспейн, кижизидилге, чурттал-га-амыдырал айтырыгларын сайгарбааннар. Хөй-хөй саналдар бот-отчёт хевирлиг болган, принципиалдыг шүгүмчүлел, ажылдың стилин болгаш методтарын сайзырангайжыдар дээш чүнү кылырының дугайында тодаргай бодалдар чок. Автотранспорт болгаш чазаглыг оруктар ажылдакчыларының, агроүлетпүр комплекизиниң, медицина ажылдакчыларының профэвилел обкомнарынга хамаарышкан чамдык профэвилел организацияларында отчёт-соңгудалыг хуралдарны багай белеткээниниң түңнелдери ындыг болган. Профэвилелдерниң беш эге организациязының, бир бөлүүнүң ажылын багай деп санаан.

Бо чугула кампания үезинде профактивтиң составы элээн чаартынган. Соңгудаларны калбак демократчылдыгга үндезилеп эрттирген. Профкомнар, профбөлүктер даргаларын, профорганизакчыларны элээн каш кандидатуралардан шилип соңгаан. Ону коллективтерниң, цехтерниң, бригадаларның хуралдарынга баштай чугаалажып, ажык бадылаашкын-биле чоруткан.

Президиум отчёт-соңгудалыг хуралдарга болгулаан шүгүмчүлелдиг саналдарны боттандырар, эге организацияларның ажылын идепкейжидеринче угланган хемчеглерин тодараткан. Отчёт-соңгудалыг кампанияда профэвилел активиниң составы элээн чаартынган, ам оларны ажылдың стилинге болгаш методтарынга өөредири чугула.

Профоблчөвүлелдиң президиуму уругларның чайгы кадыкшылга сезонунуң түңнелдерин база чугаалашкан. 1988 чылдың чайгы сезонунда кадыкшылга лагерьлеринге 20 муң ажыг школачылар, профтехучилищелер сургуулдары дыштанган. Эрткен чылга деңнээрге ийи муң кижиге ол хөй. Үш өөреникчиниң бирээзи-ле профэвилелдерниң дузазы-биле дыштанган. Культура-массалыг хемчеглерни хөй лагерьлерге организастаан.

Ынчалза-даа бо ажылга үндүрүп берген акша хереглениң, бар аргаларны чамдык лагерьлер долу ажыглаваан. Тудуг, медицина ажылдакчыларының, Бии-Хем, Каа-Хем, Таңды райоттарының пионер лагерьлериниң материалдыг баазазы кошкак болуп артышаан. Чамдык лагерьлерге пионер ажылын кошкак тургузуп, уругларның дыштаныылгазын солун ажыл-херектер-биле эрттирбээн.

Ажылда өске-даа четпестерни президиум демдеглээн.

1989 чылда чайгы кадыкшылга сезонун эки организастаарының хемчеглерин айыткан доктаалды президиум хүлээп алган. Каникул үезинде уругларның күш-ажылын болгаш дыштаныылгазын организастаар талазы-биле республика комиссиязын, ол ышкаш «1989-90 чылдарда каникулдар үезинде уругларның болгаш элээдилерниң хөй-ниити ажыктыг күш-ажылын болгаш дыштаныылгазын организастаар дугайында» көрүлде талазы-биле саавырны президиум бадылаан.

«Өөк» совхозтуң Шанактааровка деп черде В. М. Сундуйнуң кержээлиг звенозу ажылдап турар. Ол коллектив ийи чыл дургузунда шарыжыктар семиртип азырап, кержээ-биле ажылдааш, элээн дуржулгалыг апарган. Хамык ажылды хол-биле кылыр болза-даа, дөрт кижи кажаа-хорааны аштап-арыглап, шарыжыктарны суггарып, чемгерип четтигип турар.

Владимир Михайлович кадайы Юлия Григорьевна-биле кады үргүлчү кодаңга турар. Звенонуң арткан ийи кижизи солчежип кээп ажылдаар. 303 шарыжыкты ажаап азыраары ындыг-ла белен эвес.

Бо чылын звено чедиишкиниг ажылдап турар. Он бир айлар дургузунда 225 центнер немелде деңзини алыр турган, херек кырында ону 593 центнер чедирген. Звено ниити оруулгазындан ажык төлевирин алыр болганда, оларның материалдыг база моральдыг сонуургалы бедик.

Владимир Сундуйнуң звенозу ам аренда кержээзинче шилчиир деп шиитпирлээн. Кержээ-биле ажылдааш, олар дыка хөй чүүлдү көрүп, билип алган.

Любовь БОСЕЙКО.

ЧУРУКТА: Владимир биле Юлия Сундуйлар.

Анатолий МЕЛЬНИКОВТУҢ фотозу.

Эде тургустунуушкун: саналдар бодалдар

ТҮҢНЕЛ ЧОК, ТА ЧҮГЕ ЧҮВЕ

Ак-Довуракка ажылдаа-ла, 10 чыл болу бердим. А мээң ада-ием Бай-Тайга районнуң «Кара-Хөл» совхозунда малчынап чоруурлар. Ол ажылга 20 чыл шагда ашкан. Пазы-хары дөгүй берген улус чүве. Авам пенсионер, ачам 60 чылга үзер чыгаан. Оларның бажыңы биче, 3-4 чыл иштинде печказы чок. 4 чыл бурунгаар түүйбу эккеп каан. Бөгүнге чедир печка салдынмаан. Түүйбу үрелип, буступ чыдар. Бажыңны штукатурлаваан. Ынчангаш соок. Штукатурлаан каан чүве болза, чугай аппаргаш, чугайлап берги дег. Бажыңның шалазын тырыкаан. Оон база соок кээр. Аразы аңгак шалаларның аразынче сериээ, шопулактаа кире бээр. Бажыңның кырын базырган довурак таараш манзалар өттүр төктүп бадып турар. Үнүп-кирип, ожик ажыдар, хаарга довурак шиннейнип бадып, карак-кулакче кирер. Ол дугайын авам, ачам совхозтуң удуртукчуларынга, мал ажылының специалистеринге чугаалап шаг болганнар. Түңнел чок.

Мария ООРЖАК.
Ак-Довурак хоорай.

БРИГАДИР ЧОККА...

Бо чылын «Шын» солуннуң август 10-да үндүрүлгезинге сүт-бараан фермаларынга учётчу биле бригадир херек бе деп айтырыгны Даш-оол Лопсан көдүрүп үндүрдү. Ийе, Кайгал-оол дег (Даш-оолдуң бижиинде ады) харыысаалга чок, чалгаа бригадирниң-даа, учётчиктиң-даа херээ чок. Ол «Улуг-Хая» совхозтуң Алдыы-Шынаа сүт-бараан фермазынга учётчиктеп шаг болду. Чүү-даа үнмес чораан. Ынчан инектерни оорлар кажаадан чүдүрүп, Кара-Тейден хай деп, улуг орукка бастырып, канчап-даа турдулар. Чоннуң чайладыр, күзелдир ажылдааш, белеткеп алганы саван-сигенни хуюктаалдыр өрттедип, ниитиге эвээш эвес карааажага таварыштырып турган үеде мен, бригадир Хирлипшен Севек-Хуурак, коммунист Мачылай Сат суглар Даш-оол Лопсанның бажыңындан барып оттуруп турдувус. Ындыг олутпай кижилерни ажыглап, чалгаа-шүшпен кижилер, оорлаар, арагалаар-дарылаар кижилер амыраар, чон-даа суларар боор чораан. Бригадир бүрүзү хүлээнген фермазының ёзулуг ээзи болур ужурлуг.

Сүт-бараан фермаларынга хостаттырган бригадирни болгаш өске-даа албан-дужаалдыг кижилерни тудуп болурунуң дугайында айтырыгны Даш-оол боду шын көдүрүп турар-дыр. Бүдүрүлгеге киришпес, чагырып-дужаап кылаштап турар кижилерни тудкан херээ чок деп бодаар мен. Бригадир дээш өске-даа албан-дужаалдыг кижилер чок ажылдап болурун Чөөн-Хемчик районда СЭКП-ниң XXII съездиниң аттыг совхозтуң сүт-бараан фермазының дуржулгазы көргүскен-дир. Саанчы Алдын-кыс Моңгуш инектерни өске саанчылар-биле деңге сагбышаан, бригадирниң албан-хүлээлгезин каш чыл улаштыр күүседип келген-дир. Кылган ажылы дээш кижиге шынныы-биле мындыг таварылгада шалыңны төлеп бээр херек. Бир эвес Дөргүн сүт-бараан фермазының бригадириниң шалыңы саанчыларның шалыңындан хөй боор болза, ында кандыг-даа маргылдаалыг чүве турбас ужурлуг. А бир эвес өске фермаларга ажылды ынчаар организастаар болза, ажыктыг боорундан өске кандыг-даа багай чүве чок деп бодаар мен.

Биче оол МОҢГУЛ-ООЛ.

ТӨЛЕДИВИС, ОЛ ШЫН БЕ?

Бо чылын тайга сынга кат, тоорук аймаа чегей болгаш, адыглар чазыйлап, мал-маганга база халдап, чамдык когаралды чедирген.

«Мөрен» совхозтуң чылгычызы Сеңгилен сынының Улдуп Херги дээр тайгаларынга чайлаглаар. Бистиң кадарып турган чылгывыстан 10 баштыг адыглар базып кагды. Боо-моңгу чок болганындан адыглардан харын-даа боттарывыс дезип турдувус.

Дузаа чедирер дугайында аңчыларга тывыш черииң улуунга ол шаанда дыңнадырывыска, олар ону херекке-даа албаан. Адактың сөөлүнде совхоз 10 баш чылгының өртээн бистен төледип алды. Ол шын бе? Совхоз директорунуң ырак тайгаларга чылгы одарлаткан кижилерге чүге боо чепсек чөпшээредип бербезил? Аңаа солун дамчыштыр харыылап бээрин дилевивис.

Оолак ДАДАРЫКПАЙ.
«Мөрен» совхозтуң чылгычызы.

Чылгычының чагаазынга харыы-тайылбырны бээрин республиканың Министрлер Чөвүлелиниң херектер эргелелиниң улуг юрист-консультантызы Е. П. ПОТЫЛИЦИНАДАН редакция дилээн.

Адыглар чазыйлап турган үеде чурттакчы чонга, ниитиниң өнчү-хөреңгизинге айыыл чок чорукту тургузарының бүгү хемчеглерин алырын аңныыр ажыл-агый черлеринден, ажыл-агыйлардан республиканың Министрлер Чөвүлели негээн. Ол талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылган. Ону ол ажыл дээш харыысаалгалыг ажылдакчылар ап чорудар ужурлуг турган.

Айыыл-халапка таваржып (адыглар чазыйлааны база аңаа хамааржыр), мал-маган когараан таварылгада ооң канчаар болганының чылдагаанын тодарадыр, ону бадыткаар комиссияны тургускаш, айыыл-халаптың болганын истеп хынаар ужурлуг. Ооң түңнели-биле чидиригниң канчаар болганын ылавылаар, чогуур документилерни тургузар. Бир эвес чылгычылар буруулуг болза, когаралды төледип болур. Когарал чылгычыларның буруузу-биле болбаан болза, оларга төледип болбас. Комиссияның хыналдазы, ооң үндүрген түңнели, ол дугайында документилер чокта, кымдан-даа когарал төледир эрге чок.

Комиссияның шиитпири, ооң тургусканы документилер-биле чөпшээрешпес болза, чылгычылар судка хомудап болур эргелиг.

ОЛ КЕДИЛИГ БООР

Кооперативтер болгаш арендалыг коллективтер, өг-бүлелер дугайында материалдарны солун, сеткүүлден дыка сонуургап номчуур кижи дир мен. Чоннуң аъш-чем продуктулары, бараан-сараан аймаа-биле хандырарынга олар идигин бээр деп чүве билдингир. Ол шимчээшкинге сыдлаглап алгаш, чүгле хөй акша-төгериг ажылдап алыр сорулгалыг, меңнүкчү сагыш-сеткилдиг кижилер боттары продукция бүдүрбейн, янзы-бүрү аъш-чем аймаан, барааннарны күрүне магазиннеринден, организациялардан кандыг-бир арга-биле садып ап, ол бүгүнү ооң соонда аар өртек-биле боттары садып турарлар. Эң ылаңгыя хууда кижилерден, малчыннардан эътти чиик өртек-биле садып, ону шиптээш, аар өртек-биле садып, хөй акша ажылдап ап турар улус барын амыдырал көргүзе берген-дир. Шак ындыг чорук күрүнениң талазындан чогуур хыналда чогундан болуп турар чадавас. «Москвич» деп машиналыг бир кижи Молдавиядан келген мен деп, чиик өртектиг пөстен даараш, янзы-бүрү демирлер-биле каастап каан хепти улуг өртекке садып чораанын көрдүм. Бир эвес тус черге, эң ылаңгыя аныяктарның сонуургаары, модалыг хеп аймаан даарап садып турган болза, алыксакчыксаан кижилерниң оруу муңгаш боору чугаажок.

Сөөлгү үеде аренда кержээ-биле ажылдаары ажыл-агыйларда пептерел эгелээн. Бо талазы-биле чамдык ажылдар «Хадын» совхозта база кылдынган. Хойжуларның хөвей кезии өг-бүле кержээзинче шилчээн. Ынчалза-даа ону пептередип турарының практиказында таарымча чок чүүлдерге хамаарыштыр бодумнуң бодалдарымны илередикседим.

Кержээлиг ажылдаар чорукче хаван фермазы эрткен чылын-на шилчээн. Аңаа 8 кижи ажылдап турган чүве. Ферманың коллективиниң ажаап, азырап турган хаваны 600 ажыг. Аңаа таныылдап турган көөрүмге, дыка-ла чай чок ажылдаар улус чорду. Ам ферманың хаваннарын өске черден кежүп келген өг-бүле ажаап турар. Оларның канчаар ажылдап турарын, орулгалар болгаш чарыгдалдарны санап, чонга таныштырарын улус негеп турар. База бир чижек, совхозтуң чылгы малын Вячеслав Ойбаа хөй чылдар иштинде кадарып келди. Ноябрь эгезинде ооң чылгызын бөлүк улуска хүлээдип берген. Оларны аренда-биле ажылдаар улус чүве дээн. Мооң мурнунда чылгычылап чораан улус чүве бе, кайыын кежүп келгеннерил? Ол улус боос белерни соок удур доң кажааларда кажаалап турар.

Бир эвес ажыл-агыйны аренда кержээзинче шилчидер дээн чүве болза, мал-маганны өске черден кежүп келген кижилерге бербейн, а малды кадарып турганы хойжуларга, кадарчыларга ол-ла хевээр быжыглап кагза кандыгыл? Амыдырал, чурттакчылгазы тус черге дазылданы берген кижилер-биле чаа чүүлдү херек кырынга боттандырары алызы барып ол кедилиг боор.

Совхозтуң ажыл-херээн башкарары-биле соңгааны 9 кижи бар. Эргелеп башкарылгага оларның киржилгези кошкак. Чүгле ийи-чаңгыс кижилер ажыл-херекти шиитпирлээри хевээр арткан. Ол дээрге ажык-чарлыг үеге канчап-даа таарышпас.

Аренда кержээзип, тус черниң кижилерин хаара тутпайн, өскээртен кижилер чалап, амыдыралга боттандырар дээн шиитпир «Хадын» совхозтуң директору Юрий Алексеевич Мешариниң талазындан чөптүг бе? Бо чугула ажылга чонга дамчыза эки эвес бе?

Степан ДАҢГАА.
Бии-Хем район.

«Шивиниң чүгле чыды дээш» деп материалга хамаарыштыр

ТАЙГА ДАҢГЫНАЗЫН КАМНААР

1988 чылдың декабрь 23-те «Шын» солунга журналист Артык Ховалыгның бижээни «Шивиниң чүгле чыды дээш» деп материалын, Улуг-Хем районда арга даамалы Кызыл-оол Комбуйнуң, эрткен чылын парлаттынып турган А. Шумовтуң, Мерген сүт-бараан фермазының кадарчызы Карма Салчактың бойдустуң чайгаар бүткен мөңге ногаан шивизин камнаар дугайында чүүлдерин деткип, бо адаапым эштер-биле бир демей, сагыш-сеткилимниң дүвүрелин бижикседим.

Чыл санында-ла тайгаңның даңгыназын эйме-тиичок кезип, бажыңнарга каастап турар бис. Декабрь айда аргаже массалыг «халдаашкынга» кижилер хомудап турар. Бистиң улуг чуртувустуң миллион-миллион чурттакчылары чыл санында-ла бажыңынга шиви кезип салып турары санитар аштаалгадан сыр өске хире. Черле ниити чурт иштинге бо айтырыгны кичээнгейге алыр үе келген. Будуктар белеткээрип аазап турду, ол кайыл? Ышты катап олуртуруп өөренип көрзе. Ышты чок болза уазан бажын кессе. Каш хонгаш-ла үндүр октаптар — ону ажылдап кылбас. Ол база малга чем-дир.

Каш чыл эртерге ногаан шивиниң орук-чирик чок тайгалардан барып кезип эгелээр боор бис. Чүге дизе, ам машиналар орук кыдыындан кезип ап турар. Ону эскерип көрген-даа кижилер ыыт чок эртип турар. Ооң барып шуут арга чок артар бис. Ол дээрге, журналистиң айтып турары ышкаш, хемнер, сугларывыстың амызынга чедери, агаар үндүрүкчүзүн узуткаары болур.

Бижикчи Карма Салчак Мерген хемниң унунда шивилерни хайыра чок төтчеглеп турарын дүвүрел-биле бижээн болгай. «Араттың сөзүнден» ол каас, чараш шивилерниң дугайын барык делегейниң чонунуң хөй кезии номчаан. Ол черни турган ояар камгалап арттырары чугула. Авторнуң бодалы кончуг чөп.

Мен база-ла Хендерге биле Баян-Колдуң эм-таңзыг аргаларының артыш-чойганзыг чыдын тынып, чай боорга, эрзэншокар чечээп таалап, кыш боорга, харда аң-меңниң арттырган хээ изин магадап өскен мен. Тараа тарыыр черлиг Баян-Колдуң дөргүн арының салым-чолун борта бижикседим.

Мээң кырган ада-иемниң чугаазы-биле алырга, ийи талазы куду баткан кара сугларлыг калбак арыг турган. Ол суглар унунга чыжырганалар, чодураа, долаана, хадың, терек, тал үнген турган. 1930-1935 чылдарда ийи көк-хаактаан ыяш кеспес деп Тыва Арат Республиканың Бичии Хурал Президиуму чарлык үндүрген. Орта кым-даа дегбес турду. Бежен чылдар эгезинде ол арга-арыывысты колхозтар тургустунганы-биле бажыңнар тудуп эгелээш болгаш кезип каапкан. Орта хөнү дыт, шиви шоолуг артпаан.

Арганың катап быжыгарынга үе, ажаалда херек. Чеде чылдарда кедээ Совет күскомунуң киржилгези-биле элээн дээштиг тайылбыр ажылы чорутканының түңнелинде, ооң тудуг ыяжын кезерин эвээжеткен. Харын-даа соксаткан. Ынчалза-даа ол орасомазы арткан арганың үнген-не ыяжы колдуу шиви болганда, ону кыргып хыдыры кедерээн. Хүн келген тудум-на ол шаарарып-ла, шаарарып-ла орар. Каракка чаржынчыг.

Баян-Колдуң ногаан шивизин Кызыл-биле соңгу районнар баар улуг оруктап эрткен машиналар чүдүрүп аппарып турар. Өл-чаш шивилер баллы билиндеп барып турарлар. Чаш уруг-биле демейлезе, кээргезе. Шак мындыг байдал Улуг-Хем районнуң өске-даа суурларында бар. Кайда-ла шиви бар болдур, ону карак огу дег камгалаар болза эки. Декабрь айда дежурныйлаашкыны доктаамал организастаары чугула. Кижи бүрүзү демисешпеске, бо ажыл чер албас.

Бо байдалдан уштунмайн, эрги хевээр чараш шивини кезип туруп бээр болзувусса, арын-нүүрүвүске-даа берге эвеспе, номчукчулар? Шиви кезип келген машиналар ол чоокта үнген кат-чимистиң сыын үрегдей бастырып турар. Чай боорга, арга чоогунга, тараа шөлдеринге хоралыг чүүлдер чаштырып турун бээр болзувусса, чүү үнер. Чаш ажы-төлүвүске суг-сугаг чок куруг хову арттырып бээр бис бе? Кым ховуга чурттаарыл? Диириг амытаннарывыс, Кызыл дептерниң эдерн куштарывыс, аңнарывыс канчаарыл? Мээң хууда саналым — Баян-Колдуң дөргүн арының ыяжын кезерин шуут соксадыр, ол дугайында кедээ Совет шиитпир үндүрер ужурлуг. Орта кым-даа удурланмас, бойдузунче чаалаяыр хире кижи кайын турар деп.

Алексей ТУГАРЖАП.
Күш-ажылдың хоочуну.

Чагаалар изи-биле

ЧҮҮ КЫЛДЫНГАНЫЛ?

Бай-Тайга районда «Тээли» совхозтуң Ээр-Хавак сүт-бараан фермазының кышка багай белеткелин, сүт саалдазы кудулааның, «Кызыл-Даг» совхозтуң Мажалыкта инек кажааларының ажыглалга кирбээниниң шүгүмчүлээн каттышкан рейд материалдары «Инектер канчап кыштаарыл?» деп ниити эге-биле «Шын», «Тувинская правда» солуннарга парлаттынган. РАУК-туң удуртукчулары, совхозтарның директорлары, парткомнар секретарьларындан ону канчаар көрген, кандыг хемчеглер алган дугайында харыылар кайы-даа редакцияга келбээн. Шүгүмчүлээн соонда чүү кылдынганыл? Ында айыттынган четпестер чайлаттынган бе? Бо айтырыгларны хынап көөрү-биле база катап баар ужурга таварыштым. «Тээли» совхозтуң директору С. С.-С. Салчакты, ферманың эргелекчизи А. Ч. Хертекти СЭКП райкомунга чалап эккелгеш, кады чоруптувус.

Шүгүмчүлелде айыткан чамдык чүүлдер кылдынганы кескү, инек төрүдер оралааш бичии кажааның иштн арыгсылыг, чырык болгаш чылыг. Адаанда куртаг саван салган аңгы-аңгы чадагай үтек кажаалар иштинде 15 бызаага келериниң аазын амаирп доркурган, өске кажааже ылаары-биле ажаап турар.

Күскү үеде кылып күш четпейн турган саар 200 инекке кажааны ажыглалга киирбээн. Суггарар, чемгерер, өдээн аштаар болгаш саар ажылдарны бүрүн механизастаан. Дүнеки үеде баглаар инектерниң өдээн транспортёрлар кырынче ажер, хайгаарап хонар ажылчынны тургускан. Ында 7 саанчының хол-биле кылыр ажылдарын чиигеткен.

Фермада партбюро, профэвилел комитеди күш-ажылчы коллектив чөвүлели-биле кады кышкы үеде мал ажылының продуктулуун көвүдедиринге бар аргаларны долу ажыглаарының дугайында коммунистерге, ферманың ажыл-ишчилеринге, чурттуң агроүлетпүр комплекизиниң бүгү ажылдакчыларынга СЭКП ТК-ның Чагаазын таныштыргаш, ажылчыннарның ажылдаарынга, чурттаарынга болгаш дыштаныышынга таарымчалыг байдалдарны тургузар талазы-биле чамдык боттуг хемчеглерни ап турар. Столоваяның, буфеттиң, 25 олуттуг уруглар садының, клубтуң, эмнелге пунктузунуң кышка удур септелгези оваар чүүл, продукт аймаа, эм-таң-биле хандырылгазы багай эвес.

Экономиктиг өөредилгени совхозтуң кол зоотехниги Иван Маннаевич Моңгуш ай санында ийи удаа эрттирерин чурумчуткан. Аттестацияның түңнели-биле 7 саанчыга бирги, ийиги классты тыпсып, ажыл төлевирин бедиткен. Ону моон соңгаар-даа уламчылаар.

Дарый хемчээн алыр кылдыр шүгүмчүлээн чүүлдерниң чамдыызы боттанмаан. Саар инектиң хөй кезии кыштаар, бүгү ажылдарны 12 саанчы хол-биле кылып турар улуг кажаага бардым. Шалазын дескилевээн, иштн өл-шык, соок. Чылыглаашкынны багай чоруткан, төгер куртаг едектиң курлавыры чок болду. Эрткен кыжын инектерниң адаанга шлак төп тургаңын катаптаарының кырында келген. Соок моон улгадыр болза, ында турар мал соокка, өл-шыкка алзып, деңгилдези кудулап, аарыг-аржыкка таварыжып болур. Молдургалар, хунажыппар, эр мал турар эрги кажааларда байдал база чаржынчыг.

Төрээн болгаш төрүдер 40 инек, 140 бызаа киирери-биле чаа кажааны эрткен чазын тудуп эгелээш, мынчага чедир доостаан.

— Ону кажан ажыглалга киирер силер?—деп, ферма эргелекчизи А. Ч. Хертектен айтырдым.

— Механизастаар херекселдерин, электри панельдерин эккеп алзывысса-даа, суг үндүр сордурар кудук кастынмаан. Инек төрүдер өрээлдиң шалазы чок, электри удазыннары тывылбаан —дээш, тодаргай харыы берип шыдаваан.

Ээр-Хавак — районда сүт бүдүрер, ону күрүнеге садар чаңгыс-ла ферма. Аңаа шупту 870 инек кыштаар. Төрүзе чогуур 341 инектиң чежези кызыраапын, кайы үелерде төрүүрүн тарып боозадылганың техниги-даа, саанчылар-даа орта билбес.

Быжыглаан инектерн дээш саанчыларның бот-харыысаалгазы, тарып боозадып турар кижи-биле харылзаазы кошкак. Техниктиң киирип турар отчёду-биле төрүүр хуусааларн карышкак деп, ферманың эргелекчизи шынып чугаалаар.

Ферма бо чылын 605 тонна сүт садар планын 11 айларда 518 тоннага чедирген. Мында коллектив кежигүннериниң хууда инектериниң сүдү, чоннаан садып алган саржаа база киирген. Чыл планы 67 тоннага чедир күүсеттипмес. Инектиң сүдү дылында дижир болгай. Сүт саалдазының кудулааны — чедир чемгербейн турарында.

Кыштаглаашкынның баштайгы хүннеринден эгелеп, ферма бүрүзүнге чем болбаазырадыр цехти, кухняны ажылдадып, шынарлыг немелделер-биле чемин холуп бээрин СЭКП ТК-ның Чагаазында негээп турбуже, мында төрүүр, саар инектерге, чаш мал төлүнге чем ылбырадыр чер безин кылдынмаан.

«Кызыл-Даг» совхозта инек кыштадыр кажааларның кышка белен эвезин ийи солуннуң кады кылган рейдизинге база шүгүмчүлээн турган. База барып хынап четтим. Совхозтуң директору С. Д. Дун, кедээ Советтиң күүскомунуң даргазы Е. М. Салчак, бода малдың бригадири болгаш эмчизи А. П. Дамдын шүгүмчүлелден чогуур түңнел үндүрбээн-дир. Мажалыкта 130 инек кыштап турар, ооң 79-у төрүүр. Ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаан колоннаның үш чыл иштинде тудуп келген чаа кажаазын ажыглалга ам-даа киирип чадашкан. Кажаапың тудуу эрткен чайында дооступ, иштинде дериг-херекселин эптеп тургускан. Сүт дамчыдылгазын чедир кылбаан дээш совхозтуң директору хүлээп албаан. Кыш дүшкен. Мехколоннаның начальниги В. М. Сегбедей айтырарымга, совхозтуң директору-биле аразында чүүй кагжыр, ыл тывыппааын чугаалаар чорду. Фермага четкеш, инектерниң кыштап турар байдалын көөрге, мырынай чөгенчиг. Тус черге колхоз турар үеде туткан, ооң соонда үр чылдарда ажыглавайн, септевейн келгениндеи эргижиреп бустур четкен кажаалар. Ынаар инекти киирердо чылыглаваан-даа.

— Ирик чагылар сыпып, кажаа бузулза, бо малды кыра базып каап болур — деп, кадарчы Владимир Сарыг-оолович Күжүгет иштинче киирип көргүстү. Инек чер оъттаар. Чайгы, күскү үелерде эки деңгип семиривээн малды чемгербейн турар. Чем каар херекселдер чок.

«Тээли», «Кызыл-Даг» совхозтарның удуртукчулары, партия комитеттери, улус депутаттарының Советтери, мал ажылының тускай эртемниглери парлалганың шүгүмчүлелдиг материалдарын тоомчага албааны, кыштаглаашкынны чедиишкинниг эрттирер дугайында СЭКП ТК-ның Чагаазынга хамаарыштыр боттуг ажылдар чорутпайн турары моон илден-дир.

Районнуң удуртур органнары, агроүлетпүр каттыжыышкыны четпестерни чайладырынче угланган хемчеглерни дарый алыры негеттинип турар.

Александр ХЕРТЕК.

ХОМУДАЛ БАДЫТКАТТЫНМААН

ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң ажылчыны Балай-оол Идам-Сюрюнович Моңгуш ооң күш-ажыл дептерин долдурганында частырыглар барып хомудап бижээн. Авторнуң чагаазының изи-биле бистиң корреспондентивис чораан. ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң кадрлар килдизиниң эргелекчизи М. Д. Савкина-биле чугаалажып, Б. И.-С. Моңгуштуң күш-ажылының дугайында документилерни көрүп көрген. Күш-ажыл дептерин долдуруп алыр дээш Балай-оол Моңгуш боду кадрлар килдизинге кээп көрбээн. Ону долдурарының мурнунда тургузар учёт карточказын долдуруп каан-даа болза, Балай-оол Моңгуштуң болуунуң буруузу-биле күш-ажыл дептери долдуртунмаан. Күш-ажыл дептерин алганы дээш 40 көпеек база төлээр апаар болгай. Совхозта канчаар ажылдап турарының дугайында кол документизи аңга чедир долдуртунмаан хирезинде автор күш-ажыл дептерин долдурганында частырыглар барын кайын билип алганыл?

Балай-оол Моңгуштуң доктаамал ажылдавайн турарының дугайында документилерни кадрлар килдизиниң эргелекчизи корреспондентиге көргүскен. Чижээлээрге, 1988 чылда июнь, сентябрь, ноябрь айларда ол шуут ажылдаваан. Ол дугайында шалың алырының ведомостары бадыткап чыдар. Күш-ажыл хоойлузунуң негелдезин ёзугаар алыр болза, Балай-оол Моңгушту ажылдан 33 дугаар чүүл-биле үндүрүп болур.

Балай-оол Моңгуштуң чагаазында хомудалы долу барымдаа чок болган. Күш-ажыл дептери ой-шаанда шын долдуртунган турзун дээш хамыктың мурнунда дептерниң ээзи сагыш човаар ужурлуг. Ындыг сагыш човаашкын авторнуң талазындан чок болган.

Шаңгыр-оол СУВАН.

Акы-дуңма армян чонга дуза кылдыр

ХҮЛЭЭП АЛЫР БИС

Чаа-Хөл ортумак школазының бүгү өөреникчилериниң, башкыларының, ажылчыннарының Арменияда болган чер шимчээшкининиң халаптыг уржуктарынга таварышканнарга, коллективтиң курлундан сагыш-сеткилдиң ханы саргыжышкынын илергейлевишаан, 803 рубльди Ереван хоорайның № 700412 агар саңче шилчиткен бис. База ханы качыгдалдың сөстерин илереткен телеграмманы, бистиң школаның интернадынга 50 оолдар, уругларны хүлээп алырынга белеңивистиң дыңнадып тур бис.

Зоя МОНГУШ.
Школаның партия эге органнизазының секретары.

ЧАШТАР ӨСКҮССҮРЕВЕС

Армениянын чамдык девискээрлеринге чер шимчээшкининден болган айыыл-халап дугайында медээни Совет Тываның бүгү чону-биле бир демей, сеткилдивис дүвүрелиг-биле дыңнап, кажыыдап тур бис. Бистер Бай-Тайга районнуң Тээли суурда чурттап турар бис. Өг-бүлевисте үш уруглар бис. Өг-бүлевистиң кежигүннери сүмележип чугаалашкаш, дузаламчы кылдыр бежен рубльди № 700412 агар саңче шилчиттивис. Армян чаштар өскүссүревес, келир үеде Совет Эвилелиниң төлептиг хамаатылары болур дээрзинге бистиң Салчактарның өг-бүлези бүзүрээр.

«Өңнүктер бергелерге таварышкаш, боттарын билчир» деп чоннуң мерген угааныг чугаазынга утка-ла бар.

Кара-кые, Кок-оол САЛЧАКТАР.

УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

Каа-Хем районда «Совет Тыва» совхозтуң ажыл-ишчилери хуралдарга, беседаларга чыглып, чер шимчээшкининге, качыгдал-халапка таварышкан армян чонга акы-дуңма чылыг холун сунуп, № 700412 агар саңче 1500 рубльди бо хүннерде шилчиткен болгаш ол ажыл ам-даа уламчылап турар. Совхозтуң ажылчыннарындан 12 кижи Кызылга барып ханын дужааган. Оларның аразында хоочун механизатор Өлзей-оол Өшкүлүт, чылгычы Пётр Кууляр дээш өске-даа аныяктар бар. Халапка таварышкан армян чонга дузалаар акша чыылдазынга суурда хоочуннар, пенсионерлер киржип, хире-шаа-биле акшаны дужаап турар. Олардан бир дугаарында К. Д. Ак-оол, С. Д. Кууляр, Б. Н. Сувак болгаш өскелер-даа 10-10 рубльди дужааган.

Дарыжаа ДАМДЫН.
Каа-Хем район.

БИР ХҮННҮҢ ШАЛЫҢЫ

Тыва АССР-ниң Саң министерствозунуң бүгү ажылдакчыларының хуралы болуп эрткен.

Аңаа министр К. Д. Ондар Арменияга болган халаптыг чер шимчээшкининге качыгдаашкарының човуулдадын боттарының-биле демей кылдыр хүлээп көрүп, акы-дуңма республиканың чонунга ол аар-берге байдалдан уштунарынга дуза кадарының хемчеглерин чугаалаан. Министерствонуң бүгү ажылдакчылары бир хүннүң шалыңын № 700412 агар саңче шилчидерин шиитпирлээн.

Юрий СҮЗҮКЕЙ.

ООЛДУ, КЫСТЫ АЗЫРААЙН

Хүндүлүг редакция! Силерже бо чагааны бижиир ужурга таварыштым. Мээң дуза кадарыңарны улуу-биле дилеп олур мен. Арменияга болган хай-халапка таварышканнарның өскүс арткан бичии, чаш уругларындан ийи уругну азырап алырын улуг күзел-биле дилеп олур мен.

Мен база өөм ээм — Москваның геология техникумунуң студентилери бис. Бо чылын төлээ дилеп алдым, а өөм ээм шериг же чоруй барды. Бо күзүн октябрь айда божуп алган мен. Ынчалза-даа оолдам чок апарган. Ону хүннүң-не сактыр-дыр мен. Хомудаанчыг, ынчалза-даа туттунар апаар. Туттунар дээрим-даа шыдавас-тыр мен. Канчап-даа тургаш, бичии уруг азырап алыр дээримге бүтпеди.

Өөм ээм оглувусту ажаажып кээп чорду. Оон-биле сүмелешкен бис. Бис азырап шыдаар бис, дузалажыр ада-иевис база бар. Бис бир харлыг кыс, оол өпеяларны азырап алыксап тур бис.

Адресивис: Улуг-Хем район, Ак-Туруг суур. Аяп кудумчузу, бажың 55, кв. 2.

Арина ЧООДУ.

ҮЛҮҮМ КИИРИШТИРЕЙН

Акы-дуңма армян чонга көргүнчүг айыылды таварыштырган бойдус халавының дугайында медээни Совет Тываның чону ханы кажыыдал-биле хүлээп алган.

Мени Союсмаа Кыргысовна Хаваа дээр. Бии-Хем районнуң Өөк суурда ажылдап, беш уругну өстүрүп кижизидип чоруур мен. Улуг оглум шериг-албан-хүлээлгезин эки эрттирип турар, үш кызым школачы, бир азырап алган оглум 7-ги класстың өөреникчизи.

Далайга дамды дуза. Валентина Ивановна Шурышеваның сонолын деткивишаан, чер шимчээшкининиң халавынга ада-иезин чидирген чаштардан бир оолду азырап алыр күзелимни илередип, ону келир үеде чурттуң төлептиг хамаатызы кылдыр өстүрүп каарын хүлээнир-дир мен.

Мээң адресим: Бии-Хем районнуң Өөк суур. Найырал кудумчузу, бажың 25, квартира 1.

Союсмаа ХАВАА.

Армян ССР чер шимчээшкининиң халавынга таварышканындан бо хүннерде ында улуг ажылдар чоруп турарын билир бис. Ол ышкаш армян чоннуң кажыыдалын үлежип, Самагалдай суурнуң ажыл-ишчилери дузалал акшазын чорудуп турар. Бистиң амыдырал хандырылга эргелелиниң комсомолчулары болгаш ажылчыннары 10 улуг, 10 бичии чоорганнарны армян чонга дузаламчы кылдыр чорудар деп шиитпирлээннер.

Саң-Хөө ШОЮН.
Амыдырал хандырылга эргелелиниң комсомол эге организациязының секретары.

ЧУРУКТА: даараныкчыларның чоорган даарап турары.

Авторнуң фотозу.

АМ-ДАА ДУЗАЛААР

Чер шимчээшкининиң озал-ондагынга таварышкан армян улуска дуза көргүзерин Бай-Тайганың ажыл-ишчилери уламчылавышаан. «Мурпакчы» совхозтуң малчыннары [illegible] контора коллективи акы-дуңма армян улуска дуза кылдыр 560 рубльди № 700412 агар саңче шилчиткен.

Шуй суурнуң чурттакчылары озал-ондакка таварышкан чонга дузаламчыны уламчылаарын ол хуралдарга шиитпирлээн.

Канчыыр-оол АРБАЙ-ООЛ.

ЧҮРЕКТИҢ ХАНЫЗЫНДАН

Чер шимчээшкининге таварышкан Совет Арменияга Тес-Хемчилер сагыш-сеткилиниң ханызындан кажыыдалын илеретпишаан, дузаламчы кылдыр № 700412 агар саңче 16712 рубльди баштайгы хүннерде-ле шилчиткеннер. Акша чорудары үргүлчүлевишаан. Тес-Хем райпо 2118, районо 2107, «Чодураа» совхоз 1500, районнуң төп эмнелгези 1400, оруктудуг эргелели 1000 рубльди дузаламчы кылдыр шилчиткен. Аңаа барып ажылдаар күзелин илереткеннер база бар, хөй кижи ханын база дужааган.

Моторк ТИРЧИН.

ХООЧУННАРНЫҢ ДУЗАЗЫ

Арменияга болган чер шимчээшкининиң халаптыг уржуктарынга таварышкаш, хөй-хөй каража-когаралга, сөглеттинмес кажыыдалга таварышканнарга Тожунуң «Май 1» совхозтуң төвү Ий суурга болуп эрткен хоочуннар хуралынга дуза чедирерин шиитпирлээш, ажылга киржип шыдаар пенсионер кижи бүрүзү бир хүннүң шеф ажылынга киришкеш, оон кирген орулгазы № 700412 агар саңче шилчидерин дугуржуткан.

Ажаалга кассазында салыышкынныг 72 харлыг аңчы чораан Николай Деверек, мал эмчизи чораан 75 харлыг Василий Хүгбек, хоочун кижи Ак Бунзүрге болгаш өскелер-даа 5-15 рубльди шилчиткеннер. Хоочуннарның эгелээшкинин районнуң улуг назылыг хоочуннары деткип, боттары дузаламчы кылдыр ниитизи-биле 1 муң ажыг рубльди шилчидерин шиитпирлээннер.

Василий ДАМДЫН-ООЛ.
Хоочуннар чөвүлелиниң даргазы.

«ЧЫЛАН» ЧЫЛ КЕЛДИ-ЛЕ, КАНЧААРЫЛ?

Чамдык шын эвес бодалдарга харыы

Чөөн чүк улустарының ёзу-чаңчылдарын, байырлалдарын амгы үеде улуг сонуургал-биле өөренип көрүп турар болгай. Оон иштинде янзы-бүрү—кыдат, моол, япон, бурят, вьетнам болгаш өске-даа улустарның ай эргилдезинге дүүштүрген чыл санаашкынының аайы-биле Чаа чылды демдеглээр ёзузу улусту сонуургадып турар.

Тыва чоннуң бурунгу ёзу-чаңчылдарын, байырлалдарын үнелеп көрүп, оларның иштинде амгы амыдыралга ажыктыг болур талаларын өөренип көрүп турар болгай бис. Бодувустуң культуравыстың байлаан сонуурган, ону үнелеп турарывыс шын-дыр, эки-дир. Ынчалза-даа бурунгу ёзу-чаңчылдарны, байырлалдарны чүгле бистиң, чүгле культураның байлаа дээш-ле шупту чүүлдерин чаңгыс аай көрүп, амгы амыдыралга дорт ажыглаар дээр болзувусса база таарышпас. Ылаңгыя улусчу болгаш шажынчы ёзулалдарны билдилиг-биле ылгай көрүп, оларның чамдыызының амгы амыдыралга дүгжүр, дүүшпезин бодаары чугула.

Эрги ёзулал, байырлалдарның иштинде тыва чоннуң Шагаа-биле холбашкан чаңчылдары көвүдүг солун. Шагаа дээрге улусчу байырлал, эге үндезининде болза чоннуң амыдыралчы билиглеринге, ооң кижи, амыдырал, бойдус, октаргай, делегей, эки-бак чүүлдер дугайында ниити билиглеринге даянып тургустунуп келген узун төөгүлүг байырлал болур. Шагааның кол утказы—чыл эргилдезин демдеглээри, кыштың чыккылама соогунуң часкы хаттар-биле солужарын өөрүп уткуп алыры, кышкы берге амыдырал адакталып, ак чемниң элбекшиириниң эгезин байырлаары болур. Чаа чылдың башкы айын Ак ай деп адаары безин сүт-биле, сүттен кылган чемнер-биле холбашкан.

Бо улусчу байырлал хөй-хөй чүс чылдар иштинде чаңгыс аай турбаан. Ооң ёзулалдарының иштинде шажынчы чүүлдер база барган: салыры, телгелээри, хүн, ай, чыл санаашкынының сылдыстар, октаргай-биле холбап тайылбырлаары дээш оон-даа өске. Ынчалза-даа бо шажынчы чүүлдер Шагааның кол үндезини эвес, а шажынчы кижилерниң, шажынның талазындан бо улусчу байырлалды — Шагааны шажынга хамаарыштырып, чоннуң үнелиг эртинезин шажын суртаалынга ажыглаар дээн чүткүлүн көргүзүп турар чүүл кылдыр көөр херек.

Шагаа байырлалы чаңгыс аай доктааттынган хүнү чок болур: ай эргилдезинге үндезилеп санаар чыл санаашкынының аайы-биле февраль, март айларның кайы бир хүнүнге онаажып турар. Чижээ, Улу чылы 1988 чылдың февраль 18-тен эгелээн, бо үнүп орар Чылан чылы 1989 чылдың февраль 7-де эгелээр, дараазында Аът чылы 1990 чылдың февраль 26-да эгелээр.

12 чыл эргилдезиниң чыл бүрүзү тускай аттыг: Күске чылы, Инек чылы, Пар чылы, Тоолай чылы, Улу чылы, Чылан чылы, Аът чылы, Хой чылы, Мечи чылы, Дагаа чылы, Ыт чылы, Хаван чылы. Айларны аңаа саң-биле адаар: Бир ай, Ийи ай, Үш ай дээш оон-даа ыңай. Оон аңгыда чылдың үелеринге дүүштүр айларны мынчаар база бөлүктээр: Кыштың башкы, ортаа, адак айы деп бир бөлүк; Частың, Чайның болгаш Күстүң башкы, ортаа, адак айлары. Хүннерни база саннар-биле айтыр: Кыштың башкы айының бирниң, ийининиң, үштүң хүнү дээн чижектиг: ай бүрүзүнүң үжен хонуун үш бөлүкке чарар: бирги хүннен онгу хүнге чедир «ай чаазынын» хүннери болур, он бирги хүнүнден чээрбиги хүнүнге чедир «ай ортузунуң» хүннери, чээрби бирниң хүнүнден үжениниң хүнүнге чедир «ай төнчүзүнүң» хүннери дээр ёзу бар. Эрги ёзу-биле хонукту 12 шакка чарар, а шак бүрүзү бистиң амгы ийи шак иштиниң үезинге дүгжүр: күске шак, инек шак, пар шак дээш оон-даа өске. Шакты оон бичии кезектерге хуваар чүүл турбаан.

Бо Улу чылы февральда төнер: чамдык кижилер Чылан чылы 1989 чылдың январь бирде үнүп кээр деп соора билип турар.

Эрги саның чыл бүрүзү тускай утка-шынарлыг, чижээлээрге, Күске чылы—кежиктиг, чаагай чыл болур, ол чылын үнүш-дүжүт элбек, кыш чымчак, хар биче дүжер, аң-мең, олча-тывыш элбек болур дээн ышкаш.

А үнүп орар Чылан чылындан чүнү манаар бис? Чамдык кижилерниң «Чылан чылында өг-бүле тударга багай, харын-даа өг-бүле тудуп болбас» деп турары шын бе?

Чүгле бо ийи айтырыгга харыылаары-биле тыва, моол, япон, кыдат, корей, вьетнам улустарның Чылан чылын тайылбырлаан, көрүп турарын сайгарып көрдүвүс.

Тыва чоннуң билип, санап турары-биле алырга, Чылан чылы—арай каңдаашкынныг, чайын чаъс эвээш дүжер чыл болур; ол чылын узун курт көвүдээр, олардан ылаңгыя Чылан чылдыг кижилер кичээнир ужурлуг; ниитизи-биле чылдың эге бажы чиик, эки, кежиктиг, а адак кезээ арай аар чыл болур, биригээр чугаалаарга, «чыланның узун кудурукну шавылаптып болур» деп Чылан чылынга хамаарыштыр мындыг билиглер тодаратынган.

Тыва болгаш өске-даа чөөн чүк улустарының Чылан чылының дугайында демдеглелдеринде бо чылын өг-бүле тударга багай дээн чүве шуут чок, өг-бүле тудуп болбас дээн чүүл база чок. Черле ынчаш, кайы-даа чон ажы-төлүн чурттаарынга, аныяк өскениниң өг-бүле тударынга хамаарышкан кандыг-даа кызыгаарлаашкын тургуспас. Харын-даа бүгү билиглер, ёзу-чаңчылдар өг-бүлени быжыглаарынче, ажыл-амыдыралды, ажы-төлдү деткииринче угланган болур болгай. Ынчангаш, Чылан чылында өг-бүле тудуп болбас дээн бодал онза шын эвес, кандыг-даа үндезини чок тыва чоннуң Чылан чылының дугайында билиглеринде, өөредиинде мындыг чүве чок дээрзин онзалап демдеглээр херек. А бо янзылыг —Чылан чылы өг-бүлеге хамаарылыг, бо чылын өг-бүле тутпас дээн чижектиг бодал амгы үеде көскүленнен турар «чаа хамнар», «хамчыргыылар» арызындан, дамчыыр чугаадан үнген шын эвес, үндезин чок бодал-дыр.

Каадыр-оол БИЧЕЛДЕЙ.
ТДЛТЭШИ-ниң дыл, бижиин секторунуң улуг эртем ажылдакчызы, дыл эртемнерниң кандидады.

СООК-ИРЕЙ-БИЛЕ ЧУГАА

Салим Сүрүң-оол

(Эгези).

Соок-Ирей кымның-биле-даа болчаг кылбас-тыр ийин. Чаа чыл бүдүүзүнде каш-даа шакта чедип кээр. Ол кээрге, улуг, биче, кижилер тура халчып, адыш часкап, ону уткуп ап, оон-биле кады ырлап-хөглеп, танцылап, хүнүү бадыр, даңны атсы туруп бээр. Чүдек хөглүг чүве-ле болгай, үе эрткени-даа билдинмес!

Ийе, дыка-ла хөглүг турган. Чырык черге чурттап эрттирген хөй чылдарым дургузунда та чеже мындыг хүннер, шактар эрттирдим ыйнаан. Оларның санын ам тыппас мен. Олар ам менде чүгле эки сактыышкыннар бооп арткан. Чүге' деп айтырар-ла силер ыйнаан. Чүге дээрге, назын, шынап-ла, барган. Ажы-төл шагда-ла чурт тудуп, чер тарап чоруй баргылаан. Бодум-биле кезе чажыт кырган кошкунум-биле иелээ арткан бис. Сөөлгү чылдарда чүгле ийи бодувус Чаа чыл уткуур апарган бис. Уруглар чүгле открыткалар чорудуп каар, чок болза долгап кээр, байыр чедирер. Мында төрелдерлеп, эш-өөрден телефоннаар-даа, чалаар-даа, эжик-хаалга соктаар-даа кижилер ховартап калган. Кижилер түс-түзүнде, дугул-мыймызында дижири дег боттарының думчуун хараар болу берген. Бир ёзуда ол харын эки дедаап, кижиге дыш, үе өскерилген ышкажыгай. Ынчалза-даа Чаа чылды бүгү назыда хөй-биле кады хөглеп эрттирип келген кижиге чалгааранчыын канчаар силер, аа богда.

Ам база бүдүүнүң хүнү. Каш шак болгаш Чаа чыл келир, эртенги чурттаалгам сагыжымга кирип орган чүве.

— Соок-Ирей ой-кый чок келир-ле болгай. Кырганнар дээш бистерни кайын оир. Чүнү чидиртир, чүнүң-биле сүгтарар деп ор сеп, көшкүн. Чүнү канчаар бис?

Чүү дээр эвес дээш, ава-ала шеңээрим ол. Мээң билдингир-ле болгай, кылыштар чүвевис чок. Шаанда болза он ийи шак хапкан соонда чиир чемивисти дем-не чип каапкан бис. Оон өске чүү-даа чок. Үе өскерилген ышкажыгай.

Соң менче кезек кайгап олургаш, диванче айыткаш, чаңгыс сөс чугаалады:

— Удуур.

Диван кырында шөйлүп чыдыпкан, телевизор көрүп чыдыр мен. Соок-Ирейни көргүзүп тур: оон киржилгези-биле бал-маскарад. Хөлчок-даа солун көргүзүглер. Ол хиреде уйгум төгүргени канчаары ол ийик, аңаа алдыртпас дээш канчаар-даа кызарымга, демей-ле карактарым шимдинип кээр мындыг. Ынчап чыдырымда, та дүжүм, та уйгум кадында телевизорга ынчаар көргүзүп турганы ол, мырынай хек чоор.

Соок-Ирей бо-ла келди. Бүгү назыда көрүп келгеним биеэги-ле Соок-Ирей ол-ла харын: ак хар тоннуг, ак хар бөрттүг, ак шаңнар салдыг. Бир холунда даянгыыш туткан. А бо удаада ооң онзалавыр-ла чүвези— бир холунда кызыл кудуруктуг маңган ак диин туткан. Дириг диин! Ала караам ол диинде барган.

— Чаа чыл-биле! — дипкеш, хөккүледи чедүрдү, оон карактарын чоткулааш, оларын хере көрүп, аларааннатклатты.

— Көрүп көрем — дээш, ак диинни сунуп келди. Белээм диведи, чүгле «көрүп көрем» диди. Ийи холдап барып сегирип алдым. Диинниң улуг деп чүвезин: узуну бир карыш, мүтүр сөөм. Кызыл кудуруунуң семдер деп чүвезин, диңги кудуруу хире деп-даа хөөредип болур. Кулактарының сыргаларының чаражын, куш чалгыыннары-ла. Улуг караактарының каракнашкан дозураннаан чараштарын! Амыраар дээш, магадаар дээш, чугаалаптар сөс тыппайн барган, диинни-ле андара-дүндере тудуп тур мен. Ынчап турумда, диин мээң холумдан ушта халааш, ээзиниң эктинде олуруп алды.

Соок-Ирей ой-ойлеп чедүрүп каап турар болду. Аарым тур ирги бе деп бодапкан мен.

— Челбиие бердиңер бе? — дидим.

— Чо-ок. Мен мындыг чүве билбес — дээш, чүдексиигендаа ышкаш, думчуун дырыштырып, хаваан дүгдү. — Силерниң бо хоорайыңарның чүттүү кончуг-дур: ыш, хөө. Тыпар-даа аргажок. Боостаам кижип тур — дээш, мендеп дилей-дир. — Каям, мээң хевим кактап бээйт — дээш, даянгыыжын сунду.

Ам кээп эскерип кагдым: шынап-ла, ак хар дег хеви көөрге-ле ак, топтай бээринге тарлан-шокар: хөө, ыш борашкап. Бодунуң арны-бажы безин былчан-балчак, думчуунуң аксы безин карарып баап-тыр.

Соок-Ирейниң даянгыыжы илбилиг турган боор, хевинге дегзи каапкарга, ол-ла чүве-дир, кандыг-даа хир арны баар.

Соок-Ирей ханада улуг көрүнчүкче бодун көрдүңдү.

— Кижи мынчаар чоруур-ла болгай, арыг, кылаң — дээш, менче эргилип келди. — Сен мындаа тайгага дыка үр кылаштап келдиң але. Ол хиреде күске думчуундан хан безин агыспадың. Чүгле эжиң агыскан. Хол курут келдиң. Ындыг аа?

Соок-Ирейниң шын: тайгага ула дүжүм уштан кылаштадым. Чаңгыс диин өлүрер деп кээрлиг кижи мен. Оомну-даа күүседип шыдаваан мен. Куруг келгеним база шын. Кадайым, биеэ аныяанда дег, чаш уруг эмигер эмиг-төштүг турган болза, чугаа-даа чок ымдаксан турган боор. Чогум оран-таңдым бербээн эвес, берип турган болдур ийин. Бир хүн бо диин дег маңган ак, кызыл кудуруктуг диин мээң бажымга олурган. Он ажыг боолааш, чадап каан мен. Черже дүже халааш, чүгле кудуруу кызаш кылынган. Дыка-ла хомудаан мен. Бир хүн ак койгун тура халааш, шала төгериктей маңнап чоруй, ыраай көрүндүр кожайып олуруп алган. Та чеже боолаан мен. Бир көрүмге, койгунум ийи холунга бажын каггаш, хөкпейип чыдып алды. Өлген-дир дээш, чанымче чооклулап олурумда, тура халааш, шет аразынче агараш дээн. Хоочун аңчылар кыйгун болза, таңдының эң улуг аңы. Ону оскунар болза, шорук чүве аайлашпас диир-ле болгай. Шын чорбадыва. Соок-Ирей ону көрүп, билип турган чүве-дир. Ийе. Соок-Ирей чүнү-даа, кымны-даа соора көрбес-тир ийин. Мегелеп канчаар мен, шынын-на чугааладым:

— Шын, шын. Бо чылын курутладым.

— Чүгле бо чылын эвес. Сөөлгү чылдарда сээң олчаң улам-на кудулап олурар болдур ийин.

Оон оозу база шын. Чаңгыс мен-даа эвес, хоорайның аңчылары дооза ындыг. Диин орнунга дыңнап орарга, ховуда өргөнер-даа боолап эккеп турар аңчылар бар хире чүве бо.

— Чылдагааны чүл ынчаш? Депиже-ле кыраанымга чылдак кактындым.

Соок-Ирей чепшээрепшеди.

— Ол хей чүве-дир — дээш, дыка даашкыр кылдыр азырды. Хамык ужур мында эвес. Тозан-даа харлыында аң-меңни кыра шаап эккээр аңчылар бар-ла болгай. Оларга бодаарга, сен дээрге, бичии оолак ышкажыл сен. Электен караан шозу баксыраан, кулаан уду дугланган, думчууң чыт билбестеп калган кижи-дир сен ийин. Оонну бодуң эскерип чоруур сен бе? — деп бо-ла.

Карак шозу. Кулак удуу. Думчук чыт билбес. Соок-Ирейниң шупту шын. Ол хамаанчок аъш-чем амданынга база пат апарган мен. Чүге ынчап барган мен ынчаш? Чаңгыс мен ындыг мен бе?

Айтырдым.

— Чо-ок — деп, Соок-Ирей көргүрээш, чедүргүледи. —

(Уламчызы 4-кү арында).

КӨРГҮЗҮГЛЕР БЕДЭЭН

Эрзинде Ленин аттыг совхозта Дүмен-Байыр Тулгунуң удурткаы № 2 хойжу бригадазының малчыннары кыштаглаашкынны организастыг эрттирип турар. Ында 15 малчын өг-бүле кержээни ёзугаар ажылдап турар. Күш-ажылдың дешпилгелиг чаа аргазы бүдүрүлгечи көргүзүглерни бедидеринге идиглиг болган.

Төпчү түңнелдер эрткен чылдарнындан бедээн. Чүс хойга оңалаштыр 85 хураган алган. Дүк планы база күүсеттинген.

Малчыннар кодан санында 10-14 тонна сигенни сээртүп чедирген. Хойжулар кажааларын соок дүшпээнде чылыглап доозуп алгылаан. Соок арга-биле хураган өстүрер дээш малчын бүрүзү чаш мал төлүнүң кажааларын ийи каъттааш, ооң аразынче кургаг өдекти тыраан.

Эрткен чылын чүске онзаштыр 85-95 чедир хураганы чүгле үш малчын чедип алган. Бо чылдың түңнели-биле мындыг малчыннарның саны 7 кижи четкен. Дүк планын бригаданың шупту малчыннары күүседир аргалыг болган.

Хойжуларның амыдырал байдалы эки жин орар. 15 малчынның он бирин электри чырыы-биле хандырган. Ол чорук хойжуларның ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургускан.

Малчыннар амгы үеде Тестин, Нарын-Сайыр, Чыргаланды, Ак-Тей, Сесенгей, Адыр-Тей деп черлерде кыштаглап турар.

Бригаданың хойжулары мал кыштаглаашкынның бедик деннелге эрттирер дугайында кедээниң бүгү ажыл-ишчилеринге СЭКП ТК-ның Чагаазын таныышкаш, улам күженишкиниг ажылдаарын хүлээнген.

Ким-оол ХЕРТЕК.

ХӨГЖҮМГЕ САЛЫМ-ЧАЯАННЫГ

«Хөгжүмчү кижи бүрүзүнге» деп телепрограммага Польшага концерт көргүзүп чораан аныяк япон хөгжүмчүнүң дугайын совет телевидение көргүскен. Диктор оон адын Сатоси Такасима дээн.

…Москваның ол дыңнадыышкынын ёзугаар хөгжүмчү ол оолду дилеп тывары кончуг берге болган. Япон хөгжүмчүлерниң даштыкыга оюн көргүзүглерин харылап турар он-он фирмаларже телефоннап, өске-даа хоорайлар-биле харылзажып турдувус. Такасима деп фамилия ону дилеп тыварынга шуут дуза бербээн. Бир-ле кижи мени «Ямаха»-биле харылзажырын сүмелээн чүве. Ол — хөгжүм херекселдерин бүдүрүп үндүрер болгаш садар талазы-биле тургустунган япон компания чүве.

«Ямаханың» тайылбыр бээр албаны, шынап-ла, хораан харыы берди: ол фирма эрткен чылын аныяк хөгжүмчүнү Польшаже чоруткан, чүгле оон фамилиязы Такасима эвес, Такасима болган. Ол оолду ам чүгле Токионуң Мэгуро районунда «Ямаха» хөгжүм төвүнден тып ап болур.

Аныяк хөгжүмчүнү бүгү чурттан дилеп турувуста, ол мырынай-ла ПМА-ның Токио корпунктузунуң мырыңай-ла чанында болду.

…Хөгжүм төвүнүң ийиги каъдынче көдүрлүп үнгеш, мээң айтып бергеним ээлдиг эжиим ажыдыптарымга, карак шилдиг оол мээң уткужуп келди.

Он ийи харлыг Сатоси ада-иези-биле кады Йокогамадан ырак эвесте Дзама деп бичии хоорайжыгашта чурттап турар. Ооң ачазы— «Ниссан» фирманың автозаводунда ажылдап турар, а авазы—өг-бүле ээзи. Сатосиниң акызы Томоя 16 харлыг.

— Кажан хөгжүм ойнап эгелээниң ол? —деп, аныяк пианистен айтырдым.

— Дөрт харлыымдан эгелеп. Бо бүгүге буруулуг чүве — телевизор болган. Чүгле кылаштаптар апаргаш-ла, телевизор чанынга, оон аялгазын ёзугаар-ла ынай-бээр бастырып туруп бээримни авам чугаалаар чүве. Чамдыкта харын-даа ырлаар чыгыы. Артистерниң шимчээшкиннерин безин өттүнгүлей бээримни авам чугаалап орар. Ынчангаш ада-ием мени хөгжүм школазынга аппарып киирген. Дзамада чаңгыс ол школага каш чыл өөренгеш, рояльга, электри-биле ойнаар орган дээр херекселге өөренип алганым ол.

— А акың Томоя база хөгжүмге сонуургалдыг бе?

— Чок. Ол спортка ынак. Футболдаар кижи.

— А сен хөгжүмге аажок ынак сен бе?

— Ийе, аажок ынак мен. Ылаңгыя эрткен чүс чылдың төнчүзүнүң, бо чүс чылдың эгезиниң аялгаларынга аажок ынак мен. Ылаңгыя Дебюссиниң аялгалары мээң дыка таарыжыр. Амгы үениң аялгалары солун-на, ынчалза-даа аңаа ындыг-ла улуг чүткүлүм чок.

— Сээң хөгжүмчү салымың канчаар эгелээнил?

— Сес харлыг тургаш-ла, баштайгы хөгжүм чогаалым—«Арабесканы» бижээн мен. Оон соонда улажы-ла берген. Хөгжүмге мээң салымнымның билгеш, Дзаманың башкылары ада-ием-биле сүмелешкеш, Токиода хөгжүм төвү «Ямахаже» шилчидер деп дугурушкан. Мында өөредилге дыка шыңгыы. Музыка школазынга өөренип турувуста, класс бүрүзүнге-ле 10-15 өөреникчи турган, а ам чамдык кичээлдерге чүгле башкы-биле ийилээ артар-дыр бис.

Сес харлыг тургаш, концертке баштай киришкен мен. Оон соонда бодумнуң чогаалдарым-биле Японияның хөй-хөй хоорайларынга, телевидениениң концерттеринге киришкен. Тос харлыг турумда, башкыларым мээң даштыкыже концерт көргүзүп чоруурун сүмелээн. Ынчангаш мен Израильге, Польшага, а бо чылын АКШ-ка концерт көргүзүп чорааным ол.

— Хөгжүм сени дыка чардыктырып турар болгай, хүнде кылыр ажылдарыңны канчаар тургузуп ап турар сен?

— Чеди шакта турар мен. Чемненгеш —школаже чоруптар. Аңаа 3 шакка чедир өөренир. Кичээлдер соонда база аңаа чамдыкта артып турар мен: школаның байырлалдарынга болур концерттерге белеткенип, ында барабанчы болуп ойнап турар мен. Кежээ 5 шакта чанып кээр мен. Оон 2-3 шак иштинде пианинога ойнаар, кичээлдерге белеткенир. 12 шакта удуур.

— А оюннар, спорт?

— Аңаа үе шуут чедишпес —деп, муңгаргай чугаалады.

— Келир үеде билдингир, алдарлыг музыкант болур күзел сенде бар аа?

— Кым болурумну ам-даа билбес мен, ынчалза-даа музыкант черле болбас мен. Хөгжүм —мээң аңаа сонуургалым-дыр.

— Совет Эвилелинге оюн көргүзүп чедиксээр сен бе?

— Бир эвес чалаар болза... Сатоси эктин кыскаш, беседа үезинде аңаа олурган башкыларынче көрүвдү.

— Совет чурт дугайында чүнү билир сен?

—Ында аажок соок дижтин...

Кичээлдеринче далажып олурган оол-биле байырлашкаш, ооң башкыларынга чамдык айтырыгларны салган мен.

«Ямаха» төптүң удуртукчуларының бирээзи Тору Микамп мынча диди:

— Сатоси Такасиманың дугайында хейнү чугаалап болур. Ынчалза-даа «Ямахада» 11 муң музыка школалары, 10 музыка төвү бар болгай. Даштыкыда база алды школавыс бар. «Ямаханың» программазын ёзугаар Японияда 90 муң уруглар өөренип турар. Бистиң школаларывыска өөренири өртектиг болгай. Ай санында-ла 7-10 муң иен (60-80 доллар) төлээр. Өг-бүле бюджединге шоолуг аар эвес, чүге дээрге, ол түң өг-бүлениң кол ээзиниң хүнде алыр акшазындан эвээш. «Ямаханың» кол сорулгазы акша алырында эвес-ле болгай. Профессионал музыкантылар белеткээр сорулга база мында чок. Кол-ла сорулгавыс — уругларны хөгжүмге өөренип чаңчыктырар, оларның сагыш-сеткилин байыдары.

Бистиң школаларывыста Сатоси Такасима ышкаш хөгжүмге салым-чаянныглар 250-300 чедип турар. Оларда шыырак күүседикчи, харын-даа композитор болуп болурлар хөй. Ынчалза-даа олар школаның үстүкү класстарынга баргаш, музыка өөренир үе-шак чедишпезинден хөгжүм төвүн каапкаш баарлар. Сатоси база каапкаш чоруй баар чыгыы боор.

Бодап көрүңер даан: бажындан хөгжүм төвүнге чедери-биле ол 2-3 шак чоруп келир-дир. Неделяда ол каш удаа болур. Музыкага ёзулуг-ла бердинген кижилер ону шыдажып эртип болур. А Сатоси профессионал музыкант болурун күзевейн турар болгай...

Александр ЛАЗАРЕВ.
ПМА-ның корр.
Токио.

ШАГАА ЙӨРЭЭЛИ

Чаа чылым— Чылан чылым,
Шагаа-доюн демдеглээли.
Чамбы-дипке шагда-дүнте
Чары алгаан Чылан чылым.
Чылдың бажы шынап үнду,
Чылан кежи соолду-ла.
Чаа чылым —Чылан чылым,
Шагаа-доюн эгелээли!
Бээр көрүн —
Бегере көрүн
Белен эвес хорткан чылым,
Бертинде тур мен,
Мени дыңна!
Эриннигте —
Эмзетпээн,
Эки чемим дөжүмнин —
Ээр кара тандымны сени
кыйгап
Эжеттим, чаштым,
Чылан чылым!

Аастыгга —
Аназатпаан,
Аңнарның чемин дөжүмнин —
Алдай тандымны сени кыйгап
Аназаттым, өргүдүм,
Чылан чылым!
Бээр көрүн —

Бегере көрүн
Белен эвес хорткан чылым,
Бертинде тур мен,
Мени дыңна!
Аал-оранга,
Ажы-төлге,
Ал-ботка
Аарыг-аржык болдурба!
Ха-думмага,
Кады-кожамга,
Ханы чонумга
Хай-халап үндүрбе!
Өргүн чонга,

Өртемчейге,
Өнүр-арыга
Өртүүг дайын кывыспа!
Арага чок —
Аңгы куда
Чылан чылдан болуп турзун!
Ажыг хоран —
Араганы
Арай шеглеп, чөорту кагзын!
Кижиге—
Кижи немешсин!
Малга —
Мал немешсин!
Ажыл-ишкир
Арат чонун
Аас-кежик чечектелзин!
Амыр тайбың —
Арыг агаар
Бөмбүрзекке дөгерезин!

Ондар ДАРЫМА.

ШЫЛГАЛДА

ИРИК АДАГАШТАР

Шоодуглар

Школага өөредилге чылы доостуру билек билиим бедидип алыр дээш найысылалче чоруп каар мен. Ол чорупт турумда кадайым, уругларым чуңу садарын чагып бижээн саазынны кармавымга суп бээрлер. Чагыгларның чартыынга безин четпес хире акша берип кааш, оон ындайын бодуң таарыштырып көөр сен деп каарлар. Чогум кайның, канчаар «таарыштырарын» чаңгыс-даа катап чугаалап көрбээн.

Эрткен чайын аңаа өөренип тургаш, «Аялга» деп магазинге кире берген мен. Оглумнуң чагыы батарейкалар садып ап тура көөрүмге, шаандан тура алыксап чорааным магнитофон бо чыдар дивес силер бе. Кезек када ыыт чок көрүп алган тур мен он. Акшадан шилчидивит дээн телеграмманы кадайже чорудайн дээримге, ооң соонда чаңа бөрге, кулак коңгалаары кончуг деп чүвени билгеш, дидимнээн мен.

Эр кижи чудуруун чудук алдынга сукпаан эвес деп бурунгуларның чугаазы бар. Ону сактып, багай башты шаа-биле ажылдадып-ла тур эвес мен бе. Бир эвес доктаамал эки ажылдадыр болза чамдыкта шору бодалдар кирип келип болур дээрзинге база бүзүреп турган мен. Үш дугаар хүнде, шынап-ла, шымбай бодал бо кире дүжүп кээр дивес силер бе! Суурда чок дээн эштерим бар-ла болгай. Бот-боттарывыска бады шынчывысты көк элээр-даа, халаңгай ээзрик-даа тургаш, каш катап даңгыраглажып кааптавыс улус-ла болгай бис. Ол эштеримниң аразындан үш кижинин шилип алгаш, ол-ла дораан чагааларны чоруттум оң. Оон кол утказы билдингир-ле болгай: дарый акша херек апарды, телеграф-биле бежен акшадан Кызылдың төп почтазынче адрестээш шилчиде кааптыңар. Чаңа бергеш, ол-ла дораан ала казырам базаарлапкаш, төлеп бериптер мен.

Үш чагаамны почта хааржаанче сукпаан хүнүмден эгелээш санап кирипкен мен: бир хонган чагааны машинага чүдүргеш, районче алгаш чорупкан. Ийи хонган — чагааны район төвүнден суурже чорупкан турар ужурлуг. Үш хонганда почтачы мээң эштеримге чедирер. Дөрт хонган соонда почтадан барып айтырып эгелээр мен.

Чагаа чорутканымдан бээр беш хонук эрте берген. Оон дорту-биле почтага барган мен. Оочурнуң ужунга туруп алгаш, мурнумда кижилерниң акшаларны алгаш чоруп турарын көрүп, карманымда паспортум белеткеп алган чылып чорул олурган мен. Паспортумну акша берип олурар уругга сундум. Ол ону мурнуңга ажыда салып алгаш, бичии хааржакта саазыннарны дөгере көрген. Мендээ акша чок болган.

Ийи дугаар хүнде база чок. Үш дугаар хүнде барбас-тыр деп бодап алган хиремде кежээ көөрүмге база-ла акша бээр уруг чанында паспортум тудуп алган бо турган болган мен. Куруг. Азы суурнуң почтачызы Саяна чалгаараш, чагааларымны чогуур үезинде чедирбээн ол ирги бе деп кордаар-даа мен. Алды дугаар хүнде бааарымга:

— Силерде бар-дыр — деп, уруг чугаалааш, долдуруптунар аа дээш саазыннар сунган. Бежен акшаны Сагаан-оол чоруткан болган. Күжүр эжимни, ол болбазыкпе! Ол катап ошкак наарынга белен турган мен.

Он ажыг хонук базып келиримге, почтаның ажылдакчызы уруглар мени таныыр апарган:

— Байыр Доржуевич, силерге амдызында чүү-даа чок, даарта келир боор — дээш, сагыжым чазап, хүлүмзүрүп каарлар.

Ынчап турумда өөренир үусаам төнүп калган — чанып чорупкан мен. Бажыңга кирип олурумда кадай уткуштур келгеш, кудай дээр диңмирээн дег, кончуттунупла эгелээн:

— Кызылга баргаш, бажың савыштыр пиволап-пиволап алгаш, хамык акшаңны теңдүр куттунгаш, эштериңден акша чээп чыткан ышкажыкчыл. Ынчаар өөренип чоруур кижи болзуңза, сээң билииң бедиир туржук, кудулаар ужурлуг. Демир-Хая биле Сылдыс-оол сээң чагааларын тудуп алгаш, меңээ чедип келдилер. Доо стол кырында чыдар ол-дур, кандыг кончуг ыядыр арның, ылбыраар кежиң чок кижи сен. Бир эвес сеңээ аргажок акша херек турган болза чүге алган кадайың менче биживээн сен. Ынчанган болзуңза ол-ла дораан ала казыраны базаарлапкаш, акшазын сеңче шилчидипкен турбас мен бе.

Элээн болгаада ам-на чугааладым:

— Акша чугула херек апаарга чагаа бижээнимни шын кижи мен. Олар менче согур көпеек-даа чорутпаан эвес, ынчап көэрге, өре-шире-даа кылбаан мен — дидим.

— Менче бижиир турган сен, ынчанган болзуңза ала казыраны базаарлапкаш, акшазын чорудуп бээр турган мен деп дем чугааладым чоп. Сээң кылган чазыың ол.

— Ала казыраны күзүн садыпплаткай бис — дидим.

— Күзүн садар чүвең кайда боор, оорлар алгаш баргаан бээр үш хонду. Кежи-биле бажы суур дужунда шырыш иштинге чыткан-дыр.

Ала казыра-даа канчаар, барган чүве баар-ла ыйнаан. Бистиң суурга мал оорлаан кижи туттургаан деп чүвени чоокта дыңнаваан мен. Демир-Хая, Сылдыс-оол сугларбиле чугаам аңгы. Ыңганың бажын ыт чиген, ыңгыржаааның бажын ерт чиген деп чүве ол-дур. Халаңгай ээзрикте меңээ эъдин-даа кезип бээриниден чажам дивес бис деп чораан эштерим ол ышкажыл. Шылгалдаңы шыдавайн, чес холаңар кестүү бергени ол ышкажыл... Эх, силерни-даа!

Василий МОНГУШ.

Бистиң суурувуска дүвүрээзин удаа-дараа болуп-ла турар. Ооң үнүп турар чылдагааның истеп, хынап, тодаратпас-даа; дуу-ла бойдус халавы, согур душ болган таварылга, серемчилел чок чорук, эрткен үелерниң частырыы сүт-сүг деп, янзы-бүрү чылдагааннарга чарбып каар бис. Ол бүгүнү харыылаар ужурлуг удуртукчу эштер дыңнап, билип, көрүп тураа-даа, бот-боттарының кырынче чуүй кагжып, «мээңне олурар дүжүлгемниң ширээзиниң адагажы быжыг турза, өскелер хамаан бе» дээн хөөн-биле хөрээн соктап, ырлап олургулаар.

Ишти каткан, дашты каткан
Мен-даа кайын тоор деп мен.
Ирий берген, чылый берген
Сен-не харын канчаар болдуң.

Шынап-ла, кода-суурувуста дүвүрээзиннер адагаштардан эгелээн эвеспе! Ону Мергелдейже-даа биживээн, Шагар-Арыга-даа шактырбаан. Ам ону мен силерге дончулап берейн шиңме, эргим номчукчу. Эрткен чылын совхозувустуң хойжу бригадазының үлегерлиг кажаазының адагаштары сери-дээрин угбайн ужуп баткаш, чаш хураганнар базып каан. Улуг хойлар угаанныг амытаннар болгаш, одарже үне бергенинде чаңан болган. Оон башка та чеже баш кырлыр чүве! Ону техниктиг чылдагаанга чарбып каан бис де. А эрткен айда чаңныктыг чаъс-чайык үезинде бистиң суурувуска ирик электри шугумнары ирик чагылары-биле ушкулааш, чурттакчыларның инек, дагаа, хаваннарын улуг күштүг ток сон каан. Серемчилелдиг чон болгаш бистер ынаар чагдаваан бис. Ону бойдус халавынга чарбып каан бис. Эңнир райлоңуң чаа, улуг херими бузулгаш, борбак суксун үгээн чуура базып каан. Ону херим ажа халчып, арага садыынче шургуп турган ээзрик ашактарга чарбып каан бис. Мындаа суур чоогунда совхоз огородунуң долгандыр кажаазының адагаштары ирээш, черге пет кээп дүшкүлээн. Суурнуң хавак, өшкүзү үш хүн иштинде «салат», «винегрет», «солянка» чип келген. Ону бежен чылдарның колхозчуларының тудуу-четпес ажылы дээш үндүр бижиикен бис. Дүүн чаа төп тараа шаңының прожектор-чырыткызының чагызы чазы ойта кээп дүшкен. Ону чадаг-тергелиг бичии оолдар үстүрген дээш, башкыларга чугаалап каан бис. А бөгүн чаа... Хе-ке... Кижиге-даа чугаалаар аргажок чүве-дир ийин але. Канчанган деп бодай-дыр силер? Директорувустуң чиик машиназының гаражының ийи эжик адагаштары турулгаш, ынак директорувус-биле чаа машинавысты кергедип каан. Ону та чүге чүве ийик, бухгалтерия аппарадынга чарбып каан бис де. Чылдагааны соолүнде билдинген: бо шабашниктер дээр тудутжу оолдар акша өкпелээш, оңгар наспайн чагы туггускан дээр чораан. Аваа көрдүнген акшаны бухгалтерлер ревизорну шайладыпкан деп-даа чугаа бар.

Шаанда бистиң өгбелеривис «аът өлүр—баглааш артар» дижирлер чораан. Олдаа шын боор. Черге төк кээп дүшкен өдээмде ачамның ачазының туггузу шанчып каан баглаажы ам-даа турар чораан. Ам дээрге баглааш туржук, бажындан бедик демир-бетон адагаш чагылар аңай назынында «ирип», буступ чаштагылай берген боор де...

Че, ол-даа канчаар... Оон артык элдеп чүве: амыдыралда ирик адагаштар дег кижилерниң халалдыын чүү дээр! Эде туггуступ куушкунуң тевии-биле ирик адагаштарны солуур үе келбээн бе? Авааашкын чугаадан ажылхерекче кирер база бир Чаа чыл моорлап келди. Ажыкчарлыг чорукка согажалаан шоодуглуг мыя бо чүүлүмнү солуунче чорудуптайн адырам.

Николай ООРЖАК.

Ёлка

КИЖИ БОЛГАШ ЧАА ЧЫЛ

Кижи бүрү хире-шаанче чурттаалгалыг,
Кирер-үнер эжиктерлиг, өруктарлыг...
Өөрүшкү, кударалды катай чүъктээн —
Өртемчейниң кезик, чамдыы болуп чурттаан.
Эрткен чылдар уржуктары контартымар,
Эргим черге халап үнүп, чараттымар,
Ааңайкайн Кижи аңаа киржип үнер,
Аас-кежик, үндараалды үлежи бээр.
Эргижирээн черниң кырын шимеп, каастаан
Эрээн-шокар чечектер дег кижилерниң
Чаңгылаңган өткүт үнү кайыы тура
Чаа-дайын үндүрбес дээн амгы шаг бо.
Адыштарга хаварыктар кайын кээрил?
Ажыл-ишке төккен дериң түңнели ол.
Арыг суглар боралгак чок чытсын дээштиң
Агаар, дээрни шинчип турар ужуру ол.
Курбустуда амыдырал барын-чогун
Хуулгаазын эртем-угаан соглеп үнер.
Кежик-чолдуг чаңалганы камгалаар дээш,
Кырган, чалым самнап, хөглээр үе келди.
Изеттиниээн Чаа чылды уткуп тура,
Не-чуртуң келир өйүн бодап ора,
Кижи сеңээ, шиг ынаам сөглекезээр мен,
Кирер-үнер эжиин ажык чурттап-ла көр!

Моңгуш ДОРЖУ.

КРОССВОРД

ДООРА ДУРГААР: 4. Оваа, хорум. 7. Индий херээженнерниң национал хеви. 8. Өг кезээ. 11. Спортчу оюн. 12. Насеком. 14. Англияда хоорай. 18. Тыва фамилия. 19. Сектер-биле амыдыраар амытан. 21. Чаа чыл байырлалы. 25. Албан чери. 26. Американың барыын чүгүнде штат. 27. Сүттүң хоюун хемчээр херексел. 28. Ажыг сукеун. 29. Дамырларга тыптыр дес хан. 30. Насекомнарның өзериниң курт чадазы. 31. Хаяга аар көргүзүг материалы. 32. Сибирьниң чоон чүкте хол. 33. Антарктидада далай. 36. Египетте хол. 37. Тарбаган оглу.

УЗУН ДУРГААР: 1. Тывада суур. 2. Халдавырлыг аарыглар өскүдүкчүлери микробтар. 3. Аас чогаалы. 5. Эзирил ковунчээ. 6. Ыяш. 9. Соломонов ортулуктарында ортулук. 10. Тарааның чыдын өскертин. шынарын кудуладыр бок үнүш. 13. Кушкаш. 15. Чырыткы. 16. Херээжен ат. 17. Яблок сорту. 20. Соок чөпсек. 21. Тыва фамилия. 22. Кинчээлге көргүзүг материалы. 23. Италияда хоорай. 24. Аът чүдүнү. 34. Эрес-товаа. 35. Львов областа хоорай.

Роман ХОВАЛЫГ кроссвордту тургускан.

СООК-ИРЕЙ-БИЛЕ ЧУГАА

Салим Сүрүң-оол

(Төнчүзү. Эгези 3-кү арынында).

Боостаам тыныл тур. Дем-не чугааладып чоп, хоорайлар чүттүг-дүр деп. Мындыг ышбус аразында чурттап турар кижи чүнү көөр деп мындыг.

Каш хонук бурунгаар болган таварылга сагыжымга кире хонуп келди. Тайгага-ла болгай бис. Эжим — Мыкылай. Соок-Ирей, эжин харын күске думчуундан хан агыстып деп турбадыва. Ол кижи ол. Күскени өлүргени шын кижи. Боо-биле-даа боолаваан, ыяш-даш-биле-даа сокпаан, а согун өлүрген. Думчуунче сотуптарга, ол-ла чүве чорбадыва. Думчуунуң ханы аттыга бээр. Эш-биле бичии борбак бажынга хүжүртүнүп алгаш, одаар ыяш белеткеп турувуста ийи ыт эдерткен аъттыг аңчы чедип келген чүве. Үжелээ хөөрежип ховган бис. Мыкылай черле ындыг: уйгу чок, дан бажында турар. Удуп-оттуп чыдарымга, ам база-ла ынчады. Баштай приемниги-биле дөрт шактың медээзин дыңнады. Оон от хүүледип үндүрдү. Удатпаанда шай аартап, кагжыргай кайырады берди. Бир кижи ынчап олурда, оон ыңай уйгу келир боор бе. Кезек чыткаш, тура халыдым. Даштаар үнүп кээримге, дээр кылаң. Ында сылдыстарның хөй деп чүвезин! Оларның карактарының чиңиг. чырык деп чүвезин! Дооза-ла севче кезе кайгап алган турган ышкаш. Сактырымга, таптыг делаш чок санаар болза, санап ап-даа болур хире. Чырык чер кырынга хөй-ле чылда чурттап келген кижи мен. Бажың-даа мындыг аас дээр, мындыг хөй, мындыг чырык, мындыг сырый сылдыстар көрүп көрбээн ышкаш сагыыдырып келген. Магадаарымдаа хөлчок. Деңнйт-ле ажимни ажа тырткаш, эжимни кыйгырдым:

— Бээр келем! Чаражын көрем!

— Аа-а! — деп, эжим черле ындыг чаңы-биле аяар үн-биле ылавылады.

— Аалап турба. Бээр үн. Эжим үнүп келди.

— Чүл?

— Мону көрем — дээш, дээрже айыттым. — Мындыг чараш чүве көрүп чоржук сен бе?

— Хо-хо! Шынап. чүү кончуг чараш чүвел — депкеш, Мыкылай салаазы-биле айтып тур.— Үгер дуу барган. Шолбан дуу тур. Чеди-Хаан кайыл? Дуу турар ол бе? Долаан-Бурган деп чүнү ынча дээр ийик бис? Черле бо сылдыстарның чырыы чоп дендеп калган. Азы бо бедик черден ынчаар көстүр чүве бе?..

Эжим база-ла мендең дора эвес магадаан. мойнун аткаар тырый идип алган, ынай-бээр эргилип тур. Ол аразында үш дугаар эживис, ол чер чурттуг Виктор, бакылап келди.

— Чүнү мынчап тур силер, акылар? — дидир.

— Дээрже көрем. Сылдыстарже көрем.

— Хо-хоо. чегенчиннерни. Кайда чурттап турар ийик силер? Караанар хавыктапып, кулааңар куминалып калган улус ышкажыл силер. Канчап билбес силер. Хо-хоо. Силерниң Кызылга мындыг улуг сылдыстарны, мындыг аас ээзрин кана, кажан, кым көөр чүвел — депкеш, бистиң кочулап, хидиңейнип, дедир кире берди. — Бойдустуң чаражын көрбестээн, уттупкан улус-тур силер.

Ам сактып келген бис. Шынап. Кызылга мындыг кылаң дээр, мындыг чырык сылдыстар көзүлбестээнден бээр та каш чыл болган. Бистер, кызылчылар, эрү көөрүвүске, туманы-даа билдинмес, ыштээзү-даа билдинмес мыгырт кара көжеге-ле турар-ла болгай. Чогум чайын, чылыгда, сылдыстар черле бүлүртүң көстүр болгай-ла. кыжын. соой бергенде, амгы бо ышкаш көстүр. А бистиң хоорайывысты «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезиниден, сайгылгаан станциязындан, ында-мында хоолайлардан үнген ыш-бус, доозун-довурак, хөө-как дүй тудуп алган турар ышкажык. Ынчангаш оон ындында чүү боол турары орта билдинмес. Оон ужурундан бистер чүгле бойдузувустуң чараш-каазын уттуп алган эвес, кадыывыстың чыл бүрүде баксырап турарын эскербестеп калган улус-тур бис.

Соок-Ирейниң баар чери, дужар, чугаалажыр кижилери хөй-ле болгай, чаңгыс мээң-биле ынчап турар эвес. Далажы берди ышкаш.

— Че, ындыг-дыр. Мен чоруптайн. Келир чылгы аңныыр сезонунда олча-омаан хөй болзур боор. Чүгле диинниэр бетинде хоорайдан ырап, арыг агаардан эки тыныл, аржаан-сугга чаза чунуп каавыт. Сенээ күзелим ол — дээш, диннин холунга тудуп алгаш:—Сен мындаа бо диинни өлүрбээниң кончуг эки болган. Ол тайгага бо күзүн арткан чаңгыс-ла борбак диин бо чүве. Моон оолдары келир чайын эндерлир — депкеш, кызыл кудуруктуг маңгаа ак диинни бергүнүң кырынга олурткаш, хере-хере базып үне берди.

Соок-Ирейниң доктаадыр дээш, тура халаан ышкаш болчук мен. Оттуп кээримге, диванда олур мен. Кадай күжүр та чүнү кылып турар чүве, кара чааскаан ынайбээр ээренейнип базып тур. Телевизорда деңги-ле концерт үнмүшаан. Соок-Ирей база-ла көстүп тур. Та караам ирини, та уйгум-биле сагыжым, ооң хеви кара хөө ышкаш көзүлчүк. Оон база чылыпкаш, карактарым шийптим. Соок-Ирей бо-ла келди. База-ла чугаалажы бердиве.

— Меңээ күзээр чүвең бар бе?—дидир он.

Соок-Ирей бүгү кижилерге чүгле эки кү эр-ле болгай. Аңаа чүнү күзеп болурул?... Черле ынчаш, аңаа күзеп болур чүве бар бе ынчаш? Кадык болунар дээр бе? Хоржок. Ол каяа аарып чоржук. Узун назы назылаңар бе дээрге, ында назыы чок. Чедиишкиннер улуг болзун бе дээрге, ооң ажылдап чыткаңын кым көржүк... Кезек бодап тур мен. Чүү дептер кижи боор мен. Аа, ам сактып келдим.

— Келир чылын келирмнерле, ак хар дег хеп-сыыңнарга ыш-хөө турбас болзун!

Соок-Ирей дыка үр каттырды.

Харын-даа карактарындан чаш безин төктүп турду. Баары каткыже каттырар деп чүве ол ыйнаан. Оон карактарын чоттунгаш, менче ам хүлүмзүрүп көрүп келди.

— Хоорайның ыжын кым арыдыптарыл? Сен бе? — дээш, думчуун дырыштырып, хаваан дүйгеш, аксын аңгайты ажып-ажып дыка даашкыр кылдыр азырды. —Апчи! Түк халак, чүттүг хоорайдыр бо. Кижи келир-даа эвес. «Чүттүг хоорай...». Кижиниң төрээн хоорайын ынча дээр. Чүү кончуг хоранныг чоор деп болап, кылыктанып олур мен. Соок-Ирейден өске кижи болза, ооң кырынче шурай бергеш, сеек-даңаан чүүра маңдаклап каалтар ийик мен. Ынчалза-даа Соок-Ирей дээрге. Соок-Ирей-ле болгай. Ол чүнү-даа эндевес. Оон-биле маргышпаан аксың човаа. Аңаа күш чедиптер күжүндаа чок. Дүргенн-не ооң айтырыынга харыылаарын кызыттым.

— Хоорайывыс арыг апаар. Хоорккүүском, бистиң хооркүүском аазаан! Дооза даргалар дооза аазаан. Шагда аазаан!... Хүнвүң аазаар. Дараазында келирнерде көртпанар, көртпанар!

Соок-Ирей чүгле «көөр бис» депкеш, маңган ак диинни актиинде олуртупкан үнүп чорупту. Бодаарымга, күүскомнуң аазааткынынга бүзүревес хевирлиг ийин.

— Ийе, харын, көөр-даа бис. Хоорайывыс катап арыг апаар. Мен ышкаш назылыг кижилер катап аныяксыыр: карак-кулак катап ажыттынар. Аас дээрни, чырык сылдыстарны катап көөр. Ак диинни кара диинден база катап ылгаптар апаар. Ак койгун олуруп берзе, часпас. Ооң ачызында олча вайлажыр. Тывалар күске думчуундан хан аксыпкан аңчыны улуг аңчыга санаар ышкажыгай...

Дужум бе азы уйгу кадында бодалым бе, кудаамдан бир-ле кижи шейбелеп тур ышкаш. Отту чапитап келиримге, калы кыраалым-надыр, чанымда орар чаңгыс чүвем.

—Тур, ашак, тур! Шак келди!

Ковайып кээримге, телевизор көргүсспушаан. Оортан Соок-Ирей менче холун сунуп алган тур.

— Чаа чыл-биле!

— Чаа чыл-биле!

Элдеп чүве, мынча кыраже чүнү көрбедим дээр. Ынчалза-даа Соок-Ирейниң шугумчулел кылып чытканын, кырым сынар, кажан-даа дыңнаваан мен. Бөгүн, ийи кулаам тавыктыг-даа болза, дыңнадым. «Чүттүг хоорай...» Чодазын сый тывалапкан эвес ирги бе? Үе өскерилтен ышкажыгай.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ДЕКАБРЬ 31-ДЕ

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Чүүден болгаш чүге». 9.05 — Польша телевидениезиниң программазы. 9.30 — Уругларга фильм. «Ниити ыт» (ВУР). 10.35 — «Кижи. Чер. Октаргай». 11.35 — «Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». Моданың делегей фестивалы. 12.35 — «Циркке шупту ынак». 13.20 — «Социализм чурттарында». Чаа чылга турасаатткан дамчыдылга. 13.50 — «Тоол ыңдап келген». «Эрес-хиндии Ширак». 15.05 — «Дириг амытаннар оранында». 16.05 — Бөгүн делегейде. 16.25 — «Чүү? Каяа? Кажан?». Телевикторина. 18.25 — Чуваш АССР-ниң Күрүнениң ыры болгаш танцы ансамбльиниң концерти. 19.10 — «Декабрь 32» мультфильминиң баштайгы көргүзүү. 19.30 — «Каткы бажы каткан эвес». Останкинонуң Концерт студиязынга шоодуг болгаш баштактаныышкын кежээзи. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эфирде музыка. 22.35 — Телекөрүкчүнүң спутниги. 23.15 — Совет ыр концерти. 23.40 — «Мээң чуртум». Телефильм. 23.50 — «ЧАА ЧЫЛ-БИЛЕ, ЭШТЕР!». Совет чонга байыр чедиришкини. 00.05 — Чаа чылдың байырлалдыг концерти. 04.15—«Танцы, танцы, танцы...» 04.45—06.15 — Даштыкы эстрада артистерниң концерти.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Бойдус-биле эптештиг». 9.10 — ССРЭ-ниң улустуң артизи Д. Дашиевтиң концерти. 9.40 — Өг-бүле академиязы. 10.10 — «Үндезиннер». 10.40 — Мультфильмнер. 11.05 — Кыска хемчээлдиг уран-чечен фильмнер. «Аазатпай», «Чаш үениң сактыын көр». 11.45 — Музыка телеабонементинге. Музыка. Уран чурулга. Шулук чогаалы. 12.55 — «Улановнуң амыдыралы». Телефильм. 1-2 серилары. 15.00 — «Орус кыш». Уран чүүл фестивалы. Күрүнениң «Москваның виртуозтары» камерлиг оркестриниң концерти. 16.05 — «Дешнидге. Информация. Реклама». 16.50 — Киноконцерт. 17.40 — Чаңгыс актернуң театры. Л. Филатов. «Эрес өр Федот-адыгжы дугайында». Автор номчуур. 18.40 — «Адалары болгаш кырган-ачалары». Уран-чечен фильм. 20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — «Улусчу аялгалар». 20.30 — «Автородеодан бис». 21.00 — «Үе». 21.35 — Кыска хемчээлдиг уран-чечен фильмнерниң программазы. «Келдиртинишкин», «Аалчы», «Кордал». 23.05 — «Чыт солчулгазы». Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 23.15 — Совет ыры концерти. 23.40 — «Мээң чуртум». Телефильм. 23.50 — ЧАА-ЧЫЛ-БИЛЕ, ЭШТЕР!». Совет чонга байыр чедиришкини. 00.05—03.10 — Чаа чылдың музыкалыг дүнези. Делегейниң классика, джаз, эстрада уран чүүл тергииннериниң оюн көргүзүглери.

Кино

ДЕКАБРЬ 31-ДЕ

«ПАНЫРАЛ»: «Беглецы» 9.20, 11.10, 13.00, 14.50, 16.40, 18.30 шактарда.

Бичии зал: «Ирония судьбы, или «С легким паром» 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник» 9.30, 12.50, «Держать за воздух» 11.00, 14.30, «Данди по прозвищу «Крокодил» 16.10, 18.10, 20.10 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Вы чье, старичье?» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Тайна жителей Луны» 13.00, Меня зовут Арлекино» 14.40, 17.20, 20.00 шактарда.

агаар

Республикага шокар булуттаар. Чагбас. Барыын чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Дүне агаарның температуразы 25—30, чамдык черлерге 35 градус чедир соор. Хүндүс 23—25, чамдык черлерге 11—16 градус соор.

Кызылга шокар булуттаар. Чагбас. Барыын чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Дүне агаарның температуразы 28—33, хүндүс 23—25 градус чедир соор.

Редакторнуң оралакчызы К. К. САТ.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241

«ШЫННЫН» телефоннары:
Редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; приемная — 3-34-26; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93; партийжи амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-38-25; совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-36-73; үлетвур килдизи — 3-34-49; 3-41-23; агроүлетвур килдизи — 3-41-18; пропаганда килдизи — 3-34-57; культура килдизи — 3-39-15; информация килдизи — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; очулга килдизи — 3-34-93; корректорлар — 3-34-19; үндүрүкчүлер — 2-27-41; бухгалтерия — 3-43-41; солун келбейн барганда — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 ырлалга аймы. Тиражы 24637 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 224. ТС — 00913.